

VALLABHĀCĀRYA'S SUBODHINĪ

ON

BHĀGAVATA X. 26-32

(Bāsalīlī Chapters)

CRITICALLY EDITED AND TRANSLATED INTO GUJARATI

WITH INTRODUCTION, NOTES ETC.

BY

GOVINDLAL HARGOVIND BHATT, M. A.,

PROFESSOR OF SANSKRIT, BARODA COLLEGE,

AND

PUBLISHED BY

VADILAL NAGINDAS SHAH, B. A., LL. B.,

ADVOCATE, BOMBAY,

WITH THE FINANCIAL HELP FROM

RAO BAHADUR SHETH LALLUBHAI DAMODARDAS,

SHETH RAMDAS NATHUBHAI

AND

SHETH CHIMANLAL HARGOVINDDAS,

THE PROPRIETORS OF THE FIRM OF

SHETH HAKAMCHAND ISHWARDAS, POONA.

Works by Prof. G. H. Bhatt

(under preparation)

- (1) English translation of Vallabhācārya's Anubhāṣya (Gaokwad's Oriental Series).
- (2) Gujarati translation of Vallabhācārya's Anubhāṣya.
- (3) The System of Śuddhādvaita Vedānta.
- (4) The History of Śuddhādvaita Literature.
- (5) Gleanings through the works of Vallabhācārya.
- (6) Life of Vallabhācārya.
- (7) A critical edition of Śrī Vallabha's Commentary on the Bhagavadgītā.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya Sagar' Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay 2.

Published by Vadilal Nagindas Shah, B.A., LL.B., Advocate, Bombay.

म. ग. शास्त्रिसारकमालायां सप्तमो ग्रन्थाङ्कः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यनिरचिता

श्रीतामसफलप्रकरणसुबोधिनी

श्रीवटपत्तनसम्राज्यापक-

गोविन्दलाल हरगोविन्द भट्ट एम्. ए.

इत्येतेन संक्षेप्य विष्णुवादिप्राप्यसाहित्यमूलकविवेचनपूर्वकमनूदिता ।

श्रीपुण्यपत्तनस्थश्रेष्ठिवर्यहृकमचन्द्रईश्वरदासकार्यालयस्य व्यवस्थापकानाम्-
रायबहादुर शेठ लल्लुभाई दामोदरदास-शेठ रामदास नथुभाई-
शेठ चीमनलाल हरगोविन्ददासेत्येतेषाम्-अयंसाहाय्येन

श्रीमोहमयीस्य

वालीलाल नगीनदास शाह बी. ए. एल्. एल्. बी.

इत्येतेन च निर्णयसागरमुद्रणालये मुद्रापयित्वा प्रकाशिता ।

મ. ગ. શાસ્ત્રી સ્મારકમાલામાં પ્રકટ થયેલા ગ્રંથો

૧ શુદ્ધાદૈત્યસિદ્ધાન્તપ્રદીપ (ફર્વા-મ. ગ. શાસ્ત્રી)	૧-૮-૦
૨ દશમસ્કન્ધરાજસપ્રમાણપ્રકરણસુબોધિની (સંસ્કૃત)	૧-૦-૦
૩ પ્રથમસ્કન્ધસુબોધિનીનો ગુજરાતી અનુવાદ	૩-૦-૦
૪ દશમસ્કન્ધરાજસપ્રમેયપ્રકરણસુબોધિનીનો ગુજરાતી અનુવાદ	૨-૮-૦
૫ યુગલગીતસુબોધિનીનો ગુજરાતી અનુવાદ	૦-૪-૦
૬ દ્વિતીયસ્કન્ધસુબોધિનીનો ગુજરાતી અનુવાદ	૩-૦-૦
૭ દશમસ્કન્ધતાનસાફલપ્રકરણસુબોધિની (મૂલ સંસ્કૃત અને નીચે વિવેચન સહિત ગુજરાતી ભાષાન્વર)	૪-૦-૦

પુસ્તકો મળવાનું ટેફાણું

- ૧ પ્રકાશક, શ્રીજી મોરૈયાડો, મૂલેશ્વર, મુંબઈ, ૨
- ૨ પશ્ચિમ ગટ્ટલાલજીનું મંદિર, પેપિટ્ટલ સ્ટ્રીટ, મૂલેશ્વર, મુંબઈ, ૨
- ૩ રા. રા. ગિરધરલાલ જગજીવનદાસ શાહ, મુક્તેશ્વર, મોટામંદિર, મૂલેશ્વર, મુંબઈ, ૨
- ૪ પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય, નટિયાદ.
- ૫ વૈદ્યાનર શુક એજન્સી, મીઠાણલી, ઇલિસવિજ, અમદાવાદ.
- ૬ રા. રા. રોઠ ચીમનલાલ હરગોવિન્દદાસ, પેતાલ મેઠ, પુના સિટિ.

(સર્વ હક્ક અનુવાદકને સ્વાધીન)

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યવિરચિત
તામસકલપ્રકરણસુબોધિની

સંરોધક અને અનુવાદક

ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ, એમ. એ.,

સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક, વડોદરા કોલેજ.

દ્રવ્યની સહાય કરનાર

ધૂનાના ગોત્રીવાસી શેઠ હરમચંદ ઈશ્વરદાસની પેઢીના

સંચાલકો

રાવબહાદુર શેઠ લલ્લુભાઈ દામોદરદાસ,

શેઠ રામદાસ નથુભાઈ,

શેઠ ચીમનલાલ હરગોવિન્દદાસ.

પ્રકાશક

વાહીલાલ નગીનદાસ શાહ, બી. એ. એલ. એલ. બી., એડિટર,

૬૮, ત્રીજો લોધવાડો, ભૂલેશ્વર, મુંબઈ ૨.

૧ પ્રકાશકનું નિવેદન	
૨ ભાષાન્તરકારનું નિવેદન	
૩ ઉપોદ્ધાત	
૪ તામસફલપ્રકરણ સુબોધિની, મૂલ અને ભાષાન્તર	૧-૩૬૫
(૧) અધ્યાય ૨૬ : ગોપીજનો સાથે ભગવાનની સસકીડનો આરંભ, ગોપીજનોનો ગર્વ અને તેથી ભગવાનનું તિરોધાન.	૧-૮૪
(૨) અધ્યાય ૨૭ : ભગવાનના તિરોધાનથી ગોપીજનોની ભગવદ્દીક્ષામાં તત્પરતા, ભગવાનની શોધ અને આન્તરદીક્ષા.	૮૫-૧૨૮
(૩) અધ્યાય ૨૮ : ગોપીગીત.	૧૨૯-૧૭૦
(૪) અધ્યાય ૨૯ : ગોપીજનોની દીનતાથી ભગવાનની પ્રસન્નતા અને પ્રાકટ્ય.	૧૭૧-૨૧૮
(૫) અધ્યાય ૩૦ : ગોપીજનો સાથે ભગવાનની ચરસકીડ; પરીક્ષિતની શંકા અને શુકદેવજીએ કરેલું સમાધાન.	૨૧૯-૨૮૮
(૬) અધ્યાય ૩૧ : અન્યાયથી થતું દુઃખ, અને તેમાંથી મુક્ત કરનાર ભગવાન : સર્પના આસમાંથી નનદનો ભગવાને કરેલો મોક્ષ : સુદર્શન નામના વિદ્યાધરનો સર્પયોનિમાંથી મોક્ષ : ભગવાન અને બલ્લદેવજીનું યાત્ર અને રમણ : રાખવડનો વધ.	૨૮૯-૩૧૬
(૭) અધ્યાય ૩૨ : યુગસંગીત.	૩૧૭-૩૬૫
૫ ઉપદેશામૃત : શ્રીવલ્લભાચાર્યનાં વચનામૃતો.	૩૬૬-૪૬૮
૬ કારિકાનુક્રમણિકા.	૧
૭ સ્લોકાનુક્રમણિકા.	૨-૪
૮ ઉપન્યસ્ત વાક્યોનું સંગ્રહ.	૫-૭
૯ શોધપત્ર.	૮

પ્રકાશકનું નિવેદન

ઈ સ ૧૯૨૨માં પરમપૂજ્ય ભગવદ્દર્શનપરાયણ શાસ્ત્રીજી મગનલાલભાઈની સંપ્રેરણાથી પૂનાની શેઠ હકમચંદ ઈશ્વરદાસની ક્રુપાસિદ્ધ પેઢીના પરમ ભગવદીય સચાવકો—શેઠ હરગોવિન્દદાસ ઉગરચંદ, રા જ શેઠ લગુભાઈ દામોદરદાસ વગેરે—ને દશમસ્કન્ધના તામસ ક્ષેત્ર પ્રકરણના શ્રીકૃષ્ણોચિનીશ્વરનું ગુજરાતી ભાષાન્તર છપાવવાની ઇચ્છા થઈ અને તે કાર્ય શાસ્ત્રીજીને જ સોંપ્યું. શાસ્ત્રીજીએ બધું ભાષાન્તર તૈયાર કર્યું અને ગોપીગીત અને યુગલગીત એ બે ગીતો ઉપરના શ્રીકૃષ્ણોચિનીશ્વરનું ભાષાન્તર છપાવ્યું. પછીથી બીજા બેવસાયમા પડવાથી શાસ્ત્રીજી આડી રહેશે બાગ છપાવી શક્યા નહિ. આખરે ઈ સ ૧૯૪૫ના મે મહિનામાં તેમણે તામસક્ષેત્રપ્રકરણ—શ્રીકૃષ્ણોચિની અને તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર મુરતના અનાવિઠ પ્રેસમાં છપાવવાનો આરંભ કર્યો, પણ ભગવદ્દેવતા-વશાત્ ઈ સ ૧૯૪૫ના જુલાઈમાં તો શાસ્ત્રીજીનો ગોલોકવાસ થયો, અને મુદ્રણનું કાર્ય અટકી પડ્યું.

ઈ સ ૧૯૪૫ના ઑક્ટોબરમાં રા જ શેઠ લગુભાઈ દામોદરદાસ અને શેઠ હરગોવિન્દદાસ ઉગરચંદના સંપુત ચીમનલાલભાઈ, એ બે બહેનો જો વા શાસ્ત્રીજીના વિદ્વાન ભગવાત પ્રો જેવિન્દલાલ લહેને શાસ્ત્રીજીએ જે કામ માથે લીધું હતું તે કામ પૂર્ણ કરવાની વિનવળ કરી, અને તામસક્ષેત્રપ્રકરણનું ગોપીનીશ્વર ભાષાન્તર ફરીથી સરજી ગુજરાતી ભાષામાં કરવાનું આયેહપૂર્વક કહ્યું. આ બંને પરમ ભગવદીયોની સહિયારને માન આપીને તામસક્ષેત્રપ્રકરણનું ગોપીનીશ્વર સરજી ભાષામાં ભાષાન્તર કરવાનું કામ પ્રો જેવિન્દલાલ લહે સ્વીકાર્યું, અને તેમને બીજા અનેક બેવસાયો હોવા છતાં તે કામ ભગવદ્દેવતાથી પૂર્ણ પણ કર્યું. તેમણે મૂળ સુગોપીનીના ભાષાન્તર ઉપરાંત ટિપ્પણી, પ્રકાશ, સેખ, યોજના, કારિકાઈ વગેરે સાહિત્યનો ઉપયોગ કરીને કોસમાં વિવેચન પણ આપ્યું છે.

અબ્યાસકોને સરજી પટે તેટલા માટે મૂલ્ય શ્રીકૃષ્ણોચિનીની નીચે જ ગુજરાતી ભાષાન્તર છાપવામાં આવ્યું છે, આ પ્રમાણે સામ્પ્રદાયિક સંસ્કૃત ગ્રંથો છાપવામાં આવે તો વાચકોને ગ્રંથ સમજવામાં વધુ સરલતા પડે એ સ્વાભાવિક છે.

નિર્લેપસાગર પ્રેસ જેવા સર્વોત્તમ મુદ્રણાલયમાં સર્વોત્તમ કારણે ઉપર આ ગ્રંથને છપાવવાનો બધો ખર્ચે પરમ ભગવદીય રા જ શેઠ લગુભાઈ દામોદરદાસ, રા રા શેઠ રામદાસ નમ્બુભાઈ તથા રા રા શેઠ ચીમનલાલ હરગોવિન્દદાસે વળી ઉદારતાથી આપ્યો છે, તેને માટે તેમનો અન્ત કરણપૂર્વક અત્યંત આભાર માનવામાં આવે છે. આશા રાખીએ છીએ કે ગ્રંથ સામ્પ્રદાયિક ધર્મિક સંજ્ઞાનો આ પ્રમાણે પુષ્ટિમાર્ગના ઉત્તમ સાહિત્યને ઉત્તેજન આપશે.

નિર્લેપ સાગર પ્રેસના બેવસાયપકોને આ કાર્યમાં રસ લઈને ધૈર્યથી જે ઉદારતા દર્શાવી છે તેને માટે તેમનો અન્ત કરણપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે. આ અનુબાદ વૈષ્ણવ સૂત્રિને ઉપયોગી નિવડશે એવી અભિપ્રાય સાથે તેને શ્રીમદ્દેવચંદરજીના અનન્ય બળ જોયોકવાળી શાસ્ત્રી મગનલાલદાસ શ્રીમદ્દેવચંદરજીના ચરણ કમવમાં સમર્પવામાં આવે છે.

૬૮, નીચે સોઈલાયે, બૈરચર,
ગુજરાત,
તા ૨૫-૧૦-૪૩

વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ,

ભાષાન્તરકારનું નિવેદન

તામસફલપ્રકરણુ જેવા મહત્વના પ્રકરણની મુખ્યોચિનીનું ભાષાન્તર કરવાનો જે અવસર સંયોગવશાત્ મને મળ્યો તેમાં અગવદિવચા જ કારણભૂત છે એમ મને લગ્યા છે. પરમપૂજ્ય ગુરુવર્ય ગો. વા. શાસ્ત્રીજી મગનલાલ-ભાઈએ દશમસ્કન્ધના પહેલા ગ્રંથીસ અધ્યાયનું સવિવેચન ભાષાન્તર કરેલું હતું. તેમનો ચોલોકવાસ ન થયો હોત તો તે ભાષાન્તર ઘણા સમય પહેલાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું જ હોત; પણ અગવદિવચાથી તેમનો ઇ. સ. ૧૯૩૫ના જુલાઈની ૧૮મી તારીખે ચોલોકવાસ થયો, અને આ ક્રમને છપાવવાની આર્થિક શાહાશ્ય આપનારાઓની એવી હજી થઈ કે મારે પોતે જ ફરીથી સ્વતંત્ર રીતે સરલ ભાષામાં ભાષાન્તર કરવું અને નિર્ણયસાગર ત્રેસમાં ઉત્તમ રીતે છપાવવું.

ઈ. સ. ૧૯૩૬ના એ મહિનામાં ભાષાન્તર કરવાનું કામ મેં હાથ ઉપર લીધું; પરંતુ ત્યાર પછી પણ મારે વર્ષ સુધી મારી પ્રકૃતિ ઘણી શિથિલ રહેલી હોવાથી અને બીલાં કાચો આવી પડવાથી ભાષાન્તરનું કામ અખતબ ચાલી શક્યું નહિ. અગવદ્વપાથી આટલે વર્ષે પણ તે કાર્ય પૂર્ણ થાય છે તેવી મને પોતાને તો ઘણો આનન્દ થાય છે.

શ્રીવિદ્વદનાથજીની ટિપ્પણી, શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રકાશ, શ્રીવલ્લભજીનો લેખ, લાલ્લુજીની યોજના, નિર્જયરામ જીનો કારિકાર્ય અને અન્ય સ્વતંત્ર લેખોનો ઉપયોગ કરીને શ્રીમુખ્યોચિનીના સ્વસ્થને સમજાવવાને માટે ભાષાન્તર ઉપરાંત વિવેચન પણ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને ભાષાન્તરને સમજાવવામાં અનુકૂળતા થાય તે માટે વિવેચન, નીચે ટિપ્પણરૂપે ન મૂકતાં, ભાષાન્તરની સાથે સાથે જ કૌંસમાં મૂકવામાં આવ્યું છે.

તામસફલપ્રકરણુઓચિનીમાં અને તેના ઉપરના બધા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જ્યાં જ્યાં મને પોતાને શંકા થતી ત્યાં ત્યાં મેં ગો. વા. શાસ્ત્રીજીએ કરેલા ભાષાન્તરની મદદ લીધી છે અને તેથી તેમનું યજ્ઞ સ્વીકારતાં મને ઘણો આનન્દ થાય છે. તે ઉપરાંત સમગ્રદામના મુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો, પરમ અગવદીય ધીરજંજાલ ત્રજ્ઞાસ સાંકડીઆ અને વાહીલાલ નગીનદાસ શાહ, જે જાને ગુરુબીઓએ જાનેકવાર પત્રથી અને સાક્ષાત્ મારી શંકાઓનું જે સુંદર સમાધાન કર્યું છે તેને માટે તેમનો હું અનંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. આ અન્ય પ્રસિદ્ધ સ્વામાં જે અસાધારણ વિદ્વાન થયો છે તે ધૈર્યથી સહન કરવા માટે ખૂબના ચેત હકમચંદ ઇશ્વરદાસની પેઢીના સંચાલકોનો પણ મારે આભાર માનવો પડે છે. અંતમાં નિર્ણયસાગર ત્રેસના મેનેજરે જે અસાધારણ ઉદારતા દર્શાવી છે તેને માટે હું તેમનો આભારી છું.

“શાહુન્નાદ”,
આરીવાવ રોડ, વડોદરા.
તા. ૧૦-૧૦-૪૩

ગોવિન્દલાલ હરમોવિન્દ ભટ્ટ.

ઉપોદ્ધાત

શુદ્ધદૈત વેદાન્તમાં ચાર પ્રસ્થાનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે: વેદ, ગીતા, ક્ષણસૂત્ર અને શ્રીમદ્ભાગવત. તેમાં પહેલા પ્રસ્થાનમાં બે સંદેહ ઉત્પન્ન થાય તેનો નિરાસ ગીતા પ્રસ્થાન વડે કરવાનો છે. આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવત ત્રણ પ્રસ્થાનોના સંદેહનું નિરાકરણ કરે છે અને તેથી તેનું ગૌરવ વધે છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. ગાયત્રી વેદમ્તા છે અને ત્રણેય વેદના અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રીમદ્ભાગવત પણ વેદવિષયક છે તે દર્શાવવાને માટે પહેલા સ્તોત્રમાં જ વેદમ્તા ગાયત્રીનો અર્થ શીખવે આપવામાં આવેલો છે. એટલું જ નહિ પણ વસ્તુતઃ માયત્રી બીજી છે, વેદ વૃક્ષ છે અને શ્રીમદ્ભાગવત ફલ છે, અને આ ફળનું વર્ણન અરમ્ભના ત્રીજા સ્તોત્રમાં જ કરવામાં આવેલું છે. આ પ્રકારે ભગવાન વેદવ્યાસની સમાધિશાખા-શ્રીમદ્ભાગવત-દર્શનસાહિત્યમાં મહત્વનું સ્થાન જીમ્મે છે.

શ્રીમદ્ભાગવતના ચાર સ્કન્ધ છે અને ત્રણ પ્રશ્નિત અધ્યાયો બાદ કરીએ તો એકંદરે ત્રણસો જમીસ અધ્યાયો છે. આ ચાર સ્કન્ધમાં ભગવાનનાં ચાર સ્વીચ્છેનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે, અને તેથી શ્રીમદ્ભાગવત સાક્ષાત્ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. આ કારણથી જ શ્રીમદ્ભાગવત ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આજ્ઞા કરે છે કે 'સ્વીદે શ્રદ્ધાસ્થર્ણુ પુરણં હરિરેવ સ'. આનંદરૂપ ભગવાનની આનંદરૂપ લીલા દશ પ્રકારની છે અને તેનું વર્ણન શ્રીમદ્ભાગવતના ત્રીજા સ્કન્ધથી ચારમા સ્કન્ધ સુધીમાં કરવામાં આવેલું છે. પ્રથમ સ્કન્ધમાં અધિકારવર્ણન છે અને દ્વિતીય સ્કન્ધમાં સાધનવર્ણન છે. આ રીતે શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ ભગવાન છે, આ જ કારણથી શ્રીમદ્ભાગવત ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આજ્ઞા કરે છે કે 'જાણે દુષ્ટે પ્રકરણેષ્વપ્યે વાન્યે પદેઽસુરે'. દુષ્ટર્થ સત્તા જાન્યવિરોધેન મુચ્યતે ॥ શાન્તિ, સ્કન્ધ, પ્રકરણ, અધ્યાય, વાક્ય, પદ અને અક્ષર એ સાત અર્થોને જાણીને બે સમન્વય કરે તે સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે. આ સાત અર્થમાંના પહેલા ચાર અર્થ ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આપવામાં આવેલા છે, અને બાકીના ત્રણ શીશુભોમિનીમાં આવેલા છે. આ પ્રકારે શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ સમજવા માટે શ્રીમદ્ભાગવતને રવૈલા બે શ્લોકો-ભાગવતાર્થપ્રકરણ અને શીશુભોમિની-ત્રણા ઉપયોગી છે અને તેથી એટલા પ્રમાણમાં આ બે મનોનું અધ્યયન કરવામાં આવશે તેટલા પ્રમાણમાં શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ સમજશે.

પ્રથમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનું દક્ષિણ ચરણારવિન્દ છે અને તેમાં અધિકારનું વર્ણન છે. દ્વિતીય સ્કન્ધ એ ભગવાનનું વામ ચરણારવિન્દ છે અને તેમાં સાનનું-સાધનનું-વર્ણન છે. તૃતીય સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ બાહુ છે અને તેમાં સર્વેલીલાનું વર્ણન છે. ચતુર્થ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામબાહુ છે અને તેમાં વિસર્ગલીલાનું વર્ણન છે. પચમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ સાથળ છે અને તેમાં સ્થાનલીલાનું વર્ણન છે. છઠ્ઠો સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામ સાથળ છે અને તેમાં યોગલુલીલાનું વર્ણન છે. સપ્તમ સ્કન્ધ ભગવાનનો દક્ષિણ હસ્ત છે અને તેમાં ક્રિતિલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. અષ્ટમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ સ્તન છે અને તેમાં ચાન્વતાર લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. નવમો સ્કન્ધ ભગવાનનો વામ સ્તન છે અને તેમાં ધિયાનક્રમ લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. દશમ સ્કન્ધ ભગવાનનું દુદ્ધ છે અને તેમાં નિરોધલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. કેટલાક વિચારકો દશમ સ્કન્ધને ભગવાનનું મુખ માને છે. અગિયારમો સ્કન્ધ એ ભગવાનનું શીમસ્તક છે અને તેમાં મુક્તિલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. બારમો સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામ હસ્તક છે અને તેમાં આર્યલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

દશમ સ્કન્ધમાં એકંદરે ૮૭ અધ્યાયો છે, કારણ કે શ્રીમદ્ભાગવત ૧૨-૧૪ એ ત્રણ અધ્યાયોને પ્રશ્નિત માને છે. આ બધા અધ્યાયોને બે વિભાગમાં ભેદી નામવામાં આવ્યા છે- (૧) પૂર્વર્થ અને (૨) ઉત્તરર્થ. પૂર્વર્થમાં ૧-૪૬ અધ્યાયો છે, ત્યારે ઉત્તરર્થમાં ૪૭-૮૭ એમ ૪૧ અધ્યાયો છે. શ્રીમદ્ભાગવતસરણે અધ્યાયોનાં ત્રણ, નિરવને જનુમરીને, પ્રકરણે પાસં છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:-

પ્રકરણની સંખ્યા	અધ્યાય	પ્રકરણનું નામ	અધ્યાયની સંખ્યા
(૧)	૧-૪	જન્મ	૪
(૨)	૫-૧૧ ૧૨-૧૮ ૧૯-૨૫ ૨૬-૩૨	તામસ	૨૮
(૩)	૩૩-૩૯ ૪૦-૪૬ ૪૭-૫૩ ૫૪-૬૦	રાજસ	૨૮
(૪)	૬૧-૬૭ ૬૮-૭૪ ૭૫-૮૧	સાત્ત્વિક	૨૯
(૫)	૮૨-૮૭	અર્થ	૬ ૮૭

આ પ્રમાણે દશમસ્કન્ધમાં પાંચ પ્રકરણો છે અને શીમહાપ્રભુણ દશમસ્કન્ધની મુખ્યભિનીના આદેશમાં જ આ પાંચ પ્રકરણમાં વર્ણવેલા કથાવાનને નમસ્કાર કરે છે, અને વચ્ચાપ દ્વારે મમ એ પ્રમાણે 'હૃદય' પદનો પ્રયોગ કરીને દશમસ્કન્ધ અગવાનનું હૃદય જ છે એમ સ્પષ્ટતા હોય એવું જણાય છે.

પહેલા—જન્મ—પ્રકરણમાં ચતુર્મૂર્તિ ભગવાનનું વર્ણન હોવાથી ચાર અધ્યાયો છે. તામસ અને રાજસ એ બન્ને પ્રકરણમાં પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ એમ વિભાજ છે; અને તે દરેક વિભાગમાં સામાન્ય રીતે કૈશવ, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ભગવાનના છ ધર્મોનું અને ધર્મી ભગવાનનું વર્ણન હોવાથી સાત અધ્યાયો છે. સાત્ત્વિક લોકોને પ્રમાણની અપેક્ષા હોતી નથી તેથી સાત્ત્વિક પ્રકરણમાં માત્ર પ્રમેય, સાધન અને ફલ એમ ત્રણ જ વિભાગ છે; અને તે દરેક વિભાગમાં પહેલાંની માફક સાત અધ્યાયો છે. પાંચમા—અને છેલા—ધર્મ અથવા ગુણ પ્રકરણમાં ભગવાનના છ ગુણોનું પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી છ અધ્યાય છે.

દશમ સ્કન્ધમાં ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ તપી લીલાના પરિણામે બાકીને પ્રપંચની વિરમુતિ થઈ ભગવાનમાં આસક્તિ થાય છે, એટલે આખા દશમસ્કન્ધનો અર્થ નિરોધ છે. શીવરના અભિપ્રાયે આ સ્કન્ધનો અર્થ આશ્રય છે, ક્યારે વીરપદેવના અભિપ્રાયે આ સ્કન્ધનું તાત્પર્ય દુઃખ શબ્દઓનો નાશ છે. આચાર્યચરણ આ બન્ને અભિપ્રાયોનું દશમસ્કન્ધની મુખ્યભિનીની કારિકાઓમાં અને ભાગવતપર્યંકિયધર્મો સુન્દર ખખડન કરે છે, અને આખા દશમસ્કન્ધનું તાત્પર્ય નિરોધમાં જ છે એમ સિદ્ધ કરે છે.

જગતની એકર સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે. આ ત્રણ પ્રકારના બાકીના સ્વભાવમાં મહો એક હોય છે, અને ભગવાન પોતે ત્રણ દેશાણુ અને અકલિતકર્મ હોવાથી આ ત્રણ પ્રકારના લોકોના સ્વભાવમાં ફેરફાર કર્યા વિના જ તેમના સ્વભાવને અનુકૂલ જ કાર્ય—લીલા—પોતે કરે છે, અને તેથી ભગવાનની પણ ત્રણ પ્રકારની લીલા સંભવી શકે છે. મનુષ્યનો સ્વભાવ ફેરવવો એ શક્ય નથી, એટલે સ્થિતસદ્ગતિચિન્તનનીયા એ ન્યાયે ભગવાન બાકીના સ્વભાવને જ અનુકૂલ થઈ શકે છે. ચિત્તસાત્રની દૃષ્ટિથી ભગવાનનો આ લીલા-પ્રકાર વર્તમાન યુગમાં પણ આદર પામે એવો છે એમ કહેવામાં જરા મજા એતિસયોકિત નથી.

જન્મપ્રકરણ પછી તરત જ સાત્ત્વિક અને રાજસપ્રકરણ ન આવતાં તામસપ્રકરણ આવે છે તેથી કોઈને જરા આશ્ચર્ય થાય; પણ તેમાં એક ગૂઢ રહસ્ય રહેલું છે. પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જ ફલ છે, ખીનું નદિ, એ બાહ્ય-માર્ગનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે, અને જીવ પદાર્થોને એ ફલ કહેવામાં આવે છે તે તો પુરુષોત્તમસ્વરૂપના સમ્બન્ધને લીધે જ કહેવામાં આવે છે. સાત્ત્વિક લોકોને જ્ઞાનમાર્ગ વગેરે વિદિતમાર્ગોમાં રચિ હોય છે. રાજસ લોકોનું ચિત્ત દુઃખોમાં વિક્ષિપ્ત હોય છે અને તેથી લોકિક અને અલોકિક કર્મના આસંગીય સ્વરૂપની વિરમુતિ થવાનો સંભવ હોય છે, એટલે તેમનો સારી રીતે નિરોધ થઈ શકતો નથી. તામસ લોકો મુગ્ધ હોય છે અને તેથી દુઃખ આચડી હોય છે, અને તેને પરિણામે તે લોકો એ પદાર્થનો આગ્રહ કરે છે તેને છોડતા નથી. આ ત્રણ પ્રકારના સ્વભાવમાં ભગવાનને કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર કરવો નથી. હવે જગમાં રહેનારા બાકીનો ભગવાનના સ્વરૂપ વિષે એવા પ્રકારનો એક ધર્મગણો

હતો કે ભગવાનના સ્વરૂપથી અન્ય પદાર્થોનો—ભગવાને જ ઉપરોક્ત ધર્મોનો પશુ—તેમણે સ્વીકાર કર્યો નહિ, એટલું જ નહિ પણ આગળ જ્ઞાનનો પશુ તેમણે અંચીકાર કર્યો નહિ. આ પ્રમાણે તામસ ભક્તોમાં જ સર્વ રીતે નિરોધ સિદ્ધ થાય છે. આ કારણથી મજબૂતોને અને આ પ્રકરણને તામસ કહેવામાં આવ્યું છે. વળી, પુણ્યકર્મ મર્યાદામાર્ગથી વિપરીત છે એ જણાવવાને માટે પશુ આગ્રહરૂપે તામસ કહેવામાં આવ્યું છે. વાસ્તવિક રીતે તો આ મજબૂતો નિર્મુક્ત જ છે. ભગવાન પોતે જ શ્રીમદ્ભગવતમાં આજ્ઞા કરે છે કે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય મારા ભક્તોનું ઠલાણુ કરી શકતાં નથી, અને મારા ભક્તોની દૃષ્ટિએ સ્વર્ગ અને નરક એ બંને સરખાં છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી સિદ્ધ થતો મોક્ષ પશુ ભક્તોની દૃષ્ટિએ નરકતા જેવો છે, અને તેથી જ્ઞાનમાર્ગ ભક્તિમાર્ગ કરતાં ઉતરતો છે એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. મજબૂતોનો એકલા ભગવાનમાં જ વિશુદ્ધ ભાવ હતો, એટલે તેઓ સર્વના કરતાં અધિક છે એ શાસ્ત્રસિદ્ધ બાબત છે. મજબૂતો બધે છે કે ભગવાન ન્યાયક છે, આત્મા છે, અને તેથી પોતાના હૃદયમાં રહેલા જ છે, છતાં પશુ ભગવાનનું બહાર પ્રકટ થતું સ્વરૂપ જ તેમની દૃષ્ટિએ સુખ્ય છે, અનુભવમાદિ સ્વરૂપ નહિ. આ પ્રમાણે મજબૂતોની કર્મ, જ્ઞાન, વિદિતભક્તિ વગેરેમાં આસક્તિ નથી, પશુ તેમનો અગ્રમદ્દ ફક્ત ભગવાનના બહાર પ્રકટ થયેલા સ્વરૂપમાં જ છે, અને તેમનો આચર, ભગવતના તામસ લોકોની મધુક, ચલો દૃઢ છે, તેથી જ તેમને તામસ કહેવામાં આવેલા છે. વળી, મર્યાદામાર્ગથી ભક્તિમાર્ગ વિવક્ષુ છે અને તેથી ભક્તિમાર્ગમાં ઓછો સુખ્ય છે, અને મર્યાદામાર્ગમાં મુક્તિનો પ્રતિભાવ કરનાર બે કામ છે તે બે કામ આ ભક્તિમાર્ગમાં ભગવતમાર્ગ કરાવે છે એ જણાવવાને માટે જેનું ફલ (અલૌકિક) કામ જ છે એવી ભગવાનની શીઘ્રા આ તામસપ્રકરણમાં વર્ણવવામાં આવેલી છે. વળી, મર્યાદામાર્ગમાં વિદિત ભક્તિથી ભગવાનનો અવિચાર્ય થાય છે, ભયરે આ ભક્તિમાર્ગમાં (ભગવત) કામને વશ થવાથી જ દીનતા અવતાર પ્રભુ પ્રકટ થાય છે અને આ પ્રકટ થયેલા પ્રભુમાં કામશાસ્ત્રને અનુસરતો—વિભિને અનુસરતો નહિ—એક થાય છે. અર્થાત્ જ્ઞાતા વગેરે દેવો પશુ સાધનોદ્વારા બે ભગવાનનું પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી તે ભગવાનનું ભગવાન નિરસાધન મંત્રાંશકોને કાપીન થઈને આવે છે, અને તેથી આ નિરસાધન તામસભક્તો સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એમ નિસ્સંદેહ સિદ્ધ થાય છે. બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો જણાવ છે કે હાથીનું દુહાન આપવામાં આવેલું હોવાથી ભગવાન પોતે જ કામને વશ થઈને ભક્તોની સમીપ આવે છે, અને પહેલાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે કામથી પ્રકટ થયેલા પ્રભુમાં ભક્તોનો એક શય છે. આ પ્રમાણે મર્યાદામાર્ગ વગેરે અન્ય માર્ગોમાં સંતવતું નથી. આ બધાં કારણોથી તામસપ્રકરણ સૌથી પહેલું આપવામાં આવ્યું છે.

તામસ પ્રકરણના ચોથા અવાન્તર. પ્રકરણને ફલપ્રકરણ કહેવામાં આવે છે. તામસ પ્રકરણના ત્રીજા અવાન્તર—સાધન—પ્રકરણમાં પાંચ પ્રકારની વિદ્યાનું—સાધનોનું—વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (૧) મનુષ્યનાં દેહ, ધ્વજ વગેરે જે પદાર્થો છે તે બધાંને વિનિયોગ ભગવાનમાં જ કરવાનો છે, પોતાને માટે નહિ, એ નિર્લુપ્ય પ્રથમ પ્રકારની વિદ્યા છે. (૨) દેહનો નિર્વાહ કરવાને માટે અને પ્રાણ વગેરેના ધર્મો સિદ્ધ કરવાને માટે પશુ મનુષ્ય પોતે સમર્થ હોય તો પશુ તે પ્રયોગનોને માટે પ્રશુની જ પ્રાર્થના કરવી બોધ્યે, બીજા કોઈની નહિ. પ્રભુ હોકમાં અલૌકિક કરતા નથી, ભગવાનના અનુગ્રહથી જ ભગવદ્ભાવ થાય છે, શાસ્ત્રમાં જણાવેલાં સાધનો કરવાથી નહિ, આ નિર્લુપ્ય બીજા પ્રકારની વિદ્યા છે. (૩) ભગવાનથી અન્ય કોઈનું ભજન કરવું નહિ; બીજાનું ભજન કરવાનો ધર્મ પરંપરાથી ચાલુ આવેલો હોય છતાં પશુ ભગવાનની છાયા થતાં તે પ્રમાણે ન કરવું. આ નિર્લુપ્ય ત્રીજા પ્રકારની વિદ્યા છે. (૪) બધી અવસ્થામાં ભગવાનની જ સેવા કરવી; ભગવાન અંદિગતકર્તા છે અને તે પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કરે છે જ. આ નિર્લુપ્ય ચોથા પ્રકારની વિદ્યા છે. (૫) ભગવાનનું માદકમ્ય લાલ્સને તેમનામાં પરમ એક રાખતો અને ભક્તો સર્વથી અધિક છે. આ નિર્લુપ્ય પાંચમો પ્રકારની વિદ્યા છે. સાધનમાર્ગમાં બે પ્રમાણે વૈરાગ્ય, સાંખ્ય, યોગ, તપ, અને ભક્તિ એ પાંચ પ્રકારની વિદ્યા છે તે પ્રમાણે લીડાસ્ય ભક્તોમાં પશુ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જેનું પાંચ પ્રકારનું જ્ઞાન છે, તેનું પાંચ પ્રકારનું કર્મ પણ છે. (૧) યોગીજનોએ જે કાલાવધી મન, પૂન્ય વગેરે કપ્યું તે ભગવતકામને લીધે પરંપરાથી ભગવાનની સેવારૂપ જ કપ્યું; આ પ્રથમ પ્રકારનું કર્મ છે. (૨) યોગોગી ભયરે કુધારી પાંડિત થવા ભયરે કુધારી જ્ઞાનિને માટે તેમણે ભગવાનની જ પ્રાર્થના કરી; એટલે આ પ્રાર્થનારૂપી કર્મ દ્વિતીય પ્રકારનું કર્મ છે. (૩) નન્દરાયલ વગેરેએ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા ઇન્દ્રયાગનો ભાગ કર્યો અને ચોર પંચાગ કર્યો; આ ત્રીજા પ્રકારનું કર્મ છે. (૪) ઇન્દ્રની વૃષ્ટિથી મજબૂતો ભયરે જલુ જ આકૃષ્ટ બાકુવ ધર્મ મળ્યાં ભયરે તેમણે ભગવાનનું જ ચરણ સ્પર્શ્યું; આ પ્રમાણે ચરણે જવા રૂપી કર્મ ચતુર્થ પ્રકારનું કર્મ છે. (૫) નન્દરાય જનાં વામોથી યોગોનો સંતેદ દર થયો અને તેમણે માદકમ્યના પૂર્વક એકમુખ કર્મ કપ્યું; આ કર્મ પાંચમા પ્રકારનું છે.

આ ભાષાં શાધનો કાર્ય પછી લક્ષિતો ઉદ્દેશ થાય છે અને ત્યાર પછી જોઈએ વચેરે છ ગુણવાળા શીશુઓ ભગવાનરૂપી ને ફલ છે તે મળે છે. આ પૂર્ણ ભગવાન ફલ છે. અને તેનું વર્ણન અત્યુચ્ચ પ્રકરણમાં કરવામાં આવેલું છેવાળી આ પ્રકરણને ફલ પ્રકરણ કહેવામાં આવે છે.

ફલ પ્રકરણમાં એકંદરે સાત અધ્યાયો છે. અહીં જોઈએ વચેરે ગુણોનો ક્રમ નથી, કારણ કે આ પ્રકરણમાં પ્રથમ ફલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને તેથી ક્રમનો ભંગ થોડો થયો નથી, પરંતુ વચમાં જ ભોગમાં વિશિષ્ટ પ્રકારનું સુખ પણ થાય છે. આ પ્રકરણમાં રમણરૂપી ફલનું દાન કરવાનું છે. રમણ એ પ્રકારનું શ્રેય છે; એક રૂપથી અને બીજું નામથી. ભગવાને રૂપથી ને રમણ કહ્યું તેનું વર્ણન પાંચ અધ્યાયમાં છે, કારણ કે રૂપનાં પાંચ અંગો છે; (૧) આત્મા, (૨) મન, (૩) ઈન્દ્રિય, (૪) પ્રાણ અને (૫) શરીર. ભગવાને નામથી ને રમણ કહ્યું તેનું વર્ણન બે અધ્યાયમાં છે, કારણ કે નામના—સંખ્યા—એ બે છે: પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ. આ પ્રમાણે એકંદરે ફલપ્રકરણના સાત અધ્યાયો થાય છે.

તેમાં પહેલા અધ્યાયમાં ભગવાનના જોઈએ નામના ગુણનું વર્ણન છે. જોઈએ એટલે સ્વતંત્રતા. કરવાનું, ન કરવાનું અને સ્વ-વશા કરવાનું ને સામર્થ્ય તેનું નામ જોઈએ. વેલુના નાદદ્વારા બોલાવીને વાઙ્મયથી ઘેર જવાની પ્રેરણા કરવાનું ભગવાનનું ને સામર્થ્ય તે જોઈએ છે; ભગવાનના વાઙ્મયથી જોષીજનો ઘેર ન ગયા તે ભગવાનનું 'ન કરવાનું' સામર્થ્ય છે, અને જોષીજનોને ગર્વ થતાં ભગવાન ને તિરોક્ષિત થઈ ગયા તે 'અન્યથા કરવાનું' ભગવાનનું સામર્થ્ય છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના સામર્થ્યરૂપી જોઈએનું વર્ણન પહેલા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. બીજા કેટલાક નિશ્ચયરૂપે બીજી રીતે ભગવાનનું જોઈએ સમજાવે છે. ભગવાને નાદ કરીને જોષીજનોને ને બોલાવ્યાં તે 'કરવાનું' સામર્થ્ય; ઘેર જાય એ પ્રકારે ઉપદેશ આપનારા વાઙ્મયે વટે જોષીજનો ઘેર ન ગયાં તે 'ન કરવાનું' સામર્થ્ય; ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવારૂપી ને રોષ તેને ગુણ બનાવવાથી તેમાં ભગવાનનું 'કરવાનું' સામર્થ્ય રહેલું છે; અને જોષીજનોને ગર્વ થતાં ભગવાન અત્યંત ક્રોધ પામ્યો તેમાં ભગવાનનું 'કરવાનું' સામર્થ્ય રહેલું છે.

બીજા અધ્યાયમાં ભગવાનના ત્રીજા નામના ગુણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાનની સાથે સંબંધમાં આવેલાં બાકીનાં રોષ ક્રોધ છતાં પણ ભગવાને તેમનો ત્યાગ કર્યો નહિ. આ સર્વોત્કૃષ્ટ લક્ષિતાર્થનો ઉપદેશ કરવાને માટે ઘરીરથી રમણ ન થતાં મનથી અન્યથા વાણીથી ભગવાન બહોળે રમણ કરાવે છે એ જાણવવાને માટે ભગવાને પરીક્ષામાં પણ રમણ કહ્યું, અને તે રીતે પોતાનો ધર્મ પ્રકટ કર્યો.

ત્રીજા અધ્યાયમાં રમણનું સાત કારણનારું જોષીજનોનાં વચનો ભગવાનના વર્ણન વર્ણન કરે છે, તેથી આ અધ્યાયમાં ભગવાનના ચૈરા નામના ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ચતુર્થ અધ્યાયમાં ભગવાનના શ્રી નામના ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એક જ વાર જોગ ન થાય એટલા માટે ભગવાન પોતે પ્રકટ થયા અને બાકીના અન્યકરણના સંતોષને માટે બોલ્યા; અને તે રીતે બાકીની મરણરૂપી આપત્તિ તેમણે નિવારણ કર્યું અને તે પ્રકારે પોતાનો શ્રી નામનો ગુણ પ્રકટ કર્યો.

પાંચમા અધ્યાયમાં છ ગુણરૂપી સંવામિનીઓ સાથે ભગવાને પોતાના રસાત્મક સ્વરૂપ વડે રમણ કહ્યું અને તેથી ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ચતુર્થ અધ્યાયમાં ભગવાનના પ્રાદુર્ભાવરૂપી, 'શ્રી' ધર્મનું વર્ણન 'કયાં' પછી રમણની આવશ્યકતા દેખા છે; અને વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન એ બે રમણમાં પ્રતિભાવ કરનારાં છે એટલે પાંચમા અધ્યાયમાં કેમપ્રકાર વૈરાગ્યનું નિરૂપણ ન કરતાં ભગવાનના રમણનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાન વિના બીજા કયાંય પદાર્થનો ત્યાગ કરવો એનું નામ પ્રતિભાવિય વૈરાગ્ય. ભગવત્સ્વરૂપરૂપી ફલ પ્રાપ્ત થવા પછી જ ભગવાન જ ઉત્તાપ છે એનું જ્ઞાન સંવામિની ભગવાનથી અન્ય પદાર્થનો ત્યાગ સંવામિની રહે છે. પ્રતિભાવિય જ્ઞાન એટલે ભગવાનના ગુણોનું જ્ઞાન કરવું તે. આ પણ ભગવાનની પ્રાદુર્ભાવદશામાં સંભવનું નથી, ફક્ત તિરદશામાં જ સંભવે છે; એટલે જ્ઞાનનું પણ નિરૂપણ પદેમાં થઈ શકે એમ નથી.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ભગવાનના વૈરાગ્ય નામના ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. હૃદયવતાથી પણ બે અર્થસ્થ કરી કરવામાં આવે તે પરીણામે દુઃખ આવે છે; તેમાં ભગવાન ઉદાસીન રહે છે; તેમાં પણ ભગવાનના ભગવાન ને તે બધાને દુઃખમાંથી મુક્ત કરે છે અને તે રીતે બાકી અનાથવરૂપી ધર્મનો ત્યાગ કરે છે. મનાદા—રમણમાં પણ સંખ્યાનું સંખ્યા રહેલો છેવાળી ભગવાન ઉદાસીન છે એમ જાણવવામાં આવ્યું છે, તેથી આ અધ્યાયમાં વૈરાગ્યનું જ નિરૂપણ છે.

સાતમા અધ્યાયમાં ભગવાનના જ્ઞાન ધર્મનું વર્ણન છે. વિદ્યાવસ્થામાં ગોપીજનો ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરે છે અને ગુણગાન એ જ્ઞાનરૂપ છે. તેથી આ અધ્યાયમાં જ્ઞાનનું નિરૂપણ એ એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

આ પ્રમાણે કૃષ્ણકરણમાં ભગવાને તામસ લક્ષ્ણોને સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરીને તેમનો સમ્પૂર્ણ નિરોધ સિદ્ધ કર્યો છે. ભગવાન પોતે રસસ્વરૂપ છે એમ ઉપનિષદોમાં કહેવામાં આવેલું છે. ભગવાન આનન્દમય છે અને શીત-શીતે આનન્દ આપે છે. જે શુભના ઉપર ભગવાન કૃપા કરે છે તેને પોતે ભગવાનન્દનું—સ્વરૂપાનન્દનું—દાન કરે છે. ભગવાનન્દ એ વિષયાનન્દ અને શ્રદ્ધાનન્દથી વિભિ છે અને શ્રેષ્ઠ છે, અને તેથી પુરિમાર્ગમાં તેને જ પરમ ક્ષેત્ર તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. આ પરમક્ષેત્ર ભગવાનના અનુગ્રહ વિના મળી શકતું નથી.

ભગવાન રસાત્મક છે, અને બધા રસોમાં શુંચર શ્રેષ્ઠ રસ છે; એટલે ભગવાન શુંચરરસાત્મક છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ શુંચારરસનો દેવતા વિષ્ણુ છે એ હકીકત પણ ભગવાન કૃપાના રસાત્મક સ્વરૂપને સમર્થન આપે છે. કૃષ્ણનો યોગિક અર્થ પણ સદાનન્દ થાય છે. આ રસાત્મક પ્રભુની બધી લીલા રસમય હોય એ સ્વાભાવિક છે; અને તેમાં રાસલીલા તો નિરોધ રસસ્વરૂપ હોય એ સમગ્ર શકાય એવી બાબત છે.

ભગવાને ગોપીજનોની સાથે જે રમણુ કર્યું તેને આપણે સામાન્ય રીતે રાસલીલા કહીએ છીએ. રાસલીલાનું વર્ણન એકલા શ્રીમદ્ભાગવતમાં જ છે એમ નહિ, પણ હરિવંશ, શ્રદ્ધાવૈવર્તપુરાણ, શ્રદ્ધાપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, ભગવિષ્ણુ-તરપુરાણ, ગૌડસંહિતા, આસરચિત્ત આલચરિત નાટક વગેરે સહિત્યમાં પણ મળી આવે છે. અલબત્ત, આ બધાં વર્ણનો એક જ પ્રકારનાં નથી; તેમાં કૃત્રિક વિકાસ થયો છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

કાવ્યશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્રના અન્યોમાં રાસક, નાટ્યરાસક અને હલીસક એ ત્રણની સિલ સિલ લક્ષણો આપવામાં આવેલાં છે. શોજ અને શારદાતનય એ કાવ્યશાસ્ત્રના લેખકોના અભિપ્રાયે રાસક અને નાટ્યરાસક એ વૃત્તના બે સિલ પ્રકાર છે. રાસકનું લક્ષણ આપતાં તેઓ કહે છે કે પોદરા દ્રાવણાદૌ વાં પસિહુત્સન્તિ નાવિકાઃ । અર્થાત્ જેમાં ૧૬, ૧૨ અથવા ૮ નાવિકાઓ પિપ્પડી, શુંબજા, ભેલક અને દત્તા એ ચાર પ્રકારે વૃત્ત કરે છે તેને રાસક કહેવામાં આવે છે; બ્યારે નાટ્યરાસકમાં એક પ્રકારનું વૃત્ત હોય છે અને તેમાં બીજો યોગ્ય અભિનય અને વૃત્તથી રાજાની કૃતિઓનું અનુકરણ કરે છે. શારદાતનયના ભાવપ્રકાશનમાં નાટ્યરાસકના અનેક પ્રકારો આપવામાં આવેલા છે. અભિનવગુપ્ત નાટ્યશાસ્ત્રની દીક્રામાં આવીને લેખકોનો અભિપ્રાય આપે છે. આ અભિ-પ્રાય પ્રમાણે કૃષ્ણે ગોપીઓની સાથે જે વૃત્ત કર્યું તેના જેવા વૃત્તને રાસ કહેવામાં આવે છે. હરતાવારે નાટ્યશાસ્ત્રના અનુયે અધ્યાયમાં વૃત્તનું મહત્ત્વ દર્શાવીને કાવ્ય અને તાલક્રમ એ બે પ્રકારનું વર્ણન કરે છે. આ જ સ્થળે અભિનવ-ગુપ્ત પોતાની દીક્રામાં રાસક, હલીસક વગેરેનો નિર્દેશ કરે છે અને તદ્દુકં ચિરન્તનૈઃ એ પ્રમાણે કહીને પ્રાચીન લેખકનો અભિપ્રાય આકે શ્લોકમાં આપે છે, તેમાંના બે શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે:—

મણ્ડલેન મુ મણ્ડલં દલીસકમિતિ સ્વત્તમ્ ।

પક્ષસ્ત્ર મુ નેતા સ્યાદ્રોપલીનાં યથા દલીઃ ॥

અનેકમર્તકીયોજ્યં ચિયતાલલયત્ત્વિતમ્ ।

આત્મતુષ્ણિયુગલ્લાદ્રાસકં મણ્ડલેદત્તમ્ ॥

પછીથી અભિનવગુપ્ત કહે છે કે યતે પ્રવચ્ચા નૃત્તાત્મકા ન નાટ્યાત્મકનાટકાદિવિવિલક્ષણાઃ । અર્થાત્ મણ્ડલાકારે જે વૃત્ત કાવ્ય અને કૃષ્ણ અને ગોપીઓની માફક જેમાં એક નેતા હોય તે હલીસક કહેવાય છે; અને જેમાં અનેક—ચોસક યુગલ સુધી—નર્તકીઓ અનેક પ્રકારના તાલ અને ઘસ સાથે વૃત્ત કરે છે તે રાસક કહેવાય છે અને તે મણ્ડલ અને વિદ્વત એ બે પ્રકારનું છે. આ વૃત્તોનેક પ્રભુની નાટ્યાત્મક નાટકોથી સિલ નથી. શોજ પણ પોતાના શુંચારપ્રકાશ નામના અન્યમાં અભિનવગુપ્તે આપેલા હલીસકના લક્ષણ જેવું જ લક્ષણ આપે છે. (યન્મણ્ડ-લેન નૃત્તં સ્ત્રીનાં દલીસકં મુ સત્પ્રાદુઃ । તથાકો નેતા સ્યાદ્રોપલીનામિય મુપરિઃ ॥) સહિત્યકર્ણકાર વિશ્વનાથ કહે છે કે રાસક અને નાટ્યરાસક એ બે નાનાં નાટકો છે અને તેમાં અંગે, સંધિઓ, નટો, રસ, વૃત્તિઓ, નાયક અને નાવિકાઓ હોય છે; તેમાં વૃત્તનું રચન બહુ મોટું હોય છે; બ્યારે હલીસકમાં એક અંગ, સાતથી દસ સુધી નાવિકાઓ, કેસીકૃત્તિ, બે સંધિઓ અને કેસિદેવ જેવું સંયોજિત હોય છે. શારદાતનય પણ આજે જ અભિપ્રાય દર્શાવે છે. નાટ્યકર્ણકમાં પ્રથમ ચાર મણ્ડલોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને પછીથી બીજા ત્રણ મણ્ડલોનાં નામો આપવામાં આવેલાં છે, અને આ ચારીમાં હલીસક, રાસક અને નાટ્યરાસક છે. દેખમન્દ કાવ્યપ્રણયનમાં કાવ્યની ચર્ચા કરતાં ગ્રેહ્ય અને શ્રવ એ બે કાવ્યજ્ઞ લગ્ન આપે છે. ગ્રેહ્યના પત્નિ પાંડા પાંડવ અને યેષ એષ ને

વિભાગ છે, અને ગેયમાં યજ્ઞા પ્રકાર જણાવવામાં આવેલા છે. તેમાં હઘીસક અને રાસકની ગણના કરવામાં આવી છે. તેનાં લક્ષણો આપવાને માટે અભિનવજુષ્ટે જે સ્લોકોનાં અવતરણો આપ્યાં છે તે જ સ્લોકોનાં અવતરણો આપતાં હેમચન્દ્ર કહે છે કે...ચિરન્તનેનૃત્તકાનિ ।

આ પ્રમાણે રાસ અને હઘીસક એ બે પ્રકારનાં નૃત્યો છે, અને કાલક્રમે તે નૃત્યનાં બે પ્રકારનાં નાટકો પણ અસ્તિત્વમાં આત્મ્ય છે. કૃષ્ણની કીડા પ્રાચીન કાળમાં હઘીસક તરીકે જોધાજાવવામાં આવતી હતી, જ્યારે રાસકનું લક્ષણ અતિ સાધારણ આપવામાં આવેલું છે. સમય જતાં કેટલાંક પુરાણોમાં આ બંનેનો ભેદ ખૂબી જવામાં આવ્યો છે. હઘીસક અને રાસ એ બંનેમાં રસ પ્રધાન હોય છે જ, રાસમોડી પણ ખરી, તેથી સ્વાભાવિક રીતે આ ભેદ જુદાઈ ગયો હશે. આજે આપણા સામાન્ય વ્યવહારમાં આપણે હઘીસક અને રાસનો ભેદ ધ્યાનમાં રાખતા નથી; અને કૃષ્ણની લીલાને રાસલીલા તરીકે જ જોખીએ છીએ. જરૂરનાર્થે નાટ્યસરસમાં હઘીસક કે રાસના નામનો નિર્દેશ પણ કરતા નથી, તેથી અભિનવજુષ્ટને પ્રાચીન લેખોના સ્લોકોનું અવતરણ આપીને તે ન્યૂનતા દૂર કરવી પડે છે. ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકમાં યદ્ધિએલા જાસ કવિના ‘આલચરિત’ નામના નાટકમાં હઘીસકનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. ત્યાર પછી હરિવંશમાં પણ કૃષ્ણની કીડાનું વર્ણન બેવામાં આવે છે, અને ત્યાર પછીના સાહિત્યમાં તો પહેલાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે રાસકીડાનું વર્ણન સ્પષ્ટ રીતે બેવામાં આવે છે. આજળ જતાં રાસના બે પ્રકાર—તાલારાસ અને લક્ષ્મી-રાસ અથવા દાંડિયારાસ—અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે, અને તેનો નિર્દેશ પ્રાકૃતસાહિત્યમાં કરવામાં આવ્યો છે.

હવે તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં રાસની ભાવના કેવી રીતે જાતી તે વિચારીએ. તેત્તિરીય ઉપનિષદની અક્ષાનન્દ-વક્ત્રીમાં પરમાત્માનું મુદર વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, અને વેદાન્તદર્શનના ઇતિહાસમાં આપણને જણાય છે કે શ્રીવલ્લભાચાર્યે આ વર્ણનનું નેટકું અદ્વત્ત દર્શાવ્યું છે તેટલું જીલ્લો કોઈ આચાર્યે દર્શાવ્યું નથી. તેને પરિણામે પર-અક્ષાના રસાત્મક સ્વરૂપનો સિદ્ધાન્ત હુદ્દાકૃતવેદાન્તમાં જ બેવામાં આવે છે, અને તે પ્રકારે તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યનું સ્થાન અનુપમ છે. અક્ષાનન્દવક્ત્રીમાં પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે છે કે અક્ષાવિત્ પરમે પ્રાપ્ત કરે છે. પરમાસિનું લક્ષણ આપતાં તે ઉપનિષદ કહે છે કે સર્વ જ્ઞાનમનન્ત્વં બ્રહ્મ ચો વેદ વિહિતં શુદ્ધાયાં વરમે વ્યોમજ્ઞ સોડ્ધુસ્તે સંયોજ્ય કામાર્જ સહ બ્રહ્મણા વિપચિત્તા ।—પરમ આકાશમાં રહેલા સૂર્ય, ચાંદ્ર અને અનન્ત અક્ષાને જો મળે છે તે વિપચિત્ અક્ષાની સાથે સર્વ ઝાંખોનો ભોગ કરે છે. પછી અવમય, પ્રાકૃતમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમયનું વર્ણન આપ્યા પછી ઉપનિષદ કહે છે કે રસો વૈ સઃ । રસં હોવાયં લગ્નવાનન્દી ભવતિ । કૌ હોવાન્યાત્ કા પ્રાણ્યાત્ પચેષ આકાશ આનન્દો ન સ્યાત્ । ષષ હોવાનન્દપતિ । અર્થાત્ પરમાત્મા રસસ્વરૂપ છે, અને આ રસાત્મક અક્ષાને પ્રાપ્ત કરીને આ છવ આનન્દ ભોગ્યે છેઃ જો હૃદયકાંઠમાં રસરૂપ આનન્દ ન હોય તો કહી છવ પોતાનો પ્રાણ ધારણ કરી શકે નહીં; જરૂર, આ રસરૂપ અવવાન જ છવોને આનન્દ આપે છે. આ પ્રમાણે રસાત્મક પરમાત્મા આનન્દસ્વરૂપ છે, છવનો પ્રાણ ધારણ કરે છે, હૃદયકાંઠમાં સ્થિતિ કરે છે અને છવોને આનન્દ આપે છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હૃદયમાં રહેલો અને છવોને આનન્દ આપનારો જ આનન્દ તે જ રસ છે. આ પ્રસંગે સ્વાભાવિક રીતે ઉપનિષદમાં આનન્દની ગણના કરવામાં આવી છે, અને આ ગણના તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અતિ મહત્વની છે. ઉપનિષદમાં મનુષ્યના આનન્દથી અગ્રેય કરવામાં આવ્યો છે, અને ત્યાર પછી મનુષ્ય-જન્મથી, દેવ-જન્મથી, પિતૃલોક, દેવલોક, ધ્રુવ, બુદ્ધસ્થિતિ અને પ્રજ્ઞપતિના આનન્દની ગણના કરવામાં આવી છે, અને છેવટે અક્ષાના આનન્દનો નિર્દેશ છે. આ પ્રમાણે અક્ષાનો આનન્દ બધા પ્રકારના આનન્દમાં શ્રેષ્ઠ ॥ એમ સિદ્ધ થાય છેઃ અને અક્ષાવિત્ આ રસસ્વરૂપ આનન્દમય અક્ષાને પ્રાપ્ત કરે છે અને તેમની સાથે અનેક પ્રકારના ભોગ ભોગ્યે છે. ॥ (૧. ૨. ૨૨) અને મુદ્દક (૩. ૨. ૩) ઉપનિષદમાં સ્પષ્ટ કહેવામાં આવેલું છે કે—

માપમાત્મા પ્રવચનેન લમ્બો ન મેષધ્યા ન યદુના શુતેન ।

યમેધૈષ વૃણતે તેન લમ્બસ્તલૈષ આત્મા વિવૃણતે ઠનું સ્વામ્ ॥

(આ પરમાત્મા પ્રવચન, મેધા અને બહુ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ કરી સક્ષમ નથી; પણ તે જેનું વરણ કરે છે—અર્થાત્ જેના ઉપર તે કૃપા કરે છે—તે જ છવ તેમને પ્રાપ્ત કરી શકે છે; અને પરમાત્મા તે જ છવ આજળ પોતાનું સ્વરૂપ—રસાત્મક આનન્દમય સ્વરૂપ—અકટ કરી દે છે.) છવોત્ત્વ ઉપનિષદમાં આવેલી શાશ્વત્ત્વવિદ્યામાં પરમાત્માનું વર્ણન આપવામાં આવેલું છે. શાશ્વત્ત્વ અર્થે સર્વે સદિવદં બ્રહ્મ તજ્ઞાલાનિતિ શાન્ત ઉપાસીત છા. ઉ. ૩. ૧૪. ૧. (અરેખર । આ સર્વે બ્રહ્મ છે, તેમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તેમાં જગતનો લય થાય છે અને તેના પછે જગતનું અસ્તિત્વ છે. આ પ્રમાણે શાન્ત પુરુષે અક્ષાની ઉપાસના કરવી) એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરીને અક્ષાનું વર્ણન આપતાં કહે છે કે સર્વંકર્મા સર્વંકામાઃ સર્વંકમ્પઃ સર્વંમિદમન્યાતોડ્યાપ્યનાદર ષષ મ આત્માન્તદંદ્ય યતદ્વૈલતમિઃ મેસામિસંમવિલાસીતિ । છા. ઉ. ૩. ૧૪. ૨ (સર્વ કર્મબાળો, સર્વ કામ-

અને સાત્ત્વિકાદિ લેદરો નવ પ્રકારનાં છે. (અનન્યપૂર્વા જોષીજનોમાં લાગસલામતી વૃથ નથી એટલે તેમાં દસ પ્રકારને બદલે નવ પ્રકાર છે.) આ યોગજીસ પ્રકારનાં જોષીજનો ભગવાનને પ્રિય થાય એવી રીતે યોગજીસ પ્રકારે યોગજીસ શ્લોકમાં સ્તુતિ કરે છે. આ સ્તુતિને જોષીજીત કહેવામાં આવે છે, અને તે તત્ત્વજ્ઞાન અને કામચાલની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે એમ કહેવામાં જવા પશુ અતિશયોક્તિ નથી. જોષીજનોની નિસ્સાધનતા અને દીનતા લેઈને ભગવાન ફરીથી પ્રકટ થયા. આથી સિદ્ધ થયું કે જહોની દીનતા એ ચોક જ વસ્તુ લગવાનને પ્રસન્ન કરવાનું સાધન છે. ભગવાનના પ્રાકટ્યથી જોષીજનોને યજ્ઞો આનન્દ થયો અને તેઓ વિવિધ ચેષ્ટાઓ કરવા લાગ્યા. ભગવાન તેમને લઈને યમુનાના તીરે પધાર્યા. જોષીજનોએ ભગવાનને માટે પોતાનાં વસ્ત્રોનું આસન બનાવ્યું, અને ભગવાન તે આસન ઉપર બિરાજ્યા. જોષીજનોએ તેમને ભજનના ત્રણ પ્રકારો વિધે પ્રથમ કર્યો અને ભગવાને તેનો ઉત્તર પશુ આપ્યો અને કહ્યું કે હું પોતે તો આ ત્રણ પ્રકારના ભજનથી અતીત છું. તમે મારે માટે જ લોક, વેદ અને હૃદયનો ત્યાગ કરેલો છે, અને તમારૂં વિષ્ણુ આરાધનાં રહે એટલા માટે હું પરોક્ષ તમારૂં ભજન કરતાં તિરોહિત થયો હતો; તમે મારી સાથે નિર્દોષ ભજનથી ચેષ્ટાઓ કરો, તમારા ઉપકારનો જલ્દી જાણના આધુન્યથી પશુ હું વાળી શકું એમ નથી. આ પ્રમાણે ભગવાનનાં વચન સંજ્ઞા કરવાથી જોષીજનોનો તાપ દૂર થયો, અને ભગવાને પ્રસન્ન થઈને રાસકીડાનો આરંભ કર્યો. ભગવાન અને જોષીજનો વચ્ચે કરવા લાગ્યાં. સોળ જોષીઓ અને આઠ કૃષ્ણ એ પ્રમાણે રાસમાં વૃત્તનો આરંભ થયો. તે સમયે હૃદયસ્થિઓનો નાદ થયો, પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ, મન્દનોંએ ભગવાનનાં નિર્મલ ચરણ ગાન કર્યું, રાસમણ્ડલમાં વૃત્તથી કંકણો, તૃપ્તર વગેરે અલંકારોનો ખનિ પશુ થવા લાગ્યો. વૃત્તના અનેક પ્રકારો થયા. ભગવાન કૃષ્ણની કીડાનાં ફરોન કરીને અપ્સરઓ અને મન્દ મુગ્ધ થઈ ગયાં. ભગવાને જોષીજનોનાં લેટલાં જ પોતાનાં સ્વરૂપ પ્રકટ કરીને, આઆરામ લેવા છતાં પશુ, લીલાથી તેમની સાથે રમણુ કર્યું. પછી ભગવાને જોષીજનોની સાથે જળમાં પ્રવેશ કર્યો અને મહેન્દ્રલીલાનો સ્વીકાર કરીને રમણુ કર્યું. આ પ્રમાણે ભગવાને શરદ્ ભદ્રાની રાત્રીઓનું સેવન કર્યું, અને પોતાનામાં જ લીલનું સ્થાપન કર્યું. અરુણોદય થતાં ભગવાને જોષીજનોને ઘેર જળમાં પ્રવેશ કરી; તેથી હરિપ્રિયા જોષીજનો પોતાની ઇચ્છા નિરૂદ્ધ પશુ પોતપોતાને ઘેર ગયાં.

આ પ્રમાણે લીલદ્વારમાં ભગવાનની રાસલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. ભગવાને પ્રસન્ન થઈને મન્દ વગેરે દેવતાઓને પશુ દુર્લભ, 'વાસ્તવિક રીતે તો શ્રદ્ધા વગેરેને પશુ દુર્લભ, એવી લીલા પોતાના આનન્દને માટે શ્લોકમાં પ્રકટ કરી છે અને આ લીલા સર્વ પ્રકારના લોકોને ઉપકાર કરનારી છે.

જે પ્રમાણે ભગવાન નિલ છે તે પ્રમાણે ભગવાનની લીલા અને તે લીલાના પદાર્થો પશુ નિલ છે. સ્ત્રીવિદુહનાથજીએ પોતાના વિદ્વન્મણ્ડન માંમના મન્દમાં લીલાનું નિલત્વ અનેક પ્રમાણે આપીને સિદ્ધ કરેલું છે. તે પ્રમાણે સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧)

જયતિ જનનિવાસો દેયક્ષિજન્મવાદો

પદુવરપરિપત્તૈર્દોર્ધિરસ્યગ્નધર્મમ્ ।

સ્થિરચરવૃજિનઘ્નઃ સુસ્મિતધીમુક્તેન

મજપુરપનિતાનાં વર્ધયન્કામદેયમ્ ॥ (ભાગવત ૧૦. ૮૭. ૪૮)

મનુષ્યોમાં જેમનો નિવાસ છે, દેવકીમાં જેમનો જન્મ થયો છે એમ કહેવા પડતું છે, સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણીઓના પાપનો જે નારા કરે છે, તે ભગવાન ઉત્તમ યદુઓની સભામાં પોતાના સેવકોક્ષી બાહુદાસ અધર્મનો નાશ કરતા, અને સુંદર રિખતાવાળા પોતાના સીધુપથી મજ અને નગરની સ્ત્રીઓના કામદેવની વૃદ્ધિ કરતા જય માટે છે. આ શ્લોકમાં જયતિ એ પ્રમાણે વર્તમાન પ્રયોગ કરીને યુકદેવજી ભસ્મન્ અને વર્ધયન્ એ બે વર્તમાન કૃદંતોનો પ્રયોગ કરે છે, અને તે દ્વારા સૂચવે છે કે ભગવાનની બાળી લીલાઓ વર્તમાનકાળમાં પશુ ચાલુ જ હતી. અને આ વાત લીલાનું નિલત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો જ વધી શકે એમ છે, અન્યથા નહિ.

(૨)

પ્રાપ્તિ સન્તિ નામાનિ રૂપાણિ ચ સુતસ્ય તે ।

ગુણર્મમ્ભુરૂપાણિ ધાન્યદં વેદ નો જનાઃ ॥

(ભાગવત ૧૦. ૮. ૧૬)

તમારા પુત્રના પુત્ર અને કર્મને અનુક્રમ અનેક નામો અને રૂપો છે: તે બધાં હું ભાવું છું. માણસો ભાવતા નથી. ભગવાનનું નામ પાડવાને પ્રસન્ન થઈને અર્ચના ઉપરનો શ્લોક બોલે છે અને તેમાં સન્તિ ૧૬ વડે ભગવાનનાં અનેક નામો અને રૂપો વર્તમાન કાલમાં પશુ છે એમ સૂચન કરે છે. આ ઉપરથી જણાવે છે કે ભગવાનનાં નામો પશુ નિલ છે.

(૩) તા વાં વાસ્તુસ્પદમસિ ગમચૈ યજ ગાવો મૃતિશુદ્ધા યયાસઃ ।

ગમ્માહ તદુરુભાયસ્ય ચૃષ્ણઃ પરમં પદમવમાતિ મૂરિ ॥

(ઋગ્વેદ ૨. ૨. ૨૪)

તમારાં વેના—શ્રીકૃષ્ણ અને જલસદનાં, અથવા તો શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીગોનાં—તે પ્રસિદ્ધ ધામો, સ્થાનો, પ્રાપ્ત કરવાની અમે ક્ષત્રજા રાજાએ હીએ: આ ધામોમાં મોટાં શ્રીગદ્યગોવાળી સારી ગાયો વસે છે, અથવા મોટાં શ્રીગદ્યગોવાળા, વનમાં અને ગ્રામમાં રહેનારા રુઠુ વગેરે પશુઓ વસે છે. આ સ્થાનમાં અને ભૂમિ ઉપર ગોપીગોને વિષે કામને પ્રસાવનાર, અને ઘણી પ્રીતિવાળા ભગવાનનું લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ એવું પરમપદ શ્રીગોકુલ ઘણું જ પ્રકાશે છે. આ મન્ત્રમાં મૂરિ પદનો પ્રયોગ છે. તે પરમ પદ—શ્રીગોકુલ—મૂરિ, ઘણું જ, પ્રકાશે છે. આથી જણાય છે કે અનેક પ્રકારના નિહુંજ, યુક્ત્યો, શીષમુલાછના તથા, શીષવર્ધનપર્વતનું સિખર વગેરે સ્થળોમાં ભગવાનની નિરંતર રિયતિ છે, અને શ્રીગોકુલ આવા પ્રકારનું હોવાથી ઘણું જ પ્રકાશે છે. મૂરિનો અર્થ 'ભાષક' કરવામાં આવે તો મન્ત્રનું તાત્પર્ય એ છે કે શ્રીગોકુલ પરમ હોવાથી, ભગવાનનું સ્થાન હોવાથી અને ભાષક હોવાથી, નિહુંજ છે.

(૪) હે તે ધામાસ્પુદમસિ ગમચૈ ગાવો યજ મૃતિશુદ્ધા યયાસઃ ।

ગમ્માહ તદુરુભાયસ્ય ચૃષ્ણોઃ પરમં પદમવમાતિ મૂરેઃ ॥

(તૈત્તિરીય સંહિતા ૧. ૩. ૬)

આ મન્ત્ર ભગસગ પહેલાંના મન્ત્ર જેવો જ છે. પહેલા મન્ત્રમાં મૂરિ પદ હતું, અથવા આ મન્ત્રમાં મૂરેઃ પદ છે, અને તે ભગવાનના વિશેષત્વ તરીકે વાપરવામાં આવેલું છે. રાસોત્સવમાં ભગવાન ઘણાં રૂપોથી પ્રકટ થાય છે. આવા અદ્ભુતરૂપવાળા (મૂરેઃ) ભગવાનનું પરમ પદ શ્રીગોકુલ પ્રકાશે છે એમ તાત્પર્ય છે. વેદ નિહુંજ છે અને આ નિહુંજ વેદ પોતે જ અવમાતિ, પ્રકાશે છે, એમ વર્તમાનકાળનો પ્રયોગ શ્રીગોકુલ વિષે કરે છે. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રીગોકુલ નિહુંજ છે. પછીથી નીચેના બે મન્ત્રો આવે છે.

વિષ્ણોઃ કર્માણિ પદ્યત વતો વ્રતાનિ વસ્પદો ।

દન્દ્રસ્ય યુજ્યઃ સત્તા ॥ (તૈ. સં. ૧. ૩. ૬)

તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદા પદ્યન્તિ સૂરયાઃ ।

વિવીચ ચક્ષુરાત્તતમ્ ॥ (તૈ. સં. ૧. ૩. ૬)

ભગવાને શ્રીગોકુલમાં કરેલાં કર્મો—દા. ત. યજ્ઞોદાનું સ્તનપાન, પૂતળાના અક્ષરૂપી પશુનું પાન વગેરે—જુઓઃ જેને—જે કર્મોને—લીધે કાલાધનીઅર્ચન વગેરે મનોનો ભગવાને સ્પર્શ કર્યો (વસ્પદો), અર્થાત્ તે મનોના દેશ તરીકે પ્રકટ થઈ જત કરનારીઓ સાથે સર્વ લીલા કરી. અથવા તો વસ્પદો એટલે બાધ કર્યો; અને આ અર્થ સ્વીકારતાં મન્ત્રનો બીજો અર્થ એવો થાય કે જે કર્મોને લીધે લોકઅર્થાદા, ખાતિમલ વગેરે મનોનો ભગવાને બાધ કર્યો. ભગવાન ઇન્દ્રના યોધા અથવા અનુકૂલ મિત્ર છે. જેમ સ્વર્ગમાં ચારે તરફ આપી રહેલા સુખકારક પદાર્થનું દર્શન સ્વર્ગમાં રહેનારાઓના જ અશ્રુને થાય છે તેમ વિશ્વના તે પરમ પદનું—શ્રીગોકુલનું—દર્શન ભક્તો દમ્ભેશ્યાં કર્યા કરે છે. આ બે મન્ત્રોમાં ભગવાનનાં કર્મોનો નિર્દેશ કરીને ભગવાનનું પરમ પદ, શ્રીગોકુલ, નિહુંજ છે એમ દર્શાવવા સદા પદ્યન્તિ સૂરયાઃ—ભક્તો તેનાં—શ્રીગોકુલનાં—નિહુંજ દર્શન કરે છે, એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે શ્રીગોકુલ નિહુંજ જ છે અને તેથી જ ભક્તો તેનાં નિહુંજ દર્શન કરી શકે છે.

(૫) તદ્દિપ્રાસો વિપન્યવો જાગૃવાંસઃ સમિન્ચતે ।

વિષ્ણોર્વપરમં પદમ્ ॥ (ઋગ્વેદ ૧. ૨૨. ૨૧)

આ મન્ત્ર એમ કહે છે કે જુદ્ધિવાળા, સારી રીતે ભગવાનની સેવા કરનાર અને સંપદ અને અર્થમાં પ્રમાદ કર્યા વિના ભગૃત રહેનારા ભગવાનના પરમ પદને સારી રીતે દીધાવે છે અથવા પ્રકાશે છે. તેથી જ શીમદ્રગવતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

શૃણ્યન્તિ ગાપન્તિ શૃણન્ત્યમીક્ષન્તઃ સ્મરન્તિ નન્દન્તિ તવેદિતં જનાઃ ।

ત જ્ઞાવ પદ્યપ્રતિરેણ તાયકં પ્રવ્યવાહોપરમં પદમ્બુજમ્ ॥ (૧. ૮. ૩૬)

જે માણસો આપના ચરિત્રનું વારંવાર ઋણ કરે છે, યાત્ર કરે છે, ઉપરેસ કરે છે, સ્મરણ કરે છે અને અંતરમાં આનંદ પામે છે તે જ પુરુષો સંસારના પ્રવાહને સખ્ત કરનારા આપના ચરણારવિન્દનાં યોગ જ સમર્થમાં દર્શન કરે છે. અર્થાત્ ભગવાનનું જે પરમ પદ છે તેને જ ભક્તો સ્નેહ વગેરેથી પ્રકાશે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વન, પશુ, પક્ષી, ગોષ્ઠી વગેરેવાળું જનજનનું પરમ પદ તથા તેમના સંબંધવાળી ભગવાનની સર્વ લીલા નિહુંજ છે.

- (૬) છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જાણ ચદિદમસિન્ પ્રાણપુરે વહારં પુષ્કરીકં ચેદમ—આ પ્રાણપુરમાં જે આ દહર પુંડરીક વેરમ છે—છલાદિ (છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ ૮. ૧. ૧). આ શ્રુતિમાં ‘પ્રાણપુર’ શબ્દ છે અને તેનો અર્થ ભગવાનનું શ્રીગોકુલ વગેરે લીલાસ્થાન એ પ્રમાણે છે. આગળ જતાં તે જ ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવેલું છે કે નાસ્ય અરયૈત્ત્વીયંતે ન યથેનાસ્ય હન્યતે । વત્-ત્સત્ત્વં પ્રાણપુરમસિન્ કામાઃ સમાદિવાઃ—તે વૃદ્ધાવસ્થાથી છૂટું થતું નથી તેમ જ વધથી તેનો નાશ થતો નથી. આ પ્રાણપુર સત્ત્વ છે અને તેમાં જ વાક્યોના બધા કામો સ્થરી રીતે રહેલા છે. અહીં પ્રાણપુરને, લીલાસ્થાનને, સત્ત્વ કહેવામાં આવેલું છે, એટલે તે નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણે અનેક શ્રુતિઓ લીલાનું નિત્યત્વ સિદ્ધ કરે છે. હવે શ્રુતિઓને ટેકો આપનારા પુરાણનાં વાક્યોનું પ્રમાણ આપવામાં આવે છે.

- (૭) વૃદ્ધાચરનપુરાણમાં પ્રજ્ઞા, બૃહ વગેરેને નીચે પ્રમાણે કહે છે.

એષોની સ્ત્રીઓના અચ્છની રૈશ્વ પ્રાપ્ત કરવા ન ૬૦૦૦૦ વર્ષ તપ કર્યું, છતાં પણ તે મને મળી નથી. પછી બુધનું પ્રશ્ન થતાં પ્રજ્ઞા તેમને શ્રુતિઓની કથા કહે છે. પ્રજ્ઞા કહે છે કે નાનમુદરીઓ સ્ત્રીઓ નથી પણ તે ખરેખર શ્રુતિઓ છે. તેમણે ભગવાનની સ્તુતિ કરી અને ભગવાને પ્રસન્ન થઈને તેમને વર માગવાનું કહ્યું. શ્રુતિઓએ વર માગ્યું કે તે ભગવાન! આપના નિર્જુલુ આનન્દમય સ્વરૂપનાં જામને દર્શન કરાવો. શ્રુતિઓની આ પ્રાર્થનાથી ભગવાને તેમને પ્રકૃતિથી પર એવા પોતાના લોકનું દર્શન કરાવ્યું. આ લોકમાં વૃન્દાવન, ઓવર્ધન, શ્રીવમુનાલ, શ્રીગોપીજનોનું ઘૂમ અને તેમની વચમાં રહેલા કિશોર આકૃતિવાળા ભગવાનનું તે શ્રુતિઓને દર્શન થયું.

આ કથામાં શ્રુતિઓએ ભગવાનના નિર્જુલુ સ્વરૂપના દર્શનની જ પ્રાર્થના કરી, અને ભગવાને પોતાની કીલ્લામાં દર્શન કરાવ્યાં. આ ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાનના સ્વરૂપની માફક ભગવાનની લીલા પણ નિત્ય છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ વૃન્દાવન વગેરે સામગ્રીવાળું જ છે એમ સ્વીકારવું જ પડે છે.

- (૮) ભગવદ્ગીતા નિત્ય છે તેથી જ કાવ્યેદમાં આ લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

જગ્જ્ઞાન યથ વ્યયાપાત સ્વૃષઃ પ્રાપદ્યદ્ગીરો અધિર્વૈશ્વં રણમ્ ।

અવૃક્ષદ્દિમવ સઃ સ્વદસ્યજ્જલ્લાભાપ્રાકં સ્વપસ્યા વૃષ્ણમ્ ॥

(અન્વેદ ૧૦. ૧૧૭. ૪)

શ્રીગોકુલમાં પ્રકટ થતાં જ પૂતળા, વૃણાવર્ત વગેરે શત્રુઓને ભગવાને વિવિધ પ્રકારે હણ્યા. પછી પ્રજ્ઞાગી ભગવાને મહુશ, દારૂઝા વગેરેમાં પોતાના પુરુષાત્મને અનુરૂપ દેહો સાથેના મુક્તનો અનુભવ કર્યો. આ પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપરના દેહોને ભગવાને હણ્યા એમ કહીને હવે દેવેન્દ્રના મદનો નાશ કર્યો એમ કહેવામાં આવે છે. ભગવાને ઓવર્ધન પર્વતને ઉપાડ્યો, તેમણે છંદ્રે વરસાવેલા જળનું નિવારણ કર્યું. ગોકુલમાં ક્ષિતિ કરવાના કર્મની છુલ્લથી તેમણે વિરતારવાણ સ્વર્ગનો પ્રતિબંધ કર્યો, અર્થાત્ છંદ્ર વગેરે સ્વર્ગના દેવોનો મદ ઉઠાવ્યો. (આ મંત્રમાં પાઠ્યેલો છે.)

- (૯) દશમસ્કન્ધમાં કૃષ્ણારિઠાઓએ કાલાવનીનું મત કર્યું પછી ભગવાન વરદાન માટે પધારે છે અને મયેમા રૈચય દાપાઃ (ભાગવત ૧૦. ૧૬. ૨૭)—મારી સાથે આ રાત્રીઓમાં રમણ કરશો—એ પ્રમાણે ભગવાન તેમને વરદાન આપે છે. અહીં દુમાઃ દાપાઃ—આ રાત્રીઓ—એ પ્રમાણે કહેલું હોવાથી એમ જણાય છે કે રમણની રાત્રીઓ પાસે રાત્રીને ભગવાને કૃષ્ણારિઠાઓને તે દર્શાવી. આથી ૨૫૯ સિદ્ધ થાય છે કે લીલાની રાત્રીઓ પણ નિત્ય છે.

આ પ્રમાણે શબ્દપ્રમાણથી શ્રીનિલવાચક ભગવાનની લીલાનું નિત્યત્વ સિદ્ધ કરે છે. મુક્તિથી પણ લીલાનું નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. તે મુક્તિ આ પ્રમાણે છે. જેનો નાશ થવાનો હોય તે અનિત્ય કહેવાય છે. લીલાનો નાશ થતો નથી, તેથી તે નિત્ય છે. ભગવાનની લીલા હૃદયથી થતી નથી, પરંતુ તે નિત્ય છે અને તેનો કોઈ કોઈ અવિનાશ થાય છે. શબ્દપ્રમાણથી પણ લીલા નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જે પ્રમાણે લૌકિક જ્ઞાનથી ભગવાનનું જ્ઞાન જુદા પ્રકારનું હોવાથી નિત્ય છે, તે પ્રમાણે જ લૌકિક ક્રિયાથી ભગવાનની ક્રિયા—લીલા—જુદા પ્રકારની હોવાથી નિત્ય જ છે.

ભગવાન રસસ્વરૂપ છે એમ આપણે ઉપર બોધ્યું. આ રસની અભિવ્યક્તિ—પ્રકટ—નૃત્ય દ્વારા જ થઈ શકે છે, અને તેથી રસાત્મક પ્રજા રસસ્વીલામાં નૃત્ય કરે છે. રસની નિષ્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે તે પણ વિચારવા જેવું છે. સંગીતરસાકર નામના ગ્રન્થમાં નાટ્ય શબ્દનો અર્થ સમભવતાં ચતુષ્કાર કહે છે કે નાટ્યશબ્દો રત્ને મુખ્યો રસા-મિધ્યક્ષિકારણમ્ । ચતુર્થામિનયોપેતં હસનાવૃત્તિતો હુષેઃ ॥ નર્તનં નાટ્યમિત્યુક્તમ્... (૭. ૧૭-૧૮) અર્થાત્ નાટ્ય શબ્દનો મુખ્ય અર્થ રસ થાય છે, અને ચોક્કસ અર્થ નર્તન થાય છે, કારણ કે આર પ્રકારના અભિનયવાળું નર્તન રસને પ્રકટ કરનાર છે. નાટ્ય શબ્દનો યોગિક અર્થ પણ રસ થાય છે, કારણ કે નાટ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નટિતુમમિતેનું યોગ્યમ્—જેનો અભિનય કરવા યોગ્ય છે તે નાટ્ય—અર્થાત્ રસ—એ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. તેથી નાટ્ય શબ્દ રસના અર્થમાં યોગ્ય છે. આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે નર્તનથી પ્રકટ થતો અને બોધ શકાતો રસ એ જ નાટ્ય શબ્દનો મુખ્ય અર્થ છે. નાટ્ય શબ્દને નટસ્ય ભવઃ અથવા નટસ્ય કર્મ એ પ્રમાણે સમજવામાં આવે ત્યારે તેનો અર્થ નર્તન થાય છે. આ રીતે નાટ્ય શબ્દનો બીજો યોગિક અર્થ નર્તન થાય છે. નટનો ભાવ અને નટનું કર્મ એ બંનેમાં યોગિકતા સરખી છે છતાં પણ ભાવ વિના નર્તનનું કાર્ય યોગ્ય નથી એટલે નર્તનનો પ્રયોજક ભાવજ-મુખ્ય છે, અને નર્ત્ય અર્થમાં નાટ્યશબ્દ લક્ષ્યજન્ય છે. અભિનયના આર પ્રકાર છેઃ આદ્રિક, વાચિક, શબ્દાર્થ અને સાત્ત્વિક. અદ્રો વડે જે અભિનય થાય તે આદ્રિક; વાણીમાં રચાયેલાં શબ્દનાટક વગેરે વાચિક; હાર, ટેપુર, કંઠક વગેરે આશ્રયણો આહાર્ય; અને સાત્ત્વિક ભાવોથી થતું અભિનય તે સાત્ત્વિક, આ જ કારણથી રસેશ પ્રજા પોતાના રસસ્વરૂપને પ્રકટ કરવાને માટે નૃત્યાદિ કરે છે, અને પોતાનો સ્વરૂપાત્મક રસ અભિનય વગેરેથી જ્યાં ક્યાંપે છે ભાંધી તે રસ કદાપિ જતો રહેતો નથી, પણ વીગરૂપ ભોવાથી હૃદ આપે છે, પરશ્ચ જ રસરાજની રીતે હૃદયમાં જ્યારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે તે રસ કહેવાય છે. તેમાં વિદ્યશ બોલ્યો હોય છે, અને તેથી જ કુપિર્મૈ-વાચકઃ ક્ષણાદિ શ્રુતિમાં, સંવિષ્ણનન્ટનું વર્ણન ન કરતાં, સદાનન્ટનું જ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. તે પ્રમાણે ભગવાન જ્યારે બહાર પ્રકટ થાય છે ત્યારે પણ તે પોતે રસાત્મક જ હોય છે.

ભગવાનની રાસસ્વીલા વિષે પ્રાચીન કાળથી અનેક પ્રકારની ચંકાઓ કરવામાં આવી છે. શ્રીમદ્ભગવદ્માં પ્રસિદ્ધિતને પણ ચંકા થાય છે કે ધર્મનું સ્થાપન કરનાર અને તેનો ઉપદેશ અને રક્ષણ કરનાર ભગવાન કૃષ્ણ બીજાઓની ઋણી સાથે સમાગમ કરે તે થવું અયોગ્ય છે. ભગવાને જે રાસસ્વીલા કરી તે અવતારવિરુદ્ધ, લોકવેદવિરુદ્ધ અને સ્વરૂપવિરુદ્ધ છે. ભગવાનના અવતારનું કાર્ય ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ કરવાનું છે; શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તો અવતાર લઈને રાસસ્વીલા દ્વારા ધર્મનો નાશ કર્યો અને અધર્મની પ્રવૃત્તિ કરી. આ કારણથી રાસસ્વીલા અવતાર-વિરુદ્ધ છે. બીજી, લોક અને વેદમાં પરત્તીગમન નિષિદ્ધ છે, નિવિદિત છે; શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તો રાસસ્વીલામાં પરત્તી-ગમન કર્યું એટલે રાસસ્વીલા લોકવેદવિરુદ્ધ પણ છે. એટલું જ નહિ, પણ રાસસ્વીલા ભગવાનના સ્વરૂપથી પણ વિરુદ્ધ છે. સર્વ શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદ્ય વિષય તરીકે ભગવાનનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ સર્વ શાસ્ત્રનું પ્રમેય પરશ્ચ—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ—છે. પરશ્ચક્રનું વર્ણન કરતાં અક્ષર કહે છે કે તે (=પરશ્ચક્ર) લોકિકકામરક્ષિત, પૂર્ણકામ, જ્ઞાનકામ અને નિર્દોષ છે. જ્ઞાન હોવા છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણની રાસસ્વીલામાં કમલીલા ભેવામાં આવે છે, એટલે રાસસ્વીલા ભગવાનના સ્વરૂપથી પણ વિરુદ્ધ છે. પ્રસિદ્ધિતની માફક બીજાઓને પણ વર્તમાનકાળમાં આવી જ ચંકાઓ થાય છે અને ‘રાસસ્વીલા’ શબ્દથી ગભરાઈ જાય છે.

પ્રસિદ્ધિતની ચંકાનું વિવારણ શુકદેવજીએ નવ શ્લોકોમાં સુંદર રીતે કર્યું છે. પહેલા છ શ્લોકોમાં (૧૦. ૩૦. ૩૦-૩૫) લોકની રીતને અનુસરીને શુકદેવજી સંપ્રાધાન કરે છે અને પછીના ત્રણ શ્લોકોમાં (૧૦. ૩૦. ૩૬-૩૮) વસ્તુસ્થિતિને અનુસરીને સંપ્રાધાન કરે છે. શુકદેવજી પ્રથમ કહે છે કે ધર્મનું ઉત્થપન અને સાદસ એ એકરૂપ-વાળાઓમાં ભેવામાં આવે છે; સર્વનું ભણવું કરતાં છતાં પણ લેખ અગ્નિમાં અધર્મ ઉત્પન્ન થતો નથી તેમ અતિ તેજસ્વી ભગિનોમાં ધર્મોત્થપન અને સાદસ અધર્મ ઉત્પન્ન કરતાં નથી. જે ઈશ્વર નથી તેણે સનથી પણ ઈશ્વરના કર્મનું અનુકરણ કર્યું નહિ. એ ધર્મતાથી ઈશ્વરના જેવું આવરણ ઊર્ધ્વ કરે તો તેનો વિનાશ જ થાય છે. મદદદેવના જેવું પરાક્રમ ભેની પાસે ન હોય એવો પુરુષ સમુદ્રના વિષનું ભણવું કરતાં લેખ નાશ પામે છે તેમ ઈશ્વરનું અનુ-કરણ કરનાર નાશ પામે છે. એકરૂપધર્મવાળા પુરુષોનું વચન હરગેમાં સદ્ય હોય છે, તેમ જ કવચિત્ અચરણ પણ હોય છે. માટે તેમના વચન—ઉપદેશ—પ્રમાણે શુદ્ધિમાન પુરુષે અચરણું. એકરૂપવાળા પુરુષોને કર્તાવસ્થાનું અભિમાન નહિ હોવાથી કુશલ આવરણ કરવામાં ઊર્ધ્વ આ લોકમાં સ્વાર્થ હોતો નથી, તેમ જ અકુશલ—નિષિદ્ધ—કર્મ કરવાથી તેમને અનર્થ થતો નથી. આ પ્રમાણે જ્યારે જ્ઞાનથી કરેલું કર્મ અનિષ્ટજનક થતું નથી, તો પછી સર્વ સ્વભે, પશુપાત્રી, મનુષ્ય અને દેવતાઓના ઈશ્વર કૃષ્ણના પોતાના સેવકો સાથે પોતે એકરૂપથી કરેલાં કર્મોથી કૃતજ અને અકુશલનો સંબંધ કેવી રીતે થઈ શકે! જે ભગવાનના ચરણકમલના પદમૂળ સેવકોની સેવાથી વૃદ્ધ થયા છે, એમના પ્રભાવરૂપ નિમિત્તોથી લેખનાં કર્મનાં વૈષન શુદ્ધિ ગયાં છે, તેઓ સુનિષ્ઠ છે, તે સર્વ—લોકમાંનાં

અને કર્મમાર્ગીઓ—બંધન નહિ પામતાં જ્યારે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જાત્રા કરે છે, તો પછી સ્વેચ્છાથી લોકને માટે શરીર ધારણ કરનાર જગવાને બંધ ક્યાંથી થાય? સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ બે વિચાર કરવામાં આવે તો આપણને જણાય છે કે ગોપીઓ, તેમના પતિઓ, તથા સર્વ દેહીઓના જે અન્તર્માંથી છે તે જ જગવાન ક્રીડા કરવાને માટે પુરુષદેહ ધારણ કરે છે. વાસ્તવિક રીતે તો જગવાન પુરુષ નથી, સ્ત્રી નથી, તેમ અન્ય પણ નથી. બહોના ઉપર અનુચ્છ કરવાને જગવાન જેમ ભક્તસમાન માનુષદેહ ધારણ કરે છે, તેમ ચોપિડાઓ ઉપર અનુચ્છ કરવાને તેવી ક્રીડાઓ કરે છે. આ લીલાઓનું જે શ્રવણ કરશે તે જગત્પર ચરે. આ દેહતથી જગવાને આ પ્રમાણે કહ્યું. વળી, જગવાનની માયાથી મોહિત થયેલા મજાપત્તીઓએ પોતાપોતાની સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે જ છે એમ માનીને કુચ્છના ઉપર ઇર્ષ્યા ન કરી. સંસ્થેપમાં એટલું જ કહેવાનું કે જગવાનની આ રાસલીલા મોક્ષ આપનારી છે; તેથી શુકદેવજી ઉછા સ્ત્રીકર્મા (૧૦. ૩૦. ૪૦) કહે છે કે રસાન્નક પુરુષોત્તમની ગોપીજનો સાચેની લીલા જે કોઈ મહા રાખને સાંભળશે અને પછી વર્ણન કરશે, તે ધીર પુરુષ જગવાનમાં મોહા જ સમયમાં થરા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરીને કામરૂપ હૃદયના રોગથી મુક્ત થશે.

આ પ્રમાણે શુકદેવજીએ પરીક્ષિતની શંકાનું નિવારણ કરીને સિદ્ધ કર્યું કે જગવાનની રાસલીલામાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ નથી, એટલું જ નહિ પણ તે વજાના અને શોતાના હૃદયમાં રહેલા કામને દૂર કરીને પ્રથમ ભક્તિ આપે છે. આ વિચારસરણીને અનુસરીને જ શ્રીમદ્દામણુજી પણ રાસલીલા ઉપર સારો પ્રકાશ નાખે છે. જગવાનની જે રાસલીલાનું વર્ણન શ્રીમદ્દામણુજી કરવામાં આવેલું છે તે શારસ્વાતકલ્પની રાસલીલા છે એમ શ્રીમદ્દામણુજી માને છે. આ રાસલીલા એ એક ઐતિહાસિક બનાવ છે અને જગવાનની દેરક લીલાનું કાંઈકાંઈ પ્રયોજન હોય છે તેથી રાસલીલાનું પણ પ્રયોજન છે જ. પ્રયોજનની દૃષ્ટિએ જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જણાય છે કે જગવાનની બધી લીલાઓ ઐતિહાસિક હોવા ઉપરાંત રૂપક તરીકે પણ વડાથી સહાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જગવાન જ્યારે પૂતનાનો વધ કરે છે ત્યારે પૂતનાને અવિદ્યા માનવામાં આવે છે અને પૂતનારૂપી અવિદ્યાનો નાશ કરવાથી ગોકુલમાં બહોનો નિરોધ રહેલાઈથી થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે જગવાનની બધી લીલાઓમાં રૂપકની સાધના સારી રીતે સંભવી શકે છે, અને તેથી જ તે બધી લીલાઓ બહોનું દિત કરનારી છે. જગવાનની સર્વ લીલા નિષ્કામ છે, અને તેથી રાસલીલા પણ નિષ્કામ છે. જગવાનનું પ્રકટ્ય સર્વના ઉદ્ધાર માટે છે, અને તેમાં પણ આસ કરીને નિરસાધન છત્રોના ઉદ્ધાર માટે છે. જગવાન નિરસાધન જનોનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે કરે છે તે દર્શાવવા ગોપીજનોને પ્રસંગ અતિ મહત્ત્વની છે. નિરસાધન જનોનો ઉદ્ધાર કરીને જગવાન પુષ્ટિમાર્ગ—અનુચ્છમાર્ગ—નો ઉપદેશ કરે છે, અને આ અનુચ્છમાર્ગ પ્રવર્તાવવાનું માન શ્રીગોપીજનોને થતે છે. આ જ દૃષ્ટિથી શ્રીગોપીજનોને પુષ્ટિમાર્ગના ગુરુ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે.

શ્રીગોપીજન પુરુષ નથી પણ સ્ત્રી છે; તેમાં પણ પ્રાણજ, ઇન્દ્રિય અને વૈશ્વ એ ત્રણ વર્ણમાર્ગો નહિ પણ આધીર ભક્તિનાં છે. આ રીતે તેઓ શાસ્ત્રલિખિત કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિનાં અધિકારી થઈ શકતાં નથી અને તેથી તેઓની પાસે જગવાને પ્રાપ્ત કરવાનું એક પણ સાધન નથી, અને તે જ કારણથી તેઓને નિરસાધન કહેવામાં આવે છે. તેમની દિનચર્યા પણ એવા પ્રકારની છે કે જગવાનનું નામરખરણ કરવા એટલો વખત પણ તેમને મળી શકતો નથી. આવા નિરસાધન ગોપીઓ ઉપર જગવાન કૃપા કરે છે અને વેણુનાદ કરીને કૃપાપાત્ર છત્રોને પોતાની પાસે આકર્ષે છે. ગોપીજનો સંસારના સર્વ પદાઓનો ત્યાગ કરીને સર્વાદમભાવથી જગવાનને ધરણે બેસે છે અને જગવાનની શુશ્રીલાનો દિવ્ય આનન્દ અનુભવે છે. ગોપીજનો બેળાં નિરસાધન પ્રાણીઓ ઉપર અનુચ્છ કરી જગવાન તેમનો ઉદ્ધાર કરે છે અને પોતાના દિવ્ય અલૌકિક સ્વરૂપાનન્દનું—ભજનાનન્દનું—દાન બે કરે છે તેમાં જ જગવાનનું જગવત્ત્વ રહેલું છે. આ અસ્થધારણ કાર્ય જગવાન વિના બીએ કોઈ પદાર્થ કરી શકે એમ નથી, એટલે જગવાનની નિશ્ચિદ્ધતા સ્વાભાવિક રીતે સિદ્ધ થાય છે.

શ્રીમદ્દામણુજીએ આલેલા રાસલીલાના વર્ણનમાં લૌકિક કામના જેવું વર્ણન આવતું હોવાથી પરીક્ષિતને પણ શંકા થયેલી. શ્રીમદ્દામણુજી આ વિષયમાં બહુ જ સાવધાનતાથી આચર્યર્થક ચેતવણી આપે છે. તેઓ કહે છે કે (ભા. ૧૦. ૨૧. ૪૨ ની સુત્રાંશિની) રાસલીલામાં રસશાસ્ત્રમાં દર્શાવેલી બધી ક્રિયાઓ છે; દા. ત. બાહુઓને વંચાવવા, એટલું, હાથ વગેરે અંગોનો રચના, હાથ વગેરે રમણમાં ઉપયોગી ક્રિયાઓ; પણ તેમાં લૌકિક કામ નથી. અર્થાત્ રાસલીલામાં લૌકિક ક્રિયાના બેથી ક્રિયા છે પણ તેમાં લૌકિક કામ નથી. ગોપીજનોનો કામ જગવાનના અલૌકિક કામથી પૂર્વ થાય છે, એટલે ગોપીજનો જગવાનના બેળાં નિષ્કામ—લૌકિકકામરહિત—જ છે. બે ગોપીજનોનો કામ લૌકિક હોત તો જગવાનના અલૌકિક કામથી તે પૂર્વ થાત નહિ, પણ ગોપીજનોનો કામ પૂર્વ થયો છે એટલે રસ જલુપ છે કે જગવાનના કામની મધ્ય ગોપીજનોનો કામ પણ અલૌકિક હતો અને ગોપીજનો પોતે

લૌકિક કામ વિનાનાં હતા. વળી, જે ગોપી-જનોનો કામ પ્રાકૃત, લૌકિક, હોત અને તે ભગવાનના લૌકિક કામથી પૂર્ણ થયો હોત તો તેના પરિણામરૂપે પુત્ર વગેરે ઉત્પન્ન થાત. પરંતુ રાસલીલામાં આવા પ્રકારનો સંસાર ઉત્પન્ન થયો નથી. ભગવાનના સ્વરૂપમાં કામ હોતો નથી, અને ભગવાનના આવા નિષ્કામ સ્વરૂપથી નિષ્કામ અભિલાષા, અલૌકિક કામ, લૌકિકકામરહિત ઇચ્છા, જ પૂર્ણ થાય છે. આ પ્રમાણે રાસલીલામાં અલૌકિક જ ભાવ હોવાથી મયાદામાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગની કોઈ પણ મર્યાદાનો ભગ થતો નથી, અને ગોદગૃપી ફક્ત પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી સાધારણ મણુસ પણુ ભગવાનની આ અલૌકિક નિષ્કામ લીલાનું અવલુ કરીને સર્વ પ્રકારે નિષ્કામ થઈ જાય છે. તેથી ગુરુદેવણ મોતે (ભાગવત ૧૦. ૩૦. ૪૦) સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે જે કોઈ ભગવાનની સંસારીલાનું અવલુ અને કથન કરે છે તેના કામરૂપી હૃદયના રોમનો સત્તર નાશ પામે છે. અર્થાત્ શુકદેવણએ ‘હૃદયના રોમો દૂર થાય છે’ એમ સામાન્ય રીતે ન કહેતા. ‘કામરૂપી હૃદયનો રોમ દૂર થાય છે’ એમ કામના નાશનું સ્પષ્ટ નિધાન કર્યું છે. ભગવાન નિષ્કામ છે, અને દરેક મનુષ્યો સ્વસ્થાવ એવો હોય છે કે તે પોતાનામાં રહેલી ઘીલ વસ્તુને પોતાના બેવીજ બનવી દે છે. ત્યારે ભગવાન લૌકિકકામરહિત છે અને અલૌકિક કામવાળા છે ત્યારે ભગવાનની આ પ્રકારની લીલાનું અવલુ કરનાર પણુ ભગવર્ધીભામાં તક્ષીન થઈ જવાથી ભગવાનની માફક લૌકિકકામરહિત અને અલૌકિક કામવાળો થઈ જાય છે. શુકદેવણ સ્પષ્ટ કહે છે (ભાગ ૧૦. ૨૬. ૧૩-૧૬) કે શિશુપાલ ભગવાન ઉપર દ્વેષ કરતો હતો છતાં પણુ તે ભગવત્સાધુન્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યો, તો પછી આ ભગવાનના પ્રિયજનો—ગોપી-જનો—સિદ્ધિ પામે તેમાં શું આશ્ચર્ય? જેમાં વિકાર થતો નથી, જેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય એમ નથી, જે નિર્મુક્ત છે અને સર્વ મુલ્યોના જ્ઞાતમૂલ્ય છે એવા ભગવાનનું પ્રાકટ્ય મનુષ્યોના કંઠ્યાણને માટે જ છે. જે ભગવાન ઉપર હૃદયમંદા કામ, ક્રોધ, ભય, ભેદ, એકતા અથવા ભક્તિ રાખે છે તે ભગવદ્વંષ થઈ જાય છે. નારદણ પણુ કહે છે (ભાગ ૭. ૧. ૨૮-૩૧) કે મણુ લોકો ભગવાન ઉપર વૈર રાખી પાપમુક્ત થઈને ચતુર્મુખતાથી ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. મણુ લોકો કામ, દ્વેષ, ભય અને ભેદ દ્વારા ભગવાનમાં મન પરીવીને પોતાના મનની મુક્તિતા દૂર કરીને ભકતોની માફક ભગવાનને મેળવી શક્યા છે. દા. ત. ગોપી-જનોએ કામદ્વારા ભગવાનને મેળવ્યા, ક્રોધ દ્વારા મેળવ્યા, શિશુપાલ વગેરે રાત્રીઓએ દ્વેષદ્વારા, વૃષ્ણલોકોએ સમ્બંધદ્વારા, પાણ્ડવોએ ભેદદ્વારા અને નારદણ વગેરેએ ભક્તિદ્વારા ભગવાનને મેળવ્યા છે તાત્પર્ય એ કે કોઈ પણ ઉપાયથી કૃપામાં મન પરીવડુ અને તેમ કરવાથી અવશ્ય ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય છે. ભગવાન પણુ કહે છે (ભાગ ૧૦. ૧૬. ૨૬) કે જેમ છુનેલી અને ભાર્ગવી જવની ધ દૂરી ફરીથી ઓગને ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી તેમ માતામાં જેમની ભુક્તિ આનિદ થજેવી છે તેમનો કામ ઓગ કામને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. વૈદસ્તુતિમાં (ભાગ. ૧૦. ૮૪. ૨૩) અને તે ઉપરની મુખેચિત્રીમાં પણુ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવાનનું ભજન જ હજોતું આવશ્યક હતું છે, અને તેથી કોઈ પણ પ્રકારે છવે ભગવાનનું ભજન કરતું નહીં. યોગથી હૃદયમંદા ભાગવાનનું ચિન્તાન કરનારા મુનિઓ જે ભગવત્સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે તે જ સ્વરૂપને ભગવાનના શત્રુઓ પણુ શત્રુભાવે પ્રાપ્ત કરે છે. ભગવાનના શેષનામના સરીર જેવા વિશાળ બાહ્યોમાં આસક્ત થજેવી કનિષ્ઠકૃતિમુખ ગોપીઓ અને ચન્તામુખ અને સર્વનો આદર પામવા યોગ્ય કૃતિઓ પણુ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરે છે આ પ્રમણુ ઝીઓ અને પુરુષો—અર્થાત્—ભગવાનની દૃષ્ટિએ સરખા છે, અને ભગવાન સર્વને જ સરખી રીતે પોતાના માને છે. આનું કારણ એ કે આ બધાય મનુષ્યો ભગવાનના ચરણકમલનું સારી રીતે ધ્યન પરી રદ્યા છે. મુનિઓ તો ભગવાનના ચરણનું ધ્યાન ધરે છે જે વાત તો સ્પષ્ટ છે. ભગવાનના શત્રુઓ પણુ ‘ભગવાન અમને ખારવાને આવે છે’ એ ભાવનાથી ભગવાનના ચરણનું ધ્યાન જ કરે છે. ભગવાનને મહેતરશાનમાં મળવા જવાની હૃદય રાખન રી ગોપીઓ પણુ ભગવાનના ચરણકમલનું ધ્યાન ધરે છે. અને કૃતિઓ પણુ ફક્ત ભગવાનના પંતુ જ ધ્યન પરી રદી છે, કારણ કે કૃતિ પોતે જ કહે છે કે સર્વે યેદા ચત્પદમામનન્તિ, બધા વેદો બનવાનાના પદનું જ ચર્ચન કરે છે અર્થાત્ કૃતિગીતાના આ શ્લોક ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભગવાનમાં કોઈ પણ ઉપાયથી મન પરીવડુ મુખ્ય ધ્યેય જગ વાનના ચરણકમલનું ધ્યાન જ છે. કયા ઉપાયે તે ધ્યાન કરવામાં આવે છે એ વાત મહત્વની નથી. મર્વાત્મામાંથી ભગવાનના ચરણકમલનું ધ્યાન કરો, કે નિષિદ્ધમાર્ગથી કરો, કે પુતિમાર્ગથી કરો, કે પ્રવર્તકમાર્ગથી કરો. કૃતિતાર્થ એ છે કે બધાય ભગવાનના ઉપાયકો ભગવાનની દૃષ્ટિએ સરખા જ છે, કારણ કે બધાય ઉપાયકોમાં ભગવત્ચરણ-પરવાનો સાધારણ ધર્મ રહેલો છે. આ હેતુથી જ શ્રીમદ્વાપ્તુષ્ઠ કૃતિગીતાના આ શ્લોક ઉપર વિચાર કરના આજ્ઞા કરે છે કે—

સર્વં યદ્દેવં જાતુસ્તુત્યા યાન્ મન્યતે દરિઃ ।

અતઃ. દરિઃ યદાત્મીયાન્ મન્યતે પ્રજર્વં તથા ॥

જેમને દરિ માને તે સર્વ જ દરિના ભક્ત હુઓ, તેથી જે પ્રકારે કૃષ્ણ આત્મીય માને તે પ્રકારે જ જન આવરણ છે.

આ બધા પ્રમાણોનો નિષ્કાર કરતાં આપણને જણાય છે કે ભગવાનની સાથે કોઈ પણ પ્રકારે સંબંધ બાંધવામાં આવે તો પણ અંતમાં ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય છે; અને ઈગોપીજનોની આફક કોઈ ભગવત્કૃપાના બળે સંસારનો ત્યાગ કરીને સર્વાત્મભાવથી ભગવાનને સરણે આવે તો તે દિવસ, અલૌકિક, અજ્ઞાન-દન્તે—સ્વરૂપાનન્દનો—અનુભવ કરવા બાંધ્યશાળી બને છે. જે ઈગોપીજનોએ ભગવાનનાં ભરણુદ્ધિ સખી હતી તે ભગવાનમાં સાધુન્ય પામ્યાં, પણ તેમને સર્વાત્મભાવવાળાં ઈગોપીજનોની આફક રાસલીલાનો આનન્દ મળી રાખ્યો નહિ. જેમ મલિન પદાર્થનો સંબંધ અગ્નિ સાથે થતાં મલિન પદાર્થ અગ્નિસ્વરૂપ થઈ જાય છે તેમ ગમે તે પ્રકારે ભગવાનની સાથે સંબંધ બાંધવાથી સંબંધ બાંધનાર ભગવન્મય થઈ જાય છે; અને તેમાં પણ સર્વાત્મભાવથી ભગવાનની સાથે સંબંધ બાંધવામાં આવ્યો હોય તો ભગવાન તે જીવ ઉપર કૃપા કરીને તેને રાસલીલાના અલૌકિક આનન્દનો અધિકારી બનાવે છે. આ જ દૃષ્ટિથી સર્વાત્મભાવવાળાં ઈગોપીજનોની એકતા સિદ્ધ થાય છે અને તેઓ પુષ્ટિમાર્ગના પ્રવર્તક બની પુષ્ટિમાર્ગના મુરતું પદ લોચની રહ્યા છે. અર્થાત્ ભગવાનની કૃપાથી જ જેમનામાં સર્વાત્મભાવ પ્રકટ થયેલો છે તેમનો જ અસાધ્યશક્તિ અધિકાર છે, અને તેથી રાસલીલા સર્વથા હોયરહિત છે જેમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

શ્રીમદ્દામ્રણ્ય આજ્ઞા કરે છે કે ભગવાન રસાત્મક છે, અને બધા રસોનો અન્તર્ભાવ શુદ્ધારમાં થતો હોવાથી ભગવાન શુદ્ધારસરૂપ છે. જે રસાત્મક કામ છે તે અજ્ઞાત ગૂઢ છે, અને તેથી કામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થયાં છે. શ્રીમદ્દામ્રણ્યના અધિપ્રાયે કામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્ર ફક્ત ભગવાનને માટે જ છે, બીજાઓને માટે નથી. ભગવાનનો રસાત્મક કામ ત્રણેય લોકમાં ગુપ્ત છે. દેવો વચેરે પણ કમળી રસને ઉત્પન્ન કરીને તેનો અનુભવ કરે છે ખરા, પરંતુ તેમનો કામ રસાત્મક નથી. તેમાં પણ તેઓ રસના યોગ જ લાગતો અનુભવ કરે છે, સ્વપૂર્ણ રસનો અનુભવ કરી શકતા નથી. રસ એટલે આનન્દ. ભગવાન આનન્દમય છે, રસમય છે, અને તેમના આનન્દની અદ્ય બાજા ઉપર જ આ બધાં પ્રાણીઓ જીવે છે જેમ ઉપનિષદ કહે છે. ભગવાન જે રસનો અનુભવ કરે છે તે રસ ત્રણેય લોકમાં ન હોવાથી તેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી, એટલે તે રસ ગુપ્ત કહેવાય છે. ભગવાન રસ છે એમ શ્રુતિ કહે છે; અર્થાત્ ભગવાન જે રસનો અનુભવ કરે છે તે પોતાના સ્વરૂપથી સિદ્ધ નહિ એવો આનન્દ જ છે, આ ગૂઢ રસાત્મક કામનું જ્ઞાન આપવાને માટે વાત્સ્યાયન યુનિએ કામશાસ્ત્ર રચ્યું અને હરતત્ત્વનિએ નાટ્યશાસ્ત્ર રચ્યું. ભગવાને પોતાના ગૂઢ અલૌકિક રસાત્મક કામને પ્રકટ કરવાને માટે નૃત્ય કર્યું અને ઈગોપીજનો પાસે નૃત્ય કરાવ્યું. બધાં બંધોમાં ગુપ્ત રહેલી આ અલૌકિક રસાત્મક કામ પ્રકટ થાય તેટલા માટે કામશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા બધા બંધોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. કામ નામનું ઉત્તમ અને ઉત્કૃષ્ટ સુખ ભગવાન કૃષ્ણ જ લોચને છે, બીજો કોઈ નહિ, અને તેથી આ લોકમાં જ જીવેનું આધિદેવિક રૂપ પ્રકટ થાય છે. જીવેનું જે આધિદેવિક રૂપ પ્રકટ થાય છે તે કામરહિત હોય છે, લૌકિક વાસ્તાત્મક લિપિ નિર્માનું હોય છે. કામસુખ ઉત્તમ છે, કારણ કે તે ક્ષર અને અક્ષર એ બેથી ઉત્તમ છે, અર્થાત્ પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જ છે. વળી, કામસુખ ઉત્કૃષ્ટ છે, કારણ કે તે મોક્ષસુખથી પણ ઉત્તમ છે. કામસુખ ભગવાનનું સ્વરૂપ જ હોવાથી ભગવત્સ્વરૂપ વિના બીજા કોઈથી તેનો મોગ થઈ શકે એમ નથી. ભગવાને આ ભૂમિ ઉપર રાસલીલા કરી એટલે જીવેનું આધિદેવિક રૂપ પ્રકટ થયું. જીવનું આધિદેવિક રૂપ પ્રકટ થાય તો જ તે ભગવાનનું સાક્ષાત્ જાળન કરી શકે. સામાન્ય રીતે ભગવાનનું સાક્ષાત્ જાળન આપિવેદ્યકમાં સંભવે છે, પરંતુ ભગવાને કૃપા કરીને આ લોકમાં જ જીવે આધિદેવિક રૂપ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું સાક્ષાત્ જાળન કરી શકે તેટલા માટે જ આ લીલા કરી છે. એટલું જ નહિ પણ ગમે તે ચાલુસ ભગવાનની આ લીલાનું અવગુ કરે તો તે પણ આધિદેવિક રૂપ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું સાક્ષાત્ જાળન કરી શકે છે.

સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવે છે કે હરતત્ત્વનિનું નાટ્યશાસ્ત્ર અને વાત્સ્યાયનયુનિનું કામશાસ્ત્ર જીવેને માટે છે, કારણ કે તે જાનેય શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે લોકજાગરને માટે તે શાસ્ત્રો રચવામાં આવ્યાં છે. પુષ્ટિ-માર્ગનું દૃષ્ટિલિન્દ્ર આ વિષયમાં તદન જુદું જ છે અને તે ખ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. શ્રીમદ્દામ્રણ્ય કહે છે કે નાટ્ય-શાસ્ત્ર અને કામશાસ્ત્રમાં ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ રસાત્મક સ્વરૂપ તેને પ્રકટ કરનારી સામગ્રી સાથે જ પ્રકટ થાય છે, કેવલ સ્વરૂપ પ્રકટ થતું નથી. ભગવાનના આ રસાત્મક સ્વરૂપનું વિશેષ જ્ઞાન આપણને મજાનને લીધે ચર્ચાશકતું નથી. તેથી તેનું જ્ઞાન આપવાને માટે હરતત્ત્વનિએ અને વાત્સ્યાયન યુનિએ નાટ્યશાસ્ત્રમાં અને કામશાસ્ત્રમાં ભગવાનનાં રસાત્મક સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે. તે શાસ્ત્રો કહે છે કે ભગવાને આ પ્રમાણે નૃત્ય કર્યું, આ પ્રમાણે નમણું કર્યું વચેરે. જગતના જીવો તો જેમ જાણ્યું વર્ણન કરનારી શ્રુતિને જીવ વિશે ઘટાવે છે તેમ ભગવાનના આ નૃત્ય અને રમણ એ બેને પણ જીવ વિશે ઘટાવે છે. અને તેથી વણા દુઃખી થાય છે. શ્રુતિ કહે છે (તૈત્તિરીય ઉપનિષદ ૨. ૭) કે 'આ ખદેમાં અસત્ હતું, તેમાંથી સત્ ઉત્પન્ન થયું; પ્રથમે પોતે પોતાની તત્વને જાણ્યું કરી, તેથી તે સૃષ્ટિ કહેવાય છે; જે છે તે ખરેખર સૃષ્ટિ છે, ખરખરખા ખરેખર રસ છે;

છવ આ રસ પ્રાપ્ત કરીને આનન્દ પામે છે." આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં પૂર્વે સૃષ્ટિને અસત્, અસખ, કહેવામાં આવ્યું છે, પછીથી બીજી સૃષ્ટિને સત્, સારી, કહેવામાં આવ્યું છે. બીજી સૃષ્ટિને સારી કહેવાનું કારણ એ કે તે સૃષ્ટિ શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ છે. તે શ્રદ્ધા સુદૃઢ છે, સુદૃઢ રસ છે, અને રસ આનન્દરૂપ છે. આ બીજી સૃષ્ટિમાં રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રી અને પદ્ધતિની જરૂર ન હોત તો ભગવાને પોતાના આત્માને જ પોતે સૃષ્ટિરૂપે પ્રકટ કર્યો છે એમ કુતિ કહેત નહિ. ને આ બીજી સૃષ્ટિ અન્ય સર્વ સૃષ્ટિઓના જેવી જ હોત તો પ્રથમની સૃષ્ટિને અસાધુ, પ્રસન્ન, કહેત નહિ, અને આ બીજી સૃષ્ટિને સાધુ, સારી, કહેત નહિ. બે શ્રુતિમાં કહેલો રસ જનોવિધાર અથવા લોકિક રસ હોત તો ભગવાને પોતાના આત્માને જ સૃષ્ટિરૂપે પ્રકટ કર્યો અને રસ આનન્દરૂપ છે એમ શ્રુતિ કહેત નહિ. તેથી ભગવાનનું ને રસસ્વરૂપ છે તે રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રીવાળુ છે એમ શ્રુતિને આધારે સિદ્ધ થાય છે. વળી, પ્રદ્ધ-મૂળના અનુકૃત્યધિકરણમાં (પ્રદ્ધસૂત્ર ૧. ૩. ૨૨-૨૩) સર્વ પદાર્થો ભગવાનનું અનુકરણ કરે છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. તેથી કામચાત્ર અને નાઝચાત્રમાં પણ બે લોકિક રસનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તો પણ તે લોકિક રસનું સ્વરૂપ મૂળ ભગવદસને અનુસરીને જ સિદ્ધ થાય છે, એટલે લોકિક રસના દૃષ્ટાન્તથી ભગવદસનું પણ અનુમાન થઈ જાય. લોકિક રસ પરિમિત છે, કારણ કે છત્રો ભગવાનના આનન્દની એક માત્રા ઉપર જ છવે છે. ભગવદસ અપરિમિત છે, કારણ કે તે પુષ્કળ અને વ્યાપક છે. લોકમાં પણ ભગવદસના અનુકરણ તરીકે જ ભગવદસનો આશાસ જ પ્રકટ થાય છે, ભગવદસ પ્રકટ થતો નથી; તેથી છવના લોકિક રસને અવકાશ જ નથી. બે લોકિક રસનો અનુસર કરવામાં આવે તો પણ તેમાં ભગવદસનો જગા પણ સંબંધ હોઈ શકતો નથી. બરત-શુનિએ અને વાત્સ્યાયન શુનિએ અનુક્રમે નાઝચાત્ર અને કામચાત્ર ને રચ્યું છે તે તો પરીક્ષ રીતે ભગવદસનું સાત આપવાને માટે જ છે. વસ્તવિક રીતે તો પશુપુત્રાણના પાતાલપર્યટમાં શમશ્વરેષ પ્રસંગે શેષ અને વાત્સ્યાયનનો જે સંવાદ થયેલો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે વાત્સ્યાયન શુનિ વૈષ્ણવ છે. તે જ પ્રમાણે બરતશુનિ પણ વૈષ્ણવ છે. વળી, હનુમાને પણ નાઝચાત્ર રચેલું છે, અને હનુમાન પોતે શમશ્વરદાસનો પરમસક્ત છે. તેથી આવશ્યકતાપૂર્વકથી આ બધા ક્ષેત્રો રચવામાં જે આટલો બધો પ્રયત્ન કરેલો છે તે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ છવના ત્રણ પુરુષાર્થો માટે નથી, પણ મોક્ષ મેળવવાનાં સાધનો દર્શાવવાને માટે છે. વળી, વાત્સ્યાયન શુનિ કહે છે (કામચાત્ર ૨. ૨. ૩) કે 'દસ ચંડલવાળા જાએદને અતુષ્ટિ કહેવામાં આવે છે; આ કામચાત્રમાં પણ જાએદના અર્થનો સંબંધ હોવાથી, અને પંચાલ, બામ્બાલ વગેરે મહર્ષિઓએ કામચાત્રની રચના કરેલી હોવાથી જાએદીઓએ અતુષ્ટિ નામની સંજ્ઞા આદર દર્શાવવાને માટે કામચાત્રને આપેલી છે એમ કેટલાક કહે છે.' આ પ્રમાણે મૂળ રચીને વાત્સ્યાયન શુનિ એમ કહેવા માગે છે કે આલિંગન, મુંબન વગેરે દસ જાતનો જાએદને આધારે જ સિદ્ધ કરવામાં આવેલી છે. વેદ ભગવાનનું વર્ણન કરે છે એમ શ્રુતિ અનેકવાર પ્રતિપાદન કરે છે. કામચાત્રમાં વેદનો જ અર્થ છે અને વેદમાં ભગવાનનું વર્ણન છે. એટલે કામચાત્ર વેદની માફક લીલાસદિત ભગવાનનું પરીક્ષ રીતે પ્રતિપાદન કરે છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. નાઝચાત્રમાં તૃલ અને સંગીતનો ઉપયોગ થાય છે; સંગીત વગેરે માનવવિદ્યા સામવેદનો ઉપવેદ ગણાય છે; આ કારણથી નાઝચાત્ર પણ લીલાસદિત ભગવાનનું જ વર્ણન કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

ચંદ્રશેખર દુષ્ટિએ પણ જાહેરે આપેલું રાસલીલોનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પણ અપણને જણાય છે કે રાસ-લીલાના સમયે ભગવાન કૃષ્ણની લગભગ અગ્રીઆર વર્ષ સુધીની ઉંમર હતી, અર્થાત્ તે સમયે તેમની બાલ્યવસ્થા હતી. આ અવસ્થામાં ગોપીઓ સાથે ભગવાન કામક્રીડા કરે એ સર્વથા અસંભવિત જ છે. ઉચ્ચત્ આમાંથી તો એમ સિદ્ધ થાય કે ગોપીજનોનો અલોકિક જાતક કૃષ્ણ ઉપર થયેલો જ પ્રેમ હતો અને તે પ્રેમને વશ થઈને તે જાતક ભગવાન સાથે વેદ કરીને આનન્દ પ્રાપ્ત કરતાં હતાં આ જ જાલ્યાવસ્થામાં ભગવાને પુત્રિનાં-અનુચરનાં-અનેક કાચો કરી નિસ્કાપન છત્રોને ઉદ્ધાર કરેલો છે, અને તેથી પુત્રિમાર્ગમાં અગ્રીઆર વર્ષ અને બાલન દિવસની ઉંમર સુધીના કૃષ્ણની જ સેવા કરવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે રાઠપ્રમાણ અને શુક્લિલી શ્રીમદ્ધમ્પુત્ર ભગવાનના સ્વરૂપનો વિચાર કરીને સિદ્ધ કરે છે કે રાસલીલામાં હોઈ પણ પ્રારંભનો લોકિક કામ નથી જ, અને ભગવાનનું ચરિત સર્વથા નિષ્કામ છે અને તેનું સર્વજ્ઞ અને કીર્તન પ્રાણીઓમાં બધા તરફે દૂર કરીને પરમ પુરુષાર્થ સાધનાઈ છે. દને અત્યંતે ગોપીજનોના સ્વરૂપનો વિચાર કરીને રાસલીલાનો વિચાર કરીએ. શ્રીમદ્ધમ્પુત્રમાં જે ગોપીજનોનું વર્ણન આવે છે તેમનાં વચન અને ક્રિયા ઉપરથી શ્રીમદ્ધમ્પુત્રએ તેમના ચાર વિશ્વક પાઠે છે: (૧) સ્મૃતિક, (૨) રાજક, (૩) તામક; અને (૪) નિર્મુલ અને તેમના જે અત્યંત ગોપીજનો છે તેમના પાછા પેલાવિષય પણ પાઠવામાં આવે છે, અને બે પ્રમાણે ગોપીજનોનાં અનેક સૂચો થાય છે. બીજી દુષ્ટિએ વિચાર કરીને પણ શ્રીમદ્ધમ્પુત્રએ ગોપીજનોના બે વિશ્વક પાઠે છે: (૧) અન્યપૂર્વ અથવા મુનિરૂપા અને (૨) અન્યપૂર્વ અથવા કુમરિકા અથવા યાનિરૂપ; અને આ

ખતે પ્રકારના વિભાગોની દૃષ્ટિથી જ્યારે રાસલીલાનો વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે આપણને રાસલીલાનું મુંદર રહસ્ય સારી રીતે સમજાય છે. ગોપીજનોનો સત્ત્વ ગુણ વિશાળ અપૂર્વ છે, જ્યારે કૃતિરૂપ અને પ્રતિરૂપનો વિભાગ ચૈતન્યસમપ્રદાનમાં અને કૃષ્ણોપનિષદ, સામરહસ્યોપનિષદ વગેરે વૈષ્ણવ ઉપનિષદોમાં પણ બોવામાં આવે છે. સામરહસ્ય ઉપનિષદમાં ગોપીજનોના ત્રણ પ્રકાર જાણવામાં આવેલા છે; (૧) વેદમ્ભાચારી, (૨) અગ્નિહુમારો, અને (૩) સંસિક્ષ, જે શ્રીરાધિકાલની સાથે પ્રકટ થાય છે. શ્રીમદ્દામ્ભુજ રાસલીલાને સારસ્વતકલ્પમાં ધક્કેલે ઐતિહાસિક બનાવ માને છે. ભગવાન જ્યારે લીલા કરે છે ત્યારે સાથે સાથે દશરૂનો અર્થ પણ દર્શાવતા લય છે, અને તેથી પુષ્કિમાર્ચમાં ભગવાનની લીલામાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ ઉપરાંત રૂપકતત્ત્વ પણ બોવામાં આવે છે, જ્યાંમાં જે ગોપીજનો પરણેલાં હતાં તેમને અન્યપૂર્વા અથવા કૃતિરૂપ કહેવામાં આવે છે, અને જે પરણેલાં ન હતાં તેમને અનન્યપૂર્વા અથવા પ્રતિરૂપ અથવા અગ્નિહુમારો અથવા હુમારિકાઓ કહેવામાં આવે છે. આ બંધાં ગોપીજનોમાંથી જે ગોપીજનોને ભગવાનમાં કામને લીધે ભરવાવળા હતી તે ગોપીજનોએ પોતાના ઘરમાં જ પોતાનો દેહ છોડી દીધો છે અને તેમને ભગવાનની રાસલીલાનો અધિકાર મળ્યો નથી, કારણ કે રાસલીલાનો અધિકાર સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તોને જ મળી શકે છે, બીજને નહિ. રાસલીલાનો દિવ્ય જ્ઞાનન્દ જે ગોપીજનોએ જોયો છે તે ગોપીજનોમાં સર્વાત્મભાવ બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે બોવામાં આવે છે. તેમનામાં ક્રમ-ભાવના જરા પણ નથી, અને તેથી જ ભગવાન પ્રસન્ન થઈને તેમને ભગવાનન્દનું દાન કરે છે. અનન્યપૂર્વા ગોપીજનોનો જૂતકાલનો ઇતિહાસ પુરાણોમાં આપવામાં આવેલો છે. પદ્મપુરાણ કહે છે કે દ્વૃકકારણમાં વાસ કરનારા સૌથી જૂના પ્રતિજ્ઞાએ કામદેવના કરતાં પણ અધિક મુંદર એવા ભગવાન શ્રીરામચન્દ્રજીનાં દર્શન કર્યાં અને તેમના અલૌકિક સૌન્દર્યના દર્શનથી તેમની સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છાથી 'ત્રી તરીકે ભગવારો આપ સ્વીકાર કરો' એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી. શ્રીરામચન્દ્રજીએ જવાબ આપ્યો કે આ અવતારમાં હું એકપત્નીવ્રત પાળું છું, તેથી તમારો સ્વીકાર હું કરી શકું એમ નથી, પણ મજામાં હું જ્યારે કૃષ્ણ તરીકે પ્રકટ થશું ત્યારે તમારો મનોરથ સિદ્ધ કરીશ. આ જ દ્વૃકકારણવાસી પ્રતિજ્ઞા તે કૃષ્ણાવતારનાં હુમારિકા ગોપીજનો, અને ચિરહરણલીલા અને રાસલીલામાં તેમનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. ભગવાને આ હુમારિકા-અનન્યપૂર્વા-પ્રતિરૂપ-ગોપીજનોને પોતાના સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરવાનું જે વરદાન આપ્યું હતું તે જ વરદાનને લીધે ભગવાન કૃષ્ણે તેમને રાસલીલાનો જ્ઞાનન્દ આપ્યો છે. આદિપરાહુપુરાણમાં જ્યુ કહેવામાં આવ્યું છે કે કૃષ્ણસ્ય રમણ્યં દિ સહજાણિ જ વોદશ । નોપ્યો રુપાણિ વ્યકુલ તપાક્રીડન્ત કેશવમ્ ॥ અર્થાત્ કૃષ્ણની સાથે રમણ કરવાને માટે ગોપીઓએ સૌથી જૂનારૂપ કર્યાં અને કૃષ્ણની સાથે રમણ કર્યું. મદકૌર્મપુરાણમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે અગ્નિપુષ્પા મહાત્માનજાપલા જીત્વમાપિરે । મર્તારં વ જગદોર્નિ વાસુદેવમર્જં વિમુમ્ ॥ અર્થાત્ મહાત્મા અગ્નિપુષ્પોએ તપશ્ચર્યા કરીને સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત કર્યું અને જગતને ઉત્પાદ કરનાર, જન્મમરણના અને આપક એવા વાસુદેવ ભગવાનને જ્ઞાતી તરીકે પ્રાપ્ત કર્યાં, આ ઉપરથી જણાય છે કે સૌથી જૂનારૂપ પ્રતિજ્ઞા એક ભક્તિનો હતા.

આ પ્રતિજ્ઞાની કથાના સંજ્ઞામાં એક વાત વિચારવા લેવી છે. પ્રતિજ્ઞા પોતે પુરુષો હતા અને પુરુષના શરીરમાં સ્ત્રીભાવની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી, કારણ કે પુરુષદેહ અને સ્ત્રીભાવ એ એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે. જ્યારે ભગવાન શ્રીરામચન્દ્રજીએ જોડું કે આ બધા પ્રતિજ્ઞા અતિશુદ્ધ અને પુણ્યભાગી છે ત્યારે તે પોતે એટલા બધા પ્રસન્ન થઈ ગયા કે કીર્તિ પણ રિવંદ ન આપી સહાય એવા પોતાના શાશ્વત સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરવાની તેમને ઇચ્છા થઈ, આ સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ પુરુષરૂપમાં અથવા કેવળ સ્ત્રીરૂપમાં સંભવતો નથી, કારણ કે આપણને તે પ્રમાણે પ્રમાણ મળતું નથી. ભાગવતમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે જે પ્રતિપત્નીઓ સ્ત્રીરૂપે ભગવાનને શરણે મળી હતી, તેમને પણ ભગવાને સ્વરૂપાનન્દનું દાન કર્યું ન હતું, જ્યારે યદ એવી સ્ત્રીઓએ તેમણે સ્વરૂપાનન્દનું દાન કર્યું હતું. ભગવાનની સહિષ્ણુતા અચિન્ત્ય અને અનંત છે. તેમની પ્રસાદરૂપ સહિષ્ણુતા પણ બહુ છે. તે પ્રસાદરૂપ સહિષ્ણુતામાં પણ એક અત્યંત અંગરૂઢ સહિષ્ણુતા છે, અને આ સહિષ્ણુતા સાથે જે લગ્નમાંનો સંબંધ થયો હોય તે લગ્નમાં ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ અવશ્ય કરે છે જ. આ સહિષ્ણુતા અત્યંત મેળાવી છે. ભગવાને આ પ્રતિજ્ઞામાં આ સહિષ્ણુતા રજાપત કર્યું અને તેથી જ તેમને ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ થયો. પ્રતિજ્ઞાએ સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરવાને માટે જોય દેહ કૃષ્ણાવતારમાં જ પ્રાપ્ત થયો, કારણ કે ભગવાન શ્રીરામચન્દ્રજીની ઇચ્છા જ તેવી હતી. ભગવાનના દશમસ્કન્ધના ઓગણીસમા અધ્યાયમાં ગોપીજનોને જે કાલાવલીની સેવા કરે છે તે જ કાલાવલી સ્ત્રીરૂપ છે, તેમાં જ સ્ત્રીરૂપની ત્રુટ્ટી છે અને તે જ ભગવાનની પ્રસાદરૂપ સહિષ્ણુતા અને ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરવાને માટે ભગવાનની આ પ્રસાદરૂપ સહિષ્ણુતા-કાલાવલીની-સેવા કરવામાં આવે છે. જેમ દિવ્યદૃષ્ટિથી જ બધા દિવ્ય પદાર્થો જોઈ શકાય છે, એમ ભગવદીય ચક્રથી જ ભગવાનનાં દર્શન થાય છે, તેમ ભગવદીય સ્ત્રીવર્ણી જ ભગવાન જોઈ અને છે એમ દર્શન થાય છે.

મનમાં જે પરણેલાં-અન્યપૂર્વ-ગોપીજનો વસતાં હતાં તેમાંથી કેટલાંક ગોપીજનો ઉપર ભગવાનનો સંપૂર્ણ અનુગ્રહ થયો હતો અને તેથી જ તે ગોપીજનોને ભગવાનમાં ભરજીદિ ન થતાં સર્વાભિમાન થયો, અને તેને જ પરિણામે તે ગોપીજનો વેણુનાદનું કાવ્ય થતાં જ ભગવાનને શરણે જઈ રાસલીલામાં ભગવાનનાં જલ્દીકે આનંદ યોગની શરૂઆત. પણ જે ગોપીજનો ભગવાનનો સંપૂર્ણ અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરવા બાંધધારી ન હતાં, અને તેથી જેમને ભગવાનમાં ભરજીદિ ઉત્પન્ન થઈ હતી તે ગોપીજનોએ પોતાના વરમાં જ રહીને ભગવાનનું મંગલ ધ્યાન કરતાં કરતાં પોતાનો દેહ, છોડી દીધો અને ભગવાનની સાથે સાયુલ્ય પ્રાપ્ત કર્યું, પરંતુ તેમને સર્વોદ્દેશ રાસલીલાનો અધિકાર પળી પ્રાપ્તો નહિ. સર્વાત્મભાવનાં અન્યપૂર્વ ગોપીજનોને રાસલીલાનો જે અધિકાર મળ્યો તેમાં રસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ એક રહસ્ય રહેલું જણાય છે. ભગવાન રસમય છે, રસરૂપ છે એમ કૃતિ અનેકવાર પ્રતિપાદન કરે છે. રસનો પૂર્ણ અધિકાર પરકીય પદાર્થમાં થાય છે એમ રસશાસ્ત્રની મર્યાદા છે, અને જ્યારે રસરાશ ક્રમ ભગવાનને મટે જ છે ત્યારે રસેષ ભગવાન પોતે પણ તે શાસ્ત્રની મર્યાદાનું પાલન કરવા તૈયાર થાય તો તેમાં કોઈ પણ ભદની અસ્વાભાવિકતા જણાવી નથી. આ દેવુથી ભગવાને પોતે કેટલાક છુટોને મનમાં ગોપીઓ તરીકે પ્રકટ કર્યા અને તેમને લોકિક પુરુષો સાથે પરણાવીને તેમનું પરકીયત્વ સિદ્ધ કર્યું; અને આજ પરકીય, અન્યપૂર્વ, ગોપીજનોના ઉપર કૃપા કરીને, તેમને સર્વાત્મભાવનું દાન કરીને રાસલીલાનાં અધિકારી બનાવ્યાં અને તે પ્રકારે ભગવાને રસશાસ્ત્રની મર્યાદા પણ પળી.

આ પ્રમાણે ગોપીજનોના બીજા દૃષ્ટિએ ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય છે: (૧) કુમરિકાઓ, (૨) સર્વાત્મભાવનાં અન્યપૂર્વ ગોપીજનો, અને (૩) અતરુંદમતા, અર્થાત્ પોતાના વરમાં જ રહીને જેમણે ભગવત્સાયુલ્ય પ્રાપ્ત કર્યું તે. આ ગોપીજનોની નિષ્કામતા અને ઉત્તમતાનો આપણે એક દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો. બીજા દૃષ્ટિએ આપણે જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પણ આ જ વાત સિદ્ધ થાય છે. ભાગવતમાં ગોપીજનોનો નિર્દેશ અનેક સ્થળે કરવામાં આવેલો છે; અને આ બધાં જ સ્થળોએ, વક્ષાઓ ભુદા ભુદા હોવા છતાં પણ, રાસલીલા અને ગોપીજનોની ભક્તિ તરીકેની શ્રેષ્ઠતાનાં મુખ્યકથા વખાણ કરવામાં આવ્યાં છે, અને તેને અનુસરીને જ શ્રીમદ્વાપ્તુજ પોતે પોતાના સંન્દાસનિર્ણય અન્ધર્માં પણ ગોપિકાઓને ત્રણ તરીકે જોવાનાં છે (મોપિકા ગુરુવા પ્રોક્તાઃ, સાધર્મ ચ તત્, માયો માયનવા સિદ્ધઃ સાધર્મ નાન્યવિપ્યસે). ભગવાન ગોપીજનોની સ્તુતિ કરતાં કહે છે (ભાગ. ૧૦. ૨૬. ૨૧-૨૨) કે 'હે ભગવાઓ! આ પ્રમાણે મારે માટે જ લોક, વેદ અને સર્માં વહાલાઓનો તમે લાગ કર્યો છે, અને તમે મારામાં ચિત્તવૃત્તિ રાખી તેટલા માટે તમારે ખરીબ ભજન કરતાં હું તિરોદિત થઈ ગયો. તમે માટે નિર્દોષ ભજન કરનારા છો. તમારા ઉપકારનો જલ્દો ક્ષણના આયુષ્યથી પણ હું વાળી શકું એમ નથી. મરની શુંખાઓ તોડવી બહુ હકિન છે, છતાં પણ તમે તે તોડીને મારે ભજન કર્યું છે. તમારા આ સંકલ્પને જલ્દો તમારા સંતોષથી જ થાય.' બીજે સ્થળે પણ ભગવાન કહે છે (ભાગ. ૧૧. ૧૨. ૭-૧૫) કે 'આ બધા લોકો વેદો ભગવા ન હતા અને તે માટે તેઓએ મહાપુરુષોની સેવાઓ પણ કરી ન હતી, મતો કર્યા ન હતાં, તેમ તપશ્વર્ગ પણ કરી ન હતી, છતાં કેવલ સ્કંસંગથી અને પામ્યાં છે. સાંજ, મોઝ, દાન, યત, તપ, યજ્ઞ, વ્યાખ્યાન, સ્વાધ્યાય અને સંયાસથી પણ મનુષ્ય યત કરતો હોવા છતાં પણ અને મેળવી શકતો નથી, પણ દેવસ ભાવપદ ગોપીઓ, માયો, વૃક્ષો, મૃગો, નાગો, સિદ્ધો અને બીજા મન્દજીવિવાળાઓ અને યાનાશસે પામી ગયા છે. જે સમયે આજુર જગરામની સાથે અને મહુરા લઈ મયા તે સમયે મારામાં અતિદૃઢ પ્રેમને લીધે અનુસંગી મનવાળી ગોપીઓ મારા વિના બીજા કોઈ પણ વસ્તુને મુખ માટે એઈ શકતી ન હતી, કારણ કે તેમને મારા વિયોગથી તીવ્ર મનોમયા થતી હતી. ધૃન્દાવનમાં ફરતા અને અલ્પનત પ્રિય એવા મારી સાથે તે ગોપીઓએ વાણીથી ન વર્ણવી શકાય એવી જે રાત્રીઓ અર્ધાં ધૃણુની પેઠે ગળી હતી તે જ રાત્રીઓ મારા વિના તેમને કદય નેવી થઈ પડી હતી. જેમ કુમિઓ સમાપ્તિ અવસ્થામાં નામ તથા રૂપને ભણી શકતા નથી તેમ મારામાં આચરિને લીધે બધાએથી હુદિવાળી ગોપીઓ પોતાના દેહને, સમીપ રહેવા પદાર્થને કે દૂર રહેવા પદાર્થને ભણી શકતી ન હતી; પણ નદીઓ જેમ સમુદ્રમાં મળી જાય છે તેમ મારામાં જોડરૂપ થઈ ગઈ હતી. મારે વસ્તુનિક સ્વરૂપ ન જણાતી અને રમણ અને ભરજીદિથી મારી કામના કરવાવાળી સંકટો અને દબલો રીતો નિર્વર મારી સંઘ રહેવાથી પરબ્રહ્મ રૂપી મને પ્રાપ્ત કરી ગઈ છે. માટે દેહ, હૃદય, તું કૃતિ, રૂપિ, પ્રજ્વલિ, મિત્તિ, ક્રોધ અને કૃત ને સર્વનો પરિભ્રમ કરીને અનન્યભાવથી સમસ્ત દેહકારીઓએ એક અનમસ્તુત્ય અને જ શરણે આવ, અને તેમ કરવાથી તું નિર્ભય થઈશ.'

‘ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે મળમાંથી ગુણો બધા છે ત્યારે નદ, યજ્ઞોદ્યા અને ગોપીઓને યજ્ઞો શોક થાય છે, આ શોક દૂર કરવાને શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ભવને મળમાં મોકલે છે. તે પ્રસંગે ગોપીઓને ઉદ્દેશીને ભગવાન કહે છે કે ‘હે ઉદ્ભવ મારો સંદેશ લઈ જઈને ગોપીઓનું મારા વિરહથી થયેલું દુઃખ દૂર કરો; ગોપીઓનું મન મારામાં છે, તેમનો પ્રાણ મારામાં છે, તેમણે મારે માટે દેહિક ધર્મોનો ત્યાગ કર્યો છે, તેમણે લોકના ધર્મો પણ છોડ્યા છે: આવા બાંધોને હું મારા દ્વંદ્વથી પારણું કરું છું. તેમને હું અલભ્ય પ્રિય છું. હું તેમનાથી દૂર થયો એટલે તેઓ મારું સ્મરણ કરતાં મૂર્છિત થઈ બલ્ય છે; વિરહને લીધે ઉત્કળા બધાં તેઓ દીન બની બધા છે. કેટલીક ગોપીઓ મદદા કદથી પ્રાણને જેમ તેમ પારણું કરી રહી છે. તે ગોપીઓ મારી છે, મદૂષ છે, હું ફરીથી આવીશ એ આશાથી તેઓ જીવે છે.’ (ભાગ. ૧૦. ૪૩, ૩-૬) આ પ્રમાણે ભગવાને પોદે જ ગોપીઓનો સ્વરૂપનો સારો ખ્યાલ આપણને આપેલો છે.

ભગવાનની આરાધને અનુસરીને ઉદ્ભવ મળમાં ગોપીઓ પાસે બધાં જ અને ભગવાનનો સંદેશ આપીને તેમને શાન્ત પાડે છે. ઉદ્ભવ ગોપીઓને જ્યારે ભુલે જાય ત્યારે તેમને માલમ પડે જાય કે ગોપીઓને ભગવાન કૃષ્ણના દર્શન કરવાને માટે અતિ ઉત્કળ છે. અમરગીતમાં આ ઉત્કળતા સ્પષ્ટ તરીકે જણાયે છે. આ પ્રસંગે ઉદ્ભવ ગોપીઓને ઉદ્દેશીને કહે છે કે ‘હે ગોપીઓ! તમે લોકમાં પૂજાઓમાં છો અને પૂર્ણ અર્ચવાળાં છો; કારણ કે તમારું મનુ વાસ્તવે ભગવાનમાં અર્પિત થઈ ગયેલું છે. દાન, નવ, તપ, ક્રોધ, જપ, વેદાધ્યયન અને મનના નિમગ્ન વગેરે યોગ કથ્યાણુકારક ઉપાયો વડે શ્રીકૃષ્ણમાં એક કરવો જેમ શાસ્ત્ર કહે છે. ઉત્તમશ્રોત્ર ભગવાનમાં તમે ઉત્તમોત્તમ ભક્તિ પ્રવર્તાવી એ બહુ સાફ કહ્યું. આ ભક્તિ સાધારણ લોકમાં ભેટી નથી એટલું જ નહિ, પણ યુગોને પણ દુર્લભ છે. યુગ, ધર્મ, દેહ, સ્વજન, ઘર વગેરેનો ત્યાગ કરીને તમે પરપુરુષ કૃષ્ણને વધી એ મોટા ભાગ્યની વાત છે. ઇન્દ્રિયોનો વિચય ન અને એવા ભગવાનમાં તમે સર્વાત્મભાવ કર્યો છે. ભગવાનના સમાગમમાં તો આ સર્વાત્મભાવ સંભવી શકે, પણ તમે તો સર્વાત્મભાવ વિરહમાં કર્યો છે, તેથી તમારું વ્યવ્ય મોડું છે. આવો ઉત્તમ ભાવ બતાવીને તમે મારા ઉપર મોટો અનુભવ કર્યો છે.’ (ભાગ. ૧૦. ૪૪, ૨૩-૨૭) આ પ્રમાણે ગોપીઓનો સ્તુતિ કરીને ઉદ્ભવ ભગવાનનો સંદેશ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

‘હું (ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ) સર્વનો આત્મા છું, ભક્તને વશ છું, સર્વ બોધનાર છું, અને સ્વીકૃતિ ઉપર કૃપા કરવાનો મારો સ્વભાવ છે; તેથી તમારો (ગોપીઓનો) વિયોગ સર્વ રીતે કોઈપણ ક્ષિત્તિ ગમે થતો નથી. જેમ લૌકિક સરીરમાં આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને પૃથ્વી રહે જ તેમ હું મન, પ્રાણ, છદ્મિ, ઇન્દ્રિયો અને ગુણોનો આશ્રય છું. હું મારા આત્મામાં આત્મરૂપસાધનવડે આત્માને ઉત્તમ કરું છું, મારું હું અને માલમ કરું છું. જ્યારે ઇન્દ્રિયો અને ગુણોવડે મારી માધાને નિમિત્ત કરી હું જ સ્થિતિ વગેરે કરું છું. આત્મા જ્ઞાનમય છે, શુદ્ધ છે, દેહાદિથી વિષ્ણુ છે, ગુણોથી પર છે; સુપ્રસિદ્ધ, સ્વપ્ન અને ભગવદ્ભાવે જગત્ માયાની વૃત્તિથી વિષ્ણુ છે છતાં તેમાં અનિત્ય છવ્ય-સ્થિતિ-નથી તે દેખાય છે. સ્વપ્નની પેઠે જોડી રીતે ઊભા થયેલા મિથ્યા પદાર્થોનું જેનાથી ધ્યાન થાય છે તે ગમને રોકતું. તેમાં કાસવૃથ્થે ઇન્દ્રિયોનો પણ નિરોધ કરવો, એટલે નિદ્રારહિત ધર્મને મનુષ્ય અને પ્રાણ કરે છે. સમુદ્ર સુધી જેમ નદીઓ વહે છે તેમ વેદ, યોગ, સાંખ્ય, સંન્યાસ, તપ, ઇન્દ્રિયનિમગ્ન અને સર્વ એ બધાં વિવેકીઓને માટે મનના નિરોધમાં સમાવે છે. તમારા નેત્રને પ્રિય એવો હું તમારાથી દૂર રહું છું તે તમારા મનને મારી પાસે લાવજ માટે, અને તમે મારું ધ્યાન કરો તેટલા માટે. પ્રિયતમ પદાર્થ જ્યારે દૂર હોય છે ત્યારે તેમાં સ્ત્રીઓનું જે પ્રકારે મન રહે છે તે પ્રકારે જ્યારે તે પ્રિયતમ પદાર્થ પાસે પડે છે ત્યારે રહેતું નથી. મનની વૃત્તિઓ સહિત સમગ્ર મન મારામાં રાખી મારું અનુસ્મરણ કરતાં ચોક્કસ જ સમયમાં તમે મને પ્રાપ્ત કરશો. આ જનમાં રાખીના સમયે મેં જ્યારે સમગ્ર દેશ કરી ત્યારે અનર્થદૃઢતા ગોપીઓ મળમાં રહી, તેથી તેમને શાન્તિ મુખ ન મળ્યું, પણ તેઓ કલ્યાણી હોવાથી મારા પરક્રમના ચિન્તનથી મને પ્રાપ્ત થઈ.’ (ભાગ. ૧૦. ૪૪, ૨૮-૩૮)

ગોપીજનોએ ત્યારે ઉપર પ્રમાણે ભગવાનનો સંદેશો સાંભળ્યો ત્યારે તેઓ અતિપ્રસન્ન થયાં અને ઉદ્ભવની સાથે નીચે પ્રમાણે વાતો કરવા લાગ્યાં.

‘ભગવાન પોતાના આશ્રમનો સ્થાને હુણ છે એ વાત તમે જાણુ સારી કરી. અને તેમની શ્રેષ્ઠ, લંબ, હાસ અને ઉદાર દૃષ્ટિથી પૂજ કરેલી છે. ભગવાન રતિના લેદને બલુનાર છે; ઉત્તમ સ્ત્રીઓની પ્રીતિના તે પાત્ર છે. સ્ત્રીઓનાં વાક્યો, વિદ્યાસો અને મનોરંજનનો અનુભવ કર્યા પછી ભગવાન અધિક પ્રીતિથી કેમ ન વંધાય? હે ઉદ્ભવ! જોવિન્દ ભગવાન નગરમાં રહીને અમને સંભારે છે? કમલ, પુષ્પ અને ચન્દ્રી સોમના મૃદાવનમાં ભગવાન અમારી સાથે રમ્મ રમ્યા અને અમે તેમની કથાનાં વખાણુ કર્યો, તે સ્ત્રીઓને ભગવાન માફ કરે છે? ભગવાને અમને શોકમાં નાખ્યાં છે, તો તે અહીં પધારી સ્ત્રીઓને સ્વદેશમાંથી હાલે તો તેમને મધુરામાં રાજ્ય મળ્યું છે, એટલે અહીં ગોકુલમાં તે શા માટે આવે? ભગવાન તો મહાત્મા છે અને અમે તો વનમાં રહેનારાં છીએ. અમારાથી કે બીજાથી એમને શું પ્રયોજન હોય કે તે અહીં આવે? તે તો લક્ષ્મીના પતિ છે, આપ્તકામ છે, એવા કૃતાર્થ પુરુષનું અમે શું કરી શકીએ? પિત્રા નામની વેરવાએ પણ કહ્યું છે કે આશા ન રાખવી એ પરમ કુલ છે. અમે તે વાત જાણીએ છીએ છતાં પણ કૃષ્ણમાં અમારી આશા અનન્ત છે. ભગવાનના સ્મરણરૂપ જ્ઞાનનો ભાગ કરવાને કોણુ સમર્થ છે? ભગવાન પોતે ધ્મજા કરતા નથી છતાં પણ લક્ષ્મીજી ભગવાનના વશસ્થળમાંથી ધારીને દૂર થતાં નથી. યમુના વગેરે નદીઓ, જોવર્ધન પર્વત, વનપ્રદેશો, જાવો અને લેણુનો નાદ એ બધાં કૃષ્ણનું સ્મરણુ કરાવનારાં છે. લક્ષ્મીના સ્થાનરૂપ ભગવાનનાં પગલાં તેમનું વારંવાર સ્મરણુ કરાવે છે, તેથી તેમને અમે કોઈ રીતે ભૂલી શકતાં નથી, આલવાની સુંદર રીતથી, ઉદર હાસથી અને લીલાપૂર્વક બેવાથી, મધુર વાણીથી ભગવાને અમારી શ્રદ્ધાને ફરી લીધી છે. તેમને અમે કેવી રીતે ભૂલી શકીએ? હે રાજાનાય! કૃપાળુ સમુદ્રમાં હુમેલા ગોકુલનો ઉદ્ધાર કરો.’ (ભાગ. ૧૦. ૪૦. ૪૦-૫૩).

ભગવાન કૃષ્ણનો સંદેશો સાંભળીને ગોપીજનો નિરહંસવરથી મુક્ત થયાં અને ભગવાનને આત્મા માની તેમણે ઉદ્ભવની પૂજા કરી. ઉદ્ભવ કેટલાક ભક્ત સુધી જોડવામાં રતા અને ભગવાનની લીલા અને કથા સંભળાવીને ગોકુલને આનન્દ આપ્યો. ભગવાનની વાતો સાંભળવાથી મુજબસીઓને તે બધા રિવસો એક છાત્ર એવા લાગ્યા. ભગવાન કૃષ્ણના આવેશથી ગોપીજનોની નિઃશ્વતા બેધને ઉદ્ભવ અતિ પ્રસન્ન થયા; તેમને ગોપીજનોની ઉત્તમતાનો ખ્યાલ આવ્યો; પોતાના જ્ઞાનનો મદ દૂર થઈ ગયો અને ગોપીજનોને નમન કરીને તેમણે નીચે પ્રમાણે મુક્તપ્રકટે સ્તુતિ કરી.

‘સર્વના આત્મા એવા ગોવિન્દમાં દૃઢ લાવવાળાં ગોપીઓ પૃથ્વીમાં સરીરને ધારણુ કરનારાં છે. સંસારથી ભય પામતા મુનિઓ અને અમો પણ આ ગોપીજનોના ભાવની ધ્મજા કરીએ છીએ. અનન્ત ભગવાનની કથામાં લેને રસ નથી એવા પ્રજ્ઞાશ્રમથી શું કાલ છે? વનમાં ફરનારી, અધિધાર દોરવાળી સ્ત્રીઓ બધાં અને પરમાત્મા સ્ત્રીકૃષ્ણમાં તેમનો આ ભાવ આં? જેમ અમૃતનો ઉપયોગ અભણુતાં કરી હોય તો પણ તે મનુષ્યને અમર કરે છે તેમ ઈશ્વર પોતાનું ભાગ્ય કરનાર અણણુ હોય છતાં પણ તેનું સાક્ષાત્ કથાણુ કરે છે. શરીરલક્ષણમાં ભગવાનના બાહ્યલક્ષણો એવા કંઠ વીંટાળેલા છે એવાં ગોપીજનોએ જે સુખ મેળવ્યું તે સુખ લક્ષ્મીજીને પણ નથી મળ્યું, કમળની મુગ્ધમુક્ત દેહલળી સ્વર્ગની અપ્સરાઓને પણ નથી મળ્યું, તો પછી બીજાઓને તો ક્યાંથી જ મળે? વૃન્દાવનમાં વૃક્ષો, લાજીઓ, ગોવધીઓ અને ગુરુછે-એ બધાં આ ગોપીજનોના ચરણની રમ્મ ઉડીને પોતાના ઉપર પડે એ ધ્મજાથી તેમની સેવા કરી રહ્યાં છે. હું પણ તે ગોવધીઓમાંથી એકરૂપે થઈ. આ ગોપીજનો કોઈ પણ પ્રકારે ન જોડી શકાય એવા પોતાના દેહ, પતિ, પુત્ર, મર્યાદામાર્ગ વગેરેને ધોડીને શ્રુતિઓ પણ જેની શોધ કરે છે એવા મુક્ત ભગવાનની પદવીને પામ્યાં છે. સ્ત્રીકૃષ્ણભગવાનનું જે ચરણનિન્દ લક્ષ્મીજીએ પૂર્યું છે, પ્રજ્ઞાલિને પૂર્યું છે, આપ્તકામ સનકાદિ યોગેશ્વરોએ તેનું હૃદયમાં મિત્તન કર્યું છે તે ચરણનિન્દ લીલામાં ભગવાને આ ગોપીજનોના રતન ઉપર ધર્યું, અને તેના આલિંગનથી ગોપીજનોએ પોતાના હૃદયના તાવને શાન્ત કર્યો. નન્દમજની આ સ્ત્રીઓએ હસિકથાનું ઉચ્ચ સ્વરે જે ગન કર્યું તે પણ લોકને પવિત્ર કરનારું છે અને હું તેમના ચરણની રચને નમન કરું છું.’ (ભાગ. ૧૦. ૪૪. ૫૮-૬૩)

આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભગવતમાં જ બગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને ઉદ્ધવજીએ ગોપીજનોની શ્રેષ્ઠતા મુકાફાટે સ્વીકારી છે. રાસકીલ્લાની ઉત્તમતા અને બગવાનની અધિષ્ઠિતા વિષે પણ શ્રીમદ્ભગવતમાં અનેક સ્થળે ઉલ્લેખો લેવામાં આવે છે. દા. ત. એકાદશસ્કન્ધમાં ઉદ્ધવજી રાસકીલ્લાને ઉદ્દેશીને કહે છે કે ‘હે કૃષ્ણ ! મનુષ્યોને પરમ મંગલરૂપ અને કર્ણને આમૃતતુલ્ય લાભ આપતું કીડાચરિત્ર સાંભળીને મનુષ્ય જાન્ય વિષયોની સ્મૃત્તિ ત્યાજ દે છે. (ભાગ. ૧૧. ૬. ૪૪). દેવો ત્યારે એકાદશસ્કન્ધમાં બગવાનની સ્તુતિ કરે છે ત્યારે કહે છે કે ‘સોળ વ્રત્તર અંગેયો પણ આપને (=બગવાનને) સન્નિત કરવાને સમર્થ નથી.’ (ભાગ. ૧૧. ૬. ૧૮)

અહીં આપણે એકલા બાગવતની દૃષ્ટિએ જ વિચાર કર્યો છે. બાગવત ચિવાચના ઘીન ગ્રન્થોમાં દા. ત. હરિવંશ, વિષ્ણુપુરાણ વગેરેમાં પણ રાસકીલા, ગોપીજન અને બગવાન શ્રીકૃષ્ણની પવિત્રતા વિષે અનેક વાક્યો લેવામાં આવે છે, પણ તે બધાંએ ઉલ્લેખ કરવાની જગ્યા જરૂર નથી. જેમ કોઈ મહાકવિના તાટકમાં એક જ પાત્ર વિષે સિંહ સિંહ પાત્રો લુદે લુદે સમયે પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવે છે અને આ અભિપ્રાયો ઉપરથી અને તે મૂળ પાત્રનાં વચનો અને ક્રિયા ઉપરથી વિદ્વાન્ વિવેચક તે પાત્રને માટે અનુક્ર પ્રકારનો નિર્ણય કરી શકે છે. તેમ ગોપીજનો વગેરેને માટે ભાગવતમાં લુદે લુદે સ્થળે દર્શાવેલા અભિપ્રાય ઉપરથી, ગોપીજનોનાં વચનો અને ક્રિયા ઉપરથી અને તેમને અંતે જે ફળ મળ્યું તે ઉપરથી તટસ્થ વિદ્વાન્ કહી શકશે કે ગોપીજનો આતિ પવિત્ર છે, શાદર્શનજન છે, અને બગવાનની રાસકીલાનું અવલુ પણ એકાદશક છે. જે તત્ત્વચિંતકોએ રાસકીલાને એક વસ્તુતિક દહીકત માની છે તેમણે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે બગવાન શ્રીકૃષ્ણની, ગોપીજનોની અને રાસકીલાની શ્રેષ્ઠતા અને પવિત્રતા સ્વીકારેલી છે અને પોતાના ગ્રન્થોમાં અનેક ટેલુગો આપીને તર્કથી પણ સિદ્ધ કરેલી છે. શ્રીમદ્ભગવતના અનેક દીકાકારો અધ્યેષ્ઠા છે, અને કેટલાક દીકાકારો બાગવતના અનુક અધ્યાયોને શ્લોક માને છે છતાં પણ રાસકીલાના પ્રકરણને શ્લોક માનતા નથી અને તેમણે તે અધ્યાયો ઉપર દીકા લખેલી છે. આ દીકાઓમાં તેઓ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે બગવાનની આ રાસકીલા નિઃકામ છે, ગોપીજનો ઉત્તમ કાક છે અને રાસકીલાના કામ અને અવલુથી અનેક મનુષ્યો પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ ચર્ચા છે.

ગોપદેવે બાગવતનો સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરીને બાગવતના શ્લોકોને જ વિષયવાર એકબીને મુકાફાટ નામનો ગ્રન્થ રચ્યો ॥ અને તેના ઉપર દેવગિરિના યદુવંશના રામરાજના ધંવી દેવાદિએ કેવલદીપિકા નામની દીકા લખી છે. તે ઉપરાંત ગોપદેવે હરિલીલા નામના ગ્રન્થમાં બાગવતનો સ્કન્ધ, પ્રકરણ અને અધ્યાય પ્રમાણે સાર આપ્યો છે અને અદ્વૈતસિદ્ધિકાર મધુસૂદન સરસ્વતીએ તેના ઉપર દીકા લખી છે. આ બંને ગ્રન્થોમાં ગોપદેવે બગવાન શ્રીકૃષ્ણ, ગોપીજન અને રાસકીલા એ વિષયોની સંક્ષેપમાં ચર્ચા કરેલી છે. મુકાફાટમાં બાગવતના શ્લોકો આપીને જ ગોપદેવે બગવાનના સ્વરૂપને સારી રીતે સમજાવ્યું છે. ભક્તિના વિદિતા અને અવિદિતા એ બે પ્રકારી દર્શાવીને ગોપદેવે તેના અવાન્તર પ્રકારે પણ દર્શાવ્યા છે. તદનુસાર અવિદિતા ભક્તિના ચાર પ્રકારો છે: (૧) કામજન, (૨) દ્રેષ્યજન, (૩) ભયજન, અને (૪) ભેદજન. મુકાફાટના અગ્રીઆરમાં અધ્યાયમાં ગોપદેવે વિષ્ણુભક્તનાં ચત્તરુ વર્ગે આપે છે અને તેને અંતે તે કહે છે કે હાસ્ય, મૃગાર, કરુણ, રોદ, ભયાનક, પશિત્ત, શાન્ત, અદ્ભુત અને વીર એ નવ રસ હ્રાસ લાક્ષિત્યનો જ નવ પ્રકારે અનુભવ થાય છે. આગળ ચતુર્તા ગોપદેવે મૃગાર રસના બે પ્રકારો આપે છે:—સંજોગ અને વિપ્રલંભ; અને તેના ઉદાહરણ તરિકે બાગવતના જ શ્લોકો આપવામાં આવ્યા છે. વેલગીત, ગોપીગીત, મુગવગીત અને અમરગીતના શ્લોકો આપીને ગોપદેવે ગોપીજનોનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાવે છે અને ભક્તિરસનો અનુભવ કેવો થઈ શકે છે એ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે. અર્થાત્ બાગવતમાં જે મૃગાર રસ લેવામાં આવે છે તેનું તાત્પર્ય ભક્તિમાં છે એમ ગોપદેવેનો અભિપ્રાય છે.

બાગવતના પ્રાચીન દીકાકાર શ્રીપરરામી રાસપંચાધ્યાયીની દીકાના આરંભમાં મંત્રશ્લોકમાં કહે છે કે પ્રભાદિજયસ્વસ્ત્યર્પણમંદરવંદનં ॥ જયતિ ર્યાપતિર્ગોપીરાસમજ્જલમજ્જનઃ ॥ અર્થાત્ વંદનીય પતિ, ગોપીજનોના રાસમંડળના અનુરૂપ અને કલ્યાણ વર્ગેરોનો જય કરીને મત્ત થયેલા કામદેવના પદનો નાશ કરનાર બગવાન કૃષ્ણ જય પામે છે. કામદેવે કલ્યાણ વર્ગેરોનો પત્તુ પરાજય કર્યો છે એ વાત પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને તેનો ઉલ્લેખ નીમિતા શ્લોકમાં પણ કરવામાં આવેલો છે:—

અને ભગવાન અને કૃતિસ્મૃતિ એ બે વચ્ચે નિત્ય વાચવવાયક સંબંધ એવામાં આવે છે. વાગવાનની રાસલીલાનું આજ તાત્પર્ય છે. ગોપીજનો એ કૃતિ અને સ્મૃતિ છે અને તે સર્વદા ભગવાનનો બોધ કરતી હોવાથી રાસલીલા નિત્ય અને છે. કૃષ્ણોપનિષદ, સામરહસ્યોપનિષદ વગેરે ઉપનિષદોમાં ગોપીઓને યજ્ઞાઓ તરીકે જ ઓળખાવવામાં આવી છે.

બીજા કેટલાક ચિંતકો કહે છે કે છવાત્યા અને પરમાત્માનો સંબંધ દર્શાવવાને માટે ભાગવતમાં રાસલીલાનું વર્ણન છે. છવ પરમાત્માને કેવી રીતે, કયા જાણી પ્રાણ કરી શકે છે અને મોક્ષસુખ કેવી રીતે મોજવી શકે છે એ જણાવવાને માટે ભગવાન, ગોપીજન અને રાસલીલાની કલ્પના કરવામાં આવેલી છે. રાસલીલા એ શ્રદ્ધાનુભવનું રહસ્ય સમજાવે છે. ગોપીઓ અન્તઃકરણની વૃત્તિઓ છે, ગોપો તે વૃત્તિઓના અભિમાની છવો છે; અન્તઃકરણની વૃત્તિઓ અસંખ્ય હોવાથી ગોપીઓની સોળ હજાર જેટલી મોટી સંખ્યા આપવામાં આવેલી છે. અન્તઃકરણની વૃત્તિઓ બહિર્બુધ ન થતાં અન્તર્બુધ, ભગવન્-બુધ, થતાં છવ નિત્ય મોક્ષસુખ મોજવી શકે છે. આ પ્રમાણે રાસલીલાનું તાત્પર્ય અધ્યાત્મપ્રક્રિયામાં છે. કેટલાક ગોપીઓને કલ્પની શક્તિઓ માને છે અને જેમ શક્તિઓ શક્તિમાન પદાર્થની સાથે નિત્ય ભેડાએલી હોય ■ તેમ ગોપીઓની ભગવાનની શક્તિઓ ભગવાનની સાથે હંમેશાં ભેડાએલી જ રહે છે અને આ જ અનુભવનું સમર્થન રાસલીલામાં કરવામાં આવેલું છે. બીજા કેટલાક વિચારકો કહે છે કે છવાત્યા પરમાત્માનો અનુભવ અનેક પ્રકારે કરી શકે છે. રાસલીલા એમ દર્શાવે છે કે છવાત્યા પરમાત્માને વિશે અતિગાઢ પ્રેમ રાખીને તેનો આનંદ મેળવે છે. જેમ સુદી ધર્મમાં છવ પોતાની ભત્તને આશ્રય માને છે અને પરમેશ્વરને પ્રાણ માને છે અને તે પ્રકારે પરમાત્માનો દિવ્ય આનંદ મેળવે છે તેમ રાસલીલાના પ્રકરણમાં પણ છવ પોતાની ભત્તને ભેડી માને છે અને ભગવાનને પતિ માને છે અને તે રીતે ભગવાનનો આલોકિત આનંદ મોજાવે છે. પરમાત્માને મેળવવાના ઘણા અગમ્ય માર્ગો છે અને તેમાંનો એક માર્ગ રાસલીલાએ દર્શાવ્યો છે. પરમાત્માને માટે જે નિર્મલ પ્રેમ હોય છે તેને રાધા તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલી છે.

કેટલાક અર્વાચીન વિચારકો કહે છે કે શ્રીમદ્ભગવતના કૃષ્ણ એ વેદિક વિષ્ણુદેવતાનું વિકસિત સ્વરૂપ છે. ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુ દેવતાનું બે વર્ણન ■ તે બધું વર્ણન કૃષ્ણના વિશે પણ બેવામાં આવે છે; એટલે સ્વરૂપ અને બાવનાની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ જણાય છે કે વેદિક વિષ્ણુ એ કૃષ્ણની મૂળ પીઠિકા છે. કૃષ્ણ એ વિષ્ણુનો-સૂર્યનો-પૂર્ણાવતાર ગણાય છે. તે મીલનપુત્ર છે કારણ કે નીલ આકાશ એ સૂર્યનું શરીર છે. તે ચતુર્ભુજ છે, કારણ કે ચાર દિશાઓ એ સૂર્યના ચાર બાદુઓ છે. તે પીતાવર છે, કારણ કે સૂર્યનાં મુખવર્ણના બેમાં કિરણો વચ્ચેની ગરજ હારે છે. ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુ અને હંદ્ર એ બે મિત્રો છે (દ્વન્દ્વસ્ય યુજ્યઃ સચ્ચા ઋગ્વેદ ૧. ૨૨. ૧૯) અને તે બન્ને કાળક્રમે કૃષ્ણ અને અર્જુન રૂપે પ્રકટ થાય છે. મહાભારત પ્રમાણે અર્જુન હંદ્રનો જ પુત્ર છે એ વાત આ મન્ત્રાનને સમર્થન આપે છે. ઉપનિષદોમાં વિષ્ણુ અને હંદ્ર પરમાત્મા અને છવાત્યા તરીકે બેવામાં આવે ■ (મુદ્ગલક ૩. ૧. ૧) એતાશ્વતર ૪. ૬; ઋગ્વેદ ૧. ૧૬૪. ૨૦). આગળ આલતા વિષ્ણુ અને હંદ્ર નારાયણ અને નર તરીકે દેખા દે છે. નર એ છવાત્યા ■ અને નારાયણ એ છવાત્યાનું અંતિમ સ્થાન છે. ભારતવર્ણના કલ્પાનને માટે નર અને નારાયણ એ બન્ને દિશાગ્ર ઉપર તપશ્ચર્ચા કરે છે. મહાભારતમાં કૃષ્ણ અને અર્જુન એ બન્ને મિત્રો છે. મહા-ભારત યુદ્ધમાં કૃષ્ણ અર્જુનના સારથિ છે. કૃષ્ણ યુદ્ધમાં જય લેતા નથી અને તે રીતે પોતાનો પરમાત્મા તરીકેનો અસંગ સ્વભાવ દર્શાવે છે. ક્ષોપનિષદ (૩. ૩. ૪) આત્માને રથમાં બેસાડત તરીકે ઓળખાવે છે. અર્થાત્ અર્જુન એ છવાત્યા ■ અને કૃષ્ણ એ પરમાત્મા તરીકે છવાત્યાને ઘેરનાર છે. આગળ આલતા કૃષ્ણ ગોપાલકૃષ્ણ તરીકે બેવામાં આવે છે. ગોપાલકૃષ્ણની બાવના પણ ઋગ્વેદમાંથી જ આવેલી છે. વિષ્ણુને ઉદેશીને ઋગ્વેદ કહે છે કે

ત્રીણિ પદા વિચગ્રમે વિષ્ણુર્ગોપા યદામયઃ ।

અતો ધર્માણિ ધારયન્ ॥ ૧.૨૨.૧૮

વિષ્ણોઃ કર્માણિ પદયત પતો મતાનિ પરપદો ।

દ્વન્દ્વસ્ય યુજ્યઃ સચ્ચા ॥ ૧.૨૨.૧૯

૧ળી સૂર્યના બીજા સ્વરૂપ આદિત્યને પણ કેટલેક સ્થળે જોવા: કહેવામાં આવ્યું છે. તેમાં સૂર્યનું એક બીજું સ્વરૂપ પણ છે અને તે જોવાઈ જાયેલાં યજુઓને સોધી કાઢે છે અને આ રીતે જોવાવનું કાર્ય કરે છે. ચત્ર મુરિશુંગા અયાસ: (ઝઘ્ઘેદ ૧.૧૫૨.૬) જેવા મંત્રો યોજીલની જાવનાનું સમર્થન કરે છે. સૂર્ય અખિત્ર ચરાચર વિશ્વનો આદ્ય છે. (સૂર્ય આત્મા જગતસ્તસ્યુપદ્ય ઝઘ્ઘેદ ૧.૧૧૫.૧) અને તેથી તે વિશ્વનું મધ્ય બિન્દુ બને છે અને વિશ્વ તેની આજુબાજુ ફેરે છે. આ જાવનાને શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવેલું છે. રાસલીલા મનુષ્યનો અને વિશ્વનો પરમાત્માની સાથેનો સંબંધ દર્શાવે છે, અને આ સંબંધ દર્શાવવાને માટે રાસલીલા કરતાં બીજો ઉત્તમ પ્રકાર સંભવિત નથી. આ પ્રકારે રાસલીલાની જાવના થાય અને મુંદર છે. જોછ દુષ્ટિએ પણ કહી શકાય કે સૈદ્ધિક વિશ્વ એ સૂર્ય છે, તેથી કૃષ્ણ પણ સૂર્ય છે અને યોગીઓ એ સૂર્યનાં કિરણો છે. સૂર્યનાં કિરણો સૂર્યમાં રહેલાં છે, સૂર્યમાંથી બહાર નીકળે છે અને પછીથી સૂર્યમાં પ્રવેશ કરે છે; સૂર્ય જોગ છે અને નિત્ય ફર્યા કરે છે. આ જ સાદી યાત રાસલીલામાં કહેવામાં આવેલી છે.

તત્ત્વચિન્તાકો અનેક દુષ્ટિએ રાસલીલાનો વિચાર કરી શકે છે; અને ઉપર દર્શાવેલા અભિપ્રાયો ઉપરાંત બીજા અભિપ્રાયો આપી શકાય એમ છે. રાસલીલાને વાસ્તવિક બનાવ ચાનો કે કપડાં માનો; જે મનનું દોષ તે માનો; પણ એટલી યાત તો સાચી કે તેમાં કોઈ ભાતનો દોષ રહેલો નથી, તે અતિ પવિત્ર છે, જગતને પાવન કરી મોક્ષ આપનારી છે. તે અતિ ઉચ્ચ છે, તે એટલે સુધી કે તેનું રહસ્ય સમજવાને માટે આપણે પણ ઉચ્ચ બુદ્ધિકાએ જવાની જરૂર છે. રાસલીલા વિષે વિવેકાનંદને પણ શંકા થયેલી, અને સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસે તેનું સંતોષપ્રસન્ન સમાધાન આપતાં જણાવેલું કે રાસલીલા એટલી ભધી દિવ્ય છે કે તે યમાર્થ રીતે સમજવાને માટે દિવ્યદૃષ્ટિની જાવશ્યકતા છે. ભારતવર્ષના ધર્મે અને તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં આપણે જોઈએ છીએ કે અનેક સ્ત્રી પુરુષો જગવાનની રાસલીલાના કથન અને જાવણથી મુગ્ધ થઈ ગયાં છે. આ યાત સત્ય છે, કલિપત નથી. એનું ફલ જ પરમ પદની પ્રાપ્તિ છે તેમાં દોષ થી રીતે સંભવે ? વર્તમાન યુગમાં પણ કેટલીક વ્યક્તિઓ રાસલીલાનું અદર્શિત ચિન્તાન કરીને દિવ્ય આત્મદ શોધે છે, ભવિષ્યમાં પણ તે જ પ્રકારે દિવ્ય જાવનદ શોધવાનો વર્ષ હશે; અને આ પ્રમાણે રાસલીલા સર્વદા જગતનો ઉદ્ધાર કરનારી બની રહેશે.

ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ બક્ષ

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ।

શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ।

શ્રીમદ્ભાષ્યચરણકમલેમ્બો નમઃ ।

શ્રીસુબોધિની ।

દશમતામસફલપ્રકરણમ્ ।

શ્રીમદ્ભાષ્યપ્રકટિતા ।

ગુર્જરાનુવાદસમેતા ।

અધ્યાયઃ ૨૬

મહાનન્દાત્ સમુદ્ભૂત મજનનન્દયોજને । સ્ત્રીઠા યા પુરુષે સમ્યક્ સા તુર્વે ચિત્તિરૂપ્યતે ॥ ૧ ॥
લૌકિકલીપુ સંતિદક્ષાદ્વાર પુરુષે મપેત્ । સ્વાનન્દાનુભવાયં હિ યોગ્યતાપિ નિરૂપિતા ॥ ૨ ॥
તતો હિ મજનનન્દઃ સ્ત્રીપુ સમ્યગ્ વિપાર્યતે । તદ્વાર પુરુષર્ણાં ચ મવિપ્વતિ ન પાન્યયા ॥ ૩ ॥
સિય ઇયં હિ સં પાતું શક્તસાસુ તતઃ પુમાન્ । જતો હિ મગવાન્ કૃષ્ણઃ સ્ત્રીપુ રેમે દ્વહર્નિશમ્ ॥ ૪ ॥

પશ્ચીમમાં અધ્યાયમાં ભગવાને સર્વ ઝોકુલના છવોને પ્રજ્ઞાનન્દનો અનુભવ કરાવ્યો અને તેમાંથી તે સર્વનો ઉદ્ધાર કરીને શ્રીગોપીજનોને ભજનનન્દનું દાન કરવાને માટે તેમણે ને લીલા કરી તેનું ચર્ચાર્ય નિરૂપણ દક્ષપ્રકરણ નામના આ ચોથા પ્રકરણમાં કરવામાં આવે છે. ૧.

આ ભજનનન્દ લોકના સંબંધવાળી-ભગવાનથી અન્ય લોકમાં વિવાહ સંબંધવાળી-શ્રીઓમાં, શ્રીગોપીજનમાં, સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે; અને આ કથાના અવસુધી શ્રીગોપીજનના જેવો ભાવ ઉત્પન્ન થતાં પુરુષમાં પણ આ ભજનનન્દનો રસ સિદ્ધ થઈ શકે છે. ભગવાનનો આનન્દ શ્રીગોપીજન અનુભવી શકે તેટલા માટે ભગવાને તેમને પ્રજ્ઞાનન્દનું દાન કરીને લક્ષ્મીછની તુલ્ય ભાવ્યાં અને તે પ્રકારે ભગવાનની સાથે રમણ કરવાની તેમની યોગ્યતાનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. લક્ષ્મીછને પણ ને રસ દુર્લભ છે તે રસ શ્રીગોપીજન અનુભવે છે એટલે તેમની રમણને માટે યોગ્યતા સ્પષ્ટ છે. વળી ભગવાનની પ્રસાદ-અનુગ્રહ-રૂપી શક્તિએ શ્રીગોપીજનમાં પ્રવેશ કરેલો છે એટલે પ્રભુની સાથે સંબંધ બાંધવામાં તેમની યોગ્યતા રહેલી છે. જોયોમાં આ પ્રકારની યોગ્યતા ન હોવાથી ભગવાનની સાથે રમણ કરવાનો તેમને અધિકાર નથી. ૨.

તેથી ભજનનન્દ શ્રીઓમાં સારી રીતે સ્થાપન કરવામાં આવે છે, અને તેમની કૃપાંથી અથવા તો ભગવાનની પ્રસાદરૂપી શક્તિના પ્રવેશથી પુરુષો પણ આ ભજનનન્દનું પાન કરી શકે છે; બીજે કોઈ પણ પ્રકારે પુરુષો ભજનનન્દનો અનુભવ કરી શકતા નથી. ૩.

ત્યાં ભગવાનની પ્રસાદરૂપી શક્તિનો પ્રવેશ હોય અથવા તો શ્રીગોપીજન જેવા ભજનોનો અનુગ્રહ હોય ત્યાં પણ અતિવ વિના ભજનનન્દના રસનો અનુભવ થઈ શકતો નથી; એટલે ભગવાનમાં રહેલા આનન્દનું પાન કેવળ શ્રીઓ જ કરી શકે છે, અને શ્રીઓ આ આનન્દનું પાન કરી લે ત્યાર પછી પુરુષરૂપ ભગવાન તે શ્રીઓમાં તે જ આનન્દ-રસનું પાન કરી શકે છે. તેથી ભગવાન કૃષ્ણ રાત્રિ અને દિવસ શ્રીઓની સાથે રમણ કર્યા કરે છે. ૪.

વાદ્યાભ્યન્તરમેદેન આન્તરં તુ પેરં પદમ્ । તતઃ શબ્દાત્મિકા લીલા નિર્દુષ્ટા સા નિરુપ્યતે ॥ ૫ ॥
 તતો રૂપપ્રપન્નસ્ય પદ્મધા રમણં મતમ્ । આત્મના પ્રયમા લીલા મેનસા તુ તતઃ પરા ॥ ૬ ॥
 વાન્મણેસ્તુ વૃત્તીયા સ્યાદિન્દ્રિયૈસ્તુ તતઃ પરા । સારીરિ પદ્મગી વાચ્ચા તતો રૂપં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૭ ॥
 પદ્મિણે તુ હરિઃ પૂર્વ-જીવાનાનન્દયત્ સ્વયમ્ । તે ચેત્ સમર્પિતાત્મનસત્રોપાયત્રા રુન્યતે ॥ ૮ ॥
 આત્મા યાવત્ પ્રપન્નોમૂત્ તાવત્ વૈ રમતે હરિઃ । સોન્નઃકરણસમ્બન્ધી તિરોધતે હરિઃ સઃ ॥ ૯ ॥

પ્રથમં ભજનાનન્દં નિરૂપયિતું સ્ત્રીષુ સ્વાનન્દઃ સ્થાપનીય इति તાસુ રત્યર્થમિચ્છાં કૃતવાનિત્યાદિ
 ભગવાનપીતિ ।

શ્રીકૃત વ્રણ—ભગવાનપિ તા રાત્રીઃ શરદોત્કુલમલ્હિકાઃ ।

વીક્ષ્ય રન્તું મનસ્વજ્રે યોગમાયામુપાશ્રિતઃ ॥ ૧ ॥

૨મણુ જે પ્રકારનું છે—આદ્ય અને આન્તર. તેમાં આન્તર ૨મણુ બાદ્ય ૨મણુ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે અને તેથી તે રૂપરૂપ છે. જેમ જગતમાં નામ અને રૂપ એ બે વિભાગ છે તેમ લીલામાં પણ નામ અને રૂપ એ બે વિભાગ છે; અને તેમાંની ભગવાનના શુભગુણ રૂપી જે દોષરહિત નામલીલા તે આ રૂપપ્રકરણના સાતમાં અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવામાં આવી છે, અને પ્રવૃત્તિરૂપ જે સદોષ શબ્દાત્મિક લીલા છે તેનું વર્ણન આ પ્રકરણના છઠા અધ્યાયમાં કરવામાં આવેલું છે અને અહીં સંખ્યાલના વર્ણન કરવાથી લીલા નિર્દુષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિરૂપ અને નિવૃત્તિરૂપ નામલીલાનું વર્ણન આ પ્રકરણના છેલ્લા બે અધ્યાયોમાં કરેલું છે. ૫.

ભગવાનનું રૂપ પાંચ પ્રકારનું છે અને તેથી પંચાત્મક રૂપનું ઘન પાંચ પ્રકારે સંભવે છે, એટલે આ ૨મણુ પાંચ પ્રકારનું આનવામાં આવેલું છે. છન્વીસમા અધ્યાયમાં આત્મા વડે પ્રથમ લીલા કરવામાં આવી છે અને સત્તાવીસમા અધ્યાયમાં બીજી લીલા મન વડે કરવામાં આવી છે. ૬.

અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયમાં વાણી અને પ્રાણ વડે ત્રીજી લીલા, અને ઓગણત્રીસમા અધ્યાયમાં ઇન્દ્રિયો વડે ચોથી લીલા કરવામાં આવી છે. ત્રીસમા અધ્યાયમાં પાંચમી લીલા શરીરની છે. આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારની રૂપલીલાનું પાંચ અધ્યાયોમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; અથવા તો છન્વીસથી તે ત્રીસ સુધીના દરેક અધ્યાયમાં પાંચ પ્રકારની રૂપલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એમ પણ માની શકાય. આ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રિય એવાં શ્રીગોપીજનમાં ભગવાનનું પંચાત્મક સ્વરૂપ સ્થિર થયું, અર્થાત્ ભગવાને પોતાના પૂર્ણ સ્વરૂપના આનન્દનું ઘન શ્રીગોપીજનને કર્યું. ૭.

છન્વીસમા અધ્યાયમાં ભગવાને પોતેજ પહેલાં છવોને આનન્દ આપ્યો. જો સહજો સર્વાત્મભાવવાળા હોય તો જ તે સ્વરૂપાનન્દના રસનું પાન કરી શકે છે, અન્યથા નહિ. આ સર્વાત્મભાવનું ઘન પણ ભગવાન પોતે જ કરે છે, અને તે દર્શાવવાને માટે ૨મણુ કરવાની ઇચ્છા, અન્દ્રતો ઉદય, ગાન અને નિવેધવચનોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ૮.

જ્યાં સુધી આત્મા ભગવાનને શરણે રહે છે ત્યાં સુધી ભગવાન તેની સાથે ૨મણુ કરે છે. ભગવાન અંતઃકરણના સંબંધી છે. ભગવાનને મેળવવાનો એક જ ઉપાય છે અને તે તેમનું સર્વભાવપૂર્વક શરણ. આ સર્વભાવશરણ અન્તઃકરણનો ધર્મ છે. અને જ્યાં સુધી અન્તઃકરણમાં સર્વભાવપ્રપત્તિ આવી ન હોય ત્યાં સુધી ભગવાન મળતા નથી. તે તો તિરોહિત થઈ જાય છે. ૯.

ભગવાનન્દનું નિરૂપણ કરવાને માટે સીઓમાં પોતાનો આનન્દ સ્થાપવો જોઈએ; એટલે ૨મણને માટે ભગવાને ઇચ્છા કરી એમ શુદ્ધેવળ પહેલાં કહે છે—

શુદ્ધેવળ કહે છે—શરદ્ મતૃમાં નિકાસ પામેલાં મલ્લિકાના

પુષ્પોવાળી તે રત્નચોને જોઈને ભગવાને પણ યોગમાયાનો આશ્રય

કરીને ૨મણનું મન કર્યું. ૧.

યોગમાયા, અન્યથ સ્થિતં પ્રમાણમન્યત્રાપિ યોજયતિ, અન્યથ સ્થિતં પાનન્દમન્યથ । યતઃ પ્રમાણાતિરિક્તમાર્ગો ભક્તિમાર્ગઃપ્રાપ્તે વિત્તૌ ભવિષ્યતઃ । યાઽથ રાત્રયો રમણાપમેષ નિર્મિતાઃ, તા एव परिगृहीताः, अन्यथा साधारणीपरिमहे सर्वत्रैवानन्दः स्यात् । अरदि श्रुतायुक्तुला महिम्न वासु । ता दृष्टा रमणार्थं मनः कृतवान् । योगमायां च समीप एवाभित्य स्थितः ॥ १ ॥

નૂતને તસિન્ મનસિ દેવતા નાહીતિ, અનષિષ્ટિવં ચ કાર્યં ન સાધયિષ્યતીતિ તદવિદ્યાદદેવં ચન્દ્રં ચ સસ્રજં ઇત્યાહ તદોદુરાજં ઇતિ ।

तदोदुराजः ककुभः करैर्मुखं प्राच्या विलिम्पन्नखणेन शान्तमैः ।

स चर्पणीनामुदगात् शुचो हरन् प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः ॥ २ ॥

યવૈવ મનઃ કૃતવાન્, તદૈવ સત્યાધિદેવતમુદુરાજં વદગાત્, વદિતો જાતઃ । યથયેકદા રાત્રયો દષ્ટાઃ, તથાપિ કમેઘૈવ તાસાં સ્થિતિઃ । ભગવન્મનઃચન્દ્રસ્વાધિદેવિકરવાન્ પૂર્ણં एव सः, निष्कलङ्कश्च । मनस्वेवाविर्भूते तत्साविर्भावः, क्रीडायामुपरतायामुपरतिः, मध्याकाशपर्यन्तमेव गमनम्, नास्તમयः कदाचिदपि । सोपि चन्द्रा, स्त्रीणां मनांसि वज्रुष्टानानीति लेपामपि रक्षकः । इदं प्रथमतया जात इति पूर्वस्वामेव विशि तस्योदय उच्यते । ‘सा सिद्देवाना’મિતિ । તત્ત્વા વિદ્યાં ચન્દ્રો

એ અનુચિત છે એમ શંકા થતાં વેદરૂપ બલદેવણની સમ્ભવિતે માટે તે તરફ બહુદેવણનું ધ્યાન એવવામાં આવે છે.) તેમાં પણ જે અંતરંગ યોગમાયા છે તે એક સ્થળે રહેલા પ્રમાણને ધીન સ્થળે ચોખ્ખી રીતે ઘટાણે છે, અને એક સ્થળે રહેલા આનન્દને બીજે સ્થળે બરોબર સ્થાપે છે; તેથી ભવિષ્ય કાળમાં જગતમાં જે આર્ગોનો પ્રચાર થયો:—એક પ્રમાણાતિરિક્ત માર્ગનો અને ધીનને લક્ષિતમાર્ગનો.

ભગવાને જે રાત્રિઓ રમણને માટે જ બનાવી હતી તે જ રાત્રિઓનું તેમણે આ પ્રસંગે પ્રહસ્ય કર્યું. જો આ પ્રમાણે ન કર્યું હોત અને સાધારણ રાત્રિઓનો સ્વીકાર કર્યો હોત તો આખા જગતમાં બધે જ આનન્દ પ્રકટ થઈ જાય.

શરદ્ ઋતુમાં ઉતુલ—નિક્ષિપ્ત—થયેલાં છે મહિમા પુષ્પો જેમાં એવી રાત્રિઓને ભગવાને બરોબર જોઈ અને રમણને માટે મન કર્યું, અને યોગમાયાનો સમીપમાં જ આશ્રય લીધો. ૧

ભગવાને જે નવું મન ઉત્પન્ન કર્યું તેમાં તેનો અધિક્ષતા દેવ ન હતો, અને જે વસ્તુમાં અધિક્ષતા દેવ ન હોય તે વસ્તુ પોતાનું કાર્ય કરી શકતી નથી, તેથી ભગવાને મનના અધિક્ષતા દેવ ચન્દ્રને ઉત્પન્ન કર્યો એમ નીચેના પ્રલોકમાં શુકદેવણ કહે છે:—

જેમ લાંબે કાળે મળેલો પતિ પોતાની પ્રિયાનો શોક દૂર કરે છે

તેમ શાન્ત કિરણોની રતારથી પૂર્વ દિશાના મુખને લેપન કરતો ચન્દ્રમા

ઉદય પામ્યો અને લોકોના તાપને દૂર કરવા લાગ્યો. ૨.

ભગવાને જે સમયે મન કર્યું તે જ સમયે મનનો અધિક્ષતા દેવ, નક્ષત્રોનો રાજા, ચન્દ્ર, ઉદય પામ્યો. જો કે બધી રાત્રિઓનું દર્શન એક જ સમયે થયેલું છે, છતાં પણ તે બધી રાત્રિઓ એક પછી એક એમ ક્રમ પ્રમાણે આવે છે; એટલે બહુ રાત્રિઓમાં એક જ ચન્દ્રથી નિર્વાહ થાય ॥ અને ભગવાન્ પણ આગળ ઉપર “આ રાત્રિ” એ પ્રમાણે કહે છે. ભગવાનના મનનો અધિક્ષતા દેવ ચન્દ્ર આધિદેવિક છે એટલે તે પૂરું અને કંઈકરહિત છે. મનનો આધિર્ભાવ થાય કે તરત જ ચન્દ્રનો આધિર્ભાવ થાય છે, ક્રીડા બંધ થાય કે તરત જ ચન્દ્ર પણ રિચર થાય છે અને આકાશના મધ્ય ભાગ પુષ્પો જ બન્ય છે, પણ કોઈ દિવસ ચન્દ્રનો અસ્ત થતો નથી. વળી જેનો ઉદય થયો છે તે ચન્દ્ર છે, અને મનઃસ્ત્રીઓનાં મન નક્ષત્ર જેવાં છે, એટલે ચન્દ્ર સ્ત્રીઓનાં મનરૂપી નક્ષત્રોનો પણ રાજા બની તેમનું રક્ષણ કરે છે. આ લીલાને માટે જ ચન્દ્રનો પ્રથમ ઉદય થયો છે એટલે પૂર્વ દિશામાં જ ચન્દ્ર ઉદય પામ્યો ॥

દેવતા અધિપતિઃ । इदानीं भगवानेवेन्द्र इति तत्त्व रेतोरूपः तस्मात्सूत्रतः । अतः प्राच्याः ककुभः
 मुलं मध्यभागं स्वकर्तुः स्वकिरणैः विलिम्पन् उदगात् । तस्या मुखे न रागः क्षितः, प्रतिस्पर्धिनां
 सूर्यसम्बन्धेन रागसम्भवात्, अतः अस्मा अपि मुखं कुकुमसदृशैः कौरपारकं क्रियते । यदि चन्द्रः
 सदृशो मुखं न रक्षयेत्, तदा भगवन्मनोपि स्त्रीणां हृदयं न रक्षयेत् । करः शन्तमाः धीतल्लवान्
 वापहारकाः । किञ्च, अरुणेन गुणेन कृत्वा अत्यन्तं कल्याणरूपाः । अरुणो हि रागप्रधानः । पुरुषोपि
 पञ्चनुरागेण स्पृशति तदा मुखं भवति । ननु अस्य चन्द्रस्य यदि वा अधिष्ठातृत्वमात्रं तदा मनस्वेव
 हृदयो भवेत्, यद्यग्न्यकारनिवृत्तिः प्रयोजनं तदा भगवदैव अन्वकारो निवर्तेत, यदि वा उदीपकत्वं
 तदापि भगवदैव वृत्तंभवः, अतोऽस्मासाधारणं कार्यं वक्तव्यमिति चेत्, अत आह स चर्पणीतां
 शुचो हृक्षिति । चर्पण्यः सर्वत्र परिभ्रमणश्चक्षुः । तः सर्वत्र परिभ्रान्ता अपि न कापि परमानन्द-
 सम्पन्निभ्यो जाहाः । यदि वा कश्चिद् मुच्येत, तदापि वा न प्रवेष्टं लभन्ते । ततः पूर्वमेव वा
 निवृत्ता भवन्ति । अतस्मात्तां शोकक्षिप्रमेव । चर्पणीसहितानां जीवानां वा । तासां शोकः इदानीमेव
 निवृत्तः । शक्तिसहितानामेव परमानन्दानुभवस्य वक्तव्यत्वात् । प्रायेण तदानीन्तना जीवाः

એમ કહેવામાં આવ્યું છે. અને સ્મૃતિ પણ કહે છે કે “તે—પૂર્વ દિશા—દેવોની દિશા છે.” પૂર્વ દિશાનો
 દેવ અને અધિપતિ ઇન્દ્ર છે. હમણાં તો ભગવાન જ ઇન્દ્ર છે એટલે ભગવાનના રેતસ—સૂર્ય—રૂપ
 ચન્દ્રનો પૂર્વ દિશામાં ઉદય થયો. તેથી પૂર્વ દિશાના સુખને—મધ્યભાગને—પોતાનાં કિરણો વડે
 રંગીને ચન્દ્ર ઉદય પામ્યો. રાત્રિના સમયે પૂર્વ દિશાના મધ્યભાગમાં રતાશ ન હતી, ત્યારે પૂર્વ દિશાની
 રૂપમાં કરનારી પશ્ચિમ દિશામાં સૂર્યના સંબંધથી રતાશનો સંભવ હતો, તેથી આ પૂર્વ દિશાના મધ્ય-
 ભાગને પણ કુંકુમના જેવાં કિરણોથી રતો બનાવવામાં આવ્યો છે. ને ચન્દ્ર પોતાની દિશાના—પૂર્વ
 દિશાના—સુખને રાતું ન બનાવે તો ભગવાનનું મન પણ સ્ત્રીઓનાં હૃદયને રંજિત કરી શકે નહિ.
 કિરણો શાંતમ છે—શીતળતાને લીધે તાપનું હટણું કરનારાં છે. વળી અરુણ—સૂર્ય—શુભને લીધે તે
 કિરણો અત્યંત કલ્યાણરૂપ છે. અરુણ રાગપ્રધાન છે. પુરુષ પણ તે અનુરાગ—એક—થી રૂપો કરે
 તો સુખ થાય છે.

શંકાઃ—તે આ ચન્દ્ર માત્ર મનના અધિષ્ઠાતા દેવ તરીકે જ હોય તો પછી તેનો ઉદય મનમાં જ
 થવો જોઈએ. ને અન્ધારને દૂર કરવાના પ્રયોજન માટે ચન્દ્રનો ઉદય થયો હોય તો ભગવાન પોતે જ
 અન્ધારને દૂર કરી શકે એમ છે. ને વચ્ચના ઉદીપનને માટે ચન્દ્રનો ઉદય છે તો ભગવાન પોતે જ
 રક્ષતું ઉદીપન કરી શકે એમ છે. તો પછી આ ચન્દ્રના ઉદયનું કું પ્રયોજન—અસાધારણ કાર્ય—છે
 તે કહેવાની જરૂર છે.

સમાધાનઃ—ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરતાં શુક્રદેવે કહે છે કે ચન્દ્ર ઉદય પામીને લોકોનો
 શોક દૂર કરે છે. ચર્પણીઓ સર્વત્ર પરિભ્રમણ કરનારી શક્તિઓ છે. તેઓ જ્યાં જ રહ્યો ક્ષણ પણ કોઈ
 પણ ઠેકાણે તેમને પરમાનન્દનો સંબંધ થયો નહિ. ને કોઈ સંસારમાંથી મુક્ત થાય અને મોક્ષ મેળવે તો
 પણ આ ચર્પણી શક્તિઓનો તે મોક્ષમાં પણ પ્રવેશ થતો નથી, કારણ કે મોક્ષ પહેલાં જ તેઓ સ્વાધી
 પાછાં ફરે છે. મોક્ષાવસ્થામાં મુક્ત જાત્રામને પરિભ્રમણ હોતું નથી એટલે ચર્પણીરૂપી પરિભ્રમણશક્તિઓનો
 તે અવસ્થામાં ઉપયોગ રહેતો નથી. તેથી આ શક્તિઓનો શોક દૂર કરી મુક્તિ નિવધાન છે જ,
 મોક્ષ મોક્ષ નથી. અથવા તો મૂળ શ્લોકમાં સર્વવર્ણીનામ્ એ પ્રમાણે જનવર કરવો. આ પ્રમાણે જનવર
 કરવાથી સર્વવર્ણીનામ્ એ પદનો અર્થ ‘ચર્પણીસહિત છવો’ થયો. ચર્પણીશક્તિઓનો શોક હમણાં જ,
 ચન્દ્રનો ઉદય થયો ત્યારે જ, જતો રહ્યો. પરિભ્રમણ કરાવનારી ચર્પણીશક્તિઓનો રક્ષકીયમાં નુલ્લહિ
 જમણમાં ઉપયોગ હોવાથી તે શક્તિઓ જતી રહેતી નથી, પણ પરિભ્રમણશક્તિવાળી મનસ્વીઓને

તાદશશક્તિયુક્તાઃ તસ્મિન્નુદિતે પરમાનન્દાનુભવોવશ્યંભવીતિ । તથા ચતિ પ્રયોગનગ્રયં વિદેવતાયાં
મુલ્યસમ્માર્જનં, ચર્પણીનાં શોકદૂરીકરણં, બન્ધધારાનિવૃત્ત્યાદિચ્છ । કણ્ઠોકં દ્રવ્યમપિ તદેકસાધ્યમિતિ
યક્ષુ દષ્ટાન્તમાહ પ્રિયઃ પ્રિયાયા ઇતિ । દીર્ઘકાલે દર્શનં ચલ્ । મદ્યલ કાલેનાગતો ભર્તા પ્રિયઃ
પ્રિયાયાઃ પતિવ્રતાયાઃ શોકં દૂરીકૃત્ય મુલ્યસમ્માર્જનં ચ કતોતિ । ન ચૈતત્ કાર્યમન્યથા સિધ્યતિ ॥ ૨ ॥

एवं मनस उत्पत्तियुक्तया उद्देवतायाश्च ततः सद्ब्रह्मोत्पत्त्ययं वल शब्दबोधित्वं निरूपयन्
तद्दर्शनेन वेणुनाद उत्पन्न इत्याह दष्टेति ।

દષ્ટા કુમુદ્વન્તમલ્લખંડમણ્ડલં રમાનનામં નયકુકુમારુણમ્ ।

ચનં ચ તત્કોમલગોભિરક્ષિતં જગૌ કલં ચામદશાં મનોહરમ્ ॥ ૩ ॥

કુમુદ્વાંશ્વન્દ્રઃ, ધૃષ્ટિન્યાં સર્વેવ શુદ્ધં કૃતવાનિતિ । ચાકરણે સામર્થ્યમલ્લખંડમણ્ડલમિતિ ।
ન લ્લખંડં મણ્ડલં ચલ્ । एतस्स रसोत्पादने विभावस्त्वमप्यस्तीति द्वापयितुं रमाननाममित्युक्तम् । लक्ष्म्या
अयं भ्राता भवतीति, रमाया आननवत् आमा यस्य तथोक्तः । किञ्च, नयकुकुमवदरुणवर्णमपि ।

સાસમાં પરમાનન્દનો અનુભવ થવાનો છે એવું બહુવાચી ચર્ચણીઓનો શોક દૂર થાય છે. જે શક્તિસહિત
છવો છે તેમને જ પરમ આનન્દનો અનુભવ થવાનો છે. સાધારણ રીતે તે સમયના શાસતીલામાં
અંબીકાર કરવામાં આવેલા છવો પરિશ્રમભૂજશક્તિવાળા હતા. ત્યારે ચન્દ્રનો ઉદય થયો ત્યારે તે
છવોને પરમાનન્દનો અનુભવ અવશ્ય થવાનો જ. આ પ્રમાણે ચન્દ્રના ઉદયનાં ત્રણ પ્રયોગનો છે:—

(૧) પૂર્વ દિશાના ગુપ્તનું સંમાર્જન કરવું,

(૨) ચર્ચણીશક્તિઓનો શોક દૂર કરવો, અને

(૩) અન્ધકારને દૂર કરવો વગેરે કાર્ય.

યહૈલાં એ પ્રયોગનો મૂળ સ્તોત્રમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવેલાં છે, છતાં પણ આ ગત્રે ય પ્રયોગનો
એક જ વસ્તુ—ચન્દ્રનો ઉદય—સિદ્ધ કરે છે એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી પતિ અને પ્રિયાનું ઉદાહરણ
આપે છે. લાંબે કાળે દર્શન થયું છે એનું એવો પ્રિય—પતિ—દીર્ઘદર્શન કહેવાય છે. લાંબે કાળે આવેલો
પ્રિય ભર્તા પૌતાની પ્રિય અને પતિવ્રતા સ્ત્રીનો શોક દૂર કરે છે અને તેના ગુપ્તનું બરોબર માર્જન
કરે છે. પૂર્વ દિશાના ગુપ્તનું માર્જન અને ચર્ચણીશક્તિઓના શોકની નિવૃત્તિ ચન્દ્રના ઉદય વિના
સંભવી શકતાં નથી. ૨.

આ પ્રમાણે શુકદેવજીએ મન અને તેના અપિષ્ઠતા દેવ ચન્દ્રની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કર્યું. હવે
સ્વામિનીશ્રીઓમાં સંકરપ ઉત્પત્ત યાય એટલા માટે મન (અને તેનો અપિષ્ઠતા ચન્દ્ર) વેણુનાદના
શબ્દનું કારણ છે એમ શુકદેવજી નિરૂપણ કરે છે અને કહે છે કે ચન્દ્રના દર્શનથી વેણુનાદ ઉત્પત્ત થયો:—

પૃથ્વીમાં સર્વત્ર આનન્દ ઉત્પન્ન કરનાર, અખંડિતમંડળવાળા,

લક્ષ્મીજીના મુખના જેવી શોભાવાળા તથા નવા કુંકુમ જેવા રંગના ચન્દ્રને,

અને તેના કોમળ ઠિણોથી રંગાએલા વનને દેખીને, સુંદર દૃષ્ટિવાળી

સ્ત્રીઓનાં મનને ટરણ કરે એવું અન્યક્ત અને મધુર માન વાગવાને કર્યું. ૩

કુમુદાન્ એટલે ચન્દ્ર. ચન્દ્ર પૃથ્વીમાં બધેય ઠેકાણે આનન્દ ઉત્પત્ત કરે છે એટલે તેને 'કુમુદાન્
કહેવામાં આવે છે. ચન્દ્ર આખા ॥ વિશ્વમાં આનન્દ ઉત્પત્ત કરી શકે છે તેનું કારણ કે તે 'અખણ્ડમાણ્ડલ'
છે એમ શુકદેવજી કહે છે. અખણ્ડમાણ્ડલ એટલે એનું મંડળ અંકિત નથી તે. રસ ઉત્પત્ત કરવામાં આ
ચન્દ્ર આતમજનવિલાસરૂપ થયું છે એમ દર્શાવવાને શુકદેવજી ચન્દ્રનું 'રમાનનામ' જે પ્રમાણે વર્ણન
કરે છે. ભગવાનને ત્યારે રમણ કરવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે રસની પૂર્તિને માટે તેમણે લક્ષ્મીજીરૂપ
નાયિકાને—પ્રદાનન્દને—ઉત્પત્ત કર્યો. ચન્દ્ર આ પ્રદાનન્દનું રમણ કરવાનું સ્થાન છે એટલે રસને પૂર્ણ
કરવાને માટે તેનો—ચન્દ્રનો—પણ ઉદય થયો. આ પ્રમાણે ચન્દ્ર લક્ષ્મીજીનો ભાગ થાય ॥ એટલે ચન્દ્રની
શોભા લક્ષ્મીજીના મુખની શોભા જેવી છે. તેથી ચન્દ્રને 'રમાનનામ' કહેવામાં આવેલો છે. વળી નવા

તેન વિવાહસન્નયે યથા લક્ષ્મીનુરં સર્વાર્થ વર્તેતે । અતો નૂતનજ્ઞાનજનકઃ । કિંચ, વનમપિ રસપોષદમ્ ।
તત્ કોમલગોમિરત્સક્રિષ્ણૈઃ અમિતો રક્ષિતમારચ્ચુષ્મ્ । (કિરપાનાં રસદોષત્વં વન દવ
પાત્સમાનત્વં ચ જ્ઞાપયિતું ગોપદમ્ । રમાનનામત્વેન પૂર્વં નિરુપવાયથા તજૂતનકદાશા ભાષોદપદેઽવઃ,
વર્ષતેપીતિ જ્ઞાપનાય ચ । ગોપદમિન્દ્રિવત્સામિ વાચકમિતિ યથા । જથુના ભાવોત્સાહિરેવ । તત્તોપત્તુ
સ્થાનિન્યાગમનાદિનામે માવીતિ જ્ઞાપયિતું કોમલપદમ્ । વત્ર તેન વનમપિ રત્વતે તત્ર મદ્યમાગતઃ
વદ્રાગં કમં ન કુર્વાન્ ।) તતઃ સદ્વ્યસદ્વ્યા કામવન્ને સર્વં કાર્યં મવિજ્ઞતીતિ કલં યથા મવતિ
તથા જગૌ ગાનં કૃતવાન્ । તથ ગાનં વામદદ્શાં સુન્દરદ્રીનાં સ્ત્રીણાં મનોહરમિતિ । 'તલાદ્ ગાપન્તં
ક્ષિપઃ કાનયન્ત' इति શ્રુતેઃ । જયાદ્ ગીતેન સર્વાઃ સમાહૂતા इति । ચતિ વ્યક્તનધુર્વં ગીતં કુર્વાત્, તથા
ગીતનેવ જૃગ્ધવન્તઃ તથૈવ સિતા મથેયુઃ । યાતાં પુનર્દશિર્નોત્તમા, તાત્તુ નાગરિતા દવ ॥ ૩ ॥

તતઃ સર્વાઃ ક્ષિપઃ સમાગતા इत्याહ નિશ્ચયેતિ ।

નિશાન્ય ગીતં તત્તનદ્વર્ચનં વ્રજક્ષિપઃ કૃષ્ણગૃહીતમાનસાઃ ।

આજગ્મુરન્યોન્યમલક્ષિતોચ્ચમાઃ સ યત્ર કાન્તો જવલોલકૃષ્ણહસાઃ ॥ ૪ ॥

કુંકુમની ભાદ્રકા આ ચન્દ્રનો રંગ રાતો છે એટલે આ કાચુથી પણ તે ચન્દ્ર રસને પ્રકટ કરવામાં
ઉત્તીપતિભાવરૂપ થાય છે. આ ઉપરથી એટલું અમઝય છે કે વિચારે વખતે તેનું લક્ષ્મીહતું ટુપ હવું
તેનો જ આ વખતે ચન્દ્ર છે. તેથી આ ચન્દ્ર નવાં કામને ઉત્પન્ન કરે છે. વગી વન પણ રચતું પોપણ
હત્યાર છે. ચન્દ્રનાં કોમલ કિરણોથી-અથ કિરણોથી-આ વન ચારે વ બાજુ રંગાએકું છે. કિરણો રસ
ઉત્પન્ન કરવામાં છે અને તેમનું વનમાં જ પાકન કરવા ચોચ છે એ બે ભાવ દર્શાવવાને માટે મૂળ
સ્ત્રોકમાં કિરણોને માટે ગો પદ મૂળમાં આપ્યું છે. પહેલાં ચન્દ્રને 'રમ્યાનનાલ' તરીકે વર્ણવવામાં
આવ્યો છે, એટલે જેમ લક્ષ્મીહતું નવાં નવાં કામનો ભાવને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ આ ચન્દ્રનાં કિરણો
પણ ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે એમ દર્શાવવાને માટે પણ મૂળમાં ગો પદ મૂળમાં આપ્યું છે. ગો પદનો
અર્થ ઇન્દ્રિય પણ થાય છે એટલે તેથી ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. હમણાં ભગવાને શ્રીગોપીજનોમાં
ફેટા ભાવ જ ઉત્પન્ન કર્યો છે, અને આ ભાવનું પોપણ આખા ઉપર ભાવે સ્થામિનીહત્યો આવશે
અને બીજા કિયાઓ કરશે ભાવે થશે એ અર્થ દર્શાવવાને માટે મૂળ સ્ત્રોકમાં કોમલ એ પદ મૂળમાં
આપ્યું છે. ભાવે ચન્દ્ર વનને પણ રાતું બનાવે છે ભાવે જે શ્રીગોપીજનોને માટે આ ચન્દ્રનો ઉદય
થશે છે તે ચન્દ્ર તેમનામાં રાગ-જેહ-કેમ ઉત્પન્ન ન કરે? ચન્દ્ર અને વનને એકને ભગવાને સંકરણથી
કામ ઉત્પન્ન થતાં બધું પ્રયત્ન થશે એમ વિચારી અમઝા અને મધુર જાન કર્યું. જાન વામદદ્શ-કુંદર
દિશાગી-શ્રીજોનાં મનને હરણ કરવાઈ હવું. યતિ પણ કહે છે કે "શ્રીજો જાન કરવાર માણ્યને
થાહે છે." આ બધાનો અર્થ એટલો જ કે ગીત વડે ભગવાને જ્યાં શ્રીગોપીજનોને બોલાવ્યાં તે
ભગવાને બદલ-સ્પષ્ટ-જાને મધુર જાન કર્યું હોત તો શ્રીગોપીજનો તે જાનનું જ અવણ કરતાં કરતાં
બોલુગમાં જ રહ્યાં હોત અને ભગવાનની પાસે ન જાય્યાં હોત. જે ભદ્રા પુષ્ટિમાર્ગને જાનમરીને
ભગવાનનું ભજન કરે છે તે ભદ્રાની દિશિ ઉત્તમકેશવર છે. જે ગોપીજનોની દિશિ ઉત્તમ ન હવી તેમને તો
ભગવાને બોલાવ્યાં જ નહિ. આ ભાવ સ્પષ્ટ કરવાને માટે મૂળ સ્ત્રોકમાં વાન પદ મૂળમાં આપેલું છે. ૩

વેલુનાદ યથા થતી બધાં શ્રીગોપીજન જાત્યાં એમ શુકદેવજી નીચના સ્ત્રોકમાં કહે છે:-
કામને વધારવાર તે ગીતનું અવણ કરીને, કૃષ્ણમાં જ તેમનું મન
ગએકું છે, લેમણે એક બીજાના હવમો બહુવા નથી, અને વેગને લીધે
વેનનાં કુંકલો હાલે છે એવાં પ્રતીતીઓ ન્યાં કાન્ત-ભગવાન-હતા
સાં આપ્યાં. ૪

યપિ ભગવતા કુમારિકા એવાહતાઃ, તયાપિ બ્રાહ્મણં સદશમિતિ, નિરોધોપિ કર્તવ્યમિતિ સર્વા
 એવ સમાગતાઃ । કિંચ, ચદ્ ભગવતા શીતં વદનક્લમેવ વર્ધયતિ, અન્નં તુ માસ્યત્યેવ । અતઃ નૂતન વસ્ત્રઃ
 કામઃ તા બાનીતવાન્ । કિંચ, વ્રજસ્ય સ્ત્રિયઃ પૂર્વમપિ ભગવદીયાઃ, અતઃ કુપ્પોતેવ ગૃહીતં મનો
 યાસામ્ । અતઃ શીઘ્રમેય યત્ર કાન્તસંગાગતાઃ । અનેન આકારિતા એવ પ્રથમમાગતા હત્યુક્તમ્ । વાસાં
 મુખ્યઃ કાન્તઃ ઇતિ । અતઃ એવાન્યોન્યમલક્ષિત વચ્ચમો યાસામ્ । વા હિ પ્રલોકમેવ ભગવન્તં પતિત્વેન
 સ્વીકૃતવત્ । સ પૂર્વસુપાતો ચઃ કાન્તાઃ । વાસાં શરીરવિચારેપિ દટ્ટિર્નિ જાતેતિ યાંતુ જવેન હોલે કુળ્લહલે
 યાસામિતિ કર્ણવીઢાનનુસન્ધાનં પ્રદર્શિતમ્ । વાઃ સ્ત્રિયો ગૌલદેસસ્થાઃ । તત્ત એવ કુમારિકાઃ સમાગતા
 ઇતિ । પૂર્વં મથુરાવેશસ્થિતાનામપિ અનાગતીનાં કુળ્લહલે એવ । શાટક્યોરેષ વા કુળ્લહલત્વમ્ ॥ ૪ ॥

પ્રસન્નાવન્યાસામપ્યાગમનમાદ વુહન્વ્ય ઇતિ ।

વુહન્વ્યોભિયયુઃ કાઞ્ચિત્ વોહં હિત્વા સમુત્સુકાઃ ।

પપોધિશ્ચિલ્લ સંયાવમનુદ્ગત્સાપરા યયુઃ ॥ ૫ ॥

પહેલાં ભગવાને કુમારિકાઓને જ અલૌકિક રાત્રિઓમાં રમણ કરવાનું વરદાન આપેલું હતું. તેને
 અનુસરીને જો કે ભગવાને એકલાં કુમારિકાઓને જ બોલાવ્યાં હતાં છતાં પણ બધાં જ શ્રીગોપીજન
 ત્યાં આવ્યાં, કારણ કે કુમારિકાઓએ અને બીજાં ગોપીજનોએ જે ગાન સાંભળ્યું તે સરખું જ હતું,
 કારણ કે તે બધાંનો નિરોધ કરવાનો હતો. વળી ભગવાને જે ગાન કર્યું તે અનંગને-કામને-જ વધારે
 છે, પણ અંગનો-દેહાદિનો-તો નાશ જ કરે છે. આ પ્રમાણે વેળુનાદ ભક્તોના બૂના દેહનો લય કરી
 નવો અલૌકિક દેહ અને પ્રથમ ઉત્પન્ન કરે છે. ગાન શ્રવણ કર્યા પછી નવો જ-પહેલા કરતાં વધારે
 ઉત્કૃષ્ટ જ-કામ ઉત્પન્ન થયો અને તે કામે ગોપીજનોને ભગવાનની પાસે આવ્યાં. વળી મજની સ્ત્રીઓ
 તો પહેલેથી જ ભગવદીય હતી; તેથી તેમનું મન કૃષ્ણે જ ખેંચી લીધું હતું. તેથી જ્યાં કૃષ્ણ ભગવાનરૂપી
 કાન્ત હતા ત્યાં તરત જ તે ગોપીજનો આવ્યાં. આ રીતે જેમને બોલાવવામાં આવ્યાં હતાં તે
 કુમારિકાઓ જ પ્રથમ આવ્યાં એમ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે કુમારિકાઓને પ્રભુ સુખ્ય કાન્ત હતા.

આ કારણથી એક બીજાનો ઉદય તે કુમારિકાઓ બાકી શક્યાં નહિ. દરેક કુમારિકાએ ભગવાનનો
 પતિ તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો. મૂળમાં જે સઃ પદ છે તે પહેલાં જે કાન્તનું મૂલ્ય કરવામાં આવ્યું
 છે તેને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું છે. કુમારિકાઓ ઉતાવળથી આવતી હતી એટલે તેમનાં કુંડળ હાલતાં
 હતાં એમ કહી શુકદેવજી એમ દર્શાવવા માગે છે કે કુંડળો હાલવાથી કાનને જે દુઃખ થતું હતું તેનું
 અનુસંધાન મજ/સ્ત્રીઓને ન હતું અને તેથી તેમને પોતાના શરીરનો વિચાર પણ થયો નથી. આ સ્ત્રીઓ
 ગૌકદેશની હતી. કુમારિકાઓ ગૌક દેશમાંથી જ આવી હતી. પહેલાં મથુરા દેશમાં રહેનારી અનાગરી-
 નગરમાં ન રહેનારી, ગામડામાં રહેનારી અર્થાત્ મજમાં રહેનારી-સ્ત્રીઓ પણ કુંડળો જ ધારણ
 કરતી હતી. અથવા તો કુંડળનો અર્થ 'કર્ણનું ભૂષણ' જ એ પ્રમાણે કરવો. ૪

અહીં ભગવાનના પક્ષ સંભવે છે. એક પક્ષ તો એ કે ભગવાને એકલાં કુમારિકાઓને જ સુખ્યવે
 બોલાવ્યાં; અને બીજો પક્ષ એ કે ભગવાને કોઈ પણ પ્રકારના ભેદ વિના બધાં જ શ્રીગોપીજનોને
 બોલાવ્યાં. જો પહેલો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો પ્રસંગવશાત્ બીજાં પણ ગોપીજનો ભગવાનની પાસે
 આવ્યાં એમ નીચેના રલોકનો અર્થ થાય; અને જો બીજો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો અનેક બાતની
 ક્રિયા કરતાં ગોપીજનો આવ્યાં એમ રલોકનો અર્થ થાય. શુકદેવજી કહે છે કે:-

દટ્તાંક ગોપીજનો જે ગાયને દોહતાં હતાં તે બહુ ઉત્સુક થઈને
 દોહવાનું કામ પડતું મૂકીને ભગવાનની પાસે આવ્યાં; દટ્તાંક ચૂલા ઉપર
 દૂધ ઉઠળતું રહેવા દઈને આવ્યાં, અને દટ્તાંક ધર્તની ખીર-ચૂલા ઉપરથી
 ઉતાર્યા વિના આવ્યાં. ૫.

તાસાં વા ક્રિયાપરાણામ્ । તત્ર કાશ્ચન પોહસસહસ્રવ્યતિરિક્ષાઃ નવવિધાઃ સમાગતાઃ,
 દશવિધા વા । ગુણાનાં પ્રેવિષ્યાત્ નવવિધત્વમ્ । નિર્ગુણાશ્ચૈકવિધાઃ । વાતિકુલ્લોકોપધર્મપરાઃ તિસદિસ
 વર્તિતાઃ । તત્ર ગોપજાતીયાઃ દુગ્ધપરાઃ । તત્ર દુગ્ધસ્રોતપિણિતિપ્રલવાન્ કુર્વન્તિ વાસિસઃ
 પ્રથમમુદીરિતાઃ । એવંવિધા અપિ ગણસ્ય ઇતિ વર્કું સર્વત્ર વહુવચનમ્ । કાશ્ચિદ્ દુહન્ત્ય એવ દોહં
 દોહનલક્ષણં કર્મ મધ્યે તત્ત્વા મગવદામિમુલ્યેન યયુઃ । ગૌર્વત્સય ઘઠો દોહનપાત્રં ચ અર્થદુર્ગં વઃ
 સમયઃ સર્વયા તત્ક્રમશક્તયાઃ, તસ્મિન્ સમયે સમાગતાઃ । તથા સમાગમને દેવુઃ સમુત્સુકા ઇતિ ।
 સમ્યગુત્સુકાઃ, કો વેદ ક્ષણાન્તરે મગવાત્ ક ગમિષ્યતીતિ । અન્યાઃ પુતઃ પયઃ અધિશ્રિત્ય તથૈવ
 યયુઃ । મોક્ષનાર્થં પપસિ પચ્ચમાનાઃ ગોપૂષકણાઃ સંયાવશ્ચદ્વેનોચ્યન્તે । સેપાં વાદે સર્વનાશ ઇતિ ।
 પક્કદગૌઃ સંયાવશ્ચદ્વેનોચ્યન્તે । અતસ્તદ્વ્યનુદ્ઘાસ કાશ્ચન અમિચયુઃ । અપરા ઇતિ સર્વત્ર
 શુર્ગેર્મિશ્રત્ત્વાત્ત્વમ્ । एवं તિલો રાજસ્યઃ ॥ ૫ ॥

તેમાં નિર્દેશ સીંગ હાતર કુમારિકાઓથી બાંધે અને નવ પ્રકારનાં કેટલાંક ગોપીજનો આવ્યાં.
 અથવા તો ફક્ત પ્રકારનાં ગોપીજનો ભગવાનની પાસે આવ્યાં. સત્, રજસ અને તમસ એ ત્રણ શુભો
 છે. શુભનો અર્થ આં બધા પ્રકરણમાં 'ભાવ' કરવાનો છે. આ ત્રણ શુભોમાંનાં દરેક શુભમાં પાંચ સત્,
 રજસ અને તમસ એ પ્રમાણે ત્રણ શુભો રહેલા છે; આ પ્રમાણે બધા મળીને ગોપીજનોના નવ પ્રકાર
 થાય છે. દશમો પ્રકાર નિર્દેશ ગોપીજનોનો છે. વતિધર્મ, કુલધર્મ અને લોકધર્મ-એ પ્રમાણે ત્રણ
 ધર્મોનામાં ત્રણ ત્રણ ગોપીજનોનું આ રથેને વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ રીતે પચ્ચ ગોપીજનોના
 નવ પ્રકાર સિદ્ધ થાય છે. તેમાં ગોપજાતિના ધર્મવાળાં ને ગોપીજનો છે તે દૂધની સાથે સંબંધ
 ધરાવનારાં છે. ગોપજાતિના ધર્મવાળાં ત્રણ પ્રકારનાં ગોપીજનો દૂધની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ કરે છે
 અને પ્રથમ તેમનું વર્ણન આ પાંચમા સ્લોકમાં કરવામાં આવેલું છે. આ ત્રણ પ્રકારનાં ગોપીજનોનું પૂર્ણ
 રાજસી છે. તેમાં ને ગોપીજનો દૂધ ફેલે છે અને તે રીતે દૂધની ઉત્પત્તિ કરે છે તે રાજસરાજસી છે;
 ને ગોપીજનો દૂધને ચૂલા ઉપર મૂકે છે અને તે રીતે દૂધની સ્થિતિ સિદ્ધ કરે છે તે સાત્વિકરાજસી
 છે; અને ને ગોપીજનો ઘઉંની ખીરને ચૂલા ઉપરથી ઉતાર્યા વિના ચાલ્યાં ગયાં છે અને તે રીતે જેમણે
 દૂધનો નાશ કર્યો છે તે તામસરાજસી છે. આ દરેક પ્રકારનાં ગોપીજનોનાં પલ્લ પૂર્ણ છે એમ જણાવવાને
 શુક્રદેવજીએ મૂળ સ્લોકમાં હુદમ્ત્સઃ વગેરેમાં બહુવચનનો પ્રયોગ કરેલો છે. કેટલાંક રાજસરાજસી
 ગોપીજનો દૂધ દહોતાં દહોતાં જ દોહવાનું કામ વચમાં જ મૂકી દહીને ભગવાનની પાસે ચાલ્યાં ગયાં.
 ગાય અને વાહરકને બાંધવામાં આવેલાં છે, દોહવાના પાત્રમાં અડધું દૂધ દહોવાયું છે. આ સમયે
 દહોવાનું દાર્ય કોઈ પણ રીતે છોડી શકાય એમ નથી. આવા બારીક સમયે પણ આ રાજસરાજસી
 ગોપીજનો ભગવાનની સમીપ ચાલ્યાં ગયાં. આ પ્રમાણે તે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ચાલ્યાં ગયાં
 તેનું કારણ એ કે તે ઘણું ક્રિયુક થઈ ગયાં હતાં. સગુણુક એટલે બહુ જ ઉત્કુક; અર્થાત્ ગોપીજનો
 એમ માનવા હાથમાં કે કોણ લાણે એક સણ પછી ભગવાન ક્યાં જતા રહેશે; આ કારણથી તે ઘણાં
 ઉત્કુક બની ગયાં હતાં. બીજાં કેટલાંક સાત્વિકરાજસી ગોપીજનો દૂધને ચૂલા ઉપર મૂકીને જ
 ભગવાનની પાસે ચાલી ગયાં. લોજનને માટે દૂધની અંદર ઉઠાવેલા ઘઉંને 'સંયાવ' કહેવામાં આવે છે.
 અર્થાત્ 'સંયાવ' એટલે ઘઉંની ખીર. જ્યારે આ ખીર બળી બાષ્પ થાય તો બધાનો નાશ જ થઈ જાય.
 'સંયાવ' શબ્દ મૂળ સ્લોકમાં વાપરવામાં આવેલો છે તેનો અર્થ બરોબર ઉઠાવેલી અને ચડી ગયેલી
 ઘઉંની ખીર એ પ્રમાણે જ કરવાનો છે. એટલે કે જાવી ઉઠાવી ગયેલી અને પકવ અનેલી ઘઉંની ખીરને
 ચૂલા ઉપરથી નીચે ઉતાર્યા વિના જ બીજાં કેટલાંક તામસરાજસી ગોપીજનો ભગવાન પાસે ચાલ્યાં
 ગયાં. મૂળ સ્લોકમાં મરતાઃ એ શબ્દ છે તેનો ભાવ એવો છે કે જ્યે ય શીગોપીજનો સત્, રજસ અને
 તમસ એ ત્રણ શુભોને લીધે બુદ્ધિ બુદ્ધિ સ્વભાવનાં છે. આ પ્રમાણે આ સ્લોકમાં ગોપજાતિના ધર્મવાળાં
 સાત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ પ્રકારનાં રાજસી ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. ૫.

સાત્ત્વિકીરાદ પરિવેપયન્ત્ય હતિ ।

પરિવેપયન્ત્યસ્તદ્ દિત્વા પાપયન્ત્યઃ શિશુનય ।

શુશ્રૂપન્ત્યઃ પતીન્ કાશ્ચિદશ્નન્ત્યોપાસ્ય મોજનમ્ ॥ ૬ ॥

મહુરપત્યસ્યાપિ સેવા સ્તીર્ધર્મઃ । ત્વ મર્તુર્મોજને કાયને ચ સેવા સ્વધર્મઃ । અતિમાલકાનાં પુત્રાણાં સ્તનદાનં ચ । પરિવેપનં ॥ ઈષ્ટિરેવ, રેવસ કલ્યાણકલ્યા । સ્તનદાનં પાલનમ્ । શિષ્ટગન્ત્ય । સર્વં સત્ તદ્ દિત્વેતિ ક્ષેયમ્ । અન્યાં દશપિ । તામસીરાદ અશ્નન્ત્યોપાસ્ય મોજનમિત્યાદિ ॥ ૬ ॥

લિમ્પન્ત્યઃ પ્રમુજન્ત્યોઽન્યા અહ્નન્ત્યઃ કાશ્ચ લોચને ।

અપત્યસ્તવસ્ત્રામરણાઃ કાશ્ચિત્કુળાન્તિકં યયુઃ ॥ ૭ ॥

લિમ્પન્ત્યઃ શરીરાનુલેપનં કુર્વન્ત્યઃ, પ્રમુજન્ત્યઃ હર્દવનાદિકં કુર્વન્ત્યઃ, શૃદ્ધં વા લિમ્પન્ત્યઃ,

નીચેના ૨ સ્તોકમાં શુક્રદેવેણ કુલધર્મવાળાં સાત્ત્વિક ગોપીજનોનાં ત્રણ યુગ્મનું વર્ણન કરે છે:—

કેટલાંક ગોપીજનો પીરસતાં હતાં તે પીરસવાનું કામ છોડી દીધે

ભગવાનની પાસે આદ્યાં ગયાં; બીજાં કેટલાંક ગોપીજનો બાળકોને ધવડા-

વતાં હતાં તે ધવડાવવાનું કામ છોડી દીધે ભગવાનની પાસે આદ્યાં ગયાં;

કેટલાંક ગોપીજનો પતિની સેવા કરતાં હતાં તે પતિની સેવા છોડી દીધે

આદ્યાં ગયાં; અને બીજાં કેટલાંક ગોપીજનો લોજન કરતાં હતાં તે

લોજનનો લાભ કરીને આદ્યાં ગયાં. ૬

પતિ અને બાળકોની સેવા કરવી એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે. તેમાં લોજન સમયે અને શાયન સમયે પતિની જે સેવા કરવામાં આવે છે તે સ્ત્રીઓનો સ્વધર્મ છે. વળી તદ્દન ન્હાનાં બાળકોને સ્તનપાન કરાવવું તે પણ સ્ત્રીઓનો સ્વધર્મ છે. પીરસવાની ક્રિયા એ સૃષ્ટિ જ છે, કારણ કે લોજન દ્વારા રેતસ-વીર્ય-ઉત્પત્તિ થાય છે. આરીતે પીરસનારાં ગોપીજનો રાજસસાત્ત્વિક છે. બાળકોને સ્તનપાન કરાવવાની ક્રિયા એ તેમનું રક્ષણ કરવા બરોબર છે, એટલે સ્તનપાન કરાવનારાં ગોપીજનો સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક છે. બાકી રહેલી પતિની સેવા તામસ છે, કારણ કે પતિસેવામાં ભોજ શુભ્ય હોય છે એટલે પારમાર્થિક શુદ્ધિનો નાશ થાય છે, અને નાશ કરવું એ તમોશુષ્ણું કાર્ય છે. આ પ્રમાણે પતિની સેવા કરનારાં ગોપીજનો તામસસાત્ત્વિક છે. આ બધાં ૫ ગોપીજનોની બાબતમાં એક વાત લક્ષમાં રાખવાની કે તે બધાં જે જે કાર્યો કરતાં હતાં તે તે કાર્યોનો લ્યાજ કરીને ભગવાનની પાસે ગયાં. અને તે તે કાર્યો લ્યાજ કરનારાં ગોપીજનો ભિન્ન ભિન્ન છે એમ સમજવાનું છે. હવે લોકધર્મવાળાં તામસી ગોપીજનોનું શુક્રદેવેણ અશ્નન્ત્યોપાસ્ય મોજનમ્ વગેરે શબ્દોમાં નિરૂપણ કરે છે. અર્થાત્ કેટલાંક ગોપીજનો લોજન કરતાં હતાં તે લોજનનો લ્યાજ કરીને ભગવાનની પાસે આવી ગયાં. લોજનનો લ્યાજ કરીને આવી ગએલાં ગોપીજનો રાજસતામસ છે. ૬

કેટલાંક ગોપીજનો શરીરનું અનુલેપન કરતાં કરતાં, અથવા તો

બગીન સિંપતાં સિંપતાં, કેટલાંક સ્નાન કરતાં કરતાં, કેટલાંક આંખ્યો

આંજતાં આંજતાં, અને કેટલાંક જેમનાં વસ્ત્રો તથા આબરણ ઉલટ મુલટ

થઈ ગયાં ॥ તેનાં ગોપીજનો કૃષ્ણની પાસે આદ્યાં. ૭

કેટલાંક ગોપીજનો સિંપન કરતાં હતાં, એટલે પોતાના શરીરનું અનુલેપન કરતાં હતાં. આ ગોપીજનો સાત્ત્વિકતામસ છે. બીજાં ગોપીજનો પ્રમાર્જન કરતાં હતાં, એટલે કે ઉદરતન-શરીરને લેપન-કરતાં હતાં. આ ગોપીજનો તામસતામસ છે. અથવા તો લિમ્પન્ત્યઃ અને પ્રમુજન્ત્યઃ નો બીજો

प्रमृजन्त्यः आभरणानि, माण्डानि च प्रमृजन्त्यः । अत्रापि पूर्ववदेव क्रमः । शरीरसेवातः गोसेवा
मुल्या, दतः पतिसेवेति । 'अञ्जन्त्यः काश्च लोचने' इति गुणातीताः । अतः 'काश्च लोचने'
इति दुर्लभाधिकारः सूचितः । ज्ञानमार्गयोषिका इति निर्गुणत्वम् । वासामागमने दैहिकविचारोऽपि
न जातः किम्पुनस्तद्धर्मोणामिति वहुं वस्त्राभरणयोर्व्यत्यासमाह व्यत्यस्तेति । ध्यत्यस्तानि विपरी-
तानि वस्त्राण्याभरणानि च यासाम् । एवमुदामः सर्वासामेव साधारणो निरूपितः । 'व्यत्यासो
मार्गगत' इति केचित् । तन्मध्येऽपि काश्चित्कृष्णान्तिकं ययुः काश्चिन् । याः पुनः शब्दपरा जातत्वा
मेतेषां विपरीतं विपरीतं कर्त्तुं प्रसजन्त्याः मेतेषां

માર્ગગત'વિતિ કેચિત્ । તન્મયોઽપિ કાશ્ચિત્કૃષ્ણાન્તિક ચયુઃ કાશ્ચિન્નિવાસી ॥

અર્થઃ યદ્યપિ સંસારી શક્ય છેઃ અને તે એ કે સિમ્પલઃ એટલે ઘર લિપતાં લિપતાં અને પ્રમુજન્યઃ એટલે આશરણો અથવા વાસાણોને સાફ કરતાં કરતાં. આ જોપીજનોની બાબતમાં યદ્યપિ પહેલાંની માફક શાન્ત, સાન્નિધ અને તામસ એ પ્રકારે હમ રહેલો છે.

જાન્ય, સાન્નિધ અને તામસ એ પ્રકારે ક્રમ રહેલો છે. આ પ્રમાણે અત્યાર સુધીમાં રાજ્ય, સાન્નિધ અને તામસનાં મુખ્ય ચૂરતું, અને તે દરેક વ્યક્તિમાં પાછા રાજ્ય, સાન્નિધ અને તામસ એ પ્રકારના ત્રણ વિભાગોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. શ્રીગોપીજનોનાં રાજ્ય, સાન્નિધ અને તામસ એ પ્રકારનાં ત્રણ વ્યૂહો થવાનું કારણ એ છે કે કેટલાંક ગોપીજનો શરીરની સેવા કરે છે, કેટલાંક ગોસેવા કરે છે અને કેટલાંક પતિસેવા કરે છે. તેમાં શરીરસેવા કરનારાં ગોપીજનો તામસ છે, ગાયત્રી સેવા કરનારાં ગોપીજનો રાજ્ય છે અને પતિની સેવા કરનારાં ગોપીજનો સાન્નિધ છે. શરીરસેવા કરતાં ગોસેવા મુખ્ય છે અને ગોસેવા કરતાં પતિસેવા મુખ્ય છે. ભોજન, દેખન અને પ્રમાર્જન કરનારાં ગોપીજનો શરીરસેવા કરે છે, ગાયત્રી રોકનારાં, દૂધને ચૂલા ઉપર મૂકનારાં અને ઘઉંની ખીરને ચૂલા ઉપર ઉકાળતી રાખનારાં ગોપીજનો ગોસેવા કરનારાં છે; અને પતિને પીરસનારાં, બાળકોને સ્તનપાન કરાવનારાં અને પતિની સેવા કરનારાં ગોપીજનો પતિસેવા કરનારાં છે, અને તેથી આ બધાં ગોપીજનો અનુક્રમે તામસ, રાજ્ય અને સાન્નિધ છે.

આ બધાં ગોપીજનો ભયુક્તે તામસ, રાજસ અને સાત્વિક છે.
કેટલાંક ગોપીજનો આંખોમાં આંસૂઓ આવતાં જાય છે. આ પ્રકારે શુદ્ધાતીત-નિર્ગુણ-
ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી મૂળ શ્લોકમાં “ક્ષાન્ત લોચને”-કેટલાંક આંખોમાં આંસૂઓ
એમ કહીને શુદ્ધવૃણ સૂચન કરે છે કે આવા પ્રકારના શુદ્ધાતીત હ્રદય યવાનો અધિકાર દુર્લભ છે.
હોહન વગેરે ક્રિયાઓ કરતાં આંખમાં અંગન કરવાની ક્રિયા અંતરંગ છે, અને શરીરને બીજાં આનુષ-
ઙ્ગીકી શીલાપમાન કર્યું હોય છતાં પણ એ અંગન ન હોય તો શરીરની સૌંદર્ય પૂર્ણ થતી નથી, તેથી
અંગન બીજી ક્રિયાઓ કરતાં મુખ્ય છે; અને આ મુખ્ય ક્રિયાનો ત્યાગ કરવી અશક્ય છે; છતાં
પણ આ ગોપીજનોએ આવી મુખ્ય અને આવશ્યક અંગનરૂપી ક્રિયાનો ત્યાગ કર્યો તે જ અત્યાવી આરે
છે કે આ અધિકાર દુર્લભ છે. આ ગોપીજનો જ્ઞાનમાર્ગનું સોધન કરવામાં છે એટલે તેમને નિર્ગુણ
કહેવામાં આવે છે.

આ ગોપીજનો ભગવાનની પાસે આવ્યાં તે વખતે તેમને પોતાના દેહનો પણ વિચાર આવ્યો ન હતો; અને જ્યારે દેહનો વિચાર ન હતો તો ષષ્ઠી તેમને લગ્ન વસ્ત્રો પહેરી દેહના ધર્મોનો તો વિચાર સ્માંથી જ આવી શકે?—આ બધો ભાવ દર્શાવવાને મટે શુકદેવજી કહે છે કે ગોપીજનોનાં વસ્ત્રો અને આભરણો આભરણો ઉલટાં સુલટાં થઈ ગયાં હતાં. બાલ્યસ્વ-ઉલટાં સુલટાં—થઈ ગયાં છે વસ્ત્રો અને આભરણો જેમનાં જેવાં ગોપીજનો વ્યભિચારવ્રતમારણ કરેલા છે. બાળ્ય ય ગોપીજનોનો આ પ્રકારનો ઉલોભ સરખો જ હતો. કેટલાક ટીકાકારો જેમ કહે છે કે બાલ્ય એટલે રસ્તામાં ચાલતું તે—અર્થાત્ રસ્તે ચડખો જ હતો. કેટલાક ટીકાકારો જેમ કહે છે કે બાલ્ય એટલે રસ્તામાં ચાલતું તે—અર્થાત્ રસ્તે ચડખો જ હતો. કેટલાક ટીકાકારો જેમ કહે છે કે બાલ્ય એટલે રસ્તામાં ચાલતું તે—અર્થાત્ રસ્તે ચડખો જ હતો.

જે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે જાવવાને માટે તૈયાર થયાં હતાં ત્યાં પશુ પોતાના પતિઓએ પત્ની બહાર જવાનું ના હેલેવાથી પતિની આ આત્મનો જ વિચાર કરવા ત્યાં તે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે આવી રાક્ષસ નહિ. પણ જે ગોપીજનોએ પતિની આત્મનો વિચાર કર્યો નથી, તેમણે કોઈ

ઉદ્યુક્તાં અપિ નાગલાઃ, યાઃ પુનઃ શબ્દાપેક્ષાં લક્ષ્યમસ્થાઃ સર્વતો નિરપેક્ષાઃ વિપરીતાવશ્યકદેહધર્માઃ
ભગવદગ્નિકમાગતાઃ ॥ ૭ ॥

સર્વોપામાનામને-દેતુમાહ-તા વાર્યમાણા इति ।

તા વાર્યમાણાઃ પતિભિઃ પિતૃભિઃ પુત્રવન્ધુભિઃ ।

ગોવિન્દાપહૃતાત્માનો ન ન્યવર્તન્ત મોહિતાઃ ॥ ૮ ॥

‘શ્લોકન્યાં પિતા વિત્તાં પતિઃ પુત્રસુ વાર્ધકે । જમાવે જ્ઞાતયજ્ઞેષાં ન સ્વાત્મ્યં કચિત્તિથ્વા’
इति भक्त्यारो रक्षकाः । જાતો વચાયવં પતિમિર્વાર્ચમાણા જાતાઃ, કાઞ્ચન પિતૃભિઃ, તથૈવ પુત્રૈર્વન્ધુ-
મિશ્રઃ । તે દિ નિરુક્તા જનિ પહરસાનમિશ્ણાઃ સાધનપ્રવણાઃ । સ્વશ્રેય સ્ત્રીણાં મજનં મજનં મન્યન્તે
ન તુ સ્વાત્મ્યેણ । તથાપિ ગોવિન્દેનાપહૃતઃ આત્મા અન્તઃકરણં યાસામ્ । નિવારણં હિ ભૌદ્રમ્ ।
પ્રવર્તકત્વમગવાન્ । અન્તઃકરણાસ્તદાસ્ય પુરુષાઃ । ન હિ નૌકા પ્રવહ્યેગાદ્ગ્રહન્તી સિષ્ઠ સિષ્ઠેષુકા

પુણં મહાર્થની અપેક્ષા સખી નથી અને જેમનાં વશ અને આભરણરૂપી દેહના આવશ્યક ધર્મો
નિપરીત-ઉલટા સુલટા-ધર્મ અજેલા છે એવાં ગોપીજનો કૃષ્ણ ભગવાનની પાસે આવ્યાં. ૭

જ્યાં ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ન જ્યાં તેનું કારણ શુદ્ધેવશ નીચેના શ્લોકમાં આપે છે—

તે ગોપીજનોને તેમના પતિઓએ, માળાપોએ, પુત્રોએ અને સંબંધ-

ધીઓએ રોક્યાં છતાં પણ તેમનું-ગોપીજનોનું-અંતઃકરણ ગોવિન્દ ભગ-

વાને ખેંચી લીધેલું હોવાથી અને તેઓ-ગોપીજનો-મોહિત થએલાં હોવાથી

પાછાં ફર્યા જ નહિ. ૮

“પિતા કુમારિકાનું રક્ષણ કરે છે; પરણેલી સ્ત્રીનું રક્ષણ પતિ કરે છે; વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્ર રક્ષણ
કરે છે; અને આ શ્રેણી થ ન હોય તો જ્ઞાતિજનો-સંબંધીઓ-સીઓનું રક્ષણ કરે છે. આ પ્રમાણે
સ્ત્રીઓને કોઈ પણ વખતે સ્વતંત્રતા મળતી નથી.” આ રીતે ચાર જણ સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરતાં છે.
તેથી જે ગોપીજનો પરણેલાં હતાં તેમને તેમના પતિઓએ અટકાવ્યાં; જે કુંવારાં હતાં તેમને તેમના
માળાપોએ અટકાવ્યાં; જે વૃદ્ધ હતાં તેમને તેમના પુત્રોએ અટકાવ્યાં, અને જેમને પાસેનું કોઈ સંપત્તિ
ન હતું તેમને તેમના સંબંધીઓએ અટકાવ્યાં. ગોપીજનોના પતિઓ, માળાપો, પુત્રો અને સંબંધીઓનો
જે કે નિરોધહીનતામાં અંગીકાર કરવામાં આવેલી હતી છતાં પણ તેમણે ફેરવસ જાવથી ન હતી,
કારણ કે તે બધા સાધનોમાં આશ્રય હતા. તેઓ જોય માનતા હતા કે જે સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની
દાસ જ-ભગવાનનું ભજન કરે તો જ તે જરેખરું ભજન કરી શકાય, પણ જે પતિથી સ્વતંત્ર બનીને
સ્ત્રીઓ ભગવાનનું ભજન કરે તો તે જરેખરું-શાસ્ત્રીય-ભજન કરી શકાય નહિ. પતિ, માળાપ, પુત્ર
અને સંબંધીઓએ ગોપીજનોને અટકાવ્યાં છતાં પણ ગોપીજનોનો આત્મા-અંતઃકરણ-ગોવિન્દ ભગવાને
ખેંચી લીધો હતો. ગોપીજનોને ભગવાનની પાસે જતાં તેમના પતિ વગેરેએ શબ્દ દ્વારા અટકાવ્યાં
હતાં અને શબ્દની અસર કર્યું ઉપર થાય છે અને ઠલું જે જાણ ધન્નિય છે, ત્યારે અન્તઃકરણ
એ આન્તર ધન્નિય છે અને અન્તઃકરણમાં રહેલા ભગવાન તે અન્તઃકરણના પ્રવર્તક બને છે. પુરુષો-
શ્વનો-અન્તઃકરણને વશ હોય છે એમ પુરંજનના પ્રસંગમાં સિદ્ધ થયેલું છે. ત્યારે નોકા પાણીના
પ્રવાહમાં ચાલતી હોય છે ત્યારે તેને “ઉભી રહે, ઉભી રહે” એમ કહેવામાં આવે તો પણ તે ઉભી
રહેતી નથી. તે પ્રમાણે પતિઓ, માળાપો વગેરેએ ગોપીજનોને “જા જાવ, ના જાવ” એ પ્રમાણે કહ્યું
છતાં પણ ભગવાન જેમાં રહેલા છે તેવા અન્તઃકરણને અધીન થઈને ગોપીજનો ભગવાનની પાસે
આશ્વાં જ્યાં. આ પ્રમાણે જે ગોપીજનો પોતાના પતિ વગેરેની આજ્ઞાનો વિચાર કરતાં હતાં તેમનું
અન્તઃકરણ ભગવાને પોતાનામાં ન ચરેલું. અર્થાત્ જ્યાં જ ગોપીજનોને અટકાવવામાં આવ્યાં હતાં
તેમાંથી જેમનું મન ગોવિન્દ ભગવાનમાં લાગેલું હતું તે જ જાણ દર્શાવે નહિ. વચી જેમ મર્થદાનગ્રામમાં

તિવ્રતિ । મયં સ્વધર્મો વા તાસાં નાસ્તીત્યાંહ મોહિતા इति । यदि वा। कृष्णान्तिकं न गच्छेयुस्तदा
મૂર્છિતા इव प्राणैस्त्यजेयुः । (સર્વાત્મામાવજ્ઞાપનાયૈવાયુના વ્રજસ્થાનામેતદ્વાગમનજ્ઞાનં કારિતવાનિતિ
જેયમ્ । અન્યથાપિ પ્રાન્યમાનાઃ સ્વપાર્થસાનિતિવાક્યાદયઃ વનસ્તિત્યજ્ઞાનં સમ્પાદિતવાનેવં પૂર્વમેવા-
ગમવાજ્ઞાનમેવ કથં ન સર્માદયેત્ । ('શ્રદ્ધાલનાસ્મિ પદ્મસોતિ ન્યાયેન વજ્ઞાનં સમ્પાદ્ય તત્સન્માવિત-
યોપામાવસમ્પાદનાત્તદસમ્પાદનસ્યૈવ ધર્મૈસ્ત્વાદિતિ) ॥ ૮ ॥

एवं दशवियानां भगवत्समीपगतिमुक्त्वा यासां कालः प्रतिवन्धकः पूर्वमेव भक्तिगुणात्ता
મજનાન્નન્દમનનુમૂયૈવ પ્રતિવદ્ધા એવ મગવત્સાયુજ્વં પ્રાપ્તવત્સ ઇત્યાહ અન્તર્ગૃહતા इति त्रिभिः ।

अन्तर्गृह्यताः काश्चिद् गोप्योऽलब्धविनिर्गमाः ।

कृष्णं तद्भावनायुक्ता दध्युर्मांसितलोचनाः ॥ ९ ॥

શ્રીજીને પોતાના પતિ, મામાપ વગેરેનો ભય રહે છે તેમ આ ગોપીજનોને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય
હતો નહિ, કારણ કે તે મોહિત થયેલાં હતાં એમ શુકદેવજી કહે છે. જો આ ગોપીજનો કૃષ્ણ ભગવાનની
પાસે ન ભય તો મૂર્છા પામેલા આશુસની માફક પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરે; અને પ્રાણ ત્યાગ
કરવાની પરિસ્થિતિ ઉભી થાય ત્યારે તો ભય વગેરે સ્વધર્મનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થતો નથી એમ શાસ્ત્ર
પોતે જ કહે છે.

(જે ગોપીજનો પતિ વગેરેની આજ્ઞા માન્યા વિના ભગવાનની પાસે ગયાં તેમનામાં સર્વાત્મભાવ
હતો એ દર્શાવવાને માટે જ ભગવાને હંમણાં મળમાં રહેનારા ગોપીને 'આ ગોપીજનો ભગવાન પાસે
વાય છે' એ પ્રમાણે જ્ઞાન કરાવ્યું એમ સમજવું. જો આ પ્રમાણે આપણે ન સમજીએ તો પછી આગળ
ઉપર "પોતાની પાસે જ પોતાની સ્ત્રીઓ સૂઈ રહી છે એમ ગોપી માનવા લાગ્યા" એ શુકદેવજીના વચન
ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ગોપીજનો વનમાં છે એનું અજ્ઞાન ભગવાને ગોપીને કર્યું તે પ્રમાણે પહેલાં
પણ ભગવાને ગોપીજનોના જવાની બાબતનું અજ્ઞાન ગોપીને કેમ ન કર્યું? "જોજન્મા પમને કાલ્પમાં
નાખીને પછીથી પમનો કાલ્પ ધોવો" એ ન્યાય પ્રમાણે ગોપીજનોના જવાની બાબતનું જ્ઞાન ભગવાને
પહેલાં ગોપીને કર્યું અને પાછું એ જવાની બાબતના જ્ઞાનથી જે હોયો સંભવે છે તેને જ દર કરવાનો
પ્રયત્ન કર્યો. ભગવાનની આવી પ્રવૃત્તિ નક્કી છે. તેના કરતાં તો ભગવાને પહેલેથી જ ગોપીજનોના
જવાની બાબતનું જ્ઞાન ગોપીને ન કર્યું હોત તે જ વધારે આફ હેતું. પણ ભગવાને ગોપીજનોના આગમનનું
જ્ઞાન ગોપીને પહેલાં કર્યું છે. તેથી આપણે ખાતરું જ પડે છે કે ગોપીજનોમાં ભગવાનને વિશે
સર્વાત્મભાવ હતો તે બતાવવાને માટે જ ભગવાને ગોપીજનોના આગમનનું જ્ઞાન ગોપીને કર્યું છે.) ૮

આ પ્રમાણે નવ પ્રકારનાં ચરણ ગોપીજનો અને દસમાં શુભ્રવીત ગોપીજનો-એ રીતે કસ
પ્રકારનાં ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ગયાં એમ શુકદેવજીએ કહ્યું. હવે જે ગોપીજનોને ભગવાનમાં
વનસ્પતિ હતી તેમનો કાળે પ્રતિબંધ કયો-ગોપીજનોના પતિ વગેરેએ ગોપીજનોના ભજનમાં પ્રતિબંધ
કયો એટલે તે ભય કાળનો અંશ ગણાય છે; પહેલાં સાધનાવસ્થામાં આ ગોપીજનોમાં ભક્તિ હતી
પણ ક્ષણશ્ચામાં વનસ્પતિ હોવાથી ભજનજનનનો તેમણે અનુભવ કર્યો જ નહિ અને વનસ્પતિથી
તેમનો પ્રતિબંધ જ થયો અને ભજનજનનું સાધુત્વ તેમણે પ્રાપ્ત કર્યું એમ શુકદેવજી નીચેના ત્રણ
શ્લોકોમાં કહે છે:—

કેટલીક ગોપીઓ ધરની અંદર હતી; અને તેમને ત્યારે બહાર
આવવાનો ભય ન મળ્યો ત્યારે તેમણે આંખો ઝાંઝી દઈને કૃષ્ણ ભગવા-
નમાં ભરતી ભાવના રાખીને તેમનું-કૃષ્ણ ભગવાનનું-ધ્યાન કર્યું. ૯

કોટિજ્ઞાનકલ્પેષુ કુમ્ભીપાકાદિનરતેષુ ચાત્ત્વ દુઃખં ભવેત્ તાત્ત્વ દુઃખં મગવદ્વિરહે ક્ષણમાત્રેણ જાતમ્ ।
 વતઃ સર્વપાપકલમોગઃ સમાપ્તઃ । પુણ્યક્ષયપ્રકારમાહ ધ્યાનપ્રાપ્તેતિ । સર્વપાપકલમે ભગવાન્ ધ્યાને
 પ્રાપ્તઃ । અચ્યુતઃ પરમાત્મા । ન તુ સમાગતોઽપિ ચારત્વેન, અન્યથા તત્ત્વોઽપિ કર્મરોપઃ સ્થાત્ ।
 વચ્ચ યોઽયમાત્મેયઃ, તેન ચા નિર્વૃત્તિઃ, તથા ક્ષીણં મદ્ગુલં પુણ્યં ચાત્મામ્ । કોટિજ્ઞાનકલ્પેષુ સ્વર્ગોદિ-
 શેષેષુ ચાત્ત્વલ્પમતુભૂયતે તાત્ત્વ મગવદ્વિરહે ક્ષણમાત્રેણવાતુમૂતમ્ । અતઃ પુણ્યકલ્પોઽપિ જાતઃ ॥૧૦॥
 તત્ત્વો મુક્તા જાતા ઇત્યાહ તમેવ પરમાત્માનમિતિ । સુતમોગ્યર્થનિવ મગવાન્ પૂર્વમાભિપ્રાયઃ, મોને
 જાતેઽપિ વિયોજકપાપમાત્વાત્ ન વિયુક્તઃ, અતઃ સંગતા ઇવ સિત્તાઃ । ક્ષરીરં તુ પ્રારબ્ધકર્મનિર્વાણ-
 મપત્ત્વ । યદાભિષ્ટો ભગવાન્ ન ભવેત્ તદા તત્ત્વ પ્રવિષ્ટાઃ તદ્વત્ત્વં પર્માધર્મફલં સુમુજુઃ, મગવતિ પ્રવિ-
 ઇત્યાન્ મુક્તા ઇવ જાતાઃ । તવાહ તમેવ પરમાત્માનમિતિ । પૂર્વ સમ્યન્ધસમયે યદપિ જારુદ્ધાપિ
 સંગતા ઇવ, તતઃ કર્મસન્ધસ્ય પ્રક્ષીણત્વાત્ ગુણમયં દેહં અહુઃ । તદા અજ્ઞાનમન્યધાજ્ઞાનં વા ત્રિહા-
 નામ

છે. પ્રજ્ઞાના ક્ષરોરો ક્ષરોની અંદર કુમ્ભીપાક જેવાં નરકોમાં જે દુઃખનો અનુભવ થાય છે તે બધા
 દુઃખનો અનુભવ ભગવાનથી વિરહ થતાં ગોપીજનોને એક ક્ષણમાં જ થયો. એટલે ગોપીજનોએ
 'પોતાનાં બધાં પાપોનું ફળ લોગવી દીધું અને તેથી તેમનાં બધાં પાપકર્મો નાશ પામ્યાં.

ગોપીજનોનાં પુણ્ય કર્મોનો નાશ કેવી રીતે થયો તે શુકદેવજી ધ્યાનપ્રાપ્ત ઇત્યાદિ શબ્દોમાં
 સમજાવે છે. ગોપીજનોનાં બધાં પાપ નાશ પામ્યાં એટલે તેમણે ધ્યાનમાં ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં
 ગોપીજનોને ધ્યાનમાં જેમનાં દર્શન થયાં તે અચ્યુત-પરમાત્મા-હતા. ગોપીજનોએ ભગવાનમાં ભર-
 શુદ્ધિ રાખીને તેમનું ધ્યાન ધર્મ હતાં પશુ ભગવાને બ્યારે ગોપીજનોને ધ્યાનમાં દર્શન આપ્યું ત્યારે
 તેમણે ગોપીજનોના ભર તરીકે દર્શન આપ્યું ન હતું. એ ભગવાન ભર તરીકે ગોપીજનોને ધ્યાનમાં
 મળ્યા હોત તો પછી કર્મોનો કેટલોક ભાગ બાકી રહેત અને તેથી બધાં કર્મોનો નાશ થાત નહિ.
 ગોપીજનોને ધ્યાનમાં જે સમાગમ થયો તેથી તેમને પશુ મુખ થયું, અને તેને પરિણામે તેમનાં બધાં
 મંગલ-પુણ્ય-કર્મો નાશ પામ્યાં. પ્રજ્ઞાના કોટિ ક્ષરોની અંદર સ્વર્ગોદિ લોકોમાં જેટલા કુખનો અનુભવ
 થાય છે તેટલા કુખનો અનુભવ ભગવાનના સમાગમથી ગોપીજનોને એક ક્ષણમાં જ થઈ ગયો. આ
 રીતે બધાં પુણ્ય કર્મોનું ફળ લોગવી લેવાથી તેમનાં બધાં પુણ્ય કર્મો નાશ પામ્યાં. ૧૦

આ પ્રમાણે બ્યારે ગોપીજનોનાં પાપ અને પુણ્ય કર્મો નાશ પામ્યાં ત્યારે તેમને સુખિ મળી
 એમ શુકદેવજી તમેવ પરમાત્માનમ્ ઇત્યાદિ અંગીકારમા સ્લોકમાં કહે છે. કુખ લોગવાને માટે જ
 ગોપીજનોએ પહેલાં ભગવાનની સાથે સમાગમ કર્યો; અને ગોપીજનોને સંયોગ રસનો અનુભવ થયો,
 છતાં પશુ તે રસમાં વિષ્ણુ નાખી ગોપીજનોનો ભગવાનથી વિયોગ કરે એવું ગોપીજનો પાસે પાપ ન
 હતું એટલે તેમનો ભગવાનથી વિયોગ થયો નહિ. તેથી તેમણે ભગવાનના સમાગમનું કુખ અનુભવ્ય જ
 કર્યું. ગોપીજનોનાં પ્રારબ્ધ કર્મો નાશ પામ્યાં છતાં એટલે તેમના શરીરનો તો નાશ થયો. જેમની
 સાથે ગોપીજનોનો સમાગમ થયો હતો તે એ ભગવાન ન હોત તો ગોપીજનોનો પ્રવેશ બીજા શરી-
 રમાં થાત અને તેથી શરીરની સાથે સંબંધ ઘટાવવા ધર્મ અને અધર્મનું ફળ તેમને લોગવવું પડત.
 પણ તેમનો પ્રવેશ ભગવાનમાં થયો હતો એટલે જ તે બધાં ગોપીજનો સુખ જ થઈ ગયાં. આ જ
 થાત શુકદેવજી તમેવ પરમાત્માનમ્ ઇત્યાદિ સ્લોકમાં કહે છે. પહેલાં બ્યારે ગોપીજનોનો ભગવાનની
 સાથે સંબંધ થયો ત્યારે ગોપીજનોએ એ કે ભરણુદ્વિથી જ ભગવાનનો સમાગમ કર્યો છતાં પશુ
 અચ્યુત ભગવાન કુખના સમાગમથી જ તેમનાં બધાં કર્મોનાં બંધનો નાશ પામ્યાં અને તેથી તેમણે
 કુખમય-અદૃત-દેહનો ત્યાગ કર્યો. તે વખતે ગોપીજનોના પ્રાપ્ત દેહો અમંગલ ન ગણાય તેટલા સાર
 ભગવાને વ્યવહારને માટે તેમાં બીજે છત્ત મૂકી આપ્યો. બ્યારે ગોપીજનોનો ભગવાનની સાથે સમા-
 ગમ થયો ત્યારે ગોપીજનોને ભગવાનના સ્વરૂપનું રસ ન હતું અને તેમને ભગવાનમાં ભરતુદ્ધિ

દુઃસહપ્રેષવિરહતીવતાપપ્રુતાશુભાઃ ।

ધ્યાનપ્રાપ્તાચ્યુતાશ્લેષનિર્વૃત્તા ક્ષીણમદ્રજાઃ ॥ ૧૦ ॥

તમેવ પરમાત્માનં જારવુદ્ધ્યાપિ સદ્ગતાઃ ।

જહુર્ગુણમયં દેહં સયાઃ પ્રક્ષીણચન્ધનાઃ ॥ ૧૧ ॥

દેવગત્યા કાશ્ચિદ્દૃહમય્યે સિતા ગોપભાર્યાઽઘાતુર્યાનમિદ્ધા અગ્રોદાઃ પતિસહિતાઃ પતિમિદેવ સંરક્ષિતા અલબ્ધવિનિર્ગમા જાતાઃ । તતઃ પ્રતિવન્ધનિવૃત્તયર્થં કૃષ્ણમેવ ધ્યાતવ્યઃ, પરં તદ્વાચના-યુક્તા મગવાન્ જારઃ સ્વયમભિસારિકા इति । અન્યથા પ્રતિવન્ધો ન સ્યાત્ । તાદૃશ્યોઽપિ મીઠિત-સ્ત્રોચનાઃ સત્ત્વો મગવન્તં દૃષ્ટુઃ ધ્યાતવ્યઃ, તત્ત્વો મુચ્ચ જાતાઃ ॥ ૧૦ ॥ નતુ તત્ર જ્ઞાનામાવાત્ વિહિત-મત્તદભાવાત્ મગવન્તોઽપિ સાન્નિપ્યામાવાત્ કથં મુચ્ચા શ્લોકાંબય કર્મજ્ઞયાન્ મુચ્ચા इति વાચું કર્મજ્ઞય-પ્રકારમાહ દુઃસહેતિ । દુઃસહો યઃ પ્રેષવિરહઃ સ एव महानभिः, वल यस्मीप्रस्तापः, तेन प्रुतानि निर्वृतानि ज्यासितानि भस्मसारकृतानि अशुभानि वासाम् । फलभोगे कर्म क्षीयत इत्यविषादम् ।

કૃષ્ણ ભગવાનરૂપી પોતાના પ્રિયતમના દુઃસહ વિરહથી ગોપીઓને તીવ્ર તાપ થયો અને તેથી તેમનાં બધાં પાપો બળી ગયાં. ગોપીઓ ભગ-વાનનું ધ્યાન કરતી હતી, એટલે તે ધ્યાનમાં તેમને અચ્યુતનો-કૃષ્ણ ભગ-વાનનો-સમાગમ થયો અને તેથી તેમને એટલો બધો આનન્દ થયો કે તેમનાં બધાં પુણ્યકર્મો પણ ક્ષીણ થઈ ગયાં. ૧૦

આ પ્રકારનાં ગોપીજનોએ ભગવાનનાં જે કે બાર શુદ્ધિ રાખી હતી છતાં પણ તે જ પરમાત્માનો તેમને સમાગમ થયો, અને તેથી તેમનાં બધાં કર્મનાં બંધનો નાશ પામ્યાં અને તેમણે તરત જ શુભમય દેહનો સાગ કર્યો. ૧૧

દૈવગતિએ કેટલાંક ગોપીજનો ધરની અંદર હતાં. આ સ્ત્રીઓ ગોપીઓ હતી એટલે તેમનામાં આતુર્ય ન હતું, બળી તેમની ઉમ્મર મોટી ન હતી એટલી તેમની પાસે તેમના પતિઓ હતા અને આ પતિઓ જ તેમનું રક્ષણ કરતા હતા એટલે ગોપીજનોને બહાર નીકળવાનો ભાગ મળ્યો નહિ. પછીથી આ પ્રતિબન્ધ દૂર કરવાને તે ગોપીજનોએ કૃષ્ણ ભગવાનનું જ ધ્યાન થયું, પણ આ ધ્યાનમાં તેમણે ક્યેવી ભાવના રાખી કે ભગવાન બાર ॥ અને અમે પોતે અસિસારિકાઓ છીએ. જે આ પ્રમાણે ભગ-વાનમાં ભરણુદ્ધિ ગોપીજનોએ રાખી ન હોત તો ભગવાનની પાસે જવામાં કોઈ પણ દુઃખ પ્રતિબન્ધ કરી શકત નહિ. ગોપીજનોએ ભગવાનમાં ભરણુદ્ધિ રાખીને પણ પોતાની આંખો મીંચી દીધી અને ભગવાન કૃષ્ણનું ધ્યાન થયું, અને પછીથી તેઓ મુક્ત થઈ ગયાં. ૯

શંકાઃ—ગોપીજનોમાં જ્ઞાન ન હતું, વિકિત-શાસ્ત્રીય-અર્થાંશ બહિષ્ત પણ ન હતી, અને ભગવાન પણ પાસે ન હતા; તો પછી તે કેવી રીતે મુક્ત થયાં ?

સમાધાનઃ—મુકદેવજી ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરે છે કે ગોપીજનોનાં બધાં સારાં અને ખરાં કર્મો-પુણ્ય અને પાપ કર્મો-નાશ પામ્યાં અને તેથી તેમને મુક્તિ મળી. આ બધાં પાપ અને પુણ્ય કર્મોનો સ્વપ્ન કેવી રીતે થયો તે મુકદેવજી દુઃસહ ઇલાદિ દસમા શ્લોકમાં બતાવે છે. ગોપીજનોના પ્રિયતમ કૃષ્ણ ભગવાન તેમનો વિરહ સહન ન થઈ શકે એવો. આ દુઃસહ વિરહ જ મોટો અભિ છે, અને આ અભિની તાપ ધણે સખત છે, એટલે તે સખત તાપથી ગોપીજનોનાં બધાં અશુભ-પાપ-કર્મો બળી ગયાં છે. કર્મનાં ફળનો ભોગ કર્યા પછી કર્મનો નાશ થાય ॥ એ વાત નિર્વિવાદ

કોટિપ્રહ્લકલ્પેષુ કુન્મીપાફાદિનરકેષુ યાવત્ દુઃખં ભવેત્ ત્યાવત્ દુઃખં ભગવદ્વિરહે ક્ષણમાત્રેણ જાતમ્ ।
 વતઃ સર્વપાપફલભોગઃ સમાપ્તઃ । પુણ્યશ્રવ્યપ્રકારમાહ ધ્યાનપ્રાપ્તેતિ । સર્વપાપશ્રવ્યે ભગવાન્ ધ્યાને
 પ્રાપ્તઃ । અચ્યુતઃ પરમાત્મા । ન તુ સમાગતોઽપિ જારત્વેન, અન્યથા તત્તોઽપિ કર્મશોષઃ સ્વાત્ ।
 તસ ચોડયમાષ્ટેષઃ, તેન યા નિર્વૃત્તિઃ, તયા ક્ષીણં મઝ્જલં પુણ્યં યાસામ્ । કોટિપ્રહ્લકલ્પેષુ સ્વાર્ગાદિ-
 લોકેષુ યાવત્સુભ્રમનુભૂયતે તાવત્ ભગવદાશ્રયે ક્ષણમાત્રેણેવાતુમૃતમ્ । અતઃ પુણ્યશ્રવ્યોઽપિ જાતઃ ॥૧૦॥
 તત્તો મુક્તઃ જાતા ઇત્યાહ તમેવ પરમાત્માનમિતિ । સુરમોગાર્યમેવ ભગવાન્ પૂર્વમાશ્રિષ્ઠઃ, મોને
 જાતેઽપિ વિયોજકપાપાભાવાત્ ન વિયુક્તઃ, અતઃ સંગતા એવ સિતાઃ । સ્તરીરં તુ પ્રારબ્ધકર્મનિર્વાણ-
 મરવત્ । યદાશ્રિષ્ઠો ભગવાન્ ન ભવેત્ તદા તત્ત પ્રવિષ્ઠાઃ તદ્વત્ ધર્માધર્મફલં લુપ્તજુઃ, ભગવતિ પ્રવિ-
 ઇત્યાહ મુક્તઃ એવ જાતાઃ । તદાહ તમેવ પરમાત્માનમિતિ । પૂર્વ સમ્યગ્ધસમયે યદાપિ જારતુહ્યાપિ
 સંગતા એવ, તતઃ કર્મબન્ધસ્ય પ્રક્ષીણત્વાત્ ગુણમયં દેહં જહુઃ । તદા અજ્ઞાનમન્યદાજ્ઞાનં વા ત્રિસંગા-

છે. પ્રજ્ઞાના કશેડો કહ્યોની અંદર કુઝીપાક જેવાં નરકોમાં જે દુઃખનો અતુલવ ધાય છે તે બધા
 દુઃખનો અતુલવ ભગવાનથી વિરહ થતાં ગોપીજનોને એક કણમાં જ થયો. એટલે ગોપીજનોએ
 પોતાનાં બધાં પાપોતું ફળ લોગવી દીધું અને તેથી તેમનાં બધાં પાપકર્મો નાશ પામ્યાં.

ગોપીજનોનાં પુણ્ય કર્મોનો નાશ કેવી રીતે થયો તે શુકદેવજી જ્ઞાનપ્રાપ્ત ઇત્યાદિ શબ્દોમાં
 સમજાવે છે. ગોપીજનોનાં બધાં પાપ નાશ પામ્યાં એટલે તેમણે જ્ઞાનમાં ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં.
 ગોપીજનોને જ્ઞાનમાં જેમનાં દર્શન થયાં તે અચ્યુત-પરમાત્મા-હતા. ગોપીજનોએ ભગવાનમાં ભર-
 ખુદ્ધિ રાખીને તેમનું જ્ઞાન ધર્મ્ય હતાં છતાં પણ ભગવાને જ્યારે ગોપીજનોને જ્ઞાનમાં દર્શન આપ્યું ત્યારે
 તેમણે ગોપીજનોના ભર તરીકે દર્શન આપ્યું ન હતું. જો ભગવાન ભર તરીકે ગોપીજનોને જ્ઞાનમાં
 મળ્યા હોત તો પછી કર્મોનો કેટલોક ભાગ બાકી રહેત અને તેથી બધાં કર્મોનો નાશ થાત નહિ.
 ગોપીજનોને જ્ઞાનમાં જે સમાગમ થયો તેથી તેમને વહું સુખ થયું, અને તેને પદિચામે તેમનાં બધાં
 મંગલ-પુણ્ય-કર્મો નાશ પામ્યાં. પ્રજ્ઞાના કોટિ કહ્યોની અંદર સ્વાર્ગાદિ લોકોમાં જેટલા કુખનો અતુલવ
 ધાય છે તેટલા કુખનો અતુલવ ભગવાનના સમાગમથી ગોપીજનોને એક કણમાં જ થઈ ગયો. આ
 રીતે બધાં પુણ્ય કર્મોનું ફળ લોગવી લેવાથી તેમનાં બધાં પુણ્ય કર્મો નાશ પામ્યાં. ૧૦

આ પ્રમાણે જ્યારે ગોપીજનોનાં પાપ અને પુણ્ય કર્મો નાશ પામ્યાં ત્યારે તેમને શુદ્ધિ મળી
 એમ શુકદેવજી તમેવ પરમાત્માનમ્ ઇત્યાદિ અગ્રીઆરમ પ્રલોકમાં કહે છે. સુખ ભોગવાને માટે જ
 ગોપીજનોએ પહેલાં ભગવાનની સાથે સમાગમ કર્યો; અને ગોપીજનોને સંયોગ રસનો અતુલવ થયો,
 છતાં પણ તે રસમાં વિષ નાખી ગોપીજનોની ભગવાનથી વિયોગ કરે એવું ગોપીજનો પાસે પાપ ન
 હતું એટલે તેમનો ભગવાનથી વિયોગ થયો નહિ. તેથી તેમણે ભગવાનના સમાગમનું સુખ અતુલવ જ
 કર્યું. ગોપીજનોનાં પ્રારબ્ધ કર્મો નાશ પામ્યાં હતાં એટલે તેમના શરીરનો તો નાશ થયો. જેમની
 સાથે ગોપીજનોનો સમાગમ થયો હતો તે જો ભગવાન ન હોત તો ગોપીજનોનો પ્રવેશ બીજા શરી-
 રમાં થાત અને તેથી શરીરની સાથે સંબંધ ધસવતા ધર્મ અને અધર્મનું ફળ તેમને લોગવનું પડત.
 પણ તેમનો પ્રવેશ ભગવાનમાં થયો હતો એટલે જ તે બધાં ગોપીજનો શુદ્ધ જ થઈ ગયાં. આ જ
 થાત શુકદેવજી તમેવ પરમાત્માનમ્ ઇત્યાદિ પ્રલોકમાં કહે છે. પહેલાં જ્યારે ગોપીજનોનો ભગવાનની
 સાથે સંબંધ થયો ત્યારે ગોપીજનોએ જો કે ભરતુદિથી જ ભગવાનનો સમાગમ કર્યો છતાં પણ
 અચ્યુત ભગવાન કૃષ્ણના સમાગમથી જ તેમનાં બધાં કર્મોનાં બંધનો નાશ પામ્યાં અને તેથી તેમણે
 સુખમય-પ્રાપ્ત-દેહનો લાગ કર્યો. તે વખતે ગોપીજનોના આત્મ દેહે અમંતવ ન ગણાય તેટલા સાર
 ભગવાને વ્યવહારને માટે તેમાં બીજે છવ મૂર્તિ આપ્યો. જ્યારે ગોપીજનોનો ભગવાનની સાથે સમા-
 ગમ થયો ત્યારે ગોપીજનોને ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હતું અને તેમને ભગવાનમાં ભરતુદિ

વશ્યાયીતિ ન તથોઃ પ્રતિષન્નકલ્યં વિયોગકામાવાત્ શરીરાન્તરોત્પાદકામાવાપ । બલિયા પરં તિષ્ઠતિ, સા ભગવત્ચક્ષિઃ, ભગવત્સંગતં ન વ્યામોહ્યતીતિ સાપિ નિષ્ટુજા । તતો શુક્ષ્ણ જાતા દ્વયર્થઃ ॥ ૧૧ ॥

:અથ રાજા શ્રુતિવિરોધમાશ્નઙ્ગે કૃષ્ણમિતિ ।

રાજોવાચ—કૃષ્ણં વિદુઃ પરં કાન્તં ન તુ વ્રહ્મતયા મુને ।

યુગપ્રવાહોપરમસ્તાસાં યુગધિયાં કયમ્ ॥ ૧૨ ॥

‘તમેવ વિવિત્વાતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થ્યા વિચિતેડ્યનાથે’તિષ્ઠતી જ્ઞાનમેવ સાધનત્વેનોક્તમ્ ।

તથૈવ પુનઃ ‘મત્સ્યૈવ તુષ્ટિમભ્યેતિ વિષ્ણુર્નાન્યેન કેનચિત્ । સ એવ મુક્તિદાતા વ મક્ષિત્તૈવ કારણમ્ ॥’

કમયોક્ષ નિર્ણયઃ, ‘જ્ઞાનયોગઃ સમિષ્ઠો નૈર્ગુણ્યો મક્ષિત્ત્વજ્ઞઃ । દ્વયોરપેક્ષ એવાર્થો ભગવત્કલ્પ-લક્ષણ’ इति । ‘મત્સ્યા મામભિજ્ઞાનાતી’ત્યપિ ભગવત્નોક્તમ્ । તતો મર્યાદાયાં જ્ઞાનેનૈવ મુક્તિઃ;

હતી. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં અનુક્રમે અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન-વિપરીત જ્ઞાન-હતાં. ભગવાનની સાથે ગોપીજનોનો સમાગમ થયો ત્યારે ગોપીજનોનાં અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન ત્રણ જ ક્ષણ રહ્યાં હતાં એટલે તે બે-અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન-ગોપીજનોને મુક્તિ મેળવવામાં પ્રતિબંધ કરી શક્યાં નહિ. જો ભગવાનથી ગોપીજનોનો વિયોગ થાય તો જ ગોપીજનોનું ભગવત્સ્વરૂપ વિધેનું અજ્ઞાન સ્થિર રહે અને નાશ ન પામે; તે જ પ્રમાણે જો ભગવાનથી ક્ષિત્ કોઈ બીજા શરીરમાં તેમનો પ્રવેશ થયો હોત તો જ ગોપીજનોનું બરણુદ્ધિથી અન્યથાજ્ઞાન પણ સ્થિર રહેત. પણ ભગવાનથી ગોપીજનોનો વિયોગ કરી શકે એવું કોઈ પણ તત્ત્વ અસ્તિત્વમાં ન હતું, તેમજ અન્ય શરીર ઉત્પન્ન કરી શકે એવું પણ તત્ત્વ ન હતું. આ પરિસ્થિતિમાં ગોપીજનોને મુક્તિ મેળવવામાં કોઈ પણ પ્રતિબંધ ન થયો. જો કે ભગવાનની સાથે ત્યારે ગોપીજનોનો સમાગમ થયો ત્યારે અવિદ્યા હતી, પણ તે અવિદ્યા ભગવાનની શક્તિ છે, એટલે ભગવાનની સાથે જેનો સમાગમ થયો છે તેને તે કોઈ રીતે વ્યામોહ ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. એટલે અવિદ્યા પણ ગોપીજનોને મુક્તિ મેળવવામાં પ્રતિબંધ ક્યાં વિના જ જતી રહી. આ પ્રમાણે ગોપીજનોનાં બધાં શુદ્ધ અશુદ્ધ કર્મોનો નાશ થયો એટલે તેમને મુક્તિ મળી એ આ શ્લોકનો ભાવાર્થ છે. ૧૧

અતર્ગૃહગંતા ગોપીજનોને ભગવાનમાં બરણુદ્ધિ હતી તો પણ તેમને મુક્તિ મળી એમ સાંભળીને પરીક્ષિત્ રાજાને શ્રુતિનો વિરોધ જણાયો અને તેથી તેમણે નીચેના શ્લોકમાં રાંધા ઉઠાવી:—

પરીક્ષિત્ રાજા કહે છે કે:—હે મુનિ, આ અતર્ગૃહગતા ગોપી-

જનોએ કૃષ્ણ ભગવાનને ખોતાના શ્રેષ્ઠ કાન્ત તરીકે માન્યા હતા, પ્રજ્ઞ

તરીકે નહિ. તો પછી શુણુદ્ધિવાળાં આ ગોપીજનોને શુણુપ્રવાહરૂપ આ

સંસારનો નાશ કેમ થયો? ૧૨

‘‘તે પરમાત્મનું જ્ઞાન મેળવીને જ માણસ મુક્તિની પેલે પાર વાળ છે; મોક્ષ મેળવવાને માટે પરમાત્માના જ્ઞાન વિના બીજો કોઈ પણ માર્ગ નથી.’’—આ શ્રુતિમાં મોક્ષ મેળવવાનું સાધન કલ્પા જ્ઞાન છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. વળી ત્યારે મોક્ષના સાધનોનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે ભક્તિને પણ મોક્ષના સાધન તરીકે વર્ણવવામાં આવી ॥ એમ જણાય છે, અને તે વાત નીચેના શ્લોકમાં જ આપેલી છે:—‘‘વિષ્ણુ ભગવાન્ દેવજા ભક્તિથી પ્રસન્ન થાય છે, બીજા કોઈ સાધનથી નહિ. તે જ વિષ્ણુ ભગવાન્ મુક્તિ આપનારા છે, અને મુક્તિ મેળવવામાં ભક્તિ જ સાધનભૂતા છે.’’ આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને ભક્તિ મોક્ષ મેળવવાનાં સાધનો છે. તે બે વિષેનો નિર્ણય આ પ્રમાણે છે. ‘‘જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ મારામાં રહેલા છે અને તેથી તે નિર્દુષ્ટ છે. જ્ઞાન અને ભક્તિ બે બન્ને ય માર્ગનું ફળ એક જ છે અને તે ભગવાન્.’’ વળી ગીતાશ્લોકમાં પણ ભગવાન્ કહે છે કે ‘‘ભક્તિપદે જ મને મનુષ્ય બરોબર મળે છે.’’ આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે કે માર્ગમાર્ગમાં જ્ઞાનપદે જ મુક્તિ મળે છે, ત્યારે

પુત્રૈ મત્તયા જ્ઞાનેન વા । સ્વાસાં તુ ન દ્વયમ્ । મક્ષિરપિ સ્ત્રુણા, જ્ઞાનમપિ સ્ત્રુણમ્, તમયં વ તામ-
સમ્ । અતઃ કથં મુક્તિરિત્થિ । તદાહ તાઃ કૃષ્ણં કાન્તં પરં વિદુઃ । કાન્તઃ પતિર્વારો વા, ન તુ
બ્રહ્મતયા વિદુઃ । મુને ર્શ્વિસમ્બોધનમત્ર નિર્ણયપરિજ્ઞાનાર્થમ્ । વિરોધસ્તુ સ્પષ્ટઃ । તાસાં ભગવતિ
સ્વસિન્ન ગુણબુદ્ધિરેવ । ગુણબુદ્ધિઃ ગુણપ્રવાહસ્ય સૂક્ષ્મ, અન્યથા ગુણબુદ્ધિનિવારકાણિ સર્વાન્વેષ
શ્રાક્ષાણિ વ્યર્થાણિ ભવેયુઃ । વૈદિકપદ્ધત્ત્વસંભાવિત એવં । અતો ગુણધિયાં ગુણબુદ્ધિયુક્તાનાં
ગુણપ્રવાહોપરમઃ કથમ્ ॥ ૧૨ ॥

તત્રોત્તરમાદ્ય ઉત્તમિતિગતુર્મિઃ ।

શ્રીશુક વચ્ચાપ—ઉત્તમ પુરસ્તાદેતત્તે ચૈવાઃ સિદ્ધિં યથા ગતઃ ।

દ્વિપત્રપિ હૃષીકેશં કિમુતાઘોક્ષજપ્રિયાઃ ॥ ૧૩ ॥

ત્વળાં નિઃશ્રેયસાર્થાય વ્યક્તિર્ભગવતો નૃપ ।

અધ્યયસ્યાપ્રમેયસ્ય નિર્ગુણસ્ય ગુણાત્મનઃ ॥ ૧૪ ॥

કામં ક્રોધં મયં સ્નેહમૈવં સૌહૃદમેવ વા ।

નિત્યં હૃરૌ વિદધતો યાન્તિ તન્મયતાં હિ તે ॥ ૧૫ ॥

પુષ્ટિમાર્ગમાં ભક્તિવડે અથવા જ્ઞાનવડે મુક્તિ મળે છે. આ અંતર્મુહ્યતા ગોપીજનોમાં એક પણ
સાધન ન હતું. તેમની ભક્તિ પણ ભગવાનમાં બરબુદ્ધિ હોવાને લીધે સચુલ હતી, અને તેમનું જ્ઞાન
પણ મોહને લીધે સચુલ હતું. આ પ્રમાણે આ ગોપીજનોનાં ભક્તિ અને જ્ઞાન તામસ હતાં. આવી
સ્થિતિમાં તે ગોપીજનોને મુક્તિ કેમ મળી એમ પરીક્ષિત જાણને આ શ્લોકમાં શંકા થાય છે.
કાન્ત એટલે પતિ અથવા ભર. ગોપીજનોએ કૃષ્ણ ભગવાનને પોતાના પતિ અથવા ભર તરીકે
માન્યા હતા, પ્રજ્ઞ તરીકે માન્યા ન હતા. પરીક્ષિત જ્ઞાન શુકદેવજીને ‘મુનિ’ કહીને સંબોધે છે. તેનો
ભાવ એ છે કે શુકદેવજી મુનિ હોવાથી આ વાતનો નિર્ણય બહુતા કરે અને તેથી પરીક્ષિતની શંકાતું
સંમાધાન થઈ શકશે. અંતર્મુહ્યતા ગોપીજનોને મુક્તિ મળી એ વાતનો મુક્તિ થાય ને વિરોધ થાય ॥
તે કપલ છે. ભગવાનમાં અને પોતાનામાં ગોપીજનોને શુભબુદ્ધિ ન હતી, અને શુભબુદ્ધિ એ
શુભપ્રવાહરૂપી સંસારનું મૂળ છે. શુભબુદ્ધિને શુભપ્રવાહરૂં કરણ એ ન માનીએ તો પછી શુભ-
બુદ્ધિનો નાશ કરનારાં બધાં ય શાઓ વર્જ થઈ જાય. “પ્રજ્ઞને ને બહે છે તે પ્રજ્ઞ ન થાય છે” એમ
ઉપનિષદમાં ને પ્રાક્ષણ વ્યાસવામાં આગ્યો છે તે વૈદિક પદ્ધતો આ ગોપીજનોમાં અસંભવિત ન છે,
કારણ કે ગોપીજનોએ ઉપનિષદનું ક્ષણ મનન વગેરે કરેલું ન હતી, કેમકે તેમને તે કરવાનો અધિકાર
ન હતો. આ પ્રમાણે જ્યારે ગોપીજનો શુભબુદ્ધિવાળાં હતાં તો પછી તેમનો શુભપ્રવાહ-સંસાર-કેમ
નાશ પામ્યો એમ પરીક્ષિત શુકદેવજીને પ્રશ્ન પૂછે છે. ૧૨.

શુકદેવજી પરીક્ષિતના પ્રશ્નનો ઉત્તર નીચેના ચાર શ્લોકોમાં આપે છે—

શુકદેવજી કહે છે કે—પહેલાં સમગ્ર સંધ્યની અંદર મેં તમને કહ્યું
હતું કે શિશુપાલ ભગવાન કૃષ્ણ ઉપર દ્રેષ કરતો હતો છતાં પણ તે ભગવ-
ત્સાધુન્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યો, તો પછી આ ભગવાનનાં પ્રિયજનો—ગોપી-
જનો—સિદ્ધિ, મુક્તિ, પામે તેમાં શું આશ્ચર્ય! ૧૩

હે રાજા! અભ્યય, અપ્રમેય, નિર્ગુણ અને સર્વ શુભોના આત્મારૂપ
ભગવાનનું પ્રાકટ્ય મનુષ્યોના કલ્યાણને માટે ન છે. ૧૪
હે કૃષ્ણ ભગવાન ઉપર હૃદયેશાં કામ, ક્રોધ, ભય, એકા એકતા
અથવા ભક્તિ રાખે છે તે ભગવદ્દ્રેષ થઈ જાય છે. ૧૫

ન ચૈવં વિસાયઃ કાર્યો ભવતા ભગવત્ત્વજે ।

યોગેશ્વરેશ્વરે કૃષ્ણો યત એતદિમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

એતસમ્પ્રમસ્કન્ધ એવોકં શિશુપાલમુક્તૌ । યથા શ્લોઘં મત્તિશ્ચાનપ્રતિપાદકં સાધનમ્, તથા
ભગવત્સ્વરૂપમપિ । ભગવાન્ હિ શુક્તિદાનાર્થમિવાવતીર્ણઃ સચ્ચિદાનન્દરૂપેષ પ્રકટઃ । જાતો યઃ કશ્ચન
ચેન કેનાપ્યુપાયેન ભગવતિ સમ્બન્ધં પ્રાપ્નોતિ સ એવ મુચ્યતે । જ્ઞાનમત્તવોસ્તુ આવિર્માર્ગાર્થમુપયોગઃ ।
આવિર્માર્ગદ્વન્ધ્વથા સિદ્ધસ્તદા ॥ જ્ઞાનમત્તવોરૂપયોગઃ । અત્ર તુ ભગવાન્ સ્વતઃ ઇવાવિર્ભૂતો શુક્રિ-
દાનાર્થં સર્વસાધારણ્યેન, રૂપરેષ્ટાયા અનિવચ્યત્વાત્ । અતઃ આવિર્માર્ગઃ સ્વેચ્છયા, મત્તવા જ્ઞાતેન
વા । ભગવદ્વતારાતિરિક્તકાલે દ્વયમેવ હેતુઃ । અવતારદશાયાં તુ ન તવોઃ પ્રયોજકવત્ । ઘર્ષાકાલે જહં
સર્વત્ર સુલભમિતિ ન કૃષ્ણદીનામુપયોગઃ શકુનીયઃ । તદાહ પુરસ્તાત્ સમ્પ્રમસ્કન્ધે । યથા ચૈદ્યાઃ
શિશુપાલઃ સિદ્ધિં ભગવત્સાલુષ્યં ગતા । દ્વિપક્ષપિ દ્વેપં કુર્વન્નપિ । યદપિ દ્વેપકૃતો દોષઃ પ્રતિવન્ધકો
મયતિ તથાપિ સ્વરૂપેન તદ્વં હૃત્વા તત્ર સાલુષ્યં પ્રાપ્તઃ । કિંચ, નાપિ સત્ત્વ દોષોડ્વિતિ કથન ।
દ્વેષાવ્યોડ્વિતિ ભગવત્તૈષોસ્પાદિતાસ્તદાહ દુષોક્તેશમિતિ । ઇન્દ્રિયપ્રેરકોડ્વયં યથાસુહૃં ભાવાતુત્વાદયતિ ।

જેનાથી આ મુક્ત થાય છે એવા અજ, યોગેશ્વરના ઈશ્વર, કૃષ્ણ

ભગવાન્ વિષે તમારે આ પ્રમાણે વિસ્મય કરવો ભેદએ નહિ. ૧૬

સમ્પ્રમસ્કન્ધમાં જ શિશુપાલની મુક્તિના પ્રસંગે આ વાત મેં તમને કહી છે. જેમ ભક્તિ અને
જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરનારૂં શાસ્ત્ર-ઉપાસનાકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ-મોક્ષનું સાધન છે તેમ ભગવાનનું
સ્વરૂપ પણ મોક્ષનું સાધન છે. ભગવાન્ મોક્ષ આપવાને માટે જ અવતાર લે છે અને સન્ધિદાન-દરૂપે
પ્રકટ થાય છે. માટે જ્યારે તે મનુષ્ય કોઈ પણ ઉપાયથી ભગવાનની સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત કરે તો તેને
મોક્ષ મળે છે જ. જ્ઞાન અને ભક્તિનો ઉપયોગ ભગવાનનું પ્રાકટ્ય સિદ્ધ કરવામાં થાય છે. પણ જો
ભગવાનનું પ્રાકટ્ય બીજા કોઈ પ્રકારે સિદ્ધ થાય તો પછી જ્ઞાન અને ભક્તિનો ઉપયોગ રહેતો નથી.
અહીં જ્યાંમાં તો ભગવાન્ પોતે જ ચોતાની ઇચ્છાથી જ પ્રકટ થયા છે. અને સર્વને મુક્તિનું દાન
કરવાના છે, કારણ કે ઈશ્વરની ઇચ્છાનું નિયમન થઈ શકતું નથી. ઈશ્વર જે ઇચ્છા કરે છે તેમાં કોઈ
બાધ કરી શકતું નથી. તેથી ભગવાનનો આનિર્લય કાં તો પોતાની ઇચ્છાથી થાય, કાં તો ભક્તિથી થાય
અથવા તો જ્ઞાનથી થાય. ભગવદ્દિશ્વરથી ભગવત્પ્રાકટ્ય પુષ્ટિમાર્ગમાં થાય છે, જ્યારે જ્ઞાન અથવા ભક્તિથી
ભગવત્પ્રાકટ્ય મર્યાદામાર્ગમાં થાય છે. જે સમયે ભગવાનનું પ્રાકટ્ય ન થયું હોય તે સમયે માત્ર જ્ઞાન
અને ભક્તિ એ જ જ સાધનો ભગવાનનું પ્રાકટ્ય સિદ્ધ કરવામાં ઉપયોગમાં આવે છે. પણ જ્યારે ભગ-
વાને અવતાર લીધો હોય ત્યારે તો જ્ઞાન અને ભક્તિનો ઉપયોગ રહેતો નથી. આ ઉપરથી એમ ન
માનવું કે જ્ઞાન અને ભક્તિ નકારાં છે. જેમ યોગાસામાં અથે ચ ક્ષણે પાણી રહેલાઈથી મળે છે છતાં
પણ કૃપા અને નદીઓ નકારાં નથી ગનાતાં, તેમ ભગવાન્ જ્યારે સ્વેચ્છાથી અવતારરૂપમાં પ્રકટ
થાય છે છતાં પણ જ્ઞાન અને ભક્તિને નિરુપયોગી માનવાં નહિ. આ જ વાત શુકદેવે પુરસ્તાત્ વગેરે
શબ્દોમાં કહે છે. પુરસ્તાત્ એટલે પહેલાં-ભગવતના સાતમા સ્કન્ધમાં. ઉદાહરણ તરીકે ચૈદ્ય-શિશુ-
પાલ-ભગવાનનો દ્રેષ કરતાં કરતાં પણ સિદ્ધિ-ભગવત્સાલુષ્ય-પ્રાપ્ત્યો. જો કે ભગવાન્ ઉપર દ્રેષ
રાખવાથી દોષ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ રીતે મુક્તિ જેવવામાં અવિરોધ કરે છે, છતાં પણ દ્રેષ દ્વારા
ભગવાનનું રંગણ કરવાથી દ્રેષથી ઉત્પન્ન થતું પાપ નાશ પામે છે અને અંતે તે માણસ ભગવાનમાં
સાલુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. વળી, શિશુપાલ ભગવાન્ ઉપર દ્રેષ કરતો હતો તેમાં તેનો કોઈ બદતનો દોષ
નથી, કારણ કે ભગવાને જ તે દ્રેષ વગેરે જાણનાઓને ઉત્પન્ન કરેલી છે. આ વાત શુકદેવે પુરોવાણામ્
એ શબ્દોમાં કહે છે. ભગવાન્ દુષ્ટીકેશ છે, ઇન્દ્રિયોના પ્રેરક છે, અને તેથી પોતાને જે પ્રકારે મુખ થાય

ससु तद्विषयाणाम् । अतो भगवतः सेवकपूरणीयांशः कोऽपि नास्तीति मजनीयोऽपि न भवति । किञ्च, लीलार्थं यद्यपेक्षेतापि, तथापि सर्वं तस्यैव, यतः सर्वगुणानां स एवात्मा । अतः साधन-
प्रकारेण नान्यस्याप्युपयोगः । अतः स्वरूपयोजनाभावात् यदि साधननिरपेक्षां मुक्तिं न प्रयच्छेत्,
सदा व्यक्तिः प्रयोजनरहितैव स्यात् ॥ १४ ॥

एयं सति येन केनाप्युपायेन य एव सम्बध्यते तस्यैव मुक्तिर्भवतीत्याह काममिति । कामा-
दयः षट् साधनानि भगवत्सम्बन्धे । उग्र कामः क्षीणामेव, क्रोधः शत्रूणामेव, भयं पथ्यानामेव,
स्नेहः सम्बन्धिनामेव, ऐश्वर्यं ज्ञानिनामेव, सौहृदं भक्षानामेव । सर्वं तेष्वेव सिध्यतीति । पूर्व-
सिद्धज्ञानभक्षयोर्नात्रोपयोगः । तेषां मर्यादया स्वतन्त्राविर्भावस्य नियतत्वात् । एकस्य नृभयत्वे संयोग-
पृथक्त्वमप्युपायेन निर्णयः । श्रेयसानादरे । अन्यो या कञ्चनोपायो भवेत्, परं सर्वदा कर्तव्यः, अन्यथा

ઉપયોગ થઈ શકે, ઇન્દ્રિયો હોય તો જ તે ઇન્દ્રિયોના સંસ્કારોના ઉપયોગ થઈ શકે. પણ ભગવાનના શુદ્ધો નથી, એટલે ભગવાનમાં એવો એક પણ અંશ નથી કે જે ભક્ત પૂરો પાડી શકે. આ પ્રમાણે ભગવાનનું ભજન પણ થઈ શકે એમ નથી. વળી હીલાને માટે જો ભગવાનને કોઈની અપેક્ષા રહે તો પણ તેનું ભગવાનનું જ છે, કારણ કે ભગવાન જ સર્વ શુદ્ધોના અત્મા છે. માટે સાધન તરીકે કોઈ પણ બંધન્ય પદાર્થનો ઉપયોગ થઈ શકે એમ નથી. આ રીતે જ્યારે ભગવાનને પોતાનું પ્રયોજન નથી, તેમ જ બીજાઓનું પણ પ્રયોજન નથી, અને તે છતાં પણ સાધનની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ જા તે સુક્તિ ન આપે, તો ભગવાનનું પ્રાકટ્ય પ્રયોજન વગરનું જ થઈ બધ. માટે ભગવાનનું પ્રાકટ્ય નિઃસાધન પ્રાણીઓના ઉદ્ધારને માટે જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૪

આ પ્રમાણે જ્યારે ભગવાનનું પ્રાકટ્ય સર્વ પ્રાણીઓના-નિસ્સાધન જનોના પશુ-ઉદ્ધારને માટે થયું છે ત્યારે તો જે માણસનો કોઈપણ ઉપાયથી ભગવાનની સાથે સંબંધ થાય તેની મુક્તિ જ થાય છે એમ શુકદેવેનું કામમ્ ઇલાદિ પંદરમા શ્લોકમાં કહે છે. કામ, ક્રોધ, ભય, શ્રેહ, મૈકથ અને સૌહૃદ એ છ ભગવાનની સાથે સંબંધ બાંધવામાં સાધનભૂત છે. આ છ સાધનોમાં કામ શ્રીઓમાં જ હોય છે, ક્રોધ શત્રુઓમાં જ હોય છે, ભય વાંચ-જેનો વધ કરવા યોગ્ય છે તે-મનુષ્યોમાં જ હોય છે, શ્રેહ સંબંધીઓમાં જ હોય છે, મૈકથ જ્ઞાનીઓમાં જ હોય છે, અને સૌહૃદ-અવિહિત ભક્તિ-ભક્તોમાં જ હોય છે, કારણ કે સખ્ય ભક્તોમાં જ સિદ્ધ થાય છે. તેથી પહેલાં સિદ્ધ થએલાં જ્ઞાન અને ભક્તિનો અહીં ઉપયોગ નથી, કારણ કે તે બધા શ્વાશોકાત્ત ધર્મોનો મર્યાદા માર્ગની રીતે ભગવાનનો સ્વતંત્ર અવિર્ભાવ કરાવવામાં ઉપયોગ થાય છે. ભગવાન જ્યારે અવતાર ધારણ કરે છે તે સમયે મર્યાદામાર્ગીય ભક્તોને માટે તેમને પાછો બીજો જ અવતાર લેવો પડે છે કે તેના તે જ અવતારથી જ મર્યાદામાર્ગીય ભક્તોને કૃપા આપે છે-આ પ્રમાણે જ સંકટ થાય તો પૂર્વમીમાંસાના ન્યાય પ્રમાણે નિર્ણય કરવો. (આ ન્યાયનું સ્વરૂપ ઇક્ષ્વાકુમયત્વે સંયોગવૃથાક્ત્યમ્ એ પ્રમાણે છે; અને તેનો અર્થ એ કે કોઈ પણ દ્રવ્યનો બે ભુદા ભુદા પદાર્થોની સાથે જ્યારે સંબંધ હોય ત્યારે તે જ દ્રવ્ય એક જ સમયે તે બંને પદાર્થોના ઉપયોગમાં આવી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે-હોમમાં જ વપરાતી જુદી જ્યારે પર્ણની બનેલી હોય છે ત્યારે તે જુદી એક જ વખતે બે કાર્ય સાધે છે: એક હોમ અને બીજું અગ્નિતિનો-નિન્દાનો-નાશ. અર્થાત્ હોમ શિદ્ધ કરવાને માટે એક જુદું અને અગ્નિતિ દૂર કરવાને માટે બીજી જુદી જરૂર પડે છે એમ નથી. આ પ્રમાણે ભગવાનનો એક જ અવતાર એક જ સમયે પુષ્ટિભક્તોનું જુદું જરૂર પડે છે એમ નથી. આ પ્રમાણે ભગવાનનો એક જ અવતાર એક જ સમયે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોને તે અવતારમાં કેવળ મર્યાદામાર્ગનું સ્થાપન કરવાને માટે પ્રભુનું પ્રાકટ્ય થયું હોય ત્યારે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોને તે અવતારમાં ભગવાન કૃપા આપી શકતા નથી: જ્યારે કેવળ પુષ્ટિમાર્ગને માટે જ ભગવાનનું પ્રાકટ્ય હોય ત્યારે

‘જલે યા મતિઃ સા ગતિરિતિ’ અન્યદ્વેષતામાપયેત । કર્મવશાત્ નાન્તે મગવતઃ સ્વરૂપમન્યસ્યેવ પ્રવર્તવિતેષિત્વાદ્ગ્રયતઃ । અતઃ નિત્યં યે વિદ્યન્તે, તે તન્મયતામેવ પ્રાપ્નુવન્તિ । નતુ કાનાદિપુ ક્રિયમાણેષુ દુઃસાન્તરરામિમયે કથં નિત્યં કરણં સન્માયતિ, તગ્રાદ્ હરાચિત્તિ । સ હિ સર્વદુઃસહર્તા, નિત્યં વદ્વાવનાયાં જગદેવ તદાત્મકં સ્ફુરતિ । દષ્ટિઃ કાતેનાતુરસ્તેતિ કિન્મુનઃ ત્વાત્મા । અતલ્લદાલચા દ્ય મવન્તિ સર્વંચ મગવદાવેશાન્ ।

જીવેન્મતઃ કરણે ચંદ્ય પ્રાણેશ્વિન્દ્રિયદેહનોઃ । વિપ્રેષુ ગૃહેર્ધે ચ પુત્રાદિપુ હરિચંતઃ ॥ ૧ ॥
વાદ્યો માવતાં કુર્વાન્ કામક્રોધાદિનિર્વયા । પૂર્વપ્રજ્વલિલ્લગ્નો યમા જ્ઞાને તથા ગતઃ ॥૨॥ ॥૧૫॥

ભગવાન્ મર્યાદામાર્ગના ભક્તોને ફળ આપવા નથી. શ્રીપુરુષોત્તમજી પણ શ્રીનિહુલનાથજીના આશયને અનુસરીને જાય છે કે મૂળ શ્રીગુણોપિનીજીમાં આશ્ચર્યશ્રીએ જે પૂર્વમીમાંસાનો ન્યાય આપ્યો છે અને તે પ્રમાણે નિર્ણય કરવાની આજ્ઞા કરી છે તે વાસ્તવિક રીતે આશ્ચર્યશ્રીનો અભિપ્રાય નથી. પૂર્વમીમાંસાનો ન્યાય આપીને આશ્ચર્યશ્રીને એટલું જ કહેવું છે કે ભગવાનની ઇચ્છા સ્વયં છે એટલે કોઈક વખત એક જ અવતાર દ્વારા પુદ્ગિભાગીય ભક્તો અને મર્યાદામાર્ગીય ભક્તો—એ બન્ને ય પ્રકારના ભક્તોને ભગવાન્ ફળ આપી શકે છે.)

મૂળ સ્લોકમાં શુકદેવજીએ જે ‘વા’ પદ મૂકેલું છે તેનો અર્થ એ કે સ્લોકમાં જણાવેલાં ૭ સાધનો જ ખરાં છે, તેમાં જ શુકદેવજીનો આદર છે, તેનો જ તેમને આજ્ઞ છે, અને બીજાં સાધનો નકામાં છે એમ ન માનવું. સ્લોકમાં જણાવેલાં ૮ સાધનો વિના બીજું પણ કોઈ સાધન હોય. પરંતુ તેમાં એક જ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની કે કામ, ક્રોધ વગેરે જે સાધનો જણાવ્યાં છે, અને બીજાં જે કોઈ સંભવિત સાધનો હોય, તે ગદ્યામાંથી જે એક ભાવ સ્વીકારવામાં આવ્યો હોય તે ભાવ ભગવાનમાં હરમેશાં જ—સાધનો હોય, તે ગદ્યામાંથી જે એક ભાવ સ્વીકારવામાં આવ્યો હોય તે ભાવ ભગવાનમાં અવિચ્છિન્ન—નિરંતર—અવિચ્છિન્ન—રાખવો. એ આ પ્રમાણે મનુષ્ય પોતાનો ભાવ ભગવાનમાં અવિચ્છિન્ન—નિરંતર—રાખે તો પછી ‘અંતે ને મતિ તે ગતિ’ એ ન્યાય પ્રમાણે તેને પોતાના ભાવનું ફળ ભગવાન્ વિના બીજું જ મળે. મનુષ્યના અન્ત અમયે કર્મને લીધે જેમ પુત્ર વગેરે પદ્ધતિનું સ્મરણ થાય છે તેમ ભગવાનનું સ્મરણ થતું નથી, કારણ કે ભગવાન્ અને જગત્ એ બે વચ્ચે વિરોધ છે. તેથી જે લોકો ભગવાનમાં હરમેશાં જ એક કે બીજે ભાવ રાખે છે તે ભગવન્મય થઈ જાય છે.

નોંધઃ—જે મનુષ્ય ભગવાનમાં કામ ક્રોધ વગેરે કરે તો તેને બીજાં કુળો સહન કરવાં પડે છે; તો પછી કામ, ક્રોધ વગેરે ભાવ ભગવાનમાં નિવ શી રીતે રાખી શકાય ?

સામાધાનઃ—ઉપરની ચંદ્રાનું નિગદ્યણ કરવાને માટે શુકદેવજી મૂળ સ્લોકમાં દત્તી જે પ્રમાણે કહે છે. ભગવાન્ તો હરિ છે, સર્વ દુઃખના હરનાર છે. જ્યારે મનુષ્ય કોઈ પણ ભાવ ભગવાનમાં નિવ રાખે છે ત્યારે તેને આપું જગત્ જ ભગવન્મય જગાય છે. જ્યારે શ્રીગોપીજનોએ ભગવાનમાં કામજુદિ નિવ રાખી અને તે ભગવાનદ્વારા જ્યારે તેમને આપું જગત્ જ ભગવન્મય જગાયું, ત્યારે તો તેમનો પોતાનો આત્મ ભગવન્મય જણાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? આ ઉપરની એટલું સિદ્ધ થાય છે કે જે લોકો ભગવાનમાં કોઈ પણ ભાવ હરમેશાં જ રાખે છે તેમને, ભણે જ ભગવાનનો આવેશ થવાથી, આપું જગત્ જ ભગવન્મય જણાય છે; અને તે ચોતે ભગવન્મય જ થાય છે.

મનુષ્યની ભગવદ્ભાવના જ્યારે અતિ લીન થાય છે ત્યારે તેના પોતાના દુઃખ, અન્તાકરણ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિય, દેહ, વિષય, ધર, અર્ચ અને પુત્રાદિકમાં ભગવાનનો આવેશ થાય છે; માટે તેને કામ ક્રોધ વગેરે ઉપાયોથી એવી ભગવદ્ભાવના કરવી કે, જે પ્રમાણે સ્વન પ્રાપ્ત થતાં સ્ત્રીને જગત્નો લય થાય છે તે મળે; તેને—ભક્તને—જગત્નો નાશ થાય. ૧૫

કિંચ, આદાવેય ગોપ્યો મુક્તઃ, વિનાશ્વર્થમ્, યદ્ય ઇવામે મુક્તઃ મવિવ્યન્તીતિ । ઇદાદ ન હૈયમિતિ । ઇવગસંભવનારૂપો મિત્થાયો ન કર્યઃ, અસંભવિત્તુહીનામન્યથા સ્ફુરણનિયનાત્ । યતો મગવાન્ । યત્કિંચિન્મોક્ષે જ્ઞાનાદિકમુપયુજ્યત એતત્સર્વ મગયત્વેવાલિ । યદિ જ્ઞાનવ્યતિરેકેન મોક્ષો ન મવેદિતિ શાસ્ત્રતિ, તદા સિદ્ધત્વાત્ જ્ઞાનસ્ય, વદપિ દાસ્યતિ । વિદ્ય, અન્યઃ સન્દેહં કુર્યાં-દપિ મગવતો માહાત્મ્યં ન દદ્યમિતિ, મવતા તુ ન કર્યઃ, ગર્થ એવ માહાત્મ્યદર્શનાત્ । કિંચ, નિર્દુષ્ટે સર્વ સંમયતિ । તત્ર યોગાણાં મૂલં જન્મ, વદમાવે કોષામાય ઇધિ । તેન અજત્વાત્ નિર્દુષ્ટઃ । અન્યે સર્વે હિ જાયન્તે, ન તેષેષાં મુક્તિઃ સમ્ભવતિ હૃત્યત્વાત્ । કિંચ, યો હિ સાધનપરઃ સ મુચ્યતે । તત્ર સાધનં મતઃ સર્વતો નિવૃત્તમ્, તથા યોગેન મયતિ, તસ્ય યોગસ્ય ચ નિયામકો મગ-વાનેષ । યદન્યસ્વાપિ મોક્ષો મવેત્, મગવદિચ્છયૈષ મવેત્ । યોગાદિકાધનાનાં વત્રિયમ્યત્વાત્ । કિંચ, સવાનન્દો મગવાન્ ફલત્તમા । યઃ કત્રિન્મુચ્યતે સ એવમેવ પ્રાપ્સ્યતિ । અતઃ સાધનૈરપ્યયમેવ પ્રાપ્ત્વા । સોઽગ્ર સ્વયમેવ સમ્પન્નવત્ ઇતિ ન કિંચિદ્વત્તુપપન્નમ્ । કિંચ, ઇત્તત્પરિટર્યમાર્તં સર્વમેવ જગત્ યતો વિમુક્તિં યાસ્યતિ । માયતયા ગોકુલે સ્થિત આદઃ જ્ઞાનટક્ષા વા । સાક્ષાત્પરમ્પરયા યા સર્વાનેષ મોચવિવ્યન્તીતિ । હૃદમે વદ્યતિ ‘સ્વમૂર્તે’તિ ક્લોકદ્વયેન ॥ ૧૬ ॥

વળી પહેલાં—સારસ્વત કંપમાં—જ ગોપીજનો મુક્ત થઈ ગયાં. તેમાં શું આશ્ચર્ય ? કારણ કે આગળ ઉપર શબ્દો ય માણસો મુક્ત થશે. આ વાત શુદ્ધેવળ ન સૈવમ્ એ સોગમ સ્લોકમાં કહે છે. હે રાજન, આ પ્રમાણે તમારે ભગવાનમાં અસંભવનારૂપ—ભગવાનમાં આતું સંભવી શકે નહિ એવો—નિરમય કરવો એમને નહિ; કારણ કે ભગવાનમાં આવી અસંભવનાની શુદ્ધિ રાખવાથી ખીલું જ રકુરે એવો નિયમ છે. તમારે પ્રભુની આગતમાં જરા પણ આશ્ચર્ય પામવું નહિ, કારણ કે તે તો ભગવાન છે. મોક્ષ મેળવવાને માટે જ્ઞાન વગેરે જે સાધનની જરૂર હોય છે તે સર્વ ભગવાનમાં જ છે. જે તમે એમ માનશો કે જ્ઞાન વિના મોક્ષ નહિ મળે, તો જ્ઞાન ભગવાનમાં પહેલેથી સિદ્ધ છે, એટલે ભગવાન તે જ જ્ઞાન પોતાના હક્તોને આપશે. વળી ખીલે માણસ તો કસ્ય સંદેહ કરે પણ ખરો, કારણ કે તેણે ભગવાનના માહાત્મ્યનો અનુભવ કર્યો નથી; પરંતુ તમારે તો આપો સંદેહ ભગવાનને વિષે કરવો એમને નહિ, કારણ કે તમે ગર્ભાવસ્થામાં જ ભગવાનના માહાત્મ્યનો અનુભવ કર્યો છે. વળી જે પદાર્થ દોષરહિત છે તેમાં બધું સંભવી શકે છે. દોષોનું મૂલ્ય કારણ જન્મ છે, અને જ્યાં જન્મ ન હોય ત્યાં દોષ પણ હોતો નથી. માટે ભગવાન પોતે અજ-જન્મરહિત—છે, એટલે તે નિર્દુષ્ટ—દોષરહિત—છે. ભગવાન વિના ખીલ યાદા ૩ પદાર્થો જન્મ પામે છે, તેથી તેમના દ્વારા દોષવાળા મનુષ્યોને મુક્તિ મળતી નથી, કારણ કે ભગવાન વિનાના અન્ય પદાર્થો અને મનુષ્યો એ બંને ચ દોષવાળા હોવાથી સરખા છે. વળી જે સાધન કરે છે તે મુક્ત થાય છે. જે મન બધેથી નિવૃત્ત થએલું છે તે મુક્તિ મેળવવાને માટે સાધન બને છે. યોગ કરવાથી મન બધેથી નિવૃત્ત થાય છે, અને આ યોગના નિયામક—ઈશ્વર—ભગવાન જ છે. જે ખીલ કોઈ માણસને પણ મોક્ષ મળે તો તે ભગવદ્દિશાથી જ થાય છે, કારણ કે યોગ વગેરે મુક્તિ મેળવવાનાં સાધનોનું નિયમન ભગવાન જ કરે છે. વળી સદાનન્દ કૃષ્ણ ભગવાન ફળારૂપ છે. જે કોઈ માણસ મુક્ત થશે તે આ ભગવાન કૃષ્ણને જ પ્રાપ્ત કરશે. તેથી સાધનો વડે પણ આ કૃષ્ણ ભગવાનની જ પ્રાપ્તિ થવાની છે. આ જ ફળરૂપ કૃષ્ણ પરમાત્મા મળ્યાં પોતાની મેળે જ પ્રકટ થયા છે અને તેમની સાથે જ ગોપીજનોનો સંબંધ થયો છે એટલે એમાં કંઈ પણ અયોગ્ય નથી. વળી કૃષ્ણ ભગવાનને લીધે જ આ દેખાતું બધું ચ જગત્ મુક્તિ મેળવશે. આ પ્રમાણે શુદ્ધેવળ ભાવનાવડે ગોકુળમાં બંધને કહે ॥ અથવા તો જ્ઞાનદિગ્ધિ કહે છે. ભગવાન સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી સર્વને જ મુક્ત કરશે એમ આગળ ઉપર અગીઆરમા સ્કન્ધના પહેલા અધ્યાયમાં સ્મૃત્વાં ઇત્યાદિ ને સ્લોકમાં શુદ્ધેવળ કહેશે. ૧૬

(ચંદ્ર, અત્ર રાજાનુપપત્તિ શક્યો કૃષ્ણમિતિ । પ્તાઃ કૃષ્ણં કાન્તં પરં વિદુઃ, ન તુ વ્રહ્મ-
તયા, અતો ગુણપ્રવાહોપરમઃ કથં સંગચ્છત્વ ઇતિ । અત્રાયં માવઃ । વ્રહ્મત્વેન વિદ્વાનં હિ શાસ્ત્રી-
વ્ય, તત્ સાત્ત્વિકં ભવિતુમર્હતિ । 'સત્ત્વાત્સજ્ઞાવતે જ્ઞાન'મિતિવાચ્યાત્ । ય્વાસ્તુ ગુણાતીતસ્યાનન્-
માત્રકરપાદમુલોદરાદેઃ પ્રકટસ્થાનન્તગુણપૂર્ણસ્ય સૌન્દર્યોદિગુણેષુ પરિનિષ્ઠિતધિવઃ અતો નિર્ગુણત્વા-
દુણપ્રવાહોપરમઃ કથં સંગચ્છતે ? । ઉપરમસ્યામાયરૂપત્વેન પ્રતિયોગિસાપેક્ષત્વાદત્ર ચ પ્રતિયોગિન
પ્રવાહાદિતિ । મુને ર્શિસમ્બોધવં શુદ્ધસત્ત્વાવિર્ભાવે જ્ઞાનોદયસ્યાનુભવસિદ્ધત્વેન સંવાદાર્યમ્ ।
અથોત્તરમાહ વક્ત્રમિતિ । પુરસ્તાર્તસમસ્કન્ધે 'ગોવ્યઃ જામા'વિત્યાદિના । અત્રાયમર્થઃ । યથા
મગધતિ ગુણાતીત્વ એ પરિનિષ્ઠિતબુદ્ધિત્વેવિ દેવસ્ય તત્ર પ્રયોજકત્વાત્ ચૈવાદીનાં તામસત્ત્વં તથૈ-
'તાતામપિ નિર્ગુણ એ પરિનિષ્ઠિતબુદ્ધિત્વેવિ જારત્વબુદ્ધેસત્ર પ્રયોજકત્વાત્ સગુણત્વમેવેતિ હર્યતે ।
અયં ચ રસઃ સર્વભાવપ્રપત્ત્યેકલભ્યઃ । ન હિ જારત્વબુદ્ધૌ સર્વભાવપ્રપત્તિઃ । કામપૂરકત્વેનૈવ તત્સ-
મધનિયમાત્ । અત્ર ચ સગુણત્વસ્ય પ્રતિવન્ધકત્વાત્તયા ચૈવાદીનાં સ્વાધિકારપ્રત્યુત્તરેણ તાદૃશશરિત-
રભવિત્યમાત્ ।

(અથવા તો ૧૨ થી ૧૬ શ્લોક સુધીનો અર્થ આ પ્રમાણે પણ આપી શકાય એમ શ્રીભિક્ષુનાથજી
કહે છે). (ગોપીજનોએ પોતાના શુભમય દેહનો લગ્ન કર્યો તે સંબંધમાં પરીક્ષિત સભા કૃષ્ણમ્ ધૃત્વાદિ
બારમા શ્લોકમાં શંકા ઉઠાવે છે કે આ ગોપીજનો કૃષ્ણ ભગવાનને પોતાના શ્રેષ્ઠ કાન્ત તરીકે ઓળખે
છે, નહિ કે પ્રાણ તરીકે, તો પછી તેમનો શુભપ્રવાહ—સંસાર—કેમ નાશ પામ્યો ? પરીક્ષિત જે શંકા
કરે છે તેનો ખરેખરે ભાવ આ પ્રમાણે છે. ભગવાનનું પ્રાણ તરીકે જ્ઞાન મેળવવું તે શાસ્ત્રીય છે, અને તે
સાધ્ય છે હોય જોઈએ, કારણ કે “સત્ત્વમાંથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે” એમ ભગવાને ગીતાજીમાં આજ્ઞા
કરી છે. આ ગોપીજનો તો ગુણુતીત, આનન્દમાત્રકરપાદમુખોદરાદિ, પ્રકટ અને અનન્તશુભપૂર્ણ
ભગવાનના સૌન્દર્યોદિ શુદ્ધોમાં આસક્ત થયેલાં છે. એટલે વસ્તુતઃ રીતે તે નિર્ગુણ છે. અને જ્યારે
ગોપીજનો નિર્ગુણ જ છે તો પછી એમનો શુભપ્રવાહ—સંસાર—નાશ કેવી રીતે પામે ? કારણ કે નાશ
જે અભાવરૂપ છે, અને અભાવને પોતાના પ્રતિયોગીની અપેક્ષા રહે છે, અને તેથી તેમનામાં શુભપ્રવાહ હોવાનો
જ અભાવ છે. તાર્પર્ય એ કે જ્યારે ગોપીજનો નિર્ગુણ જ છે અને તેથી તેમનામાં શુભપ્રવાહ હોવાનો
સંભવ જ નથી, તો પછી તેમનો શુભપ્રવાહ નાશ પામ્યો એમ શી રીતે કહી શકાય ? જે વસ્તુ હોય
તેનો જ નાશ થાય, ગોપીજનો નિર્ગુણ છે એટલે તેમનામાં શુભપ્રવાહ જ નથી, તો પછી તેના નાશની
વાત જ કેવી ? પરીક્ષિત શુદ્ધેવલ્લને ‘હે મુને’ એ પ્રમાણે જે સંબોધે છે તેનો ભાવ એવો છે કે શુદ્ધ
સત્ત્વ જ્યારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે એવો અનુભવ શુદ્ધેવલ્લને પોતે જ મુનિ હોવાથી
કહેલો છે એટલે સત્ત્વમાંથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એ સિદ્ધાન્તને તેમનો પોતાનો જ ટેકો મળે છે.

શુદ્ધેવલ્લ પરીક્ષિતના પ્રશ્નોનો ઉત્તર ઉક્તમ્ ધૃત્વાદિ તેરમા શ્લોકમાં આપે છે. પહેલાં સાતમા
શ્લોકના પહેલા અર્ધાયામાં “ગોપીઓ કામથી” ધૃત્વાદિ સંબોધમાં આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું
છે. આ વિષયમાં આ પ્રમાણે અર્થ છે. જેમ સિંધુપાલ વગેરેની ભુદિ ગુણુતીત ભગવાનમાં જ રહેલી
હતી છતાં પણ તેમાં દેવ વગેરે કારણ હોવાથી તેઓ તામસ ગણાય છે, તેમ આ અનર્તુદ્વિગતા
ગોપીજનોની ભુદિ નિર્ગુણ ભગવાનમાં જ રહેલી છે છતાં પણ તેમાં વારબુદ્ધિ કારણ હોવાથી તેઓ
સચ્ચ જ છે એમ જણાય છે. ભગવાનમાં રહેલા આ અલોકિત રસની પ્રાપ્તિ કેવલ સર્વભાવપૂર્વક પ્રપત્તિ
કરવાથી થાય છે. જ્યારે ગોપીજનોની ભગવાનમાં વારબુદ્ધિ હોય ત્યારે તો તેમનામાં સર્વભાવપ્રપત્તિ
હોઈ શકે નહિ, કારણ કે ભગવાન કામ પૂર્ણ કરે છે એમ ધારવાથી જ વારબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે એ
નિયમ છે. ભગવાનમાં દેવ, વારબુદ્ધિ વગેરે રાજવાથી લકટ સચ્ચ બને છે. અને આ સચ્ચુત્વ
સર્વભાવથી ભગવાનને સરજો જવામાં પ્રતિબંધ કરે છે. તેથી જેમ સિંધુપાલ વગેરેએ પોતાના અધિકાર

નાસેઃ તત્પદપ્રાપ્તિઃ । તથૈવાસામપિ સ્વાધિકારાનુસારેણ તથાત્વે સગુણત્વોપરમેણ સર્વભાવરૂપત્વેવ
સત્તો નિજપતિભજનમિતિ સર્વમવદાતમ્ । અન્યથા 'યે યથા માં પ્રપદન્ત' इति मर्यादा भवेत् ।
एतदेव मनसि कृत्वाह उक्तं पुरस्तादेतत् इति । ननु तथापि सादृश्यप्रपत्तेरेव मूलत्वात्कर्म सर्व-
भावप्रपत्तिसाध्यं फलं भविष्यतीत्यत आह द्विषन्नपीति । अयमर्थः । गोक्षमुत्तानमीप्सुस्तद्विरु-
द्धेपकर्ता च चैद्यः । तस्मै यथा ह्यानिनामपि दुर्लेभां सुखं दत्तवान्, एवं तादृकप्रपत्तिमूलानामप्ये-
त्तासां सादृશं फलं दत्तवानिति । एतेन यथा द्वेषमुत्तयोस्त्वरत्नं तथान्वयेप्रभजनैस्तद्रसयोरपीति
सूचितम् । ननु गोकुलस्य भगवत्कीद्वेषयोगित्वेन सर्वयाद्वीकृतस्य सर्वस्वेव निर्गुणत्वे कथमेतासां
सगुणत्वमुच्यते । किञ्च, अत्रेऽपि यदि सर्वभावप्रपत्तिलभ्यमेव फलं दित्सितं भगवतः, तदा पूर्व-
मेव स एव भावः किमिति नोत्पादित इति चेत्, अत्र यदामः । यासां साक्षाद्भगवत्सम्बन्धजासां
सर्वासामेव रासमण्डलमण्डनानां शरीरमपि गुणातीतमेवेति ज्ञापयितुं भगवानेव कतिपयगोपीः सगुण-
वेहा । स्थापयित्वा, पूर्वोक्तानां भावोऽपि निर्गुण इति ज्ञापयितुमासां सगुणं भावमुत्पाद्य, एतन्नियतकोऽपि

પ્રમાણે પોતાના દ્વેષમય શરીરનો નાશ થતાં ભગવાનના ચરણપરિવંદની પ્રાપ્તિ કરી તે પ્રમાણે આ
અન્તર્મુદગતા ગોપીજનોએ પણ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે પોતાના બરણુદ્ધિવાળા શરીરનો નાશ થતાં
'સચ્ચુલનો નાશ થવાથી સર્વભાવપ્રપત્તિથી જ પોતાના પતિ કૃષ્ણ ભગવાનનું ભજન કર્યું. એટલે આ
'બાબતમાં કોઈ ભાતનો હોય નથી. એ આ પ્રમાણે માનવામાં ન આવે તો "એ લોહી જે પ્રકારે મારે
શરણે આવે છે" એ ગીતાછાંબાં જણાવેલી અર્વાકનો ભંગ થાય. આ બધાનો વિચાર કરીને શુકદેવજીએ
કહ્યું કે ઉક્ત પુરસ્તાવેતત્ત્વે—આ તો તમને પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે.

શંકા:—પણ ગોપીજનો ભગવાનમાં બરણુદ્ધિ રાખીને ભગવાનને શરણે ગયાં છે, અને આ
પ્રકારની જ પ્રપત્તિ મૂળમાં હોવાથી સર્વભાવપ્રપત્તિ વડે મળનારું ફળ ગોપીજનોને કેવી રીતે મળશે ?

અપ્રાધાન:—ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે દ્વિપત્રપિ—દ્વેષ કરતો હોય
તો પણ, આનો અર્થ આ પ્રકારનો છે. શિશુપાલને મોક્ષનું સુખ મેળવવાની ઇચ્છા ન હતી, ઉક્તું તે
ભગવાનમાં મોક્ષવિશેષી દ્વેષ કરતો હતો. જ્ઞાનીઓને પણ દુર્લભ એવી મુક્તિ ભગવાને જેમ
દેવવાળા શિશુપાલને આપી તેમ ગોપીજનોને—એ કે તેઓ બરણુદ્ધિથી ભગવાનને શરણે ગયાં
હતાં તો પણ—તે પ્રકારનું ફળ આપ્યું. આ ઉપરથી એટલું સૂચિત થાય છે કે જેમ દ્વેષ અને મુક્તિ
એ એમાં તારતમ્ય—અંતર, વેષમ્ય—છે, તેમ બરણુદ્ધિએ કરેલા ભજન અને ભગવદ્રસ એ એમાં
પણ તારતમ્ય છે.

શંકા:—ભગવાનની ક્રીડામાં ગોકુલ ઉપયોગી હોવાથી તેનો સર્વ રીતે અંગીકાર કરવામાં આવ્યો
હતો એટલે સર્વ ગોકુલ જ નિર્જુણ હતું તો પણ આ અન્તર્મુદગતા ગોપીજનોને સચ્ચુલ કેમ કહેવામાં
આવે છે ? વળી આગળ ઉપર ફળદશામાં જ જ્યારે કેવળ સર્વભાવપ્રપત્તિ વડે મળનારું ફળ
આપવાની ભગવાનની ઇચ્છા ॥ તો પણ ભગવાને પહેલેથી જ ગોપીજનોમાં સર્વામભાવ કેમ
ઉત્પન્ન ન કર્યો ?

અપ્રાધાન:—આનો ઉત્તર જ્યે આ પ્રમાણે આપીએ છીએ. સર્વ ગોકુલ નિર્જુણ છે છતાં પણ
ભગવાને અન્તર્મુદગતા ગોપીજનોને સચ્ચુલ બનાવ્યાં તેમાં નીચે જણાવેલાં પ્રયોજનો રહેલાં છે:—

(૧) જે ગોપીજનોનો સંબંધ ભગવાનની સાથે સાક્ષાત્—દેહભાજ નિના—જ યથો હતો તે
બધાં ॥ રાસમંડલાં ભૂખલુરૂપ ગોપીજનોનાં શરીર પણ શુચીતીત જ હતું તે જણાવવાને ભગવાને જ
કેટલાંક ગોપીજનોને સચ્ચુલ દેહ આપ્યો:

(૨) મુખ્ય ગોપીજનોનો ભાવ પણ નિર્જુણ હતો એ જણાવવાને માટે અન્તર્મુદગતા ગોપીજનોમાં
ભગવાને જ સચ્ચુલ ભાવ ઉત્પન્ન કર્યો:

સ્વયમેવ નાન્ય શ્લષિ ક્ષાપયિતું તન્નિષ્ઠિતિ વિધાય, અગ્રે આધિવિરહજનુઃસસસન્નમજસુતયોઃ
કર્માવન્યત્વમપિ ક્ષાપયિતું કર્મણ્યપ્રકારેણ સ્વપ્રાપ્તિ વિધાય, મત્સ્યાન્યેવ સર્વભિદં કૃતવાનિતિ નિર્ગર્ઃ ।
ગુણિગાર્ગીકારાન્મર્યાદામાર્ગીયાનુપપત્તયોઽનવસરપરાહતા इति सर्वमनवयम् । अत एव धीशुकोऽपि
'ननुगुणमयं देह'मिति सगुणदेहत्वागमेवोक्तवान्, अग्रे गुणातीतवत्त्वात्प्रविशयेन, गोप्यत्वात्सपદं
નોક્તવાન્ । અન્યથા ગુણમયપદવૈવર્ણ્યં સ્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

નતુ પૂર્વોક્તક્ષાપનાયૈવેદં કૃતવાનિતિ કવં જ્ઞેયગુણપત્યમાવાદિત્યાદંક્યોપપત્તિમાદ નૃણામિતિ ।
અયમાશયઃ । લીલાયાં તસ્મિન્નત્યક્તેષુ ચ સુવર્યાં રસસ્વાસુ યા સાધારણત્વબુદ્ધિઃ સા સદોપત્યા-
રોપાવરણ્યાં । વાતામગુણત્વાત્સય લોપરૂપત્વાદ્ગુણત્વરૂપે લીલાયાં ચ સગુણત્વપ્રસજ્જનત્યાય ।
एवं सत्येतल्लीलाया मुक्तिप्रतिबन्धकत्वमेव स्यात्, न तु वदेत्युक्तम् । तथा सत्यवधारप्रयोजनं विरुद्धे-

(૩) અન્તર્મુદંગતા ગોપીજનોના આ સશુભ લાવનો નાશ કરનાર પણ ભગવાન્ પોતે જ છે,
બીજે કોઈ જીવ અથવા પ્રજ્ઞાદિ દેવ નથી એ જણાવવાને માટે ભગવાને પોતે જ એ સશુભ લાવનો
નાશ કર્યોઃ

(૪) ભગવાનથી અગ્રેલા વિરહને લીધે ગોપીજનોને થતું દુઃખ, ભગવાનની સાથે સ્થાગમ
થવાથી ગોપીજનોને થતું સુખ—આ બન્ને ય દુઃખ અને સુખ કંઈથી ઉત્પત્ત થયું નથી તે જણાવવાને
માટે ગોપીજનોનાં બધાં શુભ અને અશુભ કર્મોનો નાશ કરીને ભગવાને તેમને પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવી.

આ પ્રમાણે આ બધું મારા સ્વામીએ—પ્રભુએ—જ કર્યું છે એમ તાત્પર્ય છે. અહીં ગુણિગાર્ગને
અનુસરીને જે સમાધાન આપવામાં આવેલું છે તેમાં મર્યાદામાર્ગને અનુસરીને કાઢવામાં આવતા હોયોને
અવકાશ નથી એટલે એ બધા હોયો દૂર થઈ જ ગયા છે એટલે આ બધો પ્રસંગ નિર્દોષ અને શુદ્ધ છે.
તેથી શુદ્ધેવલ્યએ પણ 'જહુર્ગુણમયં દેહમ્'—શુભમય દેહનો તેમણે ત્યાગ કર્યો—એ પ્રમાણે સશુભ
દેહના ત્યાગની જ વાત કહી. અને તે રીતે તેમણે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે આગળ ઉપર આ
ગોપીજનોને શુદ્ધાતીત દેહની પ્રાપ્તિ થવાની છે. શુદ્ધાતીત દેહની પ્રાપ્તિ કરીને ગોપીજનોએ ભગવાનની
સાથે રમણ કર્યું તે વાત શ્રી સખવા જેવી હોવાથી શુદ્ધેવલ્યએ તે સ્પષ્ટ કહી નથી. આ પ્રમાણે જો
માનવામાં ન આવે તો પછી ગુણમય ૫૬ વર્ષ થઈ બા. ૧૩

શંકાઃ—ઉપર જણાવેલાં ચાર પ્રયોજનોને માટે ભગવાને આ પ્રમાણે કર્યું એમ શી રીતે
જાણવું ? કારણ કે એમાં કોઈ પણ વાતની મુક્તિ નથી.

સમાધાનઃ—ઉપરની શંકાનું નિરાકરણ કરવાને માટે શુદ્ધેવલ્ય નૃણામ્ ઇત્યાદિ શ્લોકમા પ્રલોકમાં
સુક્તિ આપે છે. અહીં આ આશય છે. લીલા અને તેનું પાન કરનારા સખનો વિષે, અને તેમાં પણ પ્રાસ
કરીને રાસનો આનન્દ લેનારાં શ્રીગોપીજનો વિષે, જે સાધારણ બુદ્ધિ—અર્થ તો સાધારણ માણસો છે,
સશુભ ભક્તો છે એ પ્રકારની બુદ્ધિ—રાખવામાં આવે છે તે તો તેમના ઉપર હોય મૂકવા જેવું છે; કારણ
કે રાસમાં ભાગ લેનારાં શ્રીગોપીજનો શુદ્ધાતીત છે, અને જે ભક્ત સશુભ હોય છે તે હોવાથી ગતુપ
છે, અને લીલા અને તેમાં ભાગ લેનારા ભક્તોને માટે સાધારણ બુદ્ધિ રાખવાથી ભગવાનનું સ્વરૂપ અને
લીલા એ બન્ને ય સશુભ થઈ બા. ૧૩. અને આ પ્રમાણે જો ભગવાનનું સ્વરૂપ અને લીલા એ બે સશુભ
થાય તો પછી તે સુક્તિનો પ્રતિબંધ જ કરે છે; અર્થાત્ તે સુક્તિ આપી ચક્રો નહિ. અને જો ભગવાનનું
સ્વરૂપ અને લીલા મોક્ષ ન આપી શકે તો પછી ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન બીજે કોઈ પણ પ્રકારે
બરોબર સમજાવી ચક્રનું નથી એ કારણથી જ—એમ માનવું પડે છે કે ઉપર જણાવેલાં ચાર
પ્રયોજનોને માટે જ ભગવાને તે પ્રમાણે કર્યું છે. ભગવાનની લીલા મોક્ષ આપનારી છે. જેમ ભગવતીલા
અને તેના સખોને સશુભ માનવાથી મોક્ષ મળતો નથી તેમ તેમને નિર્જન માનવાથી મોક્ષ મળે છે એ

તન્યથાનુપપત્ત્યેવ તથોચ્યત इति । દાપનપ્રયોજનમપીદમેવેતિ જ્ઞેયમ્ । વ્યાકર્ણનં પૂર્વયત્ ॥ ૧૪ ॥

મન્થિયદદધિ સગુણાલેતાસુ કૃતાયા લીલાવાઃ પૂર્વોક્તદોષપ્રસજ્યત્ત્વં દુર્વારમિલાદંક્ય પૂર્વલીલા-
કૃતિતાત્પર્યમાદ કામગિતિ । इदं हि साधारण्येतोच्यते य एवं नित्यं विदधते ते तन्मयतां
યાન્તીતિ, નત્યેતદ્દોષમાર્ગાવિપયકમેવ । અત एव क्रोधागुक्तिरपि । अन्यथाऽप्रस्तावेनात्र तत्तिरूपण-
મયુક્તં સ્વાત્ । तथा च सगुणेनापि भावेन मज्जते भगवान् स्वनुरूपमेव कलं ददातीति द्वापनाय पूर्व-
લીલેત્યર્થઃ । अन्यथा मुख्याधिकारिणामेव भगवत्प्राप्तिरिति ज्ञानेऽन्येषामप्रवृत्त्या मुक्त्युच्छेदः स्वात् ।
एवं शास्त्रमप्रयोजनकं च स्वात् । मुख्याधिकारिणां स्वत एव प्रवृत्तेः । स्वरूपलीलवोरु न कदाचित्त-
ગુણત્વં લીલાવિપયાણાં સગુણાનામપિ નિર્ગુણત્વાપાદકત્વાત્ । न हि दोषनिवर्तकमोपधं रोगिसम्बद्धं
સ્વાત્ વદ્વદ્વપતિ । दद्या सति च्दनिवर्तकत्वापत्तेः । लीलाया विषयसाजालनियमे सगुणनिर्गुणमफोदे-
કદા વેણુધાદનાવિલીલાયા નિરોધો નોપપચેવ । क्रोधादिवत्क्रामोपाधिकभावस्यापि जघन्यवहापनायापि
ક્રોધાદિનિરૂપણં જ્ઞેયમ્ । तन्मयतां निर्गुणतामित्यर्थः ॥ ૧૫ ॥

શિદ્ધાન્ત સમજવવાને માટે ઉપર જણાવેલાં આર પ્રયોજનો આપવામાં આવેલાં છે. આ ચૌદમા પ્રલોકનો
અર્થ પહેલાંની માફક જ કરવાનો છે. ૧૪

શંકાઃ—અત્યાર સુધી સચુલુ લજ્જોની સાથે જે લીલા ભગવાને કરી તે લીલા સચુલુ છે અને
તેથી તેમાં દોષ આવતાં તે લીલા સુક્તિનો પ્રતિબંધ અવશ્ય કરશે જ.

સંભાધનાઃ—ઉપરની ચંકા દૂર કરવાને માટે શુદ્ધેવળ કામમ્ ઇત્યાદિ પંદરમા પ્રલોકમાં
ભગવાને પહેલાં જે લીલા કરી તેનું તાત્પર્ય સમજવે છે. જે કોઈ ભગવાનમાં ક્રમ, ક્રોધ, લાષ, જોહ,
ઐક્ય અને સૌહૃદ હજમેશાં જ કર્યા કરે છે તે તન્મય-ભગવન્મય, નિર્ગુણ-શ્યા છે એ વાત તો સાધારણ
નિયમ તરીકે કહેવામાં આવે છે, નહિ કે એકલાં શ્રીગોપીજનોને માટે જ આ વાત કહેવામાં આવી છે.
તેથી આ પ્રલોકમાં ક્રોધ, લાષ વગેરેનું પણ દાવન છે. આ પ્રલોકમાં જણાવેલો શિદ્ધાન્ત સર્વસાધારણ
છે એમ જો આપણે ન માનીએ તો અહીં શ્રીગોપીજનોના પ્રસંગમાં ક્રોધ વગેરે ભાવોને અવકાશ
મળતો નથી એટલે તે બધા ભાવોનું આ પ્રલોકમાં કરેલું વર્ણન નકારું થઈ જશે. અર્થાત્ જે કોઈ સચુલુ
ભાવથી પણ ભગવાનનું લજ્જન કરે છે તેને ભગવાન પોતાને શોભે એવું જ સુક્તિરૂપ રૂપ આપે છે એ
દર્શાવવાને માટે ભગવાને પહેલાંની લીલા કરેલી છે. આ પ્રમાણે જો આપણે ના માનીએ તો પછી
એકલા સુખ્ય અધિકારીઓને જ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય, અને જો આ વાત બીજા લોકો જણે તો પછી
ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે તે લોકો કોઈ પણ જાતનો પ્રયત્ન કરશે નહિ, અને જો તે પ્રમાણે થયું તો
પછી સુક્તિનો નાશ જ થઈ જશે. અને બ્યારે સુક્તિનો નાશ થયો ત્યારે તો શાસ્ત્રનું પ્રયોજન પણ
રહેશે નહિ, કારણ કે જે સુખ્ય અધિકારીઓ છે તે તો શાસ્ત્રની અપેક્ષા સમ્યા વિના જ પોતાની જોમે
જ ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે પ્રવૃત્તિ કરશે જ. અર્થાત્ શાસ્ત્ર સામાન્ય માણસોને માટે છે, સુખ્ય અધિકારી-
ઓને માટે નથી; અને જો સામાન્ય માણસોને મોક્ષ મળવાનો જ ન હોય તો શાસ્ત્ર વ્યર્થ થઈ જાય છે.

ભગવાનનું સ્વરૂપ અને લીલા જો બન્ને ઈર્ષદિવસ સચુલુ હોતાં જ નથી, કારણ કે બ્યારે સચુલુ
રાજનો પણ લીલાગર્વ પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેઓ પણ નિર્ગુણ થઈ જાય છે. દોષ દૂર કરનારું ઔપધ ત્યારે
રોગી માણસને આપવામાં આવે છે ત્યારે તે રોગી માણસના ગ્રંભથી તે ઔપધ રોગ-દોષ-વાયું થતું
નથી જ; અને જો તે ઔપધ રોગીના ગ્રંભથી દોષવાયું થાય તો પછી તે ઔપધ દોષ દૂર કરી શકે
નહિ. ભગવાનની લીલા જો વિષયના જેવી જ હોય તો ભગવાનની એક જ વેણુનાદલીસાથી સચુલુ
અને નિર્ગુણ જો બન્ને ય પ્રકારના લજ્જોનો નિરોધ થઈ શકે નહિ. જેમ ક્રોધભાવથી ભગવાનનું કરેલું
ભજન હવેલી દોટિનું છે તેમ ક્રમભાવથી ભગવાનનું કરેલું ભજન પણ હવેલા પ્રકારનું છે એ દર્શાવવાને
માટે પણ શુદ્ધેવળએ આ પ્રલોકમાં ક્રોધ, લાષ વગેરે ભાવોનું નિરૂપણ કરેલું છે એમ જાણવું. મૂળ
પ્રલોકમાં આવેલા તત્ત્વપ્રકાશ મંદનો અર્થ નિર્ગુણતા છે. ૧૫

નતુ સાક્ષાદક્ષસદ્વિત્તેષિ સમુળત્વસિદ્ધિ વસ્તુશક્તિઃ કથં સદૃશે ચક્ષિતન્ત્રગ્વ ઇવ તૂલ્યિત્તિનિ-
 તેષો વિષયઃ । હૌકિનૃતિયા કામમાવતીત્વહૌકિકસ રમણં દ્વિતીયઃ । ક્રોવાદિમારગતો વત્કમ-
 ચનુયૈવ મગધત્રાપ્તિશ્ચાપરઃ । શ્વેદ્યત્તમાનપ્રજ્ઞત્વં ચ । ચયોદાનન્દને હિ તા મારગતઃ, ક્લ્લ ચ
 વનસિતસૈતદ્ધ્યાનપ્રાપ્તિશ્ચાન્યઃ । પ્લાસાં તદૈવ નિર્ગુણદેહપ્રાપ્તિર્વિનૈવ તત્સાધનમિતિ ચેતરઃ । સર્ગાભિમાવ-
 વત્ત્વેવ કરિષ્યમાણહીલાયા અનુમવઃ, અન્યલાસુ વદ્રદિહાનામર્પિતનેકવિભવાવિષ્ટે રાજાનં જ્ઞાત્યા
 વત્તિગારકં ક્રમેણ ચદન્ પૂર્વશ્લોકેષ્કામાવતતાં મગધત્રાપ્તો હેતુનપ્રજ્ઞાહ ન ચૈવમિતિ । આરવિસયામારા-
 યમાહ ભવતેતિ । અત્રાપ્યં ભાવઃ । પૂર્વમનિવર્તનપ્રજ્ઞાસતોઽપિ નર્મેઽપિ રક્ષિતવાન્ ભવન્તમ્, પ્રયો-
 જનમસ્તીતિ । અધુના તુ તદમાવાદ્વાલવાન્યાદપિ ન રક્ષતીતિ ભવતૈવાનુમૂયતે । ન હિ ઇતારતા વસ્તુ-
 જ્ઞાતૌ કાચિમ્નુનતા । ઇચ્છાસપ્તયપીનત્પાત્ત્વર્વાસાં શક્તીનામ્ । તલાઃ સર્વતોઽપિચ્છવાન્ । ન હિ નષ-
 પ્રતિવચ્યદક્ષાપામપ્રેરણાફલમિતિ તદ્દષ્ટકલ્પપાતઃ એતિ વર્ણં વુચ્યમ્ । પ્રટ્ટેઽપિ 'યાસાં સાક્ષાદિ'ત્યાદિ-
 નોષ્ઠપ્રયોજનાય મગધવા તથા કૃતમિતિ જ્ઞાત્યા ભવતા હુ વિસયો ન કાર્યઃ । અનુમાવાનનુમવેનાન્યઃ

ભગવાનની લીલા વિષે પરીક્ષિત રાજાને નીચે જણાવેલી અનેક ચંકાઓ થાય છે. (૧) જેમ
 યશ્નિનો સંબંધ સત્ત્વ અસ્તિત્વ સહન કરતો નથી અને તેને બાળી ન થાય છે તેમ જ્યારે ભક્તોનો
 ભગવાનના શ્રીચંદ્ર સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ થયો ત્યારે ભગવાનનું સ્વરૂપ ભક્તોની સઘણ અવસ્થા સંકેત
 તથા હરે અને તેનો નાશ કરશે. પણ અહીં તો ભગવાનની સાથે સઘણ ભક્તોનો મુખ્ય યજ્ઞેલી હોવા
 છતાં પણ ભક્તોની સઘણ અવસ્થા રહેલી છે એ આશ્ચર્યની એક વાત. (૨) અલૌકિક ભગવાને લૌકિક
 રીતે ભગવાનમાં કામચુદિ રાખનારાં શ્રીગોપીજનોની સાથે જે રમણ હર્ષ એ આશ્ચર્યની બીજી વાત.
 (૩) શિશુપાલ વગેરેએ ભગવાનમાં ક્રોધાદિ ભાવ રાખ્યો હતો, છતાં પણ તેમને ક્રોધાદિભાવનું ફળ
 ભોગવ્યા વિના જ ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ એ આશ્ચર્યની ત્રીજી વાત. (૪) ભગવાનમાં એક રાખનારા
 વૃષ્ણિકુળના માણુઓને જે ફળ મળ્યું તેવું જ ફળ ક્રોધાદિભાવ રાખનારા શિશુપાલ વગેરે મનુષ્યોને પણ
 મળ્યું એ આશ્ચર્યની ચોથી વાત. (૫) શ્રીગોપીજનોનો ભાવ યશોદાજીના પુત્રમાં જ હતો. યશોદાજીના
 પુત્ર વનમાં રહેતા હતા, છતાં પણ તે શ્રીગોપીજનોના ધ્યાનમાં પ્રાપ્ત થયા એ આશ્ચર્યની પાંચમી
 વાત. (૬) આ શ્રીગોપીજનોને ક્રોધ પણ પ્રકારનું સાધન થઈ વિના જ તે જ સમયે—ધ્યાનમાં
 ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ તે જ સમયે—નિર્ણય દેહની પ્રાપ્તિ થઈ એ આશ્ચર્યની છઠી વાત. (૭) ભગવાન
 આગળ ઉપર જે રાક્ષસીતા કરવાના છે તેનો અનુભવ ફક્ત સર્વાત્મભાવવામાં શ્રીગોપીજનોને જ થાય છે,
 જ્યારે બીજા લીલાનો અનુભવ સર્વાત્મભાવ વિનાનાં ગોપીજનોને પણ થાય છે એ આશ્ચર્યની સાતમી વાત.

આ પ્રમણે પરીક્ષિત રાજાને અનેક નિઃસંશયોથી ચક્ષિત થયેલા એકાદેશ તે બધી ચંકાઓનું
 અનુક્રમે સમગ્રધાન કરે છે અને સાથે સાથે અગીઆરમા શ્લોકમાં જે વારણુદિવામાં શ્રીગોપીજનોનું વર્ણન
 કરવામાં આવેલું છે તેમને ભગવત્પ્રાપ્તિ આ કામચુદિ થઈ તે પણ ન ચૈવમ્ હંત્યકિ શ્લોકમાં સ્પષ્ટપણે
 છે. પરીક્ષિતનું પહેલું આશ્ચર્ય દૂર કરવાને માટે શુકદેવજી આ શ્લોકમાં મરતા પદ મૂકે છે. અહીં આ
 ભાવ છે. હે રાજન્! પહેલાં જ્યારે તું વારી માતા ઉત્તરાના ઉદરમાં હતો ત્યારે ત્યજ્યમાએ તારા ઉપર
 પ્રદાન દેકયું, આ પ્રદાનને ક્રોધ પણ પાતું વાળી થકે જેવું ન હતું તે સમયે ભગવાને જેવું કે પદ્મનોની
 વંશજીને માટે પરીક્ષિતની જરૂર છે અને આ પરીક્ષિત તો પ્રદાનપ્રી મર્યો; એટલે તરત જ ભગવાને
 પોતે જ તારૂં ગર્ભાવસ્થામાં રક્ષણ કર્યું. પણ હવે હે રાજન્! ભગવ નને તારૂં પ્રયોજન નથી એટલે એક
 સેનિકુમારના સાધર્મ્યથી પણ તે જગ્યાદિ તારૂં રક્ષણ કરતા નથી તે તું પોને જ અનુભવી રહ્યો છું. આ પ્રમણે
 કરવાથી ક્રોધ ભગવદ્ગુણ પદાર્થની ચક્ષિતમાં ક્રોધ જાતની ન્યૂનતા થતી નથી, કાન્તુ કે ભગવાનની બધી
 ચક્ષિતો તેમની હૃદયચક્ષિતને તપીત છે, અને ભગવાનની હૃદયચક્ષિત બીજી બધી ચક્ષિતો કરતાં
 અતિ છે. જ્યારે અગ્નિની હૃદયચક્ષિત મંત્રજાલ વડે અતઃકાવમાં જલે ત્યારે આપણે જેમ ન કરી શકીએ
 કે અગ્નિની હૃદયચક્ષિતનો ત્યાગ ન થઈ ગયો પ્રદાન નિવરણમાં પણ "યાસાં સાક્ષાદિ" હૃદયચક્ષિતોમાં

‘મગવતો મજાતિરિકે રાગાભાવો મકેષ્વેવ ચ રાગ’ इति वैराग्यवत्त्वं तथा भक्तानामपि भगवतीति
 સૌહાર્દયોનેપુ સૌહાર્દં દદાતીતિ પૂર્વોક્તૈરાગ્યવત્ત્વાત્ તેપુ તથા કરણં યુક્તિમિતિમાવઃ । ‘યશોદાનન્દન’
 इत्यादिनोक्तविस्मयाभावाप्यंमाह अज्ञ इति । यदि भगवतो जीववत् कुत्रापि जन्म स्यात् तदान्यत्र यदि-
 સિત્તોડગ્રાન્વર્ત્તદિ ક્યમમાગતસ્તત્ર સન્નેવેતિશક્તિ સ્થાન । તદમાવાત્ । સ્તેષ્છયા તથા માવાજવતિકાં
 દૂરીકૃત્ત યશોદાદૃષ્ટે પ્રકટઃ, તથા વને, તથૈવાન્વર્ત્તયપીત્યજે નાયં વિસાયઃ કાર્યઃ । અપ્રિમોક્તતદમાવા-
 યંમાહ યોગેશ્વરેતિ । યોગિનો હિ યોગક્લેશ યોગાર્થમનેકાનિ શરીરાણિ યુગપત્ત્વણમાત્રેણ સ્તનન્તિ ।
 તેષાં ચ યોગ જ્ઞાતાન્તુકો ધર્મઃ । મગવાંચ સ્વદગ્ધર્મસમ્પાદકઃ ફલદાતા એતિ તેવામપીશ્વર इति
 સદ્જ્ઞાનન્તશક્તિમાનિતિ તાસ્વલૈકિકદેહસમ્પાદનમાત્રં ન વિસયદેહુર્મવિતુર્મદેહિ । અપ્રિમતદમાવાયાદ
 કૃપ્યા इति । ‘કુપિર્મૂંચાપક’इतिवाक्यात् सदानन्दस्वरूपो भगवान्, निर्दोषपूर्णगुण इति यावत् । तेन
 કૃપ્યાતિરિક્તસ બસ્તુમાત્રસ્ત્રેય સદોપત્વાત્તત્રાપિ સ્વારખ્યદેહુત્ત્વં જ્ઞાનતઃ સદોપત્ત્વમેવેતિતિશ્રવઃ । ઇયં ચ
 લૌહા સ્વરૂપાનન્દરૂપા તાદૃશ્યેવેતિ સર્વાત્મમાશરહિતેવેવદનુમવાયોગ્યત્વાજ્ઞાયં વિસયઃ કાર્યં ઇત્યર્થઃ ।
 છિદ્ર, एतासां तु क्षेदः पूर्वोक्तः साधनत्वेनासीत्, तौकुर्तुं ‘त्वदुपायुवं निशि श्रयान’इति वाक्यात् सर्व-

જાણતો નથી” ઇત્યાદિ ભગવાનનાં વાક્યોવડે જેમ ભક્ત નિના બીજ કોઈ પદાર્થમાં ભગવાનની આસક્તિ
 હોતી નથી, અને ભક્તોને વિષે જ આસક્તિ હોય છે અને તે રીતે ભગવાનમાં વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે તેમ
 ભક્તોની પણ આસક્તિ ભગવાનમાં જ હોય છે, એટલે મિત્રતા કરવા યોગ્ય ભક્તોને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આપે
 છે. માટે ભક્તોમાં પહેલાં જણાવેલો વૈરાગ્ય નામનો ધર્મ હોવાથી તેમના પ્રતિ ભગવાન (વૈરાગ્યમૂલક)
 શ્રીકૃષ્ણે દશવિ એ યોગ્ય છે. ગોપીજનોનો ભાવ યશોદાનન્દનમાં છે ઇત્યાદિ વાક્યોમાં શાલને જે
 (પાંચમો) વિરમય થયો હતો તે દૂર કરવાને શુકદેવણ મને એ પ્રમાણે કહે છે. ભો ભગવાન, હવની
 આશ્ક કોઈ પણ સ્થળે જન્મ્યા હોત તો એક સ્થળે બહાર પ્રકટ થઈને, ત્યાં ને ત્યાં રહીને જ, અહીં
 અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોના હૃદયમાં શી રીતે આવ્યા એમ ચંકા થાય. પણ ભગવાનને હવની આશ્ક
 કરીને યશોદાહતા ધરમાં પ્રકટ થયા, તેમ વનમાં પ્રકટ થયા, તેમ અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોના હૃદયમાં
 પ્રકટ થયા. તેથી જેમનો જન્મ નથી એવા ભગવાનને વિષે આ વિરમય તમારે કરવો ભેઈએ નહિ.
 આગળની પંક્તિઓમાં વર્ણવેલા છઠ્ઠા વિરમયને દૂર કરતાં શુકદેવણ કહે છે કે યોગેશ્વર, યોગી લોકો,
 ખરેખર, પોતાના યોગજગથી ભોમને માટે અનેક શરીરો સંભાળવામાં એક સામર્થ્ય દર્શાવ કહે છે.
 યોગીઓનો આ યોગ આગતુક ધર્મ છે, સદૃજ નહિ. ભગવાન તો આવા પ્રકરના યોગને દર્શાવ કરનાર
 છે અને તે યોગતુ દ્રવ્ય આપનાર છે, તેથી તે યોગેશ્વરોના પણ ધરિય છે; એટલે ભગવાન સદૃજ—
 સ્વાભાવિક—અનન્ત શક્તિવાન્ના છે. તેથી તેમણે અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનોને અલૌકિક દેહ આપ્યો
 તેમાં વિરમયતું કારણ હોયું ભેઈએ નહિ. આગળની પંક્તિઓમાં વર્ણવેલો સાતમો વિરમય દૂર કરતાં
 શુકદેવણ કહે છે કે રુણે. ‘કુપ્ત ધાતુ સત્તાવાચક છે’ એ વાક્યથી જણાય છે કે ભગવાન સદાનન્દસ્વરૂપ
 છે, અર્થાત્ નિર્દોષ પૂર્ણશુભ છે. તેથી દૃષ્ટુ નિના બીજ બધાય જગથો દોષવાગ્ય છે, અને તે દોષવાગ્ય
 પદાર્થોમાં પણ પોતાને શાન્તિ મળે છે એમ ને બધું છે તે દોષવાગ્યો જ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. આ
 રાસલીલા સ્વરૂપાનન્દરૂપ છે અને તેથી જેમનામાં સર્વત્મભાવ છે તેમનાથી જ તે અનુભવાય છે;
 એટલે જેઓ સર્વત્મભાવરહિત છે તેઓ આ સસલીલાનો અનુભવ કરવાને માટે અધિકારી નથી તેથી
 આ વિરમય તમારે કરવો ભેઈએ નહિ એવો અર્થ છે. વળી તે ગોપીજનોનો શ્રેષ્ઠ ને પહેલાં વર્ણવવામાં
 આપ્યો છે તે સાધનરૂપે હતો, પરંતુ “દિવસે કામમાં રોકાયતું અને શરતિએ સૂઈ જન્મ્યા” એ વાક્ય

કુર્યાદ્વીતિ । દ્વિતીયતૃતીયાદિકં પરિહરતિ ભગવતીતિ । ત્રેતયરો હિ સર્વંરસમોષ્ઠ મયતિ । 'સર્વંરસ' -
 ફલિયુતે । કામરસો હિ તાટશમાવતીપુ વિશિષ્ઠોઽનુમૂલો મયતિ । કામસાક્ષે તથૈવ નિરૂપણાત્ । તથા
 ચૈતર્યવલયં વિસમ્યો ન કાર્યઃ । યથા મગવદ્દીર્યસેતરસાધનાસાધ્યસાધકત્વેનાત્પુરવાન્ શ્રોધાવિદોપ-
 મન્યાનિવર્ત્યમપિ સર્વાર્યેણ હરિર્નિવારયિતું સમર્થં ફલિત તાટશે સ વિસમ્યો ન કાર્યઃ । યશો હસાધા-
 રણમસાધારણે કર્મણિ સતિ ભવતિ । યદિ સ્નેહવત્સેવ શુષ્કિ દયાત્, ન હિદુ, તદાન્યસાધારણ્યેના-
 સાધારણં યશો ન સ્યાત્ । મયદ્વેપાદિમત્સાધિ કૌહાદિમત્સમાનફલદાને હસાધારણત્વેનાસાધારણં યશઃ
 સ્યાત્ । યથા ચ તાટસ્યયસસઃ સહજત્વેન વદ્વ્યાપકધર્મા અપિ હરૌ સહજા એવેતિ નાર્યં વિસયઃ
 કાર્યઃ । શીર્ષસ્ત્રીઃ । સા ચૈવાટશક્તેહવતી યદ્વસિ સ્થિતિ પ્રાપ્ત્યાપિ ચરણરજઃ કામયતે પ્રસવતારં
 પાવતરતિ । સદા તદ્વત્સેન હરિઃ સ્નેહરસમિત્ત્વં ફલિત્ત્વં સ્વરૂપદાનં શુભમ્ । દૈવ્યં હિ જ્ઞાનમાર્ગે ।
 દેરેશ જ્ઞાનપત્ત્યેન લેપુ-તથા શુભમ્ । સૌહાર્દં હિ સત્યે સતિ મયતિ । તથા સમાનશીલજ્ઞસનેષ્વેવ ।
 'નાદમાત્માનામાશાસે મમ્કર્તૃઃ સાધુભિર્વિના । શ્રિયં ચાત્મવિર્કી પ્રજ્ઞાન્ લેપો ગતિરહં પરા ॥ સાધવો
 હૃદયં મહાં સાધૂતાં હૃદયં રવહમ્ । મદન્વચે ન જાનન્તિ નાહં તેઓ મનાગરિ' ॥ ફલ્લાદિવાક્યૈર્ચથા

જે પ્રયોજન દર્શાવવામાં આવ્યાં છે તે જ પ્રયોજનો માટે ભગવાને કેટલાંક ગોપીજનોને સંશુષુ બનાવ્યાં
 છે એમ સમજીને તમારે વિરમ્ય કરવો જોઈએ નહિ. ભગવાનના સામર્થ્યનો અનુભવ ન હોવાથી ખીને
 માણસ કદાચ શંકા કરે પણ ખરો, (પરંતુ તમે ભગવાનના માહાત્મ્યનો અનુભવ કરેલો જો એટલે તમને
 આ વિષયમાં આશ્ચર્ય થવું જોઈએ નહિ.) શુકદેવજી મન્યવતિ એ વડે વડે બીજા અને ત્રીજા વિરમ્યનો
 પવિત્રાર કરે છે. ખરેખર । ખરે સર્વ રસના સોજ્ઞા છે, કારણ કે શુભિ કહે છે કે ભગવાન્ સર્વરસ છે.
 કામરસનો વિશિષ્ટ અનુભવ કામભાવવાળી સ્ત્રીઓમાં થાય છે, કારણ કે કામદાસ્યમાં તે પ્રમાણે જ વર્ણન
 કરવામાં આવ્યું છે. માટે જૈર્થવાળા ભગવાનને વિષે તમારે આવો વિરમ્ય કરવો નહિ. (ત્રીજા વિરમ્યનો
 પરિહાર કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે) ભગવાનમાં જે વીર્ય ગુણ રહેલો છે તે બીજા સાધનોથી સિદ્ધ ન
 થઈ શકે એવા પ્રદાર્થોને સિદ્ધ કરી શકે છે અને તેથી તે ઘણું ઉચ્ચ છે, અને તેથીજ બીજા સાધનોથી
 નાશ ન પામે એવા ક્રોધાદિ દોષોનો પણ ભગવાન્ પોતાના વીર્ય વડે નાશ કરવાને સમર્થ છે; એટલે
 એવા વીર્યવાળા ભગવાનને વિષે તમારે વિરમ્ય કરવો જોઈએ નહિ. (ચોથો વિરમ્ય દૂર કરતાં શુકદેવજી
 કહે છે કે) યશ ખરેખર અસાધારણ છે અને અસાધારણ ધર્મ કરવાથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. જો ભગવાન્
 એકલા એકલાના ભક્તોને જ શુષ્કિ આપે અને દેશ કરનારાઓને ન અપે તો તે બીજા સાધારણ
 માણસોની માફક જ વર્તે છે અને તેથી ભગવાનને અસાધારણ યશ મળે નહિ. એક વગેરે ધર્મોવાળા
 મનુષ્યોને ભગવાન્ જે ફલ આપે છે તે જ ફલ જો ભગવાન્ ભય, દેશ વગેરે ધર્મોવાળા મનુષ્યોને આપે
 તો તે ખરેખર અસાધારણ કહેવાય, અને તેથી તેમને અસાધારણ યશ મળે. આ પ્રમાણે ભગવાનનો
 અસાધારણ યશ સહજ છે, અને તેથી તે યશ દર્શાવનારા ધર્મો પણ ભગવાનમાં સહજ જ છે; માટે
 તમારે આ વિરમ્ય કરવો જોઈએ નહિ. છી એટલે લક્ષ્મીજી. ભગવાનમાં તેમનો એક એવા પ્રકારનો છે
 કે ભગવાનના વશાસ્થળ ઉપર રક્ષા મેળવીને પણ લક્ષ્મીજી તેમના ચરણરજની ઇચ્છા કરે જો અને
 દેરેશ અવતારમાં ભગવાનની સાથે તે પોતે અવતરે છે. આ પ્રમાણે ભગવાન્ હૃદયમાં શ્રીવાણ છે એટલે
 તે એકરસને પૂરેપૂરી રીતે ભળનારા છે, અને તેથીજ એકલાના મનુષ્યોને તે સ્વરૂપદાન કરે છે એ
 ખરોખર છે. (ભગવાનની સાચી) જૈકય જ્ઞાનમાર્ગમાં હોય છે. ભગવાન્ જ્ઞાનવાળા છે એટલે જ્ઞાની માણસો
 ભગવાનની સાથે જૈકય પ્રાપ્ત કરે તે યોગ્ય છે. સૌહાર્દ, સખ્ય હોય તો, સંભવે છે. આ મિત્રતા સરખા
 આચાર વિચારવાળા માણસોમાં જ હોય છે. "હે બ્રહ્મન, જેમની પસ ગતિ હું હું એવા મારા સાધુ ભક્તો
 વિના હું મારા આત્માની તથા નિલ્ય સ્ત્રીની આશ્ચ રાજતો નથી. સાધુઓ માફ દૃષ્ટ છે અને સાધુઓનું
 દૃષ્ટ હું હું. તેઓ મારા વિના બીજું કંઈ પણ ભળવા નથી, અને હું પણ તેઓના વિના વરાં પણ બીજું

‘મગવતો મક્કાતિરિક્તે રાગાભાવો મક્તેષ્વેચ ચ રાગ’ इति वैराग्यवत्त्वं तथा भक्तानामपि भगवतीति
 સૌહાર્દયોગ્યેષુ સૌહાર્દં વદતીતિ પૂર્વોક્તૈરામ્યવત્ત્વાત્ તેષુ તથા કરણં યુક્તમિતિમાવ: । ‘યશોદાનન્દન’
 इत्यादिनोक्तविस्मयाभावायर्थाह अज्ज इति । यदि भगवतो जीववत् कुत्रापि जन्म स्यात् तदान्यत्र व्रतिः-
 સિતોઽપ્રાન્વહંદિ કદમાગતસ્તત્ર સજોવૈતિસક્કા સ્યાત્ । તદભાવાત્ । સ્તેષ્છયા તથા માયાત્વનિકૃં
 દૂરીકૃત્ત્વ યશોદાપૃથ્થે પ્રકટઃ, તથા વને, તથૈવાન્તર્દૃશપીત્યજે નાયં વિસ્મયઃ કાર્યઃ । અમિમોક્તતદભાવા-
 યર્થમાહ યોગેશ્વરેતિ । યોગિનો હિ યોગવતેન યોગાર્થમનેકાનિ ક્ષતીરાણિ યુગપત્કુળમાદ્રેણ સૂતન્તિ ।
 હેપાં ચ યોગ આગન્તુકો ધર્મઃ । મગવૉશ્ચ વાદગ્ધર્મસમ્પાદકઃ પત્તદાતા ચેતિ તેવામપીશ્વર इति
 સહજાનન્દશક્તિમાનિતિ તાસ્વલૌકિકદેહસમ્પાદનમાત્રં ન વિસ્મયહેતુર્મવિતુર્મદૈતિ । અમિમતદભાવાપાઠ,
 कृष्ण इति । ‘कुपिर्भूवापच’इतिवाक्यात् सदानन्दस्वरूपो भगवाद्, निर्दोषपूर्णगुण इति वाच्यम् । तेन
 કૃષ્ણાતિરિક્તસ્ય ધત્તુમાપ્રસૈવ સદોપત્વાત્તત્રાપિ સ્વાસ્વ્યહેતુત્વં જ્ઞાનતઃ સદોપત્ત્વમેવૈતિનિષ્પયઃ । રૂપં ચ
 લૌકા સ્વરૂપાનન્દરૂપા વાદ્યદેવેતિ સર્વાત્મમાશ્વરહિતેષ્વેત્વદુમવાયોગ્યત્વામાયં વિસ્મયઃ કાર્યં રૂપયઃ ।
 किञ्च, एतासां तु क्षेदः पूर्वोक्तः साधनत्वेनासीत्, योक्तुं ‘त्वह्यपृष्टं विशि शयान’मिति वाक्यान् सर्व-

જાણતો નથી” ઇત્યાદિ ભગવાનનાં વાક્યોવડે જેમ ભક્ત વિના ધીજ કોઈ પદાર્થમાં ભગવાનની આસક્તિ
 હોવી નથી, અને ભક્તોને વિષે જ આસક્તિ હોય છે અને તે રીતે ભગવાનમાં વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે તેમ
 ભક્તોની પણ આસક્તિ ભગવાનમાં જ હોય છે, અને ભગવાન વિના ધીજ કોઈ પદાર્થમાં હોતી નથી,
 અને તે રીતે ભક્તોમાં વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે, એટલે મિત્રતા કરવા યોગ્ય ભક્તોને ભગવાન સૌહાર્દ આપે
 છે. માટે ભક્તોમાં પહેલાં જણાવેલો વૈરાગ્ય નામનો ધર્મ હોવાથી તેમના પ્રતિ ભગવાન (વૈરાગ્યમૂલક)
 સૌહાર્દ દર્શાવે એ યોગ્ય છે. ગોપીજનોનો જાણ યશોદાનન્દનમાં છે ઇત્યાદિ વાક્યોમાં શબ્દને જે
 (પાંચમો) વિરમય ચંપો હતો તે દૂર કરવાને શુકદેવજી સજે એ પ્રમાણે કહે છે. ને ભગવાન જીવની
 આકૃષ્ટ કોઈ પણ સ્થળે જન્મ્યા હોત તો એક સ્થળે બહાર પ્રકટ થઈને, ત્યાં ને ત્યાં રહીને જ, અહીં
 અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોના હૃદયમાં સી રીતે આવ્યા જેમ ચંક્ર થાય. પણ ભગવાનને જીવની આકૃષ્ટ
 કરીને યશોદાજીના ઘરમાં પ્રકટ થયા, તેમ વનમાં પ્રકટ થયા, તેમ અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોના હૃદયમાં
 પ્રકટ થયા. તેથી જેમનો જન્મ નથી એવા ભગવાનને વિષે આ વિરમય તમારે કરવો ભોઈએ નહિ.
 આગળની પંક્તિઓમાં વર્ણવેલા છઠ્ઠા વિરમયને દૂર કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે યોગેશ્વર, યોગી લોકો,
 ખરેખર, પોતાના યોગબળથી ભોગને માટે અનેક શરીરો સંક્રામનમાં એક સામ્રાટ હોય તો કહે છે.
 યોગીઓનો આ યોગ આગન્તુક ધર્મ છે, સદૃશ નહિ. ભગવાન તો આવા પ્રકારના યોગને ઉત્પન્ન કરનાર
 છે અને તે યોગનું રૂપ આપનાર છે, તેથી તે યોગેશ્વરોના પણ ઉપર છે; એટલે ભગવાન સદૃશ—
 સ્વાભાવિક—અનન્ત ચક્તિવાળા છે. તેથી તેમણે અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનોને અલૌકિક દેહ આપ્યો
 તેમાં વિરમયનું કારણ હોયું એવુંએ નહિ. આગળની પંક્તિઓમાં વર્ણવેલો સાતમો વિરમય દૂર કરતાં
 શુકદેવજી કહે છે કે છાણે. ‘કષ્ટ પાતુ સત્તાવાચક છે’ એ વાક્યથી જણાય ॥ કે ભગવાન સદાનંદરૂપ
 છે, અર્થાત્ નિર્દોષ પૂર્ણગુણ છે. તેથી કૃપા વિના ધીજ બધાવ પદાર્થો દોષવાળા છે, અને તે દોષવાળા
 પદાર્થોમાં પણ પોતાને પ્રાપ્તિ મળે છે એમ જે બાણે છે તે દોષવાળો જ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. આ
 રાસલીલા સ્વરૂપાનન્દરૂપ છે અને તેથી જેમનામાં સર્વાત્મભાવ છે તેમનાથી જ તે અનુભવાય છે;
 એટલે જેઓ સર્વાત્મભાવરહિત ॥ તેઓ આ સસલીલાનો અનુભવ કરવાને માટે અધિકારી નથી તેથી
 આ વિરમય તમારે કરવો ભોઈએ નહિ એવો અર્થ છે. વળી તે ગોપીજનોનો શ્રેષ્ઠ જે પહેલાં વર્ણવવામાં
 આપ્યો છે તે સાધનરૂપે હતો, પરંતુ “દિવસે કામમાં રોકાયેલું અને રાત્રિએ સૂઈ જતા” એ વાક્ય

મુક્તિર્દેવેતિ ઠગિષ્ટતિ દિના ન સેતિ તથોક્તમ્ । વાસાં ન તથેતિ ન તથોક્તમિતિ ચેત્, અહો શઙ્કાદ્ય-
માનિનો નૌદ્યદાહ્યં તથ । ચસાદાલોચનલોચનરાહિતેન વાહિર્સૌરયાસસ્તદ્વારપ્રમિરિતાતૌપાતપાવલિ-
વશાનનઃ પરોક્તમપિ નાનુસંધત્સે । તથા હિ । ચચ્છદ્ધાનિરાસાયૈવત્કયાવતારિતા તદ્વાવચ્ચ દયા
વર્ધિતઃ, તત્ર ત્વાં પૃચ્છામસ્તદર્શમિયં કયા કત્પિતા હત સિદ્ધૈવાનૂદિતા । અન્ત એવ સંમતચેત્, તત્રાપિ
ત્વાં પૃચ્છામઃ, યતાસાં પ્રતિવચ્ચે કો હેતુરિતિ । સપ્રિયાસપિ સગુણત્વં સ્યાપચિતુમેતાસાં પ્રતિવચ્ચો
હરિણૈષ્વ કૃત દતિ ચેદ્વૈવીપિ, હન્ત એવંવિચારકસ્ય તથ શતથા હૃદયં વાસ્તુત્વ કૃતસત્ત્વ જાનીમઃ ।
દત્તો મર્પોદામકિમાર્ગીયસેવાવિપયકથદ્વાયા અપિ નિર્ગુણત્વં તત્ર સાધ્માદક્ષસદ્ધિનીપુ સગુણત્વં શ્રવીપિ ।
પિચ્છ, 'શા મન્મનસ્કા મત્માણા મદ્યર્થે સ્વચ્છદ્દેહિકા' इत्यादिना प्रमुणैव, 'एताः परं वतुभूत' इत्यादिनो-
द्भवेन 'नोद्भवोऽण्वपि मध्यून' इत्यादिना भगवता स्तुतेनापि चरणरेणुशार्पणपूर्वकं स्तुता इति क
वद्व्यपशङ्कापि । नतु कामोपायिलोहवत्त्वेन तथोच्यत इति चेत् । न । तयालोहे भगवतोऽपि विपद्यान्तर-

અગ્નીઆરમા શ્લોકમાં કહ્યું, આઠમા શ્લોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજનોને દેહનિવૃત્તિપૂર્વક મોક્ષ મળ્યો નથી
એટલે ત્યાં તે પ્રમાણે કહ્યું નથી. આ પ્રમાણે આઠમા શ્લોકમાં જણાવેલા કૃતિરૂપા ગોપીજનો અને
નવ, દસ અને અગ્નીઆર એ ત્રણ શ્લોકમાં જણાવેલાં અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનો એક જ પ્રકારનાં છે,
કૃતિરૂપા ગોપીજનો ઉચ્ચકોટિનાં અને અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનો નીચકોટિનાં એમ નહિ.

સમાધાનઃ—અરે ! તારા જેવા શંકા કરનારની આ ભૂખંતાની પગપાછા ! કારણ કે તારી પાસે
વિચારરૂપી ચક્ષુઓ નથી એટલે અહિરૂપતા અને અસસંગરૂપી પર્વતોની ખીણોમાં અફળાઈને પડવાથી
તાઈ અંતઃકરણ એટલું બધું દુષ્ટ થઈ ગયું છે કે શુકદેવજી જેવા મુનિઓ જે કહે છે તેનો પણ તે નિચાર
કરતો નથી. જો, ગોપીજનો ઘેર ન ગયાં એ વસ્તુ લોકમાં અસંભવિત છે અને તેથી તે કેમ સભવે-
આ શંકાને દૂર કરવાને માટે નવ, દસ અને અગ્નીઆર એ ત્રણ શ્લોકમાં જણાવેલી કથાનું તે વર્ણવ કર્યું
અને તેનો ભાવ પણ તે વર્ણવ્યો. તો હવે એ કથાનો અર્થ હું તને પૂછું છું—આ કથા કત્પિત છે કે
તે સિદ્ધ જ હતી અને તેનો અહીં ફક્ત અનુવાદ કરવામાં જ આવ્યો છે ? જો મિહાતવાદરૂપી બીજો
પક્ષ તને સંમત હોય તો ખરી એ વિષે હું તને પ્રશ્ન પૂછું છું કે અર્ધા ગોપીજનોનો પ્રતિબધ કરવામાં
શો હેતુ છે ?

સાધનવિમુક્ત સદપિ પ્રતિક્ષણં સ્વરૂપે સ્તીયતે, અગ્નિમાગ્નિમહીત્યારસાનુભવાયં ભગવાન્ પરં પુનઃ પુનઃ
પૃથપૃથ સાગનુભાવયતીત્વચિન્ત્યાનન્તશક્તિમતિ ન કિંશ્ચિદાશ્ચર્યમિત્યાશ્ચયેનાહ યત્ એતદિતિ । શુદ્ધસ્વ-
ધુના હીલેતરાનનુસંધાનાદ્ભાવનયા તથૈવ સ્થિત રત્યેતદિત્યુક્તવાન્, વર્તમાનપ્રયોગં ય કૃતવાન્, યામેવ
હીલામનુભવતીતિ સર્વમનવચમ્ ।

નન્વેતદ્દેપરીત્યમપિ સુવચમ્ । તયાહિ । एता अपि पूर्वोक्तमध्यपातिन्य एव । अत एव पूर्वोक्ते
तासामनिवृत्तिमुक्त्या तादृशी सा लोकेऽस्तसम्भावितेति सा क्यमुपपद्यत इत्याशङ्कानिरासावाह
अन्तर्गृहेत्यादि । अत्रायं भावः । पूर्वं हि यत्नेन निवर्तनम् । तथा सति निवृत्तिर्हि विपरीत-
क्षत्रियया भवति । सा चातिदूरे, वयस्सत्सजातीयः काश्चिद्भ्रातृविकृते क्रियया प्रतिबन्धे तत्प्रतिबन्धं
वेदमपि त्यक्त्वा भगवत्सङ्गता जाताः । तथा चैतादृश्यः पूर्वोक्ताः सर्वा इति युक्तेषामनिवृत्तिः ।
किञ्च, ‘तद्भावनायुक्ता’ इतिपदे वच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वेन पूर्वं च पूर्वोक्तानामेव भावस्योक्त्यादे-
हद्भावनसजातीयभावपरत्वं पूर्वोक्तानामपीति गम्यते । तेनैवप्रिष्ठाशेषधर्मवत्त्वं वप्रापि सिध्यति । एतासां

એમ બતાવે છે કે ગોકુલ તો સર્વસાધનરહિત હોવા છતાં પણ દરેક ક્ષણે ભગવાનના સ્વરૂપમાં લય
પામે છે, પણ ખીલ આગળની લીલાના રસના અનુભવને માટે ભગવાન્ વારંવાર તેમને પોતાના
સ્વરૂપથી છૂટા પાડીને તે તે લીલાનો અનુભવ કરાવે છે. આ પ્રમાણે અચિન્ત્ય અનન્ત શક્તિવાળા
ભગવાનને વિષે કાંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી એમ કહેવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે યતઃ एतद्, જેનાથી આ
ગોકુલ સુદૃઢ થાય છે. શુકદેવજીને તો હમણાં લીલા વિના ખીલ પદાર્થનું અનુસંધાન ન હોવાથી તે પોતે
ભાવનાવડે ગોકુલમાં લીલામાં જ સ્થિતિ કરી રહ્યા છે એટલે તેમણે યત્ન એ પ્રમાણે કહ્યું અને મુચ્ચતે
એ પ્રમાણે વર્તમાન કાળનો પ્રયોગ કર્યો. આ પ્રમાણે શુકદેવજી સસલીલાનો અનુભવ કરી રહ્યા છે
એટલે સર્વ વર્ણન યોગ્ય છે.

શંકા:—અત્યાર સુધી તમે જે કહ્યું કે સસંમંડલનાં ગોપીજનો નિર્મુલ્ય છે અને અંતર્મુદગતા
ગોપીજનો સશુલ્ય છે તેનાથી વિરુદ્ધ પણ સારી રીતે કહી ચક્ર્ય એમ છે. જેમકે—આ અન્તર્મુદગતા
ગોપીજનો પણ પહેલાં જણાવેલાં ગોપીજનોના જેવાં જ છે. તેથી જ આક્રમા રહીકમાં તેઓ ન ગયાં
એમ કહેવામાં આવ્યું. ઓછો આ પ્રકારે પોતાને ઘેર ન લાય એ તો રહીકમાં ગયું અસંભવિત છે માટે
તે ઓછો ઘેર ન ગયાં તે શી રીતે થતી શકે છે એ શંકા દૂર કરવાને માટે શુકદેવજીએ અત્યર્થ હયાદિ
ત્રણ રહીકો (નવ, દસ અને અગીઆર) કહ્યા. અહીં આ પ્રમાણે તાત્પર્ય છે. પહેલાં આક્રમા રહીકમાં
પતિ વગેરેએ શબ્દો વડે ગોપીજનોને અટકાવવા માંડ્યાં. આ પ્રમાણે ચતાં, ગોપીજનોની નિવૃત્તિ
વિપરીત ક્રિયાથી—પાછા ફરવાથી—આમ. પણ તે વિપરીત સ્વક્રિયાની થાત તો થતી દૂર રહી, કારણ
કે તેમના જેવાં જ બીજાં કેટલાંક અન્તર્મુદગતા ગોપીજનોનો ભારે તેમના પતિ વગેરેએ ક્રિયા વડે
પ્રતિબંધ કર્યો ત્યારે પતિ વગેરે જેનો પ્રતિબંધ કરવા હતા એવા દેહનો પણ તે ગોપીજનોએ ત્યાગ
કર્યો અને પછીથી તે ભગવાનની સાથે સમગ્રમ યાગ્યાં. અર્થાત્ પૂર્વોક્ત સર્વ ગોપીજનો આ પ્રકારનાં—
અંતર્મુદગતા ગોપીજનો જેવાં—જ છે તેથી આક્રમા રહીકમાં ગોપીજનો ઘેર ન ગયાં એ વાત જે
કહેવામાં આવી છે તે ગરોબર છે. બીજી નવમા રહીકમાં આવેલા તદ્ભાવનાયુક્તાઃ એ પદમાં તત્ શબ્દ
પહેલાં જણાવેલા પદાર્થનો સંબંધ દર્શાવે છે, અને પહેલાં આક્રમા રહીકમાં પૂર્વોક્ત મુતિરૂપા ગોપી-
જનોના શાવનું જ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, એટલે નવમા, દસમા અને અગીઆરમા રહીકમાં
વર્ણવેલાં અન્તર્મુદગતા ગોપીજનોની સાથે પહેલાં આક્રમા રહીકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજનોમાં પણ છે એમ
જણાય છે. તેથી નવ, દસ અને અગીઆર એ ત્રણ રહીકમાં વર્ણવેલાં અંતર્મુદગતા ગોપીજનોના
અથ ય ધર્મો આક્રમા રહીકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજનોમાં પણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અંતર્મુદગતા
ગોપીજનોને વિદેહ સુપ્તિ આપી એટલે દેહની નિવૃત્તિ વિના સુપ્તિ હોતી નથી એ પ્રમાણે શુકદેવજીએ

મુક્તિર્લેભેતિ તન્નિજ્ઞાનં વિના ન સેતિ વ્યયોક્તમ્ । વાસા ન વયેતિ ન વયોચ્યમિતિ ચેત્, બહો શઙ્ઘાદ્ય-
માનિનો મૌઘ્યદાઢ્યં તથ । ચમ્પાદાલોચનરોચનરાદિસેન વાદિર્ઘૌરાસસ્તદ્વાચ્યગિરિગર્ભાતપાતવિ-
વશાજ્ઞઃ પરોચ્યમપિ નાનુસધત્વે । તથા દ્વિ । વચ્છદ્ધાનિરાસાયેવલ્ક્યાત્વતારિતા તદ્વાચ્ય દ્વયા
વર્ણિતઃ, તત્ ત્વા વૃચ્છામસ્તવર્થમિય કથા કલ્પિતા સત સિદ્ધિવાનૃદિતા । અન્ત એવ સમતચ્ચેત્, યનાપિ
ત્વા વૃચ્છામઃ, યવાસા પ્રતિવચ્ચે કો હેતુરિતિ । સ્વપ્રિયાસ્થપિ સગુણત્વ ક્યાપદિતુમેતાસા પ્રતિવચ્ચો
હરિણં કૃત્વ ઇતિ ચેદ્રવીપિ, ઇન્ત એવનિચારત્વસ તત્ શતથા દ્વદચ નામ્નુદન્ કૃતસન્ન જાનીમઃ ।
યતો મર્વાદામધિમાર્ગીયસેવાધિપયકશ્રદ્ધાયા અપિ વિર્ગુણત્વ તત્ સાક્ષાદ્વ્રસદ્વિનીપુ સગુણત્વં પ્રવીપિ ।
કિન્ન, 'જા મન્મતસ્તા મત્પ્રાણા મધર્થે સ્વચ્ચૈદ્દિશ્વા' इत्यादिना प्रमुच्य, 'यथाः पर वतुभूत' इत्यादिनो-
द्भवेन 'नोद्वयोऽण्वपि मन्मथून' इत्यादिना भगवत्ता स्तुतेनापि चरणरेणुप्रार्थनापૂર્વकं स्तुता इति फ
वद्रन्वचकृत्वापि । ननु कामोपाधिस्तेह्वरवेन तयोच्यत इति चेत् । न । तथास्नेहे भगवतोऽपि विषयान्तर-

અગીઆરમા શ્લોકમા કહ્યુ આઠમા શ્લોકમા વર્ણવેલા ગોપીજનોને દેહનિવૃત્તિપૂર્વક મોક્ષ મળ્યો નથી
એટલે ત્યા તે પ્રમાણે કહ્યુ નથી આ પ્રમાણે આઠમા શ્લોકમા જણાવેલા કૃતિકૃષ્ણ ગોપીજનો અને
નવ, દસ અને અગીઆર એ ત્રણ શ્લોકમા જણાવેલા અતર્ગૃહગતા ગોપીજનો એક જ પ્રકારના છે,
કૃતિકૃષ્ણ ગોપીજનો ઉચ્ચકોદિના અને અતર્ગૃહગતા ગોપીજનો નીચકોદિના એમ નહિ

સમાધાન—અરે ! તારા જેવા શક્ત કરનારની આ મૂર્ખતાની પસંદગી ! કારણ કે તારી પાસે
વિચારકૃષ્ણી અનુઓ નથી એટલે બહિર્ગૃહગતા અને અંતઃસમૃદ્ધી ધર્વતોની ખીણોમા અજ્ઞાનને ધડબધી
તાડી અત કવચ એટલુ બધુ દુઃખ થઈ બધુ છે કે શુકદેવજી જેવા મુનિઓ ને કહે છે તેનો પણ તું વિચાર
કરતો નથી જો ગોપીજનો ઘેર ન ગયા એ વસ્તુ લોકમા અમલવિત છે અને તેથી તે કેમ સહાયે-
આ શકાને દૂર કરવાને માટે નવ, દસ અને અગીઆર એ ત્રણ શ્લોકમા જણાવેલી કથાતુ તે વર્ણન કહ્યુ
અને તેનો બાપ પશુ તે વર્ણવ્યો તો હવે એ કથાનો અર્થ હું તને પૂછુ છું —આ કથા કથિત છે કે
તે સિદ્ધ જ હતી અને તેની અહીં કૃષ્ણ અનુચ્છ કરવામા જ આવ્યો છે ? જો સિદ્ધાનુવાદકૃષ્ણી બીજો
પક્ષ તને સમત હોય તો પછી એ વિષે હું તને પ્રશ્ન પૂછુ છું કે બધા ગોપીજનોનો પ્રતિબધ કરવામાં
શો હેતુ છે ?

આઠમા શ્લોકમા વર્ણવેલા સ્વપ્રિયા ગોપીજનો પણ સચુ છે એ દર્શાવવાને માટે આ અતર્ગૃહ-
ગતા ગોપીજનોનો પ્રતિબધ લગવાને પોતે જ પતિ વચેદેવી દ્વારા કહ્યું—એમ તો તું કહેતો હોય તો
અરેખર ! તે ખેદની વાત છે, અને આ પ્રમાણે વિચાર કરતા તારા દૃઢવના સો કેકડા કેમ ન થઈ ગયા
તે હું સમજી શકતો નથી કારણ કે ત્યા મર્થમલહિતમાર્ગની તેવા વિચેની શ્રદ્ધા પણ નિર્ણય છે ત્યા
આજ્ઞાતુ ભગવાનનો અમાગમ કરનારી ગોપીજનો જેમતુ આઠમા શ્લોકમા વર્ણન કરવામા આવ્યું છે તે
મથુજી છે એમ તું કહે છે (તેથી અને વાણી એ જાય છે) વળી “તે ગોપીજનોનું મન મગમ છે,
તેમની ઇન્દ્રિયો મગમ છે અને આરે માટે તેમણે દેહની ઉપયોગી વસ્તુઓનો ત્યામ કર્યો છે” ઇત્યાદિ
શબ્દોમા ભગવાને પોતે જ ગોપીજનોની સ્તુતિ કરી છે, “ઉદ્ધવ મનથી જરા પણ ન્યૂન નથી” એ
પ્રમાણે ભગવાને જેમની સ્તુતિ કરી છે એવા ઉદ્ધવજી પણ “આ ગોપીજનો ઉત્તમ પ્રકારે દેહ
ધારણ કરનારા છે” ઇત્યાદિ શબ્દોમા ગોપીજનોના ચતુરવળી પ્રાર્થના કરંને તેમની સ્તુતિ કરે છે.
તો પછી એવા ગોપીજનોમાં સચુવના ગ્રન્થની રાષ્ટ્ર પણ ક્યાથી હોઈ શકે ?

ગંઠાઃ—આઠમા શ્લોકમા જણાવેલા ગોપીજનોને જાણના એ ગ્રેહ હતો તે કામની
ઉપાધિનો હતો અને તેથી તે ગોપીજનોનો દેહનિવૃત્તિપૂર્વક મોક્ષ ન થયો એમ કહેવામા આવ્યું છે.

તુલ્યત્વેન 'સંલગ્ન્ય સર્વવિપયા'મિતિકથનાનુપપત્તેઃ । વિપયાર્થમિવાગમનાત્ । ન ય ભગવતો વિપય-
ત્વેઽપિ તદતિરિક્તવિષયાણાં ત્યાગોઽનૂચત્ इति वाच्यम् । 'તવ પાદમૂલં પ્રાપ્ત'શ્લોકવિરોધાત્ । ન હિ
કામિન્ય એવં વદન્તિ કિન્તુ મત્તઃ યય । કિન્તુ, અતિલોકે પૂતનામુપયઃપાનાનન્તરં રક્ષાકરણે શ્રીશુકેન
દેતુરુક્ત 'ઇતિપ્રણયવદ્ધાનિર્ગોપીમિ'રિતિ । ન હિ ઘાટશ્ચે કામોપાધિકઃ સ સંભવતિ । ન વા ઘાટશીના-
મહત્તાદિલાગઃ સંભવતિ, પ્રત્યુત તદાદિ સર્વં પ્રસાપ્યાગમનં કુન્જાવત્ । તદનન્તરં ચદ્રમણં વતુ 'રસો વે
સ' ઇતિશ્રુતેઃ સ્વરૂપસ્ય રસાત્મકત્વાદ્રસરીલા સ્વરૂપાનન્દદાનમેવ । 'સાત્ત્વિકં મુલમાત્મોત્થં વિષયોત્થં
હુ રાગસં । તામસં મોહદૈન્યોત્થં નિર્ગુણં મદપાશય'મિતિ મગવદ્ધાવ્યાત્ મગવત્સમ્બન્ધિમુલસાપિ
શુણાશીતત્વમેય) ॥ ૧૬ ॥

एवं प्राप्तज्ञिकं परिहृत्य प्रत्युतमाह ता दृष्टेति ।

ता दृष्टान्तिकमायाता मगवान् ब्रजयोपितः ।

अषदद्वयतां श्रेष्ठो वाचःपेशैर्विमोहयन् ॥ १७ ॥

સમાધાનઃ—આ પ્રમાણે સંકટ કરવામાં આવે છે તે ચોચ નથી. જે ભગવાનમાં ગોપીજનોનો
એક કામમૂલક હોય તો ભગવાન્ પશુ ભગવાના બીજા બધા પદ્યોના જેવા ચર્ચ બન્ય, અને તેથી “બધા
વિષયોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીને” જે ગોપીજનોનું વચન થઈ શકે નહિ, કારણકે (ગોપીજનોનો
ભગવાનમાં કામમૂલક એક હોય તો) તેઓ ભગવદ્પ વિષયને માટે જ અપેક્ષા હોવાં જોઈએ. ભગવાન્
ગોપીજનોના કામનો વિષય થાય તો પશુ ભગવાન્ વિનાના બીજા બધા વિષયોનો ત્યાગ કરવાની વાત
સંલગ્ન્ય સર્વવિપયાન્ એ શ્લોકમાં કહેવામાં આવેલી છે—એમ કોઈએ સંકટ કરવી નહિ; કારણ કે
(તેમ સંકટ કરવાથી) “તમારા ચરણમાં અમે પ્રાપ્ત થયાં છીએ” જે વચનની સાથે વિરોધ આવે છે.
ભગવાનના ચરણકમલને પ્રાપ્ત થવાની વાત કામિની કીઓ કરતી નથી, પરંતુ ભકતો જ તે પ્રમાણે કહે
છે. વળી જ્યારે ન્હાના બાળકરૂપે ભગવાને પૂતનાના પ્રાણ અને સ્તવનું પાલ કર્યું ત્યારે ગોપીજનોએ તેમનું
રક્ષણ કર્યું હતું. અને ‘પછી શુકદેવજીએ “આ પ્રમાણે ભક્તિજન્ય એક વડે બંધાએલી ગોપીજનોએ
જેમનું રક્ષણ કર્યું એવા ભગવાન્.....” ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કહ્યું કે ગોપીજનોએ ભગવાનનું જે રક્ષણ
કર્યું તેનું કારણ એ કે તેમનો ભગવાનમાં ભક્તિજન્ય એક હતો. આવા ન્હાના બાળકને વિષે કામોપાધિક
એક બીજાકુલ સંભવતો નથી. વળી કામિની કીઓ અંજન વગેરેનો ત્યાગ કરે તે પશુ સંભવતું નથી,
પશુ કુખ્તાની માફક અંજન વગેરેથી દેહની શોધા કરીને પોતાના કાન્તાની પાસે આવે છે. ગોપીજનો
ભગવાનની પાસે આવ્યાં હાર પછી ભગવાને તેમની સાથે જે રમણ કર્યું તે તો તેમણે ગોપીજનોને
રસાશાસ્ત્રની રીતે સ્વરૂપાનન્દનું જ સ્વ કર્યું છે, કારણ કે “અરેઅર પરમાત્મા રસરૂપ છે” જે કુતિર્ન
આધારે ભગવાનનું સ્વરૂપ રસાત્મક ॥ (અને એ જ રસાત્મક સ્વરૂપનું સ્વ ભગવાને રમણદાસ કર્યું
છે, ભદ્રાલુદ્ધિથી ભગવાને રમણ કર્યું નથી.) “આત્માથી જે સુખ મળે છે તે સાત્ત્વિક છે, વિષયથી જે સુખ
મળે છે તે રાજસ છે, મોહ અને દેન્યથી જે સુખ મળે છે તે તામસ ॥ અને ભારથી જે સુખ મળે છે
તે નિર્ગુણ છે.” જે પ્રમાણે અગ્નીઆરભા સ્કન્ધમાં ભગવાનની વ્યાસ છે અને તે ઉપરથી જમ્બુય ॥ કે
ભગવત્સંબંધી સુખ પણ નિર્ગુણ જ છે.) ૧૬

આ પ્રમાણે પરીક્ષિતની પ્રસંગિક સંકટ દૂર કરીને શુકદેવજી નીચેના ત્રણ એ શ્લોકમાં આવતા
વિષયનું નિરૂપણ કરે છે:—

ते प्रगप्सीओने पोतानी पारो आवेक्षां जेधने वक्ताभ्योभां श्रेष्ठ

એવા ભગવાન્ સુંદર શબ્દવાર્ણા વાજ્રોથી મોઢ પમાડતા બોલ્યા. ૧૭

ચાલુ સમાહૃતાઃ સમાગતાસ્તા ન નિવાર્યન્તે, યાઃ પુનઃ સગુણાઃ સમાગતા અન્યસમ્પન્નિધન્યઃ, તાઃ શબ્દશ્રવણાત્ સમાગતા इति શબ્દેન નિવારણીયાઃ । અન્યરોપતવા મજનમયુક્તમિતિ । કરિષ્યમાણ-
લીલા તુ સર્વભાવપ્રપત્તિસાધ્યા, અતો ચિવારણાર્યં યત્રગાહ । તા ‘દુદન્ત્ય’ इत्याद्याઃ અન્તિકમાયાતા
દૃષ્ટા સ્વાર્થમેવાગતા इति નિશ્ચિત્ત ભગવાન્ સર્વશઃ સર્વસમર્થોપિ વા અપિ વ્રજયોપિતઃ અપાહૃતાઃ
સ્વકીયાશ્ચ । અતઃ સર્વોનુપપત્તિરહિતા અપિ દૃષ્ટા અવદત્ । ધર્મપ્રવોધનાર્થં વક્ષ્યમાણમુક્તવાન્ ।
નતુ તાઃ પૂર્વં નિવાર્યમાણાઃ સમાગતાઃ કયમેતદ્વાક્યેન નિવૃત્તા મનિષ્યન્તિ, અતો વ્યર્થો વાક્ય-
યાસ इति चेत्, તત્રાહ વક્તાં શ્રેષ્ઠ इति । એ કેવિદ્વદન્તિ લેખાં મધ્યે શ્રેષ્ઠઃ । અતો દુદયગામ્યસ્ય

જે ગોપીજનોને—કુમારિકાઓ અને અન્તર્ગૃહમત્તા ગોપીજનો (જે શુશ્રુભય દેહનો ત્યાગ કરીને નિર્શુભ્ય દેહથી ભગવાનની પાસે આભ્યાં હતાં તે)—ભગવાને બોલાવ્યાં હતાં તે ભગવાનની પાસે આવેલાં છે. તેમને ભગવાન્ પોતાની પાસે આવતાં અટકાવતા નથી. પણ જે દુદન્ત્યઃ ઇલાદિ ત્રલોકીમાં જન્માવેલાં સશુભ્ય ગોપીજનો હતાં અને જે સિવાહિત હોવાથી બીજાની-પોતાના લૌકિક પતિની-સાથે સંબંધવાળાં હતાં તે ભગવાનનાં વેલુનાદના શબ્દનું શ્રવણ કરીને ભગવાનની પાસે આભ્યાં હતાં તેથી ભગવાને તે ગોપીજનોનું કેવળ શબ્દથી-હૃદયથી નહિ-નિવારણ કરવું યોગ્ય છે, કારણ કે લક્ષિતમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે કોઈ પણ ઉપાધિ અથવા પ્રયોજનથી ભગવાનનું ભવન કરવું યોગ્ય નથી. (જે આ ગોપીજનો કેવળ વેલુનાદના શબ્દથી જ પ્રેરાઈને આભ્યાં હશે-અને ભગવાનને માટે જ નહિ આભ્યાં હોય તો-શબ્દથી જ ભગવાન્ તેમનું પોતપોતાને ઘેર જવાનું કહેતાં જ તે ગોપીજનો પોતાને ઘેર આવ્યાં જશે. પણ આગળ ઉપર આપણે જોઈએ છીએ કે ગોપીજનો ભગવાનના શાષ્ટિક નિવારણથી ઘેર આવ્યાં જતાં નથી. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આ ગોપીજનોનું આશ્રમન ઉપાધિરહિત હતું.) ભગવાન્ આગળ ઉપર જે સસલીલા કરવાના છે તે કેવળ સર્વભાવપ્રપત્તિથી સિદ્ધ થાય એમ છે. અર્થાત્ જે સર્વાભિજ્ઞવપૂર્વક ભગવાનને શરણે લાયક છે તે જ સસલીલાનો અધિકારી બને છે તેથી ભગવાને સશુભ્ય ગોપીજનોને ઘેર પાછાં મોકલવા માટે વાચનિક પ્રયત્ન કર્યો એમ શુદ્ધવેદ્ય આ ત્રલોકીમાં કહે છે.

જ્ઞાઃ—દુદન્ત્યઃ {૨૦-૨૬-૫} દેહતાં ઇલાદિ વર્જનવાળાં ગોપીજનો. તેમને પોતાની પાસે આવતાં જોઈને ભગવાને જાણ્યું કે તે પોતપોતાના સ્વર્થને માટે જ આભ્યાં છે. મગવાન્ સર્વશઃ છે અને સર્વસમર્થ પણ છે અને તેથી તેમને ગોપીજનોના પતિ પુત્ર વગેરેનો લભ નથી જ. વળી આ ગોપીજનો મજામાં રહેનારી સ્ત્રીઓ છે એટલે તેમનામાં હૃદયમાં એક લાવ અને બહારથી ખીતે લાવ એવું કાપટ્ય નથી, અને મજાના સ્વભાવને લીધે તેઓ ભગવદીય છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં કોઈ પણ જાતની અયોગ્યતા નથી. એવાં ગોપીજનોને પોતાની પાસે આવતાં જોઈને ભગવાન્ બોલ્યા. કોઈ પણ જાતની ઉપાધિથી પ્રેરાઈને ભગવાનનું ભવન કરવું અયોગ્ય છે એ લક્ષિતમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત સમજાવવાને માટે ભગવાને ગોપીજનોને ઘેર જવાનો ઉપદેશ કર્યો.

શંકાઃ—આ ગોપીજનોના પતિઓ, પુત્રો, બંધુઓ વગેરેએ કહેલાં તેમને ઘરની બહાર જતાં અટકાવવા પ્રયાસ કર્યો હતો, છતાં પણ તે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ચાલી આભ્યાં. તો પછી ભગવાનના ઉપદેશથી આ ગોપીજનો ઘેર પાછાં ચી રીતે જવાનાં છે? માટે ગોપીજનોને ઘેર પાછાં મોકલવાનો ભગવાનનો આ શાષ્ટિક પ્રયાસ બર્થ છે.

સમાધાનઃ—આ પ્રમાણે શંકા થાય તો શુદ્ધવેદ્ય કહે ॥ કે ભગવાન્ વક્તાં શ્રેષ્ઠઃ—વજાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. જે કોઈ બીજાનાઓ આ જગતમાં છે તેમાં ભગવાન્ શ્રેષ્ઠ વક્તા છે. તેથી ભગવાનનાં મધ્યન સાંબળનારનાં હૃદયમાં જેથી લાયક છે. તેથી જ્યાં સુધી ગોપીજનો કેવળ ભગવાનના શબ્દથી ઘેર પાછાં આવ્યાં જતાં હોય ત્યાં સુધી ભગવાનને કિંવાથી ગોપીજનોને ઘેર પાછાં મોકલવાની જરૂર નથી.

વચનં ભવતિ । અતો યાવદ્વચતેન નિવૃત્તા ભવન્તિ, તાવન્ન કૃત્તો ચોઙ્ગનીયાઃ । કિન્ન, બલૌકિ-
કમપ્યસ્ય નિવર્તતે સામધ્યમસ્તિ તદાહ વાચઃપેશૌર્વિમોહયમિતિ । વાચઃપેશાઃ વાસ્તોન્દર્પયુક્તાઃ
પાન્દાઃ તૈર્વિષેપેન મોહયન્ । અથ વા । તા દટ્ટીકર્તુમેવ સમ્યક્ મોહનાર્થં નિષેધયાક્યાન્યુત્તવાન્,
અન્યથા ગચ્છેયુરેવ । અતઃ અર્થતો નિવારયન્ અપિ પર્યવસાનતો ન નિવારયતિ ॥ ૧૭ ॥

ભગવદ્વાક્યાન્યાદ સ્વાગતમિત્યાદિદશમિર્વક્ત્રવિધાતાં નિવારકાણિ ।

શ્રીભગવાનુવાચ—સ્વાગતં યો મહાભાગાઃ પ્રિયં કિં કરવાણિ યઃ ।

વ્રજસ્યાનામયં કચિત્ વ્રૂતાગમનકારણમ્ ॥ ૧૮ ॥

તનોરજાતકયભેદાઃ સ્થાન્તપર્યવસાનતઃ । નિરૂપ્યન્તે સ્ત્રિયસ્તાસુ વાક્યાન્યપિ યથાપદમ્ ॥ ૧ ॥

પ્રથમતત્વામસસાત્ત્વિકવ્યો નિવાર્યન્તે, તત્તત્વામસસાત્ત્વિકાઃ, તત્તત્વામસસાત્ત્વિકાઃ, દશમેડિ
વિભાગ્યાઃ । પ્રથમં સમાગતાત્ લૌકિકન્યાયેનાહ સ્વાગતમિતિ । કુશલપ્રશ્નોડયમ્ । ક્ષો યુષ્માકસાતામનં
સ્વાગતં કિસિતિ । સ્તુતિઃસાહ મહાભાગા इति । મવત્રીનાં મદદગમ્યમ્, અતઃ સ્વાગતમનેવ તત્તપિ

વળી ભગવાનની ખાસે ગોપીજનોને ઘેર પાછાં મોકલવાનું અલૌકિક સામર્થ્ય પણ છે એમ
શુકદેવેજી વાચઃપેશૌર્વિમોહયન્ એ શબ્દોમાં કહે છે. વાચઃ પેશાઃ એટલે ઝુંદરવાણી વાળા શબ્દો; શ્રાવા
શબ્દો વડે ભગવાન ગોપીજનોને વધારે મોહ પમાડતા હતા. અથવા તો તે ગોપીજનોને વધારે દહ
બનાવવાને માટે જ અને રસના પોષણને માટે જ સારી રીતે મોહ ઉત્પન્ન કરવા સારુ ભગવાન ‘તમે
અહીં ઉભાં તું રહો, પણ ઘેર ત્યાંનાં ભાવ’ એ પ્રમાણે નિષેધ કરવામાં વાકયો બોલ્યા. જો ભગવાન આ
પ્રમાણે રસના પોષણને માટે નિષેધ વાકયો બોલ્યા ન હોય તો તે ગોપીજનો ઘેર પાછાં જ ચાલ્યાં
જાય, તેથી ભગવાન પોતાનાં વાકયોના વાચ્ય અર્થથી-ઉપરથી એકદમ સમજાતા અર્થથી-ગોપીજનોને
મનમાં રહેવાની ના ખાટે છે છતાં પણ તાત્પર્યવિધી તેમને ના પાડતા નથી. ૧૭

ગોપીજનો સહુજી નિર્ણય લેતે કરીને દસ પ્રકારનાં છે એટલે તેમનું નિવારણ કરવાને માટે હવે
શુકદેવેજી સ્વાગતમ્ ઇત્યાદિ દસ શ્લોકમાં ભગવાનનાં વાકયો કહે છે.

શ્રીભગવાનુ વ્યથા—

હે મહાભાગ્યશાળીઓ, તમે બલે પધાર્યાં. હું તમારું શું પ્રિય કરું ?

વ્રજમાં તો કુશળ છે ને ? બોલો, અહીં આવવાનું શું કારણ છે ? ૧૮

તમસ, રજસ, અને સત્ત્વ એ ત્રણ ગુણોનું ફળ અનુક્રમે નાશ, ઉત્પત્તિ અને પાલન છે. પ્રભુનો
સમાગમ કરવામાં જે પદાર્થ વિલંબ કરાવતો હોય તે પદાર્થનો નાશ કરવાનું કામ તમસનું છે, પ્રભુની
સાથે સમાગમ થવામાં જે વિલંબ થતો હોય તે સહન ન કરવાને માટે ત્રણ ગુણોના ઉત્પન્ન કરવા એ
કામ રજસનું છે અને તે આવતું પોષણ કરવાનું કામ સત્ત્વગુણનું છે. બધા ગુણોનું તાત્પર્ય આ ત્રણ
પ્રકારના કૃણમાં છે તેથી ગોપીજનોમાં તમસ, રજસ અને સત્ત્વ એ ત્રણ ગુણોના લેહો રહેલા છે, અને
એવા લેહવાળી સ્ત્રીઓનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ દસ પ્રકારનાં ગોપીજનોની અંદર
ભગવાનનાં દસ વાકયો યથાયોજ્ય મલી રહે છે.

ભગવાન પહેલાં તામસસાત્ત્વિક ગોપીજનોનું નિવારણ કરે છે, પછીથી તામસરજસીઓનું
અને ત્યાર પછી તામસતામસીઓનું નિવારણ કરે છે. આગળના શ્લોકોમાં પણ ગોપીજનોનો આ પ્રકારે
જ વિભાગ પાડવાનો છે. ભગવાન જે ગોપીજનો પોતાની ખાસે આવ્યાં હતાં તેમને પહેલાં લૌકિક ન્યથે
સ્વાગતમ્-શબ્દે પધાર્યાં-એ પ્રમાણે કુશળ પ્રશ્ન પૂછે છે. તમે બધાં આવ્યાં તે બહુ સારું થયું. કેમ
આવ્યાં છે તે પ્રશ્નજન કહેસો ? મહામાયા-મહાભાગ્યશાળી-એ પ્રમાણે ભગવાન ગોપીજનોની સ્તુતિ
કરે છે, તમારું ભાસ્ય મોટું છે, તેથી તમારું આગમન સારું જ છે; છતાં પણ ગોપીજનોને ભગવાન પૂછે

પૂજ્યત્વં ઇતિ લોકોક્તિઃ । વસ્તુત્સુ નિષ્પત્યૂહં મગવત્સામીપ્યમગતા ઇતિ । સમાગતાનાનુપચારમાહ પ્રિયં કિં કરવાણિ વ ઇતિ । કિંચિત્વાર્થયિતુમાગતા ઇતિ લક્ષ્યન્તે, તથા સતિ તદ્વક્તવ્યમ્ । અર્થાત્ પતાપ્તાં ગાદં સમાવતઃ પ્રિયઃ કિન્તુ કામતઃ પ્રિય ઇતિ દામિતમ્ । વ્યવયોજનં ત્રિવિધં ભવતિ, રૂપરૂપ-મનિષ્ઠનિષ્ઠિતરૂપં દેશકાલજ્ઞવહિતં કામિતં ચ । તત્રાપિ ત્રૈવિધ્યમસ્તીતિ વાચ્યત્રયં વા । યદ્વત્સો ભાવન્તઃ સમાગતાઃ, તત્ર કિં વ્રજે કથંન વપદ્રવો જાતઃ, યદ્ દ્વાપયિતું તેપાં સમાગમનમ્, પૂર્વપૂર્વા-નદ્વીકારે વત્તરોત્તરવાસ્યમ્ । વદિ પ્રિયમપિ ન કિંચિત્કર્તવ્યમ્, વ્રજે ચ ન કાપ્યતુપપત્તિઃ, તદા આગેમનકારણં મૃત ॥ ૧૮ ॥

તથાપ્યનુચરે સ્વયમેવ પશ્યાન્તરં કલ્પયતિ । યથા ભવન્તઃ સમાગતાસ્તથા વયમપીલાશ-હ્વાહ રજનીતિ ।

રજન્યેષા ઘોરરૂપા ઘોરસત્ત્વનિપેવિતા ।

પ્રતિયાત વ્રજં નેહ સ્વયં સ્ત્રીભિઃ સુમધ્યમાઃ ॥ ૧૯ ॥

एषा रजनी न तु दिनम् । दिवस एव क्षरण्ये कार्वाणं गम्यते, अयं तु चन्द्रो न तु सूर्ये

છે તે દોહને અનુસરીને. વાસ્તવિક રીતે તો ગોપીજનો કોઈ પણ પ્રકારના પ્રતિબંધ વિના ભગવાનની પાસે આવ્યાં છે. આવેલાં ગોપીજનોનો સંકાર કરતાં ભગવાન્ કહે છે કે પ્રિયં કિં કરવાણિ ષઃ—તમારું શું પ્રિય કરું ? તમે કોઈક માગવા આવ્યાં છો એમ જણાય છે. જો એમ હોય તો તમારે જે માગવાનું હોય તે કહી દો. અર્થાત્ હું—ભગવાન્—આ ગોપીજનોને સ્વભાવથી જ પ્રિય નથી પણ કોઈ પ્રયોજનને લીધે પ્રિય છું એમ ભગવાને ગોપીજનોનો સંકાર કરતાં જણાવ્યું. આ પ્રયોજન ત્રણ પ્રકારનું હોય છેઃ—૧) પ્રાપ્તિ, અનિષ્ઠની નિવૃત્તિ, અને દેશ અને કાલથી દૂર એવા પદાર્થની કામના. અથવા તો તેમાં ત્રણ ત્રણ પ્રકારના ભેદો રહેલા છે અને તેથી ત્રણ વાક્યો આ શ્લોકમાં ત્રણ ચરણોમાં આપવામાં આવ્યાં છે. (આ ગોપીજનો તામસસાત્વિક છે, અને તેના ત્રણ પ્રકારના ભેદો આ પ્રમાણે સંશલિત છેઃ—(૧) તમસ્ જોઈ અને મત્વ વધારે, (૨) સત્ત્વ જોઈ અને તમસ્ વધારે અને (૩) તમસ્ અને સત્ત્વ એ બન્ને સરખા પ્રમાણમાં. અર્થાત્ ત્રણ પ્રયોજનોને લીધે અથવા તો ગોપીજનોના આ ત્રણ ભેદોને લીધે આ શ્લોકના ત્રણ ચરણોમાં ત્રણ વાક્યો આપવામાં આવેલાં છે.) તમે ભારે મારી પામે દોહતાં દોહતાં આવ્યાં છો તો ત્રણમાં કોઈ ઉપદ્રવ થયો છે કે જે કહેવાનેમાટે તમે અહીં મારી પામે આવ્યાં છો ? પહેલાંના વાક્યમાં જણાવેલો નિકટત્વ ન સ્વીકારવામાં આવે તો પછીના વાક્યમાં જણાવેલો નિકટત્વ સ્વીકારવો એમ ઉત્તરોત્તર વાક્યો આપવામાં આવ્યાં છે. તે મારે તમારું કોઈ પણ જાતનું પ્રિય કરવાનું ન હોય અને જો મજમાં કોઈ પણ વ્યતનો ઉપદ્રવ ન હોય તો પછી અહીં આવવાનું કારણ શું તે તમે અને કહો. (આ શ્લોક તામસસાત્વિક ગોપીજનોને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવેલો છે.) ૧૮

આ પ્રમાણે ભારે ભગવાને ગોપીજનોને પોતાની પાસે આવવાનું કારણ પૂછ્યું છતાં પણ ભારે ગોપીજનોએ ઉત્તર ન આપ્યો ત્યારે ભગવાન્ પોતે જ બીજા પક્ષની કલ્પના કરવા લાગ્યા. ગોપીજનો કદાચિત્ ભગવાનને એવો ઉત્તર આપે કે “જેમ આજ વનમાં આવ્યા છો તેમ અમે પણ વનમાં આવ્યા છીએ.” આવા ઉત્તરની શંકા કરીને ભગવાન્ રજની ઇલાદિ શ્લોક બોલે છેઃ—

હે સુમધ્યમા ગોપીજનો ! આ રાત્રી લાપાનક છે અને ઘોર પ્રજ્વળિયો

તેનો આશ્રય કરી રહ્યાં છે. તમે ત્રણમાં પાછાં આવ્યાં બપ. અહીં

ઝીઓઝે રહેવું જોઈએ નહિ. ૧૯

આ રાત્રી છે, નહિ કે દિવસ. દિવસે જ ચરણમાં કાર્યને માટે જવાય છે. (તમને તાપ થતો હોય એટલે તમે સૂર્ય માન્યો હોયો પણ) આ ચંદ્ર છે, સૂર્ય નહિ, એમ જાણ છે.

इतिभावः । नन्वरतु रत्ननी तथापि प्रकाशस्य विद्यमानत्वात् आगन्तव्यमेवेति चेत्, तत्राह घोररूपेति । प्रकाशयुक्तप्रेषा वस्तुतो घोररूपा भवजनिका । प्रकाशयुक्तप्रयामपि रात्री गच्छन् पुरुषो मिभेतीति । किञ्च, घोरस्तत्त्वनिषेविता । घोराप्येव सत्त्वानि रात्रि निषेवन्ते, न स्वपोराणि । अतो रात्री अघोरो निर्गतो घोरैरुपहन्त्यते । अतः स्वभावधर्मसंसर्गिणं स्वरूपं ज्ञात्वा प्रजं प्रतियात । नन्वेवं सति तत्रैव स्थाने स्थास्यामः परिचितो भवानिति चेत्, तत्राह नेह स्थेर्य स्त्रीभिरिति । वयं हि पुरुषा रात्रिप्रेषम-
तोऽव स्त्रीभिर्न स्यात्तव्यम् । तथा सत्युमयोरपि विक्रिया स्यात् । किञ्च, भवत्यो यदि वृद्धा बाला वा भवेयुः, तदा स्वीयेतापि । भवत्यस्तु सुमध्यमाः रसात्मिकाः । अतो देहाध्यासे विद्यमाने सर्वदैव गन्तव्यम् । स्थिविपक्षे नवप्रप्रेषो घोरपदबोद्धव्यः, न प्रतियातेति च ॥ १९ ॥

अथ वयमभितारिका एव त्वामुद्दिश्य समागतः किमिति प्रेष्यन्त इत्यासङ्ग्याह मातर इति ।

मातरः पितरः पुत्रा भ्रातरः पतयश्च यः ।

विचिन्वन्ति ह्यपश्यन्तो मा कृदं बन्धुसाध्वसम् ॥ २० ॥

भवतीनां मातरो नियामिकाः, तास्तु नागताः, अतो भवतीनामवेषणमपि करिष्यन्ति ।

શંકાઃ—આ રાત્રી છે રહી, છતાં પણ અત્યારે પ્રકાશ છે એટલે અહીં આવવું જ નેહએ.

સમાધાનઃ—આ શંકાનું નિવારણ કરતાં ભગવાન કહે છે કે ઘોરરૂપા. આ રાત્રી પ્રકાશવાળી છે છતાં પણ વસ્તુતઃ તે ઘોરરૂપ—ભય ઉત્પન્ન કરનારી—છે. કારણ કે રાત્રીએ અજવાળું હોય છતાં પણ તે સમયે જતાં પુરુષ ખડીએ છે. વળી આ રાત્રીમાં ઘોર સત્ત્વોએ વાસ કરેલો છે. ભયંકર પ્રાણીઓ જ રાત્રીનો આશ્રય કરે છે, નહિ કે સાત્ત્વિક પ્રાણીઓ. માટે રાત્રીએ સાત્ત્વિક મનુષ્ય બહાર બાપે તો ઘોર પ્રાણીઓ તેનો નાશ કરે છે. માટે સ્વભાવતાઃ આ રાત્રી છે, તે ઘોર છે (આ રાત્રીનો ધર્મ છે), અને ઘોર પ્રાણીઓએ તેનું સેવન કરેલું છે એ ત્રણનું સ્વરૂપ સમજીને તમે મજમાં પાછાં ચાલ્યાં બંધ.

શંકાઃ—ગોપીજનો કહે છે કે અત્યારે આ રાત્રી છે, તે ભયાનક છે અને તેનો આશ્રય ભયાનક પ્રાણીઓએ કરેલો છે ત્યારે તો આપના જ સ્થાનમાં અમે રહીશું, અને આપ અમારા પરિચિત છે.

સમાધાનઃ—ભગવાન કહે છે કે નેહ સ્થેર્ય સ્ત્રીયઃ—અહીં સ્ત્રીઓએ રહેવું નેહએ નહિ. અમે લોક પુરુષ છીએ અને આ સમય રાત્રીનો છે; તેથી સ્ત્રીઓએ અહીં રહેવું નેહએ નહિ. અને જો તમે અહીં રહેશો તો આપણા અગ્રેય માં મિકર ઉત્પન્ન થશે. વળી જો તમે પુરુષ અથવા બાલક હોત તો તો તમે અહીં રહી શકત, પરંતુ તમે તો મુમુક્ષુ—રસાત્મિક—છો. માટે જ્યાં મુખી દેહાધ્યાસ છે ત્યાં મુખી તમારે સર્વથા જ મજમાં પાછા જવું નેહએ.

ભગવાન ગોપીજનોને વનમાં જ રહેવાનો ઉપદેશ કરે છે એ પણ સ્ત્રીકારીએ તો ઘોરપદમાં જ નો પ્રલેય માનવો (અર્થાત્ અગોરરૂપા અને ઘોરસ્ત્વનિષેવિતા એમ બંધનું) અને જ પ્રતિયાત-તમે મજમાં પાછાં જશો નહિ—એ પ્રમાણે અન્વય કરવો. (આ પ્રલોક તામસરાજસી ગોપીજનોને હૃદયીને કહેવામાં આવ્યો છે.) ૧૯

અમે તો અભિસારિકાઓ જ છીએ અને તમારે માટે જ જામે અહીં બાપેલાં છીએ, માટે અમને મજમાં પાછાં કેમ મોકલો છો ? આ પ્રમાણે ગોપીજનોના ઉત્તરની શંકા કરીને ભગવાન માતરઃ એ પ્રલોકમાં જવાણ બાપે છે—

તમસાં માતાઓ, પિતાઓ, પુત્રો બાધઓ અને પતિઓ તમને

નહિ દેખે અને તમારી શોધ કરસે; માટે તમે સર્ગાઓને ત્રાસ આપો નહિ. ૨૦

તમારી માતાઓ તમારું નિયમન કરે છે, પરંતુ તેઓ અહીં આવ્યાં નથી. તેથી તેઓ તમારી શોધ પણ કરસે. માટે તમે તેમને ભય-ત્રાસ-આપો નહિ. ગોપીજનો કદાચિત્ એમ કહે કે ‘તેઓ (અમારી

અતઃસ્વાર્થાં સાધ્યસં મયં મા કુલુમ્, મા કુલત । ન ચ વત્તન્વં તા અપિ તથા સ્ત્રીત્વાદા નાગમિ-
પ્યન્તીતિ તત્રાદ પિતર દતિ । તેપાં કુલે કલક્રુએકૃત્વા તે સમાગમિપ્યન્ત્યેવ । ઘર્ષિં તૈઃ સહ ગન્તવ્યમિતિ
ચેત્, તત્રાદ વિચિન્વન્તિ હ્યપશ્યન્ત દતિ । ચોકુલાભિર્ગતાનાં કૃણાસ્થાનાગમને મખ્યે બદ્ધો માર્ગઃ
સ્ફુટિતાઃ સન્તિ તત્ર મગવન્માયા વિપ્લવિ, યથા ન કોઽપિ મગવત્સમીપં ગચ્છતિ, અતો માર્ગાન્તરેણ
ગતાઃ અપશ્યન્તઃ સન્તઃ વિચિન્વન્ત્યેવ । અનેન સ્થિતૌ સદ્ધામાવોપ્યુકઃ । વન્ધુમ્યઃ સાધ્યસમિતિ
ય । તસ્માત્ સર્વા નાગતા દતિ નાગન્તવ્યમ્ । કુલે ચ કલક્રુએ મતિવ્યતીતિ ચ । ‘નતુ તેઽપિ સ્ત્રીસ-
ન્નાવં જાનન્તીતિ નાગમિપ્યન્તીતિ ચેદ્ મગવદર્થં વા સમાગતા દતિ, તત્રાદ પુત્રા દતિ । પુત્રાણં
સર્વથા રક્ષકત્વં મહત્તી લજ્જેતિ તેષુ દયયા મયામાવાયં ગન્તવ્યમ્ । નતુ તે ચાલકા દતિ ચેત્ તત્રાદ
મ્પ્રાતર દતિ । તે હિ સમર્થા અન્વેષણે લજ્જાવન્તમ્, અતો લજ્જયા અટ્ટહા કદાચિત્ શરીરમપિ લજ્જેયુઃ ।
અતો માતૃલેહાદ્રવત્યમ્ । નતુ તે અપક્ષીર્ભિમાવન્વેષણે ન ગમિપ્યન્તિ તરુણાલ્લે તરુણ્યો વયમિતિ ચેત્,
તત્રાદ હઃ પતય દતિ । તેપાં મોગાવેક્ષાપ્યસિ, તેપામેષ ચાવં રક્ષઃ, અતઃ પરસ્તં નાન્યસ્મૈ દેયમ્ । મોગસ્ય
વતોઽપિ સિદ્ધિઃ । સર્વં યવાપશ્યન્તઃ ગૃહે અટ્ટહા અવશ્યં વિચિન્વન્તિ । તત્તો મહુકાલમદદ્વા નાસ-

માતાઓ) અમારી માદેક આપની મુરલીના નાદથી મોહિત થયેલાં છે અને તેથી કદાચ અહીં આવશે
તો પણ દોષ જાતનો તે આપ કરશે નહીં; અથવા તો અમારી માતાઓ સ્ત્રીઓ હોવાથી શસ્ત્રીએ વનમાં
આવશે નહીં, તેથી તે અમને પ્રતિબંધ કરશે નહીં.’ આના ઉત્તરમાં ભગવાન્ કહે છે કે પિતરા. (તમે
અહીં આવ્યાં છો તેથી) પોતાના કુળ ઉપર કલંક આવે એ ભયથી તમારા પિતાઓ અહીં (તમારી શોધને
માટે) જરૂરથી આવશે જ. ગોપીજનો કદાચિત્ એમ કહે કે ‘ત્યારે તો અમે અમારા પિતાઓની સાથે જ
જઈશું’; તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન્ કહે છે કે વિચિન્વન્તિ હ્યપશ્યન્તઃ—તમને દેખશે નહિ અને તમારી
તેઓ શોધ કરશે. ગોકુલથી નીકળીને કુણ ભગવાનના સ્થાનમાં—વૃન્દાવનમાં—જતાં વયમાં અનેક
માર્ગો ચોખ્ખા દેખાય છે. ત્યાં ભગવાનની યોગમયા ઉભી રહે છે, જેથી દોષ પણ ભગવાનની પાસે જાય
નહિ, તેથી તમારા પિતાઓ જીએ જ માર્ગ ચઢી જશે અને તેથી તમને દેખશે નહિ અને તમારી શોધ
ક્યાં જ કરશે. આ પ્રમાણે ભગવાને ગોપીજનોને કહ્યું કે તમે તમારા પિતાઓની સહુ ભેધને અહીં
રહેવાનો જે વિચાર કરો છો તે અસંભવિત જ છે. વળી તમે ગંધુગોને લાય ઉત્પન્ન કરો નહિ, તેથી ત્યાં
ગોપીજનો અહીં આવ્યાં નથી માટે તમને અહીં ન આવવું, અને તમારા કુળમાં કલંક આવે તેથી પણ
તમારે અહીં આવવું નેઈએ નહિ. ગોપીજનો કદાચ એમ કહે કે ‘અમારા પિતાઓ સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ
જાણે છે તેથી તેઓ અહીં આવશે નહિ, અથવા તો અમે જ્યાં ભગવાનને માટે આવ્યાં છીએ
(એમ ધારીને અમારા પિતાઓ અહીં નહિ આવે)’, તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન્ કહે છે કે પુત્રા પુત્રો
સર્વથા માતાઓનું રક્ષણ કરે છે અને તેમને માતાઓના નિગિતે ઘણી લાજ આવે ॥ તેથી તે પુત્રોના
ઉપર લાજ કરીને તેમને લાય ન લાય એટલા સારું તમે પાછાં પેર લાવ. ગોપીજનો કદાચ એમ કહે કે
‘અમારા તે પુત્રો બાલક છે’, તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન્ કહે છે કે સ્મરતઃ—તમારા બાળ્યો તમારી
શોધ કરી શકે એવા છે અને લાજવાળા પણ છે, તેથી ત્યારે તેઓ તમને નહિ ત્યારે ત્યારે લાજથી
કદાચ શરીરનો પણ લાજ કરે; તેથી બાળ્યોના એકને લીધે (પણ) તમને પેર પાછાં જવું નેઈએ.
કદાચ ગોપીજનો એમ કહે કે ‘અમારા બાળ્યો અપક્ષીર્ભિમાવને લીધે અમારી શોધ કરવા માટે
વહાર જશે નહિ; વળી તેઓ લુપ્ત છે, અમે પણ લુપ્ત છીએ.’ અથવા ઉત્તરમાં ભગવાન્ કહે છે
કે યા પતયા.—તમારા પતિઓને તમારી સાથે લોગ કરવાની અપેક્ષા પણ હોય છે, આ સંયોગરમ્ભની
અધિકાર તમારા પતિઓનો જ છે, માટે બીજાઓનું ધન અન્યને આપવું નેઈએ નહિ. (અર્થાત્ તમે
તમારા પતિઓનું ધન છો, તેથી તે ધન મારા જેવા ઇતર માણસને તમારે આપવું નેઈએ નહિ.) તમારે

શઙ્ખ્યા અપહારશઙ્ખ્યા ધ મેયં પ્રાપ્સ્યન્તિ । ન ચ ચક્લ્વ્યં કિમસ્માકં તૈઃ । તત્રાંદ વન્ધુસાધ્યસંમિતિ ।
તે હિ વાન્ધવાઃ, તૈઃ સહૈવ સ્વાતન્ત્ર્યમ્ । અંતો વલ્લવદ્વાપકસ્ય વિગમાન્તવાર્ત વ્યાધુઽય ગન્તવ્યમિતિ ॥૨૯॥

એવમુક્તે પરિતો વિલોક્યન્તીરંદ દૃષ્ટં વનમિતિ ।

દૃષ્ટં વનં કુંસુમિતં રાજેન્દ્રકંરરજિતમ્ ।

યમુંનામિલેલીલેજેત્તરુપલ્લવમણ્ડિતમ્ ॥ ૨૧ ॥

एषा हि राजसराजसी, अत्रिमा राजसवामसी । यदि वनदर्शनार्थमागतं तदा दृष्टमेव वनम्, अतः प्रतीयतेति । अर्थात् सर्वदा दृष्टमेवैतद्वनं नात्र भयमिति ज्ञापितम् । गृहे च न गन्तव्यमिति । यदि गृहगमनापेक्षा दद्वैव गन्तव्यमिति चचनात् । तत्र वनं कंसुमिति यथैवति यथा वासामन्यासंकिर्भवति । इदानीं पुष्पाण्येव जावामि न फलानीति वा । कंसुमिते वने रतिः फलंयेतिभावः ।

લોગની અપેક્ષા હશે તો તમારા પતિઓ દ્વારા પણ તે મળશે. તમારાં માતાઓ, પિતાઓ, પુત્રો વગેરે ષઙ્ખ્યા સગાંઓ તમને ઘરમાં નહિ જીવે એટલે જરૂર તેઓ તમારી શોધ કરશે. પછી ધણી સંમત થઈ તમને જ્યારે તેઓ નહિ જીવે ત્યારે તેઓ એમ કારશે કે ગોપીઓનો નાશ થયો છે અથવા તો તેમને કોઈ ઉપાદીને લઈ ગયું છે, અને તેને પરિણામે તેઓ ભયભીત થશે. ગોપીજનો કહાવ્ય એમ કહે કે 'જામારાં સગાંઓ ભયભીત થાય તેમાં અમારે શું?' તો ભગવાન કહે છે કે, તમારે એમ કહેવું યોગ્ય નથી, ભગવાન કહે છે કે વસ્તુસંપાદન. તમારાં માતા પિતા વગેરે તમારાં બાન્ધવો છે, અને તેથી તમારે તેમની સાથે જ રહેવું જોઈએ. માટે આ પ્રમાણે તમે અહીં રહો તેમાં બળવાન પ્રાધિક તમનો છે એટલે તમારે પાછાં વળીને ઘેર જવું જોઈએ. (આ શ્લોક તામસરામસી ગોપીજનોને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યો છે.) ૨૦

આ પ્રમાણે જ્યારે ભગવાને ગોપીજનોને કહ્યું ત્યારે ગોપીજનો ધનમાં ત્યારે બાકુ ભેદા કાળ્યાં. ભગવાને તેમને કહ્યું કે કંઈ વળતું—

શીયમુનાજના પવનની ધીમી લહેરીથી હાલતાં ઝાડોનાં પાંદડાંથી

શોકતું અને અન્દ્રના કિરણોથી રંગાયેલું પુષ્પોવાળું આ વન તો

તમે જોયું. ૨૧

(આ શ્લોક જેને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યો છે) તે ગોપીજન રાજસરાજસી છે. અગળનો શ્લોક જેને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યો છે તે રાજસરામસી છે (અને પછીના શ્લોકમાં રાજસરામસીને ગોપીજનની વાત છે). જે વન ભેવાને માટે તમે અહીં આવ્યાં છો તો તો તમે ધન ભેદા નાખ્યું જ છે, માટે તમે હવે ઘેર પાછાં જાવ. અર્થાત્ આ વન સર્વદા દૃષ્ટ જ છે, અહીં ભય નથી એમ ભગવાને ગોપીજનોને જણાવ્યું. તાત્પર્ય કે તમારે ઘેર પાછા જવું નહિ. જે તમારે ઘેર પાછા જવાની અપેક્ષા હોય તો જ તમારે જવું એમ શાસ્ત્રનું વચન છે. (શાસ્ત્રમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે સંસારના બધા પદાર્થો લાગ કરીને તે કોઈ વનમાં પ્રવેશ કરે અને ફરીથી જો તેને સંસારની અપેક્ષા રહે તો જ તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને ઘરમાં પ્રવેશ કરવો. ગોપીજનોને તો ઘેર જવાની અપેક્ષા જ નથી એટલે તેમને ઘેર પાછાં જવાનું રહેતું નથી.) આ ધન પુષ્પોવાળું છે એમ ભગવાન વનનું વર્ણન કરે છે જેથી તે ગોપીજનોની ભગવાનમાં આશ્રિત થશે. અથવા ધીમે ધીમે જેવો પલ્લ ધાય કે હમણાં તો પુષ્પો જ થયાં છે, ફળ થયાં નથી. (આ ધીમી અર્થે પ્રમાણે ભગવાન એમ કહેવા માગે છે કે હમણાં તો પુષ્પોરૂપી ઉદીપન પ્રાપ્ત થયું ત્યારે ધર્મ, માટે હશેન પણ ધર્મ—જે રીતે રમણની પદોત્તાર જે સામગ્રી જોઈએ તે સર્વ સિદ્ધ ધર્મ. ફળ તો રમણ ધાય ત્યારે મળશે માટે રમણરૂપી ફળને માટે, જે ગોપીજનો, તમારે અહીં જ રહિયો કરવી.) પુષ્પવાળા વનમાં રમણ કવચ જેવો ભાવ છે. સર્વત્ર મોહ અને પ્રેમજ.

સર્વત્ર મોહઃ પ્રેયણં વાલુસ્પૃતમ્ । નિઘ્ન, રાકેશસ ચન્દ્રમસઃ કરૈઃ રક્ષિતમ્ । હરીપસા ઇતે । વનં તામસમ્, પુષ્પાણિ રાવસાનિ, ચન્દ્રકિરણાઃ સાત્ત્વિકા इति । અર્ચં રાકેશ इति પૂર્ણચન્દ્રઃ । જલઃ પૂર્ણત્વે સ્વાતન્ત્ર્યમ્ । પર્વાદિચુંદૌ તુ ગન્તવ્યમિતિ । વાયુમપિ તત્રલં વર્ણયતિ યમુનેતિ । યમુનાશ્વન્દ-
ન્ધિનાનિલેન હીલયા યે દલ્ભત્તઃ કમ્પમાતાસુસ્પૃહવાસૈર્મંષિદતમિતિ । વલસમ્બન્ધાત્ હીલયા
વલનાન્ વરુણાં મુગન્ધાનાં સમ્યન્ધાન્ ત્રિણો વાલુરુકો વર્ણનાયં રસોદ્રોધકે ચોપયુજ્યતે ॥ ૨૧ ॥

પરં વનં વર્ણયિત્વા અમ્બાસક્તિમુત્પાદ્ય તતો ગન્તવ્યમિત્યાદિ તદ્યાતેતિ ।

તદ્યાત મા ચિરં ગોષ્ઠં શુશ્રૂપધ્વં પતીન્ સતીઃ ।

ક્રન્દન્તિ વત્સા યાલાશ્ચ તાન્પાયમ્યત દુઃખત ॥ ૨૨ ॥

તત્તત્સાદ્નં દદ્યમિતિ કાર્યસ્ય સિદ્ધત્વાદ્યાત્ । ઇવાદૃશં વનમિતિ મા યાતેત્યપિ ધ્વનિઃ । ચિરં મા વિલમ્બો ન કર્તવ્યઃ, ચિરં મા યાતેતિ ॥ ન હિ કચ્ચિન્નગવન્તં સિદ્ધાય ગોષ્ઠં ગચ્છતિ । નિઘ્ન, ગોષ્ઠં વાહ । તત્ર તથાં શુશ્રૂપણમપિ અવત્તિ । કિઞ્ચ, તત્ર ગતાનાં ધર્મઃ સિધ્ધતીત્યાદિ શુશ્રૂપધ્વમિતિ । પતિસેવા સ્ત્રીણાં ધર્મઃ, તત્રાપિ અવત્યઃ સતીઃ સત્યઃ । પતિવિશેષણં વા । પૂર્વજન્મનિ તાઃ પતિવ્રતાઃ

અતુસ્પૃત છે, અર્થાત્ પોતાના અને વનના ઔન્દર્યમાં મોહ કરીને ગોષીજનોને વનમાં સ્થિતિ કરવાનું કહેલું, અને ઉપર ઉપરથી ઘેર પાછા મોકલવાનું કહેલું એવા બન્ને અર્થો નીકળે છે એમ અર્થત્રય મળ્યાનું. વળી રાકેશ એટલે અન્દ્રમથા કિરણોથી રંજીત—રંગાએલું—તે વન છે. ચન્દ્રનાં આ કિરણો હરીપક છે. વન તામસ છે, પુષ્પો મજસ છે અને ચન્દ્રનાં કિરણો સાત્ત્વિક છે. આ રાકેશ છે એટલે પૂર્ણ ચન્દ્ર છે. માટે આ પ્રકારે સર્વ ભાવ પૂર્ણ હોવાથી તમારે અહીં જ રહેલું; પણ તો તમને એમ લાગતું હોય કે આ પૂર્ણિમાનો ચન્દ્ર છે એટલે પર્વનો દિવસ છે અને તેથી રમણ આજે નિષિદ્ધ છે, તો તો પછી તમારે ઘેર પાછા જ આવ્યા જાવું. ભગવાન્ વનના વાયુનું પણ યમુના ધૃત્વાદિએ વર્ણન કરે છે યમુના-
દના સંબંધવાળા પવનથી ધીમે ધીમે હાલતાં જે વૃક્ષનાં પાંદડાં તેનાથી શોષતું વન યમુનાદના જળના સંબંધથી, ધીમે ધીમે હાલવાથી અને વૃક્ષોની મુગન્ધના સંબંધથી ત્રણ પ્રકારના—શીત, મન્દ અને સુગંધિ—વાયુનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વર્ણનમાં અને રસોદ્રોધપક ગન્ધને લાવવામાં આ ત્રણ પ્રકારના પવનનો ઉપયોગ થાય છે. તાત્પર્ય એ કે આવો સુંદર વાયુ લેખા છે તેવું વન તમે ભોલુ, હવે તમે ઘેર જાવ એ પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં પવનનો ઉપયોગ છે. વળી અહીં આવી રસોદ્રોધપક સામગ્રી છે તેથી અહીં રહેશો તો રત્ર મળશે એવો અર્થ દર્શાવવાને માટે પણ પવનનો ઉપયોગ છે. ૨૧

આ પ્રમાણે વનનું વર્ણન કરીને, ભગવાનમાં અધિક આકર્ષિત ઉત્પત્ત કરીને ભગવાન્ તદ્યાત એ શ્લોકમાં શ્રીગોષીજનોને કહે છે કે તમે અહીંથી આવ્યાં જાવ—

માટે હવે, હે સતી સ્ત્રીઓ ! તમે વિવંશ કર્યા વિના મજામાં પાછાં

આપ્યાં જાવ, અને તમારા પતિઓની સેવા કરો; રદન કરતાં વાહરડાં અને

વાદકોને તમે ધવણવો અને ગાયોને ફુહો. ૨૨

તત્-તેથી, વન ભેળું એટલે તમારું કાર્ય નિદ્ર થયું તેથી—તમે, હે ગોષીજનો, પાછાં આવ્યાં જાવ. તત્-આ પ્રકારનું-વન છે એટલે તમે ઘેર પાછાં જાવો નહિ એવો પણ ધ્વનિ છે. ચિરં મા-તમારે વિવંશ કરવો ભેળવે નહિ. ચિરં મા યાત-લાંબા કાળ સુધી તમારે જવું નહિ, અર્થાત્ લાંબા કાળ સુધી તમે અહીં જ રહો—એવો પણ ધ્વનિ છે. ખરેખર, ભગવાનને હોડીને કોઈ મજામાં જવું નથી. વળી, તમે મજામાં જાવ, મજામાં ગાયોની સેવા પણ થાય છે, મજામાં વાદકઓનો જીવે ધર્મ પણ નિદ્ર થાય છે એમ ભગવાન્ નુશ્પાવ્યમ્ એ પદ વડે કહે છે. પતિની સેવા કરવી એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે. તેમાં પણ તમે બધાં તો સતી સ્ત્રીઓ છો. અથવા તો સતીઃ એ શ્દ પતિના વિશેષણ તરીકે લેવું, અર્થાત્ સતીઃ

સ્ત્રિયઃ સ્થિતાઃ, પુરુષભાષનયા પુરુષા જાતાઃ, ભવન્તશ્ચ પુરુષાઃ વિપરીતા જાતા इति, બ્રમેડપિ
વૈપરીતાં મહિષ્યતીતિ વિચાર્ય ગન્તવ્યમિતિ માવઃ । ધર્મેષ્ણત્ર, રસસ્ત્યત્રેવેતિ । પતીનિતિષ્ઠુવચનાન્
યર્ગાભાવશ્ચ । યા ભવતીનાં મય્યે પતિવ્રતાઃ તા વા ગચ્છન્તિવતિ । સર્વાસામેવાતયાત્વે ન ગન્તવ્યમે-
ત્તેતિ । ન હિ પતિવ્રતાઃ સમાપાન્તિ લૌકિકધર્મપરાયણાઃ । અતો મગવદ્વાક્યં રસાત્કવાત્ તદભાવનેવ
સૂચયતિ । કિંચ, વત્સાશ્ચયેવ વદ્વાઃ, ઘાલાશ્ચ સુધિતાઃ, તે ક્રન્દન્તિ । અતલ્લોપં રોદનનિવૃત્ત્યર્થ
તાન્ પાયયત સ્તનમ્, દુહ્યત્ ચ ગાઃ । પરાર્થં ચ ભવતીનાં જીવનં ન સ્વાર્થમ્ । અતો દુઃસ્થિતાનાં
સ્થાને સુલાકાહ્નિર્મિનં ગન્તવ્યમિતિ ॥ ૨૨ ॥

પથમુક્તે વાઃ સ્નિગ્ધદૃષ્ટયો જાતાઃ, તાઃ પ્રસાદ અથ વેતિ ।

અથ વા મવભિસ્લેહાઙ્ગવલ્લો યશ્ચિતાશયાઃ ।

આગતા સુપપન્નં તત્ પ્રીયન્તે મમ જન્તવઃ ॥ ૨૩ ॥

મયા દૃષ્ટૈવૈતે પક્ષાઃ કસ્પિતાઃ, વસ્તુક્તુ માં દ્રુમૈવાગતાઃ । એવાં સિદ્ધાન્તોડ્યં
પૂર્વપક્ષાર્થમનૂયતે । નિરુકો માવો ગુણાત્મકો દોષાત્મકો વા ન ફલં પ્રયચ્છતિ, લૌકિકો મવતિ,

પતીન્ એ પ્રમાણે અન્યમ કરવો. ઓપીજનોના પતિઓ પૂર્વજન્મમાં સતી-પતિવ્રતા-ત્રીઓ હતા, અને
પુરુષની લાવનાને લીધે આ જન્મમાં પુરુષ તરીકે જન્મ્યા છે. હે ઓપીજનો ! તમે પણ પૂર્વજન્મમાં
પુરુષો હતા અને આ જન્મમાં તમે સ્ત્રીઓ તરીકે જન્મ્યાં છો; આમણ ઉપર પણ તમે તમારે ઘેર પાછાં
જેશે ત્યારે સ્ત્રીલાવનાને લીધે તે ઓપલોકો પણ સ્ત્રીઓ થઈ જશે અને તે પ્રકારે વિપરીતતા થશે. આ
બધાનો નિવાર કરીને તમારે જવું એ પ્રકારનું તાત્પર્ય છે. વજ્રમાં જવાથી તમને ધર્મ સિદ્ધ થશે,
પરંતુ વસની સિદ્ધિ તો બહુ જ થશે. પતીન્ એ પ્રમાણે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે
અને તેમાંથી એવો અર્થ નીકળે છે કે વાસ્તવિક રીતે મજમાં જઈને પતિઓની સેવા કરવામાં ધર્મ રહેલો
નથી. તમારામાં જે પતિવ્રતા-ધર્મશીલ-સ્ત્રીઓ છે તે જ ઘેર પાછાં છે ભલે. પણ બધાંય ઓપીજનો
જે તે પ્રકારના-ધર્મશીલ-ન હોય તો તેમણે ઘેર પાછાં જવું જ નહિ. લૌકિકધર્મ-પતિસેવા-ની અંદર
પરાયણ રહેતી પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ પતિનો ત્યાગ કરીને વનમાં આવતી નથી. તેથી ભગવાનનાં આ વાક્યો
મહાત્મ્ય હોવાથી એમ સૂચવે છે કે આ ઓપીજનોની આસક્તિ પોતાના લૌકિક પ્રતિજ્ઞામાં નથી. વળી
વત્સો-વાહરકાં-દહોતી વગેરે બાંધેલાં જ છે; બાળકો પણ બૂખ્યાં છે, તેથી તેઓ રહે છે. માટે તે
બધાંને રૂઢતાંબંધ કરવાને માટે તેમને સ્તનપાન કરાવો, અને ગાયોને દુહો. તમારું જીવન ખીલતોને
માટે છે; પોતાને માટે નથી. તેથી સુખની ઇચ્છા રાજનારાઓએ દુઃખી લોકોના સ્થાનમાં જવું નહિ.
(આ શ્લોકે રાજસતામયીને દેશીને કહેવામાં આવેલો છે.) ૨૨

આ પ્રમાણે ત્યારે ભગવાન્ બોલ્યા ત્યારે જે રાજસતાત્વિક ઓપીજનો એવાં દુઃસ્થિતિમાં થયાં
તેમને દેશીને ભગવાન્ રાજ યા ઇલાદિ બોલ્યાઃ—

અથવા તો ગારામાં તમારો મણો સેઠ હોવાને લીધે તમારું અન્તઃ-

કરણ ગારામાં ચોટેલું છે, અને તેથી તમે અહીં આવ્યાં છો તે યોગ્ય છે,

કારણ કે અર્ધાં પ્રાણીઓ માત્ર ઉપર પ્રેમ રાખે છે. ૨૩

પહેલાંના શ્લોકોમાં જણાવેલા ચિત્રોનો એ નકામા કદમ્બ, કારણ કે વાસ્તવિક રીતે તો તમે એકને
લીધે મારાં દર્શન કરવાને માટે જ આવ્યાં આવેલાં છો. એકને લીધે ભગવાનનાં દર્શન કરવા જવું એ બીજી રીતે
તો સિદ્ધાન્ત જ છે, છતાં તેનો પૂર્વપક્ષ કરવાને માટે અહીં અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. શુભરૂપ અથવા
દોષરૂપ ભાવનું વર્ણન કરવામાં આવેલાં તેનું દ્વય મળતું નથી, કારણ કે વર્ણન કરવાથી તે ભાવ લૌકિક ધર્મ.

અતઃ અનુયતે । મયિ થોડયમભિતઃ સ્નેહઃ સર્વમાત્રેન તેન કૃત્વા યન્નિતઃ આશયો યાતાં તાદૃશચ્છે-
ન્નૃપત્વ રહાગતાસ્તદુપપન્નમેવ । તર્હિ કો વિલમ્બ ઇતિ ચેત્ તદ્વાદ પ્રીયન્તે મમ જન્તવ ઇતિ । મમ
સમ્વન્ધિતઃ સર્વ એવ જન્તવઃ સ્વયમેવ પ્રીતા મવન્તિ । ન હુ મયા કિન્નિતકર્તવ્યમ્ । ક્ષેત્ર એવ મયિ
ન હુ કૃતિરિતિ । તતઃ સાધારણમિમમર્થ જ્ઞાત્વા પ્રતિયાત । સ્થિતિપક્ષે હુ સ્પષ્ટ એવાર્થઃ । તદ્યાત મેતિ
ફલિષ્યતિ । ન હિ ક્ષેત્રાદાગતઃ પ્રેર્યમાણોઽપિ ગચ્છતિ । યન્નિતો વચ્ચીકૃતઃ । અન્તઃકરણે અન્યાયીને
જાતે ન કિન્નિવશિષ્યતે । નિષ્કપટા ચ પ્રીતિઃ કર્તવ્યેત્યુમયત્ર માવઃ ॥ ૨૩ ॥

મર્તુઃ શુશ્રૂષણં સ્ત્રીણાં પત્રો ધર્મો હ્યમાયયા ।

તદનુપૂનાં ચ કલ્યાણ્યઃ પ્રજાનાં પાનુપોષણમ્ ॥ ૨૪ ॥

અર્થઃ રાજસીનિરૂપ્ય સારિવર્ષીનિરૂપ્યતિ । સત્ત્વયુક્તા નિરૂપ્યન્તે । તતો રજોયુક્તાઃ । સ્ત્રીણાં
શુક્રો ધર્મઃ મર્તુશુશ્રૂષણમિત્યાદ મર્તુરિતિ । સમાવતો જીવાનાં ભગવાનેવ મર્તા તત્રાપિ સ્ત્રીણાં

નય છે, માટે તમારા એકમૂલક આગમનનો પૂર્વપક્ષ કરવાને માટે અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે.
(એકથી સર્વ પદાર્થનો ભાગ કરીને ભગવાનની પાસે આવવાનો ભાવ શુશ્રૂષ અને દોષરૂપ હોઈ
શકે છેઃ જ્યારે ભગવાન ભગવાન તરીકે ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે એવો લક્ષણનો ભાવ હોય ત્યારે તે ભાવ
શુશ્રૂષ થાય છે, અને જ્યારે ભગવાન બર તરીકે ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે એવો લક્ષણનો ભાવ હોય
ત્યારે તે ભાવ દોષરૂપ થાય છે. આ બન્ને ય ભાવો ભગવદાત્મક રૂપ આપતાં નથી. આ બન્નેય
પ્રકારના ભાવો લક્ષમાં રાખીને એકમૂલક સર્વભાગપૂર્વક ભગવાનની પાસેના આગમનનો પૂર્વપક્ષ
કરવાને માટે અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે.)

મારામાં જે આ પૂર્ણ સર્વભાવથી એક છે તેથી અન્તઃકરણ બંધાઈ ગયું છે એમનું, એવાં જો તમે
હો અને અહીં આવ્યાં હો તો તો તે થોડા જ છે.

પછી તમે વિશ્રમ શા માટે કરો છો એમ જો બીજાને કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે મીઠાન્તે
મમ અન્ધારઃ, મારા સખ-મવાળા બધા ય પ્રાણીઓ પોતાની મેળે જ—મારામાં પ્રીતિ શાખવાથી જ—
પ્રસન્ન થાય છે, મારે કંઈ પણ કરવાનું રહેતું નથી. (હું ભાવસ્વરૂપ છું તેથી) મારામાં એક જ હોઈ
શકે—હું એકવાળા બહતો તરફ એક જ શબ્દ શકું—કૃતિ નહિ, (કારણ કે નમન વગેરે ક્રિયા એ
છવનો ધર્મ છે, ભગવાનનો નહિ). તેથી આ બધા ય લક્ષણોનાં સામાન્ય નિષ્કર્ષને તરફે તમે ઘેર પાછાં
આવ્યાં જાવ. તમે અહીં જ રહો એમ અર્થ લઈએ તો પ્રલોકનો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે, અને તેથી તેમાં
શાત મા—તમે જાવ નહિ—એ પ્રમાણે અન્વય થશે. જે એકથી આવેલો છે તેને પ્રેરવામાં—કહેવામાં—
આવે તો પણ તે પાછો ઘેર જતો નથી, કારણ કે તે યન્નિત એટલે વશ થએલો છે. જ્યારે અન્તઃકરણ
ભગવાનને અધીન થઈ જાય છે ત્યારે કંઈ પણ બાકી રહેતું નથી. નિષ્કપટ પ્રીતિ કરવી એમ બન્નેય
પક્ષમાં—રહેવાના અને ઘેર પાછા જવાના પક્ષમાં—ભાવ છે. (આ પ્રલોકે રાજસાત્ત્વિકને ઉદેશીને
કહેલો છે.) ૨૩

હે કલ્યાણી સીઓ, નિષ્કપટતાથી પતિની અને તેમના સંબંધીઓની

સેવા કરવી અને પ્રભુનું પોષણ કરવું એ સીઓનો મુખ્ય ધર્મ છે. ૨૪

આ પ્રમાણે રાજસી બીજાઓને ઉદેશીને ભગવાને કહ્યુંઃ હવે સાત્ત્વિક બીજાઓને ઉદેશીને
ભગવાન કહે છે. આ પ્રલોકમાં સત્ત્વગુણાળી સાત્ત્વિક બીજાઓને—અર્થાત સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક
બીજાઓને—ઉદેશીને કહેવામાં આવ્યું છે. પછીથી સાત્ત્વિકરાજસને ઉદેશીને (અને ત્યાર પછી
સાત્ત્વિકતામયને ઉદેશીને કહેવામાં આવ્યું છે.) સીઓનો મુખ્ય ધર્મ પતિની સેવા છે એમ ભગવાન
મર્તુ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કહે છે. સ્વાભાવિક રીતે બધા ય છવનો ભગવાન જ પતિ છે; તેમાં પણ જે

શ્રીશરીરં પ્રાપ્તાનાં ચંચલિચારામાવાય ભગવાનેષ સેવ્યઃ । લૌકિકે તુ પરિપ્રહાન્ મર્ત્યત્વેનાભિમતઃ સેવ્યઃ ।
સ ણ્વ પરો ધર્મઃ । તન્નાપ્યમાયયા । કાપલ્યે તુ ન સેવાયાં ફલમ્ । અન્યે સર્વે ધર્મા ધવરાઃ ।
તદ્વન્ધૂનાં શ્વશુરાવીનામ્ । કલ્યાણ્ય ઇતિસમ્વોષનાત્ મવતીનાં સર્વેઽપિ સન્વીતિ જ્ઞાપિતમ્ ।
પ્રજાનાં ચ પુત્રાદીનામનુષોષણં અજ્ઞાદિદાનેન જ્ઞાનાદિદાનેન ચ । પિત્રાદિભિઃ ષોષ્યમાણાનાં સ્વતોઽપિ
પોષણં વા ॥ ૨૪ ॥

તથાપિ સ પતિઃ સમીચીનો ન મવતીતિ ચેત્ સત્રાહ દુઃશીલ ઇતિ ।

દુઃશીલો દુર્મગો વૃદ્ધો જહો રોગ્યધનોઽપિ વા ।

પતિઃ સ્ત્રીભિર્ન હાતવ્યો લોકેષ્વભિરપાતકી ॥ ૨૫ ॥

‘વૃદ્ધ’ શીલં વચ્ચ । જ્ઞાતિદુર્વ્યસનવાન્ । દુર્મગો દરિદ્રઃ । વૃદ્ધઃ ક્ષત્રિયવિકલઃ । જહો
મૂર્છઃ । રોગી મહારોગપ્રસ્રઃ । અધનો વા । અધનોઽપિ ભાગ્યર્થોઞ્ચેત્ સદા સંભાષનવા સ્ત્રીભિર્ન
લગ્નવતે । एवं पद्धोपयुक्तोऽपि स्त्रीभिरनन्यगतिकाभिः पतिर्न हातव्यः । स्पष्ट एव विरोधः । पशुणो
भगवाम्, पद्धोपः स इति । पातकं तु हातव्य एव । ‘भजेदपतिं पति’मित्तिवाक्यात् । किञ्च, तत्रापि
लोकेष्वभिः । येपामिह लोके परलोके च कीर्त्याद्यपेक्षा तैर्न हातव्य एव, अन्यथा अपकीर्तिर्भवेत् ॥ २५ ॥

સ્ત્રીઓ છે—જેમને શ્રી શરીર પ્રાપ્ત થયેલું છે—તેમણે તો બલિચાર ન થાય તેટલા સાફ ભગવાનની
જ સેવા કરવી જોઈએ. લોકમાં તો જેની સાથે વિવાહ થયો છે તેની પતિ તરીકે સેવા કરવી જોઈએ.
તે જ સ્ત્રીઓનો મુખ્ય ધર્મ છે. વળી આ પતિસેવા પણ નિષ્કપટતાથી કરવી જોઈએ. કપટ રાખીને
પતિસેવા કરવામાં આવે તો તેનું ક્ષણ મળતું નથી. પતિસેવાથી ખીબા બધા ધર્મો હલકા છે. તદ્વન્ધૂનામ્
જોટલે પતિનાં સગાંઓની—સસરા વગેરેની—સેવા કરવી જોઈએ. ‘હે કલ્યાણીઓ’ એ પ્રમાણે
ગોપીજનોને સંજોધન કરવાથી ભગવાને જણાવ્યું કે તમારે બધાં સગાં પણ છે. પ્રભાનું—પુત્ર વગેરેનું—
અનુષોષણ અતઃ વગેરે આપીને આને સ્તનપાન કરાવીને તમારે કરવું જોઈએ. અથવા તો પિતા વગેરે
જે પ્રભાનું પોષણ કરે છે તે પ્રભાનું પોષણ માતાઓએ પણ કરવું જોઈએ એમ પણ અર્થ થઈ શકે. ૨૪.

પતિસેવા એ સ્ત્રીઓનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે એમ આપ (=ભગવાન) કહ્યો છે તો પણ અમારો પતિ
મારો નથી એમ ને ગોપીજન કહે તો ભગવાન દુઃશીલો ઇત્યાદિ શબ્દોમાં ઉત્તર આપે છે—

પતિ દુષ્ટ, બાળ્યહીન, વૃદ્ધ, જડ, રોગી, નિર્ધન, ગમે તેનો હોય

તોપણ, જે તે પાતકી ન હોય તો, આ લોક અને પરલોકની ઇચ્છા

રાખનારી સ્ત્રીઓએ તેનો ભાગ કરવો જોઈએ નહિ. ૨૫

દુઃશીલ એટલે દુષ્ટ છે શીલ જેનું—અર્થાત્ પૂત્ર વગેરે દુર્વ્યસનવાળો, દુર્ભાગ એટલે દરિદ્ર, વૃદ્ધ
એટલે ક્ષત્રિયવિકલ, જડ એટલે મૂર્ખ, રોગી એટલે મહારોગવાળો, અથવા અધન એટલે ગરીબ. પતિ
ગરીબ હોય તો પણ જ્યેતે ભાગ્યવાળો હોય તો ભવિષ્યમાં તેના વરફાની આશા રાખીને સ્ત્રીઓ તેનો ત્યાગ
કરતી નથી. આ પ્રમાણે ચોતાનો પતિ છ લેખવાળો હોય તો પણ સ્ત્રીઓએ, ખીબે રસ્તો ન હોવાથી, તેનો
ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ. લૌકિક પતિ અને અલૌકિક પતિ—ભગવાન—વચ્ચે સ્પષ્ટ વિરોધ છે, કારણ કે
ભગવાનમાં એશ્વર્ય, વીર્ય, શ્રી, વચ, જ્ઞાન અને વૈશાલ્ય એ છ ગુણો રહેલા છે, બધારે લૌકિક પતિમાં
દુઃશીલ વગેરે છ દોષો રહેલા છે. પણ જે પતિ પાતકી હોય તો સ્ત્રીએ તેનો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ,
કારણ કે ‘અપતિત પતિનું રક્ષીએ ભવન કરવું’ (ભાગ. ૭-૧૧-૨૮) એ પ્રમાણે વચન છે. વળી તેમાં
પણ લોકની ઇચ્છા રાખનારી સ્ત્રીઓએ તો દોષવાળા પતિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ. જેમને આ
લોકમાં અને પરલોકમાં કીર્તિ વગેરેની ઇચ્છા છે તેમણે તો પતિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ જ, નહિ
તો તેમની અપદીર્ઘિ થાય. (આ સ્ત્રીક સત્ત્વિકરાજ્યને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યો છે.) ૨૫

નનુ કામરસે નિવિષ્ટમનસાં ન ધર્મો વાચકઃ પરસિન્નેવ રસોત્પત્તિરિતિ, તન્નાહ અસ્વર્યમિતિ ।

અસ્વર્ગ્યમયશસ્યં ચ ફલ્યુ કુચ્છં મયાવહમ્ ।

જુગુપ્સિતં ચ સર્વત્ર છૌપપત્યં કુલસ્ત્રિયઃ ॥ ૨૬ ॥

હે કુલસ્ત્રિયઃ, છૌપપત્યં વારસમ્બન્ધઃ સદ્સાલમપિ વહુદોષગ્રસ્તમ્ । તત્રતાન્ પદ્ વોપાતાહ । અસ્વર્યં પરલોકનાશકમ્ । પૂર્વ ધર્મેણ સિદ્ધોઽપિ સર્ગઃ તસિન્ અપગચ્છતિ । કિન્ન, હહ લોકેઽપિ યત્તો દૂરીકરોતિ । વાકારાહ નરકોઽપિ । નાપિ સ્વ રસમોગો મહાનિલાહ ફલિન્નવતિ । અલ્પમેવ તત્સુરં ક્ષણમાગ્રસાપ્યં સ્વરૂપતો મદદપિ કાલતઃ પરિચ્છિન્નવપિ । કુચ્છમિતિ । ફટસાપ્યમ્, નાલ્પેન પ્રયાસેન સિપ્પતિ । અત્તો ચલવદ્નિષ્ટસુપગિધ । કિન્ન, અતુમવકાલેઽપિ ન રસમુત્પાદયતિ યત્તો મય-જનકમ્ । શુદ્ધારવિરોધી મયાનકરસઃ । અત્ત દય વ્યભિચારસ્તદ્વાચ્યઃ । મુલવતયા મયાનકરસ-મુલાદયેત્, વિરોપતઃ પ્રથમતઃ । કિન્ન, સર્વત્રૈવ જુગુપ્સિતમ્ । સર્વદેશેષુ સર્વકાલેષુ વત્સાવા યદિ સત્કર્માપિ કુર્યાન્, દત્તોઽપિ જુગુપ્સિતો ભવેત્ । ધર્મગુહિત્વપ્ત યિચિકિત્સૈવ ભવતિ । અત્તો વહુદોષ-મહત્વાન્ વચમાયા નૈત્તદુકમ્ ॥ ૨૬ ॥

કામરસમાં જેમનું મન રહેલું છે તેમને ધર્મ આધ કરતો નથી, કારણ કે અન્યમાં જ રસની ઉત્પત્તિ થાય છે—આ પ્રમાણે જે ગોપીજન કહે તો ભગવાન્ અસ્વર્ગ્ય વગેરે શબ્દોમાં ઉત્તર આપે છે:—

કુશીન સ્ત્રીઓને ભરની સેવા સ્વર્ગનો નાશ કરનારી, અપકીર્તિ

આપનારી, તુચ્છ, હજીઆધ, ભય ઉત્પન્ન કરનારી અને સર્વત્ર નિન્ધ છે. ૨૬

હે કુશીન સ્ત્રીઓ, છૌપપત્ય એટલે ભરની સાથેનો સંબંધ જે કે રસમય છે છતાં પણ બહુ દોષથી ભરેલો છે. ભર સાથેના સંબંધમાં જે છ દોષ રહેલા છે તે ભગવાન્ કહે છે. અસ્વર્ગ્ય એટલે પરલોકનો નાશ કરનારો. પહેલાં ધર્મ કરવાથી શિદ્ધ થએલું સ્વર્ગ પણ ભરકર્મે કરવાથી નાશ પામે છે. વળી, આ લોકમાં પણ તે ભરકર્મે યશનો નાશ કરે છે. સ્ત્રીકમાં જે છ છે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે નરક પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ભરકર્મની અંદર મહાન્ રત્નનો ભોગ છે એમ પણ નથી એમ ભગવાન્ ફલ્યુ પદ વડે કહે છે. તે ભરકર્મનું મુખ અરૂપ જ છે, એક શય જ સ્ત્રીમતી શકાય છે. કામરસ સ્વરૂપથી તો ઘણો મોટો છે છતાં પણ કાળથી મર્યાદિત પણ થાય છે. કુચ્છ એટલે કટથી સાધ્ય; ભરકર્મે અરૂપ પ્રયાસ વડે શિદ્ધ થતું નથી, એટલે પરિણમે તે ઘણું અનિષ્ટ કરનારું છે. વળી, ભરકર્મનો ત્યારે અતુલ્ય કરવામાં આવે છે ત્યારે પણ તે કામરસને ઉત્પન્ન કરતું નથી, કારણ કે તે ભય ઉત્પન્ન કરે છે. ભયાનકરસ શુંગર-રસનો વિરોધી છે, અને તેથી જ ભરકર્મને વ્યભિચાર કહેવામાં આવે છે. ભરકર્મે મુખ્યત્વે ભયાનક રસ ઉત્પન્ન કરે છે, ખાસ કરીને પહેલેથી જ. વળી, આ ભરકર્મે ભયે ય નિન્ધ છે. જે કોઈ માણસ ભરકર્મે કરીને સર્વ દેશમાં અને સર્વ ગ્રામમાં ચલકર્મ પણ કરે, તો પણ બીજા માણસો તેનાથી કંટાળે અને ધિક્કારે. (એક બ્રહ્મચારીને કોઈ સતી સ્ત્રીની સાથે કામભોગ કરવાની ઇચ્છા થઈ તેમાં જે ભોગ કરવામાં તે સતી સ્ત્રીને મુખ થાય તો તેનું પાતિવ્રત નાશ થઈ ભય, અને જે મુખ ન થાય તો તે સ્ત્રીનો પાતિવ્રતનો ધર્મ રહે; આ પ્રમાણે) ભરકર્મની અંદર ધર્મ રહે છે એમ કેટલાકનો જે અભિપ્રાય છે તે સંદેહાળો જ છે. (અર્થાત્ તે અભિપ્રાય ખરો નથી.) માટે ત્યારે ભરકર્મમાં ઘણાં દોષો રહેલા છે ત્યારે તો ઉત્તમ સ્ત્રીને માટે તે ભરકર્મ યોગ્ય નથી. (આ સ્ત્રીક સાત્વિકભાવની ઉદેશીને કહેવામાં આવ્યો છે.) ૨૬

પરં સમુદાઃ પ્રવોચ્ય સુખાતીતાઃ પ્રવોચવતિ શ્રવણાદિતિ ।

શ્રવણાદર્શનાદ્યાનાન્મયિ માવોઽનુકીર્તનાત્ ।

ન તથા સન્નિકર્ષેણ પ્રતિયાત તતો મુદ્દાન્ ॥ ૨૭ ॥

નતુ લૌકિકદષ્ટાવેતે દોષાઃ ન તુ ચક્ષિમાર્ગે, પરમાર્થદૃષ્ટૌ વા, મવાંસ્તુ પુરુષોત્તમ इति चेत्
તત્રાહ શ્રવણાદિતિ । ન હિ ચક્ષિમાર્ગે સમ્બન્ધ એવ કર્તવ્ય इति સાસ્ત્રમસિ । મક્તિર્હિ નવવિધા શ્રવ-
ણાદિરૂપા પ્રેમરૂપા ચ । સ્વતઃપ્રકરણે તુ સુતરમેવ નાપેક્ષા । સ્નેહસ્તુ મગવદ્વિષયકઃ અલૌકિકઃ । સ
પ્રથમ સર્વાધિકો ભવતિ । લૌકિકસ્તુ કામરૂપેણ પ્રાપ્તઃ દીન એવ ભવતિ । તસ્યાલૌકિકસ્ય કારણાનિ
ત્રીણિ । શ્રવણં દર્શનં ધ્યાનમિતિ । આરો શ્રવણં મગવદ્વાચકાનાં પદવાચ્યાનાં મગવતિ શક્તિવા-
ત્સર્વાધધારણમ્ । તથા સત્તિ વિષયો વ્યવાર્તિવો ભવતિ, અન્યથા અન્યગ્રાપિ સ્નેહઃ સ્નાત્ । તદ્વત્ દર્શનં
સદર્શસાતુમવઃ કૃપયા મગવત્સાક્ષાત્કારો વા મગવત્કામાર્ગઃ નારદાદેરિવ । તતો ધ્યાનં યોગેન ચિન્ત-
નમ્ । પૌરેય મયિ માવો ભવતિ । સ ચોત્પન્નો માવઃ અનુકીર્તનાત્ સિરો ભવતિ । વધાયસુપાયા

આ પ્રમાણે નવ પ્રકારનાં સુસુષુ ગોપીજનોને ભગવાને ઉપદેશ કર્યો; હવે તે નિર્મુલ્લુ ગોપીજનોને
શ્રવણાત્ ધ્યાનદિ શબ્દો વડે ઉપદેશ કરે છે:—

મારાં શ્રવણ, દર્શન, ધ્યાન અને કીર્તનથી મારા વિષે જેવો ભાવ
ઉત્પન્ન થાય છે તેવો ભાવ મારી પાસે રહેવાથી થતો નથી. તેથી તમે ઘેર
પાછાં આત્મા બાળ. ૨૭

ઉપર જણાવેલા દોષો લૌકિક દૃષ્ટિએ કરેલા ભરતમમાં હોઈ શકે, પરંતુ ભક્તિમાર્ગમાં, (અમે
અધા છવો પુરુષો છીએ અને) આપ પુરુષોત્તમ છે એ પ્રકારના ભક્તિમાર્ગમાં, અથવા તો પારમાર્થિક
દૃષ્ટિમાં તે દોષો સંભવતા નથી—આ પ્રમાણે એ ગોપીજનો શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરતાં ભગવાન્
કહે છે કે શ્રવણાત્ ભક્તિમાર્ગમાં (ભગવાનની સાથે) સંબંધ જ કરવો એટલે એમ શાસ્ત્ર કહેતું
નથી. ભક્તિ તો શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસ્તેવન, અર્ચન, વન્દન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન
એમ નવપ્રકારની છે, અને દશમી પ્રેમરૂપ છે. સ્વતંત્ર ભક્તિમાર્ગમાં તો સમ્બન્ધની જરૂર પણ અપેક્ષા
નથી (કારણ કે એકરૂપ ભક્તિ એ જ રૂપરૂપ છે.) સ્વતંત્ર ભક્તિમાર્ગમાં તો ભગવાનમાં જ એક
હોય છે. અને તેથી તે એક અલૌકિક છે. આ જ ભગવદ્વિષયક અલૌકિક એક સર્વાંગી અધિક છે;
પરંતુ લૌકિક એક કામને અધીન થાય છે (અને તેથી તેમાં સંબંધની અપેક્ષા રહે છે) એટલે તે હલકા
પ્રકારનો જ એક છે. ભગવદ્વિષયક અલૌકિક એકનાં શ્રવણ, દર્શન અને ધ્યાન એમ ત્રણ કારણો છે.
પ્રથમ કારણ શ્રવણ છે. શ્રવણ એટલે ભગવદ્વિષયક પદો અને વાક્યોની શક્તિ અને તાત્પર્ય ભગવાનમાં
રહેતાં ॥ એમ નિર્ણય કરવો તે. આ પ્રમાણે બધાં પદો અને વાક્યોનું તાત્પર્ય ભગવાનમાં જ ॥ એમ
ન્યાયે નિશ્ચય થાય ત્યારે ઘટપટાદિ સંસારના વિષયો દૂર થઈ જાય; પણ ન્યાયે જેવો નિશ્ચય ન થયો
હોય અને ઘટપટાદિ પદાર્થો નિવૃત્ત ન થયા હોય ત્યારે તો ભગવાનથી અન્ય એવા ઘટપટાદિ પદાર્થોમાં
પણ એક થાય. ત્યાર પછી બીજું કારણ દર્શન. દર્શન એટલે શ્રવણ કરેલા અર્થનો અનુભવ અર્થાત્
માનસ પરોક્ષાનુભવ અથવા સિદ્ધિધ્યાન. અથવા તો જેમ ભગવાને કૃષ્ણ કરીને નારદજીને પોતાના
સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં અને પોતાના વિષે એક ઉત્પન્ન કર્યો તેમ ભગવદ્વિષયક કામ ઉત્પન્ન કરવાને માટે
ભગવાન્ કૃષ્ણ કરીને પોતાના સ્વરૂપનો જે આદ્યત્તર કરાવે તે દર્શન કહેવાય છે. ત્યાર પછી ત્રીજું કારણ
ધ્યાન છે. ધ્યાન એટલે યોગ વડે ભગવાનનું ચિન્તન. આ ત્રણ સાધનો વડે જ ભક્તોનો મારા વિષે
ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે (નહિ કે મારી સાથેના સંબંધથી). આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયેલો ભાવ અનુકીર્તનથી
સિદ્ધ થાય છે. ભક્તિમાર્ગના શાસ્ત્રમાં દર્શવેલો આ ઉપાય જેમ સારો છે તેમ હૃદયમાં ભગવાનની પાસે

ક્રીયઃ સાધીયાન્ ન તથા નિરન્તરસાન્નિયેન જાતો લૌકિકઃ ॥ હિ કામદોષ इत्यवोचाम । અતો
 પૂનઃ પ્રતિયાત । અતઃ પરમાર્થવિચારેઽપિ ન સ્વાલબ્યમિતિ । તથેતન્ન પ્રકાર એવ નિપિદ્ધઃ, ન
 સ્પતો મહત્ત્વ નિપિદ્ધમ્ । ગૃહસ્થિતાનાં ચ વિહિતં મવતીતિ ગૃહગમનમાહાપિતમ્ ॥ ૨૭ ॥

એવં તાસાં ગૃહગમને યોજિતે તત્પરિણામ્યાનન્તરં પુનર્વેદ્યેનં ચાંતાસન્નમિવ મન્યમાના મગદ્વાક્યં
 નુહંપ્યમિતિ વિચાર્ય અતિવિરોધે યમવાનુરોપિશરીરપરિણામઃ કર્તવ્ય इति નિશ્ચિત્ત તન્નાપિ મગદ-
 ન્યન્યાનન્દામાવાદિતિકર્તવ્યતામૂઢા જાતા इत्याદ इति વિપ્રિયમિતિ ।

શ્રીશુક उवाच—इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविन्दमापितम् ।

विषण्णा भग्नसङ्कल्पाश्चिन्तामापुर्दुरत्ययाम् ॥ ૨૮ ॥

વિગતં પ્રિયં યસ્માદિતિ યમયવાપિ શ્રિયામાયઃ । કિં પરીક્ષાર્થમાહ આહોસ્તિદમિમેત યવાયમર્થ
 િ । આ સમન્તાત્ કૃત્વા યાવ્યવાત્પર્યં નિર્ધાર્ય સત્ત્વં ગમનમેવ વદતીતિ નિશ્ચિત્ત અનમિમેતરેઽપિ
 યસ્યચ્છેદનુભવમાના ગોપ્યો નૈપુણ્યરહિતા ગોવિન્દસ્ય સ્વામિનઃ દેવમાપિતત્ત્વેન અનુદાશ્ન-
 હિતમીશ્વરવાક્યાણ નિર્ધારરહિતમાકર્ણ્ય વિષણ્ણા જાતા મનસિ પરમં વિપાવં પ્રાપ્તાઃ । યત્ર દેહ-

હેવાથી ઉત્પન્ન થતો લૌકિક શ્રેઢ સારો નથી. ભગવાનની પાસે રહેવાથી જે લૌકિક શ્રેઢ ઉત્પન્ન થાય
 । તે કામમૂલક છે એમ અમે પહેલાં કહેલું છે. તેથી હે ગોપીજનો, તમે તમારે ઘેર પાછાં ચાલ્યાં
 ત્ય. તેથી પારમાર્થિક વિચાર કરતાં પણ તમારે અહીં રહેવું શ્રેષ્ઠજે નહિ. (હવે શ્રી આચાર્યજી
 સ્થેતિપક્ષ દર્શાવે છે.) મૂળશ્લોકમાં જે પ્રકારવાચક તથા ૫૬ છે તે પ્રકારનો—લૌકિક શ્રેઢનો—જ
 નેવેધ કરે છે, કાંઈ શ્રેઢના સ્વાભાવિક મહત્ત્વનો નિવેધ કરતો નથી. જે ભક્તો ઘેર રહેનારા છે તેઓ
 પ્રવણુદિવિનિહિત ભક્તિ કરી શકે છે. તેથી ભગવાને ગોપીજનોને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરી. (અર્થાત્ ધરમાં
 સ્થિતિ કરનારા ભક્તો અવણુદિવિનિહિત ભક્તિ જ કરી શકે છે પણ સ્વતંત્ર ભક્તિ કરી શકતા નથી; જ્યારે
 ભગવાનની પાસે રહેનારા ભક્તો સ્વતંત્ર ભક્તિ કરી શકે છે એટલે આ ભક્તોનો જ પ્રકાર ઉત્તમ છે.) ૨૭

ભગવાને જ્યારે ગોપીજનોને આ પ્રમાણે ઘેર જવાનો ઉપદેશ કર્યો ત્યારે ગોપીજનો વિચાર કરવા
 લાગ્યાં કે ધરનો ભાગ કયાં પછી શરીરથી ઘેર જવું જે ઉલટી કરેલા પદાર્થના ભસણ કરવા જેવું છે, અને
 પાછું ભગવાનના વાક્યનું ઉલ્લંઘન થઈ શકે નહિ. આ પ્રમાણે જે અતિ વિરૂઢ વિચારો આવવાથી બળેને
 આનુસરનારા શરીરનો ભાગ કરવો એમ તેમણે નિશ્ચય કર્યો; પણ શરીરનો ભાગ કરવાના નિર્ણયમાં પણ
 ભગવાનની સાથેના સંબંધથી જે આનન્દ મળે છે તે મળી શકતો નથી એમ વિચારીને ગોપીજનોને હવે
 શું કરવું એની સૂઝ પડી નહિ એમ इति विप्रियम् શ્લોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

શુકદેવજી કહે છે કે:—આ પ્રમાણે ગોવિન્દ ભગવાનનાં અપ્રિય

વચનો સાંભળીને ગોપીજનો ખેદ પામ્યાં; તેમના સંકલ્પો ભાંગી ગયા અને

તેઓ અપાર ચિન્તામાં પડી ગયાં. ૨૮

જેમાંથી પ્રિય જવું રહ્યું છે તે વિપ્રિય કહેવાય. (ભગવાનનું ભાષણ એવા પ્રકારનું હતું કે) તે શુદ્ધ
 અને અર્થ એ બે દૃષ્ટિએ પણ ગોપીજનોને અપ્રિય થઈ પડ્યું. ભગવાન આપણી પરીણા કરવા ઘેર જવાનું
 કહે છે કે ખરા હૃદયથી તે પ્રમાણે કહે છે એમ ગોપીજનોને સંદેહ થવા લાગ્યો. ભગવાનનાં વચનો મા-
 કહે છે કે ખરા હૃદયથી તે પ્રમાણે કહે છે એમ ગોપીજનોને સંદેહ થવા લાગ્યો. ભગવાનનાં વચનો મા-
 બરોબર—ઘણતુ કરીને, વાક્યોનું તાત્પર્ય નક્કી કરીને, ખરેખર । ભગવાન ઘેર જવાનું જ કહે છે એમ
 ગોપીજનોએ નિશ્ચય કર્યો. ગોપીજનો ઘેર પાછાં જાય એમ ભગવાનનો અભિપ્રાય ન હોય તો પણ
 ભગવાનની આ ધન્યા બલજવાનું સાધન ગોપીજનોને મળ્યું નહિ. ગોપીઓમાં નિપુણતા—દોરીગદી—
 ન હતી. તેવું જાણતુ હોવાથી અસાધની યંત્રપ્રકૃતિ અને ધિયરનું વાક્ય હોવાથી નિર્ધાર-નિશ્ચય-રહિત
 એવાં સ્વામી ગોવિન્દનાં વાક્યો સાંભળીને ગોપીજનો ખિન્ન થયાં—અર્થાત્ મનમાં ધરમ ખેદ પામ્યાં.

ર્મગ્રસક્લ્પા દેતિ । તદા પરાં ચિન્તાં પ્રાપુઃ । કયમસ્યદ્વિષારિતં મગવદ્વાચ્યં પૈકમુચં મયતીતિ । સા ચિન્તા શ્લોકેત્યં વ્યાપ્ય વેદં જન્મજન્માન્વરાણિ ચ નિર્દારંગલમમાત્રા દુરત્યયા પર્યપસાનર-
હિતા જાતા ॥ ૨૮ ॥

તતઃ ચિન્તયા યજ્ઞાતં વવાહ કૃત્વેતિ ।

કૃત્વા મુક્તાન્યવશુષઃ શ્વસનેન શુષ્પ્યદ્વિમ્બાધરાણિ ચરણેન મુવં લિખન્ત્યઃ ।
અશ્વૈરુપાત્તમપિભિઃ કુચકુક્કુમાનિ તસ્થુર્મુજન્ત્ય ઉચ્ચુઃ/સ્વમરાઃ સ્મ તૂષ્ણીમ્ ॥ ૨૯ ॥

ચિન્તયા પ્રયત્નં મૂર્છિત્વા જાતાઃ । તતઃ મુક્તાન્યેવ અવાહ્યુત્તાનિ કૃત્વા કમપિ સ્વમુલં ન પ્રદર્શયિષ્યામ ઇતિ અવાહ્યુત્તાનિ કૃત્વત્સઃ । અવગતાઃ શુષઃ ચામિત્ત્વાઃ શ્લોકસન્ધ્યન્ધિઓ વા જાતાઃ । શુષઃ શ્વસનેન શ્લોકસન્ધ્યન્ધિના શ્વાસવાયુના શુષ્પ્યન્તિ વિમ્બવદધરાણિ ચેપાં તાદૃશાનિ કૃત્વા, ચરણેન ચ મુવં લિખન્ત્યઃ, ધૈર્વદાશ્વસ્યા મયતીતિ । મૂનિવિવરમિદ પ્રાર્યવન્ત્યઃ, ઉપાસતમપિભિઃ અશ્વૈઃ કુચકુક્કુમાનિ સૃજન્ત્યઃ, તૂષ્ણીં તસ્થુઃ । મુસસ અવાસ્ત્વેન મક્ષિતિરોભાવઃ । શ્વસનેન શ્વાસવીજ્ઞા, શ્લોકેતાન્દઃકરણસ, વિમ્બાધરશોષેણ કામરસસ, પદા મૂમિલેજ્જનેન કપીરસ, અશ્વૈરિમ્ત્રિ-
યાણાં, કુક્કુમાભાવેન કાન્તેઃ, દુઃસમરેણ જાતન્વસ, તૂષ્ણીં સિત્તા ચૈત્વન્વસ તિરોમાયો નિરૂપિત્વા ।
કેવલં સ્વાયુષત્ સિતાઃ ॥ ૨૯ ॥

ખેંદ પામવાતુ કારણ એ હેતુ કે તેમના સંકલ્પો ભાગી ગયા. જ્યારે બધા ય સંકલ્પો ભાગી ગયા ત્યારે તેમની ચિન્તાનો પાર રહ્યો નહિ. આમારા મનમાં જે વિચાર છે તે અને લગવાનનાં વાક્યો એ બેની એકવાક્યતા—એક જ તાત્પર્ય—કેવી રીતે થાય એની ગોપીજનો ચિન્તા કરવા સાધ્યાં. આ ચિન્તા ત્રણ શ્લોકમાં આ જન્મ અને બીજા જન્મોમાં વ્યાપી પણ કોઈ જાતનો નિશ્ચય કરી શકી નહિ તેથી તે દુરલભ—
અંતરહિત—અર્થ. ૨૮

પછી ચિન્તાથી જે બન્યું તેનું છૂટા એ પ્રલોકમાં શુકદેવજી વર્ણન કરે છે.

શ્લોકસંબંધી શ્વાસવાયુથી જિમ્મ જેવાં લાલ અધર જેમાં સુકાયાં છે
એવાં શોકયુક્ત મુખોને ગોપીજનોએ નીચે નમાવ્યાં તેઓ પોતાના ચરણથી
ભૂમિ ખોતરવાં લાગ્યાં, અને મેંસવાળાં આંધુઓથી રતન ઉપરના કુંકુમનું
માર્જન કરતાં, ખડુ દુઃખના ભારથી, મૌન ધારણ કરીને ઉભાં રહ્યાં. ૨૯

ગોપીજનો ચિન્તાથી મૂર્છિત થઈ ગયાં. પછીથી પોતાનાં મુખને નીચે નમાવ્યાં. કોઈને પણ અમે આમ ક્યોં છે એવાં અથવા તો શોકસમ્મન-ધવાળાં થયાં. શુભઃ શ્વસનેન—શોકવાળા શ્વાસવાયુથી—સુકાયાં છે જિમ્મના જેવાં (લાલ) અધરો જેમનાં જેવાં મુખો. ગોપીજનો આ પ્રકારનાં મુખો નીચે નમાવીને ચરણ વડે પૃથ્વીને ખોતરતાં હતાં, કારણ કે (આ સંયોગોમાં) આ જ પ્રકારની અવસ્થા થાય છે. ગોપીજનો પૃથ્વીમાં જાણે માર્ગ માત્રતાં હોય તેમ ભૂમિને ખોતરવા લાગ્યાં. ગોપીજનો મેશવાળાં અશ્વઓથી રતન ઉપરના કુંકુમનું માર્જન કરતાં શાન્ત ઉભાં રહ્યાં. આમજાણે નીચા મુખથી ભક્તિનો તિરોભાવ, શ્વાસથી પ્રાણપીડા, શોકથી આન્તઃકરણની પીડા, જિમ્મ જેવા લાલ અધર સૂકાઈ જવાથી કામરસનો તિરોભાવ, ચરણથી ભૂમિને ખોતરવાથી શરીરને પીડા, અધુઓથી ઇન્દ્રિયોને પીડા, કુંકુમના અભાવથી ધ્વન્તિનો—શૌર્યનો—તિરોભાવ, દુઃખના ભારથી આનન્દનો તિરોભાવ, અને મૌન ધારણ કરીને ઉભા રહેવાથી ચૈતન્યનો તિરોભાવ વર્ણવવામાં આમ્યો છે. કેવળ સ્થાવર-ચાંલતા—ની આકૃષ્ટ ગોપીજનો ઉભાં રહ્યાં ૨૯

एवमपि स्थितौ तूष्णीं स्थितं भगवन्ब्रह्मालक्ष्य किञ्चिद्विज्ञापयामासुरित्वाह प्रेष्ठमिति ।

પ્રેષ્ટં પ્રિયેતરમિચ પ્રતિભાપમાણં કૃષ્ણં તદર્થવિનિવર્તિતસર્વકામાઃ ।

નેત્રે વિમૃજ્ય રુદિતોપહતે સઃ કિંચિત્ સંરમ્ભગદ્દમિરોડ્યુક્તાનુરક્તાઃ ॥ ૩૦ ॥

ભાપણં પૂર્વોક્તમેવ । અથ વા । તસ્યામપ્યવસ્થાયાં 'કિમિતિ રોદનં ક્રિયતે, સ્વસ્થા ભવત, ગૃહે ગચ્છત' इत्येव वदति, परं हसन्मुखः, तदा वासां हृदये वाक्यामृतानि प्रविष्टानि सजातीयानि वाक्यान्मुत्पादितवन्ति, तदा भगवद्गोपिवा एव वाः भगवद्वाक्यानि पूर्वपक्षयितुमारेभिर इत्याह प्रेष्ठमिति । प्रेष्ठो भवत्येव । स्वस्वाम्यया तदा सम्पादितत्वात्, परं वदत्यन्यथा, तदाप्यप्रियमिव प्रति-
भापमाणमिति नोक्तम् । न हि कदाचिदपि भगवानप्रियवद्भवति, किन्तु प्रियो भवति, इतरोऽपि भवति, सर्वमवनसामर्थात् । इतरत्वे न प्रियत्वं वाच्यते । यथा जगज्जगदतिरिक्तरूपम् । तदाह प्रिये-
तरमिव प्रतिभापमाणमिति । यः प्रियोऽज्ञातं न विरोधापयति । किन्तु वाक्यं न तेन रूपेण वदति

પોતે આ પ્રમાણે શાન્ત ઉશ્કારાં તો પણ ભગવાન્ શાન્ત ઉભા રહ્યા એ ભેદને ગોપીજનો ભગવાનની કંઈકે વિનિમિત્ત કરવા લાગ્યાં એમ પ્રેષ્ટમ્ એ શ્લોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

શુકદેવજી કહે છે કેઃ—શ્રીકૃષ્ણ ઉપર સેહ રાખનારાં અને તેમનો સમાગમ કરવાને માટે સર્વ કામનાઓનો સાગ કરનારાં ગોપીજનો રદન કરવાથી સૂણ ગએલી આંખોને લૂછી નાખી પોતાના પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણ, જે પ્રિયથી અન્ય હોય એમ ખોલતા હતા, તેમના પ્રત્યે ક્રોધથી ગદ્ગદ વાણીથી ખોલવા લાગ્યાં. ૩૦

પહેલાં શ્રીકૃષ્ણ જે વાક્યો બોલ્યા હતા તેની જ વાત આ શ્લોકમાં છે. અથવા તો આ શ્લોકનો સંબંધ બીજી રીતે પણ સમજાવી શકાય એમ છે. ગોપીજનોની આવી અવસ્થામાં પણ ત્યાંદે ભગવાને હસતે હસતે કહ્યું કે “ તમે શા માટે રડો છો ? તમે સ્વસ્થ થાવ અને ઘેર જાવ ”, ત્યારે તેમના હૃદયમાં ભગવાનનાં વચનામૃતે પ્રવેશ કર્યો અને પોતાના જેવાં જ બીજાં વાક્યો ઉત્પન્ન કર્યો. તે વખતે ભગવાનની પ્રેરણાથી જ તે ગોપીજનોએ ભગવાનનાં વાક્યોને પૂર્વપક્ષ તરીકે માનવાનો આરંભ કર્યો એમ પ્રેષ્ટમ્ એ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

ભગવાન્ પ્રિયતમ તો છે જ, કારણ કે શ્રુતિમાં ભગવાનની જે શુતિ કરવામાં આવેલી છે તેમાં ભગવાન્ પ્રિયતમ છે એમ પ્રતિષ્ઠાપન કરવામાં આવ્યું છે. (અથવા તો સ્વમામર્શી-નવો બન્દ, નવાં ફૂલ અને ફળ, નહું મન વગેરે સામગ્રી-થી, ભગવાનનું પ્રેક્ષણનું સંપાદન કરવામાં આવ્યું છે) પરંતુ અત્યારે ભગવાન્ બીજે પ્રકારે—પ્રિયથી અન્ય હોય તેમ—બોલે છે, છતાં પણ શુકદેવજીએ મૂળ શ્લોકમાં 'અપ્રિય હોય—પ્રિયરિદ્ધ હોય—એ ગ્રમાણે બોલતા શ્રીકૃષ્ણ' એમ કહ્યું નથી. કોઈ પણ દિવસ ભગવાન્ અપ્રિય જેવા થતા નથી, પરંતુ તે પ્રિય થાય છે, ધર્તર—પ્રિયથી અન્ય—પણ થાય છે, કારણ કે તે સર્વભવનસમર્થ છે. પ્રિયથી અન્ય થવામાં પ્રિયત્વનો ભાષ થતો નથી. જેમ ભગવાન્ જગદ્રૂપ છે અને જગત્પ્રી અન્ય પણ થાય છે તેમ ભગવાન્ પ્રિય થાય છે અને પ્રિયથી અન્ય પણ થાય છે. આજ વાત પ્રિયેતરમિચ પ્રતિભાપમાણમ્ એ શબ્દોમાં શુકદેવજી કહે છે. જે પ્રિય ભાગ છે તેનું આજ વાત પ્રિયેતરમિચ પ્રતિભાપમાણમ્ એ શબ્દોમાં શુકદેવજી કહે છે. જે પ્રિય ભાગ છે તેનું વિરોધાન ભગવાન્ કરતા નથી, પરંતુ પોતે તે રૂપે—ફલમક ભગવત્સ્વરૂપે—વાક્ય બોલતા નથી, પરંતુ બીજે રૂપે—અનિરુદ્ધરૂપે—બોલે છે, ત્યારે જ તેમની સાથે વાદ કરી શકાય. (પ્રિયતમ એવા

કિન્તુ રૂપાન્તરેણ, તદા તેન સદ્ વાદઃ કર્તું શક્યમ્મિતિ । ન હિ ફલં કર્ત્તિસાધનં ભવતિ, માં ધ્રુવોતેતિ વા વદતિ, પરં વલાદપિ પ્રતિબન્ધનિરાકરણં કૃત્વા સ પ્રાપ્ત્ય એવ । તદાહ કૃષ્ણં સવાનન્દમિતિ । તત્તુ કોડ્યં નિર્વંશઃ સ એવ કામ્યમ્મિતિ મહોચ્ચેત્ર મન્યતે, તદા અત્પત્તરા અપિ કામ્યામ્મિતિ, તદાહ તદર્થચિન્તિવર્તિતસર્વકામામ્મિતિ । તદર્થ અગવદર્થ વિશેષેણ નિવર્તિતાઃ સર્વે કામા વામિઃ । અયમેવ કામ્યમ્મિતિ નિશ્ચિત્ય પૂર્વમેવ સર્વે કામાસ્ત્વત્કાઃ । ‘કામમયચ્ચાત્રં પુરુષઃ’ । યદિ ત્વંકોડ્વિ ગૃહેત, તદા ભગવદુક્તમેવ ગૃહં કર્યં ન ગૃહેત । વસ્માદયમેવ કામઃ અવશિષ્યતે । સ વેષ્મ ભવેત્ સ્વરૂપહાનિરેવેતિ નિશ્ચિત્ય, ફલે માનમકૃત્વા દટ્ટીભૂત, રુદિતોપહતે નેત્રે વિમુગ્ધ, ચધાસ્થાનં સર્પ પ્રાપયિત્વા, કિશ્કિતસંરમ્ભેણ, વાષાર્યમુદયમઃ સંરમ્ભઃ । ભગવાન્ હિ વાચ્યેન નિરાકરોતિ ॥ હુ સ્વરૂપતઃ । વાક્યં તુ નિરાકાર્યમિતિ તદર્થ સંરમ્ભઃ । સર્વોડ્વ્યન્તં ગત્વા પરાયર્ષતે પરં સંરમ્ભેણ ગદ્ગદા ગીર્વાણામ્ । ધર્માનાં ન સ્ફુટનિર્ગમનમ્, દેશ્વરવાક્યનિરાકરણે યતો ધાણી ચિન્તેતિ । પતાસાં હુ ન ભયમ્ । યતઃ અનુરક્તઃ । રાગો હિ મયપ્રતિપક્ષઃ । વચ રાગઃ સ્વત્વોડ્વિ ન તત્ર ભયમ્ । અથઃ અનુવત્ત ઉક્તવત્તઃ ॥ ૬૦ ॥

દ્વાત્મક ભગવાનની સાથે વાદ કરી શકાય નહિ એવો સામાન્ય નિયમ છે, પરંતુ અનિરુદ્ધ સ્વરૂપની સાથે તો વાદ થઈ શકે.) દ્વાત્મક પ્રભુ કોઈ દિશસ સાધનરૂપ થવા નથી અથવા તો “મને તમે વરો” એમ પણ કહેતા નથી; પરંતુ ભગવાનને મળવામાં જે પ્રતિબંધો આવતા હોય તેને બળથી પણ દૂર કરીને દ્વાત્મક ભગવાનનું ભક્તોએ શ્રદ્ધા કરવું જ જોઈએ. આ જ વાત કૃષ્ણમ્મ જે શબ્દમાં શુકદેવજી કહે છે. કૃષ્ણ એટલે સદાનન્દ.

શંકાઃ—ભગવાનની જ કામના કરવી એવો આગ્રહ ઓપીજનોએ શા માટે કરવો ? જે મહાન્ જોવા કૃષ્ણ ગોપીજનોની ભાગણી ન સ્વીકારે તો યશ્ણ ન્હાના એવા ઓપીની પણ કામના રાખવી જોઈએ.

અભાધાનાઃ—ઉપરની શંકાનું નિરાકરણ કરવાં શુકદેવજી કહે છે કે તદર્થચિન્તિવર્તિતસર્વકામાઃ તદર્થ એટલે ભગવાનને માટે વિશેષ કરીને દૂર કરી ॥ ક્રુતિપર્થન્તની શર્વે ઇચ્છાઓ જેમણે એવાં ગોપીજનો તદર્થચિન્તિવર્તિતસર્વકામા કહેવાય છે. આ કૃષ્ણ ભગવાનની જ કામના કરવા જેવી છે એમ નિશ્ચય કરીને ગોપીજનોએ પહેલેથી જ ખીજ બધી કામનાઓનો ત્યાગ કર્યો. ક્રુતિ પણ કહે છે કે “આ પુરુષ કામમય છે.” જે લાજ દીધેલા પદાર્થનું—પર વજેરેનું—પણ ફરીથી શ્રદ્ધા કરવામાં આવે તો ભગવાનની આશ્રય થવાથી ઘરતું જ શ્રદ્ધા કેમ ન કરવું ? ભગવાનને માટે બધા કામોનો ત્યાગ કરેલી છે તેથી ભગવદ્વિષયક કામ જ જાણી રહે છે. જે આ ભગવદ્વિષયક કામ સિદ્ધ ન થાય તો પોતાના સ્વરૂપની હાની જ થાય એમ નિશ્ચય કરીને, કૃષ્ણ ભગવાનની આજ્ઞા અમારે તમારી શી પરવા છે એમ માન કર્યા પિતા દહ યદ્મિ, સેવાથી સૂચી ગએલાં નેત્રોને લૂછી નાખીને, બધું વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવીને ગોપીજનો દાંધક કોષથી (ગોલવા લાગ્યાં). વાદ કરવાને માટે જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે ॥ તે સંરમ્ભ કહેવાય છે. ભગવાન્ પદેષ્વર વચનથી નિરાકરણ કરેછે, સ્વરૂપથી નહિ. ભગવાનના વાક્યનું નિરાકરણ કરવું જોઈએ, તેથી ગોપીજનોએ ભગવાનની સાથે વાદ કરવાને માટે પ્રયત્ન કર્યો. બધા ॥ માણસો ઉપાય કરીને પાછા ફરે છે; પરંતુ ગોપીજનોની વાણી કોષથી ગદ્ગદ થઈ ગઈ હતી; વર્ણો સ્પષ્ટ રીતે બહાર આવતા ન હતા, કારણ કે ભગવાનનાં વાક્યોનું નિરાકરણ કરવામાં વાણીને ભય લાગે છે. ગોપીજનોને તો ભય ન હતો, કારણ કે તેમનો ભગવાન્ ઉપર શ્રેદ હતો. શ્રેદ એ ભયનો નાશ કરનાર છે. ત્યાં યોડી પણ શ્રેદ હોય છે ત્યાં ભય હોતો નથી. તેથી તે ગોપીજનો ધોઈયાં. ૩૦

યાજ્ઞયાનાં યાજ્ઞયાજ્ઞયાનિ તાવન્તિ પ્રાર્થનાપિકા । ઇકાદશવિધાલેન લાસાં વાપો જયન્તિ હિ ॥૧॥

ચત્તુર્થવતા પ્રથમમુકું 'સ્વાગતં ચો મહાભાગા' इति, ચયપિ મગવતા વયં સ્તુતાઃ, તયાપિ પ્રેષણામિપ્રાપેણ, ન તુ સ્વસિદ્ધાગતા इति । તયા સતિ નેયં સ્તુતિઃ, કિન્ત્વતિકૂર્ં વચનમ્, જનિષ્ટપર્ય-
વસાનાત્ । નન્વશક્યે કિં કર્તવ્યમ્, તન્નાહ મૈવં વિમો इति ।

શ્રીગોપ્ય ઉચુઃ—

મૈવં વિમોર્હતિ ભવાન્ ગંદિતું નૃકાંસં સંત્યજ્ય સર્વવિપયાંસ્તવ પાદમૂલમ્ ।

પ્રાપ્તા ભજસ્ય દુરવગ્રહ મા સ્વજ્ઞાધ્યાન્ દેવો યથાદિપુરુષો ભજતે મુમુક્ષુઃ ॥૨॥

મયા સર્વમેષ કર્તું સમર્થઃ । સમર્થએદન્યયા વદેત્, નૃકાંસમેષ મવાતિ, દવાપાં વિષમા-
તાયાં ન વદેતિતિ । યષ મગવતોષં 'વ્રજસ્માનામવ'મિતિ, વદવગ્રહં નોદેશ્યમ્, વતઃ સર્વવિપયાનેષ
સંત્યજ્ય તથ પાદમૂલં પ્રાપ્તાઃ । જનેન-સ્વકાર્યપરિગ્રહઃ અનુચિતઃ, નાપિ જારાવેન સમાગતમિતિ
નિરૂપિતમ્ । ઇકાદશેન્દ્રિયાધામવિ વિપયાસ્પૃશ્ઃ સ્વાસનાઃ । વત્ર વિભિન્નમકં તવ પાદમૂલં પ્રાપ્તા
इति । અન્યથા પાદમૂલપ્રાપ્તિરેવ ન સ્વામ્ । ચતુર્કં 'વ્રજાગમનકારણ'મિતિ, તન્નાહઃ ભજસ્યેતિ ।

ભગવાનનાં દસ વાક્યોનું ખેડન કરનારાં ગોપીજનોનાં વાક્યો પણ દસ છે, અને અધિકમાં તેમણે
લોક ક્લીકમાં ભગવાનની પ્રશંસા કરી છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોનાં અગ્રીયાર વાક્યો છે. (ભગવાન્
સ્વાત્મક છે, અને તેથી તેમની પ્રશંસા વાદમાં) આ ગોપીજનોનાં વાક્યોનો ખરેખર નથ છે.

પ્રથમ ભગવાને ગોપીજનોને કહ્યું કે 'હે મહાત્માઅચાળી સ્ત્રીઓ, તમને સ્વાગત હો.' એ કે
આ પ્રમાણે ભગવાને અમારી (ગોપીજનોની) સ્તુતિ કરી છે, પણ તે અમને ઘેર પાછાં મોકલવાના
અભિપ્રાયથી કરવામાં આવી છે, નહીં કે 'તમે ખરી પાસે આવ્યાં' તેથી. આ પ્રમાણે હોવાથી ભગવાનનું
તે વાક્ય અમારી સ્તુતિ કરતું નથી, પરંતુ અતિ દૂર છે, કારણ કે તેનું પરિણામ અનિષ્ટ છે.

ભગવાન્ કદાચિત્ જ્યેમ જવાળા આપે કે જે વાત અસહ્ય છે તેમાં શું સહી શકે ? તો ગોપીજન
ઉત્તર આપે છે કે મૈવં વિમો.

શ્રી ગોપીજન બોલ્યા—

હે પ્રભુ ! આવાં દૂર વચનો કહેવાનું આપને શોભતું નથી. અને સર્વ
વિપયોનો સમપૂર્ણ ભાગ કરીને આપના ચરણના મૂલને—નૃ-દાવનમાં—પ્રાપ્ત
થયાં હીએ. હે દુરાચક્ષી પ્રભુ ! આપ અમારો ભાગ ન કરો, પરંતુ જેમ
આપે પુરુષ મુમુક્ષુ પુરુષોને બરો છે તેમ આપ અમને બરો. ૩૧

આપ બધું જ કરવાને સમર્થ છો. કોઈ સમર્થ હોઈને એ અન્યથા બોલે તો તો તે દૂર જ હોવો
એકએ, કારણ કે એ દયા હોય તો તે પ્રમાણે તે ન બોલે. ભગવાને જે અમને પૂછ્યું કે "મગ્ધમાં તો
બધા કુશળ છે ને ?" તે પ્રશ્નમાં અમને કોઈ જાતનો રસ નથી—તેમાં અમારું પ્રયોજન નથી. કારણ કે
બધા વિપયોનો જ સમપૂર્ણ ભાગ કરીને આપના ચરણના મૂલમાં—નૃ-દાવનમાં—અમે આવ્યાં હીએ. આ
વચનોમાં ગોપીજનોએ કહ્યું કે જે પદાર્થનો ભાગ કરવામાં આવ્યો છે તેનો સ્વીકાર કરવો અયોગ્ય છે,
અને વળી અમે હાર ભુદિયી આપની પાસે આવ્યાં નથી. અગ્રીયાર ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો પણ વાજના
સાથે ભાગ કરવામાં આવ્યો છે. અને આપના ચરણના મૂલમાં આવ્યાં હીએ એ જ વાત અમારો સર્વભાગ
દર્શાવી આપે છે. જેમ એ ન મગ્ધીએ તો અમને આપના ચરણના મૂલની પ્રાપ્તિ જ ન થાય. ભગવાને
ગોપીજનોને જે પૂછ્યું કે "અહીં આવવાનું શું કારણ છે ?" તેના સંબંધમાં ગોપીજનો કહે છે કે
મગ્ધસ—આપ આપણું ભજન—જોવન—કરો. ભગવાન્ કદાચિત્ જ્યેમ કહે કે ભજન વિના બીજું કરવું
મુશી. ૪

અન્યન્વ કર્તવ્યમિતિ 'ત્રેત્ ત્રાહુઃ હે દુરવગ્રહેતિ । તુષ્ટોઽયમવગ્રહઃ આગ્રહઃ, ચક્રજનં ન કર્તવ્યમ્, અન્યન્વ કર્તવ્યમિતિ ।' યથા જીવાનામ્ । તે હિ સર્વ કર્તુ યાચ્છન્તિ ન ભગવદ્ગજનમ્ । યથાવમાગ્રહો જીવાનાં તુષ્ટઃ, તથાત્રાપિ ભવિતુમર્હેતિ । 'યે યથા માં પ્રપચન્તે' इति तु नास्ति । यदि तदभिप्रायेणैव तथा, तदा मा त्यजास्मान् । अस्माभिर्न खल्वत इति । एतच्च भजनं न विषयवत्, किन्तु प्रकारान्तरेणेति विशेषतो वक्तुमशक्यः दृष्टान्तेनाहुः देवो यथेति । देवो हि सर्वानेव भजते, अन्यथा खल्वव्यर्थं स्यात् । तत्राप्यादिपुरुषो देवः । पूर्वकाण्डेऽपि भजनं सार्यकम्, सुतरां उत्तरकाण्डे । आदि-पुरुषस्तु सेच्य एव भवति, देवश्च । न हि देवभजनं व्यभिचारजनकं भवति । (न हि) पुरुषान्तर-भजनेऽपि प्रथमभर्ता विवाहितः अभजनीयो भवति । अन्वकीकारस्तूचितः, न त्वभजनम् । एतेन स यथा स्वातिरिक्तभजनं न सहते, तन्निवृत्तिपूर्वकमेव स्वभजनं સંપાદ્ય સર્વ ભજતે તથા ત્વયાપિ કાર્યમ્, અલક્ષ્ય પ્રેમણં ત્વાપ્યતુચિતમિતિ જ્ઞાપ્યતે । કિન્ન, યથા મુમુક્ષુ ભજતે ભગવાન્ આત્મીયત્વેન પરિ-

યોગ્ય છે તો ગોપીજનો કહે છે કે હે દુરવગ્રહ—હે દુરાશક્તી ! આપે અમારૂં ભજન ન કરવું પણ ખીલું કાંઈ કરવું એ જીવોની માફક આપનો ખોટો અવશ્યક—આશ્યક—છે. જીવો ગાધુય કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, પણ ભગવાનનું ભજન કરવાની ઇચ્છા રાખતા નથી. જેમ જીવોનો આવો આશ્યક દુષ્ટ છે તેમ આપનો પણ આશ્યક દુષ્ટ થવાને યોગ્ય છે. ગીતાજીમાં આપે "જે મારૂં જે પ્રકારે ભજન કરશે તેનું હું તે જ પ્રકારે ભજન કરીશ" એ પ્રમાણે જે પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે તેનું આપ પાલન કરતા નથી. "જેમ તમે ગદ્યાં ગોપીજનો મારી પાસે આપ્યાં છો તેમ મારે પણ તમારી પાસે આવવું જોઈએ" એમ માનીને જો આપારે આપ અમારૂં ભજન ન કરતા હો તો અમારે કહેવાનું એ છે કે આપ અમારો ત્યાગ ન કરો; કારણ કે જો આપનો ત્યાગ કરતાં નથી. આપ અમારૂં જે ભજન કરશો અને મારે આપનું જે ભજન કરીએ છીએ તે વિષયસુદ્ધિથી ભોગદૂપ નથી પરંતુ સર્વત્રભલાવવાનું છે. આ સર્વત્રભલાવથી કરવામાં આવતા ભજનનું વધારે રસપ્રતાથી ગોપીજનો વર્ણન કરી શકે એમ નથી તેથી તે દૃષ્ટાન્ત આપીને કહે છે કે દેવો યથા, દેવ ખરેખર સર્વનું જ ભજન કરે છે સર્વને ફળ આપે છે. જો એમ ન માનીએ તો દેવનું ભજન કરવું એમ કહેવાનું જાણ વ્યર્થ થઈ જાય. (કર્મમાં દેવોને આદુતિ આપવામાં આવે છે અને દેવની દ્વારા જ ફળ મળે છે.) આ બધા દેવોમાં આદિપુરુષ દેવ—ભગવાન—જ રહેલા ॥ (એટલે તેમની દ્વારા જ ફળ મળવું જોઈએ.) પૂર્વકાણ્ડની અંદર પણ કર્તવ્ય ફળ આપીને ભગવાન જે ભજન કરે છે તે સાર્યક ॥ (કારણ કે કર્મ કરતી વખતે મનુષ્ય ભગવાનનું પૂજન કરે છે અને ભગવાન તેને કર્મનું ફળ આપે છે.) ઉત્તરકાણ્ડમાં તો ભગવાન જ્ઞાન અને ભક્તિનું પણ ફળ આપે ॥ એટલે વધારે યોગ્ય છે. આદિપુરુષની તો નિષ્કામ સેવા કરવી જ જોઈએ. વળી તે દેવ છે (સોઝસુત્રે સર્વાન્ કામાન્ એ તેનિરીય શુનિમાં ભગવાન રમણ કરે છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે અને તેથી ભગવાન દેવ કહેવાય છે. દેવ શબ્દની અંદર જે ખાતુ છે તેનો અર્થ રમણ કરવું એવો થાય છે.) રમણ કરનાર દેવનું—ભગવાનનું—ભજન કરવાથી વ્યભિચાર થતો નથી (કારણ કે ભગવાન જ સર્વંથ પતિ છે અને તેમનું ભજન કરવામાં વિષયનો ગોંધ પડતો નથી.) ખીજ—લોકિક—પુરુષનું ભજન કરવામાં આવે તો પણ પ્રથમ પતિ જે ભગવાન, જેમની સાથે જીવોનો સ્વાભાવિક રીતે વિગઢ થયેલો છે, તેમનું ભજન ન કરવું જોઈએ એમ નહિ. (અર્થાત્ તેમનું ભજન કરવું જોઈએ.) લોકિક પતિનો સ્વીકાર કરવામાં નથી આવતો તે બરોબર છે, પરંતુ સર્વંથ સ્વાભાવિક પતિ જે ભગવાન તેમનું ભજન કરવામાં ન આવે તે યોગ્ય નથી. જેમ પ્રથમ પતિ—વિવાહિત પતિ—પોતાનાથી અન્ય પુરુષનું ભજન સંહન કરતો નથી, અને અન્ય પુરુષના ભજનને દૂર કરીને જ પોતાનું—પ્રથમ પતિનું—ભજન કરવાને પોતે ભજે છે તેમ આપે—ભગવાને—પણ કરવું જોઈએ; તેથી જોકુલમાં પાછા જવાની જે અપ્પ આપ કરો છો તે આપને પણ યોગ્ય નથી જોગ થવા બારિપુરનો દિવઃ એ દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી જણાય છે. વળી, ભગવાન મુમુક્ષુ હોયેનું ભજન કરે ॥

ગૃહાતિ, આત્મવયા સ્ફુરતિ, સ્થાનન્દં તેભ્યઃ પ્રયચ્છતિ । ‘અથ હોવાનન્દયાતી’તિશ્રુતેઃ । ‘સ્થાપ્યસમ્પ-
ત્ત્યોરન્યતરાપેક્ષમાવિષ્કૃતં હી’તિન્યાયેન મગવાન્ તદર્થમાત્માવં પ્રકટીકરોતીતિ સુમુદ્ધર્ મજત ઇત્યુ-
ક્તમ્ । અન્યયા સુમુદ્ધર્ એવ મગવન્તં મલન્તે ન તુ મગવાન્, અતઃ પલદ્વારા મજનમ્ । યથા તેપાં
પુનઃ પૂર્વાપેક્ષાં ન સમ્પાદયસિ, સતતં સ્વસિત્રેવ સ્થાપ્યસિ તથા અસાધ્યમાવિર્ભૂય સ્થાનન્દેન વયં
યોજનીયા ઇતિ યત્કર્તવ્યમિત્યર્થઃ । (એતેન પ્રાર્થનયા સકુદદ્વીકૃત્ય વર્ણીમાત્રવપ્તો નિરતઃ । અમે
ગૃહગમનાશ્ચાપનગૃહસ્થિતિસમ્પાદનાદિકં તુ રસપોષાયૈવ ન તુ ગૃહાર્થમિતિ જ્ઞેયમ્) ॥ ૩૧ ॥

પત્તપત્તપત્તસુદ્ધામનુવૃત્તિરદ્ધ સ્ત્રીણાં સ્વધર્મ ઇતિ ધર્મવિદા ત્વપોક્તમ્ ।

અસ્ત્યેવમેતદુપદેશપદે ત્વયીશે પ્રેષ્ટો મર્વાસ્તનુમૃતાં કિલ વન્ધુરાત્મા ॥ ૩૨ ॥

યદપિ મગ્યતોકં ‘સ્ત્રીણાં સ્વધર્મપરિભાગોડનુચિત’ ઇતિ, અતઃ ‘અથ રત્નની પોરરૂપા, નેહ
સ્ત્રીભિઃ સ્થેય’મિતિ । તન્નાપ્યાહુઃ યત્પત્તપત્તેતિ । પત્તિરપત્ત્યાનિ સુદ્ધદશ । એપામનુવૃત્તિઃ સ્ત્રીણાં
સ્વધર્મ ઇતિ ધર્મવિદા ત્વયા વક્તમ્ । યદિર્ગુણા હિ ધર્મશાસ્ત્રજ્ઞાઃ, શાત્રીએવ ધર્મ સ્વધર્મમાહુર્ને ત્વાત્મ-
ધર્મ મગ્યદ્ધર્મ વા । યત્સત્તે અનાત્મવિદઃ । તથા ધર્મવિદૈવ ત્વયા, ન ત્વસ્થાન્ વિચાર્ય, જાત્માન્ પા,

પોતાના માણસ તરીકે સ્વીકારે છે, આત્મા તરીકે તેમના આગળ સ્ફુરે છે અને તેમને પોતાનો આનન્દ
આપે છે, કામણ કે શ્રુતિ કહે છે કે “આ જ અરેખર આનન્દ આપે છે.” “સુપુત્રિ અને પ્રજ્ઞસંપત્તિ—
મોક્ષ—એ બે અવસ્થામાંથી કોઈ પણ અવસ્થામાં ભગવાનનું પ્રકટ થાય છે” એ સૂત્ર પ્રમાણે ભગવાન
સુમુદ્ધર્ જનો માટે પોતાના સ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે તેથી જ ભગવાન સુમુદ્ધર્ જનોને ભળે છે એમ
સુમુદ્ધર્ જનો માટે પોતાના સ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે તેથી જ ભગવાન સુમુદ્ધર્ જનોને ભળે છે એમ
કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે જો ન માનીએ તો ફક્ત સુમુદ્ધર્ જનો ભગવાનનું ભળન કરે છે, પણ
કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે જો ન માનીએ તો ફક્ત સુમુદ્ધર્ જનો ભગવાનનું ભળન કરે છે, પણ
ભગવાન તેમનું ભળન કરતા નથી એમ પ્રાપ્ત થાય. તેથી ભગવાન ફળ આપીને ભળન કરે છે. વળી
ભગવાન સુમુદ્ધર્ જનોને ફરીથી સંસારમાં નાખતા નથી, પણ હરિશંકર પોતાનામાં જ તેમને સ્થાપે છે.
આ પ્રમાણે જો ભગવાન સુમુદ્ધર્ જનો પ્રતિ વર્તે છે તેમ અમારે માટે આપ શુદ્ધ ધર્મસ્વરૂપે પ્રકટ
આ પ્રમાણે જો ભગવાન સુમુદ્ધર્ જનો પ્રતિ વર્તે છે તેમ અમારે માટે આપ શુદ્ધ ધર્મસ્વરૂપે પ્રકટ
થઈને આપના સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરે અને તે રીતે આપ અમારું ભળન કરો એવું તાત્પર્ય છે. મૂળ
સ્ત્રીકર્માં સુમુદ્ધર્ પદ મૂળનાથી એમ સમજાય છે કે અમારી પ્રાર્થનાથી અમારો એક વાર અંગીકાર કરીને
આપે શાન્ત ઘેસી રહેલું એ પક્ષનું ખંડન થયું. સસલીલા પછી થેર જવાની કરવામાં આવેલી આત્મા,
ધરમાં સ્થિતિ કરાવવી હતી તો નિરહરસના ચોથાને માટે જ છે, નહિ કે ઘરમાં સ્થિતિ કરવાને માટે
એમ પણ સમજવું. ૩૧

હે અંબા ! ધર્મને બાળુનાર એવા આપે જે કશું કે પતિ, પ્રભ, અને
મિત્રોની સેવા કરવી એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે, તે સિદ્ધાન્ત ઉપદેશના આશયપરૂપ
અને ઈશ્વર એવા આપને વિશે જ હો ! આપ તો અરેખર દેહધારીઓના
પ્રિયતમ પદાર્થ છો, બન્ધુ છો, આત્મા છો. ૩૨

ગોપીજનોને ભગવાને જે કશું કે “સ્ત્રીઓએ પોતાના ધર્મનો ચરિત્રાગ કરતો ઉચિત નથી,”
અને તેથી “આ ઘેર રાત્રી છે એટલે સ્ત્રીઓએ અહીં રહેવું ન જોઈએ”, તે વિશે પણ ગોપીજનો કહે
છે કે યત્પત્તપત્ત ધંભાદિ. પતિ, આગકો, અને મિત્રો—એમની અનુવૃત્તિ—અનુચરણ—એ સ્ત્રીઓનો
સ્વધર્મ છે એમ ધર્મને બાળુનાર એવા આપે કહ્યું. ધર્મશાસ્ત્રનું રૂપ મરણનારાઓ અરેખર બહિર્ગુણ છે,
કારણ કે તેઓ શારીર ધર્મને જ સ્વધર્મ કહે છે, અને આત્મધર્મને અથવા ભગવદ્ધર્મને સ્વધર્મ કહેતા
નથી; તેનું કારણ એ કે તેઓ આત્માને બાળુનાર નથી. અમે સ્વરૂપની આમે અંગેય શખનારાં છીએ,
અને આપ ભળન—એવા—કરાવવાને માટે પ્રકટ થયા છો. તેથી અમારો અથવા આપના સ્વરૂપનો
વિચાર કર્યા નિના જ આપે ધર્મના શાસ્ત્ર તરીકે જ અમને આ પ્રમાણે કહ્યું છે. આપે જે અમને કહ્યું છે

સ્વયોક્તમ્ । તસ્યાપ્યસ્માભિર્વિપયનિર્ધારઃ ક્રિયતે ન તુ વૃણ્યતે । તદાહુઃ અસ્તવેદમેતદિતિ । સ્ત્રીભિઃ સ્વધર્મઃ કર્તવ્ય इति ચતુકં તદેવમેવાસ્તુ । ન હિ પસ્યાત્વઃ ધર્મસ્વરૂપં નાપ્યાધારઃ કિન્તુ નિમિત્તમ્ । સ ચ ધર્મઃ અનુષ્ઠીયમાનઃ પ્રમીયમાણઃ મયતિ । અનુષ્ઠીયમાને પુત્રાદયો નિમિત્તમ્ । પ્રમીયમાણે ગુરુઃ । અતઃ સા અનુવૃત્તિઃ પ્રથમતો શુરાવસ્તુ, અન્યથા સ્વધર્મો જ્ઞાત એવ ન સ્વાત્ । ન ચ મગવદ્વાક્યમનુ-વાદકમ્ । પૂર્વમસ્માકં ધર્મજ્ઞાનામાવાત્ । અન્યથા તદેવ ક્રિયેત્ । નાપિ સેવાવ્યતિરેકેણ્યં ધર્મઃ સ્ફુરતિ । અન્યથા વચનમાત્રેણૈવ ગતં સ્વાત્ । અતઃ ઉપદિદ્મસ્ય સિદ્ધર્થ સેવાં કારય । ઉપદેશસ્ય પદ-માશયઃ કર્તૈવ મયતિ । અદ્વૈતિકોમહાસન્ધોષનાત્ નાસ્માભિઃ પ્રતિકૂલતયા નિરુણ્યતે । કિન્ન, સ્વધર્મા અનેકવિધાઃ, સ્વાપેક્ષયોત્કૃષ્ટવિપયાઃ, સમાનવિપયાઃ, હીનવિપયાઃ । તત્ર પૂર્વપૂર્વધર્મપ્રાવલ્યમ્ । યથા સ્ત્રીણાં પતિપુત્રાદીનાં સ્વસમાનાતાં સેવા ધર્મઃ । એવં સ્ત્રિયામકસેવરસ્યાપિ અનુવૃત્તિર્મુક્યો ધર્મઃ । અન્યથા તત્પ્રેરણાભાવે પ્રતિસેવારૌ ન પ્રયત્નૈત્ । અતઃ પ્રછલેડપિ મવાનીચરઃ અન્તર્યામી । તાદૃશોડપિ

તેના વિષયનો અમે નિર્ણય કરીએ છીએ, નહિ કે તેમાં અમે દોષ કાઢીએ છીએ. તે જ વાત અસ્તવેદમેતદ્ એ શબ્દોમાં ગોપીજનો કહે છે. આપે જે કહ્યું કે સ્ત્રીઓએ પોતાનો ધર્મ પાળવો જોઈએ, તો તેની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે જ થાય. પતિ, બાળકો વગેરે ધર્મસ્વરૂપ નથી, તેમ તેઓ ધર્મનો આધાર—આશ્રય—પણ નથી, પરંતુ તેઓ કેવળ નિમિત્ત છે. આ ધર્મ જે પ્રકારનો હોય છે: એક અનુક્રાન કરવા યોગ્ય અને બીજો બહુવા યોગ્ય. જે ધર્મ કરવાનો છે તેમાં પુત્ર વગેરે નિમિત્ત હોય છે, પરંતુ જે ધર્મ બહુવા યોગ્ય છે તેમાં તો શુરુ—આશ્રય—નિમિત્ત છે. તેથી જે અનુવૃત્તિ—સેવા—કરવાની છે તે પ્રથમ શુરુની થાય. આ પ્રમાણે જે કરવામાં ન આવે તો પોતાનો ધર્મ કોઈ પણ બાણી શકે જ નહિ. ભગવાનનું જે વાક્ય છે તે અનુવાદ કરનાર—ગૌણ—નથી, કારણ કે ભગવાને ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો તે પહેલાં અમને—ગોપીજનોને—ધર્મનું જ્ઞાન ન હતું. ગોપીજનો પહેલાં જે પતિ વગેરેની સેવા કરતાં હતાં તે તો બીજા લોકોને અનુસરીને કરતાં હતાં, કોઈ શાસ્ત્રને અનુસરીને નહિ, કારણ કે તેમને તે વિષિનું જ્ઞાન ન હતું. જે ઉપદેશ પહેલાં તેમને તે પ્રમાણે જ્ઞાન હોત તો ભગવાનના વાક્ય પ્રમાણે તેઓ પતિ, બાળક વગેરેની સેવા જ કરત. વળી, શુરુની સેવા વિના શાસ્ત્રમાં જણાવેલો ધર્મ સમજાતો નથી. આ પ્રમાણે જે ન જાનીએ તો શુરુની સેવા કર્યા વિના જ ફક્ત તેમના વચનથી જ અમે યથા યેર ગયાં હોત તેથી આપે જે ઉપદેશ કર્યો છે તે સિદ્ધ કરવાને માટે પહેલાં આપ અમારી પાસે આપની સેવા કરાવો. આપ ઉપદેશનું પદ—આશ્રય—છે, અર્થાત્ આપ ઉપદેશના કરનાર જ છે. મૂળ પ્રલોકમાં અમ્મ જે પ્રમાણે ભગવાનને માટે જે કોમલ સંયોધન વાપરવામાં આવ્યું છે તે સૂચવે છે કે અમે—ગોપીજનો—ભગવાનને પ્રતિમૂળ થાય એવું કોઈ પણ કદીનું નહિ. વળી, સ્વધર્મો પણ અનેક પ્રકારના છે: કેટલાક ધર્મો પોતાનાથી ઉત્તમ પદાર્થો વિષેના હોય છે, કેટલાક પોતાના જેવા જ પદાર્થો વિષેના હોય છે, અને કેટલાક પોતાનાથી હલકા પદાર્થો વિષેના હોય છે. આ ત્રણ પ્રકારના ધર્મોમાં પહેલાંનો ધર્મ પછીના ધર્મ કરતાં ઉત્તમ છે. (અર્થાત્ ત્રીજા પ્રકારના ધર્મ કરતાં બીજા પ્રકારનો ધર્મ ઉત્તમ, અને બીજા પ્રકારના ધર્મ કરતાં પહેલા પ્રકારનો ધર્મ ઉત્તમ છે.) દા. ત. પતિ, બાળકો વગેરે પોતાના જેવા જ પદાર્થોની સેવા કરવી એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે. આ પ્રમાણે પોતાના નિવાસક—અન્તર્યામી—ઈશ્વરની પણ સેવા કરવી એ સર્વ પ્રાણીઓનો મુખ્ય ધર્મ છે (કારણ કે ઈશ્વર અપણા કરતાં ઉત્તમ છે, અને તેથી તેમની સેવા એ સર્વ પ્રાણીઓનો મુખ્ય ધર્મ છે) મળુની સેવા એ મુખ્ય ધર્મ છે એમ જો આપણે ન જાનીએ તો મળુની પ્રેરણા અપણને ન યાય અને તેથી કોઈ પણ જીવ પતિસેવા વગેરેમાં પ્રવૃત્ત થાય નહિ. તેથી અહીં બહાર પ્રકટ થયા છે તો પણ આપ ઈશ્વર છે, અન્તર્યામી છે (અને તેથી અમને પ્રેરનાર છે.) આપ ઈશ્વર છો છતાં પણ પતિ, પુત્ર વગેરેને માટે આપ અમને પ્રેરતા નથી, પરંતુ આપની સેવાને માટે જ પ્રેરો છો. (ત્યારે આપ પતિ, પુત્ર વગેરેને માટે અમને પ્રેરતા નથી ત્યારે ત્યાં એમ જણાય છે કે

મૂલ્યા પતિપુત્રાદયૈ ન પ્રવર્તયસે કિન્તુ સ્વસેવાર્થમેવ પ્રેરયસિ, અતો વાત્કયોક્ત્યર્મસિદ્ધાર્થમપિ મયા-
નાદૌ-સેવ્યઃ । કિન્ન, ધર્મો ધર્મિમૂલઃ, તદવિરોધેન કર્તવ્યઃ, ફલાર્થં ચ કર્તવ્યઃ, અન્યથા ચેત્,
અનિષ્ટેડપિ પુરુષં પ્રવર્તયન્ અનાત્તઃ સ્વાત્ । અત એવ ધર્મશાસ્ત્રે પ્રિયત્વાન્ શરીરસ્ય તદનુરોધ ઉત્તઃ ।
'દ્રવ્યસંસ્કારવિરોધે દ્રવ્યં યતીય' इति-ન્યાયાચ । તત્કલ્પિત પ્રિયો દેહઃ, કલ્પિતાત્મા, કલ્પચિન્
પરમાત્મા, કલ્પચિત્રિર્વાહકઃ । મર્્યાસ્તુ સર્વરૂપો મવતિ, યતઃ અતન્ત્વં પ્રેષ્ટઃ પરપ્રેમાત્મદમાનન્દઃ ।
ઘનધુર્દેહનિર્વાહકઃ । કિન્ન, ન કેવલમસાકં કિન્તુ તનુસૃતાં સર્વેપામેષ દેહધારિણામ્ । ('મયાય
નાશાયે'ત્વય ત્વાય વતમેષ શરીરં ત્વદિધારિતપ્રયોગનાયં જીવો મૃદીત્વા શિષ્ટતીતિ નિરૂપિતમ્ । અતઃ
સ દેહઃ મગધદીયઃ મગધતૈવ સ્થપિતઃ, તસૈ નિવેશ, તદનુપયોગે જાતે, પશ્ચાદન્યસ્મૈ દેયઃ । ચેતનો
હિ પ્રેર્યઃ । અતઃ વાચક્રુગવદુપયોગં જ્ઞાસ્યતિ, તાવજ્ઞાન્યસ્મૈ દાસ્યતિ, ચોધિતોડપિ ।) યવસ્તનુમૃત્તાં
ત્વમેષ પ્રેષ્ટઃ । પ્રેષ્ટાય ચ દેવં પ્રિયં વસ્ટુ । જગ્ગર્થે કિલેતિ પ્રસિદ્ધિરેવ પ્રમાણમ્ । કિન્ન, ન કેવલં
વૈદ્યાવા, કિન્તુ ઘનધુરપિ, યેન પ્રયત્નેન શરીરં વિમર્તિ સ વનુઃ, આત્મા ધારકઃ । અતઃ જન્ત-

આપ અમારી સેવાથી પ્રસન્ન થઇને અમને પતિ, પુત્ર વગેરેને માટે પ્રેરણા કરશો.) તેથી આપનાં
વાક્યોમાં જે સીઝોના ધર્મોનું—પતિ વગેરેની સેવા કરવાનું—વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે સિદ્ધ કરવાને
માટે પણ અમારે પ્રથમ આપની જ સેવા કરવી જોઇએ. વળી ધર્મ ધર્મીન—ધર્મકર્તાનિ—આધારે રહેલી
હોય છે એટલી ધર્મીની—ધર્મકર્તાના સ્વરૂપની—સાથે વિરોધ ન આવે એવી રીતે ધર્મ કરવો જોઇએ,
અને રૂળને માટે પણ ધર્મ કરવો જોઇએ (અને આ રીતે ધર્મકર્તાએ પોતે રૂળ ભોગવવું જોઇએ.) ને
આ પ્રમાણે ન માનીએ અને ધર્મીની સાથે વિરોધ રાખીને અને રૂળ મેળવ્યા વિના ધર્મ કરવામાં આવે
તો અનિષ્ટ—નિષ્ફળ ધર્મ—માં પણ ધર્મનો જોધ કરનાર વેદ પુરુષને પ્રવર્તે અને તેથી તેમાં કોઇને
વિશ્વાસ રહે નહિ. આથી જ ધર્મશાસ્ત્રમાં, શરીર પ્રિય હોવાથી, શરીરને અનુસરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.
વળી, "દ્રવ્ય (= ધર્મ) અને તેનો મંસ્થાર (= ધર્મ) એ બે વચ્ચે જ્યારે વિરોધ ઉભો થાય ત્યારે દ્રવ્ય
વધારે બળવાન છે " એ પૂર્વમીમાંયાનો ન્યાય પણ છે. આ પ્રમાણે કોઇને દેહ પ્રિય હોય છે, કોઇને
આત્મા પ્રિય હોય છે, કોઇને પરમાત્મા પ્રિય હોય છે અને કોઇને નિર્વાહ કરનાર પ્રિય હોય છે. આપ તો
સર્વરૂપ છો, કારણ કે અત્યંત પ્રેષ્ટ—પ્રિયતમ—છો. આપ પ્રેષ્ટ છો એટલે પરમ પ્રેમનું સ્થાન છો,
આનન્દ છો, જન્યુ છો, અને દેહના નિર્વાહક છો. આ પ્રમાણે પ્રેષ્ટ શબ્દ વડે ભગવાન ધર્મી છે એમ સિદ્ધ
કરવામાં આવ્યું; અને તેથી જોખીજનોએ તે ધર્મીની સેવા કરવી પ્રાપ્ત થાય છે. ('પરમપ્રેમ' એ શબ્દ
વડે ભગવાનનું દેહરૂપ સિદ્ધ થાય છે, 'આનન્દ' શબ્દ વડે તેમનું આત્માનું રૂપ સિદ્ધ થાય છે, 'જન્યુ'
શબ્દ વડે પરમાત્માનું રૂપ સિદ્ધ થાય છે.) વળી એકલા અમને જ આપ આ રૂપે જણાવ છો સૌમ નહિ
શબ્દ વડે પરમાત્માનું રૂપ સિદ્ધ થાય છે.) વળી એકલા અમને જ આપ આ રૂપે જણાવ છો સૌમ નહિ
પણ બધા ય દેહ ધારણ કરનારા મનુષ્યોને આપ આવા જણાવ છો. (મયાય નાશાય એ શ્લોકમાં એમ
કહેવામાં આવ્યું છે કે આપે વિચાર કરેલા પ્રયોજનને માટે છવ આપે આપેનું જ શરીર મદદ્ય કરે છે.
તેથી આ દેહ ભગવદીય છે અને તે ભગવાને જ આપેલો છે. તેથી તે દેહનું ભગવાનને નિવેદન કર્યું, અને
ત્યારે ભગવાનને તે દેહનો ઉપયોગ ન હોય ત્યારે પછીથી બીજાને તે દેહ આપવો. જે ચેતન પદાર્થ છે
તેને પ્રેરણા કરી શકાય છે. જેમ પ્રિયમતને સંજ્ઞાદિ જાણતોમાં પોતાના દેહનો ઉપયોગ કરવાનું સ્થાન
ન હતું અને તેથી પ્રદાન્યે તેને તે પ્રમાણે સ્થાન આપ્યું, તેમ આપ પણ અમને બીજાઓને દેહ અર્પણ
કરતાં અટકાવીને આપની સેવાને માટે પ્રેરણા કરો. માટે જ્યાં સુધી ભગવાનને પોતાના દેહનો ઉપયોગ છે
એમ છવ બાજુરે ત્યાં સુધી તેને કહેવામાં આવશે તો પણ તે બીજાને પોતાનો દેહ નહિ આપે.) આપ
બધા ય દેહધારીઓના દેહ, આત્મા, પરમાત્મા અને દેહનિર્વાહક છો, કારણ કે બધાના આપ જ પ્રિય-
તમ પદાર્થ છો. અને પ્રિયતમ પદાર્થને પ્રિય વસ્તુ આપની પાસે છે. આ જાણત પ્રસિદ્ધ જ છે અને પ્રસિદ્ધિ
જ પ્રમાણ છે એ જણાવવાને માટે મૃગ શ્લોકમાં ફિલ શબ્દ મુકવામાં આવ્યો છે. વળી આપ, રૂપ દેહ
જ પ્રમાણ છે એ જણાવવાને માટે મૃગ શ્લોકમાં ફિલ શબ્દ મુકવામાં આવ્યો છે. વળી આપ, રૂપ દેહ
આપના છે એમ નહિ, પરંતુ જન્યુ પણ છો, કારણ કે જેને માટે છવ પ્રવળી શરીરનું પોણ કરે છે

રજ્જવહિરજ્જન્યાયેત નિલાનિલન્યાયેન વા મ(મ)વત્સેવૈવ મુલ્યા । યદા પુનસ્ત્વદગુપયોગઃ, તન્નાપિ ચેત્તથા પ્રેરણમ્, તદાન્યગ્મૈ દાસ્યામો, નાન્યથેતિ । ધર્મિવિચારો ધર્માદિપ્યધિકઃ । એવમ્ ત્વદનહ્નોક્તં સર્વમેવ વિરુદ્ધં ભવતીતિ પ્રાપ્યંતે અસ્તિવતિ । સર્વરૂપત્વાત્ ત્વમેવ સેવ્ય इति वा । अन्यत्र एकदा सर्वसेवा प्राप्ता, अंशतो वाधिता स्यात्, विनिगमनामावाद्य । अनेन स धर्मोऽपि न भवति यः कालादिना बाध्यते, अशक्यञ्च भवति । न हि प्रमाणं विरुद्धं विधत्ते । अतः पत्यादिसेवाविधायकं च शास्त्रं त्वत्से-
વાमेव विधत्ते । अतः अनुवादपक्षे स्वतन्त्रविधानપक्षे वा भवत्સેવૈવોચિતેતિભાવઃ ॥ ૩૨ ॥

‘દર્શ રાજસીનાં નિરૂપ્ય સાત્ત્વિકીનાં નિરૂપયતિ કુર્વન્તિ હીતિ ।

કુર્વન્તિ હિ ત્વપિ રતિં ક્રુશલાઃ સ્વ આત્મન્ નિલપ્રિયે પતિસુતાદિમિરાતિદૈઃ કિન્ ।
તન્નઃ પ્રસીદ ઘરદેશ્વર મા સ્મ ત્તિન્યા આર્તાં ધૃતાં ત્વપિ ચિરાદરવિન્વનેત્ર ॥ ૩૩ ॥

તે ખરો બન્ધુ છે, અને તે રીતે આપ અમારા બન્ધુ છે. આપ આત્મા—શરીરને દહાવનાર—પણ છે, તેથી અંતરંગબહિરંગન્યાયથી અથવા તો નિલાનિલન્યાયથી આપની સેવા જ અપ્ય છે. (શરીરનું બરણ કરનાર અને દહાવનાર ભગવાન્ અંતરંગ અને નિલ છે; ન્યારે શરીરની સાથે સંબંધ રાખનારા પદાર્થો બહિરંગ અને અનિલ છે, બહિરંગ કરતાં અંતરંગ ચડે છે, અને અનિલ કરતાં નિલ ચડે છે એ સામાન્ય ન્યાય છે. અને તે ન્યાયથી જ ભગવાનની સેવા અપ્ય છે.) પરંતુ ન્યારે અમારા દેહનો આપને ઉપયોગ નહિ હોય, અને તે સમયે પણ એ આપની તે પ્રમાણે—તમારે દેહ બીજાને આપે એવી—પ્રેરણા ધરે તો જ અમે બીજાઓને—પતિ વગેરેને—અમારું શરીર આપીશું, અન્યથા નહિ. ધર્મી—વસ્તુ—નો વિચાર ધર્મે—વસ્તુના શુભ—કરતાં અધિક છે. આ બધું ધર્મે વગેરે ને આપ ન સ્વીકારો તો બધું જ વિરુદ્ધ ઘટી જાય; માટે આપની અમે જાસ્તુ એ શબ્દમાં પ્રાર્થના કરીએ છીએ. અથવા તો આપની સેવા સર્વરૂપ છે—પતિ વગેરે સર્વની સેવા કરીએ તેવી છે—તેથી આપની જ સેવા કરવી બોધાયે. આપના વિના બીજાને વિષે એક જ સમયે બધી સેવા ને પ્રાપ્ત થાય તો કેટલાક અંશમાં તે સેવાનો બાધ થાય, કારણ કે તેમાં કોઈ પણ નિયામક પ્રમાણ—અમુકની સેવા કરવી અને અમુકની ન કરવી એનો નિર્ણય કરી શકે એવું પ્રમાણ—નથી. તેથી જેનો કાળ વગેરેથી બાધ થાય છે અને જે અશક્ય છે તે ધર્મે પણ ચર્ચ શકતો નથી. જે પ્રમાણ છે તે વિરુદ્ધ બાબતનું વિધાન કરવું નથી. તેથી પતિ વગેરેની સેવા કરવી એમ વિધાન કરનારું શાસ્ત્ર અને ભગવત્સેવા કરવી એમ વિધાન કરનારું શાસ્ત્ર પણ આપની સેવાનું જ વિધાન કરે છે. આ પ્રમાણે સર્વ શાસ્ત્ર આપની સેવાનું જ વિધાન કરે છે, અને આન્યની સેવા જે કોઈ પોતાની ઇચ્છાથી કરે છે તેનો અનુવાદ કરે છે. તેથી અનુવાદપક્ષમાં અથવા સ્વતંત્રપક્ષમાં આપની સેવા જ ઉચિત છે એમ તાર્કય છે. (અનુવાદપક્ષ અને સ્વતંત્રપક્ષનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. શાસ્ત્ર ભગવત્સેવા અને પતિ વગેરેની સેવા એમ બન્ને સેવાઓનું વિધાન કરે છે, છતાં પણ પતિ વગેરેની સેવા કેટલાક અંશમાં બાધિત થાય છે, અને તે પોતાની ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત થએલી હોવાથી શાસ્ત્રમાં તેનો અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. તેથી શાસ્ત્રમાં ભગવત્સેવાનું જ વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. આથી ભગવાનની જ સેવા કરવી પ્રાપ્ત થાય છે. પતિ વગેરેની સેવાનો આ અનુવાદપક્ષ થયો, અને આ પક્ષમાં ભગવત્સેવા જ પ્રાપ્ત થઈ. હવે પત્યાદિ સેવાના સ્વતંત્રપક્ષનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. જો એમ માનીએ કે શાસ્ત્રમાં પતિસેવાનું પણ સ્વતંત્ર રીતે વિધાન કરવામાં આવેલું છે, તો તે ધર્મના જ્ઞાન વગેરેને માટે આપની ગુરુ તરીકે સેવા કરવી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે પતિસેવાના સ્વતંત્રવિધાનપક્ષમાં પણ ભગવત્સેવા જ પ્રાપ્ત થાય છે.) ૩૨

આ પ્રમાણે રાજસી ગોપીજનોનાં વાક્યોનું નિરૂપણ કરીને હવે શુકદેવજી સાત્ત્વિક ગોપીજનોનાં વાક્યોનું કુર્વન્તિ હિ એ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરે છે.

તેથી કરીને ચતુર પુરુષો હૃએશાં પ્રિય અને પોતાના આત્મરૂપ આપને વિશે પ્રીતિ કરે છે. દુઃખ આપનારા પતિ, યુગ વગેરેનું તેમને શું

યદ્યપ્યુક્તં 'માતરઃ પિતર' इति, 'मा कुरुं धन्वसाध्वस'मिति, तत्किमिदं प्रथमतयास्मान्निरेय
क्रियते, अहोस्विदन्वेषऽपि कुर्वन्ति । तत्रापि किमवसा मात्रावतुष्टिं कुर्वन्ति, अहोस्विदुत्तमाः । उत्तमा
अपि त्वत्सेवायामशक्ताः, आहोस्वित् शक्ता इति विचारणीयम् । अस्मिन्नर्थे निर्णायकं महतां चरित्र-
मातुः । ये त्वात्मनि कुशलाः आत्महितार्थिना, न तु देहेन्द्रियाणाम्, ते त्वय्येव रतिं कुर्वन्ति ।
એદેન દિ ક્રિયા ભવતિ । મગવત્કૃતમેવ જીવગામિ મવતીતિ યદુપપાદિતં 'વચાત્મને પ્રતિમુખસે'ત્ર ।
પ્રીત્યા ચ સેવા ભવતિ । યદિ પુત્રાદિસેવાપિ ધર્મઃ સ્વાત્, તદા પુરુષાર્થત્વેનાત્મપર્યવસાયિની સ્વાત્ ।
'કુશલા' इत्यनेन तेषां कौशलमेतत्, प्रवृत्त्यपेक्षया निवृत्तिरुत्तमा । इन्द्रियदमनसामर्थाभाव एव
अन्यगामि फलं यतो यतो निवर्तते' इत्यत्र निरूपितम् । निरुद्धानीन्द्रियाण्यात्मगामीनि भवन्ति । तत्रा-

પ્રયોજન છે ? માટે હે વરદાન આપનારાઓના ઈશ્વર, આપ અમારા ઉપર
પ્રસન્ન થાવ, અને હે કમળના જેવાં નેત્રવાળા પ્રભો ! આપને વિષે ધણી
સમયથી રાખેલી અમારી આશાને આપ છેદો નહિ. ૩૩

“માતાઓ, પિતાઓ વગેરે તમને શોધશે...માટે બાળુઓને તમે ત્રાસ આપો નહિ” એમ આપે
ને પહેલાં કહ્યું તે વિષે અમારે નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન કરવો છે:—

(ધરનો ત્યાગ કરીને અમે આપની પાસે આત્મા અને તેમ કરવાથી સર્ગા સંબંધીઓને અમે ત્રાસ
આપ્યો છે. આ રીતે ત્રાસ આપવો નહિ એવો નિયેધ છે. તો) આ પ્રમાણે કરનારાં (લગતમાં) પહેલ
વહેલાં અમે જ બીએ, કે બીજાઓ પણ આ પ્રમાણે કરે છે ? સર્ગાઓને ત્રાસ ન આપનારાઓમાં પણ
શું અધમ કોટિના માણસો માતા વગેરેની સેવા કરે છે કે ઉત્તમ કોટિના માણસો ? ઉત્તમ કોટિના
માણસો પણ આપની સેવા કરવાને માટે અશક્ત હોવાથી અદા વગેરેની સેવા કરે છે કે આપની સેવા
કરવાને સમર્થ હોય છતાં પણ માતા વગેરેની તેઓ (ઉત્તમ મનુષ્યો) સેવા કરે છે ? આ બધા પ્રશ્નોનો
વિચાર કરવો જોઈએ.

આ વિષયમાં મહાપુરુષોનું ઘડિત નિર્ણય કરી શકે એમ છે એમ જોખીજનો કહે છે. ને લોકો
આત્માને વિષે કુશળ હોય છે, ને આત્માનું લિત ઇચ્છનારા છે, પણ દેહ અને ઇન્દ્રિયોનું લિત ઇચ્છનારા
નથી તેઓ આપને જ વિષે પ્રીતિ કરે છે. અદેખર । એકથી લગવત્સેવા વગેરે ક્રિયા થાય છે. સમક્ષિષ્પ
લગવાનને વિષે ને કર્મ કરવામાં આવે છે તે જ કર્મ બ્રહ્મિષ્પ જીવને વિષે આવે છે (કારણ કે લગવાન
સર્વના આત્મા છે.) આ જ વાતનું પ્રતિપાદન “જેમ બ્રહ્મની શોભા પ્રતિબિમ્બની શોભા થાય છે તેમ
લગવાનની ને સેવા કરવામાં આવી હોય તેમાં પોતાની જ સેવા—પૂત—થાય છે” એ સાતમા સંબંધ
નવમા અધ્યાયના અગીઆરમા શ્લોકમાં કરવામાં આવેલું છે. પ્રેમથી સેવા થાય છે. ને પુત્ર વગેરેની સેવા
પણ ધર્મ હોય તો તે સેવા, પુરુષાર્થ હોવાથી, આત્માને વિષે જની જોઈએ (પરંતુ તે પ્રમાણે થતું નથી
કોઈકે પુત્ર વગેરેની સેવા ધર્મ કહેવાય નહિ.) શ્લોકમાં “કુશળ” એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો
ભાવ એવો છે કે (દેહ વગેરેની) સેવા કરતાં (લગવત્સેવાથી) નિવૃત્તિ ઉત્તમ છે એમ માનવામાં અને
તે પ્રમાણે આચરવામાં તે મનુષ્યોની કુશળતા સ્હેલી છે. ત્યારે ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવાની શક્તિ ન હોય
ત્યારે જ ઇન્દ્રિયોનો પતિ વગેરે અન્ય પદાર્થની સેવા કરવામાં ઉપયોગ કરવો; અને આ પ્રમાણે
“મનુષ્ય ત્યાંથી નિવૃત્ત થતો જાય છે ત્યાંથી ગંધનોથી સુગત થતો જાય છે” એ અગીઆરમા સંબંધના
એકવીસમા અધ્યાયના અઠ્ઠારમા શ્લોકનું તાત્પર્ય છે. (આ શ્લોકમાં જેમ કહેવામાં આવ્યું કે ત્યાંથી
મનુષ્ય નિવૃત્ત થાય છે ત્યાંથી જનનમાંથી સુગત થાય છે. આ ઉપરથી એવું મૂચન થાય છે કે નિવૃત્ત
થવાની શક્તિ માણસનામાં ન હોય ત્યારે તે પોતાની ઇન્દ્રિયો જીત કાર્યમાં વાપરે છે.) ત્યારે
ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે આત્મા તરફ વળે છે. તેમાં ધણી ત્યારે આપને માટે જ તે.
ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે ત્યારે જ તે આત્મા તરફ વળે છે. તેથી ને લોકો કહ્યા ઇન્દ્રિયોનો

સ્વાભાગીની તથૈવ મયન્તિ ચરિ ત્વદર્શ્યમુપગુક્તાનિ મંવન્તિ । અતઃ કેવલનિપ્રદકર્મપેક્ષ્યા મે ત્વદિ
રતિં કુર્વન્તિ તે કુશલા इति દિશ્નન્દ્યાર્થઃ । ત્વયીલેકવચ્ચનેન ચ પૂર્વવદેવત્ર સર્વેસંમયો નિરૂપિતઃ ।
કિંચ, મવાન્ સ્વાભા સ્મરૂપમૂતઃ, ન ત્વધ્યાસન્યાયેન તથા જાતઃ । કિંચ, પ્રિયસ દિ સેવા કર્તવ્યા
સ ચેત્પ્રિયઃ કાલપરિચ્છેશો ન મવાતિ, સ મવાનેવ, અન્યથા જારસેવાપિ ધર્મઃ સ્માત્, જન્માય્ દિન-
સ્વાપિ પરિચ્છેદકત્વાત્ । કિંચ, વતિંસુતાદયઃ ન ધર્મદેહત્વો મવિતુમર્હન્તિ । યત આર્તિદાઃ । ન
હિ ધર્મનિગિતાનિ કદાચિન્ન દુઃસદાનિ મવન્તિ । અન્યથા સંસારો ન સ્માત્ । અતલેઃ કિમ્ । તેષાં
મયમસ્તુ, અન્યદ્વા, ન સૈઃ કિંચિત્પ્રયોજનમિત્યર્થઃ । પરમેકમેવ પ્રાર્થનીયં યદમાવે સર્વં શાશ્વં તુલિધ
વદર્થા સ્માત્ । તદાદુઃ, તત્કાલાત્ પ્રસીદ, સ્વં પ્રસન્નો મવ । ત્વદ્વ્રસાદાદેવ લોકા પ્રાન્તાઃ દુઃસ-
હેતુષ્વપિ પ્રવર્તન્તે । નનુ કિં સાધનં પ્રસાદે મવતીનામિતિ ચેન્ન તત્રાદુઃ વરદેશ્વરેતિ । યે હિ ઘરા-
પ્રયચ્છન્તિ, તે લોકાન્તાં ક્લેશં જ્ઞાત્વા ધ્વો દયાલયઃ, અન્યથા તપસિ ક્રિયમાણે ધરં ન પ્રયચ્છેયુઃ ।
તેષામપિ ત્વમીશ્વરોઽભિદવાહુઃ । તદ્વારાપિ સર્વેષાં દુઃસજ્જમનં કરોપિ । અતો વયં હિદ્વા । ક્લેશ ધમ

નિશ્ચય જ કરે છે તેમના કરતાં જે લોકો આપનામાં પ્રેમ કરે છે તેઓ કુશળ—અતુર—છે એમ મૂળ
શ્લોકમાં આવેલાં હિ શબ્દનો અર્થ છે. મૂળ શ્લોકમાં ભગવાનને માટે સ્વયિ—આપનામાં—જે પ્રમાણે
જે એક વચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે એમ દર્શાવે છે કે પહેલાંના શ્લોકમાં જણાવ્યું તે
પ્રમાણે આપના એકલામાં જ બધું સંભવી શકે છે. (આ પ્રમાણે, ગૌપાધિક પ્રીતિનો પક્ષ સ્વીકારીને
કુશળતાનું નિરૂપણ કર્યું. હવે સિદ્ધાન્તની રીતિએ કુશળતાનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે.) વળી,
આપ અમારા આત્મા—સ્વરૂપજૂત—છો, નહિ કે અધ્યાત્મથી આપ અમારા આત્મા થયા છો. (હવે
સેવ્ય પદાર્થનો વિચાર કરીને કુશળતા સમજાવવામાં આવે છે.) વળી, જે પ્રિય છે તેની સેવા કરવી
જોઈએ. જે આ પ્રિયને કાળની મર્યાદા ન હોય—અર્થાત્ તે અનિશ્ચય ન હોય—તો જ તે પ્રિયની સેવા
કરવી ગ્રાસ થાય છે, બીજાની નહિ. આપ કાળથી અતીત પ્રિય આપ જ છો. જે કાળથી મર્યાદિત
અંશેષા પ્રિયની સેવા કરવામાં આવે તો જાદની સેવા પણ ધર્મે થાય, કારણ કે જેમ અમારા પતિઓને
જન્મની મર્યાદા છે તેમ જાદને પણ દિવસની મર્યાદા છે. (અર્થાત્ પતિ અને જાદ એ બંને પ કાલપરિચ્છિન્ન છે,
અને જે કાલપરિચ્છિન્ન પ્રિય પદાર્થની સેવા કરવાની ગ્રાસ થાય તો તે પતિસેવાની માફક અસેવા પણ
ધર્મરૂપ ગણાય. પરંતુ તેમ નથી. તેથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે કાલપરિચ્છિન્ન પ્રિય પદાર્થની સેવા કરવી
નહિ.) વળી, પતિ, પુત્ર વગેરે ધર્મનું કારણ થઈ શકે નહિ, કારણ કે તેઓ દુઃખ આપનારા છે, ખરેખર ।
જે ધર્મનાં કારણો છે તે કોઈ પણ દિવસ દુઃખ આપતાં નથી. જે પતિ, પુત્ર વગેરેને ધર્મનાં કારણ તરીકે
માનવામાં આવે તો પછી સંસાર જ ન રહે. તેથી તેવા પતિ, પુત્ર વગેરેનું (અમારે) શું પ્રયોજન છે ?

અમારા પતિ, પુત્ર વગેરેને બધે અમારે લીધે ભય થાય, અથવા બીજું કાંઈ થાય, પણ અમારે તો
ધર્મની સિદ્ધિને માટે તેમનું જરા પણ પ્રયોજન નથી એમ લાગે છે. અમારે તો એક જ વસ્તુની પ્રાર્થના
કરવાની છે. આ વસ્તુ એવી છે કે જે તે ન હોય તો પછી સર્વ શાશ્વ અને તર્ક અર્થ થઈ જાય. ગોપીજનો
તે વસ્તુની પ્રાર્થના કરતાં કહે છે કે તેથી આપ પ્રસન્ન થાવ. આપની કૃપા વિના જ લોકો પ્રાન્તિમાં પડે
છે અને દુઃખ આપનારા વિષયોમાં પણ પ્રવર્તે છે.

કહાસિત્ ભગવાન્ ગોપીજનોને પ્રશ્ન કરે કે “ગૃહારી કૃપા ભગવાને માટે તમે શું સાધન કર્યું
છે ?”—તો ગોપીજનો કહે છે કે વરદેશ્વર, જે લોકો વરદાન આપે છે તે મનુષ્યોનું દુઃખ ભણીને
વરદાન આપે છે, કારણ કે તે દયાળુ હોય છે. જે વરદાન આપનારાઓ દયાળુ ન હોય તો બીજા લોકો
તપ કરે તો પણ તેઓ વરદાન આપે નહિ. આપ વરદાન આપનારાઓના પણ આપ હૃદય છે; આપ
અતિ દયાળુ છો. બીજા વરદાન આપનારાઓની દાસ પણ આપ બધાનાં દુઃખો દૂર કરો છો. આપ વરદેશ્વર
છો તેથી અમે આપને કહીએ છીએ કે અમને પણ કલેશ થાય છે. જેમ તપશ્ચર્યા ભગવાનની કૃપા

ગુર્તેગુનુવાદસમેતઃ પદ્ધિસોધ્યાયઃ ।

ગવાઃ, તદા કથમન્યત્ર ગચ્છેયુઃ, અન્યથા વૃક્ષાણામપિ ગતિઃ સ્થાનમૂલં ગતાનામ્ । 'અત્યાન્ સ્યા વિશિષ્ઠ વક્ત્ર્યે ચત્તુ' 'તથ પદમૂલા'દિત્યુક્તં તત્ત્વદ્વગ્મનેન સર્વત્ર ગચ્છતું શક્યતે ન હુ ત્વદ્વગ્મિરેવે શાપિતમ્ । અતઃ કથં ચામઃ । શક્યતાદિના પ્રેષણીયા इति चेत्, તત્રાહુઃ । અથો અય તત્ર ગત્વા વા કરવામ્ । યથા શક્યતાદિકં ગૃહે યાતનાયં સાધનમસ્તિ, ન ચૈત્રં હસ્તયોઃ કાર્યકરણે કિં લોકસિદ્ધય્ । ન કેવલં ગમનેન પ્રયોજનમ્, કિન્તુ પિત્રાદિસેવાયં ગમનમ્, તદ્ભાવાદ્ વ્યર્થમેવ ન મિતિમાવઃ । તદ્ગ્રહુઃ । અથો અય કિં વા કરવામેતિ । હસ્તનિરપેક્ષા કૃતિઃ મિત્રપ્રક્રમેણ ભગવેન ભવતીતિ તથોક્તમ્ । એનેન સ્તનપાનમપ્યશક્યં નિરુપિતમ્ । આશ્નઽભાવે સર્વત્રેવ શોપાન્ ॥ ૩

યદ્ગ્રાવતા શીર્ષં ગચ્છતેત્યુક્તમ્, તત્રાહુઃ સિદ્ધાન્નેતિ ।

સિદ્ધાન્ન નસ્યદધરામૃતપૂરકેણ હાસાવલોકકલમીતજહ્નુચ્છયાગ્રિમ્ ।

મો ચેત્તૂયં વિરહજાડયુપશુક્તત્વેહા ધ્યાનેન યામ પદધોઃ પદર્શી સચ્ચે તે ॥ ૬

વયં શીર્ષમેવ ગમિષ્યામઃ, યદિ ત્વં પ્રતિવચ્ચં ન કરિષ્યસિ । એવેન તૂર્ણીભાવેઽપિ મરણ પાંડુતી હુ ન કિંચિદ્ગ્રજ્યમ્ । હે અન્ન ! ત્વદધરામૃતપૂરકેણ ત્વદધરામૃતપ્રવાહજલેન મો હુ યાગ્રિં સિદ્ધા । સ ચાગ્રિઃ ત્વચૈવોત્પાદિત્વ ઇતિ । વત્કારણમાહુઃ હાસાવલોકકલમીતજેતિ । તથ વં ઉત્તરમાં ગોપીજનો કહે છે કે અયો. અયો એટલે અય—પછીથી—ગાદામાં બેસીને ઘેર જઈને । શું કરીએ ? જેમ આડું વગેરે ઘેર જવાને માટે સાધન છે તેમ હાથને કામ કરવામાં કોઈ પણ ન સાધન લોકમાં લાવીતું નથી. અમારે કેવળ ઘેર જવામાં જ પ્રયોજન નથી, પરંતુ પિતા વગેરે સગાંકં સેવાને માટે અમારે ઘેર જવાનું છે, પણ અમે પિતા વગેરેની સેવા કરી શકીએ એમ નથી, તેથી ં ઘેર પાછાં જઈએ તે તદ્દન નકામું જ છે. આ બધો ભાવ ગોપીજનો અયો કિં વા કરવામ એ શબ્દે બજાવે છે. ભગવદ્દેશને લીધે અહીં કિત્ર પ્રકારે અમે—ગોપીજનો—હસ્ત વિના પણ ક્રિયા । શકીશું, પણ ઘેર જઈને અમે હસ્ત વિના કોઈ પણ ક્રિયા કરી શકીશું નહિ; તેથી ગોપીજનોએ અયો કિં એ પ્રમાણે કહ્યું.

આ પ્રમાણે ન્યારે ગોપીજનોની ક્રિયાશક્તિ બધી રહી છે ત્યારે તો તેઓ (ઘેર જઈને પાંડુજીને સ્તનપાન પણ કરાવી શકશે નહિ. (બાળકો પોતાની મેળે સ્તનપાન કરવા મંદી જાયે એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ શક્ય નથી) કારણ કે ભગવાનને છોડીને ઘેર જવામાં ગોપીજનોની આ ભાગી જવાથી તેમના આખા શરીરમાં જ શોષ પડ્યો અને તેથી બાળકોને દૂધ મળી શકશે નહિ. ૩૪

ભગવાને ગોપીજનોને જે કહ્યું કે 'તમે જહ્નવી છાંડાં ઘેર જાવ' તો તેના ઉત્તરમાં ગોપીજ સિદ્ધાન્ન એ પ્રમાણે કહે છે.

હે સખા ! આપના હાસ્યપૂર્વક અવલોકનથી અને અબ્યક્ત મધુર

ગીતથી ઉત્પન્ન થયેલા અમારા કામરૂપી અગ્નિનું આપના અધરામૃતના

પૂરથી સ્તિપન કરો. બે આપ આ પ્રમાણે નહિ કરો તો વિરહથી ઉત્પન્ન

થયેલા અગ્નિથી અમારો દેહ બળી જશે અને અમે ધ્યાનવડે આપના

મરણની પદવીને પામીશું. ૩૫

ઘેર પાછા જવામાં આપ ભે પ્રવિળ-ષ કરશો નહિ તો અમે જહ્નવી જ ઘેર જઈશું. ૩ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે બે ભગવાન હમણાં ગોપીજનોને આજ્ઞાત મુખનું દાન ન કરે અથવા તે તેમની આંધે બાપણ પણ ન કરે તો ગોપીજનોનું મરણ થાય, તો પછી ગોપીજનો ઘેર પાછાં જ તેમાં તો કંઈ કહેવાનું રહેતું જ નથી. હે અન્ન ! આપના અધરામૃતના પૂરથી, અધરામૃતના પ્રવાહના જગથી, અમારા કામરૂપી અગ્નિનું સ્તિપન કરો; કારણ કે આ પ્રમાણે આંધે જ ઉત્પન્ન કર્યો છે. કામાગ્નિને ઉત્પન્ન કરનારે કારણ સમજાવતાં ગોપીજનો હાસાવલોકકલમીતજ એ પ્રમાણે

હાસપૂર્વકઃ અવલોકઃ કલગીતં ચ, તાભ્યાં જાતો યો દુષ્ટચઃ કામઃ, સ ઇવામિઃ । હાસઃ કામ-
જનકઃ, અવલોકઃ સન્ધુષણકર્તા । ગીતં ધાયુરિય, તત્રાપિ કલગીતં સર્વતો ધાયુઃ । સોઽપિ જાતો
હવ્યે । હૃદયગામિ ચ ત્વદધરામૃતમેવ । પૂરો હિ વસ્તુ પ્રવાદ્યતિ, વસ્ત્રાત્ર સિદ્ધાન્તપરણત્વેનોક્ત્વાઽ-
પ્રેરતિમહત્ત્વં ધ્વન્યતે । અતો યુક્ત સિદ્ધનોકિઃ । અલૌકિકશ્રાપ્તિઃ અલૌકિકેનૈવ શામ્યતિ । કન્દર્પો
હિ મૃતો વ્યલતિ, સ હિ જીવન્ અમૃતવત્સાં સજગિ, નાન્યથા, અમૃતેનૈવ ચ જીવતિ, તત્રાપિ ન દેવ-
મોત્યેન, અન્યથા તૈરેવ જીવિતઃ સ્વાત્ । સ્પષ્ટિવરણત્વાત્ નાસ્ય મોહઃ । અતોઽતિગુપ્તેનવાપરામૃતેન
સસ્ય જીવનમ્ । જતઃ સિદ્ધાન્તમેવોક્ત્વમ્ । અન્યથા નિર્વાપણમેવ પ્રાર્થયેશુઃ । કામે જીવતિ જીવિષ્યામઃ,
અન્યથા સ સ્વયં વ્યલત્ અન્યાનપિ જ્વાલયિષ્યતિ । તદાહુઃ નો હેદિતિ । સિદ્ધાન્તેન યદિ મન્નવાદીય
ન જીવયિષ્યસિ, તદા વિરહેણ જનિતો યોઽગ્નિઃ, વેનોપમુક્તદેહઃ ધ્યાનેન તે પદયોઃ પદર્વી
ધામઃ । સ્વયં સ્વતત્ત્વમાર્ગજ્ઞાનાત્, ત્વં ચ સસ્યા યેન માર્ગેણ ગમિષ્યસિ, તેનૈવ વશમપિ વ્યાસ્યામઃ ।
(યથા ત્વમધુનાસ્મભ્યપમાર્તિમદઃ, તથા યયમપિ તથાભૂવાસ્તુભ્યં પઞ્ચાત્પાપાદિદેવયો અવિષ્યામઃ इति
ગૃહાસિસન્ધિઃ) તે પદયોઃ પદર્વી યામે'તિ વક્ત્રીનામિતિ શ્રેયમ્ ।) દેહે ગતે ત્વન્તર્વામિના કદિદ્રવન્ત-

કહે છે. આપતું જે આ હૃદયપૂર્વક અવલોકન—કટાક્ષ—અને અન્યકત મધુર ગીત તે ત્રિધી ઉત્પન્ન
અથેલો જે હુરુચય—હૃદયમાં પસનારો કામ—તે જ અગ્નિ છે. હૃદય કામને ઉત્પન્ન કરનાર છે, અને
અવલોકન—કટાક્ષ—કામને હુંકનાર, ઉત્તેજિત કરનાર, છે. ગીત ધાયુર્ની માફક કામને વધારનાર
છે. તેમાં પશુ પાંદું કહ્યું—અન્યકત અને મધુર—ગીત. એટલે આ કલગીત આદે ચ પ્રાપ્તુર્થી આવતા
પવન જેવું છે અને તેથી કામને વધારે ફેલાવનાર છે. આ પ્રકારનો અગ્નિ પાછો અમારા—ગોપી-
જનોના—હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયો છે, અને હૃદયમાં પહોંચી શકે એવું તો આપતું અધરામૃત ॥ છે,
દેવસોચ્ચ અમૃત નહિ. પૂર વસ્તુને ખેંચી લય છે. ‘પૂર વટે અમારા અગ્નિનું સિંચન કરે’
એમ ભ્યારે ગોપીજનો ભગવાનને કહે છે ત્યારે તેમાંથી એવો ધ્વનિ નીકળે છે કે ગોપીજનોનો
કામાગ્નિ ઘણો મોટો—તીમ—હોવો એવો. તેથી પૂરવટે સિંચન કરવાની જે વાત કહી છે તે
ખરોબર છે. ગોપીજનોનો અલૌકિક કામાગ્નિ ભગવાનના અલૌકિક અધરામૃતના પૃથ્વી જ શાન્ત
થાય. ખરેખર! કામ ભ્યારે મરી નાશ છે ત્યારે સળગે છે, પણ ભ્યારે તે જીવતો હોય છે ત્યારે તે
અગ્નિસ્વરૂપનો ભાગ કરે છે, અન્યથા નહિ. વળી કામ અમૃતવટે જ જીવે છે; તેમાં પશુ દેવસોચ્ચ
અમૃત વટે નહિ. જે દેવસોચ્ચ અમૃતવટે કામ જીવતો હોય તો દેવોએ જ તેને જીવતો શખો હોય.
કામ સ્પષ્ટિત્ કરતું ॥ એટલે તેને મોક્ષ હોતો નથી. તેથી અતિ શુષ્ક અધરામૃતવટે જ કામ જીવી
શકે છે. તેથી—કામ જીવી શકે તેટલા માટે—સિંચનની જ વાત કહેવામાં આવી. જો આ પ્રમાણે ન
હોય તો ગોપીજનોએ ભગવાનને કામાગ્નિને શાન્ત જ કરવાની પ્રાર્થના કરી હોત. જો કામ જીવે
તો જ અમે—ગોપીજનો—જીવીશું; પણ જો કામ મરી ગયો તો તે પોતે અગ્નિરૂપે સળગીને
ખીજીઓને—અમને—પણ બાળશે. આ વાત ગોપીજનો જો સ્વેત્ એ અપોમાં કહે છે. જે મંત્રવાદી
બ્રહ્મચરની માફક આપ સિંચન કરીને અમારા કામાગ્નિને નહિ જીવાડે તો પછી વિરહથી ઉત્પન્ન
શક્તિના અગ્નિથી અમારા દેહો બળી જશે અને ધ્યાનવટે અમે આપના ચરણને માર્ગે જઈશું. અમને
પોતાને સ્વતંત્ર માર્ગનું જ્ઞાન નથી એટલે આપ, અમારા સખા, જે માર્ગે જશો તે જ માર્ગે અમે પણ
જઈશું. (શ્રીવિકુલનાથજી આ પંક્તિનું રહસ્ય સમગ્રવત્તાં કહે છે કે ભ્યારે ગોપીજનો ભગવાનને એમ
કહે છે કે ‘અમે તમારા ચરણને માર્ગે જઈશું’ ત્યારે ગોપીજનોના કહેવાનો મૂક ભાવ એવો છે કે
‘એમ આપ—ભગવાન—હમણાં અમને દુઃખ આપો છો તેમ અમે પણ અપને દુઃખ આપીશું અને
આપને પશ્ચાત્તાપ કરાવીશું.’)

અમારો દેહ ભ્યારે નાશ પામશે ત્યારે અન્તર્ધર્મીને બીજે સ્થળે જવું પડશે. (ન્યાં અંતર્ધર્મ-

અમ્, દેહાન્તરસ્થ તુ નોત્પત્તિઃ, ધીવસ્થ ક્ષયત્વાત્ । હરેજૈવ દગ્યો ન કામઃ પ્રરોહતિ, સ વિપરીતો રહો ભવતિ । દત્તપિ વિશિષ્ટો વિરહઃ ઇકાન્તામાવરૂપો વા । અનેન ત્વયા સહ ઇકાન્તામાવે વિરહ-ત્વમ્ । યદપિ પૂર્વોક્તપ્રિયૈષ દાદઃ સન્મયતિ તથાપિ મન્સસાત્કરણે ન તત્ત્વ સામર્થ્યમ્, યાવન્ સર્વાન્નૈષુ સૂક્ષ્માવયવેષ્વપ્યગ્નિઃ પ્રવિશ્વ નોદુદ્ધો મન્વતિ । યદા યદ્વિસન્મયત્વેન શુષ્કં કાષ્ટં વ્યલતિ । તત્ત્વ ઉપાવેરહ્યન્ત્વં ગતત્વાત્ તે પદ્યયોર્ગમનમ્ । જલો ગમનં દૂરાપ્તમ્, પ્રસુત મરણમુપસ્થિતમિતિ શીર્ષં પ્રતીકારં કુરુ ॥ ૩૫ ॥

મીને જવાનું છે તે જ ભગવાનનો માર્ગ.) બળી અમારે બીજે દેહ ઉત્પત્ત ધવાનો નથી, કારણ કે વિરહાગ્નિએ અમારા વામનાદેહને બાળી નાખ્યો છે. (આ પ્રમાણે અમને બીજે દેહ ઉત્પત્ત ધવાનો નથી તેથી આ દેહ નાશ પામશે એટલે અંતર્યામી જે પંખીની માફક ઉડીને આપના ચરણકુમળમાં જ આપશે તેની સાથે અમે પણ આપના ચરણકુમળમાં આવીશું, કારણ કે અમે અંતર્યામીની ઇચ્છા-રૂપ છીએ. તેથી ત્યાં અંતર્યામી જશે ત્યાં જ અમે પણ જઈશું.)

(ભગવાન કહાચિત્ ગોપીજનોને એમ કહે કે ‘તમારો દેહ બળી જશે તો પણ તમને પરી-ક્ષિતની માફક ફરીથી જન્મતાં કરીશ’, તો તેના ઉત્તરમાં ગોપીજનો નીચે પ્રમાણે કહે છે.) હરે—મહાદેવે—પણ જે કામને બાળ્યો છે તે ફરીથી ઉત્પન્ન થતો નથી. (મહાદેવે બળેલો કામ અગ્નિરૂપે પણ રહે છે, તે સદગીભૂત થતો નથી; અને દેવોના અમૃતથી તે કામ જીવે પણ ખરો.) ‘હર’ શબ્દમાં જે ‘હ’ અને ‘ર’ એ બે અક્ષરો છે તેને ઉલટા કરવામાં આવે તો ‘રહ’ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. તેમાં પણ વિશિષ્ટ પ્રકારનો ‘રહ’ તે ‘વિરહ’ કહેવાય છે. (વિરહાગ્નિથી બળેલો પદાર્થ તો એક જ કુદ્રુમાં બરમ થઈ જાય છે, અને તેને ફરીથી જન્મવાની આશા પણ હોતી નથી. આ પ્રમાણે કામને બાળનાર જે ‘હર’ તેના અક્ષરોને ઉલટાવવાથી ‘રહ’ શબ્દ બને છે અને આ ‘રહ’નો ધર્મ ‘હર’ના ધર્મ કરતાં ‘હર’ તેના અક્ષરોને ઉલટાવવાથી ‘રહ’ શબ્દ બને છે અને આ ‘રહ’નો ધર્મ ‘હર’ના ધર્મ કરતાં વિપરીત જ છે. ગોપીજનોના કહેવાનું તાર્પર્ય એ છે કે મહાદેવે બાળી નાખેલો કામ હજી પણ જીવતો નથી, તો પછી ‘વિરહ’થી બળેલાં અમે—ગોપીજનો—કેવી રીતે ફરી જીવી શકીશું ? ‘રહ’ શબ્દનો અર્થ ‘પ્રજનું સ્વરૂપ’ એ પ્રમાણે કરવો. પ્રજનું સ્વરૂપ તત્ત્વ જ સમર્થ છે, તેમાં પણ કોરોડી કામદેવોના સૌન્દર્યથી અતિ કૌન્દર્ય છે, અને વિલાસ, અનુભવ વગેરે સામગ્રી છે, એટલે આ બધા શુભોથી વિશિષ્ટ અમેનું પ્રજનું સ્વરૂપ—‘વિરહ’—શું શું ન કરે ?)

અથવા તો ‘વિરહ’ શબ્દનો અર્થ ‘એકાન્તનો અભાવ’ એ પ્રમાણે કરવો. (રહ=એકાન્ત; વિરહ=એકાન્તનો અભાવ એ પ્રમાણે લોકપ્રસિદ્ધ અર્થ છે.) આ પ્રમાણે આપની સાથે અમને એકાન્ત મળતું નથી એટલે ‘વિરહ’ છે. (પ્રજુ સ્વરૂપ છે; શૃંગારસ્થમાં સંયોગ અને વિપ્રયોગ એ બે લેઈ છે. એટલે પ્રજનું સ્વરૂપ જ વિરહરૂપ છે એ બરોબર છે.)

મૂળ પ્રલોકના બીજા પાદમાં જણાવેલા કામગિરથી પણ અમારો દેહ બળી જાય એ સંભવિત છે. પણ જેમ અમિના સંજંધથી સૂકું લાકડું બળી જાય છે તેમ તે અગ્નિ અમારા સર્વ અંગોમાંના સૂક્ષ્મ અવયવોમાં પણ પ્રવેશ કરીને પાછો સળગતો નથી એટલે તે અમને ભરમીભૂત કરવાને સમર્થ નથી. જેમ સૂક્ષ્મ લાકડામાંથી શીનાચરૂથી ઉપાધિ તદ્દન જતી રહી છે અને તેથી તે લાકડું સારી રીતે સળગે છે, તેમ ભગવાનના સ્વરૂપથી અન્ય પદાર્થમાં એક સળગા રૂપી ઉપાધિ અમારામાંથી તદ્દન જતી રહી છે તેથી આપના ચરણમાં અમે જરૂરી આવીશું જ. મારે અમારે ઘેર પાછા જવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ હમણાં જ વિરહાગ્નિને લીધે અમારું મરણ જતી પહોંચ્યું છે, મારે આપ જરૂરી આપના અપરમૃતના પૂરું સ્થિત કરીને ઉપાય કરો. ૩૫

કિંચ, ચદન્તુકં 'અથવા મદમિદોદ્યાન્ બાગતા' રૂઢિ, ચદપ્પાકં રોદઃ સ્તુતઃ, તત્ર યાવાર્ધ્યં શૃણ્વિલાહુઃ ચર્હીતિ ।

ચંદ્યમ્બુજાક્ષ તવ પાદતલં રમાયા વત્તક્ષણં કચિદરણ્યજનપ્રિયસ્ય ।

અસ્પ્રાક્ષમ તત્ પ્રભૃતિ નાન્યસમક્ષમઙ્ગઃ સ્યાતું ત્વયામિરમિતા વત પારયામઃ ॥૩૬॥

હે અમ્બુજાક્ષ, ત્યેવ તાપનાશક, ચર્હિં ચલિન્ ક્ષણે તવ પાદતલમસ્પ્રાક્ષમ તત્પ્રભૃતિ નાન્યસમક્ષમઙ્ગઃ સામાત્યેનાપિ સ્યાતું પારયામઃ । સાક્ષાત્ પરણત્પર્શો દુર્લભઃ । યંત્ર ધુનઃ પાદઃ પ્રતિફલિતઃ, તવપાદતલમ્સ્પૃયતે । રમાપિ તેનૈવ ઝીવતિ । વદુકં તાગપત્રીભિઃ 'તર્વામિરે-શુભશીખિકારઃ યદ્વાચ્છયે'તિ । અતસ્તત્ પલ્લવાનીયમ્ । રમાયાઃ ક્ષણં મુચ્યં તેનૈવ દત્તમ્, કચિદ્ દ્વયે સમાગમમ્, સુલં તત્રૈવ ભવતીતિ । તત્ર સ્પર્શ ઇવાઘાતકં ભૂમિપ્રલય, ન તુ લક્ષ્મીયત્ દ્વયે તત્તલમાયાતિ । અસ્મામિર્ધિષારિતં લક્ષ્મ્યા ચેદેવત્માત્મમ્, તપસા પાશ્ચાત્યપરિહારેણ, તવાભામિરપિ પાશ્ચાત્યપરિહારેણ તન્નિષ્ઠવત્ સ્થાતવ્યમ્ । કિંચ, અરણ્યજનાઃ પ્રિયાઃ વસ્ય । તેનાપિ સર્વસક્તપરિ-શ્યાનેન સ્થાવન્યમ્ । સન્નામાઘ એવ ભગવત્તોપદેતુરિતિ । અરણ્યં हि सारिपकं वैष्णवं च । (एतेन

વળી "તમે મારા કોહને લીધે અહીં આવ્યાં છો" એ પ્રમાણે આપે—ભગવાને—ને અમારા કોહની સ્તુતિ કરી તેના સંબંધમાં આપ અર્થે હકીકત સાંભળો એમ ચર્હિં ઇલાદિ શ્લોકમાં બોધીશનો ભગવાનને કહે છે:—

હે કમળનેન પ્રભો ! આપ વનમાં રહેનારા મનુષ્યો ઉપર શેઠ રાખો છો; આપના ચરણતલની સેવા લક્ષ્મીજીને કોઈક વખત જ મળે છે. એવા પ્રકારના આપના ચરણતલનો અગ્રે બ્યારથી સ્પર્શ કર્યો ॥ અને આપનાથી અમને આનન્દ મળ્યો છે ત્યારથી અમે બીજાની સમક્ષ ઉભા રહી શકતાં નથી. ૩૬

હે કમળના જેવાં નેત્ર વાળા ભગવાન્ !—ભગવાનનાં નેત્રો કમળના જેવાં છે તેથી કમળ દૃષ્ટિથી જ તે વસ્તુઓને તાપ નાશ કરી શકે છે. જે ક્ષણથી અમે તમારા ચરણતલનો સ્પર્શ કર્યો છે તે ક્ષણથી અમે બીજાની સમક્ષ ઇશ્વર ઉભા રહી શકતાં નથી. ભગવાનનાં ચરણનો સાક્ષાત્ સ્પર્શ ધણી દુર્લભ છે. ત્યાં ચરણની આકૃતિ પડી હોય તેને પાદતલ કહેવામાં આવે છે. લક્ષ્મીજી પણ આ પાદતલ વડે જ જીવે છે, અને "જેની ઇચ્છા સંખીને લક્ષ્મીજી તપશ્ચર્યા કરે છે એવો આપના ચરણની રેતુને સ્પર્શ કરવાનો અધિકાર આ કાલીય નાગને મળ્યો..." એ શ્લોકમાં તામપત્રીઓએ પણ તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે. તેથી આપનું ચરણતલ કુળકુપ છે. ભગવાનના આ ચરણતલે જ લક્ષ્મીજીને ક્ષણ-સુખ—આપ્યું છે. સુખ દૃષ્ટ્યમાં જ મળે છે તેથી કોઈક વખત દૃષ્ટ્ય ઉપર આ ચરણતલ આવે છે. ત્યારે ભગવાન્ બુદ્ધિ ઉપર ઉભા રહે છે ત્યારે અમને તો કુદત્ત તેમજ ચરણતલનો સ્પર્શ જ મળે છે, પરંતુ જે પ્રમાણે લક્ષ્મીજીના દૃષ્ટ્ય ઉપર ભગવાનનું ચરણતલ આવે છે તે પ્રમાણે આમારા દૃષ્ટ્ય ઉપર ચરણતલ આવતું નથી. અમે વિચાર કર્યો કે બ્યારે લક્ષ્મીજીએ તપશ્ચર્યા કરીને અંચલતા દૂર કરી અને આ ચરણતલ પ્રાપ્ત કર્યું ત્યારે અમારે પણ (જોયોને વિષે આસક્તિ રાજવાથી ઉત્પન્ન થતી) અંચલતા દૂર કરીને ભગવાનના ચરણતલમાં નિષ્ઠા રાખીને રહેવું નોંધ્યું. વળી, અરણ્યમાં રહેનારાં માણસો પ્રિય છે એમને એવા ભગવાન્. ભગવાનને અરણ્યવાસી માણસો પ્રિય છે તેથી પણ અમારે માણસો પ્રિય છે એમને એવા ભગવાન્. ભગવાનને અરણ્યવાસી માણસો પ્રિય છે તેથી પણ અમારે બીજા બધા પદાર્થોનો સંગ છોડી દહને ભગવાનના પાદતલ આગળ જ રહેવું નોંધ્યું; કારણ કે બીજા બધા પદાર્થોમાં આસક્તિ ન રાખવાથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે. અરણ્ય ચાત્વિક અને વૈષ્ણવ ॥ (તેથી ભગવાનને અરણ્યવાસી મનુષ્યો પ્રિય છે.) [અથવા તો મૂળ શ્લોકમાં જે અરણ્યજગપદ છે

પુલિન્દીસારણં વા । પાદતલસંસ્થાનિકુલુમસમ્બન્ધેનૈવ તા અપિ પ્રિયા આસન્નિતિ । તેન પાદતલસ્ય ફલપર્વવત્તામિત્વં પ્રમુશ્રીતિસાધકત્વં ચ સદ્ગમિતિ વ્યગમ્યાત્માત્મિ વચૈવ જ્ઞાનીમ્ શ્રુતિભાષઃ । સ્ફુટમિદં ન વાહું શક્યમિત્યેવમુક્તમ્ ।) અતઃ સ્વભાષ્યર્થઃ નાન્યસમસ્યં સ્વાતું શક્તુમ્ । સર્વથા ત્વાં યો ન પ્રપન્નઃ, શત્ત્યભાવઃ વદ્ધર્મપ્રવેશાત્, યો હિ ચસ્ય ધાવકઃ સદ્ગાપાપતૌ તસામે સ્વાતું ન શકો ભવતિ યથા વ્યાપ્રાપ્તે દેહામિમારી, તથા મગવદીયઃ, મગવદ્વ્યવિરિક્તો હિ તદ્ગાવં નાશવિપ્રયતીતિ । વત્રેયં સૂક્ષ્મેશિકા, તદ્ગાન્યસ્ય સ્થાને મગ્નનં તસ્ય ચ દેવતાત્વેન માવનં દૂરપાપાત્મ્ । અતઃ પ્રીતિમાત્રસુતિયાં સા જલ્પીવસી । જનન્યભાવા દૃઢ વયં લક્ષ્મીવત્ । કિન્તુ, યથા સર્વપરિત્યાગેન હક્ષ્મીઃ ચેત્ ત્વાં દ્વરણં ગતા તદા ત્વયા અભિરમિતા જ્ઞાતા, તથા વ્યમપિ જ્ઞાતાઃ । સર્વદૈવ સ્થાપે ત્યત્તમ્બન્ધં પ્રાપ્તુમ્ । જન્મધા જીવનમેવ ન જ્ઞાત્ । एवं શુક્ષ્મપૂર્ણં વયં માન્યત્ર પ્રેપયિતુમુચિતા इति ॥ ૩૬ ॥

નતુ તસ્યા દૈવગત્યા સમ્બન્ધ આસીત્, સ ચ પ્રાથમિકઃ, મયવીનાં તુ પ્રથમતોડન્યત્રૈષ સમ્બન્ધઃ, જ્ઞાતો વૈપવ્યમિતિ ચેત્, તદ્ગાદુઃ શ્રીરિતિ ।

તેનાથી પુલિન્દીઓનું સ્મરણ કરાવવામાં આવે છે, કારણ કે ભગવાનના ચરણતલના સંબંધવાળું જે કુંકુમ તેના સંબંધથી જ તે પુલિન્દીઓ પણ ભગવાનને પ્રિય થઈ પડ્યાં. તેથી પાદતલ સ્થાનાવિક રીતે પ્રિયત્વરૂપી રૂપ આપનારું છે અને પ્રભુની પ્રીતિ સાધનારું છે, એટલે અમે પણ પુલિન્દીઓની માફક અમારા આત્મા વિશે ભગવાનની પ્રિયાનો ભાવ સમગ્રીએ છીએ એમ તાર્પણ છે. અર્થાત્ ભગવાનના ચરણતલનો સ્પર્શ થવાથી અમે અમારી બતને કુતાર્થ માનીએ છીએ. આ વાત બહુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી શકાય એવી નથી તેથી પરોક્ષ પ્રકારે શરણ્યજનપ્રિયં એ પ્રગણિ કહેવામાં આવ્યું છે.]

અમે પણ વનમાં આવ્યાં છીએ તેથી તમારી પ્રાપ્તિ કરવાને માટે જીવનની સમક્ષ અમે ઉભાં રહી શકીશું નહિ. જે માણસ આપને સર્વથા શરણે આવ્યો નથી તેની સમક્ષ અમે ઉભાં રહી શકીશું નહિ, કારણકે અમારામાં ભગવદ્ભાવનો પ્રવેશ થયેલો છે. જે એક પદાર્થ બીજા પદાર્થનો નાશ કરનારો છે તે પદાર્થની આગળ જેલો બીજો પદાર્થ, તે ભાવની પ્રાપ્તિ થતાં—અદ્ભુતને દેહત્વની પ્રાપ્તિ અને ભગવદીયને ભગવત્વની પ્રાપ્તિ થતાં—, ઉભો રહી શકતો નથી; જેમ વામના આગળ દેહાભિ- માની પુરુષ ઉભો રહી શકતો નથી તેમ ભગવાનને શરણે નહિ ગયેલા પુરુષની સમક્ષ ભગવદીય મનુષ્ય ઉભો રહી શકતો નથી, કારણ કે જે ભગવાનથી બંદો છે—જે ભગવાનને શરણે ગયેલો નથી—તે ભગવદ્ભાવનો નાશ કરે છે. જક્ષિતમાર્ગમાં જ્યાં આ પ્રકારે સૂક્ષ્મ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં બીજાના—ગોપીજનો—સ્થાને જરૂર અને તેની દૈવતા તરીકે ભાવના કરવી એ વાત તો દુર જ રહે છે. માટે આપે તેવીસમા સ્લોકમાં એકનિમિત્ત આગમનની જ જે રીતિ કરી છે તે નકારી છે. અમે તો લક્ષ્મીજની માફક જનન્યભાવવાળાં જ છીએ. વળી, જેમ સર્વ પદાર્થનો ભાગ કરીને લક્ષ્મીજ આપને શરણે લ્પાદે આવ્યાં છે ત્યારે આપે તેમની સાથે સર્વ પ્રકારે રમણ કર્યું છે; તેવી જ રીતે અમે પણ બધાંનો ભાગ કરેલો છે અને તેથી આપે અમારી સાથે સર્વ પ્રકારે રમણ કર્યું છે. મૂળ સ્લોકમાં જે તપામિરમિતા પદ છે તે એમ દર્શાવે છે કે અમને હૃદયમાં જ સ્વપ્નમાં આપનો સંબંધ થાય છે, નહિ તો અમે અત્યાર સુધી છની ચકયાં જ ન હોત. આ પ્રમાણે આપે અમારો પહેલો ભાગ કરેલો છે માટે હવે અમને બીજે સ્થળે આપ મોકલો તે યોગ્ય નથી. ૩૬.

લક્ષ્મીજનો ભગવાનની સાથે દૈવપ્રીતિથી ગંબંધ થયેલો છે અને તે પરોક્ષ જ વારનો છે, ત્યારે તમારો (= ગોપીજનોનો) સંબંધ પ્રથમ બીજે જ દેહાત્મે હતો, તેથી લક્ષ્મીજ અને તમારી વચ્ચે ચરણપાતું નથી. આ પ્રમાણે જો ભગવાન શ્રીગોપીજનોને કહે તો તેનો ઉત્તર ગોપીજનો દ્વારા એ પ્રમાણે નીચેના સ્લોકમાં આપે છે—

શ્રીર્યત્પદામ્બુજરજશ્વકમે તુલસ્યા લબ્ધ્વાપિ ઘક્ષસિ પદં કિલ મૃત્યુજુષ્ટમ્ ।

યસ્યાઃ સ્વવીક્ષણકૃતેઽન્યસુરપ્રયાસસ્તયદ્વ્યપં ચ તત્ત્વ પાદરજઃ પ્રપન્નાઃ ॥ ૩૭ ॥

લક્ષ્મીરપિ ન દૈવગત્યા ભવન્તં પ્રાપ્તવતી કિન્તુ ત્વચરણારવિન્દાર્યં મહત્તપઃ કૃતવતી । સા ન સ્ત્રીત્વેન ત્વદીયા કિન્તુ મત્તત્વેન, અન્યથા ઘક્ષસિ સર્લં પ્રાપ્ત્વ સ્વતન્ત્રમ્, તુલસ્યા તદ્ સાપદ્યમપ્યત્ત્રી-
કૃત્ય, ચરણરજો ન કામયેત્ । ચરણરજસુલસ્યા મયસિ । મક્ષા હિ મર્ષે, તદુપપાદિતં પ્રયમત્કન્યે ।
તસ્ય રજસઃ માહાત્મ્યમાદ મૃત્યુજુષ્ટમિતિ । ત્વજસૈવ મૃત્યુનાં શરીરોત્પત્તેઃ । કિલેતિ પ્રસિદ્ધિઃ । સર્વં
એવ મક્ષાઃ ત્વચરણરજસૈવ સંપ્રાદિતવેદ્ભવન્તઃ । બદસ્તુલસી તત્ત્વ મફિરૂપા પ્રતિષ્ઠિતા । તદ્રજઃપ્રાપ્તિર્વેપાં
તે સ્વત્ત્વેયકા એવ ભવન્તિ । બતો લક્ષ્મીઃ, બન્તઃફરણે સ્થાનં પ્રાપ્ત્વાપિ, બન્તઃ સ્પદ્યતીતિ પિન્ત્વા
રજશ્વકમે । તસિન્ પ્રાપ્તે તુ ન શક્ષાપિ । નતુ કિન્નૈતાવદ્કર્ત્ત્વં લક્ષ્મ્યાઃ, તત્રાદૃઃ । યસ્યાઃ સ્વવીક્ષણ-
કૃતે અન્યસુરપ્રયાસઃ) અન્યે સર્વં એવ જગદ્ગણે દેવસઃ સ્વપઃ કુર્વન્તિ 'લક્ષ્મીરસ્યાન્ પદવં'ત્વિતિ ।
અન્યથા તેષાં કોઽપિ પુરુષર્થો ન સિધ્યેદિતિ । બતો જ્ઞહુભિઃ પ્રાપ્ત્યમાના મીતા જાતા । કક્ષિલ્લગ્નમપિ

જે લક્ષ્મીજીના પોતાના ઉપર કટાક્ષને મટી બીજા દેવો પ્રયાસ

કરી રહ્યા છે તે લક્ષ્મીજીએ આપના વક્ષઃસ્થલમાં પદ પ્રાપ્ત કરીને પણ જે
બકતોથી સેવાએલી આપના ચરણુકમલના રજની તુલસીની સાથે રપૃહા
કરી છે, તેમ અને પણ તે જ ચરણુની રજને પ્રાપ્ત થયાં છીએ. ૩૭

લક્ષ્મીજી પણ દૈવગતિથી આપનો સંબંધ મેળવી શક્યાં નથી, પરંતુ આપના ચરણુતરિન્દને
માટે તેમણે મોટું તપ કરેલું છે. લક્ષ્મીજીએ આપની સાથે શ્રી તરીકે સંબંધ બાંધ્યો નથી પણ
બકત તરીકે, આ પ્રમાણે જે ન માનીએ તો આપના વક્ષઃસ્થલ ઉપર સ્વતંત્ર સ્થાન મેળવ્યા પછી
તુલસીની સાથે સખલીપણાનો—શોકનો—પણ સંબંધ સ્વીકારીને આપના ચરણુરજની લક્ષ્મીજી
કામના ન કરે. તુલસીનો ભગવાનના ચરણુતરિન્દની સાથેનો સંબંધ પ્રસિદ્ધ છે અને તેથી ભગવા-
નની ચરણુરજ તુલસીની પાસે હોવાથી તુલસીની છે એમ સિદ્ધ થાય છે, અને લક્ષ્મીજી ચરણુરજની
બક્ષિતનાં બકત છે. આ બાતનું પ્રતિપાદન પ્રથમસ્થંભમાં ઓગણીસમા અધ્યાયના છઠ્ઠા પ્રલોકમાં કર-
વામાં આવેલું છે. (અથવા તો બીજે પ્રકારે પણ અન્યથા શકે—ચરણુરજ તુલસીની છે, કારણ કે તે
બક્ષિતરૂપ ચરણુની બકત છે.)

ગોપીજનો ભગવાનના ચરણુની રજનું મહાત્મ્ય દર્શાવતાં કહે છે કે કૃષ્ણાણ્ડવ—સેવકોથી
સેવાએલી. કારણ કે ભૂલોનું—સેવકોનું—શરીર ભગવાનના ચરણુકમલની રજથી જ ઉત્પત્ત થયેલું છે.
કિલ એટલે પ્રસિદ્ધિઃ; અર્થાત્ આ બાત પ્રસિદ્ધ છે. બધા જ ભક્તોના દેહ આપના ચરણુની રજથી
જ ઉત્પત્ત થયેલા છે. તેથી તુલસી આપની ચરણુરજમાં બક્ષિતરૂપે રહેલી છે. જેમને આપના ચરણુની
રજ પ્રાપ્ત થયેલી છે તે આપની સેવા જ કરે છે. તેથી લક્ષ્મીજીએ ભગવાનના વક્ષઃસ્થલમાં સ્થાન મેળવ્યું
હતું છતાં પણ 'મને કોઈ અલક્ષત સ્પર્શ કર્યો' એ વિચારથી ભગવાનની ચરણુરજની કામના કરી. ત્યારે
ભગવાનના ચરણુની રજ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે કોઈ અલક્ષતના સ્પર્શની શંકા પણ હોતી નથી.

લક્ષ્મીજીને વળી આટલો બધો ભય શો એમ જે શંકા કરવામાં આવે તો તેના સમાધાનમાં
ગોપીજનો કહે છે કે લક્ષ્મીજી પોતાના ઉપર કટાક્ષ કરે તેટલા ચાડ અન્ય દેવો પ્રયાસ કરે છે. બીજા
બધા જ પ્રસાદિ દેવો 'લક્ષ્મીજી અમારા ઉપર નજર નાખે' એ હેતુથી તપ કરે છે, કારણ કે લક્ષ્મી-
જીના કટાક્ષ વિના તેમનો કોઈ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી. ઘણા લોકોએ લક્ષ્મીજીની પ્રાર્થના
કરવા માંડી એટલે લક્ષ્મીજીને બીજાના સ્પર્શની ખૂબ લાગી. લક્ષ્મીજીએ વિચાર્યું કે કોઈ પણ જ
તપ કરે અને પછીથી તે, કોણ બળે, શું કરે. આ વિચારથી તેમને ભય લાગ્યો. પરંતુ ભગવાનની

તપઃ કુર્યાત્, સ, ઓ વેદ, કિ કુર્યાદિતિ । રજઃકામનાયાં તુ નેવં શક્તા । પ્રાત્ની તુ સન્દેહ એવ ન
ભવતિ । એવં ચરણરજસઃ પ્રાત્ની બનન્યગામિત્વં નિરુપ્ય સ્વસ્ય વચાત્વમાહુઃ સદ્વદ્વ્યં ચેતિ । બસાનપિ
વહ્નયઃ પ્રાર્થયન્તિ વદ્વવાદેવ પૂર્વં ચરણરજઃ સ્પૃશ્યમ્, ત્વતો દેહોઽપિ તથાચરણરજસા સમુદ્ભૂત ઇતિ
સર્વથા ત્વ પાદરજઃપ્રપન્નાઃ । ચક્રાપત્ ચા અપિ સામ્પ્રતં નાગતાઃ, ચા વા મહિષ્યઃ, તા ઇલાદ્દન્ત-
શીરપુત્તા એવ । બતોઽસદર્થ એવ સમાગતો ભવાન્ । નત્તાનાં ગોપય । નાપિ ગુપ્તઃ સ્વાસસિ ।
તસ્માન્નાપિહઃ કર્તવ્ય ઇતિમાયઃ ॥ ૩૭ ॥

એવં સ્વસ્ય ભગવદેકભોમ્યશીરસ્વમુપપાત્ય પ્રાર્થયન્તિ તત્ત્વ ઇતિ ।

તત્ત્વઃ પ્રસીદ ધૃજિનાર્વન તંધ્રિમૂલં પ્રાપ્તા વિસૃજ્ય વસતીસ્ત્વકુપાસનાશાઃ ।

ત્વત્સુન્દરસિતનિરીક્ષણતીવ્રકામતત્તાત્મનાં પુરુષભૂષણ દેહિ વાસ્યમ્ ॥ ૩૮ ॥

પૂર્વદેશોનેય ભર્વ્યુષૂષણવિધિનિરુક્તઃ । ત્વપરિણામઃ સુવરુપમેવ તેનૈવ નિરાકૃતો ભવતિ ।

બનેનાપિ નિરાકરણં પ્રાર્થયન્તિ । ભગવત્કૃપામાયે શાદ્દેવેનૈવ સમ્બન્ધો ભવેદિતિ, કૃપા દિ સર્વલોકપ્રધા,
તત્ વસાત્કારણાત્ પ્રસીદ પ્રસન્નો ભવ, ત્વયિ પ્રસન્ને સર્વં સેત્યતીતિ । નતુ ભવતીનાં પ્રતિકૂલમદદે

અરુણરજની ઇન્દ્રજા સખયામાં આવે તો યદ્ધી અન્યના સ્પર્શની શંકા રહેતી નથી. યદ્ધી ત્યારે અરુણ-
રજની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે તો અન્યના સ્પર્શનો સંદેહ પણ સંભવતો નથી. આ પ્રમાણે ભગવાનની
અરુણરજ પ્રાપ્ત થતાં લક્ષ્મીજી બીજાની પાસે જતાં નથી એમ વર્ણન કરીને અમે પોતે પણ તેમાં જ
છીએ એમ ગોપીજનો સદ્વદ્વ્યં જ શબ્દોમાં કહે છે. અમારી (= ગોપીજનોની) પણ યદ્ધા ગોપલોકે
પ્રાર્થના કરે છે—ગોપીજનો શ્રુતિદ્રુષા છે એમ આનીએ તો તે શ્રુતિદ્રુષા ગોપીજનો ઉપર જુદા જુદા
મંત્રોના અભિમાની દેવો પોતપોતાનું સ્થાનિતિ માને છે—તેમના લયને લીધે જ પહેલાં અમે આપની
અરુણરજનો સ્પર્શ કર્યો, તેથી અમારો દેહ પણ આપની અરુણરજમાંથી ઉત્પન્ન થયો એટલે સર્વ
રીતે અમે આપના અરુણી રજને પ્રાપ્ત થયાં છીએ. મૂળ શ્લોકમાં જે જ છે તેનો અર્થ એવો છે
કે જે ગોપીજનો હાથમાં અહીં આવ્યાં નથી, અને જે મહિષીએ છે તેમનાં શરીર પણ આવાં—
આપની અરુણરજથી ઉત્પન્ન થયેલાં—જ છે. તેથી અમારે માટે જ આપ પધાર્યા છો. માટે આપના
સ્પર્શને હવે આપ છુપાવો નહિ, તેમ આપ શ્રુત પણ સ્વીકારશે નહિ. તેથી અમને ઘેર જવાનો
આગ્રહ કરશે નહિ એવું તાત્પર્ય છે. ૩૭.

આ પ્રમાણે 'અમારા દેહનો લોગ એકલા ભગવાન જ કરી શકે એમ છે' એમ પ્રતિપાદન
કરીને શ્રીગોપીજન તત્ત્વઃ એ શ્લોકમાં ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે—

હે પાપનો નાશ કરનાર પ્રભો ! આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાય.

ગૃહસ્થાશ્રમનો લાભ કરીને આપની સેવા કરવાની આશાથી અમે આપના

અરુણના ગૂલને પ્રાપ્ત થયાં છીએ. હે પુરુષોના ભૂષણ ! આપના સુન્દર

મન્દહારયવાળા નેત્રના કટાક્ષથી ઉત્પન્ન થયેલા તીવ્ર કામથી અમારાં

આન્તઃકરણ તપી ગયાં છે, માટે આપ અમને દાસ્યનું દાન કરો. ૩૮.

પોતાના પતિની સેવા કરવાની વિધિનું ખંડન પૂર્વે શ્લોકમાં જ કરવામાં આવ્યું છે. એ પતિ-
એનો લાગ ન કરવો એ પશ્ચત્તું સમર્થ ખંડન પણ તે જ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ શ્લોકમાં
પણ શ્રીગોપીજન પોતાના પતિનો લાગ ન કરવો એ પશ્ચત્તું ખંડન કરવાની પ્રાર્થના કરે છે. ભગવાનની
કૃપા ન હોય તો તેવા લૌકિક પતિની ગ્રામે જ સંબંધ થાય, તેમી ભગવત્કૃપા જ મારું પ્રમાણે કરવાં
અધિક છે. તત્ત્વ—ભગવત્કૃપા સર્વથી અધિક છે તેથી—આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાય, કારણ કે
આપ પ્રસન્ન થયો તો જાણું વિદ્વદ્ યર્થજ્યો.

દુઃસ્વપાપકમસિ, અતઃ કથં પ્રસાદ इति चेत्, वत्राहुः वृजिनार्दनेति । वृजिनं दुःस्वजनकं पापम् । स्वभावत एव सर्वेषां येन केनापि सम्यग्चेन तदव्ययसि । प्रसादे हेतुमाहुः तं प्रिमूलं प्राप्ता इति । यस्तु चरणवत् प्रાપોતિ સ પ્રસાદમપિ । સ જ પ્રસાદઃ પશુપુત્રાદિરૂપો મા ભવતિવિતિ સ્થાધિકારમન્યેભ્યો વ્યાવર્તયન્તિ વિસૃજ્ય વસતીરિતિ । ગૃહસ્થાશ્રમસ્થકઃ, ન તુ ગૃહમાત્રમિતિ વસતીરિતિવદુવચનમ્ । પરિભ્રામેડપિ હેતુમાહુઃ ત્વદુપાસનાશ્ચ इति । ત્વત્ત્વેવાં કરિણ્વામ इति આશ્વામત્રેણૈવ પૂર્વસિદ્ધં લક્ષમ્ । તત્ર સમાગતાનાં પુનર્ગૃહસમ્યગ્ને કિં વચ્ચ્યમિતિ । અતો દેવ્યં પ્રાર્થયન્તિ ત્વત્સુન્દરેતિ । તથા સુન્દરં યસ્મિન્તં મોહકમપ્યાનન્દજનકં ત્વત્સમ્યગ્ચાત્ પરમાનન્દરૂપં વાટશ્ચલિતપૂર્વકં યન્નિરીક્ષણં, તેન આતઃ તીવ્રો યઃ કામઃ, તેન તસાન્તઃકરણનામસ્યાકં, પુરુષાણાં શ્રૂણરૂપ અનન્તકોટિકન્દર્પભાગ્યરૂપ સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપમેવ દાસ્યં દેહિ । (અધિકારિમેદેન દાસ્યસાનેકવિધત્વાદેવ્યં રૂપં સ્વત્વોક્ત્વા ક્યગ્વતે । ક્ષત્તાપવિશિષ્ટાનાં યદેતત્તાપનિવર્તકં તવિતિ । ફિજ્ઞ, પ્રભોરપેશિવત્સુસમર્પણે હિ શાલં ભવતિ ન ત્વન્યથા । ઈવં સતિ યથાસ્યાકમુચ્છાપેન પ્રજુરા ત્વદપેશા તથા સ્વાસ્થ્યદપેશાયાં સ્વયમુદમ્વા-

ભગવત્કૃપાને પ્રતિકૂળ થઈ પડે એવું તમારું અદૃષ્ટ તમને દુઃખ આપનારું છે, તેથી હું તમારા ઉપર કૃપા કેવી રીતે કરી શકું ? એમ જો ભગવાન ગોપીજનોને કહે તો ગોપીજન ઉત્તર આપતાં કહે છે કે વૃજિનાર્દન—આપનો નાશ કરનાર. વૃજિન એટલે દુઃખજનક પાપ. આપ સ્વભાવથી જ કોઈ પણ પ્રકારના સંબંધથી—કામાદિભાવના સંબંધથી પણ—સર્વેના પાપનો નાશ કરો છો.

ભગવાન ગોપીજનો ઉપર કૃપા કરે તેનું કારણ દર્શાવતાં ગોપીજનો કહે છે કે સેડ્ધિમૂલં પ્રાપ્તા—અમે આપના ચરણના મૂલમાં પ્રાપ્ત થયાં છીએ. જે ચાણુસ ભગવાનના ચરણતકને પ્રાપ્ત કરે છે તે ભગવત્કૃપા પણ પ્રાપ્ત કરે છે. પણ, પુત્ર વગેરે મેળવવામાં ભગવત્કૃપા અમારે જોઈતી નથી એમ જણાવવાને ગોપીજનો પોતાનો અધિકાર—યોગ્યતા—શીલ્પગોનાં કરતાં લુપ્ત પ્રકારનો છે એમ વિસૃજ્ય વસતી—ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને—એ શબ્દોમાં કહે છે. અમે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કર્યો છે, નહિ કે દક્ષ ધરનો, એ ભાવ દર્શાવવાને માટે ગોપીજનોએ વસતી. એમ બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે. ગૃહસ્થાશ્રમનો પરિત્યાગ કરવામાં પણ કારણ જણાવતાં ગોપીજનો કહે છે કે ત્વદુપાસનાદા—આપની સેવા કરવાની આશાવાળા અમે છીએ. અમે આપની સેવા કરીશું એ આશાથી જ પહેલેથી પ્રાપ્ત થએલા ગૃહ વગેરે પદાર્થોનો અમે ત્યાગ કરેલો છે. તેમાં પણ આપના ચરણકમલના મૂલમાં પ્રાપ્ત થએલાંઓને ફરીથી ધરનો અમ્બુધ કેવી રીતે થઈ શકે ? એમાં વળી શું કહેવું ? તેથી ગોપીજનો દાન કરવા યોગ્ય કૃપાની ભગવાન ખાસે પ્રાર્થના કરે છે કે ત્વત્સુન્દર—આપનું સુન્દર. આપનું જે સુન્દર રિતવ—મોહક હતાં પણ આનન્દજનક—તે આપના સમ્બાધથી પરમાનન્દરૂપ છે. આવા પ્રકારના રિતવપૂર્વક આપનું જે નિરીક્ષણ—નેત્રકટાક્ષ—તેનાથી ઉત્પન્ન થએલો જે તીવ્ર કામ, તેનાથી તમ થએલું છે અન્તઃકરણ વેગનું એવાં અમે—ગોપીજનો—હે પુરુષોના જાણજૂઝઘાં અનન્તકોટિ કામદેવના સૌન્દર્યરૂપ ! આપ અમને—ગોપીજનોને—દાસ્યનું—જે તત્તે જ પુરુષાર્થરૂપ જ છે તેનું—દાન કરો.

(અધિકારી જનો અનેક પ્રકારના હોવાથી દાસ્ય પણ અનેક પ્રકારનું હોય છે) તેથી ‘અમારાં અન્તઃકરણ કામગીરી તમ થએલાં છે’ એમ ગોપીજનોના કહેવાથી જે દાસ્યનું દાન કરવાનું છે તે દાસ્ય કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ તેનું સૂચન કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ આપના સુન્દર રિતવવાળા કટાક્ષથી ઉત્પન્ન થએલા તીવ્ર કામથી અમારાં શરીર તમ થએલાં છે અને તેથી તે તાપને જે પ્રકારનું દાસ્ય દર કરી શકે તે પ્રકારનું દાસ્ય આપ અમને આપો. વળી પ્રભુને જે વસ્તુ જોઈતી હોય તે વસ્તુ નમરૂપવાથી દાસ્ય ત્રિદા ધાપ છે, ખીજે પ્રકારે નહિ. આ અમારું હોવાથી જેમ ઉપર જણાવેલા તાપને લીધે

સદુપભોગઃ પાર્યં દર્શનઃ પર્વવસ્થાતિ । અન્યથા દાસસ્ય કૃતિસાખ્યત્વેન વાનોક્તિરુપપન્ના સ્થાન ।
અતઃ એવ તથા સમ્પ્રોષત પુરુષો મૂત્રા મૂપણરૂપેતિ । તદ્દિ વળ્ણદિપુ સર્વેષ્વદ્રેષુ ભવતિ । સ્વમપિ
તથા મૂત્રા દાસ્ય દેહીતિ વામયૈરુવાક્યતયા ગ્રાપ્યતે । મૂષણત્વોસ્તેન સ્વતન્નપુરુષાર્પતાપ્તુજા ।
મળિતપિત તદ્દિમૂષણત્વસમ્પત્ત્યર્થે મધ્યે લાઘ્યાવદપિ ભવતિ । તેન ગણતપિ તદ્દારણ્યં લાઘ્યામપિ
મારયતિ તુઙ્ગામપિ, તથા મધ્યે કામોપયોગ ઇતિ ન તદ્દુપાયિકૃતં દાસ્યગરણમપિ તુ તદ્દિપરીતમિતિ
ભાવઃ ।) અતો દાસ્યાર્થિન્ય એવ વચ ન તુ વિગ્રહાર્થિન્યઃ । અતઃ ઉપત્યનાયપેક્ષાપિ ન લોકન્યવહારેણ
પરંવ્યેતિમાતઃ ॥ ૩૮ ॥

તત્તુ મપતીનાં સર્વાસામેન દાસ્યવરણે કો દેતુઃ સાલોક્યાદેરપિ કલસ્ય વિચમાનત્વાત્, તત્રાહુઃ
વીશ્યાલકાઘૃતમિતિ ।

વીશ્યાલકાઘૃતમુત્ત્વં તથ કુણ્ડલભિ ગણ્ડસ્યલાધરમુત્ત્વં હસિતાલોકમ્ ।

દક્ષાભયં ચ મુજલ્લવડયુગં વિલોમ્ય ચક્ષઃ શ્રિપૈકરમણં ચ ભવામ દાસ્યઃ ॥૩૯॥

અનેન લોપેન્સાવા પતિર્ન લક્ષ્ય ઇત્યોત્તરમુત્ત્વમ્ । લોકે હિ પુરુષાર્પનમ્ । પતુર્વિપો

અમારે આપની જગત છે તેમ આપને અમારી જગત જણાય તો આપે પોતે જ પ્રથમ જગને અમારો
ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે એમ અર્થ નીકળે છે એ આ પ્રમાણે ન આનીએ તો હાન્ય છાવની કૃતિથી
મિદ થતા તેનુ દાન આપવાનુ જે કથન છે તે અયોગ્ય થાવજ તેથી જગને પુરુષમૂર્ણ એ
સામોધનનો અર્થ એ દે પુરુષ થઈને આપ ભૂપતુરૂપ જો ભૂપણ, ખગેખગ, કપડ વગેરે અગોમ લોક
છે આપ પણ ભૂપતુરૂપ થઈને અમને દાન્યનુ દાન કરો એવો અર્થ વાક્યની એકવાક્યતા કન્વાલી
પ્રાપ્ત થાય છે લગવાનને પોતાના અંગે અગના ભૂપતુરૂપ જોવાથી જ હાન્ય નવતન પુરુષાર્થ પતુ છે
એમ કહેવામા આવ્યુ અલ્પિથી જગતી વસ્તુ ભૂપતુરૂપ થવાને માટે વચમા લાખવાળી પતુ રોય છે
તેથી મહાન્ પુરુષ પણ ભૂપણ ધાગ્યુ કરવાને માટે લાખ પતુ, તુરુ છે છતા પતુ, ધાન્યુ કરે છે,
તેવી રીતે વચમા તુરુ કામનો પણ ઉપયોગ છે (અર્થાત્ કપડ વગેરે અગોમ આપતુ ધાગ્યુ કરવાને
માટે કામનુ પતુ ધાગ્યુ કરીએ છીએ) એટલે અમે આપની પાને જે હાન્યનુ વસ્તુ કરીએ છીએ
તે કામની ઉપારિવાહુ નથી, પરતુ તેનાવી તિપરીત—નિરુપરિ શુદ્ધ—એ એવુ તાત્પર્ય છે)

તેથી અમે આપના દાન્યની જ અપેક્ષાવાળા છીએ, વિવાહની હસ્થાવાળા નથી. તેથી અમને
દાન્યનુ દાન કરવામા લોકના વ્યવહારને અનુમરીને આપે ઉપનયન, સમાવર્તન વગેરે મન્ત્રોત્તરી અપેક્ષા
પતુ કરવા જેવી નથી એમ લાખ છે ૩૮

લગવાનુ ગોષીજનોને કહે છે કે 'તમે મધ્ય ય મહા દાન્યજ દેમ પમ' કરો છો? માવીક્ય
આમીધ, ગાયુત્ત્ય વગેરે વીન પતુ ફજ મગી શકે છે, તો તેમણુ ગમે તે એ- ફજ તો પનદ કરો'

આનો ઉત્તર ગોષીજનો વીશ્યાલકાઘૃતમ્ પ્રલોકમા આપે છે—

દેરાની લટકોથી દકન્થિયું, કુંડળોથી સોલતુ, જેમાં ગણ્ડસ્થવને વિરે
સસ અને અપઘમાં સુધા છે, અને દાન્યસહિત અવવોકનવાજુ આપતું જે
શીમુષ, અલપનુ દાન કરનાર આપના બને સુમદંડ તથા લક્ષ્મીજને
મુખ્ય ગાપુ કરના યોગ્ય આપના વક્ષ-યજને નેમને અને આપનાં દાની
થયાં છીએ ૩૯

આ લોકમા અને પલોકમા લેખને કીર્તિ વગેરેની અપેક્ષા છે એવી શ્રીઓને પોતાના પતિનાં
સ્વાગ કરવો નેમને નહિ એમ લગવાને પચીમમા પ્રલોકમા જે દત્તુ દનુ તેનો ઉપાગ ગોષીજનો

મોક્ષઃ । इन्द्राद्यैश्वर्यभावेन स्वर्गप्राप्तिः । इहलोके परमा लक्ष्मीः । तदत्र त्रयमपि दास्ये सर्वोत्कृष्ट-
मस्मीति तदुपशदयन्ति । प्रथमं सारूप्यं सालोक्यं सामीप्यं सायुज्यमिति मोक्षभेदाः । ते दास्यामे
अप्रयोजकाः, यतो मुखारविन्ददर्शनेन ते कामा निवर्तन्ते इति भक्तिरूपमुखारविन्दस्य तदपेक्षयो-
त्कृष्टधर्मवत्त्वं निरूप्यते । अलङ्काः सारूप्यमिव प्राप्ता भ्रमराः । ते बहव एवात्र आवृत्तं मुखं
तिष्ठन्ति । अतः सारूप्यं गतानामपि यदि भक्तियोगत्वं तदा किं सारूप्येण । किञ्च, मुखं कुण्डलध्रि,
कुण्डलाभ्यां शीर्यस, कुण्डलबोर्वां शीर्यस्मात् । सामीप्ये हि नैकद्वयं भवति । अत्यन्तसामीप्यं वायना-
मपि कुण्डलादप्यधिकं न भविष्यति । ते चेत् सांख्ययोगरूपे भगवत्प्रमाणावलम्बिनी भगवद्पीनगलि-
मती पुनर्भगवन्मुखनिरीक्षके, तदा किं सामीप्येन । किञ्च, गण्डस्थलाधरमुधमिति । गण्डौ स्वरूपौ
विशालौ । स्थले हि रसः पातुं शक्यत इति । अधरे च मुघा यस्मिन् । गण्डस्थले स्थित्वा अधरमुघा
पातुमत्र शक्येति । सालोक्ये हि आनन्दमात्रमक्षरावृत्तपानं च । अक्षरापेक्षयापि गण्डस्थले स्थितिः
सुन्दरताद्यर्थमुत्तमा । अधररसश्च अक्षररसादुत्तम इत्युक्तम् । कुण्डलश्रीयुक्तं गण्डस्थलमिलस्मिन्

આ સ્વીકૃતિમાં આપે છે. લોકીકાં ખરેખર ત્રણ પુરુષાર્થો છે: એક તો આર પ્રકારનો મોક્ષ, બીજો ઇન્દ્ર
વગેરેનું શૈશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરીને સ્વર્ગમાં રહેવું તે અને ત્રીજો પુરુષાર્થ આ લોકીકાં પુષ્કળ લક્ષ્મી. આ
ત્રણ પ્રકારના પુરુષાર્થ ભગવાનનું દાસ્ય સ્વીકારવામાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રકારે મળે છે એ સિદ્ધાન્તનું
પ્રતિપાદન ગોપીજનો આ સ્વીકૃતિમાં કરે છે.

પ્રથમ તો સાદૃશ્ય, સાલોક્ય, સામીપ્ય અને સાયુજ્ય એ ચાર મોક્ષના દેહ છે. તે ભગવાનના
દાસ્ય આગળ નકામા છે, કારણ કે ભગવાનના મુખારવિન્દનું દર્શન કરવાથી આ ચાર પ્રકારના
મોક્ષની ઇચ્છાઓ જતી રહે છે. આ પ્રમાણે ભક્તિરૂપ ભગવાનનું મુખારવિન્દ ચતુર્વિધ મોક્ષના કરતાં
ઉત્તમ છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. ભગવાનના જે અલક—કેશની લટકો—છે તે સાદૃશ્ય મોક્ષ
જાણે પ્રાપ્ત કર્યો હોય એવા ભભરાઓ છે. આવી ઘણીકે કેશની લટકો અર્ધી મુખ ઉપર વીંટળાઈને
સ્થિતિ કરે છે. (ભમરાઓના જેવી દેખાતી કેશની લટકોથી સાદૃશ્ય મુક્તિ જેમણે મેળવી હોય એવા
ભક્તોનું સૂચન થાય છે.) આ પ્રમાણે ન્યારે સાદૃશ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ જો કેશ—ભમરાઓ—
મુખરૂપ ભક્તિનું અંગ અને છે, તો પછી તેવા સાદૃશ્યનું શું પ્રયોજન છે? વળી, ભગવાનનું મુખ
કુંડલશ્રી છે: એટલે કે કુંડળોને લીધે શીભા છે એની એવું મુખ, અથવા તો જેને લીધે કુંડળોની
શીભા છે એવું મુખ. સામીપ્ય નામના મોક્ષમાં ભગવાનની સમીપ સ્થિતિ હોય છે. સામીપ્યમોક્ષમાં
ભગવાનની સમીપ બહુ જાડું જવાય તો પણ કુંડળોના કરતાં વધારે પારે તો જઈ શકાય જ નહિ.
ભગવાનનાં જે કુંડળો સાંપ અને યોગ છે, ભગવાનનાં પ્રમાણરૂપ કર્ણમાંથી લટકેલાં છે (અર્થાત્
ભગવાનનાં કર્ણ ચપ્પરરૂપ હોવાથી પ્રમાણ છે. ભગવત્પ્રમાણ જે વેદ છે તેનો વિરોધ ન કરનારાં
સાંપ્ય અને યોગ યાત્રા ભગવાનનાં કુંડળ છે), અને તેમની ગતિ ભગવાનને અધીન છે; આમ
હોવા છતાં પણ ન્યારે આ જે કુંડળો ભગવાનના ભક્તિરૂપ મુખને એઈ રહ્યાં છે તો પછી એવા
સામીપ્ય મોક્ષનું શું પ્રયોજન છે? વળી ભગવાનનું મુખ ગણ્ડસ્થલાધરમુધમ છે. જે ગણ્ડ—ગાલ—
વિશાળ સ્થળરૂપ છે જેમાં એવું મુખ. ગણ્ડને સ્થગ કરેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ કે સ્થગમાં
ઉભા રહીને જ રસનું પાન કરી શકાય છે. વળી અધરમાં—એકમાં—અમૃત છે જેમાં એવા
પ્રકારનું મુખ. આ પ્રમાણે ગણ્ડસ્થલાધરમુધમ નો અર્થ એવો થાય છે કે ગાલ ઉપર ઉભાં રહીને
અધરમૃતનું પાન દાસ્યમાં થઈ શકે છે. આલોક્ય મુક્તિની અંદર સ્થગ અક્ષર પ્રદા છે તેથી તેમાં
દૃષ્ટા આનન્દનો અંશ અને અમૃતપાન જ મળે છે, નહિ કે પરમાનન્દ અને અધરમુધાપાન. અક્ષર-
પ્રદાની સાથે ગણ્ડપાનનાં પણ અવગચ્છતને સિંધે મુગ્ધનને માટે સ્થિતિ કરવી તે ઉત્તમ છે. અર્થાત્
ભગવાનના અધરનો દસ અક્ષરગ્રાહના રસ કરતાં ઉત્તમ છે એમ ગોપીજનોનું કહેવું છે. કુંડળની

પક્ષેઽપિ સામીપ્યાત્ મર્ત્યો શાક્ષીયો રસઃ અધિકો નિરુપિતઃ પરસ્પરં ત્વદ્ગુણવાદરૂપઃ । અક્ષરાદાધિક્યં
તુ અધરરસે સ્પષ્ટમેવ । કિંચ, હસિતાવલોકનિતિ । હસિતપૂર્વકમવલોકો વસિન્ । વ્રજાનન્દે પ્રતિદાનં
ન મહિવિલાસઃ । હાસો हि सर्वरसोद्गोषरूपः । જ્ઞાનં ચાત્મિયૂતમ્ । વ્રજાનન્દે તુ હ્યમપ્યવ્યક્તં જ્ઞે
નિમગ્નસ્ય જલપાનવત્ । અનુમવરસો हि मिश्रतया सिद्धौ भवति । અતો મત્કિરૂપમુલસ્ય દૃષ્ટવાત્
વાસ્તવેય ફલં ન મોક્ષઃ । મુજદદ્વંદ્યુગં ચ વિલોક્ય ઇન્દ્રાદિભાવેનાપિ સર્ગો ન પ્રયોજકઃ હતિ
નિરૂપયન્તિ દત્તાભયમિતિ । સર્ગે ઇન્દ્રઃ પરમકાશં પ્રાપ્તઃ । તેઽપિ દૈત્યેભ્યો નિરન્તરં મીતા ઇન્દ્રાદયઃ ।
તૈપામપ્યભયવાત્ ભગવતો મુજદદ્વંદ્યુગલમ્ । ત્વેદૃષ્ટૈવાસિ, સત્પરિણમ્ય કિમિન્દ્રત્વેન । ચકારાત્ ન
કેવલમભયમાત્રં પ્રયચ્છતિ કિન્તુ ક્રિયાશક્ત્યા યજ્ઞાદિના હવિરપિ પ્રવચ્છતિ યથામે ઇન્દ્રઃ સ્વાધિકાર-
સમાપ્તૌ મુક્તો ભવતિ । દૃષ્ટપદેનાનુસંગ્યશાસનત્વમુક્તમ્ । ઉમયત્ર ચ દૃષ્ટો મુગધદેત નિરુપિતઃ ।
તતો हि सर्वथा दैतनासो भवति । કિંચ, વક્ષોઽપિ વિલોક્ય । ડોકાનાં ક્રિયા રમણં ભવતિ ।

શીલાવાણું ગદ્યસ્થલ એ પ્રમાણે જો અર્થ કરવામાં આવે તો તેમાં પણ કુદૃઢ ગદ્યનાં અંગ બનવાથી
સામીપ્યશુકિત ભક્તિનું અંગ બને છે અને તેથી ગદ્યસ્થલરૂપી ભક્તિને વિષે પરસ્પર આપનાં શુભગાન
કરવારૂપ શાસ્ત્રીય રસનું અધિક નિરૂપણ થાય છે. અક્ષરપ્રકાર કરતાં અધરરસનું આધિક્ય તો સ્પષ્ટ જ
છે. વળી ભગવાનનું મુખ દક્ષિતાવલોકન છે. હાસ્યપૂર્વક અવલોક છે જેમાં એવું મુખ. બ્રહ્માનન્દમાં
પ્રવેશ પામેલાઓ—સાચુઅચુકિત જેમણે પ્રાપ્ત કરી છે તેવા છવો—ભક્તિનો વિલાસ લોગવી શકતા
નથી. હાસ્ય ખરેખર બધા ય રસોને ખીલવનાર છે. અવલોકરૂપી જ્ઞાન પણ પ્રકટ થઈ ગયું છે. જેમ
જળમાં ડૂંગેલો માણસ જળરૂપ થઈ જવાથી જળપાનનો અનુભવ કરી શકતો નથી તેમ બ્રહ્માનન્દમાં
પ્રવેશ પામેલા છવોને આનન્દ અને જ્ઞાન એ બન્ને ય અભ્યક્ત—અનુભવ કરી શકાય નહિ એવાં—
હોય છે, કારણકે તેઓ પ્રકરૂપ થઈ જવાથી આનન્દ અને જ્ઞાન આત્મારૂપે જ હોય છે અને તેથી
કીધં પણ જાતનો ભેદ ન રહેવાથી આનન્દ અને જ્ઞાન અવ્યક્ત રહે છે. અરેખર! અનુભવનો રસ તો
ભિન્ન—ભુદા—રહેવામાં જ મળી શકે છે. આ પ્રમાણે અમે ભક્તિરૂપ આપના મુગાનું દર્શન કર્યું
છે એટલે આપનું હાસ્ય જ હજી છે, મોક્ષ નહિ. આપના બન્ને ભુજદૃષ્ટોને લેખા પછી ઇન્દ્રાદિ દેવોની
સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીને પણ સ્વર્ગ અમને કીધં પણ રીતે ઉપયોગી નથી એમ ગોપીજનો દક્ષામયન—
જેમણે અભયનું દાન કર્યું છે એવા બન્ને ભુજદૃષ્ટ એ પદ વડે નિરૂપણ કરે છે. સ્વર્ગની અંદર ઇન્દ્ર
શોઠામાં મોટું સ્થાન લોગવે છે. આ ઇન્દ્રાદિ દેવો પણ હુન્મેયાં દૈત્યોથી બહીતા રહે છે. આવા
ઇન્દ્રાદિ દેવોને પણ અભય આપનારા ભગવાનના બન્ને ભુજદૃષ્ટો છે. આ જ ભુજદૃષ્ટદુગલ જો
હાસ્યમાં જ મળતાં હોય તો પછી તે હાસ્યનો ભાગ કરીને અમારે ઇન્દ્રપક્ષનું શું પ્રયોજન છે! મૂળ
સ્લોકમાં જે થ છે તેનો અર્થ એવો છે કે ભગવાન ઇન્દ્રાદિ દેવોને કેવળ અભયનું જ દાન કરે છે
એટલું જ નહિ પરન્તુ પોતાના હસ્તથી યજ્ઞાદિદ્વાય તેમને હવિનું પણ દાન કરે છે, જેથી આગળ
ઉપર પોતાનો અધિકાર પૂરો થતાં ઇન્દ્ર સુકત થાય. ભગવાનના બુદ્ધેને ‘દૃષ્ટ’ કહેવામાં આવ્યા છે
તેનો ભાવ એવો છે કે ઇન્દ્રાદિને ભય આપનારા દૈત્યોથી પણ ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉહંધન થઈ શકે
એમ નથી, અને તે પ્રકારે ભગવાન ઐહિક અનિહનો નાશ કરે છે: વળી જો દિને યજ્ઞ ન કરે તો
ભગવાન તેમને શિક્ષા કરે છે જ, તેથી યજ્ઞ કરવાની ભાગવાનની આજ્ઞાનું ઉહંધન કરવામાં આવતું નથી
એટલે યજ્ઞના હવિર્દાસ ભગવાન પારલૌકિક મુખ—સુકિત—આપે છે. બન્ને ય—યજ્ઞ અને દક્ષિણ—
ભુજાગ્રોન્ધ દૃષ્ટને મુગ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. તેથી—ભગવાનની ક્રિયાશક્તિરૂપ વૈદિક
ક્રિયાઓ—યજ્ઞો—ના સંબંધવાળા હવિનું બરાબર કરવાથી—દૈત્યોનો સર્વ રીતે નાશ થાય છે. વળી
આપની ઇતીનાં પણ દર્શન કરીને અમે આપની હારી થઈ છીએ. લોકો યીને લીધે રમણ કરે છે
અર્થાત્ લક્ષ્મી લોકોના રમણનું આયન છે. અ લક્ષ્મી પણ ભગવાનના વક્ષઃસ્પર્શ ઉપર રમણ કરે છે.

ઘીરપિ તત્ર રમતે । ચકારાદર્મસાપિ । જતો દાસ્ય એવ મવામઃ । (જત્ર વીક્ષણસ્ય દાસીમયન-
 દ્વેતુત્વોક્ત્યા યત્રાયં ખવો જાસિ, તેષાં નૈતદ્વીક્ષણમસિ, વિધિપયુક્ત્વામાવેન તદ્વિપરીતવિધ્યનત્વીકારઽથ
 યુક્ત ઇતિ જ્ઞાપ્યતે ।) વદપ્યુક્તં મયમતા ‘જલ્મર્થ’મિત્યાદિ સ્વમત્તને દોષપટું તદપિ પદ્મિર્ગુર્ભૈર્નિવારિતમ્ ।
 ન હિ પરમપુરુષાર્થસાધકં પાપં મવતિ । ફલત્વ એવ પાપસ્ય નિન્દ્યમાનત્વાત્) ॥ ૩૯ ॥

નતુ તથાપિ લોકવિદિદં સ્ત્રીજામમિસરણમ્, જતઃ સન્માર્ગરક્ષણાર્થ પ્રમાણસિદ્ધમપ્યેતન્ન
 કર્તવ્યમ્, જતઃ શ્રવણદર્શનાદિકમેવ કર્તવ્યમિતિ ચેત્, તથાહુઃ કા સ્ત્રીસિ ।

કા કૃપંગ તે કલપદામૃતવેણુગીતસમ્મોહિતાર્યચરિતાન્ન ચલેન્નિલોકયામ્ ।

ત્રૈલોક્યસૌભગમિદં ચ નિરીક્ષ્ય રૂપં યદ્વોદિજદ્રુમમૃગાઃ પુલકાન્ચવિશ્રન્ ॥૪૦॥

(તેથી આપના વક્ષસ્થળનું દર્શન કરવાથી સ્ત્રી—લક્ષ્મી—ની આગરે અપેક્ષા રહેતી નથી.) મૂળ
 શ્લોકમાં જ છે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—ધર્મઃ સ્તનઃ ઇલાદિ શ્લોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું
 છે કે ધર્મ ભગવાનના વક્ષસ્થળ ઉપર રહે છે; આ પ્રમાણે લોકની અંદર લક્ષ્મી ભગવાનના
 વક્ષસ્થળ જે ધર્મ તે ધર્મ પણ જ્યારે ભગવાનના વક્ષસ્થળ ઉપર વસે છે ત્યારે તો ભગવાનના
 વક્ષસ્થળનાં દર્શન કરનારાં આગે ગોપીજનોને તે ધર્મનું શું પ્રયોજન છે ? અર્થાત્ અમે ભગવાનની
 દાસીઓ થઈએ તોમાં જ ધર્મનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. માટે અમે આપની દાસીઓ થયાં
 છીએ. (આ શ્લોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવાનનાં જૂઠાં જૂઠાં આંગોળું આ પ્રકારનું
 દર્શન કરવાથી આપો દાસ્યભાવ પ્રાપ્ત થયો. અર્થાત્ આવા દાસ્યભાવનું કારણ ભગવાનનાં આ પ્રકારનાં
 દર્શન છે. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે જેમનામાં આવો દાસ્યભાવ નથી તેઓને ભગવાનનાં
 આંગોળું આપું દર્શન થતું નથી; આ પ્રમાણે ગોપીજનોએ ભગવાનનાં જે આ પ્રકારનાં—સ્વાત્મક
 સ્વરૂપનાં—દર્શન કર્યાં તે વિધિ—વેદઆજ્ઞા—ને અનુસરીને કરવામાં આવ્યાં નથી, પણ સ્વાભાવિક
 પ્રેમને લીધે કરવામાં આવ્યાં છે, એટલે ભગવાનના દાસ્યથી વિપરીત—વિરુદ્ધ—એવો ધેર પાછા
 જવાનો જે વિધિ ॥ તેનો ગોપીજનોએ સ્વીકાર કર્યો નહિ અને તે ખરેખર યોગ્ય છે. વળી,
 ભગવાને ક્ષણસ્પર્શ ઇલાદિ છન્વીસમા શ્લોકમાં જે કહ્યું કે સ્ત્રીઓ પોતાના પતિનો ત્યાગ કરીને
 માફ જાન કરે તો બ્યલિચાર થાય અને તેમાં છ દોષો રહેલા છે, તો તે છ દોષોનું ગોપીજનો
 છ શુભો વડે નિવારણ કરે છે. મૂળ શ્લોકમાં અલકાવૃત્ત વગેરે વિશેષણો છે અને તેમાં ક્રમ
 પ્રમાણે ઐશ્વર્ય, યથા, યેશ્વર્ય, જ્ઞાન, વીર્ય અને સ્ત્રી જે ભગવાનના છ શુભોનું વર્ણન કરવામાં
 આવેલું છે. ભગવાનના દર્શનથી આ છ શુભો પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી બ્યલિચારમાં ઉત્પન્ન
 થતા છ દોષોનું નિવારણ કરવામાં આવે છે. ખરેખર જે મોટા વગેરે પરમપુરુષાર્થ સાધી શકે ॥
 તે—દાસ્ય—પાપ છોડી શકે નહિ, કારણ કે કુળની જ દૃષ્ટિએ પાપની નિન્દા કરવાનાં આવે છે.
 (અર્થાત્ તેના પરિણામમાં દુઃખ આવે છે તે જ પાપ છે, દાસ્ય નહિ.) ૩૯

ભગવાન ગોપીજનોને જો એમ કહે કે ‘સ્ત્રીઓ પોતાના ભરણી પાસે જાય તે લોકમાં નિન્દા
 મળાય છે, માટે સન્માર્ગ—અર્થાદમાર્ગ—ના રક્ષણને માટે આ દાસ્ય—જે કે બહિર્માર્ગમાં તે સિદ્ધ છે
 છતાં પણ—નખરે કરવા લેવું નથી; માટે તમારે માફ થવું, દર્શન વગેરે જ કરવું,’ તો ગોપીજનો
 પા દર્શા ઇલાદિ શ્લોકમાં ઉત્તર આપે છે—

તે અંગ! આ તપ્તુ લોકમાં આપના અન્યકૃત અને મધુર પદોના
 અમૃતથી ભરેલા વેલુગીતથી મુગ્ધ મગ્નેલી એવી કઈ સ્ત્રી છે કે જે
 આર્થચરિતથી ન ચળે! આપનું આ ત્રૈલોક્યના સૌભાગ્યરૂપ સ્વરૂપનું
 દર્શન કરીને આગે વૃષ્ણો વગેરે, પદ્મીઓ, વૃસો અને શુભો પશુ સૌખ્યિત
 થઈ ગયાં. ૪૦

અર્ચ ધર્મઃ પુરુષાણાં વક્તવ્યઃ, ન તુ સીળામ્, અસંભાવિતત્વાત્ । ન શસંભાવિતો ધર્મો મયતિ ।
 एवं ધર્મનાથે ધર્મસ્થાપકં સ્વરૂપમેવ હેતુઃ, અદ્ભુતકર્મત્વાત્ । (વસ્તુતસ્તુ સ્વરૂપસમ્બન્ધિનાં મક્તાનાં
 ધર્મ સ્વરૂપેણૈવ રક્ષતિ । તથાન્યમાયેભ્યો રક્ષણમેવદ્ભાવપોષણં ચ । એ સ્વરૂપધર્મસમ્બન્ધિનતાંતૈરેવેતિ
 ન કિંચિદ્વસ્તુપપન્નમિતિ માવઃ । અથ યૌગ્યં સ્વરક્ષણેન સ્થાનવરદ્વત્તજ્ઞાપનાય) અજ્ઞેતિસન્વોધનમ્,
 અપ્રતારણાય ચ । યા સ્ત્રી લોકે સીસદ્વાચ્યા સા કથમાર્યચરિતાશ ચહેત્ । ત્રિલોક્યાં સત્ત્વરજ-
 સ્તમઃસાર્યરૂપાયામ્ । તામસીનાં મૌઢ્યાત્ આર્યચરિતે સ્થિતિં ચત્વા વગ્નિરકરણમ્ । રાજસીનાં ક્ષમાય
 દૈવ । સાત્ત્વિકીનાં સત્ત્વાદ્દર્મયુદ્ધિમાસંક્ય તન્નિરકરણમ્ । આર્યધર્મપરિભાગે હેતુઃ તે કલપદામૃત-
 યેષુગીતસમ્મોહિતૈવિ । સમ્મોહિતા આર્યચરિતાચલદૈવ । સમ્મોહઃ પદ્મપર્વાવિવાહાનીયૈઃ । મગવસ-
 ન્વન્વાત્ અવિદ્યા તુ ન વાષતે, પરમન્વ ઇવ વાષકાઃ । તેષાં યત્તં તે રૂતિ, દ્વિદીયા રૂતિ । કલાન્વ-

આપ ઉપદેશ કરો જો કે ‘તમે જ્યાં યેર પાછાં જવ અને ત્યાં રહીને માફ શ્રવણુદિ કરજો,’ તો
 તે વિષે ગોપીજનો કહે છે કે આ સન્માર્ગ રક્ષણરૂપ ધર્મ તો પુરુષોને ઉપદેશ કરવા જેવો છે, નહિ કે
 સ્ત્રીઓને, કારણ કે આ પ્રકારનો ધર્મ સ્ત્રીઓમાં સંભવી જ શકતો નથી. ખરેખર, જે સંભવી શકે નહિ તે
 ધર્મ ધર્મ શકે નહિ. આ પ્રમાણે આપનું દાસ્ય સ્વીકારવામાં ધર્મનો જે તાશ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં ધર્મનું
 સ્થાપન કરનાર આપનું સ્વરૂપ જ કારણભૂત છે, અર્થાત્ આપનું ધર્મસ્થાપક સ્વરૂપ જ ધર્મનો નાશ
 કરે છે, કારણ કે આપનું સ્વરૂપ અદ્ભુતકર્મ કરનાર છે. (વાસ્તવિક રીતે તો જે ભક્તોનો સંબંધ
 ભગવાનના સ્વરૂપ સાથે થયેલો છે તે ભક્તોના ધર્મનું રક્ષણ ભગવાન સ્વરૂપભળથી જ કરે છે.
 અર્થાત્ ભગવાન આપા ભક્તોનું ખીન્ન ભાવોમાંથી રક્ષણ કરે છે અને દાસ્યભાવનું પોષણ કરે છે. જે
 ભક્તોનો ભગવાનના સ્વરૂપના ધર્મો સાથે સંબંધ છે તેમનું રક્ષણ ભગવાન સ્વરૂપના ધર્મોથી જ કરે
 છે એટલે આમાં કંઈ પણ અનુચિત નથી જોવો લાગે છે. તેથી જ આ પ્રમાણે ભગવાને
 પોતાનું રક્ષણ કર્યું એટલે પોતે અંતરંગ છે એ જણાવવાને માટે) અહીં એ પ્રમાણે ભગવાનને
 ગોપીજનો સંબોધે છે; અથવા ઉત્તરપંક્તિ ન કરે એટલા માટે ભગવાનને અહીં તરીકે ગોપીજનો
 સંબોધે છે. જગતમાં જે સ્ત્રી શુદ્ધથી જોળખાય છે એવી સ્ત્રી આર્યચરિતથી કેમ ચલિત ન થાય ?
 તથા લોકમાં એટલે કે સત્ત્વ, રજસ અને તમસ જે ત્રણ ગુણોના દર્શનરૂપ લોકમાં. તામસી સ્ત્રીઓ
 મૂઢતાથી આર્યમાર્ગમાં રિપ્તિ કરે એમ માનવામાં આવે તો તે અંતરંગનું નિશકરણ કરવામાં આવે
 છે; અર્થાત્ તામસી સ્ત્રીઓ પણ આર્યમાર્ગથી ચલિત થાય છે. રાજસી સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ જ ચલિત છે
 એટલે રાજસી સ્ત્રીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ આર્યમાર્ગથી ચલિત થાય છે. સાત્ત્વિક સ્ત્રીઓમાં સત્ત્વગુણ
 હોવાથી ધર્મયુદ્ધિ હોય છે અને તેથી તે આર્યમાર્ગથી ચલિત થયે નહિ એમ શંકા કરવામાં આવે તો
 તેનું પણ નિશકરણ કરવામાં આવે છે; અર્થાત્ સાત્ત્વિક સ્ત્રીઓ પણ આર્યમાર્ગમાંથી અશિન થાય છે.
 આ પ્રકારે તામસી, રાજસી અને સાત્ત્વિક સ્ત્રીઓ આર્યમાર્ગમાંથી ચલિત થાય છે એ દર્શાવવાને માટે
 મૂળ શ્લોકમાં ગોપીજનોએ ત્રિલોકયામ્—ત્રણ લોકમાં—એ શબ્દ વાપર્યો છે.

આ બધી સ્ત્રીઓએ આર્યમાર્ગનો પરિભાગ કર્યો તેનું કારણ એ કે તે કલપદામૃતયેગુગીત-
 સમ્મોહિતા—આપના અત્યંત મધુર પદોમાં રહેલું અર્થરૂપ અમૃત અને તે વેલુથી ગવાએલું; આમ
 ગોપીજનો અર્થરૂપ અમૃત અને વેલુગીતથી ઘણું સુખ પામ્યાં હતાં. એ જે સ્ત્રીને ઘણો મોહ થયેલો
 હોય છે તે આર્યમાર્ગથી ચલિત થાય છે જ. અવિવામાં પાંચ પર્વો છેઃ અન્તાકરણધ્યાસ, પ્રાણધ્યાસ,
 ઇન્દ્રિયાધ્યાસ, દેહધ્યાસ અને સ્વરૂપવિચરણ. તેથી અવિવા પંચપર્વા કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે
 આ પંચપર્વા અવિવાથી મનુષ્યને મોહ થાય છે; પરંતુ ગોપીજનોને એ સંમોહ થયો છે તે પંચપર્વા
 અવિવાની તત્ત્વને આવેલી બીજ પાંચ વસ્તુઓથી થયો છે. તે પાંચ વસ્તુએ આ પ્રમાણે છેઃ ગીત,
 વેલુ, અમૃત, પદ અને કલ. ભગવાનનો ગુંબ હોવાથી અવિવા તો બાધ કરતી નથી, પણ બીજ
 વસ્તુઓ જ બાધ કરે છે. કલ, પદ વગેરે પાંચ વસ્તુઓમાં બળ—આગ્રહ્ય—રહેલું છે તે

અવ્યક્તગુણાણિ યાનિ પદાણિ સત્ત્વાધિભૂતં ચદમૃતં તદેવ યેષુદ્વારા ગીતં તેન સંમોહઃ । ગીતં દેહમોહ-
જનકમ્, 'શાયન્તં શ્રિયાઃ કામયન્ત' इति । સ્ત્રી તુ દેહ ઇવ । ઇન્દ્રિયાણાં ધ્યામોહનો યેષુઃ,
રસાત્મકત્વાત્ । અમૃતં પ્રાણાન્તામ્ । પદાન્યન્તઃકરણસ । અવ્યક્તતા આત્મન इति સમ્યગ્વિમોહિતાઃ ।
ધાર્યાઃ પ્રમાણયલ્લવિવેચિન્નાઃ । પ્રમાણે हि इन्द्रगण्डेन्द्रयोरपि भेदस्वीकारः । પૃથગુપસ્થિતાઃ સર્વે એવ
મિજ્ઞા इति । અન્યથા ઇન્દ્રયાગિનોઽમે સમ્યક્સરાન્તે પ્રાયશ્ચિત્તપ્રવર્ણનં ન સ્યાત્, 'તમ્યક્તસરસ પરસ્તા-
વપ્રયે પ્રતપતયે પુરોહાસસષ્ટાકપાલં નિર્વપે' इति । અતો દેહલ્લયવિરિક્ષઃ સ્વરૂપેણોપસ્થિતોઽપિ પ્રમાણયલે
વિરહ્યતે । વસ્તુવિચારસ્તુ પ્રમેયલક્ષમાશ્રિત્વ, અન્યથા વિધિનિવેધવિધવદો વ્યર્થાઃ સ્યુઃ । તદુત્તરજ
ચલ્યતિ એકાદશે । અતો માર્ગાન્તરવિરોધો માર્ગાન્તરે નોપયુજ્યત इति મર્યાદામહોઽયં ન દૂષણમ્ ।
પ્રત્યક્ષોત્તરમમે કુશલ્લ ચલ્યતિ રાસાનન્તરં 'ધર્મજ્વલિક્રમો દટ્ટ' इति । વસ્તુદ્વય કલ્પસ્ય સિદ્ધતાત્
સાધનદટ્ટા અપકીર્તિઃ નાસ્તત્પ્રતિષન્ધિકા । કિન્ન, ન કેવલં નામ્ના મર્યાદામજ્ઞઃ, કેન્નુ સ્વરૂપેણાપિ,

જગુણવાને પ્રાટે તે—આપનાં—એ પ્રમાણે ગોપીજનો કહે છે. કલ, પદ, અમૃત, વેણુ અને ગીત
એ પાંચે ય વસ્તુઓ આપની છે એટલે તેમનામાં બાધ કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે.
કલ એટલે અવ્યક્ત અને મધુર; એવાં પદો—શબ્દો—: તેમાં પ્રકટ થયેલું જે અમૃત, તે જ
વેણુપદે બવાયું, અને તેનાથી ગોપીજનોને ઘણો મોહ થયો. ગીત એ દેહને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે, કારણ
કે કૃતિ કહે છે કે “સ્ત્રીઓ બાધન કરનારને બાંધે છે.” સ્ત્રી તો દેહ જ છે. ઇન્દ્રિયોને મોહ કરનાર વેણુ
છે, કારણ કે તે રસાત્મક છે. અમૃત પ્રાણને મોહ કરે છે. પદો અન્તાકરણને મોહ કરે છે, અને
અમૃતપ્રકૃતા—શબ્દોની અરુપપ્રકૃતા—આત્મને મોહ કરે છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોને સંપૂર્ણ મોહ થયો.

આથી પ્રમાણબળનો વિવેક કરનારા હોય છે. વાસ્તવિક રીતે ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર એ બે એક
જ છે, છતાં પણ યાગની અંદર પ્રમાણને અનુસરીને ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્રનો પણ શુદ્ધોની ઉપાધિને
હીંમે ભેદ સ્વીકારમાં આવે છે, કારણ કે યાગમાં બૂદ્ધ બૂદ્ધ આવેલા બાધ ય દેવો ક્ષિપ્ત બળુાય છે.
આ પ્રમાણે ન માનીએ તો (એકલા) ઇન્દ્રને ઉદેશીને યાગ કરનાર (અને ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર એ બેને
ઉદેશીને યાગ ન કરનાર) મુરુખને આગળ ઉપર વર્ષ પછી ‘વર્ષ પછી અગ્નિ યતપતિ દેવતાને આક
કપાલી ઉપર તૈયાર કરેલી પુરોહાસ અર્પણ કરવો’ એ પ્રકારનું જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવામાં આવ્યું છે તે
ન કહેત. તેથી દેહ વિના જે પદાર્થ સ્વરૂપતા ઉપસ્થિત થયેલો હોય છતાં પણ તેમાં પ્રમાણબળથી વિરોધ
આવે છે. ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર સ્વરૂપતા એક છે છતાં પણ શાશ્વત પ્રમાણને અનુસરીને એમને બૂદ્ધ
બળુયામાં આવે છે. (લગવાનું સર્વનો આત્મા છે અને સર્વરૂપ છે એટલે વાસ્તવિક રીતે લગવાનું જ
પતિ છે. આ પ્રમાણે) વસ્તુનો જે વિચાર કરવામાં આવે છે તે પ્રમેયબળને અનુસરીને કરવામાં
આવે છે. આમ ન માનીએ તો દેહને ઉદેશીને કહેવામાં આવેલાં વિધિ અને નિરેધવચનો વ્યર્થ થઈ
જાય. (વસ્તુનો વિચાર પ્રમેયબળમાં હોય છે, પ્રમાણબળમાં નહિ. એ પ્રમાણબળમાં વસ્તુનો વિચાર
કરવામાં આવે તો દેહધર્મના કરતાં અધઃપદ્યો સુખ્ય હોવાથી દેહને ઉદેશીને પ્રવર્તેલાં વિધિ અને
નિરેધ વાક્યો નિર્રથક થઈ જાય. પ્રમાણબળનો વિચાર કરનારાઓ વસ્તુનો વિચાર કરતા નથી, તેથી
દેહને જ સુખ્ય ગણે છે, એટલે તેમની દષ્ટિએ વિવાદિત પતિનું લગન જ સુખ્ય ગણાય, ભગવદ્ભક્ત
નહિ.) વસ્તુનો વિચાર કરી આત્મધર્મોને આગળ કરીને લગવાનું એકાદશે સ્કન્ધના બારમા અધ્યાયમાં
ઉલ્લેખને પ્રમેયબળ સમજાવશે. પ્રાટે પ્રમેય—પુષ્ટિ—માર્ગની અંદર ખીન્ન—મર્થદા—માર્ગનો
વિરોધ કામનો નથી, એટલે આ પ્રયંગમાં મર્થદાનો ભંગ દુષણ નથી. મર્થદાભંગનો ઉત્તર આગળ
શુકદેવજી પોતે જ દાસ કર્યા ગયા પછી “ધર્મનું ઉત્તંધન જોવામાં આવ્યું” ઇત્યાદિ શબ્દોમાં આપશે.
તેથી પ્રમેયમાર્ગમાં જ ફળની સિદ્ધિ હોવાથી સાધન—મર્થદા—માર્ગની દષ્ટિએ અમારી
(=ગોપીજનોની) જે અપકીર્તિ મયે તે અમને પ્રતિબંધ કરનાર નથી. વળી, કેવલ શબ્દથી જ
મર્થદાભંગ છે એમ નહિ, પરંતુ સ્વરૂપતા પણ મર્થદાભંગ છે એમ દર્શાવવાને પ્રાટે ગોપીજનો

તદાહુઃ ત્રૈલોક્યસૌભગમિતિ । ત્રૈલોક્યસ્યાપિ સુભક્ત્વં યસ્યાત્ । યથા સૂર્યેણ દિવન્, ચન્દ્રનસા રત્નિઃ, તથા ત્રૈલોક્યમેવ ભગવદ્રૂપેણ સુન્દરતાં વાણિ । શ્દમિતિ પ્રત્યક્ષસિદ્ધમ્ । ચત્રારાદતુભાવાંશ્ચ । તપ્ત્વત્વા પત્ત્વ દટ્ઠા ફા વા આર્યચરિતાજ્ઞ ચલેત્ । અસ્તિત્વં પ્રમાણવાર્તા હુર્વઠા, પ્રકારાન્તરેણાપિ પલતિ, ભગવતો રૂપેણ પ્રમેયમર્વાંદાવ્યવગચ્છતિ વા કચમપિ નાન્યથા મવતિ । તદાહ યદ્દોદ્વિજ-દ્દુમમૃગા इति । માર્ગો હિ પ્રમાણવાર્તાનિમિજ્ઞાઃ, માર્ગસ્ય ગચ્છન્તિ, દ્વિજાઃ પશિણઃ સર્વમજ્ઞાઃ, દ્દુમાઃ સ્વાવરાઃ, પદાવિદાપિ યદિઃસમ્વેદનરહિતાઃ, નિરિન્દ્રિયા એવેતિ કેચિત્ । મૃગાઃ સર્વતોભવાઃ । તેડપિ ચેદ્દગવદ્રૂપેણ ગીતેન વા આસ્થિષ્ટરસાઃ પુલકાનિ ધારયન્તિ રસિકમનુષ્યવર્માનાવિપ્લુર્વન્તિ એ ભગવતા અન્યથૈવ સ્પષ્ટાઃ । સ્ત્રિયસ્તુ સ્વમાવતોડપ્યવ્યયામવન્તીતિ નાધર્થ્ય કિંચિદત્ર ॥ ૪૦ ॥

એવં ભગવદુજ્ઞાનાં પાત્ક્યાનાં નિવારણાર્યં પુષ્ટિસિદ્ધાન્તં નિરુપ્ય એવદ્દગવત્કૃપૈકસામ્યમિતિ ભગવત્કૃપાં પ્રાર્થયન્તિ વ્યક્તમિતિ ।

व्यक्तं भवान् ब्रजभयार्तिहरोऽभिजातो देवो ययादियुरूपः सुरलोकगोप्ता ।

तन्नो निघेहि करपङ्कजमार्तिवन्द्यो तत्तस्तेनपु च शिरस्तु च किङ्करीणाम् ॥ ४१ ॥

ત્રૈલોક્યસૌભગમ્ એ પ્રમાણે કહે છે. ત્રણે ય લોકનું સૌભાગ્ય એના વડે છે તે ત્રૈલોક્યસૌભગમ્, જેમ સૂર્યથી દિવસ સુંદર લાગે છે, જેમ ચન્દ્રથી રાત્રી સુંદર લાગે છે તેમ ત્રણે ય લોકે ભગવાનના રૂપથી જ સુંદર લાગે છે. હવે—આ—એટલે પ્રત્યક્ષસિદ્ધ ભગવાનનું રૂપ. જ નો અર્થ અતુલાવ થાય છે. અતુલાવનું શ્વણ કરીને, આ રૂપનું દર્શન કરીને કહીશી આર્યમાર્ગથી ચલિત ન થાય ?

પ્રમાણના બજારી આ પ્રસ્તુત મર્ચા રહેવા હો, કારણ કે ભગવાનના સ્વરૂપના ધર્મોની સરખામણીમાં તે દુર્બલ છે. બીજા પ્રકારે પણ મર્ચાસ ચલિત થાય છે. જે પ્રમેયમર્ચામાં કોઈ પણ પ્રકારે અદિત થતી નથી તે પણ ભગવાનના સ્વરૂપને હીધે ચાલી જાય છે. આ વાત ગોપીજનો યદ્દોદ્વિજદુમમૃગાઃ એ શબ્દોમાં કહે છે. મો એટલે વૃષભ. વૃષભોને પ્રમાણવાર્તાનું જ્ઞાન હોતું નથી અને તેથી પોતાની જાનની—આત્મા—સાથે પણ સમાગમ કરે છે. દ્વિજ એટલે પક્ષી. પક્ષીઓ બધી ય વસ્તુઓનું બક્ષણ કરે છે. દુમ એટલે વૃક્ષ. વૃક્ષો રથાવર છે એટલે તેમને કોઈ પણ દિવસ બહારથી લાગણી થતી નથી. કેટલાક ટીકાકારો વૃક્ષોને નિરિન્દ્રિય જ માને છે. દુમ એટલે હરણ. હરણો બધાથી લય પામે છે. આ બધા પદાર્થો જેમને ભગવાને બીજા જ કાર્યને માટે ઉત્પત્ત કર્યા છે તેમણે પણ ક્યારે ભગવાનના રૂપથી અથવા ગીતથી રસમય બનીને રોમાંચ ધારણ કર્યા અને રસિક મનુષ્યોના ધર્મો પ્રકટ કર્યા ત્યારે ઓછો તો સ્વભાવથી જ ચલિત થાય ॥ એટલે જ્યેમ ગોપીજનોએ આપના—ભગવાનના—અતુલાવનું શ્વણ કરીને અને આપના સ્વરૂપનાં દર્શન કરીને જે આર્ય-માર્ગનો ત્યાગ કર્યો ॥ તેમાં કાંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી. ૪૦

આ પ્રમાણે મર્ચાદિમાર્ગનો ઉપદેશ કરનારાં ભગવાનનાં વાક્યોનું ખંડન કરવાને માટે શ્રીગોપીજનોએ પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તનું દસ સ્તોકોમાં વર્ણન કર્યું, અને આ પુષ્ટિમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત કેવળ ભગવત્કૃપાથી જ સિદ્ધ થઈ શકે એવો છે એટલે હવે તેઓ ભગવત્કૃપાની પ્રાર્થના વ્યક્ત એ સ્તોકમાં કરે છે.

જેમ આદિપુરુષ ભગવાન દેવલોકનું રક્ષણ કરનારા છે તેમ આપ મનુજનોનાં લય અને દુઃખ દૂર કરવાને માટે પ્રકટ થયા છો; માટે દે દુઃખી જનોના જાનો ! આપનું હસ્તકમળ આ આપની દાસીઓના તમે રતન ઉપર અને અસ્તક ઉપર ધરો. ૪૧

નાપિ ત્વદુક્કમસ્મદુક્કં વા કિંચિત્સાધકં વાધકં વા તથાપિ સ્વાવશારપ્રયોજનં વિચાર્ય અસ્માનુ
કૃપા કર્તવ્યા । તત્પ્રયોજનમાહુઃ । મવાન્ વ્રજમયાતિંહર એવ વ્યક્તમભિજાતઃ । વ્રજસ્ય આર્તિઃ
પીઠા મયં વ ત્વયા દૂરિફર્તવ્યમ્ । અન્યથા સાક્ષાદ્ભગવતોઽવતારે પ્રયોજનં ન વડમામઃ । મૂમારહરણં
તુ સદ્ધર્મજ્ઞાંદેન । વસુદેવાદિદ્રિયં પ્રયુગ્મેન । ધર્મરક્ષા ત્વનિરુદ્ધેન । યદિ વ્રજમયાતિંનિરાકરણં ન
ક્રિયેત તદા કિમવતારાન્તરકાર્યં સ્યાત્ । અવો વ્યકં મવાન્ વ્રજમયાતિંહરઃ । હૃદાનીં યથાતિરસ્માકં
તથા ન કદાપિ । અસ્મદ્વપગમે હુ સર્વસ્યાપિ વ્રજસ્ય મહતી ઞાર્તિઃ । અતઃ આર્તિનિવૃત્તિઃ કર્તવ્યા ।
નતુ મર્યાદયૈવ નિશ્ચિત્કરણસૂચિતં ન તુ ઝમર્યાદયા, તથા સદિ મયતીનાં કામશાન્તિઃ, જ્ઞાનં વા,
મયત્ત્વિતિ કેત્, વગ્રાહુઃ દેવો યથાદિપુરુષ ઇતિ । મગવાન્ મગ્નરૂપઃ સર્વસમઃ, તપાપિ હન્દ્રાદિપુ
કૃપાં કુર્ષન્ દૈવાન્ મારણન્ વિપમવામઙ્ગીકરોતિ । ન તુ દેવેષ્વો જ્ઞામં પ્રવચ્છતિ । યત્ર સ્વરૂપમેવાન્યધા-
કરોતિ, તત્ર વાચમન્યથાકરોતીતિ કિં વક્તવ્યમ્ । અતો યથાદિપુરુષોઽપિ દેવો મૂલ્યા સુરલોક-
ગોષ્ઠા જાતઃ, તથા મવાનપિ ધર્મમર્યાવારહકઃ, અસત્સન્ધ્યન્વં કરોત્તિભિમાષઃ । શ્વેદ રસોપગાર્ય

આપે જે આજ્ઞા કરી તે અથવા તો અરે જે ઉત્તર આપ્યો તે—એ જેમાંથી એક પણ કોઈ
રીતે સાધક અથવા બાધક નથી, છતાં પણ આપના આવતારનું પ્રયોજન વિચારીને આપે અમારા
ઉપર કૃપા કરવી એમ્ને. કૃપાનું પ્રયોજન દર્શવતાં ગોપીજન કહે છે કે આપ મજનનાં ભય અને દુઃખ
હરણ કરવાને માટે જ ભૂતલ ઉપર પ્રકટ થયા છો. મજની આર્તિ એટલે પીડા, અને ભય—આ
પ્રત્યેનો આપે નાશ કરવો એમ્ને. એ આ પ્રમાણે આપ નહિ કરો તો ભૂતલ ઉપર આપના સાક્ષાત્
અવતારનું ધીલું કોઈ પણ પ્રયોજન અરે એઈ શકતાં નથી. પૃથ્વીનો ભાર દૂર કરવાનું કાર્ય તો
સંકર્ષણ અંશથી થઈ શકે છે, વસુદેવ વગેરેને આનન્દ આપવાનું કાર્ય પ્રયુક્ત અંશથી થઈ શકે છે,
અને ધર્મનું રક્ષણ કરવાનું કાર્ય અનિરુદ્ધ અંશથી થઈ શકે છે. પછીથી એ આપ મજનનોનાં ભય
અને દુઃખ હરણ ન કરો તો આપના—પૂર્ણપુરુષોત્તમતા—અવતારનું ધીલું શું કાર્ય હોઈ શકે ?
માટે આપ મજનનાં ભય અને દુઃખ હરણ કરવાને માટે જ પ્રકટ થયા છો એમ નિર્ણય થાય છે.

આ સમયે અમને જેવા પ્રકારનું દુઃખ થાય છે તેવા પ્રકારનું દુઃખ અમને પહેલાં કોઈ પણ
દિવસ થએલું ન હતું. આપ આ દુઃખનો નાશ નહિ કરો તો અમારો નાશ થશે અને તેથી આખા ય
મજમાં બહુ દુઃખ થશે. માટે આપે અમારી પીડાનો નાશ કરવો એમ્ને.

ભગવાન્ કદાચિત્ એમ કહે કે—હિ ગોપીજનો ! તમારા દુઃખનું નિવારણ કેવળ
મર્યાદામાર્ગની રીતે કરવું યોગ્ય છે, નહિ કે અમર્યાદથી—અર્થાદમાર્ગથી બીજે પ્રકારે—; આ પ્રમાણે
કરવાથી તમારા કામની શાન્તિ થશે અથવા તો તમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. આના ઉત્તરમાં ગોપીજનો
કહે છે કે દેવો યથાદિપુરુષઃ—એમ આદિપુરુષ દેવ છે. ભગવાન્ પ્રકારુપ છે, એટલે કે તે સર્વને
ત્રરખા ગણે છે (—પ્રકારનું લક્ષણ ‘નિર્દય અને સમ’ છે—), છતાં પણ ઇન્દ્ર વગેરે દેવોના ઉપર
કૃપા કરવાની ઇચ્છાથી રેલોને આરવાને માટે ભગવાન્ વિપમતા (દેવો પ્રિય અને દૈત્યો અપ્રિય એ
પ્રકારની વિપમતા—અર્થાત્ દેવો માટેનો પક્ષપાત) સ્વીકારે છે, પરંતુ ભગવાન્ કોઈ દેવોને જ્ઞાન
આપતા નથી. ભગવાન્ વ્યારે પોતાના ‘સમ’ સ્વરૂપનો જ દેરફાર કરી નાખે છે અને તેને
‘વિપમ’ બનાવે છે, સારે તો પોતાની વાળીનો—વેદનો અને વેદે બજાવેલા અર્થાદમાર્ગનો—
દેરફાર કરે તેમાં તો શું જ કહેલું ? માટે એમ આદિપુરુષ ભગવાને પણ કીડાને માટે દેવસીદ્ધાંતનું રક્ષણ
દયું તેમ આપ પણ ધર્મમર્યાદાનું રક્ષણ કરનાર છો છતાં પણ અમારી સાથે સમ્બન્ધ કરો—આપ
કીડાને માટે જ પ્રકટ થયા છો—એ પ્રકારનો ભાવ છે.

વ્યાજેનાદુઃ સન્નો નિષેદીતિ । આદાવસ્યાકં દિરસિ હસં સ્થાપય । યયા અસાકમન્યં ભવતિ । તતોડસ્યાકં હૃદયતાપનિવૃત્ત્યર્થં સ્તનેષુ ચ ફરપદ્મૂત્તમમૃતસાવિ તાપનાશકં નિષેદિ । અનોવિતી તુ નાસ્તિ ચતો ધયં કિદ્ધર્મઃ । પરીક્ષાર્થં વા ઇતદ્ દ્રષ્ટવ્યમિતિરસોકિઃ ॥ ૪૧ ॥

एवं प्रार्थनायां भगवान् यत् कृतवान् वदाह इतीति ।

भीશુક उवाच—इति विह्वलितं तासां श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः ।

प्रहस्य सदयं गोपीरत्नमारामोपचरीरमत् ॥ ४२ ॥

પદ્મગૈર્ધર્વમાબેન પોહા રેમે દરિઃ સ્વયમ્ । સ્વરૂપેણામિ, શુંગારો દ્વિવિધોડપિ નિહપિતઃ ॥ ૧ ॥

સામાન્યરમણે પૂર્વ, વિશેષે મેલનં પુર । વાલેન રમણં પશ્યાન્, આન્વરં ચ તતઃ પરમ્ ॥ ૨ ॥

તતો નાનાવિલાસેન જાતફેલિખિભેદતઃ । વિપ્રલંબસ્ય સિદ્ધ્યર્થં વાસાં માનમુદીર્યતે ॥ ૩ ॥

રમતું યોયણ કરવાને માટે પરીક્ષા રીતે આ જ વાત ગોપીજનો સન્નો નિષેદિ—માટે અમારા ઉપર ધરો—એ શબ્દોમાં કહે છે. પ્રથમ આપ અમારા મસ્તક ઉપર આપનો હસ્ત પધરાવો, જેથી અમે ભયમાંથી મુક્ત થઈએ. પછીથી અમારા હૃદયના તાપને દૂર કરવાને માટે અમૃત જેમાંથી જરે છે અને તેથી જે તાપનો નાશ કરનાર છે એવા આપના હસ્તકમળને અમારી છાતી ઉપર પધરાવો.

આમ કરવામાં કોઈ પણ ભાવનું ખોટું ચતું નથી, કારણ કે અમે તો આપની દાસીઓ છીએ. અથવા તો અમે જે અમારી પરિસ્થિતિ વર્ણવી તે ખરી છે કે ખોટી એમ પરીક્ષા કરવાને માટે આપ અમારાં મસ્તક અને છાતીનો સ્પર્શ કરો એમ સીગોપીજનો સ્વયોવજીને માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. ૪૧

આ પ્રમાણે ભગવાદે ગોપીજનોએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી ત્યારે ભગવાને જે કાર્ય કર્યું તે શુકદેવજી હિતિ વગેરે સ્લોકોમાં વર્ણન કરે છે—

શુકદેવજી કહે છે કે—

આ પ્રમાણે ગોપીજનોનાં દીન વચનો સાંભળીને યોગેશ્વરેના હંશર

આત્માશરે પણ હસીને દયા લાવીને ગોપીઓને રમણ કરાવ્યું. ૪૨

(ભગવાન્ ઐશ્વર્ય, બીર્ય, શ્રી, યશ, સ્થાન અને વૈશ્ય એ છ ગુણોના સ્વામી છે અને તેથી રમણમાં ભગવાદે ભગવાદે જે જે ગુણની જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે તે તે ગુણને ભગવાને પ્રકટ કર્યો.) આ પ્રમાણે ભગવાને પોતે છ ગુણોના સ્વામી હોવાથી છ પ્રકારનું રમણ સંયોગાત્મક શુંગારરૂપે કર્યું અને સ્વરૂપથી પણ વિપ્રલમ્બાત્મક શુંગારરૂપે રમણ કર્યું. આ રીતે સંયોગ અને વિપ્રલંબ એ બે પ્રકારના શુંગારનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (સંયોગાત્મક શુંગારનું વર્ણન ૪૨ થી ૪૭ એ છ સ્લોકોમાં કરવામાં આવ્યું છે, અને ૪૮ માં સ્લોકોમાં વિપ્રલમ્બાત્મક શુંગારનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.) ૧.

પ્રથમ ૪૨ માં સ્લોકોમાં ભગવાનના સ્વામાન્ય રમણનું વર્ણન કરેલું છે. વિશેષરમણ જે પ્રકારનું છે, બાહ્ય અને આન્તર, બાહ્ય રમણમાં સાક્ષાત્ અંગનો સ્પર્શ નથી હોતો પણ બાહ્ય વિશ્વસપૂર્વક ગતિ વગેરે હોય છે. આન્તર રમણમાં સાક્ષાત્ અંગનો સ્પર્શ વગેરે ધાય છે. વિશેષરમણને માટે પહેલાં ૪૭ માં સ્લોકોમાં ભગવાનના ગોપીજનોની સાથેના યજ્ઞેલા સંગમનું વર્ણન છે. પછીથી ૪૪ માં સ્લોકોમાં ભગવાત્સ્વરૂપથી બાહ્ય એવાં ગતિ, કટાક્ષ વગેરેથી ગોપીજનોના કામને ઉત્પત્ત કરીને જે બાહ્ય રમણ ભગવાને કર્યું તેનું વર્ણન છે. પછીથી ૪૫ માં સ્લોકોમાં આન્તર રમણનું વર્ણન છે. ૨.

પછીથી અનતરમરદેહિ (જેમાં કામક્રીડા થઈ નથી) અને વ્યતત્તરમરદેહિ (જેમાં કામક્રીડા થઈ છે) એ બે પ્રકારે કરેલા અનેક વિલાસોવાળા રમણનું વર્ણન અનુક્રમે ૪૫ માં અને ૪૬ માં સ્લોકોમાં કરવામાં આવ્યું છે. પછીથી વિપ્રલમ્બશુંગારને સિદ્ધ કરવાને માટે ૪૭ માં સ્લોકોમાં ગોપીજનોના માન—અભિમાન—નું વર્ણન છે. ૩.

તિરોમાલસતતપ્રાપ્તિ નાર્ય ઔષ્ધિકામુકઃ ॥ ૩૩

પ્રથમ તાસાં તાપાપનોદનાય સામાન્યલીલામાદ । હિતિ તાસાં વિકૃતિતં પરગવૈકલ્યમાપિતં
શ્રુત્વા પ્રહસ્ય અરીરમત્ । નનુ નિરિન્દ્રિયઃ કથં રમે, તગ્રાહ, યોગેશ્વરાણામપીશ્વર હિતિ । યોગા-
દિપુ સર્વે પદાર્થોઃ સ્પુરન્તિ, અણિમાદયોઽપિ, તયા તદૈવ સ્વરૂપમેવેન્દ્રિયાદિભાવેન પ્રકટીકૃતવાન્ । ત
તુ સ્વસ્ય કામેન । તથા સતિ યીજનિવૃત્તૌ કામો મિલ્લેત્ । તાસાં યથા ન કદાચિદપિ સ માવો ગચ્છતિ
તદર્થ પ્રહસ્ય પ્રકર્યેણ દ્વાસં કૃત્વા તાસામુદ્ધરણાય ન નુ મિત્રગમનવા મર્યાદાયાં પાતયિત્વા નાશનાર્થ-
મિતિ । તદ્વાદ સદયમિ । ગોપીરવાત્મયત્, સ્વયં સ્વાત્મારામ એવ । તાસાં રસાભારત્વાય વા સદયમ્ ।

પછીથી ૪૮ મા પ્રલોકમાં ભગવાનના તિરોજાવનું વર્ણન છે. આ પ્રમાણે ભગવાન્ જગતમાં
ભેવામાં આપતા કામી પુરુષ જેવા નથી. (જેમ સીને ભેવાથી પ્રાકૃત પુરુષને કામ થાય છે અને
તેથી શરીરમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ભગવાનને ગોપીજનોના દર્શનથી ભે કામ અને શરીરમાં
વિકાર ઉત્પન્ન થાય તો પ્રાકૃત પુરુષની માફક ભગવાનનો વિનાશ પણ થાય. પણ આ પ્રમાણે નથી.
પરંતુ “પરમાત્મા સ્વરૂપ જ છે” એ અને એવી જીજ્ઞાસુતિઓને આધારે એવું સિદ્ધ થાય છે કે
ભગવાનનું સ્વરૂપ જ સ્વાત્મક છે તેથી રસશાસ્ત્રની અંદર રસના જેટલા લોકો વર્ણવવામાં આવ્યા છે
તે બધાં રૂપો ભગવાનનું સ્વરૂપ જ છે. એટલે પૂર્ણ પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જ આવા પ્રકારનું છે, તેથી
તેમને જગતના કામી પુરુષ જેવા ગણવાના નથી. ભગવાન્ જેમ દેહોની આગળ વીરરૂપે જ પ્રકટ
થાય છે, કારણ કે દેહોનો અધિકાર તેવા પ્રકારનો છે, તેમ ગોપીજનોની આગળ ભગવાન્ સ્વાત્મક
સ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે, કારણ ગોપીજનોનો અધિકાર જ તેવા પ્રકારનો છે.) રહે.

ગોપીજનોનો તાપ દૂર કરવાને માટે ભગવાને જે સામાન્ય લીલા કરી તેનું શુકદેવજી પ્રથમ
વર્ણન કરે છે. હિતિ—આ પ્રમાણે ગોપીજનોનું નિકલ્લિત—છણાં દીન વચનો—સાંભળીને અને
હાસ્ય કરીને ભગવાને રમણ કર્યું.

શંકર—ભગવાનને ઇન્દ્રિયો નથી, તો પછી તેમણે કેવી રીતે રમણ કર્યું ?

સુમાધાના—ઉપરની શંકાનું નિરાકરણ કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે ભગવાન્ બ્રહ્મ વગેરે
યોગેશ્વરોના પણ ઉચ્ચ છે. યોગ અને જ્ઞાનની અંદર ગદ્યા પદાર્થો પોતાની મેજેજ સુધે છે અને
ઇન્દ્રિયો વગર જ જ્ઞાનક્રિયાને ઉપયોગી થાય છે, અલ્પિમા એવી સિદ્ધિઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવી
જ રીતે તે જ સમયે—રમણનો આરંભ કરતી વખતે જ—ભગવાને પોતાના સ્વરૂપને જ ઇન્દ્રિય
વગેરે રૂપે પ્રકટ કર્યું. અર્થાત્ ભગવાને પોતાના સ્વરૂપ વડે જ બધાં કાર્યો કર્યો. ભગવાને પોતાના
કામને લીધે રમણ કર્યું નથી. ભે ભગવાને પ્રાકૃત મનુષ્યની માફક કામથી પ્રેરાઈને રમણ કર્યું હોત
તો જીજ્ઞાસુ નિવૃત્તિ થતાં—વીર્યનું સિંચન થતાં—કામ જતો રહેત, (પરંતુ ભગવાનનો કામ શાન્ત થતો
નથી. એટલે ભગવાને કામથી પ્રેરાઈને આ બધી લીલા કરી નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.). ગોપીજનોનો
ભગવાનને વિષે જે લાગ રહેલો છે તે કોઈ પણ દિવસ નાશ ન પામે એટલા માટે ભગવાન્ ખુબ
હસ્યા. ગોપીજનોનો ઉત્કટ તાપ જોઈને તેમને તે તાપમાંથી મુક્ત કરવાની ભગવાનને દયા આવી
અને ભગવાને પોતાના હાસ્ય વડે જ ગોપીજનોનો તાપ દૂર કરી નાખ્યો. જે ભગવાન્ ગોપીજનોને
પોતાનાથી ભુલ્યાં ગણીને મર્યાદામાર્ગમાં સ્વીકારે તો પુષ્ટિગર્ભનો નાશ થઈ જાય. એટલે ગોપીજનોનો
મર્યાદામાર્ગમાં અંગીકાર ન કરતાં દયા લાવીને તેમને તેમના ઉત્કટ તાપમાંથી મુક્ત કરવાને માટે
ભગવાને હાસ્ય કર્યું. આ જ વાત શુકદેવજી સદયમ્—દયા લાવીને—એ પદમાં કહે છે. ભગવાને
ગોપીજનોને જ રમણ કરાવ્યું; ભગવાન્ પોતે તો આત્માત્મ જ છે; પોતાના સ્વરૂપને વિષે જ રમણ
કરનારા છે. અથવા તો સદયમ્ એ પદનો અર્થ એવો પણ થાય કે ગોપીજનો રસનો આધાર અને
તેટલા માટે—ગોપીજનોનો નાધિકાસાવ સિદ્ધ કરવાને માટે—ભગવાને દયા લાવીને રમણ કર્યું.

ક્રિયા સર્વોપિ સૈવાત્ર પરં કામો ન વિચયતે । તાસાં કામસ્ય સમ્પૂર્વેર્નિષ્કાનેનેતિ તાલ્પરા ॥ ૧ ॥
કામેન પૂરિતઃ કામઃ સંસારં વનયેત્ સ્ફુટઃ । કામામાલેન પૂર્ણસ્તુ નિષ્કામઃ સ્વાત્ ન સંસાયઃ ॥૨॥
અતો ન કાપિ મર્યાદા મગ્ના મોક્ષફલોપિ ચ । અત્ એતદ્ગુરૌ લોકો નિષ્કામઃ સર્વથા મયેત્ ॥૩॥
મગવચ્ચરિતં સર્વં યતો નિષ્કામનીચિતે । અતઃ કામસ્ય ચોદ્ગોચઃ તતઃ શુકવચઃ સ્ફુટમ્ ॥ ૪ ॥

આત્મારામસ્ય આત્મનૈવ રમણં જ્વાલર્વચિતુમપિશ્વદઃ । અરીરમત્ વદુશા રમે, ઉત્તરોત્તરં
રસાધિર્ન્યં ચ પ્રકટિતવાન્ ॥ ૪૨ ॥

૪૬ મા પ્રલોકમાં વર્ણન કરેલી બધી ચ—આટુઓને લંબાવવા, લેટવું, હાથ વગેરે અંગોનો સ્પર્શ, હાથ વગેરે સ્પર્શમાં ઉપયોગી—હિયા સમશ્ચઅસિદ્ધ જ છે અને તે બધી રાસલીલામાં છે, પરંતુ તેમાં—રાસલીલામાં—લૌકિક કામ નથી. (રાસલીલામાં લૌકિક ક્રિયાના જેવી ક્રિયા છે પણ તેમાં લૌકિક કામ નથી એ તાત્પર્ય છે.) ગોપી-જનોનો કામ ભગવાનના અલૌકિક કામથી પૂર્ણ થાય છે એટલે ગોપીજનો ભગવાનના જેવાં નિષ્કામ—લૌકિકકામરહિત—જ છે. (તે આ પ્રમાણે ન માનીએ, અને એમ માનીએ કે ગોપીજનોનો કામ લૌકિક છે તો ભગવાનના અલૌકિક કામથી ગોપીજનોનો લૌકિક કામ પૂર્ણ થાય નહિ, પરંતુ ગોપીજનોનો કામ ભગવાનના અલૌકિક કામથી પૂર્ણ તો થશે જ છે, એટલે એમ સિદ્ધ થાય છે કે ગોપીજનોનો કામ પણ અલૌકિક હતો અને તે પોતે નિષ્કામ—લૌકિકકામરહિત—હતાં.) ૧.

તે ગોપીજનોનો કામ આકૃત—લૌકિક—હોત અને તે ભગવાનના લૌકિક કામથી પૂર્ણ થયો હોત તો તેના પરિણામરૂપે મંથાર—પુત્રાદિ—સ્પષ્ટ ઉત્પત્ત થાત (પરંતુ રાસલીલામાં આવા પ્રકારનો મંથાર ઉત્પત્ત થયો નથી તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન્ અને ગોપીજનો લૌકિકકામરહિત છે.) ભગવાનના સ્વરૂપમાં કામનો અભાવ છે. ભગવાનના આવા નિષ્કામ સ્વરૂપથી નિષ્કામ અભિલાષા—અલૌકિક કામ અથવા લૌકિકકામરહિત ધમ્મ—જ પૂર્ણ થાય છે એમાં વચ્ચે પણ સમ્પાદ નથી. (તેથી ગોપીજનો નિષ્કામ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.) ૨

આ પ્રમાણે રાસલીલામાં અલૌકિક જ ભાવ હોવાથી મર્થદામર્થ અને લક્ષિતમાર્ગની કોઈ પણ મર્થાદિનો સંજ થતો નથી અને મોહરૂપી ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી સાધારણ માણસ પણ આ અલૌકિક લીલાનું શ્રવણ કરીને સર્વ પ્રકારે નિષ્કામ—લૌકિકકામરહિત—ચર્ચાળ્ય છે. ૩

(ભગવાનની આ ગમલીલાનું શ્રવણ કરવાથી દરેક જણ નિષ્કામ થાય છે કમળ કે) ભગવાનની બધી ચ લીલાઓ નિષ્કામ છે. આ લીલા લૌકિકકામરહિત છે એટલે તેનું શ્રવણ કરવાથી શ્રોતાની અંદર લૌકિક કામ ઉત્પત્ત થતો નથી, અને તેથી (ત્રીસમા અધ્યાયને અંતે આવેલું) શુકદેવજીનું વચન—જે કોઈ ભગવાનની રાસલીલાનું શ્રવણ અને કથન કરે છે તેના કામરૂપી દુઃસ્વપ્ના રોગનો સત્ત્વર નાશ થાય છે એ વચન—ચાલું સ્પષ્ટ છે. તાત્પર્ય એ કે શુકદેવજીએ ‘દુઃસ્વપ્ના રોગો દૂર થાય છે’ એમ સામાન્ય રીતે ન કહેતાં ‘કામરૂપી દુઃસ્વપ્નો રોગ દૂર થાય છે’ એમ કામના નાશનું સ્પષ્ટ વિધાન કર્યું છે. ભગવાન્ નિષ્કામ છે, અને દરેક વસ્તુનો સ્વભાવ એવો હોય છે કે તે પોતાનામાં રહેલી બીજા વસ્તુને પોતાના જેવી જ બનાવી દે છે આ પ્રમાણે જ્યારે ભગવાન્ લૌકિકકામરહિત છે અને અલૌકિક કામવાળા છે ત્યારે ભગવાનની આ પ્રકારની લીલાનું શ્રવણ કરનાર પણ ભગવાનની તરીકે થઈ જાય છે તેથી ભગવાનની માફક લૌકિકકામરહિત અને અલૌકિક કામવાળો થઈ જાય છે એમ તાત્પર્ય છે) ૪.

ભગવાન્ આત્માગમ છે તેમણે ક્ષણ આત્મા—સ્વરૂપ—વટે જ ગમણ કર્યું નથી પરંતુ મન, વાત્સ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિય અને સરીર વડે પણ રમણ કર્યું છે એમ દર્શાવવાને માટે મૂળ પ્રલોકમાં અપિ રાષ્ટ્ર મૂકવામાં આવ્યો છે જલ્પરમત્ એટલે ભગવાને અનેક પ્રકારે રમણ કર્યું અને ઉત્તરોત્તરં અધિક અધિક રસ પ્રકટ કર્યો. ૪૨

‘અર્થં સામાન્યલીલામુક્ત્યા વિશેષલીલાગાદ્ ત્તાભિરિતિ ત્રિગિઃ ।

તાભિઃ સમેતાભિરુદારચેદિતઃ પ્રિયેક્ષણોત્કુહ્લમુક્તીભિરચ્યુતઃ ।

ઉદારહાસદ્વિજકુન્દદીધિતિર્વ્યરોચતૈળાઙ્કુરોહોદ્ભિર્મૃતઃ ॥ ૪૩ ॥

અજાતસ્મરકેલિભિઃ પ્રથમતઃ તાભિઃ સમેતો જાતઃ મિલિતઃ । પૂર્વં મયાત્ પ્રથમ્ સ્થિતઃ ।

સત ઉદારાણિ ચેદિતાનિ ચસ્ય । અત્ર ઔદાર્યં રસનિવચન્મ્ । યથા તાસાં મહાનેય રસ આવિર્ભવતિ તથા પામશાસ્ત્રસિદ્ધલીલાઃ સર્વા એવ કૃતવાન્ । તત્પણા ણન્તઃપૂર્ણરસાઃ । પ્રિયસ્ય ભગવાત્ દેક્ષણાર્થંઉત્કુહ્લાનિ મુક્તાનિ યાસાં ગાટશ્યો જાતાઃ । પ્રિયેક્ષણેન ચ સૂર્યકિરણૈરિવ ઉત્કુહ્લાનિ મુક્તાનિ । યસ્તુતો ઓમસ્થિતરસાર્થમેવ વચાકરણમ્ । ઇતાવન્તિ કૃતે રસો નિવર્તતે, તદમાવાયાદ્ અન્નપુત્ત ઇતિ । તાસામપિ રસસમાપ્ત્યમાવાય ઉદારેતિ । ઉદારો ચો હાસઃ પૂર્વપામપ્રદઃ, પામાર્થમેય ચો મોહઃ તેનૈય ક્ષેદઃ સમ્પર્ધિતઃ । ત્વાદ્ । હાસસહિતા ચે દ્વિજાઃ ત એવ કુન્દપુષ્પાણિ, આર-
ક્તાન્વપિ હાસેત શુભ્રાણિ, તેપુ દીધિતિર્વચઃ । કુન્દત્વં ક્ષેદસ્તૈવન્માત્રપર્યવસાનાર્થમ્ । (પૂર્વં નિરુપધિ-

આ પ્રમાણે ભગવાનની સામાન્ય લીલાનું વર્ણન કરીને ત્રિગિઃ ઇત્યાદિ ત્રણ પ્રસંગોમાં ભગવાનની વિશેષ લીલાનું શુક્રદેવેલ વર્ણન કરે છે:—

પ્રિયનાં—ભગવાનનાં—દર્શન કરીને પ્રકુશિત થયાં છે મુખ જેમનાં

અને જે ભગવાનની પાસે આવેલાં છે એવાં ગોપીજનોથી વીંટળાયેલા,
ઉદાર ચરિત્રવાળા અને જેમના ઉદાર હૃદયવાળા હાંતરૂપી કુન્દપુષ્પોમાં
શોભા રહેલી છે એવા અચ્યુત ભગવાન નક્કોથી વીંટળાયેલા ચન્દ્રની
માફકે શોભવા લાગ્યા. ૪૩

હવે શુધી જેમને સ્મરકેલિ—કામક્રીડા—મર્દનથી એવાં ગોપીજનો પ્રથમ તો ભગવાનને મળ્યાં. પહેલાં ગોપીજનો કામને લીધે ભગવાનથી છૂટાં હૂતાં અને હવે તે ભગવાનની પાસે આવ્યાં. પછીથી ભગવાન ઉદારચેદિત થયા. ઉદારચેદિત એટલે ઉદાર છે એટલા જેમની એવા. અહીં જે ઉદારતાની વાત કરવામાં આવી છે તે રસ વિષેની છે. જેમ ગોપીજનોનો મહાન્ જ રસ પ્રકટ થાય તેમ ભગવાને કામશાસ્ત્રમાં દર્શાવેલી ગંધી ચ લીલાઓ કરી. ત્યાર પછી ગોપીજનોની અંદર પૂર્ણ રસ પ્રકટ થયો. પ્રિયનાં—ભગવાનનાં—દર્શન કરવાને માટે ગોપીજનોનાં મુખ વિકસિત થયાં. અથવા તો જેમ સૂર્યના કિરણોથી મુખ પ્રકુશ થાય છે તે પ્રમાણે પ્રિયનાં દર્શન કરવાથી ગોપીજનોનાં મુખ પ્રકુશ થયાં. વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાનના અધરમાં રહેલો રસ લેવાને માટે જ ગોપીજનોએ પોતાનાં મુખ વિકસિત કર્યાં. ત્યારે ગોપીજનો ભગવાનના અધરમાં રહેલો રસ મહાશુ કરવા માંડે ત્યારે તો ભગવાનમાં રહેલો રસ જતો રહે—એટલે કે ભગવાનનો પ્રવણ શિથિલ થાય અને તેમને ખેદ થાય—એ સંકા દૂર કરવાને માટે શુક્રદેવેલ કહે છે કે અચ્યુતઃ—ભગવાન અચ્યુત છે—જેમાંથી કંઈ પણ જતું રહેતું નથી એવા ભગવાન છે. ગોપીજનોએ ભગવાનના અધરરસનું મહાશુ કરવાને માટે મુખને જે પ્રકુશિત કર્યું તેનું પ્રયોજન એ જ કે તેમને પોતાના હૃદયમાં રહેલા અશિને શાન્ત કરવો હતો, નહિ કે ભગવાનમાં ખેદ હતો તેથી. ગોપીજનો પણ અજાતસ્મરકેલિ લેવાથી ઔદ ન હતાં એટલે તેમનો રસ સમ્પાત્ત મર્દન્ય એ સંપ્ર દૂર કરવાને માટે શુક્રદેવેલ ઉદારહાસ એ પ્રમાણે કહે છે. ઉદાર જે હાસ છે, અર્થાત્ હાસ્ય પૂર્વ કામ આપનારું છે, કામને માટે જ જે હાસ્યરૂપી મોહ છે તેનાથી જ ગોપીજનોનો ભગવાનમાં રહેલો ક્ષેદ બંધો. (ગોપીજનોનો ભગવાનની રસથે ન્યારે ઘણો નિકટ સંબંધ થાય ત્યારે ભગવાનના સ્વરૂપના ધર્મોનું જ્ઞાન અવશ્ય થાય જ અને તેથી ભગવાનને માટે તેમને ગાદારમ્ય બુદ્ધિ થાય, એટલે સ્વ હૃદય થાય અને તેથી રસનો લંઙ મર્દન્ય. આ પ્રમાણે ન થાય

રેવ સેહઃ સ્થિતઃ, મગવતા પરં રસશાસ્ત્રોત્તરીલા સ્વરૂપાનન્દં વાતું તત્ત્વજાતીયઃ કાતોપાધિયઃ
સેહોડ્ડુના જનિત इति क्षापनाय સેહરૂપરદાનાં દ્વિજપદેન કથનમ્ ।) તથા સતિ કલમોગ્યાત્ કાન્ત-
માવમાશંક્ય તત્ર દીપિતિરુચા । ચયપિ મગવાન્ તત્ત્વિર્વચ્ચેન રેમે જગદોપનિરાકરણાયં વ ન તુ
સયમ્, તથાપિ ના પૂર્ણમનોરથ इव किन्तु यथा लौकिकः, वदाह दृष्टान्तेन । एणाङ्कः सद्गुभिः नष्टैः
सह यथा ध्यरोचतेति । वन्धातिरिक्ताः सर्वा वाह्या एव लीला वताः ॥ ४३ ॥

एषा विशेषतः प्रथमलीला वाचककामलिवारिका । द्वितीयलीलाया उद्गोचार्थं पूर्वसामयीमाह
उपगीयमान इति ।

उपगीयमान उद्गायन् वनिताशतयूथपः ।

मालां विभ्रद्वैजयन्तीं व्यचरन्मण्डयन् धनम् ॥ ४४ ॥

એટલા માટે ગોપીજનોમાં મોહ ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર હતી, તેથી ભગવાને ઉદાર હૃદય વડે
ગોપીજનોમાં મોહ ઉત્પન્ન કરીને તેમનો ભગવાનને માટેનો એક વધાર્યો.) આ જ વાત શુકદેવજી
જ્ઞાસક્તિજ ઇચ્છાદિ શબ્દોમાં કહે છે. હાસ્યવાળા જે કિલ્લે—દાંત—તે જ કુદરતનાં પુષ્પો છે ભગવાનના
દાંત ને કે શતા છે છતાં પણ હાસ્યને લીધે શુભ્ર—ધોળા—જડપ્રાય છે. ભગવાનના આવા પ્રકારના
દાંતમાં કાન્તિ—શોભા—રહેલી છે. દાંતને જે કુદરતનાં પુષ્પો તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે તેનું
પ્રયોજન એકાંત પતિભુજા રૂપ કામરૂપ જ થાય છે એ બતાવવાનું છે.

(પહેલાં ગોપીજનોનો ભગવાનમાં રહેલો એક કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ વિનાનો હતો, પણ
ભગવાનને ગોપીજનોને સ્વરૂપાનન્દનું ધન રમશાસ્ત્રમાં જણાવેલી રીતે આપવું છે આટલે તેમણે
રમશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા રમના જેવો જ કામની ઉપાધિવાળો એક ઉત્પન્ન કર્યો એ દર્શાવવાને માટે એકરૂપી
દાંતને મિજ કહેવામાં આવ્યા છે.)

દાંતને ત્યારે કુદરતપ્રાય તરીકે વર્ણવવામાં આવે ત્યારે તો ફક્તનો લોભ કર્યા પછી તેમાંની શોભા
જતી રહેશે—અથ શેકા દૂર કરવાને માટે શુકદેવજીએ કહ્યું કે દાંતરૂપી કુદરતપ્રાયોમાં દીપ્તિતિ—કિરણ,
શોભા, કાન્તિ—રહેલી છે. ને કે ભગવાને ગોપીજનોના આમરૂપી જ અને જગતમા રહેલા કામ-
દોષનો નાશ કરવાને માટે જ રમણ કહ્યું, નહિ કે પોતાની ઇચ્છાથી જ, છતાં પણ ભગવાન્ રમણમાં,
બધા મનોરથો પૂર્ણ થઈ ગયા છે એવા પુરુષની માફક, ઉદારમીન સદ્ધા નથી પણ લૌકિક નાથકની
માફક તેમણે રમપૂર્વક રમણ કહ્યું. આ બાબત શુકદેવજી ચન્દ્રનો સ્થાન્ત આપીને મમજાવે છે. જેવી
રીતે એણાકુઃ—ચન્દ્ર—તાગઓની માથે શીલે છે તેવી રીતે ભગવાન્ પણ ગોપીજનોની સાથે શોભવા
લાગ્યા. (ચન્દ્રમાં કલંક છે એ વાત એણાકુઃ શબ્દથી કહેવામાં આવી છે, અને તેનો ભાવ એવો છે કે
જેમ ચન્દ્ર પૂર્ણ હોય ■ છતાં પણ અપૂર્ણ થાય છે, અને ફરીથી પૂર્ણ થાય છે, પણ હુમ્મેશાં પૂર્ણ
રહેલો નથી તેવી રીતે ભગવાન્ પૂર્ણ છે છતાં પણ રમણ પ્રમંજે લૌકિક નાથકની માફક નિઃશ્વાળા
થાય છે અને ફરીથી પૂર્ણ થાય છે.)

આ પ્રમાણે આ સ્લોકમાં બન્ધ વિનાની બીજા બધી બાજી—સ્પર્શદિ—લીલાનું જ વર્ણન કરવામાં
આવ્યું છે. આ વિશેષ રમણની પ્રથમ લીલા ગોપીજનોના દેહને બાધક થઈ પડેલા વિરદાગિરિ કામનો
નાશ કરનારી છે, અર્થાત્ ભગવાનના અધરાત્વથી ગોપીજનોનો દુઃસ્વપ્નમાં રહેલો અગ્નિ નાશ પામે છે ૪૩
વિશેષ લીલાની દ્વિતીય લીલા પ્રકટ કરવાને માટે પહેલાં શુકદેવજી ઉપગીયમાનઃ એ સ્લોકમાં
આમગીનું વર્ણન કરે છે—

અનેક પ્રકારની મીઝોનાં અનેક પ્રકારના પુષ્પોના અપિપતિ,
જેમનું ગોપીજનો સમીપમાં ગાન કરે છે, એવા ભગવાન્ કિનેથી ગાન
કરતા, પંચન્તી ગાતા પાસણ કરતા અને વનને શોભાવતા લીલાધી ગતિ
કરવા લાગ્યા. ૪૪

તાગિરપગીયમાતઃ નિકટે ગીયમાના સ્વયમપ્યુદાયન્ જાતાઃ । વતઃ ધનિતાશત્તાનામનેકવિપ-
 ક્રીણામનેકવિધાનેય યૂથાન્ પાતીતિ યથા જાતાઃ । તાવલીમિર્મિલિતો રસદેતુર્મયતિ તાવલીનામેકં
 યૂથમ્ । એવમેકરૂપાણિ કૃતાનિ । તેષામત્ર રક્ષણં દૂરદેવાશ્વાસનેન ચ । તદ્વા ગાયતો ગચ્છતઃ રૂપમાહ
 માલાગિતિ । ધૈજયન્તીં નવરણસન્નિતં સ્વામાવિષ્ક્રિમેશ્વર્યપ્રવોધિષ્ઠં કીર્તિમયીં ગાઠાં વિશ્રત્, ધનમેય
 સર્વં મળ્લયન્ અલંકુર્યન્ વ્યચરત્ સીલાગર્તિ કૃતવાન્ । એવા હિ ગતિઃ વાસાં કામોદ્ગોષિકા । સ
 તાસાં કામપૂરકઃ । એકસ્માત્ વનાત્ વનાન્તરં વા મત ઇતિ ॥ ૪૪ ॥

એવમુદ્ગે કામે તામિઃ સહ વન્ધ્યાવિમિઃ રેમ ઇલાહ નદ્યા ઇતિ ।

નવ્યાઃ પુલ્લિનમાવિશ્ય ગોપીમિર્દિમવાલુકમ્ ।

રેમે તત્તરલાનન્દિકુસુવામોદયાયુમા ॥ ૪૫ ॥

નવ્યાઃ પુલ્લિનમચ્છં કોમલમાવિશ્ય જા સમન્તાત્ પ્રવિશ્ય, રમણે વન્ધ્યાવિમરિતકોમલં કૃત્વા,
 ગોપીમિરેકવિધામિઃ રેમે । હિમાઃ શીતછાઃ વાલુકા ચત્રેતિ અન્તરૂપમા નિયારિતઃ । રહિઃ શૈલ્યં
 વાહ તત્તરલાનન્દીતિ । તસ્યા નવાસ્તરલાસરજ્ઞાઃ તામિઃ કૃત્વા આનન્દપુલ્કં પુલ્લિનમેવ । આનન્દ-
 પુલ્કો વાયુર્ધ્વા । કુસુદાર્નાં વાનન્દપુલ્કસુગન્ધઃ । તસ્યાનન્દજનકલ્લેનૈવ માન્યં નિરૂપિતમ્ । શૈલ્યં ચ

તે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે રહીને તેમનું જ્ઞાન કરતાં હતાં. તે જ ક્ષમ્યે ભગવાન્
 ખોતે પણ હાથેથી જ્ઞાન કરવા લાગ્યા. પછીથી અસંખ્ય ધનિતાઓના—અનેક પ્રકારની સ્ત્રીઓના—
 અનેક પ્રકારના યૂથોનું ભગવાન્ રક્ષણ કરવા લાગ્યા; એટલે ભગવાન્ ધનિતાશતપ્રયપ થયા. જેટલાં
 ગોપીજનોની સાથે મળવાથી રસ પ્રકટ થાય તેટલાં ગોપીજનોનું એક યૂથ થતું. આ પ્રમાણે
 અનેક પ્રકારનાં યૂથો કરવામાં આવ્યાં. અહીં આ બધાં ગોપીજનોના યૂથોનું રક્ષણ લક્ષિત ગતિ,
 સુંદર વાક્ય, મન્દ સ્મિત, કટાક્ષપ્રકેપ વગેરેથી દૂરથી જ આશ્વાસન આપીને કરવામાં આવ્યું.
 તે ક્ષમ્યે ભગવાન્ બાતા આતા જતા હતા. ભગવાનના તે સ્વરૂપનું વર્ણન શુકદેવલ્લ માલામ્
 હલ્લાદિ શબ્દોમાં કરે છે. ભગવાને નવરણથી જડેલી, શ્વાભાવિક, જૈશ્વર્ય પ્રકટ કરનારી અને
 કીર્તિમયી વૈશ્વન્તી માતા ધારણ કરીને, આખા ય વનને મંડિત—સીન્નિત—કરીને લીલાથી—ધીરે
 ધીમે—ગતિ કરી. ભગવાનની આ ગતિ ગોપીજનોના કામને અજૂત કરનારી છે, કારણ કે ભગવાન્
 જ ગોપીજનોના કામને પૂર્ણ કરનાર છે. (આ આખા પ્રકરણમાં સર્વ વસ્તુ રસનું પોષણ કરનારી છે.)
 અથવા તો વ્યચરત્ નો અર્થ એમ પણ થાય કે ભગવાન્ એક વનમાંથી બીજા વનમાં ગયા. ૪૪

આ પ્રમાણે જ્યારે ગોપીજનોનો કામ અજૂત થયો ત્યારે તેમની સાથે ભગવાને રસશાસ્ત્રના બન્ધ
 વગેરેથી રમણ કર્યું એમ શુકદેવલ્લ નવ્યાઃ એ પ્રલોકમાં કહે છે—

શ્રીયમુનાજના શીતળ રેતીવાળા, મોર્ચ્ચને લીધે આનન્દવાળા,

અને કુસુદુષ્પના સુગન્ધિ વાયુવાળા તટ ઉપર પધારીને ભગવાને

ગોપીજનો સાથે રમણ કર્યું. ૪૫

શ્રીયમુનાજના સ્વરૂપ અને કોમળ તટ ઉપર ભગવાને પધારીને—અરોગર પ્રવેશ કરીને—અને
 રમણને માટે રેતીના બન્ધ વગેરેથી તે તટને અતિ કોમળ કરીને અનેક પ્રકારનાં ગોપીજનો સાથે
 રમણ કર્યું. હિમ—શીતળ—રેતી જેમાં છે એવા પ્રકારનો તે તટ હતો, અને તેથી તેની અંદર કોઈ પણ
 પ્રકારની ઉષ્ણતા ન હતી. બહારથી પણ ઠંડક હતી એમ શુકદેવલ્લ તત્તરલાનન્દિ શબ્દ વડે કહે છે.
 તે નદીના—શ્રીયમુનાજના—તરલો, મોર્ચ્ચજો; તેથી તટ આનન્દવાળો બન્યો હતો. અથવા તો
 જ્યારે તત્તરલાનન્દિકુસુવામોદયાયુમા એમ એક સમસ્ત પદ લેવામાં આવે ત્યારે તો તત્તરલાનન્દિ
 એ વાયુનું વિશેષણ થયે અને તેનો અર્થ એવો થયે કે શ્રીયમુનાજનાં મોર્ચ્ચને લીધે આનન્દવાળો

કુમુદાનાં જલસન્વન્ધાત્ । ઘાટશવાયુના સહિતં પુલિનમ્ । મંહાવન્ધેષુ વાયોરંજ્યપેષો । एवं सर्पमावेन
પ્રાસાં જાતસ્તરકેલિત્વં સમ્પાદિતમ્ ॥ ૪૫ ॥

અતઃ પરં અદ્યવિધાલિઙ્ગનાદિપૂર્વકં ચૈસ્તિકામ્યાદિયુક્તં રસવિલાસચરિત્રમાહ વાહુપ્રસારેતિ ।

વાહુપ્રસારપરિરમ્ભકરાલકોરુનીવીસ્તનાલમનનર્મનસ્થાગ્રપાતૈઃ ।

શ્વેત્યાવલોકહસિતૈર્વ્રજસ્તુન્દરીણામુત્તમ્ભયન્ રતિપતિં રમયાંચકાર ॥ ૪૬ ॥

દૂરે સ્થિતામવયવં વા રમ્યું વાહુપ્રસારણમ્ । તતો મહાદપિ પરિરમ્ભઃ । તતઃ કરાલકોરુનીવી-
સ્તનામાલમનાનિ । કરાલમર્ને દ્વયો મહાન્મ્ । પુરુષાયિતલીલા સમન્વયો વા । एवं कचोत्तमनार्य-
મલકાનાં સ્પર્શઃ । કરુસ્પર્શો વાહુવન્ધાર્યઃ । નીચીસ્પર્શઃ પુષ્ટે રથે મોચતાર્યઃ । સ્તનયોસ્તુ રસો-
દ્ભનાર્યઃ । एवं पञ्चस्पर्शा विविधाः । નર્મ પરિહાસવચનાનિ કામસમ્ભનાર્યમ્ । તતો નસ્થાગ્રપાતાઃ
નવસ્રવન્તશ્ચત્તાડનાદયઃ કામયુક્તનિરુત્કાઃ । तत्स्थाने स्थितः कामः वैरुद्रोभ्यते, यथा सेनायवे
રાજા સમાયાયિ । શ્વેલિઃ શ્વેલિકા પ્રસોમનાદિઃ, સ્તપૂર્વકાન્ધેશ્વલોકનાનિ હસિતાનિ રસસ્થાપ-

વાયુ. કુમુદોનો—કમળોનો—જાનન્દવાળો સુગન્ધ. કમળોને અજાનન્દ આપવાથી જ વાયુની ગતિ
મન્દ—ધીમી—હતી એમ શુદ્ધેવશ્યે વર્ણન કર્યું. વળી, વાયુ ઠંડો પશુ હતો કારણ કે કમળોનો
જળની સાથે સંબંધ હતો. આથી પ્રથુ પ્રકારના—ચીત, મન્દ અને સુગન્ધ—વાયુવાળો તદ્દ હતો.
મહાભયનોની અંદર વાયુની પશુ જરૂર છે. આ પ્રમાણે ભગવાને ગોપીજનો સાથે અનેક પ્રકારના
ખન્ધોવાણું રમણુ કર્યું અને ગોપીજનોને અતરમરકેલિ બનાવ્યાં. ૪૫

આના પછી જેમાં આઠ પ્રકારનાં આલિંગન વગેરે છે, જેની અંદર એકાદવાળો કામ વગેરે છે એવા
પ્રકારનું ભગવાનનું રસવિલાસચરિત્ર શુદ્ધેવશ્ય વાહુપ્રસાર એ પ્રલોકમાં વર્ણન કરે છે—

હાથ લાંબા કરવા; ભેટી પડવું; હાથ, વાળની લટો, બંધ, નીવી
અને સ્તનનો સ્પર્શ કરવો; પરિહાસ વગેરે બોલવાં; નખ અને હાંત વડે
મારવું; પ્રસ્તોભનપૂર્વક બેસવું અને હસવું—આ બધાથી મળતી
શ્રીઓના કામને વધારતા એવા ભગવાન ગોપીજનોને રમણુ કરાવવા
લાગ્યા. ૪૬

દૂર ઉભી રહેલી ગોપીને સ્પર્શ કરવાને માટે અથવા તો અવયવનો સ્પર્શ કરવાને માટે ભગવાને
પોતાના હાથ લાંબા કર્યા. પછીથી ભગવાન (લલ્લા પામેલી) ગોપીને બળાકારથી પશુ ભેટી પડ્યા.
પછીથી ગોપીના હાથ, કેશની લટો, બંધ, નીવી અને સ્તનોનો ભગવાને સ્પર્શ કર્યો. કરવું આલિંગન
એટલે ગોપીનો હાથ પકડવો; આ લીલાને પુરુષાયિતલીલા અથવા સમગન્ધ દેશવામાં આવે છે. આ
પ્રમાણે ગોપીના કેશ ઊંચા કરવાને ભગવાને તેની વાળની લટોનો સ્પર્શ કર્યો. બાહુબન્ધને માટે
ભગવાને ગોપીની બંધનો સ્પર્શ કર્યો. રસ જરોબર પુષ્ટ થાય—અર્થ—એટલે વજ્ર છોડવાને માટે
ભગવાને ગોપીની નીવીનો સ્પર્શ કર્યો. પછી રસને પ્રકટ કરવાને માટે ભગવાને ગોપીના સ્તનોનો
સ્પર્શ કર્યો અને પછી મર્દન કર્યું. આ પ્રમાણે કામચાતુર્યમાં પાંચ સ્પર્શોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.
નર્મ એટલે કામનું સ્તગ્ભન કરવાને માટે પરિહાસ કરવામાં વચનો. પછીથી નખાગ્રપાત—નખની
અછીઓ મારવી—એટલે કામયુક્તનું નિરૂપણ કરવાફે નખ અને હાંતથી મારવું તે. જેમ સેનાનો
વધ થતાં રાજા પોતે યુદ્ધમાં આગ્રજ આવે છે તેમ નખ અને હાંત વડે મારવાથી સરીરના મૂદા મૂદા
સ્થાનમાં રહેલો કામ પ્રકટ થાય છે. શ્વેલિ એટલે પ્રસ્તોભનાદિ શ્વેલિકા—કીટા. ભગવાન ગોપીનું
જે અવલોકન કરતા હતા અને જે હસતા કરતા હતા તે પ્રસ્તોભનમયું જ હતું. ભગવાનનાં
અવલોકન અને હાસ્ય રમ્યનું સ્થાપન કરનારાં હતાં.

ક્ષાતિ । एवं द्वादशविधोऽपि कामः द्वादशाङ्गेषु स्थितः प्रमुखो भवति, तदाह प्रज्ञामुन्दरीणामुत्तम्भय-
क्षिति । संयुक्तः कामो रतिपतिः, विरुद्धत्वमिरूपः । एवगापिदैविकं काममुदोधयन् रमयांचकार ।
गोपीनां मुखमेव प्रकटितवान् न तु कामान्तेन विरतिमुत्पादितवान् ॥ ४६ ॥

एवं संयोगद्वाराण्युपपाद्य विप्रयोगमुपपादयितुं तस्मां मानमाह एवमिति ।

एवं भगवतः कृष्णात्सुन्दरकामा महात्मनः ।

આત્માનં મેનિરે સ્ત્રીણાં માનિન્યોન્યધિકં મુવિ ॥ ૪૭ ॥

पूर्वोक्तप्रकारेण भगवतः सर्वरसदानसमर्थात् कृष्णात् सदानन्दात् फलरूपात्, लब्धकामाः
प्राप्तमनोरथाः सताः आत्मानमेव पूर्णं मेनिरे, न तु भगवत्सं पूर्णम्, तेन वा स्वपूर्णताम् । ननु
भगवान्नेवं कथं कृतवान्, न्यूना एव कथं न संरक्षितान्, वज्राह महात्मन इति । भगवान् महान्
दाहमा । न क्षणादे जले प्रविष्टः अमग्नो भवति घटो वा अपूर्णो भवति । किञ्च, आत्मानं स्त्रीणां
मध्ये अन्यधिकं मेनिरे, मुवि चाभ्यधिकम्, मुवि स्त्रीणां मध्ये वा । वास एव मानिन्योऽपि

આ પ્રમાણે ગોપીજનોના શરીરના બાર ભંગોમાં રહેલી બાર પ્રકારનો કામ યજ્ઞ જાગૃત થયો
એમ શુકદેવેનું વક્ષસ્પર્શનાસુતન્મયન—નજની સુંદરીઓના કામને વધારતા—એ શબ્દોમાં કહે
છે. સંયોગદશામાં જે કામ હોય છે તે રતિપતિ કહેવાય છે, ત્યારે વિરુદ્ધશામાં જે કામ હોય છે
તે અક્ષિ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં આધિદેવિક કામને જાગૃત કરીને ભગવાને તેમને
રમણુ કરાવ્યું. મૂળ શ્લોકમાં જે રમયાંજ્ઞકાર એમ પરસ્પૃષ્ઠી પ્રયોગ છે તેનું તાત્પર્ય એ ॥ કે
રમણુનું ફળ ગોપીજનો સોગવનારાં છે. ૪૫ માં શ્લોકમાં રસે એમ આત્મનેપરી પ્રયોગ છે અને
તેનો ભાવ એ છે કે તે ફળ ભગવાને સોગવ્યું છે. ભગવાને ગોપીજનોને કામરૂપ સુખ જ પ્રકટ કરી
આપ્યું, નહિ કે તેમણે. કામનો નાશ કરીને ગોપીજનોમાં વૈસમ્યની લાવના ઉત્પન્ન કરી. (ભગવાને
પોતાના ઉદાર હાસને લીધે કાન્તિવાળા કુન્દ પુષ્પ જેવા સંતોષી ગોપીજનોનો કામ ઉત્પન્ન કર્યો હતો.
ગોપીજનોનો આ ઉપાધિમુક્ત કામ નિકારવાળો હતો છતાં વિકારો પણ ભગવાનનું સ્વરૂપ હોવાથી તે
કામ વાસ્તવિક રીતે આધિદેવિક જ હતો.) ૪૬

આ પ્રમાણે સંયોગ શુંગારનું ઉપપાદન કરીને વિપ્રયોગ શુંગારનું ઉપપાદન કરવાને માટે
શુકદેવેનું વક્ષ્મ જે શ્લોકમાં ગોપીજનોના માનનું—અભિમાનનું—વર્ણન કરે છે:—

આ પ્રકારે મહાકામ ભગવાન કૃષ્ણની પાસેથી ગોપીજનોએ

પોતાનો મનોરથ પ્રાપ્ત કર્યો, અને તેથી તેઓને અભિમાન થયું કે પૃથ્વી

ઉપર તથા સ્ત્રીઓમાં અને અધિક—ગ્રેષ્ઠ—છીએ. ૪૭.

પહેલાં જાણવેલા પ્રકારે ગોપીજનોએ ભગવાન કૃષ્ણની પાસેથી પોતાનો મનોરથ પ્રાપ્ત કર્યો.
ભગવાન એ સર્વ રસનું દાન આપવાને સમર્થ છે, અને કૃષ્ણ એ સદાનન્દ ફળરૂપ છે. આ
પ્રમાણે પોતાનો મનોરથ પૂર્ણ થતાં ગોપીજનો પોતાની જાતને જ પૂર્ણ માનવા લાગ્યાં, પણ
ભગવાન પૂર્ણ છે અથવા તો ભગવાને લીધે જ પોતે પૂર્ણ થયાં છ એમ માનવા લાગ્યાં નહિ.

સંક્રાંતિ—ભગવાને આ પ્રમાણે ગોપીજનોનો મનોરથ પૂર્ણ કરીને તેમને પૂર્ણ કેમ બનાવ્યાં ?
ગોપીજનોને ન્યૂન—હલકી કોટિનાં—જ રાખીને ભગવાને તેમનું સંરક્ષણ કેમ ન કર્યું ?

સમાધાન—ઉપરની સંક્રાંતિ સમાધાનમાં શુકદેવેનું કહે છે કે મહાત્મનઃ. ભગવાન મહાત્મા—
મોટા જ આત્મા—છે. અગ્રાધ—હાલ—જળની અંદર પ્રવેશ કરેલો માણસ ડુબતો નથી એમ નથી,
તેમ હાલ જળની અંદર પડેલો ઘડો અપૂર્ણ રહે છે એમ નથી. વળી, ગોપીજનો પોતાની જાતને
સ્ત્રીઓમાં તેમજ પૃથ્વીમાં જહુ એક માનવાં લાગ્યાં. અથવા તો પૃથ્વીમાં સ્ત્રીઓની અંદર પોતાની

જાતાઃ । ન હસ્યત્સદશોઽન્વાઃ સન્તિ । જતોઽસ્માન્ યદિ પ્રાર્થયિષ્યતિ તદા રસં વાસ્યામ્ ।
માનયુક્તો જાતાઃ । ભગવદ્ગોસ્તાસુ સમાગવાઃ । તથા સતિ યથા પ્રાર્થનયા પૂર્વ ભગવાન્ વતો જાતઃ,
પૂર્વં વયમપિ ભવિષ્યામ્ । રસપ્રમિદૈર્ભાવઃ ન તુ દોષરૂપઃ, ભગવદ્ગ્રાવાત્ ॥ ૪૭ ॥

ભગવાંસુ પ્રેમ્યેનૈવ રસં પ્રયચ્છન્ વદિત્તિરોહિતો જાત इत्याह तासामिति ।

तासां तत्सौभगमदं वीक्ष्य भानं च केशवः ।

प्रक्षामाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पદ્ધિશોઽધ્યાયઃ ॥ ૬૬ ॥

માનઃ પૂર્ણતા ચ ન રોચાય । સીપુ મૂર્ચો ચ ચતાપિચ્ચજ્ઞાનં ચ દોષો મપઠિ । વદનૂપ તત્પતિ-
દાપયં તિરોહિત इत्याह । तासां तत् सौभगमदं पूर्णोक्तं सर्वोत्तमत्वलक्षणं सौभाग्यमदं वीक्ष्य तस्य

જાતને ગોપીજનોને જાતું શ્રેષ્ઠ માનવા લાગ્યાં. આથી જ તેમને અભિમાન પણ થયું કે અમારા જેવી જગતમાં બીજી કોઈ નથી. તેથી ગોપીજનોને જોતું અભિમાન થયું કે એ ભગવાન અમારી પ્રાર્થના કરશે તો જ અમે તેમને રસનું સ્વન કરીશું. આ પ્રમાણે માન ધરાવ્યાં જે ભગવાનના ધર્મો છે તે ગોપીજનોમાં આવ્યા. તેથી ગોપીજનો માનવા લાગ્યાં કે જેમ ભગવાન અમારી પ્રાર્થનાથી વશ થયા તેમ અમે પણ ભગવાનની પ્રાર્થનાથી ભગવાનને વશ થઈશું. ગોપીજનોનો આ પ્રકારનો ભાવ કેવળ રસના પોષણને માટે જ છે, દોષરૂપ નથી, કારણ કે તેમનામાં આ ભાવ—અભિમાન—ભગવદ્ભાવથી થયો છે. ૪૭

ભગવાન તો ગોપીજનોની સાથે એક થઈને જ રસનું સ્વન કરવાના હોવાથી બહારથી તિરોહિત થઈ ગયા એમ શુદ્ધેવળ તાસામ્ એ શ્લોકમાં કહે છે:—

ગોપીજનોનાં તે સૌભાગ્યમદ અને અભિમાન જોઈને, તેનું નિવારણ

કરવાને તથા કૃપાનું દાન કરવાને ભગવાન કેશવ ત્યાં જ અન્તર્ધાન

થઈ ગયા. ૪૮.

ગોપીજનોને પોતાનામાં જે પૂર્ણતા જણાવા લાગી અને તેથી તેમનામાં જે અભિમાન ઉત્પન્ન થયું તે દોષરૂપ નથી; પણ શ્રીઓમાં અને પૃથ્વી ઉપર અમે શ્રેષ્ઠ હીએ એ જે જ્ઞાન ગોપીજનોને થયું તે દોષરૂપ છે. શુદ્ધેવળએ શ્લોકમાં તેનો અનુવાદ ક્યો અને તે દોષ દૂર કરવાને માટે ભગવાન તિરોહિત થઈ ગયા એમ વર્ણન કર્યું.

ગોપીજનોના તે—અધિદેવ, પહેલાંના શ્લોકમાં વર્ણવવામાં આવેલા—અમે સર્વથી શ્રેષ્ઠ હીએ એ પ્રકારના સૌભાગ્યમદને ભગવાને જોયો અને તે મદને દૂર કરવાને માટે ભગવાન અન્તર્ધાન થઈ ગયા.

શંકાઃ—ગોપીજનોએ ભગવાનની સાથે રમણ કર્યું તેથી જ તેમને સૌભાગ્યમદ થયો; એટલે ગોપીજનોનો આ મદ પણ ભગવાને જ કરેલો છે. તો પછી પોતે જ ઉત્પન્ન કરેલા મદને સીધે ભગવાન કેમ તિરોહિત થઈ ગયા ?

સમાધાનઃ—ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરતાં શુદ્ધેવળ કહે છે કે ગોપીજનોનું માન જોઈને તેમના ઉપર કૃપા કરવાને માટે ભગવાન ત્યાં જ અન્તર્હિત થઈ ગયા. ગોપીજનોને કેવળ મદ થયેલો હતો એટલું જ નહિ પણ તેમને અભિમાન પણ થયું હતું, અને આ અભિમાન રમણમાં પ્રતિબન્ધ કરતાં હોવાથી તેને દૂર કરવાને માટે ભગવાનનું તિરોધાન આવશ્યક હતું. માન એ અન્તર—શરીરની અંદર રહેલો—ધર્મ છે એટલે ભગવાને બહારથી અન્તર્હિત થઈને ગોપીજનોની અંદર પ્રવેશ કર્યો. જે, અરેબર, અચક્ત છે તે બહારથી દૂર કરવાને માટે યત્ન કરે છે. (અને તેથી જ લૈકિક કામી પુરુષ અચક્ત હોવાથી બહારથી કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.) મૂળ શ્લોકમાં જે વ છે તેનો અર્થ પૂર્ણતાપી સ્વધર્મ—ભગવાનનો ધર્મ—કરવાનો છે. (એટલે કે ગોપીજનોનાં માન

મંદસ્ય પ્રસાદાય અન્તરધીયત । ગતુ ભગવદ્રમણેન દિ વાસામેવં મયા, જતઃ સ્વકૃત એવેતિ કથં
તિરોધાનં કૃતવાનિત્યાશઙ્ગાદ વીક્ષ્ય માનં ચ પ્રસાદાય તત્રૈવાન્તરધીયતેતિ । માનાપનોદનં
કર્તવ્યમ્ । માનસ્વાન્તરઃ । અશકો દિં બહિરપનોદનાયં યત્નં કરોવિ । ચકારાન્ સ્વર્ગમ્ ચ । અતઃ
પ્રસાદાય, પ્રયમવત્સાસામ્, પશ્યાન્ સ્વસ્ય ॥ તત્રૈવ ગોપિકાસુ ચૂચમધ્યે વા અન્તર્ધાનં પ્રાપ્તાન્ ।
નન્વેતન્ દ્વયમપિ ન કર્તવ્યમ્, હપેક્ષિતાઃ કુતો નેષ્ટિ ચેત્, તત્રાહ કેદશ્ચ શ્ચિ । યથા રજોગુણં વ્રજ્જનો
નિવાર્યે તસ્યે મુક્તિં દત્તવાન્, યથા વા શિવસ્ય તસોગુણં નિવાર્ય, યથેતવાસામપિ મદં માનં ચ નિવાર્ય
મુક્તિં દાતું તથા કૃતવાનિત્યર્યઃ । કાવિકતિરોમાવોડ્યમ્, પ્રયમાધિકારિત્વાદ્રોષીનામ્ ॥ ૪૮ ॥

इति श्रीमातवतसुयोधिन्यां श्रीमद्भूमणमष्टमस्कन्धोचलमदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे पद्मविशाखापविचरणम् ॥ २६ ॥

અને પૂર્ણતા જોઈને ભગવાન્ તિરોક્ષિત થઈ ગયા.) તેથી પહેલાં ગોપીજનોની અંદર પ્રવેશ કરીને
ભગવાન્ તેમની પ્રાર્થના કરીને તેમને વશ કર્યો, અને પછીથી ગોપીજનોની ૨૮ મા અધ્યાયમાં
આવેલી પ્રાર્થનાને કીધે ભગવાન્ પોતે ગોપીજનોને વશ થયો. આ પ્રકારના પ્રસાદનું દાન કરવાને
માટે ભગવાન્ તિરોક્ષિત થઈ ગયા.

તત્રૈવ—હાં ૮૨—ગોપીજનોની અંદર—ગોપીજનોના હૃદયમાં—અથવા તો ગોપીજનોના
મૂલોની વચમાં. મૂળ પ્રલોકમાં જે વણ પદ છે તેનો અર્થ એવો છે કે જ્યાં મદ અને અભિમાન નથી
હ્યાં ભગવાને બહાર પણુ સ્થિતિ કરી. (યોજનાકાર લાક્ષ્મણ અભિપ્રાયે ભગવાનના તિરોધાનમાં
નીલે પણુ પક્ષ છે; અને તે એ કે ભગવાન્ વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાં ગયા અને લક્ષ્મીજીની સાથે તેટલો
અમમ તેમણે રમણુ કર્યું.)

શંકા—ભગવાને ગોપીજનોના આ મદ અને માનનો પણુ નાશ કરવો જોઈતો ન હતો.
ભગવાને ગોપીજનોની ઉપેક્ષા કેમ ન કરી ?

સમાધાન—ઉપરની શંકાના સમાધાનમાં શુકદેવજી કહે છે કે ભગવાન્ કેદશ્ય છે. કેદશ્ય
શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રકારે થાય છે—ક (= પ્રહા) અને ર્શ (= મહાદેવ) તે કેદશઃ તેમને ઘ
(= મોહરૂપી મુખ) જેમની પાસેથી મળે તે કેદશઃ. અર્થાત્ ભગવાન્ પ્રહા અને મહાદેવને મોહ
આપે છે. જેમ ભગવાને પ્રહાના રમેશુણે દૂર કરીને તેમને મોહ આપ્યો, જેમ ભગવાને શિવના
તમોશુણનો નાશ કરીને તેમને મુક્તિ આપી, તેમ આ ગોપીજનોના પણુ મદ અને માનનો નાશ
કરીને તેમને વિપ્રયોગાનુભવરૂપી મુક્તિ આપવાને માટે ભગવાન્ તિરોક્ષિત થઈ ગયા.

ભગવાનનો આ તિરોભાવ વાચિક અથવા માનસિક ન હતો પણ કાચિક—સ્વરૂપનો—હતો,
કારણ કે ગોપીજનોનો પ્રથમ અધિકાર છે. ગોપીજનો તામસ જ એટલે તેમનો અધિકાર પ્રથમ છે.
તામસ ભક્તો હરેશાં ભગવાનના સ્વરૂપમાં જ નિષ્ઠ રાખે છે; એટલે અથવા તામસ ભક્તોને
ભગવાનના વાચિક કે માનસિક તિરોધાનથી દુઃખ થતું નથી અને તેથી વિરહનો અનુભવ થતો નથી,
પરંતુ ભગવાનના સ્વરૂપના તિરોધાનથી તેમને દુઃખ થાય છે અને વિરહનો અનુભવ પણ મળે છે.
આ રીતે ગોપીજનોને વિરહનો અનુભવ કસવાને માટે જ ભગવાન્ સ્વરૂપના તિરોક્ષિત થઈ ગયા.
(પ્રહાકાર શીપુરોત્તમજી પ્રથમાધિકાર નો અર્થ બીજી રીતે સમજાય છે. પ્રથમ અધિકાર
એટલે સર્વાત્મભાવના આરંભકાળની દશા. ગોપીજનોની દશા સર્વાત્મભાવના આરંભકાળની હતી,
કારણ કે ગોપીજનોને જે આ લાભ—મદ અને માન—થયો તે સર્વાત્મભાવની આરંભદશામાં જ
સંભવી શકે છે, પૂર્વ દશામાં નહિ. આ પ્રમાણે ભગવાને બહારથી તિરોક્ષિત થઈને રસાત્મક સ્વરૂપે
ગોપીજનોના હૃદયમાં સ્થિતિ કરી એમ ક્ષિત થાય છે.) ૪૮.

સ્વાનન્દસાપનાર્યાય લીલા મગધતા કૃતા । સ વાહ્યો જનિતા: પ્રુષ્ઠો વયાન્તર્નિવિદોસ્તુત: ॥ ૧ ॥
તત્ત્વં મગદ્વાંસ્ત્માસુ લીલયા સહિતોઽવિષ્ણુ: । જ્વારોઽય નિરુપ્ધાર્યા: રસાસહિર્દરે: ક્રિયા: ॥ ૨ ॥
મર્ધામાવચ્ચ તત્રાવૌ નિરુપ્ધ્યન્તે ક્રમાગ્રય: । ષરેશ્વો લક્ષ્મણત: ફલ્ગવચ્ચ યથાયથમ્ ॥ ૩ ॥
સપ્તર્વિન્દ્રો વિરોધાન્તદ્વીલાન્નેપણતત્પરા: । રસમન્તર્ગતં ચક્ષુર્ગોપિકા ઇતિ રુપ્યતે ॥ ૪ ॥

(શ્રીમહાપ્રભુજી પ્રથમ પાછલા અધ્યાયનો સાર આપે છે.) ગોપીજનોમાં સ્વરૂપાત્મક આનન્દનું સ્થાપન કરવાને માટે ભગવાને છત્રવીસમા અધ્યાયમાં રમણ કહ્યું. તે આનન્દાત્મક રસ બહાર પ્રકટ થયો; તે આનન્દ અંદર પુષ્ટ થઈને દેહ, ઇન્દ્રિયો બગેરેમાં ફરીથી પ્રવેશ કરે તેટલા માટે ભગવાને ગોપીજનોમાં લીલાસહિત પ્રવેશ કર્યો. (જગતમાં કામથી ઉત્પન્ન થતો આનન્દ અમુક સમયે જ ઉત્પન્ન થાય છે, અરૂપ સમય જ રહે છે અને પછી નાશ પામે છે, કારણ કે તે નિકૃત છે. પરંતુ ભગવાનની લીલામાં કામલીલાથી જે આનન્દ પ્રકટ થાય છે તે પણ ભગવાનનું સ્વરૂપ જ છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ અનિકૃત છે તેથી સ્વરૂપાત્મક આનન્દ પણ અનિકૃત છે. તેથી આ આનન્દ હૃદયેમાં જ રહે છે, કોઈ દિવસ નાશ પામતો નથી. સંયોગાવસ્થામાં તે આનન્દ બહાર પ્રકટ થાય છે, વિરહાવસ્થામાં તે અંદર પ્રકટ થાય છે.) ૧૨

(હવે શ્રીમહાપ્રભુજી આ અધ્યાયનો સાર આપે છે.) આ અધ્યાયમાં, અથવા તો આ વિપ્રયોગાવસ્થામાં, અથવા તો આ આનન્દ લીલામાં ચાર વિષયોનું નિરૂપણ કરવાનું છે:—(૧) રસાસક્તિ, (૨) ભગવાનની ક્રિયા, (૩) મર્વનો અભાવ અને (૪) ભગવાનના શુણોના ગાન. તેમાં પ્રથમ રસાસક્તિ, ભગવત્ક્રિયા અને મર્વનો અભાવ એ ત્રણ વિષયનાં ઉદ્દેશ, લક્ષણ અને ફળ આપીને ક્રમસર વર્ણન કરવામાં આવે છે. (પહેલા ત્રણ શ્લોકોમાં રસાસક્તિ, ભગવત્ક્રિયા અને મર્વાભાવ એ ત્રણનો ઉદ્દેશ—સંક્ષિપ્ત વર્ણન—છે. આ અધ્યાયમાં અનુચ્ચે વિષય—શુણગાન—નો ઉદ્દેશ છે, પરંતુ તેનાં લક્ષણ અને ફળ આપવામાં આવ્યાં નથી. રસાસક્તિનું લક્ષણ ભગવાનની શોધખોળ કરવી તે છે; ભગવાનની ક્રિયાનું લક્ષણ “કૃષ્ણનું અનુકરણ કરનાર એક ગોપીજને પૂતળાનું અનુકરણ કરનાર અન્ય ગોપીજનનું સ્તનપાન કર્યું” (૧૦-૨૭-૧૫) આ અને ધ્યાન બીજા શ્લોકોમાં આપવામાં આવેલું છે; મર્વના અભાવનું લક્ષણ “આ સીએ તો, ખરેખર, ભગવાન હૃદિની આરાધના કરી છે” (૧૦-૨૭-૨૮) ઇલાહિ શ્લોકોમાં આપવામાં આવેલું છે, કારણ કે ત્યાં ગોપીજનો પોતાની સખલીઓને—સૌંદર્યને—તેમના બાથને માટે અગ્નિનન્દન આપે છે. ભગવાનની શોધખોળ કરવાનું ફળ તેમનાં ચરણોનું દર્શન છે; ભગવાનની લીલાનો ગોપીજનોમાં જે આપેશ થયો ॥ તેનું ફળ એ કે ગોપીજનો ભગવાનમાં દોષનો આરોપ કર્યા વિના ભગવાને લક્ષ્મીજી અને અન્ય સ્ત્રી સાથે જ રમણ કરેલું હતું તેનું વર્ણન કરે છે; મર્વના અભાવનું ફળ એ કે ભગવાન વિના બીજા બધા પદાર્થોને જીવીને ભગવાનને મેળવવાને માટે જ કરવામાં આવેલો ગોપીજનોનો પ્રયત્ન. ભગવાનના શુણોના ગાનનું વિશેષ વર્ણન આપતા—અઠાવીસમા—અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યો. શુણગાનનું સામાન્ય વર્ણન આ અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકમાં કરવામાં આવેલું છે.) ૩

ભગવાન વિરોહિત કદ્દ જવાથી ગોપીજનો ભગવાનની લીલામાં તત્પર થયાં અને તેમની શોધખોળ કરવાને માટે પ્રવૃત્ત થયાં, અને પછીથી તેમણે—ગોપીજનોએ—સ્વનો અનુભવ અંદર ક્યો એટલે કે તેમણે આનન્દ લીલા કરી. આ ભાગવત ચરણવીસમા અધ્યાયની અંદર વર્ણન કરવામાં આવે છે. (ભગવાને જે આનન્દ લીલા કરી તેનું વર્ણન અથા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે; ગોપીજનોએ જે આનન્દ લીલા કરી તેનું વર્ણન આ અધ્યાયમાં કરવામાં આવે છે.) ૪.

પૂર્વાધ્યાયાન્તે ભગવત્તિરોમાય ઉક્તઃ, તતઃ ઇદનુન્વરં પ્રથમતઃ સાસાં રસાસપ્તચિત્તાનામા-
પાતતો મહાંસાપો જાત ઇત્યાદ અન્તર્હિતે ભગવતીવિ ।

શીશુક વચાચ—અન્તર્હિતે ભગવતિ સહસૈવ વ્રજાજ્ઞનાઃ ।

અતપ્યંસ્તમચક્ષાણાઃ કરિણ્ય ઇવ યુથપમ્ ॥ ૧ ॥

ભગવતિ અન્તઃપ્રવિષ્ટે પદ્મગૈર્યસહિતે વાવદન્તરહુસંધાનં ન કૃતવત્તા, સાવત્ સહસૈવ વક-
સ્માદતત્ત્વન્ । અન્તર્યિચારભાવે હેતુઃ વ્રજાજ્ઞના ઇતિ । તાપે હેતુઃ તમચક્ષાણા ઇતિ । તાપઃ
સહજં એષ સ્થિતઃ કામાત્મા તદર્શનસ્પર્શોદિભિઃ ક્ષાન્તો મવતિ । યદા પુનઃ પૂર્વસિદ્ધં વહિર્દર્શનં ન
જાતમ્, તદા સત્તાપ ઉપિત એવ । તાસાં સ્પર્શ ઇવ મુખ્ય ઇતિ ક્ષાપચિત્તું દષ્ટાન્ત્વાદ કરિણ્ય ઇવેતિ ।
યુથપો મહામત્તરજઃ । ‘રતિં ગજ એવ જાનાતી’ત્વિ વાર્તાવાચનઃ । ‘રત્નાં વિમર્દે ગજ’ ઇતિ વિવૃત્તઃ ।
તન્તિ ચ સિંહાઃ, તથાપ્ર કાઠઃ । અતઃ કરિણીનાં ચૂષપાદર્શને મહાનેવ ક્ષેપ્તાઃ ॥ ૧ ॥

પાછલા અધ્યાયને અંતે જેમ કહેવામાં આવ્યું કે ભગવાન્ તિરોહિત ઘડિંગયા, ભગવાનના
તિરોભાવને ક્ષીપે પછીથી ગોપીજનો કે જેમનું ચિત્ત રસમાં આસક્ત ઘડિંગઓનું હતું તેમને પ્રથમ
એકદમ ઘણો તાપ થયો જેમ શુકદેવેલ અન્તર્હિતે ભગવતિ એ પ્રલોકમાં કહે છે—

શુકદેવેલ કહે છે—

જેમ હાથણીઓ હાથીને ન જોતાં તાપ પામે છે તેમ ગોપીજનો

પણ, ભગવાન્ અન્તર્ધર્મ તથા કે તરત જ, કલેશ પામવા લાગ્યાં. ૧.

૭ શુષો ઉપર ઐશ્વર્ય ભોગવતા જેવા ભગવાને ગોપીજનોના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો, અને ત્યાં
કુપી ગોપીજનોએ ભગવાનનું પોતાના હૃદયમાં અનુસંધાન ન કર્યું ત્યાં સુધી સહસા જ—એકદમ—
તાપ પામવા લાગ્યાં. ગોપીજનોએ પોતાના હૃદયમાં ભગવાનનો વિચાર એકદમ ન કર્યો તેનું કારણ
શુકદેવેલ વ્રજાજ્ઞના જે પ્રમાણે આપે છે. (ગોપીજનો મળની સ્ત્રીઓ હતી, અને મળની સ્ત્રીઓને
મન તો ભગવાનનું બહાર મક્કટ યથેતું સ્વરૂપ જ મુખ્ય હતું એટલે તેમને પોતાના હૃદયમાં વિચારતા
મનુષ્યો વિચાર એકદમ આવી શકે નહિ.)

ગોપીજનોને તાપ થયો તેનું કારણ તમચક્ષાણા—તેમને એટલે ભગવાનને ન જોતાં.
ગોપીજનોમાં કમરૂપી તાપ સહજ જ રિયતિ કરીને રહેલી છે, અને તે ભગવાનનાં દર્શન, સ્પર્શ
ઇત્યાદિથી શાન્ત થાય છે. પરંતુ પહેલાં ભગવાનનાં જે બહાર દર્શન થતાં હતાં તે ત્યારે ગોપીજનોને
ન થતાં ત્યારે તેમને જે તાપ આવે તે તો યોગ્ય જ છે.

ગોપીજનોને ભગવાનનો સ્પર્શ જ મુખ્ય છે એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવેલ કરિણ્ય ઇવ—
હાથણીઓની પ્રકૃષ્ટ—જેમ હાથણીઓનું દષ્ટાન્ત આપે છે. ચૂષપ એટલે મોટો મત્ત હાથી. વાત્સાયાન
મુનિ કહે છે કે “રમણ તો હાથી જ બને છે”, અને “રતિમાં વિમર્દમાં હાથી સમર્થ છે” એ પ્રમાણે
વિવરણ પણ કરવામાં આવ્યું છે. વનમાં સિંહો ઘણા હોય છે, એટલે ત્યારે હાથણીઓ યુથપતિ
હાથીને ભેલી નથી ત્યારે તે એકલી પડી જવાથી વનમાં સિંહોથી બંદીએ છે. તે જ પ્રમાણે ત્યારે
ગોપીજનો ભગવાનને જોતાં નથી ત્યારે તેઓ એકલાં પડી જવાથી ભગવાનના અવતારનો સમય સમગ્ર
થયો છે એ સ્ત્રીને બચાવતા બની બાય છે અને કલેશ કરવા મંદી પડે છે. અર્થાત્ સિંહને ક્ષીપે જેમ
હાથણીઓ એકલી પડી જવાથી બંદીએ છે તેમ ગોપીજનો એકલી પડી જવાથી ભગવાનના અવતારની
સમગ્રસિદ્ધિ કાઠથી બંદીએ છે. ૧

યદા મુનઃ સ તાપઃ સન્ધઃપ્રવેદ્યૈચ્છત્, તાવચ મગવહીલ્ય અન્તઃપ્રવેષ્ટા તપં દૂરીકૃત્ય
અપ્રવેશવિમૂલેલાહ મલ્યેતિ ।

મલ્યાનુરાગસ્મિતવિભ્રમેક્ષિતૈર્મનૌરમાલાપવિહારવિભ્રમૈઃ ।

આક્ષિપ્તચિત્તાઃ પ્રમદા રમાપતેસ્તાસ્તા વિવેષ્ટા જગદ્દુસ્તદાત્મિકાઃ ॥ ૨ ॥

તા ભગવદ્દીર્ઘઃ કામચાત્ત્યનોમિઃ વચ્ચીકૃતાઃ વદ્યુવમાપન્નાઃ વાક્ષા ઇવ ભગવચ્ચેષ્ટા જગદ્દુઃ ।
અયમતઃ કાચિકીમાહ । મલ્યા કાવચેષ્ટયા વચ્ચીકૃતાઃ । તત્ત્વ ઇન્દ્રિયસહિતમનઃચેષ્ટયા વચ્ચીકૃતા વાગ
શ્લાહ અનુરાગેતિ । અનુરાગઃ શ્લેષો માનસઃ, તત્ત્વૈકં સ્મિતમ્, તસ્ય વિલાસઃ સ્વનિષ્ઠવાલાગનાર્પઃ ।
અન્યથૈવ સત્તિ જ્ઞાનમેવોદયં પ્રાપ્નુવાત્ । અતઃ સિત્તેન મન્દહાસેન ઈપદ્વિમોહિતાઃ, ન ધર્મિંગતાઃ,

અર્થે ગોપીજનોના તાપે તેમની અંદર પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કરી એટલામાં તો ભગવદ્દીક્ષા
ગોપીજનોની અંદર પ્રવેશ કરીને અને તાપને દૂર કરીને પોતે જાતે જ પ્રકટ થઈ એમ શુકદેવેષ્ટ
મલ્યાનુરાગ શ્લાહિ શ્લોકોમાં કહે છે.

પ્રભુની કાષ્ઠિક ગતિ, એકપૂર્વક સ્મિત અને વિલાસવાળાં કટાક્ષ,
મનોહર આસ્થાપ, અને વિહાર વિલાસ—આ બધાંથી આકર્ષાયેલું છે મિત્ર
જેમનું એવાં અને જેમની અંદર ભગવાનની સ્ફૂર્તિ થઈ છે એવાં ગોપીજનો
લક્ષ્મીજીના પતિની જુદી જુદી લીલાનું અનુકરણ કરવા લાગ્યાં. ૨

તે ગોપીજનો ભગવાનના કાષ્ઠિક, વાચિક અને માનસિક વ્યાપારોથી વશ થઈ ગયેલાં હતાં અને
તેથી તેઓ ભગવદ્દેશવને પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનની જુદી જુદી—કાષ્ઠિક, વાચિક અને માનસિક—
ક્રિયાઓ કરવા લાગ્યાં. પ્રથમ શુકદેવેષ્ટ મલ્યા એ પદવડે ભગવાનની કાષ્ઠિક ચેષ્ટાનું નિરૂપણ કરે છે.
ભગવાનની ગતિથી—શરીરની ચેષ્ટાથી—ગોપીજનો વશ થઈ ગયેલાં હતાં. ત્યાર પછી ભગવાનની
ધ્વનિથી અને મનની ક્રિયાથી ગોપીજનો વશ થયેલાં હતાં એમ અનુરાગ શ્લાહિ શબ્દોમાં શુકદેવેષ્ટ
કહે છે. અનુરાગ એટલે માનસ એક; માનસ એટલાનું સ્મિત; સ્મિતનો નિલાસ ભગવાનના ભજનમાં
રહેલી નિશાની ત્યાગ કરાવનાર છે. (સ્મિત એ આશ્ચર્ય છે તેથી તે લક્ષ્મીને ભગવાનના ભજનમાં
જે લાવ રહેલી હોય ॥ તેનો ત્યાગ કરાવે છે અને ગોપીજન જેવા લક્ષ્મીને પ્રમદાભાવ ઉત્પન્ન
કરાવીને માન વગેરે લાવ ઉત્પન્ન કરે છે.) જો આ પ્રમદા ન આવીએ તો રસાનુભવરૂપી જ્ઞાન જ
પ્રકટ થાય. (અથવા તો—જો ભગવાન સ્મિત કર્યા વિના ધક્કલું કરે તો ભગવાનનું ધક્કલું જ્ઞાનરૂપ
હોવાથી ગોપીજનોમાં જ્ઞાન જ ઉત્પન્ન થાય.) તેથી ભગવાનના સ્મિતથી—મન્દ હાસ્યથી—ગોપીજનો
જ્વલક વિમોહિત થયાં. (પહેલાં—છબીસમા આધ્યાયમાં ૪૩ માં શ્લોકોમાં—ભગવાનના ઉદાર
હાસ્યની વાત આવી ચર્ચા છે, તે છતાં અહીં ફરીથી સ્મિતની વાત કહેવામાં આવી એટલે અહીં
સ્મિતનો અર્થ મન્દ હાસ્ય એ પ્રમદા કરવો પડે છે.) ગોપીજનોને ન હાનું કેવળ બહારનું
અનુસંધાન, કે ન હાનું કેવળ અંદરનું અનુસંધાન; અર્થાત્ ગોપીજનોની કેવળ ભગવદ્દર્શન નિષ્ઠ
ન હતી, તેમજ કેવળ ભગવત્સંપર્કમાં યત્ન નિષ્ઠ ન હતી, પરંતુ દૃઢચર્ચા સુરેચ્છા ભગવાનમાં અને
તેમના ધર્મોમાં ગોપીજનોની નિષ્ઠ હતી. (જો ગોપીજનોને કેવળ બહારનું અનુસંધાન થાય તો
ભગવાનથી અમારો વિરુદ્ધ થયો છે એ જ્ઞાનથી તેમને કલેષ જ થાય; જો તેમને અંદરનું અનુસંધાન
થાય તો ભગવાને લીલાસહિત અમારા દૃઢચર્ચા પ્રવેશ કર્યો છે એ જ્ઞાનથી તેમને શુભ જ થાય.
પરંતુ આ ગોપીજનોને તો શણે શણે બહુ બહુ ભાવો થતા હતા; બહુ ભગવાનના વિરુદ્ધી દુઃખ
અને દૃઢચર્ચા ભગવાનના સમગ્રચર્ચા શુભ એ પ્રમદાએ બને ય ભાવો ગોપીજનો અનુભવતાં હતાં.
આ ઉપરાંત એટલું સિદ્ધ થાય છે કે ગોપીજનોને તદ્દન બહારની સ્ફૂર્તિ હતી એમ પણ નહિ, તેમજ
તદ્દન અંદરની સ્ફૂર્તિ હતી એમ પણ નહિ.)

નામ્વાઃસ્થિતાઃ, યિન્તુ મગવતિ મધ્યે સ્ફુરિતે તદ્ગર્ભેષુ ચ સમામતાઃ । અનુરાગસ્થિતેન સહિતો યો વિશ્રમો વિલાસઃ અલસવલિતાદિઃ વત્સહિતાનીહિતાનિ સર્વં ણ્વ કટાક્ષાઃ । વાચિકૈરપિ વિમોહનાહ મનોરમાલાપેતિ । મનો રમ્યતીતિ, મનસિ રમતે इति वा, મનોરમઃ, ચોડ્યમાલાપઃ, મગવતો ગુણભાષણાનિ । કેવલવાક્યસ્ય ચિત્તાક્ષેપકત્વં ન મવિષ્યતીતિ પ્રામાણ્યવાધારણં ક્ષીણં પ્રકારાન્તરેણ ન મયતીતિ ફલમેવાદૌ નિરૂપિતમ્ । સુસાર્થં હિ મગવદ્વાક્યયાનિ તવાનીમેવ ચ સુસમુતાદ્યન્તિ । એ જાલાપાઃ ફચિદ્વન્ધ્યાદિચોધકા લીલોપયોગિનિ इत्याह વિહાર इति । તત્રાપિ વિલાસાઃ અવાન્તર-ભેદાઃ, યયોત્તાનકે પ્રામ્યાદયઃ । એઃ પૂર્વકૃતૈઃ સમઃસત્ત્વરજોરૂપૈઃ ત્રિવિધમપિ ચિત્તમાશ્નિપ્રમિતિ, આશ્નિપચિત્તા જાતાઃ । અતસ્તાપં ન જાતવત્ इति भावः । પ્રમદા इति । (વાદ્યાભ્યન્તરાનુસંગવાને, દેવ્યુત્તરોત્તરકદરસમાયોઽય મદપદેનોક્યતે । તેન પ્રસુલીલાવિષ્કરણં યુક્તમિતિ भावः । ફિજ્ઞ,) પ્રમદાઃ પ્રકૃદો નવો પાસાં સ્વભાવત દય, અન્યથા દાસ્યમાયાન પ્રચ્યુતાઃ સુઃ । ત્વા કેવલમગવતઃ લીલા સ્થાનુપયોગિની સામ્યત્વં ચ નાનુમૂતેતિ રમાપતેર્લક્ષ્મીપતેઃ, લક્ષ્મ્યા સાહ વિલાસરૂપાં વેદાં જગદ્ધુઃ । ઇકસ્યા અપિ વદ્યચ્છેદો इति तात्त्वा उच्यते । નન્વીશ્વરધર્માવિષ્કરણં દાસીનાં નિપિદ્ધમિતિ

અનુસંગપૂર્વક જે સ્થિત તે અનુસંગસ્થિત; વિશ્રમ એટલે આગસ નાખીને વળતું વગેરે વિલાસ; અનુસંગસ્થિતવાળો વિશ્રમ; અનુસંગસ્થિતવિશ્રમવાળાં ઇક્ષિણો, આ યથા ચ કટાક્ષો છે.

ભગવાને પોતાની વાણીની ક્રિયાથી પણ ગોપીજનોને વિમોહ કર્યો એમ મનોરમાલાપ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં શુકદેવજી કહે છે. મનને જે રમતે અથવા મનની અંદર જે રમે તે મનોરમ કહેવાય; આનો આલાપ—ભગવાનનાં શુદ્ધ ભાવણો, કેવળ વાક્ય ચિત્તને આકર્ષેતું નથી એટલે અને ‘તું મારી પ્રાણપ્રિયા ધ્રુ’ ઇત્યાદિ વાક્યોના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય સ્ત્રીઓ આગળ જીવે પ્રકારે થતો નથી એટલે શબ્દઆતમાં જ મનોરમ પદવતે રૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાનનાં વાક્યો ખરેખર સુખ આપવાને માટે જ છે એટલે તે જ વખતે ભગવાનનાં વાક્યો સુખ આપે છે. ભગવાનના તે આલાપો કોઈક વખત બાંધ વગેરેનું સાન આપનારા હતા અને તેથી લીલામાં ઉપયોગી થઈ પડે એવા હતા એમ વિહાર એ શબ્દમાં શુકદેવજી કહે છે. તેમાં—વિહારમાં—પણ વિહારો—ખીન અવાન્તર લેદો—છે; જેમ ઉત્તાનક બાંધમાં આંધ્ર વગેરે વિહારો તેમ અહીં વિહારમાં પણ અનેક પ્રકારના વિહારો હતા. ભગવાનની તામસી, રાજસી અને સાત્ત્વિક એક ત્રણ પ્રકારની પહેલાં કરેલી ક્રિયાઓથી ગોપીજનોનું ત્રણ પ્રકારનું ચિત્ત પણ આકર્ષાયું એટલે ગોપીજનો આશ્નિપચિત્તા થયાં; તેથી તેમને તાપ ન લાગ્યો એમ ભાવ છે.

(ગોપીજનોને બહારનું અને અંદરનું જે અનુસંધાન યત્ન ન હતું તેનું કારણ તેમનો ઉત્કટ રસભાવ હતો, અને અહીં આ ઉત્કટ રસભાવને મદ કહેવામાં આવ્યો છે. તેથી ગોપીજનો જે પ્રભુની લીલાનું અનુકરણ કરે છે તે યોગ્ય છે એમ ભાવ છે. વળી,) પ્રમદાઃ—જેમને સ્વભાવથી જ ધણો મદ છે તે સ્ત્રીઓ પ્રમદા કહેવાય છે, નહિ તો દાસ્યભાવથી તે પ્રદ થાય નહિ. (આ પ્રમાણે ગોપીજનોનું ચિત્ત આકર્ષાએતું હોવાથી તેઓ પ્રમદા બન્યાં હતાં અને વળી સ્વભાવથી પણ પ્રમદા હતાં.) કેવળ ભગવાનની ગોચારવ્યૂહ લીલા ગોપીજનોને ઉપયોગી ન હતી અને હમણાં તેનો અનુભવ પણ થયેલો ન હતો—કારણ કે સ્ત્રી જ હવે પહેલાં ભગવાનની સંગ્રામ્ય લીલાનો જ ગોપીજનોને અનુભવ થયેલો હતો—એટલે રમાપતિ—લક્ષ્મીલના પતિ—ની લક્ષ્મીલની સાથેની જે સંગ્રામ્યપ્રધાન વિલાસરૂપ વેદાઓ હતી તેનું તેમણે તે સમયે અનુકરણ કર્યું. એક એક ગોપીજનની પણ બહુ વેદાઓ હતી એટલે મૂળ સ્ત્રીકમાં જાણ્યા એ પ્રમાણે વેદાઓનું વિશેષપણ ગૂઢવામાં આવ્યું છે. તાત્ત્વાઃ એટલે અનેક પ્રકારની.

યેત્, ઉત્તરાદ તદાત્મિકા इति । મગવાનેવાત્મનિ ચાસામ્, તથાત્વેન સ્ફુરિતઃ । અતો મગવહીલામ્હનં તાપનિવાત્કત્વેનોદેક્ષત ઉક્તમ્ । વિસરમગ્રે ધત્વતિ । ક્રમહેતુત્વં ચ વત્સામઃ ॥ ૨ ॥

તવો મગવતઃ સ્વરૂપપરિપ્લો જાત્વ દલાહ ગતિસ્મિતેતિ ।

ગતિસ્મિતપ્રેક્ષણમાપણાદિપુ પ્રિયાઃ પ્રિયસ્ય પ્રતિરૂદ્ધમૂર્તયઃ ।

અસાવહં ત્વિત્સવલાસ્તદાત્મિકાઃ ન્યવેદિયુઃ કૃષ્ણાવિહારવિગ્રમાઃ ॥ ૩ ॥

ધર્મોઽત્રેત્ સ્વસ્થિન્ સમાગતાઃ, ઉદેકઞ્ચોમવધર્માં વિરદ્ધા इति મગવતિ દાયર્માનારોપિતવતઃ । જાયવાદ્યનસાં દૃષ્ટેષ્ઠ ચત્વાઃ પ્રધાનધર્માઃ । તેષુ સર્વેષ્વેવ પ્રતિરૂદ્ધા મૂર્તિર્વૈસામ્ । મગવદ્ગેષુ સ્વનૂર્તિરારોપિવા । અન્યયા જન્યોઽન્યધર્મામિભિવેશામાયે સમ્પાદ્ય વિલાસો ન સ્યાત્, ઉત્તરાદ । ગતિઃ કાવિકી, સ્મિતં માનસમ્, પ્રેક્ષણમૈન્દ્રિયકમ્, માપણં ચાવિકમ્, ઉત્તરાદયો ચાવન્તો વિગ્રમાઃ

શંકાઃ—ગોપીજનો ભગવાનની ઇચ્છીઓ હુવી, એટલે તેઓ ઉપરના ધર્મોનું અનુકરણ કરી શકે નહિ.

અભાધાનઃ—ઉપરની શંકાનું અપ્રધાન કરવાં શુકદેવજી કહે છે કે સદ્ગતિમક્તા. ભગવાન જ જેમના આત્માને વિષે લીલા કરનાર તરીકે સ્ફુરે છે તે સદ્ગતિમક્તા કહેવાય છે. તેથી ભગવદ્લીલાનું અનુકરણ ગોપીજનોના તાપનો નાશ કરનાર છે એમ સંશયમાં કહેવામાં આવ્યું છે. અહીં ભગવાનની શૃંગારલીલાનું જ અહલુ કરવામાં આવ્યું છે. આ લીલાનું સવિન્તર વર્ણન આગળ ઉપર શુકદેવજી કરશે, અને અમે પણ તે તે લીલાના ક્રમનો હેતુ કરીશું. ૨

પહેલાં ગોપીજનોએ ભગવાનના ધર્મોનું અહલુ કર્યું; અને પછીથી ભગવાનના સ્વરૂપનું અહલુ કર્યું એમ શુકદેવજી ગતિસ્મિત એ શ્લોકમાં કહે છે:—

પ્રિયનાં—ભગવાનનાં—ગતિ, રિમત, પ્રેક્ષણ, ભાષણ વગેરેમાં

પોતાના સ્વરૂપનું આરોપણ કરીને, તદાત્મક થએલાં તે અખલા પ્રિયાઓ

કૃષ્ણની આફક વિહાર અને વિલાસ કરવાં ‘તું કૃષ્ણ છું’ એમ નિવેદન

કરવા લાગ્યાં. ૩

ત્યારે ભગવાનના ધર્મો ગોપીજનોમાં આવ્યા ત્યારે ગોપીજનોમાં તેમના પોતાના ધર્મો અને ભગવાનના ધર્મો એમ બે વિરુદ્ધ પ્રકરણ ધર્મો પ્રાપ્ત થાય. આ વિરોધ દૂર કરવાને માટે ગોપીજનોએ પોતાના ધર્મોનો ભગવાનમાં આરોધ કર્યો. સરીર, વાણી, મન અને હૃદિ એ ચારના ચાર મુખ્ય ધર્મો છે. તે બધાય ધર્મોમાં આરોપિત થઈ છે મૂર્તિ જેમની એવાં ગોપીજનોઃ અર્થાત્ ગોપીજનોએ પોતાના સ્વરૂપનો આરોધ ભગવાનના વક્ષા ય ધર્મોમાં કર્યો (અને ભગવાનના સ્વરૂપમાં પોતાના ધર્મોનો આરોધ કર્યો, અને આનું નામ જ ભગવાનના સ્વરૂપનો પરિવ્રજ.) ને આ પ્રમાણે ન થય તો એક બીજાના ધર્મોનો અભિનિવેશ થાય નહિ, અને તેથી લીલાસ ચારી રીતે ધર્મ શકે નહિ. આ જ વાત શુકદેવજી ગતિસ્મિત વગેરે શબ્દોમાં કહે છે. ગતિ એ શરીરની ક્રિયા છે, રિમત એ મનની ક્રિયા છે, પ્રેક્ષણ—એવું—એ ચક્ષુરિન્દ્રિયની ક્રિયા છે, અને ભાષણ—જોવવું—એ વાણીની ક્રિયા છે. આ થયા બેટલા બધા વગેરે લિખગે છે તે સ્વરૂપ જ છે. પ્રિય—ભગવાન—ના સંબંધવાદ તે બધા ॥ વિગ્રમોમાં ગોપીજનો પોતે પ્રિયારૂપ થઈને—સૌઆવસ્થાને જ પ્રાપ્ત થઈને—તિપરીત થયાં. વાત્સલ્યન મુનિ કહે છે કે “રસ વધે ત્યારે સ્ત્રીઓ પુરૂષ થાય છે.” આથી જ ગોપીજનો પોતે ભગવાનની પ્રિયા થવાને ધૌત્ય દ્વારા છતાં પણ તેમની મૂર્તિ—સ્વરૂપ—પરિવ્રજ થઈ, તિપરીત પ્રારે આરોપિત થઈ; અર્થાત્ ભગવાનના ધર્મોમાં ત્યારે ગોપીજનોના સ્વરૂપનો આરોધ થયો ત્યારે તેઓ ભગવાનની આફક ક્રિયા કરવા લાગ્યાં; તે વખતે તેમને પોતાનું જાત ન હતું અને એમ માનવાં હતાં કે આ બધું

પન્થાવયઃ રતિરૂપા એવ । તેષુ સર્વેષ્વેવ પ્રિયસ્ય સન્વન્ધિષુ સ્થયં પ્રિયાઃ મોગાવસ્થામેવ પ્રાપ્તાઃ વિપરીતા જાતાઃ । ‘રસાધિક્યે સ્થિયઃ પુરુષત્વમાપન્વન્ત’ इति वात्स्यायनः । અતઃ એવ સ્થયં પ્રિયાયોગ્યાઃ પ્રતિરુદ્ધા વિપરીતતયા આરુદ્ધા મૂર્તયઃ સ્વરૂપાણિ યાસામિતિ । તત્ર યાસાં મગવાનત્સરન્યવહિતઃ પૂર્વમાસીત્, તામિર્ભગવત્પ્રભે કૃતે, અન્તર્હિતાજ્ઞાનાત્ તત્ત્વોત્તરવપ્તયો મવન્તિ । ‘અસૌ કૃષ્ણઃ’ ‘અહં કૃષ્ણ’ इति । અયં યા । ચોડન્વિષ્યતે, સોસાવહમિતિ । અન્યાસાં પ્રતીલયં નટઃ કપટવેપં કૃત્વાપિ ચદતિ ક્રીડાયામ્, તયા ન, કિન્તુ સ્વતઃ એવેત્યાદ અવલા ઇતિ । અવલાઃ સિવઃ મગવદ્ગુપાવિષ્કારે ચ ષલરહિતાઃ । સ્વદૃવેલક્ષણ્યં ચ સ્ત્રીપુરુષયોઃ । તયા કયને પ્રવારકત્વમાલક્યાદ તદાત્મિકા ઇતિ । ઇ કેવલં ચર્ચાપતિઃ, કિન્તુ તદ્દર્શનામામીત્યાદ । કૃષ્ણવાત્ વિહારઃ કાવચાદ્યનોઢ્યાપારા, વિશ્રમાઃ તત્રત્યા વિલાસાઃ યાસામ્ ॥ ૩ ॥

પરં વાપલીલામગવચાસુરેશ્વરસાહુ સન્વન્ધસુત્તવા પ્રયમં તાપનિદૃશ્યર્થનયપેપળં કૃતવલ્લ ઇત્યાદ । ગુણાનામિષ પ્રયાણામેષામન્યોન્યોપમર્દનેન મગવદિષ્ઠયાવિર્માલ્વ ઇતિ ન પરસ્પરફાર્પમતિ-વન્ધકતા આપાતતઃ । જયો યદા પ્રપન્નસન્વેદનં તદા શૃષ્ટવલ્લ ઇત્યાદ ગાયન્ત્ય ઇતિ । પ્રયમહો મિશ્રમાપાત્ ગાયન્ત્યો જાતાઃ ।

અમારા પ્રિય પ્રભુ જ હરે છે. તેમાં પણ જે ગોપીજનોથી ભગવાન પહેલાં થોડે જ અંતરે હતા તે ગોપીજનોએ બ્યારે ભગવાન વિષે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે ભગવાન વિરોધિત થઈ ગયા ॥ જે બાબતનું તેમને જ્ઞાન ન હોવાથી તે ગોપીજનો જ પોતાના પ્રશ્નનો ઉત્તર ‘પેલા કૃષ્ણ’, ‘હું કૃષ્ણ’ એ પ્રમાણે આપવા મંડી પડ્યાં. અથવા તો તે ગોપીજનો કહેવા લાગ્યા કે જે પ્રભુની સૌપ કરવામાં આવે છે તે આ રહ્યા, હું.

ખીલ શ્રીઓને અમજાવવા માટે રમતમાં જેમ નટ ખીમે બનાવટી વેપ ધારણ કરીને પણ પ્રોત્તે છે તેમ આ ગોપીજનો ઓલતાં નથી, પરંતુ પોતે જ સ્વાભાવિક રીતે જ યોદ્ધે છે એમ શુકદેવજી જણાવે છે. ખીમે અમજા છે; તેમનામાં ભગવાનના સ્વરૂપને પ્રકટ કરવાને માટે જે બલ—શક્તિ—નિષ્ઠા તે નથી. શ્રી અને પુરુષ એ જે વચ્ચેનો સ્થેત તો સ્પષ્ટ જ છે. ‘પેલા કૃષ્ણ’, ‘હું કૃષ્ણ’ એ પ્રમાણે બ્યારે ગોપીજનો કહે ત્યારે તો તે ખીમ બધાંને છેતરે છે એજ લાગે, તો તેના અમાધાનમાં શુકદેવજી કહે છે કે તદ્દર્શિન્યાઃ. અર્થાત્ ગોપીજનો પોતે જ ભગવદ્દૂષ થયાં ॥ એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમના ધર્મો પણ ભગવદ્દર્મ થયા છે. કૃષ્ણના જેવો વિહાર—શરીર, વાણી અને મનનો વ્યાપાર—વિશ્રમ એટલે શરીર, વાણી અને મનના વ્યાપારમાં આવેલા અધ્યાન્તર વિવાસ. કૃષ્ણના જેવા વિહાર અને વિશ્રમ છે જે ગોપીજનોનાં તે જીવ્ણવિહારવિશ્રમાઃ ૩

આ પ્રમાણે ગોપીજનોને યજેલી તાપ, તેમનામાં પ્રવેશ યજેલી ભગવાનની લીલા અને ભગવાનના સ્વરૂપનો તેમણે કરેલો પરિચય—આ ત્રણનું સંશેષમાં વર્ણન કરવાથી ગોપીજનોમાં રસાશક્તિ, ભગવાનની દ્રિષ્ટ અને મર્દનો અભાવ વગેરેનો સંબંધ સ્થો જેમ કહીને, પ્રથમ પોતાનો તાપ દૂર કરવાને માટે ગોપીજનો ભગવાનની સૌપ કરવા લાગ્યાં એમ શુકદેવજી આ સ્તોકમાં કહે છે. સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ શુણ્ણી માફક તાપ, લીલા અને ભગવત્સ્વરૂપ એ ત્રણ એક ખીમને દબાવીને ભગવાનની ઉન્નયી પ્રકટ થાય છે એટલે દંખીલી રીતે એક ખીમના દાર્પમાં કોઈ પણ બાતનો પ્રતિબન્ધ થતો નથી. તેથી બ્યારે ગોપીજનોને જગતનું જ્ઞાન રહેતું ત્યારે તેઓ ભગવાનને વિષે પ્રશ્ન કરવા લાગ્યાં એમ જાણવળા એ સ્તોકમાં શુકદેવજી કહે છે. ગોપીજનોને ધરીકમાં બહારના જગતનું જ્ઞાન રહેતું અને ધરીકમાં ન રહેતું એટલે તેમને હવે હવે સંગમ અને વિરહનો અનુભવ થતો હતો. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં મિથ્યાજ્ઞ ઓવાથી તેઓ ગાપા લાગ્યાં.

ગાયન્ત્ય ઉચૈરસુમેવ સંહતા વિચિવયુક્તમ્સત્તકવદ્વનાદ્વનમ્ ।
પમચ્છુરાકાશવદન્તરં વહિર્મૂતેષુ સન્તં પુરુષં વનસ્પતીન્ ॥ ૪ ॥

સન્તો દિ ધૂમ્બહોલે વાહ્યમ્યન્તરયોગતઃ ।

વિરાજતે વિનિર્ગચ્છન્ વારત્મ્યં ચ ગચ્છતી । ઘટોઽઞ્ ધર્મિધર્માધામાધિક્યાન્ગાનસુત્તમમ્ ॥ ૧ ॥

યથા ભગવતો ગાતાત્ સ્વયમાગલ્ય સંગત્વાઃ । एवं स्वयं भगवत् आगतार्थं जगुः स्फुटम् ॥ २ ॥

કૃત્રિમત્વાદ્ ભાવસ્ય મિલિતાઅસ્તોઽન્યતઃ । ત્વો વિદ્યોષવિદ્યાન્વાત્ સિરોમાવોઽસ્ફુરત્ સ્ફુટઃ ॥ ૩ ॥

ગોપીજનો એકઠાં મળીને ઊંચેથી પ્રભુનાં ગીત ગાતાં ગાતાં ગાંડા
માણસની માફક એક વનમાંથી બીજા વનમાં પ્રભુને સોંપ્યા લાગ્યાં, અને
આકાશની માફક અંદર અને બહાર સર્વત્ર બધાં પ્રાણીઓમાં રહેલા
પુરુષ વિશે વનરપતિઓને ગાંડા માણસની માફક પૂછવા લાગ્યાં. ૪

જેમ જગતમાં બહુ અગ્નિ લીના લાકડામાં રહેલા અગ્નિના સંબંધથી પોતાની જાતને પ્રકટ
કરી શકતો નથી પણ બીનાશને લીધે ધૂમાડો જ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ગોપીજનોનો વિરહાગ્નિ પણ,
ગોપીજનોને ત્યારે જગતનું અનુસંધાન થતાં ભગવાન્ સર્વથા વિરોધિત થઈ ગયા છે એ ખુદ્ધિ થાય
છે ત્યારે, ધૂમાડાફૂંકી ગાનનો શબ્દ જ ઉત્પન્ન કરે છે. ગોપીજનોને ઘડીકમાં બહારનું જ્ઞાન થાય છે,
તો ઘડીકમાં અંદરનું જ્ઞાન થાય છે, એટલે ધૂમાડાની માફક ત્યારે શબ્દ બહાર આવે છે ત્યારે તે
ઉત્તરોત્તર વિચિત્ર ભાવો ઉત્પન્ન કરે છે અને જાનનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ભગવાન્ (ધર્મી) રસાત્મક
॥ અને તેમના ભાવો (ધર્મો) પણ રસાત્મક છે એટલે ભગવાન્ અને ભગવદ્ધર્મો જીવ અને
જીવધર્મો કરતાં ઉત્તમ છે, અને તેથી ગોપીજનોને જે પેલા કૃષ્ણ, હું કૃષ્ણ એ પ્રકારનું જે જ્ઞાન
થાય છે તે જીવને થતા અર્ખંધૈતલ્ય અનુભવ કરતાં ઉત્તમ છે. (અર્ખંધૈતલ્ય અનુભવ કરવો એ
જીવનો ધર્મ છે, અને જીવ ચિત્રાત્મક છે. ગોપીજનોને ભગવાનનું જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તે કેવળ
ભગવત્કૃપાથી જ મળી શકે છે, અને ગોપીજનો ભગવાનમાં આસક્ત છે. એટલે ગોપીજનોનું જ્ઞાન
સાત્ત્વિક જીવોને થતા અર્ખંધૈતલ્ય અનુભવ કરતાં ઉત્તમ છે.) ૧.

જેમ ભગવાનના જ્ઞાનથી ગોપીજનો પોતે જાતીને ભગવાનને મળ્યાં તેમ ગોપીજનોએ પણ,
ભગવાન્ પોતે પાસે આવે એટલા ગાદે ઊંચેથી ગાત કરવા માંડ્યું. ૨.

ગોપીજનોમાં જે ભગવદ્ભાવ હતો તે વિરહને લીધે યજ્ઞેષો છોવાથી કૃત્રિમ હતો અને તેથી તે
ભાવના સિરોધાનનું તેમને ખરોબર સ્ફુરણ થયું; કારણકે એ સિવિત ભાવવાળાં ગોપીજનો એક બીજાને
મળ્યાં કે તરત જ પોતાની મેળે અને બીજાની દ્વારા તેમને વિશેષ વિશ્વાસ થયું, પોતાની સ્થિતિનું
ખટું જ્ઞાન થયું, અને તેથી ભગવાનનો જે વિરોધાવ હતો તે તેમને ખરોબર સ્ફૂર્યો.

(આ કારિકાનો બીજો અર્થ પણ સંભવી શકે છે.) ગોપીજનોને પોતાના પ્રિય પ્રભુનાં દર્શન ન
થતાં એટલે ઉલટ ભાવને લીધે એકલા પ્રિય પ્રભુની જ સ્ફૂર્તિ થઈ, અને ગોપીજનોને પોતાનામાં
ફક્ત પ્રિયની જ સ્ફૂર્તિ થઈ એટલે ગોપીજનોમાં જે ભગવદ્ભાવ હતો તે કૃત્રિમ થયો. ગોપીજનોનું
મિલન જે પ્રકારનું હતું, એક સ્વતોમિલન અને બીજું અન્યતઃમિલન. જે ગોપીજનમાં
ભગવાનનો ભાવ ઉત્પન્ન થયો છે તે બીજા ગોપીજનને સખી માનીને હેતવાની અને બીજા જેવી ક્રિયા
કરે છે. આનું નામ સ્વતોમિલન. ત્યારે ભગવદ્ભાવવાળી ગોપીજન બીજા ગોપીને શેટે ॥ ત્યારે
બીજા ગોપીજન ભગવદ્ભાવવાળી ગોપીને ભગવાન્ તરીકે માનતી નથી અને ભગવદ્ભાવને પ્રતિદૂષ
અથરણ કરે છે, પહેલી ગોપીને હેતવા દેતી નથી. આમ થવાથી ભગવદ્ભાવવાળી ગોપીને વિશેષ
વિરહન થાય છે, પોતાની સ્થિતિનું ખટું જ્ઞાન થાય છે. ત્યારે બીજા ગોપી પહેલી ગોપી જે પોતાને

તદા વિચિત્રયુઃ ક મગવાનસીત્યન્વેષણં કૃત્વેત્થઃ । તત્રાપિ ન સર્વોત્તમા તિરોભાવઃ સ્ફુરિત
 રૂપિ અન્વેષણેઽપિ અનિયતવૃત્તયો જાતા ઇત્યાહ ઉન્મત્તકવદિતિ । અજ્ઞાત ઇન્મત્ત ઉન્મત્તકાઃ, કુસ્તિવો
 ધા । ॥ યથા સ્વપરિવેષેનં ન જાનાતિ, વસ્ત્રાદિરદિત્ય ભવતિ । એવમવસ્થાં પ્રાપ્તાઃ । એકસ્માદ્વનાત્
 વનાન્તરં ગતાઃ । કિંચ, ન કેવલમન્વેષણમાત્રમ્, કિન્તુ ઉન્મત્તકવત્ વૃદ્ધાન્તિ એત્યાહ પમ્પચ્છુ-
 રિતિ । શુકો હિ ભગવત્સ્વરૂપાભિહ જ્ઞાનન્દમાત્રકરપાદમુખોદરપદિં કુર્ણં સર્વત્રૈવ વિદ્યમાનં પશ્યતિ ।
 યદિ મક્તિરહિતં જ્ઞાનમાર્ભિર્ભવતિ તદા અન્યોઽપિ પશ્યતિ સર્વત્રૈવ તિરોધાનનાશાત્ । તાદશમેતાઃ
 પરિચ્છિન્નં મત્સ્યા વૃદ્ધાન્તીતિ તાસામજ્ઞાનકલ્પનાર્થમાહ આકાશવદન્તરં વહિર્મૂતેષુ સન્તમિતિ ।
 યાદ્યામ્યન્તરવિવેકદેહુરપકાશ ઇતિ પૂર્વં નિરૂપિતમ્ । હૃદયેવાયમપિ । જન પદ્માકાશજ પ્રભલિન્નત્વમ્ ।
 એતાદશં સર્વત્રૈવ વિદ્યમાનમદૃષ્ટ્વા, આત્મનિ વિચારં સ્વત્ત્વા, ચેતનાંધ્યાપ્રદ્વા, સ્વાપરામ્ વૃદ્ધાન્તિ વન-
 સ્પતીન્ પમ્પચ્છુરિતિ । તે હિ વૈષ્ણવા ઇતિ । મૃદા અપિ વૈષ્ણવા પ્રથ દિ વિષ્ણુગર્ભે જ્ઞાનન્તિ, ન
 સ્વત્વત્વં તિપુણા અપ્યવૈષ્ણવાઃ ॥ ૪ ॥

તત્રાપિ પ્રથમં વિષ્ણુમહાશિવતાં ભેદે પ્રાપ્તાઃ અન્વત્યપ્તસ્રવટાસ્તાન્ વૃદ્ધાન્તિ દૃષ્ટ ઇતિ ।

ભગવાન્ માનતી હૃદી તેને સખી માનીને મળે ત્યારે અન્યતોમિલન થાય છે. આમાં પણ બીજી
 ગોપીજન આ ગોપીને ભગવાન્ તરીકે માનતી નથી એટલે તે ગોપીને વિશેષ વિજ્ઞાન થાય છે. આ
 પ્રમાણે ગોપીજનને વિશેષ વિજ્ઞાન થવાથી ભગવાનના તિરોધાનની રૂપા સ્ફૂર્તિ થાય છે.) ૩

તે વખતે ગોપીજનોએ શોધ કરી—ભગવાન્ ક્યાં છે એમ તેમણે શોધ કરવા માંડી. તેમાં પણ
 ગોપીજનોને ભગવાનના તિરોધાનની સ્ફૂર્તિ સંપૂર્ણપણે થઈ ન હોય એટલે ભગવાનની શોધ કરવામાં
 પણ તેઓ એક જ પ્રકારની વૃત્તિ ખાતર કરી શક્યાં નહિ એમ શુકદેવેણ ઉન્મત્તકવત્ એ પદમાં
 કહે છે. જેનો ઉન્માદ બહુવામાં નથી આવ્યો તે ઉન્મત્તકા કહેવાય છે; અથવા તો જેનો ઉન્માદ
 અંશજ ॥ તે ઉન્મત્તક કહેવાય છે. જેમ ઉન્મત્ત માણસ પોતાનું અને પારકું એમ વિવેક બળવતો નથી
 અને વસ્ત્ર વગેરે ખાતર કરતો નથી તેમ આ ગોપીજનો પણ વિવેકરહિત થઈ ગયાં અને એક
 વનમાંથી બીજા વનમાં ગયાં. વળી, ગોપીજનોએ ભગવાનની રૂપા શોધ જ કરવા માંડી એમ નહિ,
 પરંતુ ઉન્મત્ત માણસની માફક પૂછવા લાગ્યાં એમ શુકદેવેણ પમ્પચ્છુઃ એ પદમાં કહે છે. શુકદેવેણ
 ભગવાનના સ્વરૂપને ધરોગર લાલ્સે ॥ અને જેમના હાથ, પગ, મુખ, પેટ વગેરે આનન્દમય છે એવા
 કૃષ્ણ ભગવાનને ગળે ય સ્થિતિ કરતા બુલે છે. એ ભક્તિસહિત જ્ઞાન પ્રકટ થાય ત્યારે તો બીજાં પણ
 બુલે છે, કારણ કે ગળે ય ભગવાનના તિરોધાનનો નાશ થયો છે. ગળે ય સ્થિતિ કરેલા, અર્થાત્ બ્યાપક,
 કૃષ્ણ ભગવાનને આ ગોપીજનોએ મર્થાહિત—અબ્યાપક—માનીને તેમને વિષે પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યાં,
 ત્યાં તેમનું અજ્ઞાન જતાવવાને માટે શુકદેવેણ કહે છે કે આકાશવદન્તરં વહિર્મૂતેષુ સન્તમ્—
 આકાશની માફક આણીઓમાં બહાર અને અંદર રહેલા પુરુષને. આકાશ એ બહાર અને અંદર એ
 જેનો વિવેક કરે છે એમ પદોલાં—તુલીય સ્વપ્નમાં—કહેવામાં આવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે આ કૃષ્ણ પણ
 બહાર અને અંદર એ જેનો વિવેક કરનાર છે. આ કારણથી જ આકાશને ઘસતું લિટ્ટા કહેવામાં આવ્યું
 છે. આ પ્રકારના ગળે ય સ્થિતિ કરનારા કૃષ્ણ ભગવાનને ગોપીજનોએ એવા નહિ, આત્માને વિષે વિચાર
 કર્યો નહિ, ચેતન પદાર્થોને પૂછ્યું નહિ અને સ્થાવર પદાર્થોને પૂછ્યું એમ શુકદેવેણ વનસ્પતીન્ પમ્પચ્છુઃ
 એ શબ્દોમાં કહે છે. ગોપીજનોએ વનસ્પતિને ભગવાનને વિષે પૂછ્યું, કારણ કે વનસ્પતિ એ વૈષ્ણવ
 છે. ખરેખર, વૈષ્ણવો જ, મૂર્ખ હોય તો પણ, વિષ્ણુ ભગવાનની ગતિ લાલ્સે છે, પણ જેઓ વૈષ્ણવ
 નથી તેઓ, ભવે ને તેઓ પોતે ઘણા દોષિયાર હોય તો પણ, વિષ્ણુની ગતિ બળુતા નથી. ૪

અમાં વનસ્પતિઓને પ્રશ્ન પૂછવાની અંદર પણ પ્રથમ ગોપીજનો પીપ્પલો, પીપર અને વડ, જે
 લોકમાં વિષ્ણુ, બ્રહ્મ અને શિવના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયાં છે, તેમને દૃષ્ટા એ શ્લોકમાં પ્રશ્ન પૂછે છે:—

દષ્ટો વઃ કચિદશ્વત્યં વૃક્ષં ન્યગ્રોધ નો મનઃ ।
નન્દસુતુર્ગતો હૃત્વા પ્રેમહાસાવલોકનૈઃ ॥ ૫ ॥

અશ્વત્યો હિ વૈષ્ણવો વૃક્ષઃ, વિષ્ણુવત્ લોકે સન્માનમર્હતીતિ પ્રાવેષાયં જ્ઞાસતિ, તથાપ્યયં
જ્ઞાનઃ સ્વોત્તમભાવનયા ન જ્ઞાસતીતિ તદર્થં હેતુમૂલં નામાહ । અપ્સરિપ્રલમ્બિનિતિ અશ્વત્યઃ ।
લોકાસ્ત્વશ્ચે તિષ્ઠન્તિ, અભિસ્ત્વચ્ચતિષ્ઠતીતિ । ‘અગ્રો સ્વં કૃત્વા ચદ્યત્યેડતિષ્ઠા’ં’ હતિ ધૃતેઃ । તર્હિ
ગ્રાજાપત્યોડશ્ચર્ય ઇતિ તદ્દેશ્યથા ગ્રાજાપત્યો વૃક્ષઃ પ્રઘ્નવ્ય ઇતિ વૃક્ષં વૃચ્છન્તિ મુક્તેતિ । તત્રાપિ તત્કાજ્ઞાનં
નાજ્ઞા યદન્તિ । અયં હિ મનુષ્યાણામજ્ઞાનાયં પાવિત્ર્યશ્ચારણદુરતયઃ અપવિત્રઃ લોકાનામજ્ઞાનહેતુરેવ ।
જનઃ કથં વક્ષ્યતીતિ । ‘પજુના વૈ દેવાઃ સ્વર્ગં લોકમાવન્, યેમન્યન્વ મનુષ્યા નોડ્યામવિવ્યન્તીતિ,
તસ્ય કિરદિહત્ત્યા મેધં પ્રાશ્ચારચન્, સ વૃક્ષોડમવ’ં’ વતિ ધૃતેઃ । તર્હિ કર્મસન્દનચરહિતઃ વૈષ્ણવ-
ધર્મોપવેદ્યા શિવઃ પ્રઘ્નવ્ય ઇતિ તત્ત્વં ન્યમોચં વૃચ્છન્તિ ન્યગ્રોધેતિ । તત્કાપિ દૂષણમ્ । નિતરામગ્રા-
ણ્યથો યસેતિ । જતોડન્તે હીતમાયં વચ્છતીતિ જપ્રે ગમને હેતુર્મવિવ્યતિ । વઃ પુષ્પાકં સન્ધ્યાયં

હે પીપળા !, હે પીપર !, હે વડ !, તમે તમારા સંબંધીને—કૃષ્ણ
ભગવાનને—જોયા છે ? કારણકે નંદાપના પુત્ર પ્રેમપૂર્વક કારણ કરીને
અને દૃષ્ટિ નાખીને અમારૂં મન ચોરીને લઈ ગયા છે. ૫

પીપળો એ વૈષ્ણવ વૃક્ષ છે—પીપળાનો દેવતા વિષ્ણુ છે—અને તેને લોકમાં વિષ્ણુની માફક
સાદૃશ્ય માન—પૂજા—ધરે છે, એટલે તે ભગવાન ક્યાં છે એ ધણુ ખરૂં બાજુતો હરીઃ છતાં પણ આ જાડ
સ્તંભ છે, પોતાની બાતને ઉત્તમ માને છે, એટલે ભગવાન ક્યાં છે તે બાજુતો નહિ હોય એમ માનીને
ગોપીજનો તે જાડને પોતાને ઉત્તમતાનું જ્ઞાન છે તે સૂચવવા માટે તેનું હેતુમૂલ નામ—અશ્વત્ય—
કહે છે. જેમાં અશ્વ સ્થિતિ કરે છે તે અશ્વત્ય કહેવાય છે. લોકો તો અશ્વમાં સ્થિતિ કરે છે, જ્યાં
આમાં—પીપળામાં—તો અશ્વ સ્થિતિ કરે છે, કારણ કે ‘અશ્વ રૂપ ધારણ કરીને અશ્વત્યમાં રહ્યો તેથી
પીપળો અશ્વત્ય કહેવાય છે’ એ પ્રમાણેની શ્રુતિ છે.

તો પછી ‘અશ્વત્યનો દેવતા પ્રભાવતિ છે’ એ શ્રુતિને અનુસરીને પીપળાવા કારણ પ્રભાવતિ દેવતા
વાળા વૃક્ષને પ્રક્ષ કરવો ધરે છેઃ આમ વિચાર કરીને ગોપીજનો વૃક્ષ એમ કહીને ‘વૃક્ષ—પીપર—ને
ભગવાન વિષે પ્રક્ષ પૂછે છે. તેમાં પણ ગોપીજનો પીપર કાંઈ બાજુતો નથી એમ તેના નામનો પ્રયોગ
કરીને કહે છે. મનુષ્યો અજ્ઞાનમાં રહે તેટલા માટે પવિત્રતા દૂર કર્યા પછી આ જાડ ઉત્પન્ન થએલું છે.
અને તેથી તે અપવિત્ર હોઈ લોકોના અજ્ઞાનનું કારણ જ છે, તેથી આ જાડ—પીપર—રી રીતે ઉત્પન્ન
આપી શકશે ? પીપર અપવિત્ર અને અજ્ઞાનનું કારણ છે, કારણ કે “પશુ વડે દેવો, ખરેખર, સ્વર્ગમાં
ગયા. તેમણે વિચાર્યું કે ‘મનુષ્યો આપણી પાછળ આવશે’ તેમણે તે પશુનું માથુ કાપી નાખી લોહીની
ધારા ચઢાવી. આ લોહી જ ‘વૃક્ષ વૃક્ષ થયું.’ એ પ્રમાણેની શ્રુતિ છે.

તો પછી કર્મ સાથે જેમનો મંબંધ નથી અને જે વૈષ્ણવ ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર છે એવા
મહાદેવને પ્રક્ષ કરવો ધરે છે એમ જ્ઞાનીને મહાદેવરૂપ વડને ન્યગ્રોધ એમ કહીને ગોપીજનો ભગવાન
વિષે પ્રક્ષ પૂછે છે. આ વડના આકારમાં પણ હોય છે. આ જાડ ન્યગ્રોધ કહેવાય છે. જેમનો આગળનો
ભાગ ઘટ્ટ નીચે વાંધ તે ન્યગ્રોધ કહેવાય છે. તેથી જન્મે આ જાડ નીચે જ લાય છે, અર્થાત્ ભગવાનને
આગળ જવાનું કારણ મળે છે.

વઃ એટલે તમારા સંબંધી—ભગવાન—તમે જોયા ? (આ વૃક્ષોએ ભગવાનને જોયા હોય તો
ભગવાન પુરોના દર્શનના વિષય અને, અને તે રીતે તેમના સંબંધી બની શકાય.) કચિત્તો મર્ચ
પ્રક્ષની સંભાવના છે.

ભવતિઃ કિં દૃષ્ટઃ । પ્રજાતમાવનાંયાં કચ્ચિદિતિ । દૃષ્ટોડ્યામિઃ પૂર્વમ્, સર્વદૈવ યા, તતઃ કિં
 ભવતીનામિતિ ચેત્, નો મનઃ હૃત્વા ગત્ત્વ ઇતિ । ત્તુ સ વિણ્ણુઃ કથં પૌર્ય કરિષ્યતીતિ, તત્ત્વહુઃ
 નન્દસુનુરિતિ । નન્દસ્ય ચેત્ પુત્રો જાત્તા, ત્વા વત્કાર્યં કર્તવ્યમ્ । તે હિ દધિદુગ્ધાદિર્ચૌર્યં કુર્વન્તિ ।
 અતો મનશ્ચૌર્યમપિ નાત્યન્તં વિરોધિ । મર્ષનામાગ્રહણં વા । અત્ એવ હરણપર્વન્તં પ્રમુપુત્ર ઇતિ ન જ્ઞાતઃ ।
 અન્યથા મોગં પરિત્યજ્ય કથં ગચ્છેત્ । નન્વન્તઃશિત્તં મનઃ કથં યૃદ્ધીતમિત્યાશંચય, ત્રિવિધં મનઃ
 ત્રિભિરપિ ધર્મેર્દૃદ્ધીતયાનિત્યાહ પ્રેમહાસાવલોકનૈરિતિ । પ્રેમપૂર્વકદ્વાસ્યસહિતાન્વલોકનાનિ મનોહરાણિ ।
 ત્તમોરજાઃસત્ત્વભાષા ઉક્તાઃ । પ્રેમ્યા અન્તઃપ્રવેશઃ, દ્વાસ્યેન મદ્દ્વામ્, અવલોકનેન હરણમિતિ ॥ ૫ ॥

તેપામનુસારં મત્વા, પ્લે અનુસૂયપક્ષા મહાન્તોડમિ કાવચેન્વ્યા એવેતિ, ચે મહાન્તઃ પુષ્પવન્તઃ
 સુગન્ધાઃ, તાન્ વૃચ્છામ ઇતિ કુરવકાદીન્ વૃચ્છન્તિ કચ્ચિદિતિ ।

અમે ભગવાનને પહેલાં જોયા હતા, અથવા તો હૃન્મેશાં જ તેમનાં દર્શન કરીએ છીએ; પણ તેમાં
 તમારે—ગોપીજનોને—કું?—આ પ્રમાણે જો વૃક્ષો ગોપીજનોને કહે તો તેના ઉત્તરમાં ગોપીજનો
 કહે છે કે મો મમો દરખા મતા, અમારું મન હરણ કરીને તે ભગવાન્ નાસી ગયા છે.

અરે! એ તો વિષ્ણુ છે: તે શી રીતે ચોરી કર્યો?—એમ એ પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો ગોપીજનો
 કહે છે કે નન્દસુનુ, તે નન્દનો પુત્ર છે. અમારે ભગવાન્ નન્દના પુત્ર તરીકે જન્મ્યા છે ત્યારે તો તેણે
 નન્દનું કાર્ય કરવું જોઈએ. નન્દાદિ લોકો તો રહ્યાં, દ્વૃષ વગેરેની ચોરી કરે છે. તેથી ભગવાને જે
 અમારા મનની ચોરી કરી તેમાં બહુ વિરોધ નથી. અથવા તો ભગવાન્ ગોપીજનોના પતિ છે અને
 પતિનું નામ ન દેવાય એટલા માટે ગોપીજનોએ નન્દસુનુઃ—નન્દના પુત્ર—એ પ્રમાણે કહ્યું. આ
 કારણથી જ એમ જણાય છે કે ભગવાને ગોપીજનોના મનનું હરણ કર્યું ત્યાં સુધી ગોપીજનોએ
 ભગવાનને પોતાના શેઠના પુત્ર છે એમ માનેલા, તેમને ચોર તરીકે જાણેલા નહિ; (કારણ કે પોતાના
 સ્વામીનો પુત્ર ચોરી કરે નહિ એમ તેઓ માનતાં હતાં, પણ અંતે તો ભગવાન્ ચોર જ નીકળ્યા.)
 એ આમ ન માનીએ તો—એ ભગવાન્ ચોર નથી એમ માનીએ તો—ભોગનો લાજ કરીને તે કેમ
 આપ્યા તથા? (ચોર હોય તે જ ભોગનો લાજ કરીને આપ્યો તથા; ભગવાન્ તે પ્રમાણે આપ્યા ગયા છે
 તો તે ચોર જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.)

અરે! ગોપીજનોના શરીરની અંદર સહેલા મનનું ભગવાને શી રીતે હરણ કર્યું એમ જો શંકા
 કરવામાં આવે તો તેના સમાધાનમાં શુકદેવેલ પ્રેમહાસાવલોકનૈઃ એ શબ્દોમાં કહે છે કે ભગવાને
 ત્રણ પ્રકારના મનનું ત્રણે જ પ્રકારના ધર્મો વડે હરણ કર્યું. પ્રેમપૂર્વક દ્વાસ્યવાળાં અવલોકનો મનનું
 હરણ કરનારાં છે. આ પ્રમાણે તમસ્, રજસ્ અને સત્ત્વ એ ત્રણ લાવોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું; પ્રેમ
 એ તમસ્નો ભાવ છે, હાસ્ય એ રજસ્નો ભાવ છે અને અવલોકન એ સત્ત્વનો ભાવ છે. (જેનું મન
 જે પ્રકારનું હોય છે તેનું મન તે પ્રકારે ભગવાન્ હરણ કરે છે. જો મન તમઃપ્રધાન હોય તો ભગવાન્
 પ્રેમના પ્રાધાન્યથી તે મનનું હરણ કરે છે.) પ્રેમ વડે ભગવાન્ અંદર પ્રવેશ કરે છે, હાસ્ય વડે
 મનનું મદ્દ્વા કરે છે અને અવલોકન વડે હરણ કરે છે. ૫

પીપળો, પીપર અને વડ એ ત્રણ વૃક્ષોએ ઉત્તર ન આપ્યો એમ ત્યારે ગોપીજનોએ માન્યું
 ત્યારે ગોપીજનોએ વિચાર કર્યો કે આ વૃક્ષોનાં ફળ સુખ્ય—ઉપયોગી—નથી, અને આ વધાં વૃક્ષો
 મોટાં છે હતાં પણ તેમનો ઉપયોગ ક્ષત્રયજ્ઞોને જ કરવા યોગ્ય છે; તેથી જે મોટાં વૃક્ષો છે, જેમને
 પુષ્પ થાય છે અને જે આરી વાસવાળાં છે એવાં કુરબક વગેરે વૃક્ષોને ભગવાન્ વિષે ચાલો આપણે
 મશ પૂરીએ. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને ગોપીજનો કમિત્ એ શ્લોકમાં પ્રશ્ન પૂછે છે:—

કચિત્ કુરવકાશોકનાગપુત્રાગચમ્પકાઃ ।

રામાનુજો માનિનીનાં ગતો દર્પહરસ્મિતઃ ॥ ૬ ॥

કુરવકાશોકૌ કમોદીપકૌ । પદે કામચાણપુષ્પાઃ । નાગો નાગકેસરઃ, પુત્રાગચમ્પકચ
અભિસુગન્ધપુષ્પાઃ । તે દિ કામિનિં વ્યવર્તયન્તિ । અસઃ પચ્ચાપ્યેતે જ્ઞાસન્તીતિ । રામાનુજઃ કચ્ચિદ્ધ-
ર્પહરિટ્ટ इति वृच्छन्ति । પૂર્વવેવ પ્રયોજનકવનમ્ । માનિનીનાં દર્પહરં સ્મિતં યસ્ય । વ્યર્પમેવ
ગથો ભગવાન્, સ્મિતમાત્રેણેવ દર્પો ચચ્છતિ, કિં ગમનેવ । અર્થં તુ નાણ્ણેવ, યતો રામાનુજઃ વલમદ્ર-
જાતા, ભર્તૃનામ ન માહ્યમિતિ । વર્યં સર્વા માનિન્યા સિવાઃ । અતોઽસદર્પદનતાર્યં ગતઃ ।
પ્રાવેર્ણેતેન દટ્ટઃ । કુત્સિતરવાત્ કં મુલ્લં યસ્ય । તેદનપ્રિયોઽયમ્ । અત્રોકચ્છ શોકનાશક યથ, ન તુ
ક્લષ્પિત્ મુલ્લં પ્રવચ્છતિ । નાગોઽયં નાગૈવ મયાનકઃ । ગજપદ્મેઽપિ પુંચામપિ નાગઃ । ચમ્પકોઽપિ
પરિણામવિરસઃ । અપ્પલાઘેતે ॥ ૬ ॥

પૂર્વોક્તસ્યપુષ્પાઃ, એતે અપ્પલાઘઃ । કલ્પપુષ્પામ્યાં નાનાવિવલિનિયોગસંભવાદ્દાતાં મત્વા,
હુલ્લાસહુભયં નાહીતિ ભગવદીયત્વેન પ્રસિદ્ધાં વૃચ્છન્તિ કચ્ચિદિતિ ।

હે કુરવક !, હે અશોક !, હે નાગ !, હે પુત્રાગ !, હે ચંપક !,
સ્મિતભાવથી માનિની સ્ત્રીઓના ગર્વ હરનારે બળદેવજીના નાનાસાઈને
તમે જતાં જોયા ? ૬

કુરવક અને અશોક એ બે વૃક્ષો કામને વધારનારાં છે. આ કુરવક વગેરે વૃક્ષોનાં પુષ્પો કામદેવનાં
પ્રાણુ છે. નાગ એટલે નાગકેસર. નાગ, પુત્રાગ અને ચંપક એ ત્રણ વૃક્ષોનાં પુષ્પો બહુ સુગંધિ છે.
તે કામી પુરુષને બીજા કાર્યમાંથી ખટકાવે છે. આથી આ પાંચે ચ વૃક્ષો ભગવાન્ ક્યાં ગયા છે તે બધાંતાં
હશે. બળદેવજીના નાના સાઈને તમે જોયા છે એમ ગોપીજનો વૃક્ષોને પ્રશ્ન પૂછે છે. પહેલાં જેમ
ગોપીજનોએ, ભગવાન્ પોતાનું મન હરણ કરીને નાચી ગયા છે તેટલા માટે, વૃક્ષોને ભગવાન્ વિશે
પ્રશ્ન પૂછ્યો, તેમ આ રસોડમાં પણ તેમણે તે જ કારણથી વૃક્ષોને ભગવાન્ વિશે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે.
ભગવાનને હર્ષહરસ્મિત કહેવામાં આવ્યા છે; અર્થાત્ જેમનું સ્મિત માનિની સ્ત્રીઓના ગર્વનું હરણ
કરનાર છે એવા ભગવાન્. ભગવાન્ નકામા જ જતા રહ્યા; એમના ફક્ત સ્મિતથી જ દર્પ ચામ્યો જાય
છે, તો પછી ભગવાનને નાચી જવાની રીત જરૂર હતી? ભગવાનને કોઈનો ભય તો જ નહિ, કારણ કે
તે રામાનુજ—બળદેવજીના નાનાસાઈ—છે. પોતાના પતિનું નામ ન લેવાય એટલા માટે ગોપીજનોએ
ભગવાનને માટે રામાનુજ એ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો. અને બધાં ચ માનિનીઓ છીએ; તેથી અમારા
ગર્વનો નાશ કરવાને માટે ભગવાન્ જતા રહ્યા. ઘણુંબધું આ વૃક્ષોએ ભગવાનને જતાં જોયા નથી;
કારણ કે આ કુરવક (કુન્ડરચક) ને ખસણ શબ્દથી ક—મુખ્ય—મળે છે; તેને રડવું મળે છે. આ
અશોક (અન્નશોક) રોડેનો જ નાશ કરે છે, પણ કોઈને સુખ આવતો નથી. આ નાગ પોતાના
નામથી જ ભય ઉત્પન્ન કરે છે. નાગનો અર્થ હાથી કરવામાં આવે તો પણ તે—પુત્રાગ—પુરુષોમાં
પણ હાથી છે. અર્થાત્ તે બહુ અભિમાની હોવાથી અમને ઉત્તર નહિ આવે. ચંપક પણ પાંચે એટલે
રસ વગરનો થઈ જાય છે. આ બધાં વૃક્ષોમાં ઉપર જણાવેલા દોરો છે તે ઉપરાંત બીજા પણ દોષ
અને તે એ કે તેમને ફળ નથી. ૬

પાંચમા રસોડમાં જણાવેલાં વૃક્ષોને પુષ્પ નથી, અને છઠ્ઠા રસોડમાં જણાવેલાં વૃક્ષોને ફળ નથી.
પુષ્પો શોભા આપનારાં છે, એટલે જે વૃક્ષોને પુષ્પ નથી તેમજમાં શોભા નથી; અને જે વૃક્ષોને ફળ
નથી તે વૃક્ષોને પૂછવામાં આવતો પ્રશ્ન પણ નિર્દિષ્ટ ભય છે. ફળ અને પુષ્પ એ બેનો અનેક પ્રકારનો
વિનિયોગ સંભવે છે એટલે આ બધાં વૃક્ષો ભગવાન્ વિશે કાંઈ બાબતો નથી એમ ગોપીજનોએ માન્યું.

કવિતુલસિ કલ્યાણિ ગોવિન્દચરણપ્રિયે ।

સહ ત્વાઽલિકુલૈર્વિવ્રત્ દૃષ્ટસ્તેઽતિપ્રિયોઽચ્યુતઃ ॥ ૭ ॥

તુલસીતિ સમ્પ્રેયનં સલીગિવ મત્વા । સા ચેત્ ધૂર્વસમ્વન્ધસરણેન મત્તેય મગવન્તં મજેત્,
તદા રસો ન પુષ્ટ ઇતિ તાં મગવત્પત્નીં મન્યમાના બાહુઃ કલ્યાણીતિ । ઇવમપિ સતિ મત્તિપ્રવાનેત-
સ્મદાવપેક્ષ્યા લુલ્કટેભાહુઃ ગોવિન્દચરણપ્રિય ઇતિ । કિન્ન, તવ દર્શને ઉપાયોપસિ । ત્વત્સજાતી-
યસ્ય તવ વિષમાનત્વાત્ । સજાતીયો હિ સજાતીયં માર્ગલં દૃષ્ટ્વા ગચ્છતિ । તદાહુઃ । અલિકુલૈઃ સહ
હવાત્વાં વિવ્રત્ દૃષ્ટ ઇતિ । કિન્ન, તે મગવાનતન્તં પ્રિયઃ, ચવાનેન માર્ગેન મતઃ સ્યાત્, અવશ્યં
હવાત્ દૃષ્ટઃ સ્વાવિતિ ॥ ૭ ॥

તત્પ્રાપ્યકર્ષિ મત્વા, ર્યં સપત્નીયત્ સ્વોત્કર્ષં સ્વાપયન્તી કથમન્યાધ્યો વક્ષ્યતીતિ, સાધારણ્યઃ
સ્ત્રિય પવાસાત્કમુપકારિણ્ય ઇતિ, તાઃ વૃચ્છન્વિ માલતીતિ ।

માલત્યદર્શિ ચઃ કવિત્ મલ્લિકે જાતિ યૂથિકે ।

પ્રીતિં ચો જનયન્ યાતઃ કરસ્પર્શન માધવઃ ॥ ૮ ॥

અને વિચાર કર્યો કે તુલસીનો ફળ અને પુષ્પ એ જાણે ચ રીતે ઉપયોગ સંભવતો નથી એટલે તે
ભગવદીય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, માટે તેને પ્રશ્ન પૂછવા હો. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને ગોપીજનો
તુલસીને કવિત્ એ શ્લોકમાં ભગવાનને વિષે પ્રશ્ન પૂછે છેઃ—

હે તુલસી ! હે કલ્યાણી ! હે ભગવાનના ચરણ ઉપર પ્રીતિ
રાખનારી ! અમરોની સાથે તને ધારણ કરનારા, અને તને અસંત પ્રિય
એવા અચ્યુતને તેં બોલા છે ! ૭

‘હે તુલસી !’ એ પ્રમાણે ગોપીજનોએ જે સંબોધન કર્યું તે તુલસીને પોતાની સખી માનીને કર્યું
છે. પહેલાંનો સંબંધ—ભગવાનના ચરણારવિન્દની સેવા કરવાનો સંબંધ—ચંભારીને જે તુલસી
ભક્તની માફક ભગવાનનું ભજન કરે તો રસ પુષ્ટ થાય નહિ; તેટલા માટે તુલસીને ભગવાનની પત્ની
માનીને ગોપીજનો કહે છે કે કલ્યાણિ. આમ હોવા છતાં પણ, તુલસીમાં ભક્તિ પ્રધાન છે તેથી તે
અમારા કરતાં ઉત્તમ ॥ એમ ગોપીજનો ગોવિન્દચરણપ્રિયે એ શબ્દમાં કહે છે. વળી, તારી પાસે
ભગવાનનું દર્શન કરવાનો ઉપાય પણ છે, કારણ કે તારા જેવી બીજી વસ્તુ, તુલસી, ત્યાં—
ભગવચ્ચરણમાં—છે. એક પદાર્થ પોતાના જેવા બીજા પદાર્થને રસ્તામાં ઉલેલો ભેળવે ત્યાં જાય છે.
(તું પણ તુલસી હું, અને તારી સહાવીય તુલસી ભગવાનના ચરણમાં ભેળવે તું ત્યાં જાય અને તને
ભગવાનનાં દર્શન થાય એ સ્વાભાવિક છે.) આ વાત શુકદેવજી અલિકુલૈઃ સહ ત્વા ત્યાં વિવ્રત્ દૃષ્ટા—
અમરોની સાથે તને ધારણ કરનારા તે બોલા ?—એ શબ્દોમાં કહે છે. વળી, તને ભગવાન પુણ્ય પ્રિય છે;
જે ભગવાન આ માર્ગે ગયા હોય તો તેં જરૂરી તેમને બોલા હોય. ૭

ગોપીજનોએ તુલસીને પ્રશ્ન પૂછ્યો, તે પણ તેમને ગમ્યો નહિ, કારણ કે ‘આ તુલસી પોતાની
ઐશ્વર્ય દેખાડે છે એટલે બીજી સ્ત્રીઓને ભગવાન વિષે તે શી રીતે કહી શકશે’ એમ ગોપીજનોને
વિચાર આવ્યો. તેમણે ફરીથી વિચાર્યું કે સાધારણ સ્ત્રીઓ જ અમારા ઉપર ઉપકાર કરશે. આ પ્રમાણે
વિચાર કરીને ગોપીજનો માલતિ એ શ્લોકમાં તે બધાને પ્રશ્ન પૂછે છેઃ—

હે માલતી ! હે મલ્લિકા ! હે બધા ! હે બુદ્ધ ! હાથના સ્પર્શથી
તમને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરતા માધવ ગયા તે તમે બોલા ? ૮

હે માલતિ ઘઃ યુષ્મામિઃ શ્વેતકં નાનારૂપામિઃ દૃષ્ટઃ કચિત્ । તયૈવ મહિષે, દે જાતિ, હે યુધિકે । પતાશ્રવ્યો લતાઃ જાતેસુગન્ધપુષ્પાઃ મગરવિગ્રહઃ । અતઃ ઘઃ યુષ્માકં કરસ્પર્શેન પ્રીતિં જનયન્ પુષ્પાવચયં હર્ષન્ માધવો લક્ષ્મીસહિતઃ । લક્ષ્મ્યા સહ વિદ્યસિ, અતલસ્યાઃ ચૂડાનગ્વનાયં પુષ્પાવચય આવશ્યકં ઇતિ ॥ ૮ ॥

નતુ યવપ્યેતાઃ શિયઃ, વઘાપ્પલા ઇતિ, અલ્પા ઇતિ, સ્વાયંપરા ઇતિ, લક્ષ્મીપદ્મપાતિવ્ય ઇતિ ન વદિપ્યન્તીતિ જ્ઞાત્વા આધ્રાવીનલુચમાન્ શ્ચન્તિ ચૂતેતિ ।

ચૂતપ્રિપાલપનસાશનકોવિદારજમ્બવકવિલ્વવકુલાન્નકદમ્બનીપાઃ ।

યેઽન્યે પરાર્થમ્બકા યમુનોપકૂટાઃ શંસન્તુ કૃષ્ણપદર્યાં રહિતાત્મનાં નઃ ॥૧॥

ચૂતાશૌ મધુરામ્લપ્રકૃતિશૌ । કાલમિત્રફલૌ વા । પ્રિયાલલ્લુ યંત્રેષ્યપિરત્સુતઃ । પનસો મહાફલઃ । અન્યે શાશનાવલો વૃક્ષાઃ પુષ્પન્નપ્રધાનાઃ । કિં વતુના । અન્યેઽપિ યૈ મધુરાદયઃ । પરાર્થમેવ જન્મ યેનાં તે પરાર્થમ્બકાઃ । મિત્ર, યપિ સર્વં યથા વૃક્ષાઃ પરાર્થજન્માનાઃ, તત્રાપિ યૈ યમુનોપકૂટાઃ યમુનાયા વપદ્મે વપલ્લિન ઇવ તિદ્યન્તિ તે શ્રવશ્ચં મગરન્તં પદ્યન્તિ ચ । અતઃ

હે માલતિ ! તમે બાંધો યે—ભૂદા ભૂદા રૂપવાળાં દરેકે—ભગવાનને બેઠા ? તેજ પ્રમાણે હે મહિષ !, હે લજ્જ !, હે ભુજ ! તમે બાંધો યે ભગવાનને બેઠા ? આ ચાર લતાઓ બહુ સુગન્ધિ પુષ્પોવાળી છે અને ભગવાનને પ્રિય છે. તેથી ઘ —તમને—માધવ—લક્ષ્મી—નહિત ભગવાન—હસ્તાના સ્પર્શથી પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે—તમારું પુષ્પો ભગવાન પોતાના હસ્ત વડી ચૂટે છે અને તે રીતે હસ્તસ્પર્શથી તમને આનન્દ આપે છે. ભગવાન લક્ષ્મી—ની આથે નિહિત કરે છે, તેથી તેમનો—લક્ષ્મી—લક્ષ્મી—લક્ષ્મી બાંધવા માટે પુષ્પોને ચૂંટવાની જરૂર હોય છે. ૮

તે હે આ માલતી વગેરે લતાઓ ત્રીઓ છે, કયાં પણ તેમને રૂઝ નથી, તે અરુપ છે, સ્વાયંપરાયણ છે, પણ છાયા, રૂઝ વગેરે આપીને લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવાની નથી, અને લક્ષ્મી—તે જ મહાપાત કન્યાથી છે, અર્થત્વ ધનવાન મહાસુત જ આ લતાઓનો ઉપયોગ કરી શકે છે, આથી તે આપણને ઉત્તર નહિ આપે એમ ગોપી—જનોએ ભરણું. તેથી તે ચૂત્ત એ શ્લોકમાં આજ વગેરે ઉત્તમ વૃક્ષોને ભગવાન વિષે પ્રશ્ન પૂછે છે—

હે આંબા !, હે ગયલુ !, હે પનસ !, હે આશન !, હે કોવિદાર !,
હે ભંપુડા !, હે આકડા !, હે બીલી !, હે બકુલ !, હે આંબાસાંઓ !,
હે કંદંબ !, હે નીપ !, તથા બીજના ઉપર ઉપકાર કરવાને માટે ઉત્પન્ન
થએલાં અને શ્રીયમુનાજીના તટ ઉપર આવેલાં હે અન્ય વૃક્ષો !, આનન્દહિત
એવાં અમને ભગવાનનો પત્તો દેખાડો. ૯

અત એ મીઠી આંબો છે, અને આજ એ યાદો આંબો છે, ત્યથા તો તે બગેરે ભૂદે ભૂદે મમથે રૂઝ આવે છે. પ્રિયાત—રાખલુ—તો બી—જમાં પણ અધિક રમવાની હોય છે પનસને મોટાં રૂઝ હોય છે. આશન વગેરે બીજાં વૃક્ષોમાં પુષ્પ અને રૂઝ પ્રધન છે. વધારે શું કહેવું ? બીજે પણ મધુક વગેરે વૃક્ષો છે. બી—જને માટે જ તેમને જન્મ છે તે પરાર્થમરુદ કહેવાય છે. વળી, તે હે બાધવ વૃક્ષો ઉપકાર કરવાને માટે ઉત્પન્ન થએલાં છે, તેમાં ય પણ જે યમુનોપકૂટ છે, જે શ્રીયમુનાજીના તટ ઉપર તપસ્વીઓની આશ્રિ નિહિત કરે છે, તે સો અવશ્ય જ ભગવાનને ભુજે છે અને બીજને તે પ્રમાણે જન્મ આપે છે. તેથી તે વૃક્ષો ! તમે અનન્દ એવા ભગવાનનો પત્તો બગાવો, એથી ભગવાન ક્યે મને મયા એ અમે બરોબર ભાણીએ. બાંધો વૃક્ષો ગોપી—જનોના ઉપર સ્થા કરે તેટલા માટે ગોપી—જનો કહે ॥ ૯

સદાનન્દસ્ય પદવીં શંસન્તુ । યથાસ્મદ્વદયે સમાયાતિ । ધ્યાર્યમાહુઃ રહિતાત્મનામિતિ । પેચિન્
ગૃહરહિતાઃ ધનરહિતાઃ દેહરહિતા વા ધયં ત્વાત્મરહિતા ય્વ । અતઃ સર્વાપેક્ષયા ધયં દીનાઃ । અતઃ
કૃષ્ણપદવીમસદયે શંસન્તુ ॥ ૧ ॥

પ્રથમતિવિલાપે દીનતાયામાવિષ્કૃતાયાં મૂમૈ મગવચરણારવિન્દાનિ દટ્ટાનિ, તદા મૂર્ગિ સ્તુપતિ
કિં તે કૃતમિતિ ।

કિં તે કૃતં ક્ષિતિ તપો ચત કેશવાંઘ્રિસ્પર્શોત્સવોત્પુલકિતાઙ્ગરુહૈર્વિભાસિ ।
અપ્યંઘ્રિસંભવ ડરુક્રમવિક્રમાદ્વા આદો ધરાદવપુપા પરિરમ્મણેન ॥ ૧૦ ॥

હે ક્ષિતિ તે ત્વયા કિં યા તપઃ કૃતસ્મ । અસ્માભિરપિ તપઃ કૃતમેષ પરં નૈયં ફલમતુમૃતમ્ ।
સર્વથા પુણ્યકૃતિરેકેણ નેષ્ઠસિદ્ધિઃ, સુતરાં ભગવદ્દશ્નના । સ્વસ્ય તદમાયનાદ્દશ્ન ઘટેતિ સ્નેહે । ન
કેવલં તપ પાદસમ્બન્ધમાત્રં કિન્ત્યન્યેડપિ ભાવા દશ્યન્ત્વ દશાહુઃ । કેશવસ્ય પ્રદાદેરપિ મુક્તિવાતુઃ
મદ્દમાર્થિતચરણારવિન્દસ્ય ંઘ્રિસ્પર્શેન ઉત્સવો યસ્યાઃ । સ્નેહો દશ્યત યથ, અન્યથા પદાનિ સ્પર્શાનિ
ન ભવેયુઃ । અન્યોપ્યુત્સવો દશ્યતે, ઉત્પુલકિતા ચ । સર્વથા દૂર્યાકુરા બરિષ્ઠતા સ્તિ અઙ્ગરુહૈઃ
રોમાઙ્ગૈઃ દૃત્વા વિશેષેણ ભાસિ । હરપુલકિતાઙ્ગરુહૈર્વા । ંઘ્રિસ્પર્શોત્સવા વિભાસિ । નતુ સર્વત્રેય

રહિતાત્મનામ્—અમે આત્મા નિનાર્ના છીએ. કેટલાક ઘર વગરના હોય છે, કેટલાક ધનવગરના હોય છે,
કેટલાક દેહ વગરના હોય છે; પરંતુ અમે તો આત્મા વગરનાં જ છીએ. તેથી યીજી બધા કરતાં અમે
વધારે દીન—ગરીબ, દયાને પાત્ર—છીએ. આ ક્ષરણુથી અમારે માટે હે વૃક્ષો ! તમે કૃષ્ણનો પત્તો
બતાવો. ૬

આ પ્રમાણે ક્યાંદે ઓપીજનોએ વશુો વિલાપ કર્યો અને દીનતા પ્રકટ થઈ ત્યારે ભૂમિ ઉપર ભગવાનનાં
ચરણારવિન્દો તેમણે ભેધાં. તે સમયે ઓપીજનો કિં તે કૃતમ્ એ પ્રશ્નોકર્તા ભૂમિની સ્તુતિ કરે છે—

હે પૃથ્વી ! તે શું તપ કર્યું છે ? તારા રોમે રોમે પુલકિત થવાથી
કેશવના ચરણુના સ્પર્શના ઉત્સવવાળી તું શોભે છે. એ ઉત્તન શું ચરણુ
સ્પર્શથી થયો છે ? કે વામનજીએ પૃથ્વી ઉપર ચરણુ મૂક્યું તેથી થયો છે ?
કે વરાહ પ્રજાના આર્થિગનથી થયો છે ? ૧૦

હે પૃથ્વી ! તે શું તપ કર્યું છે ? અમે પણ તપ કર્યું જ છે, પણ આ પ્રદારના રૂઝનો અમને
અનુભવ થયો નથી. પુણ્ય વિના ઇષ્ટસિદ્ધિ કોઈ પણ પ્રકારે થતી નથી, તેમાં ય પણ આશ કરીને
ભગવાન વિશે જ્ઞાન આપે એવી ભગવાનની પગલીઓરૂપી ઇષ્ટસિદ્ધિ તો પુણ્ય વિના થતી જ નથી. પોતાની
ઇષ્ટસિદ્ધિ થઈ નથી એમ માનીને ઓપીજનોને વત—અરે—એ પ્રમથ્ણે એટલાય છે. હે પૃથ્વી ! તને
કેવળ ભગવાનના ચરણુનો સંગમ થયો છે એટલું જ નહિ પરંતુ બીજા પણ ભાવો તારામાં ભેવામાં
આવે છે એમ ઓપીજનો કહે છે. કેશવ જોટલે શ્રદ્ધા અને મહાદેવને પણ શુદ્ધિ આપનાર પ્રભુઃ
જેમના ચરણુરવિન્દની આર્થના પ્રદાતા અને મહાદેવ કરે છે તે કેશવ. આવા કેશવના ચરણુના સ્પર્શથી
ઉત્સવ—આનન્દ અને પરસેવો—જેમને થયો છે એવી પૃથ્વી. ઉપર પરસેવો દેખાય ॥ જ, નહિ તો
ભગવાનનાં પગલાં સ્પર્શ હોઈ શકે નહિ. બીજો પણ ઉત્સવ—આનન્દ—પૃથ્વીમાં ભેવામાં આવે છે.
પૃથ્વી પુલકિત થઈ છે. અથવા તો બીજી રીતે પણ અન્વય કરી શકાય છેઃ હે પૃથ્વી !, ઉત્પુલકિત—ઝાંઝા
યજેલા—રોમને ટીપે ભગવાનના ચરણુના સ્પર્શના ઉત્સવવાળી તું શોભે છે.

પુલકો દ્વયતે વદિ કેસ્યાંત્રિસર્પેન સ્યાત્ વત્રૈકદેશે સ્થાત્ સ્વેદવસિત્વાશ્ચ હેત્વન્તરમુલ્લેક્ષન્તે અપ્યં-
મિસંભવ ઉલ્કમાદ્દેતિ । અપીતિ સંયાવનાયમ્ । અનેન ચરણસ્વર્ણેન પૂર્વસ્થિતચરણસ્પર્શઃ સ્મૃતઃ ।
સ તુ સર્વત્ર ભૂમૌ વ્યાપ્તઃ । અતસ્તેન અંધ્રિણા સંમવો યસ્ય વ્તસવસ । ચક્રક્રમઃ ત્રિવિક્રમઃ । તસ્ય
વિક્રમાત્ પદવ્યાસાદ્દેતિ તત્રાપ્યનિર્ધારઃ । ન હિ ચરણં સંયન્ધમાત્રેણ સંમોગરહિતેન સાત્ત્વિકભાવરૂપ
વ્તસવો રોમાશ્ચો ભવિતુમર્હતિ । તદર્થે પક્ષાન્તરમાશ્ચક્રો આહો વરાહવપુષઃ પરિરમ્ભજેનેતિ । અનેન
સ્વસમાનતા ચ વર્ણિતા ॥ ૧૦ ॥

एवं स्थावरान् ॥॥ जङ्गमान् वृक्षान्ति अपीति ।

अन्वेणपवपुपगतः प्रिययेह गात्रैस्तन्वन् दृषां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो वः ।

कान्ताङ्गसङ्गकुचकुम्भरञ्जितायाः कुन्दरुजः कुलपतेरिह वासि गन्धः ॥ ११ ॥

हे યજ્ઞપતિ કળ્પસારપતિ, પ્રિયયા કયાચિત્ લક્ષ્યા અન્યયા યા ઉપગતઃ મિલિતઃ કૌસહિતા,
અનેન માર્ગેણ ગચ્છન્, સ્વગાત્રૈઃ સ્વાવયવૈઃ, મવત્તીનાં દૃશાં સુનિર્વૃત્તિં તન્વન્ દૃષ્ટા કવિત્ ।
અનેનૈવ માર્ગેણ ગત્ત્વ ઇતિ ચરણારવિન્વર્ણનાત્ નિશ્ચીવતે । યદિ દૃષ્ટો ભવેત્, વદા અસ્મામિરપિ દ્રુપું
શક્ષ્યત્ ઇતિ । ત્વં ત્વન્વલ પત્રી અભાકં ચ સર્ણી મવસિ । અવ જાહુઃ હે સહીતિ । સપિત્વં

અરે, અરે ય પુલક જોવામાં આવે છે, જો દેશવ્યા અરજુના સ્પર્શથી પુલક હોય તો પરમેશ્વરી
માફક કોઈ જ કાગમાં તે પુલક હોવો બેઠાં જોમ શંકા કરીને ગોપીજનો બીજું કારણ જાણવુંસંમત
ઉપાસનવિક્રમાદ્વા એ સપ્તેમાં કહે છે. અપિનો અર્થ સંભાવના છે. પૃથ્વીને યજ્ઞેલા આ ભગવાનના
અરજુના સ્પર્શથી પહેલાંના અરજુસ્પર્શનું સ્મરણ થાય છે. તે અરજુસ્પર્શ તો ભૂમિ ઉપર અર્ધે બદપેલી
હતો. તેથી તે અરજુથી ઉત્પત્તિ છે જેની જોવો અંધિરંભય ઉત્સવ. ઉલ્કક્રમ એટલે ત્રિવિક્રમ—પ્રથમ
પગલાં કરનાર વામનહ. તેમના વિક્રમથી—પ્રથમ મૂકવાથી—આ આનન્દ થયો છે ? જા પદનો પ્રયોગ
કરવામાં આવ્યો છે એટલે આ ભાગવતમાં પણ ગોપીજનોને નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. ભગવાનના દેવજ
અરજુના સ્પર્શથી જ, સંભોગ કર્યા વિના, પૃથ્વીને સાત્ત્વિકભાવરૂપ ઉત્સવ, રોમાંચ, સંકપી શકતો
નથી. તેથી ગોપીજનો બીજું કારણ કહીને કહે છે કે આહો વરાહવપુષઃ પરિરમ્ભજેન—અથવા તો
વરાહ અવતાર ધારણ કરનાર પ્રજુના આલિંગનથી તમને આનન્દ થયો છે ?—આમ કહેવાથી પૃથ્વી
ગોપીજનોની સમાન છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ૧૦

આ પ્રમાણે સ્થાવર પદાર્થોને પ્રજા પૃથ્વીને બંગમ—હાલતા ચાલતા—પદાર્થોને ગોપીજનો સપિ
તે શ્લોકમાં પ્રજા પૂછે છે:—

હે મૃગલી ! હે સખી ! પ્રિયાની સાથે અહીંથી જતા અને પોતાનાં
અવયવોથી તમારા નેત્રોને આનન્દ આપતા ભગવાનને તમે જોયા છે !
કારણ કે પ્રિયતમાના અંગસંજના સમયે તેના સ્તન ઉપરના કુંકુમથી રંગાયથી
ગોદુલપતિની કુંદપુષ્પની શાખાની સુગંધ અહીં આવે છે. ૧૧

હે જોશુપત્રી—કૃષ્ણસાર નામના હરજુની પત્ની—! પ્રિયાની સાથે—કેષિક લક્ષ્મીની સાથે અથવા
તો બીજી કોઈ સ્ત્રી સાથે—આ રસ્તે જતા, અને પોતાના ગાત્રોથી—અવયવોથી—તમારં નેત્રોને ઘણો
આનન્દ આપતા ભગવાન તમે જોયા છે ? ભગવાન આજ ગાંધે ગયા છે એમ એમનાં અરજુસ્પર્શના
દર્શનથી નિશ્ચય થાય છે. જો તમે ભગવાનને જોયા હોય તો અર્ધે પણ એમને બેઠા શકીએ તું તો
ગોપીજનો પત્રી છે અને અમારી સખી છે; તેથી ગોપીજનો કહે છે કે હે સપ્તિ. ગોપીજનો મૃગલીને
સખી તરીકે માને છે એનું કારણ જો કે અમેને કૃષ્ણ ઉપર પ્રેમ હતો, અને અમેને ભય હતો અને

કળ્યાનુરક્ત્યા નેત્રતુલ્યત્વેન મીઠવાદિધર્મઃ । જન્યથા ભયતીનાં વિકસિતનયનાનિ ન મયન્તીતિ ।
નનુ કૃતલીલઃ કિમિતિ પ્રાર્થ્યતે, તથાહુઃ અચ્યુત इति । નનુ કથં જ્ઞાયતે પ્રિયયા ઉપગત इति, તથાહુઃ
કાન્તેતિ । કાન્તાયા અક્ષસક્તે ચતુકચયોઃ કુકુર્મ તેન રક્ષિતાયાઃ કુન્દસ્રજઃ કુન્નરુપમાઢાયાઃ
ગોકુલપત્તેઃ સમ્યન્ધિન્યા હ્રહ ગન્ધો યાતિ । આર્દ્રશ ગન્ધઃ આર્દ્ર કુકુર્મ ધ્રાપયતિ । સાત્ત્વિકમાવા-
દેવાર્દ્રતા । અતો જ્ઞાયતે પ્રિયયા સન્નત इति ॥ ૧૧ ॥

અર્થે હરિણપત્ની વૃદ્ધા ક્ષયે મરેરસમીપે વક્રુમશકેતિ પૂર્વ મગવત્સુતાન્ યુજ્ઞાન્ દૃષ્ટન્તિ ઘાદુમિતિ ।
ઘાદું પ્રિયાંસ ઉપધાય ગૃહીતપદ્મો રામાનુજસ્તુલસિકાલિકુલૈર્મદાન્ધૈઃ ।
અન્વીયમાન હ્રહ ચસ્તરયઃ પ્રણામં કિં વામિનન્દતિ ચરન્ પ્રણયાવલોકૈઃ ॥૧૨॥
પ્રિયાયા અંસે ઘાદુમુપધાય ક્ષિતીવેન હજેન ગૃહીતપદ્મઃ રામાનુજો નિર્ભયઃ તુલસિકાયાઃ
સન્ધન્ધિનો બેડલયઃ તેવાં કુલૈઃ કૃત્વા અન્વીયમાનઃ પદ્માદ ગમ્યમાનઃ । દે સ્તરયઃ । પૂર્વ મગવત્
મત્તરવેન લુતાઃ, અતો ભયક્રિઃ કૃતં પ્રણામમિહૈવ કિમમિનન્દતિ, ન વેતિપ્રશઃ । પ્રિયાંસે ઘાદુ-
મુપધાયેતિ સમતંયા ગમનેન લક્ષ્યતે । ઇમયોઃ પદાનાં પદ્મવાકારેણ ગમવાત્ । કદાચિત્ પદાનાં

ભગવાનનાં ગાત્રોથી નેત્રને આનન્દ થતો હતો એટલે બન્નેનાં નેત્રો પણ સરખાં હતાં. બે મૃગલીઓને
ભગવાનનાં દર્શન થયાં ન હોત તો તેમનાં નેત્રો વિકસિત થત નહિ. (પણ તેમનાં નેત્રો આનન્દથી
વિકસ પામ્યાં છે, એટલે સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તેમણે ભગવાનને જોયા છે.)

ભગવાને તો ક્ષીલા કરેલી છે તો પછી તેમની તમે પ્રાર્થના શા માટે કરો છો ?—આ પ્રમાણે બે
ગોપીજનોને કહેવામાં આવે તો તેના ઉત્તરમાં તેઓ કહે છે કે અચ્યુતા—ભગવાન્ અમ્યુત છે.
ભગવાન્ પ્રિયાની સાથે બધા જોમ તમે શી રીતે બળ્યું ?—જોમ બે ગોપીજનોને પૂછવામાં આવે તો
તેના ઉત્તરમાં તેઓ કહે છે કે કાન્તા. કાન્તા—પ્રિયતામા—ના અંગના સંબ વખતે સ્તનો ઉપર જે
કુંકુમ હતું તેનાથી રંગાયલી ગોકુલપતિ ભગવાનની કુન્દરુપની માળાની મુગ્ધ અહીં આવે છે.
અન્ધમાં ભીનાશ છે એટલે કુંકુમ પણ લીનું છે એમ જણાય છે. કુંકુમમાં જે આર્દ્રતા—ભીનાશ—છે
તે સાત્ત્વિક ભાવને ક્ષીપે જ છે. તેથી જણાય છે કે પ્રિયાની સાથે ભગવાન્ છે. ૧૧

આ પ્રમાણે હરિવપુર્ણને પ્રશ્ન પૂછીને ગોપીજનોએ વિચાર્યું કે આ મૃગલી પોતાના પતિની પાસે
રહીને આમાર પ્રશ્નો ઉત્તર આપી શકશે નહિ. તેથી પહેલાં—બારમા અધ્યાયમાં—ભગવાને જે
વૃક્ષોની સ્તુતિ કરેલી છે તેમને ઘાદુન્ એ શ્લોકમાં ગોપીજનો પ્રશ્ન પૂછે છે:—

હે વૃક્ષો ! પ્રિયાના ખભા ઉપર એક હાથ મૂકીને, બીજા હાથમાં
કમળ લઇને જતા, જેમની પાછળ તુલસીના મદાન્ધ ભમરાઓનાં ટોળાં
વામ્યા કરે છે એવા, બળદેવજીના નાના બાઈ પ્રેમથી તમાસ ઉપર દૃષ્ટિ
નાખીને તમારા પ્રણામ સ્વીકારે છે કે ? ૧૨

ભગવાને પ્રિયાના ખભા ઉપર એક હાથ મૂક્યો છે અને બીજા હાથમાં કમળ લીધું છે. ભગવાન્
રામાનુજ—બળદેવજીના નાનાબાઈ—છે તેથી તે નિર્ભય છે. તુલસીના સંબંધવાળા જે ભમરાઓ
તેમનાં ટોળાં ભગવાનની પાછળ ભમે છે. હે તરુઓ ! પહેલાં—દશમસ્કન્ધના બારમા અધ્યાયના
પાંચમા શ્લોકમાં—ભગવાને તમારી લગ્ન તરીકે સ્તુતિ કરેલી છે: તેથી તમે ભગવાનને જે પ્રણામ કર્યા
તે ભગવાને અહીં જ સ્વીકાર્યા કે નહિ ?—જોમ ગોપીજનો વૃક્ષોને પ્રશ્ન કરે છે. ભગવાન્ અને
સ્વામિનીશ્ચ બે બન્નેના પગો લીટી આકારે જતા હતા એટલે એક સરખી ગતિએ તેઓ જતા હતા
જોમ જણાય છે અને તે ઉપરથી જોમ અનુગમન થાય ॥ કે ભગવાન્ પ્રિયાના ખભા ઉપર એક હાથ
મૂકીને જતા હતા. કોઈક વખત ભગવાનના પગોની સંયજતા બેવામાં આવતી હતી. તે ઉપરથી જોમ

વાઙ્મત્તેન ધમરોપદ્ધત્તલા તત્તિવારણાર્થં યત્તો લક્ષ્યે । તરવઙ્ગ નમ્નાઃ, નમસ્કારાર્થમેવ ફલોપદ્ધત્ત
કૃત્વા મૂમિસમ્બદ્ધશિરસો જાતાઃ । અત્તો જ્ઞાયતે પ્રણામઃ કૃત્ત દત્તિ । અતુલ્યાનાત્સંદેહઃ અમિત્તન્દત્તિ
ન વેતિ । અનમિત્તન્દને હેતુઃ ચરચ્ચિત્તિ । યો હિ ચચ્ચત્તિ સ અનવહિતોઽપિ ભવતિ । નતુ નિકટ્ત એવ
સ ગચ્છતિ યચ્ચમિત્તન્દનં કૃત્તે સ્થાત્, તદ્દેવ જ્ઞયેત્, કથં સંદેહ ઇતિ ચેત્, તત્ત્રાહુઃ પ્રણયાપલોકૈરિતિ
પ્રણયપૂર્વકમવલ્લોકૈઃ, ન તુ વત્ત્ત । અત્તો ચે નિકટસ્થાસ યથ જાતન્તિ નાન્યે ॥ ૧૨ ॥

તે ધ્યાનિનો વૃદ્ધાઃ સૌમિઃ સહ સમ્માપ્તં ન કરિષ્યન્તીતિ તત્ત્રાજ્ય એવ પ્રદૃષ્ટ્વા હવાહુઃ
પૃચ્છતેમા સ્થાત્ત ઇતિ ।

પૃચ્છતેમા સ્થાત્ત વાહુનપ્યાશ્ચિષ્ટા વનસ્પતેઃ ।

નૂનં તત્ત્રકરજસ્પૃષ્ટા વિચ્છત્યુત્પુલકાન્યદો ॥ ૧૩ ॥

વનસ્પતેર્વાહુનાશ્ચિષ્ટા અપ્યેતાઃ પૃચ્છત્ત । યદશિ વાસામપ્યનવસરઃ, વાઙ્ગ પુનર્મર્દનુવા-
સિજ્ઞિતા અપિ ભગવત્કરજૈરેષ નરૈઃ સ્પૃષ્ટાઃ સલાઃ વત્તુલકાનિ વિચ્છત્તિ । ન હિ રસાન્તરાવિદ્ધાનાં
રસાન્તરાર્થં સ્પૃષ્ટા ભવતિ । અત્ત એવ જ્ઞાયતે ‘સર્વોપમર્દી ભગવત્સન્ધર્મવી રસ’ ઇતિ । એવં સર્વોપમેવા-

જાણાય ॥ કે ભગવાનો ભગવાનની અતિને રોકતા હતા અને તેથી તેમને—ભગવાનોને—દૂર કરવાને
માટે ભગવાન પ્રયત્ન કરતા હતા. તરુઓ નીચાં હતાં; ભગવાનને નમસ્કાર કરવા માટે તેમણે કૃષ્ણ
ધરાવીને ભૂમિ ઉપર પોતાનું માથું મૂક્યું હતું. આ ઉપરથી જણાય છે કે તરુઓએ ભગવાનને પ્રણામ
કર્તા છે. હવે સુધી વૃક્ષો બિનાં ઘસાં નથી—નીચાં વળી રહેલાં છે—તેથી ગોપીજનોને સંદેહ થાય છે કે
ભગવાને તેમનાં—વૃક્ષોનાં—પ્રણામ સ્વીકાર્યાં કે નહિ. ભગવાને વૃક્ષોના પ્રણામ કદાચિત્ ન સ્વીકાર્યાં
હોય તો તેનું કારણ શરૂ—ભગવાન જતા હતા—એ છે. જે માથુંસ ઘાસે છે તે ધ્યાન વગરનો પણ હોય છે.

અરે ! ભગવાન તો પાસેથી જ ભય છે; જો તેમણે વૃક્ષોના પ્રણામ સ્વીકાર્યાં હોય તો તે જ સમયે
તે—અમિત્તન્દન—સાંસળવામાં આવે; તો પછી તે વિરે સંદેહ કેવી રીતે થાય છે ?—એમ જો શંકા
કરવામાં આવે તો તેના સમધ્યાનમાં ગોપીજનો કહે છે કે પ્રણયાવલ્લોકૈઃ. ભગવાને વૃક્ષોના પ્રણામનો
જે સ્વીકાર કર્યો હશે તે પ્રેમપૂર્વક દ્વિતીય કર્યો હશે, વાણીથી નહિ. માટે જે લોકો વૃક્ષોની પાસે છે તે જ
ભગવાને વૃક્ષોને આપેલું અમિત્તન્દન અણે છે, ખીલ્લ નહિ. ૧૨

આ વૃક્ષો જાની છે જોટલે ઓળોની સાથે તે બોલશે નહિ, માટે તેમની ઓળોને જ ભગવાન
વિરે પ્રશ્ન કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને ગોપીજનો પૃચ્છતેમા સ્થાત્તઃ એ સ્લોકમાં સ્થાત્તોને
પ્રશ્ન પૂછે છે—

આ સ્થાત્તો વનસ્પતિના બાહુથી આદિભાગથી છે છતાં પણ તેમને

પૂછો. ખરેખર, ભગવાનના નખના સ્પર્શથી તેમને રોમાંચ થાય છે. ૧૩

વનસ્પતિના બાહુથી લેટાવથી છે છતાં પણ આ સ્થાત્તોને ભગવાન વિરે પ્રશ્ન પૂછે. જો કે આ
સ્થાત્તોને આ સમયે અવકાશ નથી, તેઓ પોતાના પતિ—વનસ્પતિ—ના બાહુથી આદિભાગથી છે
છતાં પણ ભગવાનના કરનેનો—નખોનો—જ તેમને સ્પર્શ થશે છે જોટલે તેમને રોમાંચ ઘસાં છે.
ખરેખર, એક રસમાં તણીન ઘસાં ભગવાનોને ખીલ્લ રસને માટે સ્પૃષ્ટા હોવી નથી. તેથી જ જણાય છે
કે ભગવાનસંબંધી રસ ખીલ્લ ઘસાં રસોનો નય કરવાર છે.

આ પ્રમાણે ત્યારે થાય કે પદ્યોએ ગોપીજનોને ઉત્તર ન આપ્યો ત્યારે તેઓ મૂંઝવેલાં થઈ
ગયાં. અહીં સુધી ગોપીજનોએ ભગવાન વિરે બુદ્ધ બુદ્ધ પદ્યોને જે પ્રશ્નો કર્યા તેની વાત મર્દ નવ
પ્રકારની આ ગોપીજનો નવ સ્લોકમાં (૫-૧૩) વર્ણન કરવામાં આવ્યું. દસમી ગોપીજન જે ભગવાનની

ધંષ્ણે ગૂઢિતાં શ્વ જાતાં હિતિ । ઇતદન્તા પ્રશ્નકથા । ભવવિષા પતા ગોપ્યો નિરુપિતાઃ । દશમી તુ
ભગવતા નીયતે । એવમન્વેષણેન રસસૈર્યં નિરુપિતમ્ ॥ ૧૩ ॥

એવં તિરોધાનેન જાતતાપનિધારણાર્યં યક્ષો નિરુપિતાઃ । ઇતદુપમર્દિકા ભગવદ્લીલા પ્રાદુર્ભૂતા ।
તસ્યા વિલાસં ષટ્તં પૂર્વોપસંદારપૂર્વકમુપક્રમતે હિતીતિ ।

શ્રીકૃષ્ણ વચાચ—ઇત્યુન્મત્તવચો ગોપ્યઃ કૃષ્ણાન્વેષણકાતરાઃ ।

લીલા ભગવતસ્તાસ્તા અનુચક્રસ્તદાત્મિકાઃ ॥ ૧૪ ॥

હિતિશબ્દઃ પ્રકારવાચી । ઇવંપ્રકારેણ પ્રમાયોગ્યેઽપિ પ્રશ્નકરણાદુન્મત્તવાચો ગોપ્યો જાતાઃ ।
કૃષ્ણાન્વેષણે કાતરા અપિ, રીતિ અપિ, જાતાઃ । તત્તુર્વાક્ર ચાન્વા । મનસિ તુ ત્રયો વર્તન્તે હિતિ
પ્રથમસ્થાપનમે દ્વિતીય અવિર્ભૂતં હિત્યાહ લીલાં હિતિ । ભગવતસ્તાસ્તાઃ પૂર્વમુક્તઃ શ્રુતાઃ સદાત્મિકાઃ
સત્ત્વઃ અનુચક્રઃ । ઉન્મત્તવચઃ હિતિ છાન્દસો હસ્યઃ । અથ વા । હિતિ પૂર્વોક્તુન્મત્તવચઃ પતાવદિતિ ।
તતો ગોપ્યઃ કૃષ્ણાન્વેષણાર્થં કાતરા જાતાં હિતિ । ભગવતો લીલાઃ પટ્ટિધાઃ સ્વામાદિકથા
વાસામપિ મેવાઃ તાસ્તાઃ । યુક્તઞ્ચાયમર્થઃ । ભગવતિ દ્વદ્વિ સમાવિષ્ટે લીલામિઃ સહિતે, યદા યદા
ભગવાનવતરતિ, તદા તદા પૂતનાસુપયઃપાનાત્મિકં કરોતિ, તથેવ સંવત્સરલીલાયાં પુરુષોત્તમાવિપુ

પાસે ઉભી છે તેને તો ભગવાન સર્વ વ્યથ છે. આ પ્રમાણે ભગવાનની ગોપીજનોએ શોધ કરી એટલે
રસની સ્થિરતાનું—રસાસક્ષિતનું—નિરૂપણ થયું. ૧૩

આ પ્રમાણે ભગવાનના તિરોધાનથી ગોપીજનોને જે તાપ થયો તેના નિવારણને માટે
ગોપીજનોએ જે યત્ન કર્યો તેનું વર્ણન કરવામાં આપ્યું. ગોપીજનોના તાપનો નાશ કરનારી ભગવદ્લીલા
પ્રકટ થઈ. આ ભગવદ્લીલાના વિલાસનું વર્ણન કરવાને માટે શુકદેવજી પૂર્વનો ઉપસંહાર કરીને હિતિ એ
પ્રમાણે આરંભ કરે છે—

શુકદેવજી કહેછે:—આ પ્રકારના ઉન્મત્ત વચનો બોલતાં ગોપીજનો

કૃષ્ણની શોધમાં દીન થઈ ગયા; અને ભગવદ્દામક થઈ બંધીને પડેલાં

વર્ણવેલી ભગવદ્લીલાનું અનુકરણ કરવા લાગ્યાં. ૧૪

હિતિ શબ્દનો અર્થ પ્રકાર, રીત, થાય છે. આ પ્રમાણે જેમને પ્રશ્ન કરવા જેવો નથી એવા અચેતન
પદાર્થોને પણ ગોપીજનોએ પ્રશ્ન કર્યો એટલે ગોપીજનો ઉન્મત્તવાણી—ઉન્મત્ત રાતુચ્ચના જેવી વાણી
વાળાં—થયાં. ગોપીજનો કૃષ્ણની શોધ કરવામાં કાતર—દીન—પણ થયા; તેમનાં શરીર અને વાણી
થાકી ગયા; તેમના મનમાં તો તાપ, લીલા અને ભગવાન એ ત્રણેય છે; એટલે જેમ જ્વાળા બંધ થઈ
જ્વાળા અગ્નિ તિરોધિત થઈ અગ્નિ છે તેમ ગોપીજનોએ ભગવાનને નિરે પ્રશ્નો કરીને શોધ કરવા જે
યત્ન કર્યો તે જ્વાળા બંધ થયો ત્યારે રસાસક્ષિતનું શરીર અને વાણીમાંથી તિરોધાન થયું; તેથી બીજા
પદાર્થનો—ભગવદ્લીલાનો—આદુર્ભાવ થયો એમ લીલાઃ એ શબ્દમાં શુકદેવજી કહે છે. ગોપીજનોએ
ભગવદ્દામક થઈને ભગવાનની જુદી જુદી—પડેલાં જે વર્ણવવામાં આવી છે અને ભગવાનને જે કરેલી છે
તે બધી—લીલાઓનું અનુકરણ કર્યું. ઉન્મત્તવચા એ પદમાં વ્યથાઃ ને બલદે વ્યથાઃ થઈને જે દુઃસ્વ
સ્વર થયો છે તે વૈદિક પ્રયોગ છે.

અથવા તો સ્ત્રીક્રમો બીજે પ્રકારે પણ અન્યથ થઈ શકે છે. હિતિ એટલે પડેલાં કહેવામાં આવેલું
તે બધું અંતર્યં સુધીનું ઉન્મત્તવચઃ—ઉન્મત્તની વાણી—છે. પછીથી ગોપીજનો કૃષ્ણની શોધ કરવાને
માટે કાતર—દીન—થઈ ગયાં. ભગવાનની લીલા સ્વાભાવિક રીતે છ પ્રકારની છે; તેમાં પણ અનેક
પ્રકારના હોદ છે એટલે મૂળ સ્ત્રીક્રમમાં તાસ્તા—જુદી જુદી લીલાઓ—એ પ્રમાણે કહેવામાં આપ્યું છે.
(મૂળ સ્ત્રીક્રમમાં જે દિ પદ છે તેનો વાચ્ય એવો છે કે) આ બધો અર્થ યોગ્ય છે. જ્યારે ભગવાન
લીલાસહિત દૃશ્યમાં અપેક્ષા કરે છે, જ્યારે જ્યારે ભગવાન અવતાર લે છે, ત્યારે ત્યારે તે પૂતનાસુપયઃ

સિદ્ધિઃ । एवास्मामि मनसि आधिर्मूतेन कर्तव्यं तत्साक्षात्कर्तुमशक्यमिति भावनयैवाविभूत इति
प्रતુकरणात्र ફતવલઃ ॥ ૧૪ ॥

મત્સ્યાત્મિમત્સાસ્તદ્વાવમીપન્મત્સાણુ રોપઃ । દેવમાવં સમાગ્રિલ ઝીઠન્લો વાતમત્સરાઃ ॥ ૧ ॥
સત્ત્વાદિગુણભાવેન નવલીલાઃ પ્રપેદિરે । ઝગો ન ન્યૂતમાવોડર હાવિષ્ઠાઃ શ્વકટાદિભિઃ ॥ ૨ ॥
સર્વજ્ઞ હરિભુક્ત્યા યા વાદસ્વર્ગેચ્છવા પુનઃ । ઉલ્લપલાદિમાવોડપિ તત્ત્વમ્બન્ધપ્રસિદ્ધયે ॥ ૩ ॥

પાન વગેરે કરે છે. તે જ પ્રમાણે પુરુષોત્તમ માત્ર અને બીજા ઉત્સવોમાં વર્વના ઉત્સવો થાય છે એ
વાત પ્રસિદ્ધ છે. આ ગોપીજનોના મનમાં પ્રકટ થઈને ભગવાનને જે કરવાનું છે તેનો આશયકાર કરવો
અશક્ય હોવાથી ભાવનાથી જ ભગવાન પ્રકટ થયા; તેથી ગોપીજનોએ ભગવાનનું અનુકરણ જ કર્યું. ૧૪
(બધાં ગોપીજનોનો પોતાના પ્રિય કૃષ્ણમાં સરખો જ રમેકું હતો છતાં પણ કોઈક વખત કોઈ
ગોપીજનને ભગવદ્ભાવ થતો તો કોઈક વખત બીજા ગોપીજનને પૂતનાદિભાવ થતો હતો. શ્રીમદ્દામરુણ
આનું કારણ નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે.) જે ગોપીજનોને કેવળ ભગવાનનું જ જ્ઞાન હતું તે અતિમત્ત
હોવાય છે, અને જેમને ભગવાનના ઉપરાંત ભગવાનની સાથે સંબંધમાં આવેલા પદાર્થોનું પણ જ્ઞાન હતું
તે ઇન્દ્રિયમત્ત—બોધાં મત્ત—કહેવાય છે. આ પ્રમાણે નામિકાન્ધ એકને લીધે ભાવમાં ભેદ આવે છે.
એક જ નામિકામાં પણ ભુલે ભુલે સમયે ભુલો ભુલો ભાવ હોય છે. અર્થાત્ ભગવાન, ભગવત્લીલા અને
અને ભગવત્સંબંધી પદાર્થ—આ ત્રણમાંથી જેને જ્યારે જે સ્વરૂપની સ્મૃતિ થાય છે તે સારે તદામક
જ થઈ જાય છે, કારણ કે તેનો ભાવ વિશુદ્ધ છે. જે ગોપીજનો ભક્તિને લીધે અતિમત્ત થયેલાં હતાં
તેમને ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત થયો, અને જે ઇન્દ્રિયમત્ત થયેલાં તેમને પૂતનાદિભાવ પ્રાપ્ત થયો અને ક્રોધથી
દેવ રાખીને મત્સરતાથી તે ક્રીડ કરવા લાગ્યાં. સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ શુભોવાળા ભાવને
લીધે ગોપીજનોએ નવ લીલા કરી. (૧૫-૨૩ શ્લોકોમાં દરેક શ્લોકમાં ભુલો ભુલો લીલાનું વર્ણન
કરવામાં આવ્યું છે છતાં પણ તે એક જ પ્રકારની છે એમ માનવું.) ૧૧.

(કેટલાંક ગોપીજનોને ભગવાનનું જ્ઞાન ન થતાં પૂતનાદિનું જ્ઞાન થયું, તેમાં ભાવની ન્યૂનતા
આવી જાય, અને આ ન્યૂનતાનું સમાધાન કરવાને માટે બીજું કોઈ કારણ આપી શકાય એમ
નથી. આથી શ્રીમદ્દામરુણ નીચે પ્રમાણે બીજો પણ આપે છે.) કેટલાંક ગોપીજનોમાં શ્વકટાદિનો
આવેશ થયેલો હોવાથી બધાં તુલ્ય કોટિનાં જ છે, એટલે આમાં કોઈ ભાતનો ન્યૂનભાવ
નથી. અર્થાત્ ભગવદ્ભાવવાળી ગોપીઓ અને પૂતનાદિભાવવાળી ગોપીઓ તુલ્ય જ છે. ભગવાનની
લીલા વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. તેમાં ભગવાનની કૃતિ અને ભગવાનની સાથે સંબંધમાં આવેલા
પદાર્થ એ બંનેનો સમાવેશ થાય છે, આ બેમાંથી એકનો નહિ. તેથી જ્યાં જે અંશ પ્રકટ થયો
હોય ત્યાં તે જ અંશ વર્ણવવામાં આવે છે, એટલે આ બધા ભાવોમાં કોઈ પણ સ્થળે કોઈ
પણ ભાવની ન્યૂનતા નથી. આ પણ પ્રમાણે જ્યાં એક લીલા પ્રકટ થાય છે ત્યાં બીજા પ્રકટ થતી
નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨

(હવે શ્રીમદ્દામરુણ ત્રીજો પણ દર્શાવતાં આજ્ઞા કરે છે કે ભગવદ્ભાવવાળી ગોપી કરતાં
પૂતનાદિભાવવાળી ગોપી ઉત્તમ છે.) ગોપીજનોને ઘણી આર્તિ યજ્ઞેત્રી હોવાથી સર્વજ્ઞ જ ભગવદ્ભુદિ
થઈ છે, અને ક્રીડથી ભગવાનના ચરણના સ્પર્શની ઇચ્છા થવાથી તેમનો ઉલ્લાસ—ખાંડીયો—વગેરે
ભાવ પણ ભગવાનના ચરણચરિત્તનો સંબંધ સારી રીતે સિદ્ધ કરે છે. ગોપીજનોનો વિરહભાવ અતિ
ઉત્કટ થયો હતો અને તેથી તેઓ અતિ દીનતાથી કોઈપણ પ્રકારે ભગવાનના ચરણચરિત્તનો અમને
સંબંધ થાય એમ ઇચ્છા રાખવા લાગ્યાં; પહેલાં જ્યાં ભગવાનના ચરણનો સંબંધ થયો હતો તે પ્રમાણે
તેઓ આચરણ કરવા લાગ્યાં, અને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં કે જે આપ માત્ર ઉપર ચરણ નહિ ધરો તો
પૂતના, ઉલ્લાસ ઇત્યાદિ ભુદિથી પણ ચરણ ધરો. આ પ્રમાણે ગોપીજનોને ઘણી આર્તિને લીધે સર્વજ્ઞ
ભગવદ્ભુદિ થઈ. અર્થાત્ પૂતનાદિભાવવાળાં ગોપીજનો ભગવદ્ભાવવાળાં ગોપીજનો કરતાં ઉત્તમ છે. ૩

કસ્યાચિત્પૂતનાયન્યાઃ કૃષ્ણાયન્યપિવત્સનમ્ ।

તોકાયિત્વા રુદત્યન્યા પદાહન્ શકટાયતીમ્ ॥ ૧૫ ॥

પ્રથમતો મગવચરિત્રં પૂતનામુપવપાનમિતિ, કાચિત્પૂતના મૂતા જાતા, અન્યા 'અહં કૃષ્ણ'શ્ચુ-
કવતી, તદા તામદ્ધે મગવદુઃખા અગ્રહાન્ । વવત્તસ્યાઃ પૂતનાયન્યાઃ કૃષ્ણાયન્તી સ્તનમપિવત્ ।
તસ્યાસ્તુ મરણમાવના ન સ્થિતેતિ સા ન મૃત્વા । નાપ્વતુકરણં કૃત્વતી । કૃષ્ણાયન્તી ચ સ્તનમાત્રમેવ
પિવતિ । અલૌકિકસામર્થ્યભાવાત્ રૂઢિ સ્તનપાનમાત્રમુક્તમ્ ॥ અમદ્ગલ્લાનિવૃત્તયે ચ । શકટમદ્ગ-
લ્લીલામાહ તોકાયિત્વેતિ । તોકવદાચરતિ, આત્માનં તોકં મન્યતે યા, તોકવદાત્માનં કૃત્વા યા ।
શકટાયતી શકટવત્ સિતાં, અહન્ વાચિવયતી ॥ ૧૫ ॥

કૃષ્ણાવર્તલીલામાહ દૈત્યાચિત્વેતિ ।

દૈત્યાચિત્વા જહારાન્યામેકા કૃષ્ણાર્મભાવનામ્ ।

રિઙ્ગયામાસ કાપ્યંધી કર્પન્તી ઘોપનિઃસ્વનૈઃ ॥ ૧૬ ॥

દૈત્યપદાત્માનં કૃત્વા કૃષ્ણસ્યાર્મં પાલ્યં ભાવયન્તી, કૃષ્ણાર્મભાવનાં તામેકા આત્માનં
દૈત્યાચિત્વા જહાર । કાડપિ અંધી કર્પન્તી ઘોપનિઃસ્વનૈઃ રિઙ્ગયામાસ પલિતવતી । યયા

કૃષ્ણના જેવું આચરણ કરતી એક ગોપીએ પૂતના જેવું આચરણ
કરતી બીજી ગોપીનું સ્તનપાન કર્યું, બાલકના જેવું આચરણ કરતી અને
રૂદન કરતી એક ગોપીએ ગાઠાના જેવું આચરણ કરતી બીજી ગોપીને
મરણથી મહાર કર્યો. ૧૫

પૂતનામુપવપાન એ ભગવાનનું પ્રથમ અવિર છે એટલે કોઈ એક ગોપી પૂતના ઘડ્યું, અને બીજી
ગોપી 'હું કૃષ્ણ હું' એમ બોલવા લાગી. તે વખતે પહેલી ગોપીએ બીજી ગોપીને 'આ ભગવાન છે'
એમ માનીને ખોળામાં લીધી. પછીથી કૃષ્ણવત્ આચરણ કરનારી ગોપીએ પૂતનાવત્ આચરણ કરનારી
ગોપીનું સ્તનપાન કર્યું. પૂતનાવત્ આચરણ કરનારી ગોપીનાનને 'હું મરી જવાની હું' એવી ભાવના ન
હતી એટલે તે ન મરી ગઈ, તેમ તે પૂતનાનું અનુકરણ કરી શકી નહિ. કૃષ્ણવત્ આચરણ કરનારી
ગોપી તો દૃષ્ટ સ્તનપાન જ કરે છે, કારણ કે ભગવાનના જેવું અલૌકિક સામર્થ્ય તેનામાં નથી, આ
કારણથી જ અને પૂતનાના મરણરૂપી અગ્રંચલ દૂર કરવાને માટે મૂળ પ્રલોકમાં દૃષ્ટ સ્તનપાનની વાત
કહેવામાં આવી છે. તોકાયિત્વા એ પદમાં શુકદેવજી શકટવાંચલીલા કહે છે. તોકાયિત્વા એટલે
(૧) બાળકની ગાદક આચરણ કરવું, અથવા તો (૨) પોતાની વ્યવસ્થાને બાળક માનવું, અથવા તો
(૩) પોતાની વ્યવસ્થાને બાળક જેવું બનાવવું. શકટાયતીમ્ એટલે ગાઠાની માદક ઉમેરી ગોપીને, અહન્
એટલે મારી. ૧૫

હવે શુકદેવજી દૈત્યાચિત્વા એ પ્રલોકમાં તૃણાવર્તલીલાનું વર્ણન કરે છે:—

પોતાની અતને દૈત્યવત્ બનાવીને એક ગોપી કૃષ્ણના બાલકાવની
ભાવના કરતી બીજી ગોપીને લઈ ગઈ. કોઈ એક ગોપી પૂંટણ તાણીને
મુપરીના સ્વરસદિત ચાલવા લાગી. ૧૬

દૈત્યાચિત્વા એટલે પોતાની વ્યવસ્થાને દૈત્યવત્ કરીને: કૃષ્ણાર્મમાવના એટલે કૃષ્ણના અર્મ—
બાલકાવ—ની ભાવના કરનારી ગોપી. પોતાની વ્યવસ્થાને દૈત્યવત્ બનાવીને એક ગોપીએ કૃષ્ણના બાલકાવની
ભાવના કરનારી બીજી ગોપીનું હરણ કર્યું. બીજી કોઈ ગોપી પૂંટણ તાણીને મુપરીના સ્વર સાથે ચાલવા
લાગી. જેમ બાલકાવરણમાં ભગવાન મૂક અને બચ્ચીત યજ્ઞેલા માણસની માદક અનેક પ્રકારના
ધ્વનિ કરતા કરતા ચાલે છે તેમ આ ગોપી પણ ચાલવા લાગી.

વાસ્ત્વે મુગ્ધપ્રમીતવત્ ધોપપ્રધોયકચિરં મગધાન્ ગચ્છતિ । ધૂર્વશ્લોકે ચતસ્ર ઉક્તાઃ સીતાદ્રવેન, તાજામસતામસઃ । અત્ર સિલ્લ એવ રાજસતામસઃ इति । ચરિત્રલીલાવામુક્ત વિરોપા અગ્રાન્યતુસંધેયાઃ । અય વા । મુગ્ધાશ્લોકો નિરૂપિતાઃ । મુળાતીત્વા ત્વેકા । પુનઃ પ્રત્નરાન્તરેણ વાદયઃ ઇત્યાવામાપન્નાઃ મગધવિચ્છેદ્યા પ્રપાત્નગુણભાવં પ્રાપ્ત્વ રજસઃ અનેકથા વિશિષ્ઠાઃ વહુરૂપા જાતાઃ ॥ ૧૬ ॥

દુન્દાવતક્રીડાયાં વત્સપાલકરૂપા જાતાઃ । તત્ર પ્રકારમાહ કૃષ્ણોતિ ।

કૃષ્ણરામાયિતે દ્વે તુ ગોપાયન્ત્યશ્ચ કાશ્ચન ।

વત્સાયતીં હન્તિ ચાન્યા તત્રૈકા તુ વકાયતીમ્ ॥ ૧૭ ॥

દ્વે કૃષ્ણરામાયિતે કૃષ્ણરામવત્ જાતે । કાશ્ચન ગોપાયન્ત્યઃ । ગોપા જન્ર વાલકાઃ । જાતિશબ્દોડયમ્ । વત્સરૂપાશ્ચ કાશ્ચન જાતાઃ । ચત્રરેણ સમુચિતાઃ । અન્યા પુનર્વત્સાવિતા વત્સાસુરવદાવરતિ । તાં મતીં ચ જાતા કૃષ્ણાયિતા અર્થાન્ । વકાયત્ કલ્પાનિ પાતયન્તી ચ । અન્યા પુનઃ વકાયન્તીં મતીં જાતા । વત્સવધો લોકે વલમદ્રકવ દસ્યપિ પ્રસિદ્ધઃ । ‘પ્રલમ્બો નિદ્દત્તોઽન્નેન વત્સકો વેલુકાદયઃ’ । ભત વમવોર્મયે દ્યા વકાયતીમ્, અન્યા વત્સાયતીન્ ॥ ૧૭ ॥

પહેલાંના સ્ત્રીક્રમાં—પંદરમા સ્ત્રીક્રમાં—એ લીલાઓના વર્ણનમાં આદ્ય ગોપીઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. આ આદ્ય ગોપીઓ તામસતામસી છે. આ સ્ત્રીક્રમાં—સોળમા સ્ત્રીક્રમાં—ત્રણ ૪ ગોપીઓ છે, અને તે રાજસતામસી છે. ભગવાનની ચરિત્રલીલામાં જે જે વિશેષો—એલો—કહેવામાં આવ્યા છે તે તે વિશેષોનું અહીં પણ અનુસંધાન કરવાનું છે. અથવા તો ત્રણ મુગ્ધોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. પૂતનઃ અને કૃષ્ણવત્ આચરણ કરનારી ગોપીઓનું એક મુગ્ધ, બાલક અને શકટવત્ આચરણ કરનારી ગોપીઓનું બીજું મુગ્ધ, અને દેવવત્ આચરનારી અને કૃષ્ણનું આશ્ચર્ય લાવનાવાળી ગોપીઓનું ત્રીજું મુગ્ધ; અને એક આલવી ગોપી મુલાવીત છે તેનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ફરીથી બીજે પ્રકારે એક ભ્રમવાળી ધણી ગોપીઓ ભ્રમવર્તિશ્ચરને લીધે પ્રધાનભાવ—કૃષ્ણભાવ—અને ગૌરુભાવ—મહાદેવભાવ—માઠ ટરીને, અંજલરજના અંજલશબ્દ રમેણુકુ રૂપી ભાવને લીધે રમેક પ્રકારે તેમનામાં વિરૂપ થવાથી બહુરૂપ—અનેક ભાવવાળાં—થયાં. ૧૬

દુન્દાવતક્રીડામાં ગોપીઓનો વત્સપાલકરૂપ થયાં. તેનો પ્રકાર શકટેવત્ કૃષ્ણ ઇત્યદિ સ્ત્રીક્રમાં કહે છે—

એ ગોપીજન કૃષ્ણ અને બલરામ થયાં અને અન્ય ગોપીજનો ગોપ થયાં. એક ગોપીજને વાહરડાનું આચરણ કરતી ગોપીને મારી, અને એક તો બગસાનું આચરણ કરતી ગોપીને મારી. ૧૭

એ ગોપીજનો કૃષ્ણ અને બલદેવ થયાં, કૃષ્ણ અને બલદેવની માફક આચરણ કરવા લાગ્યાં. કેટલાંક ગોપીજનો ગોપ થયાં. ગોપનો અર્થ અહીં બાલક થાય છે. આ ગોપગ્રામ લવિકામક છે. કેટલાંક ગોપીજનો વાહરડાં થયાં. જનો અર્થ સમુચ્ચ છે. વળી, બીજી દોષ ગોપી વત્સાસુરની માફક આચરણ કરતી હતી. તેને બીજી ગોપીએ મારી, અર્થાત્ જે ગોપી કૃષ્ણ ચર્ચ હતી તેણે વત્સાસુર યજ્ઞેલી ગોપીને મારી. જનો અર્થ એ છે કે કૃષ્ણ યજ્ઞેલી ગોપી હતી પાશની હતી. વળી, બીજી ગોપીએ બાહુર યજ્ઞેલી ગોપીને મારી. લોકમાં વત્સાસુરનો થપ બલદે કથો છે એમ પણ પ્રસિદ્ધ છે, શરણ કે શ્રીમદ્ભગવતમાં કહ્યું છે કે “બલદે પ્રવશ્ય, વત્સઃ અને પિતૃકાદિને ખાઈ છે.” તેથી એ ગોપીજનોમાંથી એકે બાહુર યજ્ઞેલી ગોપીને મારી અને બીજીએ વત્સાસુર યજ્ઞેલી ગોપીને મારી. ૧૭

તતઃ પરં ગોપરૂપેણ શૃન્દાવનલીલામાહ આદ્યેતિ ।

આદ્યય દૂરગા પદ્મત્ કૃષ્ણસ્તમનુકુર્વતીમ્ ।

વેણું ક્ષણન્તીં ક્રીડન્તીમન્યાઃ શંસન્તિ સાધ્વિતિ ॥ ૧૮ ॥

ગોરૂપાઃ કાશ્ચન જાવાઃ, ગોપાલરૂપાઃ કાશ્ચન । તત્ત્વ યદ્વત્ કૃષ્ણઃ દૂરગાઃ ગાઃ બાહ્ય વેણુક્ષણનં કરોતિ, પરં દૂરગા ગોપીરાહ્ય તં કૃષ્ણમનુકુર્વતી કાચિત્ જાવા તામ્ । વેણું ક્ષણન્તીમ્ તત્ત્વો નાનાવિપક્રીડાં કુર્વતીમન્યાઃ ગોપામિતાઃ સાધુસાધ્વિતિ શંસન્તિ ॥ ૧૮ ॥

પ્રકા પુનઃ ક્રીડાયાં કૃતાપિ લીલા ભાગવતે અનુચ્ચ તાં માવયિત્વા તારક્ષીં લીલાં કૃતપતી, વદાહ કસ્યાશ્ચિવિતિ ।

કસ્યાશ્ચિત્ સ્વમુજં ન્યસ્ય ચલન્ત્યાદ્યાપરા નનુ ।

કૃષ્ણોઽહં પદ્યત ગતિં લલિતામિતિ તન્મનાઃ ॥ ૧૯ ॥

અથાપિ પૂર્વવાદ યુગલસિત્તઃ । ચતુર્થેય । કૃષ્ણરામાયિતે દે યુગલે । સાધ્વાયંસનદ્વિત્વા વૈણુનાવનપરા ચ હતીયા । ઇમા તુ તિરુંજા । કસ્યાંચિત્ ગોપરૂપાયાં સ્વમુજં સ્થાપયિત્વા ચલન્તી, અપરા ગોપરૂપા, અહોઽન્યા । નનુ દે ગોષ્વઃ અહં કૃષ્ણઃ, મે લલિતાં ગતિં પદ્યતેતિ ।

પછીથી ગોપીજનોએ ગોપરૂપે જે શૃન્દાવનલીલા કરી તે શુકદેવજી આદ્ય એ પ્રલોકમાં કહે છે—

એમ દૂર ગએલી ગાયોને બોલાવીને કૃષ્ણ વેણુ વગાડતા હતા તેમ
કૃષ્ણનું આતુકરણ કરનારી ગોપી દૂર ગએલી ગાયોને બોલાવીને વેણુ
વગાડતી તથા ક્રીડા કરતી હતી. તેને બીજાં ગોપીજનો 'બહુ સુંદર, બહુ
સુંદર' કહી વખાણવા લાગ્યાં. ૧૮

કેટલાંક ગોપીજનો આજ યથાં, અને કેટલાંક ગોપીજનો ગોપાલ યથાં. તેમાં એમ કૃષ્ણ દૂર ગએલી ગાયોને બોલાવીને વેણુનાદ કરે છે તેમ કૃષ્ણ યએલી ગોપી દૂર ગએલી ગોપીઓને બોલાવી, વેણુ વગાડી અનેક પ્રમાણની ક્રીડા કરે છે. ગોપ યએલી બીજી ગોપીજનો 'બહુ સરસ, બહુ સરસ' કહી તેનાં વખાણ કરે છે. ૧૮

એક ગોપીજને તો ભગવાને જે લીલા ક્રીડામાં કરેલી છતાં પણ ભાગવતમાં વર્ણવવામાં નહિ આવેલી એવી લીલાની વાવના કરી એવી લીલા કરી એમ શુકદેવજી કસ્યાંચિત્ એ પ્રલોકમાં કહે છે—

કોઈ એક ગોપી બીજી ગોપીના ખસા ઉપર પોતાનો હાથ મૂકીને,
ભાગવાનમાં ન/ જેનું મન લાગ્યું હતું એવી તે ગોપીજન, આસતી આસતી
કહે છે કે 'હું કૃષ્ણ હું, મારી મનોહર આસ જુવો.' ૧૯

(૧૭-૧૮ એ ત્રણ પ્રલોકમાં શૃન્દાવનલીલાનું વર્ણન છે.) અહીં પણ પહેલાંની માફક ત્રણ યુગલો છે, અને આ ચતુર્થ છે. કૃષ્ણરૂપ અને બકરૂપ યએલી ગોપીઓનું એક યુગલ; બલરામરૂપ અને વત્સરૂપ યએલી ગોપીઓનું બીજું યુગલ; આ પ્રમાણે બે યુગલ યથાં. અલદગ્યા પ્રલોકમાં એક કૃષ્ણ યએલી દૂર ગએલી ગાયોને બોલાવે છે, વેણુ વગાડે છે અને ક્રીડા કરે છે, અને બીજાં ગોપીજન તેનાં વખાણ કરે છે. આ પ્રમાણે આ બે ગોપીજનોનું એક યુગલ યથા છે અને તે ત્રીજું યુગલ છે. આ પ્રમાણે વેણુનાદ કરનારી કૃષ્ણ યએલી ગોપી જેનાં ગોપરૂપ યએલી બીજી ગોપીઓ વખાણ કરે છે તે ત્રીજી છે, ત્રીજું યુગલ સિદ્ધ કરે છે. આ પ્રલોકમાં જે કૃષ્ણ યએલી ગોપીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે શુદ્ધાતીત છે. કોઈ ગોપ યએલી ગોપીના ઉપર પોતાનો હાથ મૂકીને બીજી ગોપ યએલી ગોપી આસવી હતી. તે બોવી, 'ઉ ગોપીઓ, હું કૃષ્ણ છું; મારી સુંદર બની જુવો'. આ ગોપીમાં કોઈ પણ પ્રમાણનો

દોષાભાવાર્થયાદ તન્મના इति । पूर्वं कविकीं चेष्टां वेवलां कृतवती । इदानीं याचा सहिताम् ॥ १९ ॥

પુનઃ પ્રકારાન્તરેણ પાતુર્વિજ્યમાહ મા મૈષ્ટેતિ ।

मा भैष्ट वातवर्षाभ्यां तज्राणं विहितं मया ।

इत्युक्तवैकेन हस्तेन यतन्त्युन्निदधेऽम्बरम् ॥ २० ॥

एवैव निरुण्ण । कश्चन गोगोपगोपीरूपा जावा दृष्टिगीवा इव । तदा वातवर्षाभ्यां हेतुभूताभ्यां मा भैष्ट, मया तज्राणं विहितमित्युक्त्वा एकेन हस्तेन अम्बरं नयन्ती पर्वतवत् स्थापयन्ती ऊर्ध्वं निदधे गोवर्धनवत् धारितवती । यतन्ती प्रयत्नं कुर्वन्ती वा ॥ २० ॥

સાપ્તર્ષિગોપ્યામાહ આરુહ્યેતિ ।

आरुह्यैकां पदाक्रम्य शिरस्याहापरां नृप ।

दृष्टाहे गरुड आतोऽहं खलानां नमु दण्डवृक ॥ २१ ॥

एकामारुह्य पदा च आक्रम्य क्षिपति पादायावं कृत्वा । नृपेति सम्योचनं विभ्राताय । एषा लीला कतिता । उपरि वृक्षशारतामवलम्ब्य वा यथा कृतवती । (वस्तुवस्तु वा लीला यथा प्रसुणा

દોષ ન હતો એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવણ કહે છે કે તન્મનાઃ—દૃષ્ટુમાં ભેનુ મન ચોટેહુ છે તેવી ગોપી પહેલાં આ ગોપીએ ફક્ત શરીરની ક્રિયા કરી હતી, હવે તે વાળી સાથે શરીરની ક્રિયા કરે છે. ૧૬

હવે શુકદેવણ ફરીથી ગોપીજનોના નિર્જીવ, સાત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ચાર પ્રકારનું મા મૈષ્ટ ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં વર્ણન કરે છે —

‘यवन અને વરસાદથી બહીસો નહિ, મેં તે બેથી તમારું રક્ષણ કરેહું

છે’ આ પ્રમાણે કહીને પ્રયજનપૂર્વક એક હસ્તથી એક ગોપી પોતાનાં વસ્ત્રને

(ગોવર્ધન પર્વતની માફક) ઊંચું કરવા લાગી. ૨૦

આ શ્લોકમાં જે ગોપીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે નિર્જીવ છે. કેટલાંક ગોપીજનો ગાય, ગોપ અને ગોપીકૃષ ધર્મીલાં હતાં અને તે વરસાદથી બહીતાં હોય તેવાં વર્ષાપૂર્ણાં હતાં તે સમયે એક નિર્જીવ ગોપીએ કહ્યુંઃ ‘યવન અને વરસાદથી તમે બધા બહીસો નહિ, મેં તમારું તે બેથી રક્ષણ કર્યું છે.’ આ પ્રમાણે કહીને તે ગોપીએ પોતાના એક હાથ વડી વસ્ત્રને લઇને, પર્વતની માફક સ્થાપન કરીને, ઊંચું કર્યું, ગોવર્ધન પર્વતની માફક ધારણ કર્યું. યતન્તીનો અર્થ ‘અથલ કરતી’ એવો રજુ થઈ શકે. ૨૦

શુકદેવણ આજ્ઞા એ શ્લોકમાં સાત્વિક ગોપીની ક્રિયાનું વર્ણન કરે છે —

हे राजन् । એક ગોપીજન બીજાં ગોપીજન ઉપર ચઢીને અને તેના

માથા ઉપર પગપડે પ્રહાર કરીને જોડ્યાં, જે કુદ સર્પ । જતો રહે, કુદને

શિક્ષા કરનાર હું પ્રકટ થયો છું. ૨૧

એક ગોપી બીજા ગોપીના ઉપર ચઢી અને તેના માથા ઉપર પગ વડે આક્રમણ કર્યું, પગ વડે પ્રહાર કર્યો. શુકદેવણ પરીક્ષિતને જૂથ એ પ્રમાણે જે સંગ્રોષ છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે પરીક્ષિતને શુકદેવણની વાતમાં વિશ્વાસ આવે. આ લીલા કહિને અથવા તો આ લીલા બીજા રીતે નમસ્કારી ચક્રાય અને તે એ કે એક ગોપીએ હાકના લગણી લટકીને બીજા ગોપીના ઉપર પગથી પ્રહાર કર્યો. (વાસ્તવિક રીતે તો પ્રભુએ જે લીલા જે પ્રકારે કરી છે તે લીલા તે જ પ્રકારે અહીં પણ પ્રકટ થય છે એટલે અહીં

કૃતા સા તથૈવાત્રાવિર્ભવતિ इति निरात्मन्वन्त्वेऽपि नानुपपत्तिः ।) हे दुष्टाहे फलिय । इतो गच्छ ।
 यतोऽहं खलानां दण्डधृक् जातः । ननु इतिसम्बोधनममारणार्थम् ॥ २१ ॥

તત્રૈકોવાપેતિ ।

તત્રૈકોવાચ હે ગોપા દાવાશિં પદ્યતોલ્વણમ્ ।

ચક્ષુંપ્યાન્વપિદધ્વં ઘો વિધાસ્યે ક્ષેમમજ્ઞસા ॥ ૨૨ ॥

રાજસી પુનસ્તથૈકા યાવા । ઇવાચ ચ વદ્યમાણમ્ । ગોરુપાઃ વચ્ચન । ગોપરુપાસ્યા-
 વરાઃ । ઇકા હુ કૃષ્ણરુપા આહ । હે ગોપા ઉલ્લવળં દાવાશિં પદ્યતેતિ । વિરદ્ધેજ દાવાશિં દદ્યવતી,
 ભાવનયા યા તયા ભાનમ્ । સર્વાપિ ક્રીઢા ભગવદ્રુપા તત્ર તપ્રાવિશતીતિ દાવાપ્રેરણિ દર્શનમ્ ।
 જન્યાસાં વિદ્યોપાકારેણ તસાં ભગવદ્ભાવામાવાત્ ન તદ્યાર્ચના । યવમેવ યાતથર્પણલેઽપિ ।
 જતિમત્તાનામેવ ભગવદ્ભાવેન તદ્વીજાવેશાત્ તસ્ય એવ દર્શનમિતિ નિષ્કર્ષઃ ॥ ૨૨ ॥

તામસીમાહ ચલેતિ ।

યદાન્યયા રાજા કાપિત્ તન્વી તપ્ર ઘુલ્લસલે ।

મીતા સુદૃઢ પિધાયાસ્યં મેજે મીતિવિહન્યનમ્ ॥ ૨૩ ॥

ગોપીજનની આ હીલામાં ઝીંકનો આધાર ન હોય તો પણ કોઈ જાતની મુશ્કેલી નથી.) હે દુષ્ટ અહિ—
 સર્પ—કાલિય નાગ—! અહીંથી તું જતો રહે; કારણ કે હું દુષ્ટ પ્રાણીઓને શિક્ષા કરવાને માટે પ્રકટ
 થયો છું. નહુ એ પ્રમાણે જે સંબોધન છે તેનો ભાવ એવો છે કે સર્પને મારી નાખવાનો નથી. ૨૧.

શુકદેવજી સૈકોવાચ એ પ્રલોકમાં કહે છે કે

હાં તો એક ગોપીજન બોલ્યાં, 'હે ગોપો ! આ લયંકર દાવાશિ બુવો.

તમે જલદી તમારી આંખો મીંચી દો. હું તમારું કદયાણુ તરત જ કરીશ.' ૨૨

હાં તો એક રાજસી ગોપીજન નીચે પ્રમાણે બોલ્યાં. કેટલાંક ગોપીજનો ગાયત્રુપ થયાં, અને
 બીજાં કેટલાંક ગોપીજનો ગોપદ્રુપ થયાં. એક ગોપીજન તો કૃષ્ણરુપ થઈને બોલ્યાં : 'હે ગોપો ! આ
 લયંકર દાવાશિ બુવો.' આ ગોપીજને પ્રભુશ્રી કચેલા નિરુદ્ધને લીધે લવાશિ બેયો. જે ગોપીમાં અતિ
 વિગ્રાહ ભાવ હોય છે તેનામાં જ ભગવદ્ભાવ હોય છે, તેના જ હૃદયમાં વિરુદ્ધાસિ પ્રકટ થાય છે એટલે તે
 જ ગોપીને દાવાશિનું દર્શન થાય છે, બીજાને નહિ. અથવા તો ભાવનાથી તે પ્રમાણે તે ગોપીને જ્ઞાન થયું.
 ગોપીજનોની બધી જુદી જુદી ક્રિયાઓમાં બધીજ ભગવદ્ભૂષ ક્રીડાનો આવેશ છે એટલે દાવાશિનું પણ
 આ ગોપીજનને દર્શન થાય છે. બીજાં ગોપીજનોને ખાચ કરીને દાવાશિનું દર્શન કરનારી આ ગોપીજનમાં
 ભગવદ્ભાવ—આ ભગવાન છે એવો ભાવ—નહોતો એટલે તેમણે પોતાના રક્ષણને માટે તેની પ્રાર્થના કરી
 નહિ. આ પ્રમાણે વીસમા પ્રલોકમાં જણાવેલા પવન અને વરસાદના પ્રસંગમાં પણ સમજવું. (અર્થાત્
 બીજાં ગોપીજનોને પેલી ગોપીજનની ગ્રાહક પવન અને વરસાદનો અનુભવ થયો નથી, તેઓ તે
 ગોપીજનને ભગવાન તરીકે માનતાં નથી, એટલે તેમણે તે ગોપીજનની રક્ષણને માટે પ્રાર્થના કરી નથી.)
 જે ભક્તો યજ્ઞ મત્ત હોય છે તેમનામાં જ ભગવદ્ભાવને લીધે તે તે લીલાનો આવેશ થાય છે, એટલે તે
 જ ભક્તોને તે તે લીલાનું દર્શન થાય છે એમ તાત્પર્ય છે. ૨૨

હવે વદા એ પ્રલોકમાં શુકદેવજી તામસી ગોપીજનનું વર્ણન કરે છે—

એક મુદર અંગવાળી ગોપીને બીજી ગોપીએ માળા વડે ખાંડણીએ
 ખાંધી; તે (ખાંડણીએ બંધાયલી) મુદર નેત્રોવાળી ગોપીએ ખડ્ગીને, મહોં
 દાંદીને, લાયનું અનુકરણ કરવા માંડયું. ૨૩

હજારો કયાચિદ્વદા સજ્ઞા માલયા હજારહસાનીવાપિ ક્ષાચિત્ । અન્યા હુ મરોદાસ્તા । તદા મીતા સતી સુદક્ ટ્વત્મદષ્ટિયુચ્ય ગ્રાસ્યં પિપાય, દુલ્હેન સમ્પૂર્ણ મુરમાચ્છાપ, મીત્યનુકરણં મેજે । અત્ર કમે ગુણા ધ્વ પ્રયોજકાઃ । તત્તદધિકારાનુસારેણ તત્તદ્દીઠાઃ પ્રાદુર્ભવન્તિ । મગવદ્ગર્હ-
કરણાન્તા ચ હીલા । અન્યાયાન્તે હજારહસાનીલા ન કૃતા ક્ષામ્ । તતઃ પરં કર્તવ્યમસીતિ હીલાના વિરતિઃ । યથં હીલાભાવમુપપાદ્ય મયવદ્ભાવે વક્ત્ર્યે મગવતો મીતિવિદમ્બનહીલાયાં સર્વા હીલાલિ-
રોહિતાઃ । તતઃ પૂર્વવત્ પુનઃ પ્રથમ ધ્વ સિવાઃ । તસ્ય સંવેદનપૂર્વકતાત્ । એતસ્વાવેરોન જાતમિતિ સંવેદનરાહિત્યમ્ । અવસ્ત્વસ્ય નોપસંહારઃ ॥ ૨૩ ॥

પૂર્વં હુ ‘ઇત્યુન્નચચચ’ ઇતિ વચનમેવોપસંહૃતમ્, ન હુ પ્રથમ ઉપસંહૃતઃ । તત્તદ્દાનો મયે હીલાનુક્રમવા ક્ષાસાદિરોચાને પુનરેવ ધ્વન્દાવનલતાસ્તસ્મિન્ કૃષ્ણં વૃષ્ટમાના જાવા ઇલાદ્ દ્વગિતિ ।

एवं कृष्णं वृष्टमाना धृन्दावनलतास्तस्मिन् ।

व्यचक्षत वनोद्देशे पदानि परमात्मनः ॥ २४ ॥

તદા પુનરનુચરે પ્રાપ્તે મગવાનાવિસ્મય મોહં દૂષિત્વ સર્વં ક્ષાપિતવાનિત્યાદ્ય વ્યચક્ષતેષાં । ક્ષાપાપમોદાયતેષાં પ્રયમ્, અન્વેષણં હીલાવેશે મગવદ્ગવેશજ્ઞેતિ । તત્ર પ્રમોડનારક્ષ ઇતિ સ ધ્વ

કોઈ એક ગોપીને બીજી ગોપીએ ખાંડગીએ માળા વડે બાંધી. કોઈ ગોપી ખાંડગીયાકૃપ પાડુ ધઈ, બીજી ગોપી પાડુ ચરોદાકૃપ ધઈ. તે વખતે ખાંડગીએ બાંધાએકી ગુંદર નેમોવાળી પેઢી ગોપી બ્ધી ધઈ અને પોતાનું મુખ ઢાંકી દીધું, પોતાના હાથથી પોતાનું આંખું મુખ ઢાંકી દીધું, અને ભયનું અનુકરણ કરવા લાગી.

ગોપીજનો ભગવાનની હીલાનું જે અનુકરણ કરતાં હતાં તેમાં ગોપીજનોના સત્ત્વ વગેરે શુભોને ક્ષીણે જ છુટી છુટી હીલાનો ક્રમ નિશ્ચિત થતો હતો. ગોપીજનોના લુલ્હ લુલ્હ અધિકારને અનુસરીને ભગવાનની છુટી છુટી કીટા પ્રકટ થય છે. આ બધી હીલાઓ અન્ત ભગવાનને વશ કરવામાં છે. આ પ્રમાણે ન માનીએ તો ઉપરે ભગવાનની ઉત્કૃષ્ટકીટા કરવામાં ન આવેલી હોત. પરંતુ ઉત્કૃષ્ટકીટામાં ભગવાન પદ્ય ધઈ ગયા એટલે ત્યાર પછી કોઈ પણ કરવાનું રહેતું નથી. તેથી લાંબી જ હીલા બંધ ધઈ ધઈ. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં હીલાનો ભાવ ઉત્પન્ન થયોઃ કહેવે તેમનામાં ભગવદ્ભાવ ઉત્પન્ન થયો એમ કહેવાને માટે ભગવાનની ભીતિનું તેઓ અનુકરણ કરવા લાગ્યાં, અને ભીતિના અનુકરણની હીલા કરવા જતાં બધી હીલા તિરોહિત ધઈ ધઈ. ત્યાર પછી પહેલાંની માફક વૃક્ષ વગેરેને ગોપીજનોએ પ્રથમ જ કરવાનો શ્રો, કરણ કે બાદ્ય જગતનું અનુસંધાન થાય એટલે સ્વાભાવિક રીતે પ્રથમ દશા છે. પાડુ આ—ભીતિનું અનુકરણ—તો ભગવદ્ભાવથી થયેલું હતું એટલે ગોપીજનોને હમણાં બાદ્ય ભગવનું ભાન નથી. તેથી જ અહીં ગોપીજનોના પ્રશ્નો ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો નથી. ૨૩

પહેલાં ચોદમા સ્લોકમાં ‘આ પ્રકારનાં ઉન્નત વચનો ભોલતાં ગોપીજનો’ એ વાક્યનો ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે, પણ પ્રશ્નો ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો નથી. તેથી હમણાં મધ્યમાં હીલાનું વર્તન કરીને, તે હીલાનું તિરોધાન થતાં, ફરીથી પણ ગોપીજનો વૃક્ષજનની લતાઓ અને વૃક્ષોને કૃષ્ણ વિષે પ્રથમ પૂછવા લાગ્યાં એમ મુકદેવજી દવમ્ એ સ્લોકમાં કહે છે—

આ પ્રમાણે વૃન્દાવનની લતાઓ અને વૃક્ષોને કૃષ્ણ વિષે પૂછતાં

पूछतां गोपीजन्ये वनमां परमात्मना यदनां दर्शनं कथं. २४

(ગોપીજનોએ વૃક્ષજનની લતાઓ અને વૃક્ષોને કૃષ્ણભગવાન વિષે પ્રશ્ન કર્યો.) પણ ત્યારે ગોપીજનોને તે બાબતમાં ઉત્તર ન મળ્યો ત્યારે ભગવાને તેમનામાં—ગોપીજનોમાં—અપ્રવેશ કરીને તેમનો મોહ દૂર કર્યો અને તેમને બધાનું જ્ઞાન કરાવ્યું એમ કહેવાને માટે મુકદેવજી કહે છે કે વ્યવહાર ભગવાનની સીધ, ભગવદ્હીલાનો આવેશ અને ભગવદ્ભાવેશ એ ત્રણ ગોપીજનોના ત્રણને દૂર કરવાને માટે

સર્વજ્ઞાનપતે । વૃન્દાવનલતાઃ તરૂન્ કૂર્ણં પૃચ્છમાના જાતા ઇતિ । તતો વનોદેશે વનમૂની
ભગવતઃ પદાનિ દદ્યવતઃ । પરમાત્મન ઇતિ પદાનાં પરમપુરુષાર્થતા સૂચિતા । ભગવદાવેશે હિ
સર્વજ્ઞતા ભવતિ । તેષાં ચ કાર્યં ભગવત્પદદર્શનમ્ । 'તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદા પश्यન્તિ સૂરય'
ઇતિ શ્રુતેઃ ॥ ૨૪ ॥

પદા અપિ પૂર્વવત્ વક્ષ્યવિધાઃ, તથૈવ તાસાં વચનાનિ । પદાનિ પ્રલક્ષ્યોગ્યાનિ સર્વૈરેવ દૃશ્યન્ત
ઇતિ તેષાં વાયાત્મ્યજ્ઞાતાં સાધ્યમ્ । અતઃ પ્રથમમાહુઃ પદાનિ વ્યક્તમેતાનીતિ ।

પદાનિ વ્યક્તમેતાનિ નન્દસૂનોર્મહાત્મનઃ ।

છદ્યન્તે હિ હ્વજાંભોજચક્રાંકુશપવાદિભિઃ ॥ ૨૫ ॥

પદાનિ પદાનિ નન્દસૂનોરેવ । વ્યક્તં સત્તમ્, નાત્ર સંદેહઃ । વિદ્યેઃ પદાનાં વિશેષજ્ઞાનમ્ ।
વિદ્યાન્વેષે કથં મયમ્તીત્યાશક્ત્ય તત્તોપપત્તિમાહુઃ મહારત્નન ઇતિ । મહતામવ્યાત્મા મહાન્ વા ગદ્ય-
રૂપઃ । તસ્ય વત્તત્કાર્પાર્થં પદે વિદ્યાનિ મયન્તિ, પ્રકલ્પેડપિ વેપાસુપયોગ ઇતિ તદ્વિશિષ્યતિઃ ક્રિયતે ।
તાનિ વિદ્યામ્યાહ છદ્યન્તે ઇતિ । અત્રુમીયન્તે પદાનિ, અસાધારણર્થઃ । લોકેડવ્યેતદ્દેશોડર્થઃ પ્રસિદ્ધ
ઇતિ સન્નતિઃ । હ્વજસ્ય સ્થાપનં મહાનાં નિર્મયવાતાર્યમ્ । અમ્ભોજસ્થાપનં મુસસેઽવત્ત્વાપ । ચક્ર-

જ છે. તેમાં પ્રજ્ઞ સ્વંતરંભ છે એટલે તેનો સર્વત્ર અનુવાદ કરવામાં આવે છે. ગોપીજનો વૃન્દાવનની
લતાઓને અને વૃક્ષોને કૃષ્ણ વિષે પૂછવા લાગ્યાં. પછીથી વનભૂમિ પર ગોપીજનોએ ભગવાનનાં પગલાં
જોયાં. શ્લોકમાં પરમાત્મનઃ એ પ્રમાણે પદ છેઃ તે ઉપરથી એમ સૂચન થાય ॥ કે ભગવાનનાં આ
પગલાંઓ પરમ પુરુષાર્થરૂપ છે. ત્યારે હવેમાં ભગવાનનો આવેશ થાય છે ત્યારે તેનામાં ખરેખર
સર્વજ્ઞતા આવે છે. જેમનામાં સર્વજ્ઞતા આવે છે, અર્થાત્ જે સર્વત્ર છે, તેમને ભગવાનનાં ચરણનાં દર્શન
થાય છે, કારણકે 'જ્ઞાનીઓ અથવા ભક્તો હૃદયેમાં વિષ્ણુના તે પરમ પદનું દર્શન કરે છે' એ પ્રમાણે
શ્રુતિ છે. ૨૪.

આ ગોપીજનો પણ પહેલાંની આક્રે દસ પ્રકારનાં છે નવ ગોપીઓ સશુણ્ણ અને દસમી ગોપી
નિશુણ્ણ. આ ગોપીજનોનાં વચનો પણ તે જ પ્રકારનાં છે, સશુણ્ણનિશુણ્ણોદમી દસ પ્રકારનાં છે. પ્રત્યક્ષ
તોષકશ્રવ્ય એવાં ભગવાનનાં પગલાં ગાંધાં ય ભુવે છે તેથી તેમને સાધારણજ્ઞાન સિદ્ધ થાય છેઃ અર્થાત્
ભગવાનનાં પગલાંનું દર્શન સાધન છે અને સાધારણજ્ઞાન સાધ્ય છે. તેથી ગોપીજનો પ્રથમ કહેવા લાગ્યાં
કે પદાનિ વ્યક્તમેતાનિ—

ધ્વજ, કમળ, ચક્ર, ચંક્રુશ અને ચપ વગેરેની રેખાઓનાં ચિત્ર

ઉપરથી રપદ જણાય છે કે આ પગલાં ખરેખર મહાત્મા કૃષ્ણનાં છે. ૨૫

આ પગલાં નન્દસયલના સુત કૃષ્ણનાં જ છે. વ્યક્તમ્ એટલે સત્ત, એમાં કોઈ ભૂતનો સંદેહ
નથી. ચિદો વડે પગલાંઓનું વિશેષજ્ઞાન—કૃષ્ણનાં જ છે એ પ્રકારનું જ્ઞાન—થાય છે. ચિદો જ શી રીતે
ધાય છે એમ જો સંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન કરતાં ગોપીજનો યુક્તિ આપે છે કે મહાત્મનઃ,
ગોપીઓના પણ આત્મા, અથવા મહાન્ આત્મા તે મહાત્મા કહેવાવાઃ અર્થાત્ મહાત્મા એટલે પ્રજ્ઞ. ભુદાં
ભુદાં કાર્યને માટે તે પ્રજ્ઞરૂપ મહાત્માના પગલાંમાં ચિદો લેષ છે. ચાતુ પ્રસંગમાં પણ ચિદોનો ઉપયોગ
છે એટલે તેમને—ચિદોને—પ્રકટ કરવામાં આવે છે. તે ચિદોનું વર્ણન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે સદ્વચ્ચમે,
અસાધારણ પ્રમોદે લીધે ભગવાનનાં પગલાંનું અનુભવ થાય છે. લોકમાં પણ આ પ્રકારનો અર્થ પ્રસિદ્ધ
છે એમ હિ ગદ્ય વડે ગુરુમતિ આપવામાં આવે છે. ભક્તો નિર્ભય રીતે વાસ કરી શકે એટલા માટે મળતું

સ્થાપનં રહાયૈ । મનોનિગ્રહાર્યમનુશ્ચસ્થાપનમ્ । વીર્ધિસિદ્ધાર્ય યયઃ । ધન્નાદયોપ્યાદિશબ્દેનોત્પન્ને
પાપપર્વતાદિનિરાકરણાર્થઃ ॥ ૨૫ ॥

પદમસાધારણત્વેનઃ પદાનિ નિમિશ્ચ તન્માર્ગેણ ગત્વા રહ્યાહ તૈસ્તૈરિતિ ।

તૈસ્તૈઃ પદૈસ્તત્પદધીમન્વિચ્છન્ત્યોગ્મતોજ્વલાઃ ।

વધ્વાઃ પદૈઃ સુપૃક્તાનિ વિલોક્યાર્તાઃ સમદ્રુવન્ ॥ ૨૬ ॥

જ્ઞાનં ક્રિયાપર્યવસાયીતિ ક્રિયા નિરૂપ્યતે । તત્પદવીમન્વિચ્છન્ત્યોગ્મતોજ્વલાઃ જ્ઞાતાઃ પદા-
ન્યન્વિષ્ય તત્પદર્પી ગત્વા ર્થર્થઃ । ચય્યે વાસાં ત્રલિલ્પન્મમ્લ વધ્વા ર્થિ । યદિ તાસાં મત્સરદોષો ન
હ્યત્, ગચ્છેતુરેવાન્તિકમ્ । દોષપશાય પરં કુણ્ઠિત્વા મયન્તિ । વદાહ । વધ્વાઃ કસ્યાધિદ્રોનિકાયાઃ
પદૈઃ સુપૃક્તાનિ પંતવાકારેણ ગતાનિ મગપત્વતાનિ દદ્ધા, લાનિ વિલોક્ય ચ, આર્તા જાતાઃ ।
તદા અન્યોન્યમેવાનુદ્યુમ્ન । જ્ઞાનક્રિયયોરપસર્જનં કૃત્વા વાચિ પ્રતિષ્ઠિતા જાતાઃ, અન્યથા કીમગમને
મગવાન્ પ્રાપ્તઃ સ્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

તાસામસૂચાવાકવાન્યાહ કસ્યાઃ પદાનીતિ ।

સ્થાપન કરવામાં આપ્યું છે; લક્ષ્યો પ્રાપ્તી પ્રુએથી સેવા કરી રહે એટલા માટે કમળનું સ્થાપન કરવામાં
આપ્યું છે; લક્ષ્યોના પદ્મજાને માટે ચક્રનું સ્થાપન કરવામાં આપ્યું છે; લક્ષ્યોના મનની નિમિશ કરવાને
માટે એકુશનું સ્થાપન કરવામાં આપ્યું છે; લક્ષ્યોની કીર્તિ સિદ્ધ કરવાને માટે યજ્ઞનું સ્થાપન કરવામાં
આપ્યું છે. શાદિ શબ્દ વડે વજ્ર વગેરેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. આ વજ્ર વગેરે શિલ્હો પાપપર્વત
વગેરેનો નાશ કરવાને માટે છે. ૨૫

આ પ્રમાણે અસાધારણ ધર્મો વડે આ પગલાં લગવાનનાં છે એમ નિશ્ચય કરીને ગોપીજનો તે
માર્ગે ગયાં એમ શુકદેવજી તૈસ્તૈઃ ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં કહે છે—

સગત્તાનનાં તે તે પગલાંઓ ઉપરથી લગવાનના માર્ગને શોધતી
અબળાઓ અમળ આદી, અને કોઈક સીના પગલાં સાથે સેજમેળ યજ્ઞેલાં
લગવાનનાં પગલાં એકને તેઓ ખેદ પામતાં માંહો માંહે બોલ્યાં. ૨૬

જ્ઞાનનું પર્વતજ્ઞાન—પરિણામ, અન્ત—ક્રિયામાં છે એટલે ગોપીજનોની ક્રિયાનું વર્ણન કરવામાં
આવે છે. (ગોપીજનોને લગવાનનાં પગલાંના દર્શનથી યાદાત્મ્યજ્ઞાન થયું હતું, અને આ જ્ઞાનના
પરિણામે તેમનામાં હવે ક્રિયા પ્રકટ થાય છે.) અબળાઓ—ગોપીજનો—લગવાનના માર્ગને શોધતી
શોધતી અમળ આદીઃ અર્થાત્ લગવાનનાં પગલાં બોળીને લગવાનના માર્ગમાં ગોપીજનો ગયાં. વચમાં
ગોપીજનોને પ્રતિબંધ થયો એમ શુકદેવજી વધ્વાઃ એ પદ વડે કહે છે. એ ગોપીજનોમાં મત્સરદોષ ન
હોત તો તેઓ લગવાનની પાસે ગયાં જ હોત; પરંતુ દોષને લીધે તેઓ કુણ્ઠિત થઈ ગયાં. આ જ વક્ત
શુકદેવજી નીચેના શબ્દોમાં કહે છે. સીના—કોઈક ગોપીજનના—પગલાંની સાથે મળેલાં—પંડિતના
આકારમાં આવેલાં—લગવાનનાં પગલાંને એકને અને તે ગોપીજનનાં પગલાંને એકને જ્યાં ગોપીજનો
દુઃખી થયાં અને એક બીજાની સાથે ગોઠવા લાગ્યાં. જ્ઞાન અને ક્રિયાને ગોઠ કરી નાખીને ગોપીજનો
વાણીમાં જ—એક બીજાની સાથે વાતો કરવામાં જ—અટૂત થયાં. આ પ્રમાણે એ ન થયું હોત તો
જલદી જવાથી ગોપીજનોને લગવાન્ પ્રાપ્ત થઈ ગત્ ૨૬

હવે શુકદેવજી કહ્યાઃ વદાનિ એ શ્લોકમાં તે ગોપીજનોનાં ઇર્ષ્યાનાં વાગ્યોનું વર્ણન કરે છે—

કસ્યાઃ પદાનિ ચૈતાનિ યાતાયા મન્દસૂનુના ।

અંસન્યસ્તપ્રકોષ્ટાયાઃ કરેણોઃ કરિણા યથા ॥ ૨૭ ॥

પુરુષોઽત્ર ન સંભવ્યતે, નાપિ પ્રમાણરહિતઃ, અતોઽસન્મયઃ एव कस्याश्चिद्विद्यन्तीति ।
જ્યેષ્ઠ પ્રથમ સ્તરપરિચ્છેદેન વિશેષજ્ઞાનાર્થઃ । નન્વત્ર પદે લક્ષણાનિ સન્તિ । ચકારાદુગમવતઃ તસાશ્ચ
ચેષ્ટાક્ષાપકાનિ પિહાન્યપુચ્ચન્તે । સા હિ મન્દસૂનુના સદૈવ યાતા, અન્યથા ભગવાન્ ન ગચ્છેત્ ।
તત્તૈવ પ્રાયેષ નીતઃ । સ્વાયેષ્યયા તસ્યા મહદ્ગમ્યમાદુઃ । અંસે ન્યસ્તઃ પ્રકોષ્ટભાગો યસ્યામ્ । પ્રકોષ્ટ-
ભાગો ભગવદ્વીયઃ કરતલાદર્વાચીનભાગઃ । સવતા કરેણ કપિસ્તમ્બન્ધઃ સૂચિતઃ । સાવદેવ નૈકત્વં
પદ્યોરિતિ । કિદ્ધ, મધ્યે તયોઃ રસાભિર્ભાવોઽપિ જાવત્ત્વમિતિ દૃષ્ટાન્તેનાદુઃ કરેણોઃ કરિણા યથેતિ ।
કરેણોરંસે કરિણા યથા હસ્યઃ પ્રસાર્યત્ત્વમિતિ । કરેણુઃ સ્ત્રી, તસ્યા અંસે યથા કરી હસ્તં પ્રસારયતિ
તદ્વા પદાનિ મિલનન્તિ, સંમુલ્લસ્ય ભવન્તિ, હૃદયકપ્પ્લો વા ભવન્તિ । સ્પર્શસુખમેવ પ્રવાનમિતિ ગજો
દૃષ્ટાન્તીકૃતઃ । ઇયં ત્રિવિધા ગોમિકા વક્ત્રઃ ॥ ૨૭ ॥

ગુણાતીતાયા ચાત્મ્યદ્વયમાહ । રોપાભાવપ્રતિષાદકં ગુણપ્રતિષાદકં ચ । તામસતામસી ભગવ-
દાવિષ્ટા ન ભવતીતિ । બનયારાપિત્ત્વમિતિ દ્વાભ્યામ્ ।

જેમ હાથી હાથણીના ખસા ઉપર પોતાનો હાથ મૂકે છે તેમ
નંદરાયણના પુત્રે જેના ખસા ઉપર પોતાનો હાથ મૂક્યો છે એવી
નંદરાયણના પુત્રની સાથે જનાર આ કઈ સ્ત્રીનાં પગલાં છે ? ૨૭

જાહો પુરુષનો સંભવ નથી, તેમ બીજા બામની સ્ત્રીઓનો પણ સંભવ નથી; તેથી આપણામાંથી
કોઈક ગોપીનાં આ પગલાં હશે. આ શ્લોકમાં ગોપીજનોએ જે પ્રથમ કહ્યો છે તેનું પ્રયોજન બીજી
સ્ત્રીનો નિર્વૃત્ત કરીને વિશેષ જ્ઞાન મેળવવાનું છે; અર્થાત્ અત્યુક્ત સ્ત્રીનાં જ આ પગલાં છે એવું વિશેષ
જ્ઞાન મેળવવાને માટે પ્રથમ કહેવામાં આવ્યો છે. અરે! આ પગલાંમાં શિલ્લો છે. જનો અર્થ એ છે કે
ભગવાન્ અને તે ગોપીની એક જગ્યાવાસી શિલ્લો પણ અહીં છે. તે ગોપી ખરેખર નંદરાયણના
પુત્રની સાથે જ ગઈ છે, અન્યથા ભગવાન્ ભાથ નહિ. તે ગોપીના શલ્લખકે ભગવાનને લઈ ગઈ છે,
અર્થાત્ તે ગોપી આમજ પ્રભુ જોણુ છાની ગયા છે. ગોપીજનો હવે કહે છે કે તે ગોપી અમારા કરતાં
વધારે ભાવ્યશાળી છે. જેના ખસા ઉપર ભગવાને હાથ મૂક્યો છે તેવી તે ગોપી છે. ગોપીના ખસા
ઉપર મૂકવામાં આવેલી પ્રકોષ્ટભાગ ભગવાનનો છે અને તે હાથના તળીયાની નીચેનો ભાગ છે.
જેટલો ભાગ હાથનો છે તેમો રતનાદિની સાથે સંબંધ થયેલો છે જેમ સૂચન થાય છે, કારણ કે
ત્યારે જ એ પગલાંઓ એક બીજાની પાસે સંભવી શકે છે. વળી, વચમાં તે બંનેનો રસ પણ પ્રકટ
થાય છે જેમ કરેણોઃ કરિણા યથા એ શબ્દોમાં ગોપીજનો દુષ્ટાન્ત આપીને કહે છે. જેમ હાથણીના
ખસા ઉપર હાથી પોતાનો હાથ પ્રસારે છે તેમ ગોપીના ખસા ઉપર ભગવાને પોતાનો હાથ પ્રસાર્યો
છે. કરેણુ એટલે હાથીની સ્ત્રી, હાથણીઃ તેના ખસા ઉપર જેમ હાથી પોતાનો હાથ—સૂંઠ—પ્રસારે
છે, જેમ તે વખતે તેઓનાં પગલાં એક બીજાને ચળે છે, જેમ તે વખતે હાથી હાથણીની સામો ઉણો
રહે છે અથવા તો જેમ હાથીનું ગળું હાથણીથી ઘસાય છે તેમ ગોપી અને ભગવાનની રિયતિ
હતી. શૃંગારરસમાં સ્પર્શસુખ જ સુખ્ય છે તેથી હાથીનું દુષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે
પણ પ્રકારની સત્ત્વપ્રધાન ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ૨૭

હવે શુદ્ધેવલ નિર્જલ ગોપીજના એ શ્લોકો કહે છે. એક શ્લોક દેવના અભાવનું પ્રતિષાદન કરે છે
અને બીજો શ્લોક શુભનું પ્રતિષાદન કરે છે. તામસતામસી ગોપીમાં ભગવાનનો અવેશ થતો નથી
એટલે તેનું વાક્ય સંભવતું નથી; તેથી તેને બાદવે નિર્જલ ગોપીનું એક વાક્ય વધારે આપવામાં આવ્યું છે,

અનયારાધિતો નૂનં ભગવાન્ હરિરિશ્વરઃ ।

યજ્ઞો વિદ્યાય ગોવિન્દઃ પ્રીતો યામનયદ્રહઃ ॥ ૨૮ ॥

અથ પ્રથમં તથા સહ વિદ્યેષરમણે તસ્યા મામ્યં, વસ્યાઃ પુણ્યં, હૈતુત્વેનાહુઃ । અનયા હરિર્નૂન-
મારાધિતઃ । યદપ્યસ્મામિરપ્યારાધિતઃ, તથાપિ નૂનં નારાધિતઃ । ભગવદનારાધકૈરપિ ફલત્વાદિ
ભગવતઃ સમ્બન્ધસમ્ભવાત્ । આરાધિતે તુ ફલં સ્વયમે ભવતિ । તન્નાપિ સારતમ્યમ્ । નતુ તુલ્યકર્મણં
મધ્યે કથમવાન્તરમેદઃ, તન્નાદ ભગવાનિતિ । સામપ્રોમેદાત્ કર્માણિ સર્વત્ર વિલક્ષણાનિ ભવન્તિ ।
તદવાન્તરવૈલક્ષણ્યં સ ઇંય જાનાતિ । અતસ્યાય ફલનિરુપકો હાતઃ । નતુ તપાપિ વર્ષં તથા ન
જ્ઞાપનીયાઃ, હુઃસ્વસાયકત્વાદિતિ ચેત્ તન્નાહુઃ હરિરિતિ । ઇ હિ સર્વદુઃખહર્તા, વૈલક્ષણ્યજ્ઞાપનાર્થ
તથા લોધિતવાન્ । નતુ ભક્તિઃ કુલ્યેતિ કથં મત્કયનુસારેણ કુલ્યં ફલં ન ફલત્વાત્, કુલ્યપ્લહાયેત

અને તેથી દસગી સંખ્યા પૂરી કરવામાં કોઈ બાતનો બાંધો આવતો નથી. (નયુ સત્યપ્રધાન, જે
શુદ્ધાતીત, તથુ રજઃપ્રધાન અને જે તમઃપ્રધાન એમ ત્રણી દસગી સંખ્યા થાય છે.) શુદ્ધેવજ
જાનવારાધિતઃ ઇત્યાદિ જે પ્રલોભેમાં શુદ્ધાતીત ગોપીનાં વચનોનું વર્ણન કરે છે:—

આ ગોપીએ તો ભગવાન્ શ્રીહરિની ખરેખર આરાધના કરેલી હોવી
જોઈએ, કારણ કે તેના ઉપર પ્રસન્ન થયેલા ગોવિન્દ ભગવાન્ આપણો
લાગ કરીને તે ગોપીને એકાન્તમાં લઈ ગયા છે. ૨૮

તે ગોપીની સાથે ભગવાને જે વિશેષરમણ કર્યું તેમાં તે ગોપીનું લાભ, પુણ્ય, કારણ હતું એમ
હવે પ્રથમ ગોપીજનો કહે છે. ખરેખર ! આ ગોપીએ હિની આરાધના કરેલી છે. જો કે અમે ય પશુ
ભગવાનની આરાધના કરેલી છે છતાં પણ તેમની કોઈની દ્વારા—જાણવાનીની દ્વારા—આરાધના કરેલી
છે, સાક્ષાત્ આરાધના કરેલી નથી. જે સાધનોમાં ભગવાનનું સાક્ષાત્ આરાધન કરવામાં નથી આવતું તે
સાધનો વડે પણ ભગવાન્ કૃપી કૃપા મળે છે એટલે ભગવાનની કોઈની દ્વારા કરેલી આરાધનામાં પણ
ભગવાનનો સંબંધ સંભવે છે. જેણે ભગવાનનું સાક્ષાત્ આરાધન કરેલું છે તે તો ભગવદ્કૃપા કૃપાને
પોતાને વશ કરી દે છે. (અર્થાત્ કોઈની દ્વારા કરેલી ભગવાનની આરાધનામાં ભગવાનનો સંબંધ થાય
છે, જ્યારે ભગવાનની સાક્ષાત્ આરાધનામાં ભગવાન્ લક્ષણે વશ થઈ લાય છે.) જણી, ભગવાનની
સાક્ષાત્ આરાધનામાં પણ તારતમ્ય રહેલું છે. (ભગવાન્ ગોપીજનોને વશ છે એમ પહેલાં વર્ણન કરવામાં
આવી ગયેલું છે તેથી એમ જણાય છે કે ગોપીજનોએ પણ ભગવાનની સાક્ષાત્ આરાધના કરેલી છે.
તો પછી ગોપીજનોનો લાગ કરીને ભગવાન્ બીજી ગોપીને લખને કેમ આસ્થા ગયા ? આ શંકાનું
સમાધાન એ કે ભગવાનના સાક્ષાત્ આરાધનામાં પણ તારતમ્ય છે. જે પ્રકારનું પેઢી ગોપીએ ભગવાનનું
સાક્ષાત્ આરાધન કરેલું છે તે પ્રકારનું આ બધાં ગોપીજનોએ ભગવાનનું સાક્ષાત્ આરાધન કરેલું નથી.
આમ જો ન માનીએ તો ભગવાન્ આ બધાં ગોપીજનોનો લાગ કરીને કેમ આસ્થા ગય ?)

અરે ! જ્યારે બધાંનાં કર્મો સરખાં છે તો પછી તેમનામાં અવાન્તર ભેદ શી રીતે હોઈ શકે ?—
આ પ્રકારની શંકા થાય તો ગોપીજન કહે છે કે પ્રવવાન્. સામગ્રી ભુત્રી ભુત્રી હોવાથી કર્મો બધે ય
એક બીજાથી ભિન્ન થાય છે. આ જમી સામગ્રીનો અને તેથી કર્મનો અવાન્તર ભેદ જાનસ્વરૂપ ભગવાન્
જ લલે છે. તેથી ભગવાન્ તે પ્રમાણે—કર્મ પ્રમાણે—કૃપા આપે છે. અરે ! પણ ભગવાને ભગવાને તે
પ્રમાણે જ્ઞાન કરાવવું ન હતું, કારણ કે તેમ કરવાથી અમને દુઃખ થાય છે—આ પ્રમાણે જો શંકા કરવામાં
આવે તો ગોપીજનો કહે છે કે હરિઃ. ભગવાન્ હરિ છે, સર્વનું દુઃખ હરણ કરનાર છે. જે ગોપીજન
ભગવાનને લઈ ગયાં છે તે ગોપીજન અને આ બધાં ગોપીજનોની વચ્ચે ભેદ છે એ જણાવવાને માટે
ભગવાને આ બધાં ગોપીજનોને જ્ઞાન કલાનું કે કર્મની અંતર ભેદ હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન કૃપા આપવામાં

કર્મ કૃતઃ સ્વીકૃતવાન્, સ્વાહુરીશ્વર इति । કદાચિદ્ભક્તિસુરરીકરોતિ, કદાચિત્કર્મ, કદાચિત્ સ્વેચ્છામ્ । ન હીમ્ધરો નિવન્તું શક્ત્યઃ । અસ્માન્ મત્તિર્માર્ગે યોજયતિ, ન કર્મમાર્ગ इति । અત एव नः अस्मान् विहाय गोविन्दः साधारणेन्द्रोऽपि रहः एकान्ते प्रीतः सन् तामेवानयत् । કામરસઃ સ્ત્રીસમૂહાપેક્ષ્યાલ્પેકસામેય મુલ્યત્વયોત્વચત્વે । તથા કરણે પ્રીતિર્દેહુઃ, પ્રીતો ભક્તિઃ કર્મ વા ॥ ૨૮ ॥

एवं वस्मा भाग्यममिनन्द्य मात्सर्येऽपि गृहे तथा वचनं भवतीति स्वभाग्यामिनन्दनमप्याहुः धन्या इति ।

ધન્યા અહો ઝમી આલ્યો ગોવિન્દાહ્વયહરેણયઃ ।

યાન્ દ્રષ્ટોશો રમા દેવી દધુર્મૂર્ધ્યવનુત્તચે ॥ ૨૯ ॥

અહો આશ્ચર્યે, હે આલ્યઃ સત્ત્વઃ, ઝમી અહ્નિરેણવો ધન્યાઃ । માત્સર્યાભાવાયં ચૈતહુ-

આશ્ચર્ય છે. (જે કૃષ્ણ પેલી ગોપીજનોને આપવામાં આશ્ચર્ય છે તે કૃષ્ણ આ બધાં ગોપીજનોને આપવામાં આશ્ચર્ય નથી, કારણ કે તે બંનેના કર્મમાં ભેદ છે. આ પ્રમાણે બીજા લગવાને આ બધાં ગોપીજનોને જ્ઞાન કરાવ્યું ત્યારે આ ગોપીજનોને ભાવ્યું કે આ પ્રકારનું કર્મ તો આપણે બંને જ કર્યું છે અને લગવાનું જે તિરોહિત થઈ ગયા છે તે આપણા પોતાના દોષથી જ તિરોહિત થઈ ગયા છે. આ પ્રમાણે બીજા ગોપીજનો વિચાર કરે ત્યારે તેમની મત્સરતાને લીધે તેમને જે કૃષ્ણ થતું હતું તે ન થાય, અર્થાત્ તે કૃષ્ણ નાશ પામે. આ રીતે લગવાનું આ ગોપીજનોના કૃષ્ણનું હરણ કરે છે, કારણ કે તે પોતે હરિ છે, સર્વનું કૃષ્ણ હરણ કરનાર છે). તે ગોપીની અને અમારી ભક્તિ તો સરખી છે, (સામગ્રીવેદથી બંને કર્મ વિશિષ્ટ હો,) તો ભક્તિને અનુસાર લગવાને અમને બધાને તુલ્ય કૃષ્ણ કેમ ન આપ્યું ? અને તુલ્ય કૃષ્ણ આપવામાં કર્મનો સ્વીકાર કેમ કર્યો ? આ પ્રમાણે બે સંકટ થાય તો તેનું સમાધાન કરતાં ગોપીજનો કહે છે કે કૃષ્ણર, લગવાનું કોઈક વખત કૃષ્ણ આપવામાં ભક્તિ સ્વીકારે છે, કોઈક વખત કર્મ સ્વીકારે છે, અને કોઈક વખત પોતાની ઇચ્છા સ્વીકારે છે. ખરેખર ! ઇશ્વરનું નિયમન થઈ શકે એમ નથી. લગવાનું સ્વતંત્ર છે તેથી તે અમને ભક્તિમાત્રેમાં યોગે છે અને કર્મમાત્રેમાં યોગતા નથી. તેથી જ અમારો ત્યાગ કરીને ગોવિન્દ—સાધારણ ઇન્દ્ર, સર્વે ગોકુલના ઇન્દ્ર—હોવા છતાં પણ એકાન્તમાં પ્રવ્રજત થઈને તે ગોપીને લઈ ગયા. ઘણી સ્ત્રીઓના સમૂહના કરતાં એક જ સ્ત્રીમાં કામરસ મુખ્ય રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. લગવાનું તે ગોપીને એકાન્તમાં લઈ ગયા તેનું કારણ લગવાનની પ્રીતિ—પ્રસન્નતા—છે, અને લગવાનની પ્રવ્રજતાનું કારણ તે ગોપીની ભક્તિ અથવા કર્મ છે. ૨૮

આ પ્રમાણે લગવાનું જે ગોપીને એકાન્તમાં લઈ ગયા છે તે ગોપીનું ભાવ્ય મોટું છે એમ તેને ઓળખી બધાં ગોપીજનોએ અભિનન્દન આપ્યું. પણ આ પ્રકારનાં વચનો તો શૂદ્ર માત્સર્યથી પણ કહી શકાય (લગવાનું આશ્ચર્ય તો આણે એકલીએ જ કર્યું જણાય છે, આપણે કોઈ કર્યું છે એ પ્રમાણે કદાચથી પણ કહી શકાય) તેથી તે સંકટ દૂર કરવાને માટે ધન્યાઃ બે સ્ત્રીકર્મમાં ગોપીજનો પોતે પણ બાંધ્યાણી છે એ પ્રમાણે પોતાની ભાવને અભિનન્દન આપે છે. (રેલુ લગવાનના ચરણની સાથે સંબંધમાં આવવાથી બાંધ્યાણી છે એ પ્રમાણે આ સ્ત્રીકર્મમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી સૂચિત થાય છે કે ગોપીજનો પણ લગવાનના ચરણનો સંબંધ થવાથી રેલુની માફક બાંધ્યાણી થાય.)

हे सभ्यीओ ! अहोहोहो ! श्रीकृष्णु लगवाननां चरलुकभगनी रज

દેહલી બધી ધન્ય છે, કે જે રજને બ્રહ્મા, શિવ અને લક્ષ્મીદેવી પોતાનાં પાપ

દૂર કરવાને માટે પોતાના મરતક ઉપર પાડેલું કરે છે. ૨૯

હાલો એ આશ્ચર્યવાચક છે. હે અગ્રીઓ, ગ્રીઓ, આ ચરણની રજ ધન્ય છે. પોતાનામાં હવે માત્સર્ય નથી એ બતાવવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે જેમ આ ચરણની રજ ધન્ય છે તેમ તે ગોપી, જેને લગવાન એકાન્તમાં લઈ ગયા તે પણ ધન્ય છે. જાણ્યા એ પ્રમાણે ગોપીજનો જે સંબોધન વાપરે

ચંદ્રતે । યથા રેણવઃ, તથા સેતિ । વિશ્વાસાર્પ્યપ્રદારણાર્થં ચ સમ્બોધનમ્ । ઝનેન રેણૂત્કર્ષેણ રેણવ
 એવ ધાર્યાઃ સ્વદોષનિવૃત્ત્યર્થમિત્યુક્તં ભવતિ । પૂર્વમત્રેવ તે રેણવઃ સ્થિતાઃ, ન તદા તેપામુત્કર્ષઃ, યદા
 પુનઃશ્રણસમ્બદ્ધાઃ, તદા ધનમર્હન્તીતિ । ધનં કુળાઃ, યયેન્દ્રો દેવાનામ્ । યથા ધનેન સર્વવિપય-
 પ્રાપ્તિઃ, एवं પ્રભુણાપિ । તેષાં ધન્યત્વશુભપાદયન્તિ ચાનિતિ । વ્રહ્મા ઈંદ્રો રમા ચ દેવતાત્મા પાતિકા
 શક્તિઃ । તેષાં સ્વસ્થાપિકારે દોષસંભવાત્ તન્નિવૃત્ત્યર્થં મૂર્ધ્નિ દધુઃ । વ્રહ્માનન્દરૂપાયા નિવૃત્ત્યર્થં દેવતા-
 પદમ્ । ઝતઃ કારણાદેતદ્ધારણેન વચમપિ નિર્દુષ્ટાઃ નીચમાનગોપિકાતુલ્યા ભવિષ્યામ્ इति ॥ ૨૯ ॥

અન્યા રજઃપ્રકૃતય આહુઃ તસ્યા इति ।

तस्या अमूनि नः क्षोभं कुर्वन्त्युचैः पदानि यत् ।

पैकापहस्य गोपीनां रहो मुक्तेऽच्युताघरम् ॥ ૩૦ ॥

ભગવદ્ધરનારવિન્દરજસ્યૈવ, પરમત્ત્વાઃ ગોપિકાયાઃ અમૂનિ પદાનિ સક્તે ગચ્છન્ત્યાઃ નોડ-
 ક્ષાત્ ક્ષોભં કુર્વન્તિ । તત્રાપ્યુચૈરત્યર્થમ્ । નન્વેકાકી ભગવાન્ ગચ્છેત્, વદપેક્ષયા સત્સહાયો મક્તિ-
 માર્ગે કુક્ત इति चेत् तत्राहुः । यद्यस्मात् गोपिकानां सर्वासामैव भागरूपमच्युताघरं वा विहाय एकै-

છે તેનો ભાવ એવો છે કે પોતાનાં વચનોમાં બીજાંઓને વિશ્વાસ ઉપરે ઝને બીજાંને પોતે ઉતરતાં નથી
 એમ ખાતરી થાય. આ પ્રમાણે ભગવાનના ચરણની રેણુની જે શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવામાં આવી તે ઉપરથી એમ
 શિદ્ધ થાય છે કે પોતાના દોષને દૂર કરવાને માટે રેણુ જ ધારણ કરવી જોઈએ. આ રજ પહેલાં આ
 રથગે જ હવી પણ તે વખતે તેમની શ્રેષ્ઠતા ન હતી; પરંતુ ત્યારે તેને ભગવાનના ચરણનો સંબંધ થયો
 ત્યારે તેને ધન ઘટે છે, તે ધન્ય થાય છે. જેમ દેવોનું ધન ધન્ય છે તેમ આપણું ધન કૃપણ છે. જેમ
 ધનવટે સર્વ પદાર્થો મળી શકે છે તેમ પ્રભુવડે પણ બધા પદાર્થો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ રજ ધન્ય છે
 એ સમજાવવાને માટે ગોપીઓ કહે છે કે યાન્. બ્રહ્મા, મહાદેવ અને લક્ષ્મીજી જે દેવતાશ્રી પાલન
 કરનારી શક્તિ છે. આ બધા દેવો ત્યારે પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે કાર્ય કરે છે ત્યારે તેમના કાર્યમાં
 દોષ સંભવે છે, એટલે તે દોષ દૂર કરવાને માટે તેમણે ભગવાનના ચરણકમળની રજ પોતાના મસ્તક
 ઉપર ધરી. અહીં જે લક્ષ્મીજીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે બ્રહ્માનન્દશ્રી નથી એ જણાવવાને માટે
 લક્ષ્મીજીના સંબંધમાં દેવતા પદ વાપરવામાં આવ્યું છે. આ કારણથી આ ભગવાનના ચરણકમળની
 રજને અમારા મસ્તક ઉપર ધારણ કરીને અમે પણ દોષરહિત થઈએ અને જે ગોપીને ભગવાન્ લઈ
 ગયા છે તે ગોપીના જેવાં બનીએ. ૨૯

હવે રજોશુભાગી ગોપીઓ તત્ત્વાઃ એ પ્રલોક કહે છે:—

જ ગોપી એકલી ભગવાનને લઈ બધને સર્વ ગોપીઓના સરખા

ભાગશ્રી ભગવાનના અધરાશ્રિતનું એકાન્તમાં પાન કરે છે તે ગોપીનાં આ

પગતાં અમને અતિશય શોભ ઉપજાવે છે. ૩૦

ભગવાનના ચરણરવિન્દની રજ તો ખરેખર તેવી—ધન્ય—જ છે, પરંતુ ભગવાનની સાથે જતી
 આ ગોપીનાં આ પગતાં અમને શોભ ઉપજાવે છે. તેમાં પણ ત્રણે એટલે અતિશય (શોભ ઉપજાવે છે).
 ભગવાન્ એકલા બધ તેના કરતાં કોઈની સાથે બધ એ બદિતાર્થમાં યોગ્ય છે જેમ જો કહેવામાં આવે
 તો ગોપીઓ તેનો ઉત્તર પ્રલોકના બીજા અડધા ભાગમાં આવે છે. ચત્ર એટલે દરણ કે, બધી ય
 ગોપીઓના ભાગશ્રી ભગવાનનું જે અધરાશ્રિત છે તેનું, બધી ગોપીઓને છોડીને, આ ગોપી એકલી જ
 પાન કરે છે. તેમાં પણ બીજી બધી ગોપીઓની રજ વિના તે ગોપી ભગવાનના અધરાશ્રિતનું એનાતમાં

યોપમુંજે । તત્રાપિ રહઃ યકાન્તે તાસામનુજ્ઞાન્વિતિરેકેષ ॥ નનુ ચિરત્તો ભગવાન્ ચતુસ્રીસમ્યગ્પાદવિવ્યતિ
ક્રુતઃ સા મોક્ષ્યતે, તત્રાહુઃ અચ્યુતેતિ । સ દ્વિ પૂર્ણક્રમ ઇવ, ન તસ્ય ચ્યુતિરસ્તિ ॥ ૩૦ ॥

અન્યાઃ પુનઃસત્ત્વોડમિ ચેદં કૃત્વત્સ્ય દત્ત્વાહ ન લક્ષ્યન્તે इति ।

ન લક્ષ્યન્તે પદાન્યત્ર તસ્યા નૂનં તૃણાકુરૈઃ ।

લિચ્યત્સુજાતાક્ષિતલામુશ્નિન્યે પ્રેયસીં પ્રિયઃ ॥ ૩૧ ॥

અહો કિમિતિ વિચાર્યતે અધરામૃતં પિવતીતિ । ઇત્યાવદૂરે સમાગવાનિ તસ્યાઃ પદાનિ અગ્રે
ન લક્ષ્યન્તે । ન ચ વચ્ચન્નં સમીચીનં જાતમિતિ, તત્રાહુઃ । તસ્યાઃ તૃણાકુરૈઃ લિચ્યત્ પાદતલં
જાતમ્ । તથા સાદૃશીમુશ્નિન્યે ઈર્ષ્યં પીતવાન્ કટિમાને સ્કન્ધમાગે વા । યસ્તુતસ્તુ હસ્તાભ્યામેવોદૃત-
યામિતિ સુવરાં ચેદં દેતુઃ । નનુ કથમેવં કરિષ્યતીત્યાશાહવાહુઃ પ્રેયસીમિતિ । સાપ્યત્તન્નં પ્રિયા,
સ્વયમપિ તસ્યાઃ પ્રિયઃ । અતો જાયતે ન સા સ્કન્ધમાસ્તુ કિન્તુ કેવલમુશ્નિન્યે ॥ ૩૧ ॥

નિશ્ચ ॥ તેન પ્રકારેજ ન ચતુદૂરે મગનં સમ્ભવતિ । અતઃ કવિદ્વિમન્ય પુરવાવચયમપિ વર્ણ્ય
કરોવીત્યાહુઃ અન્નેતિ ।

અત્ર પ્રસૂનાવચયઃ પ્રિયાર્થે પ્રેયસા ક્રુતઃ ।

પ્રપદાક્રમણે ઇતે પશ્યતાસકલે પદે ॥ ૩૨ ॥

પાન કરે છે. ઘણી સ્ત્રીઓના સંબંધને લીધે હવે ભગવાન્ કોઈનો લોભ નહિ કરે, એટલે તે ગોપીનો
ભગવાન્ કેવી રીતે લોભ કરશે ?—એમ એ શંકા કરવામાં આવે તો ગોપીજનો કહે છે કે અચ્યુત,
ભગવાન્ ખરેખર પૂર્ણક્રમ જ છે, તેમની કોઈ દિવસ પણ મ્યુતિ થતી નથી. ૩૦

ખીનાં ગોપીજનોએ તો તેથી પણ વિશેષ ખેદ કર્યો એમ ન લક્ષ્યન્તે એ પ્રલોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

આહીં તો તે ગોપીનાં પગલાં જણાતાં પણ નથી. ખરેખર, ખ્યારે
તુલુના અંકુરોથી તે ગોપીના કોમલ પગનાં તળિયાં પીઠાતાં હશે સારે તે
પ્રિયાને પ્રિયે—કૃષ્ણે—પોતાના ખભા ઉપર તેડી લીધી હશે. ૩૧.

(આ ગોપીજનો ખીનાં ગોપીજનોને કહેવા લાગ્યાં કે) અરે ! તે ગોપી ભગવાનના અધરામૃતનું
પાન કરે છે એમ શું વિચાર્યા કરો છો ? આટલે દૂર મુખી આવેલાં તે ગોપીનાં પગલાં હવે આગળ જણાતાં
નથી. હવે પગલાં જણાતાં નથી તે કીક થયું એમ કહેવું નહિ. ગોપીજનો તેનું કારણ સમજાવતાં
કહે છે કે તે ગોપીના પગનું તળિયું તણખલાના અંકુરોથી પીઠાતું હતું. તે વખતે તે ગોપીને ભગવાને
કેદ ઉપર અથવા તો ખભા ઉપર તેડી લીધી. યસ્તુતઃ તો ભગવાને તે ગોપીને બે હાથ વલી ઉચકી
લીધી તેથી આ ગોપીજનોને ગમારે ખેદ થાય છે. અરે ! ભગવાન્ આ પ્રમાણે શી રીતે કરે ? એમ
એ શંકા કરવામાં આવે તો તેના ચમોપનમાં ગોપીજનો કહે છે કે પ્રેયસીમ્. તે ગોપી ભગવાનને બહુ
પ્રિય છે, અને ભગવાન્ પોતે પણ તે ગોપીને (બહુ) પ્રિય છે. તેથી એમ જણાય ॥ કે ભગવાને તેને
ખભા ઉપર બેસાડી નથી પણ હૃદય પોતાના બે હાથ વલી ઉચકી લીધી છે. ૩૧.

વળી, આ પ્રમાણે તે ગોપીને બે હાથ વલી ઉચકીને ભગવાન્ બહુ દૂર જઈ શકે એમ નથી. તેથી
કોઈક સ્થાનમાં આરામ લઈને તે ગોપીને અટકે ભગવાન્ ફર પણ ચૂટે છે એમ જાણ એ પ્રલોકમાં
ગોપીજનો કહે છે:—

આહીં પ્રિયાને મારે પ્રિયે ગ્રાહ ઉપરથી કૂસ ડુંદેલાં જણાય છે. જુનો,

પગના આગલા ભાગ ઉપર ઉભા રહેવાથી આ અધુરાં પગલાં પડ્યાં છે. ૩૨

પ્રસૂનાનામવચ્ચો વૃદ્ધાદુત્તારણમ્ । ન ચ સ્વાર્થ મવિવ્યતીતિ શક્યનીયમ્ । સા હિ શ્રાન્તા ।
અતઃ પ્રિયાર્થ યત્ । સા તુ કર્તુમશક્તૈવ । વદાહુઃ પ્રેયસા કૃત્ત ઇતિ । સા હિ ભગવદપેક્ષયા યત્ત્વા
પ્રપદામ્યામુત્યાતુમપ્યશક્તા । અતઃ પ્રેયસૈવ કૃત્તઃ । યતઃ પ્રપદાક્રમણે પાદાપ્રાપ્તવાનેવાક્રમણં યત્ત્વોઃ ।
અતઃ યદ્વાસકલે, પાર્ષ્ણિભામો નામિવ્યક્ત ઇતિ । પદ્યતેતિ સન્દેહાભાવાર્થ વચનમ્ ॥ ૩૨ ॥

તતોપ્યન્યા અધિકમેવ સૂચયન્ત આહુઃ કેદાપ્રસાધનમિતિ ।

કેદાપ્રસાધનં ત્વચ્ચ કામિન્યાઃ કામિના કૃતમ્ ।

તાનિ ચૂઢયતા કાન્તામુપવિષ્ટમિદ્ ધ્રુવમ્ ॥ ૩૩ ॥

નૈતૈરેવ કેદાનાં પ્રસાધનમ્, વેપ્યાકારેણ આપીદાકારેણ યા । તુશ્વન્દોડ્યમાપસં ધ્યાયર્થ-
પતિ । ન હ્યત્ર શાનોપદેશઃ સમ્પ્રવતિ । વદાહુઃ કામિન્યાઃ કામિના કૃતમિતિ । યદ્ વૃદ્ધાપારિ-
ભવતિ । શૂઢાયાં ધ્રુવપ્રવેશનં તુ સ્થિત્વે ન સ્થવતિ । ક્રોઢે વૃણામિ સ્થાપયિત્વા ક્રમેણ તાનિ નિવેશ-
નીયાનિ । અતઃ તાનિ ચૂઢયતા હ્રોપવિષ્ટમ્ । ધ્રુવમિતિ સત્ત્વમ્ । કાન્તામુપ કાન્તાસનીયે
કાન્તામુદિશ્ય યા । હૃદયેષાકૃતિર્દેશ્યત્ત ઇતિ ॥ ૩૩ ॥

एवं रसार्थं वल्लभयन्ं साम्प्रसीसम्पादयन्मलङ्करणं चोक्तम् । यदर्थमेवावसराहुः रस इति ।

પુણ્યોનો અવશ્ય એટલે આ ઉપરથી ફક્ત ચુંટવાં તે સમજાવત્ પોતાને માટે જ ફક્ત ચુંટે છે એમ
માનવું નહિ; કારણ કે તે ગોપી યાદી ગઈ છે, તેથી તેને—પોતાની પ્રિયાને—માટે જ ભગવાન માટે
ઉપરથી ફક્ત ચુંટે છે, તે ગોપી તો યાદી ગઈ છે એટલે તે ફક્ત ચુંટવાને માટે અશક્ત જ છે. આ વાત
પ્રેયસા કૃતઃ એ શબ્દોમાં ગોપીજનો કહે છે. તે ગોપી ભગવાનના કર્ત્વાં નીચી છે, હીનપ્રી છે, અને તે
એટલી બધી નાલુક છે કે તે પોતાના પગના આગલા ભાગ ઉપર ઉભા રહેવાને માટે પણ અશક્ત છે.
તેથી તેના પ્રિયે—કૃષ્ણે—જ ફક્ત ચુંટવાં, કારણકે ભગવાનનાં પગલાં પ્રપદાક્રમણ છે. પગના આગલા
ભાગથી જ આક્રમણ છે એમનું એવાં પગલાં પ્રપદાક્રમણ કહેવાય છે. તેથી જ તે પગલાં અધૂરાં
જણાય છે, અર્થાત્ તે પગલાંનો પાછલો ભાગ રખા જણાતો વધી. વદ્યત—ગુણો—એમ જે કહેવામાં
આવ્યું છે તેનું તાર્પર્ય એ છે કે આ ભાગવામાં કોઈ વાતનો સંદેહ નથી. ૩૨

આ સિવાયનાં ધ્રુવ ખીનં તામસી ગોપીજનો કેદાપ્રસાધનમ્ સ્ત્રીક્રમાં અધિક અર્થનું સૂચન
કરે છે—

અહીં તો કામી ભગવાને કામિનીના કેદા ચુંધેલા જણાય છે. અહીં તો

અવશ્ય તેના કેદા ચુંધતાં તે કાન્તાની પાસે કાન્ત બેઠેલા હોવા બોધ્યે. ૩૩

વેણીના આકારમાં અથવા તો અંગોદાના આકારમાં કેસોને નખ વડે જ ચુંધવામાં આવે છે. તુ
શબ્દ આ સિવાયના ખીન પશુની આવૃત્તિ કરે છે. અહીં, ખરેખર, જાનનો ઉપદેશ સંભવતો નથી. આ
વાત કામિન્યાઃ કામિના કૃતમ્ એ શબ્દોમાં ગોપીજનો કહે છે. કેસોને ચુંધવાનું કામ તો ઉપર ચળે
પણ કદી શક્ય છે, પરંતુ કેદાની આંદર પુષ્પ મૂકવાનું કામ જિજ્ઞાસુ રહીને થઈ શકતું નથી. પુણ્યો ખોળામાં
મૂંડીને ધીમે ધીમે ક્રમશઃ તેમને કેદામાં મૂકવાં બોધ્યે. તેથી કેદામાં પુણ્યો ચુંધતી વખતે ભગવાન
અહીં બેઠેલા હોવા બોધ્યે. આ વાત મુવ—સત્—એ કાન્તામ્ ત્વ એટલે કાન્તાની પાસે અથવા તો
કાન્તાને ઉદેશીને—તેની સામે—(ભગવાન બેઠેલ હોવા બોધ્યે), કારણ કે તે જ પ્રકારની આનું
બોવામાં આવે છે. ૩૩

આ પ્રગણે રસને માટે ભગવાનને એકાન્તમાં આજુબાજુમાં આગા, બધી સામગ્રી તૈયાર કરી અને
અતંકાર કરવામાં આવ્યો એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું. જેને માટે આટલું લખ્યું કરવામાં આવ્યું તે
ગોપીજનો રમે એ સ્ત્રીક્રમાં કહે છે—

હાહુઃ સ્ત્રીણામિતિ । સ્ત્રીણાં ચ દુરાત્મતા પ્રદર્શિતા । ન તાસાં કાચિદશક્તિરસિ નાપિ સૌકુમાર્યં કિન્તુ વચીકૃતે પુરુષે દૌષ્ણમેવ કુર્વન્તિ । 'શાલાવૃકાણાં હૃદયાન્વેતા' इति । अत उभयबोधनार्थमेवं रेमे ॥३४॥

एवं सर्ववस्तुयाथात्म्यसुरणं भगवदवैशाखासां निरूपितम् । कपसंदरखि इत्येवमिति ।

શ્રીશુક ઉવાચ—इत्येवं दर्शयन्त्यस्ताश्चेत्तार्णोप्यो विचेतसः ।

एवंप्रकारेण भगवद्गीताः प्रदर्शयन्त्यः चैरुः गतिं कृतवलाः । तासामनेकविधरवे हेतुमाह गोप्य इति । न हि ताः आश्लेष भगवद्गीता जाताः किन्तु स्वभावेन । स्वभावस्त्वनेकविध इति सर्व-
मुपपद्यते । किञ्च, नहि ताः किञ्चित् ज्ञात्वा वदन्ति किन्तु विचेतस एव । अथ वा । एवं दर्शयन्त्यो विचेतसो जाताः । प्रकारप्रत्यक्षापि समाप्तत्वात् । अतस्तासां नाम्ने गतिर्न वचनानि ।

पश्येतासां सारूपं निरूप्य, तस्याः स्वरूपं निरूपयति यां गोपीमिति सार्धः त्रिभिः ।

यां गोपीमनयत् कृष्णो विहायान्याः स्त्रियो यने ॥ ૩૫ ॥

સા ચ મેને તદાત્માને ચરિષ્ઠં સર્વયોપિતામ્ ।

હિત્વા ગોપીઃ કામયાનાર મામસૌ ભજતે પ્રિયઃ ॥ ૩૬ ॥

ગોપીની સાથે રમણ કરીને સ્ત્રીઓની દુષ્ટતા પણ દેખાડી. સ્ત્રીઓમાં કોઈ પણ ભત્રીજી અશક્તિ નથી, તેમ તેમનામાં સુકુમારતા પણ નથી, પરંતુ તેમણે પુરુષને વશ કર્યો એટલે તરત જ તેઓ દુષ્ટતા જ કરે છે, કારણ કે 'આ સ્ત્રીઓ વૃક્ષાં હૃદયો છે' એ પ્રમાણે ક્ષુદ્રિ છે. તેથી કાશી પુરુષોની શીતતા અને સ્ત્રીઓની દુષ્ટતા એ બંને ચ દેખાડવાને માટે ભગવાને આ પ્રમાણે રમણ કર્યું. ૩૪

આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં ભગવાનનો આવેશ થવાથી બધી વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપની તેમને જે સફૂર્તિ થઈ તેનું વર્ણન કરવામાં આગ્યું. હવે શુકદેવજી હસેવમ્ એ શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે—

આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલાઓ દેખાડતાં તે ગોપીજનો વિસિષ્ઠ

ચિત્તાથી વનમાં ફરવા લાગ્યાં. ૩૪૬

ગોપીજનો આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલાઓ દેખાડતાં દેખાડતાં ચાલવા લાગ્યાં. આ ગાંધી ગોપીજનો અનેક પ્રકારનાં કૃતો તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે ચોટવાઃ, ગોપીઓ, ખરેખર, શાસ્ત્ર ભણીને ભગવદ્વીય થયાં નથી, પરંતુ સ્વભાવથી જ ભગવદ્વીય થયાં છે. અને સ્વભાવ તો અનેક પ્રકારનો છે એટલે ગોપીજનો પણ અનેક પ્રકારનાં હોય એ વાત ખરેખર બરી શકે છે. વળી, તે ગોપીજનો કાંઈ પણ ભાણીને—કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને—શોભતાં નથી, પરંતુ તે તો બેશબ્દ ધર્મ ગણેલાં છે. અથવા તો મૂંઝવણીઓને આ પ્રમાણે પણ અન્યથા ધર્મ શકેઃ આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલાઓ દેખાડતાં ગોપીજનો બેલાન ધર્મ ગયાં કારણ કે ત્રણેય પ્રકારો—સ્વાશક્તિ, ભગવત્ક્રિયા અને ગર્ભાશય એ ત્રણ પ્રકારો—સમાપ્ત થઈ ગયા. તેથી તે ગોપીજનો અજ્ઞાન ધર્મ શક્યાં નહિ, તેમજ બોલી પણ શક્યાં નહિ. ૩૪૭

શુકદેવજીએ આ પ્રમાણે આ બધાં ગોપીજનોના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું, અને હવે ગોપીમ્ ઇત્યાદિ સાથ ત્રણ શ્લોકોમાં પેલી ગોપી જેને ભગવાન ધર્મ ગયા હતા તેના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે—

બીજી સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરીને ભગવાન જે ગોપીને વનમાં લઈ ગયા હતા તે ગોપી 'કામથી આવેલી સર્વ ગોપીઓનો ત્યાગ કરીને આ પ્રિય અને ભજે છે' એમ સમજી ખોતાને સર્વ સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ માનવા લાગી. સાંથી આગળ અતિ રમણીય વનપ્રદેશમાં વસીને ગર્ભવાતી તે ગોપીએ

વદાદ । જ્ઞા ચ વદા સર્વયોપિતાં મય્યે વરિષ્ઠં મેન હતિ । ચકારઃ પૂર્વસમુચ્ચયોઽપ્યર્થે । તદેતિ । પૂર્વં તસ્યાસ્યાત્વં ન જાતસિતિ । ળનેન સમુદાયદોષેન ન મગવાંસ્યજતિ કિન્તુ પ્રલોકદોષે-
નેતિ જ્ઞાપિતમ્ । તસ્યાસ્યાથા દોષે દેહુઃ હિત્વેતિ । કામયાના અપિ સર્વાઃ ગોપીઃ હિત્વા અસૌ માં
ભજત હતિ । રજાપિ પ્રિયઃ, યથૈવ મમ પ્રીતિર્નૈવતિ યથૈવ કયોતિ । ન તુ કચિદપ્યપ્રિયવિપયઃ ।
અતોઽહં વરિષ્ઠા । અન્યયાલુપપત્યા તવાત્વં કલ્પ્યતે ॥ ૩૬ ॥

દોષાભાવેનૈવોત્તમતા, ન તુ ધર્માન્તરેણ, જાતસ્યા અમઃ, આન્યથા વાક્યમાહ તતો ગત્વેતિ ।
તતો મોગસ્યાનાદમે ગત્વા । ધનોદ્દેશમવિરમણીયમ્ । સ્વાર્થમયં ગચ્છતિ, ન તુ મદર્પમ્ । તવજ્ઞા-
ન્યર્થં મયા કયં લેદઃ પ્રાપ્તવ્ય હતિ દૃષ્ટા । વાદશમગવત્કૃપાયામનધિકારિણી પ્રાપ્તસાદેન
જાતોર્જાણાં પ્રજ્ઞાવિખ્યોઽપિ મોહવાતારં વેદેન્દ્રિયાદિસર્વરહિતં પરમાત્મરૂપં કેશવમવગ્વીત્ । તસ્યા
વાક્યમાહ ન પારય શ્વિ । અહં શ્વલિતું ન પારયે । તયાપીદેવેષં ગત્વન્યમિદિ ચેત્, રજાહ । યન્ન
તે મનઃ, ત્વમ માં ત્વમેવ ત્વ ॥ ૩૭ ॥

ભગવાનની સાથે જએલી ગોપીને પણ અભિમાન થયું એ વાત શુકદેવેલ્લ આ પ્રલોકમાં કહે છે.
બીજી બધી ગોપીઓનો ભાગ કરીને ભગવાન્ બ્યારે આ ગોપીને લઈ ગયા ત્યારે આ ગોપી પોતાની
જાતને બધી સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ માનવા લાગી. પ્રલોકમાં પૂર્વનો સમુચ્ચય કરવા વાળો જે જ છે તે અપિ—
પશુ—ના અર્થમાં વપરાયો છે. પહેલાં આ ગોપીને આતું અભિમાન થયું ન હતું એ બહુવચાને માટે
શુકદેવેલ્લ કહે છે કે તદ્વા. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે ભગવાન્ આખા વર્ગના દોષને લીધે
જાતોનો ભાગ કરતા નથી પરંતુ દરેક વ્યક્તિના દોષને લીધે તે તે વ્યક્તિનો ભાગ કરે છે. આ ગોપીને
જે અભિમાન થયું તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવેલ્લ કહે છે કે હિત્વા, બધી ગોપીઓ કામનાવાળી હોવા
છતાં તેમનો ભાગ કરીને આ ભગવાન્ મને લાગે છે એમ આ ગોપી માનવા લાગી. તેમાં પણ ભગવાન્
પ્રિય છે, જેમ મને પ્રીતિ થાય તેમ જ તે કરે છે; પરંતુ કોઈ પણ વખત તે મને અપ્રિય લાગે એવું
કરતા નથી; તેથી હું સર્વ સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ છું એમ પણ આ ગોપી માનવા લાગી. ભગવાન્ બીજી બધી
ગોપીઓનો ભાગ કરીને મને એકલીને જ પોતાની સાથે લઈ ગયા એ વાત બીજી કોઈ રીતે સમજાવી
શકાય એમ નથી તેથી આ ગોપી અનુમાન કરે છે કે હું સર્વ સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ છું. ૩૬

આ ગોપીની ઉત્તમતા દોષના અભાવને લીધે જ છે, નહિ કે બીજા ધર્મને લીધે. (આ ગોપીમાં
જે દર્પ ભેદમાં આવે છે તે અભાવને જ નિપ્રયોગરહિતું ધન કરવાને માટે ઉત્પત્ત કર્યો છે એટલે તે
દોષરૂપ નથી. જેમ ભગવાનના રમણમાં દોષ હોતો નથી તેમ ભગવદ્ભાષાત્મક પદાર્થમાં દોષ હોતો
નથી.) તેથી જ તે ગોપીને શ્રમ થાય છે. (ભગવાન્ પ્રકૃત કામી પુરુષની માફક કામને અધીન થઈને
પોતાને—અધિકારને—વશ કરી એમ લાલીને પોતાનામાં આવવાની ચક્ષિ હતી છતાં પણ હું ચાલવાને
અશક્ત છું એમ કહેવાથી ભગવાન્ મને પોતાના રક્ષક ઉપર પણ ભેગાડીને લઈ લયો એમ આ
ગોપીએ માન્યું; અને આ પ્રકારનું જ જ્ઞાન તે જ જ્ઞાન.) જ્ઞાન્ત યએલી ગોપીના વાક્યનું વર્ણન કરતાં
શુકદેવેલ્લ કહે છે કે તતો ગત્વા. ભોગસ્થાનથી આગળ આતિરમણીય વનપ્રદેશમાં જઈને. આ તો
પોતાના સ્વાર્થને માટે જાય છે, નહિ કે મારે માટે. તો પછી શીજને માટે મારે શું કરવા ખેદ પ્રસ
કરવો એવું ? આ પ્રશ્નને સિદ્ધાર કરીને આ ગોપીને દર્પ થયો. આ પ્રકારની ભગવત્કૃપાનો તેને
અધિકાર ન હતો, અને ભગવાનની જે કૃપા તેણે મેળવી હતી તે કૃપાને લીધે તેને અટલું—અભિમાન—
થયું અને જ્ઞાના વગેરેને પણ મોહ આપનાર, દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરેથી રહિત, પરમાત્મ-રૂપ એવા કેશવ
ભગવાનને તેણે કહ્યું. આ ગોપીએ કેશવ ભગવાનને જે વાક્ય કહ્યું તેનું વર્ણન કરતાં શુકદેવેલ્લ કહે છે કે
ન પારયે. હું શ્વલી શત્રું એમ નથી. તો પણ ઇષ્ટ દેશમાં તો જનું એવુંકે એમ જો આ ગોપીને કહેવામાં
આવે તો આ ગોપી કહે છે કે શ્વ તે મનઃ. જ્યાં તમારું મન રોય ત્યાં મને તમે જ લઈ આવ. ૩૭.

તતો ગત્વા ધનોદેશં દક્ષા કેશવમબ્રવીત્ ।

ન પારવેહં ચલિતું નય માં યત્ર તે મનઃ ॥ ૩૭ ॥

एवमुक्ता प्रियामाह स्कन्धमारुह्यतामिति ।

ततश्चान्तर्दधे कृष्णः सा वपूरन्वतप्यत ॥ ૩૮ ॥

દોષોઽભિમાનવચનં વચનોત્તરમેવ ચ । પૂર્વવચ તિરોમાવો વિદ્યેયં દોષદર્શને ॥ ૧ ॥

યાં ગોપીં પૂર્વમજાતદોષામનયત્ । યતઃ કૃષ્ણઃ સદાનન્દઃ, તસ્મામાનન્દં સ્થાપયિશુન્ ।
અન્યાસુ સ્ત્રિયો જાતાઃ । સા તુ મુખૈષ ગોપી । અતસ્થા ધને વિહાય કામનયત્ । વનસ્થાતાં
મિલેકો ભવતીતિ ॥ ૩૫ ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાય અઠ્ઠાધ્યાયવિષયકરિણઃ । દુર્લ્લિપ્ત સ્મ નામકયામાસુઃ સાપ્તમ્યેવામવત્તતઃ ॥ ૧' ॥

કેશવને કહ્યું કે 'મારાથી ચલાતું નથી, જ્યાં આપનું મન હોય ત્યાં મને
તેહીને જાવ' જ્યારે તે ગોપીએ જાગવાને આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે
પોતાની પ્રિયાને કહ્યું કે 'મારા ખસા ઉપર ચઢી જાવ' પછી (પેલી ગોપી
જાગવાના ખસા ઉપર બેસવા જતી હતી એટલામાં જ) શ્રીકૃષ્ણ અન્તર્ધાન
ચર્ચ ગયા અને તે અનન્યપૂર્વાં સ્ત્રી પથાતાપ કરવા લાગી. ૩૫-૩૮.

(શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા આ સાદા ગ્રન્થ ટ્વોકોનો રાત્ર આપી તેનું પ્રયોજન સમજાવે છે.) પ્રથમ આ
ગોપીને અભિમાનરૂપી દોષ પ્રાપ્ત થયો, પછી તેણે અભિમાનનાં વચન કહ્યાં, જાગવાને તે વચનનો ઉત્તર
આપ્યો અને પહેલાંની માફક જાગવાનું તિરોહિત થઈ ગયા. આ ગોપીને પોતાનો દોષ દેખાય એટલા
માટે જાગવાનું તેનો ત્યાગ કરીને અન્તર્હિત થઈ ગયા, (આ ગોપી પોતાની દયાબળક સ્થિતિ જોઈને
લિચાર કરે કે જાગવાને જે મારો ત્યાગ કર્યો છે તે માત્ર દોષને લીધે જ કર્યો છેઃ એટલે આ ભાગ્યતર્મા
અભિમાનરૂપી દોષ મારો જ છે એમ તે ગોપીને જ્ઞાન થાય છે.) ૧

પહેલાં જે ગોપીમાં અભિમાનરૂપી દોષ ન હતો એવી ગોપીને જાગવાનું લઈ ગયા, કારણ કે
જાગવાનું કૃષ્ણ છે, સદાનન્દ છે, એટલે તે ગોપીમાં સ્વરૂપાનન્દનું સ્થાપન કરવાને માટે જાગવાનું તેને
એકાન્તમાં લઈ ગયા. બીજી બધી ગોપીઓ તો રૂતીઓ હતી, દુઃસહ્ય હતી, તેમને માન, મદ વગેરે
થયો હતો. આ ગોપી તો મુઘ્યા જ હતી, જાલી હતી; તેથી બીજી દુઃસહ્ય ગોપીઓનો વનમાં ત્યાગ
કરીને જાગવાનું પેલી જાલી ગોપીને લઈ ગયા, જેથી વનમાં રહેલી ગોપીઓને સમજાણુ પડે કે
અમારામાં જ દોષ હતો તેથી જ અમારો ત્યાગ કરીને જાગવાનું પેલી નિર્ભય ગોપીને લઈ ગયા. ૩૫

(આ બધાં ગોપીજનોનો અને પેલી ગોપીનો રક્ષ સરખો છે છતાં પણ આ બધાં ગોપીજનોને
તે વળતે અભિમાન થયું અને પેલી ગોપીને તે વળતે અભિમાન ન થયું; પરંતુ હમણાં તો તે ગોપીને
પણ અભિમાન થયું તેનું શું કારણ ? આનું સમાધાન કરતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા કહે છે કે)

જાગવાનું જે ગોપીને એકાન્તમાં લઈ ગયા તે ગોપી પોતે નાવિકા હતી, અને નાવિકાઓનો
સ્વભાવ અભિમાની હોય છે, છતાં પણ અત્યાર મુખી પોતાના નાવક-પ્રણુ-ને અધીન રહી અને આ
પ્રમાણે નાવિકાના સ્વભાવથી નિરુદ્ધ થઈ. હવે નાવિકાના જે અભિમાન વગેરે સ્વાભાવિક શુદ્ધો તથા પ્રીદ
ભાવ તે બન્નેએ તે ગોપીના કોમળ જાવનો-નાવકને અધીન રહેવામાં જે કોમળ ભાવ છે તેનો-
નાશ કર્યો અને તે પોતે પણ બીજી ગોપીઓની માફક અભિમાની થઈ. ૧

તદાહ । સા જ તદા સર્વયોપિતાં મન્યે ચરિષ્ઠં મેન इति । ચકારઃ પૂર્વસમુદાયોઽપ્યયે । તદેતિ । પૂર્વં વસ્યાષ્ટાયાવં ન જાતમિતિ । અનેન સમુદાયદોષેણ ન મગવાંસ્યજાતિ કિન્તુ પ્રલોકદોષે-
નેતિ જ્ઞાપિતમ્ । વસ્યાષ્ટયા દોષે દેતુઃ હિત્વેતિ । કામયાના અપિ સર્વોઃ ગૌપીઃ હિત્વા અસૌ માં
મજત इति । તન્નાપિ પ્રિયઃ, યથેવ મમ પ્રીતિર્યવતિ તથૈવ કરોતિ । ન તુ કચિદન્યપ્રિયવિપયઃ ।
અતોઽદં ચરિષ્ઠા । અન્યથાતુપપત્ત્યા તવાસ્ત્વં કસ્ત્યતે ॥ ૩૬ ॥

દોષાભાવેનૈવોચનતા, ન તુ ધર્માન્વરેણ, અવસ્યાશ્રમઃ, પ્રાન્તાયા શાસ્ત્રમાહ ઠતો ગત્વેતિ ।
તતો મોગસ્યાનાદમે ગત્યા । ધનોદ્દેદામતિરમણીયમ્ । સ્વાર્થમથં ગચ્છતિ, ન તુ મદર્થમ્ । તત્તન્ના-
મ્યાર્યં મયા કયં લેહઃ પ્રાપ્તવ્ય इति દૃષ્ટા । તાદસમગવત્કૃપાયામનવિકારિણી પ્રાપ્તપ્રસાદેન
જાતોજીર્ણા મદ્ધાદિખ્યોઽપિ મોહવાતાત્ દેહેન્દ્રિયાતિસર્વરહિતં પરમાનન્દરૂપં કેશવમવ્રજીત્ । વસ્યા
શાસ્ત્રનાહ ન પારય इति । અહં ચલિતું ન પારયે । તયાપીદેશં ગન્તવ્યમિતિ વૈત્, તન્નાહ । ચન્ન
તે મનઃ, તન્ન માં તનેવ જય ॥ ૩૭ ॥

ભગવાનની સાથે ગએલી ગોપીને પણ અભિમાન થયું એ વાત શુકદેવેણ આ પ્રલોકમાં કહે છે.
બીજી બધી ગોપીઓનો ત્યાગ કરીને ભગવાન જ્યારે આ ગોપીને લઈ ગયા ત્યારે આ ગોપી પોતાની
જાતને બધી સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ માનવા લાગી. પ્રલોકમાં પૂર્વનો સમુદાય કરવા વાળો જે જ છે તે જાપિ—
પણ—ના અર્થમાં વચરાયો છે. કહેલાં આ ગોપીને આતું અભિમાન થયું ન હતું એ જણાવવાને માટે
શુકદેવેણ કહે છે કે તદા. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે ભગવાન આજ્ઞા વર્જના દોષને લીધે
ભક્તોનો ત્યાગ કરતા નથી પરંતુ દરેક વ્યક્તિના દોષને લીધે તે તે વ્યક્તિનો ત્યાગ કરે છે. આ ગોપીને
જે અભિમાન થયું તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવેણ કહે છે કે હિત્વા. બધી ગોપીઓ કામનાવાળી હોવા
છતાં તેમનો ત્યાગ કરીને આ ભગવાન મને જાણે છે એમ આ ગોપી માનવા લાગી. તેમાં પણ ભગવાન
પ્રિય છે, જેમ મને પ્રીતિ થાય તેમ જ તે કરે છે; પરંતુ કોઈ પણ વખત તે મને અપ્રિય લાગે એવું
કરતા નથી; તેથી હું સર્વ સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ છું એમ પણ આ ગોપી માનવા લાગી. ભગવાન બીજી બધી
ગોપીઓનો ત્યાગ કરીને મને એકલીને જ પોતાની સાથે લઈ ગયા એ વાત બીજી કોઈ રીતે સમજાવી
શકાય એમ નથી તેથી આ ગોપી અતુમાન કરે છે કે હું સર્વ સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ છું. ૩૬

આ ગોપીની ઉત્તમતા દોષના અભાવને લીધે જ છે, નહિ કે બીજા ધર્મને લીધે. (આ ગોપીમાં
જે દર્પ ભોવામાં આવે છે તે ભગવાને જ વિપ્રયોગરહિતું દાન કરવાને માટે ઉત્પત્ત કયો છે એટલે તે
દોષરૂપ નથી. જેમ ભગવાનના રમણમાં દોષ હોતો નથી તેમ ભગવદ્ભાવાત્મક પદાર્થમાં દોષ હોતો
નથી.) તેથી જ તે ગોપીને ભ્રમ થાય છે. (ભગવાન આકૃત સગી પુરુષની આકૃક કામને અધીન થઈને
પોતાને—નાયિકાને—વશ કરી એમ લાલ્લીને પોતાનામાં આલવાની ચક્તિ હતી છતાં પણ હું આલવાને
અશક્ત છું એમ કહેવાથી ભગવાન મને પોતાના રક્ત્ય ઉપર પણ એલાકીને લઈ જશે એમ આ
ગોપીએ માન્યું; અને આ પ્રકારનું જે જ્ઞાન તે જ જ્ઞાન.) શ્રુત ચએલી ગોપીના વાક્યનું વલ્લન કરતાં
શુકદેવેણ કહે છે કે તતો ગત્વા. ભોગસ્યાનથી આજ્ઞા અતિરમણીય વનપ્રદેશમાં વળે. આ તો
પોતાના સ્વાર્થને માટે જાય છે, નહિ કે મારે માટે. તો પછી બીજાને માટે મારે શું કરવા ખેદ પ્રસ
કરવો બેઠકો? આ પ્રમાણે વિચાર કરીને આ ગોપીને દર્પ થયો. આ પ્રકારની ભગવત્કૃપાનો તેને
અધિકાર ન હતો, અને ભગવાનની જે કૃપા તેણે મેળવી હતી તે કૃપાને લીધે તેને અણભૂ—અભિમાન—
થયું અને પ્રહ્લાદ વગેરેને પણ મોહ આપવાર, દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરેથી રહિત, પરમાનન્દરૂપ એવા કેશવ
ભગવાનને તેણે કહ્યું. આ ગોપીએ કેશવ ભગવાનને જે વાક્ય કહ્યું તેનું પર્યુન કરતાં શુકદેવેણ કહે છે કે
ન પારયે. હું ત્યાહી શકું એમ નથી. તો પણ ઇદ દેશમાં તો જાતું બેઠકો એમ જો આ ગોપીને કહેવામાં
આવે તો આ ગોપી કહે છે કે ત્વં તે મનઃ. ત્યાં તમારું મન હોય ત્યાં મને તમે જ લઈ જાવ. ૩૭.

તદા ભગવાનતિવતુરઃ વદ્યમ્વસોત્તરમાદ ઇધમુક્ત ઇતિ । પ્રિયેતિ કૃત્વા ઉત્તરમુચ્યમાન્ ।
 ઉત્તરમાદ સ્કન્ધમારુહ્યતામિતિ । ઇયા દિ નૃત્યં પત્તું વાન્હતિ । સ્વાન્તર્ગતં રસમભિનેતુમ્ । વદ્મસૌ
 પદસ્થાપને કર્ણ્યભાવામાવાન્ રસઃ પ્યુતો ભવેત્ । અતઃ સ્સ્કન્ધમેવારુહ્યતામિતિ । ॥ ૩ ॥ ઇવાત્યન્તં
 નટપટુઃ યઃ સ્સ્કન્ધમારુહ્ય નૃત્તર્જતિ । અશ્વપયં છુપદિસ્રતિ । યાર્થિતં તપેતિ । ભગવતો દિ મનઃ
 બલોક્ષિકરસામિનયને તદ્મસૌ પદસ્થાપને ન ભવતિ । અસ્રજા પેત્ કવં વદેત્ । અતો મમ તયૈવ મનઃ ।
 યદિ તથા ફરિવ્યતિ તદા નેપ્યામીતિ । ન છાનધિકારી નેતું યોમ્વઃ । ભગવાંસ્તુ નામ્યથા વદતીતિ ન
 સ્સ્કન્ધવસન્માવના । તથા તુ મોહવશાત્ તયૈવ મુદ્ધમ્ । તત્તો મોહવશાત્ વથા ચિકીર્ષમાર્ણાં વાં દદ્ધા
 તતોપ્યન્તર્દયે । યતોઽયં કૃપ્ણઃ સદાનન્દઃ । તતઃ પૂર્વવદૈવ સાપિ જાતેત્યાહ સા વધૂરન્વંતપ્યસેતિ ।
 વધૂરિતિ સા અનન્યપૂર્વા પ્રતમધ્યસ્થા । તત્રાપિ ગુણાતીતા । અતઃ અન્વતપ્યત અનુવાર્પ કૃતવતી ॥૧૮॥

ગોપીએ જ્યારે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે ભગવાન જે અતિ ચતુર છે તેમણે તે વાક્યનો જે ઉત્તર
 આપ્યો તેનું વર્ણન શુકદેવજી વણમુક્તઃ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કરે છે. આ ગોપી ભગવાનની પ્રિયા છે એટલે
 ભગવાને તેના વાક્યનો ઉત્તર આપ્યો. ભગવાન ઉત્તર આપે છે કે સ્કન્ધમારુહ્યતામ્, આ ગોપીને
 નૃત્ય કરવાની ઇચ્છા છે, અને પોતાની અંદર જે રસ રહેલો છે તેનો અભિનય કરીને બહાર પ્રકટ
 કરવાની પણ ઇચ્છા છે. રસનો અભિનય ભૂમિ ઉપર પગ મૂકીને કરવામાં આવે—પોતાના હૃદયમાંથી
 રસને બહાર કાઢવામાં આવે—તો ઊર્ધ્વભાવ (પોતાના હૃદયમાં શુભ રહેલો રસ અનેક જાતના ભાવોનો
 જે અનુભવ કરાવે છે તેનું નામ ઊર્ધ્વભાવ) ન થવાથી રસ અનુભવ થઈ જાય છે, સ્વરૂપતઃ જ નહીં પામે
 છે. તેથી ભગવાને કહ્યું કે સ્સ્કન્ધ—પોતાના ખભા—ઉપર જ બેસી બાવ. (ભગવાનના કહેવાનું તાર્પર્ય
 એ કે રસનો અનુભવ તમારા પોતાનામાં જ કરો, રસને બહાર પ્રકટ કરવા જેવો નથી, નહિ તો
 અન્યથા થઈ જશે.) જે પોતાના ખભા ઉપર બેસીને નૃત્ય કરે છે તે જ નહોતો વડુ—પોતાના અંગનું
 વેદન કરવામાં અતુર—છે. ઇંગીતશાસ્ત્રમાં એક પ્રકારના નૃત્યમાં પોતાના ખભા ઉપર ચઢવાનું હોય છે.
 તે અતિ હાલિ છે, અને જે નટ તે પ્રમાણે કરે છે તે સર્વત્રેષ અપ્રાય છે. (પોતાના ખભા ઉપર
 બેસીને નૃત્ય કરવાનું જે પ્રમ છે તે અશક્ય છે,) અને ભગવાન ખરેખર આવી અશક્ય ધાબતનો
 ઉપદેશ કરે છે, કારણ કે ગોપીએ તે પ્રમાણે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી છે. ભગવાનનું મન, ખરેખર,
 અલૌકિક રસના અભિનયનમાં છે. ભૂમિ ઉપર પગ મૂકવાથી—પોતાના હૃદયમાંથી રસને કાઢીને બહાર
 પ્રકટ કરવાથી—અલૌકિક રસનું અભિનયન ચતુ નથી. એ આ ગોપી અશક્ય હોત તો આ પ્રમાણે—
 યત્તે મનઃ એમ દર્શની—શી રીતે કહેત ? તેથી માફ મન તેમાં જ—રસના અભિનયનમાં જ—છે.
 તેથી એ આ ગોપી તે પ્રમાણે કર્યો—નિરુદ્ધથી આર્તિ પ્રકટ કર્યો—તો જ તેને હું લઈ જઈશ. જે
 અધિકારી નથી તેને લઈ જઈ શકાય નહિ. ભગવાન તો અન્યથા—અસત્ય—કહેતા નથી એટલે ભગવાનના
 સ્કન્ધની સંભાવના નથી; પરંતુ તે ગોપીએ મોહને વશ થઈને તે જ પ્રમાણે—ભગવાનના ખભા ઉપર
 ચઢી જવાનું—જાણ્યું. મોહને વશ થઈને તે ગોપી ભગવાનના સ્કન્ધ ઉપર ચઢી જવાની ઇચ્છા કરે છે
 એમ જ્યારે ભગવાને ભણ્યું ત્યારે ત્યાંથી પણ તે તિરોહિત થઈ જાય; કારણ કે આ તો કૃષ્ણ—સદાનન્દ—
 છે. ભગવાનના તિરોધાનથી ખેલેલાંની માફક જ—ગીત્તં ગોપીજનોની માફક—તે ગોપી પણ શોક
 કરવા લાગી એમ શુકદેવજી સા વપૂરવ્યતપ્યત્ત એ શબ્દોમાં કહે છે. વપૂર એટલે તે અનન્યપૂર્વા
 પ્રતમધ્યસ્થ ગોપીઃ તેમાં પણ શુભાવીત. તેથી ઘન્યતપ્યત્ત—તે અનુભવ—પશ્ચાત્તાપ—કરવા લાગી.
 (આ ગોપીએ પશ્ચાત્તાપ કર્યો તેથી તે શુભાવીત છે એમ અનુમાન થાય છે. એ આ ગોપી શુભાવીત
 ન હોત તો તેણે પશ્ચાત્તાપને બદલે ક્રોધ કર્યો હોત.) ૩૮.

ન કેવલમન્તરત્વાપઃ કિન્તુ વજ્રનિવો વહિરપિ નિગ્ધાપો જાત इत्याह हा नायेति ।

हा नाथ रमण प्रेष्ठ कासि कासि महाभुज ।

दास्यास्ते कृपणाया मे सखे दर्शय सन्निधिम् ॥ ૩૯ ॥

हा इति पञ्चात्तापे अयुक्तं कृतमिति । तथापि हे नाथ त्वमेव स्वामी अतो दोष एव दूरी-
कर्तव्यः, न तु सकृन्वया । ननु दूरे स्थित्वा पावनं करिष्यामीति चेत् तत्राह रमणेति । त्वमेव रति-
घर्षको भोक्ता, भोग्यरूपाश्च नयम् । अतो निकट एव स्वावन्द्यमिति भावः । नन्वदुरोवेन केवलं
पावनं करिष्यामि, भोक्तुरिच्छाभावात् । न हि भोग्येच्छया भोक्ता भुङ्क्ते, तत्राह प्रेष्ठेति । न ह्यन्यः
प्रीतिविषयोऽस्ति येन जीविष्यामि । अत्यन्तं व्याकुलता वचनमाह कासि कासीति । मोहवशात्
अन्या पतिता न जाता तत उत्थापनार्थं संयोजयति महाभुजेति । महान् भुजो यस्य । सहती क्रिया-
शक्तिः । अतो दोष एव दूरीकर्तव्यो न त्वहम् । यतोऽहं दासी, तत्रापि ते तवैवाहं दासी, स्वाभाव
एवाहं कृपणा अनालोपितयाचिका, अतो मद्दृष्टानामन्ययामावः कर्तव्यः । एवं प्रार्थनायां परम-
कृपाकुलामुत्पाप्य स्वस्वं कृतवान्, अदम्यरूपेणैव । तदा पुनराह । हे सखे, त्वर्जनं स्वधर्मोपा-
स्तुतं निधिं दर्शय । वर्तसे निकटे तथापि यथा सान्निव्यं दृष्टं भवति तथा कुव । एवमेव वदन्ती
क्षिता । भगवानपि तत्रैव स्थितः ॥ ૩૯ ॥

આ ગોપીને ક્રૂપા હૃદયમાં જ પશ્ચાત્તાપ થયો એમ નહિ પરંતુ તે પશ્ચાત્તાપને લીધે બહાર
પણ નિકાપ થયો એમ શુકદેવણ હા નાથ એ ડાહ્યામાં કહે છે:—

હા નાથ! હા રમણ! પ્રિયતમ! હા મહાભુજ! આપ ક્યાં છો, ક્યાં છો?

હે સખા! આપની કૃપણ દાસીને—મને—પાસે આવીને દર્શન આપો. ૩૯

હા એ પદનો પ્રયોગ પશ્ચાત્તાપના અર્થમાં થયેલો છે. પશ્ચાત્તાપ થવાનું કારણ એ કે મેં—
ગોપીએ—અયુક્ત કામ કર્યું. તો પણ હે નાથ, તમે જ મારા સ્વામી છો, તેથી મારો દોષ જ તમારે
દૂર કરવાનો છે, પરંતુ મારો સ્થાન કરવાનો નથી. અરે! હું તો દૂર ઉભો રહીને તારું રક્ષણ કરીશ એમ
મેં ભગવાન આ ગોપીને કહે તો આ ગોપી કહે છે કે રમણ, તમે જ રતિને વધારતારા ભોક્તા છો,
મને અને તમારી ભોગ્યરૂપ છો. તેથી તમારે અમારી પાસે જ સ્થિતિ કરવી ભોધએ એમ તાત્પર્ય
છે. અરે! હું તમને અત્યુદ્ધન રહીને ક્રૂપ તમારું રક્ષણ કરીશ, કારણ કે ભોક્તાને—મને—ભોગ
કરવાની ઇચ્છા નથી. ભોગ્ય પદાર્થની ઇચ્છાને લીધે કાંઈ ભોક્તા ભોગ કરતો નથી. આ પ્રમાણે મેં
ભગવાન ગોપીને ઉત્તર આપે તો ગોપી કહે છે કે પ્રેષ્ટ. તમારા નિન્ના બીજે કોઈ પદાર્થ મારી
પ્રીતિનો—સ્નેહનો—વિષય નથી કે જેથી તેનું આતંબન સખીને હું છુટી શકું. અત્યંત વ્યાકુલ
થયેલી આ ગોપીના વચનનું વર્ણન કરતાં શુકદેવણ કહે છે કે ક્ષાત્તિ ક્ષત્તિ. મોહને લીધે આ ગોપી
અન્ય ઘઈ ગઈ અને પક્ષી ગઈ, તેથી ચોતાને હાકવાને માટે તે મહાભુજ એ પ્રમાણે ભગવાનને સંબોધે
છે. મહાન છે ભુજ જેમના એ મહાભુજ ભગવાન. ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ મોટી છે. તેથી મારો દોષ
જ તમારે દૂર કરવા જેવો છે, નહિ કે મારો તમારે સ્થાન કરવો ભોધએ. કારણ કે હું દાસી છું. તેમાં
પણ તે—તમારી જ—હું દાસી છું. સ્વભાવથી જ હું કૃપણ છું, વગર નિચારે માગનારી છું. તેથી મારા
વચનને લીધે તમારે અન્યથાસ્થાવ—બીજે ભાવ—કરવાનો નથી. આ પ્રમાણે આ ગોપીને ભગવાનની
પ્રાર્થના કરી કે તરત જ પરમકૃપાળુ ભગવાને અહસ્યરૂપે જ તેને ઉભી કરીને સ્વસ્થ બનાવી. તે સમયે
આ ગોપી બોલી કે હે સખે! (સખાગણ સમગ્ર સીલવ્યસન હોય છે તેથી સખાના ધર્મ પ્રગટ કરી) તમારા
ધર્મનો આરોપ કરીને સ્પર્શથી તમારા સાન્નિધ્યનું દર્શન કરાવો. તમે મારી પાસે બેસો છો, છતાં પણ
તમારું સાન્નિધ્ય મેં ક્રૂપ્ય એવી રીતે તમે કર્યું. આ ગોપી આ પ્રમાણે બેઠેલી ઉભી રહી. ભગવાન,
પણ ત્યાં જ ઉભા રહ્યા. ૩૯

તતો યજ્ઞાંતં તદાહ અન્વિચ્છન્ત્ય દત્તિ ।

અન્વિચ્છન્ત્યો ભગવતો માર્ગે ગોપ્યો વિચેતસા ।

દદશુઃ પ્રિયવિશ્લેષમોહિતાં દુઃસ્થિતાં સસ્ત્રીમ્ ॥ ૪૦ ॥

પૂર્વોક્તા ગોપ્યઃ ભગવન્માર્ગમન્વિચ્છન્ત્યાઃ જનિદૂરત એવં દદશુઃ । તાસાં ક્રોધાભાવા-
યાહ દુઃસ્થિતામિતિ । ॥ હિ દુઃસ્થિતાયાં ક્રોધો મવતિ । દુઃસ્થે દેત્વન્વરનિષ્કરણાયાહ પ્રિયવિશ્લેષ-
મોહિતામિતિ । ભગવત એવ વિશ્લેષેણ પરમમોહં મૂર્છાં પ્રાપ્તામ્ । સાપિ તાસાં સસ્ત્રી । અતઃ સપ્ત્ય-
ભાવેન દદશુઃ તાં પ્રયોધિતવતઃ । ‘ન દુઃસ્થં પદ્મમિઃ સદ્’ इति ॥ ૪૦ ॥

પૂર્વમેષાઃ ભગવાનેવમેષ કૌતુકાર્યં ગતઃ ન ત્વસ્મદોપેગેતિ જ્ઞાતવતઃ । અન્યથા દોષનિષ્કર-
ણાર્થમિવ વક્તઃ કૃતઃ સ્વાત્ । સ્વદોષપરિહાનં ચ ભગવત્કૃપયૈવ મવતિ ન સ્વત્ इति જ્ઞાપયિતું સા-
નીતા, પદ્માત્ સ્વત્ત્વ કથનાર્થમેષ, અહો ભગવન્નિચ્છયા સર્વં કથિતવતી । એવં વક્ત્ર્યે વક્ત્ર્યયોજકં
તદાહ તયા કથિતમિતિ ।

તયા કથિતંમાફર્ણ્ય માનપ્રાપ્તિં ચ માધવાત્ ।

અવમાનં ચ દૌરાત્મ્યાદિસ્યયં પરમં યયુઃ ॥ ૪૧ ॥

પછીથી જે બન્યું તેનું વર્ણન શુકદેવેણ અન્વિચ્છન્ત્યઃ એ શ્લોકમાં કરે છે—

ભગવન્-માર્ગની શોધ કરતાં નિહલ ચિત્તવાળાં તે ગોપીજનોએ

પ્રિયના વિયોગથી ખૂબ પાતેલી દુઃખી સખીને ભેઠ. ૪૦

પહેલાં જેમનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે ગોપીજનોએ ભગવાનના માર્ગની શોધ કરતાં કરતાં
બહુ દુઃખી નહિ એવી જ રીતે તે ગોપીને ભેઠ. આ બધાં ગોપીજનોને તે ગોપી ઉપર ક્રોધ ન થાય
એટલા માટે શુકદેવેણ કહે છે કે દુઃસ્થિતામ્. જે સ્ત્રી દુઃખી હોય છે તેના ઉપર, ખરેખર, ક્રોધ થતો નથી.
તે ગોપીના દુઃખનું કારણ બીજું નથી એમ જણાવવાને માટે શુકદેવેણ કહે છે કે પ્રિયવિશ્લેષમોહિતામ્.
પ્રિય એવા જે ભગવાન તેમના જ સ્વરૂપથી તે ગોપીને ઘણો મોહુ થયો, તે ખૂબ પાતેલી. તે ગોપી પછી
આ બધાં ગોપીજનોની સખી હતી, તેથી સખીભાવે બહુ ગોપીજનોએ તે ગોપીને જગાડી, કારણ કે
‘પાંચ માણસોના સમાગમમાં દુઃખ રહેતું નથી’ એ પ્રમાણે જગતનો ન્યાય છે. ૪૦

પહેલાં આ બધાં ગોપીજનોએ એમ બાંધ્યું કે ભગવાન કૌતુકને—અમ્મતને—માટે જ આ
પ્રમાણે આપણી પાસેથી સાદ્યા ગયા છે, નહિ કે આપણા દોષને લીધે. જો ગોપીજનોએ પહેલાં જો
પ્રમાણે ન બાંધ્યું હોત તો તેમણે પોતાનો દોષ દૂર કરવાને માટે જ થત કશું હોત. પોતાના દોષનું
સમ્પૂર્ણ જ્ઞાન ફક્ત ભગવાનની કૃપાથી જ થાય છે, પોતાની જેમ થતું નથી, એમ જણાવવાને
માટે તે ગોપીને ભગવાન લઈ ગયા, પછીથી દોષ જણાવવાને માટે જ તેનો ભગવાને ત્યાગ કર્યો. તેથી
ભગવાદિચ્છાને લીધે તે ગોપીએ આ બધી વાત બીજાં બધાં ગોપીજનોને કહી. તે કહેવામાં જે પ્રયોજક—
તે ગોપીને માન અને અવમાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું એ જણાવનાર પ્રયોજક વાક્ય—હતું તે શુકદેવેણ
તયા કથિતમ્ એ શ્લોકમાં કહે છે—

તે સખીનું કહેલું થવણું કરીને બીજાં બધાં ગોપીજનોએ નિશ્ચય

કર્યો કે માનની પ્રાપ્તિ લક્ષ્મીપતિ ભગવાનના સુણથી થાય છે, અને
અવમાન પોતાના પર્યં દુષ્ટતણ્વી અવગુણથી થાય છે, અને તેથી તેઓ
પરમ આર્થિક પાત્યા. ૪૧

માનપ્રાપ્તિં ચ માધવાત્, અવમાનં ચ દૌરત્ત્યાદિતિ । તથા કવિર્તે યસ્યિ થદેવ હવં
જાવાનયોં નિર્ધારિતઃ । સન્માનનં યત્પ્રાપ્તં તજ સ્વશુભૈઃ કિન્તુ લક્ષ્મીપતેરેવ શુભૈઃ, લક્ષ્મ્યંશ્ચ પદ્મા
। દૌરત્ત્યાત્ત્વપ્રમાદેવ અવમાનમ્ । ચક્રાપાત્ લેદપ્રમાદયઃ । પદ્મં મગવતઃ અઠૌષિકં
પર્ય્યદદ્યા પરમં વિસ્તયં પ્રાપ્તાઃ । એવં તદ્વાચ્ચૈઃ પદ્માર્પનિર્ધારો જ્ઞાતઃ અન્વેષણાદિના મગવાન્ ન
જ્ઞય્યેતિ ॥ ૪૧ ॥

અતઃ પરં મગવત્સત્ત્વે કો દેતુરિતિ નિર્ધાર્યં સર્વપરિત્યાગેન વેદપરિત્યાગપર્યન્તં સાધનમિતિ
ચિંત્ય તથા કૃતવત્તા ઇત્યાદિ તત્ત્વં ઇતિ ।

તત્તોઽવિદાન્, વનં ચન્દ્રજ્યોત્સ્ના યાચદ્વિભાષ્યતે ।

તત્તઃ પ્રવિષ્ટમાલક્ય તત્તો નિવૃત્તુર્હરેઃ ॥ ૪૨ ॥

તત્તો વનમવિદાન્ । મોહનિવૃત્ત્યર્થં વનપ્રવેશઃ । વનં ગતાનામપિ વેમ્મોહઃ, તદ્વા કિં વન-
વેશેતેતિ । ચન્દ્રજ્યોત્સ્ના યાચદ્વિભાષ્યતે વાવહરમેવ ગતાઃ । અતિનિરિહવનં તુ ન પ્રવિષ્ટાઃ
યદા પુનર્ગાંઠે વને અન્મલ્લક્ષ્મીરિણા ન પ્રવિશન્તિ તદ્વા તજ તત્તઃ પ્રવિષ્ટમાલક્ય તત્તો નિવૃત્તુઃ
નિવૃત્તા જાતાઃ । નતુ પ્રથમં યદુષોગેન વનં ગતાઃ, તદ્વૃત્ત્વા કુલો વા નિવૃત્તા ઇત્યાદિક્યાદિ હરેરેતિ ।

માધવ—લક્ષ્મીજ્ઞાપ્તિ—ના જ શુભોને લીધે તે ગોપીને આન પ્રાપ્ત થયું અને પોતાની
દુઃખતાને લીધે જ અવમાન પ્રાપ્ત થયું. તે ગોપીએ કહેલું બીજાં ગોપીજનોએ ભે કે મહુ ચાંભળ્યું પરંતુ
તે વિષયમાં તેમણે આ નિર્ણય કર્યો કે તે ગોપીએ જે સન્માન મેળવ્યું તે પોતાના શુભોને લીધે મેળવ્યું
નથી પરંતુ લક્ષ્મીજ્ઞાપ્તિ પતિ ભગવાનના જ શુભોને લીધે મેળવ્યું છે, અને આ બધાં ગોપીજનો
લક્ષ્મીજ્ઞાપ્તિ અંશી છે; (આ ગોપીઓ લક્ષ્મીના અંશ છે એમ સમજી ભગવાને તેમનું સન્માન કર્યું
હતું.) વળી દુઃખતા જે તેની પોતાનો ધર્મ છે તેને લીધે જ તેણે અવમાન પ્રાપ્ત કર્યું. જનો અર્થે જેદ,
જેમ વગેરે છે; અર્થાત્ તે ગોપીને જેદ, જમ વગેરેની પ્રાપ્તિ પણ પોતાની દુઃખતાને લીધે જ થઈ
છે. આ પ્રમાણે ભગવાનનું અલોકિતે સામર્થ્ય ભેળવે તે બધાં ગોપીજનો પણ વિસ્મય પામ્યાં. આ
પ્રમાણે તે ગોપીનાં વાક્યોથી ભગવદ્ગુણી પદ્માર્પણે ગોપીજનોએ નિર્ણય કર્યો કે શોધખોળ વગેરે
કરવાથી ભગવાન મળી શકતા નથી. જે

હવે પછી ભગવાનની કૃપા મેળવવામાં કર્યું સાધન છે એ વિચાર કરીને, સર્વ વસ્તુનો પરિત્યાગ
કરી દેહનો પરિત્યાગ કરવા સુધીનું આધન ભગવત્કૃપા મેળવી શકે છે એમ નિશ્ચય કરીને તે
ગોપીજનોએ તે પ્રમાણે કર્યું એમ શ્રુતેવજી તત્ત્વ એ રીતિમાં કહે છે:—

પછી જ્યાં સુધી ચન્દ્રનો પ્રકાશ દેખાયો ત્યાં સુધી ગોપીજનોએ

વનમાં પ્રવેશ કર્યો, અને જ્યાં અંધકાર ભેળો કે ત્યાંથી એ હરિમિત્રાઓ

પાછાં ફર્યા. ૪૨

પછીથી તે ગોપીજનોએ વનમાં પ્રવેશ કર્યો. (ભગવદ્ભાવથી જે બીજાં ભાવ હોય છે તે દોષદૂષ
છે અને તે મોહ કહેવાય છે.) આ મોહને દૂર કરવાને ગાટે ગોપીજનોએ વનમાં પ્રવેશ કર્યો કારણ કે
વનમાં બનાશજોને પણ એ મોહ થાય તો પછી વનમાં જવાનું પ્રયોજન શું? ચન્દ્રનો પ્રકાશ જ્યાં સુધી
દેખાયો ત્યાં સુધી, તેટલે દૂર, તે ગોપીજનો ગયાં; પણ જે ગાઠ વન હતું તેમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો નહિ.
ત્યારે ગાઠ વનની અંદર ચન્દ્રનાં કિરણો પ્રવેશ કરી ચક્રમાં નહિ ત્યારે ગોપીજનોએ ત્યાં અંધકાર ભેળો
અને ત્યાંથી જ તેઓ પાછાં ફર્યા.

અરે! પહેલાં જે ઉલોચ કરીને ગોપીજનો વનમાં ગયાં હતાં તે ઉલોચ કર્યો વિના કેમ તેઓ પાછાં

હરેઃ સંકાશાત્ હરેઃ સમ્બન્ધિન્યો વા વતઃ અન્યકારાભિવૃત્તાઃ । ન હિ ભગવદીયા અન્યકારં પ્રવિશન્તિ । ભગવતૈવ નિવર્તિતાઃ ॥ ૪૨ ॥

નિવૃત્તાઃ ચેત્, ગૃહં ગતાઃ મવિષ્યન્તીત્યાશંકાયામાહ તન્મનસ્કા રશ્મિ ।

તન્મનસ્કાસ્તદાલાપાસ્તદ્વિચેષ્ટાસ્તદાત્મિકાઃ ।

તદ્ગુણાનેવ ગાયન્ત્યો નાત્માગારાણિ સસ્મરુઃ ॥ ૪૩ ॥

વા નાત્માગારાણિ સસ્મરુઃ । આત્માનં દેશ્મ । અગારં ગૃહમ્ । વત્તમ્બન્ધીનિ પ વસ્તુનિ સ્વતત્ત્વલ્લ એવ ન, કુતો ગમિષ્યન્તિ । અગારણે હેતવઃ । તન્મનસ્કા રશ્માદિમિઃ પદ્માદિઃ પદૈઃ પદ્મ મિરુષ્યન્તે । સ્વતિર્નનસિ ગાયતે, તન્મનસ્તુ કેવલં મગવલેવ, અતસ્તન્મનસ્કાઃ મગવમનસ્કા ન સસ્મરુઃ । અન્યદ્વારાપ્યસરણાર્થમાહ સદાલાપા इति । અન્યા અપિ ચેદન્યવાર્તાં કુર્તુઃ, તદા તદ્વસન્નાત્ પૃષ્ઠાવિસ્મરણં મદ્ભતિ । સર્વો એવ તસ્મિન્ મગવલેવાલાપો યાતામ્ । અતોડન્યતોડપિ ન સરણમ્ । નતુ વૈદિકી કિયા છુત્તિપાસાછત્ત્વા આવશ્યકી, તયા દેહાદિસ્મરણં મવિષ્યતીતિ ચેત્, વગ્રાહ તદ્વિ-
ચેષ્ટા इति । તસ્યૈવ મગવતઃ પૂર્વવચ્ચેષ્ટાવિષ્ટાઃ । નતુ તયાપિ સર્વજ્ઞાનેષ્વાત્માનાઃ સ્ફુરતિ ષટ્મર્દ

ક્યાં ?—એમ જો શંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન કરતાં શુદ્ધેવલ કહે છે કે હરેઃ હરિની ખાસેથી પાછાં આપ્યાં; અથવા તો હરિના સંબંધવાળાં તે ગોપીજનો અન્યકારમાંથી પાછાં આપ્યાં, અરેખર, ભગવદીય જનો અંધકારમાં પ્રવેશ કરતા નથી. આ બધાં ગોપીજનો ભગવદીય હતાં એટલે ભગવાને જ તેમને અંધકારમાંથી પાછાં બાળ્યાં છે. ૪૨

ગોપીજનો અંધકારમાંથી પાછાં ક્યાં એટલે તેઓ પોતાને ઘેર બચે એમ જો શંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન કરતાં શુદ્ધેવલ કહે છે કે તન્મનસ્કાઃ—

આ બધાં ગોપીજનોનું મન ભગવાનમાં હતું, તેમની વાણી પણ ભગવાનમાં હતી, તેમના શરીરની કિયા ભગવાનમય હતી, તેમના ચિત્તમાં 'કૃષ્ણ એ જ અમારા આત્મા છે' એમ સ્ફૂર્તિ હતી, તેથી ભગવદ્ગુણગાન ગાતાં તેમને પોતાના આત્માનું કે ધરનું સ્મરણ ન થયું. ૪૩

તે ગોપીજનોને પોતાના આત્માનું તથા ઘરનું સ્મરણ થયું નહિ. આત્મા એટલે દેહ અને અગાર એટલે ઘર. દેહ, ઘર અને તેના સંબંધવાળી વસ્તુઓનું તેમને સ્મરણ પણ ન થયું, પછીથી તો ઘેર જવાની વાત જ શી ? ગોપીજનોને દેહ અને ઘરનું સ્મરણ ન થયું તેનાં પાંચ કારણો શુદ્ધેવલ તન્મનસ્કાઃ ઇત્યાદિ પાંચ પદોમાં આપે છે. સ્મરણ મનમાં થાય છે, પણ ગોપીજનોનું તે મન તો ફક્ત ભગવાનમાં જ હતું એટલે તેઓ તન્મનસ્કાઃ—ભગવાનની અંદર મનવાળાં—હતાં અને તેથી દેહ અને ઘરનું તેમને સ્મરણ થયું નહિ. ખીલ રીતે પણ દેહ અને ઘરનું તેમને સ્મરણ થતું ન હતું એ જણાવવાને માટે શુદ્ધેવલ કહે છે કે સદાલાપાઃ. ખીલ ગોપીજનો પણ એ ભગવાન સિવાયની ખીલ વાત કરે તો તે પ્રસંગને લીધે ઘર વગેરેનું સ્મરણ પણ થાય; પરંતુ આ બધાં ય ગોપીજનોની વાત ભગવાન વિષેની જ હતી, તેથી ખીલ કોઈ કારણથી પણ ઘર વગેરેનું સ્મરણ સંભવતું ન હતું. અરે ! બૂબ અને તરસને લીધે દેહની કિયા તો આવશ્યક જ રહી, એટલે આ દૈહિક કિયાને લીધે દેહ વગેરેનું સ્મરણ તો થયે જ—આ પ્રમાણે જો શંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન કરતાં શુદ્ધેવલ કહે છે કે તદ્વિચેષ્ટાઃ, મદેશાંની આશ્ચ તેમની જ—ભગવાનની જ—ચેષ્ટાનો ગોપીજનોમાં આવેશ મચ્છેલો છે, (એટલે ખીલ દૈહિક કિયાને હવે અવગ્રાહ નથી.) અરે ! 'હું પદ લાલું છું', 'હું પદ લાલું છું' એ રીતે બધાં ય જ્ઞાનોની અંદર 'હું' એ આત્માના અંશનું સ્ફુરણ થાય છે જ, તો પછી આત્માની સ્ફૂર્તિ થવી નથી એમ શી રીતે

જાનામિ પદમહં જાનામીતિ । અતઃ કથમાત્માસ્ફૂર્તિઃ, તદ્વાહ તદાત્મિકા ઇતિ । સ ય્યાત્મા
યાસામ્ । સર્વદા કૃષ્ણાત્મમાયનેવ ચિત્તે સહજા વાસામ્ । અત આત્મત્વેન ભગવાનેવ સ્ફુરતિ ઇતિ
ન દેહાદિસ્ફુરણમ્ । નનુ 'સદશ્ચાષ્ટચિન્તાવાઃ સ્મૃતિચીબસ વોષકા' ઇતિ અદ્વૈતવશાત્ કથં ન સ્મૃતિઃ,
તદ્વાહ તદ્ગુણાનેવ ગાયન્ત્ય ઇતિ । યદિ તૂષ્ણીં તિથેયુઃ, મયેદપિ સ્મૃતિઃ, અન્યાસજ્ઞસુ તાઃ કાર્યા-
ન્તરપરાઃ । યવસ્તસ્ય ભગવતો ગુણાનેવ ગાયન્તિ । ગુણૈઃ કૃત્વા દુરદૃઢં ચ વચચતિ । અવો નાદદ્વ-
દ્વારપિ સ્મૃતિવોષઃ ॥ ૪૩ ॥

તર્હિં કિં જાતમિત્યાકાઙ્ગાયત્માહ પુનઃ પુલ્લિનમાગત્યેતિ ।

પુનઃ પુલ્લિનમાગત્ય કાલિન્ધ્યાઃ કૃષ્ણભાવનાઃ ।

સમચેતા જગુઃ કૃષ્ણં તદાગમનકાઙ્ગિતાઃ ॥ ૪૪ ॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભગવતે મહાપુરાણે દશમસ્કન્ધે પૂર્વાર્ધે સર્વવિશોધ્યાયઃ ॥ ૨૭ ॥

પૂર્વ પુલ્લિને સિતા યત્ર તત્રૈવ પુનરાગતાઃ । નનુ ચિત્તેકરહિતાઃ કથં તત્રાગતાઃ, તત્રાહ
કૃષ્ણભાવના ઇતિ । કૃષ્ણ ઇવ ભાવના યાસામ્ । તેન ભગવદિચ્છયા ભગવલેખયા તત્રૈવ સ્થાને
ભગવાન્ રતિં કરિષ્યતીતિ નિશ્ચિત્ય, તત્ સ્થાનમસ્પર્કં દિવકરમિતિ સત્રૈવાગતાઃ । તતઃ કલ્યા યા

કહેવાય ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે તદાત્મિકતા. તે જ—ભગવાન જ—આત્મા
છે જેમનો આવાં ગોપીજનો તદાત્મિકતા કહેવાય છે. 'કૃષ્ણ એજ આમારો આત્મા છે' એ ભાવના તો
હૃદયેશાં આ ગોપીજનોના ચિત્તમાં સ્વાભાવિક રીતે રહેલી છે. તેથી આત્મા તરીકે ભગવાન જ સ્ફુરે છે,
દેહ બગેરેની સ્ફૂર્તિ થતી નથી. અરે ! 'તુલ્ય પદાર્થ, અદ્વૈત, ચિન્તાન વગેરે સ્મૃતિનાં કારણો છે' આ ન્યાય
મનાણું અદ્વૈતને લીધે દેહ, ઘર વગેરેની સ્મૃતિ કેમ ન થાય ? આના ઉત્તરમાં શુકદેવજી કહે છે કે
તદ્ગુણાનેવ ગાયન્ત્યા. ને ગોપીજનો ગૌતમ સંખીને શાન્ત ભરી રહે તો દેહાદિની સ્મૃતિ થાય પણ
ખરી, પરંતુ તેઓ તો અન્યમાં—ભગવાનમાં—આસક્ત થયેલાં છે અને ધીન, કાર્યમાં—ભગવાનના
શુભ ગાથામાં—રોકાયેલાં છે, કારણ કે તેમના—ભગવાનના—શુભોનું જ તેઓ ગાન કરે છે. ભગવાનના
શુભોને લીધે ગોપીજનોનું ખરાબ અદ્વૈત નાશ પામે છે. તેથી પોતાના અદ્વૈત દૂર પધુ ગોપીજનોને
દેહાદિની સ્મૃતિ થતી નથી. ૪૩

પછીથી શું થયું એમ ને આકાંક્ષા થાય તો શુકદેવજી કહે છે કે પુનઃ પુલ્લિનમાગત્ય.

પહેલાં જ્યાં શ્રીયમુનાજીના તટ ઉપર હતાં ત્યાં જ પાછાં ભગવાનની
પ્રેરણાથી કૃષ્ણમાં ભાવનાવાળાં તે ગોપીજનો આખ્યાં અને પ્રજા ત્યાં પધારશે
એ આકાંક્ષાથી સાથે મળીને કૃષ્ણનું ગાન કરવા લાગ્યાં. ૪૪.

પહેલાં જ્યાં શ્રીયમુનાજીના તટ ઉપર હતાં ત્યાં જ ફરીથી ગોપીજનો પાછાં આખ્યાં. અરે !
ગોપીજનોમાં વિવેકબુદ્ધિ ન હતી, તો પછી શ્રીયમુનાજીના તટ ઉપર પાછાં રી રીતે આખ્યાં ? આ
શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે કૃષ્ણમાવના. કૃષ્ણમાં જ જે ગોપીજનોની ભાવના છે તે
ગોપીજનો કૃષ્ણમાવના કહેવાય છે. તેથી ભગવદિચ્છાને લીધે, ભગવાનની પ્રેરણાથી, તે જ સ્થળે
ભગવાન રમણ કરશે એમ નિશ્ચય કરીને, તે જ સ્થાન અમને સિતકર ॥ એમ નાળીને તે ગોપીજનો
ત્યાં જ—શ્રીયમુનાજીના તટ ઉપર જ—ગયાં. પછીથી કઈ ગોપીના ભાગ્યને લીધે, કઈ ગોપીના સ્નેહથી
અથવા કઈ ગોપીના ઉપર ભગવાનની કૃપા હોવાથી ભગવાન અહીં આવશે એ ખાતરમાં સંદેહ પડવાથી
ખધાં ગોપીજનો એકલાં અલ્યાં. તે સમયે ગોપીજનોને ધીનું સાધન ન મળવાથી કૃષ્ણનું—સદનન્દનું—

માગ્યાત્ સ્નેહેન કૃપયા વા આગચ્છેવિતિ સંદેહાત્ સમવેતા જાવાઃ । તદા સાધનાન્વરમલભમાનાઃ
કૃપ્યાં સદાનન્દં જગુઃ । હરિગુણગાનમેવ સાધનમિતિ । નિવૃત્તે પુનર્દોષે સ્વયમેવાવાસતીતિ તદા-
ગમનકાક્ષયા જગુઃ ।

શ્રીકૃષ્ણગોપિકાસત્ત્વ દ્વિવિધા નવધા મુળૈઃ । સમુદાયેન મિત્રા વા ગતગર્વા અસાધનાઃ ॥ ૧ ॥
-હરેર્ગાનં પ્રિયં મત્વા જીવનાર્થમપિ પ્રિયાઃ । સ્વસંવેદ્યાત્ મિલિતા જગુર્નાનાવિધૈર્ગુણૈઃ ॥ ૨ ॥ ૪૪ ॥

હતિ શ્રીમાગવતસુવોધિન્યાં શ્રીમહાસ્મરણમદ્દાત્મજયોચલ્લમદીક્ષિતવિવચિતાપં
દશમસ્કન્ધવિવરણે સર્વવિદ્યાધ્યાયવિવરણમ્ ॥ ૨૭ ॥

તેઓ ગાન કરવા લાગ્યાં, કારણ કે સિદ્ધાન્ત એવો છે કે દોષનું નિવારણ કરવાને માટે હરિના શુભનું
ગાન જ સાધન છે. શેષ દૂર થઈ ગયો એટલે પછી ભગવાન પોતાની મેળે જ અહીં આવશે એમ ધારીને
ભગવાનના આગમનની આકાંક્ષા રાખીને ગોપીજનોએ ગાન કરવા માંડ્યું.

શ્રીયમુનાદત્તઃ તદ ઉપર એ શ્રીકૃષ્ણની ગોપિકાઓ એકત્રિત થયાં હતાં તે બે પ્રકારનાં હતાંઃ
(૧) અન્યપૂર્વા અથવા શ્રુતિરૂપા ગોપિકાઓ અને (૨) અનન્યપૂર્વા અથવા કુમારિક ગોપિકાઓ.
સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ; અને તે દરેકના પાછા ત્રણ વિભાગઃ એમ એકંદરે શુષોને લીધે નવ
વિભાગ થાય. અન્યપૂર્વા ગોપિકાઓના નવ વિભાગ અને અનન્યપૂર્વા ગોપિકાઓના નવ વિભાગ. એ
પ્રમાણે અરાદ વિભાગ થયા અને ઉપસક્ષણ પ્રકારે ઓગણીસમો વિભાગ. આમ ગોપિકાઓના
ઓગણીસ પ્રકાર થયા. આ પક્ષમાં દરેક ગોપિકા સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ છે. અથવા તો
ગોપીજનોની વ્યવસ્થા બીજે પ્રકારે પણ થઈ શકે છે. ગોપીજનો સમુદાયથી—યુધથી—નવ
પ્રકારનાં છે. આ પક્ષમાં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ વિભાગ ચતુદાયદશ્યે કરવામાં આવે છે.
અર્થાત્ દોષક યુધ સાત્ત્વિક ગોપીજનોનું, દોષક યુધ રાજસી ગોપીજનોનું, તો દોષક યુધ તામસી
ગોપીજનોનું હોય છે. તેમાં પણ દરેકના ત્રણ પ્રકાર હોય છે. એ ગોપીજનોનાં નવ પ્રકારનાં યુધ થાય
છે. તેમાં પણ શ્રુતિરૂપ અને અશ્રુકુમાર એમ ગોપીજનોના એ બેદને લીધે અરાદ યુધ, અને
શુભાવીતનું ઓગણીસનું યુધ; આ રીતે ગોપીજનોનાં ઓગણીસ યુધ સિદ્ધ થાય છે.

આ બધાં ગોપીજનોનો ગર્વ હવે જતો રહ્યો છે અને તેઓ નિરાશ્રયન બની ગયાં છે. ૧

હરિને ગાન પ્રિય છે એમ માનીને, અને આપણા જીવનને માટે પણ ગાન આવશ્યક છે એમ
માનીને ભગવાનની પ્રિયા ગોપિકાઓ, કોના લાગ્યને લીધે, અથવા કોના જોડને લીધે અથવા કોના
ઉપર કૃપા હોવાથી ભગવાન પ્રકટ થાય એ ભાવનામાં સંદેહ હોવાથી—સર્વને પોતાની યોગ્યતામાં સંદેહ
હોવાથી—સર્વ પ્રથમ એકદમ મગ્યાં અને સત્ત્વ વગેરે અનેક પ્રકારના શુષોથી ગાન કર્યું. ૨. ૪૪.

અષ્ટાવિંશે હરેગાંનં સ્વાભાવપરાયતઃ । કૃતાવજ્ઞા ગોપિકા હિ સ્તોત્રં ચતુર્વિંશતિયે ॥ ૧ ॥

एकोनविंशतिविधा गोप्यः स्वस्वाधिकारतः । एकोनविंशतिविधौ स्तुतिं चतुर्हरेः विनाम् ॥ २ ॥

રાજસી તામસી ચૈવ સાત્ત્વિકી નિર્ગુણા તથા । एवं ચતુર્વિંશ ગોપ્યઃ પતિમતો નિરૂપિતાઃ ॥ ૩ ॥

તૈર્વાનાન્યપૂર્વાંશ પ્રાર્થનામાહુરુત્તમામ્ । ગુણાતીતાઃ સાત્ત્વિકીંચ તામસી રાજસીક્તયા ॥ ૪ ॥

સ્વભાવથી અથવા અપરાધથી માનરૂપી અવજ્ઞા જેમણે કરી છે એવાં શ્રીગોપીજને હૃદિનું સ્તોત્રરૂપ ગાન કર્યું, તેથી આ અઘ્નવીન્રમા અધ્યાયમાં ગોપીજનોએ કરેલા હૃદિનું ગાનનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. (વિસ્ફાપરથાનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તેમાં પ્રિયતમના શુભનું ગાન જ થાય, અને તેથી ગોપીજને સ્વભાવથી જ હૃદિના શુભનું ગાન કર્યું; અથવા તો 'શત્રુતોથી પણ એમ અધિક હીએ' એમ ગોપીજનોએ પોતાના સ્વરૂપ હિંમે અધિક્ય માન્યું અને તે રીતે તેમણે અપરાધ કર્યો અને અભિમાન કર્યું કે ત્યારે પ્રભુ અમારી પ્રાર્થના કરશે ત્યારે જ અમારામાં રહેલા રમતું હન અમે પ્રભુને કરીશું. આ પ્રકારે ગોપીજનોએ માનરૂપી અવજ્ઞા કરી અને તેથી પ્રભુ અપ્રસન્ન થયા. અપ્રસન્ન પ્રભુ સ્તોત્રથી પ્રસન્ન થશે એમ માનીને ગોપીજનોએ ગાન કર્યું. અથવા રસીકનો અન્યથા બીજે પ્રકારે પણ ધર્ષ શરૂ. રસના સ્વભાવથી જે અભિમાનરૂપી અવજ્ઞા ધર્ષ તેથી પ્રભુ અપ્રસન્ન થયા; આ અપ્રસન્ન પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાનો શુભગાન એક જ ઉપાય યોગ્ય છે એમ ગોપીજનોએ નિશ્ચય કર્યો અને સ્તોત્રરૂપ ગાન કર્યું. તેથી આ અઘ્નવીન્રમા અધ્યાયમાં ગોપીજનોએ ગાયેલું ભગવાનનું સ્તોત્ર—ગોપીગીત—વર્ણવવામાં આવે છે. આ બીજા અર્થમાં અભિમાનરૂપી અપરાધનું પણ કારણ શ્રીગોપીજનો સ્વભાવ છે. ગોપીજનો શૃંગારરસનો આર્તબળ વિભાવ છે, અને આર્તબળ વિભાવનો એવો સ્વભાવ છે કે અભિમાન રૂપી અવજ્ઞા પણ સહજ ધર્ષ વ્યવ છે. આવા માનથી પણ ત્યારે પ્રભુરૂપી રસિક નાથક અપ્રસન્ન ધર્ષ ભય છે ત્યારે રસમાર્ગની રીતે નાથિકા નાથકનું શુભગાન કરે છે અને તે રીતે તેને પ્રસન્ન પણ કરે છે. તેથી શ્રીગોપીજનોએ પોતાના ભાવને અનુસરીને રસશાસ્ત્રની રીતે સ્તોત્રરૂપ ગાન કર્યું, અને તેથી સાત્ત્વિક વગેરે શુભેનું પણ જે વર્ણન આગળ ઉપર કરવામાં આવે છે તે એમ દર્શાવે છે કે ગોપીજનોનો ભાવ અનેક પ્રકારનો છે.) ૧

પોતાના અધિકાન પ્રમાણે ઓગણીસ પ્રકારનાં શ્રીગોપીજનોએ હૃદિને પ્રિય એવી ઓગણીસ પ્રકારની સ્તુતિ કરી, તેથી આ અધ્યાયમાં ઓગણીસ રસીકો છે. (અન્યપૂર્વ—શ્રુતિરૂપા—ગોપીજનો નિર્ણય અને સાત્ત્વિક વગેરે લેઈથી દસ પ્રકારનાં અને અનન્યપૂર્વ—કુમારિકા—ગોપીજનો નિર્ણય અને સાત્ત્વિકાદિ લેઈથી નવ પ્રકારનાં એમ ઓગણીસ પ્રકારનાં ગોપીજનો છે. કુમારિકાએમાં તામસતામસી ગોપી અથવા યુદ્ધ નથી તેથી તેમના નવ પ્રકાર છે.) ૨

પતિમતી—શ્રુતિરૂપા અન્યપૂર્વ—ગોપી પ્રથમ સાત્ત્વિક ક્રમે ગીતનો આરંભ કરે છે, તેથી પહેલી રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુદ્ધ સાત્ત્વિકસન્ન છે, બીજે રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુદ્ધ સાત્ત્વિકતામસ છે, ત્રીજે રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુદ્ધ સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક છે અને ચોથો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુદ્ધ શુભાવીત—નિર્ણય—છે. આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારનાં શ્રુતિરૂપ ગોપિકાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૩

પહેલા ચાર રસીકનાં ગાનાર ચાર પ્રકારનાં શ્રુતિરૂપા ગોપીઓ છે એમ વર્ણન કરીને હવે શ્રીશુકદેવેલે તે જ પ્રકારે અનન્યપૂર્વ—ઋતિરૂપા કુમારિકા—ગોપીઓની ઉત્તમ પ્રાર્થનાનું વર્ણન કરે છે. તેથી અનન્યપૂર્વ ગોપીઓના ગાનમાં પણ પ્રથમ સાત્ત્વિક ક્રમે ગીતનો આરંભ થાય છે; એટલે પાંચમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુદ્ધ સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક છે, છઠ્ઠો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુદ્ધ સાત્ત્વિકતામસ છે, સાતમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુદ્ધ સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક છે, અને આઠમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુદ્ધ શુભાવીત છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિરૂપા ગોપીજનોના ચાર પ્રકારની માફક ઋતિરૂપા ગોપીજનોના પણ ચાર પ્રકારનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. ૪

કુળભાવનયા સિદ્ધા વિશેષેણાદ તાઃ શુકાઃ । અનન્યપૂર્વિકા ઇવ ગુનસિદ્ધો મુદ્દા ગમુઃ ॥ ૫ ॥
 સાત્ત્વિકી તામસી ચૈવ રાજસી વૈતિ વિદ્યુવાઃ । સર્વાંચ વલસિદ્ધાઃ ગામસી રાજસી પરા ॥ ૬ ॥
 ગુનસ્ત્રા ઇવ ત્રિવિધા અતીત્વાદિમિશ્રિભિઃ । રાજસી તામસી ચૈવ સાત્ત્વિકીતિ વિમેદતા ॥ ૭ ॥
 અનન્યપૂર્ણા દ્વિવિધા રાજસી સાત્ત્વિકી તયા । તમસા તામસી તત્ર ગાસીલેષોગધિભિઃ ॥ ૮ ॥

સાત્ત્વિક ક્રમ પૂર્ણ થયો. હવે બીજા રાજસ ક્રમનો આરંભ અન્યપૂર્ણ ગોપીજન કરે કે અનન્યપૂર્ણ ગોપીજન કરે એમ બે યોગ થાય તો શુદ્ધેવલ તેનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે અનન્યપૂર્ણ ગોપીજન કૃષ્ણકાવનાને લીધે સિદ્ધ છે તેથી રાજસક્રમમાં પહેલા ત્રણ રસીકે પણ અનન્યપૂર્ણ ગોપીજન જ વિશેષે આપ છે; અર્થાત્ નવમાથી અગીઆરમા રસીકે સુધીનાં ગાનાર અનન્યપૂર્ણ ગોપીજન છે. નવમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ રાજસસાત્ત્વિક છે, દસમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ રાજસતામસ છે અને અગીઆરમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ રાજસરાજસ છે. આ પ્રમાણે રાજસ ક્રમે ત્રણ અનન્યપૂર્ણ ગોપિકાઓએ આનન્દથી ગાન કર્યું. ૫૬

પાંચમાથી અગીઆરમા રસીકે સુધી અનન્યપૂર્ણ ગોપીજનોએ સાત્ત્વિક અને રાજસ ક્રમે ૭ રસીકોમાં ગાન કર્યું. હવે અનન્યપૂર્ણ સુતરિયા ગોપિકાઓ પણ બાકી રહેલા રાજસ અને તામસ એ બે ક્રમે ૭ રસીકોમાં ગાન કરે છે. અર્થાત્ બારમાથી ચૌદમા રસીક સુધીમાં રાજસ ક્રમે અનન્યપૂર્ણ ગોપિકા ગાન કરે છે, અને પંદરમાથી સત્તરમા રસીક સુધીમાં તામસ ક્રમે ગાન કરે છે. બારમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ રાજસતામસ છે, તેરમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ રાજસરાજસ છે અને ચૌદમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ રાજસસાત્ત્વિક છે. આ પ્રમાણે રાજસીમાં તામસી, રાજસી અને પરા—સાત્ત્વિકી—અનન્યપૂર્ણ ગોપિકાઓ ગાન કરે છે. ૬

પંદરમા રસીકથી તે સત્તરમા રસીક સુધી પણ અનન્યપૂર્ણ ગોપીજનો ૭ તામસક્રમે ગાન કરે છે. તેમાં પંદરમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ તામસસાત્ત્વિક છે, સોળમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ તામસતામસ છે, અને સત્તરમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ તામસરાજસ છે. (આ વ્યવસ્થા પંદર, સોળ અને સત્તર એ ત્રણ રસીકો ઉપરની શ્રીસુખોદિનીજીને આધારે આપવામાં આવેલી છે. કારિકામાં રાજસી તામસી ચૈવ સાત્ત્વિકીતિ વિમેદતા એ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે, એટલે કારિકા પ્રમાણે પંદરમો રસીક ગાનાર તામસરાજસ અને સત્તરમો રસીક ગાનાર તામસસાત્ત્વિક ગણાય. આ પ્રમાણે શ્રીસુખોદિનીજી અને કારિકાના અભિપ્રાયમાં ભેદ માલમ પડે છે. આ ભેદ દૂર કરવાને માટે લેખકાર શ્રીવલ્લભ કહે છે કે રાજસી તામસી ચૈવ સાત્ત્વિકીતિ વિમેદતા એ કારિકામાં જે ક્રમ આપવામાં આવ્યો છે તે ક્રમ સ્વીકારવાનો નથી. કારિકામાં લેખક નિર્લયરામ ભટ્ટ પણ આ વિષયમાં કહે છે કે કારિકામાં આપેલી ક્રમ અવિવક્ષિત છે, અથવા તો તેનું તાત્પર્ય ધીનું હોવું જોઈએ. અથવા તો કારિકામાં આપેલી ક્રમ સામાન્ય ગણવો અને શ્રીસુખોદિનીજીમાં આપેલી ક્રમ વિશેષ ગણવો એટલે સામાન્યવિશેષન્યાયે ક્રમનો વિરોધ દૂર થઈ શકે છે.) ૭

સત્તરમા રસીકમાં અનન્યપૂર્ણ ગોપીજનો ઉપસંહાર કરે છે, અને હવે તેમનો કોઈ પણ ક્રમ બાકી નહિ રહેવાથી અનન્યપૂર્ણ ગોપીજન તામસ ક્રમે અરાહમા રસીકનો આરંભ કરે છે. અરાહમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ અનન્યપૂર્ણ તામસસાત્ત્વિક છે, અને એગણીયમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ અનન્યપૂર્ણ તામસતામસ છે. અનન્યપૂર્ણમાં તામસતામસી ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ નથી, તેથી અનન્યપૂર્ણના તામસક્રમમાં ગાનાર ગોપિકાઓ અથવા તેમનાં યુથ કુદા છે જ છે, ત્રણ નથી. આ પ્રમાણે એગણીય રસીકોના ગાનાર એગણીય પ્રકારનાં ગોપિકાઓ અથવા તેમનાં યુવો છે. ૮.

અથવા પ્રાર્થનાયા યાઃ સપ્તાન્તે દ્વિવિધા પુનઃ । ચતુર્ધ્યેસ્તુ સમાસ્ય તત્ત્વ ઇકોનવિંશતિઃ ॥ ૯ ॥
તત્ત્વદ્વાવ્યાનુસારેણ તાસાં માત્રો નિરુપ્યતે । અન્યથાસ્ત્રોક્તા સ્તોત્રે પ્રકારૈર્નોપયુજ્યતે ॥ ૧૦ ॥

તત્ત્વ પ્રથમે રાજસ્યઃ કાશ્ચન ગોપ્ય બાહુઃ જયતીતિ ।

જયતિ તેઽધિકં જન્મના વ્રજઃ અયત ઇન્દિરા સશ્વદત્ર હિ ।

દયિત દૃશ્યતાં દિક્ષુ તાવકાસ્ત્વયિ ધૃતાસવસ્તાં વિચિન્વતે ॥ ૧ ॥

મજ્જલાયોઽય જયસશ્વઃ । યયા ફલં સાધયેત્સતોર્વં તથા નિર્વિગ્નાર્થઃ । અન્યથા ક્રિયામાદૌ ન પ્રયુજ્યાત્ । ત્વદ્વત્તરેણ વ્રજઃ સર્વોઽપિ કૃતાર્થઃ, વયમેવ પરમકૃતાર્થા એવેતિ વયા વયમપિ કૃતાર્થા

(આ પ્રમાણે અન્યપૂર્વા ગોપીજનના એકંદરે દસ સ્તોક છે. તેમાં નવ સ્તોકનાં ગાનાર ગોપીજનો સમુદાય છે અને એક સ્તોકનાં—ચોથા સ્તોકનાં—ગાનાર ગોપીજન સમુદાયીત છે. અનન્યપૂર્વા ગોપીજનના એકંદરે નવ સ્તોક છે. તેમાં આઠ સ્તોકનાં ગાનાર ગોપીજન સમુદાય છે અને એક સ્તોકનાં—આઠમા સ્તોકનાં—ગાનાર ગોપીજન સમુદાયીત છે. આ બ્યવસ્થા પ્રમાણે અન્યપૂર્વા ગોપીજનોનો એક સ્તોક વધારે છે અને તેથી જો વૈષ્ણવ બહુધ તો તેને પરિકાર કરવાને માટે શુદ્ધ અભિસન્ધિકૃપ ખીન્નિ પક્ષ પક્ષ છે. તે આ પ્રમાણે છે.) આરંભની પ્રાર્થનાના સાત સ્તોક (૧-૩, ૫-૮) અને અંતે આવેલા બે સ્તોક (૧૩-૧૪) એમ નવ સ્તોકનાં ગાનાર અનન્યપૂર્વા કુમારિકા ગોપીજનો છે, ત્યારે ચોથા સ્તોક સિવાયના બાકીના નવ (૬-૧૨, ૧૫-૧૬) સ્તોકનાં ગાનાર અન્યપૂર્વા ગોપીજનો છે. ચોથા સ્તોકનાં ગાનાર અનન્યપૂર્વા અને અન્યપૂર્વા ગોપીજન છે. આમ એકંદરે બોગાદીસ સ્તોકો છે. આ બ્યવસ્થા પ્રમાણે નવ સ્તોક સમુદાય અન્યપૂર્વા ગોપીજનના, નવ સ્તોક સમુદાય અનન્યપૂર્વા ગોપીજનના અને એક સ્તોક નિર્મુલ્ય અન્યપૂર્વા અને અનન્યપૂર્વા ગોપીજનોનો છે. આ પ્રકારે અન્યપૂર્વા અને અનન્યપૂર્વા ગોપીજનોના સ્તોકોની સંખ્યા સરખી થાય છે એટલે વૈષ્ણવ-દોષનો પરિકાર સહેલાઈથી થઈ શકે છે. તેથી આ ખીન્નિ પક્ષ બંધી રીતે નિર્ણય અને સમ છે. ૬

આ અધ્યાયના છુદા છુદા સ્તોકોમાં ગોપીજનોએ ભગવાનની જે સ્તુતિ કરી છે તેમાં ગોપીજનોના ભાવનું જ વર્ણન છે. જો આ પ્રમાણે આપણે ન માનીએ તો ભગવાનની સ્તુતિમાં જે ઉપાસનાદિ પ્રકારે અનેકતા જોવામાં આવે છે તે નિરુપયોગી થઈ જાય, કારણ કે કેવળ સ્તુતિમાં ઉપાસનાદિ—‘કુકુક’ ‘કિતવ’ ઇત્યાદિ શબ્દોનો પ્રયોગ—હોઈ શકે નહિ, અને ત્યારે ગોપીજનોમાં ઉપાસનાદિ જોવામાં આવે છે ત્યારે જોમ અનુમાન થાય છે કે આ બધા સ્તોકોમાં ગોપીજનોના ભાવનું જ વર્ણન છે. બકતનો જેવો ભાવ હોય છે, જેવો આક્રિયાર હોય છે, તેવી જ તે ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. ૧૦

આ બધાં ગોપીજનો ભગવાનના સુખનું જ્યારે આન કરવા લાગ્યાં ત્યારે પ્રથમ કેટલીક રાજસી ગોપીઓ કહે છે:—

આપના જન્મથી મનનો વૈકુણ્ઠ કરતાં પણ અધિક ઉત્કર્ષ થયો છે, કારણ કે લક્ષ્મીજ પણ અહીં જ હરમેશાં આશ્રય લે છે. હે પ્રિય ! આપનાં જન, આપને માટે જ પ્રાણ ધણું કરનારાં, આપને દિશ્યાઓમાં શોધે છે તે બુવો. ૧

આ સ્તોકમાં જે જય શબ્દ છે તેનું પ્રયોજન મંગલ છે; ગોપીજનોનું આ સ્તોત્ર બધાં વિષે દૃ કરીને દુષા સિદ્ધ કરે એ મંગલ અર્થ દર્શાવનાર જય શબ્દ છે. આ પ્રમાણે જય શબ્દનું પ્રયોજન ન હોય તો સ્તોકના આરંભમાં જ જયતિ એ કિષ્કપદનો પ્રયોગ કરવામાં આવત નહિ, પણ વ્રજઃ એ કર્તૃવાચક પદનો પ્રયોગ કરીને જયતિનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હોત. આપના અવતારથી—આકટવથી—આપું ય મવ કૃતાર્થ થઈ ગયું પરંતુ કૃત્ય અમે જ ભકૃતાર્થ જ રહ્યો; તેથી અમે પણ જે

મવામઃ તથા વજ્રઃ કર્તવ્યઃ ઇતિ વક્તું વ્રજસ્ય તવાવતારેણ સર્વોત્કર્ષો જાતઃ ઇત્યાહુઃ । તે જન્મના વ્રજઃ અધિકં જયતીતિ । સર્વોત્કર્ષેણ સ્થિતિઃ જયઃ, અધિકજયો વૈકુણ્ઠાદપ્યુત્કર્ષઃ । ન હિ વૈકુણ્ઠે ભગવાનેવંધિષાં લીલાં કરોતિ । અથાપિ મધુરાયાં જન્મ જાતં વથાપિ તેન જન્મતા ન મધુરા સર્વોત્કર્ષેણ સિતા કિન્તુ વ્રત એવ । નતુ મગવત્જન્મનઃ સર્વોત્કર્ષદેતુત્વં ન લોકે પ્રસિદ્ધમ્, અતન્વ-ત્યેનેકત્યાન્, અવસ્થાદસ્ય ઉત્કર્ષદેતુર્વજ્ઞન્યઃ ચો'લોકે પ્રસિદ્ધઃ ઇતિ चेत् તत्राद् श्रूयत इन्द्रिा शश्व-दत्र हीति । અવ્ર વ્રજ ઇન્દિરા સર્વદા શ્રૂયતે હીનભાવેનાશ્રયં કુરતે । વૈકુણ્ઠે તુ સૈવ નિયતા માર્યેતિ ન તસ્યાઃ સર્વદા શ્રયણં કર્તવ્યં મયતિ । ઇહ તુ વાદસ્યો વચમનેકા ઇતિ તસ્યાઃ સ્વારધ્યાના-ધ્યાન્ કદા યા મમાલસરો મભિષ્વતીતિ નિરન્તરં સેવતે । અથો લક્ષ્મીસિત્યા લોકા ઉત્કર્ષં મન્યન્તે સાં મુનર્લક્ષ્મીઃ ગોકુલામયા જાતા । હિ ચુક્ત્વાયમર્થઃ । પતિવ્રતા હિ સા । યત્ર પતિઃ સ્વમમ્બાધીનતયા તિષ્ઠતિ, મત્સ્યેષુ રૂપાં રૂપાપવિતુષ્, તતુક્સુત્સુલભકરણે, તત્ર તદ્ભાર્યા મુત્રરામેવાજયત ઇતિ કિમાશ્વ-ર્યમ્ । વપ જન્મના વ્રજસ્ય સર્વોત્કર્ષઃ સર્વજનીનઃ । અતસાશ્વ રમણે ન કાપિ ન્યૂનતા, ન યા લક્ષ્મ્યા

રીતે કૃતાર્થ થઇએ તે રીતે અપે યજ કરવાનો છે. આ પ્રમાણે કહેવાને માટે ગોપીજનો તે જન્મના વ્રજઃ અધિકં જયતિ એ શબ્દોમાં કહે છે કે આપના પ્રાકટયથી મજનો સર્વોત્કર્ષ સિદ્ધ થઇ ગયો છે. સર્વથી શ્રેષ્ઠ થઇને સ્થિતિ કરવી તેનું નામ જય. વૈકુણ્ઠના કરતાં પણ વધારે શ્રેષ્ઠતા મેળવવી તેનું નામ અધિકે જય. વૈકુણ્ઠમાં તો ભગવાન્ આ પ્રકારની લીલા કરતા નથી. એ કે ભગવાનનો જન્મ—અવતાર, પ્રાકટય—મધુરામાં થયો છે, છતાં પણ તેમના પ્રાકટયથી મજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ થયું નથી પરંતુ કેવળ મજ જ સર્વશ્રેષ્ઠ થયું છે.

શંકાઃ—અરે! ભગવાનનું પ્રાકટય એ સર્વશ્રેષ્ઠતાનું કારણ છે એમ જગતમાં પ્રસિદ્ધ નથી; કારણ કે ભગવાનનું પ્રાકટય ફક્ત મજમાં જ થવાથી અતન્વ—અસાધારણ—છે અને તેથી એક જ છે. (આ રીતે ભગવતપ્રાકટયથી સર્વશ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવામાં અસાધારણ અનેકાન્તિક નામનો હેતુભાસ રહેલો છે. જેમ 'શબ્દ નિત્ય છે, શબ્દત્વને લીધે' એ અનુમાનમાં અસાધારણ અનેકાન્તિક નામનો હેતુભાસ રહેલો છે, કારણ કે શબ્દત્વ એકલા શબ્દમાં જ હોય છે બીજામાં હોતું નથી, તેમ 'મજ સર્વશ્રેષ્ઠ, ભગવતપ્રાકટયને લીધે' એ અનુમાનમાં પણ અસાધારણ અનેકાન્તિક નામનો હેતુભાસ રહેલો છે. ભગવતપ્રાકટય એકલા મજમાં જ છે, બીજે નહિ. એટલે ભગવતપ્રાકટયના આધારે મજની સર્વશ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરનાર અનુમાન આલ્પસંદૃષ્ટ, ખોટું, છે.) તેથી મજની સર્વશ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરનાર એવું કારણ આપો કે જે લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોય.

મનસિ વિપાદઃ, અઙ્ગીકૃતત્વાત્ । અતઃ કારણાદસાદર્યમાગતેન ત્વયા દૃશ્યતામિદં ગોઙ્ગુલમેકદા
દ્રષ્ટવ્યમ્ । વાક્યાર્યો વા કર્મામે વક્ત્યમાણઃ । તાવકાસ્ત્વયિ ધૃતાસવઃ દિક્ષુ ત્વાં વિચિન્વત્ इति
દૃશ્યતામ્ । एतादृशोऽर्थोऽनुचित इति अनुचितप्रदर्शनेन घोषयन्ति । લોકા હિ મહાદયઃ ત્વમ-
તીર્ણો વ્રજે ઘર્તસ इति निश्चित्य समायायन्ति । વ્રજસ્યાઃ પુનરસદાદયઃ દિક્ષુ વિચિન્વન્તિ । इयं मातृ-
नीचिती । નનુ વ્રજસ્યાનાં મક્તિર્નૌષ્ઠિ, અન્યથા વિરહે ધ્રિયેરન્, અતઃ અમત્તા ન પદ્યન્તીતિ ચુકં
इति चेत् तत्राहुः स्वयि धृतासव इति । ત્વદર્શમેવ ધૃતા અસવઃ પ્રાણા યૈઃ । યદૈવ ત્વદતુપયોગં
જ્ઞાસ્યન્તિ તદૈવ ત્વદ્યન્તીતિ ભાવઃ । અત એવ ત્વાં વિચિન્વન્તે પ્રાણાનાશ્ચાસયિતુમ્ । અત્પવિલ્ભવેઽપિ
પ્રાણા ગમિષ્યન્તીતિ । અન્યથા વ્રજે ગચ્છેયુઃ, પ્રાતસ્તમેવાયાસતીતિ અન્વેષણં વ્યપ્તિય જ્ઞાત્ । દિક્ષુ
ત્વદીવાઃ ત્વયિ સ્તીતિ મહરેન્યમ્ । અત એકવારં ત્વદીવાઃ પદ્યેતિ પ્રાર્થના । एवमेकया दर्शनं प्रार्थि-
ताम् । દયિતેતિ સમ્બોધનાત્ મરંદર્શનેન સ્ત્રીણાં જીવનં ન ચુકસિતિ નિરૂપેતમ્ । યદપિ મગર્ભાઞ્ચિત્
પદ્યેત્ તદા ન કોઽપિ પુરુષાર્થઃ સિચ્યેત્ સ્વપિ પૈન્ન્યં દદ્ધા આત્માનમપિ પ્રદર્શયેદિતિ તથા પ્રાર્થના ॥૧॥

તેથી આપ અમારી સાથે રમણ કરો તેમાં કોઈ પણ પ્રકારે ન્યૂનતા થવાની નથી, તેમ જ ભક્તીના
મનમાં પણ એટલા થવાનો નથી, કારણ કે આપે આપના પ્રાકટ્યથી સર્વશ્રેષ્ઠ મનનો નિર્ભર—આ મન
માફ છે એ પ્રમાણે—અંગીકાર કર્યો છે. તેથી અમારે માટે પધારેલા આપે આ શ્રીમદ્ગોઙ્ગુલં એક
વખત દર્શન કરવું જોઈએ. અથવા તો શ્લોકનો અન્યથા બીજો પ્રકારે પણ યથા રહે છે. તાવકાસ્ત્વયિ
ધૃતાસવો વિદ્યુત્ ત્વાં વિચિન્વન્તે એ આગળ કહેલામાં આવનાર વાક્યનો અર્થ જ દ્રષ્ટતાં ક્રિયાપદનું કર્મ
છે, અને આ અન્યથા પ્રમાણે એવો અર્થ થાય કે ‘આપના વિષે જેમણે પ્રાણુ ધારણ કર્યો છે એવા
આપના ભક્તો—ગોપીજનો—આપને દિશાઓમાં શોધે છે એ આપ જુવો.’ આ પ્રકારનો અર્થ—
મનમાં આપ પ્રકટ થઈને તિરોહિત થઈ ગયા અને ભક્તો અધી દિશામાં આપની શોધ કરે એ બાબત—
અનુચિત છે એમ અનુચિતત્વ દર્શાવીને ગોપીજનો બધાંએ છે કે આપ મનમાં પ્રકટ થયા છે એમ
નિશ્ચય કરીને બ્રહ્માદિ લોકો અહીં મનમાં આવે છે, ત્યારે મનમાં રહેનારાં અમારા જેવાં ગોપીઓ
બહુ દિશાઓમાં આપને શોધે છે. આ તો બહુ અયોગ્ય વાત છે. અરે ! મનમાં રહેનારા લોકોમાં ભક્તિ
જ નથી, નહિ તો તેઓ ભગવાનના વિરહથી મરી જાય; (પણ મનના લોકો—ગોપીજનો—મરી ગયા
નથી) એટલે તેઓ ભગવાનના ભક્તો નથી અને તેથી તેવા અભક્તો ભગવાનને ન જુવે એ વાત બરોબર
છે. આ પ્રમથે એ શંકા કરવામાં આવે તો ગોપીજનો તેનો પરિહાર કરતાં કહે ॥ કે ત્વયિ ધૃતાસવા-
આપને માટે જ ધારણ કર્યા છે પ્રાણુ જેમણે એવાં અમે—ગોપીજનો—છીએ. અમારા પ્રાણુનો આપને
જરા પણ ઉપયોગ નથી એમ જે કહે જે અમે બાળીશું તે જ કહે અમે અમારા નિરુપયોગી પ્રાણુનો
લાગ કરીશું એમ ગોપીજનોના કહેવાનો ભાવ છે. જરાક વિલંબ થતાં જ પ્રાણુ જતા રહેશે તેથી જ
પ્રાણુને આશ્વાસન આપવાને માટે જ અમે ગોપીઓ આપને શોધીએ છીએ. નહિ તો સવારે આપ પાછા
મનમાં નહીં આવવાના જ છે, અને અત્યારે રાત્રીએ અમે જે આપની શોધ કરીએ છીએ તે વ્યર્થ જ
છે એમ માનીને અમે મનમાં જ ચાલ્યાં જ્યાં છો. (પરંતુ મનમાં ન જતાં અહીં જ આપની શોધ
કર્યાં કરીએ છીએ તે બતાવી આપે ॥ કે અમે આપને માટે જ પ્રાણુ ધારણ કરેલા છે.) આપ મનમાં
તિરોજમાન છો છતાં પણ આપના ભક્તો આપને દિશાઓમાં શોધે છે એ મહત્ દૈન્ય છે. માટે એકવાર
આપના નિર્ભલકાને જુવો એમ અમારી પ્રાર્થના છે. આ પ્રમાણે એક ગોપીજને ભગવાનના દર્શનની
પ્રાર્થના કરી. ગોપીજન ભગવાનને હચિત—મિત—એ પ્રમાણે સંબોધે છે તેથી પતિનું દર્શન ન થાય તો
સ્ત્રીઓએ જીવનું યોગ્ય નથી એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. એ કે ભગવાન ગોપીજનોનાં દર્શન કરે તેથી
ગોપીજનોનો કોઈ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય નહિ, તો પણ ગોપીજનનું દૈન્ય દેખીને તેમને ભગવાન
થોડાના સ્વરૂપનું પણ બરોબર દર્શન કરાવે એમ ભગવદર્શનને માટે જ ગોપીજનોએ ‘અમને જુવો’
એ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી. ૧

મનસિ વિપાદઃ, અદ્વીકૃતત્વાત્ । અતઃ કારણાદસાધર્મમાગતેન ત્વયા દૃશ્યતામિદં ગોકુલમેકદા દ્રષ્ટવ્યમ્ । વાક્યાર્યો યા કર્મણિ વક્ત્યમાણઃ । તાવકાસ્ત્વયિ ધૃતાસવઃ દિક્ષુ ત્વાં વિચિન્વત્ इति દૃશ્યતામ્ । एतादृशोऽर्थोऽनुचित इति अनुचितप्रदर्शनेन बोधयन्ति । હોમ હિ પ્રભાદયઃ ત્વમવ-
તીર્ણો ઘ્રજે વર્તસ इति નિશ્ચિત્વ સમાવાન્તિ । પ્રવત્સાઃ પુનરસવાદયઃ દિક્ષુ વિચિન્વન્તિ । इयं महत्त्व-
નોચિતી । નહુ ઘ્રવત્સાનાં મત્તિર્નાંતિ, અન્યથા વિરહે શ્રિવેરન્, અતઃ અમચ્ચ ન પશ્યન્તીતિ પુત્તં
इति चेत् तत्राहुः त्वयि धृतासव इति । त्वर्द्धमेव धृता असवः प्राणा ये । यदैव त्वदनुपयोगं
જાણે ત્વદેવ ત્વદ્યન્તીતિ શાષઃ । અત્ એવ ત્વાં વિચિન્વતે પ્રાણાનાશ્ચસયિતુમ્ । અત્પવિલમ્બેઽપિ
પ્રાણા ગતિશ્યન્તીતિ । અન્યથા ઘ્રજે ગચ્છેયુઃ, પ્રાતસ્ત્વમેવાયાસતીતિ અન્વેષણં વ્યર્થમેવ સ્થાત્ । દિક્ષુ

ત્વદીયાઃ ત્વયિ સતીતિ મહર્દેન્દ્યમ્ । અત્ એકચારં ત્વદીયાઃ પશ્યેતિ પ્રાર્થના । પ્રથમેકયા દર્શનં પ્રાર્થિ-
તમ્ । दयितेति सम्बोधनात् भर्त्रर्द्धनेन स्त्रीणां जीवनं न युक्तमिति निरूपितम् । વધપિ મગર્વાચેત્
पश्येत् तदा न कोऽपि पुरुषार्यः सिद्ध्येत् तथापि देव्यं दृष्ट्वा आत्मानमपि प्रदर्शयेदिति तथा प्रार्थना ॥१॥

તેથી આપ અમારી સાથે રમણ કરો તેમાં કોઈ પણ પ્રકારે ન્યૂનતા થવાની નથી, તેમ જ લક્ષ્મીના
મનમાં પણ ખેદ થવાનો નથી, કારણ કે આપે આપના પ્રકટરૂપથી સર્વશ્રેષ્ઠ મજનો નિર્ભર છે—આ મજ
માફ છે એ પ્રમાણે—અંગીકાર કર્યો છે. તેથી અમારે માટે પધારેલા આપે આ શ્રીમદ્ગોકુલનું એક
વાખત દર્શન કરવું જોઈએ. અથવા તો શ્લોકનો અન્યથા બીજો પ્રકારે પણ થઈ શકે છે. તાવકાસ્ત્વયિ
ધૃતાસવો દિક્ષુ ત્વાં વિચિન્વતે એ આગળ કહેવામાં આવનાર વાક્યનો અર્થ જ દૃશ્યતાં ક્રિયાપદનું કર્મ
છે, અને આ અન્યથા પ્રમાણે એવો અર્થ થાય કે ‘આપના વિષે જેમણે પ્રાણ ધારણ કર્યા છે એવા
આપના ભક્તો—ગોપીજનો—આપને દિશાઓમાં શોધે છે એ આપ લુપ્તો.’ આ પ્રકારનો અર્થ—
મજમાં આપ પ્રકટ થઈને તિરોહિત થઈ ગયા અને ભક્તો બંધી દિશામાં આપની શોધ કરે એ બાબત—
અનુચિત છે એમ અનુચિતત્વ દર્શાવીને ગોપીજનો બચાવે છે કે આપ મજમાં પ્રકટ થયા છો એમ
નિશ્ચય કરીને પ્રજ્ઞાદિ લોકો અહીં મજમાં આવે છે, બ્યારે મજમાં રહેવામાં અમારા જેવાં ગોપીઓ
બહુ દિશાઓમાં આપને શોધે છે. આ તો બહુ અયોગ્ય વાત છે. અરે! મજમાં રહેનારા લોકોમાં ભક્તિ
જ નથી, નહિ તો તેઓ ભગવાનના વિરુદ્ધથી મરી જાય (પણ મજના લોકો—ગોપીજનો—મરી ગયા
છે) એટલે તેઓ ભગવાનના ભક્તો નથી અને તેથી તેવા અભક્તો ભગવાનને ન લુપ્તે એ વાત ભરોબર
છે. આ પ્રમાણે ને શંકા કરવામાં આવે તો ગોપીજનો તેનો પરિહાર કરતાં કહે છે કે ત્વયિ ધૃતાસવઃ
આપને માટે જ ધારણ કર્યા છે પ્રાણ જેમણે એવાં અમે—ગોપીજનો—છીએ. અમારા પ્રાણનો આપને
જશ પશુ ઉપયોગ નથી એમ જે કહે જ અને બાળીશું તે જ કહે અમે અમારા નિરૂપયોગી પ્રાણનો
ભાગ કરીશું એમ ગોપીજનોના કહેવાનો ભાવ છે. જોકે વિવંશ થતાં જ પ્રાણ જતા રહેશે તેથી જ
પ્રાણને અપાસન આપવાને માટે જ અમે ગોપીઓ આપને શોધીએ છીએ. નહિ તો સવારે આપ પાછા
મજમાં નહીં આવવાના જ છો, અને અહારે રાત્રીએ અમે જે આપની શોધ કરીએ છીએ તે બ્યર્થ જ
છે એમ માનીને અમે મજમાં જ ચાલ્યાં ગયાં છીએ. (પરંતુ મજમાં ન જતાં અહીં જ આપની શોધ
કર્તાં કરીએ છીએ તે બતાવી આપે છે કે અમે આપને માટે જ પ્રાણ ધારણ કરેલા છે.) આપ મજમાં
વિરાજમાન છો છતાં પણ આપના ભક્તો આપને દિશાઓમાં શોધે છે એ મહત્ત્વ દેવ્ય છે. માટે એકવાર
આપના નિર્મલક્ષ્મીને લુપ્તો એમ અમલી પ્રાર્થના છે. આ પ્રમાણે એક ગોપીજનો ભગવાનના દર્શનની
પ્રાર્થના કરી ગોપીજન ભગવાનને દયિત—પ્રિય—એ પ્રમાણે સંબોધે છે તેથી પતિનું દર્શન ન થાય તો
સ્ત્રીઓએ છત્રનું યોગ્ય નથી એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. એ કે ભગવાન ગોપીજનોનાં દર્શન કરે તેથી
ગોપીજનોનો કોઈ પણ પુરુષાર્થ નિર્દય થાય નહિ, તો પણ ગોપીજનનું દેવ્ય દેખીને તેમને ભગવાન
પોતાના સ્વરૂપનું પણ ભરોબર દર્શન કરાવે એમ ભગવદર્શનને માટે જ ગોપીજનોએ ‘અમને લુપ્તો’
એ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી. ૧

एवं स्वदेन्यानोंचित्वाहिनिरूपणेन तस्या राजसत्वं निरूपितम् । तामसी तु यथाभावं प्रार्थयितुमर्हन्तस्य यथसाधक्यमाह शरदुदाशय इति ।

શરદુદાશયે સાધુજાતસત્સરસિજોદરશ્રીમુખા દશા ।

સુરતનાથ તે શુલ્કદાસિકા ચરદ નિવ્રતો નેદુ કિં વધઃ ॥ ૨ ॥

શરત્કાલીનો યોગ્યમુદાશયઃ ગુન્કરિણી, તત્ર સાધુ સમ્યક્ પ્રકારેણ જાતં ચત્સરસિજં કમલં, ચત્વન્તર્વર્તિની યા શ્રીઃ, તામપિ મુખ્ણાતીસિ વાદમૂપયા દશા છદ્યા, હે ચરદ, ચો નિહન્તિ તસ્ય કિં વધો ન, અપિ તુ વધવોધો મવસેવ । યેનૈવ સાધનેન પરસા પ્રાપ્તા ગચ્છન્તિ તત્સમ્પાદન-સાધકો યાતકઃ દોષભાગ્યમયસિ । જનેન મગયદુષ્ટિઃ સર્વપાતુકા નિરૂપિતા । ‘આયુર્મનાંસિ ચ દશા સદ્ બોલ આકર્ષ’વિતિ વાક્યાત્ । તથાસ્માનપિ પ્રાયેણ ક્રૂરદશા વશ્યસિ । અન્યથા કથં પ્રાગ્વાદાવા ક્ષ્યાત્ । રૂપં દ્યાનન્દમયમિતિ તદુચૌ તદેવ જીવયેત્ । અવસદ્ભાવાત્ કેવલં યાતયસ્યેવ । કિન્ન, ન

આ પ્રમાણે પહેલાં શ્લોકમાં ગોપીજનનું દેવ અને અયોગ્યતાનું બે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાય ॥ કે તે ગોપીજન સાત્વિકરાજસ છે. આત્મિકતામયી ગોપીજન તો ‘મારો વધ ન કરો’ એમ પ્રાર્થના કરવાને માટે શરદુદાશયે એ શ્લોકમાં કહે છે કે ભગવાનનાં દર્શન ન થવાથી વધ થાય છે—

હે સુરતનાથ ! શરદ્ મનુના સરોવરમાં સુંદર રીતે ઉત્પન્ન થએલા
હમળની અંદર રહેલી લક્ષ્મીને હરણ કરનારી દૃષ્ટિથી આપ અમને મુલકરૂપી
દારીઓને અથવા ધર્મદારીઓને મારો છો તે, હે વરદાન આપનાર ! શું
પાત ન કહેવાય ? ૨

શરદાગનું બે ઉદાશય—સરોવર—, તેમાં સુંદર રીતે ઉત્પન્ન થએલું બે હમળ, તેની અંદર રહેલી બે શ્રી—શીલા—, તેનું પણ હરણ કરનારી, અર્થાત્ તેના જેવી સુંદર દૃષ્ટિથી, હે વરદાન દેનાર !, આપ બે મારો છો તે આપને વધનું કળ નહિ મળે ? અર્થાત્ આપને અમને મારી નાખવાનું કળ મળશે જ, બે જ સાધનથી ળીળના પ્રાણ આદ્ય બધ તે સાધનનો સાધનાર, યાતક, પુરુષ દોષપાત્ર થાય છે. (ભગવાનની દૃષ્ટિ ગોપીજનોને મારવાનું સાધન છે તેથી આવું સાધન સાધનાર ભગવાન વધના દોષને પાત્ર છે.) આ પ્રમાણે—દૃષ્ટિથી વધ કરો છો એમ કહેવાથી—ભગવાનની દૃષ્ટિ સર્વેનો પાત્ર કરનારી છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું, અને આના આધારમાં શ્રીમદ્ભાગવત પણ કહે છે કે “ભગવાન માત્ર દૃષ્ટિથી જ આયુષ્ય, મન અને ઓજસનું હરણ કરનાર છે.” (જે કે ભગવાનની દૃષ્ટિ આનન્દમય છે અને તે પરમાનન્દનું જ દાન કરે છે, કોઈનો યાત કરતી નથી, છતાં પણ વિરહાવસ્થામાં સ્મરણ કરવામાં આવતી દૃષ્ટિ ઘણે કલેશ આપે ॥ તેથી ભગવાનની આ આનન્દમય દૃષ્ટિમાં ગોપીજનને યાતકનું ભાન થાય છે, એટલે ભગવાનના ઠાવદિરૂપમાં બે સર્વેયાતક દૃષ્ટિ છે તેનું વિરૂપણ આ આનન્દમય દૃષ્ટિને થિયે ગોપીજને કર્યું છે.) તે પ્રમાણે આપ આમારા ઉપર પણ સામાન્ય રીતે ક્રૂર દૃષ્ટિથી નુવો છો, નહિ તો આમારા પ્રાણને બાધ સી રીતે થાય ? આપનું સ્વરૂપ તો આનન્દમય છે; (આનન્દમયરૂપ આપ અમને તો દેખો જ છે, પણ આપનું આનન્દમય સ્વરૂપ અમને દેખાડવા નથી. આનન્દમયસ્વરૂપની દૃષ્ટિ પણ આનન્દમય હોય,) તેથી તે આનન્દમય સ્વરૂપ આનન્દમય દૃષ્ટિથી જ છવાટે, પરન્તુ તેમ થતું નથી એટલે આનન્દમય આપ આપની આનન્દમય દૃષ્ટિથી આમરો કેવળ વધ જ કરાવો છો. (તેથી વાસ્તવિક રીતે આપનું આનન્દમય સ્વરૂપ આપની આનન્દમય દૃષ્ટિ દ્વારા અમારો વધ કરવાના દોષનું કારણ છે.)

વયં વખાદ્ધાઃ, યતો દાસિકાઃ કુસિત્તા દાસ્યઃ । ન હિ ક્ષિયઃ અપ્રયોગિકાશ્ચ હન્યન્તે । કિંચ, વયં શુલ્કદાસિકાઃ, ત્વં ચ સુરતનાથઃ । સર્વપુરુષાર્થસાધકત્વેન ત્વ સમ્મોવનાનિ વથાધિકારં નિયતાનિ । યથા ધર્મમાર્ગે, હે ધર્મપાલક, હે મહાશય, હે યજ્ઞેશ્વરેત્યાદીનિ, અર્થે, હે હસ્તીપતે, સર્વસિદ્ધિ-વેલાદીનિ, તથા મોક્ષે, હે સુકુન્દ, હે યોગેશ્વર, હે જ્ઞાનનિષે ફલાદીનિ ધર્માર્થમોક્ષાર્થિનિરુચ્યન્તે । ઇવમસ્માનિરપિ સુરતનાથેત્યુચ્યતે । સુરતં સમ્મોગઃ જગતિ વાતાવશિ તસ્ય ધવાન નાથઃ । ત્વદા-જ્ઞાન્યસિરેકેષ્ણ સુરતં જગતિ ન પ્રવર્તતે । અતો મહાશય કામેન વા લોકે સુરતપ્રવૃત્તયર્થ વયં શુલ્કરૂપા દાસિકા દત્તાઃ । શુલ્કં માર્ગનિર્વાહકં વ્રથ્યં પ્રતિવન્ધનિર્વર્તકમ્ । સુલ્કં ચેત્ મગવત્યેવ નિરુદ્ધં તિષ્ઠેત્

વળી, અમારો વધ કરવા જેવો નથી, કારણ કે અમે દાસિકાઓ—અધમ દાસીઓ—છીએ. ખરેખર ! શ્રીઓનો, અમે તેમાં પણ પ્રયોજન વિના, વધ કોઈ કરતું નથી. વળી, અમે શુલ્ક—વેચાતી સીધેલી—દાસિકાઓ છીએ અને આપ સુરતનાથ છો. (સુરતનાથ શુલ્કદાસિકાનો વધ કરે એ તો સર્વથા અનુચિત છે.) હે ભગવાન ! આપ સર્વ પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરનારા છો તેથી મનુષ્યોના અધિકાર પ્રમાણે આપનાં સંબોધનો નહીં યજ્ઞેશ્વરોં છે. જેમ ધર્મમાર્ગમાં 'હિ ધર્મપાલક', 'હિ પ્રહાણ્ય', 'હિ યજ્ઞેશ્વર' ઇત્યાદિ સંબોધનોથી ધર્માર્થી પુરુષ ભગવાનને સંબોધે છે; જેમ અર્થમાર્ગમાં 'હિ હસ્તીપતે', 'હિ સર્વસિદ્ધિ' ઇત્યાદિ સંબોધનોથી અર્થાર્થી પુરુષ ભગવાનને સંબોધે છે, તેમ મોક્ષમાર્ગમાં 'હિ સુકુન્દ', 'હિ યોગેશ્વર', 'હિ જ્ઞાનનિષે' ઇત્યાદિ સંબોધનોથી મોક્ષાર્થી પુરુષ ભગવાનને સંબોધે છે. આજ પ્રમાણે તુર્તીય પુરુષાર્થ—કામ—ની અભિલાષાવાળાં અમે ગોપીઓ પણ આપને 'સુરતનાથ' એ પ્રમાણે સંબોધીએ છીએ. સુરત એટલે સંમોગ. જગતમાં જેટલો સંમોગ—સાક્ષતોમાં જેટલો સમ્યક્ ભોગ—છે તે બધાના આપ જ નાથ છો. જગતમાં આપની આજ્ઞા વિના સુ-રત પ્રવર્તી શકતું જ નથી. (તેથી આપ જ સુ-રતના નાથ છો.)

(રત એટલે લૌકિક ભોગ. તે તો સુદૃઢ આર્થિક પ્રાપ્તિ પ્રવર્તે છે એટલે તેને માટે ભગવાનની આજ્ઞાની અપેક્ષા રહેતી નથી, કારણ કે સુદૃઢી માફક લૌકિક ભોગ પણ આર્થિક જ કરે છે. આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી સુ-મારા પ્રકારતું, અલૌકિક શોભનરૂપ—જે રત-રમણ—તે સુરત કહેવાય છે અને તેને સમ્યક્ ભોગ—સંમોગ—પણ કહેવામાં આવે છે. આ સુરત આપની આજ્ઞાથી જ—ધર્મશાસ્ત્રી જ—અમારામાં જ પ્રવર્તે છે. લૌકિક જગત્ વશા જ કરે છે, નાથ જ પામે છે, પણ તે કોઈ સ્થિર રહેતું નથી, તેથી અતિ અલૌકિક સ્વરૂપાનન્દરૂપ સુરત આ લૌકિક જગતમાં પ્રકટ થવાને માટે મોઝ્ય નથી. આપ પ્રકરના—અલૌકિક રમણ—તો આપ જ નાથ—પ્રવર્તક, રક્ષક—છો. આ પ્રમાણે હોવાથી, એ તે સુરત—અલૌકિક રમણ—આપના જ વિષે રહે તો તો અલૌકિક ભક્તો પણ શૂન્યહૃદય થઈ જાય એમ આપની ઇચ્છા બાળીને પ્રહ્લાદે આપની પ્રાર્થના કરી અને તે પ્રકારનાં અમને પ્રકટ કર્યો કે જેથી રસની પ્રવૃત્તિમાં જે પ્રતિજન્ય હોય તે દૂર થઈ જાય. તેથી જ ગોપીગીતના ચોથા પ્રલોકમાં કહેવામાં આવ્યો કે 'વિચ્છન્નસ્તાર્ચિતઃ'—પ્રહ્લાદે જેમની પ્રાર્થના કરેલી છે એવા ભગવાન. કામ પણ ભગવદીય છે. મન પૂર્વરૂપ છે અને વાણી ઉત્તરરૂપ છે, તેથી ભગવાને પ્રથમ મન ઉત્પન્ન કર્યું અને પછીથી પોતાની પ્રિયાઓમાં—સાક્ષતોમાં—અલૌકિક લાવ પ્રવતવિ એવી વાણી ઉત્પન્ન કરી. આ હેતુથી જ શ્રીસુગોવિન્દીશમાં જ્ઞાતા પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. મૈંયં વિમોહંતિ મવાન્ ઇત્યાદિ શ્રીગોપીજનોનાં વચ્ચે પણ ભગવદ્ભાવાત્મક હોવાથી આજ્ઞારૂપ જ છે એમ માનવું. તે બધાં વચ્ચેથી જ રસપ્રવૃત્તિમાં જે જે પ્રતિજન્યો છે તે બધાની નિવૃત્તિ પણ થઈ ગઈ. તેથી સુરતના નાથ આપ જ છો એમ પ્રહ્લાદે અથવા કામે નિર્ણય કર્યો.) પ્રહ્લાદે અથવા કામે—ભગવાનમાં રહેલા રમણ કરવાની ઇચ્છારૂપી ભાવે—, જગતમાં—ભગવદીયોમાં—સુરતની પ્રવૃત્તિને માટે અમને શુલ્કરૂપ દાસિકાઓ તરીકે (પ્રહ્લાદે) પ્રકટ કરી છે, અથવા (કામે) આપને સમર્પણ કરેલી છે. શુલ્ક એટલે માર્ગનો નિર્વાહ કરવાર દ્રવ્ય જે પ્રતિજન્યને દૂર કરે છે. સુરત એ ભગવાનમાં જ નિરુદ્ધ રહે તો પછી

તદા લોકે, રસો ન ભવિષ્યતીતસાદ્વાપ ત્વચઃ વત્ લોકે પ્રસૂતં મધરિવતિ ધયમાગતાઃ । તત્ કાર્યં દૂરત એવ સિતં પ્રત્યુતાસ્માન્મારચતિ । ઇવં સતિ સર્વથેન કામશાન્તં વ્યર્થં સ્યાત્ । તૃતીયઃ પુરુષાર્થઃ ન મનેત્ । અતઃ સર્વથા યદર્થં ધર્મં પ્રેપિતાસ્તત્ કર્તવ્યમ્ । અથ વા । યદા કદાચિકર્તવ્યમ્, હૃદાની જીવચિત્તવ્યા રૂપપ્રાકટ્યેન । તથો મારકત્વગુપ્તપાદવન્તિ શ્રીમુપેતિ । ચક્ષુષોરો મવતિ સ ઘાતકોપિ મવતિ । યથા યથા ધૌર્ધ્યં નૈપુણ્યં તથા તથા ધાતકત્વમ્ । તદર્થમાહુઃ ઉદરશ્રીમુપેતિ । તત્રાપિ પે દુર્ગજાતાઃ તે અતિનિપુણાઃ । તત્રાપિ જલદુર્ગજાઃ । વત્ સરસિજમ્ । તત્રાપિ તે દુર્ગ એવ તિદ્વન્તિ । તત્રાપિ તે સાધુજાતાઃ પ્રમવઃ । તત્રાપિ પ્રવાસવતિ કાલે લીલાશુપદ્મવરહિતે । ઇર્થં વેશકાલસ્વરૂપ-

લોકીકમાં રસ રહેયે નહિ, તેથી તે રસ આપનામાંથી અમારા દ્વારા લોકીકમાં પ્રચાર પામો એ હેતુથી અમે અહીં આપેલાં છીએ.

(અહીં આ તાત્પર્ય છે. બ્રહ્માદિ દેવો કામને—ભગવદ્ભાવને—આશ્વાત્ પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહિ એટલે ભગવદ્ભાવ દર્શનનારાં લક્ષ્મીજીનાં કટાક્ષો જે હૃદયમાં પ્રિય ભગવાનની સાથે સંબંધમાં આવવાથી ભગવદ્ભાવના ક જ ધર્મ ગયાં છે તેમની સાથે સંબંધ થવાથી તેમના અનુભાવને લીધે કેદાચિત્ તે ભગવદ્ભાવ પણ ઉત્પન્ન થાય એ હેતુથી ભગવદ્ભાવની કામનાવાળા બ્રહ્માદિ દેવો પ્રાપ્તકર્તા કરે છે. અહીં આશ્વાત્ પ્રકરણમાં તો પ્રભુ પોતે જ પ્રકટ થયા છે એટલે રસમાર્ગ પ્રકટ કરવાને માટે, અમને દ્વાર તરીકે બ્રહ્માએ પ્રકટ કર્યાં છે. આ સ્ત્રીકમાં જે સુરત શબ્દ છે તેનો વિગ્રહ એવો થાય છે કે સુષુ સારી રીતે, ભગવાનની સાથે, રત્તં જેત રમણ છે જેનાથી, અને તેનો અર્થ ભગવદ્ભાવ જ છે, નહિ કે લૌકિક સંભોગ. બે સુરતનો અર્થ પ્રાપ્ત સંભોગ કરવામાં આવે તો આપને પ્રાપ્ત સંભોગ જગતમાં પામરમાં પામર માણસ સુધી આપેલો છે એટલે શ્રીમુખોધિનીજીમાં સ્વચાહા—આપની આજ્ઞા વિના જગતમાં સુરત પ્રવર્તતું નથી—અર્થાદિ શબ્દોમાં જે નાથ શબ્દનું વિવરણ કરવામાં આપ્યું છે તે ઘટી શકે નહિ. આ માર્ગ પ્રકટ થવાથી બ્રહ્માને કોઈ પણ ભાવ સિદ્ધ થતો નથી તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી આ પણ ન સ્વીકારતાં ઘીએ પણ આપે છે કે કાર્ત્ત—ભગવદ્દીય ભાવે—ગોપીઓને ભગવાનને સમર્પણ કરી. સ્વામિનીજીનાં દર્શન થવાથી ભગવાનનો ભાવ ઉછળે છે અને કામનું કાર્ય કરે છે તેથી તે કામે જ સ્વાર્થ માટે અમને પ્રકટ કર્યાં છે.)

તે કાર્ય તો દૂર જ રહ્યું અને ઉલટું આપ અમને દિયેથી મારો છે. પરંતુ આ પ્રમણે ચતાં બધું ય કામશાસ્ત્ર વ્યર્થ થઈ ગય. (ભગવાનની લીલાનું પ્રતિપાદન કરવાથી જ કામશાસ્ત્ર સફળ ગણાય છે. બે કામશાસ્ત્ર ભગવાનની લીલાનું વર્ણન ન કરે અને લૌકિક કામનું વર્ણન કરે તો તે શાસ્ત્ર વ્યર્થ થઈ જાય. કામશાસ્ત્ર બે લૌકિક કામનું વર્ણન કરે તો તે લૌકિક કામ મનુષ્યોનું અધઃપતન જ કરે, પણ કોઈ પુરુષાર્થ સધી શકે નહિ. એટલે પ્રભુ જ—ધર્મ, અર્થ અને મોક્ષ—પુરુષાર્થ રહેશે.) તેથી કામરૂપી—અલૌકિક ભગવદ્દીક્ષરૂપી—ગ્રીએ પુરુષાર્થ પણ નહિ રહે. માટે સર્વથા જે અલૌકિક કામને માટે અમને મોકલવામાં આવ્યાં છે તે સુરત આપે સર્વથા સિદ્ધ કરવું જોઈએ.

અથવા તો તે સુરત ગમે ત્યારે આપને સિદ્ધ કરવાનું હોય તો પણ હમણાં જ આપના સ્વરૂપને પ્રકટ કરીને આપે અમને લગાટવાં જોઈએ. આપની દિદિ અમને મારે છે એમ ગોપીઓનો ધીમુવા એ શબ્દોમાં કહે છે. જે ચોર હોય છે તે ઘાતક પણ હોય છે. જેમ જેમ ચોરી કરવાના ધંધામાં હોંશીઆરી આવે તેમ તેમ તે ચોરનું ઘાતકીપણું પણ વધે. ગોપીઓનો આ અર્થ ઉદરધીમુવા એ શબ્દોમાં કહે છે. તેમાં પણ દુર્ગમાં—દીક્ષામાં—જેમનો જન્મ થયેલો હોય છે તેઓ ધણી હોંશીઆર હોય છે. તેમાં પણ જેઓ જલદુર્ગમાં—પાલુડીના દીક્ષામાં—જન્મ્યા હોય છે તેઓ ધણી હોંશીઆર હોય છે, અને આ પ્રકારનો પદાર્થ સરસિજ—કમળ—છે. તેમાં પણ તેઓ દીક્ષાની અંદર જ રહે છે, અર્થાત્ જલદુર્ગમાં જ સ્થિતિ કરે છે. (શ્રી—મોક્ષ—એવા સ્થળમાં રહેલી છે કે તેનું હરણ કરવું અશક્ય છે. આ રીતે મોર્ષ—હરણ—રચગી દિદિએ અશક્ય છે એમ વર્ણન કરવામાં આપ્યું.) તેમાં પણ જે સાધુજાત—

દિનિઃ અશ્વત્થચૌર્યાદપિ પુરુષાત્ તદુત્તરવર્તિસર્વસ્થિતા અન્તઃસ્થિતપ્રાણાન્ સાધારણગોપિકાદીનાં તેષ્ય-
તીતિ કિમાશ્ચર્યમ્ । ધૌર્ધ્વં હિ ક્રિયતે વલિષ્ઠેનાપકીર્ત્યમાવાય । તદ્વત્તુ ન અભિપ્રયતીત્યુક્તં કિં વધો
મેતિ । અપ વા અદૃશા અદર્શનેન અદર્શનમદત્ત્વા નિવ્રત્તઃ કિં વધો ન । સુરતાર્થમાગતાઃ, તદ્વત્
દૂરે, અન્તરા મરણમુપસ્થિતમ્ । તથા સતિ સુરતસ્યાપ્રકટિતત્વાત્ નાયત્વમપિ ન સ્યાત્ । ન હિ યોગી
અશ્વનિર્માણસમર્થોઽવ્યવ્થપતિરુચ્યતે । પ્રકટયતિ ચેત્ તદા તથા । કિંચ, અસદૃષ્ટે કિમાશ્ચર્યમ્ । તથા-
દર્શને લક્ષ્મીરપિ ન તિષ્ઠેત્ । તદાદ્ધુઃ શ્રીમુપેતિ । ઉદરસ્થિતા શ્રીએદ્ બહિરનીતા તદેવ ત્રિપતે, અપુષ્ટ-
સ્વાત્ સામગર્ભયત્ । ચત્વરિ તસ્યાઃ જીવતે કાલદ્રવ્યદેશવસ્તુનિ વહૂન્યેવ સન્તિ તથાપિ ત્વદદર્શને

ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલા પ્રભુ, સમર્થ,—હોય છે તેઓ તો ઘણું નિયુષ્ઠ હોય છે. તેમાં પણ હંદી ઇલાદિ
ઉપદ્રવો વિનાનો પ્રકાશવાળો સમય—શરદ્ ઋતુ—છે. આ પ્રમાણે સ્થળ, યમય અને સ્વરૂપ વગેરેની
દૃષ્ટિએ જેની ચોરી કરવી અશક્ય છે એવા પુરુષ—કમળ—પાસેથી પણ તેના ઉદરમાં રહેલું સર્વસ્વ
હરણ કરનાર ચોર—જગવાનની દૃષ્ટિ—સ્થાવાસ્થ ગોષ્ઠિકા વગેરેના અંદર રહેલા પ્રાણ હરીને લઈ લાય તો
તેમાં શું આશ્ચર્ય ? (જેમ કીલ્લામાં રહેલી વસ્તુની ચોરી થઈ શકે નહિ તેમ જલદૂર્ગમાં સ્થિતિ કરનાર
કમળની ચોરી થઈ શકે નહિ. આ પ્રમાણે સ્થળની દૃષ્ટિથી કમળની ચોરી થઈ શકે એમ નથી. વળી,
કમળ માધુર્યમય છે, પ્રભુ છે, એટલે તેનું સ્વરૂપ જ એવા પ્રકારનું છે કે તેની—પ્રભુની, સ્વામીની,
શક્તિમાન પુરુષની—કોઈ ચોરી કરી શકે નહિ. આ પ્રમાણે સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ પણ કમળની ચોરી થઈ
શકે નહિ. વળી સમય પણ શરદ્ ઋતુનો છે, એટલે પ્રકાશ ઘણો સારો, અને અજગવાળાના અંદર ચોરી
કરી શકાય નહિ. તેથી સમયની દૃષ્ટિએ પણ કમળની ચોરી થઈ શકે એમ નથી. આ પ્રમાણે દેશ,
સ્વરૂપ અને કાળ એ ત્રણ પ્રકારે પણ જેની ચોરી થઈ શકે એમ નથી એવા પદાર્થ—કમળ—પાસેથી
ત્યારે ચોર—જગવાનની દૃષ્ટિ—ઉદરમાં રહેલી સર્વ વસ્તુનું હરણ કરી શકે છે ત્યારે ગોપીજનોની
અંદર રહેલા પ્રાણનું હરણ કરે તેમાં શી નવાઈ ?) જે લોકો સૌથી વધારે જગવાન્ હોય છે તેઓ
અપકીર્તિ ન મેળવવાની ખાતર ચોરી કરે છે. (જે જગવાન્ સમગ્રો હોય છે તેમને એઈવી વસ્તુ ને
પૈસા લઈને પણ આપવામાં ન આવે તો તે સમગ્રો અજાતકાર કરીને તે વસ્તુ લૂંટી લેતા નથી, કારણ કે
તેમ કરવામાં તેમને અપયશ મળે છે, પણ તે વસ્તુની ચોરી કરે છે.) પણ અહીં તો તે નહિ થાય,
અહીં અપકીર્તિનો અભાવ નહિ થાય, અર્થાત્ અપકીર્તિ થશે જ. (અથવા તો ખીજે અર્થે પણ સંજવે
છે, અહીં આપની કેવળ અપકીર્તિ જ થશે એમ નહિ, પરંતુ વધ કરવાનો હોય પણ થશે જ.) અથવા તો
ગોપીજનો કિં વધો ન જો શબ્દોમાં કહે છે.

અથવા, શ્લોકમાં જણાવ્યો છે પ્રમાણે પદ છૂટું પાડીને અર્થ કરવો. જણાવ્યો એટલે અદર્શનથી,
દર્શન આપ્યા વિના, આપ જમને ખરો છે તે શું વધ નથી ? (અર્થાત્ જાપનું દર્શન જ જમને જણાવે
છે અને તેથી આપનું અદર્શન તો અમારો વધ કરનારું છે.) અને જે આપની પાસે આવ્યાં તે સુરત—
રમણ—ને માટે, અને તે સુરત તો દૂર જ રહ્યું, ઉલટું વચમાં મરણ જાવી પહોંચ્યું ! આ પ્રમાણે
ચવાથી સુરત અપ્રકટિત જ રહ્યું અને તેથી આપનું 'સુરતાના નાય' એ નામ પણ પ્રકટ થયું નહિ.
ધોડને ઉત્પન્ન કરવાની યોગીમાં શક્તિ હોય છે, છતાં પણ તે, ખરેખર, અશ્વપતિ કહેવાતો નથી.
પણ ત્યારે તે યોગી અશ્વને ઉત્પન્ન કરે ત્યારે જ તે અશ્વપતિ કહેવાય છે. (કોઈનામાં શક્તિ
હોય પણ ત્યાં સુધી તે માણસ શક્તિને ઉપયોગ કરીને કાર્ય ન કરે ત્યાં સુધી તે માણસની શક્તિ
બીજા લોકો સ્વીકારતા નથી. આ આવે, ત્યાં સુધી જગવાન્ સુરત પ્રકટ કરે નહિ ત્યાં સુધી તે
સુરતાનાય કહેવાય નહિ.) વળી, આપનાં દર્શન નહિ ચવાથી અમારો વધ થશે એમાં શું આશ્ચર્ય ? પણ
આપનાં દર્શન નહિ થાય તો લક્ષ્મી પણ રહેશે નહિ. આ વાત ગોપીજનો સ્ત્રીમુખા એ શબ્દોમાં
કહે છે, કમળના ઉદરમાં રહેલી ચીજે જો જહાર કાઢવામાં આવે તો તે જ ક્ષણે તે ચી, બરોબર મુઠ—

ન જીવતિ, તથા વયમયિ । ક્ષિપ્ર । ત્વં સર્વેષાં ઘરાન્ પ્રવચ્છસિ, જગ્માંસુ મારદિપ્યસીતિ મહદાઘ-
ર્ષમ્ । ઘરદાતા દિ પ્રત્યક્ષો ભવતિ । જથ વા । તે ધયમમૂલ્યદાસિઘઃ, ધર્મદાસિઘઃ । યતો ન
હન્તવ્યાઃ । ઇયમનેકવિધક્રોધમાવનયા કાચિદ્ગયવન્તમુપાહમન્તે ।

• અન્તાઃસ્થિતો રતઃ પુષ્પો મહિઝેજ વિનિર્ગતઃ । વદા પૂર્ણે નૈવ મયેદિતિ યામિર્ગમલયા ॥ ૧ ॥ ૨ ॥

• અન્યાઃ પુનઃ કોમલ્યાઃ પદ્મુપા ત્વયા રક્ષિતાઃ, શ્વતનીમપિ પાલયેલાહુઃ વિપજલાપ્યયાદિતિ ।

વિપજલાપ્યયાદ્યાલરાક્ષસાત્ વર્ષમાસ્તાદ્વૈદ્યુતાનલાત્ ।

ઘૃપમયાત્મજાદ્વિશ્વતો મયાદ્યપમ તે વયં રક્ષિતા મુહુઃ ॥ ૩ ॥

વિપજલં કાલીયહૃદજલમ્, તસીત્યા સર્વં યથ વાલકાઃ ગાયઙ્ મૃતાઃ, તે પુનર્જીવિતાઃ ।
શ્વત્તાઃ સર્પાઃ કાલિયસુવર્ણનાદયઃ, રાક્ષસાઃ રૂપાવર્તાદયઃ, તેપામેકબદ્ધાયઃ । તસ્માદપિ રક્ષિતાઃ ।
વર્ષમારુતાવિન્નરુતાત્ । તૈષૈવ ધૈત્યુતાનિ અનલો વવામિઙ્, યયોરપ્યેકબદ્ધાયઃ । ઘૃપો યોડ્યં મયા-

વિકસિત—ન હોવાથી, કાચા ગર્ભાની માફક મરી જાય છે. એ કે લક્ષ્મીને છવાડનારી કાલ, કાચ, દેશ વગેરે બહુ વસ્તુઓ છે, છતાં પણ ક્યારે તેને આપનાં દર્શન ન થાય ત્યારે તે છવતી નથી. તેવી સ્થિતિ અમારી પણ છે. (અર્થાત્ ક્યારે સાધનસામગ્રીવાળાં લક્ષ્મીના આપનાં દર્શન ન થવાથી મરી જાય છે, ત્યારે અમારા જેવી નિઃસાધન ગોપીઓ આપનું દર્શન ન થવાથી મરી જાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ?) વળી, આપ સર્વને વરદાન આપો છો, ક્યારે અમને તો આપ મારો છો, એ એક મોટું આશ્ચર્ય છે. વરદાન આપનાર તો, ખરેખર, પ્રત્યક્ષ હોય છે, કાંઈ છૂપા સ્થેતા નથી.

અથવા તો રસીકમાં અનુત્કંઠાસિકાઃ એ પ્રમાણે પદ્મછેદ કરવો. અરે અનુત્કંઠાસિકાઓ—
અમૂલ્ય હાસિકાઓ, ધર્મહાસિકાઓ—છીએ, તેથી આપે અમને મારી નાખવાં લોકોએ નહિ.

આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની કરતાની કાવના વડે કેટલાંક ગોપીજનો ભગવાનને ઠપકો આપે છે. અંદર રહેલી રસ પુષ્પ થયો હોય અને એ તે બહાર આવે નહિ તો તે રસ પૂર્ણ નહિ જ થાય. તેથી તે પ્રકારે—ઉપર જણાવેલા પ્રકારે—આ રસીકમાં અન્યપૂર્વ સાત્ત્વિકતામયી ગોપીની વાણી બહાર નીકળી છે, બહાર પ્રકટ થઈ છે. (અર્થાત્ ગાનરૂપે વાણી એ બહાર પ્રકટ ન થાય તો અંદર રહેલી રસ પૂર્ણ થાય નહિ, તેથી ગાનરૂપે આ ગોપીજનની વાણી બહાર પ્રકટ થઈ છે.) ૨

આપે અનેક પ્રકારે અમારું રક્ષણ કરેલું છે, તો હવે તમે એક અમારું રક્ષણ કરો એમ વિપજલાપ્યયાત્ એ રસીકમાં કેટલાંક કોમળ—અન્યપૂર્વ સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક—ગોપીજનો કહે છે:—

હે ઋષભ ! કાલીયનાગના ઝેરવાળું જળ પીવાથી થએલા મૃત્યુથી,
કાલીય બગેરે સર્પોથી, વૃણાવર્ત વગેરે રાક્ષસોથી, ઇન્દ્રે કરેલી વૃષ્ટિ તથા
વલુચી, વીજળી અને અગ્નિથી, બ્યોગાતુરથી અને સર્વ પ્રકારના બયથી
આપે અમારું અનેકવાર રક્ષણ કરેલું છે. (તેથી હવે તમે પણ આપ
અમારું રક્ષણ કરો.) ૩

રમજઃ ધ્યોમાસુરઃ, તસ્યાદપિ રક્ષિતાઃ । ન તાસાં મૃતમવિષ્વદિવ્યરૂપદાર્પણનિર્વગ્ધોઽસ્તિ, સર્વદા-
ત્વાત્ । કિન્નરદુના । વિશ્વત એવ મયાત્ । પાઠને હેતુઃ ક્રુપમેષિ । મર્તા હિ પાઠ્યત્વેવ । અવઃ
સર્વદા પાઠક હવિ દ્વાત્નીત્વમપિ પાઠ્યત્વેત્યર્થઃ । તે ચ મારુત્તા વાહ્વાઃ, શ્વાત્નીન્તનસ્ત્રાન્તર ઇતિ
સર્વથા પાઠનીયાઃ ॥ ૩ ॥

અન્યાઃ પુત્રઃ મગવતો મહાતુભાવત્વં જ્ઞાત્વા તસ્ય સ્વરૂપં કીર્તયન્તિ । તત્ત્વ જ્ઞાનિભ્યો યયા
મોક્ષં પ્રપચ્છતિ તયાસમ્યગમપિ અસદુચિતં મોક્ષં વાચતીતિ વં સુવચ્ચિ ન સ્વસ્તિતિ ।

ન સત્ત્વ ગોપિકાનન્દનો મવાનસિલ્લદેહિનામન્તરાત્મદૃઢ ।

ચિત્તવનસાર્થિતો વિશ્વગુણે સજ્જ ઉદેપિવાન્સાસ્વતાં કુછે ॥ ૪ ॥

મગવતો તન્મસુત્રે સર્વે વપાલમ્મા કુષ્ઠા મવન્તિ । ઉદેવ નાસ્તિ ઇતિ સર્વમદુષ્ક્રમપાલમ્મનન્ ।
સ્વસ્તિતિ તિચ્ચે । નાત્ર વિરોહિતમિવ । ગોપિકાયા યથોદયા સન્દનઃ પુત્ર ઇતિ ન । તયા સતિ

નથી, કારણ કે તેઓ સર્વેર છે. વધારે શું કહેવું ? બધા ય લખમાંથી (આપ અમારૂં રક્ષણ કરો.)
ગોપીજનો રક્ષણ કરવાનું કારણ દર્શાવવાં કહે છે કે ક્રાવમ, બર્તા, ખરેખર, રક્ષણ કરે જ છે. તેથી
આપ હૃસ્મિદાં રક્ષણ કરનાર છો, એટલે હુમણું પણ આપ અમારૂં રક્ષણ કરો એમ અર્થ છે. કાલીય
નાશનું હેર, સર્પો, શક્તિનો નજેરે અમને મારનાર પદાર્થો બહારના હતા; પણ બલ્યારે તો અમને
મારનાર પદાર્થ અંદરનો છે, તેથી આપે અમારૂં સર્વથા પાલન કરવું જોઈએ. (ક્રાવમ એ અંદર અને
બહારથી રક્ષણ કરનાર છે. માટે ક્રુપલામાં—આપમાં—રક્ષણ કરવાનું સામ્રાધ્ય હોવાથી અમે અમને
મારનારો અંદરનો પદાર્થ સૌથી બળવાન હોવાથી આપે અમારૂં સર્વથા રક્ષણ કરવું જોઈએ.) ૩

ખીર્ત્તં કેટલાંક ક્ષુતિરૂપા નિર્ણય ગોપીજનો ભગવાનનો મહાન્ અનુભાવ—પ્રભાવ—તાલીને તેમના
સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે, અને તેથી ભગવાન જ્ઞાનીને જેમ મોક્ષ આપે છે તેમ અમને પણ અમને
યોગ્ય મોક્ષ આપશે એ હેતુથી ન જાત્રુ એ પ્રલોકમાં ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે.

હે સખે ! આપ કાંઈ વાસ્તવિક રીતે યશોદાના પુત્ર નથી, પણ સર્વ
દેહીઓના અન્તઃકરણના દ્રશ્ય છે. બ્રહ્માની પ્રાર્થનાથી વિચની રક્તને માટે
આપ યાદવકુલમાં પ્રકટ થયા છો. ૪

ભગવાન એ નન્દના પુત્ર હોઈને યશોદાના પુત્ર હોય તો પહેલાં ગોપીજનોએ આપેલા બધા કપકાઓ
ચોંચ ગણાય. પણ ભગવાન નન્દના પુત્ર થઈને યશોદાના પુત્ર જ નથી, તેથી તેમને ગોપીજનોએ જે
બધો કપકો આપ્યો છે તે અયોગ્ય છે. (જેમ મધુરામાં વસુદેવમોથી દેવકીમાં આગમન કરીને ભગવાનનો
પ્રાદુર્ભાવ થયો છે તેમ અહીં નંદમાંથી યશોદામાં પ્રવેશ કરીને પ્રાદુર્ભાવ થયો નથી, પરંતુ યશોદાના
ગર્ભમાં તો માયા જ રહી હતી અને ભગવાન તો ત્યાં સુધી સજ્જતના દૃશ્યમાં બિરાજેલા હતા. તેથી
પ્રાકટ્યના સમયે માયાના અવરણ સહિત ભગવાન પ્રકટ થયા. તેથી લોકોને માટે ભગવાને નન્દ અને
યશોદા એ બંનેમાં પુત્ર તરીકેની જુદી સ્થાપી. તેથી છૂટી છૂટી રીતે ભગવાન નન્દના પુત્ર છે અને
યશોદાના પણ પુત્ર છે, પરંતુ ભગવાન નન્દમાંથી યશોદામાં આપેલા ન હોવાથી એક જ વખતે તે
નન્દના અને યશોદાના પુત્ર થઈ શકતા નથી. લોકમાં જાણ પિતા અને માતા એ બંનેનો સંબંધ પુત્રમાં
હોય છે; એટલે લોકકલ્પેએ નિચારવાં ભગવાનમાં નન્દસુત્રવર્તિશિષ્ટયશોદાસુત્રવન્—નન્દના પુત્ર હોઈને
યશોદાના પુત્ર થવું તે—નથી. આ જ અર્થમાં જ ગોપીજનો ભગવાનને કહે છે કે આપ ગોપિકાનન્દન—
યશોદાનન્દન—નથી. અથવા તો ગોપીજનો મુંઝવરરચભાવવળાં હોવાથી કટાક્ષમાં કહે છે કે આપ
યશોદાનન્દન નથી.) સત્ત્વ એ પદ નિઃશયન અર્થમાં વપરાયું છે. અહીં કાંઈ પણ વિરોધિત—ગુરુ—
જેવું નથી. ગોપિકાના—યશોદાના—આપ, નન્દન—પુત્ર—એ એમ નથી. એ લોક રીતે તેમ હોત—

યથા તથા સ્વાધીનઃ કૃતઃ, જ્ઞાતો યા, તથા ગોપિકાનામપિ મવેત્ । મોક્ષલક્ષ્યમિપુત્રત્વાત્ । તુલ્યતા-
યામેવ દિ વિચારોનિસમ્બન્ધઃ । ચિત્ત, ન કેવલં મવાન્ વૈષ્ણવધિપતિઃ પુરુષોત્તમઃ કિન્તુ અલિલ-
દેહિનાં સર્વેપામેવાસ્મદાદીનામન્તરાત્માજનન્તઃકરણં પદ્યતીતિ । ચક્રસ્મદુદયે તાટસં તાપં પરયેત્
તદા પ્રસન્ન એવ મવેત્ । અતો નાશિન્વપ્ત્યં ચિત્તિત્ । ચિત્ત, આગતશ્રામદાદીનાં પરિપાલનાર્થમેવ ।
યદિ જાનીયાત્ एता नश्यन्तीति तदा परिपालयेत् । રક્ષણાર્થં ચ પ્રાર્થિત એવ, ન તુ સ્તેષ્ટવા સમા-
ગતઃ, તદાહ વિચ્છન્નસાર્થિત્ત્વં ઇતિ । વિચ્છન્ના મદ્યા, વિરોધેણ સ્થનતીતિ સર્વથા વૈદાર્થવિચારકઃ ।
અત એવ વૈચ્છાનસં મતં વ્રહ્મણા કૃતં ચમકદ્ભજનપ્રતિપાદકમ્, તેનૈવ માર્ગેણ પૂજાં ભગવાન્ ગૃહ્ણતીતિ
વેદ્ધદાદૌ તયૈષ પૂજા । અતઃ સર્વેષાં પૂજામપિ મદીતું વ્રહ્મણા પ્રાર્થિતઃ । વિશ્વગુણેયે ઇતિ મુલ્યં પ્રયો-
જનમ્ । દયમન્તરાત્મરયાઃ સર્વેપામેવ જીવાનાં મવાન્ સદ્ધા । તાદૃશઃ લોકે સહ્યં પ્રકટયિતું સાત્વત્તાં
વાવવાનાં વૈષ્ણવાનાં યા કુલે ઉદયિવાન્ પ્રાદુર્ભૂતઃ । અત્ત દર્શનમાગતઃ । પૂર્વમપિ સદ્ધા યયેષ્ટ-
મેવ પ્રેરયસિ, આગતસ્ય પુનર્વિરોધો વક્તવ્યઃ । સ ચાત્મનિવેદનરૂપો મવસિ । અતો વયં કિં વિદ્યાપ-
યામઃ । યયોચિતમેવ કર્તવ્યમિતિ ભાવઃ ॥ ૪ ॥

યશોદાના પુત્ર હોત—તો જેમ યશોદાએ આપને સ્વાધીન કરી દીધા અથવા તો યશોદાએ આપને
જાણ્યા, તેમ ગોપિકાઓ પણ આપને સ્વાધીન કરી દેત અથવા આપને જાણુત, કારણ કે આપ ગોકુલના
સ્વામીના પુત્ર છો. ખસે પશો વચ્ચે તુલ્યતા હોય ત્યારે જ ભગવાનને વશ કરવાના સાધનરૂપ વિદ્યા
અને યોગિનો સંબંધ હોઈ શકે. (હું ભક્તોને વશ હું એ જણાવવાને માટે જ ભગવાન્ યશોદાને વશ
થયા છે.) વળી, આપ એકલા વૈષ્ણવધિપતિ પુરુષોત્તમ છો જેમ નહિ, પરંતુ અમારા જેવા સર્વ
દેહીઓના અન્તરાત્માને—અન્તઃકરણને—જીવો છો. એ ભગવાન્ અમારા હૃદયમાં તે પ્રકારનો તાપ
જીવે તો તે પ્રસન્ન જ થાય. તેથી આ બાબતમાં કંઈ કહેવા જેવું નથી. વળી, ભગવાન્ જે આબ્યા છે
તે અમારા જેવાના રક્ષણને માટે જ આબ્યા છે. એ ભગવાન્ જણે કે ગોપીજનો મરી જાય છે તો જરૂર
તેમનું રક્ષણ કરે. અમારા રક્ષણને માટે જ અમે ભગવાનની પ્રાર્થના કરી છે, ભગવાન્ પોતાની કૃપાથી
અહીં આબ્યા નથી. જેમ વિચ્છન્નસાર્થિતઃ એ શબ્દોમાં ગોપીજન કહે છે. વિષ્ણુના એટલે પ્રજ્ઞા. જે
વિશેષ ખૂબન કરે—ખોદે—તે વિષ્ણુના કહેવાય; અર્થાત્ જે સર્વ રીતે વેદના અર્થનો વિચાર કરનાર
છે તે વિષ્ણુના, પ્રજ્ઞા. આ કારણથી જ પ્રજ્ઞાએ સ્થાપિતો ભગવદ્ભજનનું પ્રતિપાદન કરનારો વૈષ્ણવસ
મત પ્રચલિત છે. આ જ માર્ગે પ્રમાણે ભગવાન્ પૂજા સ્વીકરે છે, અને તેથી જ વેંકટ વગેરે પુણ્ય-
સ્થળોમાં તે પ્રકારે જ ભગવાનની પૂજા કરવામાં આવે છે. તેથી સર્વની પૂજા પણ અકુલ કરવાને માટે
પ્રજ્ઞાએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી. વિશ્વગુણેયે—સર્વના રક્ષણને માટે—પ્રજ્ઞાએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી
અને સર્વનું રક્ષણ એ જ પ્રજ્ઞાની પ્રાર્થનામાં સુખ્ય પ્રયોજન છે. આ પ્રમાણે આપ અન્તરાત્મા છો,
એટલે બધા ય જીવોના આપ સખા છો, આવા પ્રકારના—સર્વના સખા—આપ જગતમાં સખ્ય પ્રકટ
કરવાને માટે સાત્વતોના—ચાતુનોના અથવા વૈષ્ણવોના—કુળમાં ઉદય થામ્યા—પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા—છો.
તેથી આ કારણને માટે જ—જગતમાં સખ્ય પ્રકટ કરવાને માટે જ—ભગવાનનો અહીં પ્રાદુર્ભાવ થયો છે.

ભગવાનનો હાત જે આર્કિર્ણવ થયો છે તેની પહેલાં પણ ભગવાન્ જીવોના સખા હતા. (કારણ
કે મુખર્ણામેતૌ રમ્યજી સજ્જારીએ પ્રમાણે જુતિ છે) તેથી આપ કૃપા પ્રમાણે જ—આપની રમણ કરવાની
કૃપાને અતુલ જ—અને પ્રેરો છો. (તેથી અમારો નાથિક્રણવ નિશ છે.) સર્વના સખા/
ભગવાન્, ત્યારે પ્રકટ થાય ત્યારે તો તે પ્રકટ્યમાં કાંઈક વિશેષ હોવો એમ આપને અમારે
કહેવાનું છે. આ વિશેષ તે ભગવાનનું ભક્તોને આત્મનિવેદન. (ભગવાન્ પહેલેથી જ બધાના સખા છે,
અને ત્યારે તે પ્રકટ થાય ત્યારે તો ભક્તોને—નાથિક્રણોને—પોતાના આત્માનું સમર્પણ કરવાને માટે
જ—ભક્તોને સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કાવવાને માટે જ—તે પ્રકટ થાય છે.) તેથી અમે શી વિરૂપિ
કરીએ? આપને જેમ ચોચ લાગે તે જ પ્રમાણે આપે કરવું એમ તદ્દર્શ્ય છે. ૪

अन्याः पुनः सात्त्विकसात्त्विक्यः राजसप्रधानाभ्यो विशिष्टा अप्रार्थितं च भगवान् न दास्यतीति भगवत्करस्य ह्यशिरःसंवन्धं प्रार्थयन्ति विरचिताभयमिति ।

विरचिताभयं वृष्णिधुर्य ते शरणमीयुषां संसृतेर्भयात् ।

करसरोरुहं कान्त कामदं शिरसि धेहि नः श्रीकरग्रहम् ॥ ५ ॥

हे स्वामिन्, हृदयं स्फुटति, अतः यथा सर्वज्ञे आप्यायनं भवति तथा शिरसि कर्सरोरुहं
 घेहि । शीतलं हि कमलं भवति । तत्रापि सरसि जातम् । तत्रापि कर एव सरःस्थानं सरसिजस्थानं
 च । अत उद्वरणादिना न रसालतापगमः । कान्तेति संबोधनम् । प्रथमतः शिरसि हस्तस्थापनेन
 स्थायीनीकरणं भवितुम् । किञ्च, न केवलं हस्तस्थापनेन दूरीकरोति किन्तु कामदं च अभिलषितं कामं
 प्रचच्छति । ननु भगवान् पुरुषोत्तमः, योनिष्वेयः, कथं स्त्रीणां स्पर्शं करिष्यति इति चेत् तत्राह
 श्रीकरग्रहमिति । श्रियाः कस्त्य ग्रहो ग्रहणं येन । अतो भगवान् गृहस्य इति । यत्र हस्त्या हस्तं
 गृह्णाति तत्रास्मिच्छिरोग्रहणे किं भविष्यतीति भावः । ननु लक्ष्मीर्बिबाह्रितेति विधिवद्वात् तस्या हस्त-
 ग्रहणम्, भवतीनां ग्रहणे को हेतुरिति चेत् तत्राहुः संसृतेर्भयात् धारणमीयुषां विरचिताभयमिति ।

શ્રીમંત ગોપીજીનો તો સાપ્તિકસાપ્તિક છે અને રાજસપ્રધાન ઓપીજીનો ધી વિશિષ્ટ—ઉત્તમ—છે. જેને માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરવામાં નથી આવી તે વસ્તુ તો ભગવાન નહિ આપે એમ વિચારીને આ અનન્યપૂર્વા સાપ્તિકસાપ્તિક ગોપીજીનો ભગવાનના હસ્તનો પોતાના આથા આથે સંબંધ યાદ એ પ્રમાણે વિરચિતામયમ્ એ શ્લોકમાં કહે છે.

હે વૃષ્ણિકુળમાં એક ! હે કાન્ત ! આપનું હસ્તકમળ, જે સંસારના
સપથી આપને શરણ આપનારને અભયદાન આપનાર છે, જે અભિલાષાઓ
પૂર્ણ કરે છે અને જેણે લક્ષ્મીજીનું પાણિત્રહણ કર્યું છે, તે અમારા શિર
ઉપર ધરો. ૫

ઉપર ધરો. પ

હે સ્વામિન! અમારું હૃદય ફાટી બાધ છે, તેથી આપ આપનું હસ્તકમળ અમારા મસ્તક ઉપર મૂકો કે જેથી અમારા આંખે શરદિ અમને શાન્તિ થાય. કમળ, ખરેખર, રીતગ ધોય છે. તેમાં પણ (ગમે તેમ પાણીના સ્નેહનથી ઉછરેલું નહિ પરંતુ) સરોવરમાં ઉત્પન્ન થયેલું કમળ. તેમાં પણ ભગવાનનો હસ્ત જ સરોવર અને કમળને સ્થાને. તેથી જેમ સામાન્ય કમળનું ઉદરણ કરવાથી તેમાંથી રસાવતા નથી રહે છે તેમ આપના હસ્તકમળનું ઉદરણ કરવાથી તેમાંથી રસાવતા વળી રહેતી નથી, કારણ કે ભગવાનનું હસ્તકમળ સરોવરરૂપ છે. કાન્ત જે ભગવાનનું સંબોધન છે. પ્રથમ અમારા મસ્તક ઉપર ભગવાન પોતાના હસ્તનું સ્થાપન કરીને અમને સ્વાધીન કરે, શરણ લે, એમ દર્શાવવામાં આવ્યું. વળી, ભગવાનનો હસ્ત રક્ત તાપ જ દૂર કરે છે એમ નથી, પરંતુ કામદ પણ છે, જેની અભિવ્યક્તિ અમવામાં આવે ■ તે પદાર્થ પણ આપે છે.

અરે ! ભગવાન પુણ્યોત્તમ તો યોગી લોકોને બાળ કરવા યોગ્ય છે: તો પછી તે શ્રીજીનો દર્શન કેવી રીતે કરવો ? આ પ્રશ્નને જો સંકેત કરવામાં આવે તો યોગીજન કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણમ્, લક્ષ્મીના દર્શન મહત્ત્વ નેવું ર્હ્યું છે તેવો ભગવાનનો હસ્ત છે. તેથી ભગવાન ચુદસ્થ છે. ત્યાં લક્ષ્મીના હસ્તનું ભગવાન અહણ કરે છે, ત્યાં પછી જગદરા મસ્તકનું અહણ કરવામાં સૌ વાંધો જાવરો બે પ્રભમે તાત્પર્ય છે.

અરે! લડમીજી તો ભગવાનની સાથે પસરેલેલાં છે તેથી ચાલના નિષમને અનુસરીને ભગવાન લડમીજીના હાથનું ઇશ્વર કરે છે, પણ તમારા મનમાંનું ઇશ્વર કરવાનું શું કારણ છે? આ પ્રમાણે ને શંકા કરવામાં આવે તો ઓપીઓને દે છે કે સંલેખેમયાણ ગ્રાણીયુષાં વિરિચિવામપમ્. જે પ્રમલે

યથા વિધિર્વિધાદે તદૈવ શરણાગતપાત્નેડિ । વિવાહપેક્ષયા શરણાગતરક્ષા મદતી । સ સાધારણધર્મઃ
અયમીશ્વરધર્મઃ ઇતિ । નન્યયં વિધિઃ પ્રકાર ઇતિ કર્ચ પાલનમિતિ ચેત્ તથાહુઃ દ્વે વૃષ્ણિધુર્યેવિ ।
વૃષ્ણિર્હિ યદુવંશોદ્ભવઃ ચતુર્લીકઃ બહુવંસકર્તા । સદંત્રેડિ મવાન્ ધુર્યઃ શ્રેષ્ઠઃ । તથાપિ સિયઃ સંસાર-
મયાત્ સમાગતાઃ । ન હિ સંસારઃ સમાવત્ત એવ દુષ્ટઃ, કિન્ત્વસહદુઃસાદેતુરિતિ । તથા વયમપિ
મદત્ દુઃખં પ્રાપ્તુમ ઇતિ દષ્ટાદષ્ટદ્વારા મવાંસન્નિવર્તક ઇતિ । ઝનેનેય નિર્ભયતામિ સૂચિત્ । ષ્વતઃ
કાન્તસમ્બોધનાત્ મવાનેવ મર્તા । ષ્વતઃ સ્ત્રીણાં પ્રતમનુષ્ઠરન્ વાચ્છિત્ત્વં કુર્વિત્યર્થઃ ॥ ૫ ॥

તતઃ તામસી કિન્નિદૈલ્લશ્ચયેન ધાર્ણેન યમેવાર્થ પ્રાર્થયતિ વ્રજજનનાર્તિદ્વિતિ ।

વ્રજજનનાર્તિદ્વ વીર યોપિતાં નિજજનસાયધ્વંસનસ્મિત ।

મજ સસ્ત્રે મવત્કિકરીઃ સ્મ મો જલરુદ્ધાનનં વારુ દર્શય ॥ ૬ ॥

વિવાહમાં શાસ્ત્રનો વિધિ છે તે જ પ્રમાણે શરણે આવેલા માણસનું રક્ષણ કરવામાં પણ શાસ્ત્રનો વિધિ
છે, શરણે આવેલા માણસનું રક્ષણ કરવું તે વિવાહના કરતાં વધારે મહત્ત્વનું છે. વિવાહ એ જગતમાં
સાધારણ ધર્મ છે, જ્યારે શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવું એ ઈશ્વરનો ધર્મ છે.

અરે ! શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવાનો આ પ્રકાર નિષિદ્ધ છે; તો પછી રક્ષણ શી રીતે મધ્ય થકે ?
આ પ્રમાણે એ શંકા કરવામાં આવે તો ગોપીજનો કહે છે કે દ્વે વૃષ્ણિધુર્યઃ, વૃષિધુ, ખરેખર
મદુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા હતા, તેમને પછી સ્ત્રીઓ હતી અને તેમણે મોટો વંશ પણ કર્યો. આવા
પ્રકારના વૃષ્ણિના કુળમાં પણ આપ-ભગવાન્-ધુર્ય-શ્રેષ્ઠ-છે. (તેથી આપે સ્ત્રીઓનું જ પાલન
કરવું જોઈએ,) તેમાં પણ સંસારના ભયથી સ્ત્રીઓ આપની પાસે આવેલી છે (એટલે તેમનું રક્ષણ
કરવું એ આપની ફરજ જ છે).

(અરે ગોપીજનો ! તમને જ્યારે સંસાર જ તથા ભારે સંસારનો ભય તમને ક્યાંથી હોઈ શકે ?
આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં ગોપીજનો કહે છે કે) સંસાર, ખરેખર, સ્વભાવથી જ દુષ્ટ નથી પણ તે
અસદ્ય દુઃખનું કારણ છે તેથી દુષ્ટ છે. (આપના વિસ્મયથી) અમને પણ અસદ્ય દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે,
અને તેથી અસદ્ય દુઃખના કારણરૂપ સંસારથી ભય અર્થાત્ મોટું દુઃખ અમને પણ પ્રાપ્ત થયું છે, તેથી
દુષ્ટદાશ અથવા અદષ્ટદાશ આપ જ તેનું નિરાકરણ કરનાર છે. (અર્થાત્ દુઃખના કારણનો નાશ કરવો
એ આપનો સ્વભાવ છે તેથી અમારા દુઃખના કારણનો પણ આપે જ નાશ કરવો જોઈએ.) આ પ્રમાણે
કહેવાથી—ભગવાન્ અમારા દુઃખના કારણનો નાશ કરે અને અમને અભયદાન આપે એ પ્રમાણે
કહેવાથી—અમે ગોપીજનો પણ નિર્ભય છીએ એમ સૂચન થયું. આ પ્રમાણે ભગવાન્ ધીનચેત્તે
અભયદાન આપે ॥ તેથી ગોપીજનો પણ નિર્ભય ॥ એટલે ગોપીજનોએ ભગવાનને કાન્ત એ પ્રમાણે
સંબોધ્યા અને તેથી સૂચન કર્યું કે આપ જ અમારા પતિ છો, આપ જ અમારા શાસ્ત્રસિદ્ધ ભર્તા છો.
તેથી ‘સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવાનું જ છે’ એ પ્રકારના સ્ત્રીઓ વિષેના આપના મતને—નિયમને—અનુસરીને
આપ અમારો મનોરથ પૂર્ણ કરો એ પ્રમાણે અર્થ છે. ૫

પછીથી અનન્યપૂર્વ સાન્નિધ્યતામસી ગોપીજન કેટલીક નિવક્ષણતાથી ધૃષ્ટતા—હિમ્મત—શીખરે
તે જ અર્ચની—અમારા દુઃખની નિવૃત્તિ અને મનોરથની પૂર્તિની—વ્રજજનાર્તિદ્વ એ શ્લોકમાં
પ્રાર્થના કરે છે.

હે નિગજનની આર્તિનો નાશ કરનાર ! હે સ્ત્રીઓના વીર !

હે નિગજનના ગર્વને અંદાસથી દૂર કરનાર ! હે સખે ! આપ આપની

દાસીઓને—અમને—સામે અને આપના મનોહર ગુણકમળનાં દર્શન કરાવો. ૬

હે ભગવન્, મતાં વક્તું ન જાતન્તિ । મયા તુ નિર્વારિત્તુચ્યવે । હે સચ્ચે શ્ચિતિ અપ્રતારણ્યં સંવોધનમ્ । નઃ અસ્માન્ મજેતિહિતોપદેશઃ । નતુ કચમેવં પ્રાઠ્યં નિપિદ્ધં ચ વોષ્યવે વત્રાહુઃ મધ-
ત્કિકરીરિતિ । ધ્યે યથા માં પ્રપચન્તે' શ્ચિતિ હિ તવ પ્રતિજ્ઞા । યતો યથા કિંકર્યો વયં મધન્તં મજામ-
ન્નથા મવાનપિ મજતુ । કિકરીત્વં તવ પ્રતિજ્ઞા ચ પ્રસિદ્ધેભ્યઃ સ્મેતિ । ન કેવલમધ્યદ્રુજને તવ સૈવૈકા
પ્રતિજ્ઞા હેતુઃ કિન્તુ અન્યેઽપિ હેતવઃ સન્તિ । પ્રથમમવતારપ્રયોજનં વ્રજજનનાર્તિહ્રિતિ । વ્રજજનના-
ન્નાર્તિં હ્રન્તીતિ તથા । નાતઃ પરમન્યા આર્તિરસ્તિ । સામાન્યપ્રયોજનમેતત્ । વિશેષપ્રયોજનમ્પ્રાહુઃ
યોપિતાં ધૌરેતિ । રુપ્ણો મમવાન્ । વીરૈર્હિ શૂરા નિરાકરણીયા અન્યગતકામાદયઃ । તત્ર મુહ્યઃ
કામઃ । સ ચ મહુવિયઃ । અન્તર્વંદિઃ પચાર્થેન પૂર્ણેન પૂરયિત્વાશ્રમામાવાન્નિવારણીયઃ । અત एव લોકે
વાતારઃ કીર્તિમન્તો મધન્તિ વીરેશ્વરઃ । યતો મવાન્ મહાવીરઃ અન્તઃસ્થિતેનાતન્દ્રેન અતિવિદ્રાગાં

હે ભગવાન્! આ જાણો ગોપીજનોને આપને શું કહેતું તે આવકહેતું નથી; હું તો આપને નિશ્ચયપૂર્વક
કહું છું. હે સચ્ચે એ પ્રમાણે જે સંવોધન છે તેનું તાર્પણ્ય એ છે કે આપ અમારા સખા છો અને
તેથી હું આપને છેતર્યા વિના જ નિશ્ચિત અર્થ જ કહીશ. અમને આપ અને એટલો જ હિત—
લાભકારક—ઉપદેશ મારે આપને કરવાનો છે.

અરે! આ ગોપીજન આટલી જાધી હિંમત કેમ રાખે છે અને 'અમને ગોપીજનોને બાને' એ
પ્રકારની નિષિદ્ધ વાત કેમ કરે છે? આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં ગોપીજનો કહે છે કે મધત્કિકરી, 'જે
પ્રકારે ભક્ત અને બાળે છે તે પ્રકારે જ હું તેને બાળું છું' એ તો આપની પ્રતિજ્ઞા જ છે. તેથી અમે,
આપની દાસીઓ, જે પ્રમાણે આપનું ભજન કરીએ છીએ તે પ્રમાણે આપ પણ અમારું ભજન કરો.
અમે આપની દાસીઓ છીએ તે વાત, અને ઊંતાણમાં બધાવેલી આપની પ્રતિજ્ઞા એ બંનેપ્ર સિદ્ધ છે,
એમ દર્શાવવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે જા.

આપ અમારું ભજન કરો તેમાં આપની ક્ષત પેલી એક પ્રતિજ્ઞા જ હેતુ છે એમ નથી, પરંતુ તેમાં
બીજાં પણ કારણો છે. પહેલું કારણ તો ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન છે એમ વ્રજજનાર્તિહ્રન્ એ
શબ્દોમાં ગોપીજન કહે છે. મજામનોની આર્તિ—પીઠા—નો નાશ કરનાર તે વ્રજજનાર્તિહ્રન્ કહેવાય
છે. અમારી આર્તિ—પીઠા—આ વિનાની બીજી કોઈ નથી, આનાથી અધિક આર્તિ અમને બીજી નથી.
મજામનોની પીઠાને દૂર કરવી એ તો આપના અવતારનું સાત્ત્વ્ય પ્રયોજન છે. હવે ગોપીજનો
ભગવાનના અવતારનું વિશેષ પ્રયોજન બધાવતાં કહે છે કે યોપિતાં વીર—આપ યોપિતાં વીર છો,
છીજનોને આપના આનન્દનું દાન કરનાર છો. આપ સદાનન્દ કૃષ્ણ છો, આપ એપર્યં વગેરે જ
શુભવાણા ભગવાન્ છો. વીર પુરુષોએ—દાનવીર પુરુષોએ—શૂરોનો, બીજામાં રહેલા કામદિનો, નાશ
કરવા લેવો છે. (દાન કરનારા પુરુષો બહુ દાન આપીને અન્વળી અભિલાષા પૂર્ણ કરે છે. આ કામદિ
શૂરોમાં થવું કામ સુખ્ય છે, અન્ન વગેરેના કામ કરતાં કામશાસ્ત્રસિદ્ધ કામ સુખ્ય છે અને તે અનેક
પ્રકારનો હોય છે. દાનવીર પુરુષે સ્વરૂપાનન્દરૂપ પૂર્ણ પદાર્થ વડે બીજા મનુષ્યોને અંદર અને બહાર
પૂરીને કામને આશ્રય—રહેવાનું સ્થળ—વિનાનો બનાવીને તે કામને દૂર કરવાનો હોય છે. આ કારણથી
જ જગતમાં દાનવીર પુરુષો બીજા વીર પુરુષો કરતાં વધારે કીર્તિ મેળવે છે. વીર પુરુષો જે મારી
નાખતા સોચ્ય છે તેને સ્વરૂપતઃ મારે છે, જ્યારે દાનવીર પુરુષો ગરીબ લોકોના ઘરને સમૃદ્ધિથી
પૂરીને તેમના દરિયનો નાશ કરે છે, અર્થાત્ તે ઘરમાં દરિયને રહેવાને માટે સ્થળ ન મળવાથી દરિય
પોતે જ જતું રહે છે.) આપ દાનવીર છો તેથી આપ મહાન્ વીર છો, જાણ થવું જેમની ઇચ્છાઓને
પૂરી શકે નહિ એવા ઘણા દરિદ્ર માણસોની પણ ઇચ્છા આપ આપની અંદર રહેલા આનન્દ વડે પૂર્ણ
કરી છો. આપની આ વાત તો સર્વે પ્રસિદ્ધ જ છે. આ જ કારણથી યોપિતાં વીર એ પ્રકારે આપનું

પ્રજ્ઞાપિ પૂરવિતુમશક્ત્યાનામિચ્છાપૂરકઃ । અયં પાર્થત્વ સર્વજનીનઃ । જતાઃ યોષિતાં ધીરેતિ સન્વોધનમ્ । ન હિ કૃષ્ણાદન્વો જગતી કશ્ચિદેવં સમ્યોષનમર્હતિ, અપૂર્ણકામત્વાત્ । જતોઽવતાર-સામાન્યવિશેષપ્રયોજનાધ્યાં ચ નૌ મજ્જ । ત્વ સત્ત્વં તથાપિ મયતીનામભિમાનવોપનિવૃત્તયર્થ મજનં ન ક્રિયતે इति चेत् તગ્રાહ નિજજનસાયધ્વંસનસ્મિતેતિ । નિજજનનાઃ સેવકાઃ તેષાં સ્મયો ગર્વઃ, તસ ધ્વંસનાર્થ સ્મિતં ચત્ત્વ । નિજજનનાં સાયદૂપીકરણાર્થ પરિત્યાગો નોપાયઃ કિન્તુ તદર્થ સિત્તમેવ કર્તવ્યમ્ । સ્મિતં હિ મન્દહાસઃ । ‘હાસો જનોન્માદકરી ચ માયા’ । તસ્મા મન્દત્વ મત્તેન્વપ્રવર્તનમ્ । ન હિ માયામોહવ્યતિરેકેણ કસ્યચિત્સયો મયતિ । અવ ઇવ હાસસંકોચ ઇવ સાધનમ્ । નિજજના-નામપિ ધર્મ ઇવ દુષ્ટઃ, ન તુ ધર્મો । અમ્યથા નિજજનત્વમેવ ન સ્માત્ । દૃશ્યલૌકિકોપાયઃ લૌકિકેઽપિ । સ્વ હાસ્યેન તા અપિ અત્માનં તુલ્યં મચ્ચન્તે । યદા પુનર્હાસ્યે સંકોચઃ, તદૈવ તાસાં ગર્વો નિવર્તતે । કિન્તુ, અભિમાનો હિ દોષઃ । સ તાવદેવ તિષ્ઠતિ યાવત્તવ સ્મિતયુક્તમાનનં ન પદયતિ ।

સંબોધન છે. ખરેખર, જગતમાં કૃષ્ણના વિના બીજા કોઈ પણ પદાર્થને યોષિતાં ધીર એ પ્રકારનું સંબોધન થતું નથી, કારણ કે કૃષ્ણ વિના બીજા પદાર્થની કમલાઓ પૂર્ણ થયેલી નથી. (ત્યાં પોતાના જ કામ પૂર્ણ થયા નથી ત્યાં બધી બીજાઓની કામના તેઓ કેવી રીતે પૂર્ણ કરી શકે? આથી જ તેઓ—કૃષ્ણ વિનાના બીજા પદાર્થો—યોષિતાં ધીર એ સંબોધનને યોગ્ય નથી.) તેથી આપના અવતારનાં સામાન્ય અને વિશેષ પ્રયોજનોને લીધે પણ આપ અમને લાગે. (અવતારનું સામાન્ય પ્રયોજન જાજનોની આતિ દૂર કરવી તે; અને અવતારનું વિશેષ પ્રયોજન યોષિતાના ધીર, બીજાનો સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરવું છે.)

અરે! આ શું કહ્યું તે તો સાચું, પણ તમારામાં ‘અમે સર્વથી અધિક છીએ’ એ પ્રકારનો જે અભિમાન દોષ છે તેને દૂર કરવાને માટે જ તમારું લાગન કરવામાં આવતું નથી. આ પ્રમાણે તો ભગવાન ગોપીજનોને કહે તો તેના જવાબમાં ગોપીજન કહે છે કે નિજજનસાયધ્વંસનસ્મિત, નિજજનો એટલે સેવકો; તેમનો ક્રમ્ય એટલે અર્વઃ તેનો ધ્વંસન—નાશ—કરવાને માટે સ્મિત છે જેમનું એવા ભગવાન નિજજનસાયધ્વંસનસ્મિત કહેવાય છે. પોતાના સેવકોનું અભિમાન દૂર કરવાનો ઉપાય પરિત્યાગ—સેવકોને છોડી દેવા તે—નથી, પણ તે અભિમાન દૂર કરવાને માટે સ્મિત જ કરવું લેખ્યું. સ્મિત એટલે મન્દ હાસ. ‘ભગવાનનું હાસ્ય એ મનુષ્યોને ઉન્નત કરનારી માયા છે’ એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વિતીય સ્કન્ધના પ્રથમ અધ્યાયની અંદર કહેવામાં આવેલું છે. આ હાસરૂપી માયા ત્યારે ભક્તોને વિષે પ્રવર્તે નહિ ત્યારે તે મન્દ કહેવાય છે. ખરેખર, હાસ્ય—માયાના મોહ—વિના કોઈને પણ અહંકાર થતો નથી, અને તેથી જ અમરા અહંકારને દૂર કરવાને માટે પણ સાધન તરીકે તો આપે આપના માધ્યમક હાસ્યનો સંકોચ જ કરવાનો છે. (અર્થાત્ આપ આપના હાસ્યનો સંકોચ કરીને મન્દહાસ્ય—સ્મિત—જ કરો કે જેથી અમારો અહંકાર નાશ પામે. આ શાસ્ત્રીય પ્રકારે અર્થ કર્યો; હવે લૌકિક પ્રકારે અર્થ કરવામાં આવે છે.) વળી સેવકોનો પણ અભિમાનરૂપી ધર્મ જ દુષ્ટ છે, નહિ કે ધર્મી—સેવક—જ પોતે દુષ્ટ છે. (અહીં રસનો જે પ્રતિબન્ધ કરે છે તેને દોષ કહેવામાં આવ્યો છે. અમારો—ગોપીજનોનો—અહંકાર રસનો પ્રતિબન્ધ કરે છે. તેથી અમારું અભિમાન દુષ્ટ છે, અમે પોતે દુષ્ટ નથી.) તો આ પ્રમાણે ન માનીએ તો અમે ભગવાનનાં સેવકો જ થઈ શકીએ નહિ. આ પ્રમાણે શ્રીગોપીજનોએ પોતાના લૌકિક અહંકારનો પણ નાશ કરવાને માટે ભગવાનના સ્મિતરૂપી અતૈકિક ઉપાય દર્શાવ્યો. આપના હાસ્યને લીધે ગોપીજનો પણ પોતાની બાતને તુલ્ય માને છે; પણ ત્યારે આપના હાસ્યનો સંકોચ થશે ત્યારે જ તેમનો અર્વ જતો રહેશે. (હવે રસમાર્ગની રીતે અર્થ કરે છે.) વળી અભિમાન એ ખરેખર દોષ જ (કારણ કે તે રસની પ્રાપ્તિ કરવામાં પ્રતિબન્ધક છે):

ન હિ કાચિત્તાદશમપ્રમાનં દદ્ધા સ્થાભિમાનં પાલયિતું શાશ્વ । નન્વેતલ્લોકે અપ્રસિદ્ધં સાધનત્વેવેતિ કથં
જાતું શક્યતઃ ક્ષણિકાદ્યાહુઃ જલરુહાનનં ચારુ દર્શયેતિ । જલરુહં કમલમ્, વત્સદશમાનનમમૃદ-
સ્થાનિ । ન હમૃતે પીતે કલ્પચિદોપસ્થિતિઃ પીતિ યુક્તિઃ । સાધનત્વે ચેત્સદેહઃ, યજ્ઞવાર્ પ્રદર્શ્ય પર્યેત્યર્થઃ ।
કિંચ, અભિમાનો હિ મનોધર્મઃ, તથા આનનં હુ ચારુ મનોહરમ્ । ન હિ ધર્મિણિ હૃતે ધર્મસ્થિતિઃ ।
સત્યુઃ સલિમ્બજનં યુક્તમેવ ॥ ૬ ॥

રાજસી હુ સત સ્તમા વમેવાર્થ પ્રજાપન્તરેણ માર્થયતે પ્રણતદેહિનામિતિ ।

પ્રણતદેહિનાં પાપકર્પણં તૃણચરાનુગં શ્રીનિકેતનમ્ ।

પ્રાણિકૃણાર્પિતં તે પદામ્બુજં કૃણુ કુચેષુ નઃ કૃન્ધિ હૃન્નયમ્ ॥ ૭ ॥

તે પદામ્બુજં નઃ કુચેષુ કૃણુ કૃણુવ્ય । છાન્દસો લોપઃ । સ્વાપય । તલ્લ પ્રયોજનં કૃન્ધિ
હૃન્નયમિતિ । હૃદયે પૌરવત્ સ્થિતં પામં કૃન્ધિ । કુચેષ્વિતિ સમુદાવામિત્રાવેણ વહુવચનં, વિરહેણ

ત્યાં મુખી આપના સ્થિતવાણાં મુખાનું ગોપીજન દર્શન કરતાં નથી ત્યાં મુખી જ તેમનું અભિમાન રહે છે.
એથી એક પલ્લવ સ્ત્રી નથી કે જે આપનું સ્થિતવાણું મુખ ભેળવે પોતાનું અભિમાન રાખી શકે. (આ પ્રમાણે
નિજજનન ધ્યાનથી પદનો શાશ્વત, લૌકિક અને રસમાર્ગીય એ ત્રણ પ્રકારે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે.)

અરે ! સ્થિત એ અભિમાનનો નાશ કરવાના સાધન તરીકે વગતમાં પ્રસિદ્ધ નથી; તો પછી
જાગવાનું સ્થિત સેવકોનું અભિમાન દૂર કરશે એ કેવી રીતે બાળી શકાય ? આ શંકાના સમાધાનમાં
ગોપીજનો કહે છે કે જલરુહાનનં ચારુ દર્શય. જલરુહ એટલે કમળ. કમળના જેવા મુખમાંથી અમૃત
ઠરે છે. જે કોઈ અમૃત પીએ છે તેનામાં કોઈ પણ બાતલો દોષ, ખરેખર, રહેતો નથી એ આ વિષયમાં
સુક્ષ્મ છે. આપનું સ્થિત સેવકોના અભિમાનનો નાશ કરનારું સાધન છે કે કેમ એ વિષે બે આપને
શંકા થતી હોય તો એક વાર સ્થિત દેખાડીને આપ પોતે જ અતુલ્ય કરો કે અમારો અહંકાર તેનાથી
દૂર થાય ॥ કે નહિ. વળી, અભિમાન એ મનનો ધર્મ છે, આપનું મુખ તો ચારુ, મનોહર—મનને
હરણ કરનારું—છે. ખરેખર ! મનરૂપી ધર્મીનું હરણ કરવામાં આવે તો પછી મનનો અભિમાનરૂપી ધર્મ
રહેતો નથી. સખાએ સખીનું ભજન કરવું યોગ્ય જ છે. ૬

સાત્વિકરાજસી ગોપીજન તો સાત્વિકતામસી ગોપીજન કરતાં ઉત્તમ છે, એટલે તે જ બાળતપી
ખીજ પ્રકારે મળતદેહિનામ્ એ શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરે છે:—

આપને પ્રણામ કરનારા પ્રાણિઓના પાપનો નાશ કરનારું, પશુઓની
પાંછળ જનારું, લક્ષ્મીજીના નિવાસરૂપ, અને કાલીય નાગની ક્રૂણા ઉપર
મૂકાએતું આપનું ચરણકમળ આપ અમારા સ્તનો ઉપર પધરાવો અને
અમારા હૃદયમાં ચોરની માફક રહેલા કામનો નાશ કરો. ૭

તે પદામ્બુજં નઃ કુચેષુ કૃણુ—આપ આપનું ચરણરસિન્દ અમારા સ્તનો ઉપર મૂકો—એ
પ્રમાણે આ શ્લોકમાં અર્થ છે. પહેલા જણના રુદ્ધ ધાતુ ઉપરથી જે કૃણુવ્ય રૂપ સિદ્ધ થાય છે તેમાંના
વ્ય નો આ શ્લોકમાં છાન્દસ લોપ કરીને કૃણુ એ પ્રમાણે રૂપ આપવામાં આવ્યું છે, અને તેનો અર્થ
'કથાપન કરો' એ પ્રમાણે થાય છે. સ્તનો ઉપર જાગવાનું ચરણરસિન્દ દશાધન કરવાનું પ્રયોજન
દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે કૃન્ધિ હૃન્નયમ્. અમારા હૃદયમાં ચોરની માફક રહેલા કામનો આપ
નાશ કરો. શ્લોકમાં કુચેષુ—સ્તનો ઉપર—એ પ્રમાણે જે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે
તે ગોપીજનોના સમૂહની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવ્યો છે, અથવા તો વિરહને લીધે ગોપિકાઓ પોતાના
સ્તનોને પોતાનાથી નિઃસ્થ અને છે તેવી. (સંયોગમાં સ્તનો જાગવાના ઉપયોગમાં આવે એટલે સ્તનોને
મુખો-૧૧)

મિત્રાન્ વા મન્યન્તે । ત્રિપતિ દુઃસહાનેન નિકટે સમાનયનમુક્તમ્ । તત્તો મજનેન સંવન્ધ ઉક્તઃ ।
 જત્નેન વિપરીતરસ ઇન્દ્રિયે, વંધવિદ્યોપો વા તિર્યગ્ભેદઃ । ઇન્ધ્રવચનાત્ । તાવતા દિ દ્વયસ્થિતાઃ કામો
 ગચ્છતિ । સ્ત્રીણાં સમૂદૈ સ્ત્રીલાસાયને પરિતઃ સ્થિતાનાં તથા સંવન્ધો મવતીતિ વા । નતુ ફર્લેપે
 રુત્નેપુ કથં કોમલચરણસ્થાપનમિતિ ચેત્ તત્રાહુઃ કાળિકળાર્પિતમિતિ । ન દિ કાલિયકળાત્ કૂપ
 અસ્મત્સ્થાનાઃ । તત્ર યથા ચરણસ્થાપનં કૃત્વા ઉદન્તર્ગતો દોષો દૂરીકૃતઃ, ઇવમત્રાપિ કર્તવ્યઃ । અમ્બુજ-
 પદેન પ પ્રલક્ષ્મતસ્તાપહારકત્વમ્ । નતુ તથાપિ સ્ત્રીણાં વસુતિ ચરણસ્થાપનમુક્તમિતિ ચેત્ તત્રાહુઃ
 સ્ત્રીનિકેતનમિતિ । લક્ષ્મ્યાઃ સ્થાનં તત્ । લક્ષ્મીઃ કિંતુ તત્ર સ્પર્શમર્હતિ, અન્યાસુ કઃ સંદેહ इति । નતુ
 મવલો મૂલાઃ, કથં મવતીનાં હિતં કર્તવ્યમિતિ ચેત્ તત્રાહુઃ તૃણચરાનુગમિતિ તૃણચરા ગાયઃ,

ગોપીજનો પોતાનાં માને, પણ વિરુદ્ધમાં સ્તનો ભગવદ્વપયોગી ન હોવાથી તેમને પોતાનાં માનતાં નથી,
 પરંતુ પોતાનાથી વુદ્ધાં માને છે. એટલે ગોપીજનોની પ્રાર્થનાનો ભાવ એવો ॥ કે જે અમારા ઉપર
 ચરણારવિન્દનું આપ સ્થાપન કરતાં ન હો તો પછી અમારાથી ભિન્ન અને આપનો પક્ષપાત કરનારા એવા
 સ્તનો ઉપર તો આપ આપનું ચરણારવિન્દ પધરાવો.) અથવા તો પોતાના સ્તનોના ઘણા દુઃકડાઓ થઈ
 ગયા એટલે ગોપીજનોએ કુષેપુ એમ બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે એમ પણ અર્થ થાય. પાંચમા
 શ્લોકમાં ગોપીજનોએ પોતાના મરતક ઉપર હસ્ત મૂકવાની ભગવાનને જે પ્રાર્થના કરી તેમાં તેમણે
 ભગવાનની પાસે આવવાની પ્રાર્થના કરી. પછીથી છઠ્ઠા શ્લોકમાં અમને ક્ષત્રીઓને આપ ભને એ પ્રમાણે
 ગોપીજનોએ ભગવાનની જે પ્રાર્થના કરી તેમાં તેમણે ભગવાનની સાથેના સંબંધની પ્રાર્થના કરી. હવે
 આ સાતમા શ્લોકમાં વિપરીત રક્ષાની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, અથવા તો તિર્થજેઠકરૂપી એક વિશિષ્ટ
 બન્ધની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, કારણ કે પવામ્બુજમ્ એમ એકવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલી છે.
 સ્તનો ઉપર ભગવાનનું ચરણારવિન્દ પધરાવવાથી હૃદયમાં રહેલી ક્રમ, ખરેખર, નાશ પામે છે. (યાં
 ગોપીજનોનો એક સરખો મનોરથ ન હોવાથી કુષેપુ એ બહુવચન ન થતી શકે તેથી બીજા પક્ષ
 દર્શાવે છે.) અથવા તો સ્ત્રીઓના સમૂહમાં ભગવાન ન્યારે લીલાશયન કરે ત્યારે ગોપીજનો આમુખામુ
 રહે અને ભગવાનનું ચરણારવિન્દ અધ્યમાં રહે એટલે ભગવાનના એક ચરણારવિન્દને ગોપીજનોના અનેક
 સ્તનોનો સંબંધ થઈ શકે, એટલે કુષેપુ એ બહુવચન થતી શકે એમ છે.

અરે! તમારાં કંઠજ સ્તનો ઉપર માફ કોમળ ચરણ રી રીતે સ્થાપી શકાય? આ પ્રમાણે જે
 ભગવાન ચંકા કરે તો તેમનું સમાધાન કરતાં ગોપીજનો કહે છે કે કાલિકળાર્પિતમ્. કાલિયનાગની
 ફણા કરતાં અમારા સ્તનો મધારે કુર-કંઠજ-નથી. જેમ આપે કાલિયનાગની ફણા ઉપર ચરણ
 સ્થાપિને તે નાગની અંદર રહેલો દોષ દૂર કર્યો તેમ અમારા સ્તનો ઉપર પણ આપે ચરણ સ્થાપિને
 અમારામાં રહેલો દોષ દૂર કરવો ભોમ્બે. ભગવાનના ચરણને જે અમ્બુજ-કમળ-કહેવામાં આવેલું
 છે તેનો ભાવ એવો છે કે ભગવાનનું ચરણ પ્રત્યક્ષ રીતે તાપનો નાશ કરનારું છે.

અરે! તમે યાં કાલિય નાગની વાત કરો છો, છતાં પણ સ્ત્રીઓની છતી ઉપર મારે ચરણ મૂકવું
 એ અયોગ્ય છે. આ પ્રમાણે જે ભગવાન ચંકા કરે તો ગોપીજનો તે ચંકાનો પરિહાર કરતાં કહે છે કે
 ર્શિનિરેલમમ્, આપનું ચરણ લક્ષ્મીજનું સ્થાન છે. અથવા લક્ષ્મીજી આપના ચરણનો સ્પર્શ કરવાને
 યોગ્ય છે, તો પછી લક્ષ્મીજીના જ અંશરૂપ એવી બીજી સ્ત્રીઓ-ગોપીજનો-આપના ચરણનો સ્પર્શ
 કરે તેમાં શો અંદેહ હોઈ શકે?

અરે! લક્ષ્મીજી ચતુર છે અને તમે યાં તો મૂઢ છો, એટલે તમારું હિત મારે કેવી રીતે કરવું?
 આ પ્રમાણે જે ભગવાન ચંકા કરે તો ગોપીજનો ઉત્તરમાં કહે છે કે તૃણચરાનુગમ્, તૃણચરો એટલે
 ગાય વગેરે પશુઓ. આવા પશુઓની પણ પાછળ આપનું ચરણારવિન્દ તેમના હિતને માટે ભાય છે.
 ભગવાનથી પોતે પ્રેમજોડાં છે એમ માનીને તું તે પશુઓ પાસેનો ત્યાગ કરીને અમૃતનું બસણ કરે છે?

તેપામપ્યનુગં પચાદ્ગચ્છતિ વદિતાયમ્, તે કિં ભગવતા પ્રેર્યમાણા इति કુળં પરિત્યજ્યામૃતં મહ્યન્તિ ।
તેપાં વૃણમેવામૃતમ્, તથાસ્માકમપિ કમ ઇવાસ્તમ્ । નૈતાવવા પરમકૃપાતોઃ કશ્ચનાર્થઃ ક્ષીયતે ।
નનુ ભવતીનાં જિતેન્દ્રિયત્વાયમાવાત્ પાપમસિ, તદ્વપગમે પચાત્પદં સ્થાપયિષ્યામીતિ ચેત્ તત્રાદુઃ
પ્રણતદેહિનાં પાપકર્ષણમિતિ । વયં પ્રકર્ષેણ નતાઃ, નાસ્મામિઃ પ્રક્ષરાન્તરેણ નિવર્તયિતું શક્યતે
કિન્તુ વય ચરણપ્રસાદાદેવ નજાણાં પાપં ગચ્છતિ । તત્રાપિ દેહિનઃ । પ્રકર્ષેણ નતત્વેન ધર્મમાર્ગાદિ-
પરિત્યાગ ઉક્તઃ । દેવાભિમાનસ્ય વિચમાનત્વાત્ ન જ્ઞાનમપિ । પ્રણવાનં હિ નાપ્યધોગતિઃ । અતસ્થા
પદમેવ તેપાં પાપનાશકં ચિન્તિતં દૃષ્ટં સ્પૃષ્ટમાલિમિતં વા ॥ ૭ ॥

इममेवार्थं क्तोऽप्युच्यमा प्रकारान्तरेण प्रारंभते मधुरया मिरिति ।

मधुरया मिरा वत्सुवाक्यया बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षणा ।

विधिकरीरिमा चीर सुखतीरघरसीधुनाप्यापयत्य नः ॥ ८ ॥

इत्येन च स्वरूपेण पदा चोपलभितेन । कुलेन चोपજાતો હિ કર્તવ્ય इति ता जगुः ॥ १ ॥

જેમ તેમને મન ધાસ જ અમૃત છે તેમ જામને પણ ક્રમ જ અમૃત છે. અર્થી કરીને પરમકૃપાળુ
એવા જે આપ તેમના કોઈ પણ અર્થનો નાશ થતો નથી.

અરે ! તમે ગંધાંજીએ ઇન્દ્રિયો છોડેલી નથી અને તમારામાં બીજા પણ શુદ્ધો નથી, તેથી હમણાં
તમારામાં પાપ છે, તે પાપ જ્યારે નાશ પામશે ત્યારે પછીથી હું તમારા સ્તનો ઉપર આડું ચરણ મૂકીશ.
આ પ્રમાણે જે ભગવાન કહે તો તેના ઉત્તરમાં ગોપીજનો કહે છે કે પ્રણતદેહિનાં પાપકર્ષણમ્. અમે
પુષ્કળ નમેલાં છીએ—અમે આપને પુષ્કળ નમન કરીએ છીએ—આપને પુષ્કળ નમન કર્યા વિના
બીજા કોઈ પણ પ્રકારે અમે અમારું પાપ નાશ કરી શકીએ નહિ, પરંતુ આપના ચરણના પ્રસાદથી—
કૃપાથી—જ નમ લોકોનાં પાપ નાશ થાય છે. તેમાં પણ દેહવાળાં છીએ. પુષ્કળ નમન કરવાનું જે
કહેવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ એવો છે કે ધર્મમાર્ગ વગેરેનો તેમણે—પુષ્કળ નમન કરનારાઓએ—
સમ્પૂર્ણ ત્યાગ કરેલો છે. દેહાભિમાન હોવાથી દેહીઓને જ્ઞાન પણ સંભવતું નથી. જે લોકો ધર્મનિ—
ભગવાનને—ખૂબ નમન કરે છે તેમની તો અદેખર અધોગતિ જ થતી નથી. તેથી જ આપના
ચરણક્રમણનું ને ચિન્તન કરવામાં આવે, અથવા દર્શન કરવામાં આવે, અથવા સ્પર્શ કરવામાં આવે,
અથવા તો અદ્વિગત કરવામાં આવે તો તે આપને ખૂબ નમન કરનારા લોકોના પાપનો નાશ કરે છે. ૭

સાર્વિકશાસ્ત્રી કુમારિકા ગોપીજન કરતાં પણ ઉત્તમ એવાં નિર્મુલ કુમારિકા ગોપીજન આ જ
આમતની—પોતાની ઇચ્છિત વસ્તુની—પ્રાર્થના બીજે પ્રકારે મધુરયા મિરા એ શ્લોકમાં કરે છે:—

હે કમળનેત્ર ! હે પીર ! મનોહર વાક્યોવાળી અને વિદ્વાનોને

આનન્દ આપનારી એવી આપની મધુર વાણીથી આ આસાંકિત અને

મોહ પામતી અમ દારીઓને અધરાજ્યતનું પાન કરાવીને છવાડો ૮

ગોપીજનોએ પાંચમા શ્લોકમાં મિરસિ વેદિ નઃ સ્વીકરણમ્ જે શબ્દોમાં ભગવાનના
હસ્તક્રમણી પ્રાર્થના કરી, છઠ્ઠા શ્લોકમાં મવ સપ્તે સર્વતિકદ્વરીઃ જે શબ્દોમાં ભગવાનના સ્વરૂપની
પ્રાર્થના કરી અને સાતમા શ્લોકમાં વદામૃતે ક્ષણ કુન્દેષુ જે શબ્દોમાં ભગવાનના ચરણક્રમણી
પ્રાર્થના કરી. (આ પ્રમાણે ૫-૭ જે ત્રણ શ્લોકોનો સાર આપીને હવે આઠમા શ્લોકનો સાર આપવામાં
આવે છે.) હવે અધરાજ્યતરસ ભગવાનના મુખાલિનમાં હોવાથી તેમના મુખરસિનની પ્રાર્થના કરવાની
રહે છે, તેથી ગોપીજનો મધુરયા મિરા એ પ્રમાણે આ શ્લોકમાં કહે છે. ૧

પૂર્વોક્તમયિ સર્થં હિ ચાવત્સપ્તં ન ભાવતે । તાવત્સરસ્રવાં વાતિ ન કદાચિદિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૨ ॥

હે સ્વામિન્, મધુરયા ગિરા મુહુતીરિમા ગોપીરાપ્યાયયસ્વ । મોહો હિ મરણપૂર્વાયસ્વારુપઃ । તાતામાપ્યાયને હેતુઃ વિધિકરીરિતિ । આજ્ઞાકારિણીઃ સેવાકારિણીર્વા । અસામર્થ્યં તુ તવ નાલી-સાહુઃ હે વીરેતિ । શૌર્યં હિ આર્વાનામાર્તિનિરાકરણાર્થમ્ । હમા ઇતિ ગ્રદર્શનેન જ્ઞાનમાત્રવિહમ્બેન મરિધ્યન્તિ ઇતિ સૂચિતમ્ । તત્તુ વાજ્ઞાત્રેણ કયં મોહનિષ્ક્રિરિતિ ચેત્ તજાહુઃ મધુરયેતિ । મોહો હિ માયારુપઃ । સ મવત્સ્વરુપેણેવ નિવર્તતે સશ્વિદાનન્વરુપેણ । સત્ર તવ વાણી બાનન્દરુપેભાદ મધુર-યેતિ । મધુ અસાધારણો રસઃ । તત્તુષ્ણ મધુરા । યત્તુ મનોહરં વાક્યં યત્ર । વાક્યસ્ય મનોહરત્વં સત્સમિયપ્રતિપાદકત્વેન । અતઃ સદ્વત્તા નિરુપિતા । સુધાર્તા મનોજ્ઞા આહ્વાદકારિણી । જનેત પ્રામ-રૂપઃ નિરુપિતા । તે હિ જ્ઞાનેનૈવ રસઃ મવન્તિ । મુક્તે નયને યદ્યેતે ઇતિ તયોરપિ શ્વાપારં કૃત્યૈવ વક્તવ્યમિત્યાહુઃ પુષ્કરેક્ષણેતિ । કમલચત્ર પરતાપાપહારકે દૈશ્વજે યસ્ય । કિલ્લ અધરસીધુના અધરા-સૂતેન ચ આપ્યાયયસ્વ । વક્તવ્યાઃ દ્રઢવ્યાઃ પાવયિતવ્યા ઇતિ । મૂર્છિતાસાં હિ મૂર્છાનિવારણાર્થ

ભગવાનના દૃષ્ટ અધરસની આર્યના કરવા કરતાં તેમની વાણીની જે આર્યના કરવામાં આવી છે તેનું પ્રયોજન એ છે કે જ્યાં સુધી ભગવાન પોતે પોતાની મધુર વાણીથી સ્પષ્ટ કહે નહિ જ્યાં સુધી પહેલાં વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તો પણ તે બધી વસ્તુઓમાં કોઈ પણ વખત રસ આવશે નહિ એ પ્રમાણેની રસભાગેની મર્યાદા છે. જે ભગવાન બોલ્યા વિના રમણ કહે તો રસ ઉત્પન્ન થતો નથી એ રસભાગેની મર્યાદાનું સૂચન કરવાને માટે સ્થિતિઃ એ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ૨

હે સ્વામિન્, આ મોહ પામતી ગોપીઓને આપ મધુર વાણીથી લગાડો. મોહ એ ખરેખર મરણની પૂર્વાવસ્થા છે. આ ગોપીઓને લગાડવાનું પ્રયોજન દર્શાવતાં કહે છે કે વિધિકરી. વિધિકરી એટલે ભગવાનની આજ્ઞા પાળનારી અથવા તો સેવા કરનારી. આવી મોહ પામતી ગોપીઓને લગાડવાનું તમાશમાં—ભગવાનમાં—અસામર્થ્ય, અશક્તિ, નથી એ દર્શાવતાં ગોપીઓને કહે છે કે હે વીર, વીર યુધ્ધમાં જે શૌર્ય રહેલું છે તે કુખી લોકોનું કુખ દૂર કરવાને માટે છે. હમા—આ ગોપીઓ—એમ આંગળી વતી ગોપીઓની પોતાની નાવને જે દેખાડે છે તે ઉપરથી એવું સૂચન થાય છે કે દૃષ્ટ એક સ્વપ્નનો વિહંગ થતાં જ આ ગોપીઓ ખરી જશે.

ખરે ! મારી દૃષ્ટ વાણીથી તમારા મોહનો નાશ કેવી રીતે થશે ? આ પ્રમાણે જો ભગવાન ચંદ્ર કહે તો તેના ઉત્તરમાં ગોપીઓને કહે છે કે મધુરયા. મોહ એ ખરેખર આચાર્ય છે. તે દૃષ્ટ આપના શશ્વિદાનન્દરૂપ સ્વરૂપથી જ નાશ પામે છે. તેમાં આપની વાણી આનન્દરૂપ છે એ દર્શાવવાને ગોપીઓને કહે છે કે મધુરયા. મધુ એ પ્રીતિરૂપી અસાધારણ રસ છે. મધુવાણી—અસાધારણ રસવાણી—વાણી તે મધુર કહેવાય છે. વદ્ય—મનોહર—છે વાક્ય જેમાં એવી વાણી વસ્તુવાક્યા કહેવાય છે. ભગવાનનાં વાક્યો સઘ અને પ્રિયનું પ્રવિષાદન કરે છે તેથી તે મનોહર કહે છે. આ પ્રકારે ભગવાનના સદ્ગુણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું, ભગવાનની વાણી વિદ્વાનોને મનોહર—આનન્દ આપનારી—છે. આ પ્રકારે ભગવાનના જ્ઞાનરૂપનું—ચિદ્રૂપતાનું—વર્ણન કરવામાં આવ્યું. વિદ્વાનો ખરેખર જ્ઞાનમાં જ આસક્ત રહે છે. સુખમાં નેત્રો હોય છે તેથી તે નેત્રોનો પણ ઉપયોગ કરીને જ આપે—ભગવાને—બોલવું જોઈએ એમ સૂચન કરતાં ગોપીઓને કહે છે કે પુષ્કરેક્ષણ. પુષ્કરની—કમળની—આકૃષ્ટ બીજઓના તાપને દૂર કરનારાં ધણી—નેત્રો—છે જેમાં તો પુષ્કરેક્ષણ કહેવાય છે. વણી, અધરસીધુ—અધરસૂત—વડે અમને આપ લગાડો. મધુરયા ગિરા, પુષ્કરેક્ષણ અને અધરસીધુના એ ત્રણ પદો વડે ગોપીઓને ભગવાનને અનુક્રમે કહે છે કે આપે અમારી ગાયે બોલવું જોઈએ, અમારા સાથે બોલું જોઈએ અને અમને લગાડવાં જોઈએ. જે પુરુષો મૂર્ધા પામેલા હોય છે તેમની મૂર્ધા દૂર કરવાને માટે મહામન્ત્રોનો પ્રાઠ કરવામાં

આઃ પટ્યન્તે કમલાર્દનિ ચ શૌભલટ્ટવ્યાણિ સ્થાપન્તે । સર્વયા અસાપ્તે અમૃતમપિ પાપ્યતે,
પોપ્યાન્ વા રસાન્ પાપ્યન્તિ । ઇય તુ મૂર્ઝાં નાત્પેન નિવારયિતું શક્યેતિ વીરેતિસન્ધોચનમ્ ।
અન્તિમાવસ્યા પ્રદર્શિતા । પૂર્વપ્રાર્થિતાઘ્રાયાઃ સ્પર્શકલ્પેનાધિકમૂર્છાદિતવો જાતાઃ ॥ ૮ ॥

એવં પેદાર્થચતુષ્ટયં સપ્રાર્થ્યં તદ્વદાને સ્વયમેવ દેતુમાશક્ત્ય પરિહરન્તિ ત્વં કવેતિ ।

તવ કથામૃતં તત્તજીવનં કવિભિરીડિતં કલ્પમપાપદમ્ ।

અવળમફૂલં શ્રીમદાતતં મુવિ ગૃણન્તિ તે મૃદા જનાઃ ॥ ૯ ॥

નતુ સર્વેભિર્વં પ્રાર્થિતં મત્સ્યો દેયં ન ત્વમકેભ્યઃ । અમત્ત્વં ચ નિરદેષિ જીવનાવ-
તે । મગવાસુ સર્વનિરપેક્ષઃ । ન સ્થા મવલીરનેન કાર્યં લક્ષ્મીસદ્દરવો યસ્ય કોટિનો દાસ્યઃ ।
: 'ત્વયિ પૃતાસજ' દશ્યસગવમ્ । સ્થાપ્તયમેવ પ્રાર્થનમિત્યાશ્ચ પરિહરતિ । નેદ જીવનમસ-

કે છે અને કમળ વગેરે શીતલ દ્રવ્યો તેમના શરીર ઉપર મૂલ્યામા આવે છે એ મૂર્છા ઝાડ પછી
। દુઃખ થઈ શકે એમ ન હોય તો અમૃત પણ પીવાને માટે આપવામા આવે છે, અથવા તો ઉત્તમ
કેમ વેરો અતિશય રસો પીવડાવે છે અમીઝી આ મૂર્છા અપ મધુસૂદન દુઃખ થઈ શકે એમ નથી
। ગોપીજનો ભગવાનને વીર એ પ્રભાવે ત્રોષે છે. આ પ્રભાવે ગોપીજનોએ અમૃતની પ્રાર્થના
શથી તેમની અતિમ અવધાનુ વર્ણને કંઠમા આશુ પહેલા ને હૃદય, ત્રણ વગેરે વસ્તુઓની
દિવા કંઠમા આવી હતી તે અધી વસ્તુઓ લીધાતુ અમલ કરાવવી અને તેથી તે અમિ મૂર્છાનું
દુઃખ થઈ પડી. ૮

આ પ્રભાવે ભગવાનના હસ્ત, ત્રણ, ચણ અને મુખ એ આ પદ્યોની ગોપીજનોએ પ્રાર્થના
પી, અને ભગવાન આ આ પદ્યો અમને નહિ આપે તેનું કષ્ટ પોતે જ કપીને તે કાશ્વનો
શિશુર સ્વ કયા એ સ્ત્રીકેમા કરે છે (આ સ્ત્રીકે અનન્યપૂર્વા—કુમારિકા—રાજસાત્તિક
ગોપીજનો છે)

આપતું કથાપી અમૃત અમાથી તપેવાઓનું જીવન છે,
શાનીઓએ વખાણેલું છે, પાપનો નાશ કરનાર છે, અવલુ યતાં જ આનન્દ
આપનાર છે, સફળિવાલું છે, અને ભગતમાં બ્યાપીને મેહું છે. ઉદાર
અને ભગવદ્રૂપ બ્યામ વગેરે મહાપુરુષો આ કથાનાં ગુણગાન કરે છે. ૯

શંકાઃ—ગોપીજનોએ ને બધા પદ્યોની પ્રાર્થના કરી તે બધા પદ્યો બાકીને આપવામાં
આવે છે, નહિ કે અલક્ષ્યોને. નિરુદ્ધાવન્યાની અદ્ય પણ ગોપીજનો હવે છે તે ઉપરથી નથી થાય છે
કે તેઓ ભગવાનના સદા નથી ભગવાનને તો કોઈ પણ પદ્યોની અપેક્ષા નથી જે ભગવાનને
લગ્નની જેવી કરોડો ઘસીઓ છે તેમને તમામ—ગોપીજનોના—જગતથી કોઈ પણ પ્રયોજન નથી
તેથી 'ત્વમિ પૃતાસજ'—આપને માટે જ પ્રાપ્ત થાવું કંઠમા—, 'વિષિકરિતિમા'—આપની આજ્ઞા
પાળાની આ ગોપીઓ—ઉલ્લાટિ ગોપીજનોના વાક્યો પણ અજોબ છે તેથી ગોપીજનોએ કરેલી આ
બધા પદ્યોની પ્રાર્થના બ્યર્થ જ છે

અમાધાનઃ—ઉપર પ્રમાણે ગોપીજનો પોતે જ શકા હમવીને તેનો પરિહાર કરે છે. અમે
નિરુદ્ધાવન્યામા જે આ છવીએ છીએ તે અમાન પોતાના પ્રજાથી જીવતા નથી, પરંતુ આપની—
ભગવાનની—કથા નિરુદ્ધાવન્યામા પ્રાપ્તને જતા અટકાવે છે જે પ્રમાણે આપણ—ભગવાનના ત્રણપત્ન—
ચામધ્યે છે તે પ્રમાણે આપની કથા પણ ચામધ્યે છે જેમ ભગવાન છ ગુણોવાળા, મોડા અપવાદ
અને પગલાનદરૂપ છે તેમ આપની કથા પણ બેચર્ચ, વીર્ય, શી, યશ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ ગુણો

સ્તુતિસાધ્યં કિન્તુ ત્વ કથા વિરોધેન પ્રાણાનાં ગમતે પ્રતિવન્ધ્યં કરોતિ । કથાયાઃ પુનઃ યગા તપ સામર્થ્યં તથા । સાપિ પદ્મુણાત્મિકા મોક્ષદાયિની પરમાનન્દરૂપા ચ । વદાહુઃ ત્વ કથા અમૃતમિષ । અમૃતં ભગવદ્રસાત્મકમ્ । સર્વેષાં મરણાદિનિવર્તકં ચદ્રૂપં તદમૃતશ્લેષદેનોચ્યતે । જતો મોક્ષદાતૃત્વં પરમાનન્દરૂપતા ચ સિદ્ધા । इदानीं पद्मुणात्रिरूपयन्ति तत्तज्जीवनमितिादिपद्मिः पदैः । તપ્તા પે સંસારે તેણે જીવનં યસ્માત્ । અમૃતં હિ તાપનિવર્તકં પ્રસિદ્ધમેવ । વૈરાગ્યં ચ ભગવતો જ્ઞાનં વા સર્વતાપનિવર્તકમ્ । યત્સંસ્કારયોગ્યં તત્ જ્ઞાનેન નશ્યતિ । ચદ્યોગ્યં તત્ પરિત્યાગેન । અત एव सार्वैः संस्काराशक्तैः परित्याग एव योज्यते । જતો જ્ઞાનં વૈરાગ્યં ચ તાપનાશકે ભવતઃ । આપાતવચ્ચાપ- નાશકત્વં જલવાવપિ ધર્તત્ત્વમિતિ તદ્યર્થમાહ કવિમિરીઢિતમિતિ । કવિભિઃ સર્વેરેવ શબ્દાર્યરસિકઃ જ્ઞાનિમિરીઢિતં જ્ઞાનં વૈરાગ્યં વા । આપાતવઃ ક્ષીપુ તથાત્મમક્ષીતિ તદ્વાદુત્તર્યર્થમાહુઃ કલ્મપાપહ- મિતિ । કલ્મસં પાપમપહન્તીતિ । પેન્ધર્વસ સમગ્રસ્ય ધર્મસ્યેત્વપિ કચિત્પાઠઃ । અલૌકિકસાવકં ચ વીર્યં મહત્ તદ્ધર્મરૂપત્વેવ ભવતિ । વન્ધ્યં ચ પુનઃ કલ્મપનિવર્તકં ભવતિ । પૂર્વોક્તધર્મવિશિષ્ટં ચ ।

બાળી, મોક્ષ આપનારી અને પરમાનન્દરૂપ છે. આ વાત દર્શાવતાં ગોપીજનો કહે છે કે આપની કથા અમૃતના જેવી છે, અમૃત ભગવદ્રસરૂપ છે. જે રૂપ અર્થમાં મરણ વગેરેનો નાશ કરે છે તે અમૃત કહેવાય છે. તેથી કથા મોક્ષ આપનારી અને પરમાનન્દરૂપ છે એમ સિદ્ધ થયું.

હવે ગોપીજનો તત્તજ્જીવનમ્ ઇત્યાદિ છ પદો વડે ભગવાનની કથાના છ ગુણોનું વર્ણન કરે છે. જે લોકો સંસારમાં તપેલા—બળેલા—છે તેમનું જીવન જેનાથી છે તે કથા તત્તજ્જીવન કહેવાય છે. અમૃત ખરેખર તાપનો નાશ કરનાર છે એ વાત તો પ્રસિદ્ધ જ છે. ભગવાનનો વૈરાગ્યશુદ્ધ અથવા જ્ઞાનશુદ્ધ બધાના તાપનો નાશ કરે છે. ભગવાનની કૃપાથી જ્ઞાનરૂપી ભગવાનનો ધર્મ જીવોમાં આવે છે અને તે જીવોના તાપનો નાશ કરે છે. ભગવાનની કથા પણ કર્ણુદ્વાર શરીરની અંદર પ્રવેશ કરીને તાપ દૂર કરે છે. જે સંસ્કારને ઓચ્છ છે તેનો જ્ઞાનવડે નાશ થાય છે; જે સંસ્કારને ઓચ્છ નથી તેનો પરિત્યાગથી—વૈરાગ્યથી—નાશ થાય છે. (આ પદાર્થે મિથ્યા નથી પણ બ્રહ્મ છે એ પ્રકારે જે પદાર્થનું જ્ઞાન ધર્મ શકે એવું હોય તે પદાર્થ સંસ્કારોચ્છ કહેવાય છે. આવા પદાર્થનો નાશ જ્ઞાનથી થાય છે, અર્થાત્ જ્ઞાનીઓ તે પદાર્થનો સ્વતંત્ર વસ્તુ તરીકે અનુભવ કરતા નથી. પરંતુ સ્ત્રી વગેરે પદાર્થો જે પોતાના સંબંધથી જ્ઞાનનો પણ નાશ કરે છે તેવા પદાર્થોનો નાશ પરિત્યાગથી થાય છે.) આ જ કારણથી સંસ્કાર ન કરી શકે એવા સ્માર્ત પુરુષો પરિત્યાગનો જ ઉપદેશ કરે છે. તેથી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય તાપનો નાશ કરનારાં છે. (તત્તજ્જીવનમ્ એ વિશેષણથી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ બે ધર્મોમાંથી એક ધર્મનું ગ્રંહણ થાય છે. જે આ વિશેષણથી જ્ઞાનધર્મનું ગ્રંહણ કરવામાં આવે તો કવિમિરીઢિતમ્ એ બીજા વિશેષણથી વૈરાગ્યધર્મનું ગ્રંહણ કરવું; અને એ પહેલા વિશેષણથી વૈરાગ્યનું ગ્રંહણ કરવામાં આવે તો બીજા વિશેષણથી જ્ઞાનનું ગ્રંહણ કરવું.)

બાળી વગેરે પણ દેખીતી રીતે તાપનો નાશ કરે છે એટલે કયાનું માહાત્મ્ય રહેતું નથી એ સંકા દૂર કરવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે કવિમિરીઢિતમ્, કવિઓએ—બધા જ શાખાધરસિક જ્ઞાનીઓએ—કથારૂપી અમૃતનાં વખાણ કરેલાં છે; અર્થાત્ કથાના જ્ઞાનધર્મનાં અથવા વૈરાગ્યધર્મનાં વખાણ કરેલાં છે.

કવિઓ પણ દેખીતી રીતે સ્ત્રીઓનાં પણ વખાણ કરે છે તો પછી કયાનું વિશિષ્ટ માહાત્મ્ય શું ? આ સંકા દૂર કરવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે વત્સપાપહમ્, કલ્મસને—પાપને—દૂર કરે તે વત્સપાપહ કહેવાય છે. આ ત્રીજું વિશેષણ કથાના ધર્મરૂપી ગુણનું વર્ણન કરે છે. છ ગુણોમાં ધર્મ પણ એક ગુણ છે, કારણ કે દેવ્યર્થસ્ય નમઃસ્ય ધર્મસ્ય વદાતઃ સિદ્ધઃ । જ્ઞાનવૈરાગ્યવોદોદય વર્ણનાં મગ દત્તીરણા ॥ એ પ્રકારનો પણ કોઈ કોઈ સ્થળે ખાઠ જોવામાં આવે છે. ઉપરના ત્રણોમાં ધર્મસ્ય ને

કયાવાચ તથાત્વં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધમ્ । શ્રાવણિકાર્દીનાનપિ આપાતતત્ત્વત્ત્વમસ્તીતિ તદ્વાત્તત્ત્વપરમાદ્
શ્રવણમજ્જલમિતિ । ઉત્તરેનવાદિલેખનાત્ત્વક્રુપયાત્ત્વત્ત્વકં ચ સ્વરૂપતોડ્યમજ્જલમ્ । ચોરાત્ત્વકલાત્
શ્રવણેડ્યમજ્જલમ્ । इदं त्वद्वारपरितं ह्यवमेवानन्दं जनयतीत्यनुमवसिद्धत्वात् श्रवणमज्जलम् । तेन
कीर्तितुल्यत्वा निरूपिता । पुत्रजनमादिप्रवणत्वापि किञ्चिद्वર્त्तमान्यान् श्रवणमજ્જલત્વનાશઙ્ગ તત્ત્વ-
ત્ત્વપરમાદ્ શ્રીમદિતિ । તદ્વત્ત્વવચસાધકં ન તુ ધનસાધકમ્ । કયાત્ત્વં તુ હત્ત્વા અપ્યપેદિતત્ત્વત્ત્વ
તત્ત્વકં મયતિ । તેન શ્રોતુર્વગુચ્ય તત્ત્વસિદ્ધિઃ । રાગ્યપ્રાપ્તિપ્રવણં તથા મવલીતિ તદ્વાત્તત્ત્વપરમાદ્ આત-
ત્ત્વમિતિ । આં સર્વેતઃ તત્ત્વં વ્યાપ્તમ્ । રાગ્યાદિકં તુ પરિચ્છિન્નમ્ । મગવત એશ્વર્યં તુ ન તથા । અન્ત-
ર્વેદિઃ સર્વેર્ણાં સર્વંયા વ્યાપ્તમિતિ । કયાત્ત્વં ॥ પુનઃ સર્વલોચાપ્ વ્યાપ્ત વિષ્ટિતિ સ્વત્ત્વનર્થ્ય સર્વેર્ણ
સન્માદ્યતિ । તત્ત્વાત્ સ્વરૂપતો ધર્મતત્ત્વ મવલ્લદર્શી મવલ્લયેતિ તથા કૃત્વા ડીર્વનં ન હુ સ્વતઃ ।

જેટલે વીરવંસ એ પ્રમાણે જો પાક સ્વીકારવામાં આવે તો આ ત્રીજા વિશેષણથી વીરવંસી શુભનું મહત્ત્વ
કરવું. આ બાબતમાં ગોપીજનો યુક્તિ આપે છે કે એટલેકિ વસ્તુઓ સિદ્ધ કરનાર વીર્ય મહત્ત્વ છે
અને તે ધર્મરૂપ જ છે; અર્થાત્ ધર્મ અને વીર્ય એ બન્ને એક જ છે, કારણ કે જે ધર્મવાળું છે તે તો
પાપનો નાશ કરનારું હોય છે અને એટલેકિ વસ્તુઓ સિદ્ધ કરનારું પણ હોય છે. ભગવાનની કથા
પણ પાપ નાશ કરનારી અને એટલેકિ કર્ત્વ કરનારી છે એ વાત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે પણ દેખીતી રીતે પાપનો નાશ કરે છે તો પછી ભગવાનની કથાની વિશિષ્ટતા
શી ? આ સંશ્પ હર કરવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે શ્રવણમજ્જલમ્. પ્રાયશ્ચિત્તમાં ગામનું ધણ વગેરે
શરીર ઉપર ચોપકલામાં આવે છે અને ઉપવાસ કરવામાં આવે છે; એટલે પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વરૂપથી જ
અમંગલ—અશુભ—છે. વળી તે ધોર હોવાથી સાંભળવામાં પણ અમંગલ છે. આ કથા તો ઉદારચરિત્
છે, તેમાં ભગવાનનાં ઉદાર ચરિતોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. ભગવાનની કથા સાંભળવામાં આવે છે
કે તત્ત્વ જ અનન્દ ઉત્પન્ન કરે છે એ વાત અનુભવથી સિદ્ધ થએલી છે, તેથી કથા શ્રવણમંગલ છે.
આ ચોથા વિશેષણથી કથાના મહત્ત્વની શુભનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું; અર્થાત્ ભગવાનની અને
ભગવત્કથાની રીતિ સરખી છે એમ કહેવામાં આવ્યું.

પુત્ર પિતૃઓના મહુમાંથી સુકૃત કરે છે અને તે રીતે પાપનો નાશ કરે છે; એટલે પુત્રજન્મ વગેરે
પ્રસંગોનું શ્રવણ પણ કથાની માફક દેહલેક અને પાપનો નાશ કરનારું છે. તેથી તે પણ શ્રવણમંગલ
કહી શકાય. તો પછી ભગવત્કથાની વિશિષ્ટતા શી ? આ સંશ્પ હર કરવાને માટે ગોપીજન કહે છે કે
શ્રીમત્. પુત્રજન્મ વગેરે પ્રસંગો ધનનો ખર્ચ કરવાના છે, પણ ધન આપવાના નથી; ત્યારે કથાશ્રુતની
તો લક્ષ્મીજી પણ અપેક્ષા સજે છે, એટલે કથાશ્રુત લક્ષ્મીસુકૃત છે. તેથી ભગવત્કથા શ્રવણ કરનાર
અને કહેનાર એ બન્નેને લક્ષ્મીની સિદ્ધિ થાય છે.

અને રાત્ર્ય મન્યું એ પ્રમાણે ત્યારે માણસ શ્રવણ કરે ॥ ત્યારે પણ તેને લક્ષ્મીની સિદ્ધિ થાય
છે; તો પછી કથાની વિશિષ્ટતા શી ? આ સંશ્પ હર કરવાને માટે ગોપીજન કહે છે કે જાતતમ્. આ
એટલે સર્વતા, ગર્ભે; તત્ત્વ એટલે વ્યથી રહેલું. જે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું છે તે જાતત કહેવાય છે.
રાત્ર્ય વગેરે તો પરિચ્છિન્ન છે, અતુક દેશમાં જ અપેક્ષિત છે, પણ ભગવાનનું એશ્વર્ય તે પ્રમાણે
પરિચ્છિન્ન નથી, કારણ કે બધામાં અંદર અને બહાર સર્વ પ્રકારે તે વ્યાપી રહેલું છે. કથાશ્રુત પણ
બધા લોકોમાં વ્યાપી રહેલું છે. અને પોતાનું સામર્થ્ય ગર્ભે ય દેશોએ દર્શાવે છે.

તેથી આપની—ભગવાનની—કથા સ્વરૂપથી અને ધર્મથી આપના જેવી છે, એટલે આપની
કથાને લીધે જ અમે છવીએ છીએ, નહિ કે જગત્ત્વ સ્વતંત્ર પ્રવણથી. આ પ્રમાણે કહેવામાં ગોપીજનો
ભગવત્કથાની શ્રેષ્ઠતાનું પણ વર્ણન કરે છે. આપ—ભગવાન—કહાવિત્ત જગતને માટે પણ છે, ત્યારે

અનેનોત્કર્ષોડ્યુકઃ ત્વં કથાચિન્મારયસ્યપિ કથામૃતં વસિષ્ઠપિ કાલે ઝીવયતીતિ । મગવાન્ સ્વપ્નઃ
કથામૃતં પરસ્ત્રમિતેવાવાન્ વિશેષઃ । ત્વં ચ અવવારે પ્રજ્ઞાદિમિઃ પ્રાર્થિત્વ ઝાગચ્છસિ ઝાગતોડપિ
તિરોમબસિ કથા તુ સમાગવા ન તિરોમબતિ । અત એવ ઘાટશં કથામૃતં ચે ભુવિ ગુણન્તિ ત એવ
મૂરિદાઃ યદ્ધર્થદાતાઃ । તે ઇતિ પ્રસિદ્ધાઃ ઝ્વાસાદયઃ । મૂરિદાઃચ તે અજનાઃચ । તે કેવલં મગ-
ધરૂપાઃ જનનાદિવોપરહિતા ચા । પરં વિરઝમમૃતં કેવલં મરણોપસિતૌ તથિશ્વર્ત્તફનેવેતિ ન તુ સંમૂયેકય
રસજનકમ્ । રસપિપ્પહયોરિવ તવ કથાયાઃચ વિશેષઃ । અન્વયા કથાર્યમેવ યન્નઃ કૃતઃ સ્માત્ । પરં
વિરહે મરણનિર્વતકત્વેન યદુપયોગ ઇતિ મગચત્ત્વેન સ્તુચતે । અતલ્લેર્મગચરકથાકથકૈઃ યદુ વત્તમિતિ
તદ્વશાત્ ઝીવન્તમ્ । ઇતત્ સાન્નિધ્યકયાઃ ॥ ૯ ॥

। હામસ્વા યચનમાહ પ્રહસિતમિતિ ।

પ્રહસિતં પ્રિય પ્રેમબીક્ષિતં વિહરણં ચ તે ધ્યાનમફલમ્ ।

રહસિ સંવિદો યા હૃદિસ્પૃશઃ કુહક નો મનઃ ક્ષોભયન્તિ હિ ॥ ૧૦ ॥

તે જ સમયે આપની કથાશ્રી અમૃત અમને લગાડે છે. આ પ્રકારે ભગવત્કથા ભગવાન્ કરતાં ઉત્તમ
છે એમ કહેવામા આવ્યું. પણ આ બાબતમાં એક જ ફેર છે, અને તે એ કે ભગવાન્ રસનો અનુભવ
કરવામાં સ્વતંત્ર છે, ત્યારે કથામૃત પરંતર છે, કારણ કે કથામાં વક્તાની ગદહની જરૂર રહે છે.

ત્યારે પ્રજ્ઞા વગેરે આપની પ્રાર્થના કરે છે ત્યારે આપ અવતાર ધારણ કરીને જગતમાં પધારો
છો, પણ અહીં પધારીને પાછા આપ અન્તર્હિત યર્થ ભવ છો; પણ કથા તો આવીને કીર્ધ દિવસ
તિરોહિત થતી જ નથી. આ કારણથી જ આવા કથામૃતનું જે લોકો જગતમાં ગાન કરે છે તે જ
ભૂરિદ—બાહુ અર્થે આપનારા—છે. જે એટલે બ્યાસ વગેરે પ્રસિદ્ધ મુનિઓ. આ મુનિઓ ભૂરિદ—
બાહુ અર્થે આપનારા—છે, અને આજન્—કેવળ ભગવદ્ગુણ અથવા તો જન્મ વગેરે દોષોથી રહિત—
છે. (આ અર્થ કરતી વખતે મૂળ શ્લોકમાં મૂરિદાજનાઃ એમ સમસ્ત પદ વાંચ્યું.)

(હવે ભગવાનનું સ્વરૂપ અને કથા એ બેમાં એક પ્રકારનો જે લેદ રહેલો છે તે દર્શાવવામાં આવે
છે.) ભગવત્સ્વરૂપ અને ભગવત્કથા એ બે સરળાં છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે, પણ કથામૃત જગની
માફક વિરલ—પ્રવાહી—છે, પિપ્પટની—ઘન પદાર્થની—માફક ઘન નથી; અને હૃદય ત્યારે મરણ આવે
છે ત્યારે જ તે—કથામૃત—મરણને દૂર કરે છે, પણ પિપ્પટની માફક એકત્ર મળીને—ઘનરૂપ થઈને—
રસ ઉત્પન્ન કરતું નથી. આપનું—ભગવાનનું—સ્વરૂપ ઘન પિપ્પટ છે અને આપની કથા વિરલ રસ છે,
એટલે વિરલ રસમાં અને ઘન પિપ્પટમાં એટલો તફાવત છે તેટલો તફાવત આપના સ્વરૂપમાં અને
આપની કથામાં છે. એ આ પ્રમાણે આપના સ્વરૂપમાં અને આપની કથામાં તફાવત ન હોત તો અમે
આપની કથાને માટે જ યત કર્યો હોત આ પ્રકારે ભગવત્કથા કરતાં ભગવત્સ્વરૂપ ઉત્તમ છે, છતાં પણ
ભગવત્કથા વિરલાવસ્થામાં ગરણ દૂર કરવામાં ઉપયોગી છે તેથી જ ભગવત્કથાની ભગવત્સ્વરૂપ તરીકે
સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. આ જ કારણથી ભગવાનની કથા કહેનારા મુનિઓએ ભગવત્કથા સંભળાવીને
લોકોને બાહુ લાભ આપ્યો છે, એટલે કથાને લીધે જ જન્મે—ઓપીજન—વિરહાવસ્થામાં લગી શકીએ
હીએ. (આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે બીજી ઓપીઓ ભગવત્કથા કરતી હશે અને તે કથાને લીધે જ
ઓપીજનો વિરહાવસ્થામાં લગી શક્યાં હશે.) આ વાક્ય અનન્યપૂર્વા—કુમારિકા—સાચસાત્વિક
ઓપીજનનું છે. ૯

હવે મુક્ટેવંચ અનન્યપૂર્વા સમસાગમત્રીનું વચન પ્રહસિતમ્ એ શ્લોકમાં વર્ણવે છે—

હે પ્રિય ! આપનું અત્યંત દાસ્ય, પ્રેમથી જોતું, ધ્યાનમંગલ વિહાર,
દૃઢ્યને રૂપથી કરવાની એકાન્તની વાળી—આ સર્વ, હે કપટી ! અમાસ
મનને ક્ષોભ પમાડે છે. ૧૦

યદપિ કથયા સ્થાતું શક્યતે યદિ ત્વદીર્ઘર્થેભ્યઃ શોભો નોત્પાદિતઃ સ્થાત્ । યથા ભગવતિ પદ્મુપાઃ સન્તિ તથા પદ્મ વ્યામોહકા અપિ ગુણાઃ સન્તિ । જન્યયા કવયૈવ ચરિતાર્થતા સ્થાત્ । તદર્થં ભગવાન્ માયયા કુહકલીલામપિ કરોતીતિ । સ્વસ્ત્રભાવોપાત્ ભગવતિ તથા સ્ફૂર્તિરિતિ । યથા જ્વરિતસ અન્ને વિરસતાપ્રતીતિઃ । અત આહ તવ પ્રહસિતાદિકં નો મનઃ ક્ષોભયતીતિ । પ્રકર્ષેણ હસિતમ્ । સમાવત એવ શિશ્ના તં લ્પચયા અન્યયા સદ્ શિવ ઇતિ । ઉપચ્ચેત્ સમાગત્ય પ્રકર્ષેણ હસતિ, સુતરાં ક્ષોર્મં પ્રાપ્નોતિ । પ્રિયેતિસમ્બોધનાત્ તવ સમ્બન્ધોઽપિ સ્મૃતઃ ક્ષોમજનકો જ્ઞાયતે । અત એવ યાતાં ન સમ્બન્ધઃ યાતાં ન ક્ષોભઃ । કિન્ન, તવ યત્ પ્રેમવીક્ષિતં પ્રેમ્ણા વીક્ષિતં તદપિ ક્ષોભયતિ । સ્મૃતં સત્, જન્યવિપર્યકં વા, વિષ્ણસત્જનકત્વાદ્યાં જાન્તઃકપટરૂપમિતિ ક્ષોમજનકમ્ । અન્યથા ફાર્દે વિસંવાદો ન સ્થાત્ । મનસ ઉત્તોલકં વા । અજ્ઞાનજનકમ્ । જ્ઞાતયા ચ શ્રમઃ । તવ વિહરણમપિ

જે કે આપની કથાથી અમે છવી શકીએ ખરાં, છતાં પણ જો આપના ધર્મો અમારામાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન ન કરે તો જ તે પ્રમાણે બની શકે. જેમ આપનામાં—ભગવાનમાં—ઐશ્વર્ય વગેરે ॥ ગુણો છે તેમ આમોહ કરનારાં પણ છ ગુણો રહેલા છે, (એટલે કહતા આપની કથાને લીધે જ અમે હરે છવી શકીએ એમ નથી.) આમોહ કરનારા ॥ ગુણો ભગવાનમાં રહેલા છે એમ જો માનવામાં ન આવે તો એકલી કથાથી જ અમારું કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય. (ભગવાનના આમોહક ગુણોને લીધે જ કથામાં અમારી નિશ્ચા રહી શકતી નથી.) ભગવાનમાં મોહ કરનારા ગુણો છે એ વાતનું પ્રમાણ એ છે કે ભગવાન મોહ કરવાને માટે માથાવટે કપટીની લીલા પણ કરે છે. (ભગવાન મથાવટે કપટીની લીલા કરે ॥ એ પ્રમાણે ભગવાન ઉપર આરોપ મૂકવો એ બરોબર નથી એમ જો કોઈને શંકા થાય તો તેનો પરિહાર કરતાં કહે છે કે) છવ પોતાના સ્વભાવના દોષને લીધે ભગવાનમાં તે પ્રમાણે છવે છે. જેમ તાલવાળા માણસને અન્ન રસવિનાનું લાગે છે તેમ ગોપીજનને પોતાના સ્વભાવના દોષને લીધે જ ભગવાન કપટી જણાય છે. (વાસ્તવિક રીતે ભગવાન પોતે કપટી નથી.) આ જ કારણથી ગોપીજન કહે છે કે આપનાં હૃદય વગેરે અમારા મનને ક્ષોભ પમાડે છે. પ્રહસિત એટલે ખૂબ હસવું. આ ગોપીજન પોતાના તામસ ભાવથી જ ખેદ પામેલાં છે, એટલે તેમનો લામ કરીને ભગવાન ખીછ ગોપી સાથે સ્થિતિ કરે છે અને પછીથી આ ગોપીજન આગળ આવીને ખૂબ હસે છે તેથી આ ગોપીજનને ભગવાનના પ્રહસનથી ઘણું ક્ષોભ થાય છે. આ ગોપીજન ભગવાનને પ્રિય એ પ્રમાણે જે સંબોધિ ॥ તેનું તાત્પર્ય એ છે કે હે પ્રિય ! આપનો સંબંધ પણ ન્યારે ચાંભરી આવે છે ત્યારે અમને ક્ષોભ પમાડે છે. આથી જ સિદ્ધ થાય છે કે જે ગોપીજનોને ભગવાનની સાથે સંબંધ થયેલો નથી તેમને ક્ષોભ થતો નથી.

વળી, આપનું જે પ્રેમવીક્ષિત—પ્રેમથી બેલું—તે પણ અમને ક્ષોભ પમાડે છે. આપનું પ્રેમવીક્ષણ અમને નાણ પ્રકારે ક્ષોભ પમાડે છે—(૧) સંયોગદશામાં આવે અમારા ઉપર પ્રેમથી જે ભેજેલું તેનું વિરહદશામાં સ્મરણ થતાં અમને ક્ષોભ થાય છે; અથવા તો (૨) ખીછ ગોપીજન ઉપર આવે જે પ્રેમથી ભેજેલું તેનું સ્મરણ થતાં અમને ક્ષોભ થાય છે; અથવા તો (૩) આપનું અમારા ઉપર જે પ્રેમથી ભેલું તે ઉપર ઉપરથી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે પણ અંદરથી કપટરૂપ હોઈને તે અમને ક્ષોભ પમાડે છે. આ પ્રમાણે જો જ્ઞાનવામાં ન આવે તો અમારા કાર્યમાં નિસંવાદ—વિરોધ—થાય નહિ. અથવા તો આપનું પ્રેમવીક્ષણ અમારા મનની પરીક્ષા કરનારું છે (અને જેમનો પ્રેમ પ્રસિદ્ધ છે એવાઓના પ્રેમની પણ ન્યારે પરીક્ષા કરવામાં આવે ત્યારે તો તેમને ક્ષોભ થાય એ વાત સ્પષ્ટ છે. આ જ કારણથી આપનું પ્રેમવીક્ષણ અમને ક્ષોભ પમાડે છે.) વળી, આપનું પ્રેમવીક્ષણ આશા ઉત્પન્ન કરનારું છે, અને આશાને લીધે દ્રવ થાય અને શ્રમને લીધે ક્ષોભ થાય છે.

આપનું વિહરણ પણ અમારામાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે. વિહરણ એટલે વેલું વગાડતાં અને ખીછ કિવાઓ કરતાં કરતાં ભગવાનનું આલવું. ન્યારે ભગવાન ત્રિલક્ષણસ્વરૂપે મનમાં પધારે ॥

ક્ષોભજનકમ્ । વિહરણં ચચલનં વેણુવાદનાદિચા । રસો ભગવદીય આકારાદ્દિઃ સ્વાપ્યત્ત્વમ્મદ્ભવતિ
વિશેષેણ હરણં યસ્માદિતિ ચિમદ્ગલિતાદિકં ભવતિ । તત્પૂર્વમસ્માગિર્ચ્યાત્તનિતિ ધ્યાનમેવ મદ્ગલં
ત્વલ્લક્ષણં શુભફલં પ્રયચ્છતીતિ । તદવીદનાનીં ક્ષોભજનકમ્, વિરોહિતત્વાત્ । ત્ત્વમ્મદ્ભવતિ સમ્યગ્નયઃ ।
અન્યન્માયદાપિ કરોતીતિ મુલ્યતવા અત્તોક્તિઃ । एवं रूपसम्बन्धे चतुष्टयं क्षोभकमुच्यते । નામસમ્બન્ધ
દ્વયમાદ્ રહસિ સંવિદ્મ્મદ્ભવતિ । યા હૃદિસ્પૃશ્મ્મદ્ભવતિ । રહસિ ઇવાન્તે સંવિદો ધાનરૂપાઃ ભગવદ્વાચઃ ।
જ્ઞાનાન્યેવ યા જ્ઞાત્રજનિતાનિ યન્વાચમિદ્ધારૂપાણિ । તત્રાપિ યા યાચો હૃદિસ્પૃશ્મ્મદ્ભવતિ હૃદયગામિન્યો
ભવન્તિ । અસ્મદ્ગુણા એવ યન્વસંવિદો યા ન તુ કેવલં નાયકાનુગુણા । અત્ત એવમેતે મુસહેતવોઽપિ,
મયા વચ્ચયતિ ચેન્, તદા ક્ષોભં જનયન્તિ । અવત્તર્યઃ સર્વાતુભવસિદ્ધિરિત્યાહ હીતિ ॥ ૧૦ ॥

રાજસ્યા વચનમાદ્ ચલસીતિ ।

ચલસિ યદ્વજાચારયન્વજાન્ નલિનસુન્દરં નાય તે પદમ્ ।

શિલ્પટાકુરૈઃ સીવસીતિ નઃ કલિલતાં મનઃ કાન્ત ગચ્છતિ ॥ ૧૧ ॥

ત્યારે તે પોતે વેણુનાદબંધે સ્વામિનીગોની અંદર જે ભગવદીય રસ રહેલો ॥ તેને બહાર પ્રકટ કરે છે;
(વેણુ વગાડતા આપ જ્યારે બાહ્યો છો ત્યારે આપ આપનો રસ આપના સ્વરૂપથી બહાર સ્થાપો છો,
પ્રકટ કરો છો, એમ પણ અર્થ થઈ શકે.) એટલે (ભગવદીય રસનું) વિશેષ હરણુ થયું છે જેનાથી તે
ત્રિભૂતલક્ષિતસ્વરૂપ વિહરણુ કહેવાય છે, અને તેથી જ તે અમને શોભ પમાડે છે. આ વિહરણુનું
અમે પહેલાં ધ્યાન કરતાં હતાં ત્યારે તે ધ્યાન જ મંગલ—આપ પ્રભુરૂપી શુભ રૂપ—આપનું હતું. તે જ
વિહરણુનું ધ્યાન અત્યારે અમને શોભ પમાડે છે, કારણ કે આપે અમારી અંદર સ્થિતિ કરી છે કે નહિ
તે અમે બાહ્યતાં નથી.

મૂળ શ્લોકમાં જે તે પદ છે તેનો સંબંધ પ્રહસિતમ્ ઇત્યાદિ બધા શબ્દો સાથે કરવાનો છે. જ્યારે
તે પદનો સંબંધ બધે જ લેવાનો છે ત્યારે તેનો પ્રયોગ પ્રહસિતમ્ ની સાથે પ્રથમ જ કરવો નોંધવો
હતો, પણ તે પ્રમાણે કેમ કરવામાં આવ્યું નથી?—આ શંકાનું સમાધાન કરતાં ઓપીજન કહે છે કે
ભગવાન બીજું માયા વડે પણ કરે છે, પણ ધ્યાનમંગલ વિહરણુવડે શોભ તો સ્વરૂપથી જ કરે છે, એટલે
તે પદનો મુખ્ય પ્રયોગ ઇવાનમજ્જલ વિહરણમ્ ની સાથે જ કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે ભગવાનના
રૂપના સંબંધમાં પ્રહસિત, પ્રેમવીક્ષિત, ધ્યાનમંગલ વિહરણુ અને સંબંધ એ ચાર પદાર્થો શોભ ઉત્પન્ન
કરે છે એમ કહેવામાં આવ્યું. (મિત્ર એ સંબોધન સંબંધ નામના ચોથા પદાર્થનું સૂચન કરે છે. કેટલાક
વિચારકોના અભિપ્રાયે ચાર પદાર્થો આ પ્રમાણે છે—પ્રહસિત, પ્રેમવીક્ષિત, વિહરણુ અને ધ્યાનમંગલ.)

(ભગવાનના રૂપસંબંધી ચાર શોભજનક પદાર્થોનું વર્ણન કરીને હવે) ભગવાનના નામસંબંધી
એ શોભજનક પદાર્થોનું વર્ણન કરતાં ઓપીજન કહે છે કે રહસિ સંવિદ્ઃ યા હૃદિસ્પૃશ્મ્મદ્ભવતિ. રહસ્યમાં એટલે
એકાન્તમાં, સંવિદ્ એટલે જ્ઞાનરૂપ ભગવાનની વાણી અથવા અન્ધ વગેરેનું જ્ઞાન આપનારું શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલું
જ્ઞાન જ; અને તેમાં પણ જે વાણી હૃદિસ્પૃશ્મ્મદ્ભવતિ, હૃદયમાં જમારી, હૃદયને સ્પર્શ કરનારી અથવા તો ફક્ત
નાયકને અનુકૂલ થાય એવું નહિ પરંતુ અમને જ અનુકૂલ થાય એવું જે બાન્ધવતા તે સંવિદ્. તેથી આ
પ્રમાણે આ બધાં ને કે સુખ આપનારાં છે, છતાં પણ જ્યારે આપ અમને છેતરો છો ત્યારે તો તે બધાં
શોભ ઉત્પન્ન કરે છે. આ અર્થ બધાના અનુભવથી સિદ્ધ જ છે એમ ઓપીજન દિ પદ વડે કહે છે. ૧૦

હવે શુકદેવજી અનન્યપૂર્વા સ્વસરજનસી ઓપીજનના વાક્યનું વર્ણન કરે છે—

દે નાય । જ્યારે આપ ત્રજર્માંથી પશુઓને તરાવતા ચાલો છો સારે
કામળ કરતાં પણ કોમળ એવું જે આપનું ચરણ તે પત્થર, તુલુ અને
દર્શ વગેરેના અંકુરોથી ખીડાય છે; તેથી, દે કાન્ત ! અમારા મનને ખેદ
થાય છે. ૧૧

અસ્માકં તુ લોહવશાત્ ત્વદ્વિપયિકામગીચીનેઽપિ શેદ્વુદ્ધિર્જાયતે તવ તુ નામદ્વિપયિની સત્ત-
શેદ્ઽપિ જાયત इति न्यायविरोधमिवाह । यत् ब्रजात्पशून् चारयन् चलसि । तत्र चलने नलिना-
पेक्षयापि सुन्दरं कोमलं, हे नाथ, ते पदं मार्गस्थितैः शिलतृणाङ्कुरैः, शिलाः पाषाणाः, तृणानि,
अङ्कुराः दर्भादीनाम्, वामसानि सार्विकानि रावसानि । अथ वा शिलारूपं यत्तुणं शिलतृणं
कठिनतृणम्, तस्याङ्कुरैः अतिपरुषतीक्ष्णैः सीदतीति क्लेशं प्राप्नोतीति, वस्तुतो न प्राप्नोत्येव, तथापि
हे कान्त भर्तः मनः फलिततां गच्छति । ब्रजादिति प्रातरारम्य शेदः सूचितः । चलनादेव च
शेदः, अतः प्रथमतस्तदेयोक्तम् । वस्तुतस्तु तव पदे अस्मत्स्थानं निहाय न गच्छतः, तथापि भवानेव
तथा चालयति । किञ्च, ब्रजस्थिता गावः अरण्ये नीयन्ते, वासां चारणं न मार्गगमनेन भवति, अतः
जमागैऽपि गन्तव्यम् । भूम्यादीनामनुग्रहार्थं न पादुकाग्रहणम्, पात्यानां चर्म च न परिचेदम् ।
जतो नलिनमुन्दरं पद्मेव शिलतृणाङ्कुरैः सीदति । जल एव स्नातुं योग्यं जलपूर्णं वा । नलिनादपि

આપને સત્ય જોઈ હોતો નથી—આપનું સ્વાસ્થ્ય હોય છે—છતાં પણ આપના શ્લેષને લીધે
આપને માટે અમને તો ખેદબુદ્ધિ થાય છે, પરંતુ બ્યારે અમને સત્ય જોઈ હોય છે ભારે પણ આપને
અમારે માટે ખેદબુદ્ધિ થતી નથી એ ન્યાયથી વિરુદ્ધ છે. આ ન્યાયવિરોધ બહુ દર્શાવતાં હોય તેમ આ
ગોપીજન કહે છે કે યદ્ બ્રજાત્પશૂન્ ચારયન્ ચલસિ, બ્યારે આપ મજામાંથી પશુઓને ચરાવતા
ચાલો છો. બ્યારે આપ ચાલો છો ત્યારે કમળના કરતાં પણ સુંદર—ક્રમળ—આપનું ચરણ છે નાથ, (,
માર્ગમાં આવેલા પત્થર, ઘાત અને અંકુરોથી પીડાય છે. શિક્ષા એટલે પત્થર, તુલુ એટલે ઘાત,
અને દર્ભના અંકુરોઃ આ પણ અતુકને તામસ, સાત્વિક અને રાજસ છે. અથવા શિલતૃણાઙ્કુરૈઃ નો
બીજો પ્રકારે સિદ્ધ કરી શકાય. શિક્ષા૩ ને તુલુ તે શિક્ષતુલુ, અર્થાત્ કઠિનતુલુ; તેના અંકુરો ઘણા
કઠણ અને લીક્ષુ; તેનાથી આપનું ચરણ કહેશ પામે છે. ખરી રીતે તો આપનું ચરણ કહેશ પામતું જ
નથી, છતાં પણ હે કાન્ત !—હે ભર્તા !—અમારું મન ખિત થાય છે. મૂળ પ્રલોકમાં જે બ્રજાત્ પદ
છે તે એમ સૂચવે છે કે સવારથી જ અમને ખેદ થાય છે. આપના ચાલવાથી જ ખેદ થાય છે, તેથી
પ્રલોકમાં પ્રથમ લલ્લિત પદ વડે આપના ચાલવાની વાત કહી.

ખરી રીતે તો આપનાં ચરણો અમારા સ્થાનનો ત્યાગ કરીને બીજે સ્થળે જતાં નથી, છતાં પણ
આપ જ આપના ચરણોને ચલાવો છો અને બીજે સ્થળે લઈ આવો છો. (પશુઓને ચરાવવાને માટે
આપ ચાલો છો, એટલે પશુઓને ચરાવવાને આપને જ ચાલવું ગમે છે, નહિ કે આપનાં ચરણોને, એ
પ્રમાણે ગોપીજને ભગવાનને કહ્યું.) વળી, મજામાં રહેવારી ગાયોને અરણ્યમાં લઈ જવામાં આવે છે,
અને તેમને ચરાવવાનું કામ ચાહુ માર્ગે જવાથી થઈ શકતું નથી, તેથી ત્યાં રસ્તો નથી હોતો ત્યાંથી
પણ જવું પડે છે. પૃથ્વી વગેરેના ઉપર કુષ કરવાને માટે આપ પાદુકા પણ પહેરતા નથી; અને
વળી જે પશુઓનું પાલન કરવાનું હોય છે તેમના ચામડાની પાદુકા પહેરી શકાય નહિ. તેથી આપનું
કમળના જેવું સુંદર ચરણ જ પત્થર, તુલુ અને દર્ભના અંકુરોથી કહેશ પામે છે. આપનું ચરણ કમળના
જેવું છે અને કમળ દુર્ભેશમાં જળમાં રહે છે, તેથી આપના ચરણે જળમાં જ સ્થિતિ કરવી નોંધજો,
અથવા તો જળપૂર્ણ ઘટ વગેરેમાં સ્થિતિ કરવી યોગ્ય છે. (અનો ભાવ આ પ્રમાણે છેઃ—કમળ જળમાં
ઉપત્ત થાય છે, તેથી તે ઝરોવર વગેરેના જળમાં જ સ્થિતિ કરવાને યોગ્ય છે. આપનું ચરણ૩થી કમળ
ચલાવવાને યોગ્ય નથી, તેથી મજામાં જ તેની સ્થાપના કરવી ઘટે છે. કુદ્યમિત્ આપના ચરણ૩થી
કમળને ચલિત પણ કરી શકાય, તો પણ જળ વગરના સ્થાનમાં તેનું સ્થાપન કરવું યોગ્ય નથી, તેથી
જળપૂર્ણ ઘટ વગેરે પાત્રમાં તેનું સ્થાપન કરવું યોગ્ય છે. એમ સરોવર૩થી પોતાના સ્થાનમાંથી ઉપાડી
લીધેનું કમળ જળથી ભરેલા ઘટ વગેરે પાત્રમાં સ્થિતિ કરે છે તેમ જળ૩થી પોતાના સ્થાનમાંથી ઉપાડેનું
આપનું ચરણકમળ જળથી—સ્સથી—ભરેલા અમારા સ્થાન૩થી કલશોમાં સ્થિતિ કરે એ જ યોગ્ય છે.)

સુન્દરં ચેત્, સંસ્થામસ્માસુ વા સ્નાતું ચોગ્યમ્ । નાથેતિસમ્પોષનાત્ યદ્યપ્ એવાત્રાર્થે નિયોગ્યાઃ તન્નિ તથાપિ સ્વયમેષ ગચ્છતીતિ । વને હિ ત્રિવિધા ભૂમિઃ, પર્વતરૂપા અરણ્યરૂપા ષ્ઠ્ઠરૂપા પ । ત્વ ક્રમેષૈકક્રમેષ્ચ ભવતિ સર્વં વા સર્વત્ર । અવસાદઃ અણત્તયા યકચ્ચ સ્થિતિઃ । તદા ચિન્તા ભવતિ । સ્વયં ગત્વા સહદયે સ્થાપનીયમિતિ । મનઃકાન્તેતિ ચ । તેન મનઃ સ્થાપિતમપિ ચ તિષ્ઠતીતિ ॥૧૧॥

एवं सप्तविधा जन्मन्यपूर्वा निरूपिताः । चतस्रश्च ताः । अतः परं क्रमेण पठ्ता एष निरूप्यन्ते । सत्र प्रथमं राजसत्तामस्या वचनम् । ता हि परिगृत्वा द्रष्टुमशक्ताः । अतो यदा संध्यायां

(શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા હવે નલિનસુન્દરમ્ નો થીજે અર્થ સમજાવે છે.) આપનું ચરણ કમળથી પદ્ય જે સુંદર છે, તો પછી તે ચરણે લક્ષ્મીશ્રીમાં અથવા અમારામાં સ્થિતિ કરવી જોઈએ. (કમળ સરોવરરૂપી પોતાના સ્થાનમાં સ્થિતિ કરે છે, અથવા તો જે તે કમળને સરોવરમાંથી ખસેડવામાં આવે તો તે જળપૂર્ણ પાત્રમાં સ્થિતિ કરે છે. ભગવાનનું ચરણ કમળના જેવું છે. તેથી તે ચરણે લક્ષ્મીશ્રી પોતાના સ્થાનમાં રહેવું ઘટે છે, અથવા તો જે તે ચરણ ત્યાંથી ચાલીને ધીજે ત્યારે તો તેણે જળપૂર્ણ—રસપૂર્ણ—અમો ગોપીજનમાં સ્થિતિ કરવી ઘટે છે. ભગવાનનું ચરણ કમળના જેવું છે, લક્ષ્મીશ્રી સરોવર જેવું છે, અને ગોપીજનો જળપૂર્ણ કલશ જેવાં છે.)

ગોપીજનો ભગવાનને જાણ એ પ્રમાણે જે સંજોગન કરે છે તેનો જાણ આ પ્રમાણે છેઃ ગાયોને ચરાવવાના કામ માટે આપની પાસે પછા નોકરો છે, છતાં પણ આપ પોતે જ તેમને ચરાવવાને માટે જાવ છો. વનમાં ત્રણ પ્રકારની જમીન હોય છે. એક પર્વતરૂપ, બીજી અરણ્યરૂપ અને ત્રીજી ષ્ઠ્ઠરૂપ—ધીની, કાદવ કીચ્ચકવાળી—આ ત્રણ પ્રકારની જમીનમાં કયે કરીને પત્થર, તુલુ અને અંકુરમાંથી એક એક છેઃ અર્થાત્ પર્વતમાં પત્થર, અરણ્યમાં તુલુ અને ષ્ઠ્ઠમાં દર્બ વગેરેના અંકુર છે. અથવા તો પત્થર, તુલુ અને અંકુર એ ત્રણેય જગે ય ઠેકાણે છે. અવસાદ એટલે અસંજિતને લીધે એક જ ઠેકાણે સ્થિતિ કરવી તે. (ભગવાનના અણત્તને કાંટો લાગે ત્યારે તે ચાલી શકતા નથી અને તેથી એક જ સ્થળે તેમને સ્થિતિ કરવી પડે છે.)

આ પ્રમાણે ભગવાનને ત્યારે એક જ સ્થળે સ્થિતિ કરવી પડે છે ત્યારે અમને—ગોપીજનને—અમારા મનમાં જેવો વિચાર આવે છે કે અમે પોતે ત્યાં જઈને અમારા પોતાના હૃદયમાં જ ભગવાનના તે ચરણને સ્થાપી દઈએ. (આ પ્રમાણે ગોપીજનોને પોતાના જાવના અનુભાવને લીધે ભગવાનની વનલીલાનું જ્ઞાન છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું.)

અથવા તો મનઃકાન્ત એ પ્રમાણે સમસ્ત પદ લેવું, અને તેનો અર્થ જેવો થાય કે હે મનઃકાન્ત—ગતના કાન્ત—અમારા મનનું આપે રક્ષણ કર્યું છતાં પણ તે રહી શકતું નથી. (આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં મૂળ શ્લોકમાં મનઃકાન્ત એ પદમાંથી મનઃ એ પદની આવૃત્તિ જણાવી.) ૧૧

આ પ્રમાણે પાંચમા શ્લોકથી માંડીને તે અગીઆરમા શ્લોક સુધીમાં સાત પ્રકારનાં અનન્યપૂર્વ ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. (આ સાત પ્રકાર આ પ્રમાણે છેઃ—સાત્વિકસાત્વિક, સાત્વિકતામસ, સાત્વિકરાજસ, નિર્શુલ, રાજસસાત્વિક, રાજસતામસ, અને રાજસરાજસ.) તે પહેલાંના ચાર શ્લોકોમાં ચાર પ્રકારનાં અનન્યપૂર્વ ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (આ ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છેઃ—સાત્વિકરાજસ, સાત્વિકતામસ, સાત્વિકસાત્વિક અને નિર્શુલ.) હવે પછી કમવાર છ પ્રકારનાં અનન્યપૂર્વ ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ ચારમા શ્લોકમાં રાજસતામસી અનન્યપૂર્વ ગોપીનું વચન છે. અનન્યપૂર્વ ગોપીજનો પતિ વગેરેની આજ્ઞાને અનુસરતાં હોવાથી દિવસે વનમાં જઈને ભગવાનનાં દર્શન કરી શકે એમ નથી. (દિવસે તો તેઓ ભગવાનનાં ચુલુચાન કરીને રમણ કરે છે.) તેથી ત્યારે ભગવાન સંધ્યાકાળે શ્રીકૃષ્ણમાં પધારે છે ત્યારે અનન્યપૂર્વ ગોપીજનો તેમનાં દર્શન કરે અને તેથી તેમનામાં કામ ઉત્પન્ન થાય છે. પછીથી તેઓ રજેશુભને લીધે જનનની પ્રાર્થના કરે છે અને સત્વશુભને

ભગવાનાયાતિ તવા ભગવન્તં દષ્ટ્વા મનસિ કામો ભવતિ । તત્તો વન્ધ્યપ્રાર્થના અધરાપૃતપ્રાર્થના ચ રજસા સત્ત્વેન ચ ભવિષ્યતઃ । જનન્યપૂર્વાણાં તુ નિલ કામઃ । દિનપરિક્ષય ઇતિ ।

દિનપરિક્ષયે નીલકુન્તલૈર્વનરુહાનનં વિમ્બદાવૃત્તમ્ ।

ધનરજસ્વલં વર્ણયન્ મુહુર્મનસિ નઃ સ્મરં વીર યચ્છસિ ॥ ૧૨ ॥

દિનપરિક્ષયે સંધ્યાકાલે । ક્ષયોક્ત્યા દિને દ્વેષ્યત્વં જ્ઞાપ્યતે । રજોગુણસ્થાયં સમયા, કામલ ચ કાલઃ । નીલકુન્તલા ધ્રમરા ઇવ રસવોષકાઃ । ચે હિ મુલકમ્મલજવળ્યામૃતં પિવન્તિ તે ડહો-
ષકા મયન્તિ । અતસૌરામૃતં વનરુહવત્ કમલવત્ આનનં વિશ્રવત્, દે વીર, નઃ મનસિ સ્મરં યચ્છસિ । (સન્ધ્યાયાં નીલવર્ણરાષ્ટ્રત્વે તત્ત્રભાગ્યાત્તત્ત્વં મયતીતિ તદુત્તયા ધનરુહોક્ત્યા ચ કુણલયામત્ત્વં જ્ઞાપ્યતે । તથા ચ ત્રિચામુલેન્દુરર્ધનેતોત્તરોત્તરમધિકવિકાસયત્તમિતઃ પૂર્વમતાદશાયં

લીધે ભગવાનના અધરામૃતની પ્રાર્થના કરે છે. પરંતુ જે ગોપીજનો જનન્યપૂર્વા છે તેમનો કામ તો નિલ જ છે. અર્થાત્ જનન્યપૂર્વા ગોપીજનો નિવાહિત નથી તેથી તેઓ, પતિનો પ્રતિબન્ધ ન હોવાથી, ક્ષિપ્તે વનમાં જઈને અને રાત્રીએ ભગવાનની પાસે જઈને—આ પ્રમાણે રાત્રીદિવસ—રમણ કરે છે; તેથી તેમનો કામ પણ રાત્રીદિવસ અસ્તિત્વમાં હોવાથી નિલ જ છે. જનન્યપૂર્વા ગોપીજનો જે કે જનન્યપૂર્વા ગોપીજનોની માફક પરાધીન છે છતાં પણ તેમનો કામ નિલ છે એમ જાણવું. આ પ્રમાણે જે ગોપીજનો જનન્યપૂર્વા છે તેમનો કામ નિલ હોવાથી ભગવાન્ તેમને કામનું દાન કરતા નથી, પણ જે ગોપીજનો જનન્યપૂર્વા છે તેમને તો કામનું દાન કરવાની ભગવાનને જરૂર છે, તેથી પ્રથમ આ બારમા રસીકોમાં સંધ્યાસમયે ભગવાનનાં દર્શન થવાથી જનન્યપૂર્વા ગોપીજનોને કામ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે જનન્યપૂર્વા ગોપીજનોનો કામ પણ ભગવાન્ જ ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્ દિનપરિક્ષયે રસીકોમાં ભગવાને જનન્યપૂર્વા ગોપીજનોને કામનું જે દાન કર્યું તેનું વર્ણન છે. (તેરમા રસીકોમાં વર્તેશુભુને લીધે બાધની જે પ્રાર્થના કરવામાં આવી તેનું વર્ણન છે, અને ચૌદમા રસીકોમાં સત્ત્વશુભુને લીધે અધરામૃતની જે પ્રાર્થના કરી તેનું વર્ણન છે.)

હે વીર ! દિવસ પૂરો થતાં (સંધ્યાકાળે) કાળા કેશથી ઢંકાએલા અને ગોધનની રજવાળા કમળના જેવા સુખને ધારણ કરતા અને વારંવાર દર્શન કરાવતા આપ અમારા મનમાં કામનું દાન કરો છો. ૧૨

દિનપરિક્ષય થતાં, અર્થાત્ દિવસનો ક્ષય થતા, સંધ્યાકાળે. દિવસનો ક્ષય એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે એમ જણાવે છે કે આ ગોપીજનને દિવસ ઉપર દેવ છે. (આ રસીક ખોલનારાં ગોપીજન રાજસતામસી છે, કારણ કે તે સંધ્યાકાળની ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરે છે.) સંધ્યાકાળે રમેશુભુનો સમય છે, કારણ કે તે વખતે ગાયોને દોહવાનું અને બીજાં જોવાં કર્યોને લીધે ગોપીજનનું ચિત્ત બ્યભ અને છે; વળી સંધ્યાકાળ તમેગ્ધી કામને જાગૃત કરે છે તેથી તે તમેગ્ધુભુનો પણ સમય છે. (આ પ્રમાણે સંધ્યાકાળે રાજસતામસ સમય છે, અને તેથી તે કાળની ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરનાર ગોપીજન સંધ્યાકાળે રાજસતામસી હોય છે.) ભગવાનના કાળા કેશ ભગવાનની માફક રસને પ્રકટ કરનારા છે. જે બારેબાર ભગવાનના સુખકમળના લાવણ્યરૂપી અમૃતનું પાન કરે છે તે રસને જાગૃત કરનારા હોય છે. તેથી હે વીર ! કાળા કેશથી ઢંકાએલા વનરુહ—કમળ—ના જેવા સુખને ધારણ કરતા આપ અમારા મનમાં કામનું દાન કરો છો.

[સંધ્યાકાળે વખતે બ્યારે ભગવાનનું સુખ કાળા કેશથી ઢંકાએલું હોય છે ત્યારે તે મુખ કાળા કેશના તેજથી બ્યાસ અને છે, તેથી જોઈ અને નેત્રોમાં પણ રતાશ જણાતી નથી. તેથી મૂળ રસીકોમાં જે નીલકુન્તલૈઃ અને વનરુહાનનમ્ એ પ્રમાણે જે કહેવામાં આવેલું છે તે એમ બતાવે છે કે ભગવાનનું

પ જ્ઞાપ્યતે । તેન પ્રિયસ્ય સર્વાંશ્વસત્કિઃ સૂચિતા મયતિ । જત ઇવ જલપદં વિહાય વનપદમુછમ્ । તેન વને યાવસ્તા તો જ્ઞાપયિતું તાન્ પર્માન્ વિશ્વદેવાનનં દર્શયતીતિ ધ્યન્યતે ।) ધનેન ગોમિઃ રજસ્વલમ્ । મુહુઃ પ્રદર્શયન્ । મધ્યેમાર્ય ગચ્છન્ ચમયતઃ સ્થિતા ગોપીઃ પર્વાણેન પશ્યતિ । જતો મુહુઃ પ્રદર્શનમ્ । અગ્રે ગચ્છન્ પુનઃ પુનર્વ્યાપુટ્ય પશ્યતીતિ વા તથા । તાદમ્બર્ડનં સ્વાપેક્ષાજ્ઞાપકમિતિ સ્મરજનકમ્ । નિરન્તરવર્શનેન તત્રૈવ રસાસ્વાદનમિતિ ન સ્મરોત્પત્ત્યવસરઃ સ્યાત્ । જતો ચારવારં પ્રદર્શનં સપ્રાપ્તેઃ સંબુદ્ધમિવ મયતિ । જાદસં કૃત્વા તત્પૂરણાર્યં તન્નિગ્રહણાર્થં વા મુદ્ધમવશ્યં કર્તવ્યમ્ । તત્સૂચયન્તિ વીરેતિ । ધનેન રજસ્વલં પ શ્રમસૂચકં મયતિ । ધમનિપ્રતિશ્વાસમિરેવ । વનરુદ્ધનિતિ । ધન એવૈતત્સર્વથા ભોગ્યમ્ । જતોઽત્રૈવ સમાગમનમ્ । જનેન ગૃહે રતિં દાસ્યામીતિપક્ષો હ્યપવર્તિતઃ । વિષ્ણુરિતિ ષઙ્ગસ્કારેણ તામેવાવશ્યં સ્યાપ્યતિ । ચરિ મુલસંમાર્જનં કૃત્વા સમા-

મુખ કુવલય—રાત્રીના કમળ—જેવું છે. આ ઉપરથી જોમ જણાય છે કે પ્રિયાઓના—ગોપીજનોના મુખરૂપી ચન્દ્રના દર્શનથી ભગવાનના મુખરૂપી કુવલય—રાત્રીકમળ—ઉત્તરોત્તર અગ્રિક વિકાસ થાય છે, અને આની પહેલાં—પ્રિયાઓના મુખરૂપી ચન્દ્રના દર્શનની પહેલાં—ભગવાનનું મુખરૂપી કુવલય વિકાસ પામતું ન હતું. આથી જોમ સૂચન થાય છે કે પ્રિયની—ભગવાનની—આસક્તિ બધાંમાં છે. બધાં ગોપીજનોમાં ભગવાનની આસક્તિ હોવાથી મૂળ શ્લોકમાં જલ પદ ન વાપરતાં (વનરુદ્ધાનનમ્ જોમ) વન પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. (આનો ભાવ જોવો છે કે વનમાંથી ભગવાન પાછા આવ્યા છે છતાં પણ ગોપીજનોમાં આસક્તિ હોવાને લીધે આ રમણને માટે ફરીથી તે વનમાં પ્રવેશ કરશે. એટલે ભગવાન વનમાં જ રહેશે, તેથી તેમનું વનમાં રહેવાનું સિદ્ધ થશે.) તેથી વનમાં કુવલયની જે અવસ્થા હોય તે અવસ્થા જણાવવા માટે કુવલયના તે તે ધર્મને ધારણ કરનારા મુખનું ભગવાન દર્શન કરાવે છે જોવો ધનિ છે.]

ધન વડે, અર્થાત્ બોધન વડે, ગાયોના ચરણની રજ વડે, ભગવાનનું મુખ રજવાળું છે. આથી પ્રકારના મુખનું ભગવાન વારંવાર દર્શન કરાવતા રહે છે. ભગવાન આગેની વચમાં આલે છે, અને ઘણે બ્રાહ્મણે ઉભાં રહેલાં ગોપીજનોને વારાફરતી લુપે છે; તેથી ‘ભગવાન પોતાનું મુખ વારંવાર દર્શાવે છે’ જોમ કહેવામાં આવ્યું છે. આથી જ તો ભગવાન આગળ જતાં જતાં વારંવાર પોતાના મુખને ફેરવીને ગોપીજનોને લુપે છે તેથી ‘ભગવાન પોતાનું મુખ વારંવાર દર્શાવે છે’ જોમ કહેવામાં આવ્યું છે.

ભગવાન ગોપીજનોને વારંવાર પોતાના મુખનું દર્શન કરાવે છે અને તે રીતે પોતાની (= ભગવાનની) હાથ જણાવે છે અને તેથી ગોપીજનોમાં કામ ઉત્પન્ન થાય છે. ભગવાન જો ગોપીજનોને જોતી ટકે નિરંતર લુપે તો તે જ સમયે અને તે જ સ્થળે રસનો ભોગ થઈ જાય; તેથી કામને ઉત્પન્ન થવાનો અવકાશ રહે નહિ. આ કારણથી, ભગવાન પોતાનું મુખ ગોપીજનોને જે વારંવાર ખતાવે છે તે ગોપીજનોના કામરૂપી અગ્નિને બળે કુંકરું હોય જોમ લાગે છે. ગોપીજનોને પોતાના મુખનું વારંવાર દર્શન કરાવીને ગોપીજનોના કામરૂપી અગ્નિને કુંકીને તે કામરૂપી અગ્નિને પૂરવાને માટે અથવા તેનો નાશ કરવાને માટે ભગવાને સુંદ અવશ્ય કરવું જોઈએ જોમ ગોપીજનો વીર જો સંબોધન દ્વારા સૂચવે છે. ગણના ચરણની રજથી પુસડું બનેલું આપનું મુખ આપનો શ્રમ સૂચવે છે. આપનો આ શ્રમ અમરણથી જ નાશ પામશે, બીજાથી નહિ. આપનું શ્રીમુખ ઘનરુદ્ધ છે; અર્થાત્ વનમાં જ આપનું શ્રીમુખનો સર્વથા ભોગ કરવા જેવો છે; અને તેથી આપ અહીં વનમાં જ પધાર્યા છો. ગોપીજનો ભગવાનના મુખને વનરુદ્ધ જો પ્રમાણે વર્ણવે છે તેથી ‘હું ઘરમાં રહિતું છન કરીશ’ જો પ્રમાણે તે ભગવાન દલીલ કરે તો તેનું ખંડન થઈ જાય.

મૂળ શ્લોકમાં જે વિષય પદ છે તે જોમ સૂચવે છે કે ભગવાન બ્રાહ્મણરૂપી શ્રીમુખને તે જ

મજ્જેત્ તદા પ્રસન્નમુલ્લર્ષનાત્ જ્ઞાનં વા મવેત્ । મનસમ્બન્ધિ રજ્જિરિતિ કામ એવ ન તુ ક્રોધઃ । યથા પાત્રં ધૃત્વા તત્સ્થિતમશ્રં ભોગાર્થં દીયતે તથા મુરં ધૃત્વા તત્રત્યો રસઃ । કામાત્મા મનસિ સ્થાપ્યત્ત્વમિતિ મુજધારણસ્ય દેતુત્વમ્ । અતો મોગ્યાર્થં દત્ત્વમિતિ મોયઃ કરણીયઃ । અયં કામ આગાન્તુકમિતિ નાસ્માન્યેન પૂરણં મયતિ ॥ ૧૨ ॥

હત વત્તમા અનન્યપૂર્વાવસ્થાત્તત્ત્વોચ્ચરણધારણં પ્રાર્થયન્તિ પ્રગ્જેતેતિ ।

પ્રગતકામદં પદ્મજાર્ચિતં ધરણિમષ્ઠનં ધ્યેયમાપદિ ।

ચરણપદ્મજં જ્ઞાન્તમં ચ તે રમણ મઃ સ્તનેષ્વર્પયાધિહન્ ॥ ૧૩ ॥

અથ એ ન પૌત્રસ્ત્વં પરં પૂર્વપેક્ષયાઃ ચરણમાહત્ત્વમધિકમ્ । શુભાધાયકમેતત્ । પૂર્વં તુ

અવસ્થામાં—કાળા દેશથી દંડએકું અને ગોરવથી ધૂંસડું બનેલું મુખ એવી અવસ્થામાં—જામે છે. તે ભગવાન પોતાના મુખને ધોળને આપે તો પછી તેમના પ્રસન્ન મુખનું દર્શન કરવાથી જ્ઞાન જ થાય; અર્થાત્ આપનું શ્રીમુખ ભક્ત્યાત્મક છે, તેથી સ્નેહરસનો જ અનુભવ થાય. પણ અત્યારે આપનું શ્રીમુખ ગાયોની રંગવાળું છે તેથી જ્ઞાન અથવા સ્નેહરસનો અનુભવ થતો નથી, તેમ જ ક્રોધ પણ થતો નથી, પરંતુ કામ જ ઉત્પન્ન થાય છે.

જેમ પાત્ર ધરીને તેમાં રહેલું અન્ન ભોજને માટે આપવામાં આવે છે તેમ આપનું મુખકપી પાત્ર ભક્તોની સામે ધરીને આપ આપના શ્રીમુખમાં રહેલી કામરસ અભાસ મનમાં સ્થાયી છે. તેથી જે આ પ્રકારનું આપ શ્રીમુખ ધારણ કરે છે તે અમને કામનું જ્ઞાન કરવામાં કારણભૂત છે. સંધ્યાકાળના વખતે અપે ભોજને માટે અમને કામનું જ જ્ઞાન કર્યું, તેથી આપે ભોજ કરવો જોઈએ. આ કામ આગાન્તુક છે, આપે અમને જ્ઞાન કરેલો છે, તેથી તેનું પૂરણ થીતે કોઈ પણ પ્રકારે—ભોગ કર્યા વિના ફક્ત આધ્યાત્મિક વચેરે આપવાથી—થઈ શકશે નહિ. અર્થાત્ આપે જ આ આગાન્તુક કામનું પૂરણ ભોગ કરીને કરવાનું છે. ૧૨

જેમ પ્રગતદેહિનામ્ એ સાતમા પ્રલોકમાં અનન્યપૂર્વા ગોપીજનને ભગવાનને પ્રાર્થના કરી કે આપ આપનું ચરણકમળ અમારી છાતી ઉપર પધરાવો તેમ આ પ્રગતકામવસ્તુ પ્રલોકમાં પાશ્વર્થમાં—અન્યપૂર્વા રાજસતામસ ગોપીજન જે બારમો પ્રલોક જોડે છે તે—ગોપીજનના કરતાં ઉત્તમ, અન્યપૂર્વા રાજસરાજસ ગોપીજનો, ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે કે આપ આપનું ચરણકમળ અમારી છાતી ઉપર પધરાવો.

હે રમણ ! હે આધિને હરણ કરનાર ! અનન્યભાવે આપને શરણે આવેલા જીવોની અભિલાષા પૂર્ણ કરનારું, બ્રહ્માએ જેનું પૂજન કરેલું છે એવું, પૃથ્વીના અલંકારરૂપ, દુઃખના સમયમાં જેનું ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે એવું, કલ્યાણરૂપ આપનું ચરણાભિનંદ અમારા સ્તનો ઉપર પધરાવો. ૧૩

પ્રગતદેહિનામ્ એ સાતમો પ્રલોક અનન્યપૂર્વા ગોપીજનોનો છે, જ્યારે આ પ્રલોક અન્યપૂર્વા ગોપીજનોનો છે; તેથી આ પ્રલોકમાં યુનરુક્તિ નથી. એટલું જ નહિ પણ પહેલાંના પ્રગતદેહિનામ્ એ પ્રલોકના કરતાં આ પ્રલોકમાં ભગવાનના ચરણનું આહારત્વ અધિક છે. આ પ્રલોકમાં ભગવાનની જે ચરણનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે ભક્તોને સુષો આપનારું છે, જ્યારે પ્રગતદેહિનામ્ એ પ્રલોકમાં જે ચરણનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે તો ફક્ત એ જ કરનારું છે. (આ પ્રમાણે ભગવાનના ચરણનું જે બે પ્રલોકમાં વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તેમાં યુનરુક્તિ નથી.)

વોપનિવર્તકમ્ । દે રમણ રતિકર્ત્તઃ । નઃ સ્તનેષુ ધરણપદ્મઃજમર્પય । પ્રયોજનમાહુઃ આધિહન્ ઇતિ । આર્તિહન્ ઇતિ ધા । દ્વદશતાપઃ ચિન્તા ચ નિવારણીયા । દ્યોપકારેણૈવ તાપો ગમિષ્યતિ । અસ્માન્નિ-
ર્દ્દયે સ્થાપિતં ન વહિઃ સમાયાતિ । અતસ્ત્વયા વહિઃ સ્થાપનીયમ્ । ધરણપદ્મજ્ઞસાપિ ભગવદ્વ પદ્મુનાહ । તત્ર પ્રથમચૈવધર્મ પ્રણતકામદમિતિ । પ્રકર્ષેણ ચે નત્તા અનન્યશરણાઃ તેષાં કામદમ્ભિ-
હપિતાર્થદાટુ । દૈશ્વર્ય વયાવિધો ભવતિ । તત્રત્ત્વઃ કામઃ સત્ત્વૈર્મદીહું ન શક્યતઃ ઇતિ પ્રતત્ત્વ-
સુક્તમ્ । પદ્મજાચિન્તમિતિ ધર્મરૂપતા નિરૂપિતા । વ્રહ્મપ્રાર્યનૈવૈવાત્તાગતમિતિ । કીર્તિરૂપતામાહ ધરણિ-
મળદનમિતિ । ધરણ્યા મળદનમહાધરણરૂપં શ્રીરૂપં વા । આપદિ ધ્યેયં શ્રીરૂપં કીર્તિરૂપં વા ।
પદ્મજ્ઞસામ્યાત્ સ્વરૂપોત્કર્પ ઉક્તઃ । શન્તમં કલ્યાણતમં જ્ઞાનરૂપમ્ । આર્તિહન્નિવિસન્નોપનાત્ તે

હે રમણ, રતિ કરનાર । અમારા સ્તનો ઉપર આપનું ચરણક્રમણ પદ્મસવો. સ્તનો ઉપર
ભગવાનનું ચરણક્રમણ પદ્મસવયાની ગોપીજનો ભગવાનને જે વિનંતી કરે છે તેનું પ્રયોજન સમજાવ્યાં
ગોપીજનો કરે છે કે આધિહન્, આધિનો—મનની, હૃદયની, વ્યથાનો—નાશ કરનાર. અથવા તો
આધિહન્ ને બદલે આર્તિહન્ પણ પાઠ છે, અને તેનો અર્થ આર્તિનો—ચિન્તાનો—નાશ કરનાર એ
પ્રમાણે થાય છે. હૃદયનો તાપ અને ચિન્તા એ બેનું નિવારણ કરવાનું છે. (આપનું ચરણ ક્રમણ
જેનું છે અને કમલ તાપ દૂર કરે છે એ દેખીતી વાત છે, એટલે) આ પ્રમાણે દ્વદશ ઉપકારથી જ
અમારા હૃદયનો તાપ જતો રહેશે. આપનું જે ચરણક્રમણ અમે અમારા હૃદયમાં સ્થાપેશું છે તે બદલ
આપનું નથી, તેથી આપે આપનું ચરણક્રમણ બદલ—અમારા વશઃસ્વેણ ઉપર—સ્થાપવાનું છે,
(અને તે રીતે અમારા હૃદયનો તાપ અને ચિન્તા દૂર કરવાની છે.)

જેમ ભગવાનમાં ઐશ્વર્ય વગેરે છ શુભો રહેલા છે તેમ ભગવાનના ચરણક્રમણમાં પણ છ શુભો
રહેલા છે. તેમાં પ્રથમ ઐશ્વર્ય છે એમ પ્રણતકામદમ્—શરણે આવેલાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરનાર—એ
શબ્દમાં ગોપીજન કરે છે. ભગવાનને જે ખૂબ નમેલા છે તે પ્રવૃત્ત, અર્થાત્ અનન્ય શરણે આવેલા;
તેમના કામને—ઇચ્છેલા પદાર્થને—આપનાર ભગવાનનું ચરણક્રમણ છે. અનન્યભાવથી શરણે આવેલા
હોવાની અભિલાષા પૂર્ણ કરનાર ઉપર જ હોય છે. દાન કરવા ચોચ જે કામ—ઇચ્છેલી પદાર્થ—
ઇશ્વરના મનમાં રહેલી છે તેનું અહણ સ્તબ્ધ—જે શરણે જતા નથી એવા—હૃદયથી અર્થ શકતું નથી,
તેથી ખૂબ પ્રલોકમાં પ્રણતત્વ—ભગવાનને શરણે રહેવાનું—કહેવામાં આવેલું છે. (અર્થાત્ ભગવાન
જે ઇચ્છિત પદાર્થનું દાન કરે છે તેનું અહણ કરવાને પણ સ્તબ્ધતાનો લ્હાવ કરીને અનન્યાસપ
કરવાની જરૂર છે.)

વ્રજાસાચિન્તમ્—પ્રદક્ષી પૂજાએનું ભગવાનનું ચરણક્રમણ—એ શબ્દથી ભગવાનના ચરણક્રમણની
ધર્મરૂપતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રદક્ષી પ્રાર્થનાથી જ ભગવાનના ચરણક્રમણનું અહીં આગમન
થયું છે. (પ્રદક્ષા ભગવાનના ચરણક્રમણની ધર્મભુદિથી જ પૂજા કરે છે, ગોપીજનોની મારફત એકથી
પૂજા કરવા નથી.)

ધરણિમળદનમ્—પૃથ્વીના અલંકારરૂપ—એ પદ્મવટે ભગવાનનું ચરણક્રમણ દીર્ઘરૂપ છે એમ
ગોપીજન કરે છે. ભગવાનનું ચરણક્રમણ ધરતીનું—પૃથ્વીનું—મંડન—અલંકાર—છે અથવા તો શીલા છે.

ભગવાનનું ચરણક્રમણ દૃષ્ટામાં ધ્યાન કરવા ચોચ છે તેથી ભગવાનનું ચરણ શ્રીરૂપ અથવા
દીર્ઘરૂપ છે. (જે ધરણિમળદન પદ્મવટે ભગવાનના ચરણક્રમણની દીર્ઘતાનું અહણ કરવું હોય તો
રોગમારફિ એ પદ્મવટે ભગવાનના ચરણક્રમણની શીલાનું અહણ કરવું; પણ જે ધરણિમળદન પદ્મવટે
ભગવાનના ચરણક્રમણની શીલાનું અહણ કરવું હોય તો રોગમારફિ એ પદ્મવટે ભગવાનના ચરણક્રમણની
દીર્ઘતાનું અહણ કરવું.)

ચરણપદ્મજમિતિસમ્બન્ધનિરૂપણાદ્ વૈરાગ્યબુદ્ધિ ચ । રમણેતીટપ્રાપ્તઃ । આર્તિહૃન્નિલનિષ્ઠનિવારકઃ ।
અથ વા । યદ્યોકે પદ્મચિપ્તુપ્રકારં કરોતિ તદ્દસ્યાસેકમેવ કરોત્તિવિતિ પ્રાર્થ્યતે । પ્રણતાસુ કામં
દદાતિ । તત્પૂર્વબુદ્ધિ 'મનસિ નઃ સારં વીર ચચ્છસી'તિ । પ્રકરેણ ચસ્યેષુ વા કામં દ્યતિ રણજયતિ ।
પદ્મજેન પદ્મજયા વા અર્ચિતમૈશ્વર્યાયં કામાર્થં વા । પદ્મજૈઃ અર્ચિતમ્ । તતુલ્યં વા । અન્યવા

ભગવાનના ચરણને કમલની ઉપમા આપવામાં આવેલી છે તેથી સ્વરૂપની—ચરણની—કેદવામાં આવી છે. ભગવાનનું ચરણકમલ છાન્તમ—સૌથી વધારે કલ્યાણરૂપ—છે, અને તેથી જ્ઞાનરૂપ છે, (કારણ કે જ્ઞાન કલ્યાણરૂપ છે.)

ભગવાનને માટે કાર્તિકેશ્વર એ પ્રમાણે સંબોધન વાપરવાથી, અને તે ચરણપદ્મજમ્—આપનું ચરણકમલ—એ પ્રમાણે ચરણકમલનો ભગવાનની સાથે સંબંધ દર્શાવવાથી વૈરાગ્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ ભગવાનના સંબંધથી જ ભગવાનનું ચરણકમલ વૈરાગ્યયુક્ત છે.

ભગવાનને માટે રમણ સંબોધન વાપરવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ 'હજી વસ્તુઓ આપનાર' એમ થાય છે, અને કાર્તિકેશ્વર એ સંબોધનનો અર્થ 'અનિષ્ટ વસ્તુઓને દૂર કરનાર' એમ થાય છે. (અર્થાત્ હજી વસ્તુ મેળવવાને માટે અને અનિષ્ટ વસ્તુ દૂર કરવાને માટે બીજા કોઇનો આશ્રય ક્યાં વિના ફક્ત ભગવાનનો અથવા ભગવાનના ચરણકમલનો આશ્રય કરવો જોઇએ.)

અથવા આપનું જે ચરણારવિન્દ લોકમાં પાંચ પ્રકારનો ઉપકાર કરે છે તે ચરણારવિન્દ અમારા ઉપર પાંચ નહિ પશુ એક જ ઉપકાર કરો એમ ગોપીજન ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે. ભગવાનનું ચરણારવિન્દ જગતમાં પાંચ પ્રકારના ઉપકાર કરે છેઃ (૧) લૌકિક કામનું ખંડન કરવું, (૨) મૈત્ર્યનું દાન કરવું, (૩) શરણે આવેલાની હયાતને પૂર્ણ કરવું, (૪) અલંકરણ, શોભા આપનાર, અને (૫) ક્ષામ દૂર કરનાર. આ પાંચ ઉપકારને બદલે એક જ ઉપકાર—અમારા કલ્યાણ તાપને દૂર કરવાનો ઉપકાર—અમારા ઉપર આપનું ચરણકમળ ધરો એવી ગોપીજનની પ્રાર્થના છે. (આ પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવામાં ગોપીજનો પોતાના કલ્યાણ તાપને દૂર કરવાની પ્રાર્થના કરે છે, પોતે હચેલા પદાર્થનું દાન કરવાની પ્રાર્થના કરતાં નથી.)

જે પ્રબુત છે—અનન્યભાવથી ભગવાનને શરણે જાય છે—તેને ભગવાનનું શ્રીચુખ કામનું દાન કરે છે, અને તે વાત પહેલાં બારમા શ્લોકમાં મનસિ નઃ સારં વીર ચચ્છસિ એમાં કહેવામાં આવેલી છે, અને તેથી જ્ઞા સીમની પ્રાર્થના તો સિદ્ધ જ થઈ ગયેલી છે. તેથી આ શ્લોકમાં પ્રણતાકામદમ્ એ પદનો બીજો પ્રકાર અર્થ કરવાની જરૂર છે. પ્રબુત એટલે બહુ જ નમ્ર. આવા અતિનમ્ર ભક્તોમાં ભગવાનનું ચરણકમલ કામનું દાન—ખંડન—કરે છે. (શ્લોકનો આ પ્રમાણે ત્યારે અર્થ કરીએ ત્યારે આખા શ્લોકનો અન્યથા આ પ્રમાણે કરવોઃ—શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં જે ચાર વિશેષણો આવેલાં છે તે વિશેષણોવાળું અને પાંચ પ્રકારના ઉપકાર કરનારું આપનું ચરણકમલ અમારા તાપનું નિવારણ કરવાને માટે આપ અમારા સ્તાનો ઉપર પધરાવો.) (હવે વચ્ચાર્ચિતમ્ નો બીજો પ્રકાર અર્થ કરવામાં આવે છે.) પદ્મજ એટલે પ્રદાન; અથવા પદ્મજ એટલે લક્ષ્મી. પ્રદાનને મૈત્ર્યનું સાટે ભગવાનના ચરણકમલની સેવા કરી, અથવા તો લક્ષ્મીએ કામને માટે ભગવાનના ચરણકમલની સેવા કરી. અથવા તો પદ્મજ એટલે નખ. પદ્મ એટલે ભગવાનના ચરણરૂપી કમલ અને તેમાં ઉત્પન્ન થયેલ પદ્મજો, એટલે નખ. આ નખથી ભગવાનનું ચરણકમલ અર્ચિત—સેવાએલું—છે. (જગતમાં નખ રમી રાધે ભેજાયેલા છે, એટલે તે સંયોગી દ્રવ્ય કહેવાય છે, અને તેથી પગની સાથે નખનો સંબંધ અતિવ હોવાથી નખ પગથી છૂટા થઈ શકે છે. પરન્તુ ભગવાનના નખો અચ્ચિદાનન્દરૂપ હોવાથી સ્વરૂપાત્મક છે એટલે ભગવાનના નખોને સંયોગી દ્રવ્ય કહી શકાય નહિ; અર્થાત્ ભગવાનના નખ ભગવાનના ચરણકમલથી છૂટા થઈ શકે નહિ. આ પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ હોવા છતાં પણ આ શ્લોક બોલનારને ગોપીજનોને મુશ્કેલી ૨૧

તાનિ ચરણપદ્મજન્મં કથં પ્રાપ્નુયુઃ । ધરણ્યપિ સ્ત્રી અનલકૃતા ન મુચ્યત્ત્વં દત્તિ ત્વ્યાં પદસાપતમ્ ।
ભગવદ્દેશ્યાપિ ચરણો મહાન્, આપદિ ધ્યાનમાત્રેણૈવાપદં દૂરીકરોતીતિ । ચૈતેષાં સર્વોપકારકર્તૃ
તથાસ્માકમપિ કરોત્યિતિ પ્રાર્થના । અનેન સર્વં એવં સુરતવન્ધ્યા આશ્વિત્તાઃ ॥ ૧૩ ॥

તદનન્તરં તત્ત ઉચ્ચમાઃ પ્રાર્થયન્તે સુરતેભિઃ ।

સુરતવર્ધનં શોકનાશનં સ્થિતિવેણુના સુષ્ટુ હુમ્બિતમ્ ।

ઇતરરાગચિસ્મારણં ઘૃણાં ચિતર વીર નસ્તેઽધરામૃતમ્ ॥ ૧૪ ॥

હુમ્બણું ભગવાનના ચરણક્રમણના સંબંધને ખાટે જોટલી બધી આતિ છે કે નખ વગેરે જે ભગવાનના ચરણક્રમણના સંબંધવાળો પદ્મ છે તે જ ભગવાનના ચરણક્રમણનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરવામાં આમાં પૂર્ણ સાધન છે એમ તે ગોપીજનો માને છે; અર્થાત્ નખ ભગવાનના ચરણક્રમણમાં જન્મ પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેથી તે નખ જ આમાં પૂર્ણ સાધન છે. આ કારણથી આ ગોપીજનોએ ભગવાનના ચરણક્રમણને પદ્મજાતિત્વ એ પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે.) આ પ્રમાણે જે આનવામાં ન આવે તો તે નખ ભગવાનના ચરણક્રમણમાં જન્મ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે ? અથવા તો ભગવાનનું ચરણક્રમણ નખનુદય છે; અર્થાત્ ભગવાનના ચરણક્રમણની અતિશોભા પણ નખથી જ છે, તેથી ભગવાનનું ચરણક્રમણ જાણે નખથી અર્થિત થયેલું છે. ભગવાનના ચરણક્રમણમાં રહેલાં ધ્વજ વગેરે ચિહ્નો પણ આ પ્રકારનાં જ છે એમ જાણવું. અર્થાત્ ધ્વજ વગેરે ચિહ્નો પણ ભગવાનના ચરણક્રમણનો સંબંધ જાણવામાં પૂર્ણ સાધન છે અને તેથી ભગવાનનું ચરણક્રમણ તે ચિહ્નોથી અર્થિત થયેલું છે.

ધરણી જોટલે પૃથ્વી. આ ધરણી પણ સ્ત્રી છે. જે સ્ત્રીએ અલંકાર ધારણ ન કર્યો હોય તેનો ભોગ ધર શકે નહિ. તેથી તે ધરણી ઉપર ભગવાને ચોલાના ચરણક્રમણનું સ્થાપન કરીને ધરણીને અલંકૃત કરી. આ પ્રમાણે ભગવાનનું ચરણક્રમણ ધરણીના અલંકારરૂપ છે.

ભગવાનનું ચરણક્રમણ ભગવાનના કરતાં પણ અધિક છે, કારણ કે ભગવાનના ચરણક્રમણનું દુઃખમાં ધ્યાન ધરતાં જ તે ચરણક્રમણ દુઃખ દૂર કરે છે.

(મનતકામદમ્ એ પદવટે લૌકિક કામનું ખંડન, પદ્મજાતિત્વ એ પદવટે બ્રહ્માને ઐશ્વર્યનું અને લક્ષ્મીને કામનું દાન, ધરણીમણ્ડલમ્ એ પદવટે પૃથ્વીને અલંકૃત કરવી, અને ધ્યેયમાપદિ એ પદવટે દુઃખને દૂર કરવું—આ પ્રમાણે આર પદ વટે ભગવાનના ચરણક્રમણનાં પાંચ પ્રકારના ઉપકાર્ય વર્ણન કરવામાં આવ્યું.) જેમ આપનું—ભગવાનનું—ચરણક્રમણ બાંધાં—મલુતા વગેરે—ઉપર સર્વ ઉપકાર કરે છે તેમ અમણ ઉપર પણ આપનું ચરણક્રમણ અમારા દહયનો તાપ દૂર કરીને ઉપકાર કરી એમ આ ગોપીજનો ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. આ પ્રમાણે બધા ય સુરતજન્ધીનું આરોપથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (મનતકામદમ્ એ પદવટે ‘બાહ્ય’ સુરતજન્ધ્ય; પદ્મજાતિત્વ એ પદમાં ધમ્મજ વટે ‘વિપરીત’ જન્ધ્ય, અને પદ્મજા વટે ‘તિર્યક્’ જન્ધ્ય; ધરણી પદવટે ‘સમ’ જન્ધ્ય; અને ધ્યેયમ્ પદવટે ‘આન્તર’ જન્ધ્ય—આ પ્રમાણે સુરતજન્ધ્યા પાંચ પ્રકારનું આરોપથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.) ૧૩

ત્યાર પછી અન્યપૂર્વ રાજનજાત્રી ગોપીજનોના કરતાં પણ ઉત્તમ એવાં અન્યપૂર્વ રાજસ-રાત્રિવી ગોપીજનો શુભવર્ણમ્ એ શ્લોકમાં ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે.

દે વીર ! સુરતની વૃદ્ધિ કરનાર, શોકનો નાશ કરનાર, સ્વરવાળા વેણીની સુંખિત અને બીજા સંગોનું વિરમણ કરાવનાર આપનું અપરામૃત અમને અનપિકારીઓને દાન કરો. ૧૪

અધરામૃતં ચિતરેતિ । અત્રાપ્યધરામૃતં ગુણાવાલકમ્ । ઇતસ્ય ચતુર્ગુણત્વમેવ વિવક્ષિતમ્ । જ્ઞાનવૈરાગ્યચોરપ્રાત્નપયોગાત્ । વર્ણેશ્વર્ધમાહ સુરતત્ત્વર્ધનમિતિ । ગોપિકાસુ પરિચ્છિન્નઃ કામઃ અપરિચ્છિન્નેન સહ સંયોગે ક્ષિપ્તો મયતિ । યથા રસાઃ ક્ષુદ્રદ્રોષકા ભવન્તિ તથાપ્યં રસઃ કામોદ્રોષકઃ । કિંચ્ચ, ન કેવલમયં કામમેષ્ય ગોપયતિ કિન્તુ સર્વોનેવાન્તઃકરણદોષાભિવારયતિ । અતઃ શોકનાશકત્વં જ્ઞાનવૈરાગ્યરૂપતા ચ નિરૂપિતા । દેશ્વર્ધર્ધનરૂપતા ચ । યચોરૂપતામાહ । સ્વરિતો નાદયુક્તો યો વેણુઃ, તેન સુપ્તુ ચુન્નિતમિતિ । યચો હિ નાદશ્ચૈઃ કીર્તયેતે । વેણુશ્ચ પરમમક્ષ્ણુરિતિ તેનાપિ ચુન્નિતત્વમેવ ન હુ પીઠમ્ । હૃતરાગવિસ્મારણમિતિ મિથો રૂપમ્, સા હિ સર્વં વિષ્ણારયતીતિ । સ્વતઃ પુરુષાર્થત્વેન પ્રમેયવલ્લુપ્તમ્ । પૂર્ણેણ પ્રમાણવલ્લમ્ । શોકનાશનમિતિ પલ્લવલ્લમ્ । સુરતત્ત્વર્ધનમિતિ સાધનવલ્લમ્ ।

આપતું અધરામૃત અમને આપો એમ આ અન્યપૂર્વા રાગસસાત્પિક્ષી ગોપીજનો ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. આ રસોકમાં પણ પૂર્વે રસોકની માફક ભગવાનનું અધરામૃત શુદ્ધ આપનારૂં છે. (આક્રમા રસોકમાં વર્ણન કરવામાં આવેલું અધરામૃત દોષ દૂર કરનારૂં છે, બચારે આ રસોકમાં વર્ણન કરવામાં આવેલું અધરામૃત શુદ્ધ આપનારૂં છે; એટલે આ રસોકમાં આક્રમા રસોકના અધરામૃતની પુનરુક્તિ નથી.) આ અધરામૃતમાં ચાર શુણ્ણુનું જ વર્ણન કરવાની ઇચ્છા છે, કારણ કે અહીં જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો ઉપયોગ નથી. તેથી આ રસોકમાં અધરામૃતના ઐશ્વર્ય વગેરે ચાર શુણ્ણુનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. અધરામૃતના ઐશ્વર્યશુણ્ણુનું વર્ણન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે સુરતત્ત્વર્ધનમ્, બચારે ગોપિકાઓમાં રહેલા પરિચ્છિન્ન કામનો ભગવાનના અપરિચ્છિન્ન સ્વરૂપ સાથે સંયોગ થાય ॥ બચારે તે પરિચ્છિન્ન કામ ક્ષિપ્ત થાય છે. જેમ આયુર્વેદની રસ ઔષધિઓ ભૂખને બચૂત કરે છે તેમ ભગવાનનો આ અધરાસ કામને બચૂત કરે છે. વળી, ભગવાનનો આ અધરાસ ફક્ત કામને જ પોષે છે એમ નથી, પરંતુ અન્તઃકરણના બધા દોષોનું નિવારણ કરે છે. તેથી ભગવાનનું અધરામૃત શોકનાશક છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને તે રીતે અધરામૃત જ્ઞાનરૂપ અને વૈરાગ્યરૂપ છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. અથવા તો સુરતત્ત્વર્ધનમ્ એ પદવડે અધરામૃતના ઐશ્વર્યશુણ્ણુ અને શોકનાશનમ્ એ પદવડે પ્રમેયશુણ્ણુ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

અધરામૃતના યશરૂપી શુણ્ણુ વર્ણન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે સ્વરિતવેણુના સુપ્તુ ચુન્નિતમ્, સ્વરિત એટલે નાદયુક્ત જે વેણુ, તેનાથી ભગવાનનું અધરામૃત સારી રીતે ચુન્નિત થયેલું છે, કારણ કે નાદ ભણનારાઓ જ મશરૂં કીર્તન કરે છે. વેણુ ભગવાનનો પરમભક્ત છે એટલે તેણે પણ ભગવાનના અમૃતરસનું સુંબન જ કર્યું, પણ પાન કર્યું નહિ. (અર્થાત્ પરમ ભક્ત નાદયુક્ત વેણુ અધરામૃતનું સુંદર સુંબન કરીને અધરામૃતના ચણતું જ્ઞાન કરે છે.)

અધરામૃતના શ્રીરૂપી શુણ્ણુ વર્ણન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે હૃતરાગવિસ્મારણમ્. આ પદવડે અધરામૃતના શ્રીરૂપી શુણ્ણુ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે શ્રી—લક્ષ્મી—સર્વનું વિસ્મરણ કરાવે છે (અને તે જ પ્રમાણે ભગવાનનું અધરામૃત પણ જીવ બધા ય રાગોનું વિસ્મરણ કરાવે છે.)

ભગવાનનું અધરામૃત પોતે જ પુરુષાર્થરૂપ છે, અને તેના વિષે સુરતત્ત્વર્ધનમ્ વગેરે ચાર વિશેષણો વડે પ્રમાણ, પ્રતિય, સાધન અને ફલ એ ચારનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.) તેમાં હૃતરાગવિસ્મારણમ્ એ વિશેષણ વડે સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ અધરામૃતના પ્રમેયભવનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેની પહેલાંના સ્વરિતવેણુના સુપ્તુ ચુન્નિતમ્ એ વિશેષણ વડે અધરામૃતના પ્રમાણભવનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, શોકનાશનમ્ એ પદ વડે અધરામૃતના ફલભવનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને સુરતત્ત્વર્ધનમ્ એ પદ વડે અધરામૃતના સાધનભવનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (કૃષ્ણોપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે વંશસ્તુ ભગવાન રુદ્રઃ, વેણુ રુદ્રરૂપ છે; અને વેદઃ શિક્ષા શિવો વેદઃ એ શ્રુતિમાં-શિવને વેદરૂપ તરીકે

અર્થે ચતુર્વિધપુરુષાર્થપ્રશ્ન સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપમ્ । નૃણામસાકમનપિકારિણાં દુર્લભપુરુષાર્થાનાં વા યદ્યપીરં
દેયં ન ભવતિ તથાપિ વિતરણુષેન દાણં શક્યતઃ ક્વચિત્ વિતરેત્યુક્તમ્ । વીરેતિ સમ્બોધનાત્ શૌર્યં માન્યયા
સંભવતીતિ નિરૂપિતમ્ ॥ ૧૪ ॥

અર્થે ત્રિવિધા નિરૂપ્ય, પુનઃસામસઃ ત્રિવિધા નિરૂપ્યન્તે । દેવનિન્દિકાઃ સાત્ત્વિકતામસાઃ ।
મગધત્રિન્દિકાઃ વામસતામસઃ । સ્વનિન્દિકા રાજસવામસઃ ક્ષત્રિ । અટતીયી ।

અટતિ યદ્ધવાનહિ કાનનં શુદિયુગાયતે ત્વામપદ્યતામ્ ।

કુદિલકુન્તલં શ્રીમુખં ચ તે જહ હવીક્ષતાં પદમકૂલ્લ દશામ્ ॥ ૧૫ ॥

વર્ણવવામાં આવ્યા છે. તેથી વેણુનાદ વેદરૂપ છે, અને વેદ સ્વતઃપ્રમાણ હોવાથી વેણુનાદ પણ
સ્વતઃપ્રમાણ છે. આ પ્રકારે સ્થિતિ વેણુ સ્વતઃપ્રમાણ વેદાત્મક હોવાથી પ્રમાણરૂપ છે અને તેનાથી
હત્તરરાગવિસ્તારરૂપ પ્રમેયજ્ઞાન થાય છે, એટલે હત્તરરાગવિસ્તારમ્ એ પદ પ્રમેયજ્ઞાનનું વર્ણન કરે છે.
સ્થિતિવેણુરૂપી પ્રમાણથી હત્તરરાગવિસ્તારરૂપ એ પ્રમેયજ્ઞાન થાય છે તેનું ફલ શોકનાશનમ્ છે, તેથી
શોકનાશનમ્ એ પદ ફલજ્ઞાનનું વર્ણન કરે છે. આ શોકનાશનરૂપી ફલને સિદ્ધ કરવાને માટે સાધનની
જરૂર રહે છે અને તે સાધન સુરત્તવર્ધનમ્ એ પદવડે કરેવામાં આવેલું છે.) આ પ્રમાણે અધરામૃત
સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ છે અને આર પ્રકારનો પુરુષાર્થ આપનાર છે. (ભગવાનનું અધરામૃત આર પ્રકારનો
પુરુષાર્થ આપનાર છે એમ સુરત્તવર્ધનમ્ ઇલાદિ આર વિશેષણો સૂચવે છે. સુરત્તવર્ધનમ્ કામનું, શોકનાશનમ્
મોક્ષનું, સ્થિતિવેણુના સુષુપ્ત સુમ્મિતમ્ ધર્મેનું અને હત્તરરાગવિસ્તારમ્ અર્થનું નિરૂપણ કરે છે, અને આ
રીતે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ આર પુરુષાર્થોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.)

અને કેવળ નુ છીએ, અનધિકારી છીએ, અથવા તો બધા પુરુષાર્થ અમને દુર્લભ છે તેથી ને કે
આપનું સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ આર શુદ્ધોવાળું અધરામૃત અમને આપવા યોગ્ય નથી છતાં પણ આપના
વિતરણુ—દાન—શુદ્ધને લીધે તે અધરામૃતનું દાન અમને કરી શકાય એમ છે. આ હેતુથી ગોપીજનોએ
વિતર—દાન કરો—એ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી. (અનધિકારી, નિરસાધન, હુલોને પણ ભગવાન
પોતાનામાં રહેલા વિતરણુ—દાન—શુદ્ધથી પરમ પુરુષાર્થ આપે છે, તેથી વિતરણુધર્મ ભગવાનના અધિક
ઉત્કર્ષનું સૂચન કરે છે.)

ભગવાનને વીર એ પ્રમાણે ને સંજોધન કરવામાં આવ્યું છે તેનો ભાવ એવો છે કે ભગવાનનું
શૌર્ય બીજે પ્રકારે સંભવતું નથી. અર્થાત્ આપ આપના અધરામૃતનું અમને દાન કરશો તો જ આપનું
શૌર્ય સંભવશે, અન્યથા નહિ જ. ૧૪

આ પ્રમાણે ૧૨-૧૪ એ ત્રણ શ્લોકોમાં અન્યપૂર્વા સત્સ ગોપીજનોના તામસ, રાજસ અને
સાત્ત્વિક એ ત્રણ પ્રકારનું વર્ણન કરીને હવે ૧૫-૧૭ એ ત્રણ શ્લોકોની અંદર અન્યપૂર્વા તામસ
ગોપીજનોના સાત્ત્વિક, તામસ અને રાજસ એ ત્રણ પ્રકારનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. દેવની નિન્દા
કરનાર ગોપીજનો સાત્ત્વિકતામસ છે, ભગવાનની નિન્દા કરનાર ગોપીજનો તામસતામસ છે અને
પોતાની નિન્દા કરનાર ગોપીજનો રાજસતામસ છે. હવે અટતિ એ શ્લોક અન્યપૂર્વા તામસસાત્ત્વિક
ગોપીજનો બોલે છે:—

આપ ન્યારે દિવસે વનમાં પધારો છો સારે આપનાં દર્શન નહિ
શવાથી અમને એક સાલ પાલુ યુગ ભેળી લાગે છે. અમે ન્યારે વાંકા
દેશવાળા યીચુખનું દર્શન કરીએ છીએ સારે નેત્રોની પાંખ કરનાર બ્રહ્મા
અમને જાલ લાગે છે. ૧૫

મવાચ અહિ કાનનં ચદટતિ, તત્ર દિવસે ત્રુટિઃ યુગાયતે । તત્ર નિમિત્તં ત્વામપદ્યતા-
નિતિ । યદા પુનઃ પશ્યામઃ, તદા કુટિલકુન્તલં શ્રીમુખં તે સદીક્ષતાં નોડ્યામઃ યઃ પદ્મકુદ્
ગ્રહા સ જહઃ । યયા દેવાનાં પદ્મ ન કરોતિ, જલૌકિકદ્રુત્વાત્, તદપેક્ષ્યાપ્યસલૌકિકદ્રુત્વાદ-
સ્માકમપિ પદ્મકરણમનુચિત્મ્ । જલોડ્નુચિત્કરણાત્ જહઃ । દેવા હિ વહુકાલં જીવન્તિ તથા વચમપિ
ત્રુટિર્યુગાયતે इति । ત્રુટિશ્ચ્વોડ્નિવામ્ । યદિ સાર્થકં ગમનં ભવેત્ તથાપિ ન કાચિચિન્તા । પરમહિ
કાનનમેવાટતિ, ન તુ કાનને કચ્ચન પુરુષાર્થઃ । અભ્યાસં ચ ન વહિર્ગમનં સંભવતિ । એવં દેવલં
મગવતા સંપાદિતમ્ । મૂર્ખો ગ્રહા તાદૃશીનાં પદ્મકુત્ ॥ ૧૫ ॥

તદપેક્ષયા હીના આહુઃ પતીતિ ।

પતિસ્તુતાન્વયઆતૃવાન્ધવાનતિચિલ્લુપ્તે સેડ્ન્યચ્યુતાગતાઃ ।

ગતિવિદસ્ત્ત્વોક્તિમોહિતાઃ કિત્તવ યોપિતઃ કસ્યજેન્નિશિ ॥ ૧૬ ॥

આપ ન્યારે દિવસે વનમાં ફરો છો ત્યારે ત્રુટિ—એક પગ—યુગ જેવી લાગે છે. એક પગ યુગ
જેવી લાગે ॥ તેનું કારણ જણાવતાં ઓપીજનો કહે છે કે ત્વામપદ્યતામ્, આપનાં દર્શન નહિ થવાથી.
પણ ન્યારે અમે આપનાં દર્શન કરીએ છીએ ત્યારે આપના વાંકા કેશવાળા શ્રીમુખનાં દર્શન થતાં અમને
લાગે છે કે અમારી આંખોની પાંપણો કરનાર પ્રહ્લા જડ છે. (અમે ન્યારે આપના શ્રીમુખનાં દર્શન કરીએ
છીએ ત્યારે અમારી આંખોની પાંપણો વચ્ચે નડવાથી આપનો વિરહ થાય છે, અને તેથી આંખોની
પાંપણો કરનાર પ્રહ્લા અમને જડ લાગે છે.) જેમ દેવો અલૌકિક દ્રશ્ય હોવાથી પ્રહ્લા તેમની આંખોને
પાંપણો કરતા નથી, તેમ અમારી પણ આંખોને પાંપણો કરવી ચોચ નથી, કારણ કે દેવોનાં કરતાં અમે
વધારે અલૌકિક દ્રશ્ય છીએ. તેથી પ્રહ્લાએ અમારી આંખોને જે પાંપણો કરી છે તે અયોચ્ય છે, અને તેથી
તે જડ છે. દેવો ખરેખર લાંબા કાળ સુધી છાંબે છે, તેમ અમે પણ લાંબો કાળ છાંબીએ છીએ, કારણ કે
ત્રુટિર્યુગાયતે, એક પગ યુગ જેવી થાય છે. ત્રુટિ શબ્દ નડતિ અને નાન્યતરતિનો છે. તે આપનું
વનમાં પધારવાનું સાર્થક થતું હોય તો તો અમને કોઈ ભતતી ચિન્તા નથી; પરંતુ દિવસે વનમાં જ
આપ ફરો છો, અને વનમાં કોઈ ભતતી પુરુષાર્થ નથી. અમારું ઘરની બહાર જવું ચંપવતું નથી. (દિવસે
આપ પ્રયોજન વિના વનમાં ફરો છો, તે વખતે અમને આપનાં દર્શન થતાં નથી અને અમે ઘરની બહાર
જઈ શકતાં નથી, તેથી એક પગ પણ યુગ જેવી લાંબી થાય છે, સાચંકાએ અમને આપના શ્રીમુખનાં
દર્શન થાય છે. આ પ્રકારે અમે અલૌકિક પદાર્થનાં દર્શન કરનારાં છીએ અને હીંમે ક્ષણ છાંબનારાં છીએ.
એટલે) આ પ્રમાણે લગવાને તો અમને દેવ જેવાં બનાવેલાં છે (પણ સાચંકાએ આપના શ્રીમુખનાં દર્શન
કરતી વખતે અમારી આંખોની પાંપણો દર્શનમાં આડે આવે છે) તેથી અમારી આંખોની પાંપણો
કરનાર પ્રહ્લા મૂર્ખ છે. (આ શ્લોકમાં પ્રહ્લાદેવની નિન્દા કરવાથી આ શ્લોક બોલનાર ઓપીજનો
તામસસ્થાત્વિક છે.) ૧૫

અન્યપૂર્વા તામસસ્થાત્વિક ઓપીજનોથી ઉત્તરવી કોટિનાં અન્યપૂર્વા તામસસ્થાત્મક ઓપીજનો પતિ
ધંધાદિ શ્લોકમાં ભગવાનની નિન્દા કરે છે:—

પતિ, પુત્ર, વંશ, ભાઈ, બાન્ધવો (જેમનું ઉદ્ધવન થઈ શકે નહિ
એવાં) આ બધાંનું ઉદ્ધવન કરીને, હે અચ્યુત !, ગતિને બાલુનાર એનાં
અમે આપ ગતિ બાલુનારની પાસે આપ્યાં છીએ; આપ ગતિ બાલુનારના
ઉચ્ચ ગાનથી મોહિત થએલી સીઓનો, હે કિતવ—કપટી—, રાત્રીએ
કોણે ભાગ કરે ! ૧૬

હે અન્યુત, સ્વતઃ પામનિવૃત્તિમયરહિત । પતિઃ, સુતાઃ, અન્વયો વંશઃ, આતરઃ, ચાન્ધવાઃ સંવન્ધિનાઃ, પતે સર્વથા અવિલક્ષ્યાઃ, તાનપ્યતિવિલક્ષ્ય તે અન્તિ સમાગતાઃ । ત્વં સર્વેષાં ગતિં જાનાસીતિ ગતિવિત્ સર્વેર્થાવલી ગતિઃ સંગાથતે વાં મયાનેવ દાસ્યતીતિ । પરં ॥ ગતિ-વિદઃ તેષાં મજ્જને ભગવદ્ગજને વ તારતમ્યવિદઃ । કિન્ન, તથા હઝીતેન વ મોહિતાઃ । અતો મોહ-વિત્વા સમાનીય ઉમયગ્રંથાર્થમરણ્યે નિશિ યોપિતઃ કસ્યજેત્ । સર્વદેવ ત્રિયો ॥ ત્યાગ્યાઃ । મુતરામરણ્યે । મુતરાં નિશિ । યદર્થં યા સમાહુતાઃ, વદપ્યવદત્ત્વેભિપ્રાયેણ સમ્બોધનમ્ । કિતવાનાં વયં સંવન્ધિન્યઃ । અતોઽસ્માકં હેપુ વ પ્રવેશઃ ॥ ૧૬ ॥

હે અન્યુત ! સ્વતા ક્રમની નિવૃત્તિના અર્થથી સહિત ! (અર્થાત્ ભગવાન્ વિનાના બીજા કોઈનો કામ નિવૃત્ત અર્થજન્ય છે ત્યારે તે બીજા પોતે જ તે લીલામાંથી નિવૃત્ત અર્થજન્ય છે, પરન્તુ ભગવાન્ પોતે પોતાની લીલામાંથી કોઈ પણ વખત નિવૃત્ત થતા નથી, પ્રરણ કે તેમનો પોતાનો કામ નિવૃત્ત થતો નથી.) પતિ, પુત્રો, અન્વય એટલે વંશ, લાઇઓ, બા-ધનો એટલે સર્ગાન્ધાલાઓ; આ બધાંઓનું ઉલ્લંઘન સર્વથા થઈ શકે નહિ, છતાં તેમનું પણ અતિ ઉલ્લંઘન કરીને આપની સગીર અમે આપેલાં છીએ. આપ સર્વની ગતિને જાણે છે એટલે આપ ગતિવિત્ છે, કારણ કે જ્યાં જેટલી ગતિ સંપાદન કરે છે તેટલી ગતિ આપ જ આપણો. અથવા તો અમે ગતિવિત્—ગતિને બહુનાશ—છીએ, કારણ કે પતિ વગેરેનું ભજન અમે ભગવાનનું ભજન એ જે પ્રકારના ભજનનું અમે તારતમ્ય બાણીએ છીએ.

વળી, આપના ઉચ્ચ જ્ઞાનથી અમને મોહ થયો. (આપ ગતિ બહુનાર છે અને અમે પતિ વગેરેનું ભજન અને આપનું ભજન એ બેની તારતમ્યરૂપી ગતિ બહુનાશ છીએ. તેથી ગતિજ્ઞાનને લીધે અમે આપના ઉચ્ચ જ્ઞાનથી થયેલા મોહને લીધે જામે આપની પાસે આવ્યાં છીએ.) તેથી અમારામાં મોહ ઉત્પન્ન કરીને, અમને અહીં બાણીને, પતિવગેરેથી અને આપનાથી એમ જે ય બાણીથી બંધ કરવાને માટે, અવશ્યમાં સગીરે અમે ઓળોળો (આપના વિના બીજા) કોણ ત્યાગ કરે ? હુમ્મશાં જ શ્રીઓ ત્યાગ કરવા મોઝ નથી; તેમાં ય ખાસ કરીને વનમાં, તેમાં પણ ખાસ કરીને સગીરે. (ભગવાન્ ગોપીજનોનો અરણ્યમાં સગીરે ત્યાગ કરે છે તેથી તેમને કિતવ—કપટી—કહેવામાં આવે છે, કારણ કે કપટી લોકો અરણ્યમાં છેતરીને ત્યાગ કરે છે. કિતવ એ સંયોધનનું બીજું પણ તાત્પર્ય છે એમ જણાવતાં કહે છે કે) અથવા તો જે વસ્તુને માટે આપે અમને અહીં બોલાવ્યાં તે વસ્તુ જ અમને આપ્યા વિના અમારો ત્યાગ કરો છે—આ અભિપ્રાયથી ગોપીજનો ભગવાનને કિતવ એ પ્રમાણે સંયોધે છે.

અથવા તો મૂળ પ્રલોકમાં કિતવવોપિતઃ એમ એક સમસ્ત પદ હેતુ. અમે તો કિતવોના—કપટી ગોપીના—માત્ર સંબંધવાળાં છીએ, અમે તેમની સ્ત્રીઓ, પત્ની, નથી; અને તેથી અમારો તેમનામાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. (ગોપીજનો ભગવાનને કિતવ ન કહેતાં પોતાના પતિને કિતવ કહે છે અને પોતાની ભત્રીને કિતવવોપિતઃ કહે છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે:—ગોપીજનો કહે છે કે કિતવો—ગોપો—સાથે અમારો માત્ર સંબંધ જ છે, અમે તેમની પત્નીઓ નથી અને તેમણે અમારો ભોગ કર્યો નથી, કારણ કે અમારો ભોગ ફક્ત ભગવાન્ જ કરી શકે છે. ગોપોને તો ફક્ત અભિમાન જ છે કે અમે ગોપીઓના ધણી છીએ. જેમ રાસ વખતે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે હતાં છતાં પણ યોગમાયાના મોહથી ગોપો માનવા લાગ્યા કે અમારી સ્ત્રીઓ અમારી પાસે જ છે, તેમ હુમ્મશાં ગોપોને યોગમાયાના મોહને લીધે ફક્ત અભિમાન જ રહે છે કે ગોપીઓ અમારી પત્ની છે અને અમે તેમના પતિ છીએ, પરંતુ ગોપો ગોપીઓનો ભોગ કરતા નથી. ગોપીજનોને પુત્ર વગેરે જે પ્રલ થઈ તે તો અતીક્રિક પ્રકારવતે ભગવાનની દાસ જ થઈ છે. ગોપો ગોપીઓના પતિ નથી છતાં ગોપીઓ તેમને પોતાના પતિ તરીકે જે સ્વીકારે છે તે તો રસના પોષણને માટે જ, કારણ કે ‘રસ બીજાની સ્ત્રીમાં જ સિદ્ધ થાય છે’ એવો વાતસ્યાયન મુનિનો સિદ્ધાન્ત છે. તેથી વાસ્તવિક રીતે ગોપીજનોનો ભોગ કરવા એકલા ભગવાન્ જ યોગ્ય છે એવો સિદ્ધાન્ત છે.) ૧૬

તત્ત્વત્તા આત્માન્નેવ મિન્દન્તિ રહસીતિ ।

રહસિ સંવિદં હૃદયોદયં પ્રહસિતાનનં પ્રેમવીક્ષણમ્ ।

બૃહદુરઃ શ્રિયો વીક્ષ્ય ધામ તે મુહુરતિસ્પૃહં મુહ્યતે મનઃ ॥ ૧૭ ॥

નો મનઃ અતિસ્પૃહં સત્ મુહ્યત્ત ઇતિ । તત્ત્વ કારણત્રયં ગુણત્રયસદ્ધિત્વમ્ ।

ચાકર્યં હાસ્યમુરચ્ચૈવ કામાનન્દાધિકારિણઃ ।

રહસિ વકાન્તે યા સંવિદ્ જ્ઞાનં વા પૂર્વવત્ । હૃદયસ્ય કામસ્ય હૃદયો યેન તાદૃશમ્ । પ્રહ-
સિતપુસ્કમાનનં પ્રેમપૂર્વકં વીક્ષણં ચ વક્તિન્ । શ્રિયો ધામ બૃહદુરઃ । ભગવદ્વપ્સ વા પદ્મગલ્પ-
મુચ્યતે । રહસિ સંવિદો યસ્માદિતિ । વક્તાદૃશં સ્વામ્ । હૃદયસ્ય હૃદયો યસ્માત્ । પ્રહસિતમાનનં

અન્યપૂર્વા તામસતામસ ગોપીજન કરતાં ઉત્તમ અન્યપૂર્વા તામસરાજ્ય ગોપીજનો રહસિ એ
સ્ત્રીક્રમાં પોતાની જાતને જ નિન્દે છે:—

કામને ઉદ્દીપન કરનારી આપની એકાન્તની વાતચીત, પ્રેમપૂર્વક
કટાક્ષવાળું હસતું આપનું શીખ, અને શ્રીના ધામરૂપ આપનું વક્તૃત્વ—
એ ત્રણનાં ખૂબ દર્શન કરીને અતિશય સ્પૃહાવાળું અમારું મન વારંવાર
મોઢ પામે છે. ૧૭

અમારું મન ઘણું ઇચ્છાવાળું છે અને તે મોઢ પામે છે. ત્રણ શુભ સંકિત ત્રણ કારણને લીધે અમારું
મનને મોઢ થાય છે: વાક્ય, હાસ્ય અને વક્તૃત્વ એ ત્રણ અનુક્રમે કામ, અનન્દ અને અધિકારીનો
બોધ કરે છે. (મધુરતા, મનોહર વાક્યો અને નિહાનોને આનન્દ આપનાર: આ ત્રણ શુભો વાક્યના છે.
આ ત્રણ શુભવાળું ભગવાનનું વાક્ય, હાસ્યવાળું મુખ અને વક્તૃત્વ એ ત્રણ મનને મોઢ પમાડવાનાં
કારણો છે. અથવા તો વાક્ય, હાસ્ય અને વક્તૃત્વ એ ત્રણ મોઢનાં કારણો છે અને તે દરેક કારણને
એક શુભ છે: વાક્યનો શુભ હૃદયોદયમ્, કામને જગાડનાર; હાસ્યનો શુભ પ્રેમવીક્ષણમ્, પ્રેમપૂર્વક
કટાક્ષવાળું; અને વક્તૃત્વનો શુભ શ્રિયો ધામ, શીનું સ્થાન; આ પ્રમાણે ત્રણ કારણોના એકંદરે ત્રણ
શુભો છે. બન્ધ વગેરેનું જ્ઞાન આપવાથી વાક્ય કામને જાગૃત કરે છે, હાસ્ય અનન્દ ઉત્પન્ન કરે છે
અને હૃદયનું ધામ હોવાથી વક્તૃત્વ અધિકારીઓનો બોધ કરે છે.)

રહસ્યાં—એકાન્તમાં—એ સંવિત્—વાક્ય અથવા પૂર્વવત્ જ્ઞાન.—(એકાન્તમાં જ્ઞાન એ વાક્યે
ધ્યાયે તે વાક્ય રહસિસંવિત્ કહેવાય છે. અર્થાત્ જ્યારે વાક્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવે ત્યારે જેમ
વાક્યમાં મધુરતા વગેરે ત્રણ શુભો ભેદમાં આવે છે તેમ તે વાક્યથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનમાં પણ એ ત્રણ
શુભો ભેદમાં આવે છે. અર્થાત્ જ્ઞાન પણ પૂર્વવત્, વાક્યના જેવું જ, છે.) હૃદયનો—કામનો—હાસ્ય
જેનાથી થાય છે તે વાક્ય હૃદયોદયમ્ છે. હાસ્યવાળું મુખ, જેમાં પ્રેમપૂર્વક કટાક્ષ છે. ભગવાનનું
મોઢું વક્તૃત્વ હૃદયનીજનું ધામ છે.

અથવા તો ભગવાનનું સ્વરૂપ છ શુભોવાળું છે જેમ આ સ્ત્રીક્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે.
(રહસિસંવિદમ્, હૃદયોદયમ્, પ્રહસિતાનનમ્ અને પ્રેમવીક્ષણમ્ એ ચારમાં બહુમીલિ સમાય છે
અને તે ભગવાનના સ્વરૂપનાં ચિરોપલો છે. બાકીના બે શુભો બૃહદુરઃ અને શ્રિયો ધામ છે.) એકાન્તમાં
એવિત્—વાક્ય—છે જેમાંથી ભેદા આપને (ભેદને,) કામને હૃદય છે જેમાંથી, હાસ્યવાળું મુખ છે
જેમનું, પ્રેમપૂર્વક કટાક્ષ છે જેમાંથી, (જેવા આપને ભેદને,) મોઢું વક્તૃત્વ અને હૃદયનીજનું ધામ જે
બે ભેદને (અમારું મન મોઢ પામે છે.) (રહસિસંવિદમ્ માં ભગવાનના વાક્યનું કથન છે અને
ભગવદ્વાક્ય તો સ્પષ્ટ પ્રમાણરૂપ જ છે. હૃદયોદયમ્ માં પ્રવેશવાનું કથન કર્યું છે, કારણ કે ભગવાનના

યસ્ય । પ્રેમપૂર્વકં વીક્ષણં યસ્ય । વૃહદુરઃ શ્રીધામ પ વીક્ષ્ય । પ્રમાણાદિપલરૂપતા મગમદ્રૂપે નિરૂ-
પિતા । વદ્ધસિ પ સ્વસ્થિત્યર્થે યસ્યઃ શ્રીઞ્ચ નિરૂપિતા । મુદ્ધવર્ણોત્તેનૈવ પ્રદ્ધસિતગુણત્વાત્ પૂર્વસિતમાયઃ ।
તતઃ કામઃ । પ્રેમવીક્ષણેન પ તસ્ય સ્થિતીકરણમ્ । તતઃ સ્વયોગ્યતા । તતો મોગપાતુર્યં પ્રથમવિદેષ-
ણેન । एवं सर्वं भविष्यतीति अतिस्पृहायुक्तं मनः मुह्यते फेवलं मोदं प्राप्नोति पदार्थालानात् मुहु-
र्मूर्च्छा समायातीति जीवनमरणान्वतराभावात् पिण्जीवनमित्यर्थः ॥ ૧૭ ॥

પુનરનન્યપૂર્વાં ઇતાવત્કાલં મનોરથામિનિવિષ્ટા કિષ્કિત્વાર્યયતે વ્રજવનૌકસામિતિ ।

व्रजवनौकसां व्यतिरंगं ते वृजिनहृदयलं विश्वमङ्गलम् ।

त्यज मनाकं च भस्वत्સ્પृहात्मनां स्रजनहृदुजां यन्निપૂદનમ્ ॥ ૧૮ ॥

અમાણરૂપ શૃંગારરસવાળાં વાક્યોથી કામના ઉત્પન્ન જ સ્થાન થાય છે. પ્રદ્ધસિતાનનમ્ માં સાધનનું વર્ણન છે, કારણ કે આવા હાસ્યવાળું ભગવાનનું શ્રીમુખ અર્ધાં રૂળો સાધી શકે છે. પ્રેમવીક્ષણમ્ માં ફેલું વર્ણન છે, કારણ કે ભગવાન પ્રેમપૂર્વકે ભક્તો તરફ લુપ્તે એ જ વાત ફેલ તરીકે સિદ્ધ કરવાની છે.) આ અમાણે આર વિશેષણો વડે ભગવાનના સ્વરૂપમાં અમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફેલ એ આર પ્રકારના બાળનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. આ પ્રલોક બોલનારાં ગોપીજનોને ભગવાનના વક્ષસ્થલ ઉપર સ્થિતિ કરવાને માટે વૃહદુરઃ એ પદવડે યશનું નિષ્પણ કરવામાં આવ્યું છે (ભગવાનનું વક્ષસ્થલ મોઢું છે અને મોઢું વક્ષસ્થલ યશનું સ્થાન કરે છે એમ સાચ કહે છે. એટલે વૃહદુરઃ એ પદ વડે યશનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે); અને ક્રિયો ધામ એ પદ વડે શ્રીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ભગવાનના હાસ્યબુદ્ધિ યુગ્મનું દર્શન કરતાંની આલે જ આ ગોપીજનોની પૂર્વ સ્થિતિ નદ્ર ઘર્ષગર્ભ (ગોપીજનોને જે પહેલાં માન હતું તે ભગવાનના હાસ્યવાળા મુખનું દર્શન કરવાથી જનું રહ્યું. હાસ્ય એ માયા છે તેથી ગોપીજનોનું માન નદ્ર ઘર્ષ ગયું અને તેમને ભગવાનને માટે પરમ ઉલ્લેખઃ ઘર્ષ. આ અમાણે મહાસિતાનનમ્ એ પદવડે ગોપીજનોનું માન જનું રહ્યું એમ કહેવામાં આવ્યું.) પછી હ્રન્નચોદયમ્ એ પદવડે કામનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું અને પ્રેમવીક્ષણમ્ એ પદવડે તે કામ સ્થિર કરવામાં આવ્યો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. પછી વૃહદુરઃ ક્રિયો ધામ એ સપદો વડે ‘ભગવાનના મોઢા વક્ષસ્થલ ઉપર સ્થિતિ કરવાને માટે અમારી—ગોપીજનોની—ચોચતા છે’ એમ કહેવામાં આવ્યું. પછીથી રદ્ધસિત્વિવિદમ્ એ પ્રથમ વિશેષણ વડે ‘એકાન્તમાં જે રસસંબંધી વાક્યો તેનાથી અમને—ગોપીજનોને—લોગ કરવાની હોશિઆરી પણ સિદ્ધ થાય છે’ એમ કહેવામાં આવ્યું.

આ અમાણે અમને ગણું જ સિદ્ધ ઘર્ષ જયે એ વિચારથી અતિ સ્પૃહાવાળું અમારૂં મન મોહ પામે છે, કેવલ મોહ પામે છે, ઇદ પદાર્થ નહિ મળવાથી વારંવાર મૂર્ચ્છા પામે છે. આ અમાણે અમે બરોળર જીવી શકતાં નથી તેમ જ મરી પણ જતાં નથી—જીવન અને મરણ એ બેમાંથી એક પણ થતું નથી—તેથી ‘સિદ્ધાર ■ આ જીવનને!’ એ અમાણે ગોપીજનોના કહેવાનો અર્થ છે. આ અમાણે આ પ્રલોકમાં ગોપીજનોએ પોતાની નિંદા કરી. ૧૭

હવે અત્યાર સુધી મનોરથ કરતી અનન્યપૂર્વાં વ્રતમસાદિવક ગોપીજન વ્રજવનૌકસામ એ પ્રલોકમાં કંઈક પ્રાર્થના કરે છે.

હે અંગ ! આપની વ્યક્તિ—આપનું સ્વરૂપ—મજવાસીઓના પાપનો નાશ કરનારી છે અને અખિલ વિશ્વને મંગલરૂપ છે. સ્વર્ગનના—ગોપીજનોના—દુઃખના રોગોનો બેનાથી નાશ થાય તેવા આપના સ્વરૂપનું જરા પણ દાન આપની સ્પૃહાવાળાં અમને કરો. ૧૮

ઇયં તે વ્યક્તિઃ વ્રજઘનૌકસાં વૃજિનહત્રી પાપનાશિકા । વિશ્વસાપ્તલયં મદ્ગુલરૂપં રોપ-
નિવર્તકં વિદ્યોપાકારેણાસ્તકમેવ, ગુણાધાયકં સર્વેષામ્ । અતઃ સ્વાદર્શનં મનાક્ ત્યજ । સ્વાગવશ્યકત્તે
દેહુઃ ત્વત્સ્પૃહાત્મનામિતિ । ત્વચ્ચેવ સ્પૃહાયુક્ત આત્મા અન્તઃકરણં યાસામ્ । કિં લક્ષ્યમિતિ-
શઙ્કાપામાહ સ્વજનેતિ । સ્વજનાનાં ગોપિકાનાં હૃદ્ગુણાં હૃદયરોગાણાં કામરૂપાણાં યદેષ નિપૂદનં
ભવતિ, નિતરાં સૂદનં નાશનં યસ્માત્ । કેવાઙ્ગિત્કલદાતા, વાદુશોઽસ્માકં રોગનિવર્તકો ભવતિતિ ॥૧૮॥

કાચિદ્રાજસવામસી સચેદમાહ યત્ત ઇતિ ।

યત્તે સુજાતચરણામ્બુરુહં સ્તનેષુ મીતાઃ શનૈઃ પ્રિય દધીમહિ કર્કશોપુ ।

તેનાટવીમટસિ તદ્ વ્યથતે ન કિંસિત્ કૂર્પાદિભિર્મમતિ ધીર્ભવદાયુપાં નઃ ॥ ૧૯ ॥

સુજાતં ચન્દરણામ્બુરુહં પરણકમલં મીતાઃ સત્ત્વઃ સ્તનેષુ શનૈર્દધીમહિ । શનૈર્ચાણે દેહુઃ
કર્કશોષ્વિતિ । પ્રિયેતિસમ્બોધનાત્ સોહાદારણમ્ । સુજાતમિતિ વંશા મહત્ સમ્યક્કારોત્પન્નં શીતલં
દુગન્ધિ શાપનાશકં ભવતિ । અતઃ સ્તનેષુ સ્થાપનમ્ । પ્રિયત્વાત્ વાણેન સ્થાપનમ્ । તેનૈવાસિકોમલેન
જસમાત્ લ્યક્ત્વા જસરોપેણ રૂદાનીમટવીમટસિ । સ્વયમદુઃકેન સિત્ત્વા યદ્યન્યસ્મૈ દુઃસ્વં દાણં શઙ્કુ-

આપનું આ સ્વરૂપ મળવાસીઓના વૃજિનનો—પાપનો—નાશ કરનારું છે; અને વળી અખિલ
વિશ્વને ધણું મંગલરૂપ છે, અર્થાત્ આપનું સ્વરૂપ ખાસ કરીને અમારા જ દોષનું નિવારણ કરનાર છે,
અર્થાત્ તો તે શુભ આપનારું છે. તેથી આ પ્રકારના આપના આનન્દમય સ્વરૂપનું નાશક પણ અમારામાં
સ્થાપન કરો. ભગવાને પોતાના સ્વરૂપનું સ્થાપન અમારા વિષે કરવું જ જોઈએ તેનું કારણ દર્શાવતાં
ગોપીજન કહે છે કે ત્વત્સ્પૃહાત્મનામ્, આપની સ્પૃહાવાળાં. આપનામાં જ સ્પૃહાવાળો આત્મા—
અન્તઃકરણ—છે જેમનો એવાં અમે—ગોપીજનો—છીએ.

‘મારે શાનું સ્થાપન કરવું’ એમ જો ભગવાનને યંત્ર યાચ તો ગોપીજન કહે છે કે સ્વજન,
સ્વજનોના—ગોપિકાઓના—કામરૂપી હૃદયરોગોનો જે વસ્તુ સંપૂર્ણ નાશ કરે છે તેનું—ભગવાનના
સ્વરૂપનું—સ્થાપન અમારે વિષે કરો. નિપૂદન એટલે જે વસ્તુથી સંપૂર્ણ નાશ થાય તે. દેહકાકના
પાપોનો નાશ કરનાર અને દેહકાકને ફેલવું દાન કરનાર એવા આપ અમારા કામરૂપી રોગનો નાશ કરો
એમ આ પ્રલોકમાં ગોપીજન ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. ૧૮

ઠોઠકિ વાજસતામસી અનન્ધપૂર્વા ગોપીજન એહ સાધે કહે ॥ કે વચે.

હે પ્રિય ! અમે અમારા કઠિન સ્તનો ઉપર આપનું જે સુંદર

ચરણકમલ ખઠીતાં ખઠીતાં ધીમેથી પધરાવીએ છીએ તે કોમલ ચરણકમલ

વડે આપ વનમાં ફરો છો, તેથી આપ જેમનું આયુષ્ય-જીવન-હો એવી

અમે જે ગોપીઓ તેમની બુદ્ધિને જામ થાય છે કે આપના તે કોમલ

ચરણકમલને કાંકરાઓ વગેરેથી દુઃખ નહિ થવું હોય ૧૯

સુજાત-સુંદર—જે આપનું ચરણામ્બુરુહ—ચરણકમલ—તેને અમે ખઠીતાં ખઠીતાં ધીમેથી
સ્તનો ઉપર પધરાવીએ છીએ. ભગવાનનું ચરણરવિન્દ સ્તનો ઉપર ધીમેથી પધરાવવાનું કારણ દર્શાવતાં
ગોપીજન કહે છે કે કર્કશોપુ, સ્તનો કર્કશ—કઠિન—છે તેથી. ગોપીજન ભગવાનને પ્રિય એ પ્રમાણે
સંબોધન કરે છે તેથી માલમ પટે છે કે ગોપીજન ભગવાનનું સુંદર ચરણકમલ એકથી પોતાના સ્તનો
ઉપર પધરાવે છે. આપનું ચરણકમલ સુજાત છે, એટલે કે મોહ, મારી રીતે ખીલેલું, શીતલ, દુગન્ધિ
અને તાપનાશક છે, તેથી આપનું સુંદર ચરણકમલ અમે અમારા સ્તનો ઉપર પધરાવીએ છીએ. ભગવાન
ગોપીજનના પ્રિય છે, તેથી ગોપીજન ભગવાનનું ચરણકમલ પોતાના સ્તનો ઉપર પૂજવાથી—દિગ્મતથી—
પધરાવે છે. અમારા દોષને દીપિ અમારો લાગ કરીને આપ તે કોમલ ચરણકમલ વડે વનમાં ફરો છો.

પોતે દુઃખી થયા વિના જો બીજને દુઃખ આપી શકાય તો પછી તે બીજને દુઃખ આપે, પરંતુ
પોતે પણ દુઃખી થાય તો બીજને દુઃખ ન આપે. તેથી અમે અંદેશ થાય ॥ કે આપને દુઃખ થાય છે કે

एकोनविंशकेऽप्येये प्रसादं भगवत्कृतम् । रोदनात् प्राप्य तृष्टाद्या निर्णयता इतीपंते ॥ १ ॥

म हि साधनसम्पत्त्या हरिस्तुष्यति कसचिन् । भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोपगसाधनम् ॥ ૨ ॥

सन्तुष्टः सर्वदुःखानि नाशयत्येव सर्वतः । अतो निर्णयवाक्यानि भजनार्थं न्यरूपयन् ॥ ૩ ॥

एवं पूर्वाध्यायान्ते तासां स्तुतिमुक्त्वा, ततઃ पूर्वाધ્યાયે તાસાં પ્રત્યાપ્તુક્ત્વા, તમયમપ્યુપસંહરન્ તચોરસાધનવાયાં જતાવાં રોદનં કૃતવત્વ ઇત્યાદિ ઇતીતિ ।

ગોપીજનોને લગ્નદે અભિમાન થયું ત્યારે ભગવાન્ અન્તર્હિત ધર્મ ગયા અને તેથી ગોપીજનોએ રુદન કર્યું. (ત્યારે માણસ નિરસાધન થાય છે ત્યારે તે કેવળ દીન બને છે અને રડે છે, અને તે જ સમયે ભગવાન્ તેના ઉપર કૃપા કરે છે.) તેથી ભગવાન્ કરીથી પ્રકટ થયા અને પોતાના હૃત્કમલનો રૂપથી વગેરેનું જ્ઞાન ગોપીજનોને કર્યું. આ પ્રમાણે ભગવાને ગોપીજનોના ઉપર કૃપા કરીને તેમનો અભિમાન દૂર કર્યો. ભગવાનની આ કૃપા ગોપીજનોએ રહીને મેઘરી અને પોતે સંતુષ્ટ થયાં, અને મિચો મજાનિ વગેરે ભગવાનનાં વચનો આંસજીને નિર્લેપ બાધ્યો. આ બધો પ્રસંગ ઓગણીસમા અધ્યાયમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. ૧

(ભગવાન્ ગોપીજનોનું અભિમાન બીજે પ્રકારે પણ દૂર કરવા સમર્થ છે, તો પછી ગોપીજનો રહી રહ્યાં ત્યાં સુધી જ વાને રહી જોઈ તે અયોગ્ય છે. આ પ્રમાણે જો રાંકા કરવામાં આવે તો ધીમદ્વચ્ચ-ચરણ તેનું સમાધારે છે કે ભગવાન્ ત્યારે અન્તર્હિત થાય છે ત્યારે જાનમા વાવણ પ્રવર્તી ડમ્બ એ આરંભમાં આવેલી નવગી ક્રિષ્ણમાં જેમ શાસ્ત્રી મર્યાદા જણાવેલી છે તેમ જો ત્યારે પણ નિરસાધનતા રૂપી શાસ્ત્રની મર્યાદા હોય છે.) 'હું અમુક સાધન કહું' જેમ માનીને જે સાધનો કરવામાં આવે છે તે સાધનોથી ભગવાન્ ઠીક જા થતા નથી, કારણ કે ભક્તોની દીનતા એ એક જ વસ્તુ ભગવાનને પ્રસન્ન થવાનું ત્યારે ગોપીજનોના અભિમાનને લીધે વિરોધિત ધર્મ ગયા ત્યારે ભગવાનને નોકરી સાધનસુદ્ધિથી—આ કરવાથી ભગવાન્ મગ્યો એ સુદ્ધિથી—પ્રત્યાપરૂપી થુ ત્યારે પ્રત્યાપ અને જ્ઞાન ભગવાનને પ્રકટ કરી શક્યાં નહિ ત્યારે ગોપીજનોને : ખ્યાલ આવ્યો અને દીન બની તેઓ રડ્યાં. રુદન એ ભગવાનને મેઘવર્ણન ગોપીજનો રડ્યાં નથી, પણ પ્રત્યાપ અને જ્ઞાન એ બે પોતાનાં સાધનો નિમ્મળ પ્રેમ આપ્યું અને તેને પરિણમે તેઓ રહી પડ્યાં.) ૨

તુષ્ટ થાય છે ત્યારે બધાં દુઃખો સર્વ પ્રકારે નાશ કરે ॥ જ, તેથી દુઃખનો સંપૂર્ણ નાશ પ્રતિપાદન કરવા માટે મિચો મજાનિ વગેરે નિર્લેપ કરનારાં વાક્યો ભગવાને દુઃખ એટલે જ્ઞાનનનો અભાવ. જ્ઞાનનથી જ્ઞાનન-અભાવ—દુઃખ—નાશ પામે

... ત્યારે ભક્તથી સંતુષ્ટ થાય છે ત્યારે પ્રકટ થાય છે, અને જ્ઞાનન-અભાવ સ્વરૂપ પ્રકટ થતાં જ ભક્તનાં બધાં દુઃખો સંપૂર્ણ નાશ પામે છે જ. આ હેતુથી આ ક્રિષ્ણમાં વચ પદ મૂકવામાં આવેલું છે. જ્ઞાનન-અભાવ પ્રકટ થાયથી જ ભક્તનાં બધાં દુઃખો નાશ પામે છે જેમ જ ન માનીએ તો ગોપીજનોનું ભગવાનના વિરોધાત્મકી થએલું દુઃખ ભગવાનના પ્રકટ થાયથી નાશ પામે નહિ; પણ ભગવાનના પ્રકટ થાયથી ગોપીજનોનું દુઃખ જતું જ રહે છે.) ૩

આ પ્રમાણે શુકદેવજીએ ગયા—અઘાવીસમા—અધ્યાયમાં ગોપીજનોએ કરેલી ભગવાનની સ્તુતિનું વર્ણન કર્યું, અને તેની પહેલાંના—સત્યાવીસમા—અધ્યાયમાં ગોપીજનોના પ્રકટ થતું વર્ણન કર્યું. આ બન્નેનો—સ્તુતિ અને પ્રત્યાપનો—પણ ઉપસંહાર કરતાં શુકદેવજી રૂપિ ગોપ્યઃ એ શ્લોકમાં કરે ॥ કે ત્યારે પ્રત્યાપ અને સ્તુતિ એ બે સાધનો ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવી શક્યાં નહિ ત્યારે ગોપીજનો નિરસાધન બનીને રોવા લાગ્યાં.

इति गोप्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च चित्रधा ।

रुदुः सुखरं राजन् कृष्णदर्शनलालसा ॥ १ ॥

પૂર્વોક્તપ્રકારેણ સર્વા એવ ગોપ્યઃ પ્રગાયન્ત્યઃ પ્રલપન્ત્યશ્ચ જાતાઃ । અપ્રમાભિરેકઃ પ્રકાર ઉક્તઃ । તાલુ ચિત્રધા વિલાપયુક્તા જાતાઃ । ચતા તવોરસાધનત્વં જાતં ચતા સર્વાઃ સમ્ભૂય મહરોદનં કૃત-
વલ્લભઃ । રોદને નિમિત્તમાહ કૃષ્ણદર્શનલાલસા ઇતિ । ન તુ સ્વદેહરક્ષાર્થમ્ ॥ ૧ ॥
તવો ભગવાન્ પ્રજ્ઞા વિષ્ણુ રુદ્રશ્ચ મૂલ્તા પુનઃ કૃષ્ણ એવ જાત ઇત્યાદ તાસામાવિરભૂતિતિ ।

हे राजन् ! पहेलां वर्तुन कर्तुं ते प्रभाषे गात्री अने अनेक प्रकारे
प्रलाप करेती गोपीज्यो श्रीकृष्णना दर्शननी इच्छाथी ज्ये स्वस्थी
रहवा लागी. १

પહેલાં વર્તુન કર્યું તે પ્રકારે યાં જ ગોપીજનો ગાના અને પ્રલાપ કરવા લાગ્યા. (ગોપીજનોનાં ગાન અને પ્રલાપના અનેક પ્રકાર હતા, પણ) અહીં તો અમે એક જ પ્રકાર વર્ણવ્યો છે. તે ગોપીજનો તો અનેક પ્રકારે વિલાપ કરતાં હતાં. જ્યારે ગાન અને વિલાપ એ બે ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવી શક્યાં નહિ અને સાધન નિષ્ફળ યથાં ત્યારે યાં ગોપીજનો એકઠાં મળીને મોટેથી રહવા લાગ્યા. ગોપીજનોનાં રહવાનું કારણ દર્શાવતાં શુદેવેનુ કહે છે કે કૃષ્ણદર્શનલલસા, કૃષ્ણના દર્શનની ઇચ્છાવાળાં તે હતાં. ભગવાનનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી જ, નહિ કે પોતાના દેહના રક્ષણને માટે, ગોપીજનોએ રૂદન કર્યું. ૧

પછીથી ભગવાન્ પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર ઘડને ફરીથી પાછા કૃષ્ણ જ થયા એમ તાસામાવિરભૂત એ પ્રલોકમાં ગોપીજન કહે છે.

(ભગવાન્ પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર કેવી રીતે થયા અને પછીથી કૃષ્ણ કેવી રીતે થયા તે વાત શ્રીવિદુલનાથનુ ટિપ્પણીમાં આ પ્રમાણે સમજાવે છે—

પ્રથમ પ્રજ્ઞાકલ્પમાં ભગવાન્ જ અતુરુંપ પ્રજ્ઞા થયા અને પહેલાં તપ કર્યું. ‘શબ્દ અને અર્થથી તે ભગવાને પ્રજ્ઞાનું રૂપ ધારણ કરીને નામ અને રૂપનું ધારણ કર્યું’, ‘જે પરમાત્માને તત્ત્વચિન્તકો શબ્દપ્રજ્ઞા તરીકે જાણે છે’ એ વાક્યોને આધારે સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાને શબ્દસૃષ્ટિ અને અર્થસૃષ્ટિ કરીને, તેમાં પ્રવેશ કરીને, બધું કાર્ય કર્યું અને પોતે રમેશુરૂપ રહ્યા. ગોપીજનોના આ વ્યાસતા પ્રસંગમાં પણ ભગવાન્ પહેલાં ગોપીજનોના રમેશુપ અભિમાનરૂપે, પછીથી તાપરૂપે, પછીથી વિવિધ ગાન અને પ્રલાપરૂપે, અને પછીથી વિવિધ લીલારૂપે પ્રકટ થયા. આ પ્રકારે પ્રથમ ભગવાને પ્રજ્ઞાનું રૂપ ધારણ કરીને રમેશુરૂપનું કાર્ય કર્યું.

વિષ્ણુ પોતે વિરોધરહિત અને શુદ્ધસત્વાત્મક છે, અને જેનું જે પ્રકારે રક્ષણ થાય તેનું તે પ્રમાણે રક્ષણ કરે છે. ગોપીજનોના વ્યાસતા પ્રસંગમાં પણ ગોપીજનોએ પોતાની સખીનાં વચ્ચેનાં સાંલગીને ‘ભગવાન્ આપણા પોતાના દોષને લીધે જ જતા રહ્યા છે’ એ પ્રમાણે તથ્યનું અને પોતાના ચિત્તના વિરોધનો ભાગ કયો. પછીથી તે પોતાને સ્થાને—ત્રીયમુખાલના તટ ઉપર—આવ્યાં અને પોતે છત્રી શકે તેટલા માટે પોતપોતાનો ભાવ પ્રકટ કર્યો. આ પ્રમાણે ગોપીજનોના ભાવરૂપે ભગવાન્ પ્રકટ થયા અને તે ભાવદ્વારા ગોપીજનોના છત્રનું રક્ષણ કરીને વિષ્ણુના સત્ત્વગુણનું કાર્ય—રક્ષણ કરવાનું કાર્ય—કર્યું.

‘રૂદન કર્યું તેથી રુદ્ર રુદ્ર કહેવાયા’ એ શ્રુતિ ઉપરથી ભગવાનનું રુદ્રસ્વરૂપ સ્પષ્ટ જણાય આવે છે. રુદ્રનો ઇતિહાસ શ્રુતિમાં આ પ્રમાણે આપવામાં આવેલો છે. દેવો જ્યારે પોતાનું ધન અગ્નિને સોંપીને મુદ્ર કરવા ગયા ત્યારે અગ્નિ તે ધન લઈને જતો રહ્યો. પછીથી જ્યારે દેવોએ અગ્નિ પાસેથી ભળાકારથી પોતાનું ધન લઈ લીધું ત્યારે અગ્નિ દુઃખથી રહવા લાગ્યો, અને તેથી અગ્નિ રુદ્ર કહેવાયો. ગોપીજનોના વ્યાસતા પ્રસંગમાં પણ ભગવાને પોતાના ભોગને માટે સ્વામિનીછત્રોને, ધીમત્રોને આપી શકાય નહિ એવો પોતાનો દસ આપ્યો. પરંતુ સ્વામિનીછત્રોએ તો ગર્વથી તે વસ્તુ પોતાનામાં જ રોકી રાખ્યો. પછીથી ભગવાને જ્યારે સ્વામિનીછત્રોનું અભિમાન જાણ કર્યું ત્યારે ગોપીજનોએ નિરાપાધન ધાનીને માત્ર

તાસામાવિરમૂત્ત શૌરિઃ સયમાનમુલ્લામ્બુજઃ ।

પીતામ્બરધરઃ સંગ્રહી સાક્ષાન્મનમધમન્મધઃ ॥ ૨ ॥

તાસાં મધ્ય યથ ભગવાન્નાવિર્મૂતઃ, માયાલયનિકાં દૂરૈશ્ચ ભગવાન્ પ્રકટો જાતઃ । ચતઃ શૌરિઃ । શૂરસ્ય પૌત્રઃ । શૌર્યમત્ર પ્રકટનીયવિતિ । સર્વેષાં દુઃખનિવારણાર્થમેવ યદુચ્ચેડ્યતીર્ણં રૂતિ । તદા તાસાં દોષનિવૃત્તયર્થ સયમાનં મુલ્લામ્બુજં યસ્ય । રૂપદ્વસન્મુપઃ । તાસાં વૈઘ્ન્યેન સન્તુષ્ટઃ ।

દૈન્ય પ્રકટ કર્યું અને રહેવા માંડ્યું. જેમ રુદ્ર સર્વનો નાશ કરે છે તેમ રુદ્રનાં જણાવતો ગોપીજનોનો આ દીનભાવ—નિરસાધન ભાવ—શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલાં બધાં ય સાધનોના બગનો નાશ કરે છે; કારણ કે જ્યાં સુધી જીવને પોતાના સાધનના બગની રક્ષા છે ત્યાં સુધી આ દીન ભાવ આવતો નથી અને ભગવાન્ પ્રકટ થતા નથી. જ્યારે દીન ભાવ પ્રકટ થાય છે ત્યારે સાધનોના બગની રક્ષાનો નાશ થાય છે અને પ્રભુ પ્રકટ થાય છે. સર્વનો નાશ કરવો અને રુદ્રન કરવું એ રુદ્રનું કાર્ય છે; ગોપીજનોના સર્વ સાધનોની રક્ષાનો નાશ થયો અને તેમણે દીનતાથી રુદ્રન કર્યું તે સર્વ ભગવાને રુદ્રરૂપ ધારણ કરીને તમોજીવનું કાર્ય કર્યું.

‘કૃષ્ ધાતુ સત્તાવાચક છે અને જ આનન્દવાચક છે; તે બેને—કૃષ્ અને બેને—લોકવાચી કૃષ્ણ શબ્દ થાય છે અને તેનો અર્થ સદાનન્દ પરબ્રહ્મ એ પ્રમાણે થાય છે.’ આ વાક્ય ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાન્ પોતે હરગેશાં બે કે કૃષ્ણ જ છે, છતાં પણ ગોપીજનોનો નિરસાધન ભાવ પ્રકટ થયા પછી તરત જ બીજી કાણે જ ભગવાન્ ને પ્રકટ ન થાય તો બકાવેલા દેહ વગેરે ટકી શકે જ નહિ, કારણ કે બધા ય પદાર્થોનો નાશ કરે એવો દૈન્યભાવ જ્યારે ગોપીજનોમાં પ્રકટ થયો ત્યારે તેમનું પહેલાં જે સત્વ—અસ્તિત્વ—હતું તે નાશ પામી ગયો. તેથી ભગવાન્ પોતે પ્રકટ થઇને પોતાનાં સ્વરૂપાત્મક સત્વ—અસ્તિત્વ—અને આનન્દ ગોપીજનોમાં સ્થાપે છે. આ કારણથી જ ગોપીજનોના રુદ્રન પછી જે ભગવાન્ પ્રકટ થયા તે સદાનન્દ કૃષ્ણ જ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.)

તેમની—રુદ્રન કરતાં ગોપીજનોની—વચ્ચે કાંઈક હસતા સુખે

પીતામ્બરધારી, વનમાતા ધારણ કરનાર, સાક્ષાત્ કામદેવના પણ કામદેવ

એવા શૂર વંશમાં પ્રકટ થયેલા ભગવાન્ પ્રકટ થયા. ૨

રુદ્રન કરતાં તે ગોપીજનોની વચમાં જ ભગવાન્ પ્રકટ થયા; માયાનો પડકો દૂર કરીને ભગવાન્ પ્રકટ થયા; કારણ કે ભગવાન્ શૌરિ છે. શૌરિ એટલે શૂરના પુત્રનો પુત્ર. ગોપીજનો ને સમયે રુદ્રન કરે તો તે સમયે શૌર્ય, અઘ્નવીરમ્યા અધ્યાયન્ય સુરતવર્ચનમ્ ઇત્યાદિ ઔદમ્ય સ્લોકમાં વર્ણવેલું ભગવાનનું દાનવીરત્વ, ન આપી શકાય એવા પદાર્થનું પણ ભગવાન્ દાન આપે છે તેમાં જાણતું દાનવીરત્વ, પ્રકટ કરવાની વડૂર હોય છે, એટલે શુકદેવણ મૂલ સ્લોકમાં ભગવાનને માટે શૌરિ એ પદ વાપરે છે. ભગવાને આવા પ્રકારનું શૌર્ય આ સમયે બતાવ્યું બેધએ, કારણ કે સર્વનાં દુઃખોનો નાશ કરવાને માટે જ ભગવાને યદુવંશમાં અવતાર લીધો છે.

ગોપીજનોના રુદ્રનને લીધે જ્યારે ભગવાન્ પ્રકટ થયા ત્યારે અઘ્નવીરમ્યા અધ્યાયન્ય નિમજ્જનસપ્ ઇત્યાદિ સ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગોપીજનોના દોષો દૂર કરવાને માટે કાંઈક હસતે સુખે ભગવાન્ પ્રકટ થયા. સયમાન—હસતું—મુલ્લામ્બુજ—મુખકમર—છે જેમનું તે ભગવાન્ સયમાનમુલ્લામ્બુજ કહેવાય છે; અર્થાત્ કાંઈક હસતા સુખે ભગવાન્ પ્રકટ થયા. ગોપીજનોની દીનતાથી ભગવાન્ પ્રસન્ન

સ્તિતુકં સમયમાનમ્ । સમયમાનામ્યાં વા સહિતં મુલામ્બુજં યસ્ય । મક્કાનાં દોષઃ મક્કેભ્યો વિર્ગતઃ
મક્કૌ સમાયાતીતિદ્વાપનાર્થમ્ । તદ્વાનીન્તનં રૂપં વર્ણયતિ પીતામ્બરપર ઇતિ । પીતામ્બરં હાલ-

થયા. સમયમાન એટલે સ્થિતવાળું. અથવા તો સમયમાનમુલામ્બુજનો બીજે પ્રકારે પણ અર્થ થઈ શકે. સમય અને માનવાળું સુઆમ્બુજ છે જેમનું તે સમયમાનમુલામ્બુજ કહેવાય છે. (જેના લક્ષ્ણો આવા પ્રકારના—ગોપીજનોના—જેવા હોય એવો બીજો કોઈ નથી એ પ્રકારનો સમય; અને તેથી જ જ્યારે આ ગોપિકાઓ મને પ્રાર્થના કરશે ત્યારે બીજા પણ માત્ર લક્ષ્ણને આ રસનું હું દાન કરીશ નહિ તો—ગોપિકાઓ મને વિનંતી નહિ કરે તો—સુક્રિતનું જ દાન કરીશ એ પ્રકારનું માન. આ પ્રકારના સમય અને માનવાળું સુઆમ્બુજ છે જેમનું જેવા ભગવાન. આજ કારણથી ભગવાનના મુખને અમ્બુજ—કમળ—કહેવામાં આવ્યું છે, કારણ કે કમળ સૂર્યના કિરણોનો સંબંધ થતાં વાર જ વિદ્યસ પામી રસ પ્રકટ કરે છે. આપણા વ્યાસના વિષયમાં પણ ગોપીજનોએ ભગવાનની જે પ્રાર્થના કરી તે જ સૂર્યના કિરણને સ્થાને છે. અર્થાત્ જેમ સૂર્યના કિરણોથી કમલ વિદ્યસ પામીને રસ પ્રકટ કરે છે, તેમ ગોપીજનોની પ્રાર્થનાથી ભગવાનનું સુખકમળ સમય અને માનવાળું થઈને રસ પ્રકટ કરે છે.) ભક્તોનો દોષ તેમનામાંથી નીકળીને ભગવાનના સુખારવિન્દ્યપી ભક્તિમાં નાથ છે જેમ જલુલવાને માટે શુક્રદેવણ કહે છે કે ભગવાનનું સુખકમળ સમય અને માનવાળું છે. વિચાર કરતાં એમ નિશ્ચય થાય છે કે ભગવદ્રસનું પાન કર્યા પછી જ તેવો જાવ ઉત્પત્ત થાય છે, તેથી ભગવાનનો જ અથવા ભક્તિમાર્ગનો જ એ સમય-માન ધર્મ છે.

ગોપીજનોની વચમાં જે વખતે ભગવાન પ્રકટ થયા તે વખતનું તેમના સ્વરૂપનું શુક્રદેવણ વર્ણન કરે છે કે પીતામ્બરપર, પીતામ્બર ધારણ કરનાર. હાથનો સંકોચ કરવાને માટે રસિક પુરુષોની આકૃષ્ટ ભગવાન પીતામ્બર હાથમાં ધારણ કરીને ઉભા છે. (જે પીતામ્બરપરનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં ન આવે તો શુક્રદેવણએ કૃત પીતામ્બર કહ્યું હોત તો વ્યાજ્ઞ, ઘરા કહેવાની જરૂર રહેત નહિ. પણ શુક્રદેવણ કહે છે કે પીતામ્બરપર, તેથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.)

(પીતામ્બરપરનો જે ઉપર પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે તો આખા શ્લોકનો અર્થ એવો થાય કે આશાના પડદાને દૂર કરીને ભગવાન ગોપીજનોની વચમાં પ્રકટ થયા. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં ભગવાનનું આગમન—બીજે સ્થળેથી ગોપીજનોની પાસે આવવું તે—સંભવતું નથી, તેથી તે વિલોકયાગતમ્ એમ ત્રીજા શ્લોકમાં ભગવાનના આગમનનું જે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તેનો બાધ થાય છે. આ કારણથી શ્રીમદ્દામ્બુજ પીતામ્બરપરનો બીજો અર્થ આપે છે કે) અથવા તો અત્યાર સુધી બ્યાપિવેદુષ્કમાં પુરુષોત્તમસ્વરૂપે લક્ષ્મીજીની સાથે રમણ કરીને તે જ રૂપે ભગવાન હમણાં ગોપીજનોની વચમાં પ્રકટ થયા. (‘મયા પરોક્ષં મજતા’—હું પરોક્ષ લગ્ન કરું છું—એ વાક્ય ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તો આ ગોપીજનોની જ પાસે હતા. તેથી ‘તં વિલોકયાગતમ્’ એમ ત્રીજા શ્લોકમાં ભગવાનના આગમનનું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેનું રક્ત્સ સમજવાને માટે આપણે અવશ્ય માનવું જોઈએ કે પહેલાં ગોપીજનોની વચમાં ભગવાનની સ્થિતિ જે રૂપે ન હતી તે રૂપે હમણાં ભગવાન ગોપીજનોની વચમાં પ્રકટ થયા અને તે દષ્ટિએ ભગવાનનું આગમન સંભવિત છે. ભગવાન ગોપીજનોની વચમાં જ ઉલેકા હતા એટલે તેમનું આગમન સંભવી શકતું નથી, છતાં પણ તેમના આગમનની વાત કરવામાં આવે છે તેથી આપણે અવશ્ય એમ માનવું પડે છે કે જે રૂપે ભગવાનની સ્થિતિ ન હતી તે રૂપે હવે એમની સ્થિતિ થઈ, અને તેનું નામ જ આગમન. બ્યાપિવેદુષ્કમાં પુરુષોત્તમ જ ગિરજે છે, ખંડ નહિ, અને મળમાં લક્ષ્મીજીને ભગવદ્રસનો કદાચિત

સદ્ગોવાયં દત્તે ધૃત્વા સિદ્ધિઃ । અથ વા । વ્યાપિવૈકુણ્ઠરૂપેવ સ્તાવત્કાંઠં લક્ષ્મ્યા સહ રમનં કૃત્વા
તૈનૈવ રૂપેન પ્રાદુર્ભૂતઃ । સ્ત્રગ્ધ્વી વનમાલાયુક્તઃ । મધ્યે પ્રહ્લાદિપૂર્વાં ચ ગૃહીતવાન્ । લક્ષ્મ્યા વા ।
અતો વિલમ્બ इत्यपि सूचितम् । अत एव प्रथमश्लोके पूर्वोक्त्यावे 'अथ इन्द्रिया' इत्युक्तम् । इदानीं तु
उपेक्षा कर्तुममुच्येति प्रादुर्भूतः । ॥ ३ ॥ आगमनमुक्त्यमे । (चट्टा । तत्र हेतुनाह विरोधद्वयेन ।
इदानीमनाविर्भावो न रसो न वा कीर्तिः । तत्र त्वच्छादनेन रसत्वतावकपीताम्बरधरः कीर्ति-
मयस्त्रग्वीर्य । अतः प्रकट इत्यर्थः । अन्यथा तु गङ्गानां लहपतिरोधाने उद्यमेवामात्रः स्फुट इति

પણ અવચર ભગવાનો નથી તેથી હમણાં ભગવાનને એક સામગ્રી કાર્ય કરવાનાં રહે છે. એક તો
ગોપીજનોનું મન દૂર કરવું અને બીજું લક્ષ્મીજીને જે દુઃખ થાય છે તેનો નાશ કરવાનું. આ હેતુથી
જે રૂપ વડે ભગવાન લક્ષ્મીજીની સાથે રમણ કરે છે તે રૂપ વડે લક્ષ્મીજીની સાથે રમણ કરીને, તે
બધા ધર્મો પ્રકટ કરીને પ્રકટ થયા, કારણ કે ભગવાનનું તે સ્વરૂપ અને હાથમાં પ્રકટ થયેલું સ્વરૂપ
અલિપ્ત—એક—છે. અર્થાત્ ભગવાન પહેલાં ગોપીજનોની વચમાં હતા તે વખતે તેમણે આ બધા
ધર્મો પ્રકટ કરેલા ન હતા, અને તેથી આ ધર્મોવાળું ભગવાનનું સ્વરૂપ પણ ન હતું, તેથી ત્યારે તે
બધા ધર્મો પ્રકટ થયા ત્યારે તે ધર્મોવાળું ભગવાનનું સ્વરૂપ પણ પ્રકટ થયું અને તે જ કારણથી
ભગવાનનું આગમન સંભવિત થયું.)

ભગવાન સગ્રી છે, વનમાલાયુક્ત છે. વચમાં પ્રહ્લાદે કહેલી પૂલનો ભગવાને સ્વીકાર કરેલો
છે. (ભગવાનનો ત્યાં ત્યાં અવતાર થાય છે ત્યાં ત્યાં ભગવાનનાં દર્શન કરવા પ્રહ્લાદ બળ છે અને તેમની
પૂલ કરી માથા સમર્પણ કરે છે. આપણુ વ્યક્તતા પ્રસંગમાં પણ ભગવાન વ્યાપિવૈકુણ્ઠમંથી સ્વર્ગમાં
છે, એટલે ભગવાનનો અવતાર થયો છે એમ કહી શકાય, અને તે જ કારણથી પ્રહ્લાદ ભગવાનનાં
દર્શન કરવા અહીં આવ્યા અને તેમની પૂલ કરી.) અથવા તો લક્ષ્મીજીએ ભગવાનની પૂલ કરીને
માથા સમર્પણ કરેલી છે, અને તેથી ભગવાનને ફરીથી ગોપીજનોની વચમાં પ્રકટ થતાં વિવંશ થયો
છે એમ પણ સૂચન થયું. આ જ કારણથી અગ્રનીમમા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં અથતન્નિવૃત્ત એ
પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. હવે તો ગોપીજનોની ઉપેક્ષા કરવી અયોગ્ય છે તેથી ભગવાન તેમની
વચમાં પ્રકટ થયા; અને તેથી આગમ—નીત્ય શ્લોકમાં—ભગવાનના આગમનનું વર્ણન
કરવામાં આવ્યું છે.

(પીતામ્બરધરઃ અને સ્ત્રગ્ધ્વી એ એ વિશેષણોનું સહસ્ર બીજે પ્રકારે સમગ્રવચમાં આવે છે.)
અથવા તો શુકદેવજી ભગવાનનો જે આનિર્લાવ થયો તેનું કારણ આ એ વિશેષણોવડે સમગ્રવે છે.
ભગવાન હમણાં જે ગોપીજનોની વચમાં પ્રકટ ન થય્યો તો ગોપીજનોનો વિરોધના કાર્ય અને તેથી
રસ સિદ્ધ ન થાય, તેમ જ દીર્ઘ પણ સિદ્ધ ન થયો. (ભગવાનને તો રસની અપેક્ષા છે, તેથી
રસની અપેક્ષાનું સૂચન કરવાને માટે ભગવાનને પોતાનો પ્રદુર્ભાવ જ કરવો પડ્યો. પીતાંબર એ
ભગવાનના સ્વરૂપનું આચ્છાદન કરનાર છે. રસ શ્રવણ હોય તો જ તે રસ જાની શકે છે એવી રસશ્રાવની
મર્થદા છે. વનમાલા એ દીર્ઘની અપેક્ષા સૂચવે છે. તેથી રસ અને દીર્ઘ એ બંનેની અપેક્ષા હોવાથી
ભગવાન પોને પીતાંબરધર અને સગ્રી એ રીતે પ્રકટ થયો.) ભગવાન પોતે અચ્છાદનથી રસને સિદ્ધ
કરનાર એવા પીતાંબરને અને દીર્ઘવશ વનમાલાને ધારણ કરનાર છે અને તેથી જ તેવા સ્વરૂપે તે
પોને પ્રકટ થયો છે એ પ્રકારનો અર્થ છે. એ આ પ્રમાણે ભગવાન ગોપીજનોની વચમાં હમણાં પ્રકટ
ન થયો તો ભગવાન—ગોપીજનોના—સ્વરૂપનું નિરોધન થય, અને તેથી રસ અને દીર્ઘ એ બંને
સંભવી શકે નહિ એ વાત સ્પષ્ટ છે એમ ઉત્તર થયું છે.

માવઃ ૧). નવું કન્દર્પેણ કથં ન વસીકૃતઃ, સ્વપૃત્તા સિચેતિ, તત્રાહ । સાક્ષાન્મન્મથસ્યાપિ મન્મથઃ ।
 આધિભૌતિકો મન્મથઃ દેવતારૂપઃ । તત્ત્વ આધ્યાત્મિકઃ સર્વદૃઢવેષુ સાક્ષાન્મન્મથઃ । તસ્યાપ્યર્થ
 મન્મથઃ આધિદૈવિકઃ । સર્વસ્યાપિ સર્વત્વાત્ । અતઃ કન્દર્પોઽપિ મુગ્ધઃ । કન્દર્પસ્યાપ્યશક્યમોદઃ ।
 કન્દર્પરૂપશ્ચ । અતસ્તાસાં દૈન્યે પ્રાદુર્ભૂતે તત્ત્વિવારણાર્થે કામરૂપમેવ પ્રકટીકૃતવાન્ । અતસ્તેન પૂર્વવત્
 કામસમ્પન્નાઃ તાઃ કૃતાઃ ॥ ૨ ॥

ગોપીજનોન્મી મારી સેના ખિન્ન થયે એમ મારીને કામદેવે ભગવાનને કેમ વશ ન કર્યા ?
 આ પ્રમાણે ને શંકા થાય તો શુકદેવજી તેનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે સાક્ષાન્મન્મથમન્મથઃ ભગવાન
 તો સાક્ષાત્ કામદેવના પણ કામદેવ છે.

(ગોપીજનોને કામદેવની સેના કહેવામાં આવેલી છે તેનું રહસ્ય આ પ્રમાણે છે. સેના વડે જ
 શત્રુના પક્ષનો નાશ કરવામાં આવે છે, પણ જો આ સેના પોતે દુઃખી હોય તો શત્રુનો નાશ કરી શકે
 નહિ. ત્યારે સેના સુખી હોય તો જ તે શત્રુનો નાશ કરી શકે. ગોપીજનોએ પણ સર્વાત્મભાવનો
 વિરોધ કરનારા બધા ભાવોનો નાશ કર્યો છે. આ પ્રમાણે ત્યારે સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તોને—
 ગોપીજનોને—દુઃખ પડે ત્યારે તો મર્યાદામાર્ગના ભક્તો પણ એમ માનશે કે જેમાં દુઃખનો સંભવ જ
 સ્તથી જોવા મોક્ષ કરતાં પણ આ પુષ્ટિમાર્ગે અધિક નથી, અને તેથી આ પુષ્ટિમાર્ગની પ્રવૃત્તિ થશે
 નહિ. આ બધું ભણીને ભગવાને અતિરોધાન કેમ ન કર્યું ? એ પ્રમાણે શંકા કરવામાં આવે છે. અહીં
 કન્દર્પે શબ્દનો અર્થ સર્વાત્મભાવ થાય છે, અને ગોપીજનોનો કામભાવ પણ સર્વાત્મભાવરૂપ જ છે.

અથવા તો બાકી કૌંકિ રીતે શંકા કરે છે કે કામદેવે ભગવાનને વશ કેમ ન કર્યા ? આના
 સમાધાનમાં શુકદેવજી કહે છે કે સાક્ષાન્મન્મથમન્મથઃ, અને રુષ્ટ કરે ॥ કે ભગવાન ગોપીજનોની
 દીનતાથી જ પ્રકટ થયા છે, બીજા કોઈ હેતુથી થયા નથી.

આ પ્રમાણે અહીં બે રીતે શંકા કરવામાં આવી છે, અને તેનું સમાધાન પણ બે રીતે આપી
 શકાય એમ છે. પ્રથમ પ્રકારની શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. મોક્ષ કરતાં પુષ્ટિમાર્ગે અધિક છે
 એ જ્ઞાન જે હોતું નથી તે શું રસવાતાં બાલુનારને હોતું નથી કે રસવાતાં ન બાલુનારને હોતું નથી ?
 બીજા વિકલ્પમાં—રસવાતાં ન બાલુનારને પુષ્ટિમાર્ગની અધિકતાનું જ્ઞાન નથી એ પક્ષમાં—અમારે
 બીજું કોઈ કહેવાનું જ નથી, કારણ કે જે રસની વાત જ બાલુતો નથી તે રસમાર્ગની મહત્તા સમજી
 શકતો જ નથી; એટલે તેમાં તો અમે સ્પષ્ટ થીએ. હવે પહેલા વિકલ્પમાં—રસવાતાં બાલુનારને
 પુષ્ટિમાર્ગની અધિકતાનું જ્ઞાન નથી એ પક્ષમાં—આ પ્રકારની શંકાને સ્થાન જ નથી, કારણ કે ત્યાં
 વિપ્રયોગ દશામાં આધ્યાત્મિક મન્મથરસને જ મહારસ કહેવામાં આવે છે, ત્યાં આ આધ્યાત્મિક
 મન્મથ રસના પણ મન્મથરૂપને વિપ્રયોગ દશામાં મહારસ તરીકે ઓળખવામાં આવે એમાં થી
 શંકા કોઈ શકે ?

બીજા પ્રકારની શંકાનું રુષ્ટ સમાધાન ટીમુજોષિનીજીની છેત્રી પંક્તિમાં આપવામાં આવેલું છે.)
 મન્મથ, કામદેવ, ત્રણ પ્રકારનો છેઃ આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક. આધિભૌતિક
 મન્મથ દેવતારૂપ છે. પછીની આધ્યાત્મિક મન્મથ સર્વના હૃદયમાં રહેલો છે અને તે સાક્ષાન્મન્મથ
 છે. આ સાક્ષાન્મન્મથનો પણ મન્મથ તે આધિદૈવિક મન્મથ છે, અને તે ભગવાન પોતે છે, કારણ
 કે ભગવાન સર્વનું પણ સર્વ છે. આથી (આધિભૌતિક) કામદેવને પણ મોક્ષ થયો; (આધ્યાત્મિક)
 કામદેવ પોતે પણ ભગવાનને મોક્ષ કરી ચક્રયો નહિ; એટલું જ નહિ પણ ભગવાન પોતે જ
 (આધિદૈવિક) કામદેવરૂપ જ છે. તેથી ત્યારે ગોપીજનોની દીનતા પ્રકટ થઈ ત્યારે કામનું નિવારણ
 કરવાને માટે ભગવાને કામરૂપ જ પ્રકટ કર્યું, અને પહેલાંની માર્ગ—કલ્પીસમા અધ્યાત્મના
 ત્રેતાવીસમ પ્રલોકમાં ઉદારદાતા હયુ છે તે પ્રમાણે—ગોપીજનોને કામભાવમાં બનાવ્યાં. ૨

તત્તો યજ્ઞાતં વદાહ તં વિલોક્યેતિ ।

તં વિલોકયાગતં પ્રેષ્ટં પ્રીત્યુત્કુહ્લહશોઽવલાઃ ।

ઉત્તસ્યુર્યુગપત્ સર્વાસ્તન્વઃ પ્રાણમિવાગતમ્ ॥ ૩ ॥

તમાગતં વિલોક્ય યુગપત્ સર્વાં ઉત્તિતાઃ । પૂર્વમાતિર્માવગુક્ત્વા બધુના યદાગમનમુષં
વદ્વિલોકનસમયે સ્વામિનીભાવાનુવાદરૂપમ્ । પૂર્વમન્દઃશિત્વોઽધુના વહિરાગવ્યં ઇતિ વા દ્વાપનાય
તયોક્તિઃ । નતુ કિમાશ્ચયં ભગવત્પ્રાગત્ય ઉત્તિવા ઇતિ । તત્ર ચ હેવાઃ સજીવાઃ શિતાઃ કિન્તુ
નિર્જીવા ઇતિ વક્તું દૃષ્ટાન્તમાહ । તન્વઃ કરચરણાવલકલાઃ । પ્રાણમાગતમિવેતિ । પ્રયત્ને દિ દક્ષમે-
વાહ્યં વ્યાવૃત્તં મયતિ, પ્રાણે છુ સર્વોણિ સન્મૂલ્ય । જાતો યદુલ્લસનં યુગપદુત્પાનાયમ્ । કત્યાનં પદ્માનાં
માન્મયમ્, દેહેન્દ્રિયપ્રાણાન્દઃકરણજીવાતામ્ । તત્ર જીવત્યાન્યાધીનમુત્પાનામ્ । પરં વલિત્રાગતે સર્વા-
પ્યુત્તિપ્લવિત્ । જ તુ મગવતિ પ્રવિષ્ટા, મગવસ્ત્રોઃ સમાગતાઃ, મગવત્સુતિયત્વ ઘ્વોતિયતઃ । જન્તાઃકરણં

ગોપીજનોની વચ્ચમાં ભગવાન્ પ્રકટ થયા ત્યારપછી જે બન્ધુ તેડું વર્ણન શુકદેવેણ તે વિલોક્ય
એ શ્લોકમાં કહે છે.

તે જમ પ્રિય પ્રભુને પધારેલાં બેઠને બધી સીઓનાં નેત્રો પ્રીતિથી

મુકુટ થયાં, અને જેમ હસ્ત વગેરે શરીરનાં અવયવો પ્રાણના આવવાથી

સંચેતન થાય તેમ તે બધી સીઓ સામટી ઉણી થઈ ગઈ. ૩

ભગવાનને આવતાં બેઠને બધાં ગોપીજનો એકદમ ઉભાં થઈ ગયાં. પહેલાં—ખીલ શ્લોકમાં—
ભગવાન્ ગોપીજનોની વચ્ચમાં જ પ્રકટ થયા એમ કહીને હમણાં આ ત્રીજા શ્લોકમાં જે કહેવામાં આવ્યું
કે ભગવાન્ પધાર્યાં તે ભગવાનનાં દર્શન કરતી વખતે ગોપીજનોને જે લાગ થયો તેના અનુવાદરૂપ છે.
(ખીલ રીતે વિચાર કરતાં જણાય છે કે ખીલ શ્લોકમાં ભગવાનના ધર્મો આજ્યા એમ કહેવામાં આવ્યું,
અને ત્રીજા શ્લોકમાં ધર્મો ભગવાન્ આજ્યા એમ કહેવામાં આવ્યું છે.) અથવા તો, પહેલાં ભગવાન્
ગોપીજનોના હૃદયમાં હતા, અને હમણાં હૃદયની બહાર આજ્યા એ જણાવવાને માટે 'ભગવાનને
આવતાં બેઠને' એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

અરે ! ભગવાન્ ત્યારે થકાથાં ત્યારે બધાં ગોપીજનો ઉભાં થયાં એમાં શું આશ્ચર્ય ? આ શંકાનું
સમાધાન કરતાં શુકદેવેણ કહે છે કે આ બધાં ગોપીજનોમાં તે વખતે જીવ ન હતો, પણ જીવ વગરનાં
હતાં; આવાં નિર્જીવ ગોપીજનો પણ ભગવાનને આવતાં બેઠને એકદમ ઉભાં થઈ ગયાં એ મણા અશ્ચ-
ર્યની વાત કહેવાય. આ વાત સ્પષ્ટ સમજાવવાને માટે શુકદેવેણ સત્ત્વ પ્રાણમિવાગતમ્ એ પ્રમાણે દેહાન્ત
આપે છે. સત્ત્વઃ સ્વેદસે હસ્ત, ચરણ વગેરે શરીરનાં અવયવો. ત્યજે પ્રાણ આજ્યાઃ ક્ષેપ તેમ (તે બધાં
અવયવો ઉભાં થઈ ગયાં.) (જેમ હાથ, પગ વગેરે અવયવો દેહમાં જીવ ન હોય ત્યારે કામ કરી શકતાં
નથી, અને દેહમાં જીવ આવે ત્યારે કામ કરી શકે છે, તેમ ત્યારે ભગવાન્ વિરોક્ષિત થઈ ગયા હતા
ત્યારે ગોપીજનોના દેહ નિર્જીવ થઈ ગયા હતા, પણ ત્યારે ભગવાન્ પ્રકટ થયા ત્યારે તે ગોપીજનોના
દેહમાં જીવ આવ્યો અને એકદમ ઉભાં થઈ ગયાં.) આપણે પ્રવલ કરીને જે અંગ ચલણીએ તે એક જ
અંગ પોતાનું કામ કરે, પણ ત્યારે પ્રાણ આવે ત્યારે તો હાથ, પગ વગેરે બધાં અવયવો સાથે ચાલે અને
પોતાપોતાનું કામ કરે. તેથી બધાં અવયવો એકદમ ઉભાં થયાં એમ જણાવવાને માટે મૂળ શ્લોકમાં
ઉત્તસ્તાઃ એ પ્રમાણે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ, અન્તાકરણ અને
જીવ એ પાંચે ઉભા થવાનું છે. તેમાં જીવનું ઉભા થવાનું ચીત્તન્તઃ-ભગવાનના—ઉપર અધાર રાખે છે,
અને ત્યારે જીવ આવે છે ત્યારે દેહ વગેરે બીજા બધા પદાર્થો ઉભા થાય છે. અત્યાર મુખી ગોપીજનોનો
જીવ પોતાના હૃદયમાં રહેલા લીલાસહિત ભગવાનમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો હતો, ભગવાનના સંગમાં રહેલો
હતો, અને ત્યારે ભગવાન્ પોતે ઉભા થયા—બહાર પ્રકટ થયા—ત્યારે ગોપીજનોનો જીવ પણ ઉભો
થયો. ૨૧

તુ ઇત્યિતમિત્યત્ર દેતુમાહ પ્રેષ્ટમિતિ । અત્યન્તં પ્રિયો મગવાન્ । તં દક્ષાં ઇત્યિતં । મગવતિ યા પ્રીતિસ્તયા કૃત્વા ઇત્યુક્ત્વા દૃક્ યાસામ્ । અનેન પ્રીત્યા ઇન્દ્રિયાણામુત્થાનમ્ । (એતાસાં વિલોકનાર્યમૈવાગમનમિત્યાગમનમાત્રેણ વિલોકનમાદૌ સમ્પન્નમ્ । ઇત્યુક્ત્વા તુ તત્તો મિત્રા । તસ્યાઃ પુત્રપર્મસ્ત્વેન તદુક્ત્યા દક્ષાં કમલત્વં જ્યજ્યતે । તત્ર પ્રીતેર્હેતુત્વોક્ત્યા હ્યવધિ વત્કાર્યામાવેનાધુનૈવ તત્પ્રાકૃત્યં જ્ઞાપ્યતે રપેરિવ । વિરહે સર્વતિરોધાનાદેવતિરોધાનમપ્યાસીત્ । અતઃ સ્વાવલોક્યકુલં કાર્યમાત્રે સ્વસામધ્યોભાવજ્ઞાપનાર્થમ્ ।) દશાન્તેનૈવ પ્રાણાનામુત્થાનમ્ । પ્રાણાનાં મગવાન્ પ્રાણ ઇતિ । શરીરં તુ પૂર્વોક્તામિલિપિતપદાર્થત્વેન નિરુપણાત્ ઇત્યિતમિત્યત્ર તમિતિ દેતુઃ ॥ ૩ ॥

પ્રથમુત્થિવાનો મગવતા સહ સ્થિતાનાં કાર્યમાહ કાચિદિતિ પદ્મભિઃ ।

કાચિત્ કરામ્બુજં ચૌરેર્જગદેઽજ્ઞાલિના મુદા ।

કાચિદ્ વધાર તદ્વાદુમંસે ચન્દનરૂપિતમ્ ॥ ૪ ॥

યથો, પ્રકટ યથો. ગોપીજનોનું અન્તાઃકરણ પશુ ઉચું થયું; તેનું ડરણ દર્શાવતાં શુક્રદેવણ કહે છે કે પ્રેષ્ટમ્, ભગવાન્ ગોપીજનોને અત્યન્ત પ્રિય છે, તેથી ભગવાનને ભેળને ગોપીજનોનું અન્તાઃકરણ ઉચું થઈ ગયું, ચેતનવન્તુ બન્યું. ભગવાનમાં ગોપીજનોનો જે પ્રેમ હતો તેને ક્ષીણે ઉત્કુષ્ઠ—વિકાસવાળા—નેત્રો થયાં છે. જેમનાં એવાં ગોપીજનો. આ ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાનમાં ગોપીજનોની જે પ્રીતિ હતી તેને ક્ષીણે ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો સચેતન થઈ.

ગોપીજનો—ગોપીજનોનાં ચક્ષુઓ—પોતાનાં દર્શન કરે તેટલા માટે ભગવાન્ ત્યાં પધાર્યા; તેથી ભગવાનના દૃષ્ટા અપવાધી જ પ્રથમ ગોપીજનોને ભગવાનનાં દર્શન થયાં. ચક્ષુની ઉત્કુષ્ઠતા—પ્રકુષ્ઠતા, વિકાસ—એ તો તેનાથી—વિક્ષોકનથી, દર્શનથી—જિજ્ઞાસુ છે. વિકાસ પામ્યું એ કુલનો ધર્મ છે; તેથી જ્યારે મૂળ સ્લોકમાં વિકાસરૂપી પુરુષધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ત્યારે ગોપીજનોનાં ચક્ષુઓ કમલ છે એમ સૂચન થાય છે. તેમાં પ્રીતિને ચક્ષુના વિકાસનું કારણ કહેવામાં આવ્યું છે; તે ઉપરથી જણાય છે કે અત્યાર સુધી પ્રીતિનું કાર્ય—ચક્ષુનો વિકાસ—ન હતું અને હવેનાં જ સૂર્યની માફક પ્રીતિનું માર્ગ થયું છે. (જેમ સૂર્ય ઉદય થાય અને તેથી કમળ વિકસિત થાય તેમ ભગવાનમાં ગોપીજનોની પ્રીતિ પ્રકટ થઈ અને તેથી તેમનાં ચક્ષુઓનો વિકાસ થયો.) ગોપીજનો જ્યારે ભગવાનથી વિરહ પામ્યાં ત્યારે બધું તિરોહિત થઈ ગયું અને તેથી ભગવાનમાં રહેલી ગોપીજનોની પ્રીતિ પશુ તિરોહિત થઈ ગઈ હતી. આ જ કારણથી ગોપીજનોને મૂળ સ્લોકમાં અગલા કહેવામાં આવ્યાં છે, અને તેથી જણાય છે કે ગોપીજનોમાં કોઈ પણ કાર્ય કરવાને માટે શક્તિ નથી.

મૂળ સ્લોકમાં પ્રાણમિયાગમમ્ એ જે દશાન્ત અપવામાં આવેલું ॥ તે ઉપરથી જ પ્રાણના ઉત્થાનની વાત થઈ ગઈ, કારણ કે ભગવાન્ પ્રાણના પશુ પ્રાણ છે, અધિદેવિક પ્રાણ છે. પહેલાં જેની ઇચ્છા કરવામાં આવેલી હતી તે ઇચ્છિત પદાર્થ તરીકે નિરૂપણ કરેલું હોવાથી શરીરનું ઉત્થાન થયું; તેનું કારણ દર્શાવતાં શુક્રદેવણ કહે ॥ કે તમ્ । (અર્થાત્ ભગવાન્ શરીર ધારણ કરીને—સ્વરૂપથી—પ્રકટ થાય એવી ગોપીજનોની ઇચ્છા હતી; ભગવાનના શરીરનું—સ્વરૂપનું—વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી ગોપીજનોનું શરીર પણ ઉચું થઈ ગયું એમ તાત્પર્ય છે.) ૩

આ પ્રમાણે ગોપીજનોના જે પાંચ પદાર્થો—જીવ, દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ અને અન્તાઃકરણ—સચેતન થયા તે ભગવાનની સાથે રહ્યા, અને તેમણે—ગોપીજનોના જીવ, દેહ વગેરેએ—જે કાર્ય કર્યું તેનું વર્ણન શુક્રદેવણ કાચિદ્ ઉત્પદિ પાંચ સ્લોકમાં કરે છે.

કોઈક ગોપીજને ભગવાનનું હસ્તકમલ આનંદથી પોતાની અંજસિમાં

પાતણ કર્યું. કોઈક ગોપીજને ભગવાનના ચંદનવાળા હસ્તને પોતાના ખભા

ઉપર પડ્યો. ૪

પૂર્વમેતેકવિદા જાગિ મંગલતાવિર્મૂલે સપ્તવિધા એવ જાવાઃ । એકો મંગલાત્ સર્વાર્થે પ્રકટી-
ભૂતઃ । સત્ર યા અગ્રે સ્થિતાસ્તા જાગિ નિકટસિતા એવ પૂર્વમુચ્યન્તે । શુદ્ધસાત્ત્વિક્યઃ શુદ્ધરજોમુક્તા
રજઃસાત્ત્વિક્યશ્ચ, નિર્ગુણાશ્ચ, શિષ્ટાઃ સપ્તવિધા ગણ્યન્તે । કાચિદ્વત્ર શૌરેઃ કરામ્બુજં મુદા અજ્ઞ-
લિતા અગ્રહાત્ । એક એવ હસ્યો મંગલતા પ્રસારિતઃ । પીતામ્બરધર રૂઢિ દ્વિતીયેન હાસ્યનિવારણાર્થં

પહેલાં ગોપીજનો અનેક પ્રકારનાં હતાં, છતાં પણ જ્યારે ભગવાનનો આવિર્ભાવ થયો ત્યારે
ગોપીજનો સાત પ્રકારનાં જ થયાં.

(ભગવાન જ્યારે તિરોક્ષિત યદ્યપિયા હતા ત્યારે ગોપીજનોના ચિત્તનો વિરોધ થયો અને તેથી
તેઓ અનેક પ્રકારનાં થયાં એમ ગયા—અઘ્રવીસમ્—અધ્યાયમાં ભુદાં ભુદાં વચનોના સ્વરૂપ ઉપરથી
જણાવવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોના મિશ્રણથી અને નિર્ગુણતાથી
થતા ગોપીજનોના અનેક પ્રકારો ભુદા ભુદા રહીકોના સ્વરૂપ ઉપરથી સિદ્ધ કરવામાં આવેલા છે. હવે
તો આ ઓગણત્રીસમ્ અધ્યાયમાં પ્રભુ ‘ભગ’ શબ્દના અર્થને—ઐશ્વર્ય, વીર્ય, શ્રી વગેરે છ ગુણોને—
પ્રકટ કરીને પોતે પ્રકટ થયા છે, અને તેથી તે ગોપીજનો પણ પ્રભુના પ્રકટ સ્વરૂપમાં એકનિષ્ઠાવાળાં
હોવાથી પ્રભુમય જ યદ્યપિ ગયાં છે, આ પ્રમાણે ગોપીજનો ભગવદાત્મક થવાથી, ભગવાનનું સ્વરૂપ
રસાત્મક હોવાથી અને ભગવાનના ધર્મો પણ રસાત્મક હોવાથી ભુક્ટિબલ્લન વગેરે ભાવો પણ ગોપી-
જનોમાં થઈ છે.)

એક જ ભગવાન સર્વ ગોપીજનોને આટલે પ્રકટ થયા છે; તેથી ગોપીજનોના મૂલમાં જે ગોપીજનો
આપે ઉભાં હતાં તે પણ ભગવાનની પાસે જ આવ્યાં છે એમ પહેલાં કહેવામાં આવે છે.

(આ પ્રમાણે એક જ ભગવાન અર્થે ચ પ્રકટ થઈને અર્થાં ગોપીજનોને પોતાની પાસે આવ્યાં
અને તેથી ભગવાનના હસ્તકમળ ધારણ કરતું ઇત્યાદિ અર્થાં પ્રથમ ગદ્યાં ગોપીજનો એક જ વખતે કરતું
હતાં એમ તાત્પર્ય છે. મૂળ રહીકમાં કાચિત્ એમ એકવચનનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેનું
તાત્પર્ય એ છે કે તે રહીકમાં ગોપીજનો એક જ પ્રકારના ભાવવાળાં છે. વાસ્તવિક રીતે તો તેવાં પણ
ગોપીજનો અનેક ॥ એમ જાણવું. ભગવાનના છ ધર્મ, અને ભગવાનનું સ્વરૂપ—ધર્મી—એ રીતે
ગોપીજનોના સાત પ્રકાર છે એમ શુદ્ધવેદને કહેવાની પ્રયત્ન છે, છતાં પણ ગદ્ય—અઘ્રવીસમ્—
અધ્યાયમાં ગોપીજનોના સત્ત્વ, રજસ્, તમસ્, નિર્ગુણ એમ જે અંશોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે
અંશ ગોપીજનોમાં હ્રમણાં પણ છે; એ હેતુથી સત્ત્વ વગેરે ગુણોની દૃષ્ટિથી ગોપીજનોના સાત પ્રકારનું
વર્ણન કરવામાં આવે છે.)

શુદ્ધસાત્ત્વિક, શુદ્ધરજસ, રાજસસાત્ત્વિક, (રજસસાત્ત્વિક્યશ્ચ એમાં જે છે તે ઉપરથી)
સાત્ત્વિકરાજસ, નિર્ગુણ, (નિર્ગુણાશ્ચ એમાં જે છે તે ઉપરથી) તામસ, અને બાકીનાં (ચાર પ્રકારનાં—
સાત્ત્વિકતામસ, રાજસતામસ, તામસસાત્ત્વિક અને તામસરાજસ—) એમ ગોપીજનોના આત પ્રકાર
ગણવામાં આવે છે.

(દ્વિપ્રકરણના પાંચમા અધ્યાયમાં—અર્થાત્ દશમસ્કન્ધના ત્રીસમ્ અધ્યાયમાં—કાચિત્ સમમ્
ઇત્યાદિ દશમ રહીકમાં ભગવાનના ગુણના સ્વરૂપનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યે. સુગોપીનીશમાં ગોપી-
જનોના પ્રકારો જે ક્રમમાં આપવામાં આવેલા છે તે ક્રમ વિવક્ષિત નથી, તેથી પહેલાં તામસી ગોપીજનનું
અને પછી નિર્ગુણ ગોપીજનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યે.)

કોઈક ગોપીજને અર્હી ભગવાનનું હસ્તકમળ આનન્દથી પોતાની અંજલિ વડે ગ્રહણ કર્યું. ભગવાને
પોતાનો એક જ હાથ લાંબો કર્યો હતો, હાથ દે ભગવાન પીતામ્બરધર હતા, એટલે કે તેમણે હાથ
ધ્રુપાવવાને માટે બીજા હાથમાં પીતામ્બર ધારણ કરેલું હતું. જહુ આનન્દથીને વસ્તુનું જે ગ્રહણ કરવામાં

પીતામ્બરમહાનાત્ । મહુમાતેન મહાનમશક્તિના ભવતિ । દ્યૌરેરિતિ વીરત્વજ્ઞાપનાય । મુદેતિ પૂર્વોચ્છેદશબ્યાદૃત્યર્થમ્ । અન્યા પુનસ્તતોપ્યન્તરજ્ઞા ભવિષ્યામીતિ તદ્વાહુમંસે દધાર યથાલિંગિત્વેપ ભવતિ । ક્ષપ્તે દત્તયા વિનિયોગો વચ્ચવ્યઃ 'સુજમગલસુગન્ધં મૂર્ધ્વપાસ્યત્ કદા તુ' इति । अत एव तदीयो धर्मोन्तःस्थितस्तस्या निरोधं साधयिष्यामीति चन्दनरूपितमित्युक्तम् । चन्दनेन रूपितं लिप्तम् । चन्दने हेतुः पूजा लक्ष्मीर्वा पूर्वोक्ता । तथा ताम्बूलेऽपि ॥ ४ ॥

આવે ॥ તે અંજલિ વડે થાય છે. મૂળ શ્લોકમાં લગવાનને માટે જે ક્યોરે: પદ વાપરવામાં આવ્યું ॥ તે લગવાનનું વીરત્વ જણાવવા માટે વાપરવામાં આવેલું છે. પહેલાં—અમૂલીસમ્પ્ર અધ્યાયમાં—ગોપીજનોનો જે ક્લેશ વર્ણવવામાં આવ્યો હતો તે ક્લેશ નાશ પામ્યો છે એ જણાવવાને માટે મુદા—અનન્દથી—એ પ્રમાણે મૂળ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

‘પેલી ગોપી કરતાં પણ હું વધારે અન્તરંગ થાઉં, લગવાનની સમીપ આહું,’ એમ ધારીને બીજાં ગોપીજને લગવાનના આહુને પોતાના ખજા ઉપર ધારણ કર્યો, જેથી લગવાનની સાથે પોતાનું આલિંગન જ—લેટો જ—થઈ ગય. આગળ ઉપર સુંવાળીસમ્પ્ર અધ્યાયમાં ‘સુજમગલસુગન્ધં મૂર્ધ્વપાસ્યત્ કદા તુ,’ અશુરથી સુગંધિત બનેલો પોતાનો હસ્ત પ્રભુ અમાસ માથા ઉપર ક્યારે મૂક્યે, એ પ્રમાણે લગવાનના આહુનો આ ગોપીજનને માટે વિનિયોગ કહેવામાં આવવાનો છે.

(અરે! અહીં—આ અધ્યાયમાં—જે પદાર્થનો અનુસર થાય તે જ પદાર્થની ભા—બ્રમરજીત-વાળા સુંવાળીસમ્પ્ર અધ્યાયમાં—સ્ફુર્તિ થવી એમ એવો નિયમ છે, તેથી ભાં સુંવાળીસમ્પ્ર અધ્યાયમાં લગવાનના આહુની વાત કરેલી છે અને તે આહુને અગદસુગન્ધમ્ એ પ્રમાણે વર્ણવેલો છે, તો પછી અહીં લગવાનના આહુને ચન્દનરૂપિતમ્ ને બદલે ચન્દનસુગન્ધમ્ કહેવું એમ છે. આ પ્રમાણે તે શંકા કરવામાં આવે તો શ્રીમહાપ્રભુજી સમપ્રધાન કરે છે કે સુંવાળીસમ્પ્ર અધ્યાયમાં જે ગોપીજન સુજમગલસુગન્ધમ્ ધલ્લાદિ શ્લોક બોલે છે તે ગોપીજન આ જ છે, અને તેથી લગવાનના આહુના સંગંધવાળો જે સ્વાભાવિક ધર્મ છે, અને અહીં જે ચન્દનની અંદર રહેલો છે, તે આ ગોપીજનનો નિરોધ સિદ્ધ કરશે. આ તાર્પર્ય સમજાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે ચન્દન તો આગાનુક છે અને તે વાત સ્પષ્ટ કરવાને માટે શુકદેવજી ચન્દનસુગન્ધમ્ ને બદલે ચન્દનરૂપિતમ્ કહે છે. આ જ કારણથી ન્યારે પૂતનાનો દેહ બળતો હતો ત્યારે લગવાનના સમ્બન્ધને લીધે જ પૂતનાના દેહમાંથી બધાં પાપો નાશ પામ્યાં અને તેથી પ્રમાણે પણ અગત્ય એવો સુગંધિ હતો એમ વર્ણવ કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ લગવાનના સંગંધને લીધે જ સુગંધિત છે, બીજા કારણને લીધે નહિ.)

આ જ કારણથી લગવાનના આહુનો ધર્મ જે ચન્દનની અંદર રહેલો છે તે આ ગોપીજનનો નિરોધ સાધશે એમ જણાવવાને માટે શુકદેવજીએ લગવાનના આહુને ચન્દનરૂપિતમ્ એ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે. ચન્દનથી રૂપિત, અર્થાત્ ચન્દનથી લેપાયેલો.

લગવાનના આહુને ચન્દનનો લેપ કરવામાં આવેલો છે તેનું કારણ એ કે બીજા શ્લોકમાં જે જ્ઞાત્રી પદ છે તે ઉપરથી સૂચિત થયું હતું કે પ્રણય એ અને લક્ષ્મીએ લગવાનની પૂજા કરી હતી, અને તે પૂજાને અંગે લગવાનના આહુને ચન્દનનો લેપ કરવામાં આવ્યો હતો. અથવા તો બીજું કારણ પણ હોઈ શકે, અને તે એ કે બીજા શ્લોકમાં લગવાનને માટે પીતામ્બરપરરા એ પદ વાપરવામાં આવેલું છે, અને તે પદ ઉપરથી સૂચિત થયું હતું કે લગવાન લક્ષ્મીજીની સાથે રમણ કરતા હતા અને તે પ્રસંગે તેમના આહુને ચન્દનનો લેપ થયો હતો. યાંયમા શ્લોકમાં જે તામ્બૂલનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તેનું કારણ પણ ચન્દનની માફક પ્રણય અને લક્ષ્મીજીએ કરેલી લગવાનની પૂજા અથવા તો લક્ષ્મીજીની સાથે લગવાને કહેવું સમજી લાવવું. ૪.

काचिदल्ललिनामृह्णात्तन्वी ताम्बूलचर्वितम् ।

एका तदङ्घ्रिकमलं सन्तप्ता स्तनयोरधात् ॥ ૫ ॥

एवं सामग्रीपकटनेन तप्तं देवोत्तमानां च कृतं प्रदर्शितमेव आरोढुक्तामा देवोत्तमास्तु पूजका इति । अतः काचित्ताम्बूलचर्वितमल्ललिना अमृह्णात् । तस्याः ताम्बूलयोग्यतामाह तन्वीति । कोमलाङ्गी । एका पुनर्वह्निःस्रिता साक्षस्तन्मन्थमलम्बमाना, चत्पातुं वा अशक्ता, उपविश्यैव तदङ्घ्रिकमलं स्तनयोरधात् । अनुत्पाने धारणे च हेतुः सम्प्रसेति । सा छलनं विरहातुरा ॥ ५ ॥

एका भ्रुकुटीमावध्य प्रेमसंरम्भविह्वला ।

प्रन्तीयैक्षत् कटाक्षेपैः सन्दष्टदशनकृच्छदा ॥ ૬ ॥

કોઈકે કોમળ ગોપીજને ભગવાનના આસેગેલા પાનની પ્રસાદી
અંજલિ વડે ગરજુ કરી. કોઈકે વિરહથી અત્યંત તપેલાં ગોપીજને ભગ-
વાનનું ચરણકમલ પોતાના સ્તન ઉપર ધર્યું. ૫

આ પ્રમાણે વનમાલા અને પીતામ્બર ધારણ કરીને ભગવાનને પ્રકટ થયા તેનું તાર્પણ એ કે દેવોમાં ઉત્તમ એવા બ્રહ્મા વગેરેએ ભગવાનની પૂજાથી જે કૃત્ય કર્યું તે આ ગોપીજનોને ભગવાને દર્શાવ્યું, (કારણ કે ભગવાનની પૂજા કરતી વખતે જે અસ્તવગેરેનું સ્થાપન કરવામાં આવેલું હતું તે સર્વેનો, ત્યારે ગોપીજનોએ ભગવાનનો બહુ પોતાના ખજા ઉપર ધારણ કર્યો ત્યારે, તે ગોપીજનોને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો. અર્થાત્ વનમાલા, પીતામ્બર વગેરે સામગ્રી સહિત પ્રકટ થઈને આ ગોપીજનો ઉપર ભગવાને ઘણો અનુભવ દર્શાવ્યો એમ બોધ થાય છે.)

આ પ્રમાણે વનમાલા, પીતામ્બર વગેરે ધારણ કરીને ભગવાન પ્રકટ થયા, અને આ રીતે વનમાલા વગેરે સામગ્રી પ્રકટ કરીને તે ગોપીજનોનું અને દેવોમાં ઉત્તમ એવા બ્રહ્મા વગેરેનું કાર્ય દર્શાવવામાં આવ્યું. આ કાર્ય તે એ કે આ ગોપીજનો ભગવાનના ઉપર ચડી જવાની કામચલાવમાં છે, ત્યારે દેવોત્તમ બ્રહ્મા વગેરે ભગવાનની પૂજા કરવામાં છે, અર્થાત્ બન્નેનાં કાર્ય ભૂલું છે. તેથી કોઈક ગોપીજન ભગવાનનું આવેલું પ્રસાદી પાન અંજલિવડે બે હાથમાં લે છે, આ ગોપીજન ભગવાનનું પ્રસાદી પાન લેવાને માટે ચીંચ છે એમ દર્શાવવાને માટે શુક્રદેવદજ આ ગોપીજનનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે તન્વી. તન્વી એટલે કોમલ અંગવાળી (તેનું અંજ કોમલ છે તેની ચામડી ઘણી કોમલ હોય છે, એટલે આ કોમલાંગી ગોપીજન ત્યારે ભગવાનનું પ્રસાદી પાન ખાશે ત્યારે તે પાન આ ગોપીજનના કોમલ કંઠની કોમલ ચામડીમાંથી સુંદર દેખાશે. આ પ્રકારની શૈલી જોવાને માટે ભગવાને આ ગોપીજનને તાંજૂલનું દાન કર્યું છે.)

એક ગોપીજન તો મંડલની બહાર આવે હતાં, અને તેથી તેમને ભગવાનનો સાચાત્ સંબંધ મળી શક્યો નહિ, અથવા તો પોતે હતાં ચર્ચ શક્યાં નહિ, એટલે બેઠા બેઠા જ તેમણે ભગવાનનું ચરણકમલ પોતાના સ્તનો ઉપર પધરાવ્યું. આ ગોપીજન હતાં ચર્ચ શક્યાં નહિ અને તેમણે ભગવાનનું ચરણકમલ પોતાની છાતી ઉપર પધરાવ્યું તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શાવતાં શુક્રદેવદજ કહે ॥ કે સન્તાપા. આ ગોપીજન, ખરેખર, વિરહથી અત્યંત આતુર બનેલાં હતાં. ૫

પ્રેમના આવેશથી વિહ્વલ થએલાં એક ગોપીજન સર્વાં ચડાવીને,
દાંતવડે બોહ દસીને કટાક્ષેથી પ્રહાર કરતાં હોય તેમ જોવા લાગ્યાં. ૬

એકેતિ । અન્યા શુનદૂરસ્થા તામસી તમસા શ્રુકુટિમાવધ્ય કટાક્ષોપૈઃ પ્રન્તીવ પેક્ષત્ ।
અથ સર્વેર્ણે વર્ણલોપઃ । કટાક્ષોપૈરિતર્યાઃ । પ્રેમ્યા સહિતો યઃ સંરમ્ભઃ શ્રોવઃ તેન વિહુલા ।
સમ્યક્ દટ્ટઃ દશાનચ્છદો યયા । વાટસી ય જાતા । શ્રુકુટિમન્થનેન ચિત્તકૌટિલ્યમ્ । પ્રેમંસહિત-
સંરમ્ભેન દ્વિત્રયવૈકલ્યમ્ । સન્દંભેન દેહક્ષોભઃ । પ્રન્તીવેતિ પ્રાણૈર્વૈલાપૂર્તિઃ જ્ઞાનસાધનમપિ વસ્યા
વિકૃતમ્ । પ્રાન્તદટ્ટિઃ કટાક્ષઃ । તત્રાપિ ગાક્ષેપમાયઃ । યથા યાચાવગુરુર્ણં વથા કટાક્ષા એવ આક્ષેપ-
રૂપા નિરન્તરં પ્રવૃદ્ધાઃ । વાટસામાવસ્ય પૂર્ણત્વાય કાલનિવમનાર્થં યા શ્રુકુટિમન્થઃ । લભામનિયમ-

છીત્ત્વં તામસી ગોપીજન તો (જેટલે દૂર ઉભા રહીને કટાક્ષ ફેંકવાથી પોતાનો માનભાવ રહે
જેટલે) દૂર ઉભાં રહ્યાં, અને ક્રોધથી ભવાં ચકાવીને કટાક્ષો ફેંકીને બાજે પ્રકાર કરતાં હોય તેમ ભગવાન
તરફ જોવા લાગ્યાં. અહીં કટાક્ષોપૈઃ એ પદમાં 'સર્વજ્ઞ હોય તો વર્ણનો લોપ થાય, અર્થાત્ તે સરખા
વર્ણ સાથે સાથે આવે ત્યારે પૂર્વ વર્ણનો લોપ થાય' એ નિયમને અનુસરીને છનો લોપ થયો છે; જેટલે
કે મૂળ શબ્દ કટાક્ષોપૈઃ છે, અને તેમાં છનો લોપ થવાથી કટાક્ષોપૈઃ એ પ્રમાણે રૂપ થયું છે.

પ્રેમવાળો જે સંરંભ, ક્રોધ, તેથી વિહત (આ ગોપીજન અન્યાં છે.) સારી રીતે દાંતથી કાપ્યા
છે એક જેમણે જોવાં આ ગોપીજન છે. ભવાં ચકાવવાથી આ ગોપીજનના ચિત્તની કુટિલતા વર્ણવી;
પ્રેમવાળા ક્રોધથી દ્વિત્રયોની નિકલવતા વર્ણવી; દાંતથી એક છાપવાથી દેહનો ક્ષોભ વર્ણવ્યો; બાજે પ્રકાર
કરતાં હોય એમ દેખાવાથી આ ગોપીજને પ્રાણુથી બળ દેખાકયું એમ વર્ણવ્યું; આ ગોપીજનના ઈક્ષુ-
રૂપી જ્ઞાનનું સાધન—નેત્ર—પણ વિકૃત એમ વર્ણન કર્યું. નેત્રના છેડથી જોયું તેનું નામ કટાક્ષ. તેમાં—
કટાક્ષમાં—પણ આક્ષેપભાવ વર્ણવ્યો. જેમ વાણીથી જીતારને ધમકી આપવામાં આવે તેમ આ
ગોપીજનના આક્ષેપરૂપ કટાક્ષો જ હુમ્મેશાં પ્રવર્તતા હતા.

(ગોપીજનોએ ભવાં ચકાવ્યાં તેનું જીજ્ઞ પ્રયોજન દર્શાવતાં શ્રીમદ્ભ્રમણુલ કહે છે કે) અથવા
તો ગોપીજનોનું તે પ્રકારનું માન પૂર્ણ અને જેટલા સારુ કાલનું નિયમન કરવાને માટે બુદ્ધિનો બંધ
કરવામાં આવ્યો છે, ભવાં ચકાવવામાં આવ્યાં છે. (પહેલાં ગોપીજનોના માનનું જ નિરૂપણ કરવામાં
આવ્યું હતું; હવે અહીં તો તેમના ગાદમાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. માન દૂર કરવાને માટે સૌ
પ્રકારે પણ યત્ન કરવામાં આવે તો પણ હું—ગોપીજન—માનનો ભાગ નહિ કદં એ પ્રકારનો જે ભાવ
તેનું નામ ગાદભાવ. કાલનો નિર્લેખ થતાં માન શિથિલ થઈ જાય છે, કારણ કે તે બહિષ્કારી ભાવ હોવાથી
લાંબો સમય રહી શકતું નથી. ગોપીજનોનું માન ગાદ છે તેથી તે કોઈ દિવસ શિથિલ થતું નથી અને
હુમ્મેશાં ગાદ જ રહે છે. આ પ્રમાણે ગાદમાન હુમ્મેશાં રાખતું તે જ કાલનું નિયમન કહેવાય છે.
નાયિકાઓનો એવો સ્વભાવ છે કે તેઓ પ્રિયવચન વગેરે કારણને લીધે માનનો અવશ્ય ભાગ કરે
છે. આ પ્રકારની સ્થિતિ અમારી—ગોપીજનોની—ન થાય, અને અમારો માનભાવ જ હુમ્મેશાં
રહો એ પ્રકારનો ગોપીજનોનો અવસ્થ છે. નાયિકાઓનો પ્રિય વચનોને લીધે માન ભાગ કરવાનો
જે સ્વભાવ છે તેનું નિયમન અલ્પ પ્રયત્નથી થઈ શકે છે. તેથી શ્રીમદ્ભ્રમણુલ કહે છે કે) નાયિકા-
ઓના સ્વભાવનું નિયમન કરવાને માટે ગોપીજનોનો સંરમ્ભ—આપેશ—હતો. (ભગવાનની સાથે
પહેલાં સમાગમથી જે મુજ ગોપીજનોએ અનુભવેલું હતું તેનું સ્મરણ થતાં તે સમાગમમુખના
લોભથી કદાચિત્ તેમના—ગોપીજનોના—માનનો ભાગ થઈ જાય. તે પ્રમાણે ન થાય જેટલા માટે
વંચનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી શ્રીમદ્ભ્રમણુલ કહે છે કે) લોભનો નાશ કરવાને માટે વંચનું
વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. (અપર એ લોભનું સ્વરૂપ છે, અને તેના ઉપર ત્યારે દાંત પીસવામાં
આવે ત્યારે અપર—લોભ—દષ્ટાય છે, અર્થાત્ નાશ પામે છે.)

નાર્થ ચ સંરત્નમઃ । હોમેનાશાયૈ વંશઃ । મોક્ષાભાવાય જ્ઞાનવક્ત્રતા । પ્રમાણનિરાકરણાર્થ દત્તનમિતિ ।
યતો લૌકિકી ભક્તિઃ પુષ્ટા ભવતિ । પત્તદર્શયેષા નિરૂપિતા ॥ ૬ ॥

પદમતિપુષ્ટાં નિરૂપ્ય અલ્પુત્તમાં નિરૂપયતિ અપરેતે ।

अपराऽनिमिपदगम्यां जुषाणा तन्मुखास्तुजम् ।

आपीतमपि नातृप्यत्सन्तस्तचरणं यथा ॥ ७ ॥

एषा हि भगवद्दर्शनेन गतदोषा जतो ध्यावेन भगवन्तं हृदये स्थापयितुकामा नेत्राभ्यां
नेत्रद्वारा भगवन्तं हृदि स्थापितवती । अत्र छावण्यामृतं पेयम्, सुखस्यानुलत्वोक्तः । अनिमिप-
दगम्यामिति पानकरणम् । द्रवद्रव्यस्यान्तर्विवेचनं पानम् । मये रसविच्छेदो भविष्यतीति

(આ પ્રમાણે ઘણો આગરુ હોવા છતાં પણ પોતાના હૃદયમાં પ્રિયની—પ્રમુની—સ્થિતિ આવશ્યક છે અને માન પણ હૃદયમાં હોય છે. કદચિત્ત ગોપીજનોના હૃદયનો ભગવાનમાં નો હય ધર્મ નાથ તો તેમના હૃદયમાં રહેલા માનનો પણ હય—નાશ—ધર્મ નાથ. નિર્દોષ ભાવથી જ ખરેખર મુક્તિ થાય ॥ એ ન્યાયને અનુસરીને ગોપીજનોનું માન જતું રહે એટલે તેઓ નિર્દોષ અને અને તેમને મુક્તિ મળે. ગોપીજનોને આ પ્રમાણે મુક્તિ ન મળે તેટલા આટે તેમના ઇશ્વરમાં—જ્ઞાનમાં—કદાચેય શબ્દવડે કૃતિલતા દર્શાવવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે જ્યારે ગોપીજનોનો જ્ઞાન કૃતિલતાને લીધે દોષવાળો યથાથી તેમની મુક્તિ ધર્મ શકે નહિ; અને જ્યારે તેમની મુક્તિ ન થાય ત્યાં પછી તેમના માનની મુક્તિ ક્યાંથી ધર્મ શકે ? આ તાર્કિક દર્શાવતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ કહે છે કે) —ગોપીજનોને મોક્ષ ન મળે તેટલા આટે કદાચેય શબ્દથી જ્ઞાનની વકતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

(‘ભગવાન સર્વના ઇશ છે,’ ‘જે અંદર રહીને આત્માનું વિશ્વમાન કરે છે’ ઇલાદિ શ્રુતિઓ ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાનમાં ઇશ, નિયામક મગેરે ધર્મો છે. આવા ધર્મોવાળા ભગવાનની આત્માનું ઉદ્ધેષન કરવું એ પ્રમાણથી—શાસ્ત્રથી—વિરુદ્ધ છે. વળી જ્યારે પ્રમુ ગોપીજનોના અન્તાકરણને માનરહિત કરવા મયજ કરે છે ત્યારે ગોપીજનોનું અન્તાકરણ માનથી છૂટે પડતું નથી. આ વાત પ્રમાણથી—શાસ્ત્રથી—નિરુદ્ધ છે અને તેથી તે સંભવે નહિ; પણ જો પ્રમાણના ભળનો નાશ કરવામાં આવે તો તે સંભવે. તેથી જ પ્રત્ની પદ વડે પ્રમાણનો નાશ જ કરવામાં આવ્યો છે. આ તાર્કિક દર્શાવતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ કહે છે કે) પ્રમાણનું નિશકરણ કરવાને આટે હનનનું—નાશનું—વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આમ કરવાથી લૌકિક ભક્તિ—લૌકની રીતને અનુસરનારો એક—પુષ્ટ થાય. આ પ્રસુધી જ આ ગોપીજનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૬

આ પ્રમાણે અતિપુષ્ટ તામત્રી ગોપીજનનું નિરૂપણ કરીને હવે શુકદેવજી આશુત્થમ નિર્ણય ગોપી-
જનનું મયજ ઇલાદિ ત્રલોકમાં વર્ણન કરે છે.

કોઈકે ખીજ ગોપીજન ભગવાનના મુખાવિન્દનું અનિમિપદૃષ્ટિથી—

એકી ટસે—પાન કરતાં દતાં, તો પણ જેમ સંત પ્રરપો ભગવાનના ચાણના

રસથી તૃપ્તિ પામતા નથી તેમ તે તૃપ્તિ પામ્યાં નહિ. ૭

આ પ્રમાણે આ ગોપીજન ભગવાનનાં દર્શન કરીને ખરેખર દોષરહિત થયાં છે, અર્થાત્ ભગવ-
દર્શનથી પૂર્વ દુઃખ ને બૂઝી ગયાં છે. તેથી જ્ઞાનવડે ભગવાનને પોતાના હૃદયમાં સ્થાપવાની ઇચ્છાથી આ ગોપીજને નેત્રો દ્વારા ભગવાનને પોતાના હૃદયમાં સ્થાપ્યા. અહીં ભાવરસરૂપી અમૃતનું પાન કરવાનું છે, કદચ કે મુખને અમૃત—કમલ—કહેવામાં આવેલું છે. જેમ કમલનું સ્થાપન કરવાથી મકરન્દનું પણ સ્થાપન થાય છે તેમ ભગવાનના મુખનું સ્થાપન કરવાથી તેમાં રહેલા ભાવરસનું પણ સ્થાપન ધર્મ નાથ છે. મૂંગ ત્રલોકમાં અનિમિપદગમ્યામ્—જેમાં પાંપણે ગીઆવી નથી એવી દણિયો—એ પદ દર્શાવે છે કે ભાવરસનું પાન કરવામાં આવે છે. પ્રવાહી પદાર્થને અંદર લઈ જવું તેનું નામ પાન. પ્રવાહી

અનિશ્ચિત્વમ્ પાનમ્ । નેત્રયોરહાલિત્વં જાવળ્યામૃતસ્ય વિરહત્વાત્ । પ્રીતિસેવનમત્રામિપ્રેક્ષમ્ ।
 યદપિ આ સમન્તાદર્શસદિત્વં સર્વમેવાભિનિષિદિત્વં સ્વાધીનં જાતમ્, ચદેવેચ્છતિ સદૈષ હૃદયે પદ્યતીતિ,
 તથાપિ નાતૃપ્યત્ જલ્પમાયં ન વૃત્તવતી । તત્ર હેતુર્વિપયસૌન્દર્યમ્ । ન તુ પ્રયોજનામાયઃ પ્રતિ-
 વન્ધકઃ । પત્તદર્થ દષ્ટાન્તમાહ સન્તઃ તદ્ધરણં યદેતિ । સન્તો હિ જાતકાર્યાઃ । તથાપિ પરણાતવિન્દે
 સહજો રસઃ । ન તુ કિંચિત્ પ્રાપ્તવ્યં નિવર્તનીયં ચા ॥ ૭ ॥

પદ્મા મુનર્દૂરભ્યા અનયા તુલ્યશીલા યોગાનુસારેણ ભગવન્તં શૃદ્ધીતવતીભાદૃ તં કાચિદિતિ ।

તં કાચિન્નેત્રરન્ત્રેણ હૃદિ કૃત્ય નિમીલ્ય ચ ।

પુલકાદ્યુપગૃહ્યાસ્તે યોગીવાનન્દસમ્પ્રુતા ॥ ૮ ॥

પૂર્વં લૌકિકી પદ્યાદ્ ભક્તિમાર્ગાનુસારિણી નિરુપિતા । હયં યોગાનુસારિણી । અતોડ્યાઃ સર્વા-
 વયવે દષ્ટિઃ । ઉપયોરોક્તિપ્રકરણમ્, અન્યથા દષ્ટિમેદઃ સ્વાત્ । પૂર્વસ્વાતુ દર્શનમેય પ્રયોજનમ્ । પદ્યા

પદ્યાર્થેને અંદર દર્શનતા વચ્ચે રસનો પ્રવાહ તુટી જશે એમ માનીને તે પ્રભાણે ન શાય તેટલા માટે
 અનિશ્ચિત દૃષ્ટિથી જ પાન કરવાનું કહેવામાં આવેલું છે. લાવણ્યરૂપી અમૃત વિરહ એ એટલે નેત્રરૂપી
 અનિશ્ચિત—ગોપાથી—પીવાનું છે. મૂળ શ્લોકમાં જે જુવાણ પદ છે તેમાં જુવુ ધાતુ છે અને તે
 ધાતુનો અર્થ પ્રીતિથી સેવા કરવી એ પ્રભાણે શાય છે અને તે જ અર્થ આ રથગે લેવાનો છે. (અર્થાત્
 ભગવાનના સુખક્રમજનું પ્રીતિસેવન એટલે સુખક્રમજમાં રહેલા લાવણ્યરૂપી અમૃતનું પાન.) જે કે
 ધર્મસંહિત સર્વ સંપૂર્ણરીતે હૃદયમાં ઉતારેલું છે અને તેથી તે સ્વાધીન થયું છે, ત્યારે તે ગોપિકા
 જે વસ્તુની ધન્યતા હરે છે ત્યારે તે પોતાના હૃદયમાં તે વસ્તુ જુવે છે, છતાં પણ તેમને સંતોષ થતો
 નથી, હવે બહુ ધનું એ પ્રસાદેની ભાવના થતી નથી. આ ગોપીજનને સંતોષ થતો નથી તેનું કારણ
 ભગવાનના સુખક્રમજનું સૌન્દર્ય છે. ગોપીજનને હવે કોઈ પણ ભાવનું પ્રયોજન નથી એ વાત પ્રતિ-
 સ્પંધક નથી, (અર્થાત્ ગોપીજનને હવે કોઈ પણ ભાવનું પ્રયોજન રહેલું નહિ હોવાથી તેમને અસંતોષ
 નહિ થાય એમ નહિ, અર્થાત્ અસંતોષ થયે જ.) આ વાત સ્પષ્ટ કરવાને માટે શુદ્ધવેણુ દશાન્ત
 આપે છે કે સન્તસાધરણં યદા. સન્ત પુરુષો ખરેખર કૃતાચ છે, તેમણે પોતાનાં બધાં કાર્યો પૂર્ણ કરેલાં
 છે, છતાં પણ ભગવાનના ચરણારવિન્દમાં તેમને સહજ, સ્વાભાવિક, રસ રહેલો હોય છે. ભગવાનના
 ચરણારવિન્દમાં રહેલો સન્ત પુરુષોનો આ રસ તદ્દન સ્વાભાવિક છે, કોઈ પણ ભાવના પ્રયોજનને દીધે
 નથી, કારણ કે તેમને હવે કોઈનું મેળવવાનું રહેલું નથી તેમ કોઈનો ત્યાગ કરવાનું રહેલું નથી. ॥
 હવે એક ગોપીજન આવે છે, અને તે આ (સાતમા શ્લોકમાં વર્ણવેલાં) નિર્જુલ ગોપી-
 જનના જેવા સ્વભાવવાળાં છે. તે યોગને અનુસરીને ભગવાનનું શ્રદ્ધા કરે છે, ભગવાનને પોતાના
 હૃદયમાં રક્ષાપે છે. આ વાત શુદ્ધવેણુ તં કાચિત્ એ શ્લોકમાં કહે છે.

કોઈક ગોપીજન નેત્રદ્વારથી પ્રશ્નને હૃદયમાં ધારણ કરી, આંખો

મીંચી દઈ, રોમાંચિત ચર્ષ, પ્રશ્નનું આલિંગન કરી, યોગીની માફક આન-

ન્દમાં રૂખીને ઘેા. ૮

પહેલાં છઠ્ઠા શ્લોકમાં લૌકિકતા જેવા ભાવવાળાં ગોપીજનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, પછીથી
 સાતમા શ્લોકમાં અદિતમાર્ગને અનુસરનારાં ગોપીજનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. હવે આ ગોપીજન
 યોગમાર્ગને અનુસરનારાં છે. તેથી આ ગોપીજનની દૃષ્ટિ ભગવાનના સર્વ અવયવોમાં રહેલી છે. આ
 ગોપીજન ભગવાનના જન્મે અવયવોનું અને તે દ્વારા બધાં જ અવયવોનું એકીકરણ કરે છે, નહિ તો
 ગોપીજનની દૃષ્ટિને દીધે ભગવાનના સ્વરૂપમાં ભેદ થાય. સાતમા શ્લોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજન કેવલ
 અદિતમાર્ગીય છે અને તેથી તેમને ભગવાનના દર્શનનું જ પ્રયોજન છે. (સાતમા શ્લોકમાં વર્ણવેલ

વિરલેતિ કાચિદિત્યુક્તમ્ । તં પૂર્વોક્તમ્, 'ન સહુ ગોપિકાનન્દનો મવાનિતિ વચા નિરુપિતમ્ । નેત્ર-
રન્ત્રેણેતેકવચનં ત્પ્રવચેશર્શમ્ । હૃદિ કૃત્યેતિ । હૃદિ કૃત્વા । અસમાસેઽપિ ત્વપ્ । હૃદિકૃત્યેત્સહ-
સ્તમાસો વા । તત્તોડન્દઃપ્રવિષ્ટો વહિર્માં ગચ્છત્તિતિ નિમીલનં કૃતવતી । ન હિ તસ્યા વુદ્ધો મગ-
વાન્ યદિરવશિષ્ટોડસિ । સ્વકીયો વા માગલસ્યા શૃદ્ધિવ ઇતિ । વચરાત્ સર્વેન્દ્રિયનિવર્તનમ્ ।
તત્તોડન્દરાનન્દે પૂર્ણે પુલકાદ્ગ્ની જ્વાતા । કેવલાનન્દેન મુલકે ગોપીત્વં ન મવિષ્યતીતિ તદ્યથ વિશેષ-
માદ્ અપગૃહ્યાસ્ત ઇતિ । અયં રોમાઘ્રઃ સાત્ત્વિકમાત્રે પ્રવિષ્ટઃ । જત પવાન્તરુપગૃહ્યાલિપ્ત આસ્તે ।

ગોપીજન ભક્તિભાગ્યિ છે અને ભક્તિભાગમાં એકને વશ થઈને બહાર ભગવાનના મુખારવિન્દનું
દર્શન થતાં જ બીજા બધા પદ્યોનું તેમને—ગોપીજનને—વિદ્યમરણ થાય છે, અને તેથી ભગવાનના
મુખારવિન્દ વિના બીજા કોઈ પણ પદ્યર્થની તેમને અપેક્ષા રહેતી નથી. યોગભાગમાં તો ધ્યાનમાં
ભગવાનના પ્રત્યેક અંગનું પૃથક્ ચિન્તન કરવામાં આવે છે, અને ધારણમાં તે બધાં અંગોથી બનેલા
એક જ સ્વરૂપનું ચિન્તન કરવામાં આવે છે, કારણ કે અંગોના પરસ્પર સંબંધનું સ્મરણ કર્યા વિના એક
અંગનું સ્મરણ કરવામાં આવે તો તે અનુચિત હોવાથી અપરાધરૂપ છે. તેથી બધાં અંગોને એકત્રિત
કરીને ચિન્તન કરવામાં આવે છે. કેવલ યોગભાગમાં કદાચ અપરાધ જ છે, પણ યોગાનુસારી ભક્તિ-
ભાગમાં તો ભગવાનના સ્વરૂપમાં પણ ભેદ થાય છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ સ્માત્તક હોવાથી ભવાત્મક છે,
તેથી જો સ્વામિનીનો ભાગ ભગવાનના એક એક અંગમાં જ રહે તો સ્વામિનીના લાવને લીધે
ભગવાનના સ્વરૂપમાં પરસ્પર ભેદ ઉત્પન્ન થાય. પણ આ આકાશ શ્લોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજન
ભગવાનનાં બધાં જ અંગોનું એકીકરણ કરે છે, તેથી ભગવત્સ્વરૂપમાં પ્રાપ્ત થતો ભેદ દૂર થઈ જાય છે.)

આ પ્રકારનાં—ભગવાનની સાથે આલિંગન કરવાની ઇષ્ટાવાળાં—ગોપીજન દુર્લભ છે તેથી
શુકદેવણ કહે છે કે કાચિત્. મૂળ શ્લોકમાં જે તમ્ પદ છે તે પૂર્વોક્ત ભગવાનના સંબંધમાં વાપર-
વામાં આવેલું છે; તે ભગવાન કે જેમનું વર્ણન આ જ ગોપીજને પહેલાં ગોપીગીતમાં ન સહુ ગોપિકા-
મન્વનો મવાન્ એ પ્રમાણે કરેલું છે. મૂળ શ્લોકમાં જે નેત્રરન્ત્રેણ પદમાં એકવચન છે તે ભગવાનના
સ્વરૂપના પ્રવેશને માટે છે. (ભગવાનનું સમુદિત સ્વરૂપ એક છે અને તેથી તેને પ્રવેશ કરવાને માટે
એક જ નેત્રદ્વારની જરૂર રહે છે.) મૂળ શ્લોકમાં જે હૃદિ કૃત્ય પદ છે તેનો અર્થ હૃદિ કૃત્વા—
હૃદયમાં ધારણ કરીને—એ પ્રમાણે થાય છે. હૃદિ કૃત્ય એમાં ચમત્સ નથી છતાં પણ સ્વપ્ પ્રત્યય
લગાડવામાં આવ્યો છે. (સમત્સ ન હોય છતાં પણ સ્વપ્ પ્રત્યય લગાડવો એ સિદ્ધાન્ત પાશ્વિનિથી
ક્ષિત વૈયાકરણોનો છે; તેથી શ્રીમદ્ભાગવત બીજા અર્થ આપતાં કહે છે કે) હૃદિકૃત્ય એ અહુરુચમાસ
છે એમ માનવું. પછીથી આ ગોપીજને ચોતાની આંખો મીચી દીધી જેથી અંદર ગએલા ભગવાન
બહાર જતા રહે નહિ. આ ગોપીજનની શુદ્ધિમાં તો એમ જ છે કે હવે ભગવાન બહાર બાકી રહ્યા
જ નથી. અથવા તો આ ગોપીજને ભગવાનમાં જે ચોતાનો ભાગ હતો તે લઈ લીધો. (પ્રભુ
પોતે પ્રકટ થઈને દરેક ગોપીજનને સ્વન કરે છે તેથી ભગવાન બધાં ગોપીજનોના ભગરૂપ થાય
છે. અર્થાત્ જેને માટે ભગવાનનું જે સ્વરૂપ પ્રકટ થયું હોય તે તેનો ભાગ ગણાય છે. આ ઉપરથી
સ્પષ્ટ સમજાય છે કે જેમ પિતાની મિલકતમાં પુત્રોનો ભાગ રહેલો હોય છે તેમ પ્રભુના સ્વરૂપમાં પણ
સ્વામિનીઓનો જ ભાગ રહેલો છે.) મૂળ શ્લોકમાં જે જ છે તેનો ભાવ એવો છે કે ગોપીજનોની
બધી ઇન્દ્રિયો નિવૃત્ત થઈ ગઈ.

પછીથી ગોપીજનનો અંદર રહેલો આનન્દ જગદે પૂર્ણ થયો ત્યારે તેમના શરીરે રોમાંચ થયો.
કેવલ આનન્દથી—અદ્ભુતમાનન્દથી—જો શરીરે રોમાંચ થાય તો ગોપીજનું ન રહે; તેથી ગોપીજની
સિદ્ધિને માટે શુકદેવણ ઉપગ્રહા આસ્તે—આલિંગન કરીને ઉભાં રહ્યાં—એ પ્રમાણે આ ગોપીજન વિષે
વિશેષ કહે છે. (યોગીઓના હૃદયમાં જગદે ભગવાનનો આનિર્વાપ થાય છે ત્યારે આનન્દને લીધે તેમના

તામેવ સ્થિતિં ધારિતવતી ધવસ્યાન્વરામાવાય । ન્તુ તસ્યા ઉત્તરઞ્ચ કાર્યમ્, મગધતા સહ સન્મોગાં
 કર્તવ્યઃ, આલાપાઃ, ગૃહે ચ ગન્તવ્યમિતિ કયં તામેવાવસ્યાં સ્થાપિતવતી । તન્નાહ યોગીવેતિ । યોગી
 હિ તયૈવામે સર્વં કાર્યં સાધયતિ, તયેયમપિ તયેવાવસ્યાયા સર્વં સાધનીયમિતિ સ્થિતા । કિન્ન ।
 આનન્દસમ્પ્રુતા । આનન્દે નિમગ્ના । અતઃ એવ વહિઃસંવેદનરહિતા । સંવેદનાયામેય સત્તાં કાર્યાનુ-
 સન્ધાનમ્ । ન હિ પૂર્ણે આનન્દે કશ્ચન કામોસ્તિ ॥ ૮ ॥

एवं विशेषाकारेण कृत्यमुक्त्वा सर्वासां सामान्याकारेण प्रयोजनमाह सर्वास्ता इति ।

सर्वास्ताः केशचालोकपरमोत्सवनिर्वृताः ।

जहुर्विरहजं तापं प्राज्ञं प्राप्य यथा जनाः ॥ ९ ॥

यो हि पलित्वरजस्तमોभ્યાં व्याप्तयोरपि फलसम्पादकः, तस्य सुदृग्गुणबोभयुक्तानामासासुद्धारे

શરીરે રોમાંચ થાય છે; પરંતુ આ ગોપીજન યોગીઓના જેવાં નથી, કારણ કે તેમણે—ગોપીજને—
 ભગવાનને આલિંગન કર્યું છે. તેથી આ ગોપીજનમાં કામભાવ મુખ્ય છે, એટલે ગોપીત્વ જ મુખ્ય છે,
 યોગનો પ્રકાર નહિ.) રસશાસ્ત્રમાં આ રોમાંચની બહુના સાત્ત્વિકભાવમાં કરવામાં આવેલી છે, અને તેથી
 જ આ ગોપીજન પોતાના હૃદયમાં ભગવાનની સાથે આલિંગન કરી રહ્યાં છે. બીજી અવસ્થા ન આવે
 એટલા માટે આ ગોપીજન તે જ સ્થિતિ—ભગવાનની સાથે આલિંગનની સ્થિતિ—ધારણ કરી રહ્યાં છે.

શંકા—અરે! આ ગોપીજનને તો આગળ ઉપર અનેક કાર્ય કરવાનાં છે—ભગવાનની સાથે
 સંલોગ કરવાનો છે, તેમની સાથે આલાપ કરવાનો છે, પોતાને ઘેર પાછા જવાનું છે—તો પછી આ
 ગોપીજન ભગવાનની સાથે આલિંગન કરીને જ આલિંગનની સ્થિતિમાં જ કેમ બેસી રહ્યાં ?

સામાધાન:—ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે યોગી દય, યોગીની માફક
 યોગી, અદેખર, તે અવસ્થાથી જ આગળ સર્વ કાર્ય સાધે છે: તેમ આ ગોપીજન પણ તે જ—આલિ-
 ગનની જ—અવસ્થાથી બધું સધાશે એમ માનીને તે જ સ્થિતિમાં બેઠાં છે.

વળી આ ગોપીજન આનન્દસમ્પ્રુતા છે, અર્થાત્ આનન્દમાં નિમગ્ન થઈ ગયેલાં છે, અને
 તેથી જ આ ગોપીજનને બહારના જગતનું જ્ઞાન નથી. જ્ઞાન હોય તો જ કાર્યનું અનુસન્ધાન થઈ શકે.
 ત્યારે આનન્દ પૂર્ણ થાય છે ત્યારે કોઈ પણ પ્રકારનો કામ—અભિલાષ, ઇચ્છા—રહેતો નથી. (જેમ
 યોગી પોતાની અવસ્થાથી બધું કાર્ય સાધે છે તેમ હું પણ સાધેશ એમ આ ગોપીજન માને છે અને
 તેથી જ તે તે જ અવસ્થામાં રહે છે. બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો માલમ પડે છે કે આ ગોપીજન
 આનન્દમાં ખૂબ ડૂબી ગયેલાં છે તેથી બીજા કોઈ પંચ કાર્યનું અનુસન્ધાન થઈ શકે એમ નથી, એટલે
 તે તે જ અવસ્થામાં રહ્યાં છે. ૮

આ પ્રકારે બધાં ગોપીજનોનાં વિશેષ પ્રકારનાં ફલોનું વર્ણન કરીને હવે શુકદેવજી સર્વાંતાઃ
 ઉત્કર્ષિત્વલોકમાં ભગવાને ગાઘાન્વરીતે સર્વ ગોપીજનોને જે ફલ—વિરહના તાપની નિવૃત્તિફલ—
 આપ્યું તેનું વર્ણન કરે છે:—

ते यथां गोपीजनो भगवद्दर्शनवृत्ती परम उत्सवधी मुખी यथां,

અને જેમ મનુષ્યો પરમાત્માને પામીને તાપથી મુક્ત થાય છે. તેમ તે

વિરહતાપથી મુક્ત થયાં. ૯

પ્રથમમાં જોયેલું થયું છે, ત્યારે મહાદેવમાં તમોયુગ્મ પડ્યો છે. જે ભગવાન અને તમોયુગ્મવાળા પ્રદાને
 અને તમોયુગ્મવાળા મહાદેવને પણ મોકલેલી દયા આપે છે તેવા ભગવાનને સુદ્રશુધધી શોભ પામેલાં

કઃ પ્રયાસ इति वक्तुं केशवेत्युक्तम् । तस्य योगमालोकः आलोकनं प्रवक्ष्यो वा अन्तर्बहिः । अत एव स एव परमोत्सवः । यथा ठीकिकाणां महाराज्यप्राप्तिः पुत्रोत्सवो वा । तेन निर्वृताः सर्वा एव जाताः । एवं वासामिष्टसिद्धिरुता । अनिष्टनिवृत्तिमाह जह्विर्विरहजमिति । नन्वेवं सति सुखा एव वा भवेयुः । न हि संसारे निवृत्ते भगवत्साक्षात्कारेण परमनिर्वृत्तौ सत्तां कञ्चन पुरुषार्थोऽवशिष्यते । उवाह प्राप्तं प्राप्येति । प्राप्तः सुपुत्तिसाक्षी । साध्यवे भगवदातिर्भावो निरूपितः । तत्र च जीवानां प्रवेशो वासनासहिदानाम् । तं प्राप्य यथा जनाः अधिकारिणो मनुष्याः पुनरावाप्ति, एवमत्राप्यागमिष्यन्तीति भावः । यतो जनाः चायमानाः, न तु वृत्तमाधिकारिणः । ससम्बन्धव्यापनाधमेव परं भगवान् प्रकटः ॥ ९ ॥

આ ગોપીજનોનો ઉદ્ધાર કરવામાં શી પ્રયાસ લાગવાનો હતો ? ક એટલે પ્રદ્યુમ્ન, દેશ એટલે મહાદેવ અને તે બંનેને જ એટલે મોક્ષરૂપી મુખ ભેગનામાંથી ગળે છે તે ભગવાન, કેદાર કેદવાય છે. આ ગોપીજનોના અને ભગવાનના બધા ગુણો મહાન છે, પણ ભગવાનનું પરોક્ષ ભજન કેવી રીતે કરવું તે આ ગોપીજનો લાલ્પતાં નથી. પરોક્ષભજનનું અર્થજ્ઞ તે જ ગોપીજનોનો ભુદ્ર—હલકો—ગુપ્ત.) આ પ્રમાણે ગોપીજનોનો ઉદ્ધાર કરવામાં ભગવાનને શ્રમ પડવાનો નથી એ વાત શુક્રદેવજી કેદાર પદ વડે કહે છે. આ કેદાર ભગવાનનો આલોક, દર્શન અથવા અંદર અને બહારનો પ્રકાશ; તેથી જ તે આલોક જ પરમ ઉત્સવ છે. જેવી રીતે જગતમાં લોકોને મહાસત્યની પ્રાપ્તિથી અથવા મુત્રની પ્રાપ્તિથી પરમ ઉત્સવ થાય છે તેવી રીતે આ ગોપીજનોને ભગવાનના દર્શનથી અથવા પ્રકાશથી પરમ ઉત્સવ થાય છે. આ પરમ ઉત્સવને લીધે બધાં જ ગોપીજનો મુખી થયાં. આ પ્રમાણે ગોપીજનોના ઇષ્ટ પદાર્થની સિદ્ધિ થઈ બેઠાં કહેવામાં આવ્યું. ગોપીજનોનું અનિષ્ટ પણ જતું રહ્યું એમ શુક્રદેવજી જહ્વિર્વિરહજમ્ એ શબ્દોમાં કહે છે.

શંકા:—અરે ! ત્યારે ગોપીજનોનું અનિષ્ટ નાશ થાયું અને ઇષ્ટ પ્રાપ્ત થયું ત્યારે તો તે શુક્ર જ થઈ ગયાં. તે સમયે ધણી આર્તિને લીધે ગોપીજનોનાં પ્રાદ્ય, ઇન્દ્રિય, અન્તઃકરણ અને છવ ભગવાનમાં જ પેચી ગયાં, અને ભગવાનના સંગપથી જ પરમ આનન્દ ભોગવવા લાગ્યાં. ગોપીજનોની આ પરિસ્થિતિમાં તેમને બાહ્ય જગતનું અનુસન્ધાન સંભવિત ન હતું, અને તેથી તે શુક્ર જ થઈ ગયાં. સંસાર ત્યારે નાશ પામે છે, અને ભગવાનના આક્ષરકાંક્ષથી ત્યારે પરમ મુખ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે કોઈ પણ પુરુષાર્થ બાકી રહેતો નથી.

સમાધાન:—આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુક્રદેવજી કહે છે કે પ્રાપ્ત પ્રાપ્ય, પ્રાપ્ત એટલે સુપુત્રિ કાળમાં સાદી તરીકે રહેનાર ભગવાન, મુતિ અને સ્મૃતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સુપુત્રિ—ગાઢ, સ્વપ્ન વિનાની, નિદ્રા—કાળમાં ભગવાનનો આલિંગન થાય છે. તે સમયે વાસનાસકિત છવોનો ભગવાનમાં પ્રવેશ થાય છે. જેમ સંસારના અધિકારી મનુષ્યો સુપુત્રિ કાળમાં આ પ્રવેશને પ્રાપ્ત કરીને પાછા ભગવત્ પ્રવેશ તાત્પર્ય છે. સુપુત્રિકાળમાં પ્રવેશ કરીને સંસારાધિકારી મનુષ્યો ભગવત્પ્રવેશમાં આ જગતમાં પાછા આવે છે તેનું કારણ એ કે તેઓ જન છે, ઉત્પન્ન થયા છે, ઉત્તમ અધિકારી નથી. ભગવાન તો પોતે પોતાનો સમગ્ર દર્શાવવાને માટે જ પ્રકટ થયા છે, નહિ કે ગોપીજનોનો પોતાનામાં લય કરવાને માટે. (સુપુત્રિકાળમાં એ કે છવનો પ્રવેશ થાય છે છતાં પણ તે સમયે તેનામાં—છવમાં—અજ્ઞાન રહે છે. ગોપીજનોની પ્રવેશ કરવા છવની સાથે સરખામણી કરવામાં આવી છે, તેથી કોઇને શંકા થાય કે છવની સાફ જોપીજનમાં પણ અજ્ઞાન રહેતું હશે. પણ આ શંકાને સ્થાન નથી, કારણ કે ભગવાનના સમાગમ સમયે ગોપીજનોને જે જ્ઞાન હતું તે જ્ઞાન ભગવાનના પરોક્ષ ભજન વખતે પણ હતું. ‘તમે ગોપીજનો ત્યારે આજે પરોક્ષ ભજન કરો છો ત્યારે પણ હાલની માફક હું તમારી સગીપ ઉલેડો

एवं तासां कृतशुक्त्वा कामिर्भगवत्कृतमाह तामिरिति ।

तामिर्विधूतशોકाभिर्भगवानच्युतो वृत्तः ।

व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिभिर्यथा ॥ ૧૦ ॥

તાસાં સમ્યન્થે પ્રાકૃતીનાં ભગવતોઽન્યથાત્વં સજ્જેત, તન્નિવર્ત્યેતે । અન્યથા સ્વાર્થમેવ ભગવ-
તિરોધાનં સ્યાત્ । ‘સ નૈવ વ્યરમત્, તસ્યાદેવકી ન રમતે’ इतिश्रुते: । લોકોત્તરિ કેવલં ભગવન્ત

હોઈ શું, પણ તમે મને પ્રકટ તરીકે બાણી શકતાં નથી, તેથી પરોક્ષ ભગવાન વખતે પણ મારો સંબન્ધ
હોય છે’ એ જણાવવાને માટે ભગવાન્ હમણાં પ્રકટ થયા છે, અને તેથી ગોપીજનોને વિશેષ પ્રકટનું રાખે
પ્રાપ્ત થતાં તેમનામાં અજ્ઞાનનો સંભવ રહેતો નથી. આ પ્રમાણે સુપ્રસિક્ષણમાં પ્રાપ્તમાં પ્રવેશ કરતા સંસારી
જીવોના કરતાં ગોપીજનો વિલક્ષણ—સિત પ્રકારનાં—છે. આ ગોપીજનો લૌકિક નથી, તેમ પ્રસિદ્ધ
મોક્ષમાર્ગને અનુસરનારાં પણ નથી, પરંતુ ભગવાનની સાથે બાહ્ય સમગ્રમની અભિલાષાવાળાં છે.
ભગવાન્ પણ તેમનો મનોરથ પૂરે જ છે, એટલે ગોપીજનોનો મનોરથ પૂર્ણ થયે જ. સુપ્રસિક્ષણમાં
પ્રાપ્તમાં પ્રવેશ કરતા સંસારી જીવોની સાથે ગોપીજનોની જે સરખામણી કરવામાં આવેલી છે
તે તો ફક્ત એક જ દૃષ્ટિએ, અને તે એ કે જેમ સુપ્રસિક્ષમયે પ્રાપ્તમાં પ્રવેશ કરતા જીવો મોક્ષનાં
અભિલાષવાળા જીવો કરતાં સિત છે તેમ આ ગોપીજનો પણ મોક્ષના અભિલાષવાળા જીવો કરતાં સિત છે.
આ બાબતમાં જ બેની સરખામણી છે, ખીજી મેઈ રીતે નહિ.) ૯

આ પ્રમાણે ભગવાન્ મત્તેના ગોપીજનોના કૃત્યનું વર્ણન કરીને હવે શુદ્ધદેવજી તામિ ધસ્યદિ
શ્લોકમાં ગોપીજનોની સાથેના ભગવાનના કૃત્યનું વર્ણન કરે છે.

હે તાત ! શોકરહિત ધ્યેયાં તે ગોપીજનની સાથે વિટળાએલા

અચ્યુત ભગવાન, જેમ પ્રાકૃત પુરુષ શક્તિઓથી શોભે તેમ, અધિક
શોભ્યા. ૧૦

આ ગોપીજનો એ પ્રાકૃત હોય તો તેમની સાથે સંબન્ધ થતાં ભગવાન્ પણ અધિક પ્રાકૃત ધર્મ
બધ—આ પ્રમાણે, એ કોઈને શંકા થાય તો તેનું નિવારણ આ શ્લોકમાં કરવામાં આવે છે.

એ ગોપીજન પ્રાકૃત હોય તો તેમના સંબન્ધથી ભગવાન્ પણ પ્રાકૃત ધર્મ જાય અને તેને પરિણામે
ભગવાનની અલૌકિક શોભા તિરોહિત ધર્મ બધ; અને આવા લયથી ભગવાન્ પોતે જ પોતાના સ્વાર્થને
માટે—પોતાને પ્રાકૃતત્વ પ્રાપ્ત ન થાય અને પોતાની અલૌકિક શોભા જતી ન રહે તેટલા માટે—તિરોહિત
ધર્મ ગયા એમ મનાય; અને તો પછી ગોપીજનોના સમાગ્રમમાં ભગવાનની શોભા અધિક છે એ વાત
તો ક્યાં જ રહી ? ‘ભગવાન્ અદેષર રમ્યા નહિ; તેથી તે એકલા રમતા નથી’ એ સુતિ ઉપરથી જણાય
છે કે ભગવાનની રમણની ધમ્મ છે. ભગવાનને રમણની ધમ્મ હોવા છતાં પણ જ્યારે પોતે ગોપીજનોથી
વિરોહિત ધર્મ ગયા ત્યારે તો કોઈને એમ શંકા થાય કે ગોપીજનો પ્રાકૃત છે અને તેમના સમાગ્રમથી
ભગવાન્ પણ પ્રાકૃત બની બધ અને પોતાની અલૌકિક શોભા ગુમાવી જેસે, એટલે એ લયથી ભગવાન્
ગોપીજનોથી તિરોહિત ધર્મ ગયા. આવી શંકા ન થાય તેટલા સારુ આ શ્લોકમાં સ્પષ્ટતા કરવામાં
આવે છે કે ગોપીજનોના સમાગ્રમથી તો ભગવાનની અલૌકિક શોભા જતી રહેવાને બદલે ઉઠતી વધી
અને તે જ સ્પષ્ટ બતાવી આવે છે કે ગોપીજનો પ્રાકૃત નથી.

(ગોપીજનોને પહેલાં ફક્ત ભગવાનના દર્શનથી આનન્દ થયો ન હતો, પણ જ્યારે તેમણે ભગ-
વાનને પોતાના સમાગ્રમમાં જોયા ત્યારે તેમને—ગોપીજનોને—પણુ આનન્દ થયો. ત જ પ્રમાણે) લોકો
પણ કેવળ ભગવાનનાં દર્શન કરીને આનન્દ પામતા નથી, પરંતુ જ્યારે તેઓ સર્વશક્તિથી ભેદાબેલાં

પશ્યન્ ન નિર્વૃત્તો ભવતિ કિન્તુ સર્વશક્તિયુક્તં પરમ્ । પુન્સ: સ્ત્રિયાશ્ચ સ્તયોઃ મુલ્લદુઃખિનોર્નૈતિવાક્યાન્
પૂર્વવન્ તા દુઃખિતાએન્ તદોત્તમતા ન મવતીત્યાહ વિધૂતશોકામિરિતિ । તાઃ પૂર્વોક્તાઃ । ગુણાન્તા-
સામુક્તા ઇવ સર્વથા પ્રપન્ના ઇતિ । મય્યે શ્લોક: સમજનિ । વસિન્નિવૃત્તે યથાપૂર્વમેવ તાઃ । મગવાંશ્ચ
પશુળૈશ્ચર્યયુક્તઃ, તથાપિ પ્રાકૃત ઇવ યદિ પરિચ્છિન્નકામઃ સ્વાત્, તથાપિ વૈલક્ષણ્યાત્ ન રોચેત ।
મગવાંસુ પૂર્ણકામ ઇત્યાહ અચ્ચુત ઇતિ । અતઃ તામિર્વૃત્તઃ અધિકં વ્યરોચત સહજાપેક્ષયા ।
વક્તાર્યવિશ્વાસેન દિ શ્રોતા વક્તારં પુષ્પાવીચ પિતેવ પુત્રં સ્વાર્યમ્ । અવ મગવાંસુતિગુણાર્યકયનેન વજ્ર
શ્રોવારં મુપ્તયતિ । અમ્યથાતપિકારિણં મત્વા ન વદેદ્દૌઃકિન્નમર્યમ્ । પ્રકૃતે વાસિન્નર્યે રાહો વિશ્વાસં
દૃષ્ટવિસન્તોયેણ સ્નેહેન ચ વિદૃત્તેન સમ્વોષયતિ તાતેતિ । નન્વેવં સત્તિ મગવત્કાન્તોઃ તારતમ્યાન્

ભગવાનનાં હૃદય કદે છે ત્યારે તેમને ધણો આનન્દ થાય છે. પુન્સ: સ્ત્રિયાશ્ચ સ્તયોઃ મુલ્લદુઃખિનોર્નૈ—
પુરુષ અને સ્ત્રી એ બે એક બીજા પ્રત્યે એકબીજાનાં હોય, સરખાં મુખી હોય, તો જ સમાગમ શકિત
થઈ શકે, પરન્તુ બેમાંથી એક મુખી અને બીજું દુઃખી હોય તો તેમનો સમાગમ શક્યમ થઈ શકતો
નથી—એ વાક્યથી જો ગોપીજન પહેલાંની માફક દુઃખી હોય અને એકલા ભગવાન જ મુખી હોય
તો ભગવાનની રસોત્તમતા ન રહે; તેથી શુકદેવણ વિધૂતશોકામિઃ એ પદવડે કહે છે કે ગોપીજનોનો
શોક જતો રહ્યો હતો. આ ગોપીજનોનું વર્ણન તો પહેલાં કરવામાં આવેલું છે. “અમે સર્વ રીતે તમારે—
ભગવાનને—શરણે આવેલાં છીએ” એ પ્રમાણેના ગોપીજનોના શુભો પહેલાં જ વર્ણવવામાં આવ્યા છે.
વચ્ચમાં ગોપીજનોને શરણુલ્લખ જતો રહેવાથી શોક થયો; આ શોક દૂર થયો એટલે પહેલાંની માફક જ
ગોપીજનો શોકરહિત થઈ ગયાં. ભગવાન્ જૈશ્વર્ય વગેરે છ ગુણોવાળા છે, છતાં પણ જો પ્રાકૃત પુરુષની
માફક તેમનો કામ કાલપરિચિન્ન, અનિલ, યાય, તો ગોપીજનોથી વિલક્ષણતા માય અને તે શોકે નહિ.
(મૂળ પ્રલોકમાં ગોપીજનોને માટે તામિઃ—પેલાં—એ પદ મૂકવામાં આવેલું છે. તે એમ ખતાવે છે કે
ગોપીજનો ભગવાનને સર્વ રીતે શરણે ગયેલાં છે, અને તેથી ગોપીજનોનો કામ, અપરિચિન્ન, નિલ,
છે. જો ગોપીજનોનો કામ પરિચિન્ન, અનિલ, માનીએ, તો પછી ત્યારે તેમનામાં કામ ન હોય ત્યારે
ભગવાનને શરણે તે લાભ નહિ, અને તેને લીધે તેમનામાં ભગવાનનું સર્વપ્રકારનું શરણુ સંભવે નહિ.
પણ ગોપીજનો ભગવાનને સર્વપ્રકારે શરણે ગયેલાં છે એટલે તેમનો—ગોપીજનોનો—કામ નિલ છે.
ગોપીજનોનો કામ નિલ હોય અને ભગવાનનો કામ પ્રાકૃત પુરુષની માફક અનિલ હોય તો ગોપીજનો
અને ભગવાન્ જો બેની વચ્ચે વિલક્ષણતા આવે અને તેથી ભગવાન્ શોકે નહિ.)

ભગવાન્ તો પૂર્ણકામ છે એમ શુકદેવણ અચ્ચુતઃ એ પદ વડે કહે છે. (ભગવાન્ પૂર્ણકામ છે,
પણ ગોપીજનો પૂર્ણકામ નથી. જો ભગવાનની માફક શકતો પણ પૂર્ણકામ હોય તો તેમને ભગવાનની
અપેક્ષા રહે નહિ એમ અનન્દાદયઃ પ્રધાનસ્ય એ વ્રહ્મસૂત્રમાં કહેલું છે. આ ગોપીજનોનો કામ અપરિ-
ચિન્ન, નિલ, છે, ત્યારે ભગવાન્ પૂર્ણકામ જ છે, તેથી ભગવાનનો કામ કાલપરિચિન્ન, અનિલ, હોઈ
શકે જ નહિ.) ભગવાન્ અને ગોપીજન એ બંનેનો કામ અપરિચિન્ન, નિલ, હોવાથી ગોપીજનોથી
વિદિગ્ધએલા ભગવાન્ પોતાના સ્વાભાવિક—એકલા—સ્વરૂપના કરતાં વધારે શોભવા લાગ્યા.

(મૂળ પ્રલોકમાં જે તાત સંગોપન છે તેનું સ્વસ્થ સમજાવતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ ગ્રંથ કહે છે કે) જેમ
પિતા સ્વર્થને માટે પુત્રનું પોષણ કરે છે તેમ શ્રોતા પણ વક્તાએ જે અર્થ કહ્યો હોય તેમાં વિશ્વાસ
દર્શાવીને વક્તાનું ખરેખર પોષણ કરે છે. તેથી જ આગળ ભગવદ્દીવાકૃપી અતિશુભ અર્થ કહીને વક્તા
શ્રોતાને મુખ આપે છે. આમ ન હોય તો શ્રોતાને ભગવદ્દીવાકૃતસના અનવિધારી માનીને વક્તા તેને
ભગવદ્દીવાકૃપી બલોક્ષિત અર્થ કહે નહિ. શુકદેવણ આ ચાલતા પ્રસંગમાં પરીક્ષિત રાજાની પોતાનામાં
વિશ્વાસ સ્નેહને અતિ સંતોષથી અને એકથી પિતાની માફક રાજાને તાત એ પ્રમથે સંગોપે છે.

સહજત્વં ન સ્યાત્ । અતઃ બાહ્ય પુરુષઃ શક્તિર્મિથ્યેવેતિ । ચયાયં પ્રાકૃતોપિ પુરુષઃ સર્વસામર્થ્યેષુ હીનેષુ લોકપ્રતીત્યા ન રોચત શ્વઃ, જ્યેષ્ઠઃ ક્રિયાજ્ઞાનાદિક્ષકીરવિષ્કરોતિ, સદાધિકો રોચતે, તથા જ્યેષ્ઠમપિ ભગવાન્ રોચમાન એવ પ્રકટાસુ શક્તિષુ મોષિકાસુ સર્વપ્રતીત્યા માયુજ્ઞાનામપ્યન્તઃકરણેન અધિકં જ્યરોચત અતિસૌન્દર્યં પ્રાપ્તવાન્ । તતો ભગવાન્ પરમાનન્દયુક્તઃ તત્ત્વ એવ 'અપ ક્ષેવાનન્દયાસી'તિમુતેઃ ॥૧૦॥

વાસામાનન્દજનનાર્થં ચત્ કૃતર્પણસદાહ ત્તાઃ સમાદાયેતિ ।

તાઃ સમાદાય કાલિન્ધ્યા નિર્વિદ્ય પુલિનં વિમુઃ ।

વિકસત્કુન્દમન્દારસુરમ્યનિલપદ્મપદમ્ ॥ ૧૧ ॥

તાઃ સમ્યક્ આદાય સગીચીને પુલિને નિર્વિદ્યોપવિષ્ય વિમુર્જાતઃ । કાલિન્દી કલિન્દ-
કન્યા । કલિં ઘટીતિ કલિન્દઃ । અતઃસાઘાઃ પુલિને વાસામગ્ધોન્વં ભગવતા યા કલહો ન મવિવ્દ-
સીતિ જ્ઞાપિતમ્ । પુલિનં વર્ણયતિ ક્રીડાયોગ્યસ્વાર્થં સાર્થેન સર્વતઃ ઉપરિ અગ્રજ્યેતિ । પ્રથમતઃ ઉર્વતઃ
સૌમાગ્યમાહ । વિકસન્તિ કુન્દમન્દારપુષ્પાણિ તેષાં સુરમ્યનિલઃ પદ્મપદા ધમતાશ્ચ યત્ર । યાયો-

અરે । ગોપીજનોના સમાગમથી ભગવાનની શોભામાં વધારો થાય, તો પછી તારતમ્યને લીધે—
શોભામાં અધિકતા થવાને લીધે—ભગવાનની શોભા સ્વાભાવિક નહિ રહે, પણ વિકારી થશે. આ શંકર્તું
નિવારણ કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે પુરુષઃ શક્તિર્મિથ્યા, જેમ માણસનું બધું સામર્થ્ય—બધી શક્તિઓ—
તિરોહિત રહે તો પ્રાકૃત માણસ પણ લોકોની દૃષ્ટિએ શોભતો નથી, પણ જ્યારે તે ક્રિયાશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ
વગેરે પોતાની શક્તિઓ પ્રકટ કરે છે ત્યારે લોકોની દૃષ્ટિમાં તે વધારે શોભે છે, તેમ આ ભગવાન પણ
શોભાયમાન જ છે, પણ જ્યારે ગોપિકાઓરૂપી એમની શક્તિઓ પ્રકટ થાય છે ત્યારે બધાંની દૃષ્ટિએ
અને ભાવુક પુરુષોના અન્તઃકરણમાં અધિક શોભે છે, અતિ સુંદર લાગે છે. તેથી જ આ ભગવાન છે, આ જ
પરમાનન્દવાળા છે, અને શ્રુતિ પણ કહે છે કે “આ જ ભગવાન ખરેખર આનન્દ આપનાર છે.” ૧૦

ગોપીજનોમાં આનન્દ ઉત્પન્ન કરવાને માટે ભગવાને જે કહ્યું—પોતાની જે બાપકતા પ્રકટ કરી—
તેનું વર્ણન શુકદેવજી ત્રાઃ સમાદાય ઇત્યાદિ શ્લોકમાં કરે છે.

તેમને—ગોપીજનોને—સાથે લઇને યમુનાજીના ખીસતાં કુંડ અને

મન્દાર પુષ્પોધી સુવાસિત યજ્ઞેલા વાયુવાળા અને શ્રમરોવાળા તીર પર

પધારીને ભગવાન પોતે વિશુ—બાપક—ચા. ૧૧

તે ગોપીજનોને સાથે રીતે લઇને સુંદર તીરે બેસીને ભગવાન બાપક થયા; અર્થાત્ બધાં જ
ગોપીજનોની સગીપ થયા. કાલિન્દી એટલે કલિન્દ પર્વતની કન્યા. કલિને—કલહને—જે કાપી નાખે
છે, નાશ કરે છે, તે કલિન્દ. તેથી કાલિન્દીના, યમુનાજીના, તટ ઉપર ગોપીજનોની અંદર પરસ્પર
મદ અને માનને લીધે કલહ નહિ થાય, તેમ જ ભગવાનની સાથે પણ કલહ નહિ થાય એમ જણાવવામાં
આયું. (અહીં યમુનાજીના તટમાં કલિનો નાશ કરવા રૂપી ધર્મ પ્રકટ થયો છે અને તેથી પૂર્વલીલામાં
યમુનાજીનો જે તટ હતો તેનાથી આ તટ જિત્ત પ્રકરનો છે. પૂર્વલીલામાં યમુનાજીનો જે તટ હતો ત્યાં
તો ગોપીજનોનાં મદ અને માન સંભવે, એટલે તે તટમાં તે વખતે કલિનું ખંડન કરવા રૂપી ધર્મ પ્રકટ
ન હતો. આ ભાવ દર્શાવવાને માટે યજ્ઞઃ પુલ્લિનમવિષ્ય એ છબીસમા અધ્યાયના પિરતાગીસમા
શ્લોકમાં કાલિન્દી મદ ન વાપરતાં નદી મદ વાપરવામાં આયું છે.)

હવે યમુનાજીનો તટ કીધને માટે ગોચર છે એટલા સારા શુકદેવજી એક શ્લોકમાં તેનું બધી
બાબુધી, ઉપરથી અને નીચેથી એમ ત્રણ પ્રકારે વર્ણન કરે છે.

અયો ગુણાઃ સ્વદ્યાઃ । મંદરન્દોષિ પુષ્પેષ્વધિકઃ । તેન મત્તા ઇમરા અપિ નાદસામકત્વેન ગાનાદાવુપ-
યુજ્યન્તે । વિકાસો વાય્વર્થે ય્ય । કુન્દગન્ધઃ શાન્તઃ । મન્દારગન્ધઃ પુષ્પઃ । તેન ગુપ્તાગુપ્તકામયોદ-
દ્રોષકો નિરુપિતઃ । (શત્રન્તોત્તયા પ્રમુનિવેશનસમયે એવ વિકાસારગ્નો ન તુ પૂર્વમપીતિ જ્ઞાપ્યતે,
અન્યથા વિકસિતેતિ વદેન્ । एवं सति यस्मिन् क्षणे यस्वार्थस्वोपयोगस्तस्मिन्नेव क्षणे तत्कार्यं भवति
नान्यदेति लीलामાત્રોપયોગેવાત્રત્વં સર્વમપીતિ જ્ઞાપિતં મવતિ । અન્યથા સાર્ધોધ્યાયત્રયોક્તીલાયાં
ક્રિયમાણાયાં મૂલ્યેવ રાત્રિરતીતેલધુનૈવ વિકાસે હેત્વન્તરામાવાત્સ ન મવેત્, અત એવ ન વદે-
દપિ । एवं सत्येवाहकुन्दादिसम्बन्धित्वेनोक्तत्वादनिशदयोऽप्यधुनैव प्रवृत्ताः न पूर्वमपीति ज्ञेयम् ।)
સતતવ્રતવાપિ સૌરભ્યપ્રતીલક્ષ્યં સુરમિરનિલ વક્તઃ । एवं પરિતો જલં, પરિતઃ સુગન્ધઃ, પરિતઃ પુષ્પાણિ,
પરિતો વાયુઃ, પરિતો નાદ इति निरूपितम् ॥ ૧૧ ॥

ઉપર્યુત્તમતામાહ શરદિતિ ।

શરદન્દ્રાંશુસન્દોહધ્વસ્તદોવાત્તમઃશિવમ્ ।

કૃષ્ણાયા હસ્તતરલાલિતકોમલવાલુકમ્ ॥ ૧૨ ॥

પ્રથમ શુક્રદેવજી યસુનાજીના તટનું સર્વ પ્રકારના—ચારે ય બાબુના—સૌભાગ્યનું વર્ણન કરે છે.
વિકાસ પામતાં કુન્દ અને મન્દાર પુષ્પો; તેમનો મુગંધિ વાળો પવન અને વદપદ—સમરાઓ—
ન્યાં છે તેવા પ્રકારનો યસુનાજીનો તટ. અહીં વાયુના ત્રણે ય શુભો—શીત, મન્દ અને મુગંધિ—સ્પષ્ટ
છે. મંદરન્દ પશુ પુષ્પોમાં અધિક છે, અને તેનાથી મત્તા ધમેલા બમરાઓ પણ નાદ ઉત્પત્ત કરવામાં
હોવાથી તેમનો ગાન વગેરેમાં ઉપયોગ અર્થ થઈ શકે. વિકાસ એ વાયુનો જ અર્થ છે; કુન્દપુષ્પની ગન્ધ
શાન્ત છે; મન્દાર પુષ્પની ગન્ધ પુષ્પ—ધન—છે. આ પ્રકારે શુભ અને અશુભ—પ્રકટ—કામનો ઉદ્દેશોધક
છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

(મૂળ શ્લોકમાં વિકસત્—વિકાસ પામતાં—એમ ને શત્રન્ત—વર્તમાન કુદન્ત—પદ વાપરવામાં
આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાન ને સમયે યસુનાજીના તટ ઉપર બિરાજતા તે જ સમયે
વિકાસનો આરંભ થયો, તે પહેલાં નહિ. આ પ્રમાણે જો ન હોય તો શુક્રદેવજી મૂળ શ્લોકમાં વિકસત્ને
અર્થે વિકસિત એમ બહુકુદન્તનો પ્રયોગ કરત. આ પ્રમાણે હોવાથી ને ફક્ત ને પદાર્થનો ઉપયોગ
હોય છે તે જ ફક્ત તે કાર્ય થાય છે, બીજી ફક્ત નહિ; તેથી અહીંની સર્વ વસ્તુઓ પણ ફક્ત લીલાની
ઉપયોગી જ છે એમ જણાવવામાં આવે છે. આમ જો ન હોય તો આઠ વધુ અધ્યાયમાં વર્ણવેલી લીલા
કરવામાં આવતાં રાત્રિનો પશ્યો ભાગ આશ્યો ગયો, અને તેથી દુઃખમાં જ વિકાસનું બીજું કારણ ન હોવાથી
વિકાસ થાય નહિ, અને તેથી જ શુક્રદેવજી તેનું—વિકાસનું—વર્ણન પણ કરે નહિ. આ પ્રમાણે હોવાથી
આવા—વિકાસ પામતા—કુન્દ વગેરે પુષ્પોની સાથે પવન વગેરેનો સંબંધ છે એમ વર્ણન કરેલું હોવાથી
પવન વગેરે પણ દુઃખમાં જ પ્રવૃત્ત થયા, પહેલાં નહિ એમ બજાવું.)

સ્વતંત્ર રીતે પણ સુગંધ જણાય તેટલા માટે મૂળ શ્લોકમાં મુગંધિ પવન કહેવામાં આવ્યો છે.
આ પ્રમાણે યસુનાજીના તટની ચારે બાજુ જલ, ચારે બાજુ સુગન્ધ, ચારે બાજુ પુષ્પો, ચારે બાજુ
વાયુ અને ચારે બાજુ નાદ છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ૧૨

ફલે યસુનાજીનો તટ ઉપરથી પણ ઉત્તમ ॥ એમ શુક્રદેવજી શત્રુ ધ્વસ્તિ શ્લોકમાં કહે છે—

શરદઃ જતુના ચન્દ્રનાં કિરણોના સમૂહથી રત્નોનો અન્ધકાર ન્યાં
નાશ પામ્યો હતો, અને તેથી જ તીર અત્યન્ત કલ્યાણરૂપ હતું, અને
શ્રીયસુનાજીના તરંગરૂપી—મોઝરૂપી—હસ્તોથી ન્યાં કોમલ રેતી પથરાઈ
ગઈ હતી (એવા પ્રકારનું શ્રીયસુનાજીનું તીર હતું.) ૧૨

શરત્કાલીના ચે. ચન્દ્રાંશવઃ, સેપાં ચે સન્દોહાઃ સમૂહાઃ, સૈર્ધ્વસંઃ ધોપાયા રાગ્યા-
સ્તમો યત્ર । તેન અલ્યન્તં ત્રિવં કલ્યાણરૂપમ્ । બન્વકારે ગતેસિ યદિ મૂતાત્મિનિવિષ્ટં ભવેન્ તપાસિ
તદાપ્યસમહસમિતિ કલ્યાણરૂપતા નિરૂપિતા, નિર્વિઘ્નમિમેષકાર્યસમ્પાદકલ્પદાપનાય વ । પરિવધ
નિકૃષ્ટાઃ પદાર્થાઃ નોપર્યવશઃ । બધલસ પુલિનસ્ય ગુણનાદ કુર્યોતિ । સાસિ ભગવત્સનાત્રી મૂસંત્કારે
કૃતવતી ભગવદ્રમણાર્યમ્ । કૃષ્ણાયા હસ્તરૂપાઃ તરલાસરક્તાઃ ચૈઃ આચિતાઃ કોમલવાલુકા યત્ર ।
અન્વયા હસ્તરૂપતાભાવે સમતા ન સ્વાત્ । તેન સૈલં કોમલત્વં સમતા ષોષા । તાદૃશં પુલિનં
નિર્વિરય તપ્ર ગત્વા ધા સિત્તાઃ । ડપવેશનસમે વદ્યસિ । ભાવેનેવોપવેશનમ્ ॥ ૧૨ ॥

તત્તો ગોપિકાનાં કૃત્યમાદ તદર્શનાદ્વાદેતિ ।

તદર્શનાદ્વાદવિધૂતહૃદ્ગુજો મનોરથાન્તં શ્રુતયો યથા યયુઃ ।

સૈવક્તરીયૈઃ કુચકુકુમાક્લિતૈરવીશ્વપન્નાસનમાત્મયન્ધવે ॥ ૧૩ ॥

શરદ્ કાલુના જે ચન્દ્રનાં કિરણો, તેમનો જે સમૂહ, તેનાથી ધોપાનો—સત્રીનો—અન્વકાર નામ
પ્રાપ્તો છે ત્યાં (એવા પ્રકારનું યજ્ઞનાણું વીર); તેથી તે વીર અલ્યન્ત કલ્યાણરૂપ છે. સત્રીનો
અન્વકાર જતો વશો હોય, છતાં પણ જો તે સમયે સૂત વગેરે રથમાં હોય, તો તો તે ઠીક નહિ; તેથી જ
સત્રી કલ્યાણરૂપ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે; આગળ ઉપરનું ઇષ્ટ કાર્ય નિર્વિઘ્ન સિદ્ધ થઈ જશે એ
જણાવવાને માટે પણ સત્રીને કલ્યાણરૂપ કહેવામાં આવી છે. શ્રીયમુનાળના વીરની આલુમાણ
આવેલા પદાર્થો હલકા પ્રકારના નથી, તેમજ ઉપર તથા નીચે આવેલા પદાર્થો પણ હલકા નથી. હવે
શુકદેવજી શ્રીયમુનાળના વીરની નીચે આવેલા પદાર્થોનાં ધર્મોનું વર્ણન કરના ઇચ્છાથી શરૂઆત કરે છે.
શ્રીયમુનાળનું નામ કૃષ્ણ છે, અને તેથી ભગવાનનું નામ ધારણ કરનાર શ્રીયમુનાળએ પણ ભગવા-
નના રમણને માટે ભૂમિનો સંસ્કાર કર્યો. શ્રીયમુનાળના હસ્તરૂપ જે તરંગો—મોજાં—તેનાથી પથરા-
એલી હતી કોમલ રેતી ત્યાં, એવા પ્રકારનું વીર. એ શ્રીયમુનાળને મોજાંરૂપી હાથ ન હોત તો વીર
ઉપર રેતી સરખીરીતે પથરાઈ ન હોત. આ પ્રમાણે રેતી થીત, કોમલ અને સરખી પથરાએલી છે
એમ કહેવામાં આવ્યું. આવા તટ ઉપર જઈને ભગવાન વ્યાપક બન્યા, દરેક ગોપીજનની સમીપ ઉભા
અથવા તો આવા તટ ઉપર જઈને ભગવાન ઉભા રહ્યા. ભગવાનની તટ ઉપર ઘેરવાની વાત શુકદેવજી
આગળ ઉપર ચોક્કસ પ્રલોકમાં કહેશે, કારણ કે ત્યારે ગોપીજનો આવથી આસન રથે છે ત્યારે જ
ભગવાન બેસે છે. (હમણાં ગોપીજનોએ આવથી આસન રથનું નથી, તેથી ભગવાન તટ ઉપર બેઠા
નહિ. આસન રથવાની વાત તેરમા પ્રલોકમાં કહેવામાં આવશે.) ૧૨

પછી ગોપીજનોને ભગવદ્દાનનું પ્રાપ્ત થયો અને ભગવાનને માટે આસન રથનું જો વાત શુકદેવજી
તદર્શનાદ્વાદ એ પ્રલોકમાં કહે છે—

આ પ્રકારના ભગવાનના દર્શનના આનન્દથી ગોપીજનોનાં હૃદયનાં
કુંપ નામ પ્રાપ્ત, અને જેમ શ્રુતિઓએ ભગવદ્દુષ્ટાન કરીને ભગવદ્દા-
નનું પ્રાપ્ત કર્યો તેમ ગોપીજનોએ પણ ભગવદ્દાનનું પ્રાપ્ત કર્યો.
તેમણે પોતાના આત્માના બન્ધુ એવા ભગવાનને માટે રતનોના કુંકુમથી
અંકિત થએલા પોતાના ઉત્તરીય વસોથી આસન રથનું. ૧૩

શોકે મટેડપિ કામસ્ત્રાપાત્મકો વર્તેત એવ, સમ્વન્ધસ્ત્રાજાવત્વાત્ । યદા પુનસ્તાદશસાને તદયં
ગતઃ, તદા તદ્દર્શનેન તસ્ય વદવસ્થામાપન્નસ્ય દર્શનેન ચોડ્યમાહ્વાદઃ માલ્યર્થેનિશ્ચવાત્ તેન
વિધૂતાઃ હૃદ્વજો યાસામ્ । एवं विवृत्ते दोषे तासां यत्नावं तदाह मनोरथान्तं ययुरिति । તામિર્યયા-
ન્યશ્ચિત્ સમ્વન્ધોઽમિલપિતઃ । જાતસ્તુ વતોઽનન્તગુણસામગ્રીસહિતઃ । અતો મનોરથસ્તાવ્યન્તે
વચ્ચ ઘટસં ચયુઃ । નન્વનમિલપિતં કથં પ્રાપ્તુવુઃ, તન્નાહ શ્રુતયો યથેતિ । શ્રુતયો હિ નિરન્તરં
મગધદ્વજવર્ણનપરાઃ । તેન ધર્મેણ જાચઃ પૂર્વરૂપં ચન્નનસાચારિ યદગમ્યં મગવત્સ્વરૂપં તત્ પ્રાપ્તવલ્લઃ ।
'જતો યાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સદ્' इति मगवदानन्दो मनोरथान्तो भवति । ટલ્પતિ-
પાદિકાઃ શ્રુતયો જાતાઃ । સર્વે ચ મન્યન્તે । 'તં ત્વૌપનિષદં પુરુષં વૃન્હામિ', 'જતોઽસ્મિ લોકે વેદે
ચ પ્રયિતઃ પુરુષોત્તમઃ' इति, 'सर्वे वेदा यत्पदनामनन्वि' इत्यादिवाक्यैः ब्रह्मणि ह्रुतयः प्रमाण-
मिलव्यवसीयते । 'सर्ववेदान्तप्रत्ययम्' इतिन्यायाच्च । બલૌકિકો વેદાર્યઃ । બલૌકિકા વેદવાન્દા ।
લોકે ચ ન સંદેહઃ । તથાપિ નિરન્તરં મગવત્કાર્યં કથયન્તીતિ લોકાઃ વચ્ચૂપગેન શુદ્ધાન્તાઃકરણાઃ

તામિર્વિધૂતયોકામિઃ એ દસમા પ્રલોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ગોપીજનોનો શોક જતો રહ્યો;
છતાં પણ હજી તેમનો તાપાત્મક કામ તો છે જ, કારણ કે હજી સુધી તેમનો ભગવાનની સાથે સંબંધ
થયો નથી. ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના દીર્ઘ ગોપીજનોને માટે જણ છે, ત્યારે તો તે અવસ્થામાં
રહેલા ભગવાનના દર્શનથી લાભિષ્ઠમાં હોયે ભગવાનની સાથે સંબંધ થશે એ નિશ્ચયથી ગોપીજનોને જે
આનન્દ થયો તેનાથી તેમના હૃદયના રોગો નાશ પામ્યા. આ પ્રમાણે ત્યારે ગોપીજનોના દોષ નાશ
પામ્યા ત્યારે તેમની જે સ્થિતિ થઈ તેનું વર્ણન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે મનોરથાન્તં યયુઃ. ભગવાનની
સાથેના કોઈ પણ પ્રકારના સંબંધની ગોપીજનોને ધમ્મ્ય હતી; પરંતુ તેમનો ભગવાનની સાથે અનન્ત
શુણ્ણની સામગ્રીવાળો સંબંધ થયો, અર્થાત્ ધાર્યો હતો તેના કરતાં પણ પશ્ચો સારો સંબંધ થયો.
તેથી મનોરથનો પણ અન્ત ત્યાં હોય છે તેવા પ્રકારનો ભગવદાનન્દ ગોપીજનોએ પ્રાપ્ત કર્યો.

અરે ! ગોપીજનોએ આવા અનન્તશુણ્ણવાળા ભગવદાનન્દની અભિલાષા રાખી ન હતી, તો પછી
તેમણે તે આનન્દ કેવી રીતે મેળવ્યો ? આ ચંક્રાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે શ્રુતયો વચા.
શ્રુતિઓ, ખરેખર, હૃદયમાં ભગવાનના શુણ્ણનું વર્ણન કર્યા જ કરે છે; અને આ પ્રકારે ભગવદ્શુણ્ણનું
વર્ણન કરવાથી, વાણીના પૂર્વરૂપ મનથી પણ જે અગમ્ય છે તે ભગવત્સ્વરૂપનું શ્રુતિઓને જ્ઞાન થયું.
બધા મનોરથોનો અન્ત ભગવદાનન્દમાં છે, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે “મન સાધે જેને પ્રાપ્ત કર્યા
વિના ત્યાંથી વાળી પાછી વળે છે.” આવા પ્રકારના ભગવાનના સ્વરૂપનું શ્રુતિઓ પ્રતિપાદન કરે છે. સર્વ
વિચારકો પણ માને છે કે શ્રુતિઓ ભગવાનના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે. (બીજી રીતે અર્થ એવો થાય
કે શ્રુતિ સ્મૃતિ વગેરે ઉપરથી જણાય છે કે બીજાઓને જે ભગવાનનું જ્ઞાન થાય છે તે શ્રુતિને આધારે
જ થાય છે.) “ઉપનિષદમાં વર્ણવેલા તે પુરુષ વિષે હું પ્રશ્ન કરું છું,” “તેથી હું, લોક અને વેદમાં
પુરુષોત્તમ તરીકે પ્રસિદ્ધ છું,” “બધા વેદો જે પદ્ય—પ્રાપ્ત કરવા ચોચા પ્રદાન—વર્ણન કરે છે” ઇત્યાદિ
વાક્યો ઉપરથી નિર્ણય થાય છે કે બ્રહ્મના વિષયમાં શ્રુતિઓ પ્રમાણ છે. “બધા ઉપનિષદોથી જેનું જ્ઞાન
પ્રાપ્ત થાય છે તે બ્રહ્મ જ છે, કારણ કે વિધિવાદ્યમાં એ નથી” એ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરથી પણ એ જ નિર્ણય
થાય છે. (આ પ્રમાણે શ્રુતિઓએ મનોરથોનો ત્યાં અન્ત આવે છે એવા બ્રહ્મનું જ્ઞાન મેળવ્યું; તે પણ
ભગવદ્શુણ્ણથી જ, પોતાના આત્મરૂપથી નહિ.) વેદમાં જેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે તે અલોકિત છે,
અને વેદના શબ્દો પણ અલોકિત છે. વેદના શબ્દોનો સંકેત લોકમાં નથી, છતાં પણ વેદના શબ્દો
હૃદયમાં જ ભગવાનના કાર્યનું વર્ણન કરે છે, એટલે વેદના શબ્દોનું અથવા કદવાથી લોકોનાં અનુકરણ
શુદ્ધ થાય છે, અને તેઓ પોતે જ ભગવાનના અનુચરને લીધે જ વેદમાં વર્ણવેલા અર્થાલિત પરમરૂપનું
શુભ- ૨૫

स्वयमेवाधौकिप्रविषये सामर्थ्यं मन्यन्ते । ह्यविश्व सत्प्रतिपादिका मगलदिच्छया, नात्र लौकिकं साधन-
मपेक्षते शुक्तिं वा । तथा एवास्मापि मनोरथान्तर्गताः ।

સાન મેળવવાને માટે સમર્થ છે એમ માને છે. શ્રુતિ પણ જે ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરે છે તે ભગવાનની તે પ્રકરણી ઇચ્છાને હીધે જ, નહિ કે શ્રુતિના પોતાના સામર્થ્યથી. ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરવામાં શ્રુતિને કોઈ પણ લૌકિક સાધનની અથવા તો યુક્તિની અપેક્ષા નથી. તે જ પ્રમાણે આ ગોપીનનો પણ ભ્યાં પ્રધા મનોરથનો અન્ત છે એવો ભગવદનન્દ મેળવે છે.

પ્રથમ મનોરથનો અન્ત છે એવા ભગવદ્દાનન્દ મગધ છે. (શ્રુતિઓમાં જે ભાગ છે: એક ભાગમાં ભગવાનના સ્વરૂપના અનુભવનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, ત્યારે બીજા ભાગમાં ભગવાનના સ્વરૂપનો અનુભવ કરવાને માટે જે સાધનો છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. શ્રુતિ કહે છે કે યસો યાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સદ્—મન ત્રાધે ભગવાનને પ્રાપ્ત કર્યા વિના ન્યાંથી વાઘી પાછી વળે છે.—આ ઉપરથી જણાય છે કે માલુસ કદા પોતાની શક્તિથી જ ભગવાનનો અનુભવ કરી શકતો નથી. પણ ત્યારે શ્રુતિઓ ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે ત્યારે સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે ભગવાનના સ્વરૂપનો અનુભવ કદા ભગવાનની કૃપાથી જ થઈ શકે છે. શ્રુતિઓને પહેલાં ભગવત્સ્વરૂપનો અનુભવ ન હતો, પણ હમ્મેશાં ભગવાનના શુક્ષ્મ કીર્તન કરવાથી તેમના ઉપર ભગવાનની કૃપા થઈ, અને તેથી જ—ભગવત્કૃપાના ગણથી જ—ભગવદાનન્દનો તેમને અનુભવ થયો. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે ભગવાનનું સર્વભાવથી ભજન કરવું એ પ્રકારના શ્રુતિમાં જણાવેલા ધર્મનું શ્રવણ કરીને તે પ્રભાણે કરવાથી ભગવાનનો અનુભવ થાય છે અને તેથી ભક્તિ ઉત્પન્ન જણાવેલા ધર્મનું શ્રવણ કરીને તે પ્રભાણે કરવાથી ભગવાનનો અનુભવ કરવાને માટે યોગ્ય થાય છે. ગોપીજનોના ચાલતા પ્રસંગમાં થતાં ભક્ત પોતે જ ભગવદાનન્દનો અનુભવ કરવાને માટે યોગ્ય થાય છે. ગોપીજનોના ચાલતા પ્રસંગમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે ૨૬ થી ૨૮૩ એમ સાડા ત્રણ અધ્યાયમાં ગોપીજનોનો ભગવાન પ્રતિ જે સ્નેહ છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; તે સ્નેહને લીધે ભગવાન ગોપીજનોને વશ થાય છે, અને તેથી જ ગોપીજનો ભગવદાનન્દ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. બીજા પુણ્યશાળી ભક્તો પણ ગોપીજનોનાં વચનોનું શ્રવણ, કીર્તન વગેરે કરીને અને ગોપીજનોના ભાવને અનુસરીને ભગવાનનું ભજન કરીને ભગવદાનન્દનો અનુભવ કરી શકશે એમ ત્વરપર્થ છે.

ભગવદ્ગાનન્દનો અતુલ્ય કરી શક્યો એમ તાર્કિક છે. અહીં દોષને સંકા થાય કે જ્યારે ભગવાન સર્વ પ્રકારે વાણીનો વિષય થઈ શકે નહિ ત્યારે તો “વેદો હરેશ્યાં ભગવાનના કર્ણનું વર્ણન કરે છે” એ વાત પણ સંભવે નહિ, કારણ કે જ્યારે વેદો ભગવાનના કર્ણનું વર્ણન કરે ત્યારે તો ભગવાનનું સ્વરૂપ વાણીનો વિષય થઈ જાય. વળી, શ્રુતિઓ ભગવાનના શ્રુતિનું જ વર્ણન કરે છે તેને પરિણામે ભગવદ્ગાનન્દનો અતુલ્ય થાય છે એમ જે પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ આ પ્રમાણે—ભગવાન સર્વ રીતે વાણી અને મનનો વિષય નથી તે કારણથી—બાંધિત થયો અને તેથી શ્રુતિઓએ ભગવદ્ગાનન્દ ગેળગ્યો એ વાતને પણ બાંધ આવશે. તેથી ભગવાન ફક્ત નિષેધ દ્વારા જ વાણીનો વિષય થઈ શકે છે, વિધિદ્વારા નહિ એ પ્રમાણે યત્ને ધાત્રો નિર્વર્તન્તે ઇત્યાદિ શ્રુતિનું તાર્કિક છે. ભગવાન પહેલાં સર્વ રીતે વાણીનો વિષય ન હતા, પણ પછીથી પોતાની ઇચ્છાથી જ વાણીનો વિષય બન્યા એ પ્રમાણે શ્રુતિનું તાર્કિક નથી. તેથી મૂળ સ્લોકમાં મનોરથાન્તે શ્રુતયો યથા વયુઃ એ પ્રમાણે જે દશાન્ત આખવામાં આવેલું છે તે ફક્ત પ્રાગ્નિતી—ગેળવવાની—બાબત પૂરતું જ ગણવાનું છે. મનોરથાન્તની—ભગવદ્ગાનન્દની—પ્રાપ્તિ ગમે તેમ કલ્પીને તેમાં દશાન્ત ઘટાવવાની જરૂર જણાય નથી.

જાણ પછી નથી.
આ શંકાનું નિરાકરણ નીચે પ્રમાણે છે. વેદનાં વાક્યો ભગવાનનું પ્રતિષ્ઠાન કરે છે. શબ્દોની અર્થ દર્શાવનારી શક્તિ (અભિધાનશક્તિ) ભગવા વિના વેદના વાક્યોના અર્થનું જ્ઞાન સંભવતું નથી. જગતમાં વેદના શબ્દો પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી વેદનાં વાક્યોના શબ્દોની શક્તિનું જ્ઞાન પણ સંભવતું નથી. તેથી વેદવાક્યોના અર્થનું જ્ઞાન ફક્ત ભગવદ્વિશ્વપ્રતી જ થઈ શકે છે. તેથી જ ભગવાન્ ગીતાશ્રમાં કહે ॥ કે જ્ઞાતોઽસિ લોકેઃ યેદે ચ પ્રચિતાઃ પુરુષોત્તમાઃ, તેથી જ લોક અને વેદમાં હું પુરુષોત્તમ તરીકે પ્રસિદ્ધ

અર્થે પરમપુરુષાર્થદાતુર્મગવતોઽન્વગ્રામિનિવેશે આધારધર્મસમ્બન્ધાત્ સ્વસ્ય કૃતાપંકા ન મવિ-
વ્યતીતિ પૂજાર્યમાત્મનિવેદનાર્થ ચ આસનં ચક્રુરિલાહ સ્વેરુત્તરીયૈરિતિ । તરેશસાનાં શ્રીવજ્રાનિ

હું. મોક્ષમાર્ગનો નાશ ન થાય એટલા માટે ભગવાનની ઇચ્છાથી જ વેદના શબ્દોનું જ્ઞાન થાય છે. મોક્ષમિચ્છેજ્ઞતાર્જનાત્, જનાર્જન ભગવાન્ પાસેથી મોક્ષની ઇચ્છા કરવી, એ વાદ્યથી જગ્યાય ॥ કે મોક્ષ એટલા ભગવાન્ પાસેથી જ મળે છે. તમેવં વિદ્વાન્ ઇત્યાદિ શ્રુતિથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે એટલા જ્ઞાનથી જ મોક્ષ મળે છે. એ ભગવાનની ઇચ્છા વેદના શબ્દોનું જ્ઞાન કરાવવાની ન હોય તો મોક્ષ મેળવવાનાં બીજાં સાધનો ન હોવાથી અને મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન પણ ન હોવાથી મોક્ષનો નાશ જ થઈ જાય. તે પ્રમાણે ન થાય એટલા માટે જ ભગવાનની ઇચ્છાથી જ વેદના શબ્દોનું જ્ઞાન થાય છે અને તેથી મનુષ્યો મોક્ષ મેળવી શકે છે.

મનુષ્યોના સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય એટલા માટે તો ભગવાને વેદને પ્રકટ કર્યા છે. તેમાં જે સાધનત્વમ્ક રૂપ વડે જે પુરુષાર્થ જે પ્રકારના અધિકારીનો સિદ્ધ થાય તે રૂપ, તે પુરુષાર્થ અને તે અધિકારીનું શ્રુતિએ મોક્ષપર્વન્ત નિરૂપણ કર્યું છે. જેમ વીણા વગાડનારની ઇચ્છા પ્રમાણે શુદ્ધ શુદ્ધ અર્થવાણા શબ્દો વીણામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રમાણે ભગવદ્વિજ્ઞાને અનુસરીને શ્રુતિએ શુદ્ધાં શુદ્ધાં રૂપ, પુરુષાર્થ, અધિકારી વગેરેનું નિરૂપણ કર્યું છે; અને જેમ વીણા વગાડનાર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે શબ્દ ઉત્પન્ન થવાથી વીણાની ઉપર સંતુષ્ટ થઈને તે વીણાનું અનેક પ્રકારે રક્ષણ કરે છે, તેમ ભગવાને પણ રૂપ પ્રકટ કરીને શ્રુતિઓને આનન્દ આપ્યો. ભગવાને જે રૂપ પ્રકટ કરીને શ્રુતિઓને જે આનન્દ આપ્યો તે રૂપનું અને તે આનન્દનું પહેલાં શ્રુતિઓને જ્ઞાન ન હતું, અને હુમણું પણ ભગવાનનો આનન્દ મન અને વાણીનો વિષય નથી. આ પ્રકારની પણ દ્વારત્વમ્ક વસ્તુ છે એ જણાવવાને માટે શ્રુતિઓ કહે છે કે યતો યાત્તો નિયતંતે અગ્રાપ્ય મનસા સહ । આનન્દં દ્રઢાણો વિદ્વાન્ ન યિતેતિ કુત્વચ્ચત્ત ॥ આ શ્રુતિમાં જે પૂર્વાર્થ છે તે આનન્દનું વિશેષણ છે. ફલરૂપ વસ્તુના અનુભવ પહેલાં, “રસો ધૈ સઃ, રસં દોષાયં લાઘ્વા આનન્દીમવતિ” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં જે ભગવત્સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે તે ભગવત્સ્વરૂપ રૂપા સર્વાત્મભાવથી જ ગ્રાહ્ય થાય એમ છે, બીજે પ્રકારે નહિ, એમ જણાવવાને માટે સર્વાત્મભાવનું વ્યાખ્યાન કરતું અચક્ષ્ણ હોવાથી સર્વાત્મભાવ દર્શાવનારા ધર્મનું વર્ણન આનન્દં દ્રઢાણો વિદ્વાન્ ઇત્યાદિ ઉત્તરાર્ધમાં કરવામાં આવેલું છે. આવા પ્રકારનો આનન્દ જેણે ભવ્યો અથવા મેળાઓ તે કોઇનાથી જીતીતો નથી, તે લોક અને વેદથી જીતીતો નથી એટલું જ નહિ પરંતુ પરીક્ષા કરવાને માટે જે સાક્ષાત્ ભગવાનની આજ્ઞા હોય તેના ઉદ્દેશનથી પણ જીતીતો નથી. મોક્ષ મેળવવાનાં જે સાધનો છે તે આણુસના પોતાના પ્રયત્નથી થઈ શકે એવાં હોવાથી મોક્ષને માટે અવશ્ય વગેરે સાધનોનું શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે; પણ અહીં તો ભગવાનના સ્વરૂપનો આનન્દ રૂપા ભગવાનના અનુગ્રહથી જ મળી શકે એમ હોવાથી મનુષ્યના પોતાના પ્રયત્નથી તે સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, અને તેથી જ અવશ્ય વગેરે સાધનોનો અહીં રૂપા અનુવાદ જ કરવામાં આવ્યો છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાન્ નિષેધદ્વારા જ વાણીનો વિષય બને છે એમ ને આન-
વામાં આવે તો આનન્દં દ્રઢાણો વિદ્વાન્ એ શ્રુતિમાં ભગવાનના સ્વરૂપનો ઓષ કરનારા દ્રઢાણ-
એ પદમાં જે પરી વિસંજિત છે તે સમ્બન્ધવાચક છે એ પદ સ્વીકારવાં જરૂર અને પરીવિમર્શિતોનો નિરોધરૂપી દોષ જ ગ્રાહ્ય થાય. તેથી મૂળ શ્લોકમાં શ્રુતિઓનું જે દાનન્ત આપવામાં આવેલું છે તે ભગવાનનાની ગ્રાહિ શ્રુષીનું ભણતું, રૂપા ગ્રાહિ પૂરતું નહિ, એમ સિદ્ધ થાય છે.)

આ પ્રમાણે પરમ પુરુષાર્થનું દાન કરનાર ભગવાન્ જે બીજે સ્થળે બેસવાની ઇચ્છા રાખે તો આધારધર્મસમ્બન્ધથી પોતાની કૃતાર્થતા ન થાય, તેથી પૂજા અને આદરનિવેદનને માટે ગોપીઓએ ભગવાનને માટે આસન રચ્યું એમ ગુરુદેવજી સ્વૈકર્તરીયે પદવટ કહે છે. (એ ગોપીઓનો આસનને માટે ભગવાનને પોતાનાં વસ્ત્રો ન આપે તો ભગવાન્ ગોપીઓનોના સંબંધ વગરની બીજી વસ્તુ ઉપર બેસે, એટલે તેટલા અંશમાં ગોપીઓની કૃતાર્થતા ન થાય. શ્રુતિમાર્ગનો તો સિદ્ધાન્ત છે કે જેમને

ગ્રીણિ મવન્તિ । પરિધાનીયં, કુત્પટ્ટિકા, ઉપરિવસં ચ । સર્વામિદેવ સ્તોપરિવસાણિ જાતનાર્થં
 દત્તાનિ । ઉપરિવસાણ્યપિ દ્વિવિધાનિ મવન્તિ । સર્વદા પરિધેયાનિ, મોગસમયે ચ । તાનિ સૂક્ષ્માનિ
 મવન્તિ । તાન્યેવ ભગવતે દત્તાનીતિ જ્ઞાપયિતુમાદ કુચકુકુમાદ્કિતૈરિતિ । શુદ્ધાણ્યપિ કુકુમાનિ
 ક્રીડાયામાર્દ્રાણિ મવન્તિ । જતલેનાદ્કિતાનિ ઉત્તરીયામિ અર્ચીકૃપન્ કલ્પયામાસુઃ । નનુ સ્તોપરિ-
 પરિવેયં કયમધઃ કલ્પયાદ્ઝકુરિત્યાશક્રુષાદ આત્મવન્ધવ इति । આત્મનઃ સ एव वन्धुः, रक्षिव
 आत्मा तदर्थमेव, वेदः स्वात्मा च । अत उपर्याच्छादनमपि तदर्थमिति तस्यासनकुत्रिरुचिता ॥ १३ ॥

ततो भगवान् तासु सर्वत्र निविष्ट इति स्थापयितुं तदचासन उपविष्ट इत्याह तत्रोपविष्ट इति ।
 तत्रोपविष्टो भगवान् स ईश्वरो योगेश्वरान्तर्हृदि कल्पितासनः ।

यकास गोपीपरिपદ્गतोऽर्चितलोलोચलक्ष्म्येकपदं वपुर्दधत् ॥ १४ ॥

ભગવાનને આત્મનિયેદન કરેલું છે તેમની કોઈ પણ વસ્તુ અથવા ઇન્દ્રિય જે કશું ભગવત્સેવાના ઉપ-
 યોગમાં ન આવે તે જ કશું તે વસ્તુ અને ઇન્દ્રિય નકામી થાય છે. તેથી જે ભક્તોનો નિરોધ થયેલી
 છે તેઓ સર્વત્ર સર્વ પદાર્થમાં ભગવાનના સ્પર્શનથી અસિદ્ધિ થાય છે; અને બ્યારે તે પદાર્થનો
 ભગવાનની સાથે સ્પર્શ થાય છે ત્યારે તે પદાર્થ કૃતાર્થ થાય છે, બ્યારે સંબંધ નથી હોતો ત્યારે તે
 પદાર્થ કૃતાર્થ થતો નથી. સ્વામિનીઓ તો, ખરેખર, પ્રિય પ્રભુની સાથે સર્વ અંશે પોતાનો સંબંધ થાય
 એમ જ ઇચ્છે છે, કારણ કે સ્વામિનીઓનો એ સ્વભાવ જ છે. પ્રભુ પણ સ્વામિનીઓને, માટે હંમણાં
 પ્રકટ થયેલા છે, એટલે સ્વામિનીઓ વિના ખીલા કોઈની ભગવાનની સાથેના સંબંધને માટે યોગ્યતા
 નથી એ વાત પણ સ્પષ્ટ છે. આ જ કારણથી ગોપીજનોએ ભગવાનને આસનને માટે પોતાનાં ઉત્તરીય
 વસ્ત્રો આપ્યાં જેથી આધારસ્થાના સંબંધથી કૃતાર્થતા થાય.)

મજામાં રહેનારી સ્ત્રીઓને ત્રણ વસ્ત્રો હોય છે; એક વસ્ત્ર પહેરવાનું, બીજું વસ્ત્ર ચોળી અને ત્રીજું
 વસ્ત્ર ઉપરનું. બધાં જ ગોપીજનોએ પોતાનાં ઉપરનાં વસ્ત્રો આસનને માટે ભગવાનને આપ્યાં. ઉપરનાં
 વસ્ત્રો પણ એ પ્રકારનાં હોય છે; એક વસ્ત્ર હંમેશાં જ વાપરવાનું અને બીજું વસ્ત્ર ભોગસમયે વાપરવાનું.
 ભોગ સમયે વાપરવાનું વસ્ત્ર બીજું હોય છે. આ જ વસ્ત્ર ગોપીજનોએ આસનને માટે આપ્યું એ જણા-
 વધાને માટે શુદ્ધેવલ કહે છે કે કુચકુકુમાદિતૈઃ. સ્તન ઉપરનું કુકુમ સૂઝાઈ ગયેલું હોય તો પણ
 ફીટમાં તે બાંનું થઈ જાય છે. તેથી જ ઉત્તરીય વસ્ત્રો કુકુમતા ચિહ્નવાળાં થયેલાં હતાં. આવા પ્રકારનાં
 ઉત્તરીય વસ્ત્રોનું ગોપીજનોએ ભગવાનને માટે આસન રચ્યું.

પોતાનાં ઉપર પહેરવાનાં વસ્ત્રો ગોપીજનોએ નીચે કેમ પાધર્યા એમ જે શંકા થાય તો તેનું
 સમાધાન કરતાં શુદ્ધેવલ કહે છે કે આત્મવન્ધવે. આત્માના ભગવાન જ બન્ધુ છે. ગોપીજનોએ
 પોતાના આત્માનું અલાર સુધી જે રક્ષણ કર્યું છે તે ભગવાનને માટે જ કર્યું છે. આત્મવન્ધવેમાં જે
 આત્મા શબ્દ છે તેનો અર્થ ગોપીજનોની દેહ અને આત્મા થાય છે. તેથી ઉપર પહેરવાનું વસ્ત્ર પણ
 ભગવાનને માટે જ છે; એટલે ગોપીજનોએ ઉપરના વસ્ત્રનું ભગવાનને માટે આસન રચ્યું. ૧૩

પછીથી ભગવાન ગોપીજનોએ આસન તરીકે આપેલાં વસ્ત્રો દ્વારા તે વસ્ત્રો પહેરનારાં બધાં જ
 ગોપીજનોમાં પધાર્યાં એ જણાવવાને માટે ગોપીજનોએ આપેલા આસન ઉપર ભગવાન બેઠા એમ
 તત્રોપવિષ્ટઃ ઇલાદિ સ્લોકમાં શુદ્ધેવલ કહે છે.

યોગેશ્વરના દૃઢ્યની અંદર જેમનું આસન કલ્પિત છે એવા ભગવાન,

ઈશ્વર તે વસ્ત્રો ઉપર બેઠા (અને તે દ્વારા બધાં ગોપીજનોમાં બિરાજ્યા);

ત્રણ લોકની લક્ષ્મીની શોભાના એક જ સ્થાનરૂપ શરીરને પારણુ કરી,

ગોપીજનોની સલામ્યાં બિરાજતા અને ગોપીજનોથી પૂજાએલા એવા ભગ-

વાન અતિ શોભા પામ્યા. ૧૪

ભગવાનિતિ તેષાં કાર્યસાયકત્વમ્ । નન્નુત્તરીયવસ્ત્રાપયમે સમાયાં રસાભાસો ભવેત્, અતઃ કથમુપવિષ્ટ ઇતિ चेत्, તત્રાહ ॥ ईश्वर इति । सः पूर्वं प्रार्थितः । ईश्वरः सर्वकरणसमर्थः । जल-
स्त्रासां दिव्यानि वस्त्राणि सम्पन्नानीति बोधितं, येषां जलक्रीडायां न वाससामार्द्रता । अतः सर्व-
करणसमर्थः तत्रोपविष्टः स प्रार्थितः । (वद्वा । पूर्वं वरदानसमये वस्त्रेष्वपद्रुतेषु सर्वथा तदभावे
वस्त्र रसाभासो न जातः, तस्य केवलमुत्तरीयामात्रे कथमधुनापि स भवेदिति वाचं स इत्युक्तवान् ।
ननु तदानीमपि कथं न रसामास इत्यत्र आह ईश्वर इति । कर्तुं सामर्थ्यवत्त्वाद् यदि स भवेत्,
तदा तथा न कुपयिष्य । अर्कतुं सामर्थ्यवत्त्वेन रसामासहेतुत्वेऽपि तदुत्तमासनं लङ्कुमशक्यमेव ।
अन्यथाकर्तुं सामर्थ्यवत्त्वेन रसामासप्रकारेणापि रसमुत्पादयितुं शक्तः । अतस्तादृशे न मित्रिदृष्ट-
पपन्नमितिभावः ।) ननु भगवान् उपविष्टे भोगादिलेपयुक्ते कथमुपविष्ट इति चेत् तत्राह योगेश्व-
रान्तर्हृदि कल्पितासन इति । योगेश्वराणां हृदयं शुद्धम् । तत्राप्यन्तर्हृदयम् । तत्रापि कल्पितमेव
भगवदासनम्, न तु क्लृप्तम् । मानसी भूर्तिस्तिष्ठति, न तु कदाचिदपि स्वयमुपविष्ट इति मुख्यमास-

મૂળ શ્લોકમાં જે ભગવાન્ પદ છે તેનું વાત્પર્ય એ છે કે ગોપીજનોનાં તે બધાં વશો પોતાના
દાશ ગોપીજનોનો ભગવાનની સાથે સંબન્ધ કરી આપે છે, કારણ કે તે વશો ઉપર બેસનાર ભગવાન્
છે. (આથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે ભગવાનને સમર્પણ કરવામાં આવેલી પદાર્થોને ભગવાન્ સ્વીકારે તો
તે સમર્પિત પદાર્થદ્વારા સમર્પણ કરનારનો પણ ભગવાનની સાથે સંબન્ધ થશે એ ભાવથી જ ભક્તોએ
બધા પદાર્થો ભગવાનને સમર્પિત કરવા જોઈએ.)

અરે ! ગોપીજનોનાં ઉત્તરીય વશો જતાં રહે ત્યારે તો સભામાં રસનો આભાસ થઈ જાય, તો
પછી ભગવાન્ ત્યાં કેવી રીતે બેઠા ? આ પ્રમાણે સંકા કરવામાં આવે તો શુકદેવજી કહે છે કે સર્વેશ્વર-
મૂળ શ્લોકમાં જે સ્ત્રી પદ છે તેનો અર્થ એ કે પહેલાં જેમની પ્રાર્થના કરવામાં આવેલી હતી તે પ્રભુ,
ઈશ્વર બધું કરવાને સમર્થ છે, તેથી ગોપીજનોને દિવ્ય—વ્રતધર્મામાં કામરૂપ—વશો ભગવાને આપ્યાં
એમ જણાવવામાં આવ્યું. આ દિવ્ય વશો એવા પ્રકારનાં ॥ કે જલક્રીડા પછી તેમાં શિન્ધારા રહેલી
નથી, તેથી સૂર્ય ધરવાને અર્થ એવા ઈશ્વર, જેમની ગોપીજનોએ પ્રાર્થના કરી હતી તે, ત્યાં બિરાજતા.

(અથવા તો બીજો અર્થ આ પ્રમાણે થઈ શકે. પહેલાં ત્યારે ભગવાને ગોપીજનોને વરદાન આપ્યું
ત્યારે તે સમયે ગોપીજનોનાં બધાં વશો ભગવાને લઈ લીધાં હતાં અને ગોપીજનોના શરીર ઉપર એક
પણ વસ્ત્ર ન હતું, છતાં પણ ભગવાનને રસાભાસ ન થયો; તો પછી ત્યારે હુમણાં ગોપીજનોનાં હૃદય
ઉત્તરીય વશો જ નથી ત્યારે તે પ્રભુને રસાભાસ શી રીતે થઈ શકે એમ કહેવાને માટે શુકદેવજીએ
મૂળ શ્લોકમાં સ્ત્રી એ પ્રમાણે કહ્યું. અરે ! વરદાન આપતી વખતે ત્યારે ગોપીજનોનાં બધાં વશો ત્યારે
ભગવાને લઈ લીધાં ત્યારે તે વખતે પણ રસાભાસ કેમ નહિ ? આ સંકાનું નિરાકરણ કરવાને માટે શુક-
દેવજી કહે છે કે રૂઝરુઝ. કર્તુ સમર્થ, અર્તુ સમર્થ, અને અન્યથાકર્તુ સમર્થઃ એ ઈશ્વરનું લક્ષણ છે.
ઈશ્વરમાં આ પ્રમાણે કરવાનું સામર્થ્ય હોવાથી, એ રસાભાસ થાય તો તે પ્રમાણે ઈશ્વર થવા જ ન દે;
ન કરવાનું સામર્થ્ય હોવાથી, ગોપીજનોએ આપેલું આસન રસાભાસ ઉત્પન્ન કરનારું છે છતાં પણ તે આસ-
નનો લજા કરી શકે જ નહિ; બીજે પ્રકારે કરવાનું સામર્થ્ય હોવાથી, રસાભાસની રીતે પણ રસ ઉત્પન્ન
કરવાને ઈશ્વર સમર્થ છે. તેથી આવા ઈશ્વરની બાજવમાં કાંઈ પણ અઘટિત નથી એવો જવાબ છે.)

અરે ! શોગ વગેરેના લેપવાળાં અપતિત વશો ઉપર ભગવાન્ કેમ બેઠા ? આ પ્રકારે નો સંકા કરવામાં
આવે તો શુકદેવજી કહે ॥ કે યોગેશ્વરાન્તર્હૃદિ કલ્પિતાસનઃ. યોગેશ્વરોનાં હૃદય શુદ્ધ હોય છે; તેમાં
પણ તેમનું અંદરનું હૃદય વધારે શુદ્ધ હોય છે. યોગેશ્વરોના આવા શુદ્ધ હૃદયમાં પણ ભગવાનના આસ-

નમેતદેવ । અતઃશ્રદ્ધાસ, પરસક્ષોમાં પ્રાપ્તવાન્ । પૂર્વવદ્ ગોપીનાં પરિપદં મતઃ જાતઃ । પરિતો
ગોપિકા ઉપવિષ્ઠા इत्यर्थः । સમાપતિર્મગવાન્ । અવસ્થાભિરર્ચિતઃ । તત્તો મગવાન્ તાસામર્થે
ત્રૈલોક્યે યાવન્તિ લક્ષ્મીરૂપાણિ શન્દ્રપદાદીનિ, તાસાં ચદેકં પદં, વચ્ચાંશવિલાસાઃ તત્તદ્દશ્મી-
મોષ્ઠારઃ, તાદૃશં વપુર્ધૃતવાન્ । અસિઞ્જયેં દેસકાલાદિભેદેન ચાવન્ત ઇત્યુક્તા. અર્થાં અપેક્ષ્યન્તો, તાન્
પ્રકટિતવાન્, તાદૃશવપુર્ણરેણે ॥ ૧૪ ॥

एषं प्रसन्नं भगवन्तं दृष्ट्वा स्वान्तःकरणदोषदूरीकरणार्थं स्मृतव्रजतां पूर्वं भगवति कल्पितवत्
इति तन्निराकरणार्थं लोकदृष्ट्या भगवति कृतव्रजालक्षणो दोषोऽस्ति न वेति निर्णयार्थं किञ्चित् प्रष्टुमुद्यता
इत्याह सभाजयित्वेति ।

નની કલ્પના જ કરવામાં આવેછે, આસન રચવામાં આવતું નથી. યોગેશ્વરોના હૃદયમાં ભગવાનની માનસી
મૂર્તિ ઉભી રહે છે, કોઈ પણ સમયે ભગવાન્ પોતે ત્યાં ગિરાજવા નથી. તેથી ભગવાનનું મુખ્ય આસન
તો ગોપીજનોએ આપેલાં વસ્ત્રો જ છે.

(લોક અને વેદમાં જે પ્રકારની વસ્તુ પવિત્ર તરીકે સ્વીકારવામાં આવતી નથી તે વસ્તુ પણ
ગોપીજનોના સંબંધમાં આવતાં યોગેશ્વરોના અંદરના હૃદયના કરતાં પણ અધિક ધર્મ લાયક છે અને તેથી
ભગવાન્ તેનો સ્વીકાર કરે છે. જ્યારે આવી સ્થિતિ છે ત્યારે તો લોક અને વેદમાં જે વસ્તુ પ્રસિદ્ધ રીતે
સ્વીકારવા યોગ્ય ગણાય છે તે વસ્તુ જ્યારે ગોપીજનોના સંબંધમાં આવે ત્યારે ભગવાન્ તે સ્વીકારે એમાં
શું આશ્ચર્ય ? આ બધી ક્ષણ દર્શાવવાને માટે મૂળમાં યોગેશ્વરોના હૃદયની વાત કહેવામાં આવેલી છે.)

આ કારણથી ભગવાન્ પરમ શોભા પામ્યા. પહેલાંની માફક ગોપીજનોની સભામાં ભગવાન્ ગયા
અર્થાત્ ભગવાનની આજુબાજુ ગોપીજનો બેઠાં. ગોપીજનોની આ સભાના પતિ—અધ્યક્ષ—ભગવાન્
થયા. તેથી ગોપીજનોએ ભગવાનની પૂજા કરી. પછીથી ગોપીજનોને માટે ત્રણ લોકમાં જેટલાં લક્ષ્મી-
રૂપ ઇન્દ્રાદિ પદ ॥ તે બધાંના એક સ્થાનરૂપ, અનેક લક્ષ્મીનો લોગ કરવાના જેનો આગ્રહ થય જ છે,
એવા શ્રીઅંગને ભગવાને ધારણ કર્યું. આ વિષયમાં દેશ, કાલ વગેરે લેદથી જેટલા ઉત્તમ પદાર્થોની જરૂર
હોય છે તે બધા પદાર્થો ભગવાને ઉપર વર્ણવેલા શ્રીઅંગને ધારણ કરીને પ્રકટ કર્યા. ૧૪

આ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રસન્ન થયેલા બેઠીને પોતાના અન્તઃકરણનો દોષ દૂર કરવાને માટે—પહેલાં
ગોપીજનોએ પોતાની જે કૃતાત્તા ભગવાનમાં કલ્પેલી હતી તે કૃતાત્તારૂપી દોષનું નિસકરણ કરવાને
માટે—, લોકદૃષ્ટિથી ભગવાનમાં કૃતાત્તારૂપી દોષ ॥ કે નહિ એનો નિર્ણય કરવાને માટે ગોપીજનો
ભગવાનને કાંઈક પૂછવા તૈયાર થયાં એમ મુકદ્દેવણ સમાજયિત્વા ત્રલોકમાં કહે છે. (ભગવાન્ જ્યારે
ગોપીજનોનું પરોક્ષ ભજન કરતા હતા ત્યારે તેમણે તે પ્રકારના રસનું—વિરહ રસનું—ગોપીજનોને દાન
કર્યું. આ પ્રકારની ભગવાનની ઉચ્ચા ગોપીજનો બાજુમાં ન હતાં. ગોપીજનોનું આ પ્રકારનું જે અદાન
તે જ કૃતાત્તારૂપી તેમનો દોષ. ભગવાનમાં દોષ જ ન હોવાથી તેમનામાં કૃતા દોષનો આરોપ જ સંભવે.
આ આરોપ જે પદાર્થ એવામાં આવે અથવા તો જેનું સ્મરણ થાય તે પદાર્થનો જ ધર્મ થકે. સ્વામિનીશ-
્યોને તો પોતાના પ્રિય ભગવાન્ વિના બીજા કોઈ પણ ધર્મની સ્મૃતિ થતી નથી, તેથી પોતાનામાં જ
રહેલા કૃતાત્તારૂપી દોષનો ભગવાનમાં આરોપ કરવામાં આવેલો છે. એ કે ભગવાનમાં કરવામાં આવતો
આ દોષનો આરોપ પણ રસમધ્યપાત્રી જ ॥ અને તેથી તેને દોષ કહેવો ઉચિત નથી, છતાં પણ
ભગવાનમાં દોષ નથી એમ શાસ્ત્રમાં સિદ્ધ થયેલું હોવાથી, ભગવાનમાં કરવામાં આવતો દોષારોપ
જમ હોવાથી શાસ્ત્રરીતિને અનુસરીને જ આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આમણ પણ ત્યાં દોષ
પદ વાપરવામાં આવ્યું દોષ ત્યાં પણ આ જ તાત્પર્ય છે એમ જાણવું.)

સમાજપિત્વા તમનઙ્ગદીપનં સહાસલીલેક્ષણવિન્નમઙ્ગુવા ।

સંસ્પર્શનેનાઙ્ગકૃતાહ્નિહસ્તયોઃ સંસ્તુલ્ય ઇપત્કુપિતા યમાપિરે ॥ ૧૫ ॥

પ્રમાર્થ પ્રથમતઃ સમાજનં સોત્રં કૃત્વા । નનુ કિમનેન વિચારેણ સામ્પ્રતમ્, જાતં ફલં મુન્નતામિતિ ચેત્ તપ્રાહ અનઙ્ગદીપનમિતિ । અનઙ્ગં દીપયતિ નિરન્તરમેવ । અજ્ઞાભાવં સમ્પાદ્ય-
તીતિ ચ ધ્વનિઃ । અતો વૈકેન મોગેન કાર્યનિષ્પત્તિઃ । પુનસ્તેનાપિ મોગેનામે અધિક એવ સેવઃ
સ્યાત્ । સ ચેત્ સ્વદોષેણ તવા દોષો દૂરીકર્તવ્યઃ, મમવદ્ધર્મેણ ચેત્, નાદ્વિવન્ધં કાર્યપિત્વા પ્રાર્થ-
વિત્વા વા ફલાનુમ્બઃ કર્તવ્ય इति भावः । અનઙ્ગદીપને સાધનમાહ સહાસેતિ । સાધનામાવાર્ય વા
પ્રાર્થનીય इति साधनस्तीर्तनम् । હાસપૂર્વકં ષષ્ટીલેક્ષણં, વેન વિન્નમન્તી યા અઙ્ગ, યથા અનઙ્ગં
દીપયતિ । ષષ્ઠાત્ર સાધનાનિ । હાસો હીલા ઈક્ષણં વિલાસઃ અઙ્ગેતિ । ષષ્ઠ ચેદ્દેવઃ કાર્ય-
મપ્રતિહતં મયતિ । માયા ક્યામોદિકા સ્વરૂપવિસ્તારણાર્યમ્ । હીલા સ્વત્તિક્તિ સાધયતિ । ઈક્ષણં

હાસપૂર્વક જે હીલાયુક્ત દર્શન તેનાથી નિલાસ કરતી બુકુટિવડે

અનંગને—કામને—ઉત્પન્ન કરનાર ભગવાનની સ્તુતિ કરીને, પોતાના

ખોળામાં પધરાવેલા ભગવાનના ચરણોના સંપંધવાળા હસ્તોને લાઠ મહાવતાં

અને સ્તુતિ કરતાં ગોપીજનો જરાક કોપ કરીને બોલ્યાં. ૧૫

ભગવાનને પ્રમદ કરવાને માટે ગોપીજનોએ પહેલેથી જ ભગવાનની સ્તુતિ કરી.

અરે ! આ વિચારથી—ભગવાનમાં કૃતમ્ભતારૂપી દોષ છે કે નહિ એ પ્રશ્નના વિચારથી—નો લાભ ?
જે ફલ પ્રાપ્ત થયું છે તેનો જ સોજ કરો ને ? આ પ્રમાણે જે શંકા કરવામાં આવે તો શુકદેવજી કહે છે
કે અનઙ્ગદીપનમ્. ભગવાન્ હૃમ્મેશાં જ અનંગનું—કામનું—દીપન કરે છે; ભગવાન્ અનંગનું—અંગના
અભાવનું, દેહાનુસન્ધાનના અભાવનું—સંપાદન કરે છે એ ધ્વનિ છે. (અર્થાત્ બક્ષોને પોતાના દેહનું
અનુસન્ધાન ન થાય એ પ્રમાણે ભગવાન્ કરે છે, અને આનું નામ જ અનંગનું દીપન કરવું.) તેથી એક
વાર લોગ કરવાથી કાર્ય સિદ્ધ થવાનું નથી. વળી તે જ લોગથી આગળ ઉપર લખાઈ જ પેદ થાય. તે
આ પેદ પોતાના—ગોપીજનોના—દીપથી હોય તો તે દીપને દૂર કરવો જોઈએ. તે ભગવાનના ધર્મથી
તે પેદ થયો હોય તો ભગવાન્ પાસે વાણીનો વ્યવહાર કરાવીને અથવા તો વાણીના વ્યવહારની પ્રાર્થના
કરીને ફલનો અનુભવ કરવો જોઈએ એમ તાત્પર્ય છે.

ભગવાન્ અનંગનું જે દીપન કરે છે તેનું સાધન જણાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે સહાસ ઇત્યાદિ.
અથવા તો અનંગનું દીપન કરે એવાં સાધનો ભગવાન્ ન જાણે એટલા માટે ભગવાનની પ્રાર્થના કરવી
જોઈએ; તેથી મૂળ શ્લોકમાં અનંગનું દીપન કરનારાં સાધનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. હાસપૂર્વક જે
હીલાયુક્ત ઇક્ષણ, તેનાથી નિલાસ પ્રાપ્તી જે બુકુટિ, તેનાથી ભગવાન્ અનંગનું દીપન કરે છે. અહીં
અનંગનું દીપન કરવામાં પાંચ સાધનો ગણવાવામાં આવેલાં છે: હાસ, લીલા, ઇક્ષણ, વિલાસ અને બુકુટિ.
જે પાંચ પદ્યોથી કાર્ય સાધવામાં આવેલું હોય તો તે કાર્ય બગડતું નથી (એમ લોકમાં કહેવત છે.)
ભગવાનના હાસ્યરૂપી મઝા વ્યામોહ કરવારી છે એટલે તે સ્વરૂપનું નિરમરણ કરાવે છે; હીલા પોતાની
અપરકિત સાધે છે; ઇક્ષણ તેમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, એ આ પ્રમદથી ન હોય તો બીજા પદાર્થના જ્ઞાનથી
ગોપીજનોની ભગવાનમાં રહેલી અપરકિત નાશ થયે; વિલાસો પોષક છે; બુકુટિ યમ છે, નિયમન કરનાર
કાલ છે, (અર્થાત્ કાલના વિલંબથી તે વ્યવ કેદાચિત્ નાશ પામે, તેથી તે ભાવનો નાશ ન થાય તેટલા
માત્ર ભગવાનની બુકુટિ તે જ ભાવનું નિયમન કરે છે, તે જ ભાવ હૃમ્મેશાં રહે એ પ્રમાણે કરે છે. આ
કારણથી જ બુકુટિને યમ કહેવામાં આવેલી છે.) અથવા તો (અહીં બુકુટિ ફલનું જ નિયમન કરે છે
એનો અભિપ્રાય હોવાથી) આ પ્રમાણે થાય તો જ—અનંગભાવ થાય તો જ, દેહાનુસન્ધાન જતું રહે
તા જ—ભગવાન્ જેટલી વધી દ્રુષ્ટા ॥ તેનું જ્ઞાન કરે છે, અર્થાત્ સંપૂર્ણ સ્વરૂપાનન્દનું તે જ્ઞાન કરે છે.

તત્ર જ્ઞાનજનકમ્ । અન્યથા જ્ઞાનાન્તરેણ તન્નિરાકરણં સ્વાત્ । વિલાસાઃ યોપકાઃ । મુર્યનઃ નિવન્તા
કાલ ઇતિ । ચાપસ્રસાદવાદા વા તત્રૈવ । તતઃ પ્રશ્નાર્યમુપદોકનં કુર્વન્તિ સંસ્પર્શનેતેતિ । અદ્વૈ
કૃતઃ સ્થાપિતો યો મમવદદ્ધિઃ, વત્સમ્વન્ધિનો યો હસ્તો, તયોઃ સમ્યક્સ્પર્શનેન સંઘાલ્યન્ત
ઇત્યર્થઃ । સંસ્પર્શનેન સહિતાઃ । તત્ત્વ આમિમુર્યાર્ય સંસ્તુત્ય । एवं सर्वभावेन प्रपन्नानपि तज्जतीति
મગવતિ દોષદૃષ્ટા ઈપત્કુપિતાઃ । સાચનૈર્નિવર્તિતોઽપિ દોષો ન સમ્યક્ નિવર્તતે યાવદ્ મગવાપ્ત
નિવર્તયતીત્યતો વિવાદમિવ કુર્વન્ત્યો વમાપિરે ॥ ૧૫ ॥

પછી ભગવાનને પ્રશ્ન પૂછવાને માટે ગોપીજનો ભગવાનને લાડ લડાવે છે એમ સંસ્પર્શનેન
ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કહેવામાં આવે છે. ગોપીજનોના ખોળામાં સ્થાપન કરેલું ભગવાનનું જે ચરણ તેના
સંબન્ધવાળા ભગવાનના જે જે હસ્તો તેનો બરોબર સ્પર્શ કરીને ગોપીજનો ભગવાનને લાડ લડાવતા
હતાં. (ગોપીજનોના ખોળામાં સ્થાપિત કરેલા પોતાના ચરણ ઉપર ભગવાન જે હાથ મૂકીને એક હતા
અથવા પ્રમાણે સ્વચ્છન્દ સ્થિતિનું અનુકરણ છે એમ સૂચવવામાં આવ્યું.) મૂળ શ્લોકમાં જે સંસ્પર્શનેન પદ
છે તેમાં જે તૃતીયા વિભક્તિ છે તે ‘સક્તિ, સાથે’ ના અર્થમાં વપરાયેલી છે; અર્થાત્ ગોપીજનો સંસ્પ-
ર્શનવાળાં, ભગવાનને લાડ લડાવનારાં હતાં. પછી ભગવાન પોતાના—ગોપીજનોના—તરફ ધ્યાન આપે
એટલા માટે તેમની ગોપીજનોએ સ્તુતિ કરી.

આ પ્રમાણે સર્વભાવથી શરણે આવેલાંનો પણ ભગવાન ત્યાગ કરે છે એમ ભગવાનમાં દોષ ભેદથી
ગોપીજનો જરાક ગુસ્સે થયાં. (ભગવાનનો હસ્તક્રમણ પકડવાની ઇલાદિ ક્રિયાઓ ગોપીજનોએ કરી
હતી.) ગોપીજનોએ કહેલાં આ પ્રકારનાં સાધનોથી તેમનો દોષ દૂર થઈ ગયો હતો છતાં પણ જ્યાં સુધી
ભગવાન વાણીથી તે દોષનું નિવારણ ન કરે ત્યાં સુધી તે દોષ સમૂહ જે રીતે નાશ પામતો નથી, તેથી
ભગવાનની સાથે વિવાદ કરતાં હોય તેમ ગોપીજનો બોલ્યાં.

(અરે ! સ્વરૂપથી દૂર નહિ થયેલી દોષ વચનથી કેવી રીતે દૂર થશે ? તેથી વચન રૂપ કરતાં કુર્વેન
હોવાથી પહેલા અધ્યાયમાં તેનું પ્રતિષ્ઠાન કરવામાં આવેલું છે. આ પ્રમાણે નો રાંકા કરવામાં આવે તો
તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. રસો વૈ સઃ ઇલાદિ શ્રુતિઓથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન ખરેખર ભાવ-
ત્મક છે. તે ભગવાન હંમણાં દોષાત્મક થયા છે, કારણ કે રસનું સ્વરૂપ જ તે પ્રકારનું છે. સ્વામિનીઓનો
જે ભાવ પ્રકટ થયો છે તેનું મૂલ કારણ ભગવાનનો વેલુનાદરૂપ સ્પર્શ જ છે, તેથી નિર્દોષ અને પૂર્ણ શુદ્ધ
રૂપ ભાવ પણ વાણીરૂપી સ્પર્શથી પ્રકટ થશે એમાં શું અયોગ્ય છે ? વળી, જેવી રીતે દર્શનથી જે રસ
મળે છે તે સ્પર્શ વગેરેથી મળતો નથી, સંભાષણથી જે રસ મળે છે તે દર્શન વગેરેથી મળતો નથી, આ
પ્રમાણે તે તે રસનો સ્વભાવ છે; તેવી રીતે અજ્ઞારો ત્યાગ કરીને ભગવાન કેવી રીતે મયા એ ભાવ તે
પ્રકારનાં વચનોથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ બાણુવું. પહેલા અધ્યાયમાં પણ આ પ્રમાણે જ બાણુવું.

અરે ! આલતા પ્રસંગમાં તો ‘પ્રભુ ગમને બળે છે કે નથી બળતા’ એનો નિર્ણય કરવાનો છે,
તો પછી તે વાત સ્પષ્ટ ન કહેતાં સામાન્ય રીતે પ્રશ્ન કરવામાં શું પ્રયોજન છે ? આ પ્રમાણે નો રાંકા
કરવામાં આવે તો તેનું નિરાકરણ આ પ્રમાણે છે. ભગવાન વિધિનો પ્રશ્ન જ નો સાક્ષાત્—સ્પષ્ટ શબ્દોમાં—
કરવામાં આવે તો “અરે ગોપીજનો આવા પ્રકારનાં બાકો છો; તો પછી હે પ્રભુ ! આવા ભક્તોનો
તમે કેમ ત્યાગ કરો છો ?” એ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરાય. પણ આવા પ્રકારનો પ્રશ્ન નાધિકાઓમાં ઉત્તમ,
શ્રીઓમાં સ્વરૂપ, આગળ ભગવાન જેમની સ્તુતિ કરવાના છે, એવાં ગોપીજનોના મુખક્રમણમાંથી
નીકળી શકે નહિ, પરન્તુ ગામડાની રજાલાસવાળી સ્ત્રીઓના જ મુખમાંથી નીકળી શકે. તેથી બીજે
પ્રકારે પરીણ રીતે પ્રશ્ન કરવાથી પોતાના બાપનું ગોપન થવાથી મહાન રસ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે મુખ્ય
રસના સ્વભાવને લીધે જ પરીણ રીતે પ્રશ્ન કરવામાં આવેલો છે. ભગવાનને તો છુપોથી પોતે વિલસણ—
ભિન્ન પ્રકારના—એ એમ બાણુવું છે; અને છુપના સ્વરૂપના જ્ઞાન વિના છુપથી ભગવાનનો ભેદ બની
શકાય નહિ. તેથી છુપના સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને ભગવાને પોતાના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું. આમ ન હોય તો
ગોપીજનોના પ્રશ્નો વિગત ભગવાન પોતે જ હોવાથી છુપોનું વર્ણન તે કરવ નહિ.) ૧૫

તાસાં પ્રમમાદ્ ભજત इति ।

ગોપ્ય ઋષુઃ—મજતોન્નુમજન્યેક एक एतद्विपर्ययम् ।

નોમયાંશ્ચ મજન્યન્ય एतन्नो ब्रूहि साधु भोः ॥ ૧૬ ॥

અર્થઃ પશ્તાઃ સન્દિગ્ધાઃ, ફલતઃ, સ્વરૂપતઃ, મજન્તામજનાધ્યામ્ । તન્નૈકે વે યથા મજન્તિ તે તથા તાનપિ મજન્તિ । એકે પુનરમજતોઽપિ મજન્તિ । અન્યે તુ ઉભયાનપિ ન મજન્તિ । સેપાં ત્રયાણામુભયોરપિ પ્રતિયોગિનોઃ ફલં વષ્ટ્યમ્ । વે મજનાનુસારેણ મજન્તિ તે કિં કૃતપ્રાઃ, આહોલિત્ ધૂતાઃ, આહોલિત્ સમીચીના इति । કેનચિત્ પાદપ્રક્ષાલનં કૃતમ્, સોઽપિ ચેન્ કરોતિ, તદ્વા કિં સ્વાત્ । પશ્ચાર્થકરણે ફલં દેયમ્ । સેનાપિ તદ્દેવ કર્તવ્યમિતિ કરણે તદ્દેવ કર્તવ્યમ્ । નિર-પેક્ષકરણે તુ સન્દેહ एव । અમજતો મજનૈ કચિદોપઃ સ્વાત્ યથા નિષ્કાનૈ કામિની । કચિદુપકારઃ,

હવે મજતઃ એ સ્લોકમાં શુકદેવજી ગોપીજનોના પ્રશ્નનું વર્ણન કરે છે.

ગોપીઓ બોલ્યાઃ—

કેટલાક પોતાનું ભજન કરનારાઓને ભજે છે, કેટલાક પોતાને નહિ
ભજનારાઓને પણ ભજે છે, કેટલાક ભજનારાઓ અને નહિ ભજનારાઓ
એ બંનેને ભજતા નથી; આ બધાનું સ્પષ્ટ વર્ણન અમને કરો. ૧૬

ભજન અને અભજનની દૃષ્ટિએ ફલ અને સ્વરૂપ વિષે ત્રણ પક્ષોમાં સંદેહ છે. (ભજન કરનારાઓનું જે ભજન કરે છે તે પહેલો પક્ષ; ભજન ન કરનારનું જે ભજન કરે છે તે બીજો પક્ષ; અને બંનેનું—ભજન કરનારનું અને ભજન ન કરનારનું—જે ભજન કરે છે તે ત્રીજો પક્ષ. બીજા પક્ષમાં જે અભજન કરનારનું ભજન કરવામાં આવે છે તે અભજન કરનાર પહેલો પ્રતિયોગી છે, અને ત્રીજા પક્ષમાં જે ભજન કરનારનું અભજન કરવામાં આવે છે તે બીજો પ્રતિયોગી છે એમ બાબતું.)

તેમાં કેટલાક માણસો જે પ્રમાદે બીજા માણસો તેમને ભજે છે તે પ્રમાદે તેઓ તેમનું પણ ભજન કરે છે. (આ પ્રથમ પક્ષ છે.) કેટલાક માણસો તો જે બીજા માણસો તેમનું ભજન કરતા નથી તેમનું પણ તેઓ ભજન કરે છે. (આ બીજો પક્ષ છે.) વળી કેટલાક બીજા માણસો તો બંનેનું—ભજન કરનારનું અને અભજન કરનારનું—પણ ભજન કરતા નથી. (આ ત્રીજો પક્ષ છે.)

આ ત્રણ પક્ષોની સંદેશ બંને ય—બીજા અને ત્રીજા—પક્ષોના પ્રતિયોગીઓનું ફલ કહેવું જોઈએ. (બીજા પક્ષમાં જે અભજન કરનારનું ભજન કરવામાં આવે છે તે એક પ્રતિયોગી, અને ત્રીજા પક્ષમાં જે ભજન કરનારનું અભજન કરવામાં આવે છે તે બીજો પ્રતિયોગી. આ બંને ય પ્રતિયોગીઓને શું ફલ મળે છે તે કહેવું જોઈએ. પ્રથમ પક્ષમાં તો જે ભજન કરનારનું ભજન કરવામાં આવે છે તે પ્રતિયોગીનું ફલ બીજો માણસ જે તેનું ભજન કરે છે તે છે; આ વાત સ્પષ્ટ હોવાથી એનો ઉદ્દેશ શુભોચિનીલમાં કરવામાં આવ્યો નથી. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ત્રણ પક્ષોમાંથી કોણ જે પક્ષોના ફલ વિષેના સંદેહનું અને ત્રણ પક્ષોના સ્વરૂપ વિષેના સંદેહનું નિવારણ કરવાનું છે.)

જે માણસો બીજા માણસોનું, તેમણે કરેલા ભજન પ્રમાણે, ભજન કરે છે તે શું કૃતમ્ છે, કે પૂર્ન છે, કે સાત્તા છે એનો નિર્ણય કરવાનો છે. (આ રીતે પ્રથમ પક્ષના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવાનું છે. પહેલા પુરુષે જે પ્રમાણે ભજન કર્યું હોય તે પ્રમાણે બીજો માણસ પહેલા પુરુષનું ભજન કરે ત્યાર પછી તે—બીજો માણસ—એમ માને કે પહેલા પુરુષે જે ભજન કર્યું છે તે ઉપકારરૂપ નથી અને પોતે કરેલું ભજન પહેલા પુરુષે કરેલા ભજન કરતાં અધિક છે. આ પ્રમાણે પહેલા પુરુષે કરેલા ભજનને બીજો પુરુષ ઉપાસી પાડે છે. બીજો પુરુષ પ્રત્યુપકાર કરવાને માટે સમર્થ છે છતાં પણ તે પહેલા પુરુષના ઉપર ઉપકાર કરવાને બદલે ભજન જ કરે છે, અને તેથી તે કૃતા ગણાય છે. અથવા તો કૃતમ્નાનો બીજો અર્થ દુષ્ટો. ૧૬

અપેક્ષિતશ્રેયર્થઃ । પચિત્ સેદઃ । પચિદર્મં દ્રષ્ટિ । એકં ફલં નિર્પારિતં વચ્ચન્યમ્ । ચો વા ન મજતિ પૂર્વઃ, તસ્ય વા કિં ફલમિતિ । ચે વા નોભયવિધાન્ મજન્તિ, તેવામુમયવિધાનાં વા કિં ફલમિતિ । કૃતસ્ય સાપતસ્ય કુત્ર વા વપયોગઃ । ઘૃતત્ સર્વં વ્રૂહિ સાધુ યથા મવતિ તથા । મોં દ્રષ્ટિ સમ્બોધનં

પણ થઈ શકે. પહેલા પુરુષે જે ભજન કર્યું તેનું ભજન બીજા માણસ કરે છે અને તેનો ઉપકાર વાળી દે છે, જેને પરિણામે પહેલા પુરુષને બીજા પુરુષના ભજનથી જે સુખ્ય ફળ મળે છે તેનો નાશ થાય છે. આ રીતે બીજા પુરુષ કૃતક્રમ થાય છે. હવે બીજા પુરુષ ધૂર્ત કેવી રીતે બને છે તે વિચારીએ. પહેલા પુરુષે જે ભજન કર્યું છે તેને બીજા પુરુષ ઉપકારરૂપે માને છે, છતાં પણ પોતે કરેલું ભજન પણ તે જ પ્રકારનું છે એમ તે—બીજા માણસ—માને છે. આ રીતે પહેલા પુરુષે કરેલા ભજનને બીજા પુરુષ ઉત્તમ માનતો નથી. પહેલા પુરુષ ધનને માટે માફ ભજન કરે છે એમ બીજા પુરુષ માને છે, અને બીજા માણસ પાસે ધન છે છતાં પણ તે પહેલા માણસને ધન આપતો નથી પણ તેનું ભજન જ કરે છે. તેથી તે ધૂર્ત કહેવાય છે. હવે બીજા પુરુષના સમીચીનત્વનું—સાતપણનું—વિવેચન કરવામાં આવે છે. કોઈ માણસે બીજા માણસના પગ ધોયા; હવે તે બીજા માણસ પહેલા માણસના પગ ધુવે તો શું થાય ? જે પહેલા માણસે કોઈ પણ ફલની આશાએ બીજા માણસના પગ ધોયા હોય તો તે બીજા માણસે તે આશા પૂરી કરવી જોઈએ. બીજા માણસ પણ આ પ્રમાણે જ કરે—મારા પગ જ ધુવે—એ લાપતાથી જ પહેલા માણસે બીજા માણસના પગ ધોયા હોય તો બીજા માણસે પહેલા માણસના પગ જ ધોવા જોઈએ. જે કોઈ પણ પ્રકારની અપેક્ષા વિના પહેલા માણસે બીજા માણસનું ભજન કર્યું હોય તો પહેલા માણસનો કેવી રીતે ઉપકાર વાળવો એ વાતનો નિસ્તેષ બીજા માણસ કરી શકતો નથી, અને તેથી આ વિષયમાં સંદેહ જ રહે છે. બીજા માણસને પહેલા માણસ ઉપર ઉપકાર કરવો હોય ત્યારે આ ઉપકાર કઈ કે આ ઉપકાર કઈ એમ તેને સંદેહ થાય છે, અને તેને પોતાને લાગે છે કે પહેલા માણસે મારું ભજન કરીને મારા ઉપર ભાર મૂક્યો છે. (આ પ્રમાણે પહેલા પક્ષના સ્વરૂપના સંદેહનો વિચાર કરવામાં આવ્યો.)

જે માણસ બીજાનું ભજન કરતો નથી તેનું બીજા માણસ ભજન કરે તો કંદાચિત્ દોષ થાયઃ દાખલા તરીકે કામિની સ્ત્રી જે નિષ્કામ પુરુષને ભજે તો દોષ કામિનીનો છે. (કસ્થપ સંધ્યાકાળે નિષ્કામ હતા, તેમનું ભજન દિતિએ કર્યું અને તેથી દોષ દિતિને પ્રાપ્ત થયો. આ વાત તુટીય સ્કન્ધના ચૌદમા અધ્યાયમાં આપેલી છે.) એ તે વસ્તુ અપેક્ષિત હોય તો કોઈક વખત ઉપકાર થાય છે. (પ્રજ્ઞાએ પૂર્વચિન્તિ નામની અપ્સરાને પ્રિયવતના પુત્ર આશ્રીપ્ર પાસે મોકલી. આશ્રીપ્ર પરજેલો ન હતો, છતાં પણ તેને પિતૃલોકની ઇચ્છા હતી. પૂર્વચિન્તિ અપ્સરાથી તે મુગ્ધ થયો અને તેનાથી નવ પુત્રોની ઉત્પત્તિ થઈ. આ પ્રસંગ પંચમ સ્કન્ધના બીજા અધ્યાયમાં વર્ણવેલો છે. અહીં આશ્રીપ્રે પ્રજ્ઞાનું ભજન નથી કર્યું છતાં પણ પ્રજ્ઞાનો પૂર્વચિન્તિ નામની અપ્સરા—અપેક્ષિત પતૃત્વ—મોકલવાથી આશ્રીપ્ર ઉપર ઉપકાર થયો.) કોઈક વખત સંદેહ થાય છે. (નવમા સ્કન્ધમાં વર્ણવેલા ઉર્વશી ઉપાખ્યાનમાં આ પ્રમાણે નોવામાં આવે છે.) કોઈક વખત ધર્મ થાય છે. (મહાભારતના સુદર્શનોપાખ્યાનમાં તથા પદ્મપુરાણના વૈશાખમાહાત્મ્યમાં આવેલા ચિત્રોપાખ્યાનમાં આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે અભજન કરનારનું ભજન કરનારને અનેક પ્રકારનું ફલ નોવામાં આવે છે, તેથી) તેના વિષે એક જ નિશ્ચિત ફલ કહેવાની જરૂર છે. (આ રીતે અભજન કરનારનું જે ભજન કરે તેના ફલ વિષેના સંદેહનું અને આનુવંશિક રીતે તેના સ્વરૂપ વિષેના સંદેહનું પણ વિવરણ કરવામાં આવ્યું.) વળી જે પ્રથમ પુરુષ દ્વિતીય પુરુષનું ભજન કરતો નથી તેને શું ફલ મળે છે ? (આ પ્રમાણે અનુયોગીના—ભજન ન કરનાર પ્રથમ પુરુષના—ફલ વિષે પણ સંદેહ થાય છે. અર્જુને ઉર્વશીનું ભજન ન કર્યું; નારદે જ્વલનું ભજન ન કર્યું અને માર્કણ્ડેયે વરુણિનું ભજન ન કર્યું. તેમાં ઉર્વશીએ અર્જુનની મિત્રા કરીને શાપ આપ્યો; નારદ પાસેથી ભંજનની જે અપેક્ષા નારદે રાખેલી હતી તે પૂર્ણ ન થતાં તેણે નારદને શાપ આપ્યો; વરુણિનીએ જાણ્યું કે માર્કણ્ડેય નિતેન્દ્રિય છે તેથી તેમની પાસેથી તેણે ભજનની આશા રાખી નહિ અને માર્કણ્ડેયને વરુણિનું

સાંવધાનાર્થમ્ । ભજતઃ પુરુષાનતુ વદનુચારેણ ભજન્તિ, એકે પુતઃ મલનન્યસિરેકેભીવ મલન્તી-
ત્યુમયે મલનકર્તારઃ । અન્યે તુ મલનરહિતા ॥ ૧૬ ॥

एतेषां भेदान् फलं चाह भगवान् मिथो भजन्तीविजिभिः ।

શ્રીભગવાનુવાચ—મિથો ભજન્તિ ચે સહ્યઃ સ્વાર્થકાન્તોદયમા હિ તે ।

न तत्र सौहृदं धर्मः स्वार्थार्थं तद्धि नान्यथा ॥ १७ ॥

તત્રાપપક્ષસ્ય નિર્પારસાહ । ચે મિથો ભજન્તિ તે સ્વાર્થકાન્તોદયમાઃ । સાર્થ એવ ઇચ્છાન્ત

જાણના કરવાથી ધર્મ પ્રાપ્ત થયો. આ પ્રમાણે ભજન ન કરનાર માણસોને અનેક પ્રકારનાં ફલ મળે છે તેથી તેમના ફલ વિષે સન્દેહ થાય છે. વળી ઉર્વશીએ અર્જુનની નિન્દા કરી તેથી અર્જુન કૃતમ્ણ છે એમ જણાય છે. જન્મને નારદ પાસે ભજનની આશા રાખી હતી પરંતુ નારદે જન્મનું ભજન ન કર્યું તેથી નારદ ધૂર્ત છે એમ જણાય છે. માર્કંડેય જિતેન્દ્રિય છે એમ લાણીને વરુધિનીએ તેમની પાસેથી ભજનની આશા રાખી નહિ, અને માર્કંડેયે વરુધિનીનું ભજન પણ કર્યું નહિ, તેથી માર્કંડેય સમી-
ચીન—સારા—છે એમ જણાય છે. આ પ્રમાણે ભજન ન કરનાર મનુષ્યોના સ્વરૂપ વિષેનો પણ કૃતમ્ણ, ધૂર્ત કે સારા એ રીતનો સંદેહ લાગુ પડે.)

(હવે ત્રીજા પ્રશ્નના સંદેહનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.) ભજન કરનાર અને ભજન ન કરનાર એ બન્નેનું જે લોકો ભજન કરતા નથી તેમને શું ફલ મળે છે, અને જે જે પ્રકારના લોકોનું—ભજન કરનાર અને ભજન ન કરનાર એ જે પ્રકારના લોકોનું—ભજન કરવામાં આવતું નથી તે જે પ્રકારના લોકોને પણ શું ફલ મળે છે ? (કેટલાક લોકો સૂર્યનું ભજન કરે છે, કેટલાક કરતા નથી. આ બન્ને પ્રકારના લોકોનું સૂર્ય ભજન કરતો નથી. હવે બન્ને પ્રકારના લોકોનું જે લોકો સૂર્યની માફક ભજન કરતા નથી, અર્ધાંશ આશ્વાસામ અને પૂર્ણકામ હોવાથી ઉત્પત્તીન રહે છે, તેમને ઉદયસીન સૂર્યનું ફલ મળે છે કે કૃતમ્ણ વગેરેનું ફલ મળે છે ? વળી જે પ્રથમ પ્રકારના લોકો ભજન કરે છે તેમને ધર્મભક્ષ્યોનું ફલ મળે છે કે મૂર્ખોનું ફલ મળે છે ? તે જ પ્રમાણે જે દ્વિતીય પ્રકારના લોકો ભજન કરતા નથી તેમને ઉદયસીનનું ફલ મળે છે કે ધૂર્તનું ફલ મળે છે ? આ પ્રમાણે ત્રીજા પ્રશ્નમાં ફલ વિષે સન્દેહ થાય છે. તે જ પ્રમાણે આ પ્રશ્નમાં સ્વરૂપ વિષે કૃતમ્ણ, ધૂર્ત કે સમીચીન એ પ્રકારનો સન્દેહ પણ લાગુ પડે.)

ભજન કરનારે જે સાધનો કયાં તેનો કયાં ઉપયોગ થયો ? (આ સાધનથી અપૂર્વ ઉત્પત્ત થયો, કે એક ઉત્પત્ત થયો કે લોકની અંદર પ્રસંતા થયો એ રીતે સંદેહ થાય છે.)

આ બધું આપ આરી રીતે કહો. મૂળ સ્લોકમાં મોઃ એ પ્રમાણે જે સંબોધન છે તે સ્વાધ્યાય જ્ઞાપવાને માટે છે. (હવે મૂળ સ્લોકમાં જે ત્રણ પક્ષો આપેલા છે તેનું વિવરણ કરવામાં આવે છે.) કેટલાક ભજન કરનાર પુરુષોનું તે પ્રમાણે ભજન કરે છે. કેટલાક તો ભજન ન કરવામાં આવે તો પણ બીજા પુરુષોનું ભજન કરે છે. આ પ્રમાણે ભજન કરનારાઓ જે પ્રકારના છે. બાકીના તો ભજન કરનારા જ નથી. ૧૬.

મિથો મજન્તિ ઇત્યદિ ત્રણ સ્લોકમાં ભજવાનું આ ત્રણેય પક્ષોના ભેદ અને ફલનું વર્ણન કરે છે.

શ્રી ભગવાનુ વોહ્યાઃ—

હે સખીઓ ! જેઓ પત્તપર ભજન કરે છે તેઓ ખરેખર કૃત

સ્વાર્થની આતર જ ઉદયમ કરે છે. તેમાં નથી હોતો સેદ કે નથી હોતો ધર્મ.

તેમનો ઉદયમ કૃત સ્વાર્થને માટે જ હોય છે, બીજા કરાને માટે નહિ. ૧૭

જોખીજનોએ જે ત્રણ પક્ષો કહ્યા તેમાંના પહેલા પક્ષનો ભજવાનું નિર્ણય આવે છે. જે લોકો પત્તપર ભજન કરે છે તેમના ઉદયમનું ફલ મત્ર સ્વાર્થ જ છે. સ્વાર્થ જ એજાન્ત—એક દેવ—છે જેમના ઉદયમનું તેઓ સ્વાર્થકાન્તોદયમાઃ કહેવાય છે. તેઓ ખરેખર એકબીજાનો જ્ઞાવ બાણીને જ પત્તપર

एकं कलमुद्यमस्य । ते हि ह्यात्वेवान्योन्यं भजन्ते । उरतमभावेन च भजनमतुर्वर्त्यन्ति । अतो न तेष्वन्योन्यं वदन्तापि सम्भवति । अतः स्वार्थमेव लोकिज्यमिव तेषामुपमः । ननु उभये प्राप्नोतः, अतोऽन्योन्यभजनेन धर्मः कोहो वा भवेत्, कथं स्वार्थं एवेत्याशङ्क्याह न तत्र सौहृदमिति । क्षणेनैव द्वितीयस्याभजनं ह्यात्वा क्रोधकरणात् । अतो न सौहार्दम् । नापि धर्मः । ‘सम्भोजनी नाम पिशाच-भिक्षा नैषा पितृन् गच्छति नोव क्षेवात् । इद्वेच सा चरति क्षीणपुण्या क्षालान्तरे गौरिव नष्टवत्सा’ इति । गुरुसेवायामपि यदि दृष्टार्थतोभयोः, उदापि न धर्मः । शास्त्रानुसारी चेत्, मिदोभजनाभावः । विद्या तु फलरूपा । सख्य इतिसम्बोधनादप्रवाराणा । य इति प्रसिद्धास्ते वणिज इव । स्वार्थं एव

ભજન કરે છે. ઓછાવસ્તા પ્રમાણમાં તેઓ હૃદયેશાં પરસ્પર ભજન કર્યા જ કરે છે; તેથી તેઓની એક બીજા પ્રત્યે છેતરપીંડી પણ સંભવતી નથી; આથી તેઓનો ઉદ્ધમ સ્વાર્થને—લૌકિક અર્થને—ખાટે જ છે. (આ પ્રમાણે પરસ્પર ભજનમાં ‘માફે ભજન તેના ભજન કરતાં અધિક છે’ એવા પ્રકારની ભાવના ન હોવાથી પરસ્પર ભજન કરનારાઓ કૃતક નથી, તેમ જ તેઓ એક બીજાને છેતરતા નથી તેથી તેઓ ધર્મ પણ નથી. આ રીતે તેમનામાં દોષ નથી, પણ સમીચીનતા—સાચાપણું—છે. ઉપકાર, એક કે ધર્મ એ ત્રણમાંથી એક હોય તો સમીચીનતા સંભવે. તેમાં બંનેનું પરસ્પર ભજન તુલ્ય હોવાથી ઉપકાર સંભવતો નથી, પણ એક બંને ધર્મથી તેમની સમીચીનતા સંભવે છે. તેથી હવે શંકા કરવામાં આવે છે.)

અરે! પરસ્પર ભજન કરનાર બંને જણો પ્રાણીઓ છે, તેથી તેમના પરસ્પર ભજનથી ધર્મ અથવા એક થાય; તેથી પરસ્પર ભજનમાં સ્વાર્થ જ હોય છે એમ કેમ કહો છો ?

આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં ભગવાન કહે છે કે ન ત્રય સૌહૃદયમ્. જે લોકો પરસ્પર ભજન કરે છે તેમાં એક હોતો નથી, કારણ કે બીજા માણસ પોતાનું ભજન કરતો નથી એ જાણતાં જ એક કણની અંદર જ પહેલા માણસને ક્રોધ થાય છે. તેથી તેમાં એક નથી. (ઇન્દ્રધુમ્ન રાજાએ અગસ્ત્ય મુનિનો સત્કાર ન કર્યો તેથી અગસ્ત્યમુનિ તરત જ ક્રુદ્ધ થયા અને તેમણે ઇન્દ્રધુમ્નને શાપ આપ્યો જેના પરિણામે ઇન્દ્રધુમ્ન ક્રુધી થયો. ભગવાનનું સ્મરણ કરવાથી ઇન્દ્રધુમ્નનો મોક્ષ થયો. આ બધું અદ્દમ સ્કન્ધમાં ગગેન્દ્રમોક્ષના પ્રસંગમાં વર્ણવવામાં આવેલું છે.) વળી અન્યોન્યભજનમાં ધર્મ પણ નથી; કારણ કે આપસ્તમ્બ ધર્મસૂત્રમાં વચન છે કે “પ્રાણીઓ ભેગા થઈને જે જગે છે તે પિશાચભિક્ષુ છે; તે પિતૃઓને તેમ જ દેવોને પહોંચતી નથી; પણ બીજાના ઘરમાં ગાંધેલી વાછડા વગરની ગાયની માફક તેનું પુરવઠા જ લોકમાં ફીણ થતાં તે નષ્ટ થાય છે.” (આ વાક્યમાં અન્યોન્યભજનનું સૂચન કરવામાં આવેલું છે. આ અન્યોન્યભજન પિશાચભિક્ષુની માફક ધર્મ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.) શિષ્ય ગુરુની જે સેવા કરે છે તેમાં પણ ભે ગુરુ અને શિષ્યને વૃત્તિ, પ્રતિક્ષા વગેરે દ્વ પ્રયોજન હોય તો તે સેવામાં ધર્મ નથી. “ગુરુકુલમાં વાસ કરીને, ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખીને ગુરુની આજ્ઞાથી શિષ્યે વેદનું અધ્યયન કરવું”, “શિષ્યને ઉપનયન આપીને જે પ્રાણી વેદ શીખવાટે છે તેને આચાર્ય કહેવામાં આવે છે”, ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવચનોને અનુસરીને ભે શિષ્ય ગુરુની સેવા કરે તો તેમાં વૃત્તિ, પ્રતિક્ષા વગેરેની ભાવના ન હોવાથી, અને શાસ્ત્રમાં કહેલું છે તેથી જ ગુરુસેવા થતી હોવાથી પરસ્પરભજન નથી, પણ શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું પાલન છે. ગુરુસેવાના પરિણામે શિષ્યને જે વિદ્યા મળે છે તે તો ફળરૂપ છે, અને વિદ્યારૂપી ફળ શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલું છે. (આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે શાસ્ત્રની આજ્ઞાથી ભે ગુરુસેવા કરવામાં આવતી હોય તો, પ્રયોજન દ્વ હોય છતાં પણ, તેમાં ધર્મ રહેલો છે; પરંતુ ભે શાસ્ત્રની આજ્ઞા સિવાયના બીજા કોઈ કારણથી—વૃત્તિ, પ્રતિક્ષા વગેરે પ્રયોજનથી—ગુરુસેવા કરવામાં આવે તો તેમાં ધર્મ રહેલો નથી.)

મૂળ શ્લોકમાં જે તપસ્યા સંબોધન છે તેનો ભાવ એવો છે કે ઝોપીઓની સખીઓ હોવાથી ભગવાન તેમને છેતરતો નહિ. મૂળ શ્લોકમાં જે યે પદ છે તેનો અર્થ લોકમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષો છે. આ પુરુષો વાણીજીઓ જેવા છે, કારણ કે તેમની પ્રવૃત્તિ સ્વાર્થને ખાટે જ હોય છે.

તેપાં પ્રવૃત્તિઃ । ચચપિ ધર્માદયોપિ સ્વાર્થા એવ ત્વાપ્યન્યોન્યમજને ન તે સિચ્યન્તિ । તથા સૌહાર્દમપિ, ચચન્યમપેદ્યેત । તસ્ય સાધનસ્ય વિનિવોગમાહ સ્વાર્થાર્થમિતિ । જન્યાર્થનપિ પ્રતીચમાનં દ્યાપનેવ । પયં સેવાદિદાનેષ્વપિ । દુઃસ્વનિવૃત્તિસાત્ર પઠ્યમ્ । અગ્રથેં સર્વોપિ લોકઃ પ્રમાણમિતિ હિશ્વન્દઃ । અન્યથા પરોપકારાય ન । અન્યસ્ય હૃદયે તત્વતીકારાય ચિન્તાજનનાત્ । જતઃ ફલં સ્વાર્થસિદ્ધિઃ લૌકિકી । નામમાત્રેણેવ તેપાં ધર્મત્વં ન શુ વસ્તુતઃ ॥ ૧૭ ॥

યે પુનરમજતોઽપિ મજન્તિ તે દ્વિવિધા દ્વાદાહ મજન્તીતિ ।

મજન્ત્યમજતો યે વૈ કરુણાઃ પિતરૌ તથા ।

ધર્મો નિરપવાદોઽગ્ર સૌહાર્દં ચ સુમધ્યમાઃ ॥ ૧૮ ॥

યે અમજતોઽપિ સૂચ્છાંસ્વિતાન્ મજન્તિ તત્ર નિનિચ્છદ્યમ્, લૌકિકં વૈવિકં વા, સેહો વિધિઃ । તત્ર સૌહાર્દં ધર્મઽથ ફલં ક્ષેત્રેણ । ચઃ પૂર્વઃ તસ્ય સૌહાર્દં અવસરે કર્તવ્ય એવોપકારઃ ।

(ધર્મે વગેરે મનુષ્યોના આર પુરુષાર્થોમાંનો એક પુરુષાર્થ છે, એટલે) જો કે ધર્મે વગેરે પણ સ્વાર્થે જ છે, છતાં પણ પરસ્પર ભજનથી મોક્ષ આપનારા ધર્મે વગેરે સિદ્ધ થતા નથી. (જો જન્યોન્ય મજનેન એ પ્રભાણે તુલ્યિયા નિમજ્જિતવાળું પદ હોય તો અર્થે આ પ્રભાણે કાયા—પરસ્પરભજનથી તે લૌકિક સ્વાર્થે જ મિદ્ધ થાય, અલૌકિક ધર્મે નહિ. લૌકિક સ્વાર્થે જ નિન્દા કરવા યોગ્ય છે, નહિ કે અલૌકિક ધર્મે.) જેમ પરસ્પરભજનથી ધર્મે વગેરે સિદ્ધ થતાં નથી, તેમ જો ફલની આશાથી પરસ્પરભજન કરવામાં આવતું હોય તો તેનાથી એક પણ મિદ્ધ થતો નથી.

પરસ્પરભજન કરનારના સાધનનો વિનિયોગ જણાવતાં ભગવાન્ કહે છે કે સ્વાર્થાર્થમ્. પરસ્પર ભજન કરનારનું સાધન બીજાને માટે જણાતું હોય છતાં પણ તે સ્વાર્થને માટે જ હોય છે, બીજાની ખાસ સેવા કરવાને ધન વગેરે આપવામાં આવે છે તેમાં પણ આ જ પ્રભાણે હોય છે. તેમાં સેવા કરનારને પોતાના દુઃખની નિવૃત્તિ એ જ ફલ છે, પરન્તુ કોઈને ધર્મરૂપી ફલ મળતું નથી. આ વિષયમાં બધા ય લોકો પ્રભાણરૂપ છે એ જણાવવાને મૂળ સ્ત્રીકમાં હિ શબ્દ મૂકવામાં આવેલો છે. મૂળ સ્ત્રીકમાં જે જન્યયા પદ છે તેનો અર્થ ‘પરોપકારને માટે નહિ’ એ પ્રભાણે છે, કારણ કે જ્યારે એક પ્રાણુસ બીજા પ્રાણુનું ભજન કરે છે ત્યારે બીજા પ્રાણુના મનમાં શાનું ભજન કરવાની ચિન્તા ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી પરસ્પરભજનનું ફલ લૌકિક સ્વાર્થની મિદ્ધિ છે. ફળ નામથી જ તેમને ધર્મ કહેવામાં આવે છે, વાસ્તવિક રીતે તે ધર્મે જ નથી. ૧૭

ભજન ન કરનારાઓનું પણ જે લોકો ભજન કરે છે તે એ પ્રકારના છે એમ મજન્તિ ઉત્પાદિ સ્ત્રીકમાં ભગવાન્ કહે છે.

દે મુદર કટિવાળી ગોપીઓ! જે લોકો ભજન ન કરનારાઓનું

ભજન કરે છે તે (જે પ્રકારના છે,) જેમ કે દયાવાળા લોકો અને માખા;

પદેશમાં નિરપવાદ ધર્મ છે, અને બીજામાં સૌહાર્દ છે. ૧૮

જે લોકો ભજન ન કરનારાઓનું—શાન્ત બેસી રહેનારાઓનું—પણ ભજન કરે છે તેમાં જે નિમિત્ત છે, એક લૌકિક અને બીજું વૈદિક. લૌકિક નિમિત્ત એક છે, જ્યારે વૈદિક નિમિત્ત વિરિ છે. તેમાં લૌકિક એકનું ફલ સૌહાર્દ છે, અને વૈદિક વિરિનું ફલ ધર્મ છે. આ પ્રભાણે સૌહાર્દ અને ધર્મ કમળી જ—એક અને વિવિન્—ફલ છે. સૌહાર્દથી જે ભજન કરે છે તેના ઉપર અવસર આવે બીજાને—જે ભજન કરતો નથી અને જેનું ભજન પદેલો મજ્જુસ કરે છે તેણે—ઉપકાર કરતો જ લેઈએ. જો તે ઉપકાર ન

અન્યથા કૃતપ્ત્રઃ સ્વાત્ । ધર્મશેષમેત્ પ્રાયશ્ચિત્તં વિવેચં તદીય એવ ધર્મઃ તદ્વારા તેપુ ગચ્છતીતિ । તત્ર ધર્મે ચત્ર કર્મ પ્રધાનં ચત્ર ચા દેવતા તદુભયં ન વિવક્ષિતમ્ । પ્રતિયોગિનિ મજ્જનશબ્દમાવાત્ । ચત્ર વા અસમાનતા, ગોઃ પક્ષોદ્ધારણવત્, સત્રાપિ તથા । ચત્ર પુનઃપારે પ્રત્યુપકારઃ સમ્ભવતિ તત્ર પ્રવૃત્તૌ પૂર્વસ્વામજને વત્તરમજને નિરપવાદો ધર્મઃ સૌહૃદં ચ પલ્લમ્ । અધિકારિવિશેષણં તુ એક

કરે તો કૃતપ્ત્ર યાચ, (અને પહેલા માણસનું સૌહાર્દ નિરપવાદ યાચ.) ધર્મને માટે એ પહેલો માણસ ધીમા માણસનું લજન કરે તો ધીમા માણસે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ, કારણ કે તેનો જ ધર્મ લજનદ્વારા પોતાનું લજન કરનારાઓમાં લાય છે. એ તે પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે તો કૃતપ્ત્ર ગણાય, અને ધર્મ નિરપવાદ—પ્રત્યુપકાર વિનાનો—યાચ.

(પહેલો માણસ ધર્મને માટે એ લજન કરે તો તેની દૃષ્ટિએ ધર્મ મુખ્ય હોવાથી ધીમે માણસ, જેનું લજન કરવામાં આવે છે તે, ધર્મનો શેષ—અંગ—અને છે એટલે તે ધર્મશેષ કહેવાય છે. તેથી લજન કરનારનાં કદાચિત્ત પાપ વગેરે હોય તો જેનું લજન કરવામાં આવે છે તે માણસે કૃતપ્ત્રતાનો દોષ દૂર કરવાને માટે તે પાપ વગેરેનું નિવારણ કરવું જ જોઈએ. કોઈ સ્ત્રીને જણાય કે આ શ્રોત્રિય, બ્રહ્મચારી, દીક્ષિત, વતી અથવા વિદ્વાં મને એઈને મારામાં આસક્ત થયો છે અને તેથી મરવાની તૈયારી ઉપર છે, કોઈ મિત્ર તે પ્રમાણે સલાહ આપતો હોય અને પોતાને દયા આવે અને તેથી તે પુરુષનો સ્વામાગમ કરવામાં આવે તો તેમાં ધર્મ છે કે અધર્મ એ સંશય તે સ્ત્રીને થાય. આ પરિસ્થિતિમાં જે પુરુષનું તે સ્ત્રી લજન કરે છે તે પુરુષે તે સ્ત્રીના પાપના નિવારણને માટે પોતે જ પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે કરવું જોઈએ. આનું ઉદાહરણ પદ્મપુરાણના વૈશાખમાહાત્મ્યના પ્રથમાધ્યાયમાં આવેલું ચિત્રોપાખ્યાન છે. આ આખ્યાન આ પ્રમાણે છે. એક વૈશ્ય ભતિની વૈશ્યાએ અદ્યક્ષ ગુદિથી અનેક પ્રકારના લોગવટે એક સુદેવ નામના ગ્રાહ્યણ અતિથિનું સેવન કર્યું. આ અતિથિએ નર્મદામાં વૈશાખઆન કરવાનો ઉપદેશ કરીને તે વૈશ્યાની સાથે નર્મદામાં આન કર્યું અને ધીમાઓને આન કરાવ્યું, દયાથી તે વૈશ્યાના આપહુને લીધે નર્મદાને તટે જ રહ્યો, અને તે વૈશ્યાનો અને પોતાનો ઉદ્ધાર કરીને પોતે ધીમા જન્મમાં પાલક્ય દેશનો વીરસેન નામનો રાજા થયો. તે વૈશ્યા પણ ધીમા જન્મમાં પરમ વૈષ્ણવ દિવોદાસ નામના કાશીના રાજાની દિવ્યાદેવી નામની પુત્રી ધર્મ.)

ત્યાં નિત્ય કર્મ કરતેવ્યગુદિથી જ કરવાનું હોય છે તે ધર્મમાં કર્મ પ્રધાન છે, ત્યાં દેવતાના આશ્રનથી જ ધર્મ યાચ છે ત્યાં દેવતા પ્રધાન છે. આ બંને પ્રકારના ધર્મોનું અહીં વિવેચન કરવાનું નથી, કારણ કે નિત્ય કર્મ કરનાર અને દેવતાનું આશ્રન કરનાર માણસમાં લજન વિવેચી શંકા જ નથી. બીજી ત્યાં લજન કરનાર અને જેનું લજન કરવામાં આવે છે એ બે પદાર્થો સમાન ન હોય—દાખલા તરીકે, કોઈ માણસ ગાયને દાહવમાંથી બહાર કાઢે તો લજન કરનાર માણસ અને જેનું લજન કરવામાં આવે છે તે ગાય એ પદાર્થો સમાન નથી—તેવા પ્રકારના ધર્મોનું પણ અહીં વિવેચન કરવાનું નથી. પણ ત્યાં આધાર ઉપર—પ્રથમ લજન કરનારના ઉપર—પ્રત્યુપકાર સંભવે છે, તેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં એ પ્રથમ પુરુષ લજન ન કરે અને ધીમે પુરુષ લજન કરે તો નિરપવાદ ધર્મ અને એક એ ફલ હોય છે.

(નિરપવાદ ધર્મનું ઉદાહરણ મહાભારતના અનુશાસનપર્વના ધીમા અધ્યાયમાં આવેલું સુદર્શન ઉપાખ્યાન છે. સુદર્શન પોતાની સ્ત્રી ઓષવતીને ‘અતિથિને પ્રતિકૂલ કર્મ કરવું નહિ’ એ પ્રમાણે સમજાવીને સમિધ લેવાને માટે ઘર છોડીને બહાર ગયો. એટલામાં એક બ્રાહ્મણ અતિથિ સુદર્શનને ઘર આવ્યો અને ઓષવતીને કહ્યું કે ‘મારે તારો સમાગમ કરવો છે.’ ઓષવતીએ પતિની સૂચના પ્રમાણે તે અતિથિની માગણી સ્વીકારી. સુદર્શન સમિધ લઈને ઘર આવ્યો. અતિથિએ સુદર્શનને બાપી હકીકત કહી. સુદર્શને શાન્તિથી જવાબ આપ્યો કે ‘આજે મારો ગૃહસ્થાશ્રમધર્મ પગાયો, કારણ કે મારે ત્યાં અતિથિનો સત્કાર કરવામાં આવ્યો છે.’ તે અતિથિએ પર્વશ્રાતાની બહાર જઈને પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં—ધર્મના સ્વરૂપમાં—મહત્ત ધર્મને ઓષવતીની ઘણી પ્રશંસા કરી અને સુદર્શનને કહ્યું કે ‘ઓષવતી

કરુણા, અપરત્ર દૈહિકઃ સમ્બન્ધઃ । તદ્વાદ કરુણાઃ પિત્તરાવિત્તિ । અન્યત્રાપિ દૃશ્યત્વ ઇતિ તદ્દર્મા-
તિવેશમાહ ચયેતિ । યે સંસારિણઃ કૂરાસોઽપિ કદાચિદીનેષુ ભજનં કુર્વન્તિ સ્ત્રિયા ઇવ ચ ભવન્તિ ।
તેષાં સદ્ગુહાચં ચયેતિ । સમ્બન્ધસ્તુ જન્માન્તરિયોઽપિ મવતીતિ ઉપમાનોપમેવયોરભેદાદેકવિધા एव ।
નિરપવાદ ઇતિ । एवદુપકારેણ હિ તસ્યાપવાદઃ । તદમાવાજનિરપવાદ एव । અત્ર एताદયોઽર્થે । અનેન
યત્ર પ્રત્યુપકારસમ્ભવાનાપિ ન તત્ર ધર્મે ઇતિ સૂચિતમ્ । અતઃ एव કેચિત્ ક્રિયમાગમપિ નાત્રીકુર્વન્તિ ।
સૌહાર્દેવિ ધર્મોઽસ્તીતિ ચ્ચકારઃ । સુમધ્યમા ઇતિ સન્યોપનમુકવિચાસાય । ધર્મેણેવ વત્તમમધ્યમતા ૧૮

ये तु पुनः सर्वथैव न भजन्ति, भजनार्थं भजतः, सौहृदेन वा भजतः । धर्मार्थं तु न शक्ता ।
જાનુભયવિવાતપિ કેચિન્ન ભજન્તિ । અમજતો દીનાન્ ધર્માધિકારિણશ્ચ, તાનપિ ન ભજન્તિ । તેષાં
સ્વરૂપમાહ ભજતોઽપીતિ ।

પવિત્ર છે; જગતને પવિત્ર કરવાને માટે તેનો એક લાગ નહીં યશે, અને બીજે સાગ તારી સેવા કરશે
અને તેનાથી તું નિત્યસૌક પ્રાપ્ત કરીશ.' અન્તમાં બીજા આ ઉપાખ્યાનનું ક્વ વર્ણવે છે.)

ધર્મરૂપી કૃષ્ણ આપનાર ભજનમાં ભજન કરનાર પુરુષમાં સ્થા હોય છે, અને પ્રેમરૂપી કૃષ્ણ
આપનાર ભજનમાં ભજન કરનાર પુરુષમાં દેહનો સ્ખમન્ધ હોય છે. આ બાબત કરુણાઃ પિત્તરૌ એ
શબ્દોમાં કહેવામાં આવેલી છે. જે પ્રાણીઓમાં સ્વાભાવિક સ્થા અને એક હોવાં નથી તેઓ પણ ભજન ન
કરનારનું ભજન કરે છે; તેથી સ્થા અને એક એ ધર્મોનો અતિદેશ વચ્ચા એ શબ્દવતે કરવામાં આવેલો
છે. જે સંસારી કૂર માણસો છે તેઓ પણ કોઈ વખત સ્થા લાવીને દીન પુરુષોનું ભજન કરે છે અને
એકથી તેમના તરફ પ્રેમ દર્શાવે છે. આવા પ્રાણીઓનો સમાવેશ કરવાને માટે શ્લોકમાં વચ્ચા શબ્દ
મૂકવામાં આવેલો છે. (હાકમાં એક હોય તો તેનાથી પૂર્વજન્મના સખમન્ધનું અનુમાન થાય છે, તેથી
પ્રામાન્ય રીતે વચ્ચા એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. જેવી રીતે માતાપિતા એક રાખે ॥ તેવી રીતે
સાધકો વગેરે પણ એક રાખે છે.) સ્ખમન્ધ તો બીજા જન્મનો પણ હોય, તેથી ઉપમાન અને ઉપગેયનો
અભેદ હોવાથી ઉદાહરણ એક જ પ્રકારનું આપવામાં આવેલું છે. (માતા, પિતા, સાધકો વગેરેમાં ભાવનો
લેદ હોય છે છતાં પણ તે બધાનો એક નિરુપધિક હોવાથી એક જ પ્રકારનો છે, એટલે મૂળ શ્લોકમાં
એક જ શબ્દાન્ત આવેલું છે. કરુણા દંભીવી રીતે એક જ હોય છે તેથી ઉપમાન અને ઉપગેય એ બન્ને
એક જ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.)

મૂળ શ્લોકમાં ધર્મને નિરપવાદ કહેવામાં આવેલો છે. ભજન કરનારના ઉપર ઉપકાર કરવામાં
આવે તો તે ભજન કરનારનો અપવાદ કહેવાય છે. આવા પ્રકારનો ઉપકાર કરવામાં ન આવે તો ધર્મ
નિરપવાદ જ થાય છે. મૂળ શ્લોકમાં આવેલા શબ્દ પદનો અર્થ 'આવા પ્રકારની બાબતમાં' એ પ્રમાણે
થાય છે. આ ઉપરથી એટલું સૂચિત થાય છે કે ત્યાં પ્રત્યુપકારનો સંભવ પણ હોય છે ત્યાં ધર્મ હોતો
નથી. આ કારણથી જ કેટલાક લોકો પોતાના ઉપર ઉપકાર કરવામાં આવે છે તો પણ તે ઉપકાર
સ્વીકારતા નથી. એકમાં પણ ધર્મ છે એ દર્શાવવાને માટે મૂળ શ્લોકમાં જ મૂકવામાં આવેલો છે. (એકમાં
સ્વીકારતા નથી. એકમાં પણ ધર્મ છે એ દર્શાવવાને માટે મૂળ શ્લોકમાં જ મૂકવામાં આવેલો છે. (એકમાં
પણ ક્યાનો અંશ હોય છે એટલે એકમાં ધર્મ છે એમ કહી શકાય છે.) પોતાનાં વચનોમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન
કરવાને માટે ભગવાન્ ગોપીજનોને સુમધ્યમાઃ એ પ્રમાણે સંબોધન કરે છે. ઉત્તમતા અને મધ્યમતાનો
નિર્ણય ધર્મવતે જ થાય છે. (પોતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ અને ભજન ન કરનાર પુરુષોને જે લોકો ભગે ॥ તે
ઉત્તમ કહેવાય છે. મધ્યમ લોકોને જે ભગે છે તે મધ્યમ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ધર્મથી જ ભજન
કરનારાઓની ઉત્તમતા અને મધ્યમતાનો નિર્ણય થઈ શકે છે.) ૧૮

ભજનને માટે ભજન કરનાર, એકથી ભજન કરનાર અને ધર્મથી ભજન કરનારા એ પ્રમાણે
ભજન કરનારાઓના ત્રણ પ્રકારો થયા. તેમાં ધર્મથી ભજન કરનારાઓ વિષે તો ચંકા જ નથી એટલે તેના
વિષે ઉત્તર આપવાની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ પહેલા જે પ્રકારના—ભજનને માટે ભજન કરનારા અને
એકથી ભજન કરનારા—લોકોને કેટલાકો તો બીજાકુલ ભજન જ નથી; વળી ભજન ન કરનારાઓને—
દીન અને ધર્મસાધક લોકોને—પણ તેઓ ભજન નથી. બીજાકુલ ભજન ન કરનાર લોકોનું સ્વરૂપ
મજતોઽપિ એ શ્લોકમાં ભજવાન્ વર્ણવે છે.

મજતોડપિ ॥ ચૈ કેચિદ્ મજન્ત્યમજતઃ કુતઃ ।

આત્મારામા આસકામા અકૂતજ્ઞા ગુરુદ્રોહઃ ॥ ૧૯ ॥

કેચિન્નહાપુરુષા મજતોડપિ ન મજન્તિ, અમજતઃ કુતો મજિપ્યન્તિ । તે પૂર્વોક્ત્યાદેન ચતુર્વિધાઃ । તન્મન્યે સમયે સમીચીનાઃ, સમયે ન, ચે દેયાધર્માધિકારિણસ્તે અધમાઃ ચે લોકિકનિ-
મિત્તાસ્તે ઉત્તમા इति । તાન્ ગણયતિ સાધુર્ધર્માવાચક । આત્મારામા इति । આત્મન્યેવ રમન્ત इति ।
અન્યેન મજનીયો વેદાદિનોપેક્ષિત इति મજનમેવ ન મન્યન્તે । તેષાં મજનાર્થ ચ સાધનત્વેન સ્વદેહ-
દિકમપિ ન મન્યન્તે ॥ તથા અન્યે આસકામાઃ । આસઃ પ્રાપ્તઃ કામો યૈઃ । યો મુક્તવન્તં વૃણાત્,
ત્વં મુક્તઃ, મા મુક્તેતિ વા । અકૂતપ્રવૃત્તિઃ । અપરત્ર સિદ્ધસાધનત્વેનાનુવાદઃ । અમયથાપિ દેવધર્મ ।
પ્રવર્તમાનસ્ય ધર્મઃ સેત્સ્યતિ । અજ્ઞાનં વા । અમયે તુ અધમા इत्याહ । ચે કૃતં ન જાનન્તિ વદુષ્કારં
તે પ્રત્યુપકારસમર્થા અપિ અમયવિધાનપિ ન મજન્તિ । તેષામજ્ઞાનમેવ હેતુરમજનં । છાત્વા ચેરમજનં
ગુરુદ્રોહઃ । યઃ કચ્ચિદ્ સ્વસ્ય પુરુષાર્થસાધકઃ સ ગુરુઃ, સ પૂજ્યઃ । તસ્યાપિ સજ્જાતૌ સજ્ઞાં વદુષે-
શ્યાપાં સદ્રોહઃ અનેતૈવ કૃત इति ગુરુદ્રોહકર્તાં મવતિ । एवं સર્વેષાં ગુણદોષા નિરુપિતાઃ ॥ ૧૯ ॥

કેટલાક લોકો ભજન કરનારાઓને પણ ભજતા નથી, તો પછી
ભજન ન કરનારાઓને તો ક્યાંથી જ ભજે ? આવા લોકો કાં તો આત્મા-
રામ હોય છે, અથવા આસકામ હોય છે, અથવા કૃતપ્ર હોય છે, અથવા
તો ગુરુદ્રોહી હોય છે. ૧૯

કેટલાક મહાપુરુષો ભજનારને પણ ભજતા નથી, તો પછી ન ભજનારને તો ક્યાંથી ભજે ? તેઓ
પૂર્વોક્ત આધર્મી બાર પ્રકારના હોય છે. તેમાં બે પ્રકારો સારા છે, અને બીજા બે સારા નથી. જે લોકોના
ભજનથી દયા અને ધર્મ સિદ્ધ થાય છે એવા લોકોને જે ભજતા નથી તે અધર્મ છે; અને જે લોકો સ્વેક
વગેરે લોકિક નિમિત્તાથી જ ભજન કરે છે તે લોકોનું જે ભજન કરતા નથી તે ઉત્તમ છે. આ બાર પ્રકારના
લોકોના ધર્મોમાં ગોટાળો ન થાય એટલા માટે ભગવાન્ આત્મારામાઃ ઇત્યાદિ પદોવડે તેમની અશુદ્ધિ
કરે છે. આત્મામાં જ જે રમે છે તે આત્મારામ કહેવાય છે. બીજાઓ જેનું ભજન કરે છે એવા દેહ વગેરે
આત્મલિંગ પદાર્થોની આત્મારામ પુરુષોને બંધર હોતી નથી, એટલે તેઓ બીજાઓએ કરેલા ભજનને જ
માનતા નથી. બીજાઓ જે ભજન કરે છે તે ભજનને માટે સાધનભૂત ચચેશા એવા પોતાના દેહ વગેરે
પદાર્થોને પણ આત્મારામ પુરુષો માનતા નથી.

ન ભજન કરનારા કેટલાક બીજાઓ આસકામ હોય છે. જેમણે ક્રમ—ઇચ્છા—પ્રાપ્ત કરેલી છે તે
આસકામ કહેવાય છે. કોઈ ભોજન કરેલા માણસને કહે કે ‘તું ભોજન કર’ અથવા તો ‘તું ભોજન
કરીશ નહિ’. તેમાં પહેલા પક્ષમાં જમેલા માણસની ભોજન વિષે પ્રવૃત્તિ ચરો નહિ, કારણ કે તે જમેલી
છે; ત્યારે બીજા પક્ષમાં તે જમેલો હોવાથી ભોજન કરવાનો નથી એટલે ભોજન ન કરવાની પાતળી
અનુવાદ થાય છે. આ બંને પ્રકારોમાં ‘તું ભોજન કર’ અથવા ‘તું ભોજન કરીશ નહિ’ એ વચન અર્થ
થાય છે. માણસ જમેલો છે એ બાબતને પણ જો કોઈ તે માણસને જમવાનું કહે તો તેને ધર્મનું ફળ
મળશે; અને જો તેને ન જમવાનું કહે તો કૃપામાં અજ્ઞાન મળશે.

બીજા બે પ્રકારો તો અધર્મ છે એમ હવે ભગવાન્ કહે છે. કરેલી ઉપકાર જે લોકો ભજતા નથી
તેઓ પ્રત્યુપકાર કરવાને સમર્થ હોવા છતાં પણ દયાસાધક અને ધર્મસાધક એ બે પ્રકારના લોકોને પણ
ભજતા નથી. તેમનું ભજન ન કરવામાં કારણ માત્ર અજ્ઞાન છે. જો જ્ઞાન હોય અને ભજન ન કરવામાં
આવે તો ગુરુદ્રોહ થાય. જે કોઈ પોતાનો પુરુષાર્થ સાધી શકે તે શુરુ છે; તે પૂજ્ય છે. શુરુની આપત્તિમાં
જો કોઈ પોતાની શક્તિ હોય છતાં પણ શુરુની ઉપેક્ષા કરે તો તે શુરુનો દ્રોહ કરે છે અને તેથી તે
માણસ જ શુરુનો દ્રોહ કરનારો થાય છે. આ પ્રમાણે બધાના ગુણ અને દોષનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ૧૯

ગોપિકામાં દૃઢ્યે મગવાનેતન્મધ્યે'ક' ઇતિચિન્તાસાવામમજનકર્તૃત્વાદ્ મજનસામર્પણાપિ વિચિન્તાત્વાન્મિયોમજનપક્ષઃ અમજનમજનપક્ષઃ વ્યવર્તિતઃ । નનુ દ્વિતીયે પદ્યે ગોપિકાનાં મજને સ્નેહાદ્ મજનમસ્ય, અતો મગવાન્ નિરુપકત્વેન નૈષામન્તમૂતઃ । ઈશ્વરઃ નૈષામન્તમૈવતીતિ કથમેવં વિચાર ઇતિ ચેત્, મૈષમ્ । ગોપિકા મોગ્યા ઇલાવિવાદમ્ । તાઽઽ મોગ્યસમર્પકત્વ એવોપકીર્ણાઃ । અતો મગવત્ પચ વિચારઃ કર્તવ્યઃ । ઈશ્વરોઽપિ કલ્યાણં સેવ્યમ્નેત્, ન વિચાર્યઃ । વ્યવહારે દૃષ્ટાંત્યેદુ, દીપ્યમાનમ્દહ્નાપ્રદહ્નાભ્યાં વિચાર્યં એવ । પૂર્વં ગૃહીતત્વાત્ નાત્મારામતા, તાપિ પૂર્ણકામતા । પ્રથમપ્રવૃત્ત્યા દૃષ્ટાવપિ, પરિત્યાગો નોપિતઃ । તત્તત્ત્વતીવપક્ષ એવાભિનિવેશ ચ્ચિતઃ । તદપિ સર્વજ્ઞાસ્તાનુપિશમ્ । ઈશ્વરાણાં કલ્પદાનુગાં કદાચિદેવં ભવતીતિસદ્ધાવાઃ પરિહારમાહ નાહં તુ સદય ઇતિ ।

સજન ન કરનારાઓના ઉપર જણુવેલા ચાર પ્રકારોમાંથી ભગવાન્ કયા પ્રકારના છે એ જાણવાની ઇચ્છા ગોપીજનોના હૃદયમાં થઈ. ભગવાને ગોપીજનોનું સજન કર્યું નથી તેથી અને સજન કરવાનું સામર્થ્ય ભગવાનમાં હોવાથી બન્ને ચ પક્ષોને—પરસ્પર સજનનનો પક્ષ અને સજન ન કરનારના સજનનો પક્ષ એ બે પક્ષોને—મહીં અવકાશ નથી.

અરે ! બીજા પક્ષમાં—સજન ન કરનારાઓનું સજન કરવામાં આવે તે પક્ષમાં—ગોપીજનોએ જ સજન કરેલું છે તે એકથી કરવામાં આવેલું છે એમ માનીએ; તેથી ભગવાન્ ગોપીજનોના એકનો વિષય થાય છે એટલે આત્મારામ વગેરે ચાર પ્રકારોમાં ભગવાનનો સમાવેશ થઈ શકશે નહિ. ભગવાન્ પોતે ઇશ્વર છે એટલે તે પ્રતિસજન—સજન કરનારનું સજન—કરે એ ચંડલવતું નથી. (અહીં પ્રતિસજનની શંકા ન હોવાથી આ પાંચમો પ્રકાર છે.) એટલે ઉપર જણુવેલા આત્મારામ વગેરે ચાર પ્રકારોમાં ભગવાનની ગણના થઈ શકે એમ નથી. તો પછી આ વીસમા શ્લોકમાં તે બાબતનો વિચાર શા માટે કરવામાં આવે છે ?

આ પ્રમાણે શંકા થય તો શ્રીમહાપ્રભુજી સમાધાન કરતાં આજ્ઞા કરે છે કે આ ચંડાને સ્થાન નથી. ગોપીજનો ભગવાનનો ભોજ્ય પદાર્થ છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. ગોપીજનોએ પોતાનો દેહ વગેરે ભોજ્ય પદાર્થો ભગવાનને સમર્પણ કર્યા છે અને તેમ કરવામાં જ તેઓ ક્ષીણ થઈ ગએલાં છે—અર્થાત્ ભગવાનના પ્રતિસજનની તેમને આવશ્યકતા નથી,—એટલે તેમનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. તેથી હવે ક્રમ ભગવાનનો વિચાર કરવાનો રહ્યો. ઇશ્વર પક્ષે એ કૃષ્ણને માટે મેરવામાં આવે તો પછી તેમનો વિચાર કરવો રહેતો નથી, (કારણ કે ઇશ્વરનું સેવન કૃષ્ણને માટે કરવામાં આવેલું છે, તેથી ઇશ્વર પદમેથી કૃષ્ણ કૃષ્ણ મૈળવવાનું રહે છે, તેમના પ્રતિસજનની અપેક્ષા રહેતી નથી. આ કારણથી તેમના સજન અસજનનો વિચાર કરવાનો રહેતો નથી.) એ પણ વગેરે છ કૃષ્ણને માટે ઇશ્વરનું સજન કરવામાં આવે તો પછી ઇશ્વર વિષેનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. તે વિચાર આ પ્રમાણે કરવાનો હોય છે:—‘મારી સેવા ભગવાને સ્વીકારી કે નથી સ્વીકારી ? એ સ્વીકારી હશે તો મારો મનોરથ સફળ થશે; ને નહિ સ્વીકારી હોય તો મારો મનોરથ સફળ નહિ થાય.’ આ પ્રમાણે એ વિકલ્પોનો વિચાર કરવાનો હોવાથી ઇશ્વર વિષે વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે જ. ગોપીજનોએ સમાર્પિત કરેલા પોતાના દેહ વગેરે પદાર્થોનો ભગવાને પડેલાં સ્વીકાર કરેલો હોવાથી ભગવાન્ આત્મારામ કદી શકાય નહિ, તેમ પૂર્ણપ્રાપ્ત પણ કદી શકાય નહિ. ભગવાને પ્રથમ એક વાર ગોપીજનોનો અંગીકાર કરેલો હોવાથી, હવે ભગવાનને તૃપ્તિ થઈ હોય છતાં પણ, ગોપીજનોનો સ્વાગ કરવો હચિત નથી. તેથી ભગવાનની ગણના ત્રીજા પક્ષમાં જ—અજનનની કોટિમાં જ—કરવી યોગ્ય છે. પરંતુ અજનનતા પણ સર્વત્ર ઇશ્વરમાં અનુચિત છે, (તેથી તૃતીય પક્ષ પણ સંભવતો નથી.) ઇશ્વર કૃષ્ણ અપ્રમાણ્ય છે એટલે દર્શાવિત આ પ્રમાણે બને—આ ચંડાને પરિહાર નાહં તુ સદય એ શ્લોકમાં કરે છે.

નાહં તુ સર્વયો મજતોઽપિ જન્તૂન્ મજામ્યમીપામનુવૃત્તિવૃત્તયે ।
યથાપનો લબ્ધધને વિનષ્ટે તચ્ચિન્તયાન્યશ્ચિમૃતો ન વેદ ॥ ૨૦ ॥

તુશ્ચ્વદ્ધાં પદ્મં જ્વાયર્તયતિ । નાપીશ્વરમજનપદ્મઃ શક્તીય ઇત્યાદિ સર્વથા ઇતિ । ગોપિકાસુ સર્વથા, રસે તુલ્યાઃ, ઇકાર્યામિતિવેશ્યઃ । અહમિતિ મગવાન્, ન તુ જીવઃ । તેન આત્મારામાદિ-પદ્મા વ્યાવર્તિતાઃ । અહં રામ ઇવ, ન ત્વાત્મારામઃ । સમાત્સવ્યતિરિક્તપદાર્થાભાવાન્ વ્યાવર્ત્યમસિ । કામાભાવાદેવ નાત્રકામસ્વપ્ । અતો મમ મિત્રૈવ વ્યવસ્થા, ન તુ જીવતુલ્યતા । નાહં તુ સર્વથા ઇતિ તામેવ વ્યવસ્થામાહ । મજતોઽપિ જન્તૂન્ અહં ન મજામિ । તત્રાત્મ્ય ઇવ દેવુઃ અમીપામનુવૃત્તિ-વૃત્તય ઇતિ । અમીપાં જીવાનામ્ । જન્તુપદેન પ્રાપિમાત્રમ્ । મગવતો ન કેનાપ્યુપયોગઃ । મગવાન્ ફલરૂપ ઇતિ સર્વેપામેષોપયોગઃ । તથા સતિ લેપાં મજનમેષ દૃષ્ટિમિદ્રાસાધનં વા । તત્રાહં ચૈત્ સાધન-

હે સખીઓ ! આત્મ ભજન કરનારાં પ્રાણીઓનું ચિત્ત આરામાં રહે
જોટલા માટે હું આત્મ ભજન કરનારાઓને પણ ભજતો નથી. મેળવેલું ધન
નષ્ટ થતાં જન્મ નિર્ધન માણસ તેની ચિન્તામાં ડુબેલો રહે છે અને તે વિના
ખીજું કંઈ જાણતો નથી (તેમ ગોપીજનો પણ પ્રાપ્ત કરેલા ભગવાનના
તિરોધાનથી ભગવાનનું જ ચિન્તન કરશે અને જગતને બૂલી જશે.) ૨૦

તુ શબ્દ ઉપર જણાવેલા ખાંચ પ્રકારોની આવૃત્તિ કરે છે. વળી ધૃશ્વર ગોપીજનોનું પ્રતિભજન
કરશે એ પદ્મની પણ શંકા ન કરવી એમ દર્શાવવાને માટે સ્વયં એ પ્રમાણે ભગવાન્ ગોપીજનોને
સંબોધે છે. ગોપીજનો તો સખીઓ છે, રસમાં તુલ્ય છે અને એક જ પદાર્થમાં તેમનો અભિનિવેશ છે.
(ગોપીજનોએ ફળને ઉર્વેશીને માફે ભજન કર્યું નથી પણ શુદ્ધ પુદ્ગિભાગની રીતે ભજન કરેલું છે, જોટલે
મેં પણ તેમને ફળ આપ્યું નહિ. વળી ગોપીજનોએ માસમાં ઇશ્વરજીવિ રાખી નથી અને ફક્ત એકધીજ
રમણ કર્યું છે, જોટલે તેમને માસ પ્રતિભજનની જરૂર રહેતી નથી.) મૂળ શ્લોકમાં જાહમ્ પદ છે તેનો
અર્થ ભગવાન્ છે, છપ નહિ. (આ પ્રમાણે કહેવાથી અદૃતશતા વગેરે દોષો દૂર થઈ જાય છે.) અથારે
કૃષ્ણ પોતે ભગવાન્ છે, છપ નથી, ત્યારે તો આત્મારામ વગેરે છપને ભજતા પક્ષો સંભવતા નથી. ભગ-
વાન્ કહે છે કે હું ફક્ત રામ છું, સર્વત્ર રમણ કહું છું, આત્મારામ નથી. મારે આત્મા વિનાનો બીજો
પદાર્થ ન હોવાથી આત્માથી ભિન્ન એવો બીજો પદાર્થ જ ભાગ કરવાને માટે રહેતો નથી. મારે કામ-
ધમ્મા—નથી જોટલે હું આત્મારામ પણ નથી. તેથી મારી વ્યવસ્થા ભિન્ન પ્રકારની જ છે, નહિ કે છપના
જેવી. (છપોને આત્મા અને અનાત્માનો વિવેક કરવાનો હોય છે; ભગવાનને તો દેહકાદિ અને બીજા બધા
પદાર્થો આત્મરૂપ જ છે.)

નાહં તુ સર્વથા એ શ્લોકમાં ભગવાન્ પોતાની ભિન્ન વ્યવસ્થા વર્ણવે છે. ભજનારાં પ્રાણીઓનું
પણ હું ભજન કરતો નથી. આ પ્રમાણે કરવામાં બુદ્ધે જ હેતુ છે અને તે સમીપામનુવૃત્તિવૃત્તયે એ
શબ્દોમાં કહેવામાં આવેલો છે. સમીપામ્ જોટલે એ બધા છપોનું. જન્તુ જોટલે બધાં જ પ્રાણીઓ.
ભગવાનને કોઈ પણ પ્રાણીનો ઉપયોગ નથી. ભગવાન્ ફળરૂપ છે તેથી બધાંયને તેમનો ઉપયોગ છે, આ
પ્રમાણે હોવાથી બધાં પ્રાણીઓ ભગવાનનું જ ભજન કરે છે તે છા—ફળરૂપ ભજન—છે, અથવા
તો છાના સાધન તરીકે—સાધનરૂપ ભજન—છે. એ ભજન સાધનરૂપ હોય તો તેમાં જો હું સાધન
તરીકે, કામના પૂર્ણ કરવાને માટે, પ્રવેશ કહું તો ભજનનો જ હું નાશ કહું છું, કારણ કે કામભીંગ
ક્યાં પછી ભજનમાં પ્રતિભજન આવે છે અને તેથી ભજન નાશ પામે છે, અને પડેલાં કરેલું ભજન
નિવ્ય ફળ આપતું ન હોવાથી વ્યર્થ થઈ જાય છે.

ત્વેન પ્રવિશામિ તદા મજનમેવ નાણ્યામિ । અગ્રે મજનસ્ય પ્રતિવન્ધાત્ પૂર્વમજનસ્ય ચ વૈયર્થ્યાપાદ-
નાત્ । ચતુર્થા દિ મગજનુપયોગઃ । મગવાન્ મોગ્યો, મોક્ષા યા । મોગ્યપક્ષે કામનાપૂરકત્વેન, સ્વાત-
ન્ત્ર્યેણ વા । મોક્ષાપિ મત્તવા મત્તવત્તપદાર્થસ્વીકારાદ્, વિપક્ષત્વેન મોગ્યાદા । આરો મજનં નશ્યેત્ ।
અત્પ્રફલવાનાત્ । સ્વરૂપતો મહત્ત્વેઽપિ કાલપરિચ્છેદાત્ । દ્વિતીયે હુ તથાત્વમતિમજનેન મપતિ । તદ્
ગોપિકાનાં નાહીતિ તત્તિદ્ધર્શ્યમમજનમ્ । અપેક્ષામાવાત્ નાહં વિપક્ષન્યાયેન મોક્ષા । મત્તવર્થે હુ
અમજનમેવેતિસિદ્ધાન્તસદ્ગ્રહઃ । યથા અમજને અનુવૃત્તિઃ સિધ્ધતિ તથા પ્રકારમાહ યધાધન ક્ષતિ ।
પૂર્વમધનઃ, પચ્ચાદ્ધર્થ ધનં, વધેદ્ધિનટં, તદા ઉચ્ચિન્તયા જ્ઞાપ્તઃ, નિમૃતઃ તદેકનિમત્તઃ સન્,
અન્યથા વેદ । એવમ્ લોકપ્રસિદ્ધમ્ । તથા ગોપિકાનામપિ પૂર્વમપ્રાપ્તો મગવાન્ પ્રાપ્તશ્ચેતિરોમવતિ તથા
નિમૃતાઃ તત્રૈવ મપ્રવિષ્તાઃ ન પ્રપચ્ચં સ્મરિષ્યન્તિ । નિમૃતાનાં પ્રયોજનં પૂર્વમુક્તમેવ ॥ ૨૦ ॥

ભગવાનનો ચાર પ્રકારે ઉપયોગ થઈ શકે છે. ભગવાન્ ભોગ્ય થાય અથવા ભોક્તા થાય. ભગવાનનો
ત્યારે ભોગ્ય તરીકે ઉપયોગ થાય ત્યારે તેમાં બે પ્રકાર સંભવે છે: (૧) આર્સિંગન વગેરેથી કામિનીની
અભિલાષા પૂરી કરવાથી, અને (૨) સ્વતન્ત્રતાથી, અર્થાત્ ભક્ત જે પ્રકારે ઇચ્છા કરે તે જ પ્રકારે તે
સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરે. ભગવાનનો ત્યારે ભોક્તા તરીકે ઉપયોગ થાય ત્યારે તેમાં પણ બે પ્રકાર
સંભવે છે: (૧) ભક્તો સમર્પેલો પદાર્થ સ્વીકારીને ભક્તની ભક્તિ સિદ્ધ કરવી, અને (૨) સ્વેચ્છાથી ભોગ
કરવો. પહેલા પક્ષમાં—ભગવાન્ કામિનીની અભિલાષા પૂર્ણ કરે છે તે પક્ષમાં—ભગવાન્ કામરૂપી અલ્પ
ફળનું દાન કરે છે તેથી કામિની ભગવાનનું જે ભજન કરે છે તે નાશ પામે છે (કારણ કે કામ પૂર્ણ થતાં
બીજું પ્રયોજન ન હોવાથી કામિની પછીથી ભગવાનનું ભજન કરતી નથી.) ભગવાન્ સ્વરૂપથી મહાન્
છે છતાં પણ કામનાનો વિષય—રમણ—કાલથી મર્યાદિત છે (એટલે તે કાલમર્યાદિત રમણથી મનોરથ
પૂર્ણ થતાં પછીથી કામિનીથી ભગવાનનું ભજન થતું નથી. બીજા પક્ષમાં—ભગવાન્ ત્યારે સ્વતન્ત્ર રીતે
ભોગ્ય થાય છે તે પક્ષમાં—અતિભજનથી ભગવાન્ સ્વતન્ત્રતાથી ભોગ્ય બને છે. (સત્તી દિવસ વિપ્રયોગ
અને સંયોગના કોઈથી જો ભક્તો ભગવાનનું અતિભજન કરે તો ભગવાન્ સ્વતન્ત્રતાથી ફલરૂપે ભોગ્ય
થાય. તેથી વિપ્રયોગનું દાન કરવાને માટે ભગવાન્ યોતે તિરોહિત થઈ ગયા. આ પ્રમાણે ભગવાનનો
માર્ગ તદ્દન વિલક્ષણ જ છે, અપ્રમાણ્ય વગેરે ચાર પ્રકારેમાં તેમનો સમાવેશ થઈ શકે એમ નથી.)
આ પ્રકારનું અતિભજન ગોપીજનોમાં નથી, તેથી તે સિદ્ધ કરવાને માટે ભગવાન્ ગોપીજનોનું હુમણું
ભજન કરતા નથી. (ચતુર્થ પક્ષ—ભગવાન્ વિષયત્વે સ્વેચ્છાથી ભોગ કરે એ પક્ષ—વિષે ભગવાન્ કહે
છે કે) મારે કોઈ જાતની અપેક્ષા નથી એટલે હું વિષયન્યાયથી ભોક્તા થતો નથી. (તૃતીય પક્ષ—
ભક્તિ સિદ્ધ કરવાને માટે ભક્તો સમર્પેલો પદાર્થ સ્વીકારવો એ પક્ષ—વિષે કહેવામાં આવે છે કે) ભક્તિ
સિદ્ધ કરવાને માટે તો અભજન જ છે. (ત્યારે નિરુત્તર ભક્તિ સિદ્ધ થયે ત્યારે ભગવાન્ ભોક્તા થયે.)
આ પ્રકારે સિદ્ધાન્તનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

ભગવાન્ ત્યારે ભક્તોનું અભજન કરે ત્યારે જે પ્રકારે ભક્તોની ભગવાનમાં એકાગ્રતા થાય તે
પ્રકાર યથાધનઃ એ શબ્દોમાં ભગવાન્ કહે છે. પહેલાં એક માણસ ધન વિનાનો છે; પછીથી તેણે ધન
મેળવ્યું; આ ધન જો નાશ પામે તો તેથી ચિન્તામાં ને ચિન્તામાં એકતી તે જ બાજતમાં મગ્ર થઈ બચ
છે અને તે વિના બીજું જે લાણુતો નથી. આ વાત તો વજાતમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેવી જ રીતે ગોપીજનોનો
પણ પહેલાં ભગવાન્ પ્રાપ્ત થયા ન હતા; પછીથી ભગવાન્ ત્યારે પ્રાપ્ત થાય અને પછીથી તિરોહિત થઈ
બચ ત્યારે ગોપીજનોનું ચિત્ત ભગવાનમાં જ લાગે અને વજાતનું સ્મરણ થાય નહિ. જેમનું ચિત્ત ફક્ત
ભગવાનમાં જ લાગેલું છે તેમનું ફલ તો પહેલાં—બીજા પક્ષમાં—કહેવામાં આવી ગયું જ છે, (અર્થાત્
ઉપર વજાપેલા બીજા પક્ષમાં કહ્યું તે પ્રમાણે ભગવાન્ સ્વતન્ત્ર રીતે તેવા ભક્તોના ભોગ્ય બને છે.) ૨૦

અર્થ સાસ્યામજને દેતુમુક્ત્યા પ્રકૃતે તદભાવમાહ એવમિતિ ।

અર્થ મદર્થોઽજિજ્ઞાતલોકવેદસ્વાનાં હિ ચો મય્યનુદ્યુત્તપેઽવલાઃ ।

મયા પરોક્ષં ભજતા તિરોહિતં માસૂયિતું માર્હથ તત્તિપ્રયં પ્રિયાઃ ॥ ૨૧ ॥

યદુક્તં તામિરરણ્યે સિયો રાત્રી કથં લક્ષ્યાઃ તદર્થમેવમુચ્યતે । દ્વયમત્ર ફર્તવ્યમ્ । મજ-
નાનુદ્યુત્તર્થમભજનમ્, રાત્રી રક્ષાર્થં મજનં ચ । તત્ પરોક્ષમજનેન સિખ્યતીતિ મયા પરોક્ષં ભજતા
તિરોહિતમ્ । મજને હેતુમાહ એવમિતિ । મદર્થમેવ ઽજિજ્ઞાતા લોકવેદસ્વા યામિઃ । વૃથાપરિત્યાગ-
વ્યાપૃત્યર્થં મોક્ષાર્થપરિત્યાગવ્યાપૃત્યર્થં ચ મદર્થમુજિજ્ઞાતેત્યુક્તમ્ । વાચે લાગોઽનિષ્ટદેતુઃ । દ્વિતીયે ન
મમ મારઃ । પ્રથમઃ પદાર્થાત્મલક્ષ્યાઃ । લોકો દુસ્ત્યાન્યઃ । આર્યમાર્ગો વૈદિકઃ, મકારસ્વાદશ રસિ,

આ પ્રમાણે ભગવાને પોતે ગોપીજનોનું જે અભજન કર્યું તેમાં (મર્યાદામાર્ગની દૃષ્ટિથી) હેતુ
આપીને હવે ત્યાગતા પ્રસંગમાં (પુણિમાર્ગની દૃષ્ટિથી) અભજનનો અભાવ, અર્થાત્ ભજન, જે એમ
અર્થમ્ એ શ્લોકમાં ભગવાન કહે છે.

હે અખલાઓ! આ પ્રમાણે મારે માટે જ લોક, વેદ અને સર્ગા
બ્રહ્માંડનો ત્યાગ કરનાર તમે મારામાં ચિત્તવૃત્તિ રાખો તેટલા માટે તમારું
પરોક્ષ ભજન કરતાં હું તિરોહિત યર્થ ગયો; માટે હે પ્રિયાઓ! પ્રિયની
દૃષ્ટિ કરવી તમને યોગ્ય નથી. ૨૧

ગોપીજનોએ ભગવાનને જે કહ્યું હતું કે ‘નનમાં સત્રીએ સ્ત્રીઓનો કેવી રીતે ત્યાગ યર્થ શકે ?’,
તેને માટે જ આ શ્લોક કહેવામાં આવે છે. અહીં જે વસ્તુઓ કરવાની છે: એક તો ભક્તો હૃદયેના જ
ભગવાનનું ભજન કર્યા જ કરે તેટલા માટે ભગવાને તેમનું અભજન કરવું, અને બીજું એ કે સત્રીએ
દશલ્પ કરવાને માટે ભગવાને તેમનું ભજન કરવું. આ બંને જ શાખતો બંધારે ભગવાન પરોક્ષ રીતે ભક્તોનું
ભજન કરે ॥ ત્યારે સિદ્ધ થાય છે એ વાત ભગવાન મયા પરોક્ષં ભજતા તિરોહિતમ્ એ શબ્દોમાં કહે છે.

ભગવાન ગોપીજનોનું ભજન કરે છે તેનું કારણ આપતાં કહે છે કે અર્થમ્. મારે જ માટે લોક,
વેદ અને સર્ગા બ્રહ્માંડનો ત્યાગ જેમણે કર્યો છે એવાં ગોપીજનો છે. ગોપીજનોએ લોક, વેદ અને
સંગંધીઓનો જે ત્યાગ કર્યો છે તે વૃથા નથી કર્યો, તેમ જ મોક્ષને માટે પણ નથી કર્યો એમ ભગવાન
મદર્થમુજિજ્ઞાત વળેરે શબ્દોમાં કહે છે. પ્રથમ પક્ષમાં—લોક, વેદ અને સંગંધીઓનો વૃથા ત્યાગ કરવામાં
પક્ષમાં—જે ત્યાગ કરવામાં આવે છે તેનું ફલ અનિષ્ટ છે. બીજા પક્ષમાં—લોક, વેદ અને સંગંધીઓનો
ત્યાગ મોક્ષને માટે કરવામાં આવે એ પક્ષમાં—મારે મારે બાર રહેતો નથી. (યોગનાકાષ્ઠ લાલ્લદૃષ્ટ
દ્વિતીયેન મમ મારઃ એ પ્રમાણે યાદ સ્વીકારે છે, અને તેનો અર્થ આ પ્રમાણે કરે છે:—દ્વિતીયથી
એટલે મારે માટે ત્યાગ કરવાથી મારા ઉપર તમારો બાર—ઉપકાર—થયો; અર્થાત્ હું તમારો બાળી
થયો છું. આ મળુ દૂર કરવાને માટે તમારું પરોક્ષ ભજન કરતાં હું તિરોહિત યર્થ ગયો. આ વાતે પાઠમાં
દ્વિતીય એ પ્રમાણેનો યાદ વધારે સારો છે.) લોક, વેદ અને સંગંધીઓ એમ ત્રણ પદાર્થોનો ત્યાગ
કરવાનો હોય છે. લોકનો ત્યાગ કરવો બહુ કઠિન છે. આર્યમાર્ગ વૈદિક છે અને તે માર્ગનો ત્યાગ કરવો
પણ બહુ કઠિન છે, કારણ કે મેં પોતે જ લોકમાં તે જ પ્રકારનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કર્યું છે. પતિ, પુત્ર ગજેરનો
પણ ત્યાગ કરવો બહુ કઠિન છે. ગોપીજનોએ આ બધાંનો જે ત્યાગ કર્યો તે મને મેળવ્યા પછી નહિ,
પરંતુ મારે માટે જ, મને મેળવવાની ઇચ્છાથી જ કર્યો છે. બંધારે આ પ્રમાણે મારે માટે સર્વનો ત્યાગ
કરવામાં આવે છે ત્યારે તે ભક્ત સર્વથી અધિક થાય છે અને તેને વિષે હું લીલા કરવાની ઇચ્છા રાખું છું.
‘સર્વ ધર્મનો પરિત્યાગ કરીને મારે શરણે જે આવે છે’ એ વાક્યમાં દર્શાવેલો ભક્ત પણ તેવા જ
પ્રકારનો છે અને તેવા ભક્ત ઉપર જ મારો બાવ રહે છે. આ પ્રમાણે લોક, વેદ અને સંગંધીઓ એ
ત્રણનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો ત્યારે જ મેં ગોપીજનોનું ભજન કર્યું.

મયૈવ લોકે તથૈવ પ્રતીતિજન્મતાત્ । પતિપુત્રાદયો દુસ્સાન્યાઃ । તન્નામિ ન મયિ પ્રાપ્તે, કિન્તુ મદર્થે ।
મત્કામનાયામેવ । તદા મે વિવિકીર્ણિતો ભવતીતિ । 'સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્યે'તિ તાદૃશ ષષ્ઠ મમ ભાવ
ઇતિ ત્રિતયપરિત્યાગે મયા મન્નનં કૃતમ્ । (વસ્તુવસ્તુ સ્વપદં સ્યાત્મપરમ્ । અન્યથા પતિપુત્રાદીનામપિ
લોકધેદમધ્યપાતાત્તેનૈવ તત્પ્રાપ્તેઃ સ્વપદમનર્થકં સ્વાત્ । તથા ચ સ્વાત્મત્વેન ભેદવિષયત્વાભાવ एव
તત્ત્યાગઃ । एतासां भगवदर्थत्वेन प्रीतिविषयत्वादात्मादीनामितिसारम् ।) યુક્તશ્રાવ્યમર્થઃ । અનન્યાઃ
પાલનીયા इति । वः युष्मान् । मय्यनुवृत्तय इत्येकं फलम् । अवलम्ब इतिसम्बोधनात् न सवामिष
મત્સક્ષેણ મચ્ચતીનાં મજ્જનં સિધ્ધતીતિ ઘાપિતમ્ । પરોક્ષં મજ્જતા અતિરોહિતં યા । મજ્જનં મોતો
વા । મોક્ષૈવ મયા મોક્ષં કુર્ષ્વા તિરોહિતં, મયતીર્મિનં દૃષ્ટ इत्यर्थः । અનેનામજનપક્ષો વ્યાવર્તિતઃ ।
तस्मिन् सत्यसूया सम्भवति । अकृतकत्वाविषोपारोपणेन मा मामसूयितुं नार्हत् । यतः प्रियम् ।
પ્રિયે દુષ્ટે સ્વસ્થાપિ તથાત્વસ્થાવશ્યકત્વાત્ લાકુમશક્યત્વાત્ । કિન્ન, પ્રિયા યૂયન્ । કૃતજ્ઞત્વાદયો હિ
ધર્મો ન પ્રીતિવિષયે મજ્જન્તિ । મૌદાસીન્યસામાનાચિકરણ્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

एयं तासां मनोमार्जनमुक्त्वा मक्तिमार्गविरोधं परितर्जुं ताः स्तौति न पारयेऽहमिति ।

(ખરી રીતે તો મૂળ શ્લોકમાં જે સ્વપદ છે તેનો અર્થ પોતાનો આત્મા થાય છે. આ પ્રમાણે જો
માનવામાં ન આવે તો પતિ, પુત્ર વગેરેનો શોક અને વેદમાં અંતર્ભાવ ઘર્ષ જગ્યાથી, શોક અને વેદ એ
જે શબ્દોથી જ પતિ, પુત્ર વગેરેની બાબત પણ પ્રાપ્ત ઘર્ષ બને છે અને તેથી સ્વપદ અનર્થક થાય છે.
તેથી સ્વપદનો અર્થ પોતાનો આત્મા જ કરવો. ગોપીજનોને પોતાના આત્મામાં એક ન હોતો તેથી તેમણે
પોતાના આત્માનો ત્યાગ કર્યો કહેવાય. આનું તાત્પર્ય એ કે ગોપીજનોને પોતાના આત્મા વગેરે ઉપર જે
પ્રીતિ હોય તે એટલા માટે જ કે આત્મા વગેરે ભગવાનના ઉપયોગમાં આવનાર છે.)

આ પ્રમાણેનો અર્થ યોગ્ય છે એમ મૂળ શ્લોકમાં આવેલું હિ પદ સૂચવે છે. અર્થાત્ અનન્ય
ભક્તોનું પાલન કરવું એક જો. યાઃ એટલે તમારું. મારામાં તમારા ચિત્તની એકાગ્રતા થાય એ એક જ
છે. ભગવાન્ ગોપીજનોને ભવલ્લાઃ એ પ્રમાણે જે સંજોષે છે તે એમ બતાવે છે કે જેમ સત્પુરુષોનું
મત્સક્ષ ભજન કરૂં છું તેમ તમારૂં મત્સક્ષ ભજન હું કરી શકીશ નહિ.

અથવા તો શ્લોકના ત્રીજા પાદમાં આ પ્રમાણે અન્યથા કરવોઃ પરોક્ષં મજ્જતા મતિરોહિતમ્—
તમારૂં પરોક્ષ ભજન કરતાં હું તિરોહિત થયો નથી. અથવા તો ભજન એટલે ભોગ. હું ભોક્તા હોઈને જ,
ભોગ કરતો કરતો તિરોહિત થયો, અર્થાત્ તમે ગોપીજનોએ મને દીધો નહિ. આ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી
ભગવાને ગોપીજનોનું ભજન કરૂં નહિ એ પક્ષ દૂર ઘર્ષ બને છે. ભગવાન્ ગોપીજનોનું ભજન ન કરે
તો ઈર્ષ્યાનો જન્મ થઈ શકે છે. તેથી ભગવાન્ ગોપીજનોને કહે છે કે મારા ઉપર અકૃતજ્ઞતા વગેરે દોષોનો
અરોપ મૂકી મારો ઈર્ષ્યા તમારે કરવી એક જો નહિ, કારણ કે હું તમારો પ્રિય છું. જો પ્રિય દુષ્ટ હોય
તો તમે પોતે—ગોપીજન—પણ દુષ્ટ હોવાં જ એક જો. હું તમને પ્રિય છું, કારણ કે તમે મારો
ત્યાગ કરી શકતાં નથી. વળી, તમે મને પ્રિય છો. જ્યાં નિરુપધિ પ્રીતિ હોય છે ત્યાં કૃતજ્ઞતા વગેરે ધર્મો
હોતા નથી. જ્યાં મૌદાસીન્ય છે, જ્યાં પ્રેમ નથી અને ઉપેક્ષાબુદ્ધિ હોય છે—ત્યાં જ કૃતજ્ઞતા વગેરે
ધર્મો સંભવે છે. ૨૧

આ પ્રમાણે ગોપીજનોના મનનું સમાધાન કરીને શક્તિમાર્ગનો વિરોધ દૂર કરવાને માટે ભગવાન્
ન પારયેઽહમ્ એ શ્લોકમાં તેમની સ્તુતિ કરે છે.

ન પારયેહં નિરવયસંયુજાં સ્વસાધુકૃત્યં વિબુધાયુપાપિ વા ।

યા મામજન્નુર્જરમેહશ્ચટ્કલાં સંવૃદ્ધય તદ્વાઃ પ્રતિયાતુ સાધુના ॥ ૨૨ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धपूर्वर्धे रासश्रीद्वयां गोपी-

साल्त्वनं नाम एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

નિરવયસંયુજાં નિર્દુષ્ટમજનયુક્તનામ્ । સ્વસાધુકૃત્યં સ્વપ્રત્યુપકારકરણમ્ । વિબુધાયુપા
પ્રદ્યાયુપા । મન્યન્તરપરિમિતાયુપા વા । વિશેષેષ વુધાનાં જ્ઞાનિનામનન્તાયુપા વા । ન પારયે ।
મજનપ્રત્યુપકારયોર્વૈસાદદયામ્ । મવતોનાં મજનં નિષ્કપટમ્, અસમજનં સફપટમિતિ । ન દાવપજલ-
જ્ઞાપિ દુષ્ટ્યં ધદ્ધપિ મહમરીષિકાજલં મવતિ । સત્ત્વયજનં તુ મણ્ણોડશ્ચક્રમેવ, જીવધર્મત્વાત્ । તન્નાપિ
વિશેષમાહ યા મામજનમિતિ । યુર્જર હિ મેહશ્ચટ્કલા, યા જીર્ણોડપિ ન જીર્ણવૈ ઇતિ । તાં સંવૃદ્ધય
છિન્ધા । યાઃ મવતઃ પ્રસિદ્ધાઃ । મા મામજન્નુ । યૈઃ પૂર્વં પદ્ધાઃ સ્થિતાઃ સ્વાર્થં તેપામર્થમાત્માનં ચ
મત્યેવ સમર્પિતવત્તાઃ । યદિઃશ્ચટ્કલા લઘુમપિ જ્ઞત્યા । ન તુ સર્વં જ્ઞાતૃત્વે પૂર્વં શ્ચટ્કલા । એવમ-
ઠૌષ્ઠિકકર્ત્રીણાં યદ્ મત્તમં શ્દ્ મવતીનામેવ સાધુના, માવપ્રધાનો નિર્વૈક્ષઃ, સાધુત્વેન પ્રતિયાતુ

તમે માઈ નિર્દોષ લજન કરનારાં છો. તમારા ઉપકારનો બદલો
બ્રહ્માના આયુષ્યથી પણ હું વાળી શકું એમ નથી. તોડવાને માટે બહુ
ઠઠિન એવી ઘરૂપી શુંખલાને તોડી નાખીને તમે માઈ લજન કર્યું છે.
તમારા આ સંકાર્યનો બદલો તમારા સંતોષથી જ થાવ. ૨૨

નિરવયસંયુજામ્ એટલે નિર્દોષ લજનવાળાં. સ્વસાધુકૃત્યમ્ એટલે ઓપીજનો ઉપર પ્રત્યુપકાર
કરવાની ક્રિયા. વિબુધાયુપા એટલે બ્રહ્માના આયુષ્યથી; અથવા તો મન્યન્તરવા જેટલા આયુષ્યથી;
અથવા તો વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓના અનન્ત આયુષ્યથી. આવા પ્રકારના આયુષ્યથી હું ઉપકાર વાળી શકું એમ
નથી, દાવ્ય કે ગોપીજનોએ કરેલું લજન અને લગવાને કરવાનો પ્રત્યુપકાર બિલ પ્રકારનાં છે. તમે
માઈ જે લજન કરો છો તે નિષ્કપટ છે, અથવા હું તમારું જે લજન કરું છું તે કપટવાળું છે. મારવાડની
મુખિમાં આવેલું જાંઝવાનું જળ બહુ હોય છતાં પણ વાસ્તવિક અરપ જળની તુલ્ય થઈ શકે નહિ. લગ-
વાનથી અરેખાઈ લજન તો થઈ શકે જ નહિ, દાવ્ય કે સત્ત્વ લજન એ જીવનો ધર્મ છે. આમાં પણ
વિશેષ જણવતાં લગવાનું કહે છે કે વા મામજન્નુ. અરેખર! ઘરૂપી સાંકળ તોડવી બહુ ઠઠિન છે,
માણસ ઘરો થાય તો પણ તેની આ ઘરૂપી સાંકળ તુટવી નથી. આવા પ્રકારની સાંકળને તોડીને તમે
બધાં જે પ્રસિદ્ધ છો તેમજે માઈ લજન કર્યું છે. તમે બધાં પટેલાં આ સાંકળોથી બંધાએલાં હતાં. તે
વખતે તમે તમારા અર્થને મટે અને તેઓના અર્થને માટે તમારો અત્મા મને જ સમર્પ્યો. બહારની
લોહાની સાંકળો છોડી પણ શક્ય, પરન્તુ બ્યારે ચારેય જાણુથી ઘેરાએલા હોઈએ છીએ ત્યારે ઘરૂપી
સાંકળ છોડી શકાવી નથી. આ પ્રમાણે અર્થોકિક દારૂ કરનારો તમે માઈ જે લજન કર્યું છે તે લજનનો
બદલો સાધુત્વથી જ થાવ. સાધુના એ પદ લગવાયક છે, એટલે તેનો અર્થ સાધુત્વેન થાય છે. સાધુ
પુરુષો તો અરેખર! મહત્ દુન કરીને પોતે જીવે જ ચંતુષ થાય છે, પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા રાખતા નથી.
આ દાવ્યથી હું દોષિનું લજન કરતો નથી, દાવ્ય કે લજન કરવું એ જીવનો ધર્મ છે. તેથી આગળ ઉપર
પણ મે તમે બાને જ સાધુદુન કરીને ચંતુષ થાવ તો માઈ લજન કરજો; જે ચંતુષ ન થાવ તો તમને
જેમ શુભ હામે તેમ વર્તજે એમ જાવ છે; દાવ્ય કે દોષ પણ માણસ અધ્યપ દારૂ કરી શકતો નથી.

(બ્રહ્માજનો વિશેષ દુર કરવાને માટે લગવાનું આ ક્ષોભમાં ઓપીજનોની સ્તુતિ કરે છે એમ
જ ક્ષોભના અર્થમાં ટીપ્પણપ્રમુખે અર્થ કરી. આ વિષે ટીપ્પણપ્રમુખે ટિપ્પણીમાં નીચે પ્રમાણે
સ્પષ્ટ કરે છે.

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છે:—જો કે ભગવાનની ઈશ્વરતાથી જ ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે ભગવાન ગોપીજનો ઉપર પ્રત્યુપકાર કરી ચક્રતા નથી જ, છતાં પણ તર્ક કરીને ભગવાન કહે છે: જો કોઈ પણ રીતે, લીલાથી, મારામાં દાસ્ય આવે તો પણ હું ગોપીજનો ! તમારું નિરન્તર દાસ્ય કરવા છતાં પણ હું તમારા અનુભાંથી સુકા થઈ શકીશ નહિ. આ પ્રમાણે ભગવાને ગોપીજનોની નિરવધિ શ્રેષ્ઠતા દર્શાવી, તો પછી આના આગળ બીજી કંઈ સ્તુતિ હોઈ શકે ? જો આ પ્રમાણે ન હોય તો ભગવાન વિવુધાસુ-વાપિ—બ્રહ્માના આયુષ્યથી પણ—જેમ કહેત નહિ, કારણ કે ‘સ્વસાધુકૃત્યં ન પારયે’—તમામ ઉપકારનો ગદસો હું વાળી શકું જેમ નથી—એટલું જ કહેવાથી પણ પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ જાય છે.

વાદી ચંકા કરે છે:—અરે ! આ તો બીજા ભક્તોના જેવું જ જણાય છે. ભુવો, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારની ઇચ્છા રાખનારાઓને જે આપવામાં આવે તે પ્રત્યુપકારરૂપ હોય છે, છતાં પણ જેમણે આત્મનિત્ય ભક્તિયોગ પ્રાપ્ત કરેલો છે તેમને ભગવાનની સેવા વિના બીજા કોઈ પણ પદાર્થની અપેક્ષા રહેતી નથી તેથી તેમની બાબતમાં ભગવત્સેવા એ જ સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ હોય છે એટલે ત્યાં કઈ વસ્તુ પ્રત્યુપકારરૂપ થઈ શકે ? ગોપીજનોની બાબતમાં પણ તેમને દાસ્ય વિના બીજા કોઈ પણ પદાર્થની અપેક્ષા નથી એટલે તેમાં પ્રત્યુપકાર સંભવતો નથી; એટલે બીજા ભક્તોની બાબતમાં અને ગોપીજનોની બાબતમાં શો તફાવત રહ્યો ?

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છે:—જે વસ્તુની ભક્તને ઇચ્છા હોય તે વસ્તુ આપીને પ્રત્યુપકાર સંભવતો નથી. જો અપેક્ષિત વસ્તુ આપવાથી જ પ્રત્યુપકાર થતો હોય તો સ્વરૂપ કામ કરીને અધિકની ઇચ્છા રાખનાર, અને અધિક કાર્ય કરીને સ્વકથની ઇચ્છા રાખનાર, જેમની બાબતમાં તે નિયમનો ભંગ થાય છે. તેથી સ્વરૂપથી જ પૂર્વકૃતિને જે કોઈ અનુરૂપ હોય તે ખોજવું. તેમાં અપેક્ષા હોય કે ન હોય એ વાત મહત્વની નથી. સ્વામિનીઓએ કહેલા ભજનને અનુરૂપ ભજન ઈશ્વરમાં પણ સંભવતું નથી તો પછી હવેમાં શી રીતે સંભવે ? વાદીએ જે કહ્યું કે જેમણે આત્મનિત્ય ભક્તિયોગ પ્રાપ્ત કરેલો છે ઇત્યાદિ, તેના સંબંધમાં કહેવાનું કે આત્મનિત્ય ભક્તિયોગ પ્રાપ્ત કરનારા ભક્તો પહેલાં સકામબુદ્ધિથી અથવા નિત્ય કર્મની બુદ્ધિથી પ્રવૃત્ત થયેલા, અને વશમાં ભગવાનના અનુગ્રહથી સેવારસનો અનુભવ થતાં બીજા બધા પદાર્થોની અપેક્ષા તે ભક્તોએ પોતાના સ્વાર્થને માટે છોડી દીધી, નહિ કે ભગવાનને માટે. તેથી ઉત્તરોત્તર તેના પ્રકારની સેવા સિદ્ધ કરીને કેવળ ભગવત્સેવાથી જ સિદ્ધ થતું સુખ ભગવાન તે ભક્તોને આપે છે; અને આવા પ્રકારનાં સુખાનું દાન તે જ ભગવાનનો ભક્તો ઉપર પ્રત્યુપકાર ગણાય છે. ગોપીજનોની બાબતમાં તો ત્વદુપાસનાદ્યાઃ (ભાગ. ૧૦. ૨૬. ૩૮)—આપની સેવા કરવાની આશાથી,—પર્યં મદ્યોર્ગિસ્ત ઇત્યાદિ (ભાગ. ૧૦. ૨૬. ૨૧)—આ પ્રમાણે તમે મારે માટે જ લોક, વેદ અને સંગોષ્ઠીઓનો ત્યાગ કર્યો છે—ઇત્યાદિ વાક્યોથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ તે પહેલાં જ ગોપીજનોએ બધાનો ત્યાગ કર્યો છે. પ્રભુમાં તેમનો શ્રેષ્ઠ સહજ હતો, એટલે પ્રભુના સુખમાં પોતાનો ઉપયોગ થશે એમ માનીને તેમાં વચ્ચે નેટલા પ્રતિબંધો આવતા હતા તે દૂર કરીને પોતાનું ભગવાનને નિવેદન કર્યું. તેથી જ અદ્ભુતીયમા અધ્યાયમાં છેલ્લા શ્લોકમાં કોઈ રાગ/ચતામચી ગોપીજન જે વસ્તુ મુજાતચર-ગામ્મુદદં જાનેષુ ઇત્યાદિ કહે છે તે જરોબર પડે છે. વળી, તે જ કારણથી પર્યં મદ્યોર્ગિસ્ત ઇત્યાદિ શ્લોકમાં સ્વનો ત્યાગ પણ કહેવામાં આવેલો છે. સ્વાર્થને માટે બીજા બધા પદાર્થોનો ત્યાગ તો લૌકિક અને અલૌકિક પુરોષે કરે એ સંભવે છે, પણ કોઈ પણ રીતે સ્વનો ત્યાગ કોઈ કરી શકતું નથી. આ સ્વ પાત્રનો અર્થ આદરવા કરવાનો છે. પોતાના આદરમાં પોતાના આદરના તરફે ગોપીજનોને શ્રેષ્ઠ ન હોવાથી જ તેનો તેમણે ત્યાગ કર્યો છે. પોતાનો આદરમા અને દેહ વગેરે ભગવાનને ઉપયોગી છે એ જ કારણથી ગોપીજનોને પોતાના આદરમા અને દેહ વગેરે ઉપર શ્રેષ્ઠ થતો હતો. આ કારણથી ગોપીજનોને પોતાનો આદરમા ભગવાનને લીધે જ પ્રિય હતો, નહિ કે ખાનગરને માટે ભગવાન, જેમ સિદ્ધ થાય છે. અગિયતા, માનિની વગેરે નિષિદ્ધાઓની બાબતમાં પણ તે અધિકારનોએ ભગવાનને માટે જે સુખ સિદ્ધ કરેલું તે સુખનો જયારે ભગ.

વાન અંગીકાર કરે નહિ ત્યારે જ ખવિડતા નાચિકાને દુઃખ થાય, માનિનીને માન થાય. તેથી ભક્તો લગવાનને માટે જે મુખ સિદ્ધ કરે છે તેનો બદલો કોણ વાળી શકે ? ભગવાનને માટે મુખ સિદ્ધ કરવાનાં જે સાધનો હોય છે તે સાધનો ભગવાન પોતે મેળવી આપે અને ભક્તો ઉપર પ્રત્યુપકાર કરે એમ કોઈએ દલીલ કરવી નહિ; કારણ કે આ બાબતમાં ભક્તોનો ભાવ જ સાધનરૂપ છે; આ ભાવ પહેલેથી જ રહેલો છે, અને હુમ્મેશાં એક જ પ્રકારનો અને નિશ્ચ હોવાથી સિદ્ધ થઈ શકે એવો નથી. વળી, ભાવના બગથી જ જે થાય છે તેમાં ભગવાનની કૃતિની અપેક્ષા રહેતી નથી, કારણ કે વચ્ચે કુર્વન્તિ માં મન્સ્યા—ભક્તિથી ભક્તો અને વશ કરે છે—એ વાક્ય આમાં પ્રમાણ છે. વળી, મૈકાત્મતાં મે સ્પૃહયન્તિ (ભાગ. ૩. ૨૫. ૨૪)—મારા ભક્તો સામુદયની સ્પૃહા કરતા નથી—એ પ્રમાણે કપિહતેવ આરભ કરે છે, પદ્યવન્તિ તે મે (ભાગ. ૩. ૨૫. ૩૫)—તેઓ મારાં દર્શન કરે છે—એ શ્લોકમાં કપિહતેવ કહે છે કે મેવારસ અને કથારસમાં આસક્તિપાળ્ય ભક્તો ભગવાનના સ્વરૂપરસનો અનુભવ કરે છે; અને પછીથી કહે છે કે મત્તિરનિષ્ઠતો મે ગદિમર્ણી પ્રયુક્તે (ભાગ. ૩. ૨૫. ૩૬), અનન્ત આનન્દભાગાં સ્વરૂપીની ઇચ્છા ન સાધનારાઓને મારી ભક્તિ સામુદય આપે છે. અહીં ગોપીજનોના પ્રસંગમાં તો રસમાર્ગની રીતે અંગીકાર કરવામાં આપે છે એટલે એમની ઇચ્છાને અતિશૂદ્ધ કૃતિ કોઈ પણ વખત સંભવતી નથી, કારણ કે તે રસ તેવી વાતનો જ છે. વળી, બીજા ભક્તોનો માર્ગ ધર્મમાર્ગ છે, ત્યારે ગોપીજનોનો માર્ગ ધર્મિમાર્ગ છે, એટલે જેમ આગીઓ અને સૂર્ય એ બેની વચ્ચેનો તફાવત વર્ણવી શકાય એવો નથી તેમ ધર્મમાર્ગ કરતાં ધર્મિમાર્ગમાં આટલો ફેર એમ શી રીતે કહી શકીએ ? (કારણ કે બેની વચ્ચે થણો જ ભેદ રહેલો છે.) તેથી જ ભગવાને જે કહ્યું કે ન વારયે—હું તમારો બદલો વાળી શકું એમ નથી—તે ખરોબર છે.

ધરરૂપી સાંકળ તોડવાનું કાર્ય ગોપીજનોના ભાવબળથી જ થયું છે, અને ભાવ કેવળ ભગવાનના અનુભવથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે ધરની સાંકળ તોડવાનું કાર્ય પણ ભગવાને જ કરાવ્યું, તેથી જો કે ગોપીજનોની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થતી નથી, છતાં પણ ભગવાને આ ગોપીજનોને જ આ ભાવનું દાન કર્યું, બીજાને નહિ, એ દૃષ્ટિએ ગોપીજનોની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થાય છે. આ કારણથી જ ગોપીજનોને જે ભાવનું દાન કરવામાં આવ્યું તેને જ ભગવાન પ્રત્યુપકારરૂપે વર્ણવે છે.

વારી શંકા કરે છે:—જો આમ હોય તો પછી ભગવાન જે ન વારયે એમ કહે છે તે ખરોબર નથી; ઉલટું ત્યારે ભગવાને ગોપીજનોને આવા પ્રકારના ભાવનું દાન કર્યું ત્યારે તેનો બદલો ગોપીજનો વાળી શકે એ સંભવિત નથી, એટલે વિપરીત વાત ઉપસ્થિત થઈ. ભગવાને ગોપીજનો ઉપર બદલો વાળવાની વાત તો આથી જ ગાંઠ, પણ ગોપીજનોએ ભગવાનનો બદલો વાળવો બોધ્યો, પણ તે તો સંભવિત નથી, એટલે બધી પરિસ્થિતિ ભૂદી જ થઈ લાય છે.

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છે:—પ્રભુ સર્વ પૂર્ણ શક્તિઓવાળા છે છતાં પણ ત્યારે તે અશુદ્ધ કાર્ય કરવાને અશક્ત હોય છે ત્યારે નિશ્ચય થાય છે કે તે કાર્ય બ્રહ્મમાં કોઈ પણ દિવ્ય થઈ શકે એવું નથી. ભગવાનની પાસે સર્વ પ્રકારનું મામર્ય છે છતાં પણ તે બીજા ઈશ્વર કરી શકવાને માટે સમર્થ નથી. આ કારણથી જ પ્રભુએ કહ્યું છે કે ‘અનન્ત હોવાથી મારાથી પણ ગણી શકાય એમ નથી.’ તેવી જ રીતે અપભ્રુ આશ્રતા પ્રસંગમાં પણ ગોપીજનોનો કેવળ ભાવ રસાત્મક હોવાથી ભગવદ્દત્ત છે, અને તેથી તેને અનુરૂપ વસ્તુ ન હોવાથી ભગવાનની પ્રત્યુપકાર કરવાની અસક્તિ હોય એમાં શંકાને સ્થાન નથી. આ પ્રમાણે જો ન માનીએ—અર્થાત્ બીજા અનુરૂપ વસ્તુ છે એમ માનીએ—તો ભગવાનનું ઈશ્વરત્વ જ ન રહે, કારણ કે તે પ્રમાણે માનવાથી ન તત્સમચ્છામ્પાચિકકષ દદ્યતે—ભગવાનના જેવો અથવા તેમનાથી અધિક એવો બીજો પદાર્થ એવામાં આવતો નથી—એ શ્રુતિમાં વર્ણવેલું ભગવાનનું સ્વરૂપ નહ થઈ લાય છે. વળી, વાદીએ જે દુષ્ટ બતાવ્યું કે વિપરીત સ્થિતિ—ગોપીજનો ભગવાન ઉપર ઉપકાર કરી શકતાં નથી એ સ્થિતિ—ઉત્પત્ત થાય છે, તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. કર્મ, દગ્ધ અને કુવો- ૨૮

મયિ મજનં વાસિ, મજનસ્ય જીવધર્મત્વાત્ । અતોડમેઽપિ યદિ સ્વઃ યથ સન્તુષ્ટાઃ, તદ્વા મજત્, નો
વેત્, યથાસુલં વિધેયમિતિ ભાવઃ । ન હશ્યપ્યં કચિત્ કર્તું શક્નોતીતિ ॥ ૨૨ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमत्पद्ममणमहात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविषयके एकोत्तविंशोऽध्यायविवरणम् ॥ २९ ॥

આધનમાર્ગીય (મર્યાદામાર્ગીય) ભક્તિ એ ત્રણ ભગવાને જીવોને માટે કર્યું છે, અર્થાત્ ફલમાર્ગીય ભક્તિમાર્ગે પોતાને માટે પ્રકટ કર્યો છે; આ પ્રમાણે એ ન માગીએ તો પોતાના રસાત્મક સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ ન થાય; અને ક્રુતિ કહે છે કે તસ્માદેકાકી ન રમતે—તેથી ભગવાન એકલા રમતા નથી—, તેથી ભગવાને ગોપીજનોને જે ભાવનું ઘન કર્યું તે પણ પોતાને માટે જ કરેલું હોવાથી વાદીએ દર્શાવેલું દ્વિપદ્ય સંભવતું નથી.

વાદી શંકા કરે છે—અરે ! આ પ્રમાણે તમે કહો છો તો પણ ભગવાન જે ન પારવે—હું બદલી વાળી શકું એમ નથી—એમ કહે છે તે યતિત નથી.

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છે—હે વાદી ! તું કહે છે તે બરોબર નથી. આ આનન્દ સ્વરૂપાત્મક છે છતાં પણ ગોપીજનો દ્વારા જ ભગવાનને તે આનન્દનો અનુભવ થાય છે, અને આ અનુભવાએલી વસ્તુ જ એવા પ્રકારની હોવાથી ભગવાન જે કહે છે કે ન પારવે—હું બદલી વાળી શકું એમ નથી—તે તો રસાત્મક આનન્દમય સ્વરૂપનું વર્ણન જ કરે છે. જેમ વિસ્માયનં સ્વયં જ સૌમગદ્ગા—પોતાનું બંને સમૃદ્ધિનું વિદ્યમરણ કરાવ્યું—એ સ્થળે જેમ વરતુના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, તેમ આપણા બાલતા પ્રસંગમાં પણ સમજવું, એટલે કોઈ પણ બલતની શંકા રહેશે નહિ.) ૨૨

અધ્યાય: ૩૦

ત્રિશત્તને હરિઃ પ્રીતો લીલાં કામકૃતામપિ । ઇન્દ્રાદિદુર્લભાં વક્રે સ્વાનન્દાર્પિતીર્યતે ॥ ૧ ॥
અસ્વાઃ સર્વોપકારાય ફલશુભિરુદ્યતે । લૌકિક્વપિ યદા દષ્ટિસદા સિદ્ધાન્ત દૈર્યતે ॥ ૨ ॥

હરિએ પ્રસન્ન થઈને ઇન્દ્ર વગેરે દેવતાઓને પણ દુર્લભ—વાસ્તવિક રીતે તો પ્રજ્ઞા વગેરેને પણ દુર્લભ—એવી અલૌકિક પ્રકારે અને કામચાત્રમાં જણાવેલા લૌકિક પ્રકારે એમ બે પ્રકારની લીલા ચોતાના જ્ઞાનન્દને માટે લોકમાં પ્રકટ કરી; તેથી આ ત્રીસમા અધ્યાયમાં તે લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

(ને કે ભગવાનની આ લીલા અતિ શુભ સખ્યા યોગ્ય હોવાથી તેનું વર્ણન કરવું હવિત નથી, છતાં પણ પ્રભુએ લોકમાં પ્રકટ લીલા કરી તે કારણથી જ આ અધ્યાયમાં તે લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ને ન હોય તો શ્રીમદ્ધામણીય કારિકામાં 'इति परं भूतं नहि' અને માત્ર રાસલીલા દર્શતે એટલું જ કહેત. આ લીલા બે પ્રકારની છે. એક તો અલૌકિક ચન્દ્રવાણી સત્રીઓમાં અલૌકિક પ્રકારવાળી લીલા, અને તેનું વર્ણન આ ત્રીસમા અધ્યાયના પચ્ચીસમા શ્લોક સુધી કરવામાં આવેલું છે. બીજી લીલા કામચાત્રમાં જણાવેલા પ્રકારે લૌકિક ચન્દ્રવાણી સત્રીઓમાં લૌકિક પ્રકારવાળી, અને તેનું વર્ણન આ અધ્યાયના છઠ્ઠીસમા શ્લોકમાં કરવામાં આવેલું છે. વિષયલોગમાં ઇન્દ્રનો અધિકાર હોવાથી મૂળ શ્લોકમાં ઇન્દ્રનું નામ આપવામાં આવેલું છે; વસ્તુતઃ તો પ્રજ્ઞા વગેરે દેવોને પણ આ લીલા દુર્લભ છે. કામચાત્ર પ્રમાણે કરવામાં આવતી લીલા લોકને અનુસરનારી છે; અને ત્યારે આ લીલા પણ ઇન્દ્ર વગેરે દેવોને દુર્લભ છે તો પછી અલૌકિક લીલા તેમને દુર્લભ હોય તેમાં પૂછવું જ શું?) ૧

સર્વ પ્રકારના લોકો ઉપર ઉપકાર કરવાને માટે આ લીલાના ફળનું વર્ણન છેલ્લા શ્લોકમાં કરવામાં આવે છે. આ લીલામાં લૌકિક દષ્ટિ સખવામાં આવે ત્યારે તે વિષેનો સિદ્ધાન્ત પણ કહેવામાં આવે છે.

(ત્યાં ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે ત્યાં ફળનું વર્ણન કરવું ઘટિત નથી—એમ નોંધેલું શંકા કરે તો તેનું સમધાન આ કારિકામાં કરવામાં આવે છે. જગતમાં કામનું વર્ણન કામ ઉત્પત્તિ કોઈ શંકા કરે તો તેનું સમધાન આ કારિકામાં કરવામાં આવે છે. જગતમાં કામનું વર્ણન કામ ઉત્પત્તિ કરનાર હોય છે એટલે કામની શંકાથી કોઈ વેશજ્ઞની ધ્વજા સખતારો પુરુષ ભગવાનની આ લીલાનું અવધુ કરે નહિ; તેમ જ જાતિની ધ્વજા સખતારો પુરુષ પણ વિચાર કરે કે માતાઓની શુભ વાતો સાંભળવી યોગ્ય નથી, કારણ કે એમ કરવાથી ચિત્તમાં વૈષમ્યરૂપી મહાન દોષ ઉત્પત્તિ થાય, અને તેથી તે પુરુષ પણ ભગવાનની આ લીલાનું અવધુ કરશે નહિ. હવે બાકી રહ્યા વિષયી પુરુષો, અને તે જ આ લીલાનું અવધુ કરશે. આમ ને યાય તો ભગવાનની લીલાનું અવધુ કરવાનો અધિકાર હીન પુરુષોનો જ રહેશે અને તેને પરિણામે ભગવદ્લીલાની ઉત્તમતા સ્પેશે નહિ. આ બધી શંકાઓ દૂર કરવાને માટે આ અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકમાં ભગવદ્લીલાના અવધુનું ફળ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. વિષયી માણસ પણ ને વિષયની ભાવનાથી પ્રસન્ન ભગવદ્લીલાનું અવધુ કરે તો પણ ભગવદ્લીલાની કથાનો સ્વભાવ જ એવા પ્રકારનો છે કે તે વિષયી માણસનો દોષ દૂર થઈ જાય છે અને તેને સ્વરૂપાનન્દરૂપી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે)

ને કોઈ આ લીલાના સંબંધમાં ભગવાનમાં દોષ જુએ તો તેનો પણ નિર્ણય આ અધ્યાયના છેલ્લા ભાગમાં પરીક્ષિતના પ્રશ્ન અને શુક્રદેવજીના ઉત્તરપદે કરવામાં આવે છે. ભગવાન રસાત્મક છે અને આ બધાં ગોપીજનો ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપમાં જ રહેલાં છે. ગોપીજનોનો ગોપો સાથે ને પ્રથમ વિવાહ બધાં ગોપીજનો ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપમાં જ રહેલાં છે. ગોપીજનોનો ગોપો સાથે ને પ્રથમ વિવાહ કરવામાં ન આવે તો રસસ્વરૂપ જ સંભવે નહિ, કારણ કે તે રસસ્વરૂપની મર્યાદા તે પ્રકારની છે. આવા પ્રકારની બાળતમાં કોઈને એમ લાગે કે ભગવાન અને ગોપીજનો વિષયવાચનાથી પ્રવૃત્ત થયેલાં છે, અને તેથી ભગવદ્લીલા અયોગ્ય છે. આવી શંકા કરનારાની વાસ્તવિક રીતે તો ઉપેક્ષા જ કરવી યોગ્ય છે, છતાં પણ પ્રભુ સર્વેના ઉદ્ધારણ હોવાથી એવી શંકા કરનાર માણસની પણ જે પ્રકારે અલૌકિક શુદ્ધિ થાય તે પ્રકારે કહેવું બેઠકે એમ પરીક્ષિતના પ્રશ્નનું તાત્પર્ય છે. શુક્રદેવજી, 'દુર્લભને પ્રથમ નમસ્કાર' એ ન્યાય પ્રમાણે, લોકમતને અનુસરીને જ પરીક્ષિતના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે. ને આ પ્રમાણે ન આનીએ

રસાત્મકસ્તુ યઃ કામઃ સોડ્યન્તં ગૃહ યથ દિ । યતઃ જ્ઞાત્વં પ્રવૃષ્ઠં દિ સ્ત્રીયં મારસં તથા ॥ ૩ ॥
 જતોડ્ય મગ્યાંશકે નૃત્તં કારિતવાંસથા । સર્વાંક્રેયુ તુ યો હીનઃ સ યથા વ્યક્તતાં પ્રજેત્ ॥ ૪ ॥
 જલં વાયુચ્ચ સામગ્રીં જમાત્ પીતાચ્ચ જાયતે । જત્રૈવ લોકે પ્રવટ્ટમાધિદેવિકમુત્તમમ્ ॥ ૫ ॥

તો આગળ ગોપીનાં તત્પત્નીનામ્ એ છત્રીસમા શ્લોકમાં લગવાને પરત્વીનો સમાગમ કર્યો એ વાતનું ખંડન કરવામાં આવેલું હોવાથી ચરચીસમાગમનો દોષ લગવાનાને લાગતો નથી, તેથી તેજીયસાં ન દોષાય એમ ત્રીસમા શ્લોકમાં દોષનો જે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તે અદ્યટિત યર્થ લાય, અને વળી નૈતત્ સમાવરેત્ ઇત્યાદિ જે એકત્રીસમા શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ અદ્યટિત યર્થ લાય. તેથી કુત્તર એ વસ્થા એ પાંત્રીસમા શ્લોક સુધી શુકદેવજીએ લોકમતને અનુસરીને ઉત્તર આપ્યો છે, અને પછીથી છત્રીસમા શ્લોકથી વસ્તુસ્થિતિને અનુસરીને ઉત્તર આપ્યો છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.) ૨

પણ જે રસાત્મક કામ છે તે જરેખર અત્યન્ત ગૂઢ છે; તેથી તૃતીય શાસ્ત્ર—કામશાસ્ત્ર—અને ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થયાં છે.

(આ કારિકામાં લગવાનાના અસૌકિક પ્રકારના રમણમાં નૃત્ય, બન્ધ વગેરે શા ઉપયોગમાં આવે છે તે કહેવામાં આવ્યું છે. ત્રણેય લોકમાં આ રસાત્મક કામ શુભ છે. દેવો વગેરે પણ કામથી રસને ઉત્પન્ન કરીને તેનો અનુભવ કરે છે, પરન્તુ તેમનો કામ રસાત્મક નથી. તેમાં પણ તેઓ રસના ચોડા જ ભાગનો અનુભવ કરે છે, રસનો અનુભવ કરી શકતા નથી. રસ એટલે આનન્દ, કારણ કે કૃતિ કહે છે કે પ્રાક્ષના આનન્દની જરા માત્રા ઉપર જ આ બધાં પ્રાણીઓ છવે છે. એટલે લગવાનું જે રસનો અનુભવ કરે છે તે રસ ત્રણેય લોકમાં ન હોવાથી તેનું વર્ણન યર્થ થકે એમ નથી, એટલે તે રસ શુભ કહેવાય છે. કૃતિ કહે છે કે લગવાનું રસ છે, એટલે લગવાનું જે રસનો અનુભવ કરે છે તે પોતાના સ્વરૂપથી શિષ્ટ નહિ એવી આનન્દ જ છે. આ ગૂઢ રસાત્મક કામનું જ્ઞાન આપવાને માટે વાતચાચન મુનિએ કામશાસ્ત્ર રચ્યું અને ભરતમુનિએ નાટ્યશાસ્ત્ર રચ્યું. ધર્મ, અર્થ, ક્રમ, અને ચોક્ષ આ ચાર પુરુષાર્થોમાં કામ ત્રીજો પુરુષાર્થ છે, તેથી કામશાસ્ત્રને તૃતીય શાસ્ત્ર કહેવામાં આવ્યું છે.) ૩

આ અસૌકિક રસાત્મક કામ ગૂઢ હોવાથી તેને પ્રકટ કરવાને માટે લગવાને નૃત્ય કર્યું અને ગોપી-જનો પાસે નૃત્ય કરાવ્યું. બધાં અંગોમાં શુભ રહેલો આ અસૌકિક રસાત્મક કામ પ્રકટ થાય તેટલા માટે બધા બન્ધોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. (કામ નાચકના સ્વરૂપમાં રહેલો છે, અને નાચિકાનાં બધાં અંગોમાં રહેલો છે એ પ્રમાણે કામશાસ્ત્ર કહે છે.) ૪

શ્રમથી અને શીતલથી જળ અને પવન એ બે રમણમાં સામગ્રી બને છે. (નૃત્ય અને બન્ધથી રસ જ્યારે પ્રકટ થાય ત્યારે સોગ સિદ્ધ થઈ જાય છે, અને લગવાને પોતાના સ્વરૂપથી જ ગોપીજનોને આનન્દનું દાન કરેલું છે તો પછી તત્ત્વજ્ઞ કૃષ્ણોપવને એ પત્નીસમા શ્લોકમાં વર્ણવેલાં જળ અને વાયુ એ બેનો રમણમાં ઉપયોગ કયાં રહ્યો ? આ ચંક્રનું સમગ્રપાત્ર આ કારિકામાં કરવામાં આવે છે, રમણ બે પ્રકારનું હોય છે; એક જળમાં અને બીજું સ્થળ ઉપર. જળના રમણમાં જળ સામગ્રી હોય છે, જ્યારે સ્થળ ઉપરના રમણમાં પવન સામગ્રી હોય છે. સ્વામિની અને લગવાનું એ બેને રમણમાં શ્રમ થાય છે તેથી જ જળ અને પવન એ બે સામગ્રીનું જ્ઞાન થઈ છે. જળ અને પવન એ બેમાં રહેલા શીતલને લીધે જ તે બંને ચામગ્રી થઈ શકે છે. કારિકામાં જાયવે—ઉત્પન્ન થાય છે, બને છે—એ બે પદ મૂકવામાં આવેલું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આ અપૂર્વ સામગ્રી લગવડીલાને માટે જ તે જ વખતે ઉત્પન્ન થાય છે. દર્શિતો અર્થ દર્શિત્ય કરવો, અર્થાત્ પીતાત્ એટલે દર્શિતવાત્. સોડમ્મસ્યલ્લમ્ એ ચોવીસમા શ્લોકમાં જલક્રીડા અને તત્ત્વજ્ઞ કૃષ્ણોપવને એ પત્નીસમા શ્લોકમાં સ્થલક્રીડા વર્ણવી છે.) ૪૬

આ લોકમાં જ છવોનું આધિદેવિકરૂપ જે રીતે પ્રકટ થાય તે રીતે કામ નામનું ઉત્તમ અને ઉત્કૃષ્ટ સુખ કૃત્વં લોગવે છે, ખીતે કોઈ નહિ.

કામાર્થ્યં મુલમુલ્કટં કૃપ્યો મુદ્ધે ન વાપરઃ ।

(હવેનું જે આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ થાય છે તે કામચિત્ત હોય છે, અર્થાત્ લૌકિક વાસનાત્મક લિંગ વિનાનું હોય છે, કારણ કે આ અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકમાં દ્વયોગમાશ્વપહિનોતિ—તત્ત્વ જ કામને દૂર કરે છે—જે પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. અર્થાત્ આધિદૈવિક રૂપ લૌકિક લિંગ વિનાનું જ છે. કામસુખને ઉત્તમ કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ કે તે સુર અને અસુર એ બેથી ઉત્તમ છે, અર્થાત્ પુત્રયોગત્મ-સ્વરૂપાત્મક છે. કામસુખને ઉત્કૃષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ કે તે મોક્ષસુખથી પણ ઉત્તમ છે. કામસુખ ભગવાનનું સ્વરૂપ જ હોવાથી ભગવત્સ્વરૂપ વિના બીજા કોઈથી તેનો ભોગ થઈ શકે એમ નથી. આ ભગવાને આ લીલા ભૂતલ ઉપર પ્રકટ કરી તેનું કારણ એ કે આ લોકમાં જ હવેનું આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ થાય. હવેનું આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ થાય તો જ તે ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે, અને સામાન્ય રીતે આ અધિપૈકુલકમાં બને છે. પરંતુ ભગવાને કૃપા કરીને આ લોકમાં જ હવેનો આધિદૈવિક રૂપ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે તેટલા માટે ભગવાને આ લીલા કરી છે એમ તાત્પર્ય છે. એટલું જ નહિ પણ જે કોઈ પણ માણસ ભગવાનની આ લીલાનું શ્રવણ કરે તે પણ આધિદૈવિક રૂપ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે છે.

વાદી શંકા કરે છેઃ—ભરતશુનિએ જે નાટ્યશાસ્ત્ર રચ્યું અને વાત્સ્યાયન શુનિએ જે કામસૂત્ર રચ્યું તે તો વાસ્તવિક રીતે હવેનું માટે છે, કારણ કે વાત્સ્યાયનના કામસૂત્રના છેલ્લા ભાગમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સદૈતદ્રહ્યચર્યેય પરેણ ન સમાધિના । વિહિતં લોકપાત્રાય ન રાગાદોઽસ્ય સંવિધિઃ ॥ (કામસૂત્ર ૭. ૨. ૫૭)—જગતનો વ્યવહાર ચલાવવા માટે પ્રજાસ્વર્ગ પાળી અને ઉચ્ચ સમાધિ કરીને આ કામશાસ્ત્ર એ રચ્યું છે; આ શાસ્ત્ર રાગને માટે નથી—; આ પ્રમાણે ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ ભોવામાં આવે છે; અને વળી એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રજાએ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર વિષયો ઉપર એક લાભ અધ્યાયો રચ્યા છે. (હવેનો કામસૂત્ર ૧. ૧. ૫). આ પ્રમાણે હોવાથી જે હવે કામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્રની રીત પ્રમાણે વર્તે તેને પણ ઉત્તમ આનન્દ મળે, એટલે ભગવાનની લીલામાં કોઈ ભતની વિશિષ્ટતા રહેતી નથી. ભગવદ્લીલામાં પ્રભુનું સ્વરૂપ જ વિશિષ્ટતા છે એમ જો કહેવામાં આવે તો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે પ્રભુ પ્રકટસ્વાત્મક હોવાથી રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રીનું પ્રયોજન રહેતું નથી. ભગવદ્લીલામાં રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રીનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, તેથી ભગવાને પણ લોકને અતુલસરીને લીલા કરી છે, પોતાના સ્વરૂપના પ્રાધાન્યથી લીલા કરી નથી. એટલે પ્રભુનું સ્વરૂપ ભગવદ્લીલામાં વિશિષ્ટતા છે એમ કહી શકાયે નહિ. વળી, જો ભગવદ્લીલામાં રસને પ્રકટ કરનારી રીતનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો રસનું ભગવદ્સ્વરૂપ નાશ પામે, અને જો ભગવદ્સ્વરૂપનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો રસને પ્રકટ કરનારી પદ્ધતિ વ્યર્થ થઈ જાય. આ પ્રમાણે બન્નેય રીતે દોષ પ્રાપ્ત થાય છે.

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છેઃ—હવે વાદી, તું કહે છે તે યોગ્ય નથી, અહીં—નાટ્યશાસ્ત્ર અને કામસૂત્રમાં, અને આ કારિકામાં—ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ રસાત્મક સ્વરૂપ તેને પ્રકટ કરનારી સામગ્રી સાથે જ પ્રકટ થાય છે, કેવલ સ્વરૂપ પ્રકટ થતું નથી. આ પ્રમાણે જો ન માનીએ તો સ્વરૂપ રસાત્મક થાય નહિ, કારણ કે ભગવત્સ્વરૂપ જ તે પ્રકારનું છે. ભગવાનના આ રસાત્મક સ્વરૂપનું વિશેષ ભાન આપણને અજ્ઞાનને લીધે થઈ શકતું નથી, તેથી તેનું જ્ઞાન આપવાને માટે ભરત અને વાત્સ્યાયન શુનિએ નાટ્યશાસ્ત્રમાં અને કામશાસ્ત્રમાં ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે, દાખલા તરીકે, ભગવાને આ પ્રમાણે નૃત્ય કર્યું, આ પ્રમાણે રમણ કર્યું. જગતના હવેનો તો જેમ પ્રજાનું વર્ણન કરનારી શુનિને હવે વિષે ઘટાવે છે તેમ ભગવાનના આ નૃત્ય અને રમણ એ બંને પણ હવે વિષે ઘટાવે છે અને તે પ્રમાણે વર્તીને ઘણા દુઃખી થાય છે.

શુનિમાં નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. અસદ્દા દદમાઞ્ઞસીત્, તત્તો ષે સદ્જાયતઃ તવાત્માનં સ્વયમકુરત, તસ્માત્સત્સુકૃતમુચ્યત, ચદૈતત્સુકૃતમ્, રસો વૈ જઃ, રસં હૃવાયં લગ્ન્યા આનન્દી મવતિ (તૈત્તીરીય ઉપનિષદ ૨. ૭)—આ પહેલાં અસત્ હતું, તેમાંથી સત્ ઉત્પન્ન થયું; આનન્દી મવતિ (તૈત્તીરીય ઉપનિષદ ૨. ૭)—આ પહેલાં અસત્ હતું, તેમાંથી સત્ ઉત્પન્ન થયું; પ્રજ્ઞે પોતે પોતાની ભવતે જગદ્ગૃહે કરી, તેથી તે સુકૃત કહેવાય છે; જે છે તે અદેખર સુકૃત છે, પરંપરા

ખરેખર રસ છે; છતાં આ રસ પ્રાપ્ત કરીને આનન્દ પામે છે— આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં પૂર્વ સદિને અચત્—
પ્રશ્ન—કહેવામાં આવ્યું છે, પાણીથી બીજી સદિને ચત્—સારી—કહેવામાં આવ્યું છે. બીજી સદિને
સારી કહેવાનું કારણ એ કે તે સદિ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. તે બ્રહ્મ સૂક્ત છે, સૂક્ત રસ છે, અને રસ આનન્દ-
રૂપ છે એમ પણ ઉપરની શ્રુતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે. આ બીજી સદિમાં રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રી
અને પદ્ધતિની જરૂર ન હોત તો ભગવાને પોતાના આત્માને જ પોતે સદિરૂપે પ્રકટ કર્યો છે એમ શ્રુતિ
કહેત નહિ. એ આ બીજી સદિ અન્ય સર્વ સદિઓના જેવી જ હોત તો પહેલી સદિને અસાધુ—
પ્રશ્ન—કહેત નહિ, અને આ બીજી સદિને સાધુ—સારી—કહેત નહિ. એ શ્રુતિમાં કહેલી રસ મનો-
વિકાર અથવા લૌકિક રસ હોત તો ભગવાને પોતાના આત્માને જ સદિરૂપે પ્રકટ કર્યો અને રસ આનન્દ-
રૂપ છે એમ શ્રુતિ કહેત નહિ. તેથી ભગવાનનું જે રસસ્વરૂપ છે તે રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રીવાળું છે
એમ શ્રુતિને આધારે સિદ્ધ થાય છે.

વળી બ્રહ્મસૂત્રના અનુકલ્પવિકરણમાં (બ્રહ્મસૂત્ર ૧. ૩. ૨૨-૨૩) સર્વ પદાર્થો ભગવાનનું અનુ-
કરણ કરે છે એમ સત્ત્વેષ માન્તમલુમાસિ ચિત્ત્વચ્—જગત્ પ્રકટશમાન પરમાત્માનું અનુકરણ કરીને
પ્રકાશે છે—એ વાક્યને આધારે સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. તેથી કામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ એ
લૌકિક રસનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તો પણ તે લૌકિક રસનું સ્વરૂપ મૂળ ભગવદ્રસને અનુસરીને જ
સિદ્ધ થાય છે, એટલે લૌકિક રસના દાણાંતથી ભગવદ્રસનું પણ અનુમાન થઈ જાય. આ લૌકિક રસ
પરિમિત છે, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે છવો ભગવાનના આનન્દની એક માત્રા ઉપર જ છવે છે;
અર્થાત્ અલૌકિક ભગવદ્રસ અપરિમિત છે, કારણ કે તે પુષ્કળ અને વ્યાપક છે. લોકમાં પણ ભગવદ્રસના
અનુકરણ તરીકે જ ભગવદ્રસનો આભાસ જ પ્રકટ થાય છે, ભગવદ્રસ પ્રકટ થતો નથી; તેથી છવના
લૌકિક રસને અવકાશ જ નથી. એ લૌકિક રસનો અનુલ્લેખ કરવામાં આવે તો પણ તેમાં ભગવદ્રસનો
જરા પણ સંબંધ હોઈ શકતો નથી. ભરતમુનિએ અને વાત્સ્યાયન મુનિએ અનુક્રમે નાટ્યશાસ્ત્ર અને કામ-
શાસ્ત્ર એ રમ્યું ■ તે તો પરોક્ષ રીતે ભગવદ્રસનું જ્ઞાન આપવાને માટે જ છે. વાસ્તવિક રીતે તો પદ્મ-
પુરાણના પાતાલપવટમાં રામાયનમેધ પ્રસંગે રોષ અને વાત્સ્યાયનનો જે સંવાદ થયેલો છે તે ઉપરથી
જણાય છે કે વાત્સ્યાયન ઋષિ વૈષ્ણવ છે. તે જ પ્રમાણે ભરતમુનિ પણ વૈષ્ણવ છે, કારણ કે તેમણે
નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જે માણસે નાટ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેને ગોક્ષ મળે છે. વળી, હનુમાને પણ
નાટ્યશાસ્ત્ર રચેલું છે, અને આ હનુમાન્ પોતે રામચન્દ્રજીનો પરમ ભક્ત છે. તેથી આવા મહાપુરુષોએ
આ વાંધા બંધો રચવામાં જે આટલો બધો પ્રયાસ કરેલો છે તે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ છવના ત્રણ
પુરુષાર્થો માટે નથી, પણ ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે મોક્ષ મેળવવાનાં સાધનો દર્શાવવાને માટે છે.

વળી, વાત્સ્યાયન મુનિ કામશાસ્ત્રના સાંપ્રયોગિક નામના બીજા અધિકરણમાં કહે છે કે ક્ષત્ર્વાં
વશાતર્પિનાં ચતુઃપદિસંક્ષિતવ્યાદિદાપિ તદર્થસમ્બન્ધાત્પાત્ત્વલસમ્યન્ધાથ પદ્મચૈરેવા વૃજાર્થ
સંસાર પ્રવર્તિતોત્તેયે (કામશાસ્ત્ર—૨. ૨. ૩)—દશ મંડલવાળા જગ્યેદને ‘ચતુઃપદિ’ કહેવામાં આવે છે;
આ કામશાસ્ત્રમાં પણ જગ્યેદના અર્થનો સંજન્ય હોવાથી અને પંચાલ, જામ્બવ વગેરે મહાધિજ્યોએ કામ-
શાસ્ત્રના વિવચની ચર્ચા કરેલી હોવાથી જગ્યેદીઓએ ‘ચતુઃપદિ’ નામની સંસાર આદર દર્શાવવાને માટે
કામશાસ્ત્રને આપેલી છે એમ કેટલાક કહે છે— આ પ્રમાણે સૂત્ર ૨૧ીને વાત્સ્યાયન મુનિ એમ કહેવા
મળે છે કે આસિંગન, સુંબળ વગેરે દસ જાળતો જગ્યેદને આધારે જ સિદ્ધ કરવામાં આપેલી છે. સર્વે
ઘેદા યત્પદગામનન્તિ—જાધા વેદો જે પદ્મું વર્ણન કરે છે—એ સુતિ, અને બેદીઠ સર્વપદમેય ઘેદા—
જાધા વેદો મારું જ વર્ણન કરે છે—એ સ્મૃતિ સિદ્ધ કરે છે કે વેદ ભગવાનનું વર્ણન કરે છે. કામશાસ્ત્રમાં
વેદનો જ અર્થ છે અને વેદમાં ભગવાનનું વર્ણન છે એટલે આ કામશાસ્ત્ર વેદની માર્ક લીલાસહિત ભગ-
વાનનું પરોક્ષ રીતે પ્રતિપાદન કરે છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. વળી, નાટ્યશાસ્ત્રમાં નૃત્ય અને સંગીતનો
ઉપયોગ થાય છે; સંગીત વગેરે ગાન્યવૈવિધ્ય સામવેદનો ઉપવેદ ગણાય છે; આ કારણથી પણ નાટ્યશાસ્ત્ર
પદ્મ લીલાસહિત ભગવાનનું જ વર્ણન કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. માટે આ વિષયમાં ટોઈ પૂજા પ્રકારની
મંદાને સ્થાન નથી.) પદ્મ

एवं पूर्वाप्याये तासां सर्षभावेन प्रमाणेन प्रमेयेन दुःखं दूरीकृतवान् । तद् दुःखमज्ञानवशेन,
तदैव दूरीकृतं भवति । अन्यथा भगवतैव दुःखं दत्तं स्यात् । अतो भगवता लभत्वा न गदमिति
न भगवान् दुःखे हेतुः, किन्त्वज्ञानमेव । अतो भगवद्वाक्यादज्ञाने मते वन्मूलकं दुःखमपि गदमि-
त्याह इत्यमिति ।

શ્રીશુક ઉવાચ-હૃત્યં ભગવતો ગોપ્યઃ શ્રુત્વા વાચઃ સુપેશલાઃ ।

जहृर्विरहजं तापं तदङ्गोपचिताश्रियः ॥ १ ॥

ભગવતો વાચઃ શ્રુત્વા વિરહજં તાપં ચક્રુઃ । ધર્માદેવાસાકં વિરહો જાત ઇતિ । નનુ
વચનમાત્રેણ કથમજ્ઞાનનિવૃત્તિઃ, તત્રાહ ભગવત ઇતિ । ગોપ્ય ઇતિ વિપરીતભાવતાનિવૃત્ત્યર્થમ્ ।

આ પ્રમાણે પાછલા અધ્યાયમાં ગોપીજનોનો ભગવાનમાં સર્વાત્મભાવ થવાથી ભગવાને પ્રમાણથી—
સાહે ॥ સત્યઃ થી આરંભીને સદ્ધઃ પ્રતિપાત્ર સાધુના સુધીનાં વચનોથી—, અને પ્રમેયથી—પોતાના
પ્રકટ સ્વરૂપથી—તેમનું દુઃખ દૂર થયું. ગોપીજનોનું આ દુઃખ એ અજ્ઞાનને લીધે થયું હોય તો તો તે
દુઃખ તે જ વખતે દૂર થઈ ગયો. એ તેમનું દુઃખ અજ્ઞાનને લીધે ન હોય તો ભગવાને જ તેમને દુઃખ
આપ્યું એમ થાય. તેથી ભગવાન્ ગોપીજનોનો ત્યાગ કરીને જવા રહ્યા નહિ; એટલે ગોપીજનોના દુઃખનું
કારણ ભગવાન્ નથી પણ તેમનું પોતાનું અજ્ઞાન જ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. તેથી ભગવાનનાં વાક્યોથી
ગોપીજનોનું અજ્ઞાન ત્યારે દૂર થયું ત્યારે તે અજ્ઞાનનું કાર્ય દુઃખ પણ દૂર થઈ ગયું એમ હૃદયમ્ એ
સ્લોકમાં શુકદેવેણ કહે છે. (ભગવાનનાં વચનો શરૂરૂપ હોવાથી ગોપીજનોમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે.
આ પ્રમાણે ભગવાનનાં વચનોથી ગોપીજનોનું અજ્ઞાન નાશ પામે છે અને તેથી વિરહરૂપી દુઃખ પણ
નાશ પામે છે, અને પછીથી તેમનો તાપ દૂર થાય છે.)

શુકદેવેણ કહે છે કે—

આ પ્રમાણે ભગવાનની અતિ મનોહર વાંણી સાંભળીને, ભગવાનના
અંગોના સ્પર્શથી જેમના મનોરથો પૂર્ણ થયા છે એવાં ગોપીજનોએ વિરહથી
ઉત્પન્ન થએલા તાપનો ત્યાગ કર્યો. ૧

ભગવાનનાં વચનો સાંભળીને ગોપીજનોએ વિરહથી ઉત્પન્ન થએલા તાપનો સ્થગ કર્યો. તેમને
જણાયું કે કેવળ બ્રમ્મથી જ અમને ભગવાનનો વિરહ થયો, (અને આ પ્રકારનું જ્ઞાન થતાં વાર જ ગોપી-
જનોનો તાપ નાશ પામ્યો. અહીં કોઈ શંકા કરે કે વિરહ એ મુંઝારસનો બીજો પ્રકાર હોવાથી ભગવદુપ
છે, એટલે તે બ્રમ્મથી ઉત્પન્ન થયો છે એમ શી રીતે કહી શકાય ? આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે.
વાહી જે કહે છે તે વાત કેટલેક અંશે સત્ય છે. જે વિરહ ભગવદ્ભક્ત છે તે તુરિ જાતનો જ છે, અને
તેનો કોઈ દિવસ નાશ પતો નથી; તે સ્વરૂપ છે. પણ ત્યાં ભક્તને એમ લાગે કે ભગવાન્ અમને છોડીને
જવા રહ્યા અને તેથી ભગવાન્ સાથે અમારો સંબંધ નથી; ત્યાં ભક્તના હૃદયમાં ભગવાનની સ્ફૂર્તિ,
અથવા તો ભગવાનનું રમણ, અથવા તો લીલાગી સ્ફૂર્તિ સંભવતી નથી, પણ ભગવાન કૃતાં છે એ પ્રકારની
બુદ્ધિ થતાં, ભગવાન્ પ્રકટ થએલા છે છતાં પણ તે ભક્ત સારી રીતે સુખ ભોગવી શકતો નથી; ત્યાં
ભક્તને ભગવાનનો જે વિરહ થાય છે તે તેના અજ્ઞાનને લીધે જ થાય છે, અને તે અજ્ઞાન અને વિરહનો
નશ ભગવાનનાં વચનોથી થાય છે. ગોપીજનોને ભગે ય પ્રકાશ્ય વિરહ હતા. તેમાં જે ભગવદ્ભક્ત
વિરહ હતો તે ભગવાન્ પ્રકટ થયા એટલે દૂર થઈ ગયો; અને જે અજ્ઞાનથી વિરહ હતો તે ભગવાનનાં
વાક્યોથી નાશ પ્રાપ્તો એમ સમજવું. આ પ્રમાણે ગોપીજનોનો બીજા પ્રકારનો વિરહ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન
થએલો હોવાથી વાસ્તવિક ન હતો, અને તેથી જ ભગવાને કહ્યું છે કે ‘તમારો વદન વિયોગ કોઈ દિવસ
મને થયો નથી’.)

અરે ! ભગવાનનાં કેવળ વચનોથી ગોપીજનોનું અજ્ઞાન કેવી રીતે નાશ પામ્યું ?—આ પ્રમાણે
એ શંકા કરવામાં આવે તો શુકદેવેણ કહે છે કે મગચતઃ, આ વચનો ભગવાનનાં છે. સ્લોકમાં જે ગોપ્યઃ

નતુ તા વાપ્તઃ કથં ન મનસિ સન્દેહ્યુત્પાદિતવતઃ, તગ્રાહ સુપેક્ષલા ઇતિ । અતિમનોહરા ઇતિ । મનસિ વિચિકિત્સાયામેવ સન્દેહઃ । શબ્દસ્થાનાવ્યાદેવ મનસિ સન્દેહો ન જાતઃ । બ્રહ્મો વિરહજં તાપં જહુઃ, નાસ્ત્રાકં વિરહો જાત ઇતિ જ્ઞાવત્સઃ । યથા સ્વપ્રાદુલ્લિપ્તઃ સ્વાત્તિષ્ઠં દુઃસં ન મન્યતે । તસ્ય મગવત્ અઙ્ગરૂપચિતા આશિષો યાસામ્ । મગવત્કાર્વવ્યતિરેકેભૈવ મગવદવચદૈરેવ સર્વમનો-રથાઃ પૂરિતાઃ ॥ ૧ ॥

एवं दुःखाभावसुखयोः प्रतिबन्धकं रूपेण वाचा च निवार्य स्वकर्मव्यमारभते तत्रारभतेति ।

પદ છે તે એમ સૂચવે છે કેમ ગોપીજનો નગરની સ્ત્રીઓ માફક ખોટા તર્ક કરનારી નથી, અરે । ભગવાનનાં તે વચનોએ ગોપીજનોના મનમાં સંદેહ કેમ ઉત્પન્ન ન કર્યો ? (ભગવાનનાં વચનો ગોપીજનોના અનુભવથી વિરુદ્ધ હતાં અને એ વચનો કહેનાર ભગવાન વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય હતા, એટલે સ્વાભાવિક રીતે સંદેહ થવો જ જોઈએ, તો પછી સંદેહ કેમ ઉત્પન્ન ન થયો ?)—આ પ્રમાણે એ શંકા થાય તો ક્યુદેવલ કહે છે કે સુપેક્ષલા, અર્થાત્ ભગવાનનાં વચનો અતિમનોહર છે. મનમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ જ્ઞાન થાય તો જ સંદેહ ઉત્પન્ન થાય. (આપણા અલ્પતા વિષયમાં તો ભગવાનના વચનોના પ્રભાવથી ગોપીજનોને હમણાં લાગ્યું કે ભગવાન પહેલાં આપણી પાસે જ હતા; એટલે ગોપીજનોનો અનુભવનો વિરોધ ઉત્પન્ન થતો નથી, તેથી ભગવાનનાં વચનોમાં સંદેહને સ્થાન નથી.) ભગવાનના શબ્દો મનોહર છે, અને તે સ્વભાવને લીધે જ ગોપીજનોના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થયો નહિ (કારણ કે ભગવાનના શબ્દોની મનોહરતાને લીધે ભગવાને ગોપીજનોનું જે પરોક્ષ ભજન કર્યું હતું તેનો અનુભવ ગોપીજનોના મનમાં થવા લાગ્યો.) તેથી ગોપીજનોએ ભગવાનના વિરુદ્ધથી ઉત્પન્ન થએલા તાપનો ત્યાગ કર્યો; અર્થાત્ તેમણે બાણ્યું કે અમને ભગવાનનો વિરુદ્ધ થયો નથી. જેમ સ્વપ્રમાંથી બગી જનાર માણસ સ્વપ્રમાં અનુભવેલા દુઃખને માનતો નથી તેમ ગોપીજનોએ ભગવાનથી થએલા વિરુદ્ધને માન્યો નહિ. ભગવાનનાં અંગેથી પૂર્ણ થયા છે મનોરથો જેમનાં એવાં ગોપીજનો છે. અર્થાત્ ભગવાને ગોપીજનોને સ્પર્શ વગેરે ન કર્યો તો પણ ભગવાનના અવયવોથી જ ગોપીજનોના બધા મનોરથો પૂર્ણ થયા. (ઓગણત્રીસમા અધ્યાયના પંદરમા શ્લોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે હાસ્યસંહિત લીલાયુક્ત દર્શનથી વિલાસ કરતી શુક્રદીપતે ભગવાને કામને ઉદ્દીપન કર્યો, અને ગોપીજનો પોતાના ખોળામાં પધરાવેલા ભગવાનના ચરણોના સંપર્કવાળા હસ્તોને લાઠ લકષ્મણાં હતાં. તેથી ભગવાનની શુક્રદીપ વગેરે, ચરણ અને હસ્ત એ અવયવોથી જ ગોપીજનોના બધા મનોરથો પૂર્ણ થયા. ઉપર અભાવેલા શ્લોકમાં આ બધાં વિશેષણો આપેલાં હોવાથી લખિયના રમણનું તે વિશેષણો દ્વારા—અવયવો દ્વારા—સૂચન કરીને જ ભગવાન વચની બોલ્યા છે, તેથી ભગવાનનાં અવયવો પણ વચનનું અંગ બને છે, એટલે અવયવોથી પૂરાતા મનોરથો વાણીથી જ પૂર્ણ થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી હવે પછીના શ્લોકની પ્રસ્તાવનામાં શ્રીમદ્દામ્રણ્ય આજ્ઞા કરશે કે ગોપીજનોના મુખમાં જે પ્રતિબન્ધ હતો તે ભગવાને વાણીથી દૂર કર્યો.) ૧

આ પ્રમાણે ગોપીજનોના દુઃખના અલાયમાં પ્રતિબન્ધ કરનારનું—દુઃખનું—ભગવાને સ્વરૂપવડે નિવારણ કરીને અને તેમના મુખમાં પ્રતિબન્ધ કરનારનું—અવયવોની દૃશ્યતાનું—વચનોવડે નિવારણ કરીને ભગવાન પોતાના કર્તવ્યનો આરંભ કરે છે એમ તત્ત્વારમ્ભ શ્લોકમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. (ઓગણત્રીસમા અધ્યાયના સર્વાંતાઃ ઉલ્લાદિ નવમા શ્લોકમાં તાપં જહુઃ—ગોપીજનોએ તાપનો ત્યાગ કર્યો—એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ત્રીસમા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં પણ તાપં જહુઃ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે તાપ એ પ્રકરણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. પ્રતિયોગી પદાર્થ અભાવનો પ્રતિબન્ધક છે; ધણતા તારીકે ઘટ એ ધટાભાવનો પ્રતિયોગી કહેવાય છે અને તેથી ધટાભાવનો તે પ્રતિબન્ધક થાય છે. તે પ્રમાણે દુઃખભાવનો પ્રતિબન્ધ કરનાર દુઃખ છે, અને તે દુઃખને સર્વાંતાઃ એ શ્લોકમાં તાપ કહેવામાં આવ્યું છે. આ તાપને ભગવાને પોતાના સ્વરૂપવડે દૂર કર્યો એમ સર્વાંતાઃ એ શ્લોકમાં કહેવામાં આવેલું છે, અને તેથી જ તે શ્લોકનાં મુખ્યોપનિષદમાં શ્રીમદ્દામ્રણ્ય આજ્ઞા કરે છે કે ગોપીજનોનું

નમ્ । તથા દીક્ષુરતત્ત્વદ્ ભક્તિરંતરવદ્ધા કામરસોડ્યુત્પયતે । ગોપિકાનાં રસયોગ્યતામાદ્ અનુવર્તેતિ ।
જનુમતં યાતામ્ । તાસામપિ રસોત્પાદનમાવશ્યકમિતિ । ચાદ્યો ગગવતોઽમિત્રેતસ્તાદદા પયેતિ ચ ।
નન્વયં રસઃ અલૌકિકઃ, ન લૌકિકેષૂત્પયતે, જતો વ્યર્થ આરમ્ભઃ । ન હિ સિલ્પતાસમૂહાત્ પેટમુ-
ત્પયત इति चेत्, તત્રાદ સ્ત્રીરસૌરિતિ । સ્વમાયતઃ સ્ત્રિયસ્ત્રિવિપાઃ હોખભેદેન । તત્રાપિ માનુષીપુ-
જાતિભેદાશ્ચત્વારઃ, પશ્ચિન્નાદયઃ । વાસનાભેદાશ્ચતુર્દશ, બ્રહ્મપદ્મતાદયઃ । સર્વાસંવેદા રસભૂતાઃ ।
સ્વાસાધારણધર્મૈસ્તાદર્મપ્રકાશિકાઃ । જતઃ સર્વમાત્રેન રસોત્પત્તિયોગ્યતા । તૈરન્વિત इति । સ્વયં
માયકમણિઃ, સપોગ્યા યતે મળય इति । પદ્મરસત્વાય ચ મેલનમ્ । બનેન રસપ્રકટનાર્થ ક્ષુલ્કદા-

બધાંને એક કરીને લોગ કરે છે. (જેમ બહુ ચેરડીઓમાંથી રસ નીકળ્યો હોય તો પણ તે ચેરડીના રસ તરીકે એક જ રસ કહેવાય છે, જેમ ભક્તિરૂપી અધરસુધારસ અનેક સ્વામિનીઓના મુખારવિન્દોમાંથી નીકળે છે છતાં પણ સુધારસ તરીકે તે એક જ હોય છે—અને આ કારણથી જ ભક્તઃ પ્રવિષ્ઠો મગધાન્ એ કારિકામાં એકવચન જ વાપરવામાં આવેલું છે—, તેમ કામરસ પણ જો કે બધાં ગોપીજનોમાંથી નીકળેલો છે છતાં પણ કામરસ તરીકે તે એક જ છે.)

ગોપીજનો રસને માટે યોગ્ય છે એ દર્શાવવાને માટે શુક્રદેવજી કહે છે કે જનુમતૈઃ—ભગવાનને અનુસરતું મત છે જેમનું એવાં ગોપીજનો; તેથી તેમણે પણ રસ પ્રકટ કરવો જોઈએ. (જેમ ભગવાનને રમણ કરવાની ઉત્કૃષ્ઠા ધ્યાથી રસ પ્રકટ કરવાની જરૂર પડી તેમ આ ગોપીજનોને પણ રમણ કરવાની ધણી વીમ્બ ઇચ્છા હોવાથી રસ ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર રહે છે. અથવા તો આવાં અનુમત ગોપીજનો ઉપર ભગવાનની પરમ કૃપા હોવાથી ભગવાને રસ પ્રકટ કરવો જ જોઈએ.) (જનુમત શબ્દનો ખીલે અર્થ આપતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા કરે છે કે) જે પ્રકારનો રસ ભગવાનને ગમે છે તે પ્રકારનો જ રસ ગોપીજનોને પણ ગમે છે (અને તેથી ગોપીજનો ભગવાનને જે રસ અનુકૂલ થઈ પડે તે જ રસ પ્રકટ કરે છે.)

શંકાઃ—અરે ! આ રસ અલૌકિક છે, અને તે લૌકિક અવયવોમાં રહેતો નથી, તેથી આ બધો આરંભ બ્યર્થ છે; રેડીના ફગલામાંથી કાંઈ તેલ નીકળવાનું નથી. (પાદવ્યાસૈઃ એ આક્રમ પ્રલોભમાં જણાવેલા પ્રકારે બધા અવયવોમાંથી રસ બહાર કાઢવાને માટે સસનો આરંભ થાય છે, તેથી ગોપીજનોનો આરંભ અલૌકિક હોવા છતાં તેમનાં અવયવો તો લૌકિક છે; નહિ તો ભુદા ભુદા અવયવોને ઉદેશીને કરવામાં આવતો પશિની વગેરે વ્યવહાર આ ગોપીજનોને વિષે થાય નહિ. કામશાસ્ત્રમાં પણ પશિની વગેરે શબ્દોનું જ્ઞાન આપવાને માટે લૌકિક અવયવોને ઉદેશીને જ પશિની વગેરે શંકાઓનું લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. તેથી આ અલૌકિક રસ લૌકિક અવયવોમાં રહેતો નથી.)

સમાધાનઃ—ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરતાં શુક્રદેવજી કહે છે કે સ્ત્રીરસૈઃ સ્વર્ગ, મુશ્મ અને પાતાલ એ ત્રણ લોકના હોદ્દાથી સ્વભાવથી સ્ત્રીઓ ત્રણ પ્રકારની છે; તેમાં પણ મનુષ્યલોકની સ્ત્રીઓના પશિની વગેરે ચાર ભતિસેદો છે, અને અથવા સ્વભાવજ્ઞાના વગેરે ચૌદ વાસનાસેદો છે. આ બધી જ સ્ત્રીઓમાં આ ગોપીજનો સ્વરૂપ છે; અર્થાત્ આ ગોપીજનો પોતાના પશિની વગેરે અસાધારણ ધર્મોથી તે તે ધર્મને પ્રકટ કરે છે. તેથી ગોપીજનો સર્વભાવથી રસની ઉત્પત્તિને માટે યોગ્ય છે. (ગોપીજનોના પશિની વગેરે અસાધારણ ધર્મોમાંથી જરાક પણ ધર્મ જો લૌકિક સ્ત્રીઓના લૌકિક અંગોમાં મૂકવામાં આવે તો તે અંગોમાં પણ તે ધર્મ પશિની વગેરેનો ધર્મ પ્રકટ કરે છે. અથવા કાંઈ પશિની વગેરે ધર્મ લૌકિક સ્ત્રીઓનો ધર્મ યતો નથી, પરંતુ તે તો આ ગોપીજનોના અવયવોનો જ ધર્મ રહે છે. જેમ શ્રી, પુષ્ટિ વગેરેનો જરાક પણ ભાગ લૌકિક પદ્યથોગ્ય સ્થાપન કરવામાં આવે અને તેથી તે લૌકિક પદ્યથો શ્રી, પુષ્ટિ વગેરે ધર્મોવાળા છે એમ કહેવામાં આવે છે, વાસ્તવિક રીતે તો શ્રી, પુષ્ટિ વગેરે લૌકિક પદ્યથોની શક્તિઓ નથી, પણ ભગવાનની જ શક્તિઓ છે; તેમ પશિની વગેરે ધર્મો ગોપીજનોના જ છે, લૌકિક સ્ત્રીઓના નથી.)

સિકા ભગવતે દત્તા રિતિ ચતુર્થે તદપિ સમર્થિતમ્ । નન્વેતે જીવાઃ, ભગવાનનન્દમયઃ, કર્મ વૈપન્વા-
દ્રસોત્પત્તિરિતિ ચેત્, તજ્ઞઃ પ્રીતૈરિતિ । સા બપિ ભગવત્સદૃશ્યો જાવાઃ, સર્વતઃ પ્રીતા રિતિ । તાસા-
મભિનિવેશકારમાહ અન્યોન્યાવદ્વાહુમિરિતિ । સાઃ પરસ્પરમ્ જા સમન્તાદુભયતઃ બહૌ વાહુ
યાસામ્ । ન તુ ભગવતા સાહ ॥ ૨ ॥

ભગવાન્ પુનઃ હસ્તમણ્ડલદ્વદ્ધિઃસિવો યયા સમ્વપ્યતે, તથા સન્નિવેશમાહ રાસોત્સવઃ
સમ્પ્રવૃત્ત રિતિ ।

રાસોત્સવઃ સમ્પ્રવૃત્તો ગોપીમણ્ડલમણ્ડિતઃ ।

યોગેશ્વરેણ કૃષ્ણેન તાસાં મધ્યે દ્વયોર્દ્વયોઃ ।

પ્રથિષ્ટેન ગૃહીતાનાં કણ્ઠે સ્થનિકટં સ્ત્રિયઃ ॥ ૩ ॥

યં મન્યેરન્, નમસ્તાવદ્વિમાનશતસકુલમ્ ।

દિવૌકસાં સધારાણામૌત્સુક્યાપહતાત્મનામ્ ॥ ૪ ॥

આવા પ્રકારનાં—૨૪ જેમાં—ગોપીજનોથી વિટળાયલા ભગવાન્ છે. ભગવાન્ પોતે નાથકમણ્ણિ છે, અને આ બધાં ગોપીજનો ભગવાનને યોગ્ય મણિઓ છે. (જેમ કંકણો વગેરે આભરણોમાં રહેલાં રત્નો ચક્રચક્રટટ્ટપી પોતાના અસાધારણ ધર્મોથી કંકણો વગેરે આભૂષણોમાં પણ પોતાનો ચક્રચક્રટ પ્રકટ કરે છે, તેમ સ્ત્રીઓના રત્નરૂપી આ ગોપીજનો પણ ભગવાનમાં પોતાના અસાધારણ ધર્મો પ્રકટ કરે છે.) એક રસને માટે ભગવાન્ અને ગોપીજનો એક બીજાની સાથે મળ્યાં છે. આ પ્રમાણે ન્વારે કીક્રમે માટે—અર્થાત્ કામને માટે—ભગવાન્ ગોપીજનોની સાથે મળ્યા છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું તે ઉપરથી ‘રસ પ્રકટ કરવાને માટે શુદ્ધકલસિકાઓ કાઢે ભગવાનને આપી’ એમ જે પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે તેનું પણ સમર્થન થઈ ગયું.

સંકાઃ—અરે! આ ગોપીજનો તો છુપ છે, ન્વારે ભગવાન્ આનન્દમય છે, તેથી તે ને વચ્ચે સ્વરૂપાપદ્મ ન હોવાથી રસની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ શકે ?

સમાધાના—ઉપરની સંકાનું સમાધાન કરતાં શુદ્ધદેવણ કહે છે કે પ્રીતૈઃ. તે ગોપીજનો પણ ભગવાનના જેવા જ થએલાં હતાં; (અર્થાત્ પ્રેમ એ આનન્દનો ધર્મ હોવાથી ગોપીજનો આનન્દરૂપ—ભગવદ્રૂપ—બધાં); એટલે બધી રીતે તે પ્રસન્ન થએલાં હતાં.

ગોપીજનોની આસક્તિ કેવા પ્રકારની હતી તે દર્શાવતાં શુદ્ધદેવણ કહે છે કે અન્યોન્યાવદ્-વાહુમિઃ. ગોપીજનોએ પરસ્પર સંપૂર્ણ રીતે બન્ને બાજુએ હાથ લાટ્યા હતા, ભગવાનની સાથે હાથ લાટ્યો ન હતો. ૨

ભગવાન્ તો ગોપીજનોના હસ્તમંડલની બહાર ઉભા રહ્યાં જે પ્રકારે તેમના સંબંધમાં આવે તે પ્રકારે ઉભા એમ રાસોત્સવઃ સમ્પ્રવૃત્તઃ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં (ગૃહીતાનાં કણ્ઠે એ ભાગ સુધીમાં) શુદ્ધદેવણ કહે છે.

ગોપીજનોના મંહજોથી શોભા પામતો રાસોત્સવ યોગેશ્વર કૃષ્ણે શરૂ કર્યો; જે જે ગોપીજનો વચ્ચે યોગેશ્વર કૃષ્ણે પ્રવેશ કર્યો, ગણામાંથી તેમને પકડ્યાં, અને ગોપીજનોએ ભગવાન્ પોતાની પાસે જ જ એમ માન્યું. તે સમયે પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે આવેલા અને જેમની શુદ્ધિ હિતુકતાથી હરાઈ ગઈ હતી એવા દેવોનાં સંકટો વિમાનોથી આકાશ ભરાઈ ગયું હતું. ૩-૪

સર્વેપામેય ગુણભાવાત્ રસપ્રાપ્તાન્યાત્ રસોત્તસવ પથ સમ્યક્ પ્રવૃત્તઃ । ઉત્તસવો નામ મનાતઃ સર્વવિસારક આદ્યઃ । ઉત્તસવત્સમ્પાદનાય સજાતીયાનેકરસોત્પાદનાય વિશેષમાદ્ ગોપીમણ્ડલ-મણ્ડિત इति । ગોપીનાં મણ્ડલૈરનેકવિધૈર્મણ્ડિતઃ । ઉત્તસવોઽપ્યનેકવિધૈર્દાદ્યાદિમણ્ડલૈર્મણ્ડિતો ભવતિ । યન્નાપિ તુલ્યસભાવા રસાર્યમેકીકૃતાઃ પૃથક્મણ્ડલભાજઃ । તૈરપિ મણ્ડિતઃ । પોષકાશ્ચ રસાસ્તત્ ઉત્પાદિતા इति ઉત્તરોત્તરમણ્ડલૈઃ પૂર્વપૂર્વરસા પોષ્યત્ इति નાયં રસોન્યથ્ મયિતુમર્હતિ । સમ્યક્પ્રવૃત્તિર્નિરન્તરમાવિર્ભાવઃ । તત્ કાલકર્મસભાવાતાં પ્રતિષ્ઠાપ્તવાદનેકત્ર જાયમાનો રસઃ કથમેકીભવતિ, તત્રાહ યોગેશ્વરેણેતિ । ॥ હિ સર્વોપાયવિત્ । સર્વવસ્તુષુ વિદ્યામાનં મગવદૈશ્વર્યોરિકં યોગ एवોદ્ઘાટ્યતીતિ સાધનેષુ યોગઃ પ્રપાતમ્ । સત્રૈશ્વર્યે સર્વત્રૈવ સૂલભૂતો રસ ઉત્પાદયિતું શક્યત્ इति સિદ્ધમેવ । કિન્ન । કૃષ્ણોઽપમિતિ । સ્વચમેષ સદાનન્દઃ । ઉદ્ભવોઽગ્નિઃ સર્વત્રૈવાગ્નિ ક્લીનં જન-યિતું શક્નોતિ । વત્સ મગવત્તાસુ સન્નિવૈજ્ઞાનકારમાહ તાસાં મધ્યે દ્વયોદ્વયોરિતિ । મણ્ડલીકૃતા યાવત્તો ગોપ્યઃ તાસાં દ્વયં દ્વયં ભિન્નતયા ભાવમીકમ્ । દ્વિત્વદ્વયસ્ય તૈકાચિકરણતા ભાવ્યા । બતો

રાસલીલામાં બધી જ વસ્તુઓ—કામલીલામાં આવતી એટલું ઇલાહિ વસ્તુઓ—મુખ્ય ન હોવાથી અને તેમાં રસ મુખ્ય હોવાથી રાસોત્સવનો જ સારી રીતે અરંગ થયો. ઉત્સવ એટલે બધી વસ્તુઓને બૂલાવે એવો મનનો આનન્દ. ઉત્સવ સિદ્ધ કરવાને માટે—રાસથી ઉત્પન્ન થતો આનન્દ ખીન્ન બધા પક્ષથી બૂલાવી દે તેટલા માટે—એક જ બતનો અનેક રસ ઉત્પન્ન કરવાને માટે જે વિશિષ્ટ પ્રકાર હતો તે દર્શાવતાં શુકદેવેલ કહે છે કે ગોપીમણ્ડલમણ્ડિતઃ, ગોપીજનોનાં અનેક પ્રકારનાં મંડળોથી શીલા પામતો રાસોત્સવ. ઉત્સવ પશુ અનેક પ્રકારનાં વ્રાજાણુ વગેરેનાં મંડળોથી શીલા પામે છે. અહીં રસમાં પણ સરખા સ્વભાવવાળાં ગોપીજનોને રસને માટે એકાં કરવામાં આવ્યાં હતાં અને તેમને તુલ્ય તુલ્ય મંડળો બનાવ્યાં; આ મંડળોથી પણ રાસોત્સવ શીલતો હતો. રાસોત્સવને પોષણ આપનારા રસો પણ રાસોત્સવમાંથી જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યા હતા, એટલે ઉત્તરોત્તર શ્રાવણમાં મંડળોથી પૂર્વ પૂર્વ શ્રાવ-વાળા રસનું પોષણ થાય છે, તેથી આ રસ બીજે કોઈ રથે હોઈ શકતો નથી. રાસોત્સવની સારી પ્રવૃત્તિ એટલે નિરન્તર આવિર્ભાવ.

અરે ! કાળ, કર્મ અને સ્વભાવ એ ત્રણ પ્રતિબન્ધ કરનારાં હોવાથી અનેક રથે ઉત્પન્ન થતો રસ કેવી રીતે એક થઈ શકે ? આ સંકટનું સમાધાન કરતાં શુકદેવેલ કહે છે કે યોગેશ્વરેણ. યોગેશ્વર ભગ-વાન્ તો અરેખર બધા ઉપાયો બાણુનારા છે. બધી વસ્તુઓમાં રહેલા લગવાનના જૈશ્વર્ય વગેરે ધર્મોને દ્રક્ષા યોગ જ પ્રકટ કરે છે, એટલે બધાં સાધનોમાં યોગ મુખ્ય છે. યોગમાં પણ બધા ધર્મમાં રહેતો મૂળ રસ જૈશ્વર્યમાં ઉત્પન્ન કરી શકાય છે એ જાત તો સિદ્ધ જ છે. વળી, આ—યોગેશ્વર ભગવાન્—તો કૃષ્ણ છે, પોતે જ સદાનન્દ છે. પ્રકટેલી અગ્નિ સર્વ રથે શુભ રહેલા અગ્નિને ઉત્પન્ન કરી શકે છે. (તત્ત-સ્તુતં વાલકમ્ એ પ્રતીકમાં વર્ણન કરવામાં આવેલાં કાળ, કર્મ અને સ્વભાવ એ ત્રણે લગવદૃપ છે, પ્રાકૃત કાળ, કર્મ અને સ્વભાવ ત્યાં નથી એમ તો પહેલાં જ કહેવામાં આવેલું છે. વળી, અગ્નિનું જે દાહન ઉપર આપવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ કે તાસમાચિકરમૂલ્ શૌરિ એ બીજા પ્રલોકનાં મુખોચિનીજના આરંભમાં જ હોવામાં આવ્યું છે કે ગોપીજનોની મધ્યમાં પણ ભગવાન્ ‘કૃષ્ણ જ થયા’, અને આ પ્રભાવે હોવાનું સ્પષ્ટ એ કે ભગવાને ગોપીજનોની અંદર પોતાનો આનન્દ સ્થાપ્યો.)

ભગવાન્ ગોપીજનોની મધ્યમાં કેવી રીતે ઉભા રહ્યા તે દર્શાવતાં શુકદેવેલ કહે છે કે તાસાં મધ્યે દ્વયોદ્વયોઃ મંડળાકારે ઉભાં રહેલાં એટલાં ગોપીજનો હતાં તેમાંનાં બળે ગોપીજનોનું મૂલ શિત્ત છે એમ બાણુવું. બળે ગોપીજનોનાં બે યુગ્મોમાં એક ભગવાન્ છે એમ ન માનવું. (જે ગોપીજનોની ભાવના કરીને શ્રીકૃષ્ણની ભાવના કરવી, પછીથી ફરી બે ગોપીજનોની ભાવના કરીને શ્રીકૃષ્ણની ભાવના કરવી. આ પ્રભાવે ભાવના કરવાથી બધાં ગોપીજનોની એક બાણુએ ભગવાન્ ઉભા રહેલા હોય છે અને તેમની

મજ્જિમણ્ણ્યે યત્ર હસ્તદ્વયપ્રસ્થિત્વાત્ર મગવદ્દુરં યથા મવતિ તથા મગવાનુસ્થિતો જાતઃ । તથોદ્રતસો-
મયત્ર સમ્યગ્વમાહ દ્વયોદ્વયોર્મયે પ્રવિષ્ટેન મગવતા કળ્પે ગૃહીતાનામિતિ । હસ્તદ્વયેન પાર્શ્વસ્થિ-
તયોઃ કળ્પે પ્રહળમ્ । एवं बोदशगोपिकानामष्ट कृष्णा भवन्ति । अन्यथा रसाभासः स्यात् । कृष्ण-
द्वैविध्यप्रतीतेः । इममेवार्थमाह स्वनिकटं स्त्रियः यं मन्वेरत्रिति । स्वसैव निकटे, न त्वन्यासाम् ।
स्वसंमुखस्थितगोपिकाकण्ठालिङ्गितमगवदर्शनमपि मगवदिच्छया तासां न जायव इति । प्रयोजनार्थं
हि रूपकरणम् । उदर्भसङ्ख्यायैव प्रयोजनं भवतीति न समसङ्गता मृग्या । ‘यावतीर्गोपयोपि’ इत्यमे
समसङ्ख्यां मगवतो वक्ष्यति । यत्पुनः कैश्चिदुक्तं ‘अङ्गनामङ्गनामन्तरे माधवः’ इति, तत्रापि सवि-

સાથે ગોપીજન ક્રીડા કરે છે; બન્યારે ભગવાનની ડાળી બાજુએ એક ગોપીજન ઉભેલાં છે અને તેમની
સાથે ભગવાન ક્રીડા કરે છે, જમણી બાજુએ પણ એક ગોપીજન ઉભેલાં છે અને તેમની સાથે ભગવાન
ક્રીડા કરે છે. આ પ્રમાણે ભગવાનનું એક સ્વરૂપ બે ગોપીજનો સાથે ક્રીડા કરે છે. બે ગોપીજનોના યુથમાં
ભગવાનનું એક સ્વરૂપ હોય છે; બીજાં બે ગોપીજનોના યુથમાં ભગવાનનું બીજું સ્વરૂપ હોય છે. તેથી
એક ગોપીજનની ડાળી બાજુએ અને બીજાં ગોપીજનની જમણી બાજુએ ભગવાન ઉભા રહેલા છે.
શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા કરે છે કે બપોળે ગોપીજનોનાં યુધો વિતા વિતા છે એમ ભાવના કરવી. આ ઉપરથી
સ્પષ્ટ જણાય છે કે જપ વગેરે કરતી વખતે હૃદયેમાં જ આ પ્રકારના સ્વરૂપનું સ્મરણ કરવું.)

તેથી ગોપીજનોના મંડળમાં બધાં બે હાથ એકએલા રહે છે ત્યાં ભગવાનનું ઉદર—પેટ—આપે
તેવી રીતે ભગવાન ઉભા થયા. આ પ્રકારે પ્રકટ થએલા ભગવાનનો બન્ને બાજુએ સંબંધ થયો એમ દર્શા-
વતાં શુકદેવજી કહે છે કે બપોળે ગોપીજનોની વચમાં ઘણસ યદને ભગવાને ગોપીજનોને કંઠમાં પકડ્યાં;
અર્થાત્ ભગવાને પોતાના બે હાથ વતી પાસે ઉભેલાં બે ગોપીજનોને ગળામાંથી પકડ્યાં. આ પ્રમાણે સોળ
ગોપિકાઓની વચમાં આઠ કૃષ્ણ પ્રકટ થયા. આ પ્રમાણે બે ન માનીએ, અને એમ માનીએ કે સોળ
ગોપીજનોના મંડળમાં સોળ કૃષ્ણ છે અથવા ચાર કૃષ્ણ છે, તો રસભાસ યદ્ભય, કારણ કે કૃષ્ણ બે
પ્રકારના જણાય. (બન્યારે સોળ કૃષ્ણ હોય તો એક જ ગોપીજનની બે બાજુએ ભગવાન પ્રકટ થાય, અને
ભગવાનનાં બે સ્વરૂપોની સાથે એક ગોપીજનનો સંબંધ થતાં રસભાસ થાય. આ પ્રમાણે સોળ ગોપી-
જનોના મંડળમાં સોળ કૃષ્ણ બે પક્ષનું મંડળ કરવામાં આવ્યું. હવે સોળ ગોપીજનોના મંડળમાં ચાર
કૃષ્ણ પ્રકટ થયા એ બીજાં પક્ષનું મંડળ કરવામાં આવ્યું છે.) આ જ અર્થ—સોળ ગોપીજનોના મંડળમાં
આઠ કૃષ્ણ પ્રકટ થયા એ અર્થ—શુકદેવજી સ્વનિકટં સ્ત્રિયઃ યં મન્વેરત્ર એ શબ્દોમાં કહે છે. બધાં
ગોપીજનોએ ભગવાન પોતાની પાસે જ છે, બીજાની પાસે નથી, એમ માન્યું. (બે સોળ ગોપીજનોના
મંડળમાં ચાર કૃષ્ણ પ્રકટ થયા તો સોળ ગોપીજનોમાંથી આઠ ગોપીજનોને ભગવાનની સાથે સંબંધ થાય
નહિ, અને તેથી મૂળ શ્લોકમાં બે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ગોપીજનોએ—બપોળે ગોપીજનોનાં
દરેક યુધે—એમ માન્યું કે ભગવાન જમણી પાસે છે, બીજાની પાસે નથી, તે માને વિરોધ આવે છે.
માટે મૂળ શ્લોકની સાથેનો વિરોધ દૂર કરવાને માટે આપણે અવશ્ય માનવું જોઈએ કે સોળ ગોપી-
જનોના મંડળમાં આઠ કૃષ્ણ પ્રકટ થયા છે એ પણ યોગ્ય છે.) (સોળ ગોપીજનોનું એક મંડળ હોય છે.
એવાં અનેક મંડળો છે. તેમાં સોળ ગોપીજનો ભગવાનની કળારૂપ છે. આ સોળ કળારૂપી ગોપીજનો
સાથે શ્રીનૃસાવનચન્દ્ર ભગવાન પ્રકટ થયા છે. આ કારણથી જ સોળ જ ગોપીજનોની ગણના કરવામાં
આવી છે, અને તેટલાં જ ગોપીજનોનું એક મંડળ થાય છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. દશમસ્કન્ધના
તામ્ર પ્રકરણમાં અગ્નીઆરમા અધ્યાયમાં વૃન્સવન જ્યાંને પ્રસંગે ગોપવૃદ્ધઃ ઇત્યાદિ દશમા શ્લોકથી
માંડીને તે રામમાધવયોર્નૃપ એ પશ્ચીમયા શ્લોક સુધીના સોળ શ્લોકોની સોળ સંખ્યા સૂચવે છે કે
સોળ કળારૂપી પૂર્ણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વૃન્સવનના ચન્દ્ર તરીકે સોલી રહ્યા છે. અહીં કળપકરણમાં બે કહે-
વામાં આવ્યું છે સોળ ગોપીજનોનું એક મંડળ થાય છે તે ઉપર જણાવેલી વૃન્સવનચન્દ્રની ભાવનાને
વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.)

સર્ગઃ પાઠો હોયઃ । દ્વિવચને યદુવચનપ્રયોગઃ । જન્યદેવ યા તન્મજ્જલં, ન માગયતોક્તમ્ । મધ્યે વેણુનાદસ્તોક્ત્યાત્ । અત્ર સુ રસાર્થે નૃત્યમિતિ । ગાનાર્થમપેક્ષાયामપિ દેવૈરેવ તસિદ્ધિઃ । ‘મધ્યે મળીનાં દેનાના’મિત્યત્ર તુ દર્શનાર્થસુક્ત્યાદ્ મોપિકાનાં વેવાનાં ચ દર્શનં તયૈવેતિ નાનુપપન્નં કિંચિત્ ।

પોતાની સામે ઉભેલાં બીજાં ગોપીજનોના ગળે વળેલા ભગવાનનાં દર્શન પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી ગોપીજનોને થયાં નહિ. અમુક પ્રયોજનને માટે ભગવાન પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે. આ પ્રયોજન અડધી સંખ્યાથી—આઠથી—જ સિદ્ધ થઈ જાય છે એટલે સોળ ગોપીજનોના એટલી કૃષ્ણની સોળ સંખ્યાની અહીં જરૂર રહેતી નથી. ચાવતીગોપયોપિતા (લાગ. ૧૦. ૩૦. ૨૦), એટલાં ગોપીજનો તેટલાં ભગવાનનાં સ્વરૂપ, એ પ્રમાણે આગળ ગોપીજનોના એટલી જ ભગવાનના સ્વરૂપોની સંખ્યા શુદ્ધેવળ કહેશે.

(હાલે, અહીં ભગવાનના સ્વરૂપની આઠ સંખ્યા હોય પરંતુ સકલોને જે પ્રત્યક્ષ થાય છે તે પ્રમાણ હોવાથી અને ખિલ્વમંજુને ગોપીજનોના એટલાં જ ભગવાનનાં સ્વરૂપોનું દર્શન થવાથી સોળ ગોપીજનોના મંજુમાં ભગવાનનાં આઠ જ સ્વરૂપ હોય છે એમ નિશ્ચયથી રી રીતે કહી શકાય? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શ્રીમદ્માત્રુલ આજ્ઞા કરે કે) કેટલાક જે કહે છે કે ભજ્જનામજ્જનામન્તરે માથવા—દરેક ગોપીજનની પછી કૃષ્ણ છે—તેમાં પણ વિચારવાનો પાઠ ભણવો. (કારણ કે સમય જતાં મૂળ પાઠમાં દેરૂપ થએલો લાગે છે, અર્થાત્ ભજ્જના મજ્જના મન્તરે માથવા એમ ખરો પાઠ હોવો જોઈએ. અહીં ભજ્જના એ જે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે મહત્ત્વ દર્શાવવાને માટે છે, ખરી રીતે તે દ્વિવચનના અર્થમાં છે. એટલે તેનો અર્થ એ થાય કે બધાં ગોપીજનોની વચમાં કૃષ્ણ છે.) દ્વિવચનને બદલે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે, અથવા તો સ્ત્રીકનો પ્રવક્ત્રિ પાઠ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારીએ તો ગોપીજનોનું અને ભગવાનનું તે સસમંજસ લાડું જ છે, લાગવતમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે તે નહિ, કારણ કે વચમાં વેલુનાદનું વર્ણન છે. અહીં તો—ભગવાનના સસમંજસમાં તો—રસને માટે નૃત્ય છે એટલે વેલુનાદનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું નથી. ગાનને માટે વેલુનાદની એ જરૂર પડે તો પણ દેવો જ ગાન શિદ્ધ કરશે, એટલે વેલુનાદની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

(આ અધ્યાયના વીસમા સ્ત્રીકમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે એટલાં ગોપીજનો તેટલાં જ ભગવાનનાં સ્વરૂપો, અર્થાત્ ગોપીજનોના એટલી જ ભગવાનનાં સ્વરૂપોની સંખ્યા છે. વળી સાતમા સ્ત્રીકમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે ‘એમ સુવર્ણના મણિઓની વચમાં મોટો મરકતમણિ રીએ છે તેમ ગોપીજનોની વચમાં ભગવાન રીએલા હતા’. અર્થાત્ બહુ ગોપીજનોની વચમાં ભગવાનનું એક જ સ્વરૂપ નૃત્ય કદે છે. પહેલાં જે કહેવામાં આવ્યું છે કે બધાં ગોપીજનો વચ્ચે ભગવાનનું એક સ્વરૂપ છે તેનાથી ઉપર નજીવેલી બાબત વિરુદ્ધ છે; તો તે વિરોધ કેવી રીતે દૂર થઈ શકે? આનું સમાધાન કરતાં શ્રીમદ્માત્રુલ આજ્ઞા કરે છે કે) મધ્યે ગળીનાં દેનાનામ્ એ સાતમા સ્ત્રીકમાં જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે દર્શનને માટે આપવામાં આવેલું છે. દેવોએ અને ગન્ધર્વોએ ગોપીજનોને તે પ્રકારે જ જોયાં એટલે તેમાં કાંઈ અપરિત નથી. (જેમ અહીં પણ ભગવદ્દિશ્વરને લીધે જામે ઉભેલાં ગોપીજનને કંઈ વળેલા ભગવાનનાં દર્શન થતાં નથી, તેમ ચાવતીગોપયોપિતાઃ એ વીસમા સ્ત્રીકમાં દેવોને ગોપીજનોના એટલાં જ ભગવાનનાં સ્વરૂપોનાં દર્શન થયાં; તેથી દર્શન આ સ્ત્રીકમાં વર્ણવેલા સમકીર્ણમાં પણ તેટલી જ—ગોપીજનોના એટલી જ—ભગવાનના સ્વરૂપોની સંખ્યા જોઈએ એમ સિદ્ધ થતું નથી. પહેલાં જે પ્રકારે ભગવાને ગોપીજનોના મંજુમાં રૂપ પાલ્લ કરીને પ્રવેશ કર્યો તે પ્રમાણે શુદ્ધેવળએ આ સ્ત્રીકમાં

અર્થે રસાર્થ સર્વસામપ્રયાસુકાર્યાં સ રસઃ પ્રાદુર્ભૂતઃ સર્વેષાં ભવિષ્યતીતિ દેવાદયઃ સર્વે જલૌકિકજ્ઞાન-
યુજા દર્શનાર્થમાગતા इत्याह, નમસ્તાવદિતિ । તાવન્નમો વિમાનશતસદ્ગુણમાસીત । મળ્લને હિ
નૃત્યં રસજનકમ્ । અન્યથોપરિ વૈચિત્ર્યં ન સ્યાત્ । તદર્થમપિ વિમાનશતેન સદ્ગુણમ્ । યથા રસોત્પા-
દનાર્થ સ્ત્રિયઃ પુરુષાશ્ચ સમ્બદ્ધાઃ નાનાવન્ધયુક્તાઃ ત્રિવે સ્થાપ્યન્તે તદર્થ મગવતા તે ચિત્રપ્રાયાઃ
સ્થાપિતાઃ । જત ઘણે 'ઔત્સુક્યાપહૃતાત્મનામ્' इति વદ્યતિ । સલીલાર્થ સર્વ તથા પ્રેરયતીતિ ન
ઔત્સુક્યેનાન્યથાસિદ્ધિઃ । ઘાસાં રસપ્રદહનાર્થમાગમનમ્, મગવદિચ્છા તુ ચિત્રાર્થમ્ । વિમાનસ્થિતાવ
તત્સમ્બન્ધિનો ષર્ણયતિ દિવૌકસામિતિ । સર્વે પવ સ્થાનં યેષામ્ । સદારાણામિતિ તેષાં માવાન્તર-
ચ્યુતાસાર્થમ્ । જ્ઞાનામુપસર્જનત્વં તાસાં ગાથાર્થમ્ । સ્ર્વસ્થિતા રસામિદ્ધા રસયોગ્યાશ્ચ મવન્તીતિ ।
નવીચરલીલા ન દ્રષ્યન્તેતિ કથં તેષાં દર્શનાર્થ પ્રવૃત્તિઃ, ત્રણાહ ઔત્સુક્યાપહૃતાત્મનામિતિ । ઔત્સુ-
ક્યેન વિચારરહિતલીલાક્ષિપ્તમનસા અપહૃત આત્મા સ્વરૂપં શુદ્ધિર્ણા વેપમ્ । જતઃ સ્વધર્માવેવ
પ્રવૃત્તાઃ, ન હુ મગવદ્ધર્મં વિચારિતવન્તઃ ॥ ૪ ॥

મણિઓની વચમાં મોટો મરકતમણિ રોલે છે તેમ ગોપીજનોની વચમાં ભગવાન્ શીલે છે. દેવોએ તો
મારે બાળુ ઉભાં રહેલાં ગોપીજનોનાં જ દર્શન કર્યો, પણ તેમની કોઈ પણ અંતરંગ લીલાનાં દર્શન કર્યો
નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.)

આ પ્રમાણે રસ પ્રકટ કરવાને માટે સર્વ સામગ્રી વર્ણવવામાં આવી. આ બધી સામગ્રી તૈયાર
થતાં તે અલૌકિક રસ ગદ્યાંયને (પોતાના અધિકાર પ્રમાણે) પ્રકટ થશે તેથી અલૌકિક જ્ઞાનવાળા દેવો
વગેરે સર્વે ભગવાનનાં દર્શન કરવાને માટે આવ્યા એમ શુકદેવજી નમસ્તાવજી એ શબ્દોમાં કહે છે. તે
સમયે આકાશ સેકડી વિમાનોથી ભરાર્થ ગયું. મંદપમાં નૃત્ય કરવામાં આવે તો તે ખરેખર રસ ઉત્પન્ન
કરે છે. જો આકાશ વિમાનોથી ભરાર્થ ગયેલું ન હોત તો ઉપર વિચિત્રતા નહીત નહિ. તેથી વિચિત્રતા
સિદ્ધ કરવાને માટે પણ (દેવોએ આવીને) આકાશને સેકડે વિમાનોથી ભરી દીધું. જેમ રસ ઉત્પન્ન
કરવાને માટે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો અનેક પ્રકારના બન્ધ સાથે ચિત્રમાં ભેડાયેલાં થીતરવામાં આવે તેમ
રસલીલામાં પણ રસ પ્રકટ કરવાને માટે ભગવાને દેવોને ભગભગ ચિત્રના જેવા બનાવી દીધા. આ જ
કારણથી શુકદેવજી આગળ કહેશે કે ઔત્સુક્યાપહૃતાત્મનામ્. (અરે ! ઉત્સુકતાથી તો ભગવાનનાં
દર્શન થાય છે, તો પછી તેનાથી—ઉત્સુકતાથી—દેવોના આત્મા શી રીતે હરાર્થ ગયા ? આ શંકાનું સમ-
ધાન કરતાં શ્રીમદ્ભગવત્ આજ્ઞા કરે છે કે) ભગવાન્ પોતાની લીલાને માટે સર્વને તે તે પ્રકારે પ્રેરે છે,
જોઈએ દેવોની ઉત્સુકતાથી અન્યથા સિદ્ધિ નથી, અર્થાત્ દેવોમાં ઉત્સુકતા હતી છતાં પણ તેઓ દોડીને
ભગવાનની પાસે આવી શક્યા નહિ. દેવો તો ગોપીજનોના રચનું પ્રકલ્પ કરવાને માટે આવ્યા છે, પણ
ભગવાનની ઇચ્છા તો તેમને વિષ્ણુ જેવા બનાવી દેવાની છે.

હવે શુકદેવજી દિવૌકસામ્ એ પદવડે વિમાનોમાં બેઠેલાં ત્રિશુનરસના સંબંધવાળા દેવોનું વર્ણન
કરે છે. દેવો દિવૌકસ્ કહેવાય છે, કારણ કે સ્વર્ગમાં જ તેમનું સ્થાન છે. દેવો પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે
આવ્યા છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે દેવોને બીજે કોઈ જાત નથી. સદારાણામ્ એ પદમાં સ્ત્રીઓ
ગૌણ બને છે; તેનું તાત્પર્ય એ કે દેવોને ગોપીજનોનો ભાવ છે. અર્થાત્ સ્વર્ગમાં રહેનારા રસ જાણનારા
અને રસને ચોંચી હોય છે.

અરે ! ઈશ્વરની લીલાનાં દર્શન કરવાં જોઈએ નહિ, તો પછી ભગવદ્લીલાનાં દર્શનને માટે દેવો
કેમ આવ્યા ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે ઔત્સુક્યાપહૃતાત્મનામ્, ઉત્સુકતાથી—
વિચાર વિના લીલાથી ખચાજેલા મનથી—હરાર્થ ગયો છે આત્મા—સ્વરૂપ અથવા શુદ્ધિ—જેમનો જેવા
દેવો. (ઉત્સુકતાથી દેવોનું મન વિચાર વિનાનું બન્યું હતું અને લીલાથી ખેંચાયેલું હતું, જોઈએ તેમનો
આત્મા—સ્વરૂપ અથવા શુદ્ધિ—હરાર્થ ગયો.) તેથી દેવો પોતાના ધર્મથી જ ભગવદ્લીલાનાં દર્શન કરવા
આવ્યા છે, તેમણે કોઈ ભગવદ્ધર્મનો વિચાર કર્યો નથી. ૪

તતો નૃત્યારમ્ભે ચદ્ધાન્યં તત્કાલમિત્યાદ તત્ત્વમ્ ।

તત્તો દુન્દુભયો નેવુર્નિપેતુઃ પુષ્પઘૃષ્ટયઃ ।

જગુર્ગન્ધર્વપતયઃ સસ્ત્રીકાસ્તયશોઽમલમ્ ॥ ૫ ॥

આદૌ દુન્દુભિવાદનમ્ । ‘પરમા વા ણા વાય ચા દુન્દુભૌ’ इति श्रुतेः । ततः प्रथमतः पुष्प-
घृष्टिर्मङ्गलायां । पुष्पाञ्जलिः प्रसिद्धः । आगतो रसः वदधिष्ठाता वा पूज्यत इति । नानाविधानां
पुष्पाणां भिन्ना घृष्टय इति बहुवचनम् । ततो गानं साधारणं जातमित्याह जगुर्गन्धर्वपतय इति ।
भगवान् श्रोत्र्यतीति उत्तमैरेव गानम् । गन्धर्वपतयो विश्वायमुग्रभृतयः । ते ह्यधिकारिण इति नटा-
नामिह तेषां दर्शनं न दोषाय । अन्यथा भगवद्वस्त्रस्थितेत्रादीनामपि दोषत्वं स्यात् । ‘अर्घद्रव्यविरो-
धेऽर्थो यलीयान्’ इति न्यायात् । स्यापि तेषामन्यथाबुद्धिः सम्भाव्येतेति विशेषणमाह सस्त्रीका
इति । वैपयिकदोषव्यापृष्टयर्थमाह अमलं तद्यज्ञ इति । तद्धि मलनियर्वकम् । अतो न वासां तेषां
वा तत्कालोपयोगिपदार्थावसिद्धिर्नो भाव इत्यव्यक्ते ॥ ५ ॥

પછીથી નૃત્યના આરંભમાં જે યવાનું તે ચક્ષુ જેમ સત્તા ઇન્દ્રિયે સ્વીકૃતમાં શુકદેવજી કહે છે.

પછી દુન્દુભિઓનો નાદ થયો, પુષ્પવૃષ્ટિઓ થઈ, સ્ત્રીઓની સાથે

ગન્ધર્વપતિઓએ ભગવાનના નિર્ભય થયનું ગાન કર્યું. ૫

શરૂઆતમાં દુન્દુભિ વાળાં, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે ‘દુન્દુભિમાં જે વાણી છે તે શ્રેષ્ઠ છે’. પછી
પહેલાં મંગલને માટે પુષ્પની વૃષ્ટિ થઈ. પુષ્પાંજલિનો અર્થ તો બહીતો છે; અર્થાત્ મકંઠ યતા રસનું
અથવા તેના અધિકતા દેવનું પૂજન કરવામાં આવે છે એ ભાવથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ. અનેક પ્રકારનાં પુષ્પોની
જુદી જુદી વૃષ્ટિઓ થઈ, એટલે સ્ત્રીકૃતમાં ‘ઘૃષ્ટયઃ’ એ પ્રમાણે બહુવચન લખવામાં આવેલું છે. પછીથી
બધાંએ ગાન કરવા માંડ્યું જેમ જગુર્ગન્ધર્વપતયઃ એ શબ્દોમાં શુકદેવજી કહે છે. ભગવાન શ્રવાણ કરશે
એ હેતુથી ઉત્તમ ગન્ધર્વોએ જ ગાન કર્યું. વિશ્વાવસુ વગેરે ગન્ધર્વપતિઓ છે. તે જ ઉત્તમ ગન્ધર્વો ગાનના
ખરેખરા અધિકારીઓ છે, એટલે જેમ નાચનારી સ્ત્રીને શિક્ષણ આપનારા પુરુષો તે સ્ત્રીનો નાચ જુલે
તેમાં દોષ નથી, તેમ આ અધિકારી ઉત્તમ ગન્ધર્વો પણ ભગવાનની સીલાનાં દર્શન કરે તેમાં દોષ નથી.
આ પ્રમાણે જો ન આનીએ તો ભગવાનના હસ્તમાં રહેલા ધન્ત્ર વગેરે દેવોને પણ દોષ પ્રાપ્ત થાય. (જેમ
વિશ્વાવસુ વગેરે ઉત્તમ ગન્ધર્વો નટોની માફક ભગવાનની વાધી ય લીલાઓમાં ઉપયોગી છે અને સાધારણ
નટોથી ભિન્ન છે, તેમ ભગવાનનું એકાન્તમાં બેસવું વગેરે વાધી બાજતોમાં ઉપયોગી જે ક્રિયાશક્તિ તે
ક્રિયાશક્તિવાળા ધન્ત્ર વગેરે પણ દિશાઓના પાલકોથી—ધન્ત્ર વગેરે દેવોથી—ભિન્ન છે. તે તો ભગવાનના
બુદ્ધિદૃઢ ઉપર જ આધાર રાખે છે. ભગવાનના બુદ્ધિદૃઢ રસરૂપ હોવાથી જેમનામાં રસપ્રભુ ક્રિયાશક્તિ
શુભ્ય છે તેઓ જ ત્યાં રહે તે યોગ્ય છે.) ‘અર્થ અને દ્રવ્યના વિરોધમાં અર્થ બળવાન છે’ (કૈમિનિસૂત્ર
૬. ૩. ૩૬) એ ગીર્માંસાના ન્યાયથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ગન્ધર્વો ભગવદ્લીલાનાં દર્શન કરે છે તેમાં દોષ
નથી. છતાં પણ તેમને કદાચિત્ (અર્થાત્ અર્થ વગેરેની રીત અનુસરીને) બીજા પ્રકારની બુદ્ધિ થાય; તેથી
શુકદેવજી સર્વોપાયાઃ એ પ્રમાણે વિશેષણ મૂકે છે. (આ વિશેષણ મૂકવાનું રહસ્ય આ પ્રમાણે છે. ગન્ધર્વો
પોતે જેમ ભગવદ્લીલાનાં દર્શન કરે છે તેમ પોતાની સ્ત્રીઓ પણ ભગવાનનાં દર્શન લાવે કરે, અને તેમનો
ઉપયોગ ભગવદ્લીલામાં ભડે થાય. આ પ્રમાણેનો ભાવ ગન્ધર્વોને સ્કુરે છે, તેથી તેઓ બક્ષિતમાર્ગથી છે,
એટલે મર્પાભાગેને અનસરીને તેમની બદ્ધિ કરશે નહિ.)

एवं बाह्यगीर्तवाद्यादिकमुक्त्वा नृत्नमध्ये रसोपयोगिवादित्राण्याह वलयानामिति ।

वलयानां नूपुराणां किङ्किणीनां च योषिताम् ।

सप्रियाणामभूत् शब्दस्तुमुलो रासमण्डले ॥ ૬ ॥

સ્થાનત્રયે हि वादित्राण्यपेक्ष्यन्ते नीचस्थाने मूपाविव मध्ये उपरि च । तथैव वलयभेदाः ।
अतोऽत्रापि उपरि वलयानां शब्दः । अपो नूपुराणाम् । मध्ये किङ्किणीनाम् । अन्योन्यावद्वयाह्वय
एव मध्ये मध्ये हस्तद्वयं योजयन्तीति वलयानां शब्दः । अथवाभे प्रत्येतत्त्वर्थ प्रकारं वदति 'पाद-
न्यासैः' इति । सप्रियाणां कृष्णसहितानाम् । अत एव सर्वलास्यसम्पत्तिः सर्वासां भगवत्सम्बन्धा-
र्थम् । चकारात् अन्येऽपि कूजितशब्दा मुक्तशब्दाश्चोक्तः । सर्व एकीभूय तुमुलो भूत्वा यथा दूरस्थान-
नामवान्तरमहणं न भवति । तथा सति किं स्वात्, जत आह रासमण्डल इति । रसानां समूहमण्डले ।
यथानधिकारित्वेन शूद्रस्य वेदव्यवहारे तद्व्येतुर्मन्त्रस्य च अकिङ्कातः, शूद्रे च पापसम्भवः, तथैव नृ-
णातिरिक्तानामेवच्छूयणेऽप्यनधिकारादस्य रसस्यालौकिकत्वादेवच्छूयणे मण्डले सर्वेषां रसो गच्छेत् ।
अवगणे सति तद्व्येपणपरत्वं स्वात् । वत्तेषामेवानिष्टकरमिति उपेक्ष पापरूपम् ॥ ६ ॥

આ પ્રમાણે બાહ્ય બીત, વાદ્ય વગેરેનું વર્ણન કરીને હવે નૃત્યમાં રસને ઉપયોગી વાદિઓનું વલ-
યાનામ્ એ રસીકમાં શુદ્ધવેશ વર્ણન કરે છે.

રાસમંડલમાં શ્રીકૃષ્ણસહિત ગોપીજનોના નૃત્યથી કંઠણોનો, નૂપુરોનો,
અને કિંકિણીઓનો બારે શબ્દ થઈ રહ્યો. ૬

ત્રણ સ્થાનમાં વાદિઓની અરેખર જરૂર હોય છે; નીચલા સ્થાનમાં, બાજુ બૂમિ ઉપર; મધ્યમાં
અને ઉપરના ભાગમાં. તે જ પ્રમાણે તાલના ભેદો હોય છે. તેથી અહીં પણ ઉપરના ભાગમાં કંઠણોનો
શબ્દ થયો; નીચે નૂપુરોનો શબ્દ થયો, અને મધ્યમાં કિંકિણીઓનો શબ્દ થયો. ગોપીજનો પરસ્પર હાથ
ગાલીને ઉભાં હતાં. અને તેમાં વચમાં વચમાં બે હાથ મેળવતાં હતાં, એટલે કંઠણોનો શબ્દ થતો હતો.
અથવા તો આગળ પાદન્યાસૈઃ એ આડમાં રસીકમાં શુદ્ધવેશ શબ્દ ઉત્પન્ન કરવાને માટે પ્રકારનું વર્ણન
કર્યો. સપ્રિયાણામ્ એટલે પ્રિયની સાથે, કૃષ્ણની સાથે. તેથી જ બધાં ગોપીજનોને ભગવાનની સાથે
સંબંધ થાય તેટલા માટે સર્વ પ્રકારનું લાસ્ય—ક્રોમલ નૃત્ય—સિદ્ધ થયું. (કલીન સ્ત્રીઓને નૃત્યનો
અભ્યાસ સંભવિત હોતો નથી; તેથી ગોપીજનોને જે આ પ્રકારનું નૃત્યનું જ્ઞાન થયું તે ભગવાનના પ્રતા-
પથી જ થયું એમ જણાય છે. આ જ તત્ત્વપર્યંતી રસીકમાં સપ્રિયાણામ્ એ વિશેષણ મૂકવામાં આવ્યું છે.)
રસીકમાં જે ચ મૂકવામાં આવેલી છે તે બીજા પણ કૂજિત શબ્દોનું અને સુખના શબ્દોનું વર્ણન કરે છે.
બધાં જ પ્રકારના શબ્દો એકઠા થયા અને પરિણમીને અવાજ ઘણો મોટો થયો, કે જેથી દૂર ઉભા રહેલા
માણસો વચમાંના શબ્દો શ્રદ્ધા કરી શકે નહિ.

આ પ્રમાણે યથાર્થી શું થાય? આ સંકળનું સમાધાન કરતાં શુદ્ધવેશ કહે છે કે રાસમણ્ડલે, રસોના
સમૂહરૂપ રાસના મંડલમાં. જેમ શૂદ્રો વેદનું શ્રવણ કરવાને માટે અધિકારી નથી, અને છતાં ને તે વેદનું
શ્રવણ કરે તો તે વેદનું અધ્યયન કરનારની અને મન્ત્રની શક્તિ નાશ પામે છે, અને શૂદ્રને પાપ લાગે
છે, તેમ આ લક્ષ્મીથી અન્ય પુરુષોનો આ શબ્દ શ્રવણ કરવામાં પણ અધિકાર નથી, અને આ રસ અલૌ-
કિક હોવાથી, ને અનધિકારી પુરુષ તેનું શ્રવણ કરે તો મંડલમાં સર્વેનો રસ ચાટ્યો જાય. ને અનધિકારી
શ્રવણ કરે તો તે આ શબ્દને શ્રોયવા તૈયાર થાય, અને તેમ કરવામાં તેમને જ અનિષ્ટ થાય; અને આ
અનિષ્ટ જ પાપરૂપ છે. ૬

અર્થ નૃત્યમપ્યે પ્રવિષ્ઠો ભગવાન્ ગુણભાવાન્ કદાચિન્ન ભાસેતેત્યાસદ્ય સર્વજનીના ભગવચ્છોમા ઘડા જાતેત્યાહ સત્રેતિ ।

તદ્ગાતિશુશ્રુમે તાભિર્મગવાન્ દેવકીસુતઃ ।

મધ્યે મળીનાં હૈમાનાં મહામારકતો યથા ॥ ૭ ॥

સ્વભાવશો માતોડપ્યક્ષિપ્તયેન શુશ્રુમે । વદુર્ષ ‘શક્તિમિઃ સદિતોડધિર્વા શોમાં પ્રાપ્નોતિ’ इति । કદાચિન્ન સ્વત એવ શોમાં પ્રકટયેદિતિ તત્કાલેત્યર્થ તાભિર્મિત્યુક્તમ્ । નતુ સહજહોમાયુક્તસ્ય કયં ટામિ-
રતિશોમા, યથાહ ભગવાનિતિ । યથા ગુણૈઃ । નતુ ગુણાઃ સર્વોત્તમાઃ, ન તથૈતા इति યેવ, તદ્ગાહ દેવકીસુત इति । મપ્સ્યા યથા દેવક્યા અપિ પુત્રો જાતઃ । સ્ત્રીણ્યમેવોપકારયાવિર્મુલઃ । જતસ્ત્રાસ્તપિ સ્વસામર્થ્યમેવ દત્ત્વા શોમાં પ્રાપ્તવાન્ । સહજસ્ય કૃત્રિમૈઃ શોમા ન ભવિષ્યતીત્યાસદ્ય દૃષ્ટાન્તમાહ મધ્યે મળીનામિતિ । મહામારકતો ગરુડોદ્ગારી સ મળિઃ સહજઃ । સુવર્ણનમ્બયઃ કૃત્રિમાઃ । તથાપિ તે પરિવઃ ક્રુતાઃ સહજમણિમપ્યતિશોમયગ્નિ ॥ ૭ ॥

અર્થ પૂર્વપીઠિકામુક્તયા મુર્ચ્ય નૃત્યમાહ પાદન્યાસૈરિતિ ।

આ પ્રમાણે નૃત્યની અર્થમાં જામલ યજ્ઞેલા ભગવાન્ ગૌણ હોવાથી કદાચિન્ન ન જણાય એમ શંકા થતાં શુકદેવજી તત્ત્વ એ પ્રલોકમાં કહે છે કે ભગવાનની શોભા તે વખતે બધાને બધાઈ.

સુવર્ણના મણિઓની વચમાં જેમ મોટો મરકતમણિ શોભે છે તેમ ભગવાન્ દેવકીપુત્ર શ્રીગોપીજનોની વચમાં અતિશય શોભા પામ્યા. ૭

ભગવાન્ સ્વભાવથી શોભતા હતા છતાં પણ તે વખતે બધારે શોભવા લાગ્યા. આ જ વાત ‘શક્તિઓ આપે ભગવાન્ અધિક શોભે છે’ એ અપ્લોમાં કહેવામાં આવેલી છે. ભગવાન્ કદાચિન્ન પોતાની મેળે જ શોભા પ્રકટ કરે એ શંકાને દૂર કરવાને માટે શુકદેવજીએ કહ્યું કે તામિઃ.

અરે ! ભગવાન્ તો સ્વાભાવિક રીતે જ શોભાવળા છે, તો પછી ગોપીજનોને લીધે તે બધારે શોભા પામ્યા એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે મગવાન્ પ્રભુ તેમ ॥ શુકોને લીધે ભગવાન્ કહેવાય છે તેમ ગોપીજનોને લીધે તેમની શોભા વધે છે. અરે ! એમર્થ, લીધે વગેરે છ શબ્દો તો સર્વોત્તમ છે, બધારે આ ગોપીજનો સર્વોત્તમ નથી—આ પ્રમાણે શંકા થતાં શુકદેવજી કહે છે કે દેવકીસુતઃ. જેમ ભક્તિને લીધે ભગવાન્ દેવકીના પણ પુત્ર થયા. ભગવાન્ તો શ્રીઓના જ ઉપર ઉપકાર કરવાને માટે પ્રકટ થયા છે, એટલે તેમણે ગોપીજનોને પણ પોતાનું જ સામર્થ્ય આપીને શોભા પ્રાપ્ત કરી.

જે કુદરતી રીતે શોભાયમાન છે તેની શોભા કૃત્રિમ પદાર્થોથી થશે નહિ—આ પ્રમાણે શંકા થતાં શુકદેવજી દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે મધ્યે મળીનામ્. ગરુડોદ્ગારી મોટો મરકતમણિ સ્વાભાવિક શોભાયમાન હોય છે; સુવર્ણના મણિઓ કૃત્રિમ—બનાવટી—છે; છતાં પણ સુવર્ણના મણિઓ ત્યારે ચારે બાજુ ગોઠવવામાં આવે ॥ ત્યારે તેઓ સ્વાભાવિક મણિને પણ વધારે શોભાવે છે. ૭

આ પ્રમાણે પૂર્વપીઠિકાનું વર્ણન કરીને શુકદેવજી પાદન્યાસૈઃ એ પ્રલોકમાં મુખ્ય નૃત્યનું વર્ણન કરે છે. (યથા પ્રલોકમાં ભગવાનને ‘દેવકીપુત્ર’ કહેવામાં આવ્યા છે, તેથી તેમણે ગોપીજનોને પોતાનું સામર્થ્ય આપીને તેમની ખાસેથી શોભા ચેળવી એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી નૃત્ય સમયે પાદન્યાસ વગેરે ને કરવામાં આવે છે તે જ ભગવાનની શોભા વધારનારું તત્ત્વ છે એવો આ પ્રલોકનો અર્થ થાય છે.)

પટા હિતિ સર્વાંબ્દેય કમ્પનાન્યુત્પન્નિ । કુણ્ડલૈર્ગણ્ડલોલૈરિતિ સર્વ ણ્ણ શિરોભેદા ઉચ્ચાઃ । શિરોભે-
દેષ્વેવ વચ્ચેયેપુ કુણ્ડલાનાં ચચલનનિરૂપણં ઘટ્ટિયુત્તમિય શોભાર્થમ્ । ગણ્ડલોલૈરિતિ સર્વા કાન્તિ-
સ્ત્રોપક્ષીણેતિ જ્ઞાપનાર્થમ્ । ગણ્ડે હિ કેવલો રસઃ । પેયો રસસ્થત ઇવ પીયત્વમિતિ । વિચોતનં તસ્યૈવા-
ભિવ્યવચ્ચયમ્ । તત્તોડન્તઃસ્થિતો રસઃ પુણ્ડેડમિન્વચ્ચ હિતિ જ્ઞાપનાર્થવાદ સ્થિત્યનુચ્ચયમિતિ । સ્થિત્યત્ત-
સેદયુત્તમિ મુસ્વાનિ યાસામિતિ । કષ્ટરરજ્જ્ઞાનામ્ પ અમ્રન્યયો જાતાઃ । રસેન સર્વાંવયવસેન
પ્રકીર્ત્યેતેન દેહઃ સુદમશામાપન્નઃ । જતઃ કેશપાશ્વે રક્ષનાયાં પ પ્રતિવઃ શિથિલઃ । નન્મેવં કર્મ શ્રમા,
તત્રાદ કૃષ્ણવધ્વમિતિ । સદાનન્દસ્ય હિ ફલસ્ય ત્વા વપમોચ્ચઃ । જતઃ ક્રિયાયાં શ્રમો ભવતેષ્વ ।

કુણ્ડલૈર્ગણ્ડલોલૈઃ એ ગણ્ડેવટે બધા ય પ્રકારના શિરોભેદોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. શિરો-
ભેદોનું—અનેક પ્રકારે માથાના હાલવાની ક્રિયાનું—વર્ણન કરવાને ગદ્યે કુંડલી હાલે છે એમ જે વર્ણન
કરવામાં આવ્યું છે તે વિજળીની માફક શીલે છે એ ગતાવવાને માટે છે. (ગોપીજનોનાં કુંડલીનો ભગ-
વાનના ગાલ સાથે ત્યારે સંબંધ થાય છે ત્યારે સ્થામ અને ગૌર તેજ એક બીજાની સાથે મળે છે, એટલે
વાદળોમાં એમ વિજળી શીલે છે તેમ તે વખતે શીલા થાય છે.) ગોપીજનોનાં કુણ્ડલી ભગવાનના ગાલને
ત્યારે અડકે છે ત્યારે કુણ્ડલોનો પોતાની સુંદરતાનો ગર્વ જતો રહે છે, કુણ્ડલીની બધી શીલા ભગ-
વાનના ગાલની શીલામાં જ જતી રહે છે, એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે ગણ્ડલોલૈઃ. (ભગ-
વાનના ગાલને ગોપીજનોનાં કુણ્ડલો અડકે છે કે તરત જ કુણ્ડલો હાલવા માટે છે, અને આમ થાય તે
મોખ્ય છે, કારણ કે એક પદાર્થ આગળ હસશે પદાર્થ હપ્પેશાં હાલવા માટે છે.)

ભગવાનના ગાલમાં તો રસ કેવળ છે. (શુદ્ધ છે, અધર વગેરેની માફક કામ વગેરે ધર્મવાળી નથી,
તેથી જ માતા પિતા વગેરે પણ ગાલ ઉપર જ યુગ્મન કરે છે. સેહવાળાં બધાં જ મનુષ્યો ગાલ ઉપર
યુગ્મન કરીને તેમાં રહેલા રસનું પાન કરે છે. તેથી ગાલમાં રહેલો રસ સર્વસાધારણ છે, અધરમાં રહેલા
રસ જેવો નથી, કારણ કે અધરમાં રહેલો રસ તો ફક્ત શૃંગારરસવાળી સ્ત્રીઓ જ લોગવી શકે છે.
આ જ કારણથી ગોપીજનોને ભગવાનમાં ગાલ્યભાવ છે છતાં પણ તે ભગવાનના ગાલ ઉપર યુગ્મન કરે
છે. અર્થાત્ ભગવાનના ગણ્ડસ્થાનમાં રહેલો રસ સર્વસાધારણ છે.) અધરમાં રહેલો પાન કરવા યોગ્ય
રસ પણ ભગવાનના ગણ્ડસ્થાનમાંથી જ પીવાય છે. કુણ્ડલી જે શીલી રહ્યાં છે તે પાન કરવા યોગ્ય રસને
પ્રકટ કરવાને માટે જ. (ગોપીજનોનાં કુણ્ડલો ભગવાનના ગણ્ડસ્થાને અડકે છે અને ત્યાં જ અધરરસ
પ્રકટ કરે છે. નૃત્યમાં કેવળ—શુદ્ધ—રસનું જ પાન કરવામાં આવે છે, કામ વગેરે ધર્મોવાળા રસનું નહિ.
'શુદ્ધ રસ નાટ્યમાં પ્રસિદ્ધ છે' એમ શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે તેથી, અને નૃત્યમાં લીલ વગેરેનું
અહણ અસંભવિત હોવાથી, કેવળ રસને જ પ્રકટ કરવાને માટે ભગવાનનાં ગણ્ડસ્થાન શીલી રહ્યાં છે એમ
કહેવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ ભગવાનના ગાલોની શીલ જોઈને જ ગોપીજનો અને તેમનાં કુણ્ડલો નાથે
છે. ત્યારે કામલીલા હરો ત્યારે તો બધું જ વર્ણવવામાં આવશે જ.)

પછીથી અંદર રહેલો રસ શુદ્ધ થઈને પ્રકટ થાય છે એમ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે
સ્થિત્યનુચ્ચય, સ્વેદવાર્ણ—પરોવાવાળાં—યુગ્મ છે જેમનાં જોવાં ઓપીજનો. અંગીકાની અને કટિના
કંદોરની ગાંઠો પણ શિથિલ થઈ ગઈ. સર્વ અવવયવોમાં રહેલા અને એક થઈ ગયેલા રસને—આનન્દને—
લીધે દેહ સૂક્ષ્મ થઈ ગયો; તેથી વાળની અંદર અને કટિમેખલામાં જે ગાંઠ હતી તે શિથિલ થઈ ગઈ
(ગોપીજનોનો દેહ સ્થિતિ-દૃષ્ટિ હોવાથી તેમના આગ્રાચ દેહમાં આનન્દ છે. આ આનન્દ ત્યારે
એક સ્થાનમાં આવે છે ત્યારે બાકીનાં બીજાં સ્થાનોમાં સુકટ થાય છે. તેથી શરીરની બાકીને અનુ-
સરીને માથાના વાળમાં અને કંદોરમાં જે ગાંઠ બાંધવામાં આવેલી તે પાછળથી શરીરના સુકાટને લીધે
શિથિલ થઈ જાય છે.)

અરે ! આ પ્રભાવે કરવાથી શમ કેવી રીતે થાય ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે
દાપ્તચ્ચયઃ ગોપીજનો તો સહનન્દ કૃણ્ણ પ્રભુનો ઉપસીત કરનારાં છે, તેથી ઉપસીતરૂપી ક્રિયામાં

પર્વાદિયોડ્યન્તઃસન્તોષેણ ગાયન્ત્યો જાતાઃ । એવં કાયાદિશ્રમૈરપિ તા વિરેજુઃ અતિશોભાયુક્તા
જાતાઃ । નતુ સોકાનાં દર્શનસાપેક્ષા શોભા, તાલ્લવા કથં સર્વદેષ્ટા इति, વગ્રાહ તદિત इव તા इति ।
ન હિ તદિત્ વદુકાલં દર્શનયોગ્યા મવતિ, એવચકે શોભામેવ પરં સમ્પાદયતિ । તથા કૃષ્ણસમૂદે
મગવતા આચ્છાદિતાઃ પરિતઃ કદાપિદેવોદ્ભાઃ કેનન્નિદંશેન દૃષ્ટા મવન્તિ । અતસ્તાસાં શોભા ન
દોષાવદ્દા જાતા, કિન્તુ વિશિષ્ટૈવ જાતા ॥ ૮ ॥

ગાદિનૃત્યમુક્ત્યા મધ્યનૃત્યમાદ ઉચ્ચૈર્જગુરિતિ ।

ઉચ્ચૈર્જગુર્વૈત્યમાના રક્તકળ્થો રતિપ્રિયાઃ ।

કૃષ્ણાભિમર્શમુદિતા યદ્ગીતેનેદમાવૃતત્ ॥ ૯ ॥

નૃત્યમાના નૃત્યં કુર્વન્ત્ય એષ ઉચ્ચૈર્ગાવ્યુક્ત જાતાઃ । એષ વા જાદાશુચ્ચૈર્જગુઃ । તતો નૃત્યમાના
નૃત્યન્ત્યો જાતાઃ । ઉમયત્ર દેસુમાદ રક્તકળ્થો રતિપ્રિયા इति । રક્તઃ રક્તકલ્પરેણ યુક્તઃ કળ્થો
યાત્રામલ્લોતિ । રતિરેવ પ્રિયા યાસામિતિ । ગાત્રેન ક્યામોદતં નૃત્યેન ચ ઘાતાં પ્રસિદ્ધમ્ । નતુ પૂર્વ-
યાત્રામલ્લોતિ ।

તેમને શ્રમ થાય જ. (ગોપીજનો લોકિકે માણસોની માફક કેવળ રસનો જ અનુભવ કરતાં નથી, પરંતુ
મૂર્તિમેત આનન્દનો ક્રિયારૂપ ઉપલોગ કરે છે. ઉપલોગ કરવાનો ધર્મ યુરુધોનો છે, પણ તે ધર્મ રસની
અધિકતા થતાં ગોપીજનોમાં આવ્યો; એટલે ઉપલોગ કરવામાં ગોપીજનોને શ્રમ થાય છે એમ જે
કહેવામાં આવ્યું તે યોગ્ય છે.) ગોપીજનો આવા પ્રકારનાં હતાં હતાં પણ તેમણે અન્તાઃકરણમાં સંતોષ
થવાથી ગાન કરવા મંડી પડ્યાં, આ પ્રમાણે શરીર વગેરેના શ્રમથી પણ ગોપીજનો વિરાગ્યાં, અતિ
શોભાવાળાં થયાં.

અરે! લોકોની શોભા તો બીજા માણસો તેમને જુલે ત્યારે જણાય; તો પછી આ બધાં ગોપી-
જનોને બધાંએ—ગોપીજનોએ પરસ્પર તથા બાહ્ય લોકોએ—કેવી રીતે ભેળાં? આ શંકાનું સમાધાન
કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે તદિત इव તાઃ. અરેપર! નિવળી લાંબા કાળ સુધી ભેળાં શકતી નથી,
પરંતુ વાદળોના સમૂહમાં શોભા જ અર્થે છે. આ પ્રમાણે જ કૃષ્ણના સમૂહમાં ગોપીજનો ભગવાનથી
વીટળાએલાં હતાં. ગોપીજનો આજુબાજુ કદાચિત્ પ્રકટ થતાં કેટલેક અંશે તેમનાં દર્શન થતાં. તેથી
તેમની શોભા શોધવાળી નથી, પરંતુ વિશિષ્ટ પ્રકારની જ થઈ એમ બાહ્યું. ૮

(ગયા પ્રલોકમાં ગાયન્ત્યા એ પદ્ધતિ જણાય છે કે ત્યાં ગાન ગોણું હતું. આ પ્રલોકમાં ગાન અને
નૃત્ય એ બે સમાન છે.) ગાદિ નૃત્યનું વર્ણન કરીને હવે ઉચ્ચૈર્જગુઃ એ પ્રલોકમાં શુકદેવજી મધ્ય નૃત્યનું
વર્ણન કરે છે.

લોકોને આનન્દ આપે એવા કંઠવાણાં, રતિ જ એમને પ્રિય છે

એવાં, શ્રીકૃષ્ણના સ્પર્શથી આનન્દ પામનારાં ગોપીજનો નૃત્ય કરવા

લાગ્યાં અને જીવેથી ગાન કરવા લાગ્યાં. ગોપીજનોના ગાનથી આ જગત્

વ્યાપ્ત થઈ ગયું. ૯

ગોપીજનો નૃત્ય કરતાં કરતાં જ જીવેથી ગાન કરવા લાગ્યાં; અથવા તો પહેલાં તેમણે જીવેથી ગાન
કર્યું અને પછીથી નૃત્ય કરવા માંડ્યું. આ બન્નેનું—નૃત્ય અને ગાન એ બેનું—કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી
કહે છે કે રક્તકળ્થો રતિપ્રિયાઃ. રક્ત—લોકોને આનન્દ આપે એવા સ્વરવાણી—કલ્થ છે એમનો
એવાં ગોપીજનો; રતિ જ પ્રિય છે એમને એવાં ગોપીજનો. ગાનથી અને નૃત્યથી ગોપીજનો વ્યાપ્ત
કરે છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. (રતિ કરનાર ભગવાનને વ્યાપ્ત કરવાને માટે ગોપીજનો નૃત્ય કરે છે.)

નૃત્યેન જ્ઞાતમમાઃ કથમેવં છૃતવત્સ શ્વતઃ આહ કૃષ્ણાભિમર્શમુદિતા ઇતિ । મગવતઃ અભિતો મર્શઃ પ્રોચ્છન્નાદિવિશેષરૂપઃ, તેન મુદિતાઃ અન્તઃ પૂર્ણાન્વાઃ । ઇતરવિચારણાર્થં નાદાધિક્યમાહ યદ્ગીતેન-દમાવૃત્તમિતિ । યાસાં ગીતેનેદં જગદ્ વ્યાપ્તમ્ । વયં વા । યદર્થમેતત્કૃત્ત્વાદિકં તત્ સચ્ચલં જાતમિ-ત્યાહ યદ્ગીતેનેતિ । લોકૈઃ ક્રિયમાણેન ગીતેન ઇત્યલ્પકાશ્વકેન ઇત્તલ્પજગદ્ રસેન વ્યાપ્તમિત્યર્થઃ । લોકે રસપ્રાકટ્યાર્યમેવૈતત્ છૃતમિતિ ॥ ૧ ॥

હવ્યજ્ઞસ્ય નાદસ્યામૃતમત્ત્વાય મગવત્તપિ નાદઃ છૃતઃ । સ ચ મધુર ઇય કર્તવ્યઃ । તેન ચ જગત્ પૂર્ણીયમ્ । તતોઽષ્ટમાનમેતદિતિ તદર્થમાહ કાચિદિતિ ।

અરે ! ગોપીજનોએ પહેલાં જે નૃત્ય કર્યું હતું તેનાથી તો આપ્રિ ગયાં હતાં, તો પછી ફરીથી આ પ્રમાણે નૃત્ય કેવી રીતે કર્યું ? આ શંકાનું સમાધાન કરવાં શુકદેવેલ કહે છે કે કૃષ્ણાભિમર્શમુદિતાઃ, ભગવાને ગોપીજનોના શરીરને હ્રુહ્યું વગેરે વિશિષ્ટ ક્રિયાઓથી સ્પર્શ કર્યો તેથી ગોપીજનોને આનન્દ થયો; તેમનું અન્તઃકરણ અનન્દથી ભરાઈ ગયું, ભગવાન ધીણ નાચિકાએ કરેલો નાદ ભૂલી બધ તેટલા માટે ઘણો મોટો નાદ થયો એમ શુકદેવેલ યદ્ગીતેનેદમાવૃત્તમ્ એ શબ્દોમાં કહે છે. (પીતાના યુગલમાં ઉભા રહેલાં ભગવાન ધીણ ગોપીજનોના યુગલમાં થતો નાદ ભૂલી બધ તેટલા માટે પહેલા યુગલનો નાદ ઘણો મોટો કરવામાં આવ્યો.) ગોપીજનોના ગીતથી આ જગત્ વ્યાપ્ત થઈ ગયું; અથવા તો જેને માટે આ નૃત્ય વગેરે કરવામાં આવ્યું તે સફળ થયું એમ શુકદેવેલ યદ્ગીતેન એ શબ્દોવડે કહે છે, જગતમાં લોકો (ભગવાનની જેમના ઉપર અતિ કૃપા છે અને જે ભગદીલાનું પાન કરી રહ્યા છે એવા ગોવિન્દદાસણ જેના મહાનુભાવી ભક્તો) ભગવદ્ગીતાને પ્રકટ કરતું જે ગાન કરે છે તેના રસથી આ જગત્ વ્યાપ્ત થઈ ગયું; અર્થાત્ જગતમાં રસ પ્રકટ કરવાને માટે જ આ ગાન કરવામાં આવ્યું. (આ જગતમાં જ છવોનું આધિદેવિક સ્વરૂપ પ્રકટ થાય અને તે ભગવદ્રસનો અનુભવ કરે એટલા માટે જ ગાન કરવામાં આવ્યું, આ ગાન ગોપીજનો ભગવાનની સાથે કરે છે એમ હસમા સ્લોક ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.) ૯

ગોપીજનોએ ઉત્પત્ત કરેલો નાદ અમૃતમય થાય એટલા માટે ભગવાને પણ નાદ કર્યો. આ નાદ મધુર કરવો જોઈએ, અને તેનાથી જગત્ ભરાઈ જતું જોઈએ. પણ તે તો થઈતું નથી; એટલે જગતમાં નાદ વ્યાપી બધ તેટલા માટે શુકદેવેલ કહે છે કે કાચિત્.

(નાદ એ પ્રકારનો છે, આહુત અને અનાહુત. તેમાં જે અનાહુત નાદ છે તે પ્રાણનો ઘોષ છે, અને તે લોકોને આનન્દ આપતો નથી, આહુત નાદ લોકોને આનન્દ આપે છે. આહુત નાદ ઉત્પત્ત થવાનો પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—અહમને ત્યારે જોઈવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે તે મનને પ્રેરે છે, મન હેઠુમાં રહેલા અગ્નિને પ્રેરે છે, અગ્નિ વાયુને પ્રેરે છે, પ્રહ્લાગ્નિમાં રહેલી આ વાયુ કંચે કંચે ઊંચે આવે છે અને નાસિ, દુદ્ધ, કૃષ્ણ, માયું અને સુખમાં ધ્વનિ પ્રકટ કરે છે. આ પાંચ તથાનમાં પ્રકટ થતો નાદ અનુ-કંચે અતિમૃદુ, મૃદુ, પુષ્ક, અપુષ્ક અને કૃત્રિમ એ પાંચ નામે ઓળખાય છે. વ્યવહારમાં તો આ નાદ ત્રણ પ્રકારે ઓળખાય છેઃ દુદ્ધમાં મન્દ્ર, કૃષ્ણમાં મધ્ય અને ગાદામાં તાર એ ત્રણથી ઓળખાય છે, અને ઉત્તરોત્તર ભગણો હોય છે. તેના બાવીસ સેદો છે, અને તે સંલગ્નય છે તેથી તેને ક્યુતિઓ કહેવામાં આવે છે. આ આસન્નાંસ લોકમાં પણ નૃત્ય છે તેથી તે અમૃતથી ભરેલો નથી; પરંતુ ત્યારે તે આસન્ન-પ્રાણનો આસ, મૂર્છાંશ પદપટિત અને પૂર્ણ હોય છે ત્યારે તે અમૃતથી ભરેલો હોય છે.)

તેને ભગવાનના નાદથી ગોપીજનોનું ગાન અમૃતમય કેવી રીતે થાય છે તે સમગ્રાવવામાં આવે છે. આ નાદ લૈકિક નથી, તેમ જ પારેલથી સિદ્ધ થયેલો નથી, પરંતુ અલૈકિક અને અપૂર્વ છે. ભગવાનનો જાવ ધીન્નગોધી નીકળી બધ અને રૂદ્ધ પોનાનામાં જ ઉત્પત્ત થાય એટલા માટે દરેક ગોપીજને નાદ કર્યો ઉપર જાણેલા જાવને અનુદૃત રીતે ગોપીજનોનો પણ ભગવાનમાં વિશિષ્ટ પ્રકારનો જાવ ઉત્પત્ત થતાં તેઓ પણ આ નાદને લીધે ભગવદ્રસનો અનુભવ કરી શકે છે. ગોપીજનોનું ગાન ભગવાનના ગાનનું ફરજ છે તેથી તે મન આજ્ઞા જગતમાં વ્યાપી બધ છે. આ રીતે ગોપીજનોનું ગાન બે દર્પ કરે છે; એક તો ભગવાનને ગાન કરવા પ્રેરે છે અને ધીજું આજ્ઞા જગતમાં તે વ્યાપી બધ છે. આ ફરજથી જ ગોપી-

કાચિત્ સમં મુકુન્દેન સ્વરજાતીરમિશ્રિતાઃ ।

અન્નિન્યે પ્રીતિતા તેન પ્રીયતા સાધુસાધ્વિત્તિ ॥

તદેવ હૃદયમુન્નિન્યે તસ્ય માનં ચ વહુદાત્ ॥ ૧૦ ॥

જનોનું ગાન અમૃતમય થયું એમ કહેવામાં આવે છે. ગોપીજનોનો ભગવાનને વિષે જે વિશિષ્ટ ભાવ ઉત્પન્ન થયું છે તે ભગવાનના નાદથી થાય છે, એટલે મૂળ ગાત્રન્યરૂપ નાદ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. કાર્ય ઉપરથી આમ છે એમ બાબતું. જો નાદ સામાન્ય હોત તો ભગવાન તે નાદને પોષત નહિ એ તર્કથી પણ એમ બાબતું, સ્વરના બુદ્ધ બુદ્ધ ભતિભેદો ઊંચા સ્તરવામાં ગોપીજન પ્રધાન છે અને ભગવાન ગોપીજનની સાથે રહીને નાદ કરે છે અને તેથી ઔલુ છે એમ જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે. ગોપીજનનો નાદ ભગવાનના નાદ કરતાં વધારે મધુર છે. આમ જો ન હોય તો ભગવાનના તાર—
 ઊંચા—નાદથી ગોપીજનનો નાદ પાછળ પડી જાય અને તેથી રસભાસ થાય અને આ બધું બ્યર્થ થઈ જાય. ગોપીજનનો અને ભગવાનનો નાદ સરખો હોય તો ઞાને જણ સ્વતંત્રતાથી નાદ કરે તેથી અને પરસ્પર અતુલ્ય ન થતાં તેઓ પરસ્પર રસમાં ઉપયોગી નહિ થાય એવો પ્રસંગ આવશે. પોતે નાદનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના ભગવાનનો નાદ સાંભળીને તેના જેવો જ એ ગોપીજન નાદ કરે તો પણ તે જ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય. તેથી ભગવાને વિચારેલો કેમ પોતે બાહ્યને તે જ પ્રકારે સ્વરના બુદ્ધ બુદ્ધ ભતિભેદોને ગોપીજનને ઊંચા કર્યા એમ બાબતું. ભગવાનમાં પૂર્ણ રસ પ્રકટ થયો છે એ પણ જણાવવાને માટે ભગવાન ગોપીજનને અધીન છે એ પણ જણાવવાને માટે આ પ્રમાણે—ગોપીજન પ્રધાન છે અને ભગવાન ઔલુ છે એમ—કહેવામાં આવ્યું છે, કારણ કે ગોપીજનોનું પ્રધાન્ય એ આ રસનો સ્વભાવ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી ઉચ્ચ નાદથી પૂરતું જગત્ મધુર નાદથી પૂરાશે નહિ. ભગવદ્ધર્મથી બીલા ધર્મો નિવૃત્ત થાય એટલે આનાથી જગત્ ખરેખર પૂરશે. તેથી ભગવાનના આ સ્વરૂપનો રસ બહુનાર અને તેનું વર્ણન કરનાર આ ગોપીજનો જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ તં સ્વૌપનિવર્ણ પુરુષે દૃષ્ટાન્તમિ—હું ઉપનિવદમાં વર્ણવેલા તે પુરુષ વિષે પૂરું કું—એ કૃતિને આધારે ઉપનિવદમાં વર્ણવેલું જ પ્રાક્તનું સ્વરૂપ હોય છે તેમ આ ગોપીજનોએ વર્ણવેલા ધર્મવાળું જ પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ છે, બીલા ધર્મોવાળું નહિ, એમ સ્વીકારવામાં આવે છે. તેથી ગોપીજનોનું આ આન ઉપનિવદનાં વક્રયોના જેવું હોવાથી આ આનનું અવલું કરવાથી ભગવાન પ્રાકૃત ધર્મથી સંહિત છે એવું જ્ઞાન થાય છે, ભગવાનના સંબંધથી પોતાનામાં પણ ભગવદ્ધર્મ વિના બીલા ધર્મો રહેતા નથી, અને ભગવાનના નાદનું અવલું થાય છે. ત્યાર પછી ભગવાનના આનન્દનો અનુભવ થાય છે. આ બધું—ભગવાનન્દનો અનુભવ—શ્રુતિને જે આન કર્યું તેનું પરિણામ છે. આમ હોવાથી આનાથી જગત્ પૂરાશે જ એટલે સર્વ યોગ્ય છે.)

(ગોપીજનો જ રસનો અનુભવ કરી શકે તેટલા માટે ભગવાન જે નાદ કરે છે તેનાથી જગત્ પૂરાશે નહિ. વળી ભગવાન જે નાદ કરવાના છે તે મધુર જ છે, એટલે ગીત કરનારાઓ તેનું અવલું કરી શકશે નહિ અને તેથી તેનું ગાન નહિ થવાથી પણ તેનાથી જગત્ પૂરી શકશે નહિ. આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. ગીત કરનારાઓ ઉપનિવદના અવલુંની માફક ગોપીજનના નાદનું અવલું કરે તો તેમના હૃદયમાં બીલા વિચારો આવે નહિ, પછીથી ભગવાનનો નાદ મધુર છે છતાં પણ તેઓ તેનું અવલું કરે, પછીથી ભગવાનના આનન્દનો અનુભવ કરે, પછીથી ભગવાનન્દને આનમાં વર્ણવે, અને તેનું અવલું કરવાથી આપણા જેવાઓને પણ તે તે ફળ પ્રાપ્ત થાય. આ પ્રમાણે તે નાદથી આપણું જગત્ પૂરાર્થ જાય. અર્થાત્ ગોપીજનની કૃપાથી આ બધું થાય છે.)

કોઈ એક ગોપીજને પોતાના અમિશ્રિત સ્વરના ભતિભેદો મુકુન્દના નાદ સાથે ઊંચા કર્યા; ભગવાન તેથી પ્રસન્ન થઈને 'બહુ સારું, બહુ સારું' એ પ્રમાણે તેમની પ્રશંસા કરી. બીજાં કોઈ ગોપીજને તે ઊંચો સ્વર મુવ નાદ સાથે યોગ્યો, અને ભગવાને તેમનું બહુ સન્માન કર્યું. ૧૦.

મુકુન્દેન સમમમિશ્રિતાઃ સ્વરજાતીઃ કાચિદુશ્ચિન્યે । કાચિત્ સમ્યગ્ ભગવદ્વાર્ય
પ્રાપ્તા । મગવદો નાદકરણે હેતુઃ મુકુન્દેનેતિ । મોક્ષશાનાયમેવ ઉપનિષદિ સ્નાનં પૂરિતવાન્ ।
ઉભયોરેવતા । નાદે તુત્ત્વતા । મોક્ષે કાર્યદ્વયમ્ । પૂર્વસંજ્ઞાતાશ્રિવર્તનં મદ્દાપ્રાપ્તયં વ । તદર્થમિતર-
નિવારણાર્યમુપનિષદાદુષયોગઃ । સ્વરાઃ પદ્મદયઃ । વેપો જ્ઞાતિમેદાઃ । યથા મયૂરઃ પદ્મં વદતિ, તથા
જન્યેડપિ પશ્ચિનઃ મનુષ્યા જન્યેડપિ જીવાઃ પદ્મં વદન્તિ, તથાપિ વેપામવાન્તરજાતિરસ્થિ । તે વેપ-
યાક્રમેણ યથારસામિવ્યક્તિઃ ચદમિપ્રાયેણ સ્થાણુત્પાદિતાઃ, તથૈવ યોજિતાશ્ચેત્, તદા સ્વરજાતયઃ
અમિશ્રિતાઃ મયન્તિ । ઉદ્ગમવતા ફલું શવચમ્, માન્યેન । તાસાં ચેદુદ્ગમનમ્, તદા મુક્ત એવ
સન્તોષઃ । તદાહ પૂજિતા તેન મગવતેતિ । સ્વસ્ય મદ્દત્વાત્ સ્વવિચારિતાતુપૂર્વીતિ સ્વસ્ય તથા ગાનં

મુકુન્દની સાથે કોઈએક ગોપીજને પોતાના અગિશ્રિત—શુદ્ધ—સ્વરના ભેદો ઊંચા ક્યાં, કાચિત્
કોટલે કોઈક ગોપીજન જેમણે ભગવદ્વાર્ય સારી રીતે પ્રાપ્ત કરેલો છે. ('આ સ્વરજાતિને હું ઊંચી કરીશ'
એ પ્રમાણેનો ભગવાનનો આશય આ ગોપીજને ભાવ્યો. નાદ સર્વસાધારણ છે, પણ ભગવાને વિચારેલો
ક્રમ પ્રમાણે સ્વરોને ઊંચા કરવાનું કામ આ જ ગોપીજન કરે ॥ એ પ્રમાણેનો ભાવ છે.)

ભગવાને નાદ કર્યો તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે મુકુન્દેન. મોક્ષ આપવાને માટે જ
ભગવાને ઉપનિષદમાં—ગોપીજનના ગાનમાં—પોતાનો નાદ પૂર્યો. ('ત્યાં ખરેખર ત્રૈત જેનું હોય છે
ત્યાં એક ખીલને ભુવે છે, પણ ત્યાં આ પ્રાણવેગને બધું જ આત્મરૂપ થઈ ગયું ત્યાં પછી કયા સાધનથી
કોને ભુવે, કોને ભણે' ઇત્યાદિ શ્રુતિ ઉપરથી સ્પષ્ટ બધાય છે કે મોક્ષમાં ફક્ત પ્રજ્ઞાની જ સ્ફૂર્તિ થાય છે;
તેથી જે રીતે ગોપીજનોને ફક્ત ભગવાનમાં જ આસક્તિ ઉત્પન્ન કરીને કેવળ શૃંગારસ્વરૂપ કૃષ્ણના
અદ્વૈતની સ્ફૂર્તિ થાય તે રીતે ભગવાન ઉપાસ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, આ ઉપાસ ભગવાનનો નાદ છે.
નાદથી પરમ આનન્દ ઉત્પન્ન થતાં ખીલ બધા પદાર્થોનું વિસ્મરણ થાય છે એ વાત લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.
આમ હોવાથી અહીં શૃંગારસ્વાત્મક કૃષ્ણના અદ્વૈતની સ્ફૂર્તિને મોક્ષ કહેવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ 'મોક્ષ
આપવાને માટે જ' એનો અર્થ 'શૃંગારસ્વાત્મક કૃષ્ણના અદ્વૈતની સ્ફૂર્તિ' એ પ્રમાણે કરવાનો છે. ગોપી-
જનોના નાદને ઉપનિષદ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તે ભગવાનના સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરે છે. ગોપીજનોનો
નાદ રસાત્મક પ્રભુના સ્વરૂપનું જ ગાન કરે છે. જે પ્રકારનું પ્રભુનું સ્વરૂપ આ ગોપીજનો ગાય છે તે જ
પ્રકારનું પ્રભુનું સ્વરૂપ છે, કારણ કે પ્રભુનું સ્વરૂપ ફક્ત ગોપીજનો જ બાંધી શકે છે.) ગોપીજનનો નાદ
અને ભગવાનનો નાદ સરખા છે. મોક્ષરૂપી એક કાર્ય કરવાથી નાદમાં સરખાઈ જાય છે. મોક્ષમાં જે કાર્ય
હોય છે, પૂર્વ સંજ્ઞાતામાંથી નિવૃત્તિ કરાવવી અને પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિ કરાવવી. (પહેલું કાર્ય ગોપીજનના નાદથી
થાય છે, ત્યારે બીજું કાર્ય ભગવાનના નાદથી થાય છે.) આ સિદ્ધ કરવાને માટે ભગવાન વિના ખીલ બધા
પદાર્થો દૂર કરવાને માટે રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું વર્ણન કરનારા ગોપીજનોના નાદરૂપી ઉપનિષદોનો
ઉપયોગ છે. સ્વર કોટલે સંગીતના પદ્ધતિ વગેરે સાત સ્વરો. (પદ્ધતિ, ત્રયજન, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ,
ધૈવત અને નિષાદ એ સાત સ્વરો છે. આ સ્વરો ભુદ ભુદ પ્રાણીઓના શબ્દોના જેવા હોય છે: ઘણતા
તરીકે મોરનો શબ્દ અને પદ્મ સ્વર સરખા છે. તેથી મોર પદ્મ સ્વર બોલે છે એમ કહેવાય છે. સ્વરની
સાત શુદ્ધ બલિઓ છે અને અગીઆર મિશ્ર બલિઓ છે.) તેના બલિસેદો હોય છે, જેમ કે મોર પદ્મ
સ્વર બોલે છે, તેમ જ બીજાંજો પગ્ગ—પક્ષીઓ, મનુષ્યો—બોલે છે, ખીલ જોરે પણ પદ્મ સ્વર બોલે
છે; તો પણ તેમની—સ્વરોની—પેટા બલિઓ હોય છે. પ્રજ્ઞાએ જે કમથી જે રસ પ્રકટ થાય અને જે
અભિપ્રાયથી જગતમાં સ્વરો ઉત્પન્ન કર્યા છે, તે સ્વરો તે જ પ્રજ્ઞાએ જે વાપરવામાં આવે તો સ્વર અને
તેની બલિઓ અગિશ્રિત—શુદ્ધ—રહે. આ કામ ભગવાન કરી શકે છે, બીજા કોઈ કરી શકતું નથી.
પણ જે ગોપીજનો આ સ્વરોને અને બલિઓને ઊંચાં કરે તો ભગવાનને સંતોષ થાય એ ચોક્કસ છે. આ
વાત શુકદેવજી પૂજિતા તેન એ શબ્દોમાં કહે છે. તેન એટલે ભગવાનથી, અર્થાત્ તે ગોપીજન ભગવાનથી

નાશ્ચર્યદેહુઃ । અન્યે તુ વત્સરૂપમેવ ન જાનન્તિ, કુતઃ પુનઃ કરિષ્યન્તીતિ તેનૈવ પૂજિતા । નિશ્ચ, કાર્યમપિ વજ્રયનેન જાતમિતિ સાધુસાધ્વિતિ । પ્રીયતા પ્રીતિં કુર્વતા મગવતા । સ્વરૂપતઃ ફલવજ્ર સાધુત્વાય દ્વિરુક્તિઃ । પ્રીતિશ્ચ હૃસ્વત્વાત્ સર્વયા કાર્યાતુરુણત્વાત્ । અન્વા પુનઃ વત્તીતમેવ ચાવદ્ મગવતા પુનર્ગૃહ્યતે, વાકચયૈવોગ્રયનં કૃતવતીત્યાદ તદેવેતિ । તદેવોગ્રીતં ધ્રુવં નિશ્ચલં યથા મયતિ, તથા હસ્તિન્યે । સં નાદં ધ્રુવનાદે ધોનિતવતી । ધ્રુવનાદઃ કારણનાદઃ સ્થાયી સ્વરઃ । ‘યત્રોપવિશતિ

અર્થાત્ તે ગોપીજન ભગવાનથી પૂજાઈ. ભગવાન પોતે જણ હોવાથી પોતાના વિચારેલા કમ પ્રમાણે પોતે ગાન કરે તેમાં આશ્ચર્યનું કારણ નથી; પરંતુ બીજાઓ તો તેનું સ્વરૂપ પણ જાણતા નથી તો પછી તેનું ગાન ક્યાંથી કરશે (અથવા તો તેનું પૂજન ક્યાંથી કરશે) ? આ કારણથી ભગવાને જ ગોપીજનોનું પૂજન કર્યું. વળી, ભગવાનનો ગોપીજનો વિષે ભાવ ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય પણ સ્વરો ગાવા કરવાથી થયું એ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે સાધુ સાધુ, પ્રીયતા એટલે પ્રીતિ કરતા ભગવાનથી (તે ગોપીજન પૂજામાં). સ્વરૂપથી અને રૂપથી ગોપીજન સાચું છે એ દર્શાવવાને માટે સાધુ શપ્થનો એ વાર પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ભગવાનની ગોપીજન ઉપર પ્રીતિ થઈ તેનું કારણ એ કે તે હૃસ્વ છે અને સર્વ પ્રકારે કાર્યને અનુકૂળ છે.

બીજી બાજુએ ઉભાં રહેલાં ગોપીજને તો પહેલાં ગોપીજને જાણે કરેલા સ્વર ભગવાન દ્વીથી શ્રદ્ધાળુ કરે તેટલામાં જ તે જ પ્રકારે જાણે ક્યો એમ શુકદેવજી તદેવ એ શબ્દોમાં કહે છે. તે જ—જાણે કરેલી ધ્રુવ—ને પ્રકારે નિશ્ચલ થાય તે પ્રકારે જા બીજાં ગોપીજને જાણે ક્યો; અર્થાત્ તેમણે તે નાદને ધ્રુવનાદમાં યોજ્યો. ધ્રુવનાદ એ કારણનાદ છે અને તેથી તે સ્થાયી સ્વર કહેવાય છે. ‘જેમાં રાગ રહે ॥ તે સ્વર સ્થાયી કહેવાય છે’ એમ સંગીતશાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે.

(સંગીતમાં ગાનક્રિયાને વર્ણ કહેવામાં આવે છે. તે ચાર પ્રકારનો છેઃ સ્થાયી, ચારોહી, અવરોહી અને સંવાદી. એક જ સ્વરનો સ્ત્રી સ્ત્રીને જે પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તે સ્થાયી વર્ણ કહેવાય છે. સ્થાયી વર્ણનું આ પ્રમાણે બીજું લક્ષણ પણ છે; તો પછી આ ગાનમાં કયા પ્રકારનો સ્થાયી છે તે વિષે સંદેહ થાય છે. તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી બીજે પણ દર્શાવતાં આજ્ઞા કરે છે કે) અથવા તો ભગવાનનો નાદ જ છે; અર્થાત્ ભગવાને તે જ પ્રમાણે ગાયું. (જે પ્રકારના નાદમાં ગોપીજનોનો નાદ નોંઠવામાં આવે છે તે જ પ્રકારે ભગવાને ગાયું. સ્વરો ચાર પ્રકારના છેઃ વહી, સંવાદી, વિવાદી અને અનુવાદી. તેમાં વાદી રાગ છે અને સંવાદી તેનો અપ્રભાવ કહેવાય છે. તેથી ભગવાનનો નાદ વાદી છે, રાગ છે; અને તેથી ધ્રુવ છે. ભગવાનના આ નાદમાં જ ગોપીજને સંવાદી નાદ એણે છે.)

તદેવ ધ્રુવમુશિન્યે એ વાક્યનો કેટલાક ટીકાકારો એવો અર્થ કરે છે કે ગોપીજને ધ્રુવતાલ વગેરેમાં (પોતાનો નાદ) નોંધ્યો. પરંતુ આ અર્થ ગણે ઉદારતો નથી. (કારણ કે તે પ્રકારનું કાર્ય ચહેલું છે, એટલે તે ગોપીજને માન આપવાનું કારણ ભગવાનને સ્નેહનું નથી; અને તેથી ‘ભગવાને તેને બહુમાન આપ્યું’ એમ ને કહેવામાં આવ્યું છે તે ઘટતું નથી; વળી ટીકાકાર કહે છે તે પ્રમાણે એ અર્થ હોય તો શુકદેવજીએ ધ્રુવમુશિન્યે ને બદલે ધ્રુવે હસ્તિન્યે એમ કહેવું એટલું હતું.)

આ પ્રમાણે ગોપીજને ધ્રુવમાં પોતાનો નાદ નોંધ્યો એટલે ભગવાને તેમને બહુ જ સન્માન આપ્યું. શ્લોકમાં જ ॥ તેથી એમ પણ જણાય છે કે ભગવાને તે ગોપીજને અધીષ્ઠ વસ્તુ પણ આપી. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં અંદરનું સામર્થ્ય આવ્યું, તો પછી બહારનું સામર્થ્ય આવ્યું તેમાં શું કહેવાનું રહ્યું એમ તાર્કિક છે. વધુ એટલે સર્વ ગોપીજનોથી જધિક. આ પ્રમાણે ઐશ્વર્ય અને વીર્યરૂપ અને ઉપનિવ-રૂપ આ બે ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. (આ બે ગોપીજનોમાં ભગવાને પોતાના ઐશ્વર્ય અને વીર્ય એ બે ધર્મો સ્થાપ્યા એટલે આ બે ગોપીજનો પણ ઐશ્વર્યરૂપ અને વીર્યરૂપ થયાં. કાચિત્ સમં મુકુન્દેન એ શ્લોકમાં ને ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે ગોપીજનમાં ભગવાન એકલાથી જ જાણે લેવાતા સ્વર અને ભૂતિને જાણે લેવાનું સામર્થ્ય છે, એટલે તે ગોપીજનમાં ઐશ્વર્ય છે એમ જાણવું, કારણ કે જે કાર્ય ઈશ્વર કરે છે તે કાર્ય તેમણે કર્યું છે. તદેવ ધ્રુવમુશિન્યે એ શ્લોકમાં ને ગોપીજનનું

રાગઃ સ્વરઃ સ્વાયી સ કચ્ચતે' । મગવત્તાદ યય વા । મગવતા તથૈવ ગીતમિતિ । ધ્રુવવાલાવિપુ
યોજિતવતીતિ કેચિત્ । તન્ન વિષારક્ષમમ્ । एवं ध्रुवयोजनायां मगवोस्तस्यै वहुय सन्मानमदात् ।
ચકારાદ્મીદમપિ । एवं वायामन्तःसामर्थ्यं जावमिति बहिःसामर्थ्यं किं बलव्यमिति भावः । बह्वि
સર્વગોપ્યધિકમ્ । લેશ્યવીર્યરૂપે ચૈતે નિરૂપિતે । અન્યાશ્ચત્સઃ ક્રમેણ વૌદ્વળ્યાઃ ॥ ૧૦ ॥

કીર્તિર્હિ મગવન્તમેવાવલમ્બતે । અતઃ કાર્યિકં વ્યાપારં દ્વયોરાહ ક્લાચિવિતિ ।

કાચિદ્રાસપરિશ્રાન્તા પાર્શ્વસ્યસ્ય ગદામૃતઃ ।

જગ્રાહ વાહુના સ્કન્ધં શ્લષદ્વલયમહ્લિકા ॥ ૧૧ ॥

રાસેન પરિતઃ શ્રાન્તા સલૈકલિન્ન પાર્શ્વે વિષમાનસ્ય સ્કન્ધં સ્વવાહુના ગદાહ । ગદા-
મૃત ઇતિ મગવતઃ સ્થિરત્વાય । અધિકપ્રવણે અન્યથા ક્રિયામાણે રાસો મગ્ચેત । પરિશ્રમો રસાધિ-

વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તેમનામાં વીર્ય નામનો ધર્મ છે, કારણ કે જો લીધેલા સ્વર અને જાતિનું ભગ-
વાન્ દરીથી એકલુ કરે તે પહેલાં જ આ ગોપીજને તેનું એકલુ કરી લીધું. વીર્ય વિના ભગવાનની પહેલાં
કોઈનાથી પણ આ પ્રમાણે એકલુ થઈ શકે નહિ, તેથી આ ગોપીજનમાં વીર્યધર્મ છે એમ સ્વીકારવું જ
જોઈએ.) બાકીનાં ચાર ગોપીજનો કેમથી કીર્તિ વગેરે રૂપે ભણ્યાં. (ભગવાનના બાકીના ચાર ધર્મો—
કીર્તિ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય—બાકીનાં ચાર ગોપીજનોમાં સ્થાપવામાં આવે છે એટલે તે ગોપીજનો તે
તે રૂપે જણાય છે. જ્ઞાનું વર્ણન જાનકાએ ૧૧ થી ૧૪ એ ચાર સ્તોકોમાં કરવામાં આવેલું છે.) ૧૦

(રાસકીશમાં ગોપીજનોના અને ભગવાનના એક મુગલે જે ગાન કર્યું તેનું વર્ણન અપાર્થગ્યું.
હવે ધીજા મુગલે શારીરિક વ્યાપાર કર્યો તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેમાં શ્રીનો ભગવાન વિષે શારી-
રિક વ્યાપાર પ્રસિદ્ધ છે, એટલે શ્રીરૂપ ગોપીજનનો જ ભગવાનને વિષે જે કાર્યિક વ્યાપાર છે તેનું જ એ
જે વર્ણન કરવું જોઈએ, છતાં કીર્તિ પણ ભગવાનને જ અવલંબીને રહેલી છે, એટલે કીર્તિરૂપ અને શ્રીરૂપ
ગોપીજનોના શારીરિક વ્યાપારનું વર્ણન અગીઆર અને અને બાર એ બે સ્તોકોમાં કરવામાં આવે છે.)

કીર્તિ ખરેખર ભગવાનને જ અવલંબીને રહેલી છે. તેથી કીર્તિરૂપ અને શ્રીરૂપ એ બે ગોપી-
જનોના શારીરની ક્રિયાનું વર્ણન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે કાચિત્.

રાસ રમવાથી થાકી ગએલાં અને એમની કંકણના જેવી મંદ્રિકાના

પુષ્પોની માળા શિથિલ થઈ, થઈ હતી એવાં કોઈ એક ગોપીજને પાસે

ઉભેલા ભગવાનનો ખસો પોતાના હાથથી ઝાલી લીધો. ૧૧..

રાસથી થઈ થાકી ગએલાં કોઈ એક ગોપીજને પોતાની એક જાણુએ ઉભેલા ભગવાનનો ખસો
પોતાના હાથથી પકડી લીધો. મદ્યમૃત્ એટલે જાણે પારણ કરનારા ભગવાન; તેમની સ્થિરતાને માટે
આ ગોપીજને તેમનો ખસો પોતાના હાથ વડી પકડ્યો. સ્થિર ઉભા રહેવાને માટે ભગવાન ગદાવડે જો
વધારે પ્રયત્ન કરે તો રાસનો ભંગ થઈ જાય. (ભગવાન કોઈકિન્નજાત ગદાનો આધાર લઈને ઉભા રહે છે
અથવા તો ચાલે છે. રાસકીશમાં ભગવાનનું ચરણ આમતેમ ડગી ન જાય અને પોતે સ્થિર ઉભા રહે
એટલા માટે આ ગોપીજને ભગવાનનો ખસો જાણ્યો અને તેથી ભગવાન સ્થિર રહીને પહેલાંની માફક
મંદ્રજ અને નૃત્ય શાસ્ત્ર રાખ્યું. ભગવાન ગદા પારણ કરનારા છે, એટલે રાસકીશમાં ચરણ પાસી ન જાય
એટલા માટે ભગવાન તે વખતે ગદાનું સ્પર્શક કરે જો સંકટ લાગીને ગોપીજને પોતે જ ભગવાનનો ખસો
ઝાલી લીધો અને તેમને આધાર આપ્યો, જેથી ભગવાન પડી ન જાય. આ ગોપીજન ઘાકેલાં હતાં
એટલે એમણે પોતાનો બાર નાખ્યો એમ કહેવું જોઈએ, કદા ભગવાનનો ખસો જાણવાને માટે નહિ;
આ પ્રમાણે જો સંકટ થાય તો તેનું સમાધાન એ કે જો ગોપીજન તે પ્રમાણે કરે તો રાસનો ભંગ થઈ જાય.)
આ ગોપીજનને જે ઘાક લાગ્યો છે તે રસ વધી જવાથી લાગ્યો છે (નહિ કે દેહની ધીજાને લીધે)
આમ જો મ માંનીએ તો રસને માટે ગોપીજનની પ્રવૃત્તિ ન થાય. (ગોપીજન-ભગવાનનો ખસો જાણે

કયાત્ । જન્યથા રસાર્થ પ્રવૃત્તિર્ન સ્યાત્ । મण्डलपरित्यागे मण्डलसिद्धयं भगवतापि हस्तमहर्षं सम्भवति । अत एकस्मिन् पार्श्वे भगवानेव । पार्श्वभागे विद्यमानस्य भगवतः कण्ठमहर्षं वृद्धाधि-
 रुदातिष्ठन्नं भवति । भगवता पूर्वं कण्ठे सा गृहीता, तथापि भगवान् गृहीत इति मित्रवत्
 स्थितिः स्यादिति तन्निपुत्यर्थमाह श्लघद्वल्लयमल्लिकेति । श्लघन्ती बलयाकारा मल्लिका यस्याः ।
 कवरे बलयाकारेण मल्लिकामाला वद्धा । सा च शिथिला जातेति वैकल्यं प्रदर्शितम् । आतला
 च प्रदर्शिता ॥ ११ ॥

तत्रैकांसगतं बाहुं कृष्णस्योत्पलसौरभम् ।

चन्दनालिसमाघ्राय हृष्टरोमा चुचुम्ब ह ॥ १२ ॥

એટલે એમનો એક હાથ રાક્ષસોડથી છૂટે પડી જાય, અને તેથી મંડલનો ભંગ થતાં રાક્ષસો ભંગ
 થાય; અથવા તો નૃસિંહના આવેશમાં ગોપીજનનો હાથ છૂટી જાય અને તેથી મંડલનો ભંગ થાય; આ
 પ્રમાણે ન થાય તેટલા માટે શ્રીમદ્ભાગવતુ આજ્ઞા કરે છે કે) મંડલનો ભંગ થાય એટલે એ મંડલને પૂર્ણ
 કરવાને માટે ભગવાન્ પશુ બીજાં ગોપીજનનો હાથ ઝાલે છે એ સંભવિત છે. (આ પરિસ્થિતિમાં પાસે
 ભગવાન્ જ હોય છે, ભગવાનની પેલી બાજુએ રહેલાં ગોપીજન નહિ.) તેથી એક બાજુએ પાસે ભગ-
 વાન્ જ છે. પાસે ઉભા રહેલા ભગવાનનું કંઠમાંથી અહુલ કરવાથી વૃક્ષાધિ૩૬ નામનું આલિંગન થાય છે.
 (જેમ માણસ ઝાડ ઉપર પોતાના પગ વાશકરતી મૂંડીને ચઢી જાય છે તેમ નાવિકા પોતાના નાવકના
 અરણમાં એક અરણુ લગાવીને ધીજા ચરણથી નાંચના સાયળ ઉપર ચઢે છે ઇલાદિ વર્ણન રતિરહસ્ય
 નામના કામશાસ્ત્રના ગ્રન્થમાં (પ. ૬-૧) આપવામાં આવેલું છે. આ પ્રકારના આલિંગનને વૃક્ષાધિ૩૬
 કહેવામાં આવે છે.)

(આ અધ્યાયના ત્રીજા સ્લોકમાં જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે) ભગવાને પહેલાં ગોપીજનનું
 કંઠમાંથી અહુલ કર્યું; ગોપીજને પશુ ભગવાનનું કંઠમાંથી જ અહુલ કર્યું; એટલે ગોપીજન ભગવાનના
 મિત્ર જેવાં થશે. આ સાંકળું નિવારણ કરવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે શ્લઘદ્વલ્લયમલ્લિકા. શિથિલ
 થઈ ગયાં છે કંઠજુના આકારમાં મલ્લિકાપુષ્પો—અર્થાત્ મલ્લિકાપુષ્પોની માળા—જેમનાં એવાં ગોપીજનો
 છે, અંબોડમાં કંઠજુના આકારવાળી મલ્લિકાપુષ્પોની માળા બાંધવામાં આવેલી હતી; તે શિથિલ થઈ ગઈ.
 આ પ્રમાણે ગોપીજનની વિહવતા અને આસતા દર્શાવવામાં આવી.

(અંબોડને પકડીને જે સુંબન કરવામાં આવે છે તે રસના અતિમાદને લીધે થાય છે; એટલે ભગ-
 વાને ગોપીજનને આ પ્રકારે સુંબન કરવાથી મલ્લિકાની માળા શિથિલ થઈ ગઈ. આ પ્રમાણે ભગવાને આ
 ગોપીજનને મહારસનું છાન કરીને તેની આસતા—આ ગોપીજન મારાં આસ છે એવી આસતા—દર્શાવી.
 તેથી ભગવાનની આંખનીઓને લીધે પુષ્પો જ શિથિલ થયાં, માળા નહિ, જેમ લાવ છે. અથવા આસતા
 વીજે પ્રકારે પશુ સમજાવી શકાય છે:—શુકદેવજીએ ભગવદ્લીલાનું જે વર્ણન કર્યું તે ઉપરથી તેમની
 આસતા—જેનું બુલે તેનું જ કહેવું, અર્થાત્ સહ કહેવું એ પદ્ધતિ—દર્શાવવામાં આવે છે. અથવા તો
 આસતાનો નીને અર્થ પશુ સંભવે છે:—હીઝમાં પરસ્પર પોતાની એકતાનું જ વર્ણન કરવામાં આવે છે,
 પોતાનો પરિક્રમ નહિ; જ્યારે અહીં તો આ ગોપીજને ભગવાનનો અલો પકડ્યો અને તે દ્વારા પોતાને
 શ્રમ દર્શાવવાથી પોતાની એકતા દર્શાવવામાં આવી નહિ પરંતુ જે સ્વક્રીય ઇદ ॥ તેમનું જ અવલંબન
 કરવામાં આવે છે જ, અને તે રીતે ભગવાન્ મારા આસ છે, ઇદ છે, જેમ આ ગોપીજને દર્શાવ્યું.) ૧૧

તે જ સમયે બીજાં એક ગોપીજને પોતાના પગા ઉપર રહેલો, કમ-
 જના કરતાં વધારે સુંબવાળો, ચંદનથી લેપાએલો ભગવાનનો હસ્ત સુંબ્યો,
 અને આનન્દમાં રોમાંચ થતાં તેનું સુંબન કર્યું. ૧૨

અન્યા પુનઃ સ્વસ્ય ઈકાંસગતં વાહુમુત્પલાપેક્ષયા અધિકપરિમલયુક્તં ચન્દનેનાલિપ્તં વાહુ-
માપ્રાય અન્તઃપ્રવિષ્ટામોદા પૂર્ણાનન્દા સતી હૃદયોમા વાહુમેવ યુચુમ્બ । રૂપસ્પર્શો પૂર્વમેવ સિચી ।
ગન્ધરસયોરપ્યનુભવં કૃતવતીતિ । હેતુઃપ્રથમૈઃ । તત્રેતિ તસિમેવ સમયે, તત્રેવ ભગવતિ વા । ઉભયપા-
ર્શ્વસયોર્ગોપિકયોક્તયા સતિ વિનિયોગ વચ્ચે ભવતિ । ઈકાંસગતમિતિ વા । સૈવ તથા કૃતવતીતિ
કેચિત્ । સદાનન્દત્વાત્ સર્વત્રેવ સમરસતા । વત્સલં હિ યાત્રિવિકાસિ । તત્ લીળાં મનોદમ્ ।
આપ્રાણે ચન્દનજસૌરભમેવ ન હેતુઃ, કિન્તુ વતોડપિ વિલક્ષણં સાધારણજનાવેદં તદ્વેક્ષણપિ સૌર-
મયુક્તત્વેનાત્વલૌકિકભાવવતીનામેવ વેદમ્ । સહજસૌરમભિલપિ શાપનાવેદં વિશેષણમ્ । ચન્દનાલેપઃ
વિવેકધૈવંતાશનાર્થઃ । પ્રાણેનાન્તાપ્રવેશનમત્સા વિશેષઃ । દયા શ્રીરૂપા ॥ ૧૨ ॥

બીજી બાબુએ ઉભાં રહેલાં બીજાં કોઈ એક ગોપીજને પોતાના એક ખસા ઉપર આવેલા (ભગ-
વાનના) બાહુને, કમળના કરતાં પણ અધિક સુગંધિવાળા અને ચંદનથી લેપાયેલા બાહુને, સુંધો, અને
તેની સુગંધિ અંદર જતાં પૂર્ણ આનન્દ પ્રસર કરીને આનન્દમાં સેગંચ ખડાં થઈ જતાં તે જ બાહુનું સુંગન
કર્યું. (ખે બાબુએ ઉભાં રહેલાં ગોપીજનોનો વિનિયોગ ભુટે ભુટે સમયે થાય । એમ સમજ્યું. આથી
'ગોપીજનની પાસે ભગવાન જ છે' એ વાક્યની સાથે વિરોધ નહિ આવે. 'તે જ સમયે બન્ને જ ગોપી-
જનોનો વિનિયોગ થયો' એ પણ સ્વીકારવામાં આવે તો ભગવાનના મહાત્મ્યથી જ, જેમ બીજા સુગ-
લામાં ઉભા રહેલા ભગવાનનું દર્શન થતું નથી તેમ, અન્યોન્યનું પણ દર્શન થતું નથી એમ સમજ્યું.)

૩૫ અને સ્પર્શ પહેલેથી જ હતો, (ભગવાનના હપનું દર્શન અને ભગવાનના શ્રીચંગાનો સ્પર્શ
ગોપીજનોને પહેલેથી જ હતો,) એટલે આ સ્લોકમાં કહેવામાં આવે છે કે ભગવાનના ગન્ધ અને રસનો
પણ અનુભવ આ ગોપીજને કર્યો. સ્લોકમાં આવેલો જ આશય દર્શાવે છે. તત્ર એટલે તે જ સમયે,
અથવા તો તે જ ભગવાનમાં. ભગવાનના શ્રીહસ્તને સુંધનાર અને તેને સુંખન કરનાર ગોપીજન ગયા
સ્લોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજનથી જિલ્લ છે એમ માનવાથી ભગવાનની બન્ને જ બાબુએ ઉભેલાં ગોપી-
જનોનો વિનિયોગ થયો એમ સિદ્ધ થયું. (પણ કેટલાક ટીકકારો માને છે તે પ્રમાણે આ સ્લોકનાં
ગોપીજન અને ગયા સ્લોકનાં ગોપીજન જિલ્લ નથી પણ એક જ છે એમ જો માનવામાં આવે તો
બન્ને બાબુએ ઉભેલાં ગોપીજનોનો વિનિયોગ થત નહિ.)

(પ્રથમ શ્રીમહાપ્રભુજીએ ઈકાંસગતમ્ ને એક સમાસ માનીને અર્થ આપ્યો. હવે ઈકા એમ
પ્રથમા વિભક્તિવાળું ૫૬ સ્વીકારીને અર્થ આપે છે.) અથવા તો એક ગોપીજને ખસા ઉપર રહેલા...એ
પ્રમાણે અન્યમ કરવો. કેટલાક ટીકકારો એમ માને છે કે ગયા સ્લોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજને જ આ
સ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે કર્યું. (બીજા ટીકકારોનો અભિપ્રાય સ્વીકારવામાં આવે તો કીર્તિ અને શ્રીનો
પહેલાં જણાવેલી હેદ પટ્ટી શકે નહિ, તેથી આ અભિપ્રાય શ્રીમહાપ્રભુજીને સમ્મત નથી એમ કેચિત્
૫૬ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.) (ભગવાનના અધરમાં જે પ્રમાણે રસ રહ્યો છે તે પ્રમાણે તેમના બાહુમાં
રસ નથી રહ્યો, તો પછી ગોપીજને અધરનું સુંખન કરવાને બદલે બાહુનું સુંખન શા માટે કર્યું? આ
શંકા દૂર કરવાને માટે શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) ભગવાન સદાનન્દ છે તેથી તેમના દરેક શ્રીચંગમાં
સરખા પ્રમાણમાં રસ રહેલો છે. ઉત્પલ નામનું કમળ રાત્રીએ વિકાસ પામે છે અને તે બીજોને બહુ
ગમે છે. ગોપીજને ભગવાનના શ્રીહસ્તને સુંધો તેનું કસલુ ચન્દનની સુગંધિ જ । એમ નથી. પરંતુ
તેના કરતાં પણ વિદગ્ધ સામાન્ય માણસો ન બાબી શકે એવું કસલુ છે, અને તે ચન્દનની સુગંધિ
કરતાં પણ વધારે સુગંધિવાળું છે, અને તેથી જેમનામાં અલૌકિક ભાવ હોય તે જ તે બાબી શકે છે. ભગ-
વાનના શ્રીહસ્તમાં સ્વાભાવિક સુગંધિ રહેલી છે એ દર્શાવવાને માટે પણ ચન્દનાલિપ્તમ્ એ વિશેષણ
મુદ્રામાં આપ્યું છે. ભગવાનના શ્રીહસ્તને ચન્દનનો જે લેપ કરવામાં આવેલો છે તે વિવેક અને ધૈર્યનો
ન્યાય કરવાને માટે છે. (ચન્દનનો લેપ વગેરે અંગસ્થાન અનુભાવાત્મક હોવાથી ભગવાનને વિષે રહેલો વિશિષ્ટ
પ્રકારનો બળ વાળો વર્ણ છે, અને તેથી વિવેક અને ધૈર્યનો ન્યાય થાય છે. બાહુનું સુંખન કરવું એ જગ-
તમાં પ્રસિદ્ધ નથી, તેથી રાત્રીઓની સમયે જ બાહુને શી રીતે સુંખન કરી શકે? આ વિચારનું નામ

કસ્યાશ્ચિન્નાટ્યવિશિષ્ટકુણ્ડલત્વિપમણ્ડિતમ્ ।

ગળ્હં ગળ્હે સન્દધત્યા પ્રાદાત્તામ્બૂલપર્વિતમ્ ॥ ૧૩ ॥

કલ્પેતિ તામ્બૂલપર્વિતમદાદિતિ । સગળ્હં ભગવદ્ગળ્હે સન્દધત્યા इति વસ્યા અપેક્ષા લાગવં ચ સૂચિતમ્ । સમ્મુસત્ત્યામાવેડપિ ઝાપવેનેય પ્રાદાત્ । ઝનેન વસ્યે સ્વવિદ્યા દ્વેતિ શાવિતમ્ । તેનેયમેયોપવેદી ભગવદસન્નિધાને સર્વાસાં મર્તિવ્યતિ । વસ્યા વિદ્યાયોગ્યતાં વળ્હં લૌકિકક્રિયાશાન-શક્તિમત્ત્વમાદ નાટ્યવિશિષ્ટકુણ્ડલત્વિપમણ્ડિતમિદિ । નાટ્યેન વિશિષ્ટસ્ય કુણ્ડલસ્ય ત્વિપા મણ્ડિતં ગળ્હમ્ । નાટ્યે ક્રિયાશક્તિઃ પ્રતિષ્ઠિતા । કુણ્ડલે જ્ઞાનશક્તિઃ । ક્રિયાશક્તયા વિદ્યેયોઽસ-

કોઈ એક ગોપીજનને નૃત્યથી હાલતાં કુંડલોની કાન્તિથી શોભતા

પોતાના ગાલને ભગવાનના ગાલ સાથે લગાડ્યો, અને ભગવાને તેમને

આવેલું પાન આપ્યું. ૧૩

કોઈ એક ગોપીજનને ભગવાને આવેલું પાન આપ્યું. આ ગોપીજન પોતાનો ગાલ ભગવાનના ગાલ સાથે લગાડે ॥ તે ઉપરથી જણાય છે કે તેમને ભગવાનની અપેક્ષા છે, અને આ પ્રમાણે કરવામાં લાગ્ય છે. ગોપીજન ભગવાનની સાથે ઉભાં ન હતાં તો પણ લાગવથી જ—સહેલાઈથી જ—તેમને ભગવાને આવેલા પાનનું દાન કર્યું. આ ઉપરથી—પ્રાદાત્ એ પ્રમાણે દાનમાં પ્રકર્યે હોવાથી—જણાય છે કે ભગવાને આ ગોપીજનને પોતાની વિદ્યાનું દાન કર્યું, આધ્યાત્મિક વિદ્યાનું નહિ. (જેમ અર્ધાં વેદાન્તવાક્યોનું તત્ત્વપર્યં પ્રશ્નવિદ્યા છે, તેમ ઉપનિષદ્ વગેરે વાલીના અધિપતિએ, રચાત્મક ભગવાને, પોતાના અન્તાઃકરણને જ ભક્તો વિરેતા જેહના અંદરથી પીલીને આવેલું પાન સ્વાપ્નું, અર્થાત્ ગોપીજનને આવેલું પાન આપ્યું. આ પ્રમાણે ભગવાનનું આવેલું પાન વિદ્યાના જેવું છે.) તેથી જ્યારે ભગવાન ગોપીજનોની પાસે નહિ હોય ત્યારે આ જ ગોપીજન તે અર્ધાં ગોપીજનોને ઉપદેશ કરશે. (ગોપીજનોને જ્યારે ભગવાનનો ચિરહુ હોય છે ત્યારે તેમનું મરણ કાલ એવી સ્થિતિ થાય છે; આ મરણ દૂર કરવાને માટે આ ગોપીજન તેમને ઉપદેશ આપે અને તેમનો છવ બચાવે. જેમ પ્રશ્નવિદ્યા પ્રશ્નની પ્રતિ કરાવે છે તેમ અહીં પણ આ ગોપીજન ભગવાનની પ્રતિ કરાવે છે. આ પ્રમાણે ભગવાન ભક્તોને વિમર્યોગરસનો અનુભવ કરાવે છે અને આ ગોપીજનના ઉપદેશદ્વારા તેમનું છવન ટકાવે છે. વિદ્યારૂપી આવેલા પાનનું ગ્રહણ કરવાથી કેવલશક્તિ વગેરે શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે એ વાત જગતમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે, તેથી આ ગોપીજન પણ ભગવાને દાન કરેલા તાંબૂલથી ઉપદેશ કરી શકશે જોમાં શંકાને સ્થાન નથી શ્રીનિરુલનાથજીએ પણ આ જ પ્રમાણે પોતાના પાનની પ્રસાદી ગોપાલદાસને આપી, અને તેથી ગોપાલદાસ એક મોટા કવિ થયા અને વહુલાખ્યાન વગેરે કાવ્યો રચી શક્યા.)

આ ગોપીજન ભગવાને દાન કરેલી વિદ્યા ગ્રહણ કરવાને માટે યોગ્ય છે એ દર્શાવવા શુકદેવજી નાટ્યવિશિષ્ટકુણ્ડલત્વિપમણ્ડિતમ્ એ પદવટ્ટે કહે છે કે આ ગોપીજનમાં લોકસિદ્ધ ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ છે. (સંયોગરસનો અનુભવ કરવાનારી ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ આ ગોપીજનમાં છે. આ પ્રમાણે સંયોગરસનો અનુભવ કરવાનું સામર્થ્ય આ ગોપીજનમાં હોવાથી વિમર્યોગરસનો અનુભવ કરવાનારી વિદ્યાનું ગ્રહણ કરવાની તેમનામાં યોગ્યતા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ ગોપીજન ભગવાનનું જ્યારે અનુકરણ કરતાં હતાં ત્યારે તેમની સીમા ભેદને ભગવાન પ્રસન્ન થયા અને તેમણે ગોપીજનને તાંબૂલનું દાન કર્યું.) નૃત્યથી હાલતાં કુંડલોની કાન્તિથી આ ગોપીજનનો ગાલ શોભતો હતો.

(હવે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી જે અર્થ સિદ્ધ થયેલો છે તે કહેવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિથી જે અર્થ સિદ્ધ થયો તે અર્થ ઉપદેશ થયા પછી સાધન કરનાર પુરુષે ગ્રહણ કરવો.) નાટ્યમાં—નૃત્યમાં—ક્રિયાશક્તિ મુખ્ય છે, અને કુંડલમાં જ્ઞાનશક્તિ રહેલી છે. (વિમર્શિ સાંપ્યં યોગં ચ વેદો મકરકુણ્ડલે (ભાગ. ૧૨. ૧૧. ૧૨),—ભગવાન સાંપ્ય અને યોગરૂપી મકરના આકારનાં કુંડલો ધારણ કરે છે—)

ય્વાસઃ । યોગાત્મિકતાનં સાધનાનિ વા । તસ્ય કાન્તિરનુમતઃ । તેનમ્ભદ્રુઠા ભક્તિઃ ભગવત્રેખ્યા સમ્યદ્વા । યયા સા મગવતિ રવા, एवं तस्यामपि भगवान् रतः । તત્રાપિ ગણ્ડમિદં સામ્યરુપા મક્તિ-
રુચ્યવે । તાં લક્ષ્મીં પ્રતિ મૂલપર્યંતમિતિ । લક્ષ્મીવન્તં પ્રતિ પુનઃ પુનઃપરવર્તત્ત્વમિતિ જ્ઞાનવાન્મૂલયો-
સ્તુલ્યતા । ચર્વિતમિતિ સાધનપ્રયાસમાયેન સિદ્ધજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૩ ॥

વાક્ય ઉપરથી ૨૫૪ વસ્તુ છે કે ભગવાનનાં કુંડલો સાંખ્યરૂપ અને યોગરૂપ છે. અહીં પણ આ ગોપી-
જન ભગવાનની યકિતરૂપ હોવાથી ભગવાનથી ભિન્ન નથી એટલે ગોપીજનનાં કુંડલો પણ સાંખ્ય અને
યોગરૂપ છે. આ પ્રલોકમાં ગોપીજનના એક જ કુંડલનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, પણ તે કુંડલ ઘણી
બાબતું છે કે જમણી બાબતું છે એનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી, તેથી શ્રીમદ્ભગવદ્ ગણેશ રીતે—
સાંખ્યની રીતે અને યોગની રીતે—વ્યાખ્યાન કરે છે. પ્રથમ સાંખ્યની રીતે વ્યાખ્યાન કરતાં શ્રીમદ્ભગ-
વદ્ ગણેશ કરે છે કે કુંડલમાં સામ્યકિત રહેલી છે.)

નૃલમાં રહેલી ક્રિયાશક્તિથી વિશેષ—ઘણો અધ્યાસ, અર્ચન—આય છે. (શુદ્ધી થેવા કરવામાં
ને ક્રિયા રહેલી છે તેનાથી ને જ્ઞાન સારી રીતે મળે છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સાંખ્યનું તાત્પર્ય
જ્ઞાનમાં રહેલું છે. આ પ્રમાણે સાંખ્યની રીતે વિચાર કરતાં જણાય છે કે ભગવાને વિચારેલી રીત પ્રમાણે
જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ ઘણીવાર કરવામાં આવવાથી આ ગોપીજનની યોગ્યતા સિદ્ધ થાય છે.)

(હવે યોગની રીતે અર્થ આપતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ ગણેશ કરે છે કે) અથવા તો ગોપીજનનું આ
કુંડલ યોગરૂપ હોવાથી સાધનોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. (આસન, પ્રાણધ્યાન વગેરે ક્રિયાથી સિદ્ધ
થતું જે યોગાત્મક સાધન—ચિત્તની એકાગ્રતા—તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે યોગાત્મક
કુંડલ લઈએ તો શમ, દમ વગેરે સાધનોના સમુદયને લીધે ગોપીજનની યોગ્યતા સિદ્ધ થાય છે. આ
પ્રકારના કર્મનું તાત્પર્ય જ્ઞાનમાં છે, અને જ્ઞાન પ્રકાશ કરનાર છે એમ દર્શાવતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ ગણેશ કરે
છે કે) જ્ઞાન અથવા કર્મની—યોગની—કાન્તિ, અર્થાત્ પ્રકાશ અથવા અનુભવ, આ જ્ઞાન અથવા કર્મથી
શીભાષમાન જે ભક્તિ છે તે ભગવાનના ગ્રેમ સાથે સંબંધમાં આવી છે. જેવી રીતે આ ગોપીજનનો ગ્રેમ
ભગવાનમાં હતો તેવી રીતે ગોપીજનમાં પણ ભગવાનનો ગ્રેમ હતો. (રૂક્ષ—કુખા—જ્ઞાનનું તાત્પર્ય
અક્ષર પ્રદાનમાં હોય છે, પરંતુ આ આપણા અલક્ષ્ય પ્રસંગમાં તો જ્ઞાન ભક્તિનું અંગ છે, એટલે સંપૂર્ણ
યોગ્યતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકારની યોગ્યતા ભગવાનનો અનુગ્રહ મેળવવામાં કારણ છે,
અને ગોપીજનને ભગવાનનો અનુગ્રહ પૂર્ણ રીતે મળ્યો છે એમ ૨૫૪ વસ્તુ છે. મૂળ પ્રલોકમાં નિર્ણય
ગણ્ડમ્ એ શબ્દોથી ભક્તિનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, કારણ કે મુખ ભક્તિરૂપ છે, અને ભક્તિ એક-
રૂપ છે. ગોપીજન પોતાનો ગાઢ ભગવાનના ગાઢ સાથે મેળવે છે એનું તાત્પર્ય એ છે કે ગોપીજન
પોતાનો એક ભગવાનના એકમાં સ્થાય છે.)

તેમાં પણ આ ગાઢ સાંખ્યરૂપ ભક્તિ છે, (અર્થાત્ ભગવાનના ગણ્ડસ્થિતમાં રહીને તે દ્વારા ફલનો
અનુભવ કરી શકાય છે, તેથી અજ્ઞાને સાંખ્યરૂપ ભક્તિ કહેવામાં આવે છે.) ગોપીજનના કુણ્ડલની તે
શોભા પ્રતિ અથવા તો લક્ષ્મીના જેવાં તે ગોપીજન પ્રતિ મૂલ—ગોપીજન વિશે રહેલા એકરૂપી ભગ-
વાનનો ગાઢ—ફરે છે તેથી ભગવાને ગોપીજનને તાંબૂલનું દાન કર્યું— (આ પ્રમાણે તામ્બૂલચર્વિતમ્ નું
રહસ્ય શ્રીમદ્ભગવદ્ ગણેશ સમજાવ્યું. તામ્બૂલ શબ્દમાંથી તામ્ અને મૂલ એ પ્રમાણે બે શબ્દો શરીરને
અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. આનો ભાવ એ છે કે ગોપીજનના કુણ્ડલની શોભા બેઠીને ભગવાને પોતાનો
ગણ્ડ ફરી ફરીને ત્યાં લગાડ્યો. જેવી રીતે ગોપીજને એકરૂપી પોતાનો ગાઢ ભગવાનના ગાઢ ઉપર
સ્થાપ્યો તેવી રીતે ભગવાને પણ પોતાનો ગાઢ ગોપીજનના ગાઢ ઉપર એકરૂપી સ્થાપ્યો. આ ગોપીજ-
નમાં લક્ષ્મીજનો પ્રવેશ થવાથી તેમને લક્ષ્મીના કહેવામાં આવ્યાં છે.) લક્ષ્મીના વાળ ભગવાનની તરફ
ગોપીજનનો ગાઢ ફરી ફરીથી બાધ છે, અથવા તો તે પ્રકારની શોભાવાળા ગાઢ તરફ ભગવાનના મુખમાં
રહેલું તાંબૂલ ફરી ફરીથી બાધ છે, તેથી જ્ઞાન અને તાંબૂલ સરખાં છે. મૂળ પ્રલોકમાં ને ચર્વિતમ્ ૫૬ છે

અપરા પુનર્વેરાગ્યાત્મકં ક્રિયારૂપમચ્છિદ્રં જ્ઞાને સદ્ધાર્થં ભગવદ્દલં સ્વહૃદયે સ્થાપિતવત્તીત્યાદિ
નૃત્યતીતિ ।

નૃત્યતી ગાયતી કાચિત્ કૃજામૃપુરમેશલા ।

પાર્શ્વસ્થાચ્યુતહસ્તાન્ આન્તાધાત્ સ્તનયોઃ શિવમ્ ॥ ૧૪ ॥

સા નૃત્યં ગાનં ચ કુર્વતી સ્થિતા । ત્વામિનયે યથાન્યહસ્યઃ સ્થાપ્યતે, સ્વહૃદો યા, યથા ભગ-
વદ્દસ્તમેવ સ્થાપિતવતી । શાન્દં જ્ઞાનં તદર્ચાનુષ્ઠાનં ચ તસ્યા વર્તત ઇતિ શ્લાપનાયં નૃત્યગાનયોઃ

તે એમ નૃત્યવે છે કે આવધાટૂપી સાધનનો પ્રયાસ નથી, તેથી સિદ્ધ થતી કરવામાં આવેલું છે. ભગવાને
આવેલું જ પાન ગોપીજનને આપ્યું, એટલે ગોપીજનને તે પાન આવવાની જરૂર રહેલી નથી. (જ્ઞાનનો
ઉપદેશ કરનાર શુક પાસેથી જ્ઞાન મેળવીને જે પ્રકારે તે જ્ઞાન સમજાવ્યામાં આવે છે તે પ્રકારનું જ્ઞાન ફરીથી
શુકના આગળ નિવેદન કરવામાં આવે છે અને તેથી જ્ઞાનમાં રહેલો સંદેહ દૂર થઈ જાય છે; તે જ પ્રમાણે
આ ગોપીજન પણ એકથી ભગવાનના ગાલ ઉપર પોતાનો ગાલ ફરી ફરીથી સ્થાપે છે. જેમ જ્ઞાનવાળા
ભાણસ પાસેથી ઉપદેશદ્વારા જ્ઞાન અહુલુ કરવામાં આવે છે તેમ લક્ષ્મીલક્ષણ ભગવાન પાસેથી તેમના
ગાલ ઉપર પોતાનો ગાલ સ્થાપીને આવેલું તાંબૂલ અહુલુ કરીને ‘ભગવાન મારામાં ઘણો એક શામે ॥
અને તે રસિકશિરોમણિ છે’ એ પ્રમાણેનું જ્ઞાન આ ગોપીજન મેળવે છે. લક્ષ્મીલ ભગવાનનું સ્વરૂપ
જાણે ॥ અને તેનો ઉપદેશ કરે છે એમ કૃષ્ણપુરાણ વગેરેમાં સિદ્ધ થયેલું છે. સાધનપ્રકરણમાં જણાવ-
વામાં આવ્યું છે કે બ્રહ્મનન્દમાં હૃમેલાઓનો ઉદ્ધાર કરવામાં આવ્યો છે; અને તેથી આ ગોપીજનોની
ચોચ્ચતા છે એમ દર્શાવવાથી તેઓ લક્ષ્મીલ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ ભગવાન નિવેતું જ્ઞાન મેળવ્યા
પછી ભગવાનને ઉદ્દેશીને તેની આવૃત્તિ કરવામાં આવે છે, અનુસંધાન કરવામાં આવે છે, તેમ ગોપી-
જનને ઉદ્દેશીને વિદ્યાના જૂલની—ભગવાનના મનની—ફરી ફરીથી આવૃત્તિ કરવામાં આવે છે.

ભગવાને ગોપીજનને તાંબૂલદ્વારા જ્ઞાનનું દાન કર્યું એમ પણ સિદ્ધ થાય છે. જેમ જ્ઞાન મેળવ્યા
પછી તેની અનેકવાર આવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તેમ પાનને પણ ચાવીને અનેકવાર ચુખમાં ગાલ તરફ
લાઈ જવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિએ જ્ઞાન અને તાંબૂલ સરખાં છે.) ૧૩

ભગવાનની ખીલ ખાલુએ ઉભાં રહેલાં ગોપીજને તો વૈષ્ણવ્વાત્મક, ક્રિયારૂપ અને છિદ્રરહિત એવો
ભગવાનનો શ્રીહસ્ત જ્ઞાનમાં મદદને માટે પોતાના હૃદય ઉપર સ્થાપ્યો એમ શુકદેવલ નૃત્યતિ એ
શ્લોકમાં કહે છે.

નૃલ અને ગાન કરતાં, જેમનાં નૃપુર અને ચેખલાનો સુંદર શબ્દ
થઈ રજા છે, અને જે યાદી ગણેલાં છે એવાં બીજાં કોઈ ગોપીજને
પોતાની પાસે ઉમેલા ભગવાનના કલ્યાણકારી હસ્તકમલને પોતાની છાતી
ઉપર પધરાવ્યું. ૧૪

(અતિ એકને લીધે ગોપીજન પોતે ભગવાનનો વિપ્રયોગ સહન ન કરી શકે તો બીજાં ગોપી-
જનોનું સમાધાન સંભવે નહિ; તેથી તે વખતે પણ બીજાં ગોપીજનોનું સમાધાન જે પ્રકારે થઈ શકે તે
પ્રકારે ભગવાને પહેલાં દાન કરેલું જ્ઞાન સિદ્ધ કરવાને માટે આ ગોપીજને ભગવાનનો શ્રીહસ્ત પોતાના
હૃદય ઉપર ધર્મ્યો. ભગવાનનો શ્રીહસ્ત ક્રિયામજ્જિરૂપ છે; શ્રીહસ્ત અચ્યુત ભગવાનનો ॥ એટલે તે તે
સમયે પણ કાર્ય કરી શકે એવો છે; શ્રીહસ્તમાં છિદ્ર નથી એટલે તે અવસ્થ ફર આવે છે; શ્રીહસ્તને
કમલ કહેવામાં આવેલું હોવાથી તે સમયે પણ શ્રીહસ્ત તાપ દૂર કરે છે. આવા પ્રકારનો શ્રીહસ્ત આ
ગોપીજને પોતાના હૃદય ઉપર ધરવ્યો. આ પ્રમાણે વૈષ્ણવમાં તાપ દૂર કરવાની અને જ્ઞાનમાં મદદ
કરવાની શક્તિ પ્રસિદ્ધ છે. ભગવાનના શ્રીહસ્તના સંબંધથી ઉપદેશમાં મદદ કરવાટૂપી લક્ષ્મીનું કાર્ય થાય
છે, એટલે તે દ્વારા ભગવાનના શ્રીહસ્તમાં વૈષ્ણવ છે એમ નિર્ણય કરવો, વળી, શક્તિ, બાલુ વગેરે આપુ-

રધાત્ । વાપદ્વારકવમજસ્ય પ્રસિદ્ધમ્ । શમો નિર્બુત્તિસૂપકઃ । સ્વસ્થાઃ પૂર્વક્રિયાપરિત્યાગઃ યાદ્યદ
પ્રયેતિ મગવત્ત્વમ્ એકસ્મિન્ ભાગે સ્થિતિરુક્તા । મગવત્તિવ્યાસપેદ્યશ્વત્વસૂપનાયાપ્ત્યુતેતિ । અયે સન્દ-

હોય છે ત્યારે તેઓ પોતાના આત્માની પણ ઇચ્છા કરતાં નથી અને ભગવાનમાં જ એકતાન રહે છે, તેથી તેમની આત્મામાં એકતાનતા ■ છતાં પણ પહેલાં જન્મુવેલા વૈરાગ્યથી આ ભાવ જન્મે છે. આ ગાથે ય વસ્તુઓ—ગાથા પદાર્થોની અપેક્ષા અને ભગવદેકતાનતા—ગાથા ય ગોપીજનોમાં એવામાં આવે છે; તો પછી આ ચાલતા પ્રસંગમાં કેવા પ્રકારના વૈરાગ્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ?

સિદ્ધાન્તી શંકરનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે—શ્રીમદ્ભગવત્ના નવમા સ્કન્ધમાં નાદમાત્માનં માદાસે (ભા. ૬.૪.૬૪)—હું આત્માની ઇચ્છા કરતો નથી—ઇત્યાદિ વાક્યોમાં સિદ્ધ થયું છે કે ભક્તો ઉપર ભગવાનની કૃપા થાય છે, અને ભક્તો વિના પીળા આળીંગો ઉપર કૃપા થતી નથી, તેમ જ વેલુગીતના અગીઆરમા શ્લોક ઉપરનાં શ્રીસુવોધિનીશ્લોકમાં ઉત્કર્ષસ્થાપિ વેરાન્યે—ભગવાનની સેવા કરીને તેમને સુખ આપવાથી વૈરાગ્ય એક પ્રકારનો થાય છે—એ આદમી કારિકામાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભક્તિથી ભગવાનનો કલેશ દૂર કરે એવી સેવા કરવાથી વૈરાગ્યનો ઉત્પન્ન—ઉત્તમતા—સિદ્ધ થાય છે. આમ હોવાથી ચોતાના જેવાં પીળાં ગોપીજનોને જ્યારે ભગવાનથી વિયોગ થાય ત્યારે જો તેમની મૂર્છા વગેરે અવસ્થા દૂર કરવામાં ન આવે તો ભગવાનને કલેશ થવાનો સંભવ રહે છે તેથી આ પ્રકારનો કલેશ આ ગોપીજન પોતે સહન કરીને પણ પીળાં ગોપીજનોનો તે કલેશ દૂર કરવાની સેવા કરે છે, અને આ સેવાશ્રેય જે વૈરાગ્યનો ઉત્તમતા છે તે પહેલાં જન્મુવેલા ભગવાનના વૈરાગ્ય વિના સંભવતી નથી. તેથી આ પ્રકારના વૈરાગ્યનું જ આપણા ચાલતા પ્રસંગમાં વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, કારણ કે ભગવાનની કૃપા ભક્તો ઉપર છે, અને પીળાઓ ઉપર કૃપા નથી એ વાત સ્પષ્ટ છે.)

તે ગોપીજન નૃત્ય અને ગાન કરવા લાગ્યાં. તેમાં અભિનયમાં એમ બીજાનો હાથ અથવા પોતાનો હાથ મૂકવામાં આવે છે તેમ તે ગોપીજને ભગવાનનો હાથ જ પોતાના હાથ ઉપર સ્થાપ્યો. આ ગોપીજનમાં શબ્દનું જ્ઞાન છે (અર્થાત્ ગાવામાં આવતા પ્રબન્ધમાં જે પ્રકારનું નૃત્યનું સ્વરૂપ છે તે સ્વરૂપ આ ગોપીજન જાણે છે, આ ગોપીજન જ્ઞાનપૂર્વક ગાન કરે છે); અને ગાવામાં આવતા પ્રબન્ધનો અર્થ—નૃત્ય—કરે છે; આ પ્રમાણે દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી આ શ્લોકમાં નૃત્ય અને ગાનની વાત કહે છે. (આ પ્રમાણે કહેવાથી સમજાય છે કે આ ગોપીજનનો વૈરાગ્યને માટે અધિકાર છે.) જેમનાં નૃપુર અને મેખલા સુંદર શબ્દ કરી રહ્યાં છે તે ગોપીજન કુજજુપુરતેજલ્લા કહેવાય છે. ઉપરના ભાગમાં ગાન પ્રમાણે અભિનય થાય છે, જ્યારે ચરણો નૃત્ય કરે છે. આ કારણથી જ નૃપુર અને મેખલામાં શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે. આ શબ્દ ભાવને વધારે છે. આ ઉપરથી સૂચિત થાય છે કે પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ થવાથી આ ગોપીજનની પહેલાંની અધીય ક્રિયાશક્તિ સફળ થઈ. આ ગોપીજન જ્યારે થાકી ગયાં ત્યારે પોતાનો તાપ દૂર કરવાને માટે તેમણે એક જ જાણુએ ઉભા રહેલા ભગવાનનો શ્રીહસ્ત પોતાનાં સ્તનો ઉપર પધરાવ્યો. કમલ તાપ દૂર કરે છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે અને ભગવાનનો શ્રીહસ્ત કમલ છે, (તેથી તે તાપ દૂર કરી શકે છે.) શમ એ સુખનું સૂચન કરનાર છે. (ગોપીજનના નૃપુર અને મેખલાના સુંદર શબ્દથી ભગવાનનો ભાવ ઉદ્ભવેલો અને બીજાઓ ન જાણે એવી રીતે પોતાના હસ્તથી ગોપીજનના અવ્યવહારને સ્પર્શ કરીને ભગવાને ગોપીજનના ગાથા મનોરથો પૂર્ણ કર્યાં. તેથી આ ગોપીજનને સુખ થયું અને તેથી તેમને થાક લાગ્યો.) થાક લાગવાથી આ ગોપીજને પહેલાંની ક્રિયાનો—નૃત્યનો—જે ત્યાગ કર્યો તે તો ક્રિયા બહારથી જ હતો; (હૃદયની અંદર તો ગોપીજનને નૃત્ય કરવાની ઇચ્છા હતી જ.) તેથી (ફરીથી નૃત્ય કરવાને માટે) ભગવાન એક જાણુએ ઉભા રહ્યા એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ભગવાનની (નૃત્યરૂપી) ક્રિયાશક્તિનો નાશ થતો નથી એ સૂચવવાને માટે શુકદેવજી અચ્યુત શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. આગળ ઉપર સુખ્ય રમણરૂપી સંબંધ પણ સૂચવવાનો છે તેથી અને તેનો નાશ ન થાય તેટલા માટે મૂળ શ્લોકમાં અચ્યુત પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. (આગળ સુખ્ય

નવસ્યાપિ કરિષ્યમાણત્વાત્ તદવિષાદાર્થં ચ । તસ્ય પુનઃ કામાતુદ્વેનકલ્ત્વેન તાપાનાશકસ્યમાશક્ત્યાદ
શિવમિતિ । તદેવ કલ્યાણરૂપમ્, આનન્દરૂપત્વાદ્ ભગવતઃ ॥ ૧૪ ॥

एवं यज्ઞાં સ્વરૂપમુક્ત્વા સ્વરૂપેઞ સર્વાંતાં સાધારણીં ઈલામાદ્ ગોપ્ય ઇતિ ।

ગોપ્યો લઘ્વાચ્યુતં કાન્તં ત્રિય એકાન્તવલ્લભમ્ ।

ગૃહીતકણ્ઠ્યસ્તદ્દોર્ભ્યાં ગાયન્ત્યસ્તં વિજહિરે ॥ ૧૫ ॥

અચ્યુતઃ કાન્તો ભગવાનેવ ભવતિ । અન્તર્વહિઃ નિલાનન્દવાદી । અત એવ સર્વભીનાં
મૂલમૂલાયાઃ ત્રિય એકાન્તતો વલ્લભઃ પરમઃ પ્રિયઃ । ગાદશં સઠ્ઠ્વા તમેય ગાયન્ત્યો વિજહિરે ।
નતુ પરમાત્મને પ્રાપ્તે ક્રિયાયા અપમમ એવોષિતઃ, ન તુ પુનઃ ક્રિયા, વત્કર્થ વિહાર ઇતિ ચૈત્, તજાહ તદ્દોર્ભ્યાં ગૃહીતકણ્ઠ્ય ઇતિ । ભગવત્ક્રિયયૈવ વ્યાપ્તઃ, ન તુ સ્વક્રિયા કાવિમ્ । કણ્ઠે
ક્રિયાયાઃ સ્થાપિતત્વાદ્ગાનં ક્રિયા ચ સમ્ભવતઃ । ઇયં ક્રિયા ક્ષતિકલ્પેતિ સ્વાતર્ક્યં તાસાં નિરુપિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

રમણમાં ન્યૂતતા વગેરે દોષ દૂર કરવાને માટે, અને ભગવાનનો શ્રીહસ્ત વક્ષઃસ્થલ ઉપર પદરાવવાથી જ
ગોપીજનનું કાર્ય સિદ્ધ થતાં આગળ મુખ્ય સ્તોત્ર નહિ થાય એ શંકા દૂર કરવાને માટે પણ મહાયુત પદ
પાપરવામાં આવેલું છે.)

ભગવાન્ દ્રુદીધી ગોપીજનમાં કામ વગેરે ભગ્યુત કરે અને તેથી ગોપીજનના તાપનો નાશ કરી
શક્તે નહિ—આ પ્રકારની શંકા દૂર કરવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે શિવમ્. ભગવાનનો શ્રીહસ્ત જ
હસ્થાણુરૂપ છે, કારણ કે ભગવાન્ આનન્દરૂપ છે. (ભગવાનનો શ્રીહસ્ત શિવ—હસ્થાણુરૂપ—છે તેથી
તે આનન્દનું સાધન છે, અને આ શ્રીહસ્ત ભગવાનનો છે તેથી તે આનન્દરૂપ છે. એટલે ભગવાનનો
શ્રીહસ્ત ગોપીજનમાં તાપ ઉત્પન્ન કરશે નહિ.) ૧૪

આ પ્રમાણે જ ગોપીજનોનાં સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને અર્ધાં ગોપીજનોની ભગવાનના સ્વરૂપ સાથેની
સાધારણ લીલા શુકદેવજી ગોપ્યઃ એ શ્લોકમાં કહે છે.

ગોપીજનોઽપિ લક્ષ્મીજીને અત્યન્ત પ્રિય એવા ભગવાનને જ કાન્ત
તરીકે પ્રાપ્તિ કર્યા; ભગવાને પોતાનો શ્રીહસ્ત તેમના ગળા ઉપર મૂક્યો,
અને ગોપીજનો પ્રભુના શુભગાન કરતાં વિહાર કરવા લાગ્યાં. ૧૫

ભગવાન્ જ અચ્યુત—નાશ ન પામે એવા—કાન્ત છે. ભગવાન્ અંદર અને બહાર હૃદયમાં
આનન્દ આપનારા છે. તેથી જ બધી સ્ત્રીઓનાં મૂળભૂત લક્ષ્મીજીને તે અત્યન્ત વલ્લભ—પરમ પ્રિય—
છે. આવા પ્રકારના ભગવાનને કાન્ત તરીકે પ્રાપ્ત કરીને તેમના જ શુભોત્સવ ગાન કરતાં ગોપીજનો
વિહાર કરવા લાગ્યાં.

અરે ! પરમાત્મને ત્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તો કિયા જતી રહે એ જ યોગ્ય છે; કોઈ દ્રુદીધી કિયા
ધર્મ શકે નહિ. તો પછી ગોપીજનો ભગવાનની ગાયે કેવી રીતે વિહાર કરી શક્યાં? આ શંકાનું
સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે તદ્દોર્ભ્યાં ગૃહીતકણ્ઠ્યમ્, ભગવાને પોતાના હસ્તો ગોપીજનોના
ગળા ઉપર મૂક્યા, ભગવાનની કિયા જ ગોપીજનોમાં વ્યાપી હતી, ગોપીજનોની પોતાની કોઈ કિયા
નહિ. ભગવાને પોતાના હસ્તરૂપી કિયા ગોપીજનોના ગળા ઉપર સ્થાપી તેથી ગોપીજનોનાં ગાન અને
કિયા સંભવી શકે છે. (ગાનનો આધાર કણ્ઠ ઉપર છે, તેથી ગોપીજનની કર્મેન્દ્રિયરૂપ વાણીનો વ્યાપાર
તે ગાન તે સિદ્ધ થાય છે. ભગવાનના શ્રીહસ્તરૂપી કિયાનું ગોપીજનના કણ્ઠમાં સ્થાપન કરવાથી ગોપી-
જનની વિહારરૂપી કિયા પણ સિદ્ધ થાય છે.) આ કિયા ચક્ષિરૂપ—ભગવાનના સામર્થ્યરૂપ—છે, એટલે
ગાન અને કિયાની અંદર ગોપીજનોની સ્વતન્ત્રતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૧૫

અતઃ પરં રાષાદામોદરવદુભયોર્નૃત્તમાદ્ય કર્ણોત્તિ ।

કર્ણોત્પલાલકવિટક્રૂકપોલધર્મવજ્રશ્રિયો વલયનૂપુરધોપવાયૈઃ ।

ગોપ્યઃ સમં ભગવતા નનૃતુઃ સ્વકેશશસ્ત્રજો અમરગાયકરાસગોષ્ઠયામ્ ॥૧૬॥

રાસાયર્મિવૈતદપિ, પરં પ્રલોકં રસ ઉત્પચત્ત્વ ઇવિ ગોષ્ઠીમાત્રમુચ્ચમ્ । ઇમયોર્ગાદનૃત્તે વિનિયો-

હવે પછી રાધા અને હમોદરના નૃત્યની માફક લગવાને અને ગોપીજને જે નૃત્ય કર્યું તેનું વર્ણન શુક્રદેવેનું કર્ણ એ પ્રલોકમાં કરે છે. (ચોદમા પ્રલોકમાં નૃત્યની વાત કહેવામાં આવેલી છે છતાં ફરીથી આ પ્રલોકમાં વાળંબ્રોના શબ્દની સાથે નૃત્ય થયું એમ જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું ॥ તેનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રથમના નૃત્ય કરતાં આ નૃત્યમાં કંઈક વિશેષ છે, કારણ કે આ નૃત્ય રાધા અને હમોદરે જે પ્રકારે નૃત્ય કર્યું તે પ્રકારનું છે. આ નૃત્યમાં ભગવાન અને ગોપીજન તુલ્ય છેઃ અર્થાત્ ભગવાન અને ગોપી, જનની તુલ્યતા જેમાં છે એવા પ્રકારનું આ નૃત્ય છે. આટલી જ જે નૃત્યો 'વચ્ચે' ફેર છે, વધારે નહિ. નૃત્યના પ્રકારમાં એક હોય છતાં તેના ફલમાં એક ન હોય તો તે વાસ્તવિક એક કહી શકાય નહિ, તેથી જે નૃત્યોનું તાત્પર્ય બીજી રીતે સમજાવવાની જરૂર રહે છે; અને તે આ પ્રકારે છે. રસના આવેશથી ઉત્પન્ન થયેલી અને મર્ધાંધ વિનાની જે ક્રિયા તે વિહાર કહેવામાં આવે છે, અને આનું વર્ણન પંદરમા પ્રલોકમાં વિજયિત્રે એ પદવટ્ટે કરવામાં આવેલું છે. પાછળથી જે વસ્તુ આવતી હોય તેના આરંભથી પહેલાંની વસ્તુનો નાશ થાય છે એ આયતને અનુસરીને એમ બતાવી શકાય કે દ્વિતીય નૃત્યના આરંભથી પ્રથમ નૃત્યનો અંત આવી ગયો છે. આ પરિસ્થિતિમાં ફરીથી નૃત્યનું જે વર્ણન કરવામાં આવેલું ॥ તે ચોથું છે. તે આ દ્વિતીય નૃત્ય પ્રથમ નૃત્યના જેવું જ હોત તો પછી પ્રથમ નૃત્યનો ત્યાગ કરવામાં આવત નહિ. નૃત્ય રસને માટે જ કરવામાં આવ્યું છે, અને રસ વિના નૃત્યનો ત્યાગ સંભવતો નથી. તેથી અપૂર્વ રસને માટે જ અપૂર્વ નૃત્યનું જ વર્ણન કરવામાં આવે છે એમ જણાય છે. અર્થાત્ પંદરમા પ્રલોકમાં જે વિહારનું વર્ણન છે તે વિહાર ઉત્પન્ન કરનાર રસ પ્રકટ કરવાને માટે પ્રથમ નૃત્ય કરવામાં આવ્યું, જ્યારે અપૂર્વ રસ પ્રકટ કરવાને માટે આ સોળમા પ્રલોકમાં વર્ણવેલું દ્વિતીય નૃત્ય કરવામાં આવ્યું. આ પ્રમાણે ફળ અને પ્રકારમાં બન્ને નૃત્યો વચ્ચે એક હોવાથી દ્વિતીય નૃત્યના વર્ણનમાં પુનરુક્તિનો દોષ આવતો નથી. અહીં સમુદાયરમણ અને પ્રત્યેકરમણનું વર્ણન કરવાનું છે; તેથી તે તે રમણને અનુકૂલ વાચ પ્રકટ કરવાને માટે નૃત્ય પદ્ય તે તે પ્રકારનું જ હોવું એકએ. સમુદાયનૃત્યનું વર્ણન પહેલાં થઈ ગયું છે; આ પ્રલોકમાં પ્રત્યેકનૃત્યનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેમાં દરેક ગોપીજન પાસે ભગવાનનું એક એક સ્વરૂપ છે અને તે પ્રકારે નૃત્ય કરવામાં આવે છે. તેનું દ્વાન્વ રાધા અને હમોદરનું છે. પહેલાં સમુદાયરમણ પછી યુગલ રસનો અનુભવ કરવાને માટે એક ગોપીજનને છૂટા પાડીને ભગવાન તરફ ગયા એમ લાગે માત્રા (ભાગ. ૧૦.૨૭.૩૭) એ પ્રલોકની ટિપ્પણીઓમાં કહેવામાં આવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે અહીં પણ યુગલરસના અનુભવને માટે આ નૃત્ય કરવામાં આવેલું છે. પરંતુ તેમાં થોડો ફેર છે, પહેલાં એક જ ગોપીજનને યુગલરસનો અનુભવ થયો હતો, અને બીજા ગોપીજનોને ત્રિરહનો અનુભવ થયો હતો, જ્યારે આ નૃત્યમાં બધાં જ ગોપીજનોને યુગલરસનો અનુભવ થાય છે.)

હવેમાં રહેલા ઇમળો સહિત દેશથી જેમના ગાલ શોભી રહેલા છે, આ ગાલ ઉપરના પરસેવાથી જેમનું મુખ શોભે છે અને જેમના દેશમાંથી માળા પડી બચે છે એવાં ગોપીજનો, ભગવાનો જેમાં ગાનાર છે એવી રાસગોષ્ઠીમાં ઠંકણ અને નૂપૂરના શબ્દથી વાળંબ્રો સાથે, ભગવાનની સાથે નૃત્ય કરતાં હતાં. ૧૬

રસને માટે જ, રસનો સમૂહ ઉત્પન્ન કરવાને માટે જ, આ—અતેનું નૃત્ય—પદ્ય છે, પરંતુ દરેક-નૃત્યમાં રસ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી પ્રલોકમાં ફક્ત ગોષ્ઠી કહેવામાં આવ્યું છે, કારણ કે અતેનો ગાદ નૃત્યમાં

ગાત્ । અમરો ગાયકઃ । ગાત્રં તુ પૂર્વવદેવ મવિષ્યતિ । વદાહ વલયનૂપુરધોપવાદૈરિતિ । વલયાનાં નૂપુરાણાં ધોપશબ્દેન કિક્કિળીનાં શબ્દા એવ વાદ્યશબ્દાઃ । અલ્પત્વં નૃત્યામિનિવેશાર્થં સ્વકેશાત્ સ્ત્રાતાઃ સ્ત્રજો યાસામિત્યુક્તમ્ । (યદ્વા । ગાયકાસ્તુ અમરા નિરૂપિતાઃ, તે ચ મરુત્વાર્થિનઃ । સ ચ પુષ્પેષ્વેવ તિષ્ઠતિ । તાનિ ચ વિચુક્તાનિ વદ્રહિતામિ ચ મવન્તીતિ સનૃતાનુરૂપગાનકરણાદવિપ્રસન્ના-સ્તેભ્યઃ સ્ત્રજ એવ દત્તવત્યઃ । અન્યથા રસાર્થં સ્વકેશેષુ શોભાદેતુલ્યેન ધૃતાનાં તાસામુપેક્ષા ન મવેત્ । તેન અમરાણાં ગાનનૈપુણ્યં પ્રસુમિયાણાં ચ વદમિશ્ચત્વં ચ ધ્વન્યતે ।) નૃત્યારમ્ભે તાસાં શોભામાદ-કર્ણેતિ । અન્યથા પૂર્વોક્તનૃત્યેન શાન્તાનાં પુનર્નૃત્યમનુચિતમેવ સ્થાત્ । ન વા રસાલમ્ । કર્ણે ઉત્પલ-સ્થાપનં તત્ત્વ અપાદને વાણુર્વાર્થમ્ । વત્સહિતા અલકાઃ અમરા इव रसपाचारः । तेषां विटङ्कः जल-

વિનિયોગ થયેલો છે. (રસનો સમૂહ ઉત્પન્ન કરવાને માટે દરેક ગોપીજન આગળ ભગવાન પોતે મકટ ધયા એવો ભાવ છે. જેટલાં ગોપીજન તેટલાં ભગવાનનાં સ્વરૂપ પ્રકટ થયાં, તેથી દરેકનામાં તેમણે રસ ઉત્પન્ન કર્યો. આ રીતે બહુ નાચનારીઓ જેમાં હોય એવો રસ સિદ્ધ થયો; પરંતુ એકત્રિત એક રસ ન હોવાથી પહેલાંની માફક, આ અધ્યાયના ણીના પ્રલોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેની માફક, અહીં ક્ષીઢામ્ એમ એક વચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો નથી, પણ દરેકનામાં રસ ઉત્પન્ન કરવાથી ગોષ્ઠી પદ વાપરવામાં આવ્યું છે. ગોષ્ઠીની અંદર બધાં પોતાના અધિકાર પ્રમાણે મિત્ર રસ અનુભવે છે.)

ભમરાઓ ગાન કરનાર છે. વાણંત તો પહેલાંની માફક જ હશે એમ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે ॥ કે વલયનૂપુરધોપવાદિઃ. કંકલોનો શબ્દ, નૂપુરોનો શબ્દ અને ધોવનો—નાની મુઘરીઓનો—શબ્દ આ પ્રમાણે ત્રણ વસ્તુઓના શબ્દો જ વાણંતના શબ્દોનું કાર્ય કરે છે. નૃત્યમાં અત્યંત આસક્તિ છે એ દર્શાવવાને માટે પ્રલોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ગોપીજનોના પોતાના કેશમાંથી માળાઓ છૂટી પડી જાય છે.

અથવા તો ગાન કરનાર તરીકે ભમરાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને ભમરાઓને તો પુષ્પના રસની જરૂર હોય છે. આ રસ પુષ્પોમાં જ રહે છે. ત્યારે પુષ્પો છૂટાં થઈ જાય છે ત્યારે તે રસ મિનાનાં થઈ જાય છે, તેથી આ ગોપીજનોએ પોતાના નૃત્યને અનુકૂલ રીતે ભમરાઓએ ગાન કરવાથી પોતાનાં ધર્ષિત્વ છે, તેથી આ ગોપીજનોએ પોતાના નૃત્યને અનુકૂલ રીતે ભમરાઓએ ગાન કરવાથી ભમરાઓ ઉપર પ્રસન્ન થઈને તેમને પુષ્પની માળાઓ જ આપી. જો આ પ્રમાણે માનવામાં ન આવે ભમરાઓ ઉપર પ્રસન્ન થઈને તેમને પુષ્પની માળાઓ જ આપી. જો આ પ્રમાણે માનવામાં ન આવે તો રસને માટે પોતાના કેશમાં શોભાને માટે કારણ કહેલી માળાઓ માટે ગોપીજનો બેદરકારી થયે નહિ. આ ઉપરથી જણાય છે કે ભમરાઓ ગાન કરવામાં હોંશિયાર હોય છે, અને પ્રભુની પ્રિયાઓ—ગોપીજનો—તે ગાન સમગ્રી શકે છે.

નૃત્યના આરંભમાં ગોપીજનોની શોભાનું વર્ણન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે કર્ણ. અન્યથા—જો શોભાનું વર્ણન કરવામાં ન આવે તો—પહેલાં વર્ણવેલા નૃત્યથી યાદી ગએલાં ગોપીજનો ક્ષીંધી નૃત્ય કરે તે અયોગ્ય જ થાય, તેમ જ તે રસમય ન થાય. કહ્યું ઉપર કમળનું જે સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે તે કમળ પડી ન જાય એ પ્રકારની હોંશિયારી દર્શાવવાને માટે છે. આ કમળની સાથે રહેતાં રાજા કેશો ભમરાની માફક રસનું પાન કરવાય છે. આ કેશોના નિટક—અલંકારરૂપ સ્થાન, શોભા આપનારું સ્થાન—એવા બે ગાલ; તેના ઉપર નૃત્યમાં આસક્તિને લીધે ધર્મ—અંદર થયેલા અમથી ઉત્પન્ન થતો પરસેવો—થયો. જેમ મોતીને લીધે બે ગાલ રીંછે ॥ તેમ આ બધાં કારણોને લીધે ગોપીજનોના મુખ ઉપર એક પ્રકારની અલૌકિક શોભા ઉત્પન્ન થઈ.

ગાલ ઉપર જે પરસેવો થયો તેનાથી ગોપીજનોનું મુખ શોભાયમાન થયું એમ કહેવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગોપીજનોના મુખ ઉપર શ્રમ—સ્વાખ્યા, કરાઈ ગયેલાપણું—ન હતો. ગોપીજનોની સાથે ત્યારે ભગવાન નૃત્ય કરે છે ત્યારે આ પરસેવો ગોપીજનોના મુખની શોભા દર્શાવીને સુંબસ વગેરેનો અનુભવ કરાવે છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનો પરસેવોથી શોભે છે અને તેમને ઘાટ લાગ્યો નથી

હરણરૂપં સ્થાનમ્ । ઇતાર્થૌ કયોલૌ । તત્ર ચો ધર્મઃ અન્તરૂત્તરધ્રમજલં નૃભામિનિવેશાજ્ઞાતમ્ । તેઃ
શૃત્વા વક્ત્રે ધીરલૌકિકીઃ કાચિત્ સમ્પન્ના । યવા મુક્તાભિર્મંજિલ્લં મયતિ કપોલદ્વયમ્ । બનેન મુલે
બ્રમો નિવારિતઃ । સામિઃ સદ્ મયવતો નૃલે અનુભાવકસ્ય ભવતિ । સત્ત્વો વા ક્રીડાનિશ્ચિત્તેન
સૂચિત્વા । ગોપ્ય ઇતિ । મયવત્ એવ વાસામેવાવસ્ત્વં, ન સ્વત્ ઇતિ જ્ઞાપિતમ્ । અતો મયવતા સમમ્,
યથા યથા મયવાન્ નૃસતિ તથા તથા વા અપિ નૃસન્તીતિ ॥ ૧૬ ॥

એવં પ્રાદુર્ગુતે રસે અલ્પનોદ્ગમનાર્થં સામ્પ્રાત્કામણાસોક્તગ્રેષ્ઠ નિરૂપયતિ એવમિતિ ।

એવં પરિષ્વજ્ઞકરાભિમર્શસ્લિગ્ધેક્ષણોદામવિલાસહાસૈઃ ।

રમે રમેશો વ્રજસુન્દરીભિર્યથાર્થકઃ સ્વપ્રતિવિમ્બવિવ્રમઃ ॥ ૧૭ ॥

આલિંગનાદ્યભાવ નિરૂપિતાઃ । એવમેવ રસોદ્ગમનાર્થં પરિષ્વજ્ઞઃ આલિંગનમ્ । તતઃ કરામિ-
મર્શઃ તત્તદ્વચયેષુ મયવહસ્યસર્ગઃ । તતઃ સ્લિગ્ધેક્ષણં ભાવોદ્ગારિ । તત્ત ઉદામો વિલાસઃ અસર્વાદો
મોગઃ । તત્તો હાસ્યાન્તિ પૂર્ણમનોરવાનામ્ । એવં પરિષ્વજ્ઞાદિહાસાન્તાઃ સર્વાન્તુ । નતુ પ્રાકૃતીભિઃ કયં

એમ કહેવાથી એટલું તો સૂચિત થાય છે કે રસના આવેશથી આ પાત્ર નૃત્ય થાય છે, એટલે ભગવાનની
હાજરીમાં પ્રથમની ક્રીડા પોતાની મેળે જ સિરોહિત થઈ જાય છે. (અથવા ક્રીડાનિશ્ચિત્તઃ એ સમ-
સમાં ક્રીડા અને અનિશ્ચિત્તિ એ શબ્દો લેવા, અને આ પ્રમાણે અર્થ કરવોઃ—ગોપીજનોને ક્ષમ નથી
લાગ્યો એમ સૂચન કરવાથી ગોપીજનોની પ્રથમની ક્રીડા દૂર થઈ શકતી નથી એમ જણાય છે. દેખાતર
વહુસંજ્ઞા સ્વતો વા નો સંબંધ ક્રીડાનિશ્ચિત્તિની સાથે કરતા નથી પણ સ્વતંત્ર વાક્ય તરીકે જ લે છે
અને આ પ્રમાણે અર્થ કરે છેઃ—ગોપીજનોનું સુખ પરતેવાથી સીલે છે એમ કહેવાનું બીજું પણ પ્રયો-
જન છે અને તે એ કે આ નૃત્યમાં ભગવાન્ પ્રધાન છે. મૂળ શ્લોકમાં જે સમમ્ ૫૬ છે તેનો અર્થ
તુલ્ય કરવાનો છે).

ભગવાનની સાથે ગોપીજનોએ નૃત્ય કર્યું એમ કહેવાથી જણાય છે કે ગોપીજનોએ ભગવાનની
માફક જે નૃત્ય કર્યું તે પોતાની મેળે નહિ, પહેલાં નૃત્યની તાલીમ લીધેલી હતી તેથી નહિ, (કારણ કે
ગોપ ભૂતિમાં અને તેમાં પણ કુલીન સીલોમાં નૃત્યનું શિક્ષણ સંભવિત નથી), પરંતુ ભગવાનને લીધે જ
કર્યું; અર્થાત્ તેમનામાં એવો રસ પ્રકટ થયો કે તેને લીધે જ તેમનામાં પોતાની મેળે જ નૃત્ય થયું. આ
પ્રમાણે ગોપીજનો ભગવાનની તુલ્ય હોવાથી શુકદેવજી કહે છે કે મયવતા સમમ્, જે જે પ્રકારે ભગવાન્
નૃત્ય કરવા લાગ્યા તે તે પ્રકારે ગોપીજનો પણ નૃત્ય કરવા લાગ્યાં. ૧૬

આ પ્રમાણે રસ પ્રકટ થતાં તે રસ વધારે પ્રકટ થાય તેટલા માટે ક્ષમને સાક્ષાત્ પ્રકટ કરે છે એ
પ્રમાણે કામશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી આલિંગન વગેરે ચેષ્ટાઓનું વર્ણન શુકદેવજી પરમ્ જે શ્લોકમાં કરે છે,

જમ આજક પોતાના પ્રતિબિંબ સાથે રમે છે તેમ લક્ષ્મીપતિ ભગવાને

આલિંગન, હસ્તથી સ્પર્શ, એકવાળાં કટાક્ષ, ઉદામ સિંધાસ, હાસ્ય વગેરેથી

ગોપીજનો સાથે રમણ કર્યું. ૧૭

આલિંગન વગેરેનું ત્યાં વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. અને માટે જ—રસ પ્રકટ કરવાને માટે જ—
પરિષ્વંજ, અલિંગન, કરવામાં આવ્યું છે. પછીથી હસ્તથી સ્પર્શ કરવામાં આવ્યો; અર્થાત્ ગોપીજનના
લુદા લુદા અવંધવોનો ભગવાનના શીરુસ્તે સ્પર્શ કર્યો. પછીથી ભગવાને એકવાળાં કટાક્ષ—જાવને પ્રકટ
કરવામાં કટાક્ષ—કેમ્પાં. પછીથી ઉદામ સિંધાસ—મર્ષાદરહિત ભોગ—કરવામાં આવ્યો. પછીથી જગન્ના
મનોરથી પૂર્ણ થાય છે એમનું હાસ્ય થયું. આ પ્રમાણે આલિંગનથી માંડીને હાસ્ય સુધીની બધી ક્રિયાઓ
અર્થ ગોપીજન સાથે ભગવાને કરી,

રમે, તગ્રાહ રમેશ્વર ઇતિ । રમાયા ઈશઃ । સર્વત્ર તાસુ રમાપિ ભગવદાસ્યા નિવિષ્ટા । તા અપિ અધિ-
પ્રાનયોગ્યા ઇત્યાહ વ્રજસુન્દરીમિરિતિ । નન્વાત્મારામઃ કથમેતામી રમે, 'લક્ષ્મીસ્તુ વ્રજાનન્દ ઇતિ
રમણમુચિતમપિ । ઇત્યાસ્વાવેશોઽપ્યનુચિતઃ, વ્રજાયાવામાવાદિતિ ચેત્, તગ્રાહ યથાર્મક ઇતિ । યાલકો
દ્વિ વર્ણજલાદિકં પુરતઃ સ્થાપયિત્વા, તત્ર તગ્રાત્માનાં પદયન્ રમતે । તથા ભગવાનપિ સ્વસાનર્થ
સ્વરૂપં વા તત્ર સ્થાપયિત્વા, વ્રજ વ્રજાનન્દં ચાવિર્માવયિત્વા રમે । નન્વેતદપ્યનુચિતમ્, કિમતેનેતિ
ચેત્, તગ્રાહ યથાર્મકઃ । યયા યાલકીલાં કૃતવાન્ તથૈવદપિ કૃતવાનિત્યર્થઃ । (યદ્વા । કદાચિત્પ્રકાર-
સામ્યેઽપિ નૈતત્રસાનુમયો લક્ષ્યાં ભવિતુર્મંદ્રિ, કિન્ત્વેતાસેવેતિ શાપયતિ પદબ્રવેન રમેશો વ્રજસુન્દ-
રીમિરિતિ । રમાયા ઈશઃ સ્વામી ભર્તેતિ યાચત્ । ઇત્યાસુ વ્રજસમ્બન્ધિવ્યોમ્યસમ્બન્ધિન્યઃ સુન્દર્યઃ,
ન હુ વિશાદિષ્ટા ઇતિ । રમારમણદસાયાં ઇત્યાદપ્રસાનુમયો સોમયોરપિ સમ્ભવતિ । રસહારૂપસૈવ તાદશ-
સ્થાવિતિભાષઃ । નન્વીશ્વરે નેદનુચિતમિત્યત્ર ગ્રાહ યથાર્મક ઇતિ । 'સમ્મુખ્યન્ તવનીતમન્તિકમણિ-
સ્થમ્મે સ્વચિન્મ્યોદ્રમં દદ્ધે'ત્યાદિવાક્યનિરૂપિતમુગ્ધલીલા ચાર્ન્યયા નિરૂપ્યતે । પૂર્ણજ્ઞાનોઽપિ તત્રસત્ત્વ-

અરે ! ભગવાને પ્રાકૃત ગોપીજનો સાથે કેવી રીતે રમણ કર્યું ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુક-
દેવજી કહે છે કે રમેશ્વર, ભગવાન્ રમાના—લક્ષ્મીજીના—ઈશ છે. ભગવાનની આગ્રાથી લક્ષ્મીજીએ
પણ સર્વ ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કર્યો. ગોપીજન પણ અધિષ્ઠાનને માટે—લક્ષ્મીજીને પ્રવેશ કરવાને
માટે—ચોક્કસ છે એમ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે વ્રજસુન્દરીમિત્ત્વે.

અરે ! ભગવાન્ તો આત્મારામ છે, તો તેમણે આ ગોપીજનો સાથે કેમ રમણ કર્યું ? લક્ષ્મીજી
તો વ્રજાનન્દ છે, તેથી તેમની સાથે ભગવાન્ રમણ કરે તે તો ચોક્કસ પણ છેઃ વળી આ ગોપીજનોમાં
લક્ષ્મીજીનો આવેશ પણ અચોક્કસ છે, કારણ કે ગોપીજનોમાં વ્રજાસાથ નથી. આ શંકાનું નિરાકરણ
કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે યથાર્મકઃ. બાળક ખરેખર દર્પણ, વળ વગેરે પોતાની સાથે મૂકીને તેમાં
પોતાની જાતને જોઈને રમે છે. તે જ પ્રમાણે ભગવાન્ પણ પોતાનું સામર્થ્ય—શક્તિ—અથવા
પોતાનું સ્વરૂપ પોતાની આગળ મૂકીને રમણ કરે છે, અથવા તો વ્રજા અને વ્રજાનન્દને પ્રકટ કરીને
રમણ કરે છે.

અરે ! આ—લક્ષ્મીજીએ જેમનામાં પ્રવેશ કરેલો છે એવાં ગોપીજનોની સાથે રમણ—પણ અચોક્કસ
છે. આનાથી શું કૃપા ? આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે યથાર્મકઃ, ભગવાને જે પ્રમાણે
આગ્રાલીલા કરી તે પ્રમાણે આ લીલા પણ કરી એમ તાત્પર્ય છે.

અથવા તો પ્રલોકનો ધીએ અર્થ આ પ્રમાણે થઈ શકે. ભગવાનનું લક્ષ્મીજીની સાથેના અને
ગોપીજન સાથેના રમણમાં કદાચિત્ સરખો પ્રકાર હોય, છતાં પણ આ રસનો અનુભવ લક્ષ્મીજીમંથી
મળી શકતો નથી, પરંતુ આ ગોપીજનોમાંથી જ મળી શકે છે એ દર્શાવતાં શુકદેવજી રમેશો વ્રજ-
સુન્દરીમિત્ત્વે એ બે પદ મૂકે છે. રમેશ એટલે રમાના ઈશ, સ્વામી, અર્થાત્ ભર્તા. ગોપીજનો તો વ્રજના
સંબંધવાળી—અન્યની સાથે સંબંધવાળી—મુંદરીઓ છે, કાંઈ ભગવાનની પરોક્ષ સ્ત્રીઓ નથી. ભગવાન્
ત્યારે લક્ષ્મીજીની સાથે રમણ કરે છે જ્યારે આ પ્રકારના રસનો અનુભવ બસેયને—ભગવાન્
અને લક્ષ્મીજીને—સંભવતો નથી, કારણ કે રસનું સ્વરૂપ જ તે પ્રકારનું છે. અરે ! ધિરને વિષે આ
પ્રકારનું રમણ અચોક્કસ છેઃ આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે યથાર્મકઃ. સમ્મુખ્યન્ તવ-
નીતમન્તિકમણિસ્થમ્મે સ્વચિન્મ્યોદ્રમં દદ્ધા—માણસ જોરતાં જાનેના મતિના સ્તંભમાં પોતાનું સ્વરૂપ
જોઈને—એ વાક્યમાં જે પ્રમાણે ભગવાનની મુગ્ધ લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, ભગવાન પૂર્વજ્ઞ-
નવાળા છે છતાં પણ તે રસનું સ્વરૂપ તે પ્રકારનું હોવાથી તે મુગ્ધલીલા કરે છે, તે પ્રમાણે આપણા

પરમ તથાત્વાત્,) તથેહાસિ 'રસો વૈ સ' શ્વિત્ત્વેરિદં સર્વં રસમધ્યવાતિત્વેન સ્વરુપાત્મકનેપેતિ વદુચ્યત્
 इति नास्तुपपत्तिः काचित् । शङ्कया एवानुदवादितामावः । एतेन यथा मधुसूदनाद्यो वा तथैता एव-
 द्वावोपीति ज्ञापितं भवति । तथा प्रतिविम्बस्वभावात् ।) अत्र रमणं बहूनामप्येकदा भवति द्वयोश्च ।
 अत्रे तु प्रत्येकपर्यवसानं वक्ष्यति ॥ १७ ॥

આલતા પ્રસંગમાં પણ રસો વૈ સઃ એ શ્રુતિને આધારે આ બહુ રસમાં મળેલું હોવાથી સ્વરૂપાત્મક જ
 છે, એટલે ભગવાને રમણ કર્યું એમ કહેવામાં આવ્યું છે, અને તેમાં કોઈ પણ જાતની અયોગ્યતા નથી,
 કારણ કે તે વિષે શંકા જ થતી નથી. આ ઉપરથી એટલું જણાય છે કે પ્રભુ અને પ્રભુનો ભાવ જે પ્રકારના
 છે તે જ પ્રકારનાં આ ગોપીજન અને તેમનો ભાવ છે, કારણ કે પ્રતિબિમ્બનો સ્વભાવ તે પ્રકારનો છે.
 અહીં પ્રધાન ગોપીજનોનું રમણ એક જ વખતે થાય છે, અને વાસ્તે જણાવું—ભગવાન અને એક
 ગોપીજનનું—રમણ થાય છે. (નૂત દરેકનું થાય છે, અને રમણ સમુદાયથી થાય છે એમ ભાવ છે).
 રમણ થયું દરેકનું થશે એમ શુકદેવજી આગળ ઉપર કહેશે.

(આ પ્રમાણે સર્વભાવથી રમણ કરીને જે રસ પ્રકટ થાય છે તે તો બન્ને—ભગવાન અને ગોપી-
 જન—તુલ્ય હોય તો જ બની શકે, પણ એક ન્યૂન હોય, અર્થાત્ ગોપીજન પ્રાકૃત હોય, અને બીજો
 અધિક હોય અર્થાત્ ભગવાન અપ્રાકૃત હોય, તો રસ પ્રકટ થઈ શકે નહિ. ન તત્સમા—કોઈ પણ પદાર્થ
 ભગવાનની તુલ્ય નથી—ઈલાદિ શ્રુતિ ઉપરથી જણાય છે કે આપણા આલતા પ્રસંગમાં કોઈ પણ પદાર્થ
 ભગવાનની તુલ્ય નથી; તો પછી આ રમણમાં રસ થી રીતે પ્રકટ થશે ? આ શંકાનું નિરૂપણ કરતાં
 શ્રીગોસ્વામિજી ટિપ્પણીમાં આજ્ઞા કરે છે કે લક્ષ્મીજી બ્રહ્માનન્દરૂપ હોવાથી અપ્રાકૃત છે, ભગવાન
 રમાતા હશે એ એટલે એકલા અપ્રાકૃત પદાર્થની સાથે જ રમણ કરવાનો ભગવાનનો સ્વભાવ છે; આ
 સ્લોકમાં પણ ભગવાનના રમણનું વર્ણન છે, એટલે સિદ્ધ થાય છે કે જે ગોપીજનો સાથે ભગવાને
 રમણ કર્યું તે ગોપીજનો પણ અપ્રાકૃત જ છે. મૂળ સ્લોકમાં રમે રમેતાઃ એ પ્રમાણે બે પદાર્થોનું સાથે
 વર્ણન કરેલું હોવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાનનો રમણ કરવાનો સ્વભાવ અસાધારણ છે; ભગવાન
 અપ્રાકૃત પદાર્થની સાથે જ રમણ કરે છે. ગોપીજનો અપ્રાકૃત છે એ બાબતમાં શંકાને સ્થાન જ નથી,
 કારણ કે લક્ષ્મીજી પણ આ ગોપીજનોના દ્વારા જ ભગવાનની સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત કરી શક્યાં છે. ભગ-
 વાનની આજ્ઞાથી જ લક્ષ્મીએ ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કર્યો છે, અને એ બાબત ધ્યયત કન્દિરા (ભાગ.
 ૧૦.૨૮.૧) એ સ્લોકમાં કહેવામાં આવેલી છે. ભગવાનનો ગોપીજનો વિષે ઘણો પ્રેમ છે એ એકને
 લક્ષ્મીજી પોતે ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કરીને તેમની દ્વારા ભગવાનની સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા
 રાખતાં હતાં, છતાં પણ ગોપીજનો મહાન છે એવી સ્ફુર્તિ થવાથી લક્ષ્મીજીએ પોતે તેમનામાં પ્રવેશ
 કર્યો નહિ; પરંતુ લક્ષ્મીજીની આર્તિ એકને તે આર્તિ દૂર કરવાને માટે ભગવાને લક્ષ્મીજીને ગોપીજ-
 નોમાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા કરી અને તેથી જ લક્ષ્મીજીએ ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કર્યો. ગોપીજનો
 લક્ષ્મીજીના પ્રવેશ માટે યોગ્ય છે એમ કહેવાથી ગોપીજનો લક્ષ્મીજીના કરતાં નીચાં છે એમ સમજ-
 વાનું નથી; આ પ્રમાણે કહેવાથી તો ગોપીજનોની લક્ષ્મીજીના કરતાં ઉત્તમતા સિદ્ધ થાય છે. એ
 નગરની સ્ત્રીઓની માફક 'અમારા વિના બીજા કોઈની સાથે ભગવાનનો સંબંધ ન થાય' એવા પ્રકારની
 ગોપીજનોના દૃષ્ટ્યમાં કૃતિલતા હોત તો લક્ષ્મીજી તેમનામાં પ્રવેશ કરી શકત નહિ. ભગવાને મનનો
 સર્વ રીતે ઝંગીકાર કરેલી છે અને ગોપીજનો આ મનમાં રહેલાત છે, એટલે તેમનામાં અતિ સૌજન્ય
 વગેરે ઘણો રહેલા છે, અને તેથી તેમનું આસપાસ મુખેથી થઈ શકે છે. તેથી જ લક્ષ્મીજી તેમનામાં
 પ્રવેશ કરી શકે છે. ગોપીજનો લક્ષ્મીજીના કરતાં હલકાં છે એ અભિપ્રાયથી એ એમ કહેવામાં આવ્યું
 હોય કે ગોપીજનો લક્ષ્મીજીના પ્રવેશ માટે યોગ્ય છે તો મૂળ સ્લોકમાં શુકદેવજી યજ્ઞ ૫૯ મૂળા નહિ;
 કૃષ્ણ કિલ્લ મુન્દરીમિઃ એટલું જ કહેત. પણ મૂળ સ્લોકમાં યજ્ઞ મુન્દરીમિઃ એ પ્રમાણે કહેવામાં
 આવેલું હોવાથી લક્ષ્મીજીના કરતાં ગોપીજનોની ઉત્તમતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી,
 એ કે ન તત્સમા—કોઈ પણ પદાર્થ ભગવાનની તુલ્ય નથી—ઈલાદિ શ્રુતિવક્ત્રોથી કોઈ પણ પદાર્થની

ભગવાનની સાથેની તુલ્યતાનો નિષેધ કરવામાં આવેલો છે, છતાં પણ નિરવજનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ—
જે નિર્લેપ હોય છે તે ભગવાનની સાથે પરમ તુલ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે—(મુદ્.૬૬ ૩.૩) એ કૃતિને આધારે
ત્યારે ભગવાન છાવનું વરણ કરે છે ત્યારે જીવ નિરંજન થઈને ભગવાનના જેવો જ થઈ જાય છે. તેથી
ગોપીજનો ભગવાનની તુલ્ય છે, એટલે તેમની સાથેના રમણમાં રસ પ્રકટ થવામાં કોઈ બાધની
હરકત નથી.

આ પ્રમાણે રસના પ્રકલ્પનો વિચાર કરીએ ત્યારે જણાય છે કે ભગવાનનું રમણ બીજાઓને માટે
છે, અને આવા પ્રકારનું રમણ તો છનીસમા અધ્યાયમાં જ સ્પર્શિત છે; આ અધ્યાયમાં
જણાવ કરવામાં આવેલા રમણમાં તો રસે એમ આત્મનેપદનો પ્રયોગ થયેલો છે અને તે બતાવે છે કે
રમણરૂપી ક્રિયાનું ફલ કૃતિને—રમણ કરનાર ભગવાનને—મળે છે; તેથી આ અધ્યાયનું રમણ ભગવાનને
પોતાને માટે જ છે, બીજાને માટે નથી. આ પ્રમાણે જો શંકા થાય તો તેને દૂર કરવાને માટે મૂળ
શ્લોકમાં બાલકનું દ્વાન્ત આપવામાં આવેલું છે. ગોપીજનો ભગવાનની માફક અપ્રાકૃત છે તેથી તે
બેની વચ્ચે સરખાપણું છે, છતાં પણ ગોપીજનો ભગવાનથી ભિન્ન છે એટલે ભિન્ન પદાર્થની સાથે જો
ભગવાન રમણ કરે તો ભગવાનનું આત્માશ્રમપણું વર્તું રહે. આ શંકાનું સમાધાન એ કે ગોપીજનો
લક્ષ્મીજની માફક ભગવાનના ધર્મરૂપ છે, અને તેથી તે ભગવાનથી ભિન્ન નથી, એટલે ભગવાનના
આત્માશ્રમત્વનો ભંગ નહિ થાય. આ ઉપરથી એવો સિદ્ધાન્ત નીકળે છે કે જે પદાર્થ ભગવાનનો ધર્મ
નથી તે પદાર્થની સાથે ભગવાન કોઈ દિવસ રમણ કરતા નથી.

આ રસ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ભગવાને લક્ષ્મીજને ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા આપી;
પણ આ આજ્ઞા અસંભવિત છે, કારણ કે ભગવાન અને લક્ષ્મીજ એ બંનેયનો દંપતીસ્થાવ જાગૃત રહેલો
છે. આ પ્રમાણે હોવાથી ભગવાનમાં પણ પહેલાના કરતાં ભુદા પ્રકારનો ભાવ ઉદ્ભવ થાય અને તેથી
રસાભાસ થવાનો પ્રસંગ આવે, એટલે ભગવાને લક્ષ્મીજને ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કરવાની જે આજ્ઞા
આપી તે પહેલાના રસનો પણ ભંગ કરે છે. પોતાના આવશ્યકો સ્પર્શ પણ જેમના સહન ન કરે તે શીકા
ઉપર મૂકેલા દૂધને પણ પાણીમાં જેમ નાખી દે છે તેમ ભગવાનની આ આજ્ઞા પૂર્વે રસનો પણ નાશ
કરનાર છે. વળી, પ્રજ્ઞાભાવ હોય તો જ પ્રજ્ઞાનન્દનો અવિર્ભાવ થાય, લક્ષ્મીજ પ્રજ્ઞાનન્દરૂપ છે, પણ
ગોપીજનો તો પ્રજ્ઞાનન્દથી અધિક એવા ભગવદ્રસવાળા છે, તો પછી લક્ષ્મીજનો ગોપીજનોની સાથે
સંબંધ થાય એમ કહી શકાય એમ નથી. આ પ્રમાણે વાકી સન્વેતરવ્યવૃત્તિત્ત્વ ઇત્યાદિ મુખ્યોચિની-
જની પંક્તિમાં શંકા કરે છે. તેનું સમાધાન બાલકના દ્વાન્ત વડે કરવામાં આવે છે. દંપણ વગેરેમાં
ધર વગેરે બીજા પદાર્થોનાં પ્રતિબિમ્બો પડેલાં છે છતાં પણ બાળક પોતાના પ્રતિબિમ્બને જ જુએ છે
અને તેમાં જ રમણ કરે છે, પોતાના પ્રતિબિમ્બથી ભિન્ન પ્રતિબિમ્બોમાં રમતો નથી. આ હેતુથી જ
અને તેમાં જ રમણ કરે છે, પોતાના પ્રતિબિમ્બથી ભિન્ન પ્રતિબિમ્બોમાં રમતો નથી. આ હેતુથી જ
મૂળ શ્લોકમાં પ્રતિબિમ્બના આગળ સ્વ—પોતાનું—એ પદ મૂકવામાં આવેલું છે. તેથી જ
રૂઠિ ગોપીજનોમાં લક્ષ્મીજનો સમાગમ થયેલો છે છતાં પણ રસરૂપ ભગવાન જ્યાં રસપ્રત્યક્ ભાવ
જુએ છે ત્યાં જ—ગોપીજનોમાં જ—તેમના જેવા ભાવવાળી વેદા કરીને રમણ કરે છે; તે વખતે
ભગવાનને લક્ષ્મીજની સ્ફૂર્તિ પણ થતી નથી, અને તેથી લક્ષ્મીજ પોતાની ભર્યા છે એ જ્ઞાનથી
પૂર્વરસનો નાશ થયો નહિ. આ રસનો સ્વભાવ જ એવા પ્રકારનો હોવાથી ભગવાન તે પ્રમાણે
જ રમણ કરે છે, કારણ કે બાલકનો સ્વભાવ પણ તેવા જ પ્રકારનો છે, અને ભગવાન અર્ધો બાલકના
જેવી જ લીલા કરે છે. લક્ષ્મીજને તો ભગવાનમાં પતિ તરીકેનો ભાવ હોવાથી મુખ્ય રસ મળી શકતો
નથી, અને તેથી જ ઉદવણ કરે છે કે ‘ભગવાનનો આ પ્રમાણે લક્ષ્મીજને પણ મળતો નથી’ (ભ.ગ.
૧૦.૪૪.૧૧). જેમને સિંચે પતિભાવ છે એવા પ્રિય ભગવાનના સંબંધમાં અપેક્ષાં સમંગતાએના સંબં-
ધથી જ લક્ષ્મીજને ખેડેલાં નહિ અનુભવેલો એવો અવર્ણનીય જ્ઞાનન્દ પ્રાપ્ત થયો, અને તેથી તે બીજું
વર્ણુ ભૂલી ગયું. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે લક્ષ્મીજના પ્રવેશથી ગોપીજનોના ભાવમાં કોઈ બાધની
વિવશવૃત્તા આવીને પૂર્વરસનો નાશ થતો નથી. વળી, દંપણ વગેરે જે પ્રતિબિમ્બનો આશ્રય છે તેને

પ્રતિબિંબનું જ્ઞાન હોય એવું લોકમાં કોઈ પણ દેહોએ જોવામાં આવતું નથી, કારણ કે જ્ઞાન એ આત્માનો ધર્મ હોવાથી પ્રતિબિંબના આશ્રયમાં જ્ઞાન સંભવતું નથી. તેથી લક્ષ્મીજ્ઞાના પ્રવેશનું અધિ-
ધાન બનેલાં ગોપીજનોને લક્ષ્મીજ્ઞ વિષેનું જ્ઞાન હોઈ શકે નહિ એમ સિદ્ધ થાય છે.

હવે, ગોપીજનોને લક્ષ્મીજ્ઞાના પ્રવેશનું જ્ઞાન ન હોય, પણ ભગવાન તો સર્વજ્ઞ હોવાથી તેમને લક્ષ્મીજ્ઞાના પ્રવેશનું જ્ઞાન ન હોય એ વાત ઘટતી નથી. ભગવાને આ ગોપીજનોને તાંબૂલનું દાન કર્યું છે તેથી તેઓને—ગોપીજનોને—પણ લક્ષ્મીજ્ઞાના પ્રવેશનું જ્ઞાન ન હોય એ ઘટતું નથી. આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. ગોપીજનોને અને ભગવાનને લક્ષ્મીજ્ઞાના પ્રવેશનું જ્ઞાન હોય તો પણ તેમાં કોઈ ભેદની હાજરી નથી, કારણ કે રસાસ્વાસ અને લાવાભાસથી મુખ્ય રસનું પોષણ થાય છે. લક્ષ્મીજ્ઞને ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેથી ગોપીજનોને એક કણ એમ લાગી જાય કે અમારામાં લક્ષ્મીજ્ઞને પ્રવેશ કર્યો છે. ગોપીજનોનો આ પૂર્વજ્ઞાનો ભાવ ઉત્તર દાયમાં ઉત્પન્ન થતાજ વિશિષ્ટ પ્રકારના રસનો અનુભવ કરાવે છે, તેથી તે ઇષ્ટ જ છે. તેથી એમ કોઈ અદ્ભુત ગાય પોતાના બાવલામાંથી નીકળતી દૂધની ધારથી ચીકિત ઉપર મૂકેલાં વાસણો પણ ખૂબ ભરી દે છે તેમ ભગવાને ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કરવાની લક્ષ્મીજ્ઞને એ આજ્ઞા આપી છે તે સર્વદીને વધારે યોગ્ય છે.

ગોપીજનોમાં પ્રદક્ષિણ નથી તેથી પ્રદક્ષિણાન્દરૂપ લક્ષ્મીજ્ઞનો તેમની સાથે સંબંધ થઈ શકે નહિ એમ જે શંકા કરવામાં આવી હતી તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. લક્ષ્મીજ્ઞ કંઈ પ્રદક્ષિણાવરૂપી સાધનથી પ્રકટ થતો પ્રદક્ષિણાન્દ નથી, કારણ કે તે આનન્દ તો સાધનવાળા પુરુષોમાં પણ પ્રકટ થાય છે. લક્ષ્મીજ્ઞનો ભાવ એકલા પુરુષોત્તમમાં જ છે, અને પુરુષોત્તમ રસાત્મક હોવાથી જે પ્રકારનો તે રસ હોય તે પ્રમાણે જ પ્રદક્ષિણાન્દનું વર્ણન કરવું બોધ્યું. ત્રિગુણ દમ્પતીભાવ પણ રસનો એક પ્રકાર છે, તેથી લક્ષ્મીજ્ઞ ત્રિગુણ દમ્પતીભાવરૂપી આનન્દ પ્રકટ કરવામાં છે. વળી, જર્થો વા દપ બાત્મનો પરપણી—પણી આત્માનો અર્થો ભાગ છે—એ કૃતિને આધારે પણ સિદ્ધ થાય છે કે લક્ષ્મીજ્ઞ પોતે પણ ભગવાનનો અર્થો ભાગ હોવાથી આનન્દરૂપ છે. ગ્રહાણી, પુરુષોત્તમની, જે શક્તિ તે રમા, અને રમાને જ પ્રદક્ષિણાન્દ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આ પ્રકારનાં લક્ષ્મીજ્ઞનો ગોપીજનો સાથે સંબંધ કરવાની યોગ્યતા છે, એટલે તેમનો ગોપીજનમાં પ્રવેશ ઘટી શકે છે. ગોપીજન અને ભગવાનને લક્ષ્મીજ્ઞનું જ્ઞાન નથી એ પક્ષ સ્વીકારીને વાલકો દ્વિ એ સખલેથી આરંભીને સ્થાપયિત્વા એ શબ્દ સુધીની ગુણોધિનીજ્ઞની પંક્તિએનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું. હવે ગોપીજન અને ભગવાનને લક્ષ્મીજ્ઞ વિષેનું જ્ઞાન છે એ પક્ષ સ્વીકારીને પ્રદક્ષિણાન્દ પદો વડે ગુણોધિનીજ્ઞમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. અહીં પ્રદક્ષિણા પદનો અર્થ આ પ્રમાણે છે: ઉદીપક અને અનુભવ કરાવનાર વાણી અને કૃતિથી પ્રકટ થયેલો, અને વ્યભિચારિભાવથી પુષ્ટ થયેલો, મુખ્ય રસ. આ રસ વિકારરહિત અને નિલ [] એ જણાવવાને માટે ગુણોધિનીજ્ઞમાં પ્રદક્ષિણા પદ મૂકવામાં આવેલું છે. પ્રદક્ષિણાન્દ પદનો અર્થ આ પ્રમાણે છે: પહેલાં જણાવેલો, મુખ્ય રસને પોષણ આપનાર, લક્ષ્મીજ્ઞના આવેશથી ઉત્પન્ન થયેલો વિશિષ્ટ ભાવ. આ ભાવનું તાત્પર્ય એ કે પ્રથમ પદમાં—ભગવાનને અને ગોપીજનને લક્ષ્મીજ્ઞ વિષેનું જ્ઞાન નથી એ પદમાં—લક્ષ્મીજ્ઞનું ગોપીજનોમાં મૂર્તરૂપે સ્થાપન કરવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ પોતાના—ભગવાનના—અમૂર્ત આમર્થ્યરૂપે અથવા પોતાના સ્વરૂપે સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે. દ્વિતીયપદમાં—ભગવાનને અને ગોપીજનને લક્ષ્મીજ્ઞ વિષે જ્ઞાન છે એ પદમાં—મુખ્યરસને અને તેને પોષણ કરનારને પ્રકટ કરીને ભગવાને રમણ કર્યું.

ગોપીજનોમાં ભગવાન પોતાનું સામર્થ્ય વગેરે સ્થાપીને જ રમણ કરે તો પછી ગોપીજનો પોતે ઉત્તમ નાવિકાઓ કહેવાય નહિ, અને ભગવાનને પોતાનું સામર્થ્ય વગેરેનું સ્થાપન કરતું પડે છે તેથી તેમને ઉત્તમ રસનો અનુભવ ન થવનો પ્રસંગ આવે છે, તેથી શ્રીમદ્દામરુણ ગુણોધિનીજ્ઞમાં બીજા પદ આવે છે. ભગવાન ગોપીજનોમાં પોતાનું સામર્થ્ય વગેરે મૂકીને રમણ કરે તો ભગવાનને કલેશ પ્રાપ્ત થાય તેવી તે યોગ્ય નથી. વળી, ગોપીજનોને માટે જ ભગવાન આ લીલા કરે છે, તો પછી

જાતા શ્વત્ર દેતુમાદ્ વ્રજસ્થિય ઇતિ । યગોઽપિ જાત શ્વાદ્ વિસસ્તમાલામરણા ઇતિ । આકુલેન્દ્રિ-
યત્વાન્ન વિચારો લોકિકઃ । મોષિષ્ણત્વાન્ન પારમાર્થિકઃ । યમાન્ન દૈહિકઃ । ઝટ્ઠ આશન્તમખ્યેષુ વામુ
મુક્ત મગવતૈષ થૃતાઃ, ન તામિરિત્થર્થઃ । ચલ્પ્યન્વપ્રતીત્યા પ્રિયમાણા શ્વ, વથાપિ ન સ્વતો ધારણમ્ ।
કુલ્લદ્વદેવિસન્બોધનમન્નમાય વિશ્વાસાર્થ ચ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ સમુદાયલીલાં નિરુપ્ય તત્ત્વાઃ પરિજ્ઞાનં કેવામપિ ન જાતમિતિ વહું વેષણીનાં પન્દ્રસ્ય ચ
વિસસ્યમાદ્ કૃષ્ણોવિ ।

કૃષ્ણવિક્રીડિતં વીક્ષ્ય મુમુહુઃ સ્વેચ્છસ્થિયઃ ।

કામાર્થિતાઃ શશાન્કશ્ચ સગળો વિસિતોઽમવત્ ॥ ૧૯ ॥

ફરીથી લોકિક જ નિહારને લીધે ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો આકુલ થઈ ગઈ; તેનું કારણ, દર્શાવતાં
શુકદેવેણ કહે છે કે વ્રજસ્થિયઃ. (પંદરમા સ્લોકમાં નૃત્ય વગેરે ગંધ થયું એમ કહેવાથી સ્પષ્ટ જણાય
છે કે ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો આકુલ થઈ ગઈ. સોળમા સ્લોકમાં પાછો ફરીથી ગોપીજનોનો ભાવ
જાગૃત થયો. સત્તરમા સ્લોકમાં તેમણે નિહાર કર્યો એમ કહેવામાં આવ્યું; અને આ અઠસમા સ્લોકમાં
કહેવામાં આવ્યું કે અલ્પ જ નિહારથી ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો આકુલ થઈ ગઈ. તેનું કારણ એ કે ગોપી-
જનો મજાની સીઓ છે, અને મજાની સીઓમાં નિશુદ્ધ ભાવ હોય છે.)

ગોપીજનોને જામ પણ થયો એમ દર્શાવતાં શુકદેવેણ કહે છે કે વિસસ્તમાલામરણા, ગોપી-
જનોની માલા અને આશરણ ખસી ગયાં. ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો આકુલ થયેલી હોવાથી, રસોન્મુખ
થવાથી, તેમને લૌકિક વિચાર થયો નહિ. (વસ્તુ ન હોય તો લોકની લાજ લાગવાનો સંભવ છે, પણ
ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો આકુલ થયેલી હોવાથી પોતાનાં વસ્તુ ખસી ગયાં છે તેનો વિચાર પણ તેમને
થયો નહિ. આ વિચાર પ્રથમ છે.) ગોપીજનો પોતે મજાની સીઓ હોવાથી, ગોપિકાઓ હોવાથી, તેમને
પારમાર્થિક વિચાર પણ થયો નહિ. (પારમાર્થિક વિચાર એ છેલ્લો વિચાર છે. જો કેશ છૂટા પડી જાય તો
પરમાર્થમાં હોવાનો સંભવ રહે છે, પરંતુ ગોપીજનો ગોપિકાઓ હોવાથી પ્રથમમાર્ગને અનુસરનારાં હતાં,
એટલે તેમને પોતાના વાળ છૂટા થઈ ગયા છે એનો પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ વિચાર પણ થયો નહિ.) ગોપી-
જનો શાકી ગયેલાં હતાં એટલે તેમને દૈહિક વિચાર પણ ન થયો. (દૈહિક વિચાર જો મધ્ય, બીજો,
વિચાર છે. ચોળી ન હોય તો અવયવો—સ્તનો—આમાં પાછાં થઈ જાય; પણ ગોપીજનોને જામ થયેલો
હોવાથી પોતાની ચોળીઓ અવ્યવસ્થિત થઈ ગઈ છે એનો દૈહિક દૃષ્ટિએ વિચાર થયો નહિ.) તેથી
આદિ, અન્ત અને મધ્યમાં (અર્થાત્ પહેરવાનું વસ્ત્ર, કેશ અને ચોળીઓ એ ત્રણનાં સ્થાનમાં) ગોપી-
જનોનાં વસ્ત્ર, કેશ અને ચોળીઓ જે હતાં તે ભગવાને જ ધારણ કરી રાખ્યાં, ગોપીજનોએ નહિ એ
પ્રમાણે, તત્પર્યં છે. જો કે બીજા આણસોને એમ લાગે કે વસ્ત્ર, કેશ અને ચોળીઓ ગોપીજનોએ જ
ધારણ કરેલાં છે, પણ વાસ્તવિક રીતે ગોપીજનોએ પોતે તે અર્ધું ધારણ કર્યું નહીં, પણ ભગવાને જ તે
અર્ધાને ટેકો આપીને ધારણ કરી રાખ્યાં છે.

શુકદેવેણ કુલ્લદ્વદ એ પ્રમાણે જ સંજોધન કરે છે તે પરીક્ષિતને જામ ન થાય અને પોતે જ
કહે છે તેમાં વિશ્વાસ આવે એટલા માટે છે. ૧૮

આ પ્રમાણે સમુદાયલીલાનું વર્ણન કરીને, તે લીલાનું જ્ઞાન કોઈને પણ ન થયું એમ કહેવાને માટે
શુકદેવેણ કૃષ્ણ એ સ્લોકમાં કહે ॥ કે દેવોની સીઓને અને અન્દ્રને નિરમય થયો. (ગન્ધર્વ વગેરેને
તો દર્શન જ થયું નહિ, જ્યારે સીઓ અને અન્દ્રને નિરમય થયો; એટલે કોઈને પણ સમુદાયલીલાનું
જ્ઞાન ન થયું.)

કૃષ્ણની નિરોપ ક્રીડા જોઈને આઠાશમાં કરનારા દેવોની સીઓ
ઠામથી પીડિત થઈને મોઢ પામી; અને નક્ષત્ર સહિત અન્દ્ર પણ નિરમય
પામ્યો. ૧૯

ન હિ કસ્યાચિત્ પતિઃ પરમાનન્દો ભવતિ । ન હિ નિરાનન્દેનાનન્દો જ્ઞાતું શક્યતે । 'एष
 દેવાનન્દ્યાતી'તિશ્રુતેઃ । एवकारेणैतदतिषेधश्च । तथापि विक्षेपेण क्रीडा । न हि जीवो विक्षेपप्रज्ञां
 जानाति । खेचराणां स्त्रिय इति वासां सर्वदर्शनार्थं भगवद्भक्तो बरो निरूपितः । जीवां च दर्शनं
 न दोषाय । तासां मोह एवोत्पत्तः, न तु परिजानं रसो वा । लौकिकोऽपि चन्द्रो दृष्टवान् । सोमात्म-
 कत्वाद् देहस्य । 'सोमः प्रथम' इतिश्रुतेः । साधारण्यञ्च स्त्रियः । तथापि तस्य दर्शनं तस्मैव हितकारि
 न भवतीति निरूपयितुमाह शशङ्क इति । न हि फलद्वी । आनन्दमयोऽपि । सगुणो न सत्तत्तद्विहः ।

ખરેખર, પ્રેર્યનો પણ પતિ પરમાનન્દ—કૃષ્ણ—હોતો નથી, જેનામાં આનન્દ નથી, અર્થાત્ જે
 આનન્દમય શ્રીકૃષ્ણથી ભિન્ન છે, તે આનન્દનું જન, ખરેખર, કરી શકતો નથી, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે
 કે एष દેવાનન્દ્યાતિ, આજ, આનન્દ, પરમાત્મ, ખરેખર, આનન્દ અર્થે છે. આ શ્રુતિમાં જે વચ્ચે
 પદ મૂકવામાં આવેલું છે તે આનન્દથી, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનથી, ભિન્ન પદાર્થનો નિષેધ કરે છે. ભગવાનની
 ક્રીડામાં પણ વિશેષ ક્રીડા છે. ખરેખર, જાણ વિશેષ ક્રીડા જાણતો નથી. અકલ્પ્યમાં દેવતાશ દેવોની
 સ્ત્રીઓ—જે પ્રમાણે કહેવાથી ચર્ચનું દર્શન કરવાને માટે ભગવાને તેમને વરદાન આપ્યું છે. સ્ત્રીઓ
 ભગવદ્દીક્ષાનું દર્શન કરે એમાં દોષ નથી. દેવોની સ્ત્રીઓને મોહ જ ઉત્પન્ન થયો, કંઈ સમુદાયથીજાતું
 રૂપ થયું નહિ, તેમ જ રસની પ્રાપ્તિ પણ ચર્ચાનહિ. લૌકિક ચન્દ્રે પણ દર્શન કર્યું. રાસક્રીડામાં આવેલાં
 ગોપીજનોનાં ચન્દ્રે દર્શન કર્યું તેમાં ચન્દ્રને દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે દેહ ચન્દ્રરૂપ છે (અને
 તેથી ચન્દ્ર અને ગોપીજનોના દેહ વચ્ચે ભેદ નથી. 'આ જગત્ અગ્નિ અને ચન્દ્રરૂપ છે' એ શ્રુતિ
 ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે દેહ ચન્દ્રરૂપરૂપ છે. જેમ અલૌકિક ચન્દ્ર ભગવદ્દ્યાવાત્મક છે તેમ આ ચન્દ્ર
 સ્વામિનીભાવાત્મક છે, સ્વામિનીઓના આત્મામાં સોમ હુમ્પેશાં રહેલો છે તેથી તેમનો દેહ સોમત્મક
 છે. આ પ્રમાણે ચન્દ્ર આધ્યાત્મિકરૂપે ગોપીજનોના દેહમાં જ રહેલો હોવાથી ચન્દ્ર ગોપીજનોનું રમણ
 સમયે દર્શન કરે તેમાં કંઈ ભાવનો દોષ નથી.) વળી, સોમઃ પ્રથમો વિધિવે—સોમે શ્રીને પ્રથમ પ્રાપ્ત
 કરી—એ શ્રુતિ પણ જેમ દર્શાવે છે કે ચન્દ્રે સ્ત્રીઓના દેહનો પ્રથમથી જ લોભ કરેલો છે તેથી ગોપી-
 જનોનું દર્શન કરવામાં ચન્દ્રને દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. સાધારણ સ્ત્રીઓએ—દેવોની સ્ત્રીઓએ—પણ
 દર્શન કર્યું. (ગોપીજનોનો દેહ અલૌકિક હોવાથી તે સોમત્મક થી રીતે કહી શકાય ? આ રાંધનું સમા-
 પાન કરતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે રાસક્રીડામાં સાધારણ સ્ત્રીઓ પણ આવેલી હતી; ગોપીજનોના
 સિવાય બીજા સાધારણ સ્ત્રીઓ પણ રાસમાં આવેલી હતી. એટલા ભગવાન જ જેમનો લોભ કરી શકે
 એવાં ગોપીજનો જ રાસક્રીડારૂપ પૂર્ણ રૂપ સિદ્ધ કરવાને માટે રાસમાં આવ્યાં હતાં, અર્થાત્ રાસમાં દર્શન
 કરવાને માટે બહુ સાધારણ સ્ત્રીઓ પણ આવી હતી. તેથી જ પ્રાસવૈષ્ણવપુરણમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે
 કે રાસક્રીડામાં બહુ ગોપીજનો આવ્યાં હતાં. તેથી સાધારણ ગોપત્રીનાં દર્શન કરવામાં ચન્દ્રને દોષ
 આવતો નથી, કારણ કે આ સાધારણ સ્ત્રીઓનો દેહ લૌકિક છે અને તેથી તે દેહનો આત્મા સોમ છે.)

છતાં પણ—ચન્દ્રે દર્શન કર્યું તો પણ—તેણે, ચન્દ્રે, જે દર્શન કર્યું તે પોતાને—ચન્દ્રને—જ
 કિત કરનારું નથી જેમ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે શશંગકઃ. આ ચન્દ્ર ખરેખર કલંકવાળો
 છે. (ભગવાને ગોપીજનોનાં દર્શન કરવાથી એ કે લોભ પ્રાપ્ત થતો નથી છતાં પણ ચન્દ્રને જ દોષ પ્રાપ્ત
 થાય છે. ગોપીજનોના પ્રાથમ્યથી જે રમણ તે ચન્દ્રને કિતપ્રક છે; પરંતુ હુમ્પેશાં અલૌકિક પ્રકારના
 રમણમાં તે સિદ્ધ થતું નથી. જેમાં અવિદેશ કરવામાં આવેલો છે—પહેલાંજા જેવું જ જે રમણ છે—
 એવા લૌકિક રમણમાં તો ન્યાયિકાના ચરણને પ્રણિપાત કરતું ઈત્સહિતું વર્ણન આગળ કરશે જ. ચન્દ્ર
 કલંકવાળો છે એનો ભાવ એ છે કે આનન્દાદ્યાઃ પ્રધાનમ્ (જ્ઞાનસૂત્ર ૩.૩.૧૧)—પૂર્ણ આનન્દ,
 ઐર્થ્ય વગેરે ધર્મો પ્રધાના જ છે—એ સૂત્રને યતુચરીને ચન્દ્ર ભગવાનથી પાસેથી જ આનન્દની
 ઇચ્છા રાખે છે, કારણ કે તે પોતે—ચન્દ્ર—સ્વામિનીના ભાવરૂપ છે; અર્થાત્ ચન્દ્ર પોતે જ પૂર્ણ નથી
 તેથી ચન્દ્રને પોતાના કિતની આકાંક્ષા રહે છે જ.)

તવસ્તાસાં સુરતાન્તો જાવ શ્યાહ તાસામિતિ ।

તાસામતિવિહારેણ આન્તાનાં વદનાનિ સઃ ।

પ્રામૃજત્ કરુણઃ પ્રેમ્ણા શન્તમેનાહ્ પાણિના ॥ ૨૧ ॥

અતિવિહારેણાનેકબન્ધૈઃ સમ્યક્ આન્તા જાતાઃ । તતોડપિમલીભ્યં તાસાં વદનાનિ સ્વહૃદેન પ્રામૃજત્ । યતઃ સ કરુણઃ, તદર્થમેવાવતીર્ણઃ । સર્વત્રેવ તથાવિધં જાતમિતિ શાપયિતું ઘટુવચનમ્ । તથાકરુણે હેતુઃ કરુણામિતિ । કરુણાબુદ્ધઃ । સા કરુણા ઉદાસીના ન ભવતીત્યાહ પ્રેમ્ણેતિ । માર્જને ક્ષેષ એવ નિષર્વત ઇતિ શાપયિતું શન્તમેનેત્યુક્તમ્ । અદ્વૈતિસમ્બોધનમપ્રતારણાય । એવં તાસાં દુઃખનિવારણપૂર્વકં પરમાનન્દં સ્થાપિતવાત્ ॥ ૨૧ ॥

તતોડતિવિહારાને કલ્પમાહ ગોપ્ય ઇતિ ।

ગોપ્યઃ સ્ફુરત્સ્ફુરત્કુણ્ડલકુન્તલત્વિજ્જ્વળક્રિયા સુચિત્ત્વાસનિરીક્ષણેન ।

માનં વધલ્ય ધ્રુવમલ્ય જગુઃ કૃતાનિ પુણ્યાનિ તત્કરુહસ્પર્શપ્રમોદાઃ ॥ ૨૨ ॥

ગોપ્યો માનં વધલ્યઃ તત્કૃતાનિ જગુઃ । ગાને હિ રજોગુણમિતિવેશો હેતુઃ । તદર્થ સદ્ગજ-

પછીથી ગોપીજનોના સમગ્રનો અન્ત આપ્યો એમ તાસામ્ એ શ્લોકમાં શુકદેવેલ કહે છે.

હે અંગ ! દયાહુ ભગવાને અતિનિહારથી થાકી ગએલાં ગોપીજનોનાં

મુખ મુખ આપનાર હરતવટે પ્રેમથી લુછ્યાં. ૨૧

અતિવિહારને લીધે, અનેક પ્રકારના બન્ધોને લીધે, ગોપીજનો બહુ થાકી ગયાં. તેથી આગામી લીલાને માટે ભગવાને પોતાના હસ્તથી તેમનાં—ગોપીજનોનાં—મુખ લુછી નાખ્યાં, કારણ કે તે કૃષ્ણ છે; અર્થાત્ ભગવાન્ ગોપીજનોને માટે જ અવતરેલા છે. બધે ય આ પ્રમાણે થયું, બધાં ય ગોપીજનો અતિવિહારથી બહુ થાકી ગયાં, એમ દર્શાવવાને માટે શુકદેવેલ શ્લોકમાં તાસામ્ એ પ્રમાણે બહુ-વચનનો પ્રયોગ કરે છે. ભગવાન્ ગોપીજનોનાં વદન હુછે છે તેનું કારણ એ કે ભગવાન્ પોતે કરુણ, દયાવાળા, છે. આ કરુણા ઉદાસીન—ભાવરહિત—નથી એમ દર્શાવતાં શુકદેવેલ કહે છે કે પ્રેમ્ણા। અર્થાત્ ભગવાને ગોપીજનોનાં મુખ પ્રેમથી લુછ્યાં. ભગવાન્ ગોપીજનોનાં વદન હુછે તેથી ગોપીજનોનો કલેશ નાશ થઈનય છે જ એમ દર્શાવતાં શુકદેવેલ કહે છે કે શન્તમેન. (શ્લોકમાં વદન લુછવાથી કંટક કલેશ જ દૂર થાય છે, અધિક મુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી; પરંતુ ભગવાન્ ગોપીજનોનાં વદન હુછે છે તેમાં તો ગોપીજનોનો કલેશ દૂર થાય છે અને વધારામાં તેમને અધિક મુખ થકુ મળે છે. આ ભાવ દર્શાવવાને માટે શુકદેવેલ કહે છે કે શન્તમેન.) શ્લોકમાં અહ્ એ પ્રમાણે જે સંબોધન કરવામાં આવેલું છે તે દર્શાવે છે કે શુકદેવેલ પરીક્ષિતને છેતરવાના નથી. આ પ્રમાણે ભગવાને ગોપીજનોનું દુઃખ દૂર કરીને તેમનામાં પરમાનન્દનું સ્થાપન કર્યું. ૨૧

બહુ આનન્દ પામેલાં ગોપીજનોએ જે કર્યું તેનું વર્ણન હવે શુકદેવેલ ગોપ્યઃ એ શ્લોકમાં આપે છે.

ઉન્નમય સુવર્ણનાં કુણ્ડલોની અને કેશની ઠાન્તિથી સુંદર અનેલા

ગાલોની ચોભાથી, અને ભગવાનના અમૃતમય હસ્તપસહિત નિરીક્ષણથી

ગોપીજનોએ માન ધારણ કર્યું, અને ભગવાનના નખના સ્પર્શથી આનન્દ

ખામીને ભગવાનનાં પ્રભુ ઠગોનાં ગુણગાન કરવા લાગ્યાં. ૨૨

ગોપીજનો માન ધારણ કરીને ભગવાનનાં કર્મેનું ગાન કરવા લાગ્યાં. ગોપીજનોએ ભગવાનનાં કર્મેનું ગાન કર્યું તેનું કારણ એ કે તેમનામાં સ્નેહગુણો—મનનો—અતિનિવેશ થયો હતો. (ગયા

છીંછાયાં પુણ્યોપચવચ્છ્રોક્ષઃ । મૂર્વદ્દેશવિસરણાર્થમાનન્દાવિર્માવમાદ । તસ્ય ગમવતઃ કરુહા નલાઈ, તેવાં સ્પર્શોન જાતપીઠયા સ્થતસમ્ભોગાઃ પ્રમુદિતા જાતાઃ । અન્તઃપૂર્ણાન્દ્યા ગાનેનાવિ જાતા રિતિ જ્ઞાન્તે વિશેષણ્ ॥ ૨૨ ॥

તવલાભિસ્તુલ્યાભિર્મગવાય્ જલક્રીડાં કૃતવાનિલાહ તામિર્યુત રિતિ ।

તામિર્યુતઃ શ્રમમપોહિતુમક્કસદ્ગૃષ્ઠસ્રજઃ સ્વકુચકુકુમરક્ષિતાયાઃ ।

ગન્ધર્વપાલિભિરનુદ્રુત આવિશદ્વાઃ આન્તો ગજીભિરિમરાહિવ મિત્રસેતુઃ ॥ ૨૩ ॥

તામિઃ સર્વામિરેવ યુતઃ મહારાગસમયે યમુનાયાં જલક્રીડાર્થે પ્રવિષ્ટઃ । તત્ર પ્રવોદનં શ્રમમપોહિતુમિતિ । તાસાં સર્વાશ્રમં જલક્રીડાયૈવ દૂરીકૃર્વન્ । મગવત્તામિઃ સદ્ ગમને જાવમાનાં ક્ષોમાં

પહેલાંનો કલેશ ભૂલી જવાને માટે આનન્દ પ્રકટ થયો એમ શુકદેવજી કહે છે. (ગયા રક્ષીકર્મા જે જ્ઞાન્તમ પદ હતું તે ઉપરથી એમ બધાંયું કે ગોપીજનોને મુખ થયું અને કલેશ દૂર થયો. પરંતુ ગોપીજનો તે કલેશ ભૂલી જ ગયાં જે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું ન હતું. આ રક્ષીકર્મા આનન્દનો આવિર્ભાવ થતાં ગોપીજનો તે કલેશ ભૂલી ગયાં જે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.) ભગવાનના જે નખો છે તેના સ્પર્શથી ગોપીજનોને જે પીઠ થઈ તેથી તેમને સંભોગનું સ્મરણ થયું અને આનન્દ થયો. ભગવાનનાં કાર્યોનું જ્ઞાન કરવાથી પણ ગોપીજનોનું અન્તઃકરણ આનન્દથી પૂર્ણ થયું એમ દર્શાવવાને માટે તત્કરુહાસ્પર્શપ્રમાદાઃ જે વિશેષણ પ્રતીકને અને ત્વપદમાં આવ્યું છે. ૨૨

૧) પછીથી ભગવાને પોતાના જેવાં ગોપીજનો સાથે જલક્રીડા કરી એમ તામિર્યુત જે રક્ષીકર્મા શુકદેવજી કહે છે. (ગોપીજનો ભગવાનની આફ નિર્ભય, પૂર્ણ શુભલાવાં, અને ભાવથી આનન્દાત્મક છે, તેથી ગોપીજનો ભગવાનની તુલ્ય—બરોબર—છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનો ભગવાનના જેવાં હોવાથી જલક્રીડામાં તે ભગવાનના ઉપર જલ છાંટી શકે અને ભગવાન તેમના ઉપર જલ છાંટી શકે.)

જેમ કોઈ યાત્રી ગએલો અને પાણીની પાળો તોડી પાડતો મહાન્ હરતી પોતાનો થાક દૂર કરવાને માટે હાથણીઓની સાથે જળમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ યાત્રી ગએલા, ગોપીજનોના સ્તનના કુંકુમથી રંગાએલી અને અંગની સાથે સંબંધમાં આવતાં ચોળાઈ ગએલી પોતાની માળાની સાથે રહેલા શ્રેષ્ઠ ગન્ધર્વરૂપ ભગવાનો જેમની પાછળ દોડે છે, અને જેમણે મર્યાદા તોડી તેવા ભગવાને, જેમાં અંગના સંબંધથી માળા ચોળાઈ મળે છે અને જે ગોપીજનોના સ્તનોના કુંકુમથી રંગાએલા છે એમાં સ્વકીય યમુનાના જળના જળમાં થાક ઉતારવાને માટે ગોપીજનો સાથે પ્રવેશ કર્યો. ૨૩

જ્યાં ય ગોપીજનો સાથે ભગવાને અડધી રાત્રે જલક્રીડાને માટે યમુનાજીમાં પ્રવેશ કર્યો. (રમણ જે પ્રકારનું છેઃ જળમાં અને સ્થળ ઉપર. આ જે પ્રકારનું રમણ સિદ્ધ કરવાને માટે આખી રાત્રીની જરૂર હોય છે. સ્થળ ઉપરનું રમણ પૂરું થતાં જળમાંના રમણનો આરંભ થાય છે; તેથી જળમાંનું રમણ અડધી રાત્રીએ શરૂ થયું એમ શ્રીમદ્ભગવત્ આજ્ઞા કરે છે.) યમુનાજીના જળમાં ભગવાને ગોપીજનો સાથે જે પ્રવેશ કર્યો તેનું પ્રયોજન દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે યમમપોહિતુમ્ । ગોપીજનોના જળમાં અંગોનો શ્રમ જળક્રીડાથી જ દૂર કરવાને માટે ભગવાને યમુનાજીના જળમાં પ્રવેશ કર્યો. (ગોપીજનોનો કલેશ દૂર થયો તો તો પણ શ્રમને લીધે કોઈ કોઈ રહેલો રહેલા પરસેવાને દૂર કરવાને માટે ભગવાને તે પરસેવાને લુટી ન નાખ્યો, પણ જળક્રીડા જ કરી અને તે દાસ જ પરસેવો દૂર કર્યો.) ગોપીજનોની

મધ્યમો જલરજાર્યમ્ । તે સર્વે મિદ્ધાઃ લાઘસાગ્રેન મયન્તિ । મયવગ્ધાપિ પ્રત્યર્થાદા બાધાવાપત્તિ-
રૂપા ઝીવાનાં જ મર્થાદા તથા સતિ નિવૃત્તા । વામરૂપસ્યગ્નો પરત્વારાણામશિર્ષાણામ । પૂર્વે લાનાં

સેતુઓ—પાળાઓ—જળના રક્ષણને માટે બાંધવામાં આવે છે. તે જથ્થા સેતુઓને થાકી ગયેલી ગજરાજ તોડી નાખે છે. આ પ્રમાણે યથાગી ભગવાને પણ આત્મસામત્વરૂપી પોતાની કાદામર્થ્યદા, અને નમ્રતાથી દાસ્ય કરવારૂપી જીવની મર્થ્યદા દૂર કરી, કારણ કે ભગવાને કાદામરૂપે ગોપીજનોનો સ્પર્શ—લોગ—કર્થો અને ધીનત્વોની સ્ત્રીઓની સાથે સંગ કર્યો. (આ અધ્યાયની શરૂઆતમાં વર્ણવેલ લોકે પ્રકટમ્ ઇત્યાદિ કારિકા આપવામાં આવેલી છે, અને તેમાં અર્થિદેવિક, ઉત્તમ 'કામ' નામના મુખ્ય ભગવાન કૃષ્ણ જ લોગ કહે છે, જીભે કોઈ નહિ, એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ કાદામરૂપ છે. જ્યારે આ કામથી ભગવાને ગોપીજનોનો લોગ કર્યો ત્યારે ભગવાનનું આત્મસામત્વ જતું રહ્યું; અને જ્યારે પરસ્ત્રી સાથે તેમણે સંગ કર્યો ત્યારે નમ્રતાયે ભગવાનનું દાસ્ય કરવાની જીવની મર્થ્યદા નાશ પામી. ભગવાન નિજજનોને પોતાની સાથે સંગ કરવાનો અધિકાર આપે જ છે એ દર્શાવવાને માટે શ્રીમદ્બ્રહ્મણ પરવારાણામ્ એ પદમાં પર શબ્દ વાપરે છે. વાસ્તવિક રીતે પરત્વ જો કે દોષરૂપ છે છતાં પણ રસને માટે ગોપીજનોમાં પરક્રિયાત્વનું સ્થાપન કરીને જ ભગવાને લીલા કરી છે. કોઈ પણ પ્રકારના વિકાર વિના રહેતું એ પ્રદાની મર્થ્યદા છે. જ્યારે શુંશારસાત્મક અનેક વિકારો ભગવાનમાં પ્રકટ થાય છે ત્યારે ભગવાનની અવિદ્યુતસ્વરૂપની મર્થ્યદા તિરોક્તિ થઈ જાય છે. જ્યાં મુખી રસમાં પરિપૂર્ણ વિકાસ થયો ન હતો ત્યાં સુધી ભગવાને ગોપીજનોને પોતાનાથી અલિપ્ત જ માન્યાં અને તેમની સાથે ક્રીડા કરી, અને આ પ્રમાણે ભગવાનનું આત્મસામત્વ જ રહ્યું; પણ જ્યારે શુંશારસનો સંપૂર્ણ વિકાસ થયો ત્યારે ગોપીજનો બાસથી લિપ્ત નથી એ પ્રકારનું ભગવાનનું ઘન નાશ પામ્યું, અને કેવલ આત્મન્દ જ પ્રકટ થયો. અને તેથી ગોપીજનોમાં ભગવાનને આત્મત્વની સ્ફુર્તિ પણ થઈ નહિ, પરંતુ નાશિકાવાની જ સ્ફુર્તિ થઈ. આ પ્રમાણે ભગવાનની આત્મત્વમર્થ્યદા પણ તિરોક્તિ થઈ ગઈ.) (ગયા અધ્યાયના અને આ અધ્યાયના રમણમાં ફેર છે એમ દર્શાવતાં શ્રીમદ્બ્રહ્મણ આજ્ઞા કરે છે કે) પહેલાં ગોપીજનોએ ભગવાનનો સ્પર્શ જ કર્યો હતો પણ ભગવાને તેમનો સ્પર્શ કર્યો ન હતો, કારણ કે ભગવાનમાં કામ ન હતો. (ગયા અધ્યાયમાં કામો જ વિષય, કામ નથી, એ કારિકામાં આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે; જ્યારે આ અધ્યાયના આરંભમાં આવેલી કારિકાઓમાં આર્થિદેવિક ઉત્તમ કામનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ અધ્યાયમાં ભગવાન પોતે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે લોગ કરે છે. આ પ્રમાણે ગયા અધ્યાયના રમણમાં અને આ અધ્યાયના રમણમાં ભેદ છે.) ભગવાને દેશની અને કાલની મર્થ્યદાનો પણ સંગ કર્યો. તેથી ભગવાને જોઈ હસ્તીની મારૂક જલક્રીડા કરવાને માટે જલદેવતાને દૂર કરીને પોતે જલમાં પ્રવેશ કર્યો એમ વાસ્તવ્ય છે. ('દેશ' એટલે ગોપીજનોનાં અવયવો; શરીરના લુદા લુદા અવયવો ઉપર લુદી લુદી રીતે યુગ્મન, હંચ વગેરે કાસ એ લોગ કરવામાં આવે છે તેનું વર્ણન રસશાસ્ત્રમાં કરવામાં આવેલું છે. આ પ્રકારના સ્ત્રીને 'દેશમર્થ્યદા' કહેવામાં આવે છે. ભગવાને ગોપીજનોના અવયવોનો સ્પર્શ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ કર્યો, રસશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે નહિ; તેથી ભગવાને દેશની મર્થ્યદાનો સંગ કર્યો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. પદનો વગેરે લુદી લુદી લિધિઓએ લુદા લુદા બનવગેરે કરવા, પત્રિની સ્ત્રીઓના સાથે જોથા ચામડાં રમણ કરતું વગેરે જે નિયમો રસશાસ્ત્રમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે 'કાલમર્થ્યદા' કહેવાય છે. ભગવાને આ નિયમોને પાલન કર્યા વિના પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ રમણ કર્યું તેથી તેમણે 'કાલ'ની મર્થ્યદાનો સંગ કર્યો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. સુઓધિનીશમાં વેદકાલમર્થ્યદા શબ્દ પછી જે જ છે તેનો અર્થ પહેલાં જણાવેલી બ્રહ્મ-મર્થ્યદા થાય છે; અર્થાત્ ભગવાને બ્રહ્મમર્થ્યદાનો પણ સંગ કર્યો. સ્ત્રીકર્મો આવેલા વાવિશત્ પદમાં આવેલા મા ઉપચર્ગની અર્થે દર્શાવતાં શ્રીમદ્બ્રહ્મણ આજ્ઞા કરે છે કે જલદેવતાને દૂર કરીને ભગવાને જલમાં પ્રવેશ કર્યો.) (આ નિયમમાં શ્રીહરિસાહજ આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે. ૨૬ થી ૨૬ એ ચાર અધ્યાયોમાં વર્ણવેલી લીલામાં જો કે ભગવાને ગોપીજનોનો સ્પર્શ કરેલો છે, તો પણ આત્માચામો

ભગવત્સ્પર્શ એવ સ્થિતઃ, ન તુ મગવતા વાઃ સ્પૃષ્ઠા ઇતિ । જ્ઞમામાવાન્ । દેસજાલમર્યાદા વ મમા ।
અતો હસિશ્રેષ્ઠ ઇવ જલક્રીડાચ્ચ જલદેવતાં દૂરીકૃત્ય સ્વયં તત્ર પ્રવિષ્ઠ શ્લર્ષઃ ॥ ૨૩ ॥

તત્ર જલક્રીડાં વ કૃતવાનિત્યાહ સ ઇતિ ।

સોઽન્મસ્યલં યુવતિભિઃ પરિપિચ્યમાનઃ પ્રેમ્ણોક્ષિતઃ પ્રહસતીભિરિતસ્તતોઽદ્ધ ।
વૈમાનિકૈઃ કુસ્તુમવાર્પિભિરીક્ષમાનો રેમે સ્વયં સ્વરતિરાત્તમજેન્દ્રલીલઃ ॥ ૨૪ ॥

ડવ્યરીત્મવ્—ભાગ. ૧૦.૨૬.૪૨—, રેમે તથા ચાતમરત આત્માચમોડવિ—ભાગ. ૧૦.૨૭.૩૪—,
તાસામાવિરમ્યુત્—ભાગ. ૧૦.૨૬.૨—, કાચિત્કરામ્યુત્તમ્—ભાગ. ૧૦.૨૬.૪—, વગેરે વાક્યો
ઉપરથી જણાય છે કે ગોપીજનોની ઇચ્છાને લીધે જ ભગવાને રમણ કયું, પોતાનું બધું સામર્થ્ય પ્રકટ
કરીને સ્વાર્થને માટે નહિ. આ જ કારણથી તે લીલામાં વૈલોક્યલક્ષ્યેકપદમ્ એ પ્રમાણે કહેવામાં
આવ્યું નથી, પરંતુ આ લીલાના આરંભમાં જ તે પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. તેથી જ શ્રીમદ્ધાત્રયુલ
આ ત્રીસમા અધ્યાયના આરંભમાં સ્વાનન્દાર્પમિતીર્યંતે એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે. આ પ્રમાણે
પહેલાંના ચાર, ૨૬ થી ૨૯, અધ્યાયમાં ભગવાનનું રમણ છે પણ તેમાં શ્રમલીલા પ્રકટ થઈ નથી. આ
ત્રીસમા અધ્યાયમાં તો ભગવાને પોતાની ઇચ્છાથી જ સર્વ કયું છે, એટલે ભગવાનને લૈકિજ્ઞા જેવો
કામભાવ થયો અને રમણનો અન્ત પણ આવ્યો. અર્થાત્ ભગવાનમાં લૈકિજ્ઞા જેવો કામ પ્રકટ થવાથી
જેમ આત્માશક્તિ વગેરે મર્યાદાનો ભંગ થયો તેમ દેશની અને કાલની મર્યાદાનો પણ ભંગ થયો. દેશ
એટલે રસનો અનુભવ કરવાનું સ્થાન; અને કાલ એટલે ધારણ કરવાનો સમય. તેથી જ ભગવાને આ
મંથી મર્યાદાઓનો ભંગ કરીને જલક્રીડાને માટે જલમાં પ્રવેશ કર્યો.

આ વિષે શ્રીપુરુષોત્તમજી આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે. પહેલાંની લીલામાં હાથીનું દ્ધાન્ત અને
પાળાઓ—મર્યાદા—તોડાની વાત આપવામાં આવેલી નથી, એટલે આત્માશક્તિ અને ભક્તનો ક્લેશ
એ બેને દ્ધિર્મા સખીને જ ભગવાને લીલા કરી છે. આ ત્રીસમા અધ્યાયમાં વર્તુલેલી લીલામાં તો
હાથીનું દ્ધાન્ત અને સેતુ તોડાની વાત આવેલી છે, એટલે આ લીલામાં ભગવાન્ આત્માશક્તિનો અને
ભક્તોના ક્લેશનો વિચાર કરતા નથી. આ કારણથી જ આ અધ્યાયની લીલા લૈકિજ્ઞા જેવી જણાય છે,
એટલે પરિક્ષિત રાજાને પણ ધર્મની મર્યાદાના ભંગનો સંદેહ થયો અને તે વિષે તેમણે આ અધ્યાયમાં
પ્રશ્ન કર્યો. વાસ્તવિક રીતે તો આ પ્રલોકમાં મજસજનું દ્ધાન્ત આવેલું હોવાથી અને પહેલાં ત્રીસમા
પ્રલોકમાં છીલયા—લીલાથી—એ પ્રમાણે પ્રયોગ થએલી હોવાથી એમ જણાય છે કે ભગવાને પ્રશ્નના
ધર્મ વગેરેનો ભંગ કર્યો છતાં પણ તેમાં આચાર, શ્રમ, નથી, અને તેથી ભગવાન્ અક્ષિતકર્મા છે એ
વાત સ્પષ્ટ થાય છે. તેથી જ મર્યાદાનો ભંગ છે છતાં પણ ભંગ નથી એમ મિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે
ભગવાનનું નિરંકુશ આત્મશક્તિ સિદ્ધ થાય છે; આમ બે ન હોય તો ભગવાનનું પોતાના ઐશ્વર્ય વગેરે
ધર્મને અધીન એવું બે સ્વાતન્ત્ર્ય તે નહ થઈ શકે. રસના અનુભવમાં અને રસને ધારણ કરવામાં બે
ભગવાન્ અનુક્રમે દેશની મર્યાદાનું અને કાલની મર્યાદાનું પાડન કરે તો ભગવાનના પ્રદક્ષિણનો નાશ
થાય. તે પ્રમાણે ન થાય એટલા માટે દેશ અને કાલ એ બેની મર્યાદાનો ભગવાને ભંગ કર્યો. ૨૩

જલમાં પ્રવેશ કરીને ભગવાને જલક્રીડા પણ કરી એમ સ્ત્ર એ પ્રલોકમાં મુકદેવજી કહે છે.

હે અંગ ! મજયુવતિઓ જલમાં આપને સર્વતઃ અભિપેક્ષ કરવા
લાગ્યાં; હમ્ય કરતાં ગોપીજનો આપનું પ્રેમથી દર્શન કરવા લાગ્યાં
પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરતા અને વિગાનમાં એટલા દેવો આપને અભિનન્દન આપવા
લાગ્યા : આ પ્રકારના, આત્મારામ અને પોતાને વિષે જ જેમની રીતે છે
એવા ભગવાને મજેન્દ્રની લીલાનો સ્વીકાર કરીને રમણ કયું. ૨૪.

સ પૂર્વોક્તઃ ક્ષીસહિતઃ । અમ્મસિ ચલં યુવતિભિઃ પરિપિચ્યમાનો જાતઃ । તતઃ પ્રેમ્યાં
 રૂંક્ષિતચ । પ્રહસતીભિઃ કૌતુકામિભિવિશ્રામિઃ કૃતસતતઃ સિચ્ચમાનઃ, ચદ્મિમુલમેવ પ્રજતિ તયૈવ
 સહ રેમ રૂતિ, પયં સર્વામિઃ । યથા સાર્યં માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વકં નિર્મરસોદેન નિર્દોષમાવેન વદતિ શુક્રઃ,
 તયૈવ રાજામિ શુનોતીતિ જ્ઞાત્વા કોદેન સમખ્યપાતિત્વં સૂચયન્ સમ્બોધયતિ અક્ષેતિ । અથ પથ

સા એટલે જેમનું પહેલાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એવા સ્ત્રીઓ સાથે રહેલા ભગવાન, જલની
 અંદર યુવતિઓએ ભગવાનનો મૂળ અભિષેક કર્યો. પછીથી તે યુવતિઓએ પ્રેમથી ભગવાનની ઉપર
 દ્રષ્ટિ નાખી. આ ગોપીજનોએ હસતાં હસતાં, કૌતુક વાળાં થઈને, ભગવાનનો ચારે બાજુથી અભિષેક
 કર્યો. અર્થાત્ જે ગોપીજનની સાથે ભગવાન ભવ્ય તેમની સાથે ભગવાને રમણ કર્યું. આ પ્રમાણે બધાં
 ગોપીજનો સાથે ભગવાન રમ્યા. જેવી રીતે હું—શુકદેવજી—ચોતે ભગવાનનું માહાત્મ્ય ભણીને પુણ્ય
 એકાદ્ધી નિર્દોષભાવે બોલું છું, તેવી જ રીતે પરીક્ષિત રાજા પણ શ્રવણ કરે છે એ ભણીને શુકદેવજી
 એકાદ્ધી સૂચવે છે કે પરીક્ષિત પોતાનો અંતરંગ છે, અને તેથી તે પરીક્ષિતને જાણ્યે એ પ્રમાણે સંબોધે
 છે. આ કારણથી જ—મારો તારામાં એક છે તેથી જ—હું તને આ લીલા કહું છું એમ તારપર્યે છે.

(અહુ માણસો એક જ વખતે વગર વિચારે બીજાનો જલથી અભિષેક કરે તો તે માણસ બાકુલ
 ચર્મિત્ય છે એમ જગતમાં જાણ્ય છે; તો પછી આ પ્રસંગે પણ તે પ્રમાણે યથાનો સંભવ હોવાથી
 ભગવાનના અંતરંગ ભક્તોએ ‘ભગવાનનો અભિષેક ખીમે ખીમે કરો, આ પ્રમાણે એક સામટો અભિષેક
 કરશો નહિ’ એ પ્રમાણે ગોપીજનોને વિનંતી કેમ ન કરી? આ ચંક્રા દર્શાવતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા આજ્ઞા
 કરે છે કે) અરે ! દેવોએ ગોપીજનોને અટકાવ્યાં કેમ નહિ? આ ચંક્રાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે
 છે કે કુલ્લમર્ચાપિર્મિર્મમાનિકૈરુચ્યમાના, પુષ્પોની વૃદ્ધિ કરતા અને વિભાનમાં બેઠેલા દેવોથી જેમની
 સ્તુતિ કરવામાં આવે છે એવા ભગવાન છે. બધા દેવો ભગવાનને અભિનન્દન જ આપે છે, પણ કોઈને
 અટકાવતા નથી; અન્યથા—જે નિવારણ કરવામાં આવે તો—લોકમાં કમરસ પ્રકટ થાય નહિ. (ભગ-
 વાન જ્યારે ગોપીજનો સાથે રમણ કરે છે ત્યારે બીજા ભક્તોને પણ તેમનાં દર્શન ફલેભ છે; પરંતુ,
 પહેલાં આ અધ્યાયના ચોથા સ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે યિમાનસાતસજ્જલમ્—આકાશ સો
 વિભાનોથી ભરાઈ ગયું હતું—, એટલે આકાશમાં વિભાનમાં રહેલા દેવોને ભગવાનનાં દર્શન થાય એ
 સંભવે છે. પણ આ દેવો તો પ્રભુની લીલામાં ઉપયોગી થઈ પડે એવા મંડપરૂપે આકાશમાં રહ્યા હતા,
 અને તે દ્વારા થએલા સંબંધથી જ દેવોને આનન્દ થયો અને ભગવાનની યજ્ઞકથી પુષ્પની વૃદ્ધિ, ભગ-
 વાનની સ્તુતિ અને રચનો અભિનિવેશ એ ત્રણ જ દેવોને વિધે થયું, પરંતુ ભગવાનનાં દર્શન સદૃશ પણ
 તેમને થયાં નહિ. એ કે દેવોને ભગવદ્રમણનાં દર્શન થાય તો પણ તેઓ ગોપીજનોને કાંઈ પણ કહી
 શકે એમ નથી, કારણકે ગોપીજનોને કહેવાનો અધિકાર ભગવાન વિના બીજા કોઈનો નથી. છતાં પણ
 જે વસ્તુ બીજે સ્વયં દુઃખદાયક હોય છે તે વસ્તુને આ ગોપીજનોએ ભગવાનને ઘણું સુખ આપવારી
 બનાવી દીધી એ દર્શાવવાને માટે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાએ ચંક્રા ઉઠાવી કે દેવોએ ગોપીજનોને કેમ અટકાવ્યાં
 નહિ. આ કારણથી જ શુકદેવજી કહે છે કે માત્સ્યજેન્દ્રલીલઃ, ભગવાને અજેન્દ્રની લીલા સ્વીકારી.
 તેથી, જ્યારે ગોપીજનો ભગવાનના ઉપર પાછી છાટે છે ત્યારે ભગવાન પોતાના બે હાથ ઊંચા કરીને તે
 જગ અટકાવી શકે, પણ ભગવાન તેમ કરતા નથી; ભગવાન તો ઉત્તર ગોપીજનોની સામે જ પોતાના
 બે બાજુઓ લંબાવે છે. આ દેવોથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા આજ્ઞા કરે છે કે બધા દેવો અભિનન્દન જ કરે છે,
 નિવેશ કરતા નથી. ભગવાનના બાજુઓ દેવતારૂપ હોવાથી બાજુના અવયવો—આંગળીઓ, હાથ વગેરે—
 પણ દેવતારૂપ છે એમ ભાવ છે; ભગવાન એ પોતાના બાજુથી ગોપીજનોનું નિવારણ કરે તો ગોપીજન-
 રૂપી લોકમાં કમરસ પ્રકટ થાય નહિ. આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ટિપ્પણીમાં મૂળ સ્લોકના ત્રીજા
 ચરણના બે અર્થ આપે છે: એક અન્યથા અને બીજો પરોક્ષ. અન્યથા અર્થ વિભાનમાં રહેલા દેવો વિધે
 છે, અને પરોક્ષ અર્થમાં ભગવાનના બાજુને દેવો કહેવામાં આવે છે. દેવોનો અર્થ ભગવાનના બાજુ

હુખ્યમિમાં લીલાં વદામીતિમાયઃ । નન્તુ દેવૈઃ કથં ન નિપિચ્યતે તત્રાહ કુસુમધર્પિભિર્વૈમાનિકૈરીશ્વ-
માન ઇતિ । સર્વે દેવા અમિનન્દનમેવ કુર્વન્તિ, ન તુ નિવારણમિતિ । બાન્યયા હોકે કામરત્નો ન
વ્યકો ભવેદિતિ । યુવત્ય ઇલામિચારે । પરિપેકે વીરસો મા મનસિતિ પ્રેમ્ણૈચ ઈક્ષિતઃ । સ્વ-
મિતિપદેન ચલાદ્ધારેણાપિ તયેતિ સૂચ્યતે । વદાપિ સ્વમિત્રેવ રત્તિર્વિશ્વ । પરં સ્ત્રીકૃતા ગજેન્દ્રલીલા
યેન । યથા યથા જલેનોદ્ધર્ષં તથા તથા મુક્તમિતિ ગવદદ્યન્તઃ । મહાસૌરત્વં ચ ॥ ૨૪ ॥

વતઃ પુન્નાદપચયઃકીદામાહ તત ઇતિ ।

તત્તત્ર કૃષ્ણોપયને જલસ્યલપ્રસૂનગન્ધાનિલગુપ્તદિક્તે ।

ષ્ચાર મૃદુપ્રમદાગણાદૃતો યથા મદચ્યુત્ દ્વિરદઃ કરેણુભિઃ ॥ ૨૫ ॥

જલક્રોધાતન્તરં કૃષ્ણાયાઃ યમુનાયા ઉપવને જલસ્યલપ્રસૂનાં વે ગન્ધાઃ વત્તમ્યગ્નિવા
યાયુતા ગુપ્તાઃ દિક્તાઃ સર્વદિમ્ભાગા યસિન્ વને તત્ર પુનઃષ્ચાર । મૃદૈઃ પ્રમદાગણૈશ્ચાદૃતઃ ।
પુનઃકૃષ્ણાણાં ગમને રેતું દદ્યન્તેનાહ । યથા મદચ્યુત્ મદસાવી ગવદયોરન્વય ચ । દ્વિરદો હૃદી
કરેણુભિઃ સહિતો મપતિ, ભ્રમરેઽઽ સહિતઃ । સહજ એવાન્તઃસિતો રસ જાવિર્મૂલ્લ હૃદિ ભ્રમરાગામ-
દુદ્રવણમ્ ॥ ષ્ચારેતિ સર્વત્ર નાનાવિષ્કીલા નિરૂપિતા । કચિહૃતાવાં મદ્ગમ, કચિદ્ દુષ્કસાદાનાં

કરવામાં આવે ત્યારે વૈમાનિકીઃ અને કુસુમધર્પિભિઃ એ એ વિશેષણોનો સંબંધ ભગવાનના બાહ્ય
શરીર કરવો નહિ.)

સ્ત્રીકૃષ્ણાં જે પુચ્છતિ શબ્દ છે તે એમ દર્શાવે છે કે ગોપીઓને પુચ્છતિએ હોવાથી શુંગદ રસના
ક્રોધક્રોધી વગર વિચારે ભગવાનનો ચારે બાજુથી અભિપેક્ષ કરે છે. ભગવાનનો અભિપેક્ષ કરવામાં વીરરથ
ન થાય એટલા માટે ગોપીઓએ ભગવાનના ઉપર પ્રેમથી જ દષ્ટિ નાખી. સ્ત્રીકૃષ્ણાં સ્વપન્ ૫૬ ॥ તે
સૂચવે છે કે ભગવાને બલાહારથી પણ રમણ કર્યું; તો પણ ભગવાનની રતિ પોતાનામાં જ હતી; પણ
ભગવાને ગજેન્દ્રની લીલાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. જેમ જેમ જલ છાંટવામાં આવે તેમ તેમ મુખ થાય
એ દર્શાવવાને માટે હાથીનું દદ્યન્ત આપવામાં આવ્યું છે. મહાસૌરત્વ પણ ધ્યું એ દર્શાવવાને માટે
પણ હાથીનું દદ્યન્ત આપવામાં આવ્યું છે. ૨૪

પછી શુકદેવજી પુષ્પને એકાં કરવાની ક્રીડાનું વર્ણન વત્તા એ સ્ત્રીકૃષ્ણાં કરે છે.

પછીથી, જેમ મદ છોડતો હાથી હાથણીઓની સાથે ખેલે છે તેમ
જલ અને સ્વલના પુષ્પોના મન્યવાળો પવન સર્વ દિશાઓમાં ફેરે છે
એવા શ્રીચમુનાજીના ઉપવનમાં ભ્રમરાઓ અને સ્ત્રીઓથી વિદગ્ધાએકા
ભગવાન્ દુર્ધા. ૨૫

જલક્રીડા કર્યા પછી પૃષ્ણાજી—શ્રીચમુનાજીના—ઉપવનમાં; જલ અને સ્વલના પુષ્પોની જે મન્ય
તેના સંબંધવાળો વાયુ ત્યાં પ્રસરેલો છે એવા દિશાએ—સર્વ દિશાઓના બાજો—એમાં છે એવા પ્રકા-
રના (શ્રીચમુનાજીના) ઉપવનમાં ફરીથી ભગવાન્ દુર્ધા. (જલક્રીડા કરવાથી કુંકુમ, મણા વગેરે જાદું
રહેલું હોવાથી ફરીથી ભ્રમરાઓ જલ તેનું કત્તણ દર્શાવતાં શ્રીમદ્ધમણીજી અસા કરે છે કે પુનઃ,
ફરીથી.) ભ્રમરાઓ અને સ્ત્રીઓના મુખો ભગવાનને વિદી વળ્યાં હતાં. ભ્રમરાઓ ફરીથી ભગવાનની
પાછળ ગયા એનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી મદ છોડતા હાથીનું દદ્યન્ત આપે છે. જે પ્રકારે મદચ્યુત્—
ગાલ અને બીજે સ્થળે મદ જરે છે એવો—હાથી હાથણીઓની સાથે, અને ભ્રમરાઓની પણ સાથે ફેરે છે
તે પ્રકારે ભગવાન્ દુર્ધા. અન્તરરસમાં રહેલો સ્વાભાવિક રસ જ પ્રકટ થયો તેથી ભ્રમરાઓ ભગવાનની
પાછળ દોડ્યા. ષ્ચાર, દુર્ધા, એ ૫૬ વડે સર્વ સ્થળે અનેક પ્રકારની લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

તથા મર્યાદામાર્ગઃ સૌભિક્ષાન્વાન્યથાકૃત ઇતિ । યથા વિવિધા લીલા બલલૌભિકી । તત અવિચારેણ રમણમિતિ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—લીલાસુખયોગસંહરતિ એવમિતિ ।

અર્થ—શશાઙ્કાંશુવિરાજિતા નિશાઃ સસત્યકામોઽનુરતાબલામણઃ ।

સિપેવ આત્મન્યુપરુદ્ધસૌરતઃ સર્વાઃ શરત્કાવ્યકથા રસાશ્રયાઃ ॥ ૨૬ ॥

શશાઙ્કાંશુભિઃ પન્દ્રષ્ટિભૈઃ લૌભિકૈઃ ચ વિરાજિતા નિશાઃ તા અર્થ રમે । પૂર્વોક્તપ્રકારસુ સર્વથા લીલારૂપઃ । સ કેનાપિ ન વિકલ્પયતે । જન્મેવં રમણે કો દેતુરિતિ ચેત્, તત્રાહ સસત્યકામ ઇતિ । સત્યઃ કામો યાવાં તાઃ સત્યકામાઃ । તામિઃ સહિવ ઇતિ સસત્યકામઃ । સ ઇતિ તથા પ્રાર્થિતો ચા । એવમપિ કીઠાયાં કામઃ સત્ય એવ સિતઃ, ન તુ ક્ષીણઃ, અસદ્વિપયકો ચા જાતઃ ।

જેમ મદવાળો હાથી કોઈક વખત ભતાઓનો નાશ કરે છે, અને કોઈક વખત વૃક્ષની શાખાઓનો નાશ કરે છે, તેમ ભગવાને કોઈક વખત અર્ચકાભાગનો ભંજ કર્યો અને કોઈક વખત લૌકિકમાર્ગનો ભંજ કર્યો. આ—સ્વધની, જલની અને પુષ્પો એકઠાં કરવાની એમ—ત્રણ પ્રકારની ભગવાનની લીલા અતિ અલૌકિક છે. (લૌકિક પ્રકારની લીલાનું વર્ણન આવતા શ્લોકમાં કાવ્યકથા પદ વડે કરવામાં આવેથી.) પછીથી ભગવાને વગર વિચારે રમણ કર્યું. (પહેલાંની લીલામાં દેશ, કાલ અને નામિકાનો વિચાર કરીને રમણ કરવામાં આવ્યું હતું પણ પછીની લીલામાં આવો વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી.) ૨૫

આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરીને એવમ્ એ શ્લોકમાં શુકદેવેલ ઉપસંહાર કરે છે.

સત્ય કામવાર્ણા ગોપીજનો જેમની સાથે છે અને જેમના વિષે

સીઓ પ્રીતિ રાખે છે એવા ભગવાને પોતાનામાં જ રતિ સ્થાપીને અન્દ્રના

કિરણોથી શીભતી રાત્રીઓનું અને રસના આશયરૂપ અને શરદ્ ખડતું

વર્ણન કરનારી સર્વ કાવ્યકથાઓનું આ પ્રમાણે સેવન કર્યું. ૨૬

શશાઙ્કના અંશુઓથી—લૌકિકે અન્દ્રનાં કિરણોથી—જે રાત્રીઓ શીભતી હતી તેમાં આ પ્રકારે ભગવાને રમણ કર્યું. (પહેલાં એક રાત્રીના રમણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું; બીજા આ શ્લોકમાં બીજી ચ રાત્રીઓના રમણનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. આ પ્રથમ છે લૌકિક રાત્રીઓમાં અલૌકિક રાત્રીઓનું સ્થાપન કરીને બીજી રાત્રીઓમાં ભગવાને રમણ કર્યું, કામલીલા કરી.) પહેલાં જણાવેલી પ્રકાર તો હુમ્મેશાં લીલારૂપ છે અને તેનો કોઈ પણ પ્રકાર સાથે વિરોધ આવતો નથી. (પહેલાં નૃત્યથી અંદરનો ભાવ પ્રકટ થવાથી આનંદ રમણનો પ્રકાર હતો. તેમાં જે ભાવ જે ગોપીજનની અંદર સ્થાપવામાં આવ્યો હતો તે ભાવનો અનુભવ તે ગોપીજન હુમ્મેશાં કરે છે. તેથી જ્ઞાનરૂપી તાંબૂલ જે ગોપીજનની પાસે છે તે ગોપીજનનું કાર્ય ભગવાનની ગેરહાજરીમાં સર્વને ઉપદેશ આપવાનું છે એમ ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકાર ઘેર જતું ઇલાદિ પ્રકારોની સાથે વિકૃત નથી. આ કારણથી જ કૌપિ રમે દાહર્નિકામ્ એ પ્રમાણે છપીસમા અધ્યાયના આરંભની કારિકાઓમાં કહેવામાં આવેલું છે. અર્થાત્ તે રમણ દિવસે પણ હોવાથી તેમાં અલૌકિક રાત્રીઓનું સ્થાપન વચેરે કરવામાં આવ્યું નથી.)

અર્થ ૧. આ પ્રમાણે કામલીલાથી રમણ કરવામાં શો દેતુ છે? આ સંક્રાંત સમાધાન કરતાં શુકદેવેલ કહે છે કે સામત્યકામઃ, સત્ય છે કામ જેમનો એવાં ગોપીજનો સત્યકામ કહેવાય છે; ભગવાન આવાં સત્યકામ ગોપીજનોની સહિત છે એટલે ભગવાન સસત્યકામા કહેવાય છે. (સા અને સામ-કામઃ એમ બે પદ દ્વારાં તરુને સીમહામણુલ બીજે અર્થે આપતાં આપ્ય કરે છે કે) અથવા શા, એટલે ગોપીજનોએ જેમની તે પ્રકારે પ્રાર્થના કરી છે એવાં પણ. આ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી પણ દ્વીતીયામાં કામ સત્ય જ છે, હીત્વ યયો નથી, તેમ જ તે કામનો સિવ પણ અસખ નથી. (દશમસ્કન્ધના ઓગણીસમા અધ્યાયમાં કુમારિકાએએ કાવ્યવર્ણને પ્રારંભ કરી કે વતિ એ કુદ—નન્દસપ્તમા પુત્રને મારા પતિ

ઉપરુંદઃ સૌરતં યસ્ય તથા જાતઃ, ન તુ વાસુ રવિં સ્થાપિતવાન્ । તથા સતિ વાસુ સ્મસ્માદ પુત્રા
મયેયુઃ । સર્વા-એવ નિશા એવં નીતાઃ । શરદ્ધિં નીતા । કાવ્યકયા અપિ મીતાઃ । કાવ્યોક્ત્રકારેણ
મીતગોવિન્દોક્ત્યાયેનાપિ રવિં કૃતવાન્ । તત્ર હેતુઃ રસાશ્રયા इति । કામરસલેખેયે પ્રસિદ્ધઃ, યાવત્
પુરુષો-રસે ગૌણભાષં ન પ્રાપ્નોતિ સાષત્ર રસિકો સવતીતિ । શરદ્ધર્ષનભાવાં યા યત્ કાવ્યમ્, તત્ર
યાઃ કથાઃ, યાતાં રસાશ્રયા इति । મિશ્રા યસાં ચ લોકપ્રસિદ્ધાઃ કિન્તુ કાવ્યોક્તા એવ । તત્ર દિ
નિયતિકૃત્વાદિરદિશ્યં હૃદયકતા ઝનન્યાધીનતા, તથા અન્યેઽપિ ગુણાઃ । તથા મગધહીલારાત્રયો જાતા
દ્વયર્ચઃ ॥ ૨૬ ॥

एवमेतां लीलां श्रुत्वा राज्ञः सन्नेह उत्पन्नः । तन्निवारणार्थं शङ्कुवे संस्थापनायेति त्रिभिः ।

અને કેમ 'પણુ હોતો નથી' (કામસૂત્ર ૨.૨.૩૨). આ પ્રમાણે ભગવાને મર્યાદા વિનાનું રમણુ કર્યું છતાં
પણુ ગોપીજનોમાં સત્ય જ કામ સ્થાપનામાં આવ્યો. આ સત્ય કામ મોક્ષ—નિલક્ષીતામાં પ્રવેશ—
આપનારો છે, અને આ કામથી ગોપીજનો ભગવાન મેળવશે જ.

આ પ્રમાણે ભગવાને રાત્રીઓનું સેવન કર્યું. પછીથી ભગવાને પોતાનામાં જ સૌરત—રતિ, વીર્ય—
સ્થાપ્યું; તેમણે ગોપીજનોમાં રતિનું સ્થાપન કર્યું નહિ. (રમણમાં સહુ-સવણુ થયું છતાં પણ ભગવાને
ચન્દ્રનાં ફિરણોને પોતાનામાં જ સ્થાપ્યાં, ગોપીજનોમાં સ્થાપ્યાં નહિ. જેમ કોઈ પાત્રમાં રહેલું ધી ન્યાદે
ઓગળી નાથ છે ત્યારે તે જ પાત્રમાં રહે છે, તેમ ભગવાનમાં રહેલાં ચન્દ્રનાં ફિરણોનો આવ થયો તો
પણુ તે ફિરણો ભગવાનમાં જ રહ્યાં.) બે ભગવાન-ગોપીજનોમાં રતિનું સ્થાપન કરે તો તેમના વિષે
ભગવાનથી પુત્રો ઉત્પન્ન થાય.

અહીં ય રાત્રીઓ ભગવાને આ પ્રમાણે જાળી; શરદ્ જતુ પણ આ પ્રમાણે જાળી; કાવ્યકયાઓ
પણુ આ પ્રકારે સેવી. કાવ્યોમાં વર્ણવેલા પ્રકારે, ન્યારેયે રચેલા 'ગીતગોવિન્દ' નામના કાવ્યમાં વર્ણવેલા
પ્રકારે, પણ, ભગવાને રમણુ કર્યું. ગીતગોવિન્દમાં વર્ણવેલા પ્રકારે રમણુ કરવાનું પ્રયોજન દર્શાવતાં
શુદેવલ કહે છે કે રસાશ્રયાઃ ત્યાં શુધી પુરુષ રસમાં ગોણ ન અને ત્યાં શુધી તે રસિક યઈ શકતો
નથી—આ પ્રકારનો કામરસ કાવ્યોમાં જ, રાત્રીની કથાઓમાં જ, પ્રસિદ્ધ છે. (હવે શરદ્ વગેરેનો
બીજો અર્થ આપતાં શ્રીમદ્દામણુલ આપ્યા કરે છે કે) અથવા તો શરદ્નું વર્ણન કરનાર જ કાવ્ય, તેમાં
આવેલી જે કથાઓ, તેમના રસનો આશય અનેલી રાત્રીઓ. આ પ્રકારની રાત્રીઓ જગતમાં પ્રસિદ્ધ
નથી, પરંતુ કાવ્યમાં જ વર્ણવવામાં આવેલી હોય છે. (મગ્ધકથાએ 'કાવ્યપ્રકાશ' નામના પોતાના
કાવ્યશાસ્ત્ર ઉપરના અન્યમાં દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે) કાવ્યમાં પ્રદીપ્તએ જગતમાં કરેલા નિયમો વગેરે છોઈ
શકેનું નથી, તેમાં એકલો આનન્દ જ હોય છે અને તે બીજાના ઉપર આધાર રાખતું નથી. આટલું જ
નહિ પરંતુ (કાવ્યશાસ્ત્રમાં નક્ષત્રેલા) બીજા પણ શુણ્ણે કાવ્યમાં હોય છે. અર્થાત્ ભગવદ્દીવાની રાત્રીઓ
તે પ્રકારની યઈ. (લૌકિક કાવ્યોમાં પણ ચરત્વતી ભગવાનના સંબંધવાળા પદાર્થોનું જ વર્ણન કરે છે;
ફક્ત લૌકિક માણુસો જ કાવ્યોનો અર્થ લુપ્ત કરીને સાંસારિક વાણત્યમાં પડાયે છે. આ કારણથી જ
મધ્યીન મહાનુભાવી પુરુષો લૌકિક કાવ્યોમાં પણ હાવનું નામ દૂર કરીને ત્યાં ભગવાનનું નામ મૂકીને
લોરી થાસે ગાન કરાવતા હતા.) ૨૬

આ પ્રમાણે ભગવાનની આ લીલાનું શ્વણુ કરીને પરીશિત્ દાલને સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. આ
શંકાનું નિવારણ કરવાને માટે શુદેવલ સંસ્થાપનાય હંબદિ તપુ ક્લોકોમાં પરીશિત્ દાલની શંકાનું
વર્ણન કરે છે. (કોઈ અગ્નિ પામિલો ત્રનુપ્ય એમ માને કે ભગવાનની આ લીલામાં વિપવની વાત છે,
અને તેથી તે મર્યોચ છે. આ દરજ્જાથી જ પરીશિતને શંકા ઉત્પન્ન થઈ દાલની શંકાનું શુદેવલ
સમજન આપે છે તેથી બીજા કોઈને બે ભગવાદીલા વિષે ખોટી બુદ્ધિ થઈ દરે તો તે પણ દૂર થઈ જશે.)

રાજોવાચ-સંસ્થાપનાય ધર્મસ્ય પ્રજ્ઞમાયેતરસ્ય ચ ।

અવતીર્ણો હિ ભગવાનંશેન જગદીશ્વરઃ ॥ ૨૭ ॥

અવતારવિરુદ્ધં લોકયેદવિરુદ્ધં પ્રમેયવિરુદ્ધં चेति । तादृशकरणे अवश्यं हेतुर्वक्तव्यः । तदभावेऽपि लीलायाः सिद्धत्वात् । तत्र प्रथममवतारविरोधमाह । धर्मसंस्थापनाय भगवदवतारः । 'धर्मसंस्थापनाय चे'ति वाक्यात् । अधर्मनिवृत्तये च । तदुपव्यायमेव भगवदवतारः । दैत्यादिवधो भूमाहरणं च अधर्मनिवृत्तये । एतव्यमेवावतारः, नान्यार्यमिति हि शब्द आह । भगवानिति तस्य साधनम्, अन्यथा पूर्णकालस्यावतारो न घटेतेति । लोकोपकाराय एवाभ्यामेव । अंशेन बलमद्रेण । आगत्य तथाकरणे हेतुः जगदीश्वर इति । ॥ हि सर्वरक्षकः । अतः पाठनार्यमेवं कृतवान् ॥ २७ ॥

કિમતો યથેવમ્ ? એવમેતદિત્યાહ સ કથમિતિ ।

સ કથં ધર્મસેતૂનાં કર્તા વક્તાભિરક્ષિતા ।

પ્રતીપમાચરત્ બ્રહ્માન્ પરદારાભિમર્શનમ્ ॥ ૨૮ ॥

રાજા કહે છે:—

ધર્મને સારી રીતે સ્થાપવાને માટે અને અધર્મનો નાશ કરવાને માટે

જગતના ઈશ્વર ભગવાન્ બલદેવજી સહિત અવતર્યા. ૨૭

ભગવાનની-લીલા અવતારથી વિરુદ્ધ છે, લોક અને વેદથી વિરુદ્ધ છે, અને પ્રમેયથી વિરુદ્ધ છે. ત્રણ પદાર્થોથી વિરુદ્ધ એવી આ પ્રકારની લીલા કરવામાં ભગવાનનો જે હેતુ હોય તે અવશ્ય કહેવો મોઢકો. ભગવાને આ પ્રકારની લીલા ન કરી હોત તો પણ તેમની લીલા સિદ્ધ હતી.

તેમાં પ્રથમ પરીક્ષિત અવતારથી વિરોધ દર્શાવે છે. ભગવાનનો અવતાર ધર્મનું સારી રીતે સ્થાપન કરવાને માટે છે, કારણ કે 'ધર્મનું સંસ્થાપન કરવાને માટે દરેક યુગમાં હું અવતાર લઉં છું' એ પ્રકારનું ગીતાણમાં ભગવાનનું વાક્ય છે. અધર્મનો નાશ કરવાને માટે પણ ભગવાનનો અવતાર છે. અર્થાત્ ધર્મનું સંસ્થાપન અને અધર્મનો નાશ એ બે પ્રયોજનને માટે જ ભગવાન્ અવતાર લે છે. દૈત્ય વગેરેનો વધ કરવો અને પૃથ્વીનો ભાર દૂર કરવો એ બે કાર્ય અધર્મનો નાશ કરવાને માટે છે. આ પ્રયોજનને માટે જ ભગવાનનો અવતાર છે, બીજા પ્રયોજનને માટે નહિ એમ હિ શબ્દ દર્શાવે છે. (દૈત્યનો નાશ અને પૃથ્વીના ભારને દૂર કરવું એ બન્ને પણ ભગવાનના અવતારનાં કાર્ય છે, તો પછી આ બે કાર્યની માફક ભગવદ્લીલા પણ અવતારનું કાર્ય છે—આ પ્રમાણે કોઈએ શંકા કરવી નહિ, કારણ કે ભગવદ્લીલા અધર્મનો નાશ કરવામાં ઉપયોગી ન હોવાથી અધર્મના નાશને માટે તે નથી. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભગવદ્લીલા અવતારનું ગૌણ કાર્ય પણ નથી.) જૈનધર્મ વગેરે ભગવાનના અણુ જ લીલામાં સાધન છે એમ ભગવાન્ અવતારનું ગૌણ કાર્ય પણ નથી.) જૈનધર્મ વગેરે ભગવાનના અણુ જ લીલામાં સાધન છે એમ ભગવાન્ અવતારનું ગૌણ કાર્ય પણ નથી.) જૈનધર્મ વગેરે ભગવાનના અણુ જ લીલામાં સાધન છે એમ ભગવાન્ અવતાર ધારણ કરીને, જગતમાં આવીને, ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ એ બેથી જ શકે નહિ. વળી લોકોને મોક્ષ આપવા રૂપે ઉપકાર પણ ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ એ બેથી જ થાય છે. ('ધર્મ' એ 'ભગ' શબ્દના અર્થમાં જ આવી બાય છે; તેથી તે ધર્મનું રક્ષણ આવશ્યક હોવાથી થાય છે. ('ધર્મ' એ 'ભગ' શબ્દના અર્થમાં જ આવી બાય છે. એટલે એટલે જાણેલાની સાથે એ રક્ષણ કરવાનું સાધન ભગવાનના જૈનધર્મ વગેરે છ ભગ જ છે.) એટલે એટલે જાણેલાની સાથે ભગવાન્ અવતાર ધારણ કરીને, જગતમાં આવીને, ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ કરે છે, તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે જગદીશ્વર. ભગવાન્, ખરેખર, સર્વનું રક્ષણ કરે છે; તેથી સર્વનું રક્ષણ કરવાને માટે ભગવાને જાલજાળની સાથે અવતાર ધારણ કર્યો. ૨૭

આ પ્રમાણે હોય તો તેથી શું? આ પ્રમાણે શંકા થતાં પરીક્ષિત સ કથમ્ એ પ્રશ્નમાં કહે છે કે આ પ્રમાણે થાય.

હે બ્રહ્મા ! ધર્મની મર્યાદાના જતાપનાર, કહેનાર અને સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરનાર એવા ભગવાને ચરસી સાથે સંગ કરવા રૂપે ધર્મવિરુદ્ધ આચરણ કેમ કર્યું ? ૨૮

ધર્મમર્યાદાપાલકાનાં નિર્માતા । સ્વયં વક્તા ૫ । ઉપપાત્રેડમિરક્ષિતા ૩ । વાદના પ્રતીપં પ્રતિકૂલમાચરત્ । ધર્મો નષ્ટઃ, અધર્મઃ સ્થાપિતઃ, અધર્મઃ કૃતઃ, ઉક્તઃ, રક્ષિતઃ । અતઃ પ્રતીપા-
ચરણમયુક્તમ્ । તત્ર હેતુર્વક્તવ્ય ઇતિ બ્રહ્મલિલિસમ્બોધનમ્ । યે પદ્માપદાર્થો ઉક્તઃ, તેષાં સ્વરુપમેક-
ત્રેયેતિ તર્મિર્વિદ્યતિ પરદારાભિમર્શનમિતિ ॥ ૨૮ ॥

નતુ કામાત્ કરણમિતિ चेत्, उवाह आसकाम इति ।

आप्तकामो यदुपतिः कृतवान् वै जुगुप्सितम् ।

किमभिप्राय एतं नः संशयं छिन्धि सुमते ॥ २९ ॥

સ્વતઃ પદાઠાઃ કામા ચેન । યદુપતિરિતિ વિચાર્યાંયામપિ 'કામનાવામનૈકલીપાતિઃ' । વાદ-
જોડપિ મૂલ્યા જુગુપ્સિતં, લોકનિન્દિતં કૃતવાન । તત્ર કરણે કોડમિપ્રાયઃ । પરસ્પરવિરુદ્ધાર્થવાદુ-
ન્મયોર્મદ્યં ન સમ્મથતિ । નૈકતાપિ વિરુદ્ધાનામ્ । વિરુદ્ધસર્વધર્મોત્તર્યત્વેડપિ પ્રયોજનં વક્તવ્યમ્ । નૈવત્
કર્મ લોકહિતમ્, નાપિ સ્વાહિતમ્ । સ્વસ્ય પૂર્ણત્વાત્ । એકસ્ય મર્યાદૈવ હિતકારિણી । તંયાં મૌલિકા-

ભગવાન્ ધર્મની અર્થાદાતું રક્ષણ કરનાર મહાત્મવેદ, સ્વધર્મોના કર્તા છે; ભગવાન્ પોતે ધર્મનો ઉપદેશ આપનાર છે, અને ધર્મનો નાશ થતો હોય તો તે નષ્ટતે તેનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરનાર છે. આવા પ્રકારના ભગવાને ધર્મવિરુદ્ધ આચારણ કર્યું. ધર્મનો નાશ, અધર્મનું સ્થાપન, અધર્મ કરવામાં આવ્યો, અધર્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો અને અધર્મનું રક્ષણ કરવામાં આવ્યું, તેથી ભગવાનનું આ ધર્મવિરુદ્ધ આચારણ અધોમ્ય છે. આ અધોમ્ય આચારણ કરવામાં પ્રયોજન કહેવું નોકસ છે. એમ દર્શાવવાને માટે પરીક્ષિત શુકદેવજીને કહ્યું છે. ધર્મનો નાશ, અધર્મનું સ્થાપન, અધર્મનું આચારણ, અધર્મનો ઉપદેશ અને અધર્મનું રક્ષણ એ પાંચ પદાર્થો જે કહેવામાં આવ્યા છે તે બધાનું સ્વરૂપ એક જ છે. એમ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે પરદારાભિમર્શનમ્, પરસ્પર સંગ. (સંસ્પાદનાય ધર્મસ્ય પ્રદાતાપેતસ્ય જ એ પંક્તિમાં ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ એ બે ભગવાનના અવતારનાં કાર્ય છે એમ કહીને પ્રતીપમાચરત્ એમ જે કહેવામાં આવ્યું તે ધર્મનો નાશ અને અધર્મનું સ્થાપન એ બેનું વર્ણન કરે છે, કર્તા વક્તામિરક્ષિતા એ પ્રમાણે કહીને પ્રતીપમાચરત્ એમ કહેવામાં આવ્યું તે અધર્મનું આચારણ, અધર્મનો ઉપદેશ અને અધર્મનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ એ ત્રણનું વર્ણન કરે છે.) ૨૮

અર્થે ભગવાને કામથી આ પ્રમાણે કર્યું—આ પ્રકારની શંકા તમા પરીક્ષિત કહે છે કે આપ્તકામિઃ

આપ્તકામ યદુપતિઃ ભગવાને કયાં હેતુથી આવું નિન્દિત કામ કર્યું ?

હે સદાચારીશ્રીશુકદેવજી ! મારી આ શંકા દૂર કરો. ૨૯

ભગવાને પોતે જ પ્રમાણની રક્ષા કર્યા છે, એટલે તે આપ્તકામ છે. ભગવાન્ પોતે યદુપતિ છે. એટલે જો તેમને ક્ષિપ્ત હોય તો પશુ બનેક-સીઓએમને ગળી શકે એમ છે. ભગવાન્ આવા પ્રકારના છે. છતાં પણ તેમણે લોકો નિન્દા કરે તેનું પરસ્પરસંગરૂપ કાર્ય કર્યું. આવું કરવામાં ભગવાનનો શી અભિપ્રાય હશે ? પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી ધર્મ અને અધર્મ એ બેનો તેમાં સંભવ નથી. વળી, વિરુદ્ધ પદાર્થો એક જ રસને રહી શકતા નથી. ભગવાનમાં વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મો રહેલા છે, છતાં પણ ભગવાન્ આવું ધર્મવિરુદ્ધ કાર્ય કરે તેમાં પ્રયોજન અત્યવશ જોઈએ. પરસ્પરસંગરૂપ કાર્ય જગતને હિત કરનારું નથી, તેમ જ ભગવાનને પોતાને હિત કરનારું નથી, કારણ કે ભગવાન્ પોતે પૂર્ણ છે. લોકને તો મર્યાદા જ હિત કરનારી છે. તે પ્રમાણે ગોષ્ઠિઓને પણ મર્યાદા જ હિત કરનારી છે. (ગોષ્ઠીઓનો કામ પૂર્ણ કરવો એ જ ભગવાનની લીલાનું પ્રયોજન જ એમ જ કહેવામાં આવે તો તેના અપાપમાં શભ કહી શકે કે) ઉપર અનર્થાની છે અને તેથી તેમને કાંઈ પણ અર્થાથ નથી, (અર્થાત્ ભગવાન્ અનર્થાની હોવાથી

નામપિ । અન્તર્યામિણ દૈર્ઘ્યસ્ય ચ કિચ્છિદસાધ્યમ્ । અતઃ एवं सति किमभिप्राय एतत् कृतवान् ।
કઃ અભિપ્રાયો વસ્યેતિ । એતં નોડ્ઘાકં સર્વેવામેવ સંશયં છિન્ધિ । કિંચ, સુપ્રત દે સદાધાર-
લક્ષણવ્રતયુક્ત । વર્તીદમસદ્ગુણમિવ સાત્, ત્વયા નોકં સ્વાત્ । યદિ વા અધર્મઃ સ્વાત્, તથ દુષિર્ન
સાત્ । પ્રતીયતે ચ વિપરીતમ્, બલો નિર્ણયો વક્તવ્ય ઇત્યર્થઃ ॥ ૨૯ ॥

પ્રથમતઃ અવતારવિરુદ્ધં કૃતવાનિતિ ચતુક્તમ્, ઉત્તોચરઆદ ધર્મવ્યતિક્રમ इति ।

શ્રીશુક ઉવાચ-ધર્મવ્યતિક્રમો દૃષ્ટ દૈર્ઘ્યરાણાં ચ સાહસમ્ ।

તેજીયસાં ન દોષાય વદ્ધેઃ સર્વસુખો યથા ॥ ૩૦ ॥

કિમેવદીશ્રારાણાં પરિત્રં ન ભવતીત્યુચ્યતે, આહોસ્તિદમ્યાર્યમાત્રોડ્ઘાત્ કરોતીતિ । ન હિ
કિચ્છિદ્વચદનાર્યમાત્રઃ કિચ્છિત્ત વિવદ્યતિ । ન કન્યાધર્મપ્યાગતઃ સ્વપ્નં પરીલગતિ । પ્રકાશનાર્ય-

ગોપીજનોને બીજે પ્રકારે જ પ્રેરણા કરીને તેમનામાં બીજે મનોરથ ઉત્પન્ન કરી શકે એમ છે.) (અથવા
તો બીજે પ્રકારે પણ અર્થ સંભવે છે. ભગવાને આ પ્રકારની લીલા નથી કરી એમ જ માની લો—એમ
જો કહેવામાં આવે તો તેનો નવાબ જો કે) ભગવાન્ અન્તર્યામી હોવાથી તેમને કાંઈ પણ અસાધ્ય નથી.
(અન્તર્યામી અને ઈશ્વર એ એ વિશેષણોનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે. જેમ અન્તર્યામી હોઈને પણ ઈશ્વર
બહાર પણ ફેલાયું હાન કરે છે, તેમ આ વિરુદ્ધ લીલા પણ અસાધ્ય નથી.) તેથી આ પરિસ્થિતિમાં
ભગવાને કયા અભિપ્રાયથી આ લીલા કરી. કયો અભિપ્રાય છે જેમનો તે ભગવાન્ કિમભિપ્રાયઃ કહેવાય
છે. અમરના બાધાઓ આ સંશય દૂર કરે. વળી, દે સુન્નત' અર્થાત્ દે સદાચારી મત કરનાર શુદ્ધવેદી
જો ભગવાનની આ લીલા અધર્મિત જેવી હોય તો આપે તેનું વર્ણન કરેલું ન હોય. જો ભગવાનની લીલા
અધર્મ હોય તો આપને તેમાં કશું થાય નહિ. પણ ભગવાનની લીલા વિપરીત પ્રકારની દેખાય છે, માટે
આપે તેનો નિર્ણય કહેવો જોઈએ એમ અર્થ છે. (ભગવાનની લીલા વિષે એ પ્રકારની શંકા છે, એક યજ્ઞ
એ કે ભગવદ્લીલા નિસ્તિ છે, અને બીજી શંકા એ કે ભગવદ્લીલાનું પ્રયોજન શું. પહેલી શંકા બીજા
બાધાઓને છે, અને બીજી શંકા પરીક્ષિતને પોતાને પણ છે. બીજી શંકાનું સમાધાન અનુમદાપ મલા-
નામ્ એ સાદગીસમ રસીકમાં આપવામાં આવેલું છે) ૨૬

પ્રથમ પરીક્ષિતે જે કહ્યું કે ભગવાને અવતારવિરુદ્ધ કાર્ય કર્યું તેનો ઉત્તર શુદ્ધવેદી ધર્મવ્યતિક્રમ
એ રસીકમાં આવે છે.

શુદ્ધવેદી કહે છે કે

ધર્મનું ઉત્ત્થાન અને સાહસ એ એકસરખું ધર્મવાળાઓમાં લેવામાં

આવે છે. જેમ સર્વનું વાક્ષણ કરનાર અગ્નિને કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ પ્રાપ્ત

થતો નથી તેમ અગ્નિ તેજસ્વી વ્યકિતઓને દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૩૦

તમે શુ કહેવા માગો છો—તમારું કહેવું એવું છે કે એકસરખું ધર્મવાળાઓમાં આ પ્રકારનું ચરિત્ર ન
હોય, અથવા તો તમે એમ કહો છો કે એક કાર્યને માટે આવેલી વ્યકિત બીજું કાર્ય કરે છે (અનો
ઉત્તર આ પ્રમાણે છે.) એક કાર્ય કરવાને માટે આવેલી સુરુપ બીજા કાર્યનો નાશ નથી કરતો એમ નથી.
અન્ય પ્રયોજનને માટે આવેલી પદાર્થ પોતાના ધર્મનો નાશ કરતો નથી. પ્રકાશ આપવાને માટે આવેલી
દીવો જો ઘરની સાથે સંબંધમાં આવે તો તે ઘરને બાળી જ નાખે છે (અર્થાત્ દીવો પોતાના સ્વરૂપને
ઘરમાં જોડે છે, ઘરને પોતાના જેવું બનાવે છે તેવી જ રીતે ભગવાન્ પણ ધર્મનું સ્થાપન કરવાને માટે
પ્રકટ થયેલા છે. છતાં પણ જો તેમને કોઈ પ્રેમભાવે ભરે તો ભગવાન્ તેનામાં સ્વરૂપાનન્તરું સ્થાપન
કરે છે જ. જેમ ગિરાર કરવા અગ્નિથી જાલ ઉત્પન્નમાં વિહાર કરે છે, વિહાર કરતાં જેવડોને આદ્ય આપે
છે તેમ ભગવાન્ પણ ધર્મનું સ્થાપન કરવા પ્રકટ થયેલા ॥ છતાં પણ ભગવાને સ્વરૂપાનન્તરું લાન કરે છે.

માગતો દીપઃ ગૃહેણ સ્પૃષ્ટમેત્ સહસ્રેવ । અત્ ઈશ્વરધર્મોડયમ્ । બન્ધવ્યા ઈશ્વર ઇવ ન ભવેત્ । ન હિ
 વળિજામિવ પ્રમોર્નિયમોડસિ સર્વકર્મસુ । ઈશ્વરધર્માઐવે ક્ષિતિ તાન્ ગણવતિ ધર્મવ્યતિક્રમઃ સાહસ-
 મિત્સાદયઃ । ધર્મવ્યતિક્રમો વિષમાનોદ્ભવનમ્ । સાહસમવિષમાનકરણમ્ । ઇત્દુભયમીશ્વરે દૃષ્ટમ્ ।
 'ન હિ દૃષ્ટે અનુપપન્નં નામ' । ચકાવતીશ્વરસેવકાનામપિ, વીર્ષાદિમત્તં વા । ઇત્દેવ વા સાહસમ્,
 સહસા ક્રિયમાણત્વાત્ । નન્વેયં સત્તિ તત્કર્મફલં કયં ન ભવેદિત્યાસાદ્વાહ તેજીયસામિતિ । અતિવે-
 જક્ષિનામેતન્નાધર્મજનકમ્ । વિધિનિપેષષાપચાનાં નિવોન્વવિષયત્વાત્ । યયા લોકે તયા વેદેડપિ ।
 અતિતેજક્ષિનાં સર્વકર્મદહનસમર્થાનાં ન દોષજનકં ભવતીત્યત્ દૃષ્ટાન્તમાહ વહ્નેઃ સર્વભુજ इति । ન
 હિ સર્વાન્ દહન્ યદ્વિર્વધમાન્ ભવતિ, સર્વં મહ્યન્ અમહ્યમશ્વકો વા, તયા સર્વં વિત્તન્ સર્વત્ર

હુતાં નિઃશ્વેયસાર્યાંષ વ્યકિર્મગવતો નુપ—હે સ્વભા! મનુષ્યોના કલ્યાણને માટે ભગવાનનું પ્રાકલ્ય
 છે—એ શ્લોકમાં ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન આપવામાં આવેલું છે. અવતારનું આ પ્રયોજન
 ભગવાનની ક્ષીણથી પણ સિદ્ધ થાય છે જ. ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ એ ગતે પણ મનુષ્યોના
 કલ્યાણને માટે જ છે; તેથી જો મનુષ્યોનું કલ્યાણ ખીજે પ્રકારે સિદ્ધ થઈ શકતું હોય તો પછી ધર્મનું
 સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ એ જોની જરૂર રહેતી નથી. તેથી ભગવાનની ક્ષીણ પોતાના અવતારથી
 વિરુદ્ધ નથી.)

(હવે શ્રીમદ્ભાગવત જગત્ અને પ્રજાઓનો વિરોધ દૂર કરતાં આજ્ઞા કરે છે કે) તેથી આ ઈશ્વરનો
 ધર્મ છે. આ પ્રમાણે જો કરવામાં ન આવે તો ઈશ્વરનું ઈશ્વરપદ જ ન રહે. (સાધનવિરુદ્ધ ફલનું દાન
 કરવાથી ક્ષીણ કરવાનો ધર્મ ઈશ્વરનો જ છે. ન મર્યાદેશિતધિષામ્—આમાં કુદ્ધિ રાખનારાઓમાં
 કામ પોતાનું કાર્ય કરી શકતો નથી—(ભાગ. ૧૦. ૧૬. ૨૬) એ શ્લોકમાં આ જ વાત કહેવામાં આવી છે.
 આથી સ્પષ્ટ સમસ્ય છે કે વેદના પણ નિયામક ભગવાન છે, વેદ કાંઈ ભગવાનનો નિયામક નથી.)
 બધાં કાર્યોની અંદર ભગવાનને બહુકંત્રી માફક નિયમ હોતો નથી.

આ બધા ઈશ્વરના ધર્મો છે જોમ કહીને શુદ્ધેવળ ધર્મવ્યતિક્રમ, સાહસ ઇત્યાદિ એ પ્રમાણે તે
 ધર્મોની ગણના કરે છે. ધર્મવ્યતિક્રમ એટલે જે અસ્તિત્વમાં છે તેનું ઉલ્લંઘન. સાહસ એટલે જે અસ્તિ-
 ત્વમાં નથી તે કરવું. આ બંને ધર્મો ઈશ્વરમાં જોવામાં આવે છે. જે વસ્તુ જોવામાં આવતી હોય તે
 અસંભવિત હોય નહિ' એ પ્રમાણે ન્યાય છે. શ્લોકમાં જે જ છે તે જોમ સૂચયે છે કે ઈશ્વરના સેવકોમાં
 પણ, અથવા તો વીર્ય વગેરે ધર્મોવાળાઓમાં આ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. અથવા તો આ જ—ધર્મનું
 ઉલ્લંઘન જ—સાહસ છે, કારણ કે તે એકદમ ભગથી, વગર વિચારે, કરવામાં આવ્યું છે.

અરે! જો આ પ્રમાણે હોય તો પછી તે ધર્મનું ફળ કેમ ન થાય? આ સંકેતનું સમાધાન કરતાં
 શુદ્ધેવળ કહે છે કે તેજીયસામ્. અતિ તેજસ્વી પુરુષોમાં આ—ધર્મનું ઉલ્લંઘન—અધર્મ ઉત્પત્ત કરી
 શકતું નથી, કારણ કે વિધિ અને નિષેધવાક્યો, જેનું નિષ્પન્ન વેદથી થાય છે તેવાઓને, ઉદેશીને જ હોય
 છે. (વેદ ભગવાનનો નિયામક નથી, તેથી વેદમાં, શાસ્ત્રમાં, વિધિવાક્યો અને નિષેધવાક્યો ભગવાનને
 લાગુ પડતાં નથી. આ પ્રકારે ભગવદ્દીક્ષાનો વેદ સાધનો વિરોધ દૂર કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ ભગવદ્દીક્ષા
 વેદવિરોધી નથી.) જે પ્રમાણે લોકમાં ઈશ્વર વિધિનિષેધનો નિયમ નથી તે પ્રમાણે વેદમાં પણ ઈશ્વર
 વિધિનિષેધનો નિયમ નથી.

સર્વ ધર્મને જાગી નાખવાની શક્તિવાળા અતિ તેજસ્વી પુરુષોને હોય ઉત્પત્ત થતો નથી એ બતા-
 વવાને ગટે શુદ્ધેવળ વહ્નેઃ સર્વભુજઃ એ દૃષ્ટાન્ત આવે છે. અગ્નિ સર્વને બાળે છે તેથી તેનો કાંઈ વધ
 થતો નથી, તેમ જ તે સર્વનું બહણ કરે છે છતાં પણ તે અભયનું બહણ કરનારો કહેવાતો નથી. તે
 પ્રમત્તે અગ્નિ સર્વનું પાન કરે છે, સર્વ સ્થળે પ્રવેશ કરે છે અને સર્વના સંબંધમાં આવે છે છતાં પણ
 અગ્નિ તે તે પ્રકારે થતો નથી. ગિષ્ધાગ્નનરૂપી જગથી સિન્ધાએલા જ અન્ન-કરણમાં ધર્મનું બીજ ધર્મ

પ્રવિશન્ સર્વસમ્બદઃ તત્ત્વકારી મવતિ । મિથ્યાજ્ઞાનસહિજાવસિકાયામેવાત્મભૂમૌ કર્મપીઞં ધર્મા-
ધર્માકુરતામારમ્ભે, ન તુ તત્ત્વજ્ઞાનનિદાષાનિષ્પીતસહિજતથોપરાયામ્ ॥ ૩૦ ॥

નતુ 'તેજીયસામપિ હ્રેતન્ન સુષોક્ષ્મ'મિતિન્યાયાદ્ 'ચૂત્તમલુત્તિષ્ઠન્ ચ લોકઃ હેમાય કલ્પતે'
इतिविरोधाच्च कथमेतत् कर्तुं शक्यत इति चेत्, तत्राह नैतत् समाचरेदिति ।

नैतत् समाचरेद्वातु मनसापि क्षનીश्वरः ।

विनश्यत्याचरन्मौढ्यायथास्त्रોन्विजं विषम् ॥ ૩૧ ॥

एतर्थाचरच्छतमनीश्वरो न समाचरेत् । ऐश्वर्यसम्मानाधिकरणमेवैतत् नानिष्टं करोति । अतः
जातु कदाचिदपि औत्सुक्यादपि न समाचरेत् । किं बहुना ? मनसापि । ऐश्वर्यसुखमेव तेषां वृत्तम् ।
धैर्यैश्वर्यकाननायामपि क्षનીश्वरो वचमर्हति, यथा महाराज्यान्वयिकापि तद्विष्टां कुर्वन्, अतो मनसापि
न समाचरेत् । विपरीते पापकमाह विनश्यतीति । मौढ्यादैश्वर्यसहभावं तस्य कर्मणः जहात्वा केवलं
एतत् कर्म आचरन् तेनैव कर्मणा नष्टो भवति । नन्वेकमेव कर्म कथं धर्मान्तरसहितं न नाशकम्,

અને અધર્મના અંકુર ઉત્પન્ન કરે છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી તાપથી સૂકાઈ ગએલા જગતે લીધે શિવર—
ખારી—ભુમિમાં ધર્મ અને અધર્મના અંકુર ઉત્પન્ન કરતું નથી. ૩૦

અરે ! 'અતિ તેજસ્વી પુરુષોને પણ આ પરશ્વીગમન કીર્તિ આપનારું નથી' (ભાગ. ૩.૧૨.૩૧)
એ ન્યાયને લીધે, અને 'એ અતિ તેજસ્વી પુરુષોના અદિત્રનું અનુકરણ કરીને લોકો કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે છે'
(ભાગ. ૩.૧૨.૩૧) એ વિરોધને લીધે ભગવાન આ પરશ્વીસંગ કેવી રીતે કરી શકે ? આ શંકાનું સમા-
ધાન કરતાં શુદ્ધેવલ શ્રદ્ધે છે કે નૈતત્ સમાચરેત્. ('અતિ તેજસ્વી પુરુષોને પણ પરશ્વીગમન કીર્તિ
આપનારું નથી' એ શંકાનું સમાધાન એ કે આ શ્લોકથી યતું નથી, છતાં પણ આ શ્લોકના ઉત્તરાર્થમાં
એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવાન વિના બીજે કોઈ માણસ આ પ્રભાણે કરે તો તેનો નાશ થાય છે અને
એશ્વર્ય વગેરે સંપત્તિવાળા ભગવાનનો આ પ્રભાણે કરવાથી નાશ થતો નથી; તેથી તે શંકાનું સમાધાન
આ શ્લોકના ઉત્તરાર્થથી થઈ શકે છે. આગળ ચોત્રીસમા શ્લોકનાં મુળોપનિષદમાં શ્રીમદ્દમ્પત્યુલ આરા
કરશે કે 'અન્તરંગ સદ્ગતો જ ભગવાનની આ લીલા બાણે છે, તેથી ભગવાનની કીર્તિનો નાશ થતો નથી'.)

જે ઈશ્વર નથી તેણે મનથી પણ કોઈ દિવસ આ આચરણ કરતું
નહિ. જેમ રૂઢી ભિન્ન કોઈ પુરુષ સમુદ્રના વિષનું લક્ષણ કરે અને તેનો
વિનાશ થાય તેમ જો મૂર્ખતાથી આવું આચરણ કોઈ બીજે કરે તો તેનો
વિનાશ થાય છે. ૩૧

આ ઈશ્વરે કરેલું આચરણ જે ઈશ્વર નથી તેણે કરતું લેઈએ નહિ. જેનામાં એશ્વર્ય છે તે જ
માણસ આ પ્રભાણે કરે તો તે આચરણ તેને અનિષ્ટ કરતું નથી તેથી જાતુ—કોઈ દિવસ પણ, ઉત્સુકતાથી
પણ—આવું આચરણ કરતું નહિ. વધારે શું કહેવું ? મનથી પણ આવું આચરણ કરતું નહિ. જેનામાં
એશ્વર્ય છે તે પુરુષોની ક્રિયા એશ્વર્યના લેખી જ હોય છે. જે પુરુષ ઈશ્વર નથી તે જો એશ્વર્યની ઇચ્છા
તેનો વધ કરવામાં આવે છે; મહાસત્યનો અનવિધારી પુરુષ જો મહાસત્યની ઇચ્છા કરે તો
તેનો વધ કરવામાં આવે છે; તેથી મનથી પણ કોઈએ ઈશ્વરનું આચરણ કરતું નહિ. જો આ નિયમથી
નિરુદ્ધ ચાલવામાં આવે તો તેમાં ભાષક છે જેમ દર્શનમાં શુદ્ધેવલ શ્રદ્ધે છે કે વિનશ્યતિ. તે કમ—
પરશ્વીસંગ—એશ્વર્યની સાથે જ રહેવું ॥ જે વાત મૂર્ખાને લીધે બાણ થવા દેતો તે કમ—પરશ્વી-
સંગ—જે દરબારે માણસ તે જ કર્મથી નાશ પામે છે.

ફલેરયા નાશકમિતિ ચેન્ન, તત્રાહ અરુદ્રઃ । રુદ્રવ્યતિરિક્તઃ રુદ્રસમાનપરાક્રમરહિતઃ શનિચંજં વિપં
કાલકૂટમાચરન્ આ સમન્તાદ્ ભક્ષયન્ વિનશ્યતિ તથેત્યર્થઃ । નિન્દિતં કર્માપિ કાલકૂટવપ્રાશકમ્ ।
તદીશરસૈવ શોભાકરમ્, યેન નીલકણ્ઠો અવતિ । તથૈવ ગોપીજનવહ્નમ્ इति ॥ ૩૧ ॥

નનૂકં 'યદુત્તમપુત્રિષ્ઠ'મિતિ, તત્રાહ રૂપરાણામિતિ ।

રૂપરાણાં વચસ્તથ્યં તથૈવાચરિતં કચિત્ ।

તેષાં સ્વચ્છન્દચરિતં બુદ્ધિમાત્ર સમાચરેત્ ॥ ૩૨ ॥

રૂપરાણાં વચ્ચ વચ્ચ તથ્યમ્, ન ત્વાચરિત્મ્ । ક્વચિદાચરિતમપિ વચનાતુગુણં યેત્ । રૂપ-
રાણાં વદ્યો ધર્માઃ, યથૈત્યર્થં તથા ધર્માત્મત્વં તથા વચ્ચ । તત્રૈત્યર્થજ્ઞાનૈવૈરાગ્યૈર્યત્ કરોતિ તત્ સ્વચ્છ-
ન્દચરિતમિત્યુચ્યતે । બુદ્ધિમાત્ર તત્ત્વ સમાચરેત્ । તે હ્યન્યથા ન વદન્તિ, અન્યાર્યં કથનમન્યાધિ-
કારેणेતિ । અતસ્તદ્વિકલ્પં ન કમયન્તીતિ ॥ ૩૨ ॥

અરે ! એક જ કામ જીવન ધર્મેની સાથે હોય તો નાશ કરતું નથી, પણ જ્યારે એકજુલ જ હોય ત્યારે
નાશ કરે છે; આ રીતે બની શકે ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવેણ કહે છે કે અરુદ્રા. રુદ્ર
સિવામનો કોઈ બીજો પુરુષ, રુદ્રના જેવું પરાક્રમ જેની પાસે નથી એવો કોઈ પુરુષ, સમુદ્રમાંથી પ્રાપ્ત
ધણેજી કાલકૂટ વિષ ને પૂરેપૂરું પી નાશ તો તેનો નાશ થાય છે; તે જ પ્રમાણે જેનામાં ભગવાનનું ઐશ્વર્ય
નથી તે ને ભગવાનની બીજી ક્રિયાઓનું અનુકરણ કરે તો તેનો નાશ જ થાય છે. નિન્દિત કામ પણ
કાલકૂટ જેવો માફક નાશ કરે છે. કાલકૂટ વિષ કંઈકરને જ સોભા આપનારું છે, જેથી મહાદેવ નીલકંઠકે
પાને છે. તે જ પ્રમાણે ભગવાન પણ ગોપીજનો સાથે રમણ કરીને ગોપીજનવંદન બને છે. ૩૧

અરે ! જે અતિ તેજસ્વી પુરુષોના ચરિત્રનું અનુકરણ કરીને લોકો કેલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે છે (ભાગ.
૪. ૧૨. ૩૧.) જે પ્રમાણે વિરોધ છે. આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવેણ કહે છે કે રૂપરાણામ્.

ઐશ્વર્ય વાણા પુરુષોનું વચન સહ્ય હોય છે; તેમ જ કવચિત્ આચરણ

પણ સહ્ય હોય છે. તેમના સ્વચ્છન્દ ચરિત્રનું આચરણ બુદ્ધિમાન પુરુષે

કરતું નહિ. ૩૨

ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોનું વચન જ સહ્ય છે, અનુસરવા ઐશ્વર્ય છે, પણ તેમનું આચરણ તેવું નથી.
(ભગવાનનું આચરણ લોકસમૂહને માટે નથી પણ પોતાનું નિરંકુશ ઐશ્વર્ય દર્શાવવાને માટે છે; તેથી
ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોનું આચરણ બહારથી જેવું દેખાય છે તેવું સહ્ય નથી, અનુસરવા લાયક નથી.) કોઈક
વખત ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોનું આચરણ પણ સહ્ય હોય છે, જે તે તેમના પોતાના વચનને અનુસરનારું હોય
તો. (ભગવાનનું આચરણ સહ્ય છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે ભગવાનના જેથી જીવન ઐશ્વર્યવાળા પુરુષો
તે આચરણને અનુસરી શકે છે, જીવન સમીપર પુરુષો નહિ.) ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોના ઘણા ધર્મો હોય છે;
જેથી રીતે તેમનામાં ઐશ્વર્ય હોય છે તેથી રીતે તેમનામાં ધર્માત્મતા હોય છે, દયા હોય છે. તેમાં ઐશ્વર્ય,
જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ત્રણ ધર્મોથી ઐશ્વર્યવાળા પુરુષો જે કરે તે સ્વચ્છન્દ ચરિત્ર કહેવાય છે. બુદ્ધિમાન
પુરુષે આ સ્વચ્છન્દ ચરિત્રનું આચરણ કરવું નહિ. (તેનીસમ કલોકમાં, યપામ્ પદવટે ઐશ્વર્યનું, અને
નિરુદ્ધારિવામ્ એ પદવટે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનું વિવરણ કરવામાં આવેલું છે. ચોજનકાર લાલકાદેવના
અભિપ્રાયે યોગીસમ કલોકમાં રંજિતુઃ એ પદવટે ઐશ્વર્યનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.) (ઐશ્વર્યવાળા
પુરુષોનાં વચન સહ્ય છે એમ દર્શાવવાને માટે શ્રીમદ્દામણુજી આપ્ત કરે છે કે) તેઓ, ખરેખર, અસત્ય
બોલતા નથી, કારણકે તેઓ ધીમજનોના અભિપ્રાયનો વિચાર કરીને જીવનજોને માટે કહે છે. તેથી તેઓ
ધીમજનોના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ કહેતા નથી. ૩૨

નતુ યથાન્યસ્તૈ ન કથયન્તિ તથા સ્વયમપિ કુતો ન કુર્વન્તિ, તત્રાદ કુશલાચરિતેનેતિ ।

કુશલાચરિતેનૈવામિહ સ્વાયોં ન વિચતે ।

વિપર્યયેણ વાનર્યોં નિરહક્કારિણાં પ્રમો ॥ ૩૨ ॥

एषामीश्वराणां कुशलाचरितेन अर्थः प्रयोजनं न विद्यते, ततोऽप्यनन्तफलस्य प्राप्त्यादेव ।
विपर्ययेण अकुशलाचरितेन अनर्थोऽपि न विद्यते । ईश्वराम्पनेव विपिद्वर्त्मणा वनिष्ठाभाव इति न,
विन्तु ज्ञानिनामपीति ज्ञानवैराग्ययोस्तुल्यं स्वरूपमाह निरहक्कारिणामिति । अहक्काररहितानाम् । न
केनापि किमपि, कर्तृत्वाभिमानमावात् । प्रमो इतिसन्बोधननीधरस्य लोकविलक्षणत्वज्ञापनार्थम् ॥ ३३ ॥
यत्र ज्ञानसहकृतमेव तत्कर्म नालिप्तजनकम्, किं वरुण्यसैश्वर्यसहकृतमित्याह किमुतेति ।

किमुताखिलसत्त्वानां तिर्यङ्मूर्त्यदिवौकसाम् ।

ईशितुश्चेक्षितव्यानां कुशलाकुशलान्वयः ॥ ૩૪ ॥

ईश्वरस्य सेवकमारणे सेवकानामन्यथाकरणे च न पापित शङ्का भवति, ययैहिતી તથા
પારલૌકિકી । નિયામકાદિ શંકા । ભગવતો ન નિચામકોઽન્યોઽહીત્વાહ અલિલસત્ત્વાનામ્ । સર્વ-
જીવાનામ્ । તિર્યંચ્ચાર્યદિવૌકસાં ગુણવ્રવચાર્યાનામ્ । જીવજઠાનામપ્રાકૃતમાકૃતાનાં ચા સર્વેપામેવ

અરે ! ઐશ્વર્યવાળા પુરુષો જેમ બીજાઓને ખોટું કહેતા નથી, તેમ તેઓ પોતે પણ તે પ્રમાણે
કેમ કરતા નથી ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવેલ કહે છે કે કુશલાચરિતેન.

હે રાજા ! અહંકાર વિનાના તે ઐશ્વર્ય વાળા પુરુષોને કુશલ

આચરણ કરવામાં અહીં પોતાનું પ્રયોજન હોતું નથી, તેમ જ નિષિદ્ધ

આચરણ કરવાથી તેમને અનર્થ થતો નથી. ૩૩

એમને—ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોને—કુશલ આચરણથી અર્થ—પ્રયોજન—હોતો નથી, કારણ કે
તેમણે તેના કરતાં પણ અનન્ત ફલ પ્રાપ્ત કરેલું છે. વિરુદ્ધ આચરણથી, અકુશલ અચરણથી, તેમને
અનર્થ પણ થતો નથી. એકલા ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોને જ નિષિદ્ધ કર્મ કરવાથી અનિદ્ધ થતું નથી એમ
નહિ, પરંતુ જ્ઞાનીઓને પણ નિષિદ્ધ કર્મ કરવાથી અનિદ્ધ થતું નથી. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનું
તુલ્ય સ્વરૂપ દર્શાવતાં શુકદેવેલ કહે છે કે નિરહક્કારિણામ્. અર્થાત્ અહંકારથી રહિત કર્તા તરીકેનું
અભિમાન ન હોવાથી તેમને કશાથી કાંઈ પણ થતું નથી. જેમનામાં ઐશ્વર્ય હોય ॥ તે જગતથી વિકલ્પ
હોય છે એમ દર્શાવવાને માટે શુકદેવેલ પરીક્ષિતને પ્રમો એ પ્રમાણે સંબોધન કરે છે. ૩૩
જ્યાં જ્ઞાનની સાથે જ રહેલું તે કર્મ—પરમ્પરીસંગ—અનિદ્ધ કરતું નથી, તો પછી ઐશ્વર્યની સાથે
એ તે કર્મ રહેલું હોય તો તે અનિદ્ધ કરી શકે નહિ એમાં શું કહેવું ? આ વાત શુકદેવેલ કિમુત એ
પ્રતીકમાં કહે છે.

તો પછી સર્વ જીવોના—પણ પક્ષી, મનુષ્ય અને દેવતાઓના—

ઈશ્વર કૃષ્ણને પોતાના સેવકોએ કરેલા પુણ્ય અને પાપનો સંબંધ થી રીતે

ચાય ? ૩૪

ઈશ્વર સેવકને માટે અથવા તો તેમને એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં મૂકે તો તેમાં ઈશ્વરને
કોઈ પણ ભાવની, જેમ હોડની તેમ પરલોડની, શંકા દોતી નથી. નિયામકની જ શંકા હોઈ શકે.
ભગવાનનો તો બીજો કોઈ નિયામક નથી એમ જાણવાને શુકદેવેલ કહે છે કે અસિલસત્ત્વાનામ્.
અર્થાત્ બધાં પ્રાણીઓના (ઈશ્વર ભગવાન છે). પણ પક્ષી, મનુષ્ય અને દેવો એ ત્રણ અનુક્રમે તમસ,
રાજસ અને સત્ત્વ એ ત્રણ ગુણનું પ્રાપ્ત છે. (આ પ્રમાણે અર્થ કરીએ તો તિર્યંચ્ચાર્યદિવૌકસામ્ એ
અસિલસત્ત્વાનામ્ નું વિશેષણ બનશે. આ એ પદને ભિન્ન પ્રાણીને પણ અર્થ કરતાં શ્રીમદાગ્નિપુર્ણ સૂત્ર
કહે છે કે) જીવ અને જડના (ઈશ્વર ભગવાન છે. અસિલસત્ત્વાનામ્ એ પદ વડે જીવોનું વર્ણન કરેલું

ઈન્નિતુઃ પ્રયોઃ કૃષ્ણસ્ય । ચક્રારાદાસનસ્ય । ઈન્નિતજ્યાનાં સેવકાનાં સમ્બન્ધી તત્કૃતગુણદોષાભ્યાં
ફુલ્લાલુકુશલયોરન્વયઃ કૃતઃ । ન હિ દાસીભિઃ સ્વાત્મમૂલાભિઃ સમ્બન્ધે જનિયમ્પસ્ય દેહિકે પાર-
લૌકિકે વા કથનાપકારઃ સમ્યગ્વતિ । અન્તરસૈરેવ તથા જ્ઞાયત્વ ઇતિ ન સુસ્તોષ્યતાનિવૃત્તિઃ । નાપિ
કર્મમાર્ગેવિચારેણ કર્મશાપાન્યપક્ષેડપિ દોષા શક્તવીયઃ ॥ ૩૪ ॥

‘પરમેષ્ઠિનો વા મ્પ યક્ષોઽમ્ જાસીત્’, ‘બ્રહ્મ વા શ્વદમ્મ જાસીત્ સ જાત્માનમેવાવૈત્’ इत्यादि—
સતિયુ યથા જ્ઞાનકર્મમ્યાયુત્કર્ષેઃ, ઇવમ્પકુટજ્ઞાનકર્મમ્યામ્પકર્પોડપિ સમ્માન્યત્વ ઇતિ તત્રાહ યત્પાદેવિ ।
યત્પાદપક્કજપરાગનિપેવત્સા યોગમ્માવવિચુત્તાલિલકર્મવન્ધાઃ ।

સૌરં ચરન્તિ મુનયોડપિ ન નજ્ઞમાનાસ્તસ્યેન્ચયાત્તચપુષઃ કૃત એવ વન્ધઃ ॥ ૩૫ ॥
ન હિ સર્વેપામેવ જીવાનાં સમાનકર્મણા સમાનં ફલમુપલભ્યતે । અન્યથા શાસ્ત્રદેક્ષ્યાપદિઃ ।
વત્કટકર્માદૌ પ્રવૃત્તૌ નાપકટકર્મણા કાદાક્તિકેન અપકટ્ટો ભવતિ । તત્ર માર્ગત્રયમ્ । ત્રિવિધિ પ્રવૃત્તૌ

આબુધું અને તિર્યક્ ૫૬ વડે જડ પદાર્થોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું.) (તેમ જ અગ્નિ ૫૬ અને તિર્યક્ ૫૬ વડે અનુક્રમે વર્ણવવામાં આવેલા) અપ્રાકૃત અને પ્રાકૃત પદાર્થોના (પશુ ઈત્યદ ભગવાન છે.) અર્થાત્ સર્વેના જ ઈત્યદ પ્રભુ કૃષ્ણ છે. શ્લોકમાં જ છે તે દર્શાવે છે કે કૃષ્ણ આત્મા છે. (ઈશિતજ્યાનામ્ નો સંબંધ શ્લોકના બોધા ૫૬ જોડે કરવાનો છે એમ અણુવર્તા ગ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) ઈશિત-
જ્યાના—સેવકોના—સંબંધવાળો; અર્થાત્ સેવકોએ કરેલા શુભ અને દોષને લીધે સર્વેના ઈત્યદ કૃષ્ણને ઈષ્ટ અને અનિષ્ટનો સંબંધ કયાંથી હોય ? પોતાના આત્મારૂપી દાસીઓ સાથે સંબંધ થતાં જે દોષના નિય-
મનમાં ન રહી શકે એવા સર્વેના ઈત્યદ કૃષ્ણને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અપકાર,
ખરેખર, સંભવતો નથી. (કૃષ્ણ સર્વેના ઈત્યદ એટલે આ જગતમાં તેમનું કોઈ નિયમન કરી શકે
એમ નથી. કૃષ્ણ આત્મા હોવાને લીધે પ્રજા છે એટલે પરલોકની બાબતમાં પણ તેમનું કોઈ નિયમન કરી
શકશે નહિ.) દાસીઓ સાથેનો ભગવાનનો સંબંધ દ્વિત અંતરંગ ભક્તો જ બાંહે છે, (ખીબા કોઈ નહિ),
એટલે લોકોમાં ભગવાનની અપદ્ધિર્તિ થશે નહિ. વળી, કર્મભારેના નિચારથી, કર્મ પ્રધાન છે એ પક્ષની
દૃષ્ટિએ પણ ભગવાનમાં દોષની શંકા કરવી નહિ. ૩૪

‘પરમેષ્ઠીનો આ યત્ર ખરેખર ખડેલાં હતો’, ‘આ, ખરેખર, ખડેલાં બ્રહ્મ હતાં તેણે આત્માને જ
જાવ્યો’, ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં જેમ જ્ઞાન અને કર્મથી શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવામાં આવી છે (ખડેલી શ્રુતિમાં કર્મથી
ઉત્કર્ષ અને ખીજી શ્રુતિમાં જ્ઞાનથી ઉત્કર્ષે ભતાવવામાં આવ્યો છે), તેમ અસાધ જ્ઞાન અને કર્મથી અપકર્ષ—
અધોગતિ—પણ સંભવે છે. આ પ્રમાણે શંકા થતાં શુકદેવજી વત્સાદ્ એ શ્લોકમાં સમાધાન કરે છે.

જે ભગવાનના ચરણકમલના પરાપાના સેવનથી તૃપ્ત થએલા છે,
યોગના પ્રલાવથી જનનાં બધાં કર્મનાં બન્ધનો તુટી ગયાં ॥ એવા, અને
મુનિઓ બન્ધન નહિ પામતાં પોતાની ભરજી પ્રમાણે જ્યારે આચરણ
કરે છે, ત્યારે તો પોતાની ઇચ્છાથી સરીર ધારણ કરનાર ભગવાનને ખંધ
મ્પાંથી જ હોય ? ૩૫

અથા ય છવોને સમાન કર્મથી સમાન ફલ મળતું નથી. આ પ્રમાણે જો ન હોય તો જ્ઞાનશાસ્ત્ર
વગેરે શાસ્ત્રો નકામાં થઈ જાય. (નિષિદ્ધ કર્મ કરીને જો કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તો તેને અનિષ્ટ થતું નથી.
જો જ્ઞાની અથવા યોગી અથવા ભગવાનનો ભક્ત નિષિદ્ધ કર્મ કરે તો તેને તે નિષિદ્ધ કર્મથી પણ અનિષ્ટ
થતું નથી. જો આધારણ માણુજની આકૃષ્ટ પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારાઓને, જ્ઞાનીઓને, યોગીઓને અને ભગવા-
નના ભક્તોને પણ અનિષ્ટ ફલ મળે તો પ્રાયશ્ચિત્તશાસ્ત્ર, જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વે કર્મોને બાળી નાખે છે’
ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર, ‘યોગથી જ જાપને બાળવું’ એ શાસ્ત્ર, અને ‘જાપને બાળવામાં મારા નામની જેટલી
શક્તિ છે તેટલું જાપ જાપી આવજ કરી ચકતો નથી’ ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર વ્યર્થ થઈ જાય.)

મન્વેત્ । કર્મ હિ પ્રતિનિયતં વ્યવસ્થિતમ્ । તત્ર ચદિ મિત્રો મિત્રો જીવઃ સ્યાત્, તદ્વા-ત્તેન કર્મણા
વન્ધો વા મન્વેત્ । આકાશવદ્ ભગવદ્રૂપાણિ પ્રતિપદમન્યાન્યેવ ભવન્તિ । વધાન્નમ્બેદનાપ્યેકદેહવ્યવ-
હારઃ, एवं देशभेदेनापि भगवतः सर्वतःपाषिषादान्तस्य तावत्परिच्छेदेन प्रादुर्भाव इच्छयेति । सामि-
नीनां वा वपुंषि । अतः सर्वथा प्रमाणप्रमेयविचारेणापि न वन्धः सम्भवति ॥ ३५ ॥

નતુ તથાપિ લોકમર્ચાદાયા મમત્વાત્ 'યથશાચરતિ શ્રેષ્ઠ' ઇતિન્યાયેન શબ્દષલવિચારેન વન્ધો
મન્વેત્ । તે હવધૂતાલ્લવોડપિ, ■ તે વ્યવહારનિવામકાઃ । જતો વિપ્રમો દ્રષ્ટાન્ત ઇતિ ચૈત્, તત્રાહ
ગોપીનામિતિ ।

ગોપીનાં તત્પત્નીનાં ચ સર્વેવામપિ દેહિનામ્ ।

ચોડન્તશ્ચરતિ સોડધ્યક્ષઃ પ્રીટનેનેહ દેહમાક ॥ ૩૬ ॥

કર્મ, ખરેખર, દરેકને માટે નહીં કરવામાં આવેલું છે. તેમાં એ ભિન્ન ભિન્ન છવ છોય તો તેને તો
કર્મથી પણ બન્ધ થાય. (પ્રાણજ્ઞે આ સમયે આ કર્મ કરવું, સુત્રિયે આ સમયે આ કર્મ કરવું, આ અમિત્રારી
પુરુષે આ સમયે આ કર્મ ન કરવું એ પ્રમાણે દરેકને માટે કર્મની વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલી છે. તે
પ્રાણજ્ઞ, સુત્રિય વગેરે પ્રકારથી—તે તે દેહને લીધે—છવ ભિન્ન ભિન્ન થાય તો તે તે છવને તે તે કર્મથી
બન્ધ થાય. પણ ભગવાનની ભાગ્યતમાં તો એવું છે કે ભગવાનને બહુ રૂપો છોય છે છતાં પણ તે છવ-
રૂપ ન હોવાથી, તે તે રૂપો પણ આત્મરૂપ હોવાથી, અને પ્રાણજ્ઞ, સુત્રિય વગેરે દેહનો ભેદ ન હોવાથી
ભગવાનને માટે કોઈ પણ કર્મનું વિધાન નથી તેમ જ નિવેધ નથી, એટલે ભગવાનને કોઈ પણ પ્રકારનો
બંધ સંભવતો નથી. પ્રકાશકાર શ્રીપુરુષોત્તમશ્ચ બીજે પ્રકારે ગઈ કરે છે. તે આ પ્રમાણે છે. કર્મ,
ખરેખર, અમુક અમુક સ્વરૂપને ઉદેશીને જ હોય તો તે સ્વરૂપથી ગયલા કર્મથી બન્ધ થાય.) આપ્રકાશની
મુદ્ધા ભગવાનનાં રૂપો પદે પદે જુદાં જ હોય છે. જેમ અન્નભેદ હોય છે છતાં પણ એક જ દેહ ■ એવો
વ્યવહાર કરવામાં આવે છે, તેમ દેશભેદ હોવા છતાં પણ સર્વતઃ જેમના હસ્ત અને ચરણો પહોંચેલા
છે એવા ભગવાન પોતાની ઇચ્છાથી એક દેહની મર્ચાથી પ્રકટ થાય છે. (અન્ન એટલે પૃથ્વી, કારણ કે
'જે કૃષ્ણ છે તે અન્નનો વર્ણ છે' એ ક્ષુતિમાં તે પ્રમાણે સિદ્ધ થએલું છે. લૌકિક દેહમાં વધારો થાય છે,
દેશહાર થાય છે અને તેથી તે દેહમાં રહેલા પૃથ્વીના અંશો એકઠા થાય છે અને છૂટા પડે છે અને તેથી
તે દેહમાં ભેદ પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં પણ તે દેહ પડેલેથી ઉપત્ત મુખી ચાહુ રહેતો હોવાથી અને તેમાં
રહેલો છવ પણ એક જ હોવાથી દેહ એક જ છે એવો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે અહીં
પણ એક જ દેહ છે એવો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.)

(અરે ! ભગવાનના હસ્ત અને ચરણ સર્વત્ર પ્રસરેલા છે, અને તે પ્રકારે જે સમાધાન આપવામાં
આવ્યું તે સાત્તપ્તપુષ્પઃ એ પદથી સિદ્ધ છે. આ પ્રકારે કોઈને સંક્રા થાય તેથી શ્રીમદ્દામણુ બીજે
પ્રકારે સમાધાન આપે છે.) ગયલા તો સ્વામિનીઓનાં રૂપો ભગવાને ઇચ્છાથી ધારણ કર્યાં. તેથી પ્રમાણ
અને પ્રમેયની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પણ ભગવાનને બંધ સર્વથા સંભવતો નથી. (અહીં મુખી શુદ્ધેવલ્લભે
પરીક્ષિતની સંકાનું લૌકિક રીતે સમાધાન આપ્યું; હવે છત્રીયમા ઋલોકથી વસ્તુસ્થિતિને અનુસરીને
સમાધાન આપવામાં આવે છે.) ૩૫

અરે ! તો પણ લોકની મર્ચાથી બંધ થવાથી 'શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે જે આવરણ કરે છે' એ ન્યાયથી
શબ્દભક્તના વિચારથી ભગવાનને બન્ધ થાય. પડેલાં ભક્તિમાર્ગ, કર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગના જે
અનુબાધીઓનો દાખલો આપવામાં આવ્યો તે તો, ખરેખર, અવગૂણ છે, તે કોઈ જગતના વ્યવહારના
નિયમક નથી. એટલે તે હાન્ત આજ્ઞા મલતા પ્રસંગની ગાયે બંધ બેસતું નથી. આ પ્રકારની સંક્રા
મર્ચા શુદ્ધેવલ્લભે મર્ચાનામ્ એ ઋલોકમાં સમાધાન કરે છે કે તે સંક્રા રૂપ બ્રાન્તિ છે.

ગોપીઓ, તેમના પતિઓ તથા બપાય અનુષ્ઠીના જે અન્તર્પાંગી છે

તે જ ભગવાન દ્વિશ કરવાને માટે પ્રસન્ન પુરુષનો દેહ પાંચ કરે છે. ૩૬

ન હિ સ્વત્સર્ગઃ સ્વસ્ત્વ ક્વપિ નિષિદ્ધઃ । પરમ્ વાતૌ સ્ત્રી ચ પરસ્ત્વ ચ સ્ત્રી । ઇમયમપિ ન મગ-
વતિ, યતઃ મગવાન્ ગોપીનાં તત્પત્નીનાં ચ આત્મા । વાન્વવાઃ સર્વે હાંકિતાશ્ચ ન મન્યત્ શ્વેતેન્,
તગ્રાહ સર્વેપામપિ દેહિનામયમાત્મેતિ । ચો મગવાન્ અન્તઃશ્વરતિ, આસન્વો જીવો વા । સર્વેવાદિ-
સિદ્ધાન્તસદ્ગ્રહાય સામાન્યધર્મનં યોડન્તઃશ્વરતીતિ । સ એવાયં મગવાનધ્યક્ષઃ પ્રલહઃ ક્રીડનેન
કૃત્વા નટવન્ પુરુષદેહં ભજતે । વસ્તુતસ્તુ નાયં પુમાન્ ન ચ સ્ત્રી, નાત્યન્યઃ કશ્ચિત્ । 'ન સ્ત્રી ન
પન્દો ન પુમાનિ'તિશ્રુતેઃ । અતઃ કેનાપિ વિચારેણ નાસ્ત્વ દોષસમ્ભવઃ ॥ ૩૬ ॥

નતુ તથાપિ એવંકરણે કોડમિપ્રાય શ્વેતેન્, તગ્રાહ અનુગ્રહાયેતિ ।

અનુગ્રહાય ભક્તાનાં માનુષં દેહમાસિયતઃ ।

ભજતે તાદૃશીઃ ક્રીડાઃ યાઃ શ્રુત્વા તત્પરો ભવેત્ ॥ ૩૭ ॥

ભક્તાનામાનુગ્રહાર્થમેવ ભક્તસમાનરૂપં દેહમાસિયતઃ । વિજાતીયે લેપાં વિશ્વાસો ન મવે-
વિતિ । તથો તથા નતુપ્યાનુગ્રહાય માનુષો દેહઃ પ્રદર્શિતઃ, એવં ગોપિકાનામન્યનુગ્રહાય દ્વાનન્દં ગોકુલે
શાનું તાદૃશીઃ ક્રીડાઃ ભજતે । સ્વદર્શનપ્રવેશવ્યભિરેકેણ તસ્ય તસ્ય દોષસ્થાનિષ્ઠત્વાત્ । યદ્વા ।

પોતાને માટે પોતાના સ્પર્શનો કોઈ પણ ઠેકાણે નિવેધ કરવામાં આવ્યો નથી, પરત્રી એટલે
મીઠી સ્ત્રી અથવા તો બીજાની સ્ત્રી, આ બન્ને—મીઠી સ્ત્રી અને બીજાની સ્ત્રી—પણ ભગવાનમાં હોતાં
નથી, કારણ કે ભગવાન્ ગોપીઓના અને તેમના પતિઓના આત્મા છે. બધા બાન્ધવો અને કૌકિ
પુરુષો તે પ્રમાણે માનતા નથી—એમ જો શંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી
કહે છે કે બધાય મનુષ્યોનો આત્મા ભગવાન્ છે. આ ભગવાન્ મુખ્યપ્રાણરૂપે અથવા જીવરૂપે સર્વની
અંદર રહેલા છે. (ભગવાન્ ગોપીઓનો જીવરૂપ હોવાથી ગોપીઓનો દેહ પણ ભગવાનનો જ
દેહ છે, એટલે તેમાં કોઈ ભાવનો દોષ નથી. આ દૃષ્ટિએ જ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાએ પ્રથમ પ્રમાણ કરી કે
પોતાને માટે પોતાના સ્પર્શનો કોઈ પણ ઠેકાણે નિવેધ કરવામાં આવ્યો નથી.) બધા વાદીઓના
સિદ્ધાન્તનો સંગ્રહ કરવાને માટે શુકદેવજી યોડન્તઃશ્વરતિ એ પ્રમાણે સામાન્ય વચનનો પ્રયોગ કરે છે.
આ જ ભગવાન્ અધ્યક્ષ—અધ્યક્ષ—અર્થે ક્રીડા કરવાને માટે નટની માફક પુરુષનો દેહ ધારણ કરે છે.
વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાન્ (દેહની દૃષ્ટિએ) પુરુષ નથી, સ્ત્રી પણ નથી, તેમ જ અન્ય કોઈ પણ
નથી, કારણ કે દ્રુતિ કહે ॥ કે સે સ્ત્રી નથી, પરંતુ નથી, પુરુષ નથી' (ભગવાન્ તો પોતે ભત્રે જ
પુરુષ છે, દેહને લીધે નહિ. તેથી જ શ્રુતિમાં એક જ વાક્યમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પુરુષં પુરુષવિધમ્.)
તેથી કોઈ પણ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં ભગવાનમાં દોષ સંભવતો નથી.

અરે! છતાં પણ આ પ્રમાણે કરવામાં ભગવાનનો શો અભિપ્રાય છે? આ પ્રમાણે શંકા થાય તો
તેનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે અનુગ્રહાય.

ભક્તોના ઉપર કૃપા કરવાને માટે મનુષ્ય દેહ ધારણ કરીને ભગવાને

એવી ક્રીડા કરી કે જેનું અવલુ કરવાથી માણસ ભગવાનમાં લીન થઈ જાય. ૩૭

ભગવાને ભક્તોના ઉપર કૃપા કરવાને માટે જ ભક્તોના જેવું રૂપ, મનુષ્યનો દેહ, ધારણ કર્યો,
કારણ કે જો ભક્તોના રૂપ કરતાં બીજા પ્રકારનું રૂપ ભગવાન્ ધારણ કરે તો ભક્તોને ભુદ્ધ રૂપમાં પ્રકટ
થએલા ભગવાનમાં વિશ્વાસ રહે નહિ. તેથી જ એ મનુષ્યના ઉપર કૃપા કરવાને માટે ભગવાન્ મનુષ્યનો
દેહ પ્રકટ કરે છે, તેમ ગોપીઓના ઉપર પણ કૃપા કરવાને માટે. ગોકુલમાં પોતાના સ્વરૂપન-નું ઘન
કરવાને માટે, ભગવાન્ તેના પ્રકારની ક્રીડા કરે છે, કારણ કે ભગવાનના જુદા જુદા પદ્ધતિ પ્રવેશ વિધા
શોતાઓના જુદા જુદા રોષ નાશ પામતા નથી. (જે ભગવાનની લીલાનું અવલુ કરવાથી પણ ભગવાન
સિદ્ધ થાય છે તો પછી ભગવાનની લીલામાં રહેલા ભક્તોના સ્વરૂપ વિશે તો શું જ કહેવું?) અથવા તો ભક્તોના

મક્ષાતાં માનુષં દેહં પ્રતિ આસ્થા સજ્જાતાભિજિતિ ચ તથા । તત્રાપિ મહાન્ પૂર્ણકામઃ સર્વં દાતું શક્તઃ । ન ત્વેવં નિષિદ્ધપ્રકારેણાત્માનં દાતુમિતિ । અતઃ ઇત્યાં લીલાં વિરોધપૂર્વકાદેયદાનરૂપાં યઃ શ્રોણ્યતિ સ સર્વથા ભગવત્પરો ભવિષ્યતીતિ ભગવતા તથાચરણં કૃત્વમ્ । વદાહ યાઃ શ્રુત્વા તત્પરો ભવેદિતિ ॥ ૩૭ ॥

નતુ તથાપિ લોકચ્ચવહારે ક્ષિયોઽન્યાષીના इति અવજોમાદાનં ગોપાનાં મનસિ સ્વેદઃ તેઃ ક્રિય-
માણા અપકીર્તિશ્ચ ભવેદિત્યાશ્ચવાહ નાસૂચ્યતિતિ ।

નાસૂચ્યન્ ચત્તુઃ કૃષ્ણાય મોહિતાસ્તસ્ય માયયા ।

મન્યમાનાઃ સ્વપાર્શ્વસ્થાન્ સ્વાન્સ્વાન્દારાન્ વ્રજૌકસઃ ॥ ૩૮ ॥

એ ભગવન્તં નાસૂચ્યન્ અસૂચ્ય ન દૃષ્ટવન્તઃ । પ્રયત્નતઃ પ્રવૃત્તિં જ્ઞાત્વાપિ ભગવન્માયયા મોહિતા નાસૂચ્યન્ । અયે તુ સ્વપાર્શ્વસ્થાનેષ્વ સ્વાન્ સ્વાન્ દારાન્ મન્યમાના જાતાઃ, યતો વ્રજૌ-
કસઃ પૂર્વાપરાતુસંધ્યાનરહિતાઃ, સર્વથાક્ષીકૃતા इति ચા । एतादृशानां व्रजौ दोषारोपासम्भवदिति-

મનુષ્ય દેહ પ્રતિ જેમને આસ્થા મળે એવા ભગવાન્. (આ પ્રકારે અર્થ કરવામાં આવે તો પ્રલોકનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવોઃ—ભકતોના મનુષ્ય દેહ પ્રતિ આસ્થા રાખીને ભગવાને અનુમત્તને માટે તેવા પ્રકારની કીડા કરી.) ભગવાને ભકતોના માનુષ દેહ પ્રતિ આસ્થા રાખી છતાં પણ ભગવાન્ મહાન્ અને પૂર્વકામ હોવાથી સર્વતું દાન કરી શકવાને માટે સમર્થ છે, પણ આ નિષિદ્ધ પ્રકારે આપવાનું—સ્વરૂપાનન્દનું—દાન કરતા નથી. (જેમ છવ ઇન્દ્રિયોદ્વેગ મુજ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ ભગવાને કર્યું નથી, ભગવાનના રમણમાં નિષિદ્ધ પ્રકાર નથી.) આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલામાં નિષિદ્ધ પ્રકાર ન હોવાથી, જે મનુષ્ય ભગવાનની લીલા, જેમાં વિરોધ સિદ્ધ કરીને ન આપવા યોગ્ય પદાર્થનું—સ્વરૂપાનન્દનું—દાન કરવામાં આવે ॥ એવી લીલા, શ્રવણ કર્યો તે સર્વથા ભગવત્પર થાય એટલા માટે ભગવાને આ પ્રમાણે આચરણ કર્યું. આ વાત સમજાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે યાઃ શ્રુત્વા તત્પરો ભવેત્. ૩૭

અર્થે । છતાં પણ જગતના વ્યવહારમાં સ્ત્રીઓ બીજાઓને અપીન હોય છે, તેથી ન આપેલી વસ્તુ લેવી, ગોપોના મનમાં પેદ અને ગોપોથી કરાતી ભગવાનની અપકીર્તિ આ વ્રજુ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારની શંકા થતાં શુકદેવજી તેનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે નાસૂચ્યન્.

ભગવાનની માયાથી મોહિત થએલા વ્રજવાસીઓએ પોત પોતાની

સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે જ છે એમ માનીને કૃષ્ણની ઈર્ષ્યા કરી નહિ. ૩૮

તે ગોપ લોકોએ ભગવાનની ઈર્ષ્યા કરી નહિ, તેમણે ભગવાનના તરફ ઈર્ષ્યાથી એવું નહિ પોતાની સ્ત્રીઓ ભગવાનની પાસે ગએલી છે એવું ગોપો પ્રથમ બાબત હતા છતાં પણ ભગવાનની માયાથી મોહિત થઈને તેમણે ભગવાનની ઈર્ષ્યા કરી નહિ. આગળ ઉપર તો ગોપીજનો ભગવાનની પાસે અર્થાં લઈથી માંડીને તે પાદાં ચેર આલ્ય લાંસુથી પોત પોતાની સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે જ છે એમ ગોપ લોકો માનના થયા, ધરણ કે તેઓ વ્રજમાં રહેનારા હતા, અર્થાત્ પહેલાંનું અને પછીનું અનુસંધાન કરી મૂકે એવા ન હતા. (ગોપોમાં અત્યંત હોવાને લીધે ભગવાન્ ઉપર દોષનો અરોપ તેમણે મૂક્યો નહિ. આ પ્રમાણે માનવાથી ગોપોનો અંગીકાર ભગવાને કર્યો નથી એવું જણાય, અને તે જરોબર નથી, તેથી સ્ત્રીમહાપ્રભુજી સર્ગાવરઃ પદનો બીજો અર્થ આપતાં આગ્રહ કરે છે કે) વ્રજમાં રહેનારા એટલે ભગવાનથી તેમનો સર્વથા અંગીકાર થએલો છે. આવા પ્રકારના—જેમનો ભગવાને અંગીકાર કરેલો છે એવા—ગોપો પ્રભુજી ઉપર દોષનો અરોપ મૂકે એ સંભવિત નથી એમ તાર્કય છે. આ અર્થ સર્વને બાળીતો છે એ બાબતવાને માટે શુકદેવજી પ્રલોકમાં જાણુ, ખરેખર, પદ મૂકે છે. (સર્ગાવરઃ એ પદનો અર્થ 'ભગવાને જેમનો સર્વથા અંગીકાર કરેલો છે' એ પ્રમાણે કદામાં આવે ત્યારે પ્રલોકમાં આવેલા માયા શબ્દનો અર્થ ભુદિ કરવો, અને આવા પ્રલોકનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો. ભગવાનની માયાથી—ભગવાનનેજાંબી ઉત્પન્નની ભુદિથી—મોહિત થએલા, અતિહંસકાજ, ગોપોએ ખરેખર ભગવાનની

માવઃ । અયમર્થઃ સર્વજનીન इति खल्वित्युक्तम् । भगवत्तान्निष्येऽपि मोहार्थं तस्येति । बुद्धिरेव तेषां
अमात, शिष्टं भगवत् एवेति मननमात्रेणैव सर्वदोषपरिहारः । अनेन चास्त्वपि दोषारोपो निवारितः ॥३८॥

एवं प्रासादिकं परित्यज्य उक्तं लीलामुपसंहरति ब्रह्मरात्र इति ।

ब्रह्मरात्र उपावृत्ते वासुदेवानुमोदिताः ।

अनिच्छन्त्यो यद्युगोप्याः स्वगृहान् भगवत्प्रियाः ॥ ३९ ॥

અઢજોડયો બ્રહ્મરાત્રમ્, તથિય ઉપાવૃત્તે સમ્બક્ જાવે વદન્તર્યામિતયા પ્રવિષ્ટો ભગવાન્ ગૃહે
મગ્ધવ્યમિતીચ્છાસુતવાસિતવાન્ । તતઃ ભગવત્પ્રાપ્તવાઃ । ચતો ભગવાન્ મોહદાતા । શાસ્ત્રેત્ જ્ઞાસન્ન્ય-
મન્તઃ સ્થરણં કરિષ્યન્તિ સવા મોક્ષાધિકારિણ્યો અવિપ્વન્તીતિ વાસુદેવેનાનુમોદિતાઃ । વધરિ વાસા-
મિચ્છા ન સ્થિતા સર્વપરિત્યાગેન ભગવદ્ગુણસ્ય કૃત્વત્વાન્ કિં ગૃહેષ્ઠ લોકેવૈતિ, તપાપિ ગોપ્ય इति

ધર્મ્યાં ન કરી, પોતાની સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે છે એમ માનીને માન આપ્યું.) ગોપીજનો ભગવાનની
પાસે હતાં છતાં પણ જોપોને મોહ થયો એમ કહેવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે તત્ત્વ, ભગવાનની
(મામશ્રી). ગોપોની કૃષ્ણ બુદ્ધિ જ (ભગવાનની આશ્રી) જમને લીધે મોહિત થઈ બાકીનું બધું
ભગવાનનું જ રહ્યું. (અમારી સ્ત્રીઓ અમારી પાસે જ છે એ પ્રકારનો જન ગોપોમાં ભગવાને ઉત્પન્ન
કર્યો અને તેથી ગોપોની બુદ્ધિ જ ભગવાનની આશ્રી મોહિત થઈ અર્ધ બાકીનું બધું—દેહ, ઇન્દ્રિય,
પ્રાણ, અન્તાકરણ, જીવ, આત્મ, ગૃહ વગેરે—ભગવાનનું જ છે. અને આ પ્રમાણે રમણમાં વાસ્તવિક
રીતે દોષ ન હોવાથી જનમાંથી જ બધા દોષો દૂર થઈ શકે છે. (ગોપીઓની બધી વસ્તુઓ ભગવદ્દીય જ
છે, અને જોપો પણ પતિ તરીકે ગોપીજનોની વસ્તુઓ જ છે, એટલે જોપોનું પણ ભગવાનને નિવેદન
થઈ ગયેલું જ છે, તેથી જોપોને ભગવાનમાં દોષની રૂઝિત થાય એ મહાન્ દોષ થાય; પણ ત્યારે ગોપોએ
એમ માન્યું કે અમારી સ્ત્રીઓ અમારી પાસે જ છે ત્યારે ભગવાનમાં દોષનું આરોપણ થતું નથી, એટલે
ગોપો પણ ભગવાન ઉપર દોષનો આરોપ કરવારૂંપી દોષ કરતા નથી. બુદ્ધિથી દોષનું આરોપણ પણ
સંભવે છે તેથી બુદ્ધિ ભગવદ્દીય નથી; એટલા માટે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીત મુખોપનિષદમાં વિષ્ણુ—બીજું
બધું, બુદ્ધિ વિનાનું અન્ય સર્વ—એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે.) આ પ્રમાણે ત્યારે ગોપો નિર્દોષ છે, ત્યારે
નિરૂદ્ધ પદાર્થના સંગથી આ ગોપીજનોમાં પણ કોઈ જ્વલનો દોષ આવતો નથી એમ સિદ્ધ થાય છે,
(જે ગોપો દોષરહિત ન હોત તો તેમના સમાગમથી ગોપીજનોમાં પણ દોષ આવત.) પ્રતીકતઃ એ
પદના જે અર્થ આપવામાં આવેલા છે. જે ગોપો સત્તીએ જાત કરવાશ જ તેમનો સમાવેશ બીજા
પક્ષમાં—જેમનો ભગવાને સર્વથા અંગીકાર કરેલો છે એ પક્ષમાં—થાય છે, અને બીજાઓનો—અજ્ઞા-
નથી જે ગોપો ભગવાન ઉપર દોષનો આરોપ કરતા નથી એમનો—સમાવેશ પહેલા પક્ષમાં, જનમાં
રહેનારા એ પક્ષમાં, થાય છે.) ૩૮

આ પ્રમાણે આસંગિક દોષનો પરિહાર કરીને વર્ણવવામાં આવેલી ભગવદ્દીશનો શુકદેવજી પ્રમુદતારે
એ શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે.

બ્રહ્મરાત્ર ચત્તાં ભગવાનની આજ્ઞાથી ભગવાનને પ્રિય એવાં ગોપીજનો

પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પોત પોતાને યેર ગયાં. ૩૯

અરુણોદયને બ્રહ્મરાત્ર કહેવામાં આવે છે. અરુણોદય ત્યારે જરોજર થયો ત્યારે ગોપીજનોના
અન્તર્યામી તરીકે પ્રવિષ્ટ થએલા ભગવાને ગોપીજનોમાં યેરવળાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરી. તેથી ગોપીજનોને
ભગવાનની આજ્ઞા મળી, કારણ કે ભગવાન મોહનું ઘન કરનારા છે. (દિવસે વિપ્રયોગ થતાં અર્થે થાય
અને સાંજે ત્યારે પ્રિયનો—ભગવાનનો—સમાગમ થતાં જે આનન્દ મળે તે આનન્દ ભગવાનનાં હૃદયમાં
દર્શન કરવાથી મળતો નથી. આ આનન્દને—વિપ્રયોગ થવા પછી સમાગમને લીધે ઉત્પન્ન થતા આન-
ન્દને—અહીં મોક્ષ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે અન્યપૂર્વ ગોપીજનોની માફક
(કુમારિકાઓ પણ યેર લાય છે.) ગોપીજનો એ સંધ્યાકાળ મુખી પોતાના અન્તઃકરણમાં ભગવાનનું રમણ

વિપરીતસુદિર્ઘઠસુદિઘ્ન તાસાં નાસ્તીતિ સ્વગૃહાન્ યયુઃ । વયાપિ તાસાં ન ગૃહાઃ પ્રિયાઃ, ચિન્તુ
ભગવાનેષ । નાપિ સંસારમયમ્, ચતો ભગવતઃ પ્રિયાઃ ॥ ૩૯ ॥

મોક્ષાર્થમિદં પરિવ્રજમિતિ જ્ઞાપયિતું દત્તદુપાસ્થાનઅવળણ પલ્લમાદ્ વિક્રીદિતમિતિ ।

વિક્રીદિતં વ્રજવધૂમિરિદં ચ વિષ્ણોઃ શ્રદ્ધાન્વિતોઽનુશૃણુયાદથ વર્ણયેયઃ ।

‘મર્તિં પરાં ભગવતિ પ્રતિલભ્ય કામં હૃદ્રોગમાશ્વપહિનોત્યચિરેણ ધીરઃ ॥૪૦

इति श्रीमद्भगवत् महाभारते दशमस्कन्धे पूर्वोर्ध्वे राक्षसीदावर्णनं नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥

શ્રજવધૂમિઃ સદ્ ભગવત્ इदं विशेषेण क्रीडितं श्रद्धान्वितो भूत्वा सम्यक् फलमानुष-
शृणुयात् । अथ वा वर्णयेत् । अवणानन्तरमेव कीर्तनमित्यश्वत्थः । य इति नात्र वर्णादिनियमः,
किन्तु यः कश्चन । भगवतो माहात्म्यश्रवणादेवमपि मोचयतीति । भक्षणां च सर्वथा प्रतिपत्तिश्रवणाच्च ।
भगवति परां भक्तिमुपगतः । ततो मत्स्या जन्तःसिरीमूतया हृदयस्य रोगरूपं काममाशु शीघ्रमे-
वापहिमोति, यः पूर्वं हृदयधापकत्वेन सितः, शीघ्रमेव च दासकर्ता, समाश्वेव दूरीकरोति श्वघ्न-
माश्रेणैव । सतः पूर्वसासनया पुनरुन्ने अचिरेणैव धीरो भवति । अथ इदं साम्निप्रायं भोक्तव्यमिति,
फलमकरणात्, फलदुष्कम् ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भगवत्सुपोषिण्यां श्रीमद्भक्तगणमहाभजश्रीमद्भक्तसीद्धितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे त्रिंशोऽध्यायविवरणम् ।

કરે તો તેમને મોક્ષનો અધિકાર મળે; આ હેતુથી વાસુદેવ ભગવાને ગોપીજનોને ઘેર જવાની આજ્ઞા
આપી. જો કે ગોપીજનોને ઘેર જવાની ઇચ્છા ન હતી, કારણ કે જાપીય વસ્તુઓનો લાભ કરીને તેમણે
‘ભગવદ્દાન કર્યું હતું, તેમને ઘરનું અથવા લોકોનું પ્રયોજન ન હતું, છતાં પણ તેઓ ગોપીજન હતાં,
તેમને વિપરીત બુદ્ધિ તેમ જ હઠબુદ્ધિ ન હતી, એટલે તેઓ પોત પોતાને ઘેર ગયાં. ગોપીજનો પોત
પોતાને ઘેર ગયાં છતાં પણ તેમને ઘર પ્રિય ન હતું, પરંતુ ભગવાન જ તેમને પ્રિય હતા. વળી, ગોપી-
જનોને સંસારનો ભય ન હતો, કારણ કે તે ભગવાનને પ્રિય હતાં. ૩૯

ભગવાનનું આ અલિપ્ત મોક્ષ આપવાને માટે છે એ જણાવવાને માટે શુક્રદેવે વિક્રીદિતમ્ એ
શ્લોકમાં આ ઉપાખ્યાનના અવધૂનું ફલ કહે છે.

ગોપીજનો સાથેનું ભગવાનનું આ રમણ જ કોઈ પુરુષ અહા રાખીને

અવધૂ કરશે અને વર્જન કરશે તે ભગવાનમાં પરા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરીને

હૃદયના રોગરૂપ કામનો જલદી નાશ કરશે અને સત્વર ધીર બનશે. ૪૦

ગોપીજનો સાથેનું ભગવાનનું આ વિશિષ્ટ પ્રકારનું રમણ જો કોઈ અહા રાખીને ઠયા દ્વારા અવધૂ
કરશે અથવા વર્જન કરશે. અવધૂ પાછી જ કીર્તન હોઈ ચકે તેથી શ્લોકમાં અથ ૫૬ મૂલમાં આવેલું છે.
શ્લોકમાં યઃ ૫૬ ॥ તે એમ દર્શાવે છે કે ભગવદ્દીવાનું અવધૂ કરવામાં (આદ્યકા ઇત્યાદિ) વર્ણ વગેરેનો
નિયમ નથી, પરંતુ ગમે તે અવધૂ કરે અને વર્જન કરે (તે ભક્તિરૂપી ફલ પ્રાપ્ત કરશે જ). ભગવાનના
માહાત્મ્યનું અવધૂ કરવાથી (અથવા વર્જન કરવાથી) ભગવાન તે પુરુષનામાં બીજા ગુણ ન હોય તો પણ
તેને મોક્ષ આપે છે, અને ભક્તો ભગવાનને સર્વ રીતે શરણુ બધ છે એમ સાત્તમાં કહેવામાં આવેલું છે.
ભગવદ્દીવાનું અવધૂ અને વર્જન કરનાર પુરુષ ભગવાનને વિષે પણ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને પછીથી
અન્તાકરણમાં સ્થિર થયેલી ભક્તિને લીધે તે હૃદયના રોગરૂપ કામનો જલદીથી જ નાશ કરે છે. જે
દામ પહેલાં હૃદયને બાધ કરતો હતો અને જલદીથી બાધ કરતો હતો તેને ભગવદ્દીવાનું ફક્ત અવધૂ
કરનાર પુરુષ જલદીથી જ નાશ કરે છે. ખરી પૂર્વવાસનાને લીધે ક્રીડા જો કામ ઉત્પત્ત થાય તો પણ
ભગવદ્દીવાનું અવધૂ કરનાર પુરુષ તરત જ મીર થાય છે. તેથી ભગવાનની આ લીલાનું અભિપ્રાય, સહસ્ય,
સાથે અવધૂ કરવું એમ હતું વર્જન કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે આ ફલપ્રકરણ છે. (શ્લોકમાં
જ્ઞાન—જલદી—૫૬ છે તેનો સંબંધ હૃદ્રોગમ્ અને મપહિનોતિ એ બન્ને પદો સાથે કરવાનો છે.) ૪૦

અધ્યાય: ૩૧

एवं रूपप्रपञ्चस्यै पञ्चधा रसवर्णनम् । निरूप्य नामलीलातो रसार्थमिदमुच्यते ॥ १ ॥
एवमुद्भूतमेवास्तु यच्चन्यं समुपासते । दुःखभाजो भवत्येव मुच्यन्ते हरिणैव तु ॥ २ ॥
एकत्रिंशे सर्वमावात्रिवृत्तानां तु पूर्ववत् । गानेन रमणं चक्रे प्रमाणानन्दसिद्धये ॥ ३ ॥
बलमद्रेण सहितो वेदरूपेण सर्वथा । तदोपं नाप्तयामास हरिरित्युच्यते स्फुटम् ॥ ४ ॥

(સાસલીલા થયાં પંછી પ્રજાવાસીઓ કુતૂહલથી પણ ભગવાનથી અન્યનું ભજન કરે એ અર્થોર્થ છે એવી શંકા ડોહીને થાય, તો તે શંકા દૂર કરવાને માટે શ્રીમદ્ભાગવત પ્રથમ રાસપંચાધ્યાયીનો સાર આપીને એકત્રીસમા અને બત્રીસમા અધ્યાયનું તાત્પર્ય આપે છે અને તે રીતે સૂચવે છે કે આ બે અધ્યાયના પ્રકરણનો રાસપંચાધ્યાયીના પ્રકરણ સાથે ડોહ પછી પ્રકારનો સંબંધ નથી; અર્થાત્ આ પ્રકરણ રાસપંચાધ્યાયીના પ્રકરણથી ભિન્ન છે. આ અર્થ દર્શાવવાને માટે શ્રીમદ્ભાગવત આ અધ્યાયના આરંભમાં ચાર કારિકાઓ આપે છે.)

આ પ્રમાણે રાસપંચાધ્યાયીમાં ભગવાનના સિત્ર ભિન્ન પ્રકારે રહેલા સ્વરૂપના રસનું (બત્રીસમા અધ્યાયના આરંભમાં આવેલી આરમ્ભના પ્રથમા સ્ત્રીલા ઇલાદિ કારિકાઓમાં વર્ણવેલા) પાંચ પ્રકારે વર્ણન કરીને, હવે નામલીલામાંથી, ગાનાત્મક શબ્દલીલામાંથી, જે રસ પ્રાપ્ત થાય છે તેને માટે (અન્યના ભજનની નિવૃત્તિ કરીને) આ પ્રકરણ કહેવામાં આવે છે. (જેમ ભગવાનની રૂપલીલા સ્વતંત્ર છે તેમ નામલીલા પણ સ્વતંત્ર છે એ જણાવવાને માટે આ પ્રકરણનો સ્વતંત્ર આરંભ કરવામાં આવેલો છે. ભગવાનથી અન્યના ભજનની નિવૃત્તિ કરીને ભગવાનના માહાત્મ્યનું જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે નામલીલામાં સંગ છે, એટલે તેનું વર્ણન સ્વતંત્ર રીતે કરવામાં આવેલું છે.) ૧

આ પ્રમાણે (ઇન્દ્રના ભજનની નિવૃત્તિ કસવીને) જે ભક્તોનો ભગવાને ઉદ્ધાર કરેલો છે તે ભક્તોને ભગવાનથી અન્યનું ભજન કરે તો તે કુઠ્ઠી જ થાય છે, અને ભગવાન જ તેમને મુક્ત કરે છે. (રૂપલીલા અને નામલીલા એ બેની વચ્ચે એક લેદ રહેલો છે. રૂપલીલાના રસનો ત્યારે અનુભવ કરવામાં આવે છે ત્યારે વૈષ્ણવ ધર્મોનો પણ ભાગ એ સંગ છે; પરંતુ ત્યારે નામલીલાના રસનો અનુભવ કરવામાં આવે છે ત્યારે ભગવાનથી અન્ય દેવતાના ભજનની નિવૃત્તિ સંગ છે, પણ શાસ્ત્રમાં આપેલા ભગવદર્મોનો પણ ભાગ કરવો એ સંગ નથી. વિધિ પણ નામલીલામાં જ ગણાય છે, અને તે વિધિ મર્યાદા અને સુદ્ધિ પણ ભાગ કરવો એ સંગ નથી. વિધિ પણ નામલીલામાં જ ગણાય છે, અને તે વિધિ મર્યાદા અને સુદ્ધિ ત્યારે શુદ્ધપુદ્ગિમાર્ગિય ભક્તોનું બત્રીસમા અધ્યાયમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. મર્યાદામાર્ગમાં દોષ રહેલો છે એ દર્શાવવાને માટે રાંખચૂકનો પ્રસંગ એકત્રીસમા અધ્યાયમાં આપવામાં આવેલો છે. એકત્રીસમા અધ્યાયમાં નન્દને અંબિકા વગેરે અન્ય દેવોના ભજનને લીધે કલેશ થાય છે અને તેમાંથી ભગવાન જ તેમને મુક્ત કરે છે.) ૨

પહેલાંની માકક (પહેલાં જેમ ભક્તો ઇન્દ્રયાગમાંથી નિવૃત્ત થયા હતા તેની માકક) ભગવદ્વાયથી અન્ય સર્વ ભાવમાંથી નિવૃત્ત થયેલા ભક્તોને પ્રમાણનો—વેદરૂપ બલદેવજીનો—આનન્દ સિદ્ધ કરવાને માટે દરિએ, ભગવાને, વેદરૂપ બલદેવજી સાથે, જાન કરીને રમણ કર્યું, અને (મર્યાદાના મિશ્રણથી પ્રાપ્ત થયેલા સંખચૂકરૂપી) દોષનો સર્વ રીતે નાશ કર્યો જેમ એકત્રીસમા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ કહેવામાં આવે છે. (શ્રુતિરૂપ ગોપીજનો સુખ્યત્વે પ્રમાણની દૃષ્ટિથી મુશ્કેલીતમને ભજનારાં હતાં તેથી તેમને પ્રમાણરૂપ બલદેવજી સાથે રહેલા પુરુષોત્તમના રમણના આનન્દના અનુભવનું જ્ઞાન કરવું એકલે, તેથી બલદેવજી સાથે જ રહીને ભગવાને તે જ પ્રમાણે રમણ કર્યું. રાખચૂક પરંતુ મર્યાદાના રાખચૂક તનુ એ વાચ્ય ઉપરથી જણાય છે કે વેદરૂપ અને અક્ષરરૂપ એ બે ભગવાનનાં નિર્વચનીય છે. આમુર્થ સાત્વતરાસપિપ્પલ્લુ એ વાચ્યમાં પણ ભગવાનના વેદરૂપ શરીરની વાત કહેવામાં આવેલી છે.) ૩-૪

શન્દતોડપ્પાનન્દં નિરુપયિતું પ્રથમં મોહુલવાસિનામન્યાતર્કિ નિવારયતિ એવદેતિ વિંશતા ।

શ્રીયુગ વવાપ—એકદા દેવયાત્રાયાં ગોપાલા જાતકૌતુકાઃ ।

અનોમિરનહુયુતૈઃ પ્રપયુસ્તેડમ્પિકાવનમ્ ॥ ૧ ॥

લોકન્યાયેનાપ્યન્યથ ગમનેડનિષ્ઠં મયતીતિ તેષાં યાત્રાપ્રસન્નો નિરુપ્યતે । એકદા શિવરાત્રિસ-
મયે । પ્રતિયર્પે ન રાહુન્તીત્યેકદેત્યુક્તમ્ । દેવયાત્રા દિ નિતા । ગોપાલાથ સાધારણધર્મ એવામિયુક્તા
હતિ । તત્રાપિ ધર્મયુદ્ધિઃ પ્રાસન્નિકી । વસ્તુતસ્તુ જાતકૌતુકાઃ । અતઃ યથ ન પદ્ધાં ગમનમ્, વિન્ત્વ-
નોમિઃ શકદૈઃ । તત્રાપિ નાથયોજનમ્, કિન્તુ અનહુયુતૈઃ પ્રકર્ષેણ યયુઃ । મહતા સમારમ્ભેણ
શુદ્ધે પુરુષાનભિનિવેદય । અમ્બિકાલયં મથુરાતઃ પશ્ચિમે દેશે અર્જુનાપ્તનિકટે સ્થિતં તીર્થવિશેષં
યયુઃ ॥ ૧ ॥

તત્ર ગતાનાં પૂજાપ્રકારમાહ તત્ર સ્માત્વેતિ ।

શબ્દથી પણ (કદાચિદ્ય મોચિન્દઃ ઇત્યાદિ શ્લોકથી) આનન્દનું નિરૂપણ કરવાને માટે ભગ-
વાન પ્રથમ મોહુલમાં રહેનારાઓની અન્યાસક્તિ દૂર કરે છે. એમ એકદા ઇત્યાદિ વીસ શ્લોકમાં શુક-
દેવેણ કહે છે.

શુકદેવેણ કહે છે કે—

એક દિવસે દેવયાત્રાના સમયે ગોપાલી કૌતુકથી બળદોથી ગાઠા

જોડીને અંબિકાવન ગયા. ૧

લોકાન્યાયથી પણ બીજે સ્થળે જ્યાંમાં અનિષ્ટ થાય તેથી યાત્રાના પ્રસંગનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.
એકદા એટલે એક દિવસે, શિવરાત્રીના સમયે. ગોપાલી દર વર્ષે જતા નથી તે ખતાવવાને માટે એકદા
એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. દેવયાત્રા, ખરેખર, નિત્ય છે (તેથી ગોપાલીને અંબિકાવન જવાની યુદ્ધિ
થઈ. જે ધર્મ કામ્ય હોય તેનો જ લાજ થઈ શકે, નિત્ય ધર્મનો નહિ.) (ગોપીજનોના પ્રકરણમાં
પણ મહર્ષિ ગોપાલીનું પણ જે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તેનું કારણ ધર્મથી સામ્ય છે એમ જણાવવા
શ્રીમદ્વાપ્તભુલ આશા કરે છે કે) ગોપાલી સાધારણ ધર્મમાં જ જોડાએલા હોય છે, તેમાં પણ તેમની
ધર્મયુદ્ધિ પ્રાસંગિક હોય છે. (યુગ્મ્ય સ્વામિનીની આજ્ઞા તેઓ અસાધારણ પ્રમેય ધર્મમાં જોડાએલા હોતા
નથી એમ તાત્પર્ય છે. વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાન વિના ધીજા દેવના સંબંધવાળા નિત્ય ધર્મનો પણ શરણ-
ભાગે જનારા મનુષ્યોએ લાજ જ કરવો જોઈએ. વૈદિક મંત્રોમાં વર્ણવવામાં આવેલા દેવો તો ભગવાનનાં
અવયવો છે, કારણ કે ‘દેવો નારાયણના અંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે’ એ પ્રમાણે વાક્ય છે. વેદમાં વર્ણ-
વેલું ધર્મ પણ ભગવાનની ક્રિયાશક્તિરૂપ જ છે. આ પ્રમાણે શ્રીમદ્વાપ્તભુલએ નિબંધમાં આશા કરેલી છે.
તેથી કામ્ય વૈદિક ધર્મ જ નિષ્કૃત હોવાથી લાજ કરવા યોગ્ય છે. ભગવાન વિના ધીજા દેવના સંબંધવાળા
બીજે પ્રકારના—નિત્ય અને કામ્ય—સ્વાર્થ કર્મોની લાજ કરવો જોઈએ, કારણ કે ‘બધા ધર્મોનો લાજ
કર્મને’ ઇત્યાદિ ભગવાનની આજ્ઞા છે. શબ્દ, તીર્થસ્નાન, દાન વગેરે વિષ્ણુ ભગવાન પ્રસન્ન થાય એ સંક-
લ્પથી જ કરવું જોઈએ. જ્યાં વિષ્ણુ ભગવાન પ્રસન્ન થાય એવો સંકલ્પ સંભવતો નથી એવાં શિવરાત્રી
વગેરે મતોનો શરણભાગે જનારા મનુષ્યોએ લાજ જ કરવો જોઈએ એવો સિદ્ધાન્ત છે.)

વાસ્તવિક રીતે તો ગોપાલીને કૌતુક થયું, અને તે કારણથી જ તેઓ પગે ચાલીને ગયા નહિ, પણ
ગાઠાં જોડીને ગયા. ગાઠાને પણ તેમણે ઘોડા જોડ્યા નહિ પણ બળદો જોડ્યા અને મોટા સમગ્રવાથી,
પરમાં પુરુષોને મૂંઝીને, મથુરાથી પશ્ચિમ દેશમાં અર્જુણચલી પાસે આવેલા અંબિકાલય નામના તીર્થમાં
તેઓ આવ્યા. (જ્યાં પણ મથુરાગંડવમાં આવેલું છે.) ૧

અંબિકાલયમાં જઈને ગોપાલીએ જે પ્રકારે પૂજા કરી તે પ્રકારનું વર્ણન તત્ર ચાત્રવા એ શ્લોકમાં
શુકદેવેણ કરે છે.

તત્ર સ્નાત્વા સરસ્વત્યાં દેવં પશુપતિં પ્રમુખ્ ।

આનર્ચુરર્હૈર્ભક્ત્યા દેવીં ચ નૃપતેઽમ્બિકામ્ ॥ ૨ ॥

સરસ્વતી તત્ર પ્રાદુર્ભૂતા અતઃ સ્નાત્વા પશુપાત્રવિમોહણાર્યમ્ । સર્વં પશુપાલકા રતિ પશુનામ-
ધિપતિં પશુપાલને ફલદાતાં પ્રમું સર્વદાનસમર્થમર્હૈર્ભક્ત્યા દેવીં પૂજાદ્યવ્યેરનર્ચુઃ । ન તુ પામરવદ્ ગમન-
માત્રમ્ । દેવીં ચ અમ્બિકાં પાર્વતીમાનર્ચુઃ । ચન્દ્રચાતુર્ધારણદેવતાઃ । નૃપતે રતિસન્બોધનં યાત્રાવાં
દયાકરણે પરિક્ષાનાદિશ્વાસાર્યમ્ ॥ ૨ ॥

પૂજામુક્ત્યા દાનાન્યપ્યાહ ગાવ રતિ ।

ગાવો હિરણ્યં વાસાંસિ મમુમધ્વજમાદતાઃ ।

બ્રાહ્મણેભ્યો વદ્ધુઃ સર્વે દેવો નઃ પ્રીયતામિતિ ॥ ૩ ॥

સર્વકામ્યાન્યેતાતિ દાનાતિ । હિરણ્યં મુવર્ણમ્ । વાસાંસિ નાનાવિધાનિ । મધુ ય મધ્યસ્ત્રં
ચ । પ્રાન્યારણ્યયોઃ સિદ્ધસર્થં મધુમધ્વજયોદ્ધાનમ્ । ગોમિઃ રુદ્રઃ પ્રીતો મવતિ । હિરણ્યેતાત્રિઃ ।
સોઽપિ રુદ્ર યથા । વાસાંસિ સર્વદૈવતાનિ સોમદૈવતાનિ ચ । હમયા સદિતઃ સોઽપિ તેન પ્રીતો મવતિ ।
અર્થં વક્ષ્ય દાતાતિ આદતા યથા ચક્રુઃ । પાત્રસમ્પત્તિમાહ બ્રાહ્મણેભ્ય રતિ । સર્વ રતિ સદ્ગુણોપોઽપિ
ન્યાવર્તિતઃ । કામનાં ચ વ્યાવર્તયતિ દેવો નઃ પ્રીયતામિતિ । દેવો મહાદેવઃ । અથ વા ૬ ય પર
દેવ રતિ સાધારણં વચનમ્ । નોઽસ્માકં પ્રીતો મવત્સ્વિતિ, ન ત્યન્ત્યા વાપિત્ કામના ॥ ૩ ॥

હે રાજન્ ! ગોપાલોએ ત્યાં સરસ્વતીમાં સ્નાન કરીને પ્રથુ પશુપતિ-

દેવની અને અંબિકાની પૂજા કરવાનાં દ્રવ્યોથી પૂજા કરી. ૨

ત્યાં સરસ્વતી પ્રકટ છે, એટલે પશુના પશુમાંથી મુક્ત થવાને માટે તેમાં સ્નાન કરીને (પૂજન
કર્તુ.) ગોપાલો પોતે પશુના પાળનારા છે, એટલે પશુના અધિપતિ, પશુનું પાલન કરવા માટે હજી
આપનાર, પ્રમુ એટલે સર્વ વસ્તુનું દાન કરવાને માટે સમર્થ; એવા પ્રકારના દેવની પૂજા કરવાનાં સાધ-
નોથી ગોપાલોએ પૂજા કરી, કંઈ ખમર મુરખની મદકે ત્યાં જઈને બેસી રહ્યા નહિ. અંબિકા દેવીની,
પાર્વતીની, તેમણે પૂજા કરી. શ્લોકમાં જે વ છે તે એમ દર્શાવે છે કે પાર્વતીની આભુબાહુના દેવતા-
ઓની પણ ગોપાલોએ પૂજા કરી. યાત્રામાં તે પ્રમુએ કરવામાં આવે છે એવું જ્ઞાન રાજને હોવાથી આ
બાબતમાં વિશ્વાસ રાખવો એમ જણાવવાને માટે નૃપતે એ પ્રમાણે અંબિકાન મુક્તિમાં આવ્યું છે. ૨
શુકદેવણ પૂજનું વર્ણન કરીને ધનોનું પણ વર્ણન ગાયઃ એ શ્લોકમાં કરે છે.

‘દેવ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાવ’ એ બાવનાથી સર્વેએ પ્રાસાદોને

ગાયો, મુવર્ણ, વજ્રો, મધ અને મધુર અન્ન આદરસહિત આપ્યાં. ૩

આ ધનોની ઇચ્છા સર્વને હોય છે. હિરણ્ય એટલે મુવર્ણ; અનેક પ્રકારનાં વજ્રો; મધ અને મધુર
અન્ન. ગાયમધમાં અને અરણ્યમાં બાતી વસ્તુઓ પ્રાસાદોને આપવી જોઈએ એ હેતુથી મધ અને મધુર
અર્થનું દાન કર્યું. ગાયોથી રુદ્ર પ્રસન્ન થાય છે; હિરણ્યથી અગ્નિ પ્રસન્ન થાય છે. અગ્નિ પણ રુદ્ર જ છે,
(કારણ કે તેતિરીય સંહિતાના પ્રથમ અષ્ટકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે અગ્નિ રણ્ય એટલે તે રુદ્ર
કહેવાયા.) વજ્રો સર્વ દેવોને માટે ॥ અથવા તો અન્નને માટે છે. વજ્રથી પાર્વતી અને શિવ પણ પ્રસન્ન
થાય છે. આ પ્રમાણે આ પાંચ ધનો તેમણે આદરસહિત જ કર્યા. જેમને દાન કરવામાં આવ્યું તે પત્રની
યોગ્યતા દર્શાવતાં શુકદેવણ કહે છે કે બ્રાહ્મણેભ્યઃ સંસ્ત્રેષુ પણ દૂર કરવામાં આવ્યો છે એ જણાવવાને માટે
માટે સર્વે એ ૫૬ મુદ્રામાં આવેલું છે. દાન કરવામાં તે બાબને કામના ન દત્તી એ જણાવવાને માટે
શુકદેવણ કહે છે કે દેવો નઃ પ્રીયતામ્. દેવ એટલે મહાદેવ; અથવા તમે તે દેવ એ પ્રમાણે સામાન્ય
વચન છે. ના એટલે અમલ ઉપર. અમલ ઉપર દેવ પ્રસન્ન થાવ એ જ જાવના દત્તી, બીજી કોઈ પણ
જાવના નહિ. ૩

एवं यात्रायां कृतमुक्त्वा निवसेन तीर्थक्षितिमाह सपुरिति ।

ऊयुः सरस्वतीतीरे जलं प्राश्य धृतव्रतः ।

रजनीं तां महाभागा नन्दसुनन्दकादयः ॥ ४ ॥

सरस्वतीतीર એ અન્તઃકુલ્લર્થે જલમેવ પ્રાશ્ય તાં રજનીમૃગુઃ । ન તુ રજન્યાં ક્ષિપ્તિ કૃતમિતિ । યતાવાન્ ધર્મઃ સિદ્ધઃ । અગ્નિમાનિષ્ઠં નિવર્તિષ્યત ઇતિ મહાભાગા શ્વેતેન દ્યોતિતં, મોઘુઃ સન્દેહાભાવાય । નન્દઃ સુનન્દકઃ પ્રધાનમૂલૌ વેપમ્ । નન્દ ઇતિ પ્રધાનનામ્ના વા સર્વે વ્યપરિદાઃ । સુનન્દકઃ આદિર્યેવામિતિ સર્વેવામેવ નન્દતુલ્યવા । ભગવત્સમ્બન્ધાદ્વાનન્દયુક્તઃ સુનન્દકો મથતિ । વપનન્દોઽન્યો વા । નન્દ એ વા ધર્મપ્રાધાન્યેન ગૃહીતઃ ॥ ૪ ॥

एवं तपतो धर्मसम्पत्तिपुत्रानां भागवत्पुत्रे तिरोभूते निरोचस्य वक्तव्यात् शुकदाक्षेपवत् सर्वेण नृपुत्रास्तपि भगवाद् कारितवान्निवाह कश्चिदिति ।

कश्चिन्महानहिस्तास्मिन् विपिनेऽतिबुभुक्षितः ।

यदृच्छयागतो नन्दं शयानमुरगोऽप्रसीत् ॥ ५ ॥

મહાનહિરજગરઃ । સ દિ ક્ષુધિત એ તિષ્ઠતિ । કદાત્રિદેવાશં પ્રાપ્નોતિ । તત્ર ધૈવગત્યા તસ્મિન્ વિપિને બ્રાહ્મરામાપાદ્ અતિબુભુક્ષિતો જાતઃ । યદૃચ્છયાગતો નન્દં શયાનમુરગોઽપ્રસીત્ ॥ ૫ ॥

શુકદેવણ આ પ્રમાણે યાત્રામાં જે કાર્ય કરવાનું તેનું વર્ણન કરીને તીર્થમાં જે મતનું પાલન કરીને પાસ કથી તેનું વર્ણન કર્યું છે એ શ્લોકમાં કરે છે.

મહાસામ્યવાન્ નન્દ, સુનન્દક વગેરે મત ધારણ કરીને, જસ પીને,

તે રાત્રી સરસ્વતીને તીરે રહ્યા ૪

સરસ્વતી નદીના તીર ઉપર જ અન્તઃકુલ્લર્થી શુદ્ધિને માટે જલનું જ પાન કરીને તે રાત્રીએ તેમણે વાસ કર્યો. અર્થાત્ રાત્રીએ તેમણે કંઈ પણ પીનું કર્યું નહિ. આટલો—ઉપવાસ સુધીનો સર્વ—ધર્મ સિદ્ધ થયો. આગળ ઉપરનું અનિદ ભગવાન દૂર કરશે એમ મહાભાગાઃ પદ્મી સૂચિત થાય છે. અને આ પ્રમાણે કહેવાનું પ્રયોજન એ કે થોડા પરીક્ષિતને આ બાબતમાં સંદેહ ન થાય. નન્દ અને સુનન્દક જેમાં અગ્રણી છે એવા ગોપો. અથવા તો નન્દ એ સુખ્ય નામથી સર્વનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સુનન્દક છે સુખ્ય જેમાં એવા ગોપો; આ પ્રમાણે બંધાય ગોપો નન્દના જેવા છે. (આ અર્થે કરતી વખતે નન્દાદ્ય તે સુનન્દકાદયઃ એ પ્રમાણે વિશ્લેષ કરવો.) ભગવાનના સંબંધથી અતિ આનન્દવાળો ગોપ સુનન્દક કહેવાય છે. ઉપનન્દ પીએ છે, અથવા તો ધર્મપ્રાધાન્યથી નન્દનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે નન્દકાદ્યો સુનન્દકઃ, તદાદયઃ એ પ્રમાણે વિશ્લેષ કરવો.) ૪

આ પ્રમાણે સર્વ રીતે ધર્મસંપત્તિવાળા પુરુષોનો ભગવદ્વત્ત્વ જ્યારે તિરોક્ષિત થઈ ગયો ત્યારે તેમનો નિરોધ કરવો એઈએ તેટલા માટે ભગવાને, જે પ્રમાણે શકટસંજન લીલા કરી તે પ્રમાણે, અજગર પાસે નન્દને ગણવી દીધા એમ શુકદેવણ કહ્યા છે એ શ્લોકમાં કરે છે.

ખટુ બૂખ્યો કોઈ એક મોટો અજગર દૈવગતિથી તે વનમાં આવી

ચટ્યો અને સુતેલા નન્દને ગળી ગયો. ૫

મોટો મર્ષ એટલે અજગર. તે બૂખ્યો જ રહે છે. કોઈક વખત જ તેને ખાસ મળે છે. દૈવગતિથી તે ભગવાન આદ્ય ન ભગવાની તે અજગર ધણે બૂખ્યો મર્ષ ગયો. અજગરમાં રીતે તેને નન્દ મળી

ચ્છયૈવ નન્દસમીપમાર્ગતઃ । નન્દોઽપિ દૈવગત્તા નિદ્રાણો જાતઃ । વસ્તુત્સુ જાપ્રતા સ્વાત્મ્યમ્ ।
અતઃ શ્યાવનં નન્દં સુખ્યમેવ । ઉરગઃ જાગયને જ્ઞાતુમશ્ન્યવઃ । અગ્રસીત્ જપ્રાસ ॥ ૫ ॥
તતો યજ્ઞાત્વં તવાહ સ ચુક્રોશેતિ ।

સ ચુક્રોશાહિના અસ્તઃ કૃષ્ણ કૃષ્ણ મહાનયમ્ ।

સર્પો માં અસતે તાત પ્રપન્નં પરિમોચય ॥ ૬ ॥

કળ્પાદધોમાગેઽહિના અસ્તઃ । પૂર્વં કેવલં ચુક્રોશ । પશ્ચાન્માહાત્મ્યં સ્મૃત્વા 'કૃષ્ણ કૃષ્ણો'-
ત્યાદરેણ મયાદ્વા સમ્બોધનં કૃત્વા, સ્થાનિદં નિવેદયતિ મહાનયં સર્પો માં અસતે इति । તાતેવિસમ્બો-
ધનં શ્લેષાદૈશ્વર્યાદ્ । પરિમોચને દેહું વદન્નેવ પ્રાર્થયતે પ્રપન્નં પરિમોચયેતિ ॥ ૬ ॥

તતો મગવન્મોષનાત્ પૂર્ણમેષ અન્યે ગોપાલાઃ પ્રતિક્રિયાર્થમુચતા અતા શ્યાવ તસ્ય ચેતિ ।

તસ્ય ચાક્રન્દિતં શ્રુત્વા ગોપાલાઃ સહસોત્થિતાઃ ।

અસ્તં ચ દૃષ્ટ્વા વિશ્રાન્તાઃ સર્પં વિવ્યધુરુત્સુકૈઃ ॥ ૭ ॥

નન્દસ્ય વિજ્ઞાતાં બોધયિતુમચ્ચેષામવિજ્ઞાતાં ચ પ્રાર્થનાપ્રતિક્રિયવોર્તિત્વપન્નમ્ । તસ્ય નન્દસ્ય
આક્રન્દિતં શ્રુત્વા । સહસૈવ વિષ્ણુરમકૃત્યૈવ મગવન્તમશ્નૈવ સ્વયમેયોત્થિતાઃ । નન્દં ચ પ્રસન્નં
દૃષ્ટ્વા વિશેષેણ આસ્તાઃ સન્તાઃ ક્ષીતાર્થં જ્વાલિતૈરુત્સુકૈઃ સર્પં વિવ્યધુઃ । અતેનોપાયેન નન્દોઽપિ
શ્રિયેત, તયાપ્યજ્ઞાતાદ્ગણયતિ વિચમાને યાત્રાણવિદમપિ કૃતવન્તાઃ ॥ ૭ ॥

ગયા, અકરમાતથી જ તે અજગર નન્દની પાસે આવ્યો. નન્દ પણ દૈવગતિથી ઉદ્ધતા હતા. વાસ્તવિક રીતે
તો વીધીમાં સગીએ ભગવાન રહેતું જોઈએ. તેથી સૂતેલા નન્દને, સુખ્ય ઓપને જ, તે ઉરગ—આવે તે
વખતે ખબર ન પડે એવો અજગર—જળી ગયો. ૫

પછીથી જે થયું તેનું વર્ણન શુકદેવજી સ ચુક્રોશ એ શ્લોકમાં કરે છે.

અજગરથી ગળાએલા નન્દે ધૂમ પાડી: દે કૃષ્ણ! દે કૃષ્ણ! આ

મોટો સર્પ મને જળી નાથ છે. દે તાત । હું તમારે શરણે આવેલો છું તે

મને છોડાવો. ૬

અજગરે ગળાની નીચેથી નન્દને પકડ્યા હતા. પહેલાં નન્દે કૃષ્ણ આક્રન્દ કર્યો. પછીથી ભગવાનના
માહાત્મ્યનું સ્મરણ કરતાં 'કૃષ્ણ, કૃષ્ણ' એ પ્રમાણે આક્રન્દથી અથવા ભયથી ભગવાનને સંબોધીને નન્દે
પોતાનું દુઃખ વર્ણવ્યું કે આ મોટો સર્પ મને જળી નાથ છે. તાત એમ જે સંબોધન કરવામાં આવેલું છે
તે શ્રેષ્ઠથી વિકલવતાને લીધે છે. પોતાને સુકત કરવાનું કારણ કહેતાં નન્દ પ્રાર્થના કરે છે કે પ્રપન્નં પરિ-
મોચય, શરણે આવેલાને સુકત કરો. ૬

પછી ભગવાન નન્દને છોડાને તે પહેલાં જ બીજા ગોપાલો નન્દને બોધવવાનો ઉપાય કરવા મંડી
પડ્યા એમ શુકદેવજી તસ્ય ચ એ શ્લોકમાં વર્ણન કરે છે.

નન્દનું આક્રન્દ અવલુ કરીને ગોપાલો એકદમ ઉઠ્યા, નન્દને ગળા-

એલા બેઈને મલશાયા અને બળતા લાકડાથી સર્પને મારવા લાગ્યા. ૭

નન્દ ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણે છે અને બીજા ગોપાલો તે વાણુતા નથી એ બતાવવાને માટે છતાં
શ્લોકમાં નન્દની પ્રાર્થનાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું અને આ સાતમો શ્લોકમાં બીજા ગોપાલોએ નન્દને
બોધવવાના જે ઉપાયો કર્યા તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેનું—નન્દનું—આક્રન્દ સાંભળીને એકદમ જ,
વિચાર કર્યા વિના જ, ભગવાનને પૂછ્યા વિના જ, પોતે જ ઉઠ્યા. નન્દને ગળાએલા બેઈને તેઓ બહુ
મલશાયા, અને ઠંડી દૂર કરવાને માટે સળગાવેલાં લાકડાથી સર્પને તોમણે માર્યો. આ ઉપાયથી નન્દ પણ
મરી નાથ, છતાં પણ અજ્ઞાનથી ભગવાનનાં કારણ હતા છતાં જેમ ગોપાલોએ યાત્રા કરી તેમ, આ પણ કર્યું ૭

તથાપ્યુપાયત્વાજ્ઞ ફલિતમિત્યાહ અલતૈરિતિ ।

અલતૈર્દશમાનોઽપિ નામુશ્ચત્તમુરક્ષમઃ ।

તમસ્પૃશત્ પદામ્પેત્ય ભગવાન્ સાત્ત્વતાં પતિઃ ॥ ૮ ॥

સ હિ મશ્યિતુમેષ જ્ઞાતિ, ન જ્ઞાતુમ્, અતો નામુશ્ચત્ । તતો યદુચિતં તમુપાયં ભગવાન્ કૃતવાનિત્યાહ તમસ્પૃશદિતિ । સ્વયમમ્પેત્ય પદા તમસ્પૃશત્ । તસ્ય હિ કર્મજ્ઞયઃ કર્તવ્યઃ । સ જ્ઞાનેન મત્ત્યા યા । જ્ઞાને ત્વધિષ્ઠારિશરીરમપેક્ષ્યતે । મક્તિરપ્યત્ર પ્રમેયલમ્બૈવ । અતસ્તસ્ય મક્તિ- સિદ્ધ્યર્થં ભગવદીયશરીરપ્રાપ્ત્યર્થં પદા અસ્પૃશત્ । સ્વયમામ્પેત્ય તસ્યાપિ સાધનાપેક્ષામાભાવ । તસ્ય તથાકરણમામર્ણ્યવદ્યક્ત્વાય સાત્ત્વતાં પતિરિતિ । વૈષ્ણવાનામયં પતિઃ । અતો વૈષ્ણવહિતાર્થં તથા કૃતવાન્ ॥ ૮ ॥

તતો યજ્ઞાતં તદાહ સ યા इति ।

સ વૈ ભગવતઃ શ્રીમત્પાવસ્પર્શહતાશુભઃ ।

મેજે સર્પવપુર્હિત્વા રૂપં વિદ્યાધરાર્ચિતમ્ ॥ ૯ ॥

(ગોપાલો બળતાં લાકડાથી અજગરને ભરવા લાગ્યા) છતાં પણ તે અજગર ઉપાસ્ય ન હોવાથી કાંઈ સિદ્ધ થયું નહિ એમ અલતૈઃ એ શ્લોકમાં શુદેવેણ કહે છે.

બળતા લાકડાથી બળતો હતો છતાં પણ તે અજગરે નન્દને છોડ્યા નહિ. સાત્ત્વતોના પતિ ભગવાને આવીને પોતાના ચરણથી તે અજગરનો સ્પર્શ કર્યો. ૮

અજગર, ખરેખર, અણુજી હરવાનું જ બણે છે, છોડવાનું નહિ, તેથી તેણે નન્દને છોડ્યા નહિ. તેથી જે ઉચિત હતો તે ઉપાસ્ય ભગવાને કર્યો એમ બણાવતાં શુદેવેણ કહે છે કે તમસ્પૃશત્. ભગવાને પોતે આવીને પોતાના ચરણથી તેનો સ્પર્શ કર્યો. તે અજગરના કર્મનો નાશ કરવાનો છે, અને તે જ્ઞાનથી અથવા બળિથી મુક્ત થકે છે. જ્ઞાનમાં તો અધિકારવાળા શરીરની જરૂર હોય છે. બક્ષિત પણ અહીં પ્રમેયજાતથી જ મળી શકે એમ છે. (તેથી જ ભગવાને અજગરનો ચરણથી સ્પર્શ કર્યો; આમ ન હોત તો ભગવાન અજગરને શ્રવણ વગેરે આપત એમ લાગ છે.) તેથી તે અજગરની બક્ષિત સિદ્ધ કરવાને માટે ભગવદીય શરીર પ્રાપ્ત કરવાને માટે ભગવાને અજગરનો ચરણથી સ્પર્શ કર્યો. ભગવાન્ પોતે ત્યાં આગ્યા એમ દેવેવાથી સિદ્ધ થય છે કે અજગરને પણ સાધનની જરૂર ન હતી. (પ્રમેયને પણ પ્રપત્તિ વગેરે સાધનની અપેક્ષા હોતી નથી એમ દેવેવાર્થ આશયું.) (ભગવાનના ચરણમાં ભગવદીય શરીર પ્રાપ્ત કરાવીને બક્ષિત સિદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે એનું કારણ દર્શાવતાં શ્રીમદ્દામ્બુજ આજ્ઞા કરે છે કે) ભગવાનના ચરણમાં આ પ્રકારે કરવાનું સામર્થ્ય આપવશક છે એ દર્શાવવાને માટે શુદેવેણ કહે છે કે સાત્ત્વતાં પતિ. ભગવાન્ વૈષ્ણવોના પતિ છે, તેથી વૈષ્ણવના દિતને માટે તેમણે અજગરનો ચરણથી સ્પર્શ કર્યો. (ભગવાન્ વૈષ્ણવોના પતિ છે એટલે ઉત્તમ દેહ કરવાને માટે ભગવાનના ચરણમાં ઉત્તમ દેહ કરવાનું સામર્થ્ય આપવશક છે એમ તાર્ક્ય છે.) ૮

પછીથી જે યયું તેનું વર્ણન શુદેવેણ ત વ વૈ શ્લોકમાં કરે છે.

ભગવાનના ધીવાળા ચરણના સ્પર્શથી તે અજગરનાં સર્વ અશુભોનો નાશ થયો, અને સર્પશરીરનો ત્યાગ કરીને તેણે વિદ્યાપ્રોથી પૂજાએકું સ્વર્ગ પાતળું કર્યું. ૯

તે નિશ્ચયેન સ સર્વવપુર્ણિત્વા વિદ્યાધરરૂપં મેજે । પરં પૂર્વસ્વાદિશિષ્ટમ્, ભગવદીચત્વાત્ ।
વદાહ વિદ્યાધરૈરર્ચિતમિતિ । વિદ્યાધરણાં દેવરૂપો જાતઃ । સર્વોપકૃષ્ટા સર્વયોનિઃ । સર્વોત્તમા
ભગવદીયા । એવં ચરણપ્રભાવઃ । તસ્ય સર્વાધમસ્ય સર્વોત્તમત્વપ્રાપ્તે પ્રમેયલભેવ દેહુરિત્યાહ ભગ-
વત્ત્વમિતિ । વેદમાત્રે ઉપપત્તિકક્ષા । તસ્ય લોકે સર્વોત્તમત્વાય ચરણં વિચિત્રતદિ શ્રીમત્પ્રાદેતિ । તસ્ય
સ્પર્શેન હૃતમશુભં યસ્ય । સર્વવપુઃપરિત્યાગે પાપનાશો દેહુઃ । યુગાધાનેઽપિ તત્પરં એવ દેહુઃ ।
યયાયોગ્યં પદાર્થાભિનિવેશઃ કર્તવ્યઃ । ચરણરજ એવ સામગ્રીસમ્પાદકમ્ ॥ ૯ ॥

અમુપકારમયુક્ટે કૃતયામિતિશબ્દાં ચારયિતું તસ્ય ભગવત્કૃતોપકારજ્ઞાનમખ્યસ્તીતિ જ્ઞાપયિતું મગ-
જાતં પૃષ્ઠતીત્યાહ તમપૃષ્ઠમિતિ ।

તમપૃષ્ઠઞ્ હૃપીકેશઃ પ્રણતં સમવસ્યિતમ્ ।

દીપ્યમાનેન ઘપુપા પુરુષં હેમમાલિનમ્ ॥ ૧૦ ॥

યદાપિ સ્વયં તત્વાન્તઃકરણં સર્વમેષ જ્ઞાનાતિ । ચતો હૃપીકેશઃ । યદાપિ તત્ત્વ જ્ઞાત્રીયં સામર્થ્ય
જ્ઞાપયિતું પરિભાષણપૂર્વકં તત્વાન્તઃકરણં ચોપયતીત્યાહ હૃપીકેશ્વરિતિ । યદાચરણે દેહુઃ પ્રણત-
મિતિ । તર્હિ પૂર્વ કથમમ્યયા કૃતયામિત્યાહવાહ સમવસ્યિતમિતિ । પૂર્વં તુ ન સમ્યગવસ્યિતઃ,
શ્વાનીં તુ નભમાયેન સિત્ત્વમિતિ । જ્ઞાન્તરમખ્યસ્ય સ્વરૂપં સમીચીનમિતિ જ્ઞાપયિતું વહિઃકાન્તિ વર્ણયતિ

તે એટલે નિશ્ચયથી, નહીં, તે અજગરે સર્પનું શરીર જોડીને વિદ્યાધરનું રૂપ ધારણ કર્યું. પણ આ
રૂપ પહેલાંના કરતાં વધારે સાફ હતું, કારણ કે તે ભગવાદીય હતું. આ વાત જણાવતાં શુકદેવેણ કહે છે
કે વિદ્યાધરૈરર્ચિતમ્, આ અજગર વિદ્યાધરોના દેવરૂપ થયો. સર્વયોનિ સર્વથી હલકી યોનિ છે, અને
ભગવાદીય રૂપ સર્વથી ઉત્તમ છે. આ પ્રકારનો ભગવાનના ચરણનો પ્રભાવ છે. સર્વથી અધમ એવા
અજગરને સર્વોત્તમ ભગવાનના પ્રમેયભાવ જ કારણ છે એમ દર્શાવતાં શુકદેવેણ કહે છે કે નગવતઃ-
અજગરને સર્વોત્તમ ભગવાનના પ્રમેયભાવ જ કારણ છે એમ દર્શાવતાં શુકદેવેણ કહે છે કે નગવતઃ-
રેહમાત્રમાં, ગધાયા પ્રકારના દેહોમાં, આ જ સુક્ષિત હોય છે. લોકમાં તે સર્પ સર્વોત્તમ અને તેટલા
માટે શુકદેવેણ ભગવાનના ચરણનું વિશેષજ્ઞ આપતાં કહે છે કે શ્રીમત્પ્રાદઃ ભગવાનના શ્રીવાળા ચરણના
સ્પર્શથી જેનાં બધાં અશુભો, પાપો, નાશ પામ્યાં. સર્પના શરીરનો ત્યાગ કરવામાં પાપનો નાશ કારણ છે.
સર્પને વિદ્યાધરનું જે દેહ રૂપ પ્રાપ્ત થયું તેમાં પણ ભગવાનના ચરણનો સ્પર્શ જ કારણ છે. પદ્મધનો
અભિનિવેશ યથાયોગ્ય કરવો જોઈએ. ભગવાનના ચરણની રજ જ સામગ્રી સિદ્ધ કરે છે. ૬

આ પ્રમાણે ભગવાને અયોગ્ય આદી ઉપર ઉપકાર કર્યો એવી શંકા કોઈને ન થાય એટલા માટે
શુકદેવેણ તમપૃષ્ઠત્ત્વ એ શ્લોકમાં કહે છે કે ભગવાને કરેલા ઉપકારનું જ્ઞાન પણ તે પુરુષને છે એ
જણાવવાને માટે ભગવાન પૂછે છે.

તેજસ્વી સરીરવાળા, સુવર્ણની આભારાળા, પ્રણામ કરતા, પાસે

હેનેલા તે પુરુષને ભગવાને પૂછ્યું. ૧૦

તે કે ભગવાન પોતે તે પુરુષનું સર્વ જ અન્તઃકરણ બતાવે છે, કારણ કે ભગવાન હૃપીકેશ છે,
છતાં પણ વચનદ્વારા તે પુરુષમાં જ્ઞાત્રીય સામર્થ્ય સ્થાપવાને માટે ચરિત્રાવણ કરીને તે પુરુષનું અન્તઃ-
કરણ ભગવાન જણાવે છે એમ દર્શાવતાં શુકદેવેણ કહે છે કે હૃપીકેશઃ ભગવાને આ પ્રમાણે તે પુરુષને
પૂછ્યું તેનું કારણ એ કે તે પુરુષ પ્રણત હતો, પ્રણામ કરતો હતો. તો પછી પહેલાં ભગવાને તો
પ્રકારે કેમ કર્યું, (પહેલાં ભગવાને તે સર્પને જ્ઞાન આપ્યા વિના સર્પદેહનો ત્યાગ કરવાયરૂપી મન્ત્ર જ
કેમ આપ્યું), આ પ્રમાણે શંકા થતાં શુકદેવેણ કહે છે કે સમવસ્યિતમ્. પહેલાં આ સર્પ ભગવાનની
સામે બરોબર, નમ્રભાવે, હલો ન હતો, પરંતુ હમણાં તો તે નમ્રગથી ભગવાનની સામે ઈતી છે.

દીપ્યમાનેન વપુષેતિ । તથા ભગવદીયસ્ય તેજોવંચ્છરીરં મંવંતિ તથા દીપ્યમાનેન વપુષા વપદ્ધિતઃ । વલ્કલયોનાવપિ ભગવદીયત્વેઽપિ વરતમભાવોઽસ્તીતિ કદાચિત્તિર્ગંગાદિરૂપં સ્ત્રીરૂપં વાં પ્રાપ્તુ-
યાદિતિશક્તિં વારંચિતુમાહ પુરુષમિતિ । તત્રાપિ સર્વગુણપૂર્ણતાં શાપયિતુમાહ દ્વેષમાલિનમિતિ । મેઘો-
મેવાલકૃતો મંવંતીતિ ॥ ૧૦ ॥

પ્રશ્નમાહ કો ભવાનિતિ ।

કો ભવાન્ પરયા લક્ષ્મ્યા રોચતેઽદ્રુતદર્શનઃ ।

કથં જુગુપ્સિતાં યોનિં વને વા પ્રાપિતોઽવશઃ ॥ ૧૧ ॥

કા શ્ચિ જાતિનામ્નોઃ પ્રશ્નઃ । સ્વભાવતોઽપ્યમહતઃ સહસૈષ સાધનેનં ન મહત્ત્વમોપેયત્વં હતિ મનંગાનપિ
તં વર્ણયતિ પરયા લક્ષ્મ્યા રોચતે ભવાનિતિ । કિન્નર, દેવાદયઃ સર્વે એવ સમાગતાઃ, વહુવા દટ્ટાઃ,
પરં મનાનદ્રુતદર્શનઃ । અદ્રુતં દર્શનં વસેતિ । મૈત્ર્યવિષયઃ કઞ્ચિત્તેજસ્વી દટ્ટપૂર્વે દક્ષર્યઃ । દ્વં પૂર્વ-
પુણ્યનિષ્ઠવ્યવિતરેકેણ ન ભવતિ, તસ્મિન્ન જુગુપ્સિતા યોનિરિતિ । અવશ્યં કેનચિન્ પ્રાપિત્વં હતિ
શાપ એવ કિન્ચિત્કારણં મવિષ્યતીતિ તયોચ્યતે । તત્રાપિ યનં કેન વા પ્રાપિત્વં હતિ ॥ ૧૧ ॥

અર્થે પૂર્વમપિ સર્વે એવ સ્થિતઃ । ભગવત્કૃપયા વિનાષરત્વં પ્રાપ્ત્વં હતિ । પુનઃ સર્વે એવાયં જાતઃ ।
અતઃ સર્વે જ્વાલેતિ । સ્વસ્થ પૂર્વજ્ઞાનતામાહ અહમિતિ શ્લોકદ્વયેન ।

આ પુરુષનું અંદરનું સ્વરૂપ પણ સાફ છે એ જણાવવાને માટે દીપ્યમાનેન વપુષા એ શબ્દોમાં શુદ્ધદેવલ
તેની બહારની શીલાનું વર્ણન કરે છે. જેવી રીતે ભગવદીયનું શરીર તેજની માફક પ્રકાશક હોય છે તેવી
રીતે આ પુરુષ તેજસ્વી શરીરવાળો હતો. ઉત્તમ યોનિમાં પણ ભગવદીયત્વ હોય તો પણ તેમાં ન્યૂનાધિક
પ્રમાણ હોય છે, તેથી કહાચિત્ આ સર્વ પક્ષી વગેરેનું રૂપ અથવા સ્ત્રીનું રૂપ ખારણુ કરે; આ પ્રકારની
શંકા દૂર કરવાને માટે શુદ્ધદેવલ કહે છે કે પુરુષમ્. તેમાં પણ આ પુરુષ સર્વશુદ્ધથી પૂર્ણ છે એમ
જણાવવા માટે શુદ્ધદેવલ કહે છે કે દેષમાલિનમ્; અર્થાત્ મહાન્ પુરુષ જ અલંકૃત થયેલો હોય છે. ૧૦
ભગવાન્ તે પુરુષને પ્રશ્ન પૂછે છે કે કો ભવાન્.

તું કોણુ છે ? ઉત્તમ ક્ષાન્તિથી તું રોએ છે; તારું દર્શન અદ્રુત છે.

કોને લીધે પ્રવશ થઈને આ નિન્દિત યોનિ પ્રાપ્ત થઈ, અને વનમાં

તને કોણુ લાગ્યું ? ૧૧.

જા એટલે કોણુ ? અર્થાત્ તેની જાતિ અને નામ વિષે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો. જે સ્વભાવથી જ
મહાન્ નથી તેને એકદમ જ સાધન કરવાથી મહત્ત્વ, એટલ્વ, પ્રાપ્ત થતું નથી; તેથી ભગવાન્ પણ તે
પુરુષનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે પરયા લક્ષ્મ્યા રોચતે મવાન્, તું ઉત્તમ ક્ષાન્તિથી રોએ છે, વળી, દેવો
વગેરે અથા ય આવેલા છે, તેમનાં દર્શન પણ ઘણી વાર થએલાં છે, પણ તારું દર્શન તો અદ્રુત છે.
અદ્રુત છે દર્શન જેનું તે મહત્ત્વવર્ધનતા કહેવાય છે. અર્થાત્ તારા જેવો બીજો કોઈ તેજસ્વી પુરુષ અત્યાર
મુખીમાં એવામાં આવ્યો નથી, આતું અદ્રુત દર્શન પૂર્વે પુણ્યના સમૂહ નિના હોઈ શકે નહિ ! અને
એ પૂર્વ પુણ્યનો સમૂહ હોય તો પછી અત્યંત નિન્દિત યોનિ દેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ ? અવશ્ય, કોઈએ આ
યોનિ તને પ્રાપ્ત કરાવી દશે, એટલે શાપ જ તેનું કારણુ દશે, તેથી ભગવાન્ તે પ્રમાણે—પ્રાપિતઃ
કોત્વ પ્રાપ્ત કરાવી, એ પ્રશ્નલે—કહે છે. તેમાં પણ વનમાં તને કોણુ લાગ્યું ? ૧૧

આ પુરુષ પટેલાં પણ સર્પ જ હતો; ભગવત્કૃપાથી તેણે વિધાયસ્તુ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું; અને ફરીથી
પાછો તે સર્પ જ થઈ બસો. તેથી સર્પે ઉપાચ એ પ્રમાણે શુદ્ધદેવલ કહે છે. આ સર્પ અદમ્ય ઇલાદિ
મે મલોકોર્મ પોતાનું પૂર્વ જ્ઞાનતા કહે છે.

શાપો મેઽનુગ્રહાયૈવ કૃતસ્તૈઃ કરુણાત્મભિઃ ।

યદહં લોકગુરુણા પદા સ્પૃષ્ઠો હતાશુભઃ ॥ ૧૪ ॥

પૂર્વ વિદ્યાધરત્વેન કશ્ચપિ મુક્તિઃ સ્વાત્, અતોઽયં શાપોઽનુગ્રહાર્થ એવ । યદપિ લોકેઽનિ-
દ્ધરૂપઃ, તથાપિ મેઽનુગ્રહાર્થ એવ જાતઃ । ચત્સૈ કરુણાવન્તઃ । ન હિ કરુણાવર્તા શાપોઽન્યથા મયતિ ।
તત્રાપિ પ્રસિદ્ધાનામ્ । તદાહ તૈઃ કરુણાત્મભિરિતિ । વસ્યાનુમદરૂપત્વમાહ યદહં લોકગુરુણેતિ ।
નનુ શાપઃ પૂર્વસિદ્ધઃ, સ દોષાત્મક એવ, તેન કમમિદ્રસિદ્ધિઃ, તત્રાદ કૃત્ત્વમિતિ । અયં શાપઃ ઉદેયા-
પૂર્વ કૃત્ત્વઃ । ભગવદ્દર્શનં શ્રવીણામનુમદાહ મયતિ, તદ્વત્ર શાપાદેય આવમિતિ વસ્યાનુમદત્વમ્ । કિન્ન,
લોકગુરુણા ત્રેલોક્યસૈવ જ્ઞાનોપવેશકર્ત્તા પાવેન સ્પૃષ્ટમિતિ । ગુરુસેવયા હિ જ્ઞાનં સિપ્પતિ । સા સેવા
તથા પ્રુષ્ઠા મશ્વતીતિ નિશ્ચીયતે, યદિ ક્વયં પદા સ્પૃશ્વતિ ગુરુઃ । અતિવિશ્વલં પ્રીતિમન્તમેવ ક્વયં પદા
સ્પૃશ્વતિ । તેતૈવાનરાધઃ પૂર્વપાપમપિ ગતમિત્યાહ હતાશુભમિતિ । હતમશુભં વચ્ચ ॥ ૧૪ ॥

ઘર્ષ ભગવદ્દરશ્નસ્પર્શાભિનન્દનં કૃત્વા તેનૈવ જાતં ફલં પ્રાર્થનામિષેણ કીર્તયતિ તં ત્વાહમિતિ
સંપ્રેક્ષિમિઃ ।

તં ત્વાહં ભવમીતાનાં પ્રવક્તાનાં મયાપહમ્ ।

આપૃચ્છે શાપનિર્મુક્તઃ પાદસ્પર્શાદમીવહન્ ॥ ૧૫ ॥

તે દયાળુ ઋષિઓએ મારા ઉપર કૃપા કરવાને માટે જ મને શાપ
આપ્યો, કારણ કે જગતના ગુરુ ભગવાને પોતાના ચરણથી સ્પર્શ કર્યો અને
મારાં પાપનો નાશ થયો. ૧૪

પહેલાં વિદ્યાધર લોવાથી ક્યારે પણ મુક્તિ થાત, તેથી આ શાપ મારા ઉપર કૃપા કરવાને માટે જ
છે, જો કે જગતમાં આ શાપ અનિદ્રરૂપ છે, છતાં પણ તેણે તો મારા ઉપર અનુમદ જ કર્યો છે, કારણ
કે તે ઋષિઓ દયાળુ છે. ખરેખર, દયાળુ લોકોનો શાપ અનિદ્ર રૂપ આપતો નથી. તેમાં પણ આ શાપ
પ્રસિદ્ધ ઋષિઓનો છે. આ વાત જણાવતાં સર્પ કહે છે કે તૈઃ કરુણાત્મભિઃ. આ શાપ અનુમદરૂપ છે
એ દર્શાવતાં સર્પ કહે છે કે યદહં લોકગુરુણા. અરે ! તો પછી તેનાથી ઇદ્રસિદ્ધિ કેવી રીતે થઈ ? આ
શંકાનું સમાધાન કરતાં સર્પ કહે છે કે કૃત્ત્વઃ. આ શાપ તે ઋષિઓએ જ અપૂર્વ રીતે જ આપેલો છે.
(ભગવાનનું દર્શન સિદ્ધ કરનાર આ શાપ છે. આલો શાપ પહેલાં ન હતો પણ ઋષિઓએ જ અપૂર્વ
મકારે, પહેલી જ વાર, આવો શાપ આપ્યો એમ તાર્કિક છે.) ભગવાનનાં દર્શન ઋષિઓની કૃપાથી થાય
છે, તે ભગવદ્દર્શન અહીં શાપથી જ થાય છે, એટલે શાપ અનુમદરૂપ છે. પછી, લોકના ગુરુએ, ત્રણે ધ
લોકોને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનાર ભગવાને, પોતાના ચરણથી મારો સ્પર્શ કર્યો. ગુરુની સેવાથી જ, ખરેખર,
જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. ક્યારે ગુરુ પોતે ચરણથી સેવકનો સ્પર્શ કરે ત્યારે એમ નિશ્ચય થાય કે ગુરુની
સેવા જરૂરમર થઈ છે. ગુરુ પોતે પોતાના ચરણ વડે અતિવિશ્વલુ અને પ્રીતિવાળા સેવકનો જ સ્પર્શ કરે
છે. ભગવાનના ચરણના સ્પર્શથી જ અપરાધ અને પૂર્વનું પાપ પણ નાશ પામ્યાં એ જણાવતાં સર્પ કહે
છે કે હતાશુભઃ, નાશ પામું છે અશુભ જેનો એવો. ૧૪

આ પ્રમાણે ભગવાનના ચરણથી પોતાના શરીરનો જે સ્પર્શ થયો તેને વધતી લઈને, તે ચરણ
સ્પર્શથી જ જે ફલ થયું તેનું તં ત્વાહમ્ ઇત્યાદિ સાથે ત્રણ સ્વલોકોમાં પ્રાર્થના દ્વારા સર્પ વર્ણન કરે છે.

કે પાપનો નાશ કરનાર ! આપના ચરણના સ્પર્શથી હું શાપથી
મુક્ત થયો છું; અને, સંસારથી હવે પામેલા અને આપને શરણ આપેલા
ઓના વચને દુર કરનાર એવા આપની સાથે હું ખોટું છું. ૧૫

તવ નૈતે પિત્રાદયઃ, કિન્વતિયોગેન તથા વિદમ્બવસીતિ । કેડપિ ત્વાં ન જાનન્તીતિ શાપયિતું મહાયો-
ગિત્વમુક્તમ્ । કિન્ન, જાલ્પ એવ છુદ્ધસાપરાર્થ મન્વતે । ત્વં તુ મહાપુરુષઃ । કિન્ન, સત્તાં પતિઃ ।
સન્તો હિ તિતિક્ષવઃ । તેષાં પતિઃ સુતરામ્ । જતઃ સર્વપ્રકારેણ મદપરાપ્તસદ્નં વુક્તમિતિભાવઃ । જત
એવ મામનુજાનીહિ । તેષ્વક્ત્રવેન જાનીહિ । દેવેતિસમ્બોધનાદેવયોનિચિદાચરપક્ષપાતો વુજો, ન તુ
માનુપપક્ષપાત इति । નતુ મદનુજાપિતોડપિ કથં યમાદિર્ચિર્ન પીઢિયો મવિપ્વસિ, કાલાદયો હિ મદ્-
ક્ષપરાયે વળદં કરિશ્વન્ત્યેવેતિ ચેત્, તગ્રાહ । સર્વલોકાનાં ચે ઈશ્વરાઃ તેષામપિ ત્વમીશ્વર इति ।
જતસ્ત્યત્ક્રપારાં જાતાયાં ન કાપિ ચિન્તા મવિપ્વસીતિભાવઃ ॥ ૧૬ ॥

ब्रह्मदण्डाद्विमुक्तोऽहं सद्यस्तेऽच्युत दर्शनात् ।

पक्ष्म गृह्णन्नखिलान् श्रोतृनात्मानमेव च ॥ १७ ॥

सद्यः पुनरति किं भूयस्तस्य स्पृष्टः पदा हि ते ।

મન્વહમુવાસીનઃ સર્વત્ર, ‘ન મે દેવ્યોડક્તિ ન પ્રિય’ इति, જતો નિવિદ્વાચરણે કાલાદયો
યાપકા યદેતિ ચેત્, તગ્રાહ બ્રહ્મદણ્ડાદિતિ । મવદર્શનાદેવ બ્રહ્મદણ્ડાદ્વિમોક્ષઃ પ્રલક્ષસિદ્ધઃ । યથાપિ
ત્વનુવાસીનઃ, તથાપિ ત્વદર્શનો મોવાસીનઃ । જન્યયા તે દર્શનાદેવ મદ્દણ્ડાદ્વિમોક્ષો ન સ્વાત્ ।
તગ્રાપિ સદ્યઃ । તગ્રાપિ દર્શનાદેવ । અચ્યુતેતિસમ્બોધનાત્ર મવવદ્દર્શનાં કાવાચિત્કલ્પમ્ । તેન યે
નિર્વાર્તિતાઃ તે નિર્વાર્તિતા એવ । નતુ યાગદુષ્યોગમેવ નિર્વર્તવામ્, કથં સર્વાનિદ્વનિવૃત્તિરિતિ ચેત્, તગ્રાહ

અનુકરણ કરો છો. (સર્પે હીનાધિકારી હોવાથી આ પ્રમાણે કહે છે.) કોઈ પણ માણસ આપને બાબતું
નથી એ બહુવાવાને માટે ભગવાનને મહાયોગી કહેવામાં આવ્યા છે. વળી, નાનો માણસ જ નાનાનો
અપરાધ ગણે છે, પરંતુ આપ તો મહાપુરુષ છો. વળી, આપ સત્પુરુષોના પતિ છો. સત્પુરુષો, ખરેખર,
સહનશીલ હોય છે, તેમના પતિ તો વધારે સહનશીલ હોય છે. તેથી આપે મારો અપરાધ જે સહન
કર્યો તે સર્વ પ્રકારે યોગ્ય છે એમ ભાવ છે. તેથી જ મને આપ આજ્ઞા આપો, મને આપના એવક તરીકે
સ્વીકારો. સર્પે ભગવાનને દેવ એ પ્રમાણે જે સંબોધે છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે દેવયોગિનાં ઉત્પત્ત સમયે
વિદ્યાધરનો ભગવાને જે પક્ષપાત કર્યો અને મનુષ્યયોગિનો જે પક્ષપાત ન કર્યો તે યોગ્ય છે. અરે! હું
તને વક્ષ આપું છતાં પણ યમ વગેરે તને કેમ હિંસન નહિ કરે, કારણ કે કાલ વગેરે તો માથા ભક્તને
વિષે અપરાધ કરવામાં આવે તો તે અપરાધીઓને અવસ્થ શિક્ષા કરશે જ. આ પ્રમાણે જે ભગવાન કહે
તો તેના ઉત્તરમાં સર્પે કહે છે કે સર્પ હોકોના જે ઈશ્વરો છે તેમના પણ આપ ઈશ્વર છો. તેથી આપની
કૃપા થતાં કોઈ પણ બાતની ચિન્તા રહેશે નહિ એમ તાત્પર્ય છે. ૧૬

હે અચ્યુત ! આપના દર્શનથી બ્રાહ્મણોના શાપમાંથી હું મુક્ત થયો
હું, જેમનું નામ લેનાર પુરુષ, નામ લેતાં જ તરત, શ્રોતાઓને અને પોતાને
પણ પવિત્ર કરે છે, તો પછી વારંવાર નામ લેનાર પવિત્ર થાય તેમાં શું
આશ્ચર્ય ? એવા આપના ચરણોનો સ્પર્શ મને થયો છે. ૧૭

અરે! હું તો સર્વત્ર ઉદસીન છું, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે ‘મારો કોઈ શત્રુ નથી, તેમ જ કોઈ
પ્રિય નથી.’ તેથી નિવિદ્ અવ્યક્ત કરવાથી કાલ વગેરે જામ કરનારા જ છે. આ પ્રમાણે જે ભગવાન
કહે તો તેના ઉત્તરમાં સર્પે કહે છે કે બ્રહ્મદણ્ડાત્. આપના દર્શનથી જ બ્રહ્મદણ્ડમાંથી મોક્ષ પ્રત્યક્ષ
સિદ્ધ છે. જે કે આપ ઉત્તરમાં છો, છતાં પણ આપના ધર્મો ઉદસીન નથી, આમ જે માનવામાં ન આવે
તો આપના દર્શનથી જ બ્રહ્મદણ્ડમાંથી મોક્ષ થાય નહિ. તેમાં પણ તરત જ મોક્ષ થાય છે. તેમાં પણ
આપના દર્શનથી જ તરત જ મોક્ષ થાય છે. સર્પે ભગવાનને અચ્યુત એ પ્રમાણે જે સંબોધન કરે તો
તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનના ધર્મો કોઈક વાર કાંઈ કરે અને કોઈક વાર કાંઈ ન કરે એવા નથી.

યજ્ઞમેતિ । મમ સર્વપાપનિવૃત્તૌ ન સન્દેહઃ । યસ્ય જામગ્રહણનામેણૈવ શ્રોતનાત્માનં ચ નિષ્પાપાન્
કરોતિ । તત્રાપિ નાશિકારિવિશેષઃ, મિન્તુ સર્વાંતેવ । એવેયતેન આત્મશ્ચર્યઃ જીવપરો શાયતે । ન
કેવલં દૈદિકા દોષા નિવર્તન્તે, કિન્ત્વજ્ઞાનપ્રમૃતિ સર્વમેવ નિવર્તતે । ચ્ચારાત્ શ્રોતુણામપિ તથા
સમુચ્ચાર્યઃ । સયઃશુદ્ધિરિતિ શુદ્ધિહેતૂનાં દેશદીનાં નિરપેક્ષતામાહ । તત્રાપિ ભૂયો વારંવારમુપાત્પન્
પુનાતીતિ કિં વક્તવ્યમ્ । યત્ર નામ્ન એવૈવાત્ત્વં માહાત્મ્યં તસ્ય સ્વરૂપમાહાત્મ્યં કિં વક્તવ્યમિત્યાહ
તસ્ય પદા સ્પૃષ્ટ ઇતિ । પાદસ્પર્શઃ સુતરં દુર્લભઃ, તત્રાપિ મગવત્કર્તૃકઃ, તત્રાપિ ચરણકર્તૃકઃ । યત્કરણે
સાદરો રેણુઃ ગદ્ગાદિતીર્યાનિ અમૃતરસઃ મજ્જા ઇતિ સર્વસાન્નિધ્યાદ્ય શુભમેવ સર્વદોષનિવર્તકત્વમિતિ
હ્યર્પઃ । તત્રાપિ તસ્ય તે સર્વદોષનિવારણાર્યમેવાવતીર્ણસ્ય ॥ ૧૭ ॥

મગયતો વક્તવ્યામાવાત્, તૂષ્ણીમ્માવેડપ્પક્ષીકારસ્ય સિદ્ધત્વાદ્ગ્રહણત્વમનુભૂતિસ્વરૂપમેવ નવ
શ્વાહ ઇત્યનુજ્ઞાપ્યેતિ ।

શ્રીછુક ઉવાચ—ઇત્યનુજ્ઞાપ્ય દાશાર્હ પરિફળ્યામિવાચ ચ ।

સુદર્શનો દિવં પાતઃ કૃષ્ણાન્નન્દય મોષિતઃ ॥ ૧૮ ॥

તેથી ભગવાનના ધર્મને લીધે જે નહાયું તે નહાયું જ. અરે! જેટલાની જરૂર હોય તેટલા પુરતું જ
અનિષ્ટ દૂર થાય, પણ સર્વ અનિષ્ટ કેવી રીતે દૂર થઈ શકશે? આ પ્રમાણે શંકા થતાં સર્પ કહે છે કે
વજ્રાત્. મારાં બધાં પાપો દૂર થઈ જવા વિશે મને સંદેહ નથી. તેમના નામનો ઉચ્ચાર કરવાથી જ
મનુષ્ય તે નામનું શ્રવણ કરનારાઓને અને પોતાના આત્માને પાપરહિત બનાવે છે. તેમાં પણ કોઈ પણ
ભક્તના અધિકારીની જરૂર રહેતી નથી, પણ સર્વને જ પવિત્ર કરે છે. સ્લોકમાં પણ ૫૬ છે તેથી જણાય
છે કે આત્માનો અર્થ હવે કરવાનો છે. કેટલા દેહના જ દોષો દૂર થાય છે એમ નહિ, પરંતુ અજ્ઞાન વગેરે
બધુંય દૂર થાય છે. સ્લોકમાં જે જ છે તે એમ દર્શવે ॥ કે ભગવદ્ગ્રામ શ્રોતાઓના આત્માને પણ પવિત્ર
કરે છે. (અર્થાત્ ભગવાનનું નામ લેનાર માણસ પોતાના આત્માને, શ્રોતાઓને અને શ્રોતાઓના છવોને
કરે છે. (અર્થાત્ ભગવાનનું નામ લેનાર માણસ પોતાના આત્માને, શ્રોતાઓને અને શ્રોતાઓના છવોને
કરે છે. વજ્રાત્ના દેહની શુદ્ધિ તો થાય છે જ એ દર્શાવવાને માટે શ્રીમદ્દામરુદ્ધ આશ્રય કરે છે કે
'કેટલા દેહના દોષો જ દૂર થાય છે એમ નહિ, પરંતુ અજ્ઞાન વગેરે સર્વ જ દૂર થાય છે.') ભગવાનનું
નામ લેનારની શુદ્ધિ તરત જ થાય છે એમ કહેવાનું વાત્સર્થ્ય એ કે દેશ, કાલ વગેરે શુદ્ધિ કરનારાં સાધ-
નોની અર્હી જરૂર રહેતી નથી. તેમાં પણ ભગવાનનું નામ વારંવાર ઉચ્ચાર કરનાર પુરુષ પોતાના
આત્માને પવિત્ર કરે એમાં શું જ કહેવું? જ્યાં નામનું જ આ પ્રકારનું આહાર્ય ॥ ત્યાં સ્વરૂપના આહાર-
ત્મનું શું જ કહેવું? આ વાત દર્શાવતાં સર્પ કહે છે કે તસ્ય પદા સ્પૃષ્ટઃ. ભગવાનના ચરણનો સ્પર્શ
બહુ જ દુર્લભ છે, ચરણના સ્પર્શમાં પણ ભગવાન પોતાના ચરણવટે સ્પર્શ કરે એ વધારે દુર્લભ છે, અને
તેમાં પણ ભગવાનનો ચરણ જ સ્પર્શ કરે તે સૌથી વધારે દુર્લભ છે; (ભગવાને કોઈ પોતાના હસ્તવટે
સેવકનો હસ્ત લઈને પોતાના ચરણમાં સ્થાપ્યો નથી); કારણ કે ભગવાનના ચરણમાં તેવા પ્રકારની
રજ છે, ગંગા વગેરે વીર્ય છે, અમૃતરસ છે અને શક્તિ છે, એટલે બધી વસ્તુઓ પાને ઓલાથી ભગ-
વાનનું ચરણ સર્વ દોષને દૂર કરે એ સોચ જ છે. આ અર્થ સ્લોકમાં આવેલા દિ શબ્દમાંથી નીકળે છે.
તેમાં પણ આપનું ચરણ, આપે સર્વ દોષનું નિવારણ કરવાને માટે જ અવતાર ધારણ કરેલો છે. ૧૭
ભગવાનને કોઈ કહેવાનું ન હતું તેથી, અને ભગવાને ગૌન સત્ત્વનું છતાં પણ સર્પનો અંગીકાર
સિદ્ધ થયેલો હોવાથી ભગવાનની રજા લઈને તે નિઃશયર પોતાની ગેલે જ આવ્યો મથો એમ ઇત્યનુ-
જ્ઞાપ્ય એ સ્લોકમાં શુદેવશ્ચ કહે છે.

શુદેવશ્ચ કહે છે કે—

આ પ્રમાણે દાશાર્હ પ્રજુની આજ્ઞા લઈને, પ્રદક્ષિણ કરીને,
પ્રણામ અને સ્નાન કરીને તે સુદર્શન સ્વર્ગમાં ગયો, અને નન્દગાય
દુઃખમાંથી મૂક્યા. ૧૮

યતો દાશાર્હઃ સેવ્યઃ । ધવમ્ભાય एष स्वामी सेव्यो भवतीति । सर्वपुरुषार्थसिद्धयर्थतापनगति
 કૃતવાનિલાહ પરિક્રમ્યેતિ । પરિક્રમ્ય પ્રદક્ષિણીકૃત । સર્વપુરુષાર્થોચ્ચેન વેદિતા इति तदसिद्धिः सार्धान्ना ।
 અમિવાદનેન સ્તત્પ્રતયા સ્લોપસત્રેનત્વેન પુરુષાર્થનામગ્તાધિક્યં સૂચિત્મ । ચકારાત્ સુત્વા, મગવતા
 च अनुसृतः, તયેત્યુક્તો ચા । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इतिन्यायेन सर्वपुरुषार्थोक्तस्यै दत्तवानिति या ।
 અતઃ સુદર્શનનામત્વાદિ દિવં યાતઃ વિદ્યાપરલોકમેવ ગતઃ । કૃચ્છ્રાત્ સર્વદોષાદ્ યતો મોચિતઃ ।
 નન્દશ્ચ તથા કૃચ્છ્રાન્મોચિતઃ । ચકારાદ્ વૈભવં च शतवान् ॥ ૧૮ ॥

સતસો ગોપાઃ સર્વયા મગવત્પરાયણા જાતા હસ્યાહ નિશામ્યેતિ ।

નિશામ્ય કૃષ્ણસ્ય તદ્વાત્મવૈભવં વ્રજીકસો વિસિતચેતસસ્તાનઃ ।

સમાપ્ય તસિન્ધિયમં પુનર્વ્રજં રૂપ યયુસ્તત્કથયન્ત આદતાઃ ॥ ૧૯ ॥

કૃષ્ણસ્ય તદ્વૈભવં નિશામ્ય જ્ઞાત્વા સર્વ एष व्रजीकसो विस्मितचेतसो-જાતાઃ, અહીંકિસ્તા-
 મધ્યસ્ત પ્રકટિતત્વાદ્ । યાત્ર કૃતિસાત્ત્વં કિન્નિદ્ યેન પૂર્વેણ ગતાર્થતા સ્વાત્ । અર્થં ત્વમુમાશરૂપો
 વૈભવઃ । અન્વયા પાદસર્જઃ જલ્પતહનનાપેક્ષયા સૂક્ષ્મત્વાત્ તેન કથં કાર્યં સ્વાત્ । કૃષ્ણસ્યેતિ ।

ભગવાન્ દાશાર્હ—દાસને યોગ્ય—છે, એટલે તેમની સેવા કરવી એઈએ; અર્થાત્ બાબા બાવ-
 વાળાએ જ—દાસની બાવનાવાળાએ જ—સ્વામીની સેવા કરવી એઈએ. બધા પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરવાને
 માટે વિલાધરે સાધન પણ કર્યું એમ જણાવતાં મુકદેવજી કહે છે કે પરિક્રમ્ય. પરિક્રમ્ય એટલે પ્રદ-
 ક્ષિણ કરીને. સુદર્શન બધા પુરુષાર્થોને આરે બાળુથી ફરી વળ્યો એટલે તેની શિદ્ધિ તેને પોતાને અધીન
 થઈ ગઈ. (આરીવાંદ માત્ર કરવાને માટે જે નમન કરવામાં આવે છે તેને અભિવાદન કહેવામાં આવે છે.)
 સુદર્શને ભગવાનનું જે અભિવાદન કર્યું તે ઉપરથી જણાય છે કે સુદર્શન પોતે ફલથી સ્વતંત્ર છે અને
 પુરુષાર્થો સુદર્શનના અંગભૂત છે તેથી સુદર્શનનું અધિક્ય સિદ્ધ થાય છે. (નમન એ ક્રિયારૂપ છે, અને
 ફલં च पुरुषार्थत्वात् [જૈમિનિસૂત્ર ૩. ૧. ૫]—ફલ પુરુષને માટે છે તેથી ફલ પુરુષનું અંગ છે—
 એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે, પૂર્વકાણની રીતે ક્રિયાનું અંગ બનેલો પુરુષ ફલથી સ્વતંત્ર છે; પુરુષાર્થો પુરુષને
 અધીન છે તેથી કર્મ કરનાર પુરુષનું અધિક્ય સિદ્ધ થાય છે.) રહોકમાં જે જ આવેલી છે તેનું તાત્પર્ય
 એ ॥ કે સુદર્શને સ્તુતિ કરીને ભગવાનને નમન કર્યું, અથવા તો ભગવાને સુદર્શનને ફલ આપી, અથવા
 તો ભગવાને સુદર્શનને કહ્યું કે તથા, હા. અથવા તો યે યથા માં પ્રપચન્તે—જે લોકો જે પ્રકારે મારે
 શરણે આવે છે—એ ન્યાયે ભગવાને સુદર્શનને બધા પુરુષાર્થો આપ્યા. તેથી સુદર્શન એ પ્રકારનું નામ
 હોવાથી તે વિલાધર સ્વર્ગે ગયો, અર્થાત્ વિલાધરલોકમાં જ ગયો, કારણ કે તેને કૃષ્ણમાંથી—સર્વ
 દોષમાંથી—મુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો. નન્દસયજીને પણ તે પ્રમાણે દુષ્ટામાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા
 હતા. રહોકમાં જે જ છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે તેણે ભગવાનનો વૈભવ પણ જ્ઞાપ્યો. ૧૮

પછીથી તે ગોપો સર્વ પ્રકારે ભગવત્પરણ્ણ થયા એમ નિશામ્ય એ રહોકમાં મુકદેવજી કહે છે.

હે રાજન્! કૃષ્ણના સ્વરૂપનો તે વૈભવ બહીને પ્રજવાસીઓને

મનમાં બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું; પછી આરંભેલું કર્મ કૃષ્ણને નિવેદન કરીને

પ્રજવાસીઓ આદરસંહિત તેમની કથા કરતા પાછા પ્રજામાં આવ્યા. ૧૯

કૃષ્ણનો તે વૈભવ બહીને બધાય પ્રજવાસીઓને મનમાં વિશ્વાસ થયો, કારણ કે (નન્દસયજીને
 અગ્નિવાને માટે) કૃષ્ણ ભગવાને પોતાનું અલૌકિક સામર્થ્ય પ્રકટ કર્યું હતું. અહીં જીવની ક્રિયાથી સિદ્ધ
 થાય એવું કંઈ પણ ન હતું કે જેથી ખેડમાં જીવે કરેલી ક્રિયાથી ભગવાનની આ ક્રિયા અર્થે થઈ
 જાય. આ તો ભગવાનના અનુભાવરૂપી વૈભવ હતો. આમ જો ન માગીએ તો ભગવાનના ચરણથી સર્પને
 કરવામાં આવેલો રમ્ય અંગત લાકડાથી સર્પને મારવાની જે ક્રિયા થતી હતી તેના કરતાં કોમળ ॥ અને

इयं हि लीला कालप्रधाना । अतोऽत्र दैतानां बाधकत्वम् । बाधने भगवत्सामर्थ्येन तन्निरा-
करणे कृते शब्दस्यैव साहात्म्यं निरूपितं भवतीति मण्डानममजायैव । लौकिकालौकिकमाहात्म्ये ज्ञात

આ લીલા—શબ્દપ્રદલીલા—કાલપ્રધાન છે; તેથી દેવો આ લીલામાં બાધ કરે છે. દેવો બાધે બાધ કરે છે ત્યારે ભગવાનના સામર્થ્યથી તે બાધ દૂર કરવામાં આવે છે, અને તે રીતે શબ્દના જ માહાત્મ્યનું વર્ણન થાય છે, તેથી ભગવાન સંખચૂડની પાસેથી ગેળવેલો મણિ પોતાના મોટા ભાઈ બલદેવજીને જ આપે છે. (કવિતે જુહોતિ, સૂર્યોદય વખતે હોમ કરવો, ઇલાહિ વાક્યો ઉપરથી સ્પષ્ટ બંધાય છે કે બુદ્ધાં બુદ્ધાં કર્યો બુદ્ધે બુદ્ધે સમયે જ કરવાનાં હોય છે, અને તે રીતે કર્મ કાલને અધીન હોય છે. તેથી બલદેવજીને આપે સખીને ભગવાને જે લીલા—નામલીલા—કરી તે કાલપ્રધાન છે, કાલને અધીન છે. આ કાલ ઉપરિરૂપ હોવાથી પોતે નાશવંત છે અને બીજાઓનો પણ નાશ કરે છે. દેવો પણ નાશવંત છે, તેથી કાલ દેવોના જેવો છે, એટલે કાલપ્રધાન માર્ગમાં દેવો અવશ્ય બાધ કરનારા હોય છે જ. વળી, સજ્જ માર્ગમાં—કાલપ્રધાન માર્ગમાં—તામસી દેવો પોતાનો પ્રભાવ દર્શાવે એ ચોખ્ખું છે. આ પરિસ્થિતિમાં ભગવાનના માહાત્મ્યથી દેવોનું નિવારણ થઈ જાય, છતાં પણ તેમાં નામલીલા—શબ્દપ્રદલીલા—જ કારણભૂત હોવાથી, શબ્દનું માહાત્મ્ય તે નામલીલાનું જ માહાત્મ્ય અને એમ ભગવાન બલદેવજીને મણિ આપે છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. તેથી જ આ નામલીલામાં શિવરાત્રી, સંખાસતમય અને તેની સ્તુતિનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ નામલીલામાં પરોક્ષ રીતે શાસ્ત્રાર્થનો ઉપદેશ કરવામાં આવેલો છે; અર્થાત્ અધ્યાત્મ પ્રકારે તેનો નિવાર કરવામાં આવેલો છે. વેદલીલા કાલને અધીન છે તેથી કાલની ઉપાસના કરનારા દેવો વેદલીલામાં આવે છે. આ જ કારણથી સંખચૂડ પણ વેદલીલામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે ત્યારે વેદલીલામાં—વેદમાં જણાવેલા કર્મોમાં—દેવોના પ્રવેશનો સંભવ હોય છે ત્યારે શાશ્વતોનો નાશ કરનારા મંત્રોનો યજ્ઞ વગેરે કર્મોમાં ઉપયોગ થાય છે. વેદના મંત્રો વગેરેનો પાઠ કરવાથી, પોતાની આજ્ઞાપૂર્વક સ્વયં છે એ જણાવવાને માટે, ભગવાન દેવોને દૂર કરીને વેદમાં જણાવેલાં કર્મોને વિદ્યમાની બધાએ છે. દેવોના નિવારણને માટે ભગવાને પોતાનું સામર્થ્ય પ્રકટ કર્યું અને તેને પરિણામે દેવો જતા રહ્યા, એટલે શબ્દનું જ—વેદના મંત્રોનું જ—માહાત્મ્ય જગતમાં પ્રકટ થાય છે. અર્થાત્ ભગવાન પોતાના સામર્થ્યથી સર્વ કરીને પણ વેદને જ યજ્ઞ આપે છે. આ અધ્યાયમાં પણ ભગવાને સંખચૂડનો વધ કર્યો અને તેનો મણિ લઈને બલદેવજીના ઉપર સ્થાપ્યો. લોકો પણ બલદેવજીના મસ્તક ઉપર મણિ મોઈને બલદેવજીનું જ માહાત્મ્ય ગાય, આ પ્રકારે ભગવાને વેદરૂપ બલદેવજીને યજ્ઞ આપ્યો.)

(બાધનું નિવારણ કરવાની જરૂર છે એમ દર્શાવતાં ત્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) ભગવાનનું લૌકિક અને અલૌકિક માહાત્મ્ય ત્યારે જણાવ્યામાં આવે ત્યારે જ વેદોના સ્વતાત્માપ્રાપ્તિનું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞે જ્ઞાનવામાં ન આવે તો જેમ જ્ઞાનત્રીમંસક લોકો વેદને કલ્પનાપ્રધાન માને છે તેમ સર્વ વેદ કલ્પનાથી ભરેલો થઈ જાય. (ભગવાને સંખચૂડનો વધ કર્યો તે તેમનું લૌકિક માહાત્મ્ય છે; અને ચરણારવિન્દના સ્પર્શથી જ શ્રાદ્ધલેખના શાપથી વિદ્યારૂપને પ્રાપ્ત થએલી સર્વયોનિનો નાશ અને અપૂર્વ રૂપની સંપત્તિ એ ભગવાનનું અલૌકિક માહાત્મ્ય છે. જગતના લોકો ત્યારે ભગવાનનું માહાત્મ્ય પ્રત્યક્ષ ભુવે ત્યારે જ તેમને વેદના સ્વતાત્માપ્રાપ્તિનું જ્ઞાન થાય છે; પણ જ્ઞે તેઓ ભગવાનનું લૌકિક અને અલૌકિક માહાત્મ્ય ન જાણે તો હૃદયનું વર્ણન કરનારી શ્રુતિના સુખ્ય અર્થને પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો બાધ થાય અને તેથી શ્રુતિમાં ઝોવ અર્થની કલ્પના કરવી પડે. વેદમાં યજ્ઞમાના પ્રસ્તાર, યજ્ઞમાન દર્ભની પૂજી છે, એ પ્રમાણે વાક્ય છે. યજ્ઞમાન દર્ભની પૂજી છે એ કથન પ્રત્યક્ષથી વિરુદ્ધ છે, તેથી ત્રીમંસક લોકો કલ્પના કરે છે કે યજ્ઞમાન અને દર્ભની પૂજી એ બંને યજ્ઞમાં ઉપયોગી હોવાથી યજ્ઞમાનની 'દર્ભની પૂજી' તરીકે ઉપરેલા, કલ્પના, કરવામાં આવેલી છે. વાસ્તવિક રીતે તો લૌકિક પ્રમાણને અનુસરીને વેદના અર્થનો બાધ કરનારા ત્રીમંસક લોકો જ્ઞાન જ છે, કારણ કે લૌકિક પ્રમાણ અલૌકિક અર્થ આપી શકવાને માટે સમર્થ નથી. તેથી જેવા પ્રકારનો અર્થ નીકળતો હોય તેવા જ પ્રકારના અર્થમાં શ્રુતિનું પ્રામુખ્ય છે એમ મનનું જોઈએ.)

અનેન મધ્યમાધિકારિણાં વૈવરત્યં ન દોષાયેતિ નિરૂપિતમ્ । અન્યથા પ્રમાણપરાણામનન્યમાવો ભવ્યેત ।
અદ્યુત્તઃ પરાક્રમ ઇતિ કેચલાર્યપરાણામેતસ્યોપયોગઃ સૂચિતઃ । અન્યથા શ્વરનિરાકરણં સ્વાર્થનિરૂપણં
પરંતુ આ ગોપીજનોનો પહેલાં વર્ણવેલા રમણમાં અધિકાર ન હોવાથી ભગવાને નૃત્ય વગેરે કરીને પોતાના
કર્મો તેમની અંદર સ્થાપીને બત્રીસમા અધ્યાયમાં—યુગલગીતમાં—વર્ણવેલા શુભગાનરૂપી જ્ઞાનશક્તિને
શુભ્ય રાષ્ટ્રીને અંદર રમણ કર્યું નહિ, પણ ભગવાન ઇન્દ્ર હોવાથી ક્રિયાશક્તિને પ્રધાન રાષ્ટ્રીને બહારજ
રમ્યા, ભગવાન હાજર હતા છતાં પણ ગોપીજનોને બલભદ્રની સાથે રમણ કરવાની જે ઇચ્છા થઈ તેનું
હારણ એ કે બલદેવણ પણ અદ્યુત્ત પરાક્રમવાળા હોવાથી વેદરૂપ છે, અને તેથી તેમની ક્રિયા પણ ભગ-
વાનની જ ક્રિયા છે, એટલે તેમાં કંઈ પણ અઘટિત નથી.)

આ પ્રમાણે પ્રમાણરૂપ બલદેવણની સેવા કરનારાંઓનો પણ એક સામટો જ જે અંગીકાર ક્યોં તે
ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય ॥ કે મધ્યમ અધિકારીઓ વેદમાં જે નિક્ષ રાષ્ટ્રે છે તેમાં દોષ નથી, એ આવેશનો
બહાવ હોમ તો વેદરૂપી પ્રમાણને અનુસરનારાઓના અનન્યભાવનો ભંગ થઈ જાય. (મધ્યમ અધિકારી-
ઓનો અંગીકાર ભગવાન જ કરે છે, તેથી તેમની અનન્યતાનો ભંગ થતો નથી એમ તાત્પર્ય છે.)

‘અદ્યુત્ત પરાક્રમ છે’ એમ કહેવાથી એનું સૂચન થાય છે કે કેવલ અર્થનો વિચાર કરનારાઓને
આનો—ત્રિપ્રતિપાદક વેદનો અને ક્રિયાશક્તિપ્રધાન ભગવાનનો—ઉપયોગ છે. એ આ પ્રમાણે ન
માનીએ તો ભગવાનમાં અથવા વેદમાં બે પ્રકારની વૃત્તિ—પોતાના વિના શીત્તાનું નિરાકરણ અને પોતાના
અર્થનું નિરૂપણ એમ બે પ્રકારની વૃત્તિ—પ્રાપ્ત થાય. (મનુષ્યવિક્રમઃ એ પદનો સંબંધ બલરામ અને
ગોવિન્દ એ બેની સાથે છે. લૌકિક શુક્તિથી રહિત એવો અદ્યુત્ત પદાર્થ મનને, ખરેખર, આનન્દ આપે છે.
આપણા આત્મા પ્રસંગમાં વેદરૂપ બલદેવણનું પરાક્રમ ક્રિયાશક્તિરૂપરૂપ વિચિત્ર સ્વર્ગ છે. જે લોકો
શુક્તિનું તાત્પર્ય જાણતા નથી અને જેવો અર્થ આપવામાં આવ્યો હોય તેવો જ સ્વીકારે ॥ તેમને સ્વર્ગનું
વર્ણન કરનારા વેદનો ઉપયોગ હોય છે. વાતવિક રીતે તો શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતાની પાંચમી અધ્યાયમાં આજ્ઞા કરે
છે તે પ્રમાણે ‘જે દુઃખથી મિશ્ર નથી’ એ સ્વર્ગ છે; અર્થાત્ સ્વર્ગ એટલે આનન્દમયુગ્મ. જે લોકો આ
તાત્પર્ય જાણે છે તે અન્યનું ભજન કર્યા વિના પ્રભુનું જ ભજન કરે છે. ત્યારે મનુષ્યવિક્રમઃ એ પદનો
સંબંધ વેદરૂપ બલદેવણની સાથે કરવામાં આવે ત્યારે શ્રીમુખોપનિષદમાં આવેલા કેચલાર્યપરાણામ્
એ પદનો અર્થ યથાશ્રુતાર્યપરાણામ્—જેવા પ્રકારનો અર્થ દેખાય છે તેવા પ્રકારનો અર્થ સ્વીકારનારા—
એ પ્રમાણે કરવો. પણ ત્યારે મનુષ્યવિક્રમઃ નો સંબંધ ગોવિન્દની સાથે કરવામાં આવે ત્યારે કેચલાર્ય-
પરાણામ્ નો અર્થ સ્વપ્રયોજનપરાણામ્—પોતાના પ્રયોજનનો વિચાર કરનારા, નિરૂપણે ભગવાનનો
વિચાર કરનારા નહિ, એ પ્રમાણે કરવો. પોતાનું રક્ષણ અને કામસુખ એ બે પોતાનાં પ્રયોજનો છે,
આ પ્રમાણે જેવો જેવો અધિકારી તેવું તેવું તેનું ભજન અને તેવું તેવું તેનું ફલ એ સિદ્ધાન્ત શોધ્ય છે
એ જણાવવાને માટે બન્ને રૂપથી—ગોપી-દરૂપે અને બલદેવણરૂપે—કીડ કરવામાં આવી છે. બન્ને રૂપથી
એ આ લીલા કરવામાં ન આવે તો સંખચૂકનો વધ અને ગોપીજનોનું પ્રયોજન પૂર્ણ કરણું એ બે કાર્ય
એક જ રૂપથી સંભાવે નહિ, એટલે ગોપીજનોના રક્ષણને માટે ભગવાને બીજું રૂપ પ્રકટ કરવું જોઈએ.
નામસ્તીવામાં ચળવું પ્રધાન્ય માળીને શ્રીમદ્ભગવદ્ ગેદે વા એ પ્રમાણે ખીજે પદ્ય પણ આપે છે.
જેવો અર્થ હોય તેવો અર્થ સ્વીકારનારા લોકો માટે એ વેદ સાધનરૂપે. અર્થનું નિરૂપણ ન કરે, અને વેદનું
તાત્પર્ય જાણનારા લોકો માટે એ વેદ ફલરૂપે પોતાના અર્થ વિના અન્યનું નિરાકરણ ન કરે તો ‘હિંચમાં
એ રાગ હોય તો યજ્ઞનું વિધાન જ ન થાય’ એ વાક્યથી અને ‘ત્યાં સુધી મનુષ્યને ફલ વિપે વેસાય
નથી થતો ત્યાં સુધી તેણે કર્મ કરવાં, અથવા તો ત્યાં સુધી ગારી કંથનું શ્રવણ વગેરે કરવામાં તેને શકા
ઉત્પત્ત થતી નથી ત્યાં સુધી તેણે કર્મ કરવાં’ (ભાગ. ૧૧. ૨૦. ૯) એ વાક્યથી યાગાદિ વિધિઓ યાગ
સિવાયનાં કર્યોને નિષેધ કર્યો, પણ યાગનું વિધાન નહિ કરે; અર્થાત્ જેમ મત્ત પશ્ચત્તપ્ત મર્યાદા—
પ્રાંચ પાંચનખવાગ્ર પ્રત્વીઓનું બહુવુ દર્શનું—એ વાક્ય પાંચ પાંચ નખવાગ્ર પ્રત્વીઓ સિવાયનાં પ્રત્વીનાં
બહુવુનો નિષેધ કરે છે તેમ યાગવિધિઓ પણ યાગનું વિધાન ન કરતાં યાગ સિવાયનાં કર્યોનો નિષેધ

નિશામુલ્યં માનયન્તાહુદિતોદુપતારકમ્ ।

મહિકાગન્ધમત્તાલિજુષ્ટં કુમુદવાયુના ॥ ૨૨ ॥

કર્મણં રાત્રિરેવ પ્રપાનમિતિ સન્ધ્યાવામેવ સન્ધ્યાગ્રિહોગ્રાદિકમિતિ નિશામુલ્યસ્ય યન્માનનમ્ ।
તં ફાલં ગુણવન્તં ઘર્ણયતિ પ્રફુલ્લોપયોગાય હદિતોદુપતારકમિત્યાદિના । ચરિત ઉદુપઃ તારકાન્ન
યસિન્ । પન્દ્રોદયઃ પર્વસૂચકઃ । નક્ષત્રોદયો યેષામાવસૂચકઃ । પ્રમાણં પન્દ્રઃ, ફલં નક્ષત્રાણીલપિ ।
પુષ્પો વાયુઃ ફલસૂચક इति तं वर्णयति कुमुदवायुना जुष्टमिति । કુમુદસમ્બન્ધી વાયુઃ પીતલો મન્દમ્
ભવતિ । નિશામુલ્યસ્ય વિશેષણમ્ । ઉત્તમાધિકારિગિરિપે સેવિતમિત્યાદ મહિકાગન્ધમત્તાલિજુષ્ટમિતિ ।

અન્દ્ર અને તારાઓનો જેમાં ઉદય થયો હતો, જેમાં મહિકાની
સુંગંધથી ભરત થયેલા ભમરાઓ સુંબરેવ કરતા હતા અને જેમાં ઠનઠનો
સુંગંધી વાયુ વાતો હતો એવા ઉત્તમ સંધ્યાકાળનું પત્રે જણ સન્માન
કરતા હતા. ૨૨

કર્મોને માટે રાત્રી જ સુખ્ય છે, અને સંધ્યાકાળે જ સંધ્યા, અગ્નિહોત્ર વગેરે કરવામાં આવે છે, તેથી રાત્રીના સુખનો સહાર કરવામાં આવ્યો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ('અહીં રાત્રીએ જાગીને પ્રજ્ઞા નામના અતિજગની સાથે આજમાન કરીને અધ્ધરું નામની અતિજગ સામે જાય એ પ્રમાણે કહીને આગ્રીક નામના અતિજગને સ્પર્શે કરે છે.' આ વાક્ય ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે કર્મોને માટે રાત્રી જ પ્રધાન છે. વળી, અગ્નિહોત્ર ક્યાં પછી 'રાત્રીએ જાયને દોડે છે' એ વાક્યથી અમાવાસ્થાની રાત્રીએ ગાયને દોડવામાં આવે છે; તેથી પણ કર્મોને માટે રાત્રી સુખ્ય સમય છે એમ જણાય છે. સંધ્યાકાળે અગ્નિહોત્ર કરવામાં આવે છે, તેથી સંધ્યાનો પણ સહાર કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે રાત્રી અને સંધ્યા એ બેનું પ્રાધાન્ય જણાવવાને માટે સ્લોકમાં નિશામુલ્ય પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ નિશા અને નિશામુલ્ય, રાત્રી અને સંધ્યા, એ બેનું સન્માન કરવામાં આવ્યું એમ સિદ્ધ થાય છે. જો આ પ્રમાણે ન હોય તો સ્લોકમાં નિશામુલ્ય માનયન્તૌ ને બદલે સન્ધ્યાં માનયન્તૌ એ પ્રમાણે જ કહ્યું હોત. સંધ્યાકાળે અને રાત્રીએ અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્મો કરવાં એટલે સંધ્યા અને રાત્રીનો સહાર થયો એમ જણાય.)

આવા સુંગવાળી કાળ આપણા ચાલતા પ્રસંગમાં ઉપયોગી છે તેથી શુકદેવેલ હદિતોદુપતારકમ્ વગેરે શબ્દોમાં તેનું વર્ણન કરે છે. હદિતોદુપતારકમ્ એટલે જેમાં અન્દ્ર અને તારાનો ઉદય થયો છે એવો સંધ્યાકાળ. અન્દ્રનો ઉદય પૂર્ણિમારૂપી પર્વનું સૂચન કરનારો છે, અને નક્ષત્રોનો ઉદય સૂચવે છે કે આજકાલમાં વાકળાં નથી. (નિશામુલ્યં માનયન્તૌ એ પ્રમાણે કહીને અન્દ્રોદયની વાત કહેવામાં આવી, અને પૂર્ણિમાને દિવસે જ સંધ્યાકાળે અન્દ્રનો ઉદય હોય છે, તેથી અહીં પૂર્ણિમાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. કર્મમાં દરૌપૂર્ણિમાસ નામની ઇષ્ટિમાં પૂર્ણિમા જ સુખ્ય છે એવો ભાવ છે.) અન્દ્ર પ્રગણ છે અને નક્ષત્રો ફલ છે એમ પણ સૂચવવામાં આવ્યું. (અહીં બલદેવેલ અને ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. બલદેવેલ પ્રમાણરૂપ છે અને ભગવાન ફલરૂપ છે. અન્દ્ર અને નક્ષત્રરૂપી સામગ્રી પણ તે જ પ્રકારની છે, પ્રમાણરૂપ અને ફલરૂપ છે, એમ વર્ણન કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ અન્દ્ર રસનું જ્ઞાન આપનારો છે તેથી તે પ્રમાણ કહેવાય છે, અને 'આ જે નક્ષત્રો છે તે સારાં કર્મો કરનારાઓનું તેજ છે' એ સુતિ ઉપરથી જણાય છે કે તારાઓ સારાં કર્મોનું ફલ ભોગવતી વખતે જે તેજ હોય છે તે તેજ છે; અને નક્ષત્રોનો ઉદય થયો એમ જ્યારે કહેવામાં આવે છે ત્યારે જણાય છે કે ફલનો ઉદય થયો.)

પુરુષ વાયુ ફલનું સૂચન કરનારો છે, તેથી કુમુદવાયુના જુષ્ટમ્ એ પ્રમાણે શુકદેવેલ તેનું વર્ણન કરે છે. કમળના સંબંધવાળી વાયુ ચીતળ અને મંદ હોય છે. કુમુદવાયુના જુષ્ટમ્ એ નિશામુલ્યનું વિશેષણ છે. ઉત્તમ અધિકારીઓએ પણ નિશામુલ્યનું ચેવન કર્યું છે એમ જણાવતાં શુકદેવેલ કહે છે કે મહિકાગન્ધમત્તાલિજુષ્ટમ્ મહિકાની ગન્ધ મુદ્દ વાસવાળી હોય છે; તેથી ભરત થયેલા ભમરાઓ

મહિકાગન્ધ : શોભનવાસનારૂપ : તેન જ મત્તા શ્વરવિસ્તારવા : । વાદ્ય અલય : । પદ્મદત્વાત્
સર્વશા : । ટૈ : સેવિતમિતિ । एवं त्रिधाकाल उत्तमो निरूपितः । वादसं कालं मानयन्तौ सर्माधी-
नोऽयमिति स्तुवन्तौ । अनेनाद्वैतपि फलश्रुतिवृत्तेति निरूपितम् ॥ २२ ॥

जगतुः सर्वभूतानां मनःश्रवणमङ्गलम् ।

तौ कल्पयन्तौ युगपत्स्वरमण्डलमूर्च्छितम् ॥ २३ ॥

તદા સર્વપ્રાણિનામેવ મનઃશ્રવણયોઃ મઙ્ગલં જગતુઃ ગાનં કૃત્વન્તૌ । પર્યવસાનોત્તમત્વા-
ન્મનોમઙ્ગલમ્, સ્વરુપોત્તમત્વાત્ શ્રવણમઙ્ગલમિતિ । ત્વ ગાને વિરોપમાહ તૌ કલ્પયન્તામિતિ ।
યુગપદેવ સ્વરમણ્ડલસ્ય સ્વરસમૂહસ્ય મૂર્ચ્છિતં મૂર્ચ્છનાં કલ્પયન્તૌ ઇતિ દ્વયોરેકમુપત્તા નિરૂપિતા ।
મૂર્ચ્છનાન્યતિરેકેણ ન મનો છીનં મવતિ । સ્વચ્ચતિરેકેણ ચ સર્વાત્મના તરપરતા ન ભવતીતિ
વ્યાકરણમ્ ॥ ૨૩ ॥

શ્રીગતુ વિશ્વમશ્ચ કરાવતા હતા. (અર્થાત્ ભમરાઓના મધુર ગુંગારવના શ્રવણથી શ્રીગતુઓને પણ મદ
શાય છે અને તેથી તેઓ ભમરાઓના ગુંગારવ સિવાયના શ્રીગતુ બધા પદ્યો બૂલી લાય છે) આવા
મકારના ભમરાઓ હતા. ભમરાઓ પદ્યવદ—છ પગવાળા—છે તેથી તે સર્વેસ છે. ગતિવાચક શબ્દોનો
અર્થ જ્ઞાન પણ મધ્ય શકે છે, તેથી ભમરાઓના છ પગ એ છ જ્ઞાનપ્રાધનો છે. આ છ જ્ઞાનપ્રાધનો તે છ
દર્શનશાસ્ત્રો જ છે. આ પ્રકારે ભમરાઓ સર્વેસ છે.) આવા સર્વેસ ભમરાઓએ નિશામુખતું મેલત કરેલું
છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારે ઉત્તમ કાલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. આવા પ્રકારના કાલનો બન્ને બધુ—
બલદેવશ અને ભગવાન—સહાર કરતા હતા, અર્થાત્ ‘આ કાલ સારો છે’ એ પ્રમાણે તે કાલની સ્તુતિ
કરતા હતા. આ પ્રમાણે કર્મના અંગભૂત કાલ વિષેની પણ ફલશ્રુતિ યોગ્ય છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું.
(કાલ એ કર્મનું અંગ છે, અને એવા કાલની સ્તુતિ કરવામાં પણ પૂર્વકારકમાં જે ફલશ્રુતિ આપ-
વામાં આવેલી છે તે ખરેખર યોગ્ય જ છે, કારણ કે ભગવાને પણ આવા કાલની સ્તુતિ કરીને
સહાર કર્યો છે.) ૨૨

એક જ સમયે સ્વરસમૂહની મૂર્છના કરતા બન્ને બધુ સર્વ પ્રાણી-

ઓનાં મન અને કર્ણને મંગલકારક એવું ગાન કરવા લાગ્યા. ૨૩

તે સમયે બલદેવશ અને ભગવાને બધાય પ્રાણીઓનાં મન અને કર્ણને મંગલરૂપ ગાન કર્યું. આ
ગાન અંતમાં ફલરૂપે ઉત્તમ લોભાથી મનને મંગલરૂપ હતું, અને સ્વરૂપમાં ઉત્તમ લોભથી કર્ણને મંગ-
લરૂપ હતું. તે ગાનનો વિશેષ બજાવવાં શુકદેવશ કહે છે કે તી કલ્પયન્તૌ. એક જ સમયે તે બન્ને
જણે સ્વરસમૂહની મૂર્છના કરી, અને આ પ્રમાણે તે બન્નેની—વેદરૂપ બલદેવશની અને વેદના અર્થરૂપ
ભગવાનની—એકમુખતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. મૂર્છના વિના મન લીન હતું નથી, અને લય વિના
સર્વ રીતે તક્ષીનતા થતી નથી, તેથી બન્ને જણે સ્વરસમૂહની મૂર્છના કરી. (સ્વર, મૂર્છના અને લય એ
ત્રણીતશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દો છે. વદ્ય, વદન, ગાન-ધાર, મધ્યમ, યંત્રમ, ધૈવત અને નિવાદ એ
સાત સ્વરો છે. તેમાં વદ્ય, ગાન-ધાર અને મધ્યમ એ ગ્રામ કહેવાય છે, અને તે દરેકને ચત મૂર્છના
લેય છે. એટલે એકંદરે એકવીસ મૂર્છના છે. આ ઉપરાંત રાષ્ટ્ર બધુ.શે કે મૂર્છના એ અમનો સાદમો
લેય છે. કેટલાકને મતે વદ્યવદિ સ્વરથી રૂપબદ્ધિમાં બધાં સ્વરનો વિરામ થાય છે તે મૂર્છના કહેવાય છે.
ભાગ છે. કેટલાકને મતે વદ્યવદિ સ્વરથી રૂપબદ્ધિમાં બધાં સ્વરનો વિરામ થાય છે તે મૂર્છના કહેવાય છે.
ત્રીએ પારિભાષિક શબ્દ લય છે. ગીત, વાદ્ય અને પાદ્ય-ધાર એ ત્રણનાં ક્રિયા
અને કાલની જે પરસ્પર સમતા તે લય કહેવાય છે.) ૨૩

શાપયિતું દ્વયોઃ સત્માન્વેન નિરુપણમ્ । एवं सर्वस्मिन्नेव विकले शङ्खचूडनामा कश्चिद् धनद
कुबेरस्यानुचरः स्त्रीकामो भगवन्तं प्राकृतं भत्वा स्वयं वा नेतुमागत इत्याह शङ्खचूड इति । श
निषिञ्चद्वायो वर्तव इति । अनेन नारदस्यापि दोषः परित्यक्तः । यथा तौ पूर्वं धनमत्तौ, एवमयम्
प्राप्तनिषिद्धिरिति सम्प्रमत्तः । धनद इतिनाम्ना च सर्वैव सामग्री श्रीमदरूपा निरूपिता । यत्र धनं तं
क्षिप्य वचिता इति । सर्वा एव द्रव्यतो लौकिकाः कर्तव्या इति पापण्डितानां बुद्धिः ॥ २५ ॥

ततो यन् कृतवर्णोऽपि तयोर्निरीक्षतोऽपि ।

तयोर्निरीक्षतो राजन् तज्જાગ્યં પ્રમદાજનમ્ ।

ક્રોશન્તં કાલયામાસ દિશ્યુદીગ્યામશક્તિઃ ॥ ૨૬ ॥

રાજસિતિસમ્બોધને જગ્યાનાં ક્રોધરણં સ્થાનાવિકમિતિ તત્ત્વ સહજરોપ્યેતિ ક્વ્યાપનાર્થમ્ । તા
નાથૌ ચક્ષુઃ । પ્રમદાઃ ક્રોધિદોષઃ । તૈયાં જનઃ સમૂહઃ । સામાન્યતત્ત્વઃ સમૂહવાચી સવર્ણ

એક કુબેરનો નોકર સ્ત્રીઓની કામનાવાળો હોવાથી ભગવાનને પ્રાર્થના કરીને તે સ્ત્રીઓને
જવા પોતે આપ્યો એમ જણાવતાં શુક્રદેવજી કહે છે કે શક્ખચૂડઃ. (તવ નિષિઓમાં શંખ એક
છે.) આ શંખનિષિ મથામાં હોતો તેથી કુબેરનો આ નોકર શંખચૂડ કહેવાતો હતો. કુબેરના ને
શંખચૂડે અતિહમણુ કર્યું એમ કહેવાથી નલકુબર અને મહિષાસુરે શંખ આપવામાં નારદજીનો પણ
નથી એમ શિદ્ધ થયું. (નારદસ્વામિ એમાં જે અર્પિ પદ છે તે દર્શાવે છે કે શંખચૂડને મારવામાં
વાનને પણ કોઈ જાતનો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી.) જેમ પહેલાં કુબેરના પુત્ર નલકુબર અને મહિષ
ધનથી મત્ત હતા તેમ આ શંખચૂડ પણ પોતાની પાસે શંખનિષિ હોવાથી બહુ પ્રમત્ત અને સ્ત્રી
ધનદ એ નામથી લક્ષ્મીના મદરૂપી બધીય સામગ્રીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, કારણ કે ત્યાં ધન
છે ત્યાં જ સ્ત્રીઓ હોય એ ચોક્કસ છે. બધીય સ્ત્રીઓને લોકિક અર્થમાં ઘટાવવી એકદમ એમ જ
લોકો માને છે. (જેમ પાખંડી લોકો ભગવાનનું વર્ણન કરનારા વેદોને પણ લોકિક અર્થમાં ઘટાવે
તેમ આ શંખચૂડ પણ ભગવાનમાં લીન થએલાં સ્ત્રીરૂપ જોખીજનોને બીજે તથા લઈ જવાની ઇ
કર છે, તેથી તે પાખંડી છે. કૃત્તોપનિષદમાં કહેવામાં આવેલું છે કે લોભ, ક્રોધ વગેરે દેહલો છે, અને તે
જે ભગવાનથી વધ કરવા ચોક્કસ છે તે લોભ વગેરે દોષરૂપ હોય છે; એટલે શંખચૂડ આ ગાધા દોષો
પાખંડરૂપ છે.) ૨૫

તતસ્ય ફલમપિ જાતમિત્યાદ ગોપ્ય ઇતિ ।

ગોપ્યસ્તદ્ગીતમાકર્ણ્ય મૂર્છિતા નાવિદન્ નૃપ ।

સંસદુકૂલમાત્માનં સસ્તકેશસ્રજં તતઃ ॥ ૨૪ ॥

શયોર્ગીતં તાદશમાકર્ણ્ય મૂર્છિતાઃ સત્ય આત્માનં નાવિદન્ । મૂર્છાંયામપિ વાસના તિષ્ઠ-
તીતિં નાવિદન્નિતિ તદમાવાયોક્ત્યમ્ । નૃપેષિસમ્બોધનં ગીતરસાભિહત્યાય । યો માવઃ સર્વથા ન
વિસ્મૃતો મયતિ તં વર્ણયન્તિ સંસદુકૂલમિતિ । દુકૂલમપોવસમ્ । તદપ્યયઃ પતતીવ । સ્રસ્ટાઃ કેશાઃ
તેષુ સ્રજશ્ચ યાસામ્ । દેહે આન્તં વિસરણં નિરુપિતમ્ ॥ ૨૪ ॥

અવશ્યં પ્રમાણયતે માર્ગે દૈત્યોપદ્રવો મયતીતિ તન્નિરુપણાર્થં લીલાનુપસંહરતિ દયં ચિક્રીડતોરિતિ ।

एवं चिक्रीडतोः सैरं गायतोः सम्प्रमत्तवत् ।

शङ्कुचूड इति ख्यातो घनवानुचरोऽभ्यगात् ॥ २५ ॥

સૈરં યથા મયતિ તથા વિશેષેણ ક્રીડતોરિતિ । મૂર્છિતામિરિવ પ્રમત્તામિરિવ ક્રીડા જલન્યં
સ્પષ્ટાન્દ્યા મયતીતિ । મપ્યે ક્રીડા, મપ્યે ગાનમિતિ દ્વયં નિરુપયતિ ક્રીડતોર્ગાયતોઃ સ્વતોરિતિ ।
શ્રીમ્નિઃ સદ્ સમાનર્પર્મકાસિદ્ધયં સમ્પ્રમત્તવરિતિ । આવેશાવતારઓઃ આવેશદશાયાં દુત્પત્તેતિ

પછીથી તેનું—ગાનનું—ફલ પણ થયું એમ શુદ્ધેવળ ગોપ્યઃ એ સ્તોકમાં કહે છે.

હે નૃપ ! તે ગીત સાંભળીને ગોપીજનો મૂર્છિત થઈ ગયાં અને

તેમને સરી પડતા અધોવસનું, પોતાના આત્માનું અને છૂટા થએલા

ઠેરામાંથી પડી ગયેલી માળાનું ભાન ન હતું. ૨૪

ખલમદ્રલ અને ભગવાનનું તે પ્રકારનું ગીત સાંભળીને ગોપીજનો મૂર્છિત થઈ ગયાં અને તેમને
પોતાના આત્માનું ભાન રહ્યું નહિ. મૂર્છામાં પણ વાસના રહે ॥ તેથી વાસનાનો અભાવ જણાવવાને માટે
ન કયિદન્—તેમને ભાન ન હતું—એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. નૃપ એ પ્રમાણે જે સંબોધન છે
તે પરીક્ષિત ગીતરસનો ભજનાર છે એ બતાવવાને માટે છે. જે ભાવ સર્વથા ભૂલી ગયાતો નથી તેનું
વર્ણન કરતાં શુદ્ધેવળ કહે છે કે સંસદુકૂલમ્, દુકૂલ એટલે સરીરના નીચલા ભાગમાં પહેરવાનું વસ્ત્ર.
તે પણ ભણે નીચે ન પડતું હોય એમ થવા લાગ્યું. છૂટા થએલા કેશો અને તેમાં રહેલી સરી પડેલી
માળાઓ જેમની જેવાં ગોપીજનો છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોને દેહનું જે અત્યંત વિશ્વરસ્ય થયું તેનું
વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૨૪

પ્રમાણભળ માર્ગમાં દૈત્યોનો ઉપદ્રવ અવશ્ય થાય છે, તેથી તેનું વર્ણન કરવાને માટે દર્પ ચિક્રી-
ડતોઃ એ સ્તોકમાં શુદ્ધેવળ ખલદેવળ અને ભગવાનની લીલાનો ઉપસંહાર કરે છે.

આ પ્રમાણે ખલદેવળ અને ભગવાન સ્વચ્છન્દ રીતે ઉન્મત્ત મનુ-

ષ્યની માફક ન્યારે ગાતા હતા અને વિશેષ પ્રીતિ કરતા હતા સારે

સંખચૂડ નામનો કુબેરનો નીકર આવી પહોંચ્યો. ૨૫

સ્વચ્છન્દ રીતે તે બંને જણ વિશેષ પ્રીતિ કરતા હતા, કતલુ કે જે મૂર્છિત જેવાં થઈ ગયાં છે, જે
પ્રમત્ત જેવાં થઈ ગયાં છે, તેમની સાથેની પ્રીતિ અત્યંત સ્વચ્છન્દ હોય છે. વચમાં પ્રીતિ, વચમાં ગાન
કેમ પ્રીતિ અને ગાન એ બેનું વર્ણન કરતાં શુદ્ધેવળ કહે છે કે તે બે જણ પ્રીતિ અને ગાન કરતા હતા.
તેથી રીતે ગોપીજનો પ્રમત્ત હતા તેથી રીતે ખલદેવળ અને ભગવાન પણ પ્રમત્ત હતા એ જણાવવાને
માટે શુદ્ધેવળ કહે છે કે સમગ્રમસયત્, અવેશ (ખલદેવળ) અને અવતાર (ભગવાન) એ બંને
અવેશદશામાં તુલ્ય હોય છે એ જણાવવાને માટે બંનેનું સામાન્ય રીતે—એક જ પ્રકારે—વર્ણન કર-
વામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે ન્યારે બંધાય ગાંઠ જેવાં થઈ ગયેલાં હૃદય ન્યારે સંખચૂડ નામનો કુબે

જ્ઞાપયિતું દ્વયોઃ સામાન્યેન નિરૂપણમ્ । एवं सर्वस्मिन्नेव विकल्पे शङ्खचूडनामा कञ्चिद् धनदस्य
કુબેરસ્થાનુચરઃ સ્ત્રીનામો ભગવન્તં પ્રાકૃતં મત્વા સ્વં જા નેતુમાગતં ઇત્યાહ શઙ્ખચૂડ ઇતિ । શઙ્ખ-
નિષિશ્ચૂડાયાં વર્તત ઇતિ । યત્નેન નારદસ્યાપિ દોષઃ પરિહૃતઃ । ચથા વૌ પૂર્વં ધનમત્તૌ, એવમયમપિ
પ્રાપ્તનિષિરિતિ સમ્પ્રમત્તઃ । ધનદ્ ઇતિનામ્ના ચ સર્વેવ સામગ્રી શ્રીમયરૂપા નિરૂપિતા । ચત્ર ધનં તત્રૈવ
સ્ત્રિય ડચિતા ઇતિ । સર્વાં એષ જીવતો લૌકિકાઃ કર્તવ્યા ઇતિ પાપણ્ડિતાં તુદિઃ ॥ ૨૫ ॥

વતો યત્ કૃતવૉત્તદાદ તયોર્નિરીક્ષતોરિતિ ।

તયોર્નિરીક્ષતો રાજન્ તન્નાયં પ્રમદાજનમ્ ।

ક્રોધાન્તં કાલયામાસ દિશ્યુદીચ્યામશક્તિઃ ॥ ૨૬ ॥

રાજનિતિસન્નોયનં સત્ત્વળં સ્ત્રીહરણં સ્વાભાવિકમિતિ તત્ર સહજદોષ ઇતિ સ્વાપનાયમ્ । તાવૈવ
નાયૌ યત્ । પ્રમદાઃ સ્ત્રીવિદોષાઃ । તેષાં જનઃ સમૂહઃ । સામાન્યશબ્દઃ સમૂહયાચી મયતીતિ ।

એક કુબેરનો નોકર સ્ત્રીઓની કામનાવાળો હોવાથી ભગવાનને પ્રાકૃત મનુષ્ય માનીને તે સ્ત્રીઓને લઈ
જવા પોતે આવ્યો એમ જણાવતા શુકદેવેલ કહે છે કે શઙ્ખચૂડ. (નવ નિવિઓમા શખ એક નિવિ
છે.) આ શખનિવિ મધ્યામા હતો તેથી કુબેરનો આ નોકર શખચૂડ કરેવાતો હતો. કુબેરના નોકર
શખચૂડે અતિક્રમણ કર્યું એમ કહેવાથી નલકુબર અને મણિગ્રીવને શોષ આપવામાં નાનકેલનો પણ દોષ
નથી એમ સિદ્ધ થયું. (નારદસ્યાપિ એમા જે મણિ પદ છે તે દર્શાવે છે કે શખચૂડને માગવામાં ભગ-
વાનને પણ કોઈ ભલતો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી) જેમ પહેલા કુબેરના પુત્ર નલકુબર અને મણિગ્રીવ
ધનથી મત્તા હતા તેમ આ શખચૂડ પણ પોતાની પત્ની શખનિવિ હોવાથી મહુ પ્રમત્ત બનેલી છે.
ધનદ્ એ નામથી લક્ષ્મીના મદરૂપી મધીય સામગ્રીનું વર્તન કરવામા આવ્યું, કમળ કે ત્યા ધન હોય
છે ત્યાં જ સ્ત્રીઓ હોય એ યોગ્ય છે મધીય કૃતિઓને લૌકિક અર્થમા ધરાવવી ભેદજો એમ પાખડી
લોકો માને છે. (જેમ પાખડી લોકો ભગવાનનું વર્તન કરવાના વેરોને પણ લૌકિક અર્થમા ધરાવે છે,
તેમ આ શખચૂડ પણ ભગવાનમા લીન થએલા કૃતિરૂપા ગોપીજનોને ધીરે ધીરે લઈ જવાની ઇચ્છા
કરે છે, તેથી તે પાખડી છે કૃષ્ણોપનિવદમા કહેવામાં આવેલું છે કે લોભ, ક્રોધ વગેરે દેલો છે, અને તેથી
જે ભગવાનથી વધ કરવા યોગ્ય છે તે લોભ વગેરે દોષરૂપ હોય છે, એટલે શખચૂડ આ બધા દોષોમાં
પાખંડરૂપ છે.) ૨૫

પાખડી શખચૂડે જે કર્યું તેનું વર્ણન શુકદેવેલ તયોર્નિરીક્ષતોઃ જો પ્રસીકમા કરે છે

હે રાજન્! બ્રહ્મેવજ અને ભગવાન્ એતા હતા એવામાં જ તે

પત્ને જેમના નાથ છે એવા અને આક્રન્દ કરતા સીવર્ષને તે શંખચૂડ

દોડે પણ પ્રકારની શંકા લાગ્યા વિના હતા? દિશામાં કાસની માફક

હરી ગયો. ૨૬

રાજાઓ શત્રુઓની સ્ત્રીઓનું હરણ કરે છે તે સ્વાભાવિક છે, એટલે રાજાઓનો એ સ્વાભાવિક દોષ
છે એમ જણાવવાને માટે શુકદેવેલ રાજન્ એ પ્રમાણે પરીક્ષિતને સંબોધે છે તે બે જગ જ—બલદે-
વજ અને ભગવાન્ જ—નાથ છે જેમના એવો સ્ત્રીવર્ગ. પ્રમદાઓ એટલે અમુક લાવની સ્ત્રીઓ, તેમનો
વજ અને ભગવાન્ જ—નાથ છે જેમના એવો સ્ત્રીવર્ગ. પ્રમદાઓ એટલે અમુક લાવની સ્ત્રીઓ, તેમનો
જન એટલે સમૂહ, કાળુ કે જન એ સામાન્ય શબ્દ હોવાથી સમૂહવાચક છે ભે તે સ્ત્રીઓ કૃષ્ણ ભજ-
વાન્ રૂપી વિશિષ્ટ પદાર્થમા આસક્ત હોત તો તેઓ શખચૂડની સાથે લાવ નહિ એમ જણાવવાને માટે
જન એમ સામાન્ય વચનનો પ્રયોગ કરવામા આવ્યો ॥ (આ ગોપીજનો વેદરૂપ બલદેવજ અને વેદના
અર્થરૂપ કૃષ્ણચન્દ્ર એ જોગ આસક્ત હતાં, તેથી તેમને શખચૂડ લઈ ગયો અને તે ગોપીજનો શખ-
ચૂડની સાથે ગયા પણ ભે આ ગોપીજનો રાગપ્રત્યાઘ્યાથીના ગોપીજનોની માફક ક્રકટ પુરુષોત્તમમાં
આસક્ત હોત તો તેઓ શખચૂડની સાથે ગયા ન હોત એમ દાવ્યર્થ છે)

વિશેષપરાશ્રેન્ ગચ્છેયુરિતિ જ્ઞાપયિતું સામાન્યવચનમ્ । ક્રોશન્તમિતિ તાસામનિચ્છા તસ્ય ચ ભયા-
ભાવઃ સૂચિતઃ । કાલયામાસ । યથા કાલઃ અપ્રતિજ્ઞવલઃ સર્વાનેવ કાલયતિ હરતિ તદ્વદિત્યર્થઃ ।
હરીત્યાં દિશીતિ । સ્મૃદ્ધે વઢાધિક્યાય । અતઃ એવ અશક્તિઃ, કિં કરિષ્યતિ ભગવાનિતિ ॥૨૬॥

તતો ભગવદ્દર્શનં યત્ કૃત્વં વદાહ ક્રોશન્તમિતિ ।

ક્રોશન્તં કૃષ્ણ રામેતિ વિલોક્ય સ્વપરિગ્રહમ્ ।

યથા ગા દસ્યુના ઇસ્તા આતરાવન્વધાવતામ્ ॥ ૨૭ ॥

યદિ તાઃ કૃષ્ણ રામ ક્ષણકોશં ન કુર્યુઃ તદા ન નિવારયેદપિ । ન હિ ભગવાન્ સ્વતોડન્યવિષ્તં
નિવારયતિ । તદાપ્યન્યસ્ય ચેત્ ન નિવારયેત્ । કિન્તુ સ્વપરિગ્રહં સ્વેન પૂર્વમેવ પરિગૃહીત રૂઢિ
ક્રોશન્તં સ્વપરિગ્રહં વિલોક્ય અન્વધાવતામિતિ । આતરાવિયુમયોઃ પરિગ્રહઃ જમાભ્યાં રક્ષણીય
રૂઢિ । અનુ પ્રદ્ધાનન્તરનેવાધાવતામ્ ॥ ૨૭ ॥

દૂરે સીયમાનાઃ દૂરાદેવાપ્રાસિતવન્માબિલાહ મા મૈટૅલ્યમપારાવાવિતિ ।

મા મૈટૅલ્યમપારાવાૌ શાલહસ્તૌ તરલિનૌ ।

આસેદતુસ્તં તરસા સ્થરિતં ગુણકાચમમ્ ॥ ૨૮ ॥

ક્રોશન્તમ્—આક્રન્દ કરતાં હતાં—એમ કહેવાથી એવું સૂચન થાય છે કે ગોપીજનોને શંખ-
ચૂકને માટે ઈચ્છા ન હતી અને શંખચૂકને કોઈનો ભય ન હતો. જે પ્રમાણે કાલના બંધને કોઈ અટકાવી
શકતું નથી અને તે કાલ સર્વતું જ હરણ કરે છે તે પ્રમાણે શંખચૂક ગોપીજનોનું હરણ કરી ગયો. આ
અર્થ જણાવવાને માટે શુકદેવણ કહે છે કે કાલયામાસ. પોતાના ઘરમાં બસ અધિક હોય તેટલા માટે
શંખચૂક ઉત્તર દિશામાં ગયો એ જણાવવાને માટે શુકદેવણ કહે છે કે હરીત્યાં દિશિ. (શંખચૂક એ
કુબેરનો નોકર હતો અને કુબેરનો વાસ ઉત્તર દિશામાં હોવાથી શંખચૂક ઉત્તર દિશામાં આવેલા પોતાને
ધેર ગયો એમ તાત્પર્ય છે.) તેથી જ, ભગવાન્ શું કરશે એવી શંખચૂકને શંકા થઈ નહિ એમ જણા-
વવાને માટે શુકદેવણ કહે છે કે અશક્તિઃ. ૨૬

પછીથી બહદેવણએ અને કૃષ્ણે જે કંઈ તેનું વર્ણન શુકદેવણ ક્રોશન્તમ્ એ પ્રલોકમાં કરે છે.

વારિ અથવા ચોરે પકડેલી ગાયો જેમ ચીસો પાડે તેમ 'હે કૃષ્ણ !

હે બહાશ !' એ પ્રમાણે ચીસો પાડતી પોતાની ગોપીજનોને બોધને બન્ને

બાઈઓ તે શંખચૂકની પાછળ દોડ્યા. ૨૭

તે તે ગોપીજનોએ 'હે કૃષ્ણ ! હે સમ !' એ પ્રમાણે જૂમ પાડી ન હોત તો શંખચૂકને ભગ-
વાન્ અટકાવત પશુ નહિ. જેમનું ચિત્ત ભગવાનથી અન્ય પદ્યર્થમાં હોય ॥ તેમને ભગવાન્ અટકાવતા
નથી. તેમાં પશુ તો તે બીજાના સંબંધવાળો હોય તો તેને રોકે નહિ; પરંતુ આ ગોપીજન સ્વપરિગ્રહ
હતાં, અર્થાત્ ભગવાને પોતે પહેલેથી જ આ ગોપીજનનો સ્વીકાર કરેલો હતો. તેથી જેમનો પહેલેથી જ
સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે એવાં ગોપીજનોને આક્રન્દ કરતાં બોધને તે બન્ને—બહદેવણ અને કૃષ્ણ-
ચન્દ્ર—શંખચૂકની પાછળ દોડ્યા. ચાતરાં—બન્ને બાઈઓ—એ પ્રમાણે જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનું
તાત્પર્ય એ છે કે આ ગોપીજનોનો સ્વીકાર બન્નેએ કરેલો છે, એટલે તે બન્નેએ આ ગોપીજનોનું રક્ષણ
કરવું જોઈએ. શંખચૂક ગોપીજનોને પકડ્યા પછી જ બન્ને બાઈઓ તેની પાછળ દોડ્યા એમ જણા-
વવાને માટે પ્રલોકમાં મનુ એમ મૂકવામાં આવ્યું છે. ૨૭

દૂર તઈ ગતેતાં ગોપીજનોને દૂરથી જ બન્નેએ આશ્વાસન આપ્યું એમ શુકદેવણ મા મૈટૅલ્યમ-
વાપર્યા એ પ્રલોકમાં કહે છે.

'રંધ્રો નદિ' એમ અણય વચન બોલતા બન્ને બાઈઓ, હાથમાં

સામનાં ઝાટ સધને પૂર વેગથી દોડીને, ઉતાવળે દોડી જતા તે નીચ યજ્ઞની

પાસે જમડીથી પડેલી ગયા. ૨૮

મા મૈટેલ્યમારાવો મયનિવર્તકો મવતિ । ક્ષાલકૃષ્ણૌ હસ્તે યયોરિતિ મહાસામર્થ્ય દૂરાદે પ્રદર્શિતમ્, ન તુ તથોઃ કઞ્ચનોપયોગોક્તિ । તરસ્વિનૌ અતિવેગવન્તૌ । યથા ગમ્યે એકામપિ ગૃહીત્વા ગચ્છેત્, ન સ્પૃશેદેવિ સ્ત્રીધર્માસેદતુઃ નિકટે ગર્વૌ । આસેધતુર્નિવારિતયન્તૌ વા । તં શઙ્ખનૃદમ્ તરસાઽવિવાર્યેવ । દેવો મનુષ્યાપેશયા મહાવલો મવતીતિ વિચારપ્રાપ્તિઃ । ત્વરિતં પલ્લયનાર્થમ્, યા શુદ્ધકાનાં યજ્ઞાણાં મખ્યેઽધમઃ । આગમને યજ્ઞત્વં પ્રયોજકમ્, પલ્લયનેઽધમત્વમ્ ॥ ૨૮ ॥

પૂર્વ તાપિઃ સહિતઃ સ્ત્રીધ્રં ગચ્છન્ સિતઃ, શ્વનાં સ્વયમેવ પલ્લયિતું વિચારિતવાનિસાદઃ ધીક્ષ્યેતિ ।

સ ધીક્ષ્ય તાવનુપ્રાપ્તૌ કાલમૃત્યૂ દ્વોદ્વિજન્ ।

વિસૃજ્ય સ્ત્રીજનં મૃદઃ પ્રાદ્રવજ્ઞીવિતેક્ષ્યા ॥ ૨૯ ॥

અનુપ્રાપ્તૌ મયપન્નો ધીક્ષ્ય સોઽસ્પૃશ્ચુક્રિઃ સ્ત્રીજનં વિસૃજ્ય પ્રાદ્રવદિતિ સ્મર્યઃ । તસ્ય સ્થપકભેગે યા કુહિરાસીદ્ તમાહ કાલમૃત્યૂ દ્વોદ્વિજનિતિ । એકઃ કાલઃ સ્વસ્ય નાશસમયઃ, અપં નારકઃ इति । એકોઽપ્ચનિવાર્યઃ, ત્રણોમયોઃ કિં વક્તવ્યમિતિ પલ્લયને ઓવિતેષ્ટૈષ્વ દેહુઃ, સતિ સ્ત્રીધ્રં મોગઃ इति । નતુ કારણં કુલો ન ગદઃ, જીવેત્, ન તુ પલ્લયનં જીવનસાધનમિતિ વેત્, તપ્રાહ મૃત્ इति । હમમર્થં ન જ્ઞાતાસીતિ ॥ ૨૯ ॥

‘૪૨શી નહિ’ એ વચન જય દૂર કરનારું છે. સાગનાં આઠ જેમના હાથમાં છે એવા બહદેવજી અને કૃષ્ણ ભગવાન, આ પ્રમાણે કહેવાથી તે બંનેની મહાન્ શક્તિ દૂરથી જ દેખાડવામાં આવી; તેમને કોઈ બાહ્યની કોઈ પ્રકારનો ઉપયોગ ન હતો. તરસ્વિનૌ એટલે વધુ વેગવાળા. શંખચૂડ વધમાંથી એ પશુ ગોપીજનને પકડીને બાંધ્યો ન બધ, અથવા તેનો સ્પર્શ ન કરે, એટલા માટે જલદીથી તે બંને શંખચૂડની પાસે ગયા. આસેધતુઃ ને મદલે આસેધતુઃ એ પાઠ એ સ્વીકારવામાં આવે તો તેનો અર્થ એ કે તે બંને ભાઈઓએ શંખચૂડને ભટકાવ્યો. તમ્ એટલે શંખચૂડને (ભટકાવ્યો.) તરસા એટલે વગર વિચારે જ. દેવ મનુષ્યાના કરતાં વધારે બળવાન હોય છે તેથી શંખચૂડની સામે યતાં વિચાર કરવો પડે છે, (પશુ આ વિચાર બે ભાઈઓએ કર્યો નહિ.) ત્વરિતમ્ એટલે નાસી જવાને માટે ઉતાવળ કરતો (શંખચૂડ), કારણ કે શંખચૂડ મક્ષોમાં નીચ હતો. શંખચૂડ સ્ત્રીઓની હાલચથી આવ્યો તેનું કારણ એ કે તે યક્ષ હતો; અને તે નાસી જવા લાગ્યો તેનું કારણ એ કે તે અધમ હતો. ૨૮

પહેલાં શંખચૂડ તે ગોપીજનોની સાથે જલદીથી જતો હતો, હમણાં તો પોતે જ નાસી જવાનો તેણે વિચાર કર્યો એમ શુક્રદેવજી સ ધીક્ષ્ય એ શ્લોકમાં કહે છે.

કાલ અને મૃત્યુ જેવા તે બંનેને આવેલા બેઠને હૃદય પામતો તે

મૂર્ખ શંખચૂડ જીવવાની ઇચ્છાથી ગોપીજનોને છોડી દઇને જલદી

દોડી ગયો. ૨૯

બહદેવજી અને કૃષ્ણજીને પોતાની પાસે આવી પહોંચેલા બેઠને તે અદ્ય બુદ્ધિવાળો શંખચૂડ સ્ત્રીઓનો લાગ કરીને દોડી ગયો. એ પ્રમાણે પદોનો સંબંધ છે. શંખચૂડને આ પ્રમાણે કરવાની બુદ્ધિ થઈ તેનું કારણ દર્શાવતાં શુક્રદેવજી કહે છે કે કાલમૃત્યૂ દ્વોદ્વિજન્. બે ભાઈઓમાંથી એક કાલ છે, પોતાના એટલે શંખચૂડના નાશનો સમય છે, અથવા જીવે શંખચૂડને મારનાર છે. આ બેમાંના એકનું પણ નિવારણ થઈ શકે એમ નથી, તો પછી જ્યાં બે વ હાજર હોય તો તેમાં શું જ કહેવું? સ્ત્રીથી નાસી જવામાં જીવવાની ઇચ્છા જ કારણભૂત હતી, કારણ કે એ તે જીવે તો જીવે કરી શકે. અરે! શંખચૂડ તે બે ભાઈઓને સારણે કેમ ન ગયો? એ તે સારણે ગયો હોય તો જીવત, પણ નાસી જતું એ કોઈ જીવવાનો ઉપાય નથી. આ પ્રમાણે સંક્ર યતાં શુક્રદેવજી કહે છે કે મૃદઃ, તે શંખચૂડ મૂર્ખ છે. ભગવાનને સારણે જવાથી માણસ જીવી શકે છે એ વાત તે બહુતો વચી. ૨૯

અનુપાવે પ્રવૃત્તસ્ય ન કાર્યં સિધ્યતીત્યાહ તમન્વધાવદિતિ ।

તમન્વધાવદ્ ગોવિન્દો યત્ર યત્ર સ ધાવતિ ।

જિહીર્ણુસ્તચ્છિરોરણં તસ્યૌ રક્ષન્ સ્ત્રિયો વલઃ ॥ ૩૦ ॥

ગોવિન્દ્ इति । તેણે રક્ષાર્થે વિનિયોગ આવરવકઃ સક્રિયાવાઃ, અન્યથેન્દ્રત્વં ન સ્થાતિતિ । રક્ષા ચ દોષસ્ય મૂલોચ્છેદ ઇવ, ન તુ તસ્મિન્ કયમપિ વિચમાને । અતો યત્ર યત્રૈવ જ પલાયતે તત્રૈવ તમન્વધાવત્ । નતુ દૂરાદપિ મારણે સમ્ભવતિ મગવાન્ કિમિતિ ધાવનં કૃતવાન્, તત્રાહ જિહીર્ણુસ્ત-
ચ્છિરોરણમિતિ । દૂરાન્મારણે ચક્ષાન્તદીવાલં ગચેયુઃ । અમારિતઞ્ચ સ્થાન્ । મળૌ વિધમાને મણિરિયં
શૃણૌરપ્યવચ્ચઃ । અતઃ સ્ફલૈવ ગમનમ્ । જીવાનામવશ્ય इति । સ્ત્રિયો રક્ષન્ વલઃ જાતઃ । અન્યથા
તત્તોડમ્યો હરેત્ । તર્હીયા હિ વહવાઃ, તે યાતયેયુરેવ । અવ એકેન રક્ષિતવ્યાઃ । વલ્લ इति યદ્દુનામન્યા-
ગમને રક્ષાર્થમુક્તમ્ । સ્ત્રિયો હિ રક્ષણીયા एष ॥ ૩૦ ॥

તતો મગવાન્ યત્ કૃતર્થોલ્લવાહ અવિદૂર ઇતેતિ ।

અવિદૂર ઇવામ્યેસ્ય શિરસ્તસ્ય તુરાત્મનઃ ।

જહાર મુદ્ધિનૈવાહ્ન સહજ્જામણિં વિશ્નુઃ ॥ ૩૧ ॥

જે ઉપાય નથી તેને ઉપાય આપીને પ્રવૃત્ત ચનારનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી એમ શુકદેવજી
તમન્વધાવત્ એ પ્રલોકમાં કહે છે.

ત્યાં ત્યાં શંખચૂડ દોઢવા લાગ્યો ત્યાં ત્યાં ગોવિન્દ ભગવાન્ તેના
માથાનો મણિ લઈ લેવાની ઇચ્છાથી તેની પાછળ દોડ્યા, અને ખસેડેવજી
શ્રીઓનું રક્ષણ કરતા ઉભા રહ્યા. ૩૦

ભગવાન્ ગોવિન્દ છે એટલે ભક્તોના રક્ષણને માટે પોતાની ક્રિયાનો વિનિયોગ આપશક છે. જો
ભગવાન્ પોતાની ક્રિયાનો ઉપયોગ ભક્તોનું રક્ષણ કરવા માટે ન કરે તો ભગવાનનું ઇન્દ્રત્વ સિદ્ધ થાય
નહિ. દોષનો મૂળમાંથી નાશ કરવામાં આવે તો જ ભક્તોનું રક્ષણ થઈ શકે, પણ જો જરા પણ દોષ
રહ્યો હોય તો ભક્તોનું રક્ષણ થઈ શકે નહિ. તેથી ત્યાં ત્યાં શંખચૂડ દોઢતો હતો ત્યાં ત્યાં જ તેની
પાછળ ભગવાન્ દોડ્યા. અરે ! દૂરથી પણ ભગવાન્ શંખચૂડને મારી શકે એમ હતું તો પછી ભગવાન્
તેની પાછળ કેમ દોડ્યા ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે જિહીર્ણુસ્તચ્છિરોરણમ્,
ભગવાન્ શંખચૂડને દૂરથી મારવા બધા તો શંખચૂડના સંખંધી યદો તેને લઈ બધા અને શંખચૂડ મશંખ
નહિ. ત્યાં સુધી (શંખચૂડના માથામાં) મણિ હોય ત્યાં સુધી મણિની મારફત શંખચૂડનો શત્રુઓ પણ
બધ કરી શકાય નહિ. તેથી ભગવાન્ પોતે જ (શંખચૂડની પાછળ) ગયા, કારણ કે જો શંખચૂડનો વધ
કરી શકે એમ ન હતું. ખસેડેવજી શ્રીઓનું રક્ષણ કરવા ઉભા રહ્યા. ખસેડેવજી જો શ્રીઓનું રક્ષણ કરવાને
માટે જો ત્યાં ન ઉભા રહ્યા હોત તો જીએ કોઈ યુગ્મ તે શ્રીઓને ત્યાંથી હરી જાત. શંખચૂડના માથાનો
મણિ હતો, એટલે તેઓ શ્રીઓને મારી જ નાખત. તેથી ખસેડેવજી અને કૃષ્ણ ભગવાન્ જો બેમાંથી એકે
તો શ્રીઓનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. ઘણા માણસો સામા આવે તો પણ ખસેડેવજી રક્ષણ કરી શકશે એ
ભાવ જણાવવાને માટે શુકદેવજીએ ઘણા એ પ્રમાણે પ્રલોકમાં કહ્યું છે. શ્રીઓનું તો, ખરેખર, રક્ષણ
કરવું જ જોઈએ. ૩૦

પછીથી ભગવાને જે કહ્યું તેનું વર્ણન શુકદેવજી અવિદૂર દય એ પ્રલોકમાં કરે છે.

તે અંગ ! ખાસે જ હોય તેમ તે શંખચૂડની સમીપ જઈને સમર્થ
ભગવાને યુદ્ધિધી જ તે દુહના મૂદામણિવાગા અતતઠનું હરણ કર્યું. ૩૧

કિયદ્વાયનેનૈવ સ ગ્રાહઃ । અવિદૂરે નિકટ એવ । વસ્તુવસ્તુ દૂરે ગતઃ, પરં કાલવિલમ્વામાવાદ્ અવિદૂર ઇવામ્યેત્ય નિન્ટે ગત્વા તસ્ય સ્થિરો અહાર । નતુ પલાયિતવધો નિપિદ્ધઃ, વિમિતિ મગધાન્ ક્ષિપ્તં વૃત્તવાનિત્યાસહ્યાદ્ દુરાત્મન ઇતિ । સ હિ દુરાત્મા વખ્ય એવ । ત્રયીદ્વિપો હિ હન્યન્ત એવ । નિમિત્તં તુ દારાપદ્માર્તિત્વં જાતમેવ । અન્યથા પૂર્વમેવ હન્યાન્ । અધુના પરિલાગો પુનરાગચ્છેત્ । કેવલયલમદ્રકીઢાયાં વા સમાગત્યોપદ્રવં કુર્યાત્ । ચલો દુષ્ટાન્તઃકરણઃ, અતો વખ્ય એવ । અતસ્તસ્ય સિર એવ જ્ઞાનશક્તિપ્રધાનં મુષ્ટિનૈવ અહાર । ચતુ મેદનં ક્રવવાન્ । કિન્તુ યથા રાશેઃ સ્વકાશાન્ મુષ્ટિના તન્દુલા દિવ્યન્તે તથા રાશીભૂતાસત્ત્વાવયવા મુષ્ટિનૈવાદ્ધતાઃ । યદૈય સ ગોપિકાદરણાર્થમુપનં કૃતયાન્, તદૈય સંયોજકા દેવા અવયવેભ્યો નિર્ગતાઃ । કેવલં મણિપ્રભાવાતપયની સિતઃ । મગનાન્ પુનઃ સ્ફુટામણિસહિતં તત્ષિરો જહાર । સ્વર્ગમેય વિશ્વકલ્પિત ઇતિ મગવાન્ અક્ષિપ્તર્મમય । કિલ્લ, વિમુઃ સમર્થઃ મણેરપિ સામર્થ્યં દૂરીકર્તુમ્ ॥ ૨૧ ॥

एवं कृते स हतो जात इत्याह शाङ्खचूडं निहलेति ।

शाङ्खचूडं निहलैचं मणिमादाय भास्वरम् ।

अम्रजायादवस्त्रीया पश्यन्तीनां च योपिताम् ॥ ૨૧ ॥

इति श्रीमद्भागवते वृક્ષमस्कन्धे पूर्वार्धे शाङ्खचूडवधो नाम एकविंशोऽध्यायः ॥

જનાક દોડીને જ ભગવાન્ તે શંખચૂડની પાસે ગયા. અવિદૂરે એટલે પાસે જ. ખરી રીતે તો શંખચૂડ દૂર ગયેલો હતો, પરંતુ સમયનો વિરંબ ન થવાથી બાણે તે પાસે જ હોય તે પ્રમાણે ભગવાન્ તેની પાસે જઈ પહોંચ્યા અને તેનું મસ્તક હરી લીધું. અરે ! જે માણુમ નાથી બધ છે તેનો વધ નિવિદ્ધ છે, તો પછી ભગવાને આતું કિલ્લ કર્મ શા માટે કર્યું ? આ પ્રમાણે ચંક્ર યતાં શુકદેવજી કહે છે કે દુરાત્મનઃ શંખચૂડ, અરેખર, દુષ્ટ હોવાથી તે વધ કરવા યોગ્ય જ હતો. વેદનો દેવ કરનારા પુરુષોને મારી નાખવામાં જ આવે છે. શંખચૂડને મારી નાખવામાં નિમિત્ત તો સ્ત્રીઓનું હરણુ છે જ, નહિ તો ભગવાન્ તેને પહેલાં જ મારી નાખત. ભગવાન્ જે હમણાં શંખચૂડનો ત્યાગ કરે તો તે પાછો ફરીથી આવે (અને સ્ત્રીઓનું હરણુ કરી લાય.) જે બલદેવજી એકલા જ ક્ષીર કરે તો શંખચૂડ ત્યાં આવીને ઉપદ્રવ કરે, કારણ કે તેનું અંતઃકરણ દુષ્ટ છે, આ કારણથી જ તે વધ કરવા યોગ્ય છે. તેથી શંખચૂડનું માર્યું જ—જેમાં જ્ઞાનશક્તિ સુખ્ય છે એનું માર્યું જ—ભગવાને મૂઢીથી જ હરી લીધું, પણ તેને દોડી નાખ્યું નહિ; પરંતુ જેમ કોઈ હમણાંમાંથી મૂઢી વઢે ચોડા ચોખા લેવામાં આવે છે તેમ શંખચૂડના હમણાંથી અવયવોને મૂઢીથી જ હરી લેવામાં આવ્યા. જે વખતે જ શંખચૂડ ગોપીજનોનું હરણુ કરવાને માટે પ્રયત્ન કર્યો તે જ વખતે બધા અવયવોને એક પીઠાની સાથે એડી રાખનારા દેવો તે અવયવોમાંથી જતાર રહ્યા; કૃષ્ણ મહિના પ્રભાવથી અવયવો દેહ ટકી રહ્યો હતો. ભગવાને તો શંખચૂડનું સૂક્ષ્મમણિવાળું મસ્તક હરી લીધું. શંખચૂડનાં અવયવો તેના પોતાના કર્મથી જ ક્ષિત્તલિપ્ત ચર્ક ગયાં, તેથી ભગવાન્ અક્ષિપ્તકર્મ જ રહ્યા. (અર્થાત્ ભગવાનનું કર્મ કિલ્લ નથી.) વળી, ભગવાન્ વિભુ છે, એટલે તે પોતે શંખચૂડના મહિનું સામર્થ્ય દૂર કરવાને સમર્થ છે. ૩૧

અ્યારે ભગવાને શંખચૂડનું સૂક્ષ્મમણિવાળું મસ્તક હરી લીધું ત્યારે શંખચૂડ મરી ગયો એમ રાજા-નૃદં નિદસ્ય એ પ્રલોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

આ પ્રમાણે ભગવાને શંખચૂડને મારી નાખીને, તેનો પ્રકાશવાળો મણિ સર્ધને ગોપીજનોના દેખતાં મોટા સાર્ધ બલદેવજીને પ્રીતિથી આપ્યો. ૩૨

‘અવગ્રપ્તકારેણ તસ્ય હનનમ્, ન તુ પ્રકારાન્તરેણ । તસ્ય મુક્તિનિરાકરણાર્થે નિહત્યૈવેત્યુક્તમ્ । મૃતદ્રવ્યં ન ગ્રાહ્યમિત્યત આહ ભાસ્વરમિતિ । ‘અસાનાન્મણિમુત્તમમ્’ इतिवाक्यात् । મણિપ્રદાનેન મણિ-
ગતા દેવતા । તાઃ કામચરીતિપદ્યે કામના સફળા કૃતા । મણિપ્રદાનેન તસ્ય મુક્તિર્દેવેતિશબ્દો વારયિતું
અગ્રજાયાદદત્ । તત્રૈવ સ્થિત્વા દેવતાયા અણુપમોગો ભવતિવતિ પ્રીત્યૈવ અદદત્, ન તુ યાચિતઃ ।
સ્ત્રીણાં પ્રાર્થનાભાષાયાહ પદ્યન્તીનામિતિ । ચંચારાત્ સર્વામ્યઃ પ્રદર્શ્યે શાસાં સ્પર્શાનન્તરં યોપિતામ-
ન્યેષાં ચ દેવાનાં પદ્યતામિતિ । પ્રમાણસિદ્ધર્થં યત્ કિંચિન્ કરોતિ તત્સર્વં તદધિષ્ટાતર્યેવ પ્રયચ્છતીતિ
જ્ઞાપિતમ્ । પ્રમાણબલમેવાત્ર મુખ્યમિતિ ન પ્રમેયવિચારેણ કોઽપ્યર્થઃ સદ્ગુનીયઃ ॥ ૩૨ ॥

इति श्रीमत्तन्मन्त्रसुचोधिर्वा श्रीमद्भद्रमन्त्रमहात्मजश्रीमद्भद्रमदीक्षितविरचितार्वा
दशमस्कन्धविवरणे एकविंशोऽध्यायविवरणम् ।

આ પ્રકારે ભગવાને શંખચૂડને આપ્યો, બીજો પ્રકારે નહિ. શંખચૂડને મુદ્ધિ ન મળે એટલા માટે
શુકદેવજી કહે છે કે નિહત્યૈવ. મરેલાનું દ્રવ્ય મહણ કરતું નેપથ્યે નહિ એવી શંકા યતાં શુકદેવજી કહે
છે કે ભાસ્વરમ્. ‘અયોગ્ય સ્થાનમાંથી ઉત્તમ મણિ મહણ કરવો’ એ વાચ્યથી જણાય છે કે ભગવાને
શંખચૂડનો પ્રકાશવાળો મણિ લીધો તેમાં દોષ નથી. મણિનું મહણ કરવાથી મણિમાં રહેલા દેવતાનું પણ
મહણ થઈ ગયું. (મણિમાં અધિષ્ઠાતા દેવ ન હોય તો તે મણિ પ્રકાશવાળો ન હોય, અને શુકદેવજી ભાસ્વરમ્
એ પ્રમાણે મણિનું વિશેષણ પણ મૂકે નહિ. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મણિમાં તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ રહેલો હતો.)
બલદેવજીને સ્ત્રીઓની ઇચ્છા છે એ પક્ષમાં તેમની કામના સફળ કરવામાં આવી. ભગવાને શંખચૂડનો
મણિ લઈ લીધો તેથી તેમણે શંખચૂડને મુદ્ધિ આપવી નેપથ્યે એમ કોઈ શંકા કરે તો તે શંકા દૂર કર-
વાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે અગ્રજાયાદદાત્, ભગવાને પોતાના મોટા ભાઈ બલદેવજીને તે મણિ
આપી દીધો. (ઉપલોગને માટે બલદેવજી બીજી સ્ત્રીઓની પણ કામના કરે છે એ જણાવવાને માટે
સુબોધિનીજીમાં ત્તાઃ એ પ્રમાણે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.) (અરે! આ પ્રમાણે જો હોય
તો ભગવાને મણિના દેવતાનું જ મહણ કરતું ઉચિત હતું, મણિનું પણ મહણ કરવાની જરૂર ન હતી.
આ પ્રમાણે શંકા થાય તો તેનું સમ્પ્રાપ્ત કરતાં શ્રીમદ્ભદ્રપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) બલદેવજી મણિમાં જ
રહેલા દેવતાનો પણ ઉપલોગ ભલે કરે એ દેવુથી ભગવાને પ્રીતિથી જ બલદેવજીને તે મણિ આપ્યો,
કાંઈ બલદેવજીએ તે મણિ માગ્યો ન હતો. (દરેક પદ્યમાં રહેલો દેવ તે પદ્યમાં નિયમન કરે છે. મણિનું
નિયમન કરવાનું કાર્ય તેમાં રહેલા દેવતાનું છે. આ અધિકાર દેવતાઓને ભગવાને આપેલો છે, તેથી દેવતાનું
દેવતાપત્તં તે પદ્યમાં રહેવાથી જ સિદ્ધ થાય છે.)

સ્ત્રીઓ ભગવાનને મણિ માટે પ્રાર્થના ન કરે એટલા માટે શુકદેવજી કહે છે કે વરપત્નીનામ્ ।
અર્થાત્ સ્ત્રીઓના દેવતાં જ ભગવાને બલદેવજીને મણિ આપી દીધો. શ્લોકમાં જે જ છે તે ઉપરથી
જણાય છે કે ભગવાને બધી સ્ત્રીઓને તે મણિ દેખાડ્યો, તે સ્ત્રીઓએ મણિનો સ્પર્શ કર્યો, અને ત્યાર
પછી તે સ્ત્રીઓ અને બીજા દેવોના દેવતાં ભગવાને તે મણિ બલદેવજીને આપી દીધો. પ્રમાણની સિદ્ધિને
માટે ભગવાન જે કરે છે તે સર્વ પ્રમાણના અધિષ્ઠાતા બલદેવજીને જ આપી દે છે એમ દર્શાવવામાં
આવ્યું. (ભગવાન જે માર્ગના અંબેધી કાર્ય કરે છે તે તે માર્ગના અધિષ્ઠાતા દેવને આપે છે. આપણા
આવતા પ્રસંગમાં ભગવાને પ્રભુજીમાર્ગના ફલરૂપ મણિનું દરજી કર્યું તેથી તેમણે તે મણિ પ્રમાણમાર્ગના
અધિષ્ઠાતા બલદેવજીને આપ્યો.) (તો પછી, ભગવાન સર્વતું મૂલ હોવાથી આ મણિનું સ્થાપન ભગ-
વાનના જ મસ્તક ઉપર થય એ ઉચિત છે; વળી, શંખચૂડને ભગવાનના હસ્તનો સ્પર્શ થયેલો છે, તો
તેને મુદ્ધિ ન મળે એ પણ અપરિત જ છે. આ પ્રમાણે શંકા યતાં શ્રીમદ્ભદ્રપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે)
આ પ્રસંગમાં પ્રભુજીજી જ મુખ્ય છે, તેથી પ્રમેયબલનો વિચાર કરીને કોઈ પણ બીજા અર્થની શંકા
હવી નહિ. ૩૨

દ્વાત્રિંશોઽધ્યાયઃ ૩૨

દ્વાત્રિંશોઽન્તર્ગોપિકાનાં સ્થાનન્દં મગવાન્ હરિઃ । પૂરવામાસ ચેતૈવ પૂર્ણાન્દ્વ ઇતીર્યતે ॥ ૧ ॥

ગોપીજનોના અન્તાકરણમાં ભગવાન્ હરિએ (શુભગાનંદાસ) પોતાના આનન્દને પૂર્વે, અને તેથી જ ભગવાન્ પૂર્ણાન્દ થયા, એમ આ બત્રીસમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

(એ કે બધેય ઠેકાણે આનન્દ અન્તાકરણમાં જ અનુભવાય છે, તો પણ બહાર રમણમાં શરીર અને ચેષ્ટાનું પ્રાધાન્ય હોવાથી, અને સ્વરૂપ મૂર્ત હોવાથી સ્વરૂપાત્મક આનન્દ પણ મૂર્ત છે એ કાન્તુથી શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરેમાં સ્વરૂપે સ્થાપેલા આનન્દનો અનુભવ મનથી થાય છે. આપણા સાક્ષતા પ્રસંગમાં તો ભગવાનની સાથે ગોપીજનોનો સંગ અન્તાકરણમાં થવાથી આનન્દ પ્રકટ થયો અને તેથી બાહ્ય રમણમાં થાય છે તે પ્રમાણે શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરેમાં ધર્મ પ્રકટ થાય છે. આ હેતુથી શ્રીમદ્દામરુણે કારિકામાં અન્તા એ પદ મૂકેલું છે.

અરે ! ધર્મસ્વરૂપના વિરહથી ઉત્પન્ન થતા કુ:ખનું નિવારણ ધર્મરૂપ શુભગાનથી કેવી રીતે સંભવે ? અને તેમાં પણ ધર્મરૂપ શુભગાન સ્વરૂપની માફક ગોપીજનોના અન્તાકરણમાં કેવી રીતે આનન્દ પૂરી શકે ? આ સંકર્ષ નિરાકરણ શ્રીમદ્દામરુણે ચેતૈવ એ પદે વડે કરે છે. જે પ્રમાણે ભગવાનનું સ્વરૂપ પૂર્ણાન્દાત્મક છે તે પ્રમાણે ભગવાનની નામલીલા પણ પૂર્ણાન્દાત્મક છે, એટલે શબ્દ પડી શકે છે. અર્થાત્ ભગવાન્ સ્વરૂપથી અને નામથી પૂર્ણાન્દ છે.

અથવા તો ચેતૈવનો અર્થ બીજો પ્રકારે પણ કરી શકાય એમ છે. ભગવાને જે સ્વરૂપથી પહેલાં સત્-પંચાધ્યાયીમાં લીલા દ્વારા ગોપીજનોને આનન્દ આપ્યો અને પોતે પૂર્ણાન્દ કહેવાયા તે જ સ્વરૂપથી—ગોપીજનોના અન્તાકરણમાં જ જે રહેલું હતું અને ભાવના પ્રભાવ વેગને લીધે મુખ્યમત્તદાસ જે બહાર આવ્યું તે જ સ્વરૂપથી—દમણમાં પણ આ અધ્યાયમાં ભગવાને ગોપીજનોની અંદર આનન્દ પૂર્વે, આ જ અર્થનું વિવરણ કમ્તામ્પિષ્ટા ઇલાદિ પદોમાં કરવામાં આવેલું છે.

અથવા તો ચેતૈવનો ત્રીજો અર્થ પણ સંભવે છે. જેમ જેમ ભગવાન્ પોતાના વિષેની ભક્તોની આર્તિ છુવે છે તેમ તેમ તે હર્ષ પામે છે. એ કે પરમ કૃપાકુ ભગવાનના આજ્ઞા સ્વભાવનું વર્તન કરતું અવસ્થિત છે, છતાં પણ આ પ્રમાણે જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો અવશ્ય આ પ્રમાણે છે. ભગવાનને ભક્તોને વિષે પરમ અનુસંગ હોવાથી પરોક્ષમાં ભક્તોના હૃદયમાં પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરીને શુભગાનના શ્રવણના આનન્દનો અનુભવ કરવાની ભગવાનને ઇચ્છા થાય છે. ભગવાનની આ ઇચ્છા ભક્તોની આર્તિથી જ પૂર્ણ થાય છે. તેથી ભક્તોની આર્તિ જોઈને ભગવાનને ઘણો આનન્દ થાય ॥ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. વળી, દિવસે વિરહને લીધે ઉત્પન્ન થતી આર્તિચર્યા ગોપીજનો સાથે ભગવાન રાધેકાએ મળે છે ત્યારે ભગવાનને જે આનન્દ થાય છે તે દિવસે ગોપીજનોના સમગ્રમમાં રહેવાથી થતો નથી. આ વસ્તુ સ્થિતિને લીધે પોતાના જે આનન્દને લીધે ભગવાન્ પોતે પૂર્ણાન્દ છે એમ ભક્તો બળે છે તેવો આનન્દ ભગવાને ગોપીજનોની અંદર પૂર્વે, આ ત્રીજા પ્રકારના અર્થમાં પ્રયોજન પૂર્ણાન્દત્વ છે; તેનું અનુસંધાન કરીને ભગવાન્ પોતાનો આનન્દ ગોપીજનોમાં પૂરે એ હેતુથી ગોપીજનો ભગવાનનાં શુભગાન કરતાં નથી, પરંતુ ગોપીજનોનો ભગવાનની ઉપર જે ભાવ છે તે ભાવના સ્વરૂપથી જ તેઓ શુભગાન કરે છે, તેથી ભવસંબંધી કાંઈ પણ પ્રયોજન દર્શાવવાની જરૂર રહે છે. આ પ્રમણે એ સંગ થય તો તેનું અનુસંધાન એ કે ગોપીજનોના ભાવની સ્થિતિના પણ થાય છે. અર્થાત્ ભાવના સ્વભાવથી ભાવને સિદ્ધ કરવાને માટે શુભગાન છે. આ પ્રયોજન ભાવની અંદર જ રહેલું છે. ખરીથી તે શુભગાન વડે ભાવ પ્રયોજન—ગોપીજનોમાં ભગવાનનો આનન્દ પૂરવ છે અને તેમનો ભવ દદ થાય છે એ પ્રયોજન—સિદ્ધ થાય છે. શુભગાન એ ભાવનું કાર્ય છે, અને ભાવ ભગવદ્ છે તેથી શ્રીમદ્દામરુણે એમ કહે છે કે ભગવાને શુભગાન દાસ ગોપીજનોમાં આનન્દ પૂર્વે. ભગવાન્ પોતાનો આનન્દ ભક્તોમાં જે પૂરે છે તે જ ભાવની સ્થિતિના કહેવાય છે.) ૧

અંતઃપ્રવિષ્ઠો મયવાન્ શુભાદુરુહ્ય કર્ણેયોઃ । પુનર્નિવેશ્યતે સમ્વત્ તદા મવતિ મુક્તિરઃ ॥ ૨ ॥
 શબ્દાર્થયોર્મુલ્યતાય ચુમા સ્લોકાસતોઽર હિ । સર્વેષુ પૈવ માસેષુ ચત્ કરોત્યુચ્યતે હિ તત્ ॥ ૩ ॥
 અતોઽર માસચુમા હિ પ્રક્રમઃ ફલમેવ ત્વ । અત્યન્તે પાપરં ચુમ્નં ત્રયોદશ મવન્તિ તત્ ॥ ૪ ॥

ગોપીજનોના અન્તાકરણમાં પ્રવેશ પામેલા ભગવાનને ત્યારે સુખમાંથી શુભગાન દ્વારા બહાર કાઢીને ફરીથી શુભગાનનું શ્રવણ કરીને કંઈમાં સારી રીતે પ્રવેશ કરાવવામાં આવે છે ત્યારે તે સારી રીતે સ્થિર થાય છે.

(ભગવાન્ પોતાનો આનન્દ ગોપીજનોમાં જે પૂરે છે તેનું વર્ણન આ બીજી કારિકામાં કરવામાં આવે છે. જો કે શુભગાન ભાવના સ્વભાવથી જ થાય છે, કોઈ પણ પ્રયોજનને લીધે નહિ, તો પણ શુભગાનથી પૂર્વ ભાવ પણ સ્થિર થાય છે. ભગવાન્ ભાવત્મક છે. આ ભાવત્મક ભગવાનના સ્વરૂપવાળી જે સુધા તે પહેલાં નાદ દ્વારા દાખલ થઈ, અને તેનું વર્ણન વેલુગીતમાં આવેલી રમ્યામ્બેજોરધરસુધયા પૂરવત્ એ પંક્તિમાં કરવામાં આવેલું છે. બહાર ફરતો અનુભવ થાય ત્યાં સુધીના પહેલાં જણાવેલા પ્રકારોથી આ સુધા ધીમે ધીમે પુર થઈ, પણ પોતાને યોગ્ય આપનારો અને પોતાનો વિષય બની શકે એવો બાહ્ય સંબંધ તેને ન મળ્યો. તેથી તે મેળવવાને માટે તે સુધા પોતે શુભગાનરૂપે પ્રકટ થયા છતાં પણ તેને પોતાનો વિષય ન મળવાથી પોતાના પ્રકટ્ય પહેલાં અંદર સ્થાપિત પ્રિય ભગવાનના પ્રકટ્યને લીધે પોતાના અને ગોપીજનોના શ્રોત્ર દ્વારા ફરીથી અંદર જ તે સુધા દાખલ થઈ, અને ત્યાં પોતાના પોષક વિષયને પ્રાપ્ત કરીને સારી રીતે સ્થિર થઈ.) ૨

આ અધ્યાયમાં (નાદાત્મક) શબ્દ અને (નાદમાં વર્ણવેલા ભગવાનરૂપી) અર્થ એ જ સુખ્ય છે એ જણાવવાને માટે અહીં શ્લોકોનાં બેકડાં આપવામાં આવેલાં છે. ભગવાન્ વર્ણની અંદર બધા મહિનાઓમાં જે લીલા કરે છે તેનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી આ અધ્યાયમાં બાર માસની સંખ્યાવાળાં શ્લોકોનાં બાર યુગલી આપવામાં આવ્યાં છે. પહેલા શ્લોકમાં જ્ઞાનનો આરંભ છે અને છેલ્લા શ્લોકમાં ફલ છે. આરંભમાં અને અંતમાં મળીને શ્લોકોનું એક વધારાનું યુગલ થાય છે. આ પ્રમાણે આ અધ્યાયમાં બેકડાંને તેર યુગલ છે.

(પહેલાં ગોપીજનોએ ભગવાનના વેલુનો ફલ નાદ અનુભવ્યો હતો, તેથી નાદની સુખ્યતા હોવાને લીધે તે ગોપીજનોએ વેલુગીતમાં ગાયું કે વક્ષસ્વતાં ફલમિદમ્ ધૃત્યદિ. હાથમાં તો ગોપીજનોને નાદના ઉપરાંત ભગવાનના સ્વરૂપનો પણ અનુભવ થયો છે, તેથી નાદ અને સ્વરૂપ એ બન્નેય મહારસ-રૂપ છે એ જણાવવાને માટે બન્ને શ્લોકોથી તે અનુભવનું વર્ણન કરવામાં આવે છે; અને આ નાદ અને સ્વરૂપ—શબ્દ અને અર્થ—એ બન્નેય એકરૂપ છે એ જણાવવાને માટે બન્ને શ્લોકોની એકવાક્યતા છે. ભગવાન્ વર્ષે વર્ષે જે લીલા કરે છે તે બધી લીલાનું ગોપીજનો ક્રમે ક્રમે આ અધ્યાયમાં જ્ઞાન કરે છે. આ અધ્યાયમાં ભગવાનની જેટલી લીલા વર્ણવવામાં આવેલી છે તેટલી જ ભગવાનની લીલા નથી. જો જણાવવાને માટે, આખા વર્ષના બાર માસ હોવાથી, શ્લોકોમાં બાર યુગલી આપવામાં આવ્યાં છે. આરંભમાં અને અંતમાં એક એક શ્લોક છે, અને તે મળીને એક વધારાનું શ્લોકનું યુગલ થાય છે. તેથી જણાય છે કે અધિક માસમાં પણ ભગવાન્ જે લીલા કરે છે તેનું પણ જ્ઞાન ગોપીજનો કરે છે. આખા વર્ષના બાર માસ અને એક અધિક માસ એમ તેર માસને અનુસરીને આ અધ્યાયમાં શ્લોકોનાં તેર યુગલી આપવામાં આવેલાં છે. તેરમા યુગલમાં જે વિષયનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે દર્શવતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા કરે છે કે પ્રક્રમઃ ફલમેવ ચ. પરંતુ શ્લોકોમાં જ્ઞાનનો પ્રક્રમ—આરંભ—છે, અને છેલ્લા શ્લોકમાં તદિત્થાલમ્બનરવાઃ એ પ્રભાવે જ્ઞાનનું ફલ છે.) ૩-૪

एवं भगवता सह रात्रौ क्रीडामुक्त्वा, दिने तासां संसारप्रवृत्तिर्मविष्यतीत्याशङ्क्य, दिवसेषु भगवद्गुणवर्णनपरा जाता इति वदन्, गुणवर्णनाया आवश्यकत्वात् आरम्भे दुःखं, पर्यवसाने सुखमिति निरूपयन्, प्रथमं प्रथमप्रवृत्त्यावपि गोपिकानां दिवसेषु परमं दुःखं जातमित्याह गोप्य इति ।

श्रीशुक उवाच—गोप्यः कृष्णे वनं याते तमनुद्रुतचेनसः ।

कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो निन्युर्दुःखेन चासरान् ॥ १ ॥

કેવલપદાત્ પૂર્વોક્તા પ્રાણાઃ । સદાનન્દે વનં ગતે તમન્વેષ દ્રુતં ચિત્તં ગાતામ્ । વસ્તુત્તર-મહાનાશયં ચિત્તં જાતમ્ । દ્રુતચન્દ્રાદિલય ઇત્યઃ । તતઃ સર્વતઃ પ્રસૂતં સૂક્ષ્મભાવાપન્નં સદાનન્દસ્ય લીલાં ગૃહીતવન્ । અતઃ કૃષ્ણલીલાઃ પ્રગાયન્ત્યો જાતાઃ । યથા સ્વરૂપં સદાનન્દરૂપમ્, તથા તદ્લીલા જનીતિ તદાત્મકત્વં ચ લીલાનાં શાપયિતું પુનર્નામપ્રદર્શનં કૃતમ્ । અન્યથા તત્પદમેષ વેદેત્ ।

આ પ્રમાણે ભગવાનની સાથે રાત્રીએ ક્રીડાનું વર્ણન કરીને, દિવસે ગોપીજનોની સંસારની પ્રવૃત્તિ યથા એ પ્રમાણે શંકા કરીને, દિવસે ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન કરવામાં તત્પર થઈ એમ કહેવાને, ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન આવશ્યક છે એ નિષ્ણાવવાને માટે આરંભમાં દુઃખ અને અંતમાં સુખ છે એમ નિરૂપણ કરતાં શુકદેવજી ગોપ્યઃ એ શ્લોકમાં પ્રથમ કહે છે કે પ્રથમ પ્રવૃત્તિમાં પશુ—જ્ઞાનના આરંભમાં પશુ—ગોપિકાઓને દિવસે પરમ દુઃખ થયું. (જ્ઞાનના આરંભમાં પશુ ન્યાયે ગોપીજનોને દુઃખ થયું ત્યારે જ્ઞાન ન કરે તો કેટલું દુઃખ થાય ? આ ભાવ દર્શાવવાને માટે શ્રીમુખ્યોપનીષદમાં અવિશ્વઽન મુકવામાં આવેલો છે.) શુકદેવજી કહે છે કે—

કૃષ્ણ ભગવાન્ ન્યાયે વનમાં પધારતા હેના ત્યારે તેમની પાછળ જ ભ્રમતું ચિત્ત લીન થઈ ગયેલું હતું એવાં ગોપીજનો કૃષ્ણની લીલા ગાતાં દુઃખથી દિવસો ગાળતાં ઉતાં. ૧

શ્લોકમાં ગોપ્યા એટલું જ પદ હોવાથી પહેલાં સમુપસૂચનાં ગોપીજનોનું જ અહીં ચક્રણ કરવાનું છે. (એકત્રીસમા અધ્યાયના વીસમા શ્લોકમાં જે પ્રમાણે ગોમતજયોવિતામ્ કહીને ઉત્તરતી કોટિનાં ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું નથી, પણ હજી ગોપ્યા એ પ્રમાણે જ કહેવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ નિષ્ણય છે કે આ બન્નીસમા અધ્યાયનાં ગોપીજનો શાસમશૂકસનાં અધિકારી ગોપીજનો જ છે, એકત્રીસમા અધ્યાયનાં ગોપીજનો નથી.)

સદાનન્દ—કૃષ્ણ—વનમાં ગયા ત્યારે ગોપીજનોનું ચિત્ત તેમની પાછળ જ દોડ્યું. અર્થાત્ ગોપીજનોનું ચિત્ત ભગવાનથી અન્ધ વસ્તુનું ચક્રણ કરવાને માટે અશક્ત બન્યું. શ્લોકમાં દ્રુત શબ્દનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે, તે ઉપરથી નિષ્ણય છે કે ચિત્તનો (ભગવાનમાં) નિલય થયો. પડીથી તે ચિત્ત ત્યારે બાળ પ્રસરી અને સૂક્ષ્મભાવને પ્રાપ્ત કરીને કૃષ્ણની લીલા ચક્રણ કરી. (ચિત્ત ઓમગ્રયું અને તેથી તેના અવયવો છૂટા પડ્યા. જ્ઞાનન્દમય પ્રભુ બાધામાં રહેલા હોવાથી તેમના અવયવો વિરલ—જગજગ્ન છૂટા—છે; તેથી આવા પ્રકારના પ્રભુનું ચક્રણ કરવાને માટે તે જ પ્રકારનું—જેના અવયવો વિરલ છે એવું—ચિત્ત યોગ્ય છે એમ જાય છે.) તેથી ગોપીજનો કૃષ્ણની લીલાએ લાયકી ગાવા લાગ્યાં. જેમ ભગવાનનું સ્વરૂપ સદાનન્દરૂપ છે, તેમ તેમની લીલા પણ સદાનન્દરૂપ છે; તેથી લીલા સ્વરૂપાત્મક જ ॥ એ નિષ્ણાવવાને માટે શુકદેવજીએ રુષ્ણલીલાઃ એ પદમાં દ્રવીની ભગવાનનું નામ વાપર્યું છે, આ પ્રમાણે ને પ્રયોજન ન હોત તો શુકદેવજી રુષ્ણલીલાને બદલે તર્હાલીલા એ પ્રમાણે કહેત; અને ને શુકદેવજી તર્હાલીલાઃ એમ કહ્યું હોત તો લીલા ભગવાનના સંબંધવાળી છે એટલો જ અર્થ પ્રાપ્ત થાત, પણ લીલા ભગવત્સ્વરૂપ છે એ અર્થ પ્રાપ્ત થત નહિ. અને લીલા ભગવત્સ્વરૂપ છે એ વાત તો અવશ્ય કહેવી જોઈએ. ભગવાનના સ્વરૂપથી ગોપીજનોને ન્યાયે વિયોગ થાય ત્યારે ભગવાન વિના બીજે કોઈ પણ પદ્યે ગોપીજનોનું હવન દર્શાવી શકે નહિ, કારણ કે તે બધા પદ્યો ભગવાનથી ઉતરતા છે; તેથી ગોપીજનોને

તથા સતિ તત્સમ્યન્ધિત્વમાત્રં પ્રાપ્યેત, ન તૂત્તરૂપત્વમ્ । અવશ્યં પાપ્યં ચૈતત્ । યતઃ સ્વરૂપવિયોગે
સદિતિરિક્તસ્ય ન જીવનહેતુત્વમ્, તત્તો દીનત્વાત્ । તત્તો યથાકથાશ્રિન્મદ્વાત્ ગાનસદુઃશેન યાસરાન્
નિન્યુઃ । ચદા પુનઃસાધિતં પ્રકીર્ણે ભગવચરિત્રે વિલીનં સદ્ દકભાવં પ્રાપ્સતિ તદા પૂર્ણમનૌરયા મનિ-
વ્યન્તિ । इदानीं सर्वां सामग्रीं विशकलित्वेति दुःखेन दिननवनम् । वासरपदाद् रात्र्यर्थं कथञ्चित्
પ્રાણાનાં ધારણં સમ્પત્તે ॥ ૧ ॥

સર્વોત્તમા હરેર્લોભા વેણુનાદપુરઃસરા । હેતુઃ સર્વત્ર વાપ્યેડ્યે પ્રયમેષુ નિરૂપ્યતે ॥ ૧ ॥

દેવગિરિસાધા ગાવઃ સરિતઃ પાદપા ડહાઃ । પશ્ચિષ્ણ તથા મેષા પ્રક્ષાયા ગોરિકાસ્યા ॥ ૨ ॥

હરિપ્યો દેવગન્ધર્વા દ્વિપા ચ ભગવાન્ હરિઃ । ઉત્તરેષુ નિરૂપ્યન્તે રસજ્ઞા વેણુવાદને ॥ ૩ ॥

જાનાતિ ભગવાનેષ જાનાત્સેવ હરિઃ સ્વયમ્ । જતોડન્તે ભગવાનુકો વારદ્વયમનન્દપીઃ ॥ ૪ ॥

મનના ઘણા દુઃખથી ગમે તેમ કરીને દિવસો ગાળ્યા. પણ જ્યારે ગોપીજનોનું ચિત્ત ભગવાનના જુદાં જુદાં ચરિત્રોમાં સારી રીતે લીન થઈને એકલાવ પ્રાપ્ત કરશે ત્યારે તેમનો—ગોપીજનોનો—મનોરથ પૂર્ણ થશે. (ભગવાનનો સંબંધ કરી આપનારા ભાવને અહીં મનોરથ કહેવામાં આવ્યો છે. આ ભાવ પૂર્ણ થશે ત્યારે ભગવાનની સાથેનું આનંદ રમણુ શિદ્ધ થશે; અર્થાત્ શુદ્ધમાનનું પહેલાં જણાવેલું પ્રયોજન—ભાવની સ્થિરતા—થશે.) હમણાં તો બધી સામગ્રી છિત્રસિત્ર થઈ ગઈ છે, તેથી ગોપીજનો દુઃખથી દિવસો કાઢે છે. (જુદાં જુદાં ગોપીજનોની અંદર રહેલી મુદા છિત્રસિત્ર થઈ ગઈ છે, અંદર જ રહેલી છે.) સ્ત્રીકર્મા જે વાસર પદ મૂકવામાં આવેલું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે સત્રીને માટે ગોપીજનો ગમે તેમ કરીને (દિવસે) પોતાના પ્રાણ ધારણ કરી રાખે છે. ૧

(ગોપીજનો સ્ત્રીકોનાં જે મુગલો ગાય છે તેનો સાર આપતાં શ્રીમહાપ્રભુજી નીચે પ્રમાણે કારિ-
કાઓમાં આજ્ઞા કરે છે.) ભગવાનની વેણુનાદપૂર્વક સર્વોત્તમ લીલા દરેક મુગલના બીજા સ્ત્રીકર્મા વર્ણ-
વેલા અર્થનું—અપ્રસારો મૂર્છિત થઈ ગઈ ઇલાહિ અર્થનું—કારણ છે, અને તેનું—લીલાનું—વર્ણન
દરેક મુગલના પહેલા સ્ત્રીકર્મા કરવામાં આવે છે. ૧

અપ્રસારો, ગાયો, નદીઓ, વૃક્ષો અને લતાઓ, પક્ષીઓ, મેષો, પ્રજ્ઞા વગેરે દેવો, ગોપિકાઓ,
હરિવૃદ્ધો, દેવગન્ધર્વો અને જે પ્રકારે—જે મુગલમાં—વર્ણવેલા ભગવાન્ હરિઃ આ બધા વેણુનાદમાં રહેલા
રસને જાણનારા છે, અને તેમનું વર્ણન દરેક મુગલના બીજા સ્ત્રીકર્મા કરવામાં આવે છે. ૨-૩

(છેલ્લાં જે મુગલોનું તાદરૂપે દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) વેણુનાદના રસને ભગવાનજી
જાણે છે, અને હરિ પોતે પણ તે જાણે છે જ; તેથી આ વ્યાખ્યાને અંતે અનન્યભક્તોને જેમનું જ્ઞાન થાય
■ એવા ભગવાનનું જે વાર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (ભગવત્ જણાવવાને માટે કારિકામાં મગવાદ
પદ મૂકવામાં આવ્યું છે, અને તાપ હરણુ કરે છે એ ભાવ દર્શાવવાને માટે દરિ પદ મૂકવામાં આવેલું
છે. ભગવાનજી આ રસ જાણે છે, તેથી દિવસનો તાપ દૂર કરીને રસનું જ્ઞાન ભગવાનજી કરે છે, અન્દ
વગેરે કરી શકતા નથી. તેથી જ સર્વ ભક્તોને સર્વ આશીર્વાદ આપવાની ઇચ્છાથી ભગવાન્ પોતે જ
પધારે છે એ પ્રમાણે ત્રેવીસમા સ્ત્રીકર્મો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. આ કારિકામાં જે દ્રવ્ય પદ આવેલું છે તે
એમ દર્શાવે છે કે અન્દ વગેરે આ રસને જાણતા નથી. અરે ! ભગવાન્ તો બાલક છે, તેથી જ્ઞાનપૂર્વક
આવી અસાધારણ લીલા તે કેવી રીતે કરી શકશે ? આ પ્રમાણે જે સંકટ થાય તો તેનું નિરાકરણ પડ-
વત્તિ ઇલાહિ પચીસમા સ્ત્રીકર્મા કરવામાં આવેલું છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન્ આ રસ જાણે
છે જ. અહીં દ્રવ્ય પદ એમ દર્શાવે છે કે ભગવાન્ બાલક હોવાથી તેમનામાં આવું જ્ઞાન સંભવિત નથી એ
અભિપ્રાય ખોટો છે. આ પ્રમાણે જત્રેય પ્રકારનો નિવમ સિદ્ધ થાય તેટલા માટે ત્રેવીસમા અને પચીસમા
સ્ત્રીકર્મા એમ જે વાર ભગવાનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, મગવાન્ પદ ભગવત્ દર્શાવે છે, અને
દરિ પદ તાપ દૂર કરવાનો ભાવ દર્શાવે છે.) ૪

અનુભવસ્તુ નાદસ્ય સ્ત્રીપુ પૂર્વેમુદાર્યતે । ત્રિવિધાસ્તુ તતઃ પુંસુ વ્રજા ગોપી તથા મૃતિ ॥ ૭ ॥

પ્રયોઽત્ર ત્રિવિધાઃ પ્રોક્તાઃ પ્રકીર્ણાઃ સરુલાઃ મુરારઃ । સર્વે એવાનભિદ્યા દ્વિ વત્સુતામર્પ્યસંયુતાઃ ॥ ૬ ॥

एषं वेणुर्द्धादज्ञया फटतीति निरूपितः ॥ ६ ॥

તત્ર પ્રથમં સ્ત્રીપ્રાધાન્યાદ્ દેવલિયો મુલ્યા इति वासु वेणुनादप्रभावं वक्तुं येन प्रकारेण वेणु-
नाद उत्तिष्ठति, तं प्रकरमाहुः वामबाहुकृतवामकपोल इति ।

वामबाहुकृतवामकपोलो बल्लितश्चरधरार्पितवेणुम् ।

कोमलाङ्गुलिभिराश्रितमार्गं गोप्य ईरयति यत्र मुकुन्दः ॥ २ ॥

व्योमयानवनिताः सह सिद्धैर्विखितास्तदुपचार्य सरुत्राः ।

काममार्गेणसमर्पितचित्ताः कश्मलं ययुरपस्मृतनील्यः ॥ ३ ॥

નાદનો પ્રભાવ તો પ્રથમ ત્રણ પ્રકારની સ્ત્રીઓમાં વર્ણવવામાં આવે છે, પછી વૃક્ષ, પછી અને મેઘ
એ ત્રણ પ્રકારના પુરુષોમાં વર્ણવવામાં આવે છે; (લતાઓનો સમ્પ્રવેશ વૃક્ષોમાં થાય છે તેથી તેમની
ગણતરી પુરુષોમાં કરવામાં આવેલી છે.) જલપ, ગોપી અને હરિલીંગો એ ત્રણ પલ્લુ વર્ણન કરવામાં
આવે છે. અહીં આ ત્રણ સાત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ત્રણ પ્રકારનાં વર્ણવેલાં છે. (દેવની સ્ત્રીઓ
વગેરે ત્રણ રાજસ છે; વૃક્ષો, લતાઓ વગેરે સાત્વિક છે; અને જલપ, ગોપી અને હરિલીંગો તામસ છે;
આ પ્રમાણે સુભોધિનીશ્લોકમાં વિવેચન કરવામાં આવેલું છે.) (એકવીસમા શ્લોકમાં) સર્વ દેવોનું—નાના
નાના દેવોના સમૂહનું—એક સાથે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ બધાય અરેખર રસના રાત્ર વિનાના
છે, છતાં પલ્લુ વસ્તુના સામર્થ્યથી—ફલથી—એકાદ્ય છે. આ પ્રમાણે વેલુ બાર પ્રકારે ફળે છે એમ તેનું
વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. (દશ મુગલમાં બધાવેલાં દરેક પહેલાં નાદરસ બાજુમાં ન હતાં; પછી તેઓએ
નાદનું શ્રવણ કર્યું, અને તેટલાથી જ મૂર્છા કરાવવી વગેરે નાદનું જે સામર્થ્ય તેનાથી તેઓને ફળ મળ્યું;
અર્થાત્ તેઓ નાદનો રસ બાજુના લાગ્યાં. આને જ નાદનો પ્રભાવ કહેવામાં આવે છે, નાદના રસનું જ્ઞાન
થવામાં અહીં બીજું કંઈપલ્લુ કારણ નથી, તેથી આ નાદનો જ પ્રભાવ છે એમ બજાવવા કારિકામાં દ્વિ
પદ મૂકવામાં આવેલું છે. પહેલાં આ બાર રસને બાજુનારાં છે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું. તેમાં દશ
પહેલાં રસથી અજાણમાં હતાં, અને પછી નાદના પ્રભાવથી રસને કાંઈક કાંઈક બાજુના લાગ્યાં. જે પ્રકાર
વાળા સમવાન તો સર્વ રીતે રસને બાજુનાર છે, તેથી તે દશમાં અને જાગવાનમાં બેઠે રહેલો છે. પહેલાં
દશ મુગલમાં મૂર્છા કરાવીને વગેરે પ્રકારથી, અગ્નિઆદ્ય મુગલમાં તાપ દ્વર કરવાના પ્રકારથી અને આદ્ય
મુગલમાં અસાધારણ લીલાના પ્રકારથી—આ પ્રમાણે બાર પ્રકારે વેલુ ફળે છે.) ૫-૬૬

તેમાં—બાર રસ બાજુનારાઓમાં—સ્રીઓ મુખ્ય છે, અને સ્ત્રીઓમાં દેવોની સ્ત્રીઓ મુખ્ય છે,
તેથી દેવોની સ્ત્રીઓમાં વેલુના નાદનો પ્રભાવ વજ્રુવધાને મટે, જે પ્રકારે વેલુનો નાદ ઉત્પત્ત થાય છે તે
પ્રકાર વામવાદુરુતવામકપોલઃ એ મુગલમાં શુદ્ધદેવલ વર્ણવે છે.

તે ગોપીઓ ! ડાબા બાહુ ઉપર ડાબા ગાલને ટેકવી રાખીને ચંચલ
જમરવાળા મુકુન્દ વાગવાનું જ્યારે કોચક અંતુલીઓથી જનાં છિદ્રો પૂરા-
યતાં છે અને અંધર ઉપર જને રાખવામાં આવેલો છે એવા વેલુને વગાડે
છે, સારે સિદ્ધોની સાથે ભટ્ટી વિમાનમાં વનારા દેવોની સ્ત્રીઓ વિરમય
પામે છે, તે વેલુનાદને ઓગળીને સજ્જ પામે છે અને કામના બાજુને
ચિત્ત સમર્પણ કરી, થાપડને વિસરી મૂર્છા પામે છે. ૨-૩

યત્ર મુકુન્દઃ અધરાપિતવેણુમીરયતિ તત્ર વસિન્ શ્વે જ્યોમયાનવનિતાઃ કદમલં યયુ-
રિતિ સમ્બન્ધઃ । વેણુનાદઃ પશ્ચાદ્ધા ભવતિ, મુક્તસ પરિતઃ સમતયા લપર્થધશ્ચ ધારણેન । યત્ર સ્ત્રીનાં
કામોદ્દોષકઃ વામપરાવૃત્તઃ । સ્ત્રીનાં પુરુષાનાં ચ દક્ષિણઃ । દેવાનામુશ્વેઃ । અધસિરધ્યામ્ । સમતયા
સર્વેણામચેતનાનાં ચ । તત્ર દેવસ્ત્રીનાં કામોદ્દોષકો વામપરાવૃત્ત ઇવેતિ તથા નિરૂપ્યતે । માતુપમાધા-
દેવમાધો મહાનિતિ માતુપન્નાદેન દેવસ્ત્રીનાં ભ્રમો ન મવિષ્યતીત્યાશ્ચ્છન્ન 'તદ્ભૂવિજૃમ્ભઃ પરમેષ્ઠિષિષ્યમ્'-
ઇતિવાક્યાદ્ ભૂવિલાસં નાદૈ યોજિતવાન્ । તવાહ । વામવાહૌ કૃતો યોજિતો વામકપોલો યેન ।
ધલ્ગિતા ઞૂર્મસ્યતિ । ઞૂરત્ર દક્ષિણા । તથૈવામિનયમાવાત્ । ધલ્ગિતા ઉર્ધ્વગતિયુક્તા । અધરઃ પૂર્વ
ર્થગિતઃ હોનામકઃ । તત્ર ચૈત્સમર્પિતઃ પરમાનન્દ્વં ન પ્રયચ્છતિ, કામમેવોદ્દોષયતિ । વતઃ કૃત્વાડિ
વિરદ્જનિતક્લેસમેવ પ્રાપ્ન્યન્તિ ન તુ પરમાનન્દમ્ । તત્રાપિ ક્રિયાશક્તિઃ પુષ્ટા વેદ્ ભવેન્ તથા લુપ્તપ્રાદપિ
ફલં સિધ્યેત્ । તદપિ નાસ્તીત્યાહ । કોમલાકુલિભિરાશ્રિતો માર્ગો યસ્ય । જાદૌ મન્દપ્રકારેણૈવ
વેણુનાદસ્થોચિતત્વાત્ । માર્ગાસ્ય રત્નપ્રાઃ । વેપો ગાઢભાવેન વિપ્તીઢને ચારો નાદો ભવતિ । મધ્યમાયૈ

અધરે મુકુન્દ ભગવાન્ અધર ઉપર રાખેલા વેણુને વગાડે છે ત્યારે, અર્થાત્ તે કણે, વિમાનમાં
જનારાઓની સ્ત્રીઓ મૂર્છા પામે છે; આ પ્રમાણે આ મુગ્ધભાં પદોની સંબંધ છે. વેણુનો નાદ પાંચ પ્રકારે
ધાય છે: (૧-૨) મુખની ડાબી બાજુએ અને જમણી બાજુએ, એમ બે પ્રકારે વેણુને ધારણ કરીને,
(૩) યરખી રીતે વચમાંથી ધારણ કરીને, (૪) ઉપર ધારણ કરીને, અને (૫) નીચે ધારણ કરીને,
તેમાં ડાબી બાજુએ ધારણ કરેલી વેણુ સ્ત્રીઓના કામને ભગૃત કરે છે. જમણી બાજુએ ધારણ કરેલી
વેણુ સ્ત્રીઓ અને મુકુરોના કામને ભગૃત કરે છે. ઉપર ધારણ કરેલી વેણુ દેવોના કામને ભગૃત કરે છે.
નીચે ધારણ કરેલી વેણુ હલકા પ્રાણીઓના કામને ભગૃત કરે છે. અને યરખી રીતે ધારણ કરેલી વેણુ
સર્વ પ્રાણીઓના અને જડ પદાર્થોના કામને ભગૃત કરે છે. તેમાં ડાબી બાજુએ જ ધારણ કરેલી વેણુ
દેવોની સ્ત્રીઓના કામને ભગૃત કરે છે, તેથી તેનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવે છે.

(મતુખ્યાલાયનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના ભગવાન્ લીલા કરે છે, તેથી હવે આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે.)
અતુખ્યાના ભાવ કરતાં દેવનો ભાવ જાણ્યો છે, તેથી મતુખ્યે વગાડેલા વેણુના નાદથી દેવોની સ્ત્રીઓને ભ્રમ
થશે નહિ એવી શંકા થતાં તેનું સમ્બધાન કરવામાં આવે છે કે તદ્ભૂવિજૃમ્ભઃ પરમેષ્ઠિષિષ્યમ્—તેમની
ભ્રમરનો વિકાસ પ્રદર્શનું સ્થાન છે—(ભા. ૨. ૧. ૩૦) એ વાક્યને આધારે ભગવાને ભ્રમરના વિકાસને
વેણુના નાદ સાથે જોડ્યો. આ જ બાબત શુકદેવેલ વામવાહુ ઇલાદિમાં કહે છે. વામવાહુકૃતવામ-
કપોલઃ એટલે યાજ્ઞ બાહુ ઉપર ટેકવેલી ડાબી ગાલ જેમણે એવા ભગવાન્, યદિગતઃ: એટલે ન્યા-
યેલી છે ભ્રમર જેમની એવા ભગવાન્. અહીં જે ભ્રમરનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે જમણી ભ્રમર
જાણવી, ધારણ કે તે જ અપ્રાણે અભિનય કરવામાં આવ્યો છે. યદિગતઃ એટલે જાણે થયેલી. અધર
એટલે પહેલાં જે લોભરૂપી અધરનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે. અધર ઉપર જો વેણુ રાખવામાં આવે
તો તે પરમાનન્દનું દાન કરતો નથી, પણ કામને જ ભગૃત કરે છે, ધારણ કે અધર ઉપર ધારણ કરેલા
વેણુના નાદને સાંભળીને પણ દેવોની સ્ત્રીઓ વિરહથી ઉત્પન્ન થયેલું દુઃખ જ પ્રાપ્ત કરે છે, પણ પરમા-
નન્દ પ્રાપ્ત કરતી નથી. (વેણુ વગાડવા માટે તેને અધર ઉપર રાખવાની જરૂર હોય છે. વેણુને લોભરૂપી
અધરનો સંબંધ થવાથી વેણુનાદથી દુઃખ જ પ્રાપ્ત થાય છે, પરમાનન્દ પ્રાપ્ત થતો નથી એમ તાત્પર્ય છે.)
અધર ઉપર વેણુ રાખીને પણ જો ક્રિયાશક્તિ પુષ્ટ હોય, અર્થાત્ વેણુ નેરથી વગાડવામાં આવે, તો
લોભરૂપી અધરના સંબંધવાળા વેણુ પાસેથી પણ ફળની પ્રાપ્તિ થાય. (વેણુનો નાદ મોટો થતાં વધારે
જ્ઞાન થાય અને તેથી અભિલાષા પૂર્ણ થાય એમ તાત્પર્ય છે.) પરંતુ તેમ પણ નથી એમ કોમલાકુ-
લિમિઃ ઇલાદિ રાગોમાં શુકદેવેલ કહે છે. કોમલ અંશુલિઓથી પૂરાએલાં છે છિદ્રો જેનાં એવો વેણુ.
આ પ્રમાણે કરવાનું ધારણ એ કે આદેશમાં ખીરથી જ વેણુનો નાદ કરવો યોગ્ય છે. માર્ગ એટલે વેણુનાં

મધ્યમઃ । કોમલે મન્દ ઇતિ । ગોપ્ય ઇતિ સમ્બોધનં સર્વાનુમત્તસાક્ષિકમેવવિતિ જ્ઞાપયિતુમ્ । ઈરણમગ્ર વાદનમ્ । પ્રયોજનમાહ મુકુન્દ ઇતિ । વેણુનાદેન શુદ્ધં ચેત્ જગત્, તદા મોક્ષં દાહ્યાતીતિ । एवं દ્વિતાર્થેઽપિ વેણુવાદને, ચે મોક્ષાનવિકારિણઃ તેષાં કામ એવ જાત્ ઇત્યાહુઃ જ્યોમયાનવનિતા ઇતિ । જ્યોમયાનાઃ વિમાનયાનાઃ સર્વે દેવયોનયઃ તેષાં વનિતાઃ । અધિકારિત્વાત્ સીત્વાદ્ મોમ્યત્વાદ્ ન મુક્ત્યધિકારિણ્યઃ । સિદ્ધૈઃ સહિતા ળપિ । મમવલ્લભિરિત્તં સર્વમેવ દાતું સમર્થાઃ । સ્વયમત્યન્તં માને નિપુણાઃ । આદૌ વેણુનાદં શ્રુત્વા વિસિન્તા જાતાઃ । તત્તોઽલ્પકામોદ્રેકે સદ્વેણુનાદમુપધાર્ય સલજ્ઞા જાતાઃ, મર્તારો જ્ઞાસ્યન્તીતિ । તત્તોઽલ્પમુદ્રેકે સ્વાત્મરક્ષાર્યં વામેન મરણશઙ્કયા કામમર્મગેષ્યઃ સમર્પિતં ચિન્તં યામિત્તાદિયો જાતાઃ । ચયા મારકાવ મારણાત્ પૂર્વં સ્વયમેવ સમર્પયેતે સીધપિઃ । તતઃ કામેન પીઢિતાઃ ક્ષમ્ભલં મૂર્છાં ચયુઃ । સા મૂર્છાં બલમ્ભવિસ્પારિકેલાહ, અવરુદ્ધા નીલી કટિ- વર્ણં યામિરિતિ । एवं વેણુનાદોઽલ્પત્વં કામચોષક ઇત્યસ્પર્કં મૂર્છાંદૌ કિમાર્થ્યમિતિ ભાવઃ ॥૧॥૩॥

છિદ્રો. આ છિદ્રોને જોઈથી દેખાવવાથી મોટો નાદ થાય, મધ્યમ રીતે દેખાવવાથી મધ્યમ નાદ થાય અને ખીરથી દેખાવવાથી મંદ નાદ થાય. (વેણુનાં છિદ્રો કોમલ અંતુલિઓથી પૂરાગોલાં હોવાથી વેણુનો નાદ જાણો ન હતો.) આ વિષય સર્પના અનુભવનો છે એમ દર્શાવવાને માટે ગોપ્યઃ એ પ્રમાણે સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે. અહીં ઈરણ એટલે વેણુ વગાડવો તે. વેણુ વગાડવાનું પ્રયોજન દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે મુકુન્દઃ. જો વેણુના નાદથી જગત્ શુદ્ધ થયે તો હું મોક્ષ આપીશ એ હેતુથી ભગવાન્ વેણુ વગાડે છે. (અહીં ને વસ્તુ કહેવાની છે તે શુભ સમવા યોગ્ય હોવાથી પરોક્ષ રીતે યાત કહેવામાં આવી છે. જગતની શુદ્ધિ એટલે ભગવદ્વાવ સિવાયના બીજા ભાવથી મુક્ત રહેવું તે. મોક્ષ એટલે ભગવાનનાદ. અર્થાત્ જો જગત્ ભગવદ્વાવવાળું અને તે સિવાયના ભાવથી મુક્ત થયે તો હું તેને ભગવાનનાદનો અનુભવ કરાવીશ.)

આ પ્રમાણે જો કે ભગવાન્ દ્વિત કરવાને માટે વેણુ વગાડે છે, તો પણ જેઓ મોક્ષના અધિકારીઓ નથી તેઓને ભગવાનના વેણુનાદથી કામ જ ઉપજાય એમ જ્યોમયાનવનિતાઃ એ શ્લોકમાં ગોપીજન કહે છે. આકાશમાં વાહનો છે જેમતાં, અર્થાત્ વિમાનમાં જનારા અધા દેવોનાં કુલીઃ તેમની સ્ત્રીઓ. આ સ્ત્રીઓ અધિકારવાળીઓ હોવાથી, સ્ત્રીઓ હોવાથી અને સ્ત્રોત કરવા યોગ્ય હોવાથી મુક્તિની અધિકારી નથી. સિદ્ધો ભગવાન્ સિવાયની અલ્પિત વગેરે બધીય સિદ્ધિઓ અપરવાને સમર્પે છે અને પોતે ગાનમાં ધણા નિપુણ છે. (સિદ્ધો ત્યારે બધીય સિદ્ધિઓ આપી શકે એમ છે તો પછી તે બધી સિદ્ધિઓનો તે પોતે અનુભવ કરી શકે એમાં શું આશ્ચર્ય ?) આજ સિદ્ધો સાથે હોવા છતાં પણ તે દેવની સ્ત્રીઓ આરંભમાં વેણુનો નાદ શાંભળીને વિરમ્ય પામી. પછી ત્યારે તેમનો કામ ઘોડો વધ્યો ત્યારે તેમણે વેણુનાદને ઓળખ્યો અને ‘અમારા પતિઓ બાળુશે’ એના વિચારથી તેઓ લલ્લ પામી. પછી ત્યારે કામ ઘણો વધ્યો, અને કામથી પોતાનું મરણ થયે એવી ચંકા થતાં પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે, જેમ બીજા ભાણુસો મારી નાખે તે પહેલાં પોતે જ પોતાની જાતનું પોતાના આરનારને સમર્પણ કરે છે તેમ, આ સ્ત્રીઓએ પોતાનું ચિત્ત ક્રમમાં બાળુને સમર્પણ કરી દીધું. (ભગવાન્ કામરૂપ ॥ અને તેમની અંતુલીઓ બાળુરૂપ છે. આ નાદ દેવી રીતે થાય છે એ સોધવા આ સ્ત્રીઓએ ભગવાનની અંતુલીઓમાં ચિત્ત પરોવ્યું, અને તેથી તેમને કાંઈકે સ્વસ્થતા મળી.) પછીથી કામથી પીડાએલી આ સ્ત્રીઓ મૂર્છા પામી. આ મૂર્છા બહુ જ વિરમણ કરાવનારી હતી એમ જણાવતાં શુક્રદેવજી કહે છે કે અપરમૃતતત્ત્વઃ અર્થાત્ દેવ ઉપર રહેલું વજ્ર વિરમરી જયી ॥ એવી સ્ત્રીઓ. આ પ્રમાણે વેણુનો નાદ કાગને ઘણો જ લગત કરનારો છે, તેથી આજણે—ગોપીઓ—મૂર્છા વગેરે પામીએ એમાં શું આશ્ચર્ય ? આ પ્રમાણે આ શ્લોકનું તાત્પર્ય છે. ૨-૩

ગવામપિ વેણુનાદેન તથા જાતમિતિ યતું પ્રકારાન્તરેણ વેણુરયોદ્ગમમદ્દુઃ દન્ત ચિત્રમિતિ ।

દન્ત ચિત્રમચલાઃ કૃણુતેદં દ્વારદ્વાસ ઉરસિ સ્થિરવિચુત્ ।

નન્દસુનુરપમાર્તજનાનાં નર્મદો યદિ કૃજિતવેણુઃ ॥ ૪ ॥

દન્દશો વ્રજવૃષા મૃગગાવો વેણુવાચદ્વત્પેતસ આરાત્ ।

દન્તદષ્ટકવલા ધૃતકર્ણાં નિદ્રિતા લિખિતચિત્રમિવાસન્ ॥ ૫ ॥

હે અચલાઃ, દ્વદશમ્યયં કૃણુત । યદિ નન્દસુનુઃ કૃજિતવેણુઃ તદિ વૃષા ગાવો દન્તદષ્ટ-
કવલા નિદ્રિતા આસન્નિધિસમ્બન્ધઃ । કામઃ પશુપુ સજાતીય પૃષ, નોત્કષ્ટે નાપદ્યે । અન્તરે ત્વન્યેષ
વ્યવસ્થા । હીનેષુ મહતો રમણાર્ય સમ્બન્ધોડપિ રસાભાસજનકઃ । અતઃ સમ્મોગલક્ષણં કામં નિરાકૃત્
પદ્યુવ્યવસ્થાચરકં મધ્યં નિરુણઢિ । પૂર્વોક્તં વામવાહુકૃતવામકપોલત્વમનુવર્તતે । સમ્રેવાવાન્તરભેદો
વક્તવ્યઃ । દન્તેતિ લેહે । યત્ર ગવામપિ સર્વક્રિયાનિવૃત્તિઃ, યન્નાભાવં ન વિચરતેતિ ઇતિ ચિત્રમ્ । પૂર્વા-

આયોને પશુ વેણુના નાદથી તે પ્રમાણે યયું એમ જણાવવાને માટે ગોપીજન દન્ત ચિત્રમ્ એ
સુગદ્ધમાં વેણુના નાદની ઉત્પત્તિનું બીજે પ્રકારે વર્ણન કરે છે.

હે આખલાઓ । આ આશ્ચર્ય ત્રવણુ કરો. જેમનું હૃદય હારના જેવું
છે, જેમના વક્ત્રરેષલ ઉપર નિજળી રિયર છે, જે દુઃખી પુરુષોને આનન્દ
આપનારા છે, એવા આ નંદના પુત્ર જ્યારે વેણુ વગાડે છે ત્યારે જાણ્યંધ
મજનના આખલાઓ, જંગલી પશુઓ અને ગાયોનાં ચિત્ત દૂરથી આવતા
વેણુનાદથી હરાઈ જાય છે, અને તેઓના દાંતથી કરડેલા ઠોળીઆઓ
એમને એમ રહી જાય છે, તેઓ કાન ઝાંડી નિદ્રામાં પડી જાય છે અને
જાણે ચિત્રમાં આલેખેલાં હોય એવાં થઈ જાય છે. ૪-૫

હે આખલાઓ ! આ આશ્ચર્ય સાંભળો. જ્યારે નંદના પુત્ર વેણુ વગાડે છે ત્યારે આખલાઓના અને
ગાયોના ઠોળીઆઓ દાંતથી કરડેલા રહે છે અને તેઓ નિદ્રામાં પડી જાય છે એ પ્રમાણે ઋલોકમાં પદોનો
સંબંધ છે. પશુઓમાં એક જ જાતના આણીમાં કામ થાય છે, પોતાનાથી ઉત્તમમાં અથવા નીચમાં તેમનો
કામ થતો નથી. (મનુષ્યો પણ પશુ છે એમ ક્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ છે. દેવોની તો મનુષ્યસ્ત્રીઓમાં પણ પ્રવૃત્તિ
થાય છે એમ તાત્પર્ય છે.) અવ્યરમાં તો લુદી જ વ્યવસ્થા છે. (સહિતા આરંભકાલથી જ આ પ્રમાણે
પ્રસિદ્ધ છે; અર્થાત્ ઘોડાં અને ગપિડાંમાંથી અવ્યરની ઉત્પત્તિ થાય છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. તેથી તેમને
એક જાતનાં જ ગણવાં એઈએ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તેમનામાં ભગવાનના વિષે કામ સંભળી
શકતો નથી.) જાણી જાતના આણીને હલકા આણીઓ સાથે એ રમણુ માટે સંબંધ થાય તો તેથી પણ
રસનો આવાસ થાય છે, તેથી સંલોગરૂપ ક્રમને દૂર રાખીને પશુઓને ઘણા જરૂરી ખોરાકને વેણુનાદથી
અટકાવે છે. (આ ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાનમાં તેમના વિષે કામ હોઈ શકે નહિ. સંલોગરૂપ કામ
એમનામાં છે જ નહિ, તેથી તેનો બોધ ન કરતાં વેણુનો નાદ પશુઓને ખોરાક લેતાં અટકાવે છે. જેમ
પહેલાં ત્રીજા ઋલોકમાં સંલોગરસનો અનુભવ ન થયો તેમ અહીં ભક્ષણરસનો અનુભવ ન થયો એમ
તાત્પર્ય છે.) પહેલાં ત્રીજા ઋલોકમાં આપેલું વર્ણન—કણા હાય ઉપર ભગવાનનો ઢાબો ગાદ સખામાં
આવેલી છે એ વર્ણન—અહીં પણ આવુ છે. તેના જ પેટાલેહનું વર્ણન કરવાનું છે.

દન્ત—અરે—૫૬ જેદ જણાવવા માટે વાપરવામાં આવ્યું છે. જ્યાં ગાયોની પણ રાવં ક્રિયાઓ
અટકી પડે છે. ત્યાં આપણી—ગોપીજનોની—ક્રિયાઓ અટકતી નથી તે આશ્ચર્ય છે. (આપણી ક્રિયાશક્તિ
જાતૃત જ થાય છે તેથી આપણને—ગોપીજનોને—જેદ થાય છે એમ તાત્પર્ય છે.) પહેલાં, બીજા અને

પેક્ષયાવ્યુક્તમ્ । દેવશિવો દિ' પુરુષોત્તમે કામુક્યો ભવન્તેન । इदं त्वत्साक्षर्यमिति । अथवा इति-
सन्मोघને ગત્વા દર્શનાભાવાય । इदं भया प्रोच्यमानं शृणुत । अत्र गोपिका भवतिष्ठाः । गुणातीते
પ્રકારત્રયમિતિ, કર્મજ્ઞાનમક્તિમિઃ । વત્તવ્યવસૈષા । પ્રથમા રાજસઃ । इयं राजसरजसी । अपेक्षितं
પૂર્વં सर्वमेवानुवर्तते सर्वत्र । आदौ भगवतः स्वरूपं शृणुतेति । वं चतुर्धा वर्णयति । हारवत् हासो
/ यस्य । उरसि स्थिरा विद्युद् यस्य । नन्दस्य च सुनुः । आर्तजनानां सर्वेपामेव नन्दः । तत्र
हेतुरयमिति । अन्येदेवમીમમે પ્રક્ટો ન મન્વેત્ । દ્વિતીયે મુદ્ધર્વે નિર્ગચ્છન્તં વાલ્ક્યાહ । તદા પ્રતિમુદ્ધર્ત
યુગલતિ ભવન્તિ । સન્ધ્યાસન્ધ્યાંશ્વોરન્તરેણ દારણેવ મુદ્ધર્વ્યં હતિ સોમોત્તમો નિર્ગયઃ । અન્યેર્વાં

ત્રીજા પ્રલોકમાં વર્ણવેલા આશ્ચર્યથી પણ અહીં વર્ણવેલું આશ્ચર્ય ઉત્તમ પ્રકારનું છે. કારણ કે દેવની સ્ત્રીઓ
પુરુષોત્તમની ક્રમનાયાળી હોય જ, પરંતુ આ—પશુઓની અસહિત—તો અતિ આશ્ચર્ય છે. પોતે વનમાં
જઈને એવાં પશુઓનાં દર્શન કરી શકતાં નથી તેથી અવલાઃ—હે અળસાઓ—એ પ્રમાણે સંમોધન
કરવામાં આવેલું છે. આ—જે હું કહું છું તે—સાંભળો.

અહીં—આન્તર રમણમાં—ગુણવાળી ગોપીઓ નવ પ્રકારની છે. ગુણાતીતના પ્રણ પ્રકાર છે; કર્મ,
જ્ઞાન અને ભક્તિથી. પ્રલોકોનાં યુગલ ઓલનારાં ગોપીઓની આ વ્યવસ્થા છે. (અહીં આ પ્રમાણે તાત્પર્ય
છે. બાદ્ય રમણમાં સ્વરૂપ ગુણ્ય છે, અને સ્વરૂપ છ ગુણવાળું છે; તેથી આ સ્વરૂપમાં જ ગોપીજનોની
નિષ્ઠા હોવાથી તેઓ પણ છ ગુણવાળાં છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ અંદરના રમણમાં ભાવ
ગુણ્ય છે, અને સત્ત્વ વગેરે દ્વાન્તાથી ભાવ નવ પ્રકારનો છે; તેથી ભાવમાં જ નિષ્ઠા રાખનારાં ગોપીજનો
પણ નવ પ્રકારનાં છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.)

પહેલાં ત્રણ ગોપીજનો રાજસી છે, અનેગુણના લેટથી સિદ્ધ સિદ્ધ પ્રકારનાં છે. આ ગોપીજન
રાજસરાજસી—મુદ્ધ રાજસી—છે. (અર્થાત્ પહેલા યુગલની ગોપી રાજસસાસ્વિદી, બીજા યુગલની
ગોપી રાજસરાજસી, અને ત્રીજા યુગલની ગોપી રાજસતામસી છે. આ પ્રમાણે પહેલા ત્રણ યુગલની
ગોપી રાજસી છે.) પહેલાં વર્ણવેલું જેટલું જરૂરનું હોય તેટલું બધુંય હવે પછીના સર્વ યુગલોમાં છે
એમ બહુવું.

પહેલાં ભગવાનનું જે સ્વરૂપ હું કહું છું તે સાંભળો. આ ગોપી ભગવાનનું ચાર પ્રકારે વર્ણન કરે છેઃ
(૧) હારણ જેવું જેમનું હારણ છે, (૨) જેમના વક્ત્રસ્થલ ઉપર વિજળી છે, (૩) જે તન્દના પુત્ર છે,
અને (૪) જે બધા ય દુઃખી પુરુષોને આનન્દ આપનાર છે, (અર્થાત્ એકલા નન્દને જ આનન્દ આપ-
નારા છે એમ નહિ પણ સર્વ દુઃખી જનોને આનન્દ આપનાર છે.) (ભગવાન બધા દુઃખી પુરુષોને
આનન્દ આપે છે) તેનું કારણ દર્શાવતાં કહે છે કે અયમ્, આ (ભગવાનનું પ્રાકૃત્ય જ સર્વને સુખ આપ-
વામાં કારણભૂત છે.) એ આ પ્રમાણે ન હોત તો ભગવાન હમણાં આપણી સમક્ષ પ્રકટ ન થાત.

અથવા તો બીજા મૂર્તમાં પ્રકટ થએલા ભગવાનને એકને આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આ
પ્રમાણે ગરી કરવામાં આવે ત્યારે દરેક મૂર્તમાં યુગલો થાય છે, ગવાય છે. સવારની સંધ્યા અને
સાંજની સંધ્યા એ બેની વચ્ચે બાર જ મૂર્ત્યો છે એમ સોમની ઉપસ્થિતિ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે.
(અર્થાત્ સોમની ઉપસ્થિતિ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે અમાસને દિવસે
સોમ દિવસના વખતમાં ભુલે ભુલે રથાને રહે છે. ‘ત્રણ મૂર્ત્યો સુધી સૂર્યમાં રહે છે, ત્રણ મૂર્ત્યો સુધી
જલમાં રહે છે, ત્રણ મૂર્ત્યો સુધી જાયોમાં રહે છે’ અને ત્રણ મૂર્ત્યો સુધી વનસ્પતિમાં રહે છે’ આ પ્રમાણે
ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી દિવસ બાર મૂર્ત્યો છે; એટલે દરેક મૂર્ત્યોમાં ત્રણ જે જે લીલા કરે છે
તે તે લીલાનું અહીં એક એક યુગલથી ગણ કરવામાં આવે છે, એમ ‘બાર’ની સંખ્યાથી જણાવવામાં
આવે છે. ગોપીજનોના હૃદયમાં ભગવાન લીલાસહિત પ્રકટ થાય છે; તેથી પ્રિય, ભગવાન, ત્યારે જે લીલા
કરે છે ત્યારે જ તે જ લીલા સ્થામિનીઓના હૃદયમાં રહે છે. તેથી આ વિષયમાં કોઈ પણ અશ્વિત નથી.)

દાસ્યં કિર્મીરિતં ભવતિ, રજુવત્ । મગધવત્સુ ધન્યાનાં ધાન્યા વિમલ્લો દાસઃ મુષ્ણહારવદ્ ભવતિ ।
 યથા રજૈર્વ્યવહિતા મુષ્ણા ઇતિ । ઝનેન જગતઃ પ્રપન્ને મોદજનકત્વં સ્થિરીકૃતમ્ । શ્લેષ્કલામિર્માયા-
 વિભક્તેતિશ્વરાર્થાપત્તિરર્થનિરૂપણે મૂળં સર્વત્ર । યથા દૃષ્ટે નાતુપપત્તિઃ । દૃષ્ટાનુસારેણૈવ સર્વં વ્યવસ્થા-
 પ્યતે । ‘ન હિ દૃષ્ટે અનુપપન્નં નામ વ્યાપાતાત્’ ઇતિ । લોકિકાનામેષા વ્યવસ્થા । સર્વથા દૃષ્ટવિરોધો
 નાક્ષીકૃયત ઇતિ । યથા પૈદિક્ષનાં છુતિઃ । ચાતૈવ ધોષ્યમાનાઃ પદાર્થાઃ સ્થિરીમવતિ, તારાંસદ્વગુણ
 ઉચ્યત ઇતિ સર્વપ્રેયેષા વ્યવસ્થા । ન કેવલં સંસારે પુત્રાચાસક્તિમેવ સ્થિરીકરોતિ, કિન્તુ ધનાસક્તિમ-

ખીત્તંઓનું હાસ્ય દોરણની માફક એકસરખું હોય છે, પણ ભગવાનનું હાસ્ય મોતીના હારની
 માફક—જેમ રત્નોથી છૂટાં પડેલાં મોતીઓ હોય છે તેમ—દાંતોની કાંતિથી વિભક્ત હોય છે. (ખીત્તંઓના
 દાંતમાં પ્રભા હોતી નથી, તેથી તે દાંત હાસ્યમાં વિભાગ કરી શકતા નથી. ‘જેમ રત્નોથી છૂટાં પડેલાં
 મોતીઓ હોય’ એ પ્રમાણે ભગવાનના દાંતના સંબંધમાં માણેકનું દાહાન્ત કહેવામાં આપ્યું છે, તેથી ભગ-
 વાનના દાંતમાં પ્રભા હોવાથી તેઓ હાસ્યમાં વિભાગ કરે છે એમ તાત્પર્ય છે. વળી, જે હાસ્ય ફક્ત
 મોતીના હારની તુલ્ય હોય તો તેમાં વિચિત્રતા ન આવે. તેથી ‘જેમ રત્નોથી છૂટાં પડેલાં મોતીઓ હોય’
 એ પ્રમાણે દાહાન્ત આપવામાં આવેલું છે. નીચેના ઓઠની પ્રવાથી દાંતમાં રતાશ સ્વાભાવિક છે.)
 આ પ્રમાણે ભગવાન જગતને પ્રપંચમાં મોહ ઉત્પન્ન કરે છે એ વાત દૃઢ થઈ. (અહીં હાસ્યના વિભાગની
 સ્થિરતાથી સૂચવાએલા અર્થનું વર્ણન કરવામાં આપ્યું છે. ભગવાન વિષેના એકથી સર્વ રીતે માયા
 વગેરે દૂર થાય એ પ્રમાણબદ્ધ છે, અને એ માયાને સ્થિર કરવાથી તો એ પ્રમાણબદ્ધનું નિરાકરણ
 થાય છે. તેથી ભગવાનમાં એક અને માયાનું કાર્ય—પ્રપંચમાં મોહ—એ બંને સાથે સામવાથી,
 ભગવાનમાં જેમને એક છે એવા મજાના શબ્દરૂપી જગતનો પણ ભગવાન પ્રપંચમાં મોહ ઉત્પન્ન કરે છે
 એમ તાત્પર્ય છે. આ પણ એક આશ્ચર્ય છે. દમ્ભ એ ખેદદર્શક પદનો પ્રયોગ થયેલો હોવાથી આ
 સૂચવેલા અર્થનું વર્ણન કરવામાં આપ્યું છે, કારણ કે જેમનો ભગવાનમાં એક હોય છે તેઓનો બ્યારે
 ભગવાન વિના ખીલ પદાર્થમાં પણ એક જેવામાં આવે છે ત્યારે ભક્તોને અવશ્ય ખેદ થાય છે. જે આ
 પ્રમાણે ન હોય—ભક્તોને ભગવાન વિના ખીલ પદાર્થમાં એક ન હોય—તો ભગવાન વિષેના એકને
 લીધે તે ભક્તો સર્વ પદાર્થનો ત્યાગ કરે, એટલે તેમની સાથે ભગવાનની લોકમાં લીલા ન થાય. તેથી
 ભગવાન ભક્તોની વિવશરૂપ પ્રપંચમાં આસક્તિ કરાવે છે.)

એકની કલાઓથી મલ્લ સિદ્ધાન્ત થયેલી છે એ શુભાર્થપત્તિ સર્વત્ર અર્થનું નિરૂપણ કરવામાં કારણ
 છે. જે જેવામાં આવે છે તેમાં કાંઈ પણ અષ્ટિત નથી; જે પ્રમાણે જેવામાં આવે છે તે જ પ્રમાણે સર્વ
 વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે, કારણ કે ‘જે જેવામાં આવે છે તેમાં કાંઈ અયોગ્ય નથી, નહિ તો વિરોધ
 આવે’ આ પ્રમાણે ન્યાય છે. આ પ્રમાણે—જે જેવામાં આવેલું છે તેનો વિરોધ કોઈ રીતે સ્વીકારવામાં
 આવતો નથી એ પ્રમાણે—લોકિકમાં વ્યવસ્થા છે. તે પ્રમાણે વેદ માનનારઓને શુભિ પ્રમાણ છે. એટલું
 કહેવાથી જ જેનું જ્ઞાન કરાવવાનું તે પદાર્થ એટલા પ્રમાણથી સ્થિર થાય તેટલા જ પ્રમાણમાં તેને
 અનુકૂલ અર્થ આપવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે સર્વત્ર વૈદિક વ્યવસ્થા છે. (લોકમાં આવા પ્રકારનું હાસ્ય
 સંભવત્ નથી, તેથી આનું ભગવાનનું હાસ્ય સંભવત્ નથી. આ પ્રમાણે જે કોઈને શંકા થાય તો તે શંકા
 દૂર કરવાને માટે શુભાર્થપત્તિથી સિદ્ધ કરવામાં આવે તે ભગવાનનું આનું હાસ્ય હોઈ શકે છે. આગળ
 પણ જ્યાં શુભાર્થપત્તિને પ્રમાણ તરીકે આપવામાં આવેલી છે ત્યાં પણ આ પ્રમાણે જ અર્થ કરવો.
 ‘હારના જેવું હાસ્ય’ એ પદાર્થનું જ્ઞાન કરાવવાનું છે. તે પદાર્થ મોહ ઉત્પન્ન કરવા રૂપીના તાત્પર્યથી
 સ્થિર થાય છે. આ પ્રમાણે જે પ્રયોજન ન હોત તો ‘હારના જેવા હાસ્યવાળા’ એ પદ કહેવામાં
 આવત નહિ.)

ફક્ત સંસારમાં પુત્ર વગેરેમાં આસક્તિ હોય તેને જ પોતાની ખંદર સ્થિર કરે છે એટલું જ નહિ,
 પણ પત્ર વગેરેમાં આસક્તિ હોય તેને પણ પોતાનામાં સ્થિર કરે છે એમ સ્થિરચિત્ત એ પદ વડે કહે.

पीत्याह । स्थिरा लक्ष्मीर्यत्रेति । एवं प्रमाणवन्निराकरणार्थं द्वयं विधाय प्रमेयवन्निराकरणार्थं द्वयं कृतवानित्याह । यतोऽयमेव नन्दस्य सूनुर्जातः । आर्तानां च स्वयमागलं भुज्यं प्रवच्छति । परिदृश्यते च तथेति च प्रमाणम् । न हि महातेजं करोति । अतः इदमाश्चर्यम् । एतमेवार्थं प्रकटीकुर्वन् कूजित-
वेणुर्भवति । अथवा । पूर्वापेक्षया अमोघवक्त्रलीलायां वेणुर्वायते । हारवद्भासो यस्मिन् उरसि । तस्य स्थिरता विभागस्यैव चाश्चर्यम् । श्रीवत्सोपेत्युत्कृष्ट इति ज्ञोमार्थं तस्य स्थिरत्ववर्णनम् । तादृशस्य नन्द-
सूनुत्वे स्नेहो वर्धते । तत्रापि स्वोपकारक इति । कूजितत्वं यादनविशेषधर्मः । सर्वेषामानन्दं प्राप्-
धर्ममप्याकर्षति । यत्र पञ्चानामपि प्राणादिधर्मोद्घाटी, तत्रान्येषां किं वक्तव्यमिति पशूनां नित्यवयति ।

છે. સ્થિર છે વિજળી—હકમી—રોમાં એ સ્થિરવિદ્યુત કહેવાય છે. (અત્ય સમય રહેવાનો શુદ્ધ વિજળી અને ધનમાં એક સરખો છે, તેથી વિદ્યુત—વિજળી—શબ્દમંથી ધનનો પણ અર્થ મળે છે. અથવા તો ભગવાનના વક્ષસ્થલ ઉપર હારની પેઠે હાસ્યે સ્થિતિ કરેલી છે, તેથી વિભાગની સ્થિરતાથી પ્રપંચમાં જે આસક્તિ સૂચવી તેને પણ ભગવાન્ પોતાના સંબંધવાળી જ કરે છે. આથી પ્રપંચની અંદર પ્રપંચ વિરોધો જે મોહ છે તેને પોતાના સંબંધવાળો કરવો એ શુદ્ધ ભગવાન્ પોતાની અંદર સ્થિર કરે છે એમ શ્રીમુખો-ધિનીછત્રુ તાત્પર્ય છે. દ્વિત પોતાના જ સંબંધવાળી આસક્તિ ઉત્પન્ન કરવાનો શુદ્ધ જગતમાં બહુ જ અપ્રસિદ્ધ છે, તેથી આ ખાખતમાં આશ્ચર્ય છે. આગળ પણ આ પ્રમાણે જ અર્થ સમજાવો. આ પ્રમાણે અર્થ કરતી વખતે હસ્ત—અરે—એ પદ હર્ષવાચક છે. આ વિષયમાં કોઈનું કોઈ પણ બદ્ધ આલેખું નથી એ અર્થ જણાવવાને માટે અપલા: એ પ્રમાણે સંજોષન કરવામાં આવેલું છે. હાલ્લાસા અને સ્થિર-વિદ્યુત એ બે વિશેષણોનો મુખ્ય અર્થ ઘણો સુસ રાખવા જેવો છે તેથી શ્રીમહાપ્રભુજીએ તેનો અર્થ આપ્યો નથી. તેથી જ આ ગૂઢ અર્થનું જ્ઞાન યાચ તેટલા માટે સ્વામિનીઓએ પણ સાવધાન રહીને સાંભળવું એમ દર્શાવવા હવે શ્રુણુત એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આ જ કારણથી અરે—શ્રીવિદ્યુઃ-નાઘછ—પણ આ ગૂઢ અર્થ લખતા નથી, કારણ કે જેમના ઉપર ભગવાનનો અનુગ્રહ છે તેમને તો આ ગૂઢ અર્થ એની જેણે સ્ફુરે છે, અને જેમના ઉપર ભગવાનનો અનુગ્રહ નથી તેઓને આ ગૂઢ અર્થનું જ્ઞાન થવું યોગ્ય નથી. દ્વિત ભગવાન્ ઉપર જ જેમનો એક હોમ છે તેમના બીજા ધર્મો નિવૃત્ત યાચ છે એ સ્વાભાવિક છે, તેથી પ્રમાણબલનો નિશ્ચય યાચ છે.)

સ્થાભાવિક છે, તેથી પ્રમાણબદ્ધનો નિરાસ થાય છે.) આ પ્રમાણે પ્રમાણબદ્ધનું નિરાકરણ કરવા દારદાસ અને સિરચિદુલ્લ જે બે વિશેષણો કહીને, હવે પ્રમેયબદ્ધનું નિરાકરણ કરવા ભગવાને બે કાર્ય કર્યાં એમ કહે છે; કારણ કે (૧) આ ભગવાન જ નંદના પુત્ર થયા, અને (૨) ભગવાન પોતે જ આવીને દુઃખી પ્રાણીઓને સુખ આપે છે. આ પ્રમાણે બેવામાં આવે છે એ આ વિષયમાં પ્રમાણ છે. (પહેલાં બધાંવેલી ક્રુતાર્થાપત્તિ પણ અહીં પ્રમાણ છે એ દર્શાવવા જનો પ્રયોગ છે.) મોટા પુત્રજ, ખરેખર, આ પ્રમાણે કરતા નથી, તેથી આ આશ્ચર્ય છે. આ જ અર્થને પ્રકટ કરતાં ભગવાન વેણુ વગાડે છે; અથવા તો પહેલાં કરતાં નીચું સુખ રાખવાની હીલાથી ભગવાન વેણુ વગાડે છે. (આ બીજો અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે દારદાસે એ સમગ્ર વિભક્તિનું એકવચન છે અને ડરસિનું વિશેષણ બને છે.) હારના બેડું હાર્ય છે જે વક્ષસ્થલ ઉપર તેની સ્થિરતા અને વિભાગોની સ્થિરતા એ આશ્ચર્ય છે. ટીખતસ પણ ઘણો ઉત્તમ છે, તેથી શોભા માટે સ્થિરતાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આવા પ્રકારના ભગવાન ત્યારે નંદના પુત્ર થાય ત્યારે તેમનામાં એક વધે છે. દુઃખ એ વેણુને વગાડે છે. આનો અનુક્રમ પ્રકાર છે. (વેણુ વગાડવાથી ઉપજત થયેલી વેણુમાં રહેલી અનુક્રમ તે દુઃખ કહેવાય છે.) સર્વેની અંદર રહેલા પ્રાણના ધર્મનું પણ તે આકર્ષણ કરે છે.

સવેની એકર રહેતા આખા ધર્મેનું પલ્લુ તે જાકવેલું કરે છે. ત્યારે વેલુકુળન પશુઓના પલ્લુ આખુ વચેરે ધર્મેનું હરણુ કરે. તો જાણી બીજાનું તો કહેવું જ શું ? આ અર્થ દર્શાવવાને માટે ‘પશુઓના આખુ હરે છે’ એમ લખીને કરવામાં આવે છે. એક પશુનો આખુ બીજા હરણુથી પલ્લુ હુણ્ણા જાય, તેથી વુન્દરા-બ્યાળંધ-એ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. વુન્દરા-એટલે ટોળેટોળાં. વેલુના નાદનો ત્યાં અવેશ પાત્યો ત્યાં જ્યાં પશુઓના આજુ તે હરે છે એમ

એવસ્ય તથાત્વં હૈવન્તરસિદ્ધમપિ ગચેત્ । ઇત વત્તં મૃન્દશ્ચ રૂપિણઃ । સમૂદસઃ । યયૈવ વેણુનાદઃ પ્રવિષ્ટઃ
તેપાં સર્વેપામિત્યર્થઃ । વ્રજસ્થિત્વા વૃષ્ણઃ કકુલિનો યત્તાઃ, વત્સપ્રવૃષ્ણા રૂપ શકટાદિનેતારઃ । તે વ્રજ-
સનીપ એવ તિષ્ઠન્તીતિ પ્રામ્યપશૂપલક્ષણાર્થે વ્રજપદમ્ । મૃગ્યા ગાવચ્ચારણ્યે મિલિતા ભવન્તિ । આરણ્ય
પ્રામ્યાશ્ચિત્ત્વં ભવન્તીતિ જ્ઞાપનાર્થે મૃગપદમ્ । કિં વહુના । સર્વં યવ પશ્ચવો વેણુવાચેન કૃત્વા હૃતચેતસો
ભવન્તિ । નાપિ ભગવત્સમીપગમ્ને સમર્થાઃ । કિન્તુ હૃતચેતસો દૂરાદૈવ ભવન્તિ । ઝનેન વેણુનાદસ્ય
સ્વાભાવિક એવાયં ધર્મો, ન તુ ભગવત્સમીપકૃત રૂપિણઃ, કેવલં દન્તૈર્દૈષ્ટાઃ, ન લાગે,
ન ચ શક્ત્યે સત્તર્થાઃ । દન્તદૈશમાત્રેણ પ્રયત્નો નિવૃત્ત રૂપિણઃ નાદસ્યેતરકાર્યનિવર્તવત્વમુક્તમ્ । પૂર્વ-
ક્ષિપાયા અજ્ઞાપરૂપકત્વાય કવલપદમ્ । દેવસીવન્મૂર્છાગિવૃત્ત્યર્થમાહ ધૃતકર્ણા રૂપિણઃ । અન્યમ્ સર્વ
પરિણમ્ય કર્ણમેય સાધનં ધૃતવન્તઃ । સવો વાહ્યામિપૃષ્ઠા રૂપિણઃ નિવ્રિતા રૂપિણઃ । તત્તો નાવૈત સર્વતો
વ્યાપ્તાઃ । રૂપિણેતં ગયાદીનાં ચિત્રમિવ પશ્યાતે જાતાઃ । સ્વાવરપેક્ષ્યાપિ સ્થિત રૂપિણઃ । પૂર્વોક્તાધી-
વધિકૌડર્થ રૂપિણઃ ॥ ૪ ॥ ૫ ॥

તાત્પર્ય છે. મજ્જામાં રહેલા આખલાઓ છૂટા મૂકેલા આખલાઓની માફક મોટી ખૂંધવાળા મત્ત હોય છે
અને ગાડાં વગેરેને લઈ બધા છે. તેઓ મજ્જાની પાસે જ રહે છે, તેથી આખનાં પશુઓનો પણ સમાવેશ
કરવાને માટે વ્રજ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. જંગલી પશુઓ અને ગાયો વનમાં મળી આવે
છે, વનનાં અને ગામનાં પશુઓની આવી સ્થિતિ થાય છે એમ જણાવવા મૃગ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં
આવેલો છે. વધારે શું કહેવું? વેણુના નાદને લીધે બધાંય પશુઓનાં ચિત્ત હરખાઈ જાય છે. તેઓ ભગ-
વાનની પાસે જવાને પણ શક્ત નથી, પરંતુ દૂરથી જ તેમનું ચિત્ત હરખાઈ જાય છે. આપણ—દૂરથી—એ
પ્રમાણે કહેવાથી સિદ્ધ થાય છે કે ચિત્ત હરવાનો વેણુનાદનો ધર્મ સ્વાભાવિક જ છે, ભગવાનની સમીપ
જવાથી કાંઈ પશુઓનું ચિત્ત હરખાઈ મરું નથી. ઘાસના કોળીઆઓને કૃત્ત દાંતોથી કરડવામાં આવેલા
હતા. કોળીઆઓનો સ્વાગ કરવાની બધવા તો તેમનું બહુવિધ કરવાની શક્તિ પશુઓમાં ન હતી. પશુઓ
કોળીઆઓને કૃત્ત દાંતથી કરડતાં હતાં એમ કહેવાથી તેમનો અપ્રત્યક્ષ અટકયો હતો, એટલે વેણુનાદને
લીધે તેમનું બીજું કાર્ય બંધ રહ્યું એમ કહેવામાં આવ્યું છે. (વેણુનાદ સાંભળવામાં જે ઉપયોગી હોય તે
વિના બીજું બધું કાર્ય બંધ રહ્યું એમ તાત્પર્ય છે. જે બધાંય કાર્ય બંધ રહે તો વેણુનાદ સાંભળવા કાન
પણ ન મંડાય. તેથી ‘બીજું’ કાર્ય બંધ રહ્યું એમ કહેવામાં આવ્યું છે.) પહેલાંની ક્રિયા થઈ જરૂરી
હતી એમ જણાવવા કવલ—કોળીઓ—એ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. (દાંતથી ઘાસ કરડવા
પછી વેણુનાદ સાંભળ્યો. પછીથી ઘાસ ખાવાનું અને વેણુનાદ સાંભળવા કાન માંડવાનું એ બે કાર્ય કરવાનાં
રહ્યાં. તેમાં પ્રથમ ઘાસ કરડવામાં આવેલું હોવાથી તેના સંબંધવાળી ઘાસ ખાવાની ક્રિયા જરૂરની હતી.
બીજી, ઘાસનો કોળીઓ પણ ધબકેલો હોવાથી ખાવાની ક્રિયા બહુ જરૂરની હતી. છતાં પણ તે ક્રિયા ન
થઈ એ વેણુનાદનું પ્રાકાર્ય ॥ એમ તાત્પર્ય છે.)

એમ દેવોની સ્ત્રીઓ મૂર્છા પામી તેમ આ પશુઓ મૂર્છા ન પામે એટલા માટે ધૃતકર્ણા—તેમણે
કાન માંડ્યા—એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. બીજું બધું કાર્ય બંધ રહે વેણુનાદનું કાવણ કરવામાં કાન-
કૂપી જે સાધન તે કાનને જ માંડ્યા. પછીથી પશુઓ ગાહ્ય કાર્ય કરતાં અટકી પડ્યાં એમ નિવ્રિતાઃ એ
પદ વડે કહેવામાં આવે છે. પછીથી ચારે બાજુએ તેઓ નાદથી વ્યાપ્ત થયાં, અને પછી ચિતરેલી ગાયો
વગેરેની માફક તેઓ ચર્ચ ચર્ચા; અર્થાત્ સ્થાવર પદાર્થ કરતાં પણ તેઓ સિધર થઈ ગયાં. આ અર્થ બીજા
અને ત્રીજા પ્રલોકમાં કહેલા અર્થથી પણ અધિક ॥ એ આશ્ચર્ય છે. (બીજા અને ત્રીજા પ્રલોકમાં કહેવામાં
આવ્યું હતું કે દેવોની સ્ત્રીઓને મૂર્છા થઈ, બ્યારે આ યુગલમાં તે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું નથી; તેથી
આ યુગલનો અર્થ પાછલા યુગલના અર્થ કરતાં અધિક છે, અને તેથી આશ્ચર્ય છે.) ૪-૫

વેણુનાદેન મદીનામતિજઠાનામપિ સ્પૃહા જાયત્વ ઇતિ વક્તું પુનર્વેણુનાદં વર્ણયન્તિ ઘર્હિણ ઇતિ ।

ઘર્હિણઃ સ્તવકધાતુપલાશૈર્વદ્મમહૂપરિવર્હવિદમ્ભઃ ।

કર્હિચિત્ સચલ આલિ સગોપૈર્ગાઃ સમાહ્રયતિ યત્ર મુકુન્દઃ ॥ ૬ ॥

તર્હિ ભગ્રગતયઃ સરિતો વૈ તત્પદામ્બુજરજોડનિલનીતમ્ ।

સ્પૃહયતીર્વયમિવાવહુપુષ્પાઃ પ્રેમવેપિતમુજાઃ સ્તિમિતાપઃ ॥ ૭ ॥

આવેશો દેવવેશઞ્ચ પૂર્વં નિરુપિતૌ । ઊભાવેશોડ્ધુના નિરુપ્યતે । નિરન્તરક્રિયા હિ મદીનામ્ ।
ચેતનાતાં તુ નિદ્રામૂર્છાદૌ ક્રિયાનિવૃત્તિરપિ દૃષ્ટા । નદીનાં તુ ન કદાપિ નિવર્તત્ ઇતિ । તત્રાપિ મહતી-
નામ્ । ઘન્ધોડ્ધિ ન તાસાં ભવતિ । સાપિ વેણુનાદેન નિવૃત્તા । ઘર્હિણો મયુરસઃ । સ્તવકાઃ ગુચ્છકાઃ
પિચ્છગુચ્છાનિ । ધાતલ્લો ગૈરિકાદયાઃ । પત્રાણિ ચ । ધાતુનાં યા પત્રાકારેણ છેડતાઃ । કમલપત્રાણ્યપિ
આકારાર્થં વ્યવન્ત ઇતિ । સૈઃ છલ્લા મહાનાં પરિવર્હઃ જલઙ્કરણં વેશ ઇતિ વાયત્ । સ્વયં સ્તવકારિભિઃ

વેણુનાદથી ઘણી જ જડ એવી નદીઓને પણ ભગવાનના અરણ્યારવિન્દની રજની ઇચ્છા થઈ એમ
કહેવાને માટે ઘર્હિણઃ ઇલાદિ શ્લોકમાં ફરીથી ઓપીજનો વેણુનાદનું વર્ણન કરે છે. (પહેલાં વર્ણવેલાં
પશુઓને ક્ષીલાનું વિશેષ જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેઓ જડ—મૂર્ખ—છે. નદીઓ તેમનાથી પણ વધારે જડ
છે, કારણ કે તેમને જરા પણ જ્ઞાન નથી એમ તાત્પર્ય છે.)

હે સખી ! મોરનાં પીંછાંઓના ગુચ્છાઓ, ધાતુઓ અને પાંદડાંઓ
પેડે મક્કનો શુંગાર ધારણ કરીને મુકુન્દ ભગવાન જ્યારે કોઈકેવાર બસબદ્ધ
અને ગોપોની સાથે ગાયોને બોલાવે છે ત્યારે જેમની ગતિ બંધ થઈ ગઈ છે
એવી નદીઓ પવને આણેલી તેમના અરણ્યારવિન્દની રજની ઇચ્છા કરે છે,
આપણી પેડે બહુ પ્રુણવાળી નહિ હોવાથી પ્રેમથી જનમો ઠંપાવે છે
અને સ્થિર જલવાળી થઈ જાય છે. ૬-૭

પહેલાં આવેશ અને દેવવેશનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, હવે લીલાવેશનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.
(આ એટલે સર્વ તરફથી, વેશ એટલે વેશ; અર્થાત્ માવેશ એટલે હૃદયેશનો વેશ. આ નિલ વેશનું
વર્ણન પહેલાં મુગદામાં કરવામાં આવ્યું છે. અવેશઃ એવો પાઠ લે હોય તો તેનો અર્થ ‘અમુક પ્રકારની
સ્થિતિ’ એ પ્રમાણે કરવો, ‘વેશ’ એ પ્રમાણે ન કરવો. દેવનો—ક્રીડા કરનારનો—વેશ એટલે દેવવેશ;
અર્થાત્ ગાયો અરાવવાને માટે બહાર જતી વખતે ભગવાન જે વેશ ધારણ કરે છે તે. આ વેશનું વર્ણન
થીજ મુગદામાં કરવામાં આવ્યું છે. લીલાવેશ એટલે નૃલક્ષ્મીલા કરતી વખતનો વેશ. આ વેશનું વર્ણન
આ ત્રીજા મુગદામાં કરવામાં આવ્યું છે.)

નદીઓની ક્રિયા હૃદયેશાં આક્રુજ હોય છે, કારણ કે નિદ્રા, મૂર્ખાં વગેરેમાં ચેતન પદાર્થની—
જીવની—ક્રિયા તો બંધ થતી લેવામાં આવે છે, પણ નદીઓની ક્રિયા તો કોઈ પણ વખતે બંધ પડતી
નથી. તેમાં પણ મોટી નદીઓની ક્રિયા તો બંધ પડતી જ નથી અને તેમનો બંધ પણ થતો નથી. આવી
નદીઓની ક્રિયા પણ વેણુનાદથી અટકી પડી. (સરન્તિ ઇતિ સરિતઃ, અર્થાત્ જે વહે તે નદીઓ એ
પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ હોવાથી આ નદીઓ મોટી છે એમ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.)

મહર્ષીનાં—મોરનાં—સ્તવકો, અર્થાત્ ગુચ્છાઓ, મોરનાં પીંછાંના ગુચ્છાઓ. ધાતુઓ એટલે મેરૂ
વગેરે પદાર્થો; અને પાંદડાંઓ. અથવા તો પાંદડાંઓના આકારની ધાતુઓની આકૃતિઓ, કારણ કે કમરનાં
પાંદડાંઓ પણ વેશને માટે બાંધવામાં આવે છે. આ બધા પદાર્થોથી મહોનો પરિબર્હ—અંતર અર્થાત્
વેશ—સ્વભાવમાં આવ્યો છે. મોરનાં પીંછાંઓના ગુચ્છાઓ વગેરેથી જોડાયેલો જે આ મહોનો વેશ તેનું
ભગવાન પોતે અનુકરણ કરે છે, અથવા તો મહોનું અનુકરણ કરવામાં આવેલું છે, કારણ કે નાટકના

યદો ચોડ્યં મહાપરિવર્હઃ । વિદમ્બો વા યદ્વઃ । અસામાર્થિકં વિદમ્બાનમેવ ભવતિ ।
 નટમહ્યન્ । અનેનાયં નાદો નુલોપયોગેય નિરૂપિતઃ । તેન ક્રિયાશક્તિરુદ્વતા નાદસ્ય નિરૂપિતા
 નદીનામાકર્ષે હેતુર્ભવતિ । કર્હિંચિદિતિ । યદોત્સાહઃ ક્રિયાશક્તૈઃ । અતઃ એવ સવલઃ યદ્વઃસહિતઃ ।
 આલીતિસમ્બોધનં ગોપ્યતયાયમર્થો નિરૂપિતઃ, અપ્રતારણ્યં ચ । પ્રાયેણેવા તદા દર્શનાર્થે ગતવતી
 જ્ઞાનાદિવ્યાજેત । યયં સામગ્રી વિવાચ સોડ્સાકં મોક્ષ વસ્તુતો વા જાતો વા, તાદશો ગોપૈઃ સહિતઃ ।
 અનેનાય વૈકુણ્ઠસ્થિતલીલા સૂચિવા । અત્રાપિ લક્ષ્મીરસાભિઃ સહિતા રાત્રૌ, ગોપૈઃ સહિતા રિવસે
 તિપ્તતીતિ । અતઃ એવ સમ્બોધનં રહસ્યસૂચકમ્ । તદા ગાઃ સમાહુયતિ, વેણુનાદૈર્નૈવ, પ્રકરણિતપદ્ધ

મહુની માફક અનુકરણ જ અસ્વાભાવિક હોય છે. આ પ્રમાણે નૃત્યના વેશનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું
 એમ કહેવાથી નૃત્યમાં ઉપયોગી જ આ નાદનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. (અર્થાત્ આ વેશ નૃત્યના સમ-
 થનો જ છે, ખીલ સમથનો નથી એમ કહેવામાં આવ્યું.) વેશ નૃત્યના સમથનો છે એમ કહેવાથી નાદમાં
 રહેલી ક્રિયાશક્તિ બહાર નીકળેલી છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને તે નદીઓને આકર્ષણ કરવાનું
 કારણ બને છે. (નૃત્યમાં મોટો જ અવાજ થાય છે, એટલે આંગળીઓથી ક્રિયાશક્તિ બહાર નીકળી,
 એટલે આંગળીઓ ધણી દંભાવેલી હવી એમ કહેવામાં આવ્યું.)

કર્હિંચિત્ એટલે ક્યારેક, ન્યારે ક્રિયાશક્તિમાં ઉત્સાહ હોય ત્યારે. (નૃત્ય કરતી વખતે ન્યારે
 ઉત્સાહ થાય ત્યારે ભગવાન બલભદ્ર સાથે થાય છે એમ તાત્પર્ય છે.) તેથી જ ભગવાન સવલઃ એટલે
 બલભદ્ર સાથે છે. આ અર્થ ઘુસ રાખવા યોગ્ય છે એમ કહેલો છે અને ખીલ કોઈને આ હિપથમાં ખાન્તિ
 ન થાય તે માટે કહેવામાં આવેલી છે એમ દર્શાવવાને માટે જાણિ, હે સખી !, એ પ્રમંથિ સંખોધન
 કરેલું છે. (આ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું ॥ તેથી ભગવાન કોઈ વાર જ બલભદ્રની સાથે થાય છે, અને
 કોઈ વાર જ ગોપોની સાથે થાય છે એ પ્રમાણે વાક્યનો સંબંધ પણ જણાવવામાં આવ્યો. તેથી ભગવાન
 સહ એકાન્તમાં જ આપણ—ગોપીજનોના—મોક્ષા છે એમ જ્ઞા, તે, શબ્દથી જણાવવામાં આવ્યું છે.)
 ધનુ કરીને આ યુગલ બોલનારી ગોપી જ્ઞાન વગેરેના બહુનાથી તે વખતે દર્શન કરવા ગએલી. (કરક
 મુહૂર્તમાં યુગલો ગાયક છે એ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે આ પ્રમાણે બને છે. ખીલ યુગલમાં
 ભગવાન બહાર જાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું. આ ત્રીજું યુગલ છે. તેથી હમણાં ચિત્ત સર્વથા દ્રવ્ય
 નહિ હોવાથી અને કંઈક તેણે ધનુ હોવાથી પ્રાયણ, ધનુ કરીને, એ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. ભગવાન
 ન્યારે વનમાં પધારે ત્યારે ગોપીજનોનાં ચિત્ત દ્રવી જતાં હતાં એમ ખેલેલા શ્લોકમાં કહેવામાં આવેલું
 છે, તેથી આગળ ન્યારે ગોપીજનોનું ચિત્ત સર્વથા દ્રવ્યે ત્યારે એની મેલે જ શીલાનું જ્ઞાન થયે એમ
 તાત્પર્ય છે. અહીં સરિતાનો પ્રસંગ કહેલો છે તેથી ભગવાન નદીના તીરે રહેલા છે એમ જણાવવામાં
 આવ્યું છે. તેથી જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્ઞાન વગેરેના બહુનાથી નદીએ ગએલી ગોપીજનોએ ભગ-
 વાનનાં દર્શન કર્યાં.) આ પ્રમાણે સામગ્રી તૈયાર કરીને ભગવાન, જે વાસ્તવિક રીતે આપણો—ગોપી-
 જનો—લોગ કરનાર છે અથવા લોગ કરનાર યજ્ઞેલા છે તે, ગોપોની સાથે મળે છે. (કોઈક વખત જ
 ભગવાન ગોપોની સાથે પણ મળે છે. કોઈક સમયે જ ભગવાન બલભદ્ર અથવા ગોપો સાથે મળે ॥ એમ
 કહેવામાં આવેલું હોવાથી તે હમણાં એકાન્તમાં રહે છે અને તે રીતે રમણની સામગ્રીનું સૂચન કરવામાં
 આવ્યું છે. ભગવાન ભોક્ષા થયા એટલે લોગ કર્યા પછી ભગવાન ગાયોને બોલાવે ॥ એવો અર્થ છે.)
 આ કારણથી અહીં વૈકુણ્ઠમાં રહેલા ભગવાનની લીલા સૂચવવામાં આવેલી છે, કારણ કે અહીં પણ
 લક્ષ્મી રાત્રીએ આપણી સાથે અને દિવસે ગોપો સાથે રહે છે. તેથી જ જાણિ એ સંખોધન રહસ્ય
 સૂચવનારું છે. (દિવસે લક્ષ્મી અંતરંગ ગોપો સાથે જાય છે એમ તાત્પર્ય છે.)

તે સમયે ભગવાન વેલુનાદથી જ ગાયોને બોલાવે છે, કારણ કે આ પ્રકરણ વેલુનાદ વિષેનું છે.
 (લોગ પાટી બહિરંગ ગોપોની સાથે મળીને ભગવાન ગાયોને બોલાવે છે. કોઈક વખત જ ભગવાન
 બલભદ્ર અને ગોપોની સાથે હોય છે, હમણાં તો ભગવાન એકાન્તમાં ભોક્ષા જ હોય છે. વાસ્તવિક રીતે

वेणुनाह्वयतीत्यर्थे वक्ष्यति । वेणुतुल्यतया निरूपणार्थं वा वेणोरग्रहणम् । गवामाह्वाने हेतुः मुकुन्द इति । मोक्षो हि साध्यो देव इति स्वतच्छासां साधनामावादाकार्यं प्रयच्छति । स्वरसं वा तत्र स्थापितुम् । उद्भूता क्रियाशक्तिर्महदेव कर्म करोतीति गवामाकारणमुक्तम् । तत्र दोगार्यं ज्ञात्वा नद्योऽपि नित्यं गच्छन्तीति वाः स्मिता जाय इत्याह तर्हीति । वल्लभमेव भद्रगतयो जाताः । न हि भगवदाज्ञा केनाप्युल्लङ्घ्या भवति । सरित इति प्रवाहेकस्मात्त्वं निरूपितम् । तासां वैष्णवत्वज्ञानात् । तासां हि समुद्रोऽधिपतिः । यथा भगवान् पतिर्भूयात्, तदर्थं तत्पदाम्बुजराजः स्पृहयतीर्जताः । स्पृहयन्त्यः । राजसः सम्बन्धार्थमुपायमाह अनिलनीतमिति । अनिलेन वायुना स्वार्थं नीतम् । तेन

ભગવાન્ બાવા પ્રકારના છે. અથવા તો સૌંદર્ય પછી પ્રલોકના પૂર્વાર્ધમાં જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ધર્મને ભગવાન્ ગાયોને બોલાવે છે એ પ્રમાણે પદોનો અન્યથા કરવો. ભગવાન્ મન્ત્રમાંથી નીકળી નદીના તીરે અને નિકુંજમાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે રમણ કરીને, તે સમયે પહેલાંનો વેશ બદલાવાથી મૂલ્ય વગેરેનો વેશ ધારણ કરીને ગાયોને કૃતાર્થ કરીને વનમાં પધારે છે. આવા પ્રકારના ભગવાનનું અર્હી વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. કાલ ભગવદ્ગુણ હોવાથી અને ભગવાનને અધીન હોવાથી સર્વ ઘટી શકે છે, તે વખતે જ્ઞાન વગેરેના ઇહાનાથી નદીએ ગંગેલી ગોપી તેવા પ્રકારના ભગવાનમાં દર્શન કરે છે, અને પોતે અંતરંગ હોવાથી ભગવાનની પહેલાંની અવસ્થા જાણી જાય છે, અને પછી અર્હી આવીને તેનું વર્ણન કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.) વળી, ભગવાન્ ગાયોને વેલુથી બોલાવે છે એમ આગળ આકાંક્ષા પ્રસીકમાં ગોપીજન કહેશે. અથવા તો ભગવાન્ વેલુના જેવા અથાજથી બોલાવે છે એમ દર્શાવવાને માટે આ સુગતમાં ‘વેલુ’ શબ્દ યોજવામાં આવ્યો નથી. ગાયોને બોલાવવાનું જે પ્રયોજન છે તે પ્રયોજન દર્શાવવા મુકુન્દઃ એ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ગાયોને મોક્ષ અપવાનો છે તેથી, અને ગાયોને પોતાના પાસે મોક્ષ મેળવવાનું સાધન ન હોવાથી ભગવાન્ તેમને બોલાવીને મોક્ષ—મત્ર દર્શનનું મુખ—અથવા એ; અથવા તો પોતાના રસનું સ્થાપન કરવાને માટે—ગાયોને સ્વરૂપરસનું જ્ઞાન કરાવવાને માટે—ભગવાન્ ગાયોને બોલાવે છે. અહાર નીકળેલી ક્રિયાશક્તિ—મોટો નાદ—મોટું જ કાર્ય કરે છે તેથી ભગવાન્ ગાયોને બોલાવે છે એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

તે પ્રશ્નને તો શબ્દનો યૌગિક અર્થ સમજીને, નદીઓ પણ હુમ્મેશાં વહેતી હોવાથી, તેઓ પણ વહેતી અટકી ગઈ એમ તર્જિ એ પ્રલોકમાં કહેવામાં આવે છે. (ભગવાન્ વ્યારે ગાયોને યોલાવે છે ત્યારે નદીઓ કેમ વહેતી અટકી ગઈ? આ સંક્રાન્ત સમાધાન આ પ્રમાણે છે. ગચ્છન્તિ इति गावाः એ અર્થાત્ ને હુમ્મેશાં જાય છે. સરિત્ શબ્દનો યૌગિક અર્થ એક જ છે; સરન્તિ इति सरितः. આ પ્રમાણે તો શબ્દ અને સરિત્ શબ્દનો યૌગિક અર્થ એક જ છે; તેથી ભગવાન્ વ્યારે ગાયોને યોલાવે છે ત્યારે નદીઓ એમ સમજે છે કે ભગવાન્ અમને—નદીઓને— યોલાવે છે, અને તેથી નદીઓ ને હુમ્મેશાં વહે છે તે અટકી જાય છે.) અર્થાત્ ને વખતે નદીઓએ ભગવાનના વેણુનો નાદ સાંભળ્યો તે જ ક્ષણે તેમની ગતિ બંધ થઈ ગઈ, કારણ કે ભગવાનની આસાતું કોઈ પણ હિંમન કરી શકતું નથી. નદીઓનો સ્વભાવ ફક્ત વહેવાનો જ છે એ દર્શાવવાને માટે સરિત્ત એ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. નદીઓને વૈષ્ણવ થવાની ઈચ્છા છે. નદીઓનો તો સમુદ્ર અધિપતિ છે; પણ ભગવાન્ પોતાના પતિ થાય એ હેતુથી જ નદીઓ ભગવાનના ચરણની રચની ઇચ્છા કરનારી થઈ, અર્થાત્ અભિલાષા રાજનારી થઈ. નદીઓ સ્થિર થઈ, પણ ભગવદીય દેહ પ્રાપ્ત થયાં વિના ભગવાનનો સંબંધ થતો નથી, અને ભગવદીય દેહ ભગવાનના ચરણરસિન્દ્રની રચથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ભગવાનનો સંબંધ સિદ્ધ કરવાને માટે નદીઓએ ભગવાનના ચરણરસિન્દ્રની ઇચ્છા કરવા માંડી એમ તાત્પર્ય છે.)

ભગવાનના ચરણરસિની રચનો સંબંધ કરવાનો ઉપાય દર્શાવતાં ગોપીવન કહે છે કે જનિત-
નૌતમ્, પવને આઘેલી રજ. પવને પોતાને માટે આ રજ ગાઢેલી છે; તેની આથે પવનનો ગાઢ સંબંધ

સહ પ્રતાસત્તિઃ । જલાર્થી સઃ । મગવદીયા એવ મગવત્સમ્યન્નં પ્રાપ્નવન્તીતિ રજઃકમના દૂરમિપ્રાયા ।
કામ દવાત્રોદેશ્યઃ દેવતાત્વાન્નદીનામ્ । અતઃ દવાત્રે કાલિન્દી તયા મવિવ્યતિ । દ્વાની તયામાથે
માન્યં નાસ્તીત્યાહ અચ્છુપુષ્યા ઇતિ । ન વદ્ધુ પુષ્યં યાવામ્ । યવા શીઘ્રમેય ગોરૂપત્વમ્, ગોપાલરૂપત્વં
દિવસે, રાત્રો સ્તીરૂપત્વમિતિ । પુષ્યૈર્વિના સમીદિવાર્થસિદ્ધભાવાત્ । કર્યં શાયતે વાસામેવંભાવ ઇતિ
તત્રાહ વ્યમિવેતિ । યથા વ્યમ્, અચ્છુપુષ્યાઃ । અન્યથા દિવસે ગાવો ગોપા વા ભવેમ । અતઃ
સદદાત્નેન શાયતે સ્વદામેવ કુર્વન્તિ, ન તુ વાસાં કાર્યં સિષ્યતીતિ । કિંચ । વાસાં સાર્વિકમાવાદપિ
દ્વત્વતો માથો લક્ષ્યત્ત્વ ઇત્યાહુઃ પ્રેમવેપિતમુજા ઇતિ । પ્રેમ્ણૈવ મુજાનાં વેપનમ્, ॥ ૬ ॥ ૭ ॥
અતો વિરહસ્ત્કાપપુષ્પા ઇવ લક્ષ્યન્તે । કિંચ । સ્તમ્ભોઽપિ જાત ઇત્યાહુઃ સ્તિમિતાપ ઇતિ । સ્તિમિતાઃ
સ્તમ્ભા આપો વાસામ્ । एवं રજોમેવાન્નિવિધા નિરૂપિતાઃ ॥ ૬ ॥ ૭ ॥

થાથ છે, અને પવન જળની ઇચ્છા રાખે છે. ભગવદીયો જ, અર્થાત્ ભગવાનના ચરણારવિન્દની રંગથી
ઉત્પન્ન થએલા દેહવાળાઓ જ, ભગવાનનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી રજ વિષેની ઇચ્છા દૂર અભિપ્રાય-
વાળી છે. નદીઓ દેવતાઓ હોવાથી અહીં તેમના મનમાં કામ જ ઉદ્ભવે છે. (ગાવોની બાળતમાં જેમ
ખોજક વિષેની ઇચ્છા ક્ષતી તેમ આ નદીઓની બાળતમાં નથી એ જણાવવાને માટે એવ પદ મૂકવામાં
આવ્યું છે. પેશુબીતામાં નયઃ એ પંદરમા શ્લોકમાં નદીઓ દેવતા હોવાથી તેમની સાથે ખીલ લીલા
સંભવતી નથી એમ કહેવામાં આવેલું છે. પરંતુ હમણાં તો ઇન્દ્રે ભગવાનનો અભિષેક કરેલી હોવાથી
નદીઓની સાથે ખીલ લીલા પણ સંભવે છે.) તેથી જ—કામ હોવાથી જ—માત્રા ઉપર કાલિન્દી
કામની ઇચ્છાવાળા થશે. (અભિષેક થયુનાં ભગવાન હોવાથી તેમનાં અનન્ત રૂપો છે. તેથી આ પણ
રાજલીલામાંનું એક રૂપ છે. સુખ્ય રૂપ તો શ્રીયમુનાદકમાં વર્ણવવામાં આવેલું છે, વસ્તુતઃ ભગવાન અને
શ્રીયમુનાદક એક હોવાથી જ્ઞાનતુર્વમિયામ્—શ્રીકૃષ્ણનાં તુર્થ પ્રિયા—એ પ્રમાણે શ્રીયમુનાદકમાં
કહેવામાં આવેલું છે. અહીં સર્વામેદાદન્યપ્રેમે—પ્રહસન ૩. ૩. ૧૦—એ ન્યાયનું અનુસંધાન કરવું.
આ સૂત્રનો અર્થ એ છે કે લીલામાં આવેલા બધા પદાર્થો પ્રહસી ભુજ ન હોવાથી, અને પ્રહા પોતે એક જ
હોવાથી, ઉત્તરલીલામાં પણ પદાર્થો પૂર્વલીલાના સંબંધવાળા જ હોય છે.)

હમણાં તો તેવા થવાનું લાગ્ય નથી એમ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે અચ્છુપુષ્યા, બહુ પુરુષ-
વાળું નથી. જેમનું પુરુષ બહુ નથી તે અચ્છુપુષ્ય કહેવાય છે. જેવી રીતે દિવસે તારત જ ગાયનું રૂપ
અથવા તો ગોપાલનું રૂપ થાય અને રાત્રે બીનું રૂપ થાય એવું બહુ પુરુષ આ નદીઓને નથી, કારણ કે
પુરુષ વિના ઇચ્છેલા પદાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી. (પુરુષ એટલે ભગવાનની તેવી કૃપા જેવાથી થાય તે જાણ.)

નદીઓને આવા પ્રપ્રરનો—કામનો—લાવ છે એમ શી રીતે જણાય ? આ ચંકાનું સમાધાન કરતાં
ગોપીજન કહે છે કે વ્યમિવ, અમારી માફક. જેવી રીતે આપણે બહુ પુરુષવાળાં નથી તેવી રીતે આ
નદીઓ પણ બહુ પુરુષવાળી નથી. એ આપણે બહુ પુરુષવાળી હોત તો દિવસે આપણે ગાયો અથવા
ગોપ યાત. તેથી આપણા દાષ્ટાન્તથી જણાય ॥ કે આ નદીઓ કામની ઇચ્છા જ કરે છે, પરંતુ તેમનું કાર્ય
સિદ્ધ થતું નથી. વળી, તેઓના સાર્વિક લાવથી પણ—તેમની અંદરની લાગણીને લીધે યજ્ઞેલી સ્થિતિથી
પણ—તેમના દૃઢતામાં રહેલી લાવ જણાય છે એમ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે પ્રેમવેપિતમુજા,
પ્રેમથી તેમની ભુજાઓ ઢપે છે, અર્થાત્ પ્રેમથી જ તેમની ભુજાઓ કંપે છે, યાયુથી કંપતી નથી. તેથી
આ નદીઓ વિરહના દુઃખવાળી હોય એમ જણાય છે. વળી, તેઓની સ્થિરતા પણ થઈ એમ જણાવતાં
ગોપીજન કહે ॥ કે સ્તિમિતાપઃ, તેમનાં જળ સ્થિર થઈ ગયાં. સ્તિમિત, સ્તબ્ધ, થઈ ગયાં છે જળ
જેમનાં તે સ્તિમિતાપઃ કહેવાય છે, આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રપ્રરના રમેશુલના ભેદે વર્ણવવામાં આવ્યા છે. ૬-૭

સત્યમેવાનં નિરૂપયિતું ભગવન્તમપિ તથા વર્ણયન્તિ અનુચરૈસ્તિત્રિભિઃ । લઘાવિદ્વદ્ભગવેષાઃ
સાત્ત્વિકાઃ । ઇતે વેણુનાદેન મક્તિપૂર્ણાં જાતાઃ । તત્ર પ્રથમં શૃન્વાવનસ્યા લઘાસત્ત્વવચ્ચ વૈષ્ણવાઃ વેણુ-
નાદેન સદૃશપ્રેમરસા જાતાં इति तदर्थं प्रकारान्तरेण वेंणुनादमाह । तदर्थं प्रकारान्तरेण भगवानपि
વર્ણનીયઃ । સ જ મક્ત્યનુસારેણ લોકવેદાનુસારેણ જ વર્ણનીયઃ । તત્ર મક્ત્યનુસારેણ પ્રથમમાહ ।

અનુચરૈઃ સમનુવર્ણિતવીર્ય આદિપૂરુષ ઇવાચલભૂતિઃ ।

વનચરો ગિરિતટેષુ ચરન્તીર્વેણુનાહયતિ ગાઃ સ યદા હિ ॥ ૮ ॥

ઘનલતાસ્તરવ આત્મનિ વિષ્ણું વ્યજ્જયન્ત્ય ઇવ પુરુષફલાહ્યાઃ ।

પ્રણતભારવિટપા મધુધારાઃ પ્રેમહૃષ્ટતનવઃ સસૃજુઃ સ્મ ॥ ૯ ॥

અનુચરૈઃ સેવકૈર્ગૌરૈઃ સમ્યગનુવર્ણિતાનિ વીર્યાણિ વસ્ય । આદિપૂરુષ ઇવ પુરુષોત્તમ ઇવ જ
અનુચરૈર્વૈઃ સમ્યક્ સર્વોત્તમત્વેન વર્ણિતાનિ યગત્કર્તૃત્વાદીનિ વીર્યાણિ વસ્ય । લોકાનુસારેણ
માહાત્મ્યમાહ સર્વોત્કૃષ્ટમાદિપૂરુષ ઇવાચલભૂતિરિતિ । અચલ વિભૂતિર્લક્ષ્મીવસ્ય । અનુચરૈઃ
સર્વૈરેવ દેવાદિભિસ્તથોક્તઃ । લૌકિકાઃ સ્વભ્યવદાર્યત્વાત્ પુરુષોત્તમવૃત્ત્યવગમેવાહુઃ । જતો દૃષ્ટાન્તભાવઃ ।
મિત્રત્વપા વર્ણનાયાં જેતુમાહ વનચર इति शृन्वावचनचरः सात्त्विकभावापन्नः सत्त्वभूमौ प्रतिष्ठित इति,
ગિરિતટેષુ ગિરિપાન્તેષુ ચરન્તીઃ વિપમસ્યાનાત્ સમદેશે વશુદિવે સર્વં તવસો ભૂત્વા સમાહૃયતિ,

સત્ત્વપ્રધાન લેહ્યાળા લતા, પક્ષી અને મેષનું વર્ણન કરવાને માટે અનુચરૈઃ ઇત્યાદિ ત્રણ યુગલોમાં
ગોપીજન ભગવાનનું પશુ તે પ્રકારે—જુદા જુદા અર્થ માટે ઉપયોગી રૂપ અને નાદવાળા તરીકે—વર્ણન
કરે છે. લતા, પક્ષી અને મેષ એ ત્રણ સાત્ત્વિક છે. આ ત્રણ વેણુના નાદથી ભક્તિથી પૂરું થયાં. તેમાં
પ્રથમ વૃન્દાવનનાં લતાઓ અને વૃક્ષો જે વૈષ્ણવ છે તેમનામાં વેણુના નાદથી પ્રેમરસ પ્રકટ થયો એમ
દર્શાવવા ગોપીજનો વેણુનાસ્તું બીજે પ્રકારે વર્ણન કરે છે. તેને માટે ભગવદ્વાનું પશુ બીજે પ્રકારે વર્ણન
કરવું જોઈએ. અને આ વર્ણન ભક્તિને અનુસરીને અને લોક તથા વેદને અનુસરીને કરવું જોઈએ.
તેમાં પ્રથમ ભક્તિને અનુસરીને ગોપીજન વર્ણન કરે છે.

સેવકોથી સારી રીતે વર્ણન કરાએલા વીર્યવાળા, આદિપુરુષની માફક

અચલ લક્ષ્મીવાળા, વનમાં ફરતા તે ભગવાન ન્મારે પર્વતના શિખરો

ઉપર ચરતી ગાયોને વેણુથી બોલાવે છે, હસારે વનની લતાઓ અને વૃક્ષો

ખોતાની અંદર બહુ વિષ્ણુને દર્શાવતાં હોય તેમ પુષ્પો અને ફસોથી ભરપૂર

થાય છે, તેમની શાખાઓ હાથથી પુષ્કળ નગી બળ છે, પ્રેમથી તેમને

શેમાંથી થાય છે અને મકરંદની ધારાઓ વસાવે છે. ૮-૯

અનુચરોથી—સેવક ગોપોથી—સારી રીતે વર્ણન કરાએલાં છે વીર્યો જેમનાં એવા ભગવાન છે.
આદિપુરુષ—પુરુષોત્તમ—ની માફક અનુચરોથી—વેદોથી—સારી રીતે, સર્વથી ઉત્તમ તરીકે, વર્ણન
કરાએલાં છે જગત્કર્તૃત્વ વગેરે વીર્યો જેમનાં એવા ભગવાન છે. આદિપુરુષ ઇવાચલભૂતિઃ, આદિપુરુષની
પેઠે અચલ લક્ષ્મીવાળા, એ પ્રમાણે ગોપીજન લોકને અનુસરીને ભગવાનનું સર્વોત્કૃષ્ટ માહાત્મ્ય વર્ણવે
છે. અચલ છે વિભૂતિ, લક્ષ્મી, જેમની એવા ભગવાન છે. બધા જ અનુચરોએ—દેવો વગેરેએ—અચલ
લક્ષ્મીવાળા તરીકે ભગવાનનું વર્ણન કરેલું છે. (‘સેવકોથી સારી રીતે વર્ણન કરાએલા વીર્યવાળા’ એ
પ્રમાણે ભક્તિને અનુસરીને વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ‘આદિપુરુષની માફક સેવકોથી, વેદોથી, સારી
રીતે વર્ણન કરાએલા વીર્યવાળા’ એ પ્રમાણે વેદને અનુસરીને વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ‘આદિપુરુષની
માફક અચલ લક્ષ્મીવાળા’ એ પ્રકારે ‘સેવકોથી, દેવોથી, સારી રીતે વર્ણન કરાએલા વીર્યવાળા’ એ
પ્રમાણે લોકને અનુસરીને વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ચતુર્થ યુગલમાં ભગવાન વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કરે છે
એ વાત કમપ્રાપ્ત છે. તેથી જ વનચર, વનમાં ફરતા, એ પ્રમાણે હેલવામાં આવ્યું છે.)

લૌકિકત્વાભાવાય વેણુનૈવાહુવતિ । વેણુદ્વારા તત્ર પ્રવિષ્ટ इति અભિમપરિગ્રેણ શાપતે । અન્યથા
 વૃક્ષાણાં તથાત્વં ન સ્વાત્ । સ इति યેષુ પનપ્રદેસેષુ રેમે, ચદૈવાહુવત્, તદૈવ મધુધારાઃ સત્ત્વુઃ
 સ્મેતિસમ્યગ્ધા । યુક્તદ્વાયમર્થઃ । અન્યથા વેણુનાદાગિહ્નવા તત્ર ચ સ્થાનામસદ્વેષો ન સ્થાન્ । બદલ-
 દ્વારા ભગવાન્ પ્રવિષ્ટ इतिમેડપિ તયાત્વં યુક્તમેવ ।

વનસ્થા તતાઃ અસન્નિકટે મગવાંશ્વરતિ સ્ત્રીયાંશ્વાકારવતીતિ દ્વાત્વા તેષાં ભોગસિદ્ધર્થ
 સ્થસ્મિન્ વિદ્યમાનમાનન્દં પ્રકટિતવચ્ચ । તથા તરવશ્ચ । યથા સિવઃ પુરુષાશ્ચ ભગવદીયાઃ ભગવતિ
 મગવદીયેષુ ચ સમાગતેષુ બાનન્દયુક્તા મહન્તિ, ભોગાર્થં સ્ત્રીયાં ચ પ્રયચ્છન્તિ, તદ્વેદેડપિ । નમ્યર્થ
 ધર્મો જન્મનાનામ્, ન સ્થાવરાણામિતિ ચેત્, વગ્રાહ આત્મનિ વિષ્ણું વ્યજ્ઞયન્ત્ય इति । વેતનેવેષ

લૌકિક પુરુષો, પોતાની સાથે ભગવાન્ સંબંધમાં આપતા હોવાથી, તેમની પુરુષોત્તમ સાથે સરખા-
 મણી જ કરે છે; તેથી દુષ્ટતા કહેવામાં આવ્યું છે. સિત્તતાથી વર્ણન કરવાનો હેતુ દર્શાવવાને માટે કહે
 છે કે વનચરઃ. (પૂર્વ યુગલમાં વનચરનું કથન હોવાથી, અહીં જે સાત્વિકભાવ ઉત્પન્ન થયો તે તાત્પર્યથી
 તરીકે કહેવામાં આવ્યો છે.) ‘વૃન્દાવનમાં ફરતા ભગવાન્’ એટલે સાત્વિકભાવવાળા અને સત્વભૂમિમાં
 રહેલા ભગવાન્, (વૃન્દાવન રસનું ઉદ્દીપન કરનાર હોવાથી સ્તંભ વગેરે સાત્વિકભાવને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી
 ભગવાન્ તેવા ભાવવાળા થયા છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આદિપુરુષમાં આવો સાત્વિકભાવ હોતો
 નથી એમ શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે, તેથી ભગવાનનું તેમનાથી સિત્ત તરીકે જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું
 છે તે યોગ્ય છે એમ ભાવ છે.) ભગવાન્ પશુઓના કિત્તી ખાતર સપાટ પ્રદેશમાં રહીને પર્વતના શિખરો
 ઉપર વિવશ દેશમાં ફરતી ગાયોને સપાટ પ્રદેશમાં બોલાવે છે, અર્થાત્ અલૌકિક પ્રકારે વેલુધી જ તેમને
 બોલાવે છે, બીજા સામાન્ય માણસોની માફક બોલાવતા નથી. વેલુદ્વારા ભગવાને તરુઓમાં પ્રવેશ કર્યો
 છે એમ આગળ વર્ણવવામાં આપતા ચલિત્રથી જણાય છે. (પોતાની અંદર વિષ્ણુને દર્શાવતા એમ જે
 નવમા સ્ત્રીક્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે ભગવાને તરુઓમાં પ્રવેશ કર્યો છે.)
 જે આ પ્રમાણે ન માનવામાં આવે તો વૃક્ષો પોતાનામાં વિષ્ણુને દર્શાવી શકે નહિ. સા એટલે જે વનના
 પ્રદેશોમાં રમણ કરતા હતા તે પ્રદેશોમાં રહેલા ભગવાન્. (પાસેના નિકુંજમાં રહેલી ગોપીઓને કૃતાર્થ
 કરી, વનમાં પ્રવેશ કરી, જે સ્થલમાં આગલા દિવસોએ રમણ કરેલું તે સંકેતસ્થાનમાં રહીને વેલુધી
 ગાયોને ભગવાન્ બોલાવે છે. તે નાદથી તેમની અંદર રહેલી દેવતાઓ બાહ્ય થાય છે. બીજાં બધાં પણ
 ભગવાનને ઉપયોગી એવો પોતપોતાની અંદર રહેલી રસ પ્રકટ કરે છે. પછી આ નિકુંજમાં જઈને
 ભગવાન્ રમણ કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.) અથવા ભગવાને બોલાવ્યા ત્યારે તરત જ મહેરંદની ધારાઓ
 વરસાવી એ પ્રમાણે સ્ત્રીક્રમાં પદોનો સંબંધ છે. આ અર્થ યોગ્ય જ છે. આ પ્રમાણે જે ન હોત તો
 વેલુનાદને ઓળખાવો અને તેમાં પોતાના નામનો સંકેત બાજુવો એ થત નહિ. તેથી વેલુનાદદ્વારા ભગ-
 વાને પ્રવેશ કર્યો છે, એટલે આગળ પણ તેવો અર્થ યોગ્ય જ છે. (ભગવાન્ એક જ વેલુનાદથી સિત્ત સિત્ત
 નામો બોલીને તે ગધાને પોતાનો અપેક્ષિત પદાર્થ જણાવે છે. અપેક્ષિત ફલ, પુષ્પ વગેરે પ્રકટ ન કર-
 વામાં પ્રયોજન ન હોવાથી ભગવાન્ તેમના નામનું ગ્રહણ કરે નહિ. તેથી વેલુદ્વારા ભગવાન્ પ્રવિષ્ટ થયા
 અને તેથી પહેલાં પુષ્પફલરૂપ આનન્દ પ્રકટ થયો, અને આગળ પણ મધુધારરૂપ આનન્દ પ્રકટ થયો
 એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે યોગ્ય જ છે.)

ભગવાન્ આપણી પાસે ફરે છે અને પોતાનાં બોલાવે છે એમ બાણીને વનની લતાઓએ ભગ-
 વાનને અને રવદીયોને લોગ પ્રાપ્ત થાય તે માટે પોતાનામાં રહેલી આનન્દ પ્રકટ કર્યો. વૃક્ષોએ પણ તે
 પ્રમાણે કર્યું. જેમ ભગવદીય સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, ત્યારે ભગવાન્ અને ભગવદીયો પધારે છે ત્યારે, આનન્દ
 પામે છે અને તેમના લીંગ માટે પોતાની વસ્તુ આપે છે, તેમ આ લતાઓએ અને વૃક્ષોએ પણ કર્યું.

અરે ! આ પ્રમાણે પોતાની વસ્તુ આપવાનો ધર્મ તો જંગમ પ્રાણીઓનો છે, સ્થાવર પદાર્થોનો
 નથી. આ પ્રમાણે જે શંકા થાય તો ગોપીજન કહે ॥ કે આત્મનિ વિષ્ણું વ્યજ્ઞયન્તઃ, પોતાની અંદર.

ભગવતઃ ક્રિયાજ્ઞાનશાષ્ટોરભિર્ભાવઃ । સચ્ચિદાનન્દરૂપતા ચ ક્રમેણાવિર્ભવતિ । એતન્ સર્વં ભગવતિ નિવિષ્ટે ભવતિ । સોઽપિ નિવિષ્ટઞ્ચેત્ પ્રક્ટીભવતિ તદ્દેવં યુજ્યત્વ ઇતિ । એ વૃક્ષાદયઃ પદ્મપર્મયુક્તાઃ આત્મનિ વિષ્ણું વ્યક્ત્યન્ત્ય ઇવ જ્ઞાતાઃ । તત્ર પ્રથમં ક્રિયાશક્ત્યાભિર્ભાવગાદ પુષ્પફલાદ્યા ઇતિ । યત્ર દિ ભગવાન્ નિવિષ્ટતે તત્રાવાન્તરફલં પરમફલં ચ ભવતિ । અતઃ કાર્યાદ્યવ્યક્ત્યન્ત્ય ઇવ જ્ઞાતાઃ । પુષ્પાપ્યવાન્તરફલરૂપાણિ । પરમફલનિ તુ ફલાનિ । ઐઃ સર્વેરાદ્યા વાતાઃ । ભગવદર્થ સદાધિક્ય-ગાદ ઘણતભારવિટપા ઇતિ । મારેણાપિ નમનં સમ્મયતીતિ ઇતિરાસ્યાપદૌ ઘણતત્વમુક્તમ્ । પ્રકર્ષેજ નતાઃ મારેણ વિટપાઃ જ્ઞાતા ચેવામ્ । પ્રેમહૃદયતત્ત્વ ઇતિ વિદુલ્કર્પો જ્ઞાનરૂપો નિરૂપિતઃ । મક્કા એવ દિ પ્રેમ્યા હૃદયોમાદ્યા ભવન્તિ । (પૂર્વમહરિવાનામપિ તદા હરિતત્ત્વં, પૂર્વજ્ઞાત્ત્વં સ્તૌત્યં પ્રત્યવયવમુચ્ચ-તત્ત્વં પ્રભાવિષેષજ્ઞાત્ર પ્રેમહૃદયતત્ત્વમ્ । અપરં ચ । ચેતુનાદનિપ્રસુધાસાદવલયઃ જ્ઞામિન્ય ઇતિ તદ્દર્મ પરિચિન્વન્તિ તા એવેતિ સમુચ્ચાવચ્ચવિચારાશ્ચમત્ત્વં યુક્તરમિતિ નાધિકં લેખનીયમત્ર) । મધુધારાઃ સ્વાસિન્ વિચમાનાનન્દં ભગવદર્થં પહિઃ પ્રકટિતવલયઃ । એતત્સર્વપરિજ્ઞાનમેવ જ્ઞાનશક્તિઃ ॥ ૮ ॥ ૧ ॥

વિષ્ણુને દર્શાવતા હતા. ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ ચેતન પદાર્થોમાં જ પ્રકટ થાય છે, અને અનુક્રમે સત્, ચિત્ અને આનન્દરૂપનો આવિર્ભાવ થાય છે. આ બધું ભગવાનનો પ્રવેશ થતાં થાય છે, અને અંદર પ્રવેશેલા ભગવાન પશુ જ્યારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે આ પ્રમાણે બને છે. પાંચ ધર્મવાળાં આ વૃક્ષો વગેરે પોતાની અંદર બહુ વિષ્ણુને દર્શાવતાં હોય એવાં થયાં. (વલયતેતત્ત્વ મહામાગાન્ એ દશમ-રૂપેના ઓગણીસમા અધ્યાયના બીજીસમા સ્લોકોમાં જ્યારે વૃક્ષોના ચાર ધર્મો અને પાંચમો ધર્મ ભગવદધિપાત્ર, એ પ્રમાણે વૃક્ષોના પાંચ ધર્મો છે.) તેમાં પ્રથમ ક્રિયાશક્તિનો આવિર્ભાવ થયો એમ પુષ્પફલાદ્યાઃ એ પદ વડે કહે છે. (ફલ અને પુષ્પ લીલામાં ઉપયોગી હોવાથી, વૃક્ષો તેમનાથી ભરપૂર ભગવાન પ્રવેશ કરે છે તેમાં અવાન્તર ફલ અને છેવટનું ફલ થાય છે. તેથી પુષ્પો અને ફલોથી ભરપૂર ભગવાન પ્રવેશ કરે છે તેમાં અવાન્તર ફલ અને છેવટનું ફલ થાય છે. તેથી પુષ્પો અને ફલોથી ભરપૂર થવાના કાર્યથી આ વૃક્ષો પોતાની અંદર બહુ વિષ્ણુને દર્શાવતાં હોય તેવાં થયાં. પુષ્પો અવાન્તર—મધ્ય-કાળનાં—ફલ છે, જ્યારે ફલ છેવટનું ફલ છે. આ બધાથી વૃક્ષો ભરપૂર થયાં. વૃક્ષોમાં ભગવાન તરફ ચતનું આવિક્ષેપ હતું, ઘણું સદ્ભાવ હતો, એમ ઘણતભારવિટપાઃ એ પદ વડે કહેવામાં આવે છે. (ચત્ત પુરુષો હરિનાં દર્શન થતાં તેમને નમે છે. તે પ્રમાણે વૃક્ષો પશુ હાથરૂપી ડાળીઓથી ભગવાનને નમન કરે છે. આ રીતે વૃક્ષોમાં ભગવાન માટેનો સદ્ભાવ વધેલો છે એમ તાત્પર્ય છે.) વૃક્ષો ભારથી પશુ તની નાથ એમ સંભવે, તેથી વૃક્ષો તેવી રીતે નમ્યાં ન હતાં એમ જણાવવા આરંભમાં ઘણત શબ્દ મૂકવામાં આવેલો છે. અર્થાત્ વૃક્ષો ઘણું નમેલાં હતાં અને તેમની ડાળીઓ ભારવાળી હતી એ પ્રમાણે વિગ્રહ કરવો.

પ્રેમહૃદયતત્ત્વ, પ્રેમથી હરખાજેલા દેહવાળા, એ પદ વડે જ્ઞાનરૂપ ચિત્તના આવિક્ષેપનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, કારણ કે ભક્તો જ પ્રેમને લીધે હરખાજેલા અને રોમાંચવાળા થાય છે. (પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન સર્વથી ઉત્તમ જ્ઞાન છે, અને તે ગીતા ૧૧. ૪૪ પ્રમાણે જ્ઞાન-શક્તિથી જ થાય છે એમ તાત્પર્ય છે.)

(પહેલાં જે વૃક્ષો લીલાં ન હતાં તે પશુ તે સમયે લીલાં થયાં, પહેલાં કરતાં ભાડાં થયાં, તેમનું દરેક અવયવ ફૂલું, અને તેઓ સિંચિત્ત પ્રકારની ક્રાન્તિવાળાં થયાં. જ્યારે જ અહીં પ્રેમહૃદયતત્ત્વ, પ્રેમને લીધે હરખાજેલાં અને રોમાંચવાળાં, કહેવામાં આવે છે. વળી, વેલુનાદમાં રહેલી સુધાનો સ્વાદ લેનારી સ્વામિનીઓ છે, તેઓ જ તેના ધર્મને સોંપે છે, એટલે તેમની વાણીમાં બીજા પદાર્થનો વિચાર હોઈ શકે નહિ એ ઘણું યોગ્ય છે. તેથી અહીં વિશેષ લખવાની અપેક્ષા નથી.)

વૃક્ષોએ અને લતાઓએ મરુદંતની ધાત્રાઓ, અર્થાત્ પોતાની અંદર રહેલો આનન્દ, ભગવાન માટે ઘણાર પ્રકટ કર્યો. તેમને આ સર્વનું ચારી રીતે જ્ઞાન થયું એ જ ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિ. (આ પ્રમાણે ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિનો આવિર્ભાવ થયો.) ૮-૬

પશ્ચિનામપિ વેણુનાદકાર્યં જ્ઞાતમિતિ તત્રોપયોગિરૂપં વેણુનાદં ચ વર્ણવન્તિ દર્શનીયતિલક
 इति । यद्यपि पश्चिणो मुनयः, न तेषां गीतादिना भगवद्भाषो मयसि, किन्तु स्वभावात् एव, यद्यपि
 ઓકટણા કદાચિદન્યયાલુક્ષિર્મંવેત્, જતો રૂપનાદામ્યાં તેમાં મજનસિદ્ધિર્નિરૂપ્યતે । તત્ર રૂપં વર્ણયતિ
 दर्शनीयतिलक इति ।

दर्शनीयतिलको वनमालादिव्यगन्धतुलसीमधुमत्तैः ।

अलिकुलैरलघुगीतमभीष्टमाद्रियन् यर्हि कृजितवेणुः ॥ १० ॥

सरसि सारसहंसविहङ्गाश्चासगीतहृतचेतस एव ।

हरिमुपासत ते यतचित्ता हन्त मीलितदृशो धृतमौनाः ॥ ११ ॥

दर्शनीયાનાં ગણે તિલકરૂપોઽવિચુન્દરઃ । પશ્ચિણઞ્ચ રૂપમધામાઃ, રૂપમેવવિદઃ । કિન્તુ
 યો વેણુનાદઃ સ્વહિતકારી, સ્વકીયાનામપરાધમપિ ન મન્યતે । તદાહ । વનમાલાદિવ્યગન્ધતુલસી-

પક્ષીઓને પણ વેણુનાદની અસર થઈ એમ દર્શાવવા તેમાં ઉપયોગી ભગવાનનું રૂપ અને વેણુના
 નાદનું દર્શનીયતિલકઃ એ સુગતમાં ગોપીજન વર્ણન કરે છે. એ કે પક્ષીઓ મુનિઓ છે, અને તેમને
 ગીત વગેરેથી ભગવદ્ભાવ થતો નથી, પરંતુ સ્વભાવથી જ હોય છે, છતાં પણ લોકને જોવાથી દર્શાવિત
 બીજા પ્રકારની યુદ્ધિ થઈ જાય, તેથી ભગવાનનાં રૂપ અને નાદથી તેમને ભજન સિદ્ધ થયું એમ અહીં
 વર્ણન કરેલામાં આવે છે. (હવેશાં ભગવદ્ભાવ હોય તો પણ લોકને—બીજા પદાર્થને—જોવાથી બીજા
 પદાર્થમાં જરા પણ ચિત્ત ભ્રમ; પણ ભગવાનના સ્વરૂપનું દર્શન થાય તો, અથવા વેણુના નાદનું શ્રવણ થાય
 તો, બીજાં પદાર્થમાં જરા પણ ચિત્ત ભ્રમ નહિ એમ તાત્પર્ય છે.) તેમાં દર્શનીયતિલકઃ એ પ્રસીદ્ધમાં
 ગોપીજન ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે.

वनमालानी द्विष्य गन्धवाणी तुलसीना भकरंदशी भक्त यज्ज्वा

ભમરાઓના સમૂહોએ કરેલાં મોટા અવાજવાણાં ગીતને તેમની ઇચ્છાથી
 રીતે આદર આપતાં, દર્શન કરવા યોગ્ય પદાર્થોમાં અતિચુન્દર ભગવાન
 ન્યારે વેણુ વગાડે છે સારે સરોવરમાં રહેનારા સારસ, હંસ અને બીજાં
 પક્ષીઓનાં ચિત્ત સુંદર ગીતથી હરાઈ જાય છે અને તેઓ આવીને હરિની
 ઉપાસના કરે છે, અને ચિત્તને વશ રાખી, અણુઓ બંધ રાખી, મૌન
 ધારણ કરે છે. ૧૦-૧૧

જે દર્શન કરવા યોગ્ય ■ તેમાં ભગવાન તિલકરૂપ, અતિચુંદર, છે. પક્ષીઓમાં રૂપ મુખ્ય હોય છે,
 કારણ કે તેઓ રૂપના લેદ ભજુનારાં છે. (શ્લોક. ૩. ૨૬. ૩૦ માં રૂપમેદવિત્—રૂપના લેદને નાજુનાર—
 એ પદવટે પક્ષીઓનું વર્ણન કરેલામાં આવ્યું છે. સ્વરૂપથી ભજન સિદ્ધ થાય છે એમ આ—દર્શનીય-
 તિલકઃ—વિશેષણથી કહેવામાં આવ્યું છે. નાદથી પણ ભજન સિદ્ધ થાય છે એમ આગળના વનમાલા
 ઇલાદિ વિશેષણથી કહેવામાં આવ્યું છે અને આ વાત કિન્તુ ઇલાદિ પદો વટે કહેવામાં આવી છે.) વળી,
 જે વેણુનાદ છે તે પોતાના માધુસોનું હિલ કરનારો છે, અને સ્વસ્ત્રીયોના અપરાધને ગણતો નથી. (ભમરા
 જોગાં નાદ મુખ્ય છે, એટલે તેઓ નાદના સાંભળી છે. પક્ષીઓ વિવિધ પ્રકારના કૃત્તનથી ઉપકર કરે છે,
 એટલે તેઓમાં પણ નાદ મુખ્ય છે. ‘અપરાધને ગણતો નથી’ એટલે વેણુનાદ તેના જેવો જ સુકાર
 કરે છે. ન્યારે ભમરાઓનો ભગવાન આદર કરે ■ ત્યારે સારસ વગેરેનો આદર કરે એમાં શું આશ્ચર્ય ?
 એમ તાત્પર્ય છે.) આ જ વાત ગોપીજન હવે કહે છે, કારણ કે વનમાલાની દિવ્ય ગન્ધવાણી તુલસીના
 મકરંદશી ભક્ત યજ્જ્વા ભમરાઓના સમૂહોને કરેલાં મોટા અવાજવાણાં ગીતને પણ આદર કરતાં જ ભગ-
 વાન વેણુ વગાડે છે. જે પ્રમાણે ભગવાનો બંધાર કરે છે તે જ પ્રમાણે તેમના અવાજનું અનુકરણ કરતાં જ

દુક્તા ગુનયઃ । મજને અમરાદ્વિશેષમાહ યત્તચિત્તા ઇતિ । યતં નિયતં ચિત્તં યેપામ્ । ચિત્તનૈયલેન ભગવદ્ગુર્જનં મુખ્યમ્, ન તુ વિશિષ્ટચિત્તત્વા । કિંચ્ચ । હન્ત ઇતિ દર્પે । એતદ્વાગ્યમેતેપામેય ભવતીતિ । બહિર્વ્યાપારરહિતા મજને સર્વોત્તમાઃ । બહિર્વ્યાપારેષુ ચ નેત્રે વાક્ ત્ર નિયમ્યાઃ । યસૈતદ્વયં નિયતમ્, વાક્ નાન્યં વદતિ ચક્ષુશ્ચ નાન્યત્ પત્રયતિ, તદાહ મીલિતદદ્શો ધૃતમૌના ઇતિ । મીલિતા દદ્શ યેપામ્ । ધૃતં મૌનં વ્રતં ચૈઃ । સામ્યવમેતે નાદપરાઃ । અતો દદ્શા અન્ધચિત્તતા મવિષ્યતીતિ નેત્રમિ-મીલનમ્ । યવમેતેષાં ભગ્યં સાત્ત્વિકત્વાનિરૂપિતવતઃ ।

(અથવા । વર્ણનીયતિલક ઇતિ । દ્વમવાકૃતમ્ । અતિરસિકા ઇતે ગુનયઃ, સ્વસ પુરુષત્વેન લીલાયામનુપયોગં મત્વા, પક્ષીમૂય, વિવિધસ્વકૂવનૈર્ભગવતો મક્તાનાં ચ રસોદીપનં કુર્વન્તઃ સ્વકુવા-ર્થતાં મન્વાનાં, શબ્દમેવાધિકમર્મીઢં મન્યન્તે । અતઃ શબ્દપ્રધાનકીર્તિરૂપધનમાલાધર્માણામેવાંત્રોપ-યોગ વચ્યતે । ‘યથા વૃક્ષસ્વ સમ્પુતિતસ્વ દૂરાદ્રન્થો વાલેવં પુણ્યકર્મણો દૂરાદ્રન્થો વાતિ’ ઇતિશ્રુત્વા કીર્તિર્ગંધસામ્યેન નિરૂપણં કૃતમ્ । યનમાલાયાઃ કીર્તિરૂપસ્વાત્, તનિરૂપક્ષાણિ ગૌતાન્યાવશ્યકાણિ । તાનિ ચ સદ્રશાસ્યાર્થ વિન્ના ત સમ્ભવન્વ્યતો ગુણાતીતમકિરૂપવદ્યમાણરૂપાન્ધવતી તુલસી, તન્મધુ જલ-હૌષિકમકિરસારમકમિતરવિસારકમ્ । અતોડતિમત્તાઃ સ્વદેહાવનુસન્ધાનરહિતા ઈશ્વરધર્માનનુસન્ધાના

ગોપીજન કહે છે કે યત્તચિત્તાઃ, યત, વશ રાખેલું, છે ચિત્ત જેમનું તે યત્તચિત્ત કહેવાય છે. (સારસ વગેરે પક્ષીઓએ પોતાનું ચિત્ત વશ રાખેલું છે.) ચિત્તને વશ રાખીને કરવામાં આવેલું ભગવદ્ગુર્જન મુખ્ય છે, પણ વિશેષવાળા ચિત્તથી કરેલું ભજન મુખ્ય નથી. વળી, હન્ત શબ્દ હૃદયના અર્ધમાં વાપરવામાં આવેલો છે. હૃદય થવાનું કારણ એ કે આત્મ સામ્ય આ પક્ષીઓનું જ છે. બહારની ક્રિયા વિનાના જે હોય તે ભજનમાં સર્વથી ઉત્તમ છે. બહારની ક્રિયાઓ બંધ કરવા માટે જે ચક્ષુઓ અને વાણીને પોતાને વશ કરવાં જોઈએ. જેમની આ જે ઇન્દ્રિયો વશ થએલી છે, અર્થાત્ જેમની વાણી ભગવાન્ વિના બીજા પ્રધર્થને બોલતી નથી અને જેમનાં ચક્ષુ ભગવાન્ વિના બીજા પદાર્થને જોતાં નથી, તેઓ સર્વથી ઉત્તમ છે. આ વાચ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે મીલિતદદ્શો ધૃતમૌનાઃ. બંધ કરેલી છે દદ્શિ જેમની તે મીલિતદદ્શા કહેવાય છે. ધારણ કરેલું છે મૌનમત જેમણે તે ધૃતમૌનાઃ કહેવાય છે. (અર્થાત્ સારસ વગેરે પક્ષીઓએ પોતાનાં ચક્ષુ બંધ કર્યાં અને મૌનમત ધારણ કર્યું.) હવે આ પક્ષીઓ નાદમાં તક્ષીન થએલાં છે, તેથી દદ્શિથી ચિત્ત કદાચિત્ત બીજામાં લય તેથી તેઓ ચક્ષુ બંધ કરે છે. આ પક્ષીઓ સાત્ત્વિક હોવાથી એમના સામ્યનું ગોપીજનોએ આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું. (‘સાત્ત્વિક’ જોઈએ શુદ્ધ સાત્ત્વિક. તેથી પહેલાં ચતુર્થ યુગલમાં વર્ણવેલા લતા વગેરે પદાર્થો તમોગુણથી મિશ્ર સાત્ત્વિક ગુણવાળા હતા, અને હવે પછીના યુગલમાં વર્ણવેલો ગેષ રમેગુણથી મિશ્ર સાત્ત્વિક ગુણવાળો ॥ એમ એક ભણવો.)

(હવે આ યુગલનો બીજો અર્થ આપતાં શ્રીગોસ્વામિજી શ્રીનિટુલનાથજી આશા કરે છે કે) અથવા અહીં આ રહસ્ય છે. આ મુનિઓ ઘણા રસિક છે. પોતે પુરુષ હોવાથી લીલામાં પોતાનો ઉપયોગ નહિ થાય એમ માનીને, પક્ષીઓ બનીને, વિવિધ પ્રકારના પોતાના ટટુકાઓથી ભગવાનના અને બ્રહ્મોના રસનું ઉદીપન કરતાં પોતાની કૃતાર્થતા થાય છે એમ માનીને તેઓ શબ્દને જ બહુ ઇષ્ટ માને છે. તેથી જેમાં શબ્દ મુખ્ય છે એવી કીર્તિરૂપી વનમાલાના ધર્મોનો જ અહીં ઉપયોગ કરેવામાં આવે છે. ‘જેમ સારી રીતે પુષ્પવાળા થયેલા તુલાની વાસ દુરથી આવે છે તેમ પુષ્પકર્મની વાસ દુરથી આવે છે’ આ મુતિમાં કીર્તિ ગ્રન્થના જેવી ॥ એ પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વનમાલા કીર્તિરૂપ છે, તેથી તેનું નિરૂપણ કરનારાં બીજો આવશ્યક છે; અને આવાં બીજો તેના—કીર્તિમાં રહેલી મધુરતાના—રસનો સ્વાદ લીધા વિના થઈ શકે નહિ. તેથી આગળ અસાદ્ય જીવોમાં જેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી ગુણાતીત ભક્તિરૂપ બંધવાની તુલસી છે. (અતઃશ્રી જીવોમાં એમ કરેવામાં આવ્યું છે કે બંધ ગુણાતીત ભક્તિનું નિરૂપણ કરનાર ॥ અને ભગવાનને તે મિષ છે.) આ તુલસીનો મહાર-દ અતિ અલોકિક ભક્તિના રસરૂપ ॥ અને

અપીતિ તન્નિકટ દ્વાલપુ ગાયન્તિ । યસ્તુતસ્તિવદમેવ મહત્તમં સમારાધનં પ્રમોરલિપ્તિઃ ક્રિયતે ।
અતઃ પૃથ્વ પ્રમોરમિત દ્દષ્ટં વદેવ ગીતમ્ । અપરં ચ । ચાર્વાણિપદાનિ વિદ્વાન વદ્ર મયનાયકપ્રસવન-
ત્પદોક્ત્યા મગધદ્વનમાલાસ્યતુલસીગન્ધસ્ય દિવિમવત્સલ્ય વાશિતત્ત્વાદયે સ્વામિનીપુ વ્રજદેવીત્વસ્ય વદ્ય-
માણત્વાદ્ વિષુધાતોઃ ક્રીડાવાચકત્વાત્ સ્વામિનીમિઃ સદ્ ક્રીડાવનિવોઽયં ગન્ધ્યં ઇતિ સમમિન્યાદ્વા-
દ્યવગમ્યતે । યતેન યયા દિવિમવોઽર્ષો નેતરલોકસાવનવિષયઃ, તચાયમન્વરદ્વતમલીલાપ્રવચ્છલ્લભકૈ-
શમ્ય ઇતિ ધ્વન્યતે । અતઃ પૃથ્વ પ્રમોરપિ માયોદ્ગોષલેનાસીદિતિજ્ઞાપનાય કૂલ્જનમુક્તમ્ । કિંચ, યન-
માલાસ્યપુષ્પમન્વમુક્ત્યા તુલસ્યા એવ વચ્ચહુકં ‘દયિતમન્ધતુલસ્યાઃ’ ઇતિવાક્યાદ્ ‘વાહું પ્રિયાંસે’ ઇત્યુપ-
ક્રમ્ય ‘તુલસિકાલિકુલૈર્મદાન્ધૈરન્વીયમાનઃ’ ઇતિ વાક્યાત્ વદ્ગન્ધમધ્વાદિલરૂપં પ્રમુરેષ વેત્તીતિ નામ્-
ગન્ધઃ સ વિશેષઃ । વદ્ગોષરોડલયોઽપિ ન સાધારણાઃ, શિન્વિત્વરેખ્યો વિજાતીયા અત્યુચના ઇતિ-
જ્ઞાપનાયમેવ કુલપદમુક્તમ્ । અતઃ દ્વાલિપદમુક્તમ્ । અલંકરવ્દો હિ પૂર્ણતાવાચી । તયા ચ વદ્વાનલિ-
પિત્વગ્રોચ્યતે । રસો ન લીપતે, ન નશ્યતિ ચત્ર યેન યા સોઽલિપિત્યુચ્યતે । યદાપ્યત્ર વીર્યઃ સન્ભવતિ,
તયાપિ ‘દશહૂતો દ વૈ નામેષઃ, તં વા એવં દશહૂતં સન્નં દશહોતેભાવકલ્પતે પરોક્ષેણ, પરોક્ષમિયા દ્ય

ખીજા રસને ભૂલાવનારો છે. તેથી તુલસીના મકરન્દથી ભમરઓ યજ્ઞા મત્ત થયા, પોતાના દેહ વગેરેનું
ભાન ભૂલી ગયા, અને તેમને ઈધરના ધર્મેનું પણ ભાન ન રહ્યું; તેથી તેઓ ભગવાનની પાસે જ મોટેથી
ગાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો ભમરઓ આ પ્રમાણે મોટેથી ગાઈને પ્રભુનું ઉત્તમ આરાધન કરે છે;
તેથી જ આ જ ગીત પ્રભુને સર્વ રીતે ઇષ્ટ છે.

(ગન્ધનો ખીજે પ્રકાર દર્શાવતાં શ્રીવિઠ્ઠલનાયક આજ્ઞા કરે છે કે) જાણ—હુંદર—ઈત્યાદિ શબ્દો
ન વાપરતાં ઉત્પત્તિ દર્શાવનાર પ્રલયવાળો દિવ્ય શબ્દ (દિવિ મવમ્, સ્વર્ગમાં થયેલો, તે દિવ્યમ્)
વાપરવામાં આવેલો છે, ભગવાનની વનમાલામાં રહેલી તુલસીની ગંધ સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલી નથી,
આગળ બારમા સ્લોકમાં સ્વામિનીઓને મન્દરેલીઓ કહેવામાં આવેલો, અને વિષ્ણુ ધાતુનો અર્થ ક્રીડા
શબ્દ છે—આ બધી જાણતો એક જ ઠેકાણે સાથે સાથે કહેવામાં આવેલી હોવાથી એમ જણાય છે કે
આ ગન્ધ સ્વામિનીઓ સાથેની ક્રીડાથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. આ ઉપરથી એવો અર્થ સૂચવવામાં આવે છે
કે જેમ સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલો પદાર્થ ખીજા સ્લોકમાં રહેલા પુરુષોને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ આ ગંધ
ઘણી જ અંતરંગ લીલાક્રીડા જગતમાં રહેલા વક્તોને જ પ્રાપ્ત થાય તેવો છે. તેથી જ આ ગન્ધથી પ્રભુનો
ભાવ પણ ભગુત થયો એમ દર્શાવવા પ્રભુએ કરેલું વેલુંનું દૂષ્ણ કહેવામાં આવ્યું છે. વળી, ‘વનમાલામાં
રહેલાં મુખોનો મકરન્દ’ એમ ન કહેતાં, ‘તુલસીનો જ મકરન્દ’ એ પ્રમાણે જે કહેવામાં આવ્યું છે
તેથી, ‘પ્રિય ગન્ધવાળી તુલસીની માલા’ (ભાગ. ૧૦. ૩૨. ૧૮) એ વાક્યથી અને ‘પ્રિયાના એક ખલા
ઉપર વાહુ મૂકીને’ (ભાગ. ૧૦. ૨૭. ૧૨) એ પ્રમાણે આરંભ કરીને ‘તુલસીસંપંધી મહાન્ધ ભમરા-
ઓનાં ટોળાં જેમની પાછળ ભગ્યા કરે છે’ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે વાક્યથી એમ નજુલ છે કે
તુલસીનાં ગંધ, મકરન્દ વગેરેનું સ્વરૂપ પ્રભુ જ બાણે છે, તેથી તે પ્રભુ ખીજાથી ભણી શકતો નથી.
(તુલસીનો જ મકરન્દ કહેવામાં આવ્યો તેથી તે મકરન્દમાં રહેલો પ્રભુ ખીજા કોઈથી ભણી શકતો નથી
એ પ્રમાણે અન્વય છે. આ પ્રમાણે ગન્ધ ત્રણ પ્રકારે મદ ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહેવામાં આવ્યું.) ગન્ધ,
મકરન્દ વગેરેનો ભોગ કરનારા ભમરઓ પણ સાધારણ નથી, પરંતુ ખીજાથી ભુલ પ્રકારના, અતિ ઉત્તમ
છે, એમ દર્શાવવા માટે જ સ્લોકમાં કુલ ૫૬ વાપરવામાં આવ્યું છે. તેથી જ સહિ પદનો પ્રયોગ કર-
વામાં આવ્યો છે. સલમ્ શબ્દનો અર્થ પૂર્ણ થાય છે; તે—સલમ્—એની પાસે છે તે અહીં સહિ કહે-
વાય છે. જેનામાં રસનો લય થતો નથી (અનર્હી), અથવા જેનાથી રસનો નાશ થતો નથી તે સહિ
કહેવાય છે, એ કે આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં ચલી એમ લીધે સ્વરવાળું રૂપ ધોણું નોંધજે, તો યજ્ઞ ‘આ
દશહૂત નામનો છે, તે દશહૂત છે તો યજ્ઞ તેને પરોક્ષ રીતે દર્શાવેલા કહે છે; કારણ કે દેવોને પરોક્ષ

હિ દેવાઃ' દ્વિતિયન્યાયેન 'પરોક્ષં ચ મમ પ્રિયમ્' इति भागवद्वाक्याच्च स्वप्रियार्थेन गोपनं प्रभोः प्रियमिति ज्ञायते । प्रकृते च स्वान्तरङ्गरसपोषकता एतेषु बोध्येति परोक्षेण हस्वान्तं पदं प्रभुः प्रकटितवान् । एवं सत्तेज एवाल्लयोऽन्ये ॥ भ्रमरा एव । कचिदेतेष्वप्यन्यनामप्रयोगश्चात्पर्यविशेषेणेति ज्ञेयम् । सारत्वं बहुत्वं चाद्रुक्त्वा लघुत्वाभावा एव ॥ उक्तस्तेन उद्गीतरसमरं बोहुं नान्यः शक्तः प्रभुं विनेति ज्ञायते । महत्त्वे इयत्ता नास्तेवेत्यपि ज्ञापनाय तयोक्तिः । एवं सति वदादरं कथं न कुर्यात् । यद्गीति-पदात्तद्गीतरसपानपरवशश्चिरं तूष्णीमेव तिष्ठति, कदाचित्तद्रसमरंणैष कूजितवेणुर्नवतीति ज्ञायते । अत्रे गीतोक्त्या पूर्वं तद्गीतोद्बुद्धभावेन स्वप्रियाणां भावोद्बोधनाय तथैवाकरोत् । ततो यदा पूर्णरसोऽभूत्, वदा जगाविति ज्ञायते । अतिमुन्दरत्वनिरूपणे तिलकत्वोक्त्या तद्यथा भाग्यस्थाने भाले तिष्ठति, तथेदमपि स्वरूपं परमभाग्यवतीष्वेव तिष्ठतीति ध्वन्यते । अत्र कर्मधारयो ज्ञेयः । स्वामिनीनां हृदि प्रियातिरिक्ते दर्शनीयत्वात्कुर्येः । अत्र यद्यप्युभवं सुखम्, तथापि नादे विशेषो निरूप्यते । अन्यथा मीलितहृत्त्वं बोध्येत । तत्र हेतुः सरसि विद्यमानैरेव तैर्वेणुगीतं कृतम् । तत्र चारुत्वेन मनोहरणैकत्वमादम् । जतो नादाधीना एव निकटे समागताः । आदावेव नादहेतुभूतस्वरूपसौन्दर्य-निरूपणान्नादरस एव स्वरूपरसमप्यनुभवन्तीति ज्ञायते । इदमप्यतिचित्रं चम्पूचानां गीतानुरणनरूपेण

પ્રકાર પ્રિય છે' આ શ્રુતિના ન્યાયથી, અને 'મને પરોક્ષ પ્રિય છે' આ ભગવાનના વાક્યથી પ્રભુને પોતાનો પ્રિય અર્થ શુદ્ધ રાખવો ગમે છે એમ જણાય છે. આપણા આલતા પ્રયંજમાં પણ પોતાના અંતરંગ ભક્તોના રસને પોષણ કરવાનો શુદ્ધ ભગસાઓમાં સુસ રાખવા યોગ્ય છે, તેથી પરોક્ષ રીતે પ્રભુએ હ્રસ્વ સ્વર બેને અંતે છે એવું અલિ પદ પ્રકટ કર્યું. આ પ્રમાણે ઊંચાથી, આ જ અલિઓ, અને બીજા તો ભમરા જ છે. કોઈક વખત અમુક તારખે દર્શાવવાને માટે આ અલિઓ માટે પણ બીજું તામ વાપરવામાં આવે છે એમ બહુવું.

'તીણું' અને 'મોટું' એમ ન કહેતાં જે નાનું નહિ તે (મહત્ત્વ) એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આ ગીતના રસનો ભાર એવા પ્રભુ વિના બીજે કોઈ સમર્થ નથી. 'મોટું' કહેવામાં આવે તો તેમાં પણ હજી નથી જ એમ દર્શાવવા અહીં એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે ઊંચાથી ભગવાન તેનો આદર કેમ ન કરે ?

ઈતિ, ત્યારે, એ પદથી એમ જણાય છે કે ભગવાન તે ગીતના રસના ખાનથી પરવશ થઈ ઘણા કાળ સુધી શાન્ત જ રહે છે, અને કોઈ વાર તે રસના આલિંગને લીધે જ વેણુ વગાડે છે. આમણ વાય-ગીત' ઇત્યાદિમાં 'ગીત' કહેવામાં આવેલું છે, તેથી પહેલાં ભગસાઓના ગીતથી લગત થએલા ભાવને લીધે પોતાની પ્રિયાઓના ભાવને લગત કરવા માટે ભગવાને તે જ પ્રસંગે કર્યું, અર્થાત્ વેણુનાદ કર્યો. તેથી એમ જણાય ॥ કે ત્યારે ભગવાનનો રસ પૂર્ણ થયો ત્યારે તેમણે વેણુ વદે ગાન કર્યું. ભગવાન અતિ સુંદર છે એમ વર્ણન કરતાં તેમને જે 'તિલક' કહ્યા તે ઉપરથી જણાય છે કે જેમ તિલક ભાગ્યના સ્થાનમાં—કપાળમાં—રહે છે તેમ ભગવાનનું આ સ્વરૂપ પણ પરમ ભાગ્યવાળીઓમાં જ રહે છે. અહીં કર્મધારય સમાસ બળવો, (અર્થાત્ દર્શનીયપ્રાસસૌ તિલકઃ દર્શનીયતિલકઃ એ પ્રમાણે સમાસ બળવો), કારણ કે સ્થાગિનીઓના દૃષ્ટમાં પ્રિય ભગવાન વિના બીજે કોઈ પદ્ય સુંદર છે એવી સ્મૃતિ યતી નથી. અહીં ને કે બન્ને—રૂપ અને નાદ—સુખ છે, તો પણ નાદ રૂપથી અધિક છે એમ કહેવામાં આવે છે; ને આ પ્રમાણે ન હોય, ને નાદ રૂપથી અધિક ન હોય, તો યજુઓ અંધ કર્યાનું કહેવામાં આવવા નહિ. તેનું કારણ આ છે. સરોવરમાં રહેલાઓએ જ તેમણે વેણુના ગીતનું સ્વણ કર્યું, અને આ સ્ત્રી સુંદર હોવાથી મનને હરવાના જ સ્વભાવવાળું હતું. તેથી વેણુના નાદને અપીન થઈને જ તેનો ભગવાનની રંગીય અપ્સરો નાદના કારણરૂપ સ્વરૂપના સૌન્દર્યનું આરંભમાં જ વર્ણન કરવામાં આવેલું હોવાથી તેઓ નાદના રસમાં જ સ્વરૂપના રસનો પણ અનુભવ કરે છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. આ પણ અતિ સિધ્ધિ છે કે મત થયેલા ભગવાનોના ગીતને અનુસરીને ભગવાને કરતા વણપ્રારૂપી સ્ત્રીની

ગીતેન યતચિત્તત્વં સર્વેન્દ્રિયવૃત્તિવિરોધએતિ । યદેકમિયં ગીતરસપાનદશેતેવંરૂપતૈવોપપચતેતિ ।
 પવનન્યતૈવેતદુચરત્કાલીનત્વાન્નાદસ । અતિકુલાનામપિ શુલસીંગમ્યમધુપાનદશા પશ્ચિતુલ્યૈવ । યચ્ચા-
 ત્ત્સભાવદશાદુક્તરૂપત્વં પરમિથિ ક્ષાયતે । સુનિત્વાત્ પશ્ચિનામમેઽબ્યન્તરેવ નિરન્તરમેવદ્રષ્યમતૈવેતિ
 ન મત્તતોક્તા । અથ વા પ્રમુરસસ્થભાવાદનુષ્ઠસિદ્ધેવાપ્રિમા સેતિ ચોક્ષા । તદૈતેવામપ્યલિકુલવદશ
 મપિપ્યતિ । વસ્તુદાતુ ઉક્તરૂપરસમતાલિકુલબલધુગીતમગીષ્ટત્વેન અતિચિત્તનૈયદેનેવાનુભવપ્ત પ્રસુંવે-
 શૂઝનગાને કતોતીતિ તત્ત્વરૂપે પશ્ચિનામપિ તત્પ્રાત્વમેવોચિતવરમાવચ્ચકત્વાદિથિ શુક્તનુલ્પરયામઃ ।
 તથાપ્યાદૌ સ્વરૂપસૌન્દર્યમેવોક્તમિથિ સ્વસ્ય તદિદક્ષાતિમરેણ પશ્ચિનાં તત્પ્રાપ્તિદશાયાં તત્પ્રાપ્તિવચ્ચ-
 સ્સરણેન કષ્ટિત્ લેદોઽભૂદિતિ હન્ત્ત ઇત્યુક્તમ્) ॥ ૧૦ ॥ ૧૧ ॥

મેઘઃ સર્વહિતકારી, વસ્યાપિ વેણુનાદ્ગનિષ્ઠમાચમાહ પૂર્વવત્ સહજલ્પ ઇતિ દ્વાખ્યામ્ ।

સહજલ્પઃ સ્વગવતંસલિલાસઃ સાનુપુ ક્ષિતિમૃતો વ્રજદેવ્યઃ ।

હર્ષપન્ પરિં વેણુરવેણ જાતહર્ષ ઉપરમ્મતિ વિન્ધ્વમ્ ॥ ૧૨ ॥

મહદતિક્રમણશક્તિચેતા મન્દમન્દમનુગર્જતિ મેઘઃ ।

સુહૃદ્વમમ્પવર્ષત્ સુમનોભિદ્ધાચયા ચ વિવદત્ પ્રતપન્નમ્ ॥ ૧૩ ॥

સારસ વગેરેનું ચિત્ત વશ થયું અને તેમની સર્વ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ રોકાઈ ગઈ. આ સારસ વગેરે
 પક્ષીઓની ગીતના રસનું ખાન કરવાની સ્થિતિ છે, તેથી તેમની આ દશા જ થાય, તેમનું ચિત્ત વશ થાય
 અને તેમની ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ રોકાઈ જાય, એ પણ યોગ્ય છે, કારણ કે આ વેણુનો નાદ મત્ત થએલા
 ભ્રમણાઓના ગીતથી ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી તે ગીતની પક્ષીના કાળનો છે, (અર્થાત્ ભ્રમણાઓનું ગીત
 પહેલું અને વેણુનાદ પછી.) ભ્રમણાઓના સમૂહોની પણ તુલસીની ગંધના મહારત્ના ખાનથી થએલી
 દશા આ પક્ષીઓની દશાના જેવી જ છે. પક્ષીથી તે પ્રભુના સ્વરૂપથી ભ્રમણાઓ મત્ત થાય ॥ ૧૨ ॥
 ૧૩ ॥ એમ જણાય છે. પક્ષીઓ સુનિત્તો હોવાથી ભવિષ્યમાં પણ તેઓ અંદરથી હ્રસ્વેશાં આ રસમાં જ
 મગ્ન રહેવાના છે, તેથી તેમની મત્તા કહેવામાં આવી નથી. અથવા તો પ્રભુના રસના સ્વભાવને લીધે
 પ્રભુરસમાં મગ્ન રહેવાની સ્થિતિ કહેવામાં આવી નથી છતાં પણ સિદ્ધ જ છે, તેથી તે કષ્ટ શબ્દોમાં
 કહેવામાં આવી નથી. તે સમયે આ પક્ષીઓની પણ ભ્રમણાઓના સમૂહોના જેવી દશા થશે. વાતવિક્ર
 મીતે તો વર્ણન કરવામાં આવેલા સ્વરૂપના રસમાં મત્ત થએલા ભ્રમણાઓનું અદ્વપુ—નાનું નહિ થિયું—
 ગીત થતું પ્રિય હોવાથી, ચિત્તને થતું નિયમમાં રાખીને જ પ્રભુ તેનો અનુભવ કરતાં વેણુનું કૃત્રિમ અને
 ગાન કરે છે, તેથી તેનું શ્રવણ થતાં પક્ષીઓ પણ તે જ પ્રમાણે—ચિત્તને વશ રાખીને રસમાં મગ્ન—
 થાય એ વધારે યોગ્ય છે, કારણ કે તે આવશ્યક છે. આ પ્રમાણે અમને—શ્રીનિહીલતાધણને—યોગ્ય
 લાગે છે. છતાં પણ આરંભમાં (વર્ણનાવિવિલકર એ પ્રમાણે) ભ્રમણાના સ્વરૂપના સૌન્દર્યનું જ વર્ણન
 કરવામાં આવ્યું છે, તેથી તેનાં દર્શન કરવાની પોતાની—ગોપીજનોની—લીન ઇચ્છાને લીધે, પક્ષીઓને
 ભ્રમણાના સ્વરૂપના સૌન્દર્યનાં દર્શન પ્રાપ્ત થતાં તેમણે પોતાનાં ચક્ષુઓ ગંધ કરી તે સ્વરૂપદર્શનમાં
 પ્રતિગ્રાહ્ય કર્યો એમ સ્મરણ થવાથી ગોપીજનોને કંઈક ખેદ થશે એમ દર્શાવવા હન્ત્ત પદનો પ્રયોગ
 કરવામાં આવ્યો છે. ૧૦-૧૧

મેઘ સર્વનું હિત કરનારો છે. તેને પણ વેણુના નાદને લીધે જે લાવ ઉત્પન્ન થયો તેનું વર્ણન પહે-
 લાંની આદ્ય સદ્ગત્તઃ એ શુભશબ્દમાં ગોપીજન કરે છે.

હે મજ્જેવીઓ ! જલદેવળની સાથે, પુષ્પગુચ્છરૂપ કર્ણભરણુના
 વિદ્યાસવાળા અને આનન્દ પામેલા ભગવાન્ ન્યારે પર્વતના શિખરો ઉપર
 સિંધને આનન્દ પમાડતાં વેણુના નાદથી વરી દે છે, ત્યારે મોટાના અપ-
 રાધથી સયશીત થએલા ચિત્તવળો મેઘ મિત્ર ઉપર પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરતાં
 અને છાયાથી છવ ધાતણ કરતાં મંદ મંદ ગર્જના કરે છે. ૧૨-૧૩

હે પ્રજાદેવ્યઃ ગોપ્યઃ પ્રજાદેવતારૂપાઃ । જાનેને વિશ્વાસો ભવિષ્યતીતિ નિરૂપિતમ્ । યદિં વેણુ-
રવેણ વિશ્વમુપરમ્ભતિ પૂરવતિ, તદિં મહદતિક્રમેણ શક્તિત્વેષ્તાઃ સુહૃદં મગવન્તમન્યવર્પત્ ।
સ્વદેહચ્છાદયયા ચ આતપત્રં વિદધત્ જાવઃ । તદ્વા કુર્વન્ અમ્યવર્પત્ । અર્થં માદો મહાવલુચ્છઃ ।
વિશ્વગતાન્ સર્વાંતેવ ધર્માન્ દૂરીકૃત્વ સ્વયમેવ પૂર્ણઃ । તદા આમાસરૂપોઽપિ મેષઃ ધૂમાદિસમૂહાત્તા
વિશ્વં મગવતૈવ કૃતાર્યામૂતમિતિ સ્વયમુપચરિષ્યાર્યોપિ સ્વજન્યસાફલયાય મગવન્તમેવ વર્વર્મ । તત્ર
ચાદ્યેન વેણુનાદેનૈવદ્ભવતિ, તદ્દશકર્તારં મગવન્તં વર્ણયતિ વિશેષણચતુષ્ટયેન । અન્યથા ઉપરમ્ભગમર્થ-
યાદરૂપં સ્યાત્ । તત્ર ક્રિયાશક્તિઃ સમ્પૂર્ણંચિ વક્તું સહવલો વલમદ્રસહિત इति વક્તુમ્ । સૃષ્ટિકરણ-
ક્રિયાપેક્ષધારીયં મહતી ક્રિયેતિ જ્ઞાપયિતુમ્ । જ્ઞપ્ત્વો યોડ્યમવતંસઃ કર્નાગરણં વત્ર યિલાસો યસ્યેતિ

હે જનની દેવીઓ ! હે મજની દેવતારૂપ ગોપીઓ ! દેવી શબ્દના પ્રયોગથી એમ જણાવવામાં
આવ્યું કે આ વર્ણવવામાં આવતી વાતમાં ગોપીજનોને વિશ્વાસ રહેશે. (દેવી શબ્દમાં વિષ્ ધાતુ છે, અને
વિષ્ ધાતુનો અર્થ ‘હીડા કરવી’ એ પ્રમાણે થાય છે. તેથી દેવી શબ્દ લીલામાં રહેલી ગોપીજનોનું સ્થાન
કરે છે. લીલામાં રહેલી ગોપીજનોનો તે પ્રકારનો અનુભવ હોવાથી ભગવાન્ વેણુનાદથી વિશ્વને ભરી દે
છે એ ખાબતમાં તેમનો વિશ્વાસ રહેશે એમ તાત્પર્ય છે.) જ્યારે ભગવાન્ વેણુના નાદથી વિશ્વને પૂરે છે,
ત્યારે મોટાના અપરણથી ભયભીત થએલા ચિત્તવાળો મેઘ મિત્રના—ભગવાનના—ઉપર વૃષ્ટિ કરે છે,
અને પોતાના દેહની છાયાથી છત્ર ધારણ કરે છે, અથવા છત્ર ધારણ કરીને તે વૃષ્ટિ કરે છે. આ વેણુનો
નાદ જણાવવાળો છે, અર્થાત્ અહુ મોટો છે, અને વિશ્વમાં રહેલા બધાયા ધર્મોને દૂર કરીને પોતે જ
તેમાં ભરાય છે. (અહીં ચિશ્વ એટલી વેણુનો નાદ સ્વણ કરનાર સર્વ. નાદ સ્વણ કરતી વખતે સ્વણ
કરનારાઓને ખીજા કોઈ પદાર્થની સ્ફુર્તિ થતી નથી, પરંતુ તેમની આંદર અને બહાર સર્વ સ્થળે નાદ જ
ભરાઈ રહે છે.) તે સમયે ધૂમાડો વગેરેના સમૂહરૂપ અને (સ્થામતાને લીધે) ભગવાનના જેવા દેખાતા
મેષ પશુ, વિશ્વ ભગવાનથી જ કૃતાર્થ થયું એટલે પોતાનું—મેઘનું—અર્થે થઈ ગએલું હોવા છતાં
પશુ, પોતાનો જન્મ સફલ થાય તે માટે ભગવાન્ ઉપર જ વૃષ્ટિ કરી. (મેઘનું કાર્ય વૃષ્ટિ વગેરેથી જગતનો
તાપ દૂર કરવાનું છે; પશુ તાપ તો ભગવાને જ વેણુનાદથી આનન્દ ભરી દઈ દૂર કર્યો છે; તેથી મેઘનું
પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ગયું હતું. મેઘ આભાસ હોવાથી ભગવાનથી હૃતરતી કોટિનો છે, અને તેનું પ્રયોજન
સિદ્ધ થઈ ગયું છે, છતાં પશુ પોતાના જન્મની સફલતા માટે તે મેઘે ત્યાં રહીને ભગવાન્ ઉપર વૃષ્ટિ
કરી. ભગવાનને તો મેઘની વૃષ્ટિનું કોઈ પશુ પ્રયોજન ન હતું. આ પ્રમાણે અહીં તાત્પર્ય છે.) તે સમયે
જે પ્રકારના વેણુનાદથી આવું કાર્ય થાય છે તેવા વેણુનાદના કરનાર ભગવાનનું ચાર વિશેષણોથી ગોપીજન
વર્ણન કરે છે. જો આ પ્રમાણે કરવામાં ન આવે તો વિશ્વને પૂરવાની ક્રિયા અર્થવાદરૂપ થઈ જાય. (ભગ-
વાન્ ખાલક હતા, તેથી તે નાદથી વિશ્વને ભરી દે એ વાચ્ય અર્થમાં વિરોધ આવે, તેથી માત્ર નાદથી
ચિત્ત હર્યા એવો કોઈ શુભ દર્શાવવામાં આવ્યો છેઃ આ પ્રમાણે શુભવાદરૂપી અર્થવાદ થાય, કારણ કે
‘વિરોધ ઉત્પન્ન થતાં શુભવાદ થાય છે’ એ પ્રમાણે પૂર્વગીમાં સાચાચની સિદ્ધાન્ત છે. ભગવાને વાસ્તવિક
રીતે વિશ્વને વેણુનાદથી ભરી દીધું છે એ જણાવવાને માટે જ ભગવાનને માટે ગોપીજન ચાર વિશેષણો
વાપરે છે એમ તાત્પર્ય છે.)

તેમાં—વેણુનાદ કરવામાં—ક્રિયાશક્તિ સંપૂર્ણ છે એમ દર્શાવવા સદૃશ્ય, બલભદ્રસહિત, એ
પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. સૃષ્ટિ રચવાની ક્રિયા કરતાં પશુ આ ક્રિયા મોટી છે એ જણાવવાને માટે પશુ
સદૃશ્યઃ એ વિશેષણ વાપરવામાં આવ્યું છે. (ભાગ. ૨. ૨. ૧૨ માં આવેલા સદીન શબ્દનો અર્થ ‘સાર્ગ’
છે, અને લીલા શબ્દનો અર્થ ‘વિસર્ગ’ છે એમ ભાગ. ૨. ૭. ૨૬ નાં ટીપ્પણોપરિણમાં શ્રીમદ્ભાગવત
આશ કરે છે. આ પ્રમાણે સર્ગની પછી લીલા કહેવામાં આવેલી હોવાથી સર્ગ કરતાં લીલા મોટી છે એમ
સિદ્ધ થાય છે.) માહારૂપ, પુષ્પના શરણરૂપ, જે અવતંસ—હવેનું આભરણ—તેમાં વિલાસ છે એમનો
એવા ભગવાન છે, આ પ્રમાણે આ ખીજા વિશેષણથી લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. (સાચની રીતે પશુ

પૂજામેવ કૃતવાન્, કિન્તુ રાજ્યમપિ દત્તવાનિત્યાહ આતપત્રં દધદિતિ । ન કેવલં રાજ્યમેવ દત્તવાન્, કિન્તુ આત્મનિવેદનમપિ કૃતવાનિત્યાહ છાયયેતિ । સૂર્યં ગર્ધાશ્વિતે ઉપરિક્ષિતેન ન છાયા મયતીતિ પ્રયક્ષ્ણાયાનિર્દેશઃ ॥ ૧૨ ॥ ૧૩ ॥

દત્તમાંસિવિધાન્ વર્ણું તેપામપિ વેણુનાદેન કિંચિદ્ જાતમિતિ વર્ણું વેણુનાદં વર્ણયતિ ભગવન્તં ચ વિવિધગોપચરણેષ્યતિ યુગમત્રયેષ । સન્દેહો મોહઃ સર્વપરિત્યાગાશ્ચ જ્ઞાતિનાં કૃતીનામરણ્યવા-
સિનાં વેણુનાદેન કૃતઃ । સત્ર ચે વિશ્વગુરવો બ્રહ્મદયસ્તેષામપિ સન્દેહાર્થં ભગવતો વેણુનાદં વર્ણયતિ વિવિધેતિ ।

વિવિધગોપચરણેષુ વિદગ્ધો વેણુવાચ ડરુધા નિજશિક્ષાઃ ।

તથ દ્રુતઃ સતિ યદાધરભિગ્મે દત્તવેણુરનયત્ સ્વરજાતીઃ ॥ ૧૪ ॥

સવનશસ્ત્રપધાર્ય સુરેશાઃ શક્રશર્વપરમેષ્ઠિપુરોગાઃ ।

કથય આમતકમ્ધરચિત્તાઃ કદમલં યયુરનિશ્ચિતતત્ત્વાઃ ॥ ૧૫ ॥

છોકે જાયમાનઃ અલૌકિકપ્રકારઃ સન્દેહમુત્પાદયતિ । નતુ ન તદ્વપ્તમીશ્વરે યજ્ઞ વેદે દ્રુતમલીતિ સર્વવિદ્યાસ્થાનાતાં બ્રહ્મા અમિહ્નં હતિ કથં તસ્ય સન્દેહં ક્ત્યાસશ્ચાહ વેણુવાચ ડરુધા નિજશિક્ષા ઇતિ । દ્રુશિરમેદો વેણુઃ । તસ્યાપિ પ્રકારાઃ શાસ્ત્રે નિરૂપિતાઃ । તે બ્રહ્મણા જ્ઞાયન્તે । ડતે દ્રુ પ્રકારાઃ ડરુધા

આતપત્રં દધત્, ઇત્ર ધર્મ્યું. (ભા. ૧૦. ૨૪. ૧૮-૨૩ સ્તોત્રોમાં વર્ણુબદ્ધ પ્રમાણે જેમ સુરભિએ ગોવિન્દનો અભિષેક કર્યો, તેમ આ મેધે પણ ભગવાનને પોતાના અભિષેક તરીકે પસંદ કર્યા. તેથી આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.) મેધે ભગવાનને સત્ય જ આપ્યું એટલું જ નહિ, પરંતુ આત્મનિવેદન પણ કર્યું એમ બાધાવતાં ગોપીજન કહે છે કે છાયાયા. સૂર્ય બ્યારે નીચે સ્થેલી સોય બ્યારે તેની ઉપર રહેલા મેધથી છાયા થાય નહિ, તેથી છાયાની વાત જુદી કહેવામાં આવી છે. ૧૨-૧૩

ત્રણ પ્રકારના ઉત્તમ અધિકારીઓનું વર્ણન કરવાને માટે, તેમણે પણ વેણુનાદથી કંઈક થયું એમ કહેવા માટે વિવિધગોપચરણેષુ ઇત્યાદિ ત્રણ યુગલોમાં ગોપીજન વેણુનાદનું અને ભગવાનનું વર્ણન કરે છે. (યથાર્થ જ્ઞાન નહિ હોવાથી તામસત્વ કહેવામાં આવ્યું છે; પણ ભક્તિભાગમાં તો તે શુદ્ધ જ છે, એટલે તામસ ઉત્તમ ગણાય છે.)

હે સત્તિ ! ગોપોની વિવિધ ચાલોમાં નિપુણ તમારા પુત્ર બ્યારે અધરના બિચ્છ ઉપર વેણુ રાખી વેણુરૂપી વાજિન ઉપર ઘણા પ્રકારથી પોતાનાથી જ જેનું શિક્ષણ થાય તેવા જુદા જુદા સ્વરોને ઉત્પન્ન કરે છે, સારે જમની ગરદન નમેલી છે અને જમનાં ચિત્ર વરા ચમેલાં છે એવા કનિઓ, અને ઇન્દ્ર, શંકર અને બ્રહ્મા જેમના અગ્રેસર છે એવા દેવો દિવસના ત્રણેય સવનના સમયે તેનો વિચાર કરીને તત્ત્વનો નિશ્ચય થતાં મૂર્છા પામે છે. ૧૪-૧૫

લોકમાં ઉત્પન્ન થતો અલૌકિક પ્રકાર સંદેહ ઉત્પન્ન કરે છે.

અરે ! ને વેદમાં કહેવામાં નથી આવ્યું જેવું કંઈ પણ રૂપ ઇશ્વરમાં નથી, અને બ્રહ્મા સર્વ વિદ્યાઓના સ્થાનને ભજુનારા છે; તેથી તેમને—બ્રહ્માને—સંદેહ કેમ થાય ? આ પ્રમાણે રાંધા થતાં ગોપીજન સમાધાન કરે છે કે વેણુવાચ ડરુધા નિજશિક્ષા, વેણુરૂપી વાજિન ઉપર ઘણા પ્રકારથી પોતાનાથી જ જેનું શિક્ષણ થાય એવા જુદા જુદા સ્વરોને ઉત્પન્ન કરે છે. વેણુ એ એક પ્રકારનું રાડું છે. તેના પણ પ્રકારો શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવેલા છે, અને બ્રહ્મા તેને ભણે છે. પણ ભગવાન ને વેણુ વગાડે ॥ તેના

અનેકથા । નિજશિક્ષાઃ નિજેનૈવ શિક્ષા શિક્ષણં અભિવ્યક્તિપ્રકારા યાસુ । અનેન નાદબ્રહ્મ નિલમિતિ નિરૂપિતમ્ । તત્ર ક્રિયાશક્તિઃ સાધનમિતિ ત્વજ્ઞ લૌકિકૃત્વે કથં નાદઃ અલૌકિકો ભવિષ્યતીત્યાશરૂપ ત્વાપ્તલૌકિકૃત્વાયાદ વિવિધેષુ ગોપચરણેષુ ગોપનાં સંસ્થાવિશેષેષુ વિદગ્ધા इति । ગોપસંસ્થાયા ન વેદોક્તાઃ, કિન્તુ લૌકિકાઃ । બ્રહ્મણ્વાનુચરિતા અપિ ભવન્તિ । તે ન હોકેઽન્યત્ર પ્રસિદ્ધાઃ, નાપિ વેદે । ભગવાંસુ સર્વત્રૈવ વિદગ્ધાઃ । અતોઽયં બ્રહ્મ યં પ્રકારં ન જ્ઞાતાતિ તમેવ પ્રકારં કૃતમાન । નન્તુ બ્રહ્મસૃષ્ટાવાવિર્મૂતઃ કથં બ્રહ્મણોઽપ્યજ્ઞાતં કરોતીતિ ચેત્, વગ્રાદ તત્ત્વ મુત્ત इति । યસોર્ધાં પ્રતિ ઘદન્તિ જીમળદે સમાગતામ્ । અતઃ ઇવાત્ર ન કામાદિવાર્તા, કિન્તુ અનિપિદ્ધા એવોત્કર્ષો નિરૂપિતાઃ । યથા તથા પુત્રોઽપિ સન્ તત્ત્વ મનસાપ્યાકલવિતુમશક્યં કરોતિ, તથા બ્રહ્મણોઽપિ બ્રહ્મણ્ડે જાતઃ । સતીતિસમ્પ્રદોષનં શિશ્વાસાર્યમ્ । અજ્ઞાને હેતુમાહુઃ અધરવિમ્બે દત્તવેણુરિતિ । ટોમાત્મકોઽધર इति પૂર્વમુક્તમ્, અતો ન હોકે પ્રસિદ્ધઃ । તત્ત્વ રસો મગધવા ન દત્ત इति । તત્રાપિ વિમ્બરૂપઃ સૂર્યવત્ પ્રકાશકઃ । ન હિ પ્રકાશ્યાઃ પ્રકાશકસ્તત્ત્વં વિદુઃ । તત્ર ચ સ વૈણુઃ સ્થાપિતઃ, સતોઽપ્યુત્તમત્વલ્પાપ-

પ્રકારો તો ઘણા છે. નિજશિક્ષાઃ એટલે પોતાનાથી જ શિક્ષણ, તથા પ્રદવાના પ્રકારો, જેની અંદર છે તેવા સ્વરોને ભગવાન ઉત્પત્ત કરે છે. આથી—બ્રહ્માને પણ તેનું જ્ઞાન નથી એમ કહેવાથી—એમ જણાવ્યું કે નાદબ્રહ્મ નિલ છે. (નાદ બ્રહ્મની પણ પહેલાં હતો એટલે બ્રહ્માને તેનું જ્ઞાન નથી એમ તાત્પર્ય છે. ‘નવીન ઉત્પત્ત કથો’ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે તો ખીલના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ જ કહેવામાં આવ્યું છે.)

તેમાં, નાદ ઉત્પત્ત કરવામાં, ક્રિયાશક્તિ—આંગળી વેણુ ઉપર ફેરવવી વગેરેરૂપ ક્રિયાશક્તિ—સાધન છે, અને તે સાધન લૌકિક હોવાથી તેનાથી ઉત્પત્ત થતો નાદ કેવી રીતે અલૌકિક થશે? આ પ્રમાણે શંકા થાય, તેથી તે સાધન પણ અલૌકિક છે એમ જણાવવા ગોપીજન કહે છે કે ભગવાન ગોપોની વિવિધ વ્યક્તિમાં પ્રવીણ છે. ગોપની વ્યક્તિ વેદમાં કહેવામાં નથી આવી, પરંતુ લૌકિક છે. ગોપોના કેટલાક સંચારો ખીલ બ્રહ્માણ્ડમાં પણ રહેલા હોય, તે ખીલ લોકમાં પ્રસિદ્ધ ન હોય, તેમ જ વેદમાં પણ પ્રસિદ્ધ ન હોય. (ગોપોના જે સંચારો ખીલ બ્રહ્માણ્ડમાં રહેલા હોય તે આ બ્રહ્માણ્ડમાં પ્રસિદ્ધ ન હોય. આ બ્રહ્માને તો આ બ્રહ્માણ્ડમાં જે હોય તેનું જ જ્ઞાન હોય. તેથી આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી અને વેદમાં જણાવેલું નહિ હોવાથી બ્રહ્માને તેનું જ્ઞાન નથી એમ તાત્પર્ય છે.) ભગવાન તો બધાંમાં પ્રવીણ છે, તેથી આ બ્રહ્મા જે પ્રકાર બહુતા નથી તે જ પ્રકાર ભગવાન કરે છે.

અરે! બ્રહ્માની સૃષ્ટિમાં પ્રકટ થએલા ભગવાન બ્રહ્મા પણ ન બાંહે એવા સ્વરના પ્રકારો કેવી રીતે કરી શકે? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે ત્વજ્ઞ મુક્તા, ભગવાન તમારા પુત્ર છે. સ્ત્રીઓના મંડળમાં આવેલાં યશોદાને આ ગોપીજનો ત્વજ્ઞ મુક્તઃ એ પ્રમાણે કહે છે. તેથી જ અર્ધી કામ વગેરેની વાત નથી, પણ નિવેષ કરવામાં આવ્યો નથી એવી ઉત્તમતા જ ભગવાનમાં જણાવવામાં આવી છે. એમ શ્રીકૃષ્ણ તમારા—યશોદાજીના—પુત્ર છે, છતાં પણ તમારા મનથી પણ જેનો વિચાર ન થઈ શકે એવું કાર્ય તે કરે છે, તેમ બ્રહ્માણ્ડમાં ઉત્પત્ત થએલા હોવા છતાં પણ બ્રહ્માથી પણ વિચાર ન કરી શકાય એવું કાર્ય તે કરે છે. યશોદાજીને વિશ્વાસ રહે તે માટે સત્તિ એ પ્રમાણે સંજોષન કરવામાં આવેલું છે. બ્રહ્મા વગેરેને જ્ઞાન નથી તેનું કારણ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે અધરવિમ્બે દત્તવેણુઃ, અધરના બિંબ ઉપર ભગવાને વેણુ રાખ્યું. અધર લીલરૂપ છે એમ પહેલાં કહેવામાં આવેલું છે, તેથી તે અધર લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી, કારણ કે ભગવાને તેનો રસ કોઈને આપેલો નથી. વળી, તે અધર પણ બિંબરૂપ, સૂર્યની માફક પ્રકાશનારો, છે. આ પ્રકાર કરનારો અધર કોઈ બહુતું નથી, કારણ કે જેમનો પ્રકાર થાય છે તે પોતાનો પ્રકાર કરનારનું સ્વરૂપ બહુતા નથી. આવા અધરના કરતાં પણ વેણુ ઉત્તમ છે એ જણાવવાને માટે ભગવાને તે અધર ઉપર વેણુને રાખ્યો હતો. (જ્યાં ભગવાનના અધરનું જ જ્ઞાન થઈ શકે એમ નથી, તો પછી તે અધર ઉપર રાખેલા વેણુનું જ્ઞાન તો જરા પણ ન જ થઈ શકે. આ પ્રમાણે ઉત્તમનો

નાય । સ્વરજાતીઃ પદ્માદિસ્વરજાતિભેદાન્ અનયત્ નૂતનત્વેનોત્પાદિવચાન્ યદિં, યદા તત્પરિમાનાર્થે ત્રિગુણપ્રધાના અપિ દેવાઃ કાલત્રયેઽપિ સમાગત્ । સૌઽપિ કાલઃ આધિદેવિક્વ ઇતિ ક્યાપયિતું સવન-પદમ્ । તં વેણુનાદં સવનશ્ચ તપધાર્યં । શક્રઃ સાર્વિકઃ, શર્વજ્ઞામસઃ, પરમેષ્ઠી રાજત ઇતિ વે પુરોગમા યેપાં દેવાનામ્ । સર્વં એવ દેવાસિગુણાત્મકા ભવન્તિ । કવયો નિપુણા અપિ નાદે । દન્દ્રો હિ ત્રેલોક્યાધિપતિઃ સર્વદા નાદપરઃ । શર્વસ્તુ નાદસામ્યર્તા । પરમેષ્ઠી તયોરપિ શુરઃ । અત એવ પરમેષ્ઠિપદમ્ । સેવામન્યચિત્તવામ્બાયાદ્ આનતકન્ધરચિત્તા ઇતિ । આ સમન્તાક્ષતા કન્ધરા લાક્ષામિનયાર્થં ચિત્તં ચ યેવામ્ । માદકં ચિત્તમ્ । નમનમત્ર સર્વગઃ । યેઽપ્યનિશ્ચિત્તતત્ત્વા જાતાઃ । તાપ્યૌદાસીન્દ્રેન કિરસ્કાલં વિષાર્ય અજ્ઞાને તૂળીશૂલા ઇતિ મન્તવ્યમ્ । યતઃ કશ્મલં યયુઃ, ચિન્તયા મૂર્છિતાલ્લ જાતાઃ । વેણુનાદેન યા મોહિતાઃ । અત એવ આમાસત્વપક્ષોઽપિ નિરાકૃતઃ । અલૌકિક-રસોત્પાદકત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥ ૧૫ ॥

અપ્રમેય—જેનું જ્ઞાન ધર્મ શકે નહિ—એ પ્રભાણે સાથ છે.) સ્વરજાતીઃ એટલે પદ્મ વગેરે સ્વરોની લુદી લુદી બતાવે બગવાનું બ્યારે અનયત્, નવીન ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે તે બાણવાને માટે દેવો પોતાનામાં ત્રણ શુણો પ્રધાન છે છતાં પણ ત્રણેય કાળમાં એકલ સાથ છે. (મૂળ શ્લોકમાં તો ‘લુદા લુદા સ્વરોને ઉત્પન્ન કરે છે’ એમ કહેવામાં આવેલું છે, અને નિજશિક્ષાઃ, પોતાનાથી જ જેનું શિક્ષણ સાથ, એમ કહેલું હોવાથી તે અપૂર્વ—પહેલાં ન બધાએલા—એ એમ જણાય છે, પરંતુ નવા ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલા નથી, છતાં પણ અહીં ‘નવીન ઉત્પન્ન કરે છે’ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ખીલાના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ દેવો વગેરેની દૃષ્ટિએ આ લુદા લુદા સ્વરો નવીન ઉત્પન્ન થએલા જણાય છે. તેથી પહેલાં ‘નાદબ્રહ્મ નિત્ય છે’ એમ જે કહેવામાં આવેલું છે તેનો વિરોધ પણ થતો નથી.)

(જે કાળમાં દેવો વગેરે એકલ સાથ છે) તે કાળ પણ આધિદેવિક છે એમ જણાવવા માટે મૂળ શ્લોકમાં સ્વપ્ન પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. (આ સાર્ત્તુ યુગલ છે, તેથી આ યુગલમાં કહેલી લીલા મધ્યાહ્ન કાળની હોવાથી સ્વપ્ન પદ મધ્યાહ્નના અર્થમાં વાપરવામાં આવેલું છે. દિવસમાં ત્રણ સવન હોય છેઃ પ્રાતા સવન, મધ્યદિન સવન અને તૃતીય સવન. ‘સવન’ શબ્દ વૈદિક ઋગ્ને લગતો હોવાથી તે આધિદેવિક કાળનું સૂચન કરે છે.) દેવો વગેરે દિવસના ત્રણેય કાળમાં તે વેણુનાદનો વિચાર કરીને (તે ન બાણવાથી મૂર્છા પામે છે.) ઇન્દ્ર સાર્વિક છે, મહાદેવ તામસ છે, અને બ્રહ્મા રાજસ છેઃ આ ત્રણ જે દેવોના અગ્રેસરો છે તે બધા ય દેવો ત્રણ શુણોવાળા છે. કવિઓ નાદમાં નિપુણ હોય છે, (છતાં પણ મૂર્છા પામે છે.) ઇન્દ્ર, અરેબર, ત્રણ લોકનો અધિપતિ છે, અને તેનું ચિત્ત હરમેશાં નાદમાં રહેલું હોય છે. મહાદેવ તો નાદશાસ્ત્રના રતનાર છે. બ્રહ્મા તો ગણેશના શુરુ છે, તેથી જ બ્રહ્માને માટે પરમેષ્ઠી એ પદ વાપરવામાં આવ્યું છે. આ બધા દેવોનું ચિત્ત ખીલામાં ન હતું એમ જણાવવા માટે ગોપીજન કહે છે કે આનતકન્ધરચિત્તા, જેમની અરદન નમેલી છે અને જેમનું ચિત્ત વશ થયેલું છે. અંદરની બાબત બહાર દેખાડવાને માટે આ ચારે તરફથી જતા નમેલી છે કન્ધરા અરદન જેમની, અને વશ થયેલું છે ચિત્ત જેમનું એવા દેવો છે. ચિત્ત ગ્રહણ કરનાર છે. અહીં સર્વ તરફથી નમન કહેવામાં આવેલું છે. આ બધા દેવો પણ તત્ત્વનો નિશ્ચય કરી શક્યા નહિ. ‘તેઓ બેરકારીથી કેટલોક વખત વિચાર કરી, રાત નહિ થતાં ઊંઘામાં બેસી રહ્યા હશે’ એમ પણ ન માનવું, કારણ કે તેઓ ચિન્તાથી મૂર્છા પામ્યા, અથવા તો વેણુનાદથી મોહિત થઈ મૂર્છા પામ્યા. તેથી જ ‘આ નાદનો આભાસ હશે’ એ પશું પણ ખવડન ધર્મ ગયું, કારણ કે આ નાદ અલૌકિક રસ ઉત્પન્ન કરનારો છે. (‘આ નાદનો આભાસ છે, અર્થ નાદ છે, તેથી દેવો જેવા મહાન પુરુષોની આમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી’—આ પ્રભાણેની કથના ખોટી છે, કારણ કે આ નાદ દેવો વગેરેને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. દેવોને આ નાદનું જ્ઞાન હતું નથી તેનું કારણ એ છે કે આ નાદ અલૌકિક રસ ઉત્પન્ન કરે છે. આ નાદ અલૌકિક રસ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી જ દેવોને તેનું જ્ઞાન થતું નથી, કારણ નાદમાં ન્યૂનતા નથી.) ૧૪-૧૫ ..

અસવન્યેષાં વાર્તા । વેણુનાદોડસાસ્મેવાન્નયાત્વં સમ્પાદયતીત્થાદુર્ધ્વેન પૂર્વવત્ નિજપદાબ્જ-
દલૈરિતિ ।

નિજપદાબ્જદલૈર્ધ્વજવજ્રનીરજાકૃતિવિચિત્રલલામૈઃ ।

વ્રજભુવઃ શમયન્ સુરતોદં વર્ષ્મધુર્યગતિરીરિતવેણુઃ ॥ ૧૬ ॥

વ્રજતિ તેન વયં સવિલાસવીક્ષણાર્પિતમનોભવવેગાઃ ।

કુજગતિં ગમિતા ન વિદામઃ કદમલેન કચરં વસનં વા ॥ ૧૭ ॥

યહિં રીરિતવેણુઃ સન્ વ્રજતિ વદા તેન વાદેન કુજગતિં શાવસ્ત્વં ગમિતા વયં ગોપ્યઃ સર્વો
એવ કદમલેન મૂર્છયા વસ્ત્વં પરિદિતં કેશપાશં ચા ન વિદામઃ ક્વચિત્સમ્યગ્ચઃ । અર્થં વેણુનાદોડસ-
વર્ષમેષ જાગત્ત્વમ્મિતિ કલ્પ્ય ચેદ્વયા જનુસવાય શાયતે । તત્ર ચેષ્ટા યા ગોકુલનિવાસિનામેવાર્થે જાયતે
તયા વ્યાત્તઃ કવચમન્યકાર્યં કુર્વાત્ ॥ અતઃ પ્રથમં મગવતો ગોકુલહિતકર્તૃત્વગાદુઃ । નિજસ્ય શસ્યેષ
યાપદાબ્જદલૈર્વ તસ્ય દલૈઃ દસાદુર્લભિઃ તત્કાભાગૈર્વા વ્રજભુવઃ નિરત્તરં પશ્ચાત્ક્રમણેન જાતવ્યયાયાઃ
વ્રજભૂમેઃ સુરૈર્જાતં તોદં શમયન્નિતિ જ્ઞાનેઃ જ્ઞાનેર્લોભયા મગવતિર્નિરુપિતા । ક્ષતોશઃ ગતિવિલાસેન

જીમ્બોળી વાત જ્યા હો; અધર રસને લાણુનારાં એવાં આપણામાં જ વેણુનાદ ફેરફાર કરે છે
એમ ખહેલાંની માફક નિજપદાબ્જદલૈઃ એ યુગલમાં ગોપીજન કહે છે.

ધન્ય, વજ્ર અને કમળની આકૃતિ જેમાં છે તેવા વિચિત્ર ચિત્રોવાળા

પોતાના ચરણકમળના તળીયાંના ભાગથી વજ્રભૂમિને પશુઓની ખરીથી
થએલી પીકા મટાડતા, અને ઉત્તમ આપસાના જેવી ગતિવાળા ભગવાન્
જ્યારે વેણુ વગાડતા ફરે છે, ત્યારે નિલાસવાળી દદિથી આપવામાં આવેલો
છે કામનો વેગ જેમને અને તે વેણુનાદથી વૃક્ષની ગતિ પ્રાપ્ત થઈ છે જેમને
એવાં આપણને મૂર્છાને લીધે અંબોડાનું કે વસનું જ્ઞાન રહેતું નથી. ૧૬-૧૭

ભગવાન્ જ્યારે વેણુ વગાડતા ફરે છે ત્યારે તે નાદને લીધે વૃક્ષની ગતિને, સ્થાવરજીવને, પ્રાપ્ત
થએલી આપણે અધી ગોપીઓને મૂર્છાને લીધે ખહેલેલા વજ્રનું કે કેશના બંધનું જ્ઞાન નથી, એ પ્રમાણે
શ્લોકમાં પડેલો સંબંધ છે. આ વેણુનાદ આપણા માટે જ થાય છે એમ તેમની ચેષ્ટાથી અને આપણા
જનુસવાય જણાય છે. (ભગવાનના કૃતથી તેમણે વિચારેલું પ્રયોજન જ સિદ્ધ થાય છે; તેથી જ આપણા
માટે ભગવાને નાદ કર્યો ન હોત તો આપણને નાદના રસનો જનુભવ થાત નહિ. આ અભિપ્રાયથી
'જનુભવથી' શબ્દ કહેવામાં આવ્યો છે.) તેમાં જે ચેષ્ટા ગોકુલમાં રહેનારાઓ માટે જ થાય છે તે ચેષ્ટાથી
બ્યાપી રહેલા ભગવાન્ જીમ્બોળી—ગોકુલમાં ન રહેનારાઓનું—કર્ણ કેવી રીતે કરે? (ભગવાન્ પશુઓની
ખરીથી થએલી ભૂમિની પીકાને જે મટાડે છે તે જ્ઞાન રહેનારાઓ સાથે ફીસ કરવા માટે જ મટાડે છે એમ
તાર્કય છે.) તેથી ગોપીજન કહે છે કે ભગવાન્ પ્રથમ—ગાય અને ગોપીઓની ખહેલાં—ગોકુલનું ડિગ
કરનારા છે. ('ગોકુલનું' જેટલે જાણીતાં કુલો—સમૂહો—જ્યાં છે તે સ્થાનનું એવો અર્થ છે.) પોતાનું
જ જે બે ચરણરતિન્દ તેમનાં દલોથી, દસ આંગળીઓથી અથવા તળીયાંના ભાગથી, નિરંતર પશુઓના
ફરવાથી જેને દુઃખ થાય છે તેવી વજ્રભૂમિની પશુઓની ખરીથી થએલી પીકા મટાડનાં ભગવાન્ ફરે છે—
એમ ખીરે ખીરે લીલાથી કરેલી ભગવાનની ગતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ('તળીયાંના ભાગથી' જેટલે
ચરણની અંશુલીઓને લીધે પડેલા તળીયાંના ભાગથી. 'ખીરે ખીરે' જેટલે કે ખીરી અંગીથી જ પીકા ફર
થાય છે એમ તાર્કય છે.) ખરીઓથી થવાએલા જાનનું નિચરણ અને નિલાસવચન ચરણરતિન્દ

પાદસ્પર્શન નિરાકૃતઃ । આખ્યાતિમ્નયંશસ્તુ પ્વજાદિના । વામસઃ મૌલિકઃ પ્વજેન નિરાક્રિયતે । રાજસ
આખ્યાતિકો ઘષ્ટેન । સાત્ત્વિકઃ આધિવૈવિકઃ નીરજાકૃતિચિદ્દેન । વાન્યેવ વિચિત્રાણિ લલામાનિ
પદેષુ । તેન ઔકિકાલૌકિકપ્રકારેણ પ્રજસુવઃ સુરતોદપ્રશમનમ્ । પ્રજે તિમ્નઃ પ્રધાનમ્ભૂતાઃ, મૂમિઃ ગાવો
ગોપ્ય इति । તત્ર મૂમેર્દુઃસનિયુતિ ગત્યા નિરૂપ્ય, ગત્યા કૃત્યા ચ ગર્વાં દુઃશ્ચં નિવારયતીત્યાહ વર્ષ્મ-
ધુર્યગતિરિતિ । વર્ષ્મધુર્યો મહાદૃપમઃ કક્કુદી, ચ યવા લીલયા મન્યરગતિઃ, તથા ગચ્છન્ ગવામપિ
દુઃલહારીવ નિરૂપિતઃ ઈરિતવેણુર્વજતીતિ । ગોપિકાનાં ઘર્ષસ્માકં વેણુનાદેન જાતે કામે સ્થાવરત્વ-
મધિકં જાતમિલાદ્યઃ તેનેતિ । સ્વભાવતઃ एष વેણુનાદેન જાતઃ કામઃ । તત્રાપિ સવિલાસવીક્ષણેન
અર્પિતો મનોભયવેગો યાસુ । જતો વેગેન સ્તન્મે જાતે કુજગતિં વૃક્ષગર્વિ ગમિતા જાતાઃ । ઉપા-
સન્તર્જાનમસ્તીવિ તદર્ચમાદુઃ ન વિદામ इति । સુપુષ્પાવપિ ન જાનન્તીતિ તદ્વાપુર્યર્પમાહ કદમલે-
નેતિ । કદમલેન સૂચ્યંવા । સ્ત્રીનામત્યાવશ્યકં વસનજ્ઞાનં કવરજ્ઞાનં ચ । વેણુનાદપ્રસાદે एवैવ-
જાતમિતિ ગતિદૃષ્ટ્યાદિભિરપિ કૃતમત્ર નિરૂપ્યતે ॥ ૧૬ ॥ ૧૭ ॥

સ્પર્શથી કરવામાં આવેલું છે. (અર્થાં દુઃખનું નિવારણ ત્રા અધારથી થાય છે; દુઃખના શુદ્ધ બુદ્ધ ભાગોનું
નિવારણ અણુના અંશોથી—ધ્વજ વગેરે અંશોથી—થાય છે.) આખ્યાતિક વગેરે અંશનું નિવારણ ધ્વજ
વગેરેથી કરવામાં આવ્યું છે. આધિકૌતિક તામસ અંશનું નિવારણ ધ્વજથી કરવામાં આવે છે, આખ્યાતિક
રાજસ અંશનું નિવારણ વજ્રથી કરવામાં આવે છે, અને આધિવૈવિક સાત્ત્વિક અંશનું નિવારણ કમળની
આકૃતિવાળા ચિહ્નથી કરવામાં આવે છે. (ધ્વજ નિર્ભયતા સૂચવે છે; તેથી હેલોની સેનાએ કરેલી પીડાની
સંભાવનાથી જે દુઃખનો અંશ થાય છે તેનું નિવારણ ધ્વજથી થાય છે. વજ્ર પાપરૂપી પર્વતોનો નાશ
કરે છે, તેથી પાપની સંભાવનાથી જે દુઃખનો અંશ થાય છે તેનું વજ્રથી નિવારણ થાય છે. કમળ એમ
સૂચવે છે કે ભગવાનની સેવા સુખથી કરી શકાય એવી છે, તેથી સેવામાં દુઃખની સંભાવનાથી જે દુઃખનો
અંશ થાય છે તેનું કમળથી નિવારણ થાય છે.) આ બે અણુનાં પગલાંઓમાં વિચિત્ર ચિહ્નો છે. મજ્જ-
ભૂમિને ખરીઓથી ઘટી પીડા આ ચિહ્નોથી લૌકિક અને અલૌકિક રીતે—દૃઢ પ્રકારથી અને અદૃઢ
પ્રકારથી—દૂર કરવામાં આવે છે.

મજ્જમાં ત્રણ મુખ્ય છેઃ ભૂમિ, આયો અને ગોપીઓ. તેમાં ભૂમિનું દુઃખ ગતિથી દૂર કર્યું એમ
વર્ણન કરીને, ગતિથી અને કાર્યથી ભગવાન ગામોના દુઃખનું નિવારણ કરે છે એમ વર્ષ્મધુર્યગતિઃ, ઉત્તમ
આખ્યાતીના જેવી ગતિવાળા, એ વિશેષણથી ગોપીજન કહે છે. ‘ઉત્તમ આખ્યાતી’ એટલે આંધવાળો મોટો
આખ્યાતી. તે જેમ લહેરથી ધીરે ધીરે બાય છે તેમ ભગવાન પણ લહેરથી ધીમે ધીમે જતા ગાયોનું
પણ લાંબે દુઃખ હરનારા હોય એમ જણાવતાં ગોપીજન કહે છે કે ઈરિતવેણુર્વજતિ, વેણુ વગાડતા કરે
છે, તે સમયે આપણુ ગોપીઓને વેણુનાદથી કામ ઉત્પન્ન થતાં સ્થાવરપણું વધારામાં પ્રાપ્ત થયું એમ
જણાવતાં ગોપીજન કહે છે કે તેન. વેણુનાદના સ્વભાવથી જ આપણને—ગોપીઓને—કામ થયો. તેમાં
પણ વિલાસવાળી દૃષ્ટિથી આપવામાં આવેલો ॥ કામનો વેગ જેમને એવાં આપણે થયાં. તેથી કામના
વેગથી આપણે સ્તબ્ધ થયાં, ક્રિયા વિનાનાં થયાં, અને તે રીતે વૃણની ગતિ પ્રાપ્ત કરી. વૃણને અંદરથી
જ્ઞાન હોય છે, પણ આર્ત રાગ અપણુને નથી એ જણાવવા ગોપીજન કહે ॥ કે ન વિદામઃ, અમને
જ્ઞાન રહેતું નથી. ગાદ નિદ્રામાં પણ લોકોને પદાર્થનું જ્ઞાન રહેતું નથી, તેથી ગોપીજનોને ગાદ નિદ્રાથી
તેવું થયું નથી એમ દર્શાવવા ગોપીજન કહે છે કે કદમલેન, મૂછને લીધે. કદમલથી એટલે મૂછથી.
વચ્ચન અને અંબોડાનું જ્ઞાન રહેતું એ ગ્રીઓને પણ જરૂરી છે. વેણુનાદના આરંભમાં જ આ થયું, તેથી
.ભગવાનની ગતિ, દિવ વગેરેથી જે થયું તેનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૧૬-૧૭

હરિણીનાં. વેણુનાદેન યથા જાતં તદ્વત્તં પૂર્વવદ્વેણુનાદં વર્ણયન્તિ મણિધર इति દ્વામ્યામ્ ।

મણિધરઃ કચિદાગ્નયન્ ગા માલયા દયિતગન્ધતુલસ્યાઃ ।

પ્રણયિનોઽનુચરસ્ય કદાંસે પ્રક્ષિપન્ મુજમગાયત યત્ર ॥ ૧૮ ॥

કણિતવેણુરવવજ્જિતચિત્તાઃ કૃષ્ણમન્વાસત કૃષ્ણગૃહિણ્યઃ ।

શુણગણાર્ણમનુગલ્ય હરિણ્યો ગોપિકા દ્વ ચિમુક્તગૃહાશઃ ॥ ૧૯ ॥

ગતમાધિદૈવિકાનિ રૂપાણિ મણયઃ । જાન્ સલિન્ વિમર્તીતિ મણિધરઃ । અમિથાનાર્થં વા ।
સ્વમિથાનામમિથાપકા મણયઃ । અતઃસૈઃ કદાચિદ્ ગાઃ આ સમન્તાદ્ ગ્ણયન્ જાવઃ । જનેન તાઃ
તદ્ગતવર્માઞ્ચ મગવત્સ્યેષ્વ ઋતિમિત્તા इति ઘાસાં સંસારમાયઃ સૂચિતઃ । અતઃ એવ ગોપિકાનામનિ । અતઃ
એવ હરિણીનામનિ । પશુત્વાવિશેષાદ્ માન્યાણાં વેણુદ્વારકઃ, વિશેષતઃ આરણ્યાનાં મવિપ્યતીતિ પુત્રકા
કૃષ્ણપરતા । માલયા દયિતગન્ધતુલસ્યા ઉપલબ્ધિતઃ । યથા મગવતો નીલં રૂપં પ્રિયમ્, ત્વરૈઃ

વેણુનાદથી હરિણીઓને જે શ્રાવણ થઈ તે કહેવા પહેલાંની આફક મણિધર ઓ શુણભાં ગોપી-
જન વેણુનાદનું વર્ણન કરે છે.

મણિ ધારણ કરનાર, કોઈ વાર ગાયોને ગણતાં, પોતાને પ્રિય ગંધ-
વાળી તુલસીની આશા ધારણ કરનાર અને પ્રેમવાળા સેવકના ખલા ઉપર
શીઠસ્ત રાખીને જ્યારે ભગવાન કદાચિત્ ગાન કરે છે, ત્યારે વગાડેલી
વેણુના નાદથી જનનાં ચિત્ત હરાએલાં છે એવી કૃષ્ણસાર હસલુની સ્ત્રીઓ,
હરિણીઓ, શ્રીકૃષ્ણની પાસે બેસે છે, અને શુણોના સમૂહના સાગરની
પાછળ જઈ ગોપીઓની આફક ધરની આશા ઊડી દઈને પ્રથપરાયણ
થઈ જાય છે. ૧૮-૧૯

મણિઓ ગાયોનાં આધિદૈવિક રૂપ છે. (જેવા જેવા ગાયોના રંગ છે તેવા તેવા રંગના મણિઓ
ભગવાનની વૈજયન્તી મહાશાં રાખવામાં આવેલા છે. તેથી મણિઓ ગાયોનાં આધિદૈવિક, એટલે દેવના
સંબંધવાળાં, સ્વરૂપો છે એમ તાત્પર્ય છે.) આ મણિઓને ભગવાન પોતાની અંદર રાખે છે તેથી તે
મણિધરઃ, મણિ ધારણ કરનાર, કહેવાય છે. અથવા તો પ્રિયઓનું સ્મરણ થાય તે માટે ભગવાન મણિ
ધારણ કરે છે, કારણ કે મણિઓ પોતાની પ્રિયઓનું સ્મરણ કરાવનારા છે. તેથી—મણિઓ ગાયોનાં
આધિદૈવિક રૂપો હોવાથી—ભગવાન કોઈ વાર મણિઓથી ચારે તરફથી ગાયો ગણે છે. આ ઉપરથી એમ
સૂચવાય છે કે ગાયો અને તેમના ધર્મો ભગવાનમાં જ રહેલા છે, અને તેથી તેમને—ગાયોને—સંસાર
રહેલો નથી. તેથી જ ગોપિકાઓને પણ સંસાર રહેલો નથી. તેથી જ—ગાયોનાં આધિદૈવિક રૂપ ભગવાને
ધારણ કરેલાં છે તેથી જ—હરિણીઓને પણ સંસાર રહેલો નથી. ત્યારે ભગવાન ગામનાં પશુઓનો
ઉદ્ધાર કરે છે તો પછી તે વનનાં પશુઓનો પણ સારી રીતે ઉદ્ધાર કરશે, કારણ કે તે પશુ પશુઓ જ
છે, તેથી વનનાં પશુઓ શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્ત થાય એ ચોચ છે.

પોતાને પ્રિય ગંધવાળી તુલસીની આશા ભગવાન વણાઈ આવે છે. જેમ ભગવાનને સ્થામ રંગ
પ્રિય છે, સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ પ્રિય છે, વેણુનો શબ્દ પ્રિય છે અને માળણનો રસ પ્રિય છે તેમ તુલસીની
ગંધ પ્રિય છે. (આનન્દનો રંગ સ્થામ હોવાથી ભગવાનને તે રંગ પ્રિય છે. સ્ત્રી અને વેણુ તુલ્યાના આધાર
હોવાથી ભગવાનને તેમનો સ્પર્શ તથા નાદ પ્રિય છે. માળણ એ અમૃતનું પાન કરાવનારી ગાયના દૂધનો
સાર છે, તેથી તે ભગવાનને પ્રિય છે, અને તુલસીની ગંધ દિવ્ય છે તેથી તે ભગવાનને પ્રિય છે.) અ

સ્ત્રીણામ્, શવ્દો વેળોઃ, રસોઃ જ્ઞનીતસ્ય, તથા ગન્યસ્તુલસ્યાઃ । તદ્વતોત્તમવા સાર્થિકાનાં કેપાશ્ચિદતુ-
ભવસિદ્ધા । તાટશી તુલસી । અવસ્થાસ્યા માતૃાં વિમર્તિ । અતો વદા વયમપિ પ્રિયા ભવિષ્યામઃ,
તદા અસ્માનપિ અસદ્ધર્માન્ વા ધારવિષ્યતીતિ કૃષ્ણસારસ્ત્રીણાં પ્રવૃત્તિઃ । કૃષ્ણસારસ્તુ વેદે નિયુક્ત
હતિ મક્તી તાસાં વિનિયોગાર્થે પ્રવૃત્તિઃ । ક્ષિપ્ર । પ્રણયિનોડતિપ્રેમવતઃ અનુચરસ્ય ગોપસ્યાંસે ભુજં
પ્રશ્નિપન્નિતિ । કદા ષદત્તિત્ । ‘આસંસાવાં મૂત્તવચ’ इति वा कदा अगायतेति मध्ये गानाशंस ।
યથા ગોપાલસ્ય તથાદ્વેષેવાધર્મયોઃ સદ્ગુણેણ સ્વં ભવિષ્યતીતિ ગોપિકાનામિવ દરિણીનામપિ તથાત્વાય
સ્નેહમજનમ્ । દેહાસ્કરણાત્ ન વિજાતીયત્વેન કામાભાવાઃ । વદૈષ ક્ષણિતો ચો વેણુઃ । આકસિકઃ
હન્દવિશેષો મનોહારી ક્ષયનાત્મકઃ । સ વેદેણોર્નિર્ગતઃ, તત્સમ્બન્ધાદન્યેડપિ શબ્દાશ્ચિત્તવશકા इति
રઘુપદમ્ । દ્વન્દ્વેન સ્વગાથાં વશીકરણં સિદ્ધમેવ । રશનીમેવોપયોગો ભવિષ્યતીતિપ્રતીતિજનનાદ્વજ્રક-
ત્વમ્ । અતો રવેણ વશિતચિત્તાઃ કૃષ્ણમન્વાસત કૃષ્ણસમીપે આસત્ત ઉપવિષ્ટા જાતાઃ । યથા
પ્રાયમુપવિશતિ, યથં કૃષ્ણમનૂરવિષ્ટાઃ । નનુ સ્ત્રિયોડન્યસ્ય કથમન્યસા ગૃહેડન્યસ્ય સમીપે ઉપવિષ્ટા
इति, तत्राह कृष्णस्य कृष्णसारस्य गृहिण्य इति । कृष्ण इति वास्तस्य गृहिण्यो जाताः । वशित-

તુલસીની ગંધમાં રહેલી ઉત્તમતા કોઈ સાર્થિક પુરુષોને અનુભવથી જણાવેલી છે. આ પ્રમાણે તુલસી
આવા ઉત્તમ ગંધવાળી છે, તેથી ભગવાન્ તેની માફા ધારણ કરે છે. તેથી—તુલસી પ્રિય હોવાથી ભગ-
વાન્ તેની માફા ધારણ કરે છે તેથી—અર્થારે આપણે પણ ભગવાનને પ્રિય થઈ શકે ત્યારે ભગવાન્ આપણને
અથવા આપણા ધર્મોને પણ ધારણ કરશેઃ આવા હેતુથી કૃષ્ણસાર હરણુની સ્ત્રીઓની અર્ધા જણાવેલી
પ્રવૃત્તિ થાય છે. કૃષ્ણસાર હરણુનો તો પેદમાં ઉપયોગ થએલો છે, તેથી લક્ષિતમાં વિનિયોગ કરવાને
માટે તેમની સ્ત્રીઓની—હરિણીઓની—અવૃત્તિ થાય છે.

વળી, પ્રવૃત્તીન્—અર્થા પ્રેમવાળા—સેવક ગોપા પ્રવા ઉપર ભગવાન્ શ્રીહસ્ત રાખે છે.
(પ્રેમવાળાના ખભા ઉપર ભગવાન્ શ્રીહસ્ત રાખે છે, તેથી અપણે—ગોપીઓ—પ્રિય ધઈ શકે
ત્યારે આપણને પણ ધારણ કરશે એમ તાત્પર્ય છે.) કદા એટલે કહાલિત્ (ભગવાન્ એ પ્રમાણે
શ્રીહસ્ત રાખે છે.) અથવા તો ‘આશા હોય ત્યારે ભૂતકાલની માફક’ (પાણિનિ ડ. ડ. ૧૭૨)
એ સ્વપ્રમાણે ‘ભગવાન્ ત્યારે ગાન કરે’ એમ ગોપાલ મધ્યમાં ગાનની ઇચ્છા કરે છે. એમ
ગોપાલમાં ભગવાન્ માટે તેવો એક અને સેવાધર્મે હોવાથી ભગવાન્ તે પ્રમાણે કરે છે, અર્થાત્ તેમના
ખભા ઉપર શ્રીહસ્ત રાખે છે, તેમ અમાશ પણ એક અને સેવાધર્મને લીધે તે પ્રમાણે ઘશે—
અમને અથવા અમારા ધર્મને ધારણ કરશે—એમ ગોપિકાઓની માફક હરિણીઓ પણ તેમ થાય
તે માટે એકથી ભગવાનનું ભજન કરે છે. હરિણીઓને દેહનું સ્મરણ નહિ રહેવાથી, ભગવાન્ વિજાતીય
॥ તેથી તેમની સાથે કામ ન થાય એવું જાન તેમને નથી. તે જ સગથે વેણુ વગાડ્યો. આદરમાત્ મનને.
હરણ કરનારો અમુક શબ્દ થાય તે કવણુન્, વેણુનો નાદ, કહેવાય છે. તે શબ્દ ત્યારે વેણુમાંથી નીકળ્યો
ત્યારે તેના—વેણુના—સંબંધથી બીજા પણ શબ્દો ચિત્તને હસ્ત્રાસ યરો, એ હેતુથી રચ પદ વાપરવામાં
આવ્યું છે. (જે અવાજ પાટળથી થાય છે તે ‘રવ’ કહેવાય છે. પહેલાંનો અવાજ ચિત્તને હસ્ત્રાસ હોવાથી
પછીનો પણ અવાજ તેવો જ છે એમ જણાવવા રચ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો ॥ એમ તાત્પર્ય
છે.) શબ્દથી હરણો વશ કરવામાં આવે છે એ વાત પ્રસિદ્ધ ન છે. હમણાં જ આપણે ઉપયોગ થયે
એવી દૃઢ માન્યતા વેણુના નાદથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે વેણુનાદ મનને ઠગનારો, હસ્ત્રાસરો, છે.
(‘ઉપયોગ’ એટલે નામિકના જેવો ઉપયોગ એ પ્રમાણે અર્થ છે. વેણુનાદનો એવો પ્રભાવ છે કે હરિણી-
ઓમાં પણ આવી લાવ થાય છે તો પછી બીજા સ્ત્રીઓની વાત જ શી કરતી? એમ તાત્પર્ય છે.) તેથી
વેણુનાદથી જેમનાં ચિત્ત હસ્ત્રાસ છે એવી હરિણીઓ શ્રીકૃષ્ણની પાસે બેઠી, જેમ મરણ પામતા મુખી
ઉપવાસ કરીને માણસ બેસે છે તેમ તે હરિણીઓ શ્રીકૃષ્ણની પાસે બેઠી.

અરે! બીજાની સ્ત્રીઓ બીજાને વેર બીજાની પાસે કેમ બેઠી? આ પ્રમાણે સંક્રા થાય ‘તો તેનું
અપાધાન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે રુષ્ણગૃહિણિ, આ હરિણીઓ કૃષ્ણની, કૃષ્ણસાર મૃગની, ગૃહિણીઓ

વિત્તત્વાદ્વા રૂપં વિસ્તૃત્ય શબ્દમાત્રાભિનિવિષ્ટા જાતાઃ । વેણુનાદેન વા સાનુભાવેન કૃષ્ણસારેઽપિ કૃષ્ણ-
મત્તા કૃષ્ણમેવાન્વાસત । નન્તુ કૃષ્ણસારેઽપિ કૃષ્ણાશ્રમાત્ સર્વોઽપિ વર્તત્વં ઇતિ તં પરિત્યજ્ય કપમા-
ગતા ઇત્યત આદિ ગુણગણાર્ણમિતિ । કૃષ્ણસારે ઈકો દ્વી વા ગુણો । સત્ત્વો સત્રેવ ભગવાન્ ગચ્છતિ,
તત્રૈવ તમનુગત્ય સર્વા એવ હરિણ્યો વિમુક્તગૃહાશ્ચ જાતાઃ ગૃહં ચમિધ્યામ્ય ઇલાશામપિ લક્ષ્મણઃ ।
(સાન્નિધ્યેન ભગવદ્રસઃ પીત ઇતિ લઙ્ઘસ્વાદુમાવાઃ ગોવિકા ઇવ તદેકપચ જાતાઃ । પત્રત્રયનેપુ
સ્થપ્રિયાનયનસાદૃશ્યદર્શનેન વાદ્યેન ભાવેન વાઃ પચ્યતિ વાદ્યેનૈવૈવા ચપિ પર્યંતીતિ, પદાસામપિ
તત્ત્વજાતીયભાવોત્પત્તિઃ, સત્રેવ વેણુકળનં વ । અતઃ પવામિત્રીજામૃતવીજાલકં રવપદમુતમ્ । યત-
સ્ત્વચ્છ્રવણેઽત્યાર્તિસત્તાપશમનં વ સમ્પદયતે । અતઃ સ્વદ્વાન્તોર્કિયુક્તા ॥ ૧૮ ॥ ૧૯ ॥)

પરં તથપ્રકારેણ વેણુનાદં નિરૂપ્ય, ગુણાતીતપ્રકારેણ ત્રિષા નિરૂપયન્ વેણુનાદૈત ભગવાન્ જગ-
દૈવ ચશીકૃતવાનિત્યાદિ કુન્દદામેતિ દ્વામ્યાપ્ ।

છે. આ કૃષ્ણ છે તેથી તેઓ કૃષ્ણનાં હૃદિણી થયાં. (કૃષ્ણસાર હરણ કૃષ્ણ—કૃષ્ણો—છે, અને ભગવાન્
પણ કૃષ્ણ—કૃષ્ણ—છે, તેથી હૃદિણીઓ કૃષ્ણ ભગવાનની હૃદિણીઓ યદ્ય એમ તાત્પર્ય છે.) અથવા તો
હૃદિણીઓનાં ચિત્ત હૃદયએલાં હોવાથી તેઓ રૂપને ભૂલી માત્ર શબ્દમાં આસક્ત થઈ. અથવા તો પ્રભાવ-
વાળા વેણુનાદને લીધે કાળાં હરણમાં પણ ‘આ કૃષ્ણ છે’ એવી બુદ્ધિ થવાથી હૃદિણીઓ શ્રીકૃષ્ણની
પાસે જ બેઠી.

અરે ! કૃષ્ણસારમાં—કાળા હરણમાં—પણ કૃષ્ણનો ગ્રમ થાય છે તેથી અને તેમાં કૃષ્ણ શબ્દ
પણ રહેલો છે તેથી તે કૃષ્ણસાર હરણને લાગુને શ્રીકૃષ્ણની પાસે આ હૃદિણીઓ કેમ આવી ? આ પ્રમાણે
શંકા થતાં ગોપીજન કહે છે કે ગુણગણાર્ણમ્, શુભોના સમૂહોના સાગર. (આ=આરે તરફ, કૃષ્ણમ્=
જહુ આરે તરફ જેમાં જહુ છે તે આ+કૃષ્ણ=આર્ણ=સમુદ્ર કહેવાય છે.) કૃષ્ણસાર હરણમાં એક
અથવા બે શુભો હોય, (પણ ભગવાન્ તો શુભોના સાગર છે.) તેથી ત્યાં ભગવાન્ તથ્ય છે ત્યાં જ તેમની
પાછળ જઈને બધી જ હૃદિણીઓએ ઘરની આશા લાલ દીધી, અર્થાત્ ‘અધે ઘેર જહુ’ એવી આશાનો
પણ તેમણે લાગ કર્યો.

(હૃદિણીઓએ ભગવાનની પાસે રહીને ભગવદ્રસનું પાન કર્યું; તેથી તેમને ભગવદ્રસનો સ્વાદ પ્રાપ્ત
થવાથી ગોપીઓની માફક તેઓ તેમાં જ—ભગવાનમાં જ—આસક્ત થઈ ગઈ. આ હૃદિણીઓનાં નેત્રો
પોતાની પ્રિયાઓનાં નેત્રો જેવાં છે એમ જોવાથી ભગવાન્ જેવા ભાવથી પોતાની પ્રિયાઓને જુલે
તેવા જ ભાવથી આ હૃદિણીઓને પણ જુલે છે. તેથી આ હૃદિણીઓમાં પણ તે ગોપીઓના જેવો જ
ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે જ પ્રમાણે ભગવાન્ વેણુ વગાડે છે. તેથી જ આ નાદ માટે રવ શબ્દ
માપરવામાં આવ્યો છે, ર એટલે અગ્નિ, અને ચ એટલે અમૃત; અર્થાત્ રવ શબ્દથી અગ્નિ અને અમૃતનો
અર્થ જણાવવામાં આવ્યો છે, કારણ કે તે રવનું શ્રવણ થતાં થઈ જ જાતી (=અગ્નિ) થાય છે અને તે
તાપની શાન્તિ (=અમૃત) પણ થાય છે. તેથી ગોપીજનો અહીં ગોવિકા રવ એ પ્રમાણે પોતાનો
દાખલો આપે છે તે યોગ્ય છે.) ૧૮-૧૯

આ પ્રમાણે તથ પ્રકારે વેણુનાદનું વર્ણન કરીને, શુભાતીત પ્રકારે ત્રણ રીતે તેનું વર્ણન કરતાં
ગોપીજન કુન્દદામ એ યુગલમાં કહે છે કે ભગવાને વેણુનાદથી જન્મતને જ વશ કર્યું. (‘હે યોગતમ !
વાયુ તેનું સૂત્ર છે’ જૂ. ઉ. ગ. છ. ૨ એ શ્રુતિ પ્રમાણે વાયુ સર્વનું મૂળ છે, અને તેથી વાયુ વશ થતાં જ
આપું જુગત જ વશ થાય એમ તાત્પર્ય છે.)

કુન્દદામકૃતકૌતુકવેશો ગોપગોધનઘૃતો યમુનાયામ્ ।

નન્દસૂનુરનયે તત્ત્વ વત્સો નર્મદઃ પ્રણયિનાં વિજહાર ॥ ૨૦ ॥

મન્દવાયુરુપવાત્યનુકૂલં માનયન્ મલયજસ્પર્શન ।

વન્દિનસ્તમુપદેવગણા યે વાચગીતચલિભિઃ પરિવહ્નઃ ॥ ૨૧ ॥

ઈહિ ભગવાન્ યમુનાયાં વિજહાર, તત્રાપિ પૂર્વોત્તરદશ્યામપેક્ષિતો વેણુનાદઃ પરિગૃષ્ટે પ્રક-
રણિત્વાન્, પ્રકારવિરોધાભાવાદ ન પૃથગુચ્યઃ, તદા ઉપદેવગણાઃ પરિવહ્નુરિતિ સમ્ભવ્યઃ । યમુનાયા-
મિતિ સામીપ્યસપ્તમી અધિકરણસપ્તમી ચા । ધર્મે ગવાં ગોપાલનાં ચ જલે સ્થિતિઃ સમ્ભવતિ । તત્ર
વિહારો ગોપૈઃ સહ અલબ્ધોદ્યા ગવાં પ્રજ્ઞાલભાસિઃ । સર્વજ્ઞોદ્દેગશાન્ત્યર્થે વેણુનાદઃ સહકારી । તદાત્મ-
મનહૃતત્વમાશરૂપ અલહ્કારગાદ કુન્દદામેતિ । શ્લાઘરણાચલહ્કારા મહિષ્યન્ત્રેભઃ, પુષ્પાલહ્કારા ન
મહિષ્યન્ત્રીત્વાશરૂપ ઉદેય નિરુપ્યતે । કુન્દદામ્ના કૃતઃ કૌતુકવેશો યસ્ય । વામાન્વનેકપ્રકારાગિ ।
તૈસ્થા વેશો નિર્માયતે યથા અલઘુતો મવતિ । અત્ર તુ ચયૈવ દાસ્યસ ઉત્પચતે તથૈવ નિર્માયત

હે પાપરહિત યશોદા । હોલરની માળાથી જેમણે રમતનો વેશ ધારણ
કરેલો છે, ગોપ અને ગાયોરૂપી ધનથી જે વીંટાએલા છે, અને પોતાનામાં
રોહ રાખનારને જે સુખ આપનાર છે એવા નન્દના પુત્ર અને તમારા વત્સ
ન્યારે યમુનાજીમાં વિહાર કરે છે ત્યારે ચંદનના સ્પર્શવાળો મંદ વાયુ
સન્માન કરતો અનુકૂલ રીતે વાય છે, અને જે ઉપદેવના સમૂહો છે
તેઓ અંદિનનો યદિ વાગિન, ગીત અને પૂજનાં સાધનો સહિત તેમની
આસપાસ વીંટાઈ બેસે છે. ૨૦-૨૧

ન્યારે ભગવાન્ યમુનાજીમાં વિહાર કરતા હતા ત્યારે ગન્ધર્વ વગેરે ઉપદેવના સમૂહો વીંટાઈ ગયા
એ પ્રભાણે પ્રલોકમાં પડેનો સંબંધ છે. ન્યારે ભગવાન્ યમુનાજીમાં વિહાર કરે છે ત્યારે પશુ પહેલાંની
સ્થિતિમાં અર્થાત્ રમતનો વેશ ધારણ કરવાની સ્થિતિમાં, અને પછીની સ્થિતિમાં અર્થાત્ જલક્રીડા વગેરે
વિહારની સ્થિતિમાં જેની જરૂર છે એવો વેણુનાદ ભગવાન્ કરે છે, કારણ કે આ વેણુનાદનું પ્રકરણ છે.
અને વેણુનાદનો જુલો પ્રકાર નહિ હોવાથી તે—વેણુનાદ—સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવામાં આવ્યો નથી. યમુના-
યામ્, યમુનાજીમાં, એ સાતમી વિભક્તિ સમીપ્યપ્ચાન્ના અર્થમાં વાપરવામાં આવેલી છે, અથવા તો
સ્થાનના અર્થમાં વાપરવામાં આવેલી છે. કારણ કે ઉનાળામાં ગાયો અને ગોપાલો જગમાં રહે એ સંભવ
છે. યમુનાજીમાં વિહાર એટલે ગોપો સાથે જલક્રીડા, અને ગાયોને નવરાવવાનું વગેરે કાર્ય. ઉદ્દેગની
શાન્તિ થાય તે માટે સર્વત્ર વેણુનાદ સહકારી—સાથે કાર્ય કરનારો—છે.

તે સમયે ભગવાને અવંકારો ધારણ કરેલાં નહિ હોય એમ શંકા થતાં ગોપીજન કુન્દદામ ઇત્યાદિ
શબ્દોથી અવંકારનું વર્ણન કરે છે. વત્સ, અભરણ વગેરે અવંકારો તો હશે જ પરંતુ પુષ્પના અવંકારો
નહિ હોય (અથવામાં શુંગર દરમાં પુષ્પોના અવંકાર થયેલા હોય, પશુ તે હરમાયાથી ઉતારી લીધા હશે,
તેથી પુષ્પના અવંકારો નહિ હોય એમ બાબ છે); આ પ્રભાણે શંકા થાય, તેથી પુષ્પના અવંકારોનું જ
વર્ણન કરવામાં આવે છે. રીતરની માળાથી કરેલો જે રમતનો વેશ જેમણે એવા ભગવાન્ છે. (‘કરેલો’
શબ્દ એમ બતાવે છે કે ભગવાને પુષ્પોના બીજા અવંકારો ધારણ કરેલા છે.) માળાઓ બાહ્યસંબંધ વગેરે
અનેક પ્રકારની હોય છે. આ માળાઓથી એવા પ્રકારનો—શુંગર રસમાં ઉપયોગી—વેશ કરવામાં આવે
છે કે તે વેશ વધારે આકર્ષક થાય. અર્થાત્ તો જેનાથી દાસ્ય રસ ઉત્પન્ન થાય તેવો જ વેશ કરવામાં આવે
છે. (પ્રલોકમાં જે કૌતુક પદ છે તે એમ સૂચવે છે કે આ વેશ દાસ્યરસમાં ઉપયોગી છે.)

इति । नन्वेतादृशीं प्राकृतलीलां भगवान् कथं कृतवानित्याशङ्कयामाहुः नन्दसूनुस्तथ वत्स इति । यथा लीलाया नन्दपुत्रो भवति तथैव लीलाया प्राकृतलीलामपि सम्पादयति । अनेन इति सम्बोधनं श्रोधा-
भावाय विभासायै च । तत्र च वत्सो जातः । अनेन त्वं गोरूपेति सर्वगुणरसानभिज्ञत्वं सूचितम् ।
अन्यथा चत्सलवन्धनलीलां न कुर्यात् । मध्ये निर्दोषत्वेन सम्बोधनादुभयोर्निर्दोषत्वं ज्ञायते ।
तादृश्या वत्सत्वेन भगवत्सपि तथा । पूर्णगुणत्वलक्षणमाधिक्यं चोच्यतेऽप्रिमविशेषणेन । मित्र,
प्रणयिनां नर्मदः । ये केचन ज्ञेहयुक्तः, यथैव ते स्निग्धा भवन्ति, तथैव लीलां करोतीति । अनेन
सर्वत्रैव हेतुरुक्तः । तत्रैव लीलासवत्या क्रीडा स विहारः । सोऽत्र जलक्रीडा नृलक्रीडा वेणुवादन-
क्रीडा च ज्ञेया । अन्यथा वाद्यादीनामुपयोगो न स्यात् । विद्यावन्तो हि वशीकर्तव्याः । तत्र विद्यो-
त्पादकौ वायुः । वेषाश्च तदाधारभूताः । तत्राप्युपदेवगणा वन्दिनश्च यद्विर्विद्याप्रकटनपराः । अतो-
ऽन्यापेक्षया तेषु विशेष उक्तः । प्रथमतः कारणभूतं वायुं निरूपयन्ति । मन्दो वायुः अनुकूलं यथा

અરે ! ભગવાને આવી પ્રાકૃત—ગામડીઆઓની—લીલા કેમ કરી ? આ પ્રમાણે શંકા થતાં ગોપી-
જન કહે છે કે નન્દસુત્રુઃ તથ વત્સઃ, નન્દના પુત્ર અને તમારા વત્સ. જે લીલાથી ભગવાન્ નન્દના
પુત્ર થાય છે તે જ લીલાથી પ્રાકૃત લીલા પણ કરે છે. (અર્થ નિવૂદાત્મગતિઃ, ભાગ. ૧૦. ૧૨. ૧૬, એ
શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવાન્ ઓપના પુત્ર છે અને આવી પ્રાચલીલા કરે છે.) યશોદાજીને
માટે મંત્રણે, હે પાપરહિત સ્ત્રી, એ પ્રમાણે જે સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે તેનું પ્રયોજન એ કે યશોદા-
જીને ક્રોધ ન થાય અને વિશ્વાસ રહે. (મજ્જિમાજ્જિમાર આચોને નવચલવાનું વગેરે કાર્યે કરે છે—આ
પ્રમાણે કહેવાથી યશોદાજીને ક્રોધ અને અવિશ્વાસ થાય. આ ન બને એટલા માટે ગોપીજનો જનમે એ
પ્રમાણે સંબોધન કરે છે, કારણ કે જે સનયા—પાપરહિત—છે તેને ક્રોધ અને અવિશ્વાસ થતો નથી
એમ વાત્પર્ય છે.) વળી, જે લીલાથી ભગવાન્ નન્દના પુત્ર થયા તે લીલાથી જ તમારા વત્સ પણ થયા
છે. આ ઉપરથી એમ સૂચવાય છે કે તમે—યશોદાજી—આપણે છે અને તેથી સર્વ શ્રમ રસને જાણતાં
નથી. એ તેમ ન હોત—જે યશોદાજી શ્રમ રસને જાણતાં હોત—તો ભગવાનનું માહત્ત્ય જાણવાથી
તે ભગવાનને ખાંડણીઆ સાથે બાંધવાની લીલા ન કરત. જનમે—હે પાપરહિત, નિર્દોષ, સ્ત્રી—જે
સંબોધન નન્દસુત્રુઃ અને તથ વત્સઃ એ બેની વચ્ચે મૂકવામાં આવેલું હોવાથી એમ જણાય છે કે નન્દ
અને યશોદાજી એ બન્નેય દોષરહિત છે. ભગવાન્ આવાં નિર્દોષ યશોદાજીના પુત્ર છે એમ કહેવાથી
ભગવાન્ પણ દોષરહિત ॥ એમ જણાવવામાં આવ્યું છે.

પ્રણયિનાં નર્મદઃ એ આગળનું વિશેષણ એમ દર્શાવે છે કે ભગવાન્ પૂર્વેશુભવાળા અને અધિક છે.
(પોતાનામાં એક રાખનારને સુખ આપવું એ પુરુષોત્તમનો ધર્મ છે, તેથી તે પૂર્વેશુભવાળા છે એમ
વાત્પર્ય છે. આ તો પ્રણયિનાં નર્મદઃ એ વિશેષણનો વાત્પર્યર્થ આપવામાં આવ્યો. હવે તેનો વાચ્યાર્થ
આપવામાં આવે છે.) વળી, ભગવાન્ પ્રણયિનાં નર્મદઃ છે, અર્થાત્ જેઓ ભગવાનમાં એકલાળા છે તેઓ
જે લીલા કરવાથી ભગવાનમાં એકલાળા થાય તે જ લીલા ભગવાન્ કરે છે. (ભગવાન્ નન્દના પુત્ર છે
તેથી તે પ્રાકૃત લીલા કરે છે; અને ભગવાન્ પોતાનામાં એક રાખનારને સુખ આપે છે તેથી પણ તે
પ્રાકૃત લીલા કરે છે. આ પ્રાકૃત લીલા કરવામાં જે કારણો દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.) આથી સર્વ જ—
નન્દસૂનુત્વમાં પણ—કારણ કહેવામાં આવ્યું. લીલામાં આસક્તિથી ભગવાન્ જે ક્રીડા કરે છે તે જ વિહાર
કહેવામાં આવે છે. અહીં આ વિહાર જલક્રીડા, નૃલક્રીડા અને વેલુ વગડાવાની ક્રીડારૂપે છે એમ જાણવું.
આમ એ ન હોય તો—આ ત્રણેય ક્રીડા કહેવી ન હોય અને ક્રીડા જલક્રીડા જ કહેવી હોય તો—અત્રિ
વગેરેનો ઉપયોગ થાય નહિ. વિદ્યાવાળાઓને વશ કરવાના છે; તેમાં વિદ્યા ઉત્પન્ન કરનાર વાયુ છે, (સન
વિદ્યાથી પ્રાપ્ત થાય છે તેથી જ્ઞાન જણુ વિદ્યા છે. વાયુ વિદ્યાવાળાઓમાં વિદ્યા ઉત્પન્ન કરનારો—જ્ઞાન ઉત્પન્ન
કરનારો—છે. મૈત્રી ઉપનિષદમાં અને સંગીતશાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વાયુથી સંવેદી ઉત્પત્તિ થાય છે.)

મન્વતિ તથા ઉપવાતીતિ । અનુકૂલં કુલસમીપે દિવં પ । અનેન શીલં નિરુપિતમ્ । મલયજસપર્શોન સહિત્વ શ્ચિ સૌરમ્યમ્ । અનેન દાક્ષિણાલોડયં વાયુરિતિ નિરુપિતમ્ । મગવત્સરુપે દષ્ટેન યા મલયજેન સહમાવાદધિકૃતૈર્નિરુપકત્વેન અનુકૂલત્વમ્ । મલયજસ્પર્શઃ મલયજસ્યેવ યા સ્પર્શઃ । તથા સતિ તત્રત્યાગાં સર્વેપામેષ મગવદ્ભાવં સમ્પાદયિષ્યતીતિ । માનવ્યસિતિ । સ્વકીયૈહિમિર્નુર્ગઃ યથૈવ સન્માનત્વં મન્વતિ તથૈવ યાતીત્યતિવશ્યતા । સપદેવગણાશ્ચ મન્યર્વાદયશ્ચ ચન્દિનઃ કીર્તિનિરુપકા જાતાઃ । ગાયકાશ્ચ સન્તઃ । યં હિતિ મગવદીયાઃ । વાદ્યગીતપૂજાસાધનૈઃ સામસરાજસસાપ્તિકૈઃ સહિતાઃ પરિવશ્ચુઃ । સર્વઐવાપેક્ષિતં કૃતવન્તઃ ॥ ૨૦ ॥ ૨૧ ॥

ઇયં ગુણાતીતે પ્રકીર્ણતાં નિરુપ્ય યુગલદ્વયેન કેવલં મગવત્ પ્ય પરિવ્રમાહુઃ ઘત્સલ્લ હિતિ ।

અને દેવો તેના આધાર થએલા છે, (અર્થાત્ ગાનના આધારભૂત, ગાન કરનારાઓ થએલા છે.) તેમાં પણ ઉપદેવના સમૂહો અને બંદીઓ બહાર વિદ્યા પ્રકટ કરવામાં તત્પર હોય છે. (દેવોમાં પણ આ ઉપદેવો બહાર જઈને સર્વે સ્થળે આલવિદ્યાને ખાટે વિદ્યા પ્રકટ કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.) તેથી ખીનાઓ કરતાં તેમનામાં વિશેષ—પ્રાસ શુભ—કહેવામાં આવેલો છે.

વિદ્યાનું કારણ અનેલા વાયુનું ગોપીજન પ્રથમ વર્ણન કરે છે. મંદ વાયુ જેવી રીતે અનુકૂલ થાય તેવી રીતે વાયુ છે. અનુકૂલ એટલે યચુનાળના તટની પાસે અને ક્ષિત કરનાર. આ વિશેષણથી વાયુની શીતલતા વર્ણવવામાં આવી. ‘મંદનના સ્પર્શવાળો’ એ વિશેષણથી વાયુના સુગંધિપણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આ વાયુ દક્ષિણ દિશાનો છે. અથવા તો ભગવાનના સ્વરૂપને લગાડેલા મંદનના સંબંધથી વાયુને વધારે શીતલતાવાળો જણાવેલો હોવાથી તે અનુકૂલ થાય છે. વાયુને મંદનનો સ્પર્શ થાય છે અથવા તો મંદનના જેવો સ્પર્શ થાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી તે વાયુ ભાં રહેલા—ભગવાનની પાસે રહેલા—અથવાને લગાવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરાવશે. (અનેતથા આરંભીને દત્તિનિરુપિતમ્ સુધી એક પક્ષ જણાવવામાં આવ્યો છે, અને મગવત્સરુપે ઇલાદિમાં બીજે પક્ષ જણાવવામાં આવ્યો છે. પહેલા પક્ષમાં સુગંધિપણું જણાવવામાં આવ્યું, અને બીજા પક્ષમાં શીતલતા અને સુગંધિપણું એ બે જણાવવામાં આવ્યાં છે. તેથી તે વાયુ અનુકૂલ છે, અર્થાત્ ક્ષિત કરનારો છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. પહેલા પક્ષમાં વાયુને મંદનનો સ્પર્શ થાય છે, તેથી તે સુગંધિ થાય છે એમ તાત્પર્ય છે. બીજા પક્ષમાં વાયુને મંદનના જેવો સ્પર્શ થાય છે, તેથી તે શીતલ અને સુગંધિ થાય છે. પહેલા પક્ષમાં આ વાયુ ભગવાનમાં પણ ભાવ જગૃત કરે છે; અથવા બીજા પક્ષમાં ભગવાનની પાસે રહેલા બીજાઓમાં જ ભાવ જગૃત કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.)

માનવન્ ચૈટલે ચન્માન કરતો (વાયુ). પોતાના ત્રણ ગુણોથી જેવી રીતે ભગવાનનું સન્માન થાય તેવી રીતે જ તે વાયુ વાય છે: આ પ્રમાણે તે વાયુ ભગવાનને લક્ષ્યે વશ છે એમ જણાવવામાં આવ્યું. ઉપદેવના સમૂહો—ગંધર્વો વગેરે—બંદીઓ એટલે પ્રીતિનું નિરૂપણ કરનારા થયા, અને ગાન કરનારા પણ થયા. (ગાયકાશ્ચ એમાં ચ ॥ તેથી એમ જણાય ॥ કે ગંધર્વો વગેરે વાલ્મીકિ વગાડનારા અને પૂર્ણ કરનારા પણ થયા. વાલ્મીકિ વગેરે સાક્ષિય કહેવામાં આવેલું છે, તેથી ગન્ધર્વો તેવા યજ્ઞને ભગવાનની મારે બાંધુ વીરટી ગયા એમ તાત્પર્ય છે.) વે, જે, પદ એમ જણાવે છે કે ગન્ધર્વો વગેરે ભગવદીય છે. તે ગંધર્વો તામસ વાલ્મીકિ, રાવસ ગીત, અને સાત્વિક પૂર્વનાં સાધનો સહિત ભગવાનની આસપાસ વીરટી ગયા, અને સર્વ રસયે જરૂરી હોય જેવી સેવા કરવા લાગ્યા. ૨૦-૨૧

આ પ્રમાણે શુભાવીતના ત્રણ પ્રકારોમાં પ્રકીર્ણ—પરચુરણ—પ્રકાર વર્ણવીને ગોપીજન વત્સલઃ ઇલાદિ બે યુગલમાં રૂપ ભગવાનનું જ ચરિત્ર કહે છે. (શુભાવીતના ત્રણ પ્રકાર વર્ણવવાના દ્વિતા. તેમાંની એક પરચુરણ પ્રકારનો ભેદ ગયા યુગલમાં વર્ણવવામાં આવ્યો. અહીં જાવના સેટથી યુગલ યોગનાર ગોપીજનોમાં ભેદ છે. સ્વરૂપથી ભેદ તો સામાન્ય રીતે હોય છે એમ પહેલાં પણ કહેવામાં આવ્યું હતું, તેથી નિરુપ્ય શાહુ એમાં સમાન કર્યા છે એમ જાણવું.)

યત્સલો જ્ઞાનગર્વાં યદગ્રાંથો યન્યમાનચરણઃ પથિ વૃદ્ધેઃ ।
 કૃત્સ્નગોધનમુપોહ્ય દિનાન્તે ગીતવેણુરનુગેઢિતકીર્તિઃ ॥ ૨૨ ॥
 ઉત્સર્વં શ્રમરુચાપિ દૃશીનામુત્તરયન્ સુરરજદહુરિતસ્રક ।
 દિત્સયૈતિ સુહૃવાશિષ્ણુ એવં દેવકીજઠરમૂહુરારાજઃ ॥ ૨૩ ॥

મગવાન્ યદ્ ગોહૃં ગોષ્ઠે સમાનયતિ તત્ કૃપયા । અન્યથા દુઃસ્વામિ લીલાયાં વ્યાપ્તા
 ગાવો મુચ્ચેરન્ । તથા ગોપિકાઃ । પરં કૃપયૈવ મત્તનાનન્દાનુભવાયં તથા કરોતિ । અથ હેતુઃ યદગ્રાંથ
 ઇતિ । યદ્ વસ્ત્રાત્ કારણાત્ અર્ગં પર્વતં ધારયતીતિ । યદિ મત્તનાનન્દં ન યથાત્ તદા ગોવર્ધનોદ્ધારણં
 ન કુર્યાત્ । દત્તદ્રુગવન્માદ્યાત્પ્ને સર્વજનીન્મમિતિ જ્ઞાપયિતુમાદ્ પથિ વૃદ્ધેવંન્ધમાનચરણ ઇતિ । કૃદ્ધાઃ
 સર્વકો વિપુળાઃ । ચક્રુરેવ મગવાન્ સેન્વો મયતિ । અથઃ કૃત્સ્નમેષ ગોધનમુપોહ્ય ત્વાઃ દૃષ્ટ-
 કલ્પ, ઉપ સતીરે સમાહૃત્ ચા । દિનાન્ત ઇતિ । અથે વનસ્થિતેરનુગદ્વાત્ । લીલાન્તરસ્ય ચ વિકી-
 ર્ણિત્વાત્ । ગીતવેણુર્ગાવઃ અમાપનોદનાયં જ્ઞાનસાનાં જ્ઞાપનાયં ચ । અસ્ય નાદસ્થાને કાર્પ યજ્ઞમ્ ।

પર્વત ધારણ કરવાસ હોનાથી જગ અને ગાયો ઉપર પ્રેમવાળા,
 સ્તંભો વૃદ્ધો જેમનાં ચરણારવિન્દને નમન કરે છે તેવા, વેણુ વગાડતા,
 સેવકો જેમની કીર્તિની પ્રશંસા કરે છે એવા, ગાયોની ખરીઓની રમથી
 છવાઈ ગએલી માળાવાળા, દેવકીના જઠરમાં રહેલા આ અન્ન દિવસના અંતે
 સર્વ ગોધનને પાસે લાવી, અમની કાન્તિથી પણ ગોપીઓની દૃષ્ટિને ઉત્તર
 કરતા મિત્રોને આપીર્વાદ આપવાની ઇચ્છાથી પધારે છે. ૨૨-૨૩

ભગવાન્ ગાયોના સમૂહને ગોઠમાં—તેજઃમાં—જે લાવે છે તે કૃપાને લીધે લાવે છે. તે આમ
 ન હોય—જે ભગવાન્ તેવી કૃપા ન કરે—તો એક જ લીલામાં આવશ્યક થએલી ગાયોને મોક્ષ મળે,
 અને ગોપિકાઓને પણ મોક્ષ મળે. (પ્રત્યેક ભગવાનની દૃષ્ટિ જ્યેષ્ઠ લીલાનો રમ અંત વિનાનો મહારમ
 છે, તેથી એક રમમાં લીન થએલીઓને પોતાનું પણ લાવ ન રહે તો પછી બીજાનું તો જાન ક્યાંથી જ
 રહે એમ તદ્દપર્ય છે. પ્રજ્ઞમયમ્ પદમાં પ્રજ્ઞ યજ્ઞનો અર્થ ગોપીઓ છે એવા અગ્રાધથી ઈમહાપ્રમુલ
 અગ્રા કરે છે કે ગોપિકાઓને પણ મોક્ષ મળે.) પરંતુ ભગવાન્ કૃપાને લીધે જ તેઓને—ગાયો અને
 ગોપીઓને—ભજનાનન્દનો અનુભવ કરાવવા તે પ્રમાણે કરે છે. અનું કારણ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે
 છે કે યદગ્રામઃ. યત્ જે કારણને લીધે અર્ગ પર્વતને ધારયતિ ભગવાન્ ધારણ કરે છે તે કારણથી દિવ-
 સના અંતે ગાયોને મજમાં લાવે છે. જો ગાયો અને ગોપીઓને ભજનાનન્દ આપવો ન હોત તો ભગ-
 વાન્ ગોવર્ધન પર્વતને ધારણ ન કરત. આ—ગોવર્ધન ધારણ કરવાથી—ભગવાનનું મદ્દાત્મ્ય સર્વને
 ભાષીતું છે એમ દર્શાવવા માટે ગોપીજન કહે છે કે પથિ વૃદ્ધેવંન્ધમાનચરણાઃ, સ્તંભો વૃદ્ધો જેમનાં
 ચરણારવિન્દને નમન કરે છે એવા ભગવાન છે. વૃદ્ધો સર્વ પ્રકારે નિપુણ હોય છે. જે બહુ લાલુચાઓ
 છે તે જ ભગવાનની સેવા કરી શકે. તેથી અર્ધાંશ ગોધનને વનલીલામાંથી છૂટું પાડી અથવા પાસે એકડું
 કરીને ભગવાન્ દિવસને અંતે પધારે છે. દિનાન્તે એટલે દિવસને અંતે (ભગવાન પધારે છે), કારણ કે
 પછીથી સતીએ વનમાં રહેલું યોગ્ય નથી, અને ભજવાનને બીજી લીલા—સતીએ વનમાં સ્થામિનીઓ
 સાથે લીલા—કરવાની ઇચ્છા છે. અમ દૂર કરવા માટે અને મજમાં રહેલાંઓને પોતે પધારે એમ
 જણાવવા ભગવાન્ વેણુ વગાડે છે. આ વેણુજનું કાર્ય—દિવસનો વાપ મદાવવાનું કાર્ય—અગમ્ય
 સુગતમાં રહેવામાં અપ્રમો.

ગોપિકા ઇવ કૃતાયોઃ કરોતીતિ ન, ચિન્તુ ગોપાનપીતિ ક્ષાયયિતું વલ્લભસ્તોત્રમાદ્ય અનુગેહિતકીર્તિ-
રિતિ । અનુગૈઃ સેવકૈરીહિતા કીર્તિર્વિચ્છ । અનેન રાત્રો રેપમપિ ગાનમુકં ભવતિ, યથા દિવસે
ગોપિકાનામ્ । અન્યેષાં સર્વેષાં વિરોધો ન ભવેત્ । પ્વાદશસ્ય કાર્યં સ્વભવેવ જાનાતીતિ સ્વયમેવ
કરોતીત્યાદ્યુઃ ઉત્સવમિતિ । શ્રમરુચા મ્જસ્યદશામુત્સવમુન્નયન્ આશિષો દિત્સયા પ્તીતિસન્વન્મઃ ।
શ્રમયુક્તઃ ક્લુ કાન્તિઃ । મગવતઃ શ્રમાભાવપક્ષે પ્રદર્શનમાત્રપરત્વમ્ । અલિ શ્રમ ઇતિચિદ્ધાન્તઃ ।
'મર્તા સન્ ધ્રિયમાણો વિમર્તિ', 'એકો દેવો વહુષા નિવિષ્ટઃ', 'યદા મારં તન્દયતે સ મર્તું નિધાવ
મારં પુનરસ્તદેતિ' ઇતિશ્રુતેઃ સર્વપર્માશ્રયત્વાચ । વિરુદ્ધસર્વપર્માશ્રયત્વાદગ્નાન્વોઽપિ । ન તુ કેવલમશ્રાન્ત
ઇવ । શ્રમઃ સુખકારક ઇત્યપરે । તત્સમ્યન્ધિની રુદ્ધ શ્રમરુક્ । સા નાયકમત્તા સ્ત્રીણાં ન દિતકારિણી ।
તથાપ્યસ્માકં હિતકારિણ્યેષ જ્ઞાતેભ્યઃ દૃષ્ટીનામુત્સવમુન્નયન્નિતિ । દૃશિર્દર્શનમ્ । યદિ મગવાન્
આત્નો ન ભવેન્, તદા સીમં ગચ્છેન્ । તદા દૃષ્ટીનાં પરમાનન્દસન્વતિર્ન સ્માત્ । કુર્ધ્વ નયસિતિ
સંપાતે દૃષ્ટીનાં ચ આનન્દઃ સ્થિતઃ યાવાન્, તદપેક્ષ્યાપિકં કૃત્તવાનિત્યરઃ । મગવત્કીર્તેઃ સર્વપુરુષાર્થ-
વાત્સલ્ય પ્રકારં ષદન્ શ્રમમુપપાદયતિ સુરરજસુરિતચ્છગિતિ । ગોસુરરજોભિચ્છુરિતા ગ્વાતાઃ

ભગવાન્ દક્ષત ગોપીઓને જ કૃપાર્થે કરે છે એમ નથી, પરંતુ ગોપીને પણ કૃપાર્થે કરે છે એમ
દર્શાવવા ગોપી ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે એમ અનુગેહિતકીર્તિ, સેવકીયી જેમની કીર્તિની પ્રશંસા
થાય છે, એ વિશેષણથી ગોપીજન કહે છે. અનુગોપી—સેવકીયી—પ્રશંસા કરાએલી છે જેમની એવા
ભગવાન્ છે. આથી એમ કહેવામાં આવ્યું કે જેમ દિવસે ગોપીઓ ભગવાનની કીર્તિનું ગાન કરે છે તેમ
રાત્રે ગોપી પણ કરે છે. જે આ પ્રમાણે ન હોય તો ગદાનો નિરોધ થાય નહિ.

આવા બહોળું કાર્ય ભગવાન્ પોતે જ બાંહે છે તેથી તે પોતે જ કરે છે, નાદથી કરતા નથી, એમ
દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે ઉત્સવમ્. શ્રમની ક્રાન્તિથી વચમાં રહેલાંઓની દૃષ્ટિને ઉત્સવ કરતા
આશીર્વાદ આપવાની ઇચ્છાથી ભગવાન્ પધારે છેઃ આ પ્રમાણે પ્રલોકમાં પહોંતો સંબંધ છે. શ્રમવાળી
ક્રાન્તિ. ભગવાનને શ્રમ ન થાય એ મત પ્રમાણે ભગવાનનો શ્રમ મત્ર દેખાડવાનો જ છે, ખરેખરે
નથી. ભગવાનને શ્રમ થાય છે એ સિદ્ધાન્ત છે, કારણ કે 'લાતાં હોઈ ભરાતાં પાણી કરે છે', 'એક દેવ
ખડું પ્રકારે રહેલા છે' 'અપરે ભાદરવી વંદા થાય છે ત્યારે તે ભાર પાણી કરવા માટે હોઈને નીમી
અદૃશ્ય ધર્મ જાય છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અને ભગવાન્ સર્વ ધર્મનો આશ્રય છે તે સિદ્ધાન્ત તે પ્રમાણે સિદ્ધ
કરે છે. ભગવાન્ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મનો આશ્રય છે, તેથી તેમને શ્રમ નથી પણ હોતો, પરંતુ ભગવાન્ માત્ર
શ્રમરહિત જ છે એમ નથી. કેટલાક કહે છે કે આ શ્રમ મુખ કરનારો છે. આવા શ્રમના સંબંધવાળી
ક્રાન્તિ તે શ્રમની ક્રાન્તિ. (શ્રમ મુખ કરનારો છે એ મત પ્રમાણે આમ કહેવામાં આવ્યું છે.) નાયકમાં
રહેલી શ્રમની ક્રાન્તિ સ્ત્રીઓનું હિત કરનારી નથી હોતી, છતાં પણ આમરૂં તો હિત કરનારી જ ધર્મ એમ
દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે દર્શાનામુત્સવમુન્નયન્, દૃષ્ટિને ઉત્સવ કરતા ભગવાન્ દૃશિ એટલે દર્શન.
જે ભગવાન્ ધાકી ગયા ન હોય તો તે જલદીથી પધારી બાધ, અને તેથી દૃષ્ટિનો પરમાનન્દ, દર્શનથી
થએલી પરમાનન્દ, દટી રહે નહિ. (અહીં નેત્રાણામ્, નેત્રોનો, એ પદ અધ્યાપકાર છે. અર્થાત્ મૂળ
પ્રલોકમાં 'દર્શનના સંગંધવાળો નેત્રોનો ઉત્સવ' કહેવામાં આવેલો છે. ભગવાનનાં દર્શનથી ગોપીજનોને
પરમાનન્દ થાય છે. ભગવાન્ જલદીથી પોતાના પામમાં પધારી બાધ તો એ પરમાનન્દ બધારે સગાય
દટી ન રહે; પરંતુ ભગવાન્ શ્રમવાળા હોવાથી ધીરે ધીરે પધારે તો પરમાનન્દ લાંબો સમય દટી રહે.
આ રીતે શ્રમવાળી ક્રાન્તિ પણ ગોપીજનોનું હિત કરનારી છે.) સંપાતમાં દર્શનનો જે આનન્દ જેટલો છે
તેનાથી પણ અધિક આનન્દ ભગવાને કર્યો એ દર્શાવવા ગોપીજન કહે છે કે ઉન્નયન્, ઉન્નયમ્ જાણે
નયન્ લઈ જતા.

ભગવાનની કીર્તિ સર્વ પુરુષાર્થો આપનારી છે એ બ્રહ્માવધ પ્રકાર દર્શાવતાં સુરરજસુરિતચ્છ
એ શબ્દોથી ગોપીજન પ્રસૂનો શ્રમ થોડ્ય છે એમ જણાવે છે. (કીર્તિરૂપ માળામાં સર્વ પુરુષાર્થ કહેવાય છે;

યથા હવદ્વાદ્વૌ, પતિસ્તુ નશ્વત્રાણમેવ ધ્રુવતિ, યથા વૈવસ્વાં જાતા, પરં મુરત્યોઽભ્યાપમેવ । इदं सर्वं कार्यं वेणुनादसाध्यमिति प्रकरणीतत्वात् જ્ઞેયમ્ ।

(અથવા, દત્તાસ્તુ મગવદ્વિરદેષાતાં હિતિ સ્થમિલિપિતપ્રકારેણ તદ્વક્તસદ્વ્યતિરેષેણ નૈવાસાનુ-
ત્સવો મયતીત્યાત્માં એવ લિખતાઃ । પરં દૃશીનાં વર્ચનં મુસ્ત્યમિતિ તેનેવોત્સવોત્તયનમુચ્યતે । યથા ન
આર્તાનામસાકં દૃશીનામિતિ સમાસો જ્ઞેયઃ । આર્તશ્વદ્યસ ઝસોઽપિ હાન્વસઃ । ન હિ દૃશીનામે-
વાર્તાત્વમત્ર વિચક્ષિતમ્ । પ્રકારાન્તરેણાપિ તત્ત્વરૂપરસાસ્વાદવસઃ સ્થામિન્ય્વ હિતિ સર્વેન્દ્રિયાણામેવાર્તાત્વ-
સામ્ભવાત્ । વર્ણવ સર્વજ્ઞોત્સવે પુનરાશિષોઽનમીપ્સિતત્વેનામે વહિત્સોઽકિરપ્યનુપપન્ના સ્યાત્ । દૃશીના-
મુત્સવો વહિરેષ । અન્તરુત્સવસ્ય ત્વચિકરણં મનઃ, તસ્યાગ્રપ્તવાજ સ ઇવાનીમ્, પરમમે સમ્મોગક્ષામ-
યિકદર્શને ભવિષ્યતીતિજ્ઞાપનાવોર્ધ્વમિત્યુક્તમ્ । યથા 'ગોપ્યો વિદક્ષિતદૃશોઽન્યગમન્ સમેતાઃ' इत्यत्र
वर्णनानन्तरमपि दृशां विदक्षितत्वम्, एवमत्रापि ज्ञेयम् । अत्र एव दृशीनामिति । सम्यग्यपठ्यानु-
त्सवस्य व्रतसम्बन्धितमेव प्राप्यते । तत्रापि भगवत्कर्तृकनयनोक्त्या वासां वदितरसवोऽपि भिद्यम्रापि

ભગવાન્ દેવકીર્માંથી પ્રકટ થયા છે, પરંતુ આપણને જ—ગોપીઓને જ—મુખ આપે છે. આ બાંધુ કાંઈ
વેણુનાદથી સિદ્ધ થાય છે એમ વેણુનાદના પ્રકરણ ઉપરથી બાણુ.

(અથવા તો આ યુગલનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો એમ શ્રીવિદુલનાથજી આપણે કહે છે.) આ ગોપી-
ઓ તો ભગવાનના વિરક્ત થી ખીડાએલાં છે; તેથી પોતાના હૃદયેલા પ્રકરથી ભગવાનના અંગના સંગ વિના
આમને—ગોપીઓને—ઉત્સવ થતો નથી; તેથી તે દુઃખી જ રહેલાં છે. પરંતુ અણુઓને દર્શન મુખ્ય
છે તેથી દર્શનથી જ ઉત્સવ કરવાનું કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આર્તાનામ્ અમો દુઃખીઓની દૃશી-
નામ્ દૃષ્ટિઓનો ઉત્સવ એમ સમાસ છે એમ બાણુ. (શ્રીવિદુલનાથજી આર્તદૃશીનામ્ એવો પાઠ
સ્વીકારતા હોય એમ જણાય છે.) આર્તાને બદલે જે રૂપ સ્વરવાળો આર્ત શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે
તે પણ વૈદિક પ્રયોગ છે.

અહીં કહ્યું દૃષ્ટિઓ જ ખીડાએલી છે એવું તાત્પર્ય નથી, કારણ કે સ્વામિનીઓ બીજે પ્રકારે પણ
ભગવાનના સ્વરૂપના રસનો સ્વાદ લેનારી હોવાથી તેમની—સ્વામિનીઓની—બધીય ઇન્દ્રિયો ખીડિત
થાય એ સંભવે છે. તે જ સમયે—ભગવાન્ દૃષ્ટિને ઉત્સવ કરતાં વનમાંથી પધારે છે તે જ સમયે—જો
બધીય ઇન્દ્રિયોને ઉત્સવ થાય તો પછી જે આશિયો આપવાની છે તેની ઇચ્છા ગોપીઓને ન રહે અને
તેથી આગળ આશિયો આપવાની ઇચ્છાનું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ઘટી શકે નહિ.

દૃષ્ટિનો ઉત્સવ બહારથી થાય છે. અંદરનો ઉત્સવ તો મનમાં થાય છે. મન તુલ્ય થયેલું ન હોવાથી
અંદરનો ઉત્સવ આ સમયે થતો નથી, પરંતુ બાહ્યમાં સંલોચ સમયે ભગવાનનાં દર્શન થયે ત્યારે તે—
અંદરનો ઉત્સવ થશે એમ જણાવવા ઉચ્ચત્ત્વ પદમાં કર્ત્ત્વમ્ જલે એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.
'દર્શનની ઇચ્છા જેમની દૃષ્ટિને છે એવી અને એકત્ર થયેલી ગોપીઓ ભગવાનની આસપાસ ફરી વળી',
(ભાગ. ૧૦. ૧૨. ૪૨) એ શ્લોકમાં જેમ ગોપીઓને ભગવાનનાં દર્શન થયા પછી પણ તેમની દૃષ્ટિ
ભગવાનનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળી જ રહી, તેમ અહીં પણ બાણુ. તેથી જ દૃષ્ટિનો (ઉત્સવ) એ
પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. દૃશીનામુત્સવમ્ એમાં દૃશીનામ્ એ વદમાં સંબંધના અર્થમાં છઠ્ઠી વિભ-
ક્તિનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે એમ માનવામાં આવે તો પણ ઉત્સવ દૃષ્ટિના સંબંધવાળો જ થાય છે.
તેમાં પણ આ ઉત્સવ ભગવાને કરેલો છે એમ કહેવામાં આવેલું હોવાથી તે ગોપીઓનો બહારનો ઉત્સવ

इति तद्दर्शनस्वभावात् स्वत इति योच्यते । अत एवोत्सवकरणत्वं अमरुचोऽपि वृत्त्यते । अन्यथा चिरादुत्कण्ठितानामासां प्रियतमागतश्रमनिरीक्षणेनामिमरसप्रतियन्धशङ्कया न वत्सवः स्यात् । प्रत्युत पूर्वापेक्षयाधिकतरः खेद एव स्यात् । किञ्च, विनाष्ठाभिरन्येव प्रियः अमापनोद्गं न कारयति, यय-मवः परं करिष्याम इति अमरुचस्त्वयात्वं युक्तमेव । अमरु कान्तिरूपेणापि स्वमनोरथाप्रति-धन्वकत्वात्तथेति ध्वन्यते । अमोऽप्यन्यनायिकाविषयकञ्चेत्, कयं दृशामुत्सव इति चेत्, तथा नेत्याहुः खुररजश्छुरितस्त्रगिति । यद्यप्यन्यनायिकाविषयकः स्यात् तदा सखि वदन्नराग एव स्यात्, न तु खुररजः । रजोऽप्यागमनसामयिकं चेत्, सम्मवेदपि तथा, परं चिरकालीनमितिहापनाय छुरितत्व-मुक्तम् । अल्पकालेन तथात्वसासम्भवात् । किञ्च, तथा चेत्, स्त्रगपि न स्यात्, क्रीढान्तरायत्वात् । जतो ह्याप्ते सुहृदामस्त्राफमाशिपो दिस्सया एसीति । एतीत्यागमनक्रियायां कर्माहुक्त्वापि तथेति ह्याप्यते । अयं भावः । 'कर्तुरमीप्सिततमं कर्म' भवति । तेनात्र भगवत्कर्तृत्वात्तदनीप्सिततमत्वस-स्त्राफमेव, तान्दस्य । अन्यथा व्रजमेतीत्युक्तं भवेत् । यद्यपि सर्वेषामेव निरोधक्षिणीर्षहो भगवद् इति ब्रजस्त्राप्यमीप्सिततमम्, तथान्वमीप्सिततमत्वलक्षणोक्तिरायोऽस्मास्त्रेवेति वयोक्तम् । तन्निर्दर्शनमेवाहुः एष इति । अन्यथा कयमात्मानं प्रदर्शयेत् । दक्षिणनायकत्वेनान्वर्माववैषम्याभावायाहुः वैषकीजटवरू-

અંધ યદ્યે એવા ભયથી, ઉત્સવ ધાય નહિ, પરંતુ પહેલાના કરતાં વધારે એદ જ ધાય. વળી, 'આપણા—ગોપીજનોના—વિના બીજા કોઈની પાસે પ્રિયતમ ભગવાન્ પોતાનો શ્રમ દૂર કરાવતા નથી, હવે આપણે તેમનો શ્રમ ઉતારીશું'—આવા વિચારથી શ્રમવાળી ક્રાન્તિ ઉત્સવ કરનારી ધાય છે એ વાત યોચ્ય જ છે. શ્રમની ક્રાન્તિ એ પ્રમાણે ધણું કરવામાં આવેલું છે, તેથી પણ સુગવાય છે કે પોતાના—ગોપીજનોના—મનોરથમાં તે—શ્રમની ક્રાન્તિ—આચ્છાદ કરનારી ન હોવાથી ઉત્સવ કરાવનારી છે.

અરે ! ભગવાનનો શ્રમ પણ બીજા નાયિકાના સંબંધવાળો હોય તો તે શ્રમ ગોપીજનોની દૃષ્ટિને કેવી રીતે ઉત્સવ કયવે ? આ પ્રમાણે એ શંકા ધાય તો ગોપીજન સુરરજશ્છુરિતલજ્જ, ખરીઓની દૃષ્ટી છવાઈ ગયેલી માળાવાળા ભગવાન્, એ શબ્દોમાં કહે છે કે ના, તે પ્રમાણે નથી. જો ભગવાનનો શ્રમ બીજા નાયિકાના સંબંધવાળો હોત તો ભગવાનની માળા ઉપર અંમશન—શરીર ઉપર લગાડેલી શ્રમ બીજા નાયિકાના સંબંધવાળો હોત તો ભગવાનની માળા ઉપર અંમશન—શરીર ઉપર લગાડેલી સમયની હોય તો તેમ—શ્રમ બીજા નાયિકાના સંબંધવાળો છે તેમ—પણ સંભવે, પણ આ રજ લાંબા સમયની છે એમ જણાવવા છુરિત, છવાઈ રહેલું, એમ કહેવામાં આવેલું છે; કારણ કે થોડા સમયમાં રજ માળા ઉપર અપે છવાઈ રહે એ સંભવતું નથી. વળી, જો રજ બીજા નાયિકાના સંબંધવાળી હોય તો માળા પણ ન હોત, કારણ કે માળા ફીકામાં વિદ્ર કરનારી છે. તેથી એમ જણાય છે કે ભગવાન્ આપણા મિત્રોને આશિષો આપવા પધારે છે.

મતિ, ભગવાન્ પધારે છે, એ પધારવાની ક્રિયાનું કર્મ કહેવામાં નથી આવ્યું, તેથી પણ તેમ—આપણને આશિષો આપવા પધારે છે તેમ—જણાવવામાં આવે છે. અહીં આ ભાવ છે. કતનિ જે વધારે ઇંદ હોય તે કર્મ. તેથી અહીં ભગવાન્ કર્તા હોવાથી તેમને સર્વથી ઇંદ આપણે જ હીએ, બીજું કોઈ નથી. આમ જો ન હોય તો પ્રજામેતિ, પ્રજામાં પધારે છે, એમ કહેત. જો કે ભગવાને તો ભધાયનો નિરોધ કરવા ઇચ્છેલી છે, તેથી મજ પણ તેમને ઇંદ છે, છતાં પણ 'વધારે ઇંદ હોવાથી' નિરોધતા—ઉત્તમતા—તો આપણામાં જ છે, તેથી તે પ્રમાણે—અમને આશિષો આપવા ભગવાન્ પધારે છે એ પ્રમાણે—કહે-વામાં આવ્યું છે. તેનો ઇચ્છેલો જ ગોપીજન ભાવ જો પ્રમાણે આપે છે. આમ જો ન હોત—આપણે ભગવાનને ઘણું જ ઇંદ ન હોત—તો ભગવાન્ આપણને દર્શન કેમ આપત ?

ભગવાન્ દક્ષિણ નાયક હોવાથી તેમના અંદરના ભાવમાં સિખમતા નથી એમ જણાવવા ગોપીજન કહે છે કે દેવકીજટરમૂ, દેવકીના જઠરમાં રહેલા એવા ભગવાન્, દેવકી, ખરેખર, સર્વ રીતે દોષરહિત

રિતિ । સર્વથા નિર્દુષ્ટા દિ દેવશ્ચિ । સહુદરે પ્રકટસ્તથેતર્યઃ । સ્વદશસ્ય મયસીષુ મો વિશેષ દત્તવ બાહુઃ
હુદુરાજ ઇતિ । યથા ચન્દ્રઃ સર્વેષાં તાપહારકો દૂરાદેય, પરં પતિત્વેનાતિનિકટે નક્ષત્રાણામેષ, તથાવ-
મપિ સર્વેષાં તથા દૂરાદેય, પરં પતિત્વેનાસ્થાકમેવ તથેતિ મૂયાન્ વિશેષઃ સમ્પદાતે । સ વધા નક્ષત્ર-
મખ્ડલે તિષ્ઠંતોરેય રાજમાનઃ સર્વતાપનિવર્તકઃ, તથાવશાન્વસન્મખ્ડલે તિષ્ઠન્નસ્થાગિરેય રાજમાનસ્યે-
ત્યુદુરાજપદેન ચોક્તે) ॥ ૨૨ ॥ ૨૩ ॥

સાધારણી હીલામુક્ત્યા ગોષિકાસ્તેવ વેણુકૃતાં ભગવતૈવ જનિતાં હીલમાહ મદેતિ ।

મદવિધૂર્ણિતલોચન ઈપન્માનદઃ સ્વસુહૃદાં વનમાલી ।

અદ્રપાપદ્મવદનો મૃદુગળદં મળ્યન્ કનકકુણ્ડલલક્ષ્મ્યા ॥ ૨૪ ॥

ચદુપતિર્દિરદરાજવિહારો યામિનીપતિરિવૈપ દિનાન્તે ।

મુદિતચક્ર ઉપયાતિ દુરન્તં મોચયન્ વ્રજગવાં દિનતાપમ્ ॥ ૨૫ ॥

યદુપતિઃ મુદિતચક્ર ઉપયાતીતિ । પૂર્વોક્ત એ વેણુનાતા અત્ર પ્રાદ્યાઃ । દશ હીલાં પૂર્વ
નિરૂપિતાઃ, તાઃ સર્વા અસદ્યમેવેતિ દશથા ભગવન્ત્વં વિશેષયન્તિ । એક એવ ભગવાનુભવયેતિ યુગલ-
ત્વેડપિ માત્રન્ત્વં વિભાવઃ । સર્વત્રૈવ વેણુનાથે રજોગુનો મુખ્ય ઇતિ સોડસવર્ગ્ય ફલિત દ્વાહુઃ ।

છે; તેમના ઉદરમાં પ્રકટ થએલા ભગવાન્ પદ્મ તેવા દોષરહિત છે એમ અર્થ છે. આવા વિષમતા—સેદ-
શાન—વિનાના ભગવાન્ તમારા ઉપર શું વિશેષ કરે ? આવી શંકા થતાં ગોપીજન કહે છે કે હુદુરાજઃ,
ભગવાન્ ચંદ્ર છે. જેમ ચન્દ્ર દૂરથી જ લખાનો તાપ હરે છે, પરંતુ પતિ તરીકે પાસે રહીને નક્ષત્રોનો જ
તાપ હરે છે, તેમ આ ભગવાન્ પદ્મ દૂરથી જ સર્વનો તાપ હરે છે, પરંતુ પતિ તરીકે આપણુ—ગોપી-
જનના—જ તાપ હરે છે; આ પ્રકારે અમારા ઉપર પણો વિશેષ—અતિ કૃપા—થાય છે. જેમ ચન્દ્ર
નક્ષત્રોના મંડળમાં રહીને તેમનાથી જ પ્રકાશવતે તેમના સર્વ તાપ દૂર કરે છે, તેમ આ ભગવાન્ પદ્મ
આપણા મંડળમાં રહીને આપણાથી જ પ્રકાશતા આપણો તાપ દૂર કરે છે એમ હુદુરાજ પદ્મી
જણાય છે. ૨૨-૨૩

સાધારણુ હીલા કહીને, ગોપીજનોમાં જ વેણુએ કહેલી અને ભગવાને જ ઉત્પન્ન કરેલી હીલાં
મદ એ યુગલમાં ગોપીજન કહે છે.

અદથી ધેરાએલાં લોચનવાળા, ખોતાના મિત્રોને અરૂપ માન આપ-

નાર, વનમાળા ધારણુ કરનાર, ખોરના જેવા પીળા વદનવાળા, મુખભૂના
કુંડલની કાન્તિથી ચક્ર ગાલને શોભાવતા, ગજરાજ જેવા વિહારવાળા અને
આનંદિત મુખવાળા આ ચક્રપતિ દિવસના અંતે મજ અને ગાયોના
દિવસના અંત વિનાના તાપને દૂર કરતા, રાત્રીના પતિની પેઠે પાસે
પધારે છે. ૨૪-૨૫

આનંદિત મુખવાળા મૃદુપતિ પાસે પધારે છે એમ પ્રલોકમાં પદોનો સંગ્રહ છે. પહેલાં વર્ણવતામાં
આપેલા જ વેણુનાદો અહીં સમજવાના છે. (વેણુનાદે ધીજાંઓમાં જે અસર કરી તે પહેલાં કહેવામાં
આપેલી છેઃ અહીં તો તેણે ગોપીજનોમાં જે અસર કરી તે જ કહેવામાં આવે છેઃ આટલો તદ્દાવત છે.)
પહેલાં ભગવાનની દશ હીલાઓનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે; તે લખી ભગવાને આપણા માટે જ કરી
છે એમ જણાવવા ગોપીજન ભગવાનનું દશ પ્રકારે વર્ણન કરે છે. ભલે સ્થળે—મથા યુગલમાં અને આ
યુગલમાં—ભગવાન એક જ છે, તેથી આ મુગલ જુદું હોવા છતાં તેમાં બહુ ભેદ નથી. ‘ભગવાન્ જ
ભલે છે, અને દરિ ભલે છે જ’ એમાં જેવો ભેદ છે તેટલો જ ભેદ અહીં છે એમ તાત્પર્ય છે.) (હવે
ભગવાને કહેલી સર્વ હીલાઓ ગોપીજન માટે કરેલી ॥ એમ દર્શાવતાં ટીમહાપ્રબુલ આજ્ઞા કરે ॥ ૬)
વેણુનાદમાં ગપિય સ્થળે સ્થેતુણ મુખ્ય દેતુ છે, તેથી તે અગરે માટે જ કૃપ્યો ॥ એમ જણાવતાં

મદેન વિપૂર્ણિતે લોચને વસ્યેતિ । મદોઽવ સ્થાનન્દસિત્થા પૂર્ણવચોઽઃ । સ જ્ઞાનમાર્ગે એવેતિ પ્રકટયિતું સર્વવિપચાન્ વ્યવર્તવિતું વિપૂર્ણિતલોચનત્વમુક્તમ્ । અર્થં ધર્મો મગધત્રિષ્ઠો નિરુપિતઃ । સ્વરૂપ- સિત્થત્વં વાદશોડપીપન્માનદઃ, માનં પ્રયચ્છતિ । સન્માનનાં કરોતિ । તેમાભાગં ગમ્યો ભવતીતિ જ્ઞાવતે । માનમભિમાનં વા રજોગુણપ્રાકટ્યાત્ પ્રયચ્છતિ રણ્ઢયતિ વા, જ્ઞાનપ્રાકટ્યાત્ પ્રયચ્છતિ માનં

ગોપીજન કહે છે કે મદવિપૂર્ણિતલોચનઃ, મદથી ચેત્તએલાં છે નેત્રો જેમનાં એવા ભગવાન્ છે. (રજો- શુલ્ક એટલે ઉદીપન થએલો રસનો જાણ. અર્થારે તે રસભાવ ઉદીપિત થાય ત્યારે જ તે વેલુનાદ થાય છે. તે નાદ અમારા માટે ક્યેલો છે તેથી તેનું કાર્ય પણ અમારા માટે જ થએલું છે, બીજાને તો પ્રાસંગિક ક્ષણ મળે છે એમ તાત્પર્ય છે.)

(૧) પહેલું વિશેષજ્ઞ મદવિપૂર્ણિતલોચનઃ છે. મદથી ચેત્તએલાં છે નેત્રો જેમનાં તેવા ભગવાન્ છે, અહીં મદ એટલે પોતાનામાં પહેલાં અનુભવેલો અનન્દ રહેલો હોવાથી યત્ન પૂર્ણજ્ઞાન. (અહીં રજો- શુલ્ક અને પૂર્ણજ્ઞાન એક જ છે એમ લખ્યું. શ્રીભિક્ષુનાયક મદનો બીજો અર્થ આપતાં આજ્ઞા કરે છે કે મદ એટલે ઘણો જ કામભાવ.) તે જ્ઞાનમાર્ગમાં—નેત્રોમાં—જ થાય એમ પ્રકટ કરવા, સર્વ વિષયોને દૂર રાખવાને—મદ વિનાના રાખવાને—માટે ‘ચેત્તએલાં લોચનવાળા’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ ભગવાનમાં રહેલો ધર્મ જણાવવામાં આવ્યો છે. (પહેલાં અનુભવેલ જુદી જુદી નામિકાઓ સાથેના જુદા જુદા વિદ્યાસોના રમરજીની પરંપરાથી ઉત્પન્ન થએલા આનંદના સમૂહના અનુભવને ‘પૂર્ણજ્ઞાન’ કહેવામાં આવ્યું છે. તે બીજા બધાને બૂલાવે છે તેથી મદરૂપ છે. તેવો મદ જેમ તમારામાં—ગોપી- જનોમાં—છે તેમ મારામાં પણ છે. તમારી સાથેના સંબંધનું રમરજુ ચલાવી જ વનમાં પહોંચે મને આનંદ થાય છે, પરંતુ બીજા નામિકા સાથેની ક્રિયાથી તો આનંદ થતો નથી એમ જણાવવા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનાર નયનોમાં જ ભગવાન્ મદ દેખાંટે છે. જ્ઞાન પણ ક્ષણ તમારા વિષેનું જ છે, બીજા કોઈના વિષેનું નથી એમ જણાવવા લોકનો ‘ચેત્તએલાં’ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આમાં લોકનો બહાર પ્રસરતાં નહિ હોવાથી તેઓ ચેત્તએલાં છે એમ કહ્યું છે.)

(૨) ભગવાનનું બીજું વિશેષજ્ઞ રૂપમાનદઃ, અર્થ માન આપનાર, એ છે. આવા—ઉપર જણા- વેલા—ભગવાન્ પણ સ્વરૂપ ટકી રહે તે માટે અર્થ માન આપનાર થાય છે, અર્થાત્ માન આપે છે. ભગવાન્ સન્માન કરે છે, તેથી એમ જણાય છે કે આપણાથી તેમની પાસે બધું શકાય તેવા છે. (ભગ- વાનની પાસે બધું શકાય છે કારણ કે તે આપણું સન્માન કરે છે; હમણું જ આપણે—ગોપીજનો—ત્યાં જતાં નથી તેનું કારણ એ કે તે અર્થ જ સન્માન કરે છે. આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ ભેદ છે.) અથવા માન એટલે અભિમાન. રજોશુલ્ક—ઉદીપન થએલો રસભાવ—પ્રકટ થવાથી ભગવાન્ આપણને—ગોપીજનને— અભિમાન આપે છે, અભિમાન કરાવે છે; અથવા તો આપણા અભિમાનનો નાશ કરે છે. અર્થારે રજો- શુલ્ક—મદ—જ્ઞાનમાં (નેત્રમાં) પ્રકટ થવાથી ભગવાન્ ગોપીજનને અભિમાન કરાવે છે, અથવા તો તેમના અભિમાનનો નાશ કરે છે. આ ત્રણેય ચક્ષુમાં ભગવાન્ તે તે કાર્ય અર્થ જ કરે છે. [(૧) ભગ- વાનમાં જેમને ઘણો જ પ્રેમ હોય, અને તેમાં પણ દિવસે ભગવાનના વિરહથી દુઃખી થએલાં હોય એવાં ગોપીજનોને સાંજે ભગવાનનાં દર્શન થાય ત્યારે ભગવાનમાં જ તેમનો પ્રવેશ થઈ જાય; આ પ્રમાણે ન થાય તે માટે ભગવાન્ તેમને—ગોપીજનોને—અર્થ જ માન આપે છે. એટલા માનથી ગોપીજનોની સ્થિતિ જુદી રહે અને ભગવાનમાં તેમનો પ્રવેશ ન થઈ જાય તેટલું જ માન ભગવાન્ તેમને આપે છે. આ હેતુથી શ્રીમદ્ભગવદ્ ગ્યાર કરે છે કે સ્વરૂપસિત્થત્વમ્ ઇલાદિ. અથવા તો (૨) આટલા સમય કુધી ભગવાન્ જૂઠા, જુદા, રહ્યા તેવા જ્ઞાનથી ગોપીજનને માન થાય એ સંભવે છે, છતાં પણ ‘ભગવાન મારી સાથેના સંબંધનું જ રમરજુ કરવા હતા’ ઇલાદિ ઉપર જણાવેલી જ્ઞાતોના જ્ઞાનથી ગોપીજનોને અર્થ જ માન થાય છે. તેથી ભગવાનને રૂપમાનદઃ કહેવામાં આવ્યા છે. અથવા તો (૩) ઉપર જણા- વેલી જ્ઞાત જણાવીને ભગવાન્ ગોપીજનના કોઈ જ માનનો નાશ કરે છે એમ અર્થ છે. આ પ્રમાણે અહીં ત્રણ પક્ષો કહેવામાં આવ્યા છેઃ (૧) સન્માન આપણું, (૨) અભિમાન આપણું, અને (૩) અભિ-

દતિ સ્ખલ્યતિ । ત્રિષ્વપીપદેવ તત્ત્વં કાર્યમ્ । ત્વ પૂર્ણસ્ય મવતીપ્ત્વેવંકરણે કો દેતુસ્ત્રાહુઃ સ્વસુહૃદા-
મિતિ । સ્વપદાદસાધારણ્યમ્ । તેન સ્વસ્યૈવ મુહુદશ્ચાઃ । મદ્ભોઽપિ મુહુત્કાર્યં કર્તવ્યમિતિ । સાધારણ
કાર્યમાહ યનમાલીતિ । કીર્તિમયી યનમાલાં પ્રકટ્યતીતિ । વદરવત્ પાણ્ડુવદનમ્ । વદરોઽપિ
ફલવાચકઃ । સ દિ ધર્મેણ પ્રતિશ્લષ્ટં વિસદૃશીં કાન્તિં કરોતિ । તત્રાપ્યર્ધપકઃ પાણ્ડુવર્ણો ભવતિ । અધે
ત્વારકઃ । તથેદાતીમર્પરતઃ, અધે ત્વત્વન્તં રતો મવિષ્યતીતિ ર્દિપન્માનદત્વાદિશેષઃ । સાધનં કીર્તિ-
રિતિ મત્ત્વે વિશેષણાન્તરમ્ । અથ વા । અત્ર પાણ્ડુશબ્દેન આરક એવ ગુણ ઉચ્યતે । તદા વદનં
વક્ત્રમપરામૃતપાતં લક્ષિતં ભવતિ । યનવાસિનાં વા દ્વતુષમોગ્યમિતિ યને ગત્વા દ્વતુષમોગ્યમિતિ

માનતું ખંડન કરવું. ભગવાનના સ્વરૂપથી જેમને આત્માસન મળેલું છે તેવાં ગોપીજનોને ભગવાન્ પોતાનાં
શિખર, દક્ષિ વગેરેથી આત્માસન આપે તે અર્થ જ સમજાન છે. સ્વરૂપ કૃત્ત્વ મુહુ રહે એ અર્થ માન
છે. જે પૂર્ણ પ્રેમવાળાં છે તેમના સર્વ માનતું ખંડન કરવામાં આવે તો તેઓ પૂર્ણ પ્રેમવાળાં હોવાથી
લોક વગેરેની તેમને દરકાર ન રહે અને તેથી તેઓ તે જ સમયે પોતાને યોગ્ય સર્વ કાર્ય કરે, (દેહનો
પણ ભાગ કરે.) તેથી ભગવાન્ ગોપીજનોના એટલા જ માનતું ખંડન કરે છે કે જેથી તેઓ લોકમાં
નિન્દા થાય એવું કાર્ય કરે નહિ.]

અરે ! પૂર્ણ ભગવાન્ તમારા પ્રતિ આમ કરે તેનું શું કરશુ ? આ પ્રમાણે શંકા થતાં ગોપીજન
કહે છે કે સ્વસુહૃદામ્, પોતાના મિત્રોને. સ્વ, પોતાના, એ પદથી અસાધારણ પણ જણાવવામાં આવ્યું
છે. તેથી આ ગોપીજનો ભગવાનનાં પોતાનાં જ મિત્રો છે. મોટાએ પણ મિત્રનું કાર્ય કરવું જોઈએ તેથી
પૂર્ણ ભગવાન્ અમારા—ગોપીજનોના—પ્રતિ આપું વર્તન રાખે છે. (માન આપવાથી થતું આત્માસન
વગેરે કાર્ય અસાધારણ છે, અને તેથી તે પોતાના મિત્રો પ્રતિ જ પ્રકટ થાય છે. તેના અર્થભાવથી થતું
કીર્તિ પ્રકટ કરવાનું કાર્ય સાધારણ છે, અને તેથી તે સર્વ લોક પ્રતિ પ્રકટ થાય છે.)

(૩) ભગવાનનું ત્રીજું વિશેષણ યનમાલી છે, અને તે વિશેષણ વડે ગોપીજન ભગવાનના સાધન
રણ કાર્યનું વર્ણન કરે છે. ભગવાન્ કીર્તિરૂપ વનમાલા પ્રકટ કરે છે, એ તેમનું સાધારણ કાર્ય છે. (આવા
ભગવાને પોતાની પ્રિયાઓનું—ગોપીજનોનું—પૂર્ણ જ સમજાન કરવું જોઈએ; છતાં પણ માર્ગમાં ખીલઓ
પણ જુલે, તેથી જેટલું સમજાન કરવાથી તેમને અયોગ્યતાનું ભાન ન થાય—આ અયોગ્ય થાય છે એમ
ન જણાય—તેટલું જ સમજાન ભગવાન્ કરે છે. તેથી ભગવાનને ર્દિપન્માનદ્વય, અર્થ માન આપનાર,
કહેવામાં આવેલા છે. આમ કરવાનું—અર્થ સમજાન આપવાનું—કરણ એ કે ભગવાન્ કીર્તિવાળા છે.
ભગવાન્ જો આ પ્રમાણે ન કરે—અર્થ સમજાન આપે—તો લોકો અપકીર્તિ કરે. આ હેતુથી ભગવાનને
યનમાલી, વનમાલાવાળા, કહેવામાં આવ્યા છે.)

(૪) ભગવાનનું ચોથું વિશેષણ વદરવત્ પાણ્ડુવદનમ્, ધોરના જેવા પીળા વદનવાળા, છે. અહીં
ધોરનો અર્થ રૂળ છે. તે, ખરેખર, તાપથી દરેક ક્ષણે જુલી જુલી કાન્તિ ધારણ કરે છે. તેમાં પણ ત્યારે
ધોર અહીં પ્રકુ ઊંચ તારે પીળા રંગનું હોય છે. પછી તે જરા લાલ થાય છે; તે પ્રમાણે ભગવાન્ સમગ્ર
અઠધા રમણ કરનાર છે, પરંતુ સવિધમાં ઘણા રમણ કરનાર થયે. આ પ્રમાણે ‘અર્થ માન આપનાર’
છે, અને પછીથી પૂર્ણ માન આપનારા થયે, તેથી અહીં લેદ છે એમ તાર્કિક છે. સવિધમાં ભગવાન્
ઘણું રમણ કરયો, તેથી પહેલાં (૧) જે ચોક્કસ માન આપતા હતા, અથવા (૨) ચોક્કસ અભિમાન કરાવતા
હતા, અથવા (૩) ચોક્કસ અભિમાનનું ખંડન કરતા હતા; તેથી લેદ છે એમ વાપ છે.) સાધન—હમણાં
તેથી અધિક કૃપા નહિ કરવાનું કારણ—કીર્તિ છે, તેથી વચમાં—ર્દિપન્માનદઃ સ્વાસુહૃદામ્ અને વદર-
પાણ્ડુવદનઃ એ બે વિશેષણોની વચમાં—યનમાલી એ ત્રીજું વિશેષણ મૂકવામાં આવેલું છે. અથવા તો
અહીં પાણ્ડુ શબ્દથી ‘અર્થ રક્ષા જુલ’ જ કહેવામાં આવેલી છે. પાણ્ડુ શબ્દનો ત્યારે આ પ્રમાણે
અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે વદનમ્, વદનમ્, અધરામૃતનું પાન થાય છે એમ જણાવવામાં આવે છે. (વક્ર
જેટલે ‘મુખની અંદર નહેલો અધર’ એવો અર્થ છે. અધર જરા લાલ હોવાથી, અનુસાર—પ્રેમ—અર્થ

સર્વાઃ જ્ઞાપયન્તિ । સતોઽપિ વિશેષમાહુઃ કનકકુણ્ડલહસ્ત્યા મૃદુગણ્ઢં મણ્ડવન્તિ । સ્મૃત્ક્રમા-
ભાષાદાનન્દનિદાનત્વાય મૃદુત્વં યોગાર્યસુપપાદયે । ગણ્ઢ એ રસસમાપ્તિરિતિ । કનકરૂપં વર્ણનિવર-
ણપનાર્યમ્ । વત્કુદેનાપિ પરમાનન્દેનાપિ જસદર્શં કામરસ ઇવોદ્દોષ્યત્ત્વેત્ત્વે સર્વથાસદર્શનૈવ ભગ-
વદાગમનમિતિ નિર્ધારયેતે । અન્યથા શિરોમેદાનસાત્ત્વમ્થં ન કુર્યાદિતિ । ચતુ ચદપિ મહાન્ તથાપિ
માલ્લ ઇતિ નન્દસુતરિતિ કથમસાધારણી લીલાં કરિષ્યતીત્યાશ્ચાં વારયન્તિ ચતુપતિરિતિ । જવં
ચાદવાનાં પતિઃ । તે હિ વહુશ્લોકા ભવન્તિ । અમર્યાદાર્ય વિશેષણાન્તરમાહુઃ દ્વિરદરાજવિહાર ઇતિ ।
મહાસુત્તે ગજેન્દ્ર ઇવ મહાન્ । તેન વિના ન પૂર્તિરિતિ । તદપેક્ષવાપ્યાદૌ પૂર્વતાપં દૂરીકરિષ્યતીત્યાહુઃ
યામિનીપતિરિતિવેતિ । સમ્પૂર્ણાયા ચામિન્યા અર્થ પતિઃ । અત્સજ્જતાનાં વિશેષેણ સુહૃદઃ । નન્વહર્ષતિ-

ત્યાદે જ તેમાં રહેલા અમૃતનું જાન થાય એમ જણાવવામાં આવ્યું છે.) અથવા તો વનવાસીઓએ આ
અધરામૃત ઉપભોગ કરવા જેવું હોવાથી, વનમાં બંધને આનો ઉપભોગ કરવો એમ આ ગોપીજનો
બીજાં બધાં ગોપીજનોને બહારે છે. (વદત્વ, વકત્વ=અધર, જોરના જેવું હોવાથી, અને જોર વનમાં
ઉત્પન્ન થતું હોવાથી આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.)

(૫) ભગવાનનું પાંચમું વિશેષણ કનકકુણ્ડલહસ્ત્યા મૃદુગણ્ઢં મણ્ડવન્, સુવર્ણના કુંડલની
શાન્તિથી મૃદુ ગાદીને સીભાવત્તા, એ છે. આ વિશેષણથી ગોપીજનો તેથી પણ વિશેષ કહે છે. (પોતાને
માટે ભગવાન પધારે છે એવો નિશ્ચય પોતાના રમેગુણનું ઉદ્દીપન થવાથી કહેવામાં આવ્યો છે. માથાને
કહાવતું વગેરે કહેવામાં આવેલું હોવાથી એ નિશ્ચય વધારે દઢ થાય છે એમ જણાવવામાં આવ્યું.) ભગ-
વાનના ગાદ ઉપર દારી ઉગેલી નહિ હોવાથી અને તે આનન્દનું સ્થાન હોવાથી ભોગને માટે—અસુક
રસનો અનુભવ થઈ શકે તે માટે—મૃદુતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે ગાદમાં જ રસની
સમાપ્તિ થાય છે. (જે રસનો અનુભવ કરવાનો છે તે આ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલો છે, ‘દારી નહિ ઉગેલા
ભગવાન સ્પર્શવાળા ઉકળેલા દૂધ જેવા છે; પછી દારી ઉગેલા ભગવાન ચીકું અને પાણીવાળી ધ્રાસ જેવા
છે; પછી ધોળી દારીવાળા ભગવાન ઉકળતા શુગળની માફક ઉદ્દેગ કરવાર છે. આ ત્રણ ભાવો હરિવર્ણના
જેવાં નેત્રવાળી સ્ત્રીઓના પ્રિયતમને વિષે થાય છે.) ‘કવક’ શબ્દ બીજે રંગ જણાવવાને માટે વાપરવામાં
આવ્યો છે. (ભગવાનના ગાદનો રંગ સ્વામ છે, અને સુવર્ણનો રંગ પીળો છે.) ઉત્તમ પરમાનન્દે પણ
આપણા માટે કામરસને જ ભગૃત કરેલો છે, તેથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે ભગવાન સર્વથા આપણા
માટે જ પધારે છે, કારણ કે જો તેમ ન હોત તો આપણી સમક્ષ માથામાં ફેરફાર ન કરત. (ભગવાન
‘અક્ષિતરૂપ ગાદ ઉપર સુવર્ણની શાન્તિ યોજે છે તેથી તે ઉત્તમ છે. સુવર્ણ માટે બધા ઇચ્છા કરે છે તેથી
તે કામરૂપ છે, અને ગાદ ઉપર કુંડલની શાન્તિ સ્થાપવી—અર્થાત્ કુંડલો પહેરવાં—તે માથું કહાવવાથી જ
ત્યાપ છે એમ તાત્પર્ય છે.)

(૬) ભગવાનનું છઠું વિશેષણ ચતુપતિ છે. અરે! ભગવાન એ કે મોટા છે, છતાં પણ માલક
છે, નન્દના પુત્ર છે, તો પછી આવી અસાધારણ લીલા કેવી રીતે કરશે? આ શંકાનું નિવારણ કરતાં
ગોપીજન કહે છે કે ચતુપતિ. આ ભગવાન યાદવોના પતિ છે, અને યાદવો ઘણી પત્નીવાળા હોય છે.

(૭) ભગવાનનું સાતમું વિશેષણ દ્વિરદરાજવિહાર છે. ભગવાનની લીલા અર્થાત્ વિનાની છે
એમ જણાવવા ગોપીજન કહે છે કે દ્વિરદરાજવિહાર, ગજસજ્જ જેવા વિહારવાળા ભગવાન છે. મહા
સુરતામાં—રમણમાં—ભગવાન જગજાળના જેવા મોટા છે, કારણ કે તેના વિના લીલામાં પૂર્ણતા થતી નથી.

(૮) ભગવાનનું આઠમું વિશેષણ યામિનીપતિરિતિ છે. ગજસજ્જ કરતાં પણ ભગવાન અધિક
છે, કારણ કે તે અર્ધભાગ પહેલાંના તાપને દૂર કરશે એમ જણાવવાં ગોપીજન કહે છે કે યામિની-
પતિરિતિ, રાત્રીના પતિની પેઠે. (પહેલાંની તાપ દૂર કરવાનો શુભ ગજસજ્જમાં નથી, ત્યારે ભગવાનમાં
છે, તેથી ભગવાન ગજસજ્જના કરતાં અધિક છે.) આ ભગવાન સંપૂર્ણ સત્રીના પતિ છે; તેથી તેમની પત્તે
જએલીઓને વિશેષ પ્રકારે—તાપ દૂર કરીને—સુખ આપનારા છે. અરે! ભગવાન તો દિવસના પણ પતિ
છે, તો પછી તે ‘રાત્રીના પતિની પેઠે’ એમ કેમ કહેવામાં આવે છે? (અન્દના દશાન્તથી દિવસે સુખ

રપિ કવ્યમુચ્યતે યામિનીપતિરિવેતિ, તથાહુઃ એવ ઇતિ । સર્વાંભદ્ધારમૂતસાત્ર સિદ્ધિતિ । બધુના તુ શાન્ત દેવ । દિનાન્તે એવ યામિનીપતિરિવ પન્દ્ર શ્વ દૂરાદેવ તાપનાશકઃ સામ્પ્રતમ્ । એમ તુ યામિની-પતિરિવ । હમમયં જ્ઞાપયતીતિ લક્ષ્યતે, યતો મુદિતવક્ત્રઃ પ્રસન્નવત્તો ભૂત્વા વપયાતિ સમીપમા-ગચ્છતિ । અયં ભાવસાસમેવ હિત્કારીતિ પૂર્વે સાધારણ્યમુક્તમ્ । ઉપસંહારે પુનરાહ મોચયન્ પ્રજ-ગવામિતિ । પ્રજસ્ય ગવાં ચ સમ્પૂર્ણે દિવસે યાવાંસ્તાપઃ, ં સર્વમેવ મોચયતીતિ ॥ ૨૪ ॥ ૨૫ ॥

આપનાર થવાય નહિ, કારણ કે ચન્દ્ર દિવસે સુખ આપનારો નથી. ભગવાન તો દિવસે પણ સુખ આપે છે, તેથી ચન્દ્રનું દ્વાન્ત કેવી રીતે ઘટે ? આ પ્રમાણે શંકાનું તાત્પર્ય છે.) આ શંકાનું સમાધાન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે વપ્, આ. સર્વના મુંગારરૂપ થએલા ભગવાન ત્યાં રહેલા છે. હમણાં તો તે થાકી ગયેલા જેવા છે. હમણાં દિવસના અંતે આ ભગવાન સત્રીના પતિ—ચન્દ્ર—ની માફક દૂરથી જ તાપ મટાડે છે, પણ પછી રાત્રીએ સત્રીના પતિ જેવા થયે. (ઉપર જણાવેલી શંકાનો સ્વીકાર કરીને ઉત્તર આપવામાં આવે છે. ભગવાન સર્વ ગોપીજનોના મુંગારરૂપ થઈ તેમના સમૂહોમાં રહે છે, જે ભગવાન ગોપીજનોને ત્યજી એકલા રહેવા શક્તિવાળા નથી, ગોપીજનો પરસ્પર ભગવાનના જે શુભો ગાય છે તેનું શ્રવણ થતાં તેઓના ભાવના અનુભવથી થતા આનન્દના સમુદ્રની લહેરોથી ધણુ જ ભીંજાય છે, અને જે તેમના રસનું પોષણ કરવા દિવસે પ્રકટ થવા વિના તેમની પાસે રહે છે તે ભગવાન ‘આ’ છે એમ તેમને ગોપીજનો દેખાડે છે. આથી પણ ભગવાન તેમના આનન્દને યોગે છે એમ જણાય છે. જેમ ગોપી-જનો પીવાના ભાવના બલથી ભગવાનની ખીલ લીલાઓ બાંધે છે તેમ ભગવાનની સ્થિતિ—દિવસે ભગ-વાન અપ્રકટ તેમની વચમાં રહે છે તે સ્થિતિ—પણ બાંધે છે; પણ આનું જ્ઞાન તેમને કોઈક વાર જ થાય છે. જો હુઝેનામાં થતું હોય તો જ્ઞાન કરવાનો આનન્દ જ તેમને થાય નહિ. અર્થાત્ ભગવાન દિવસે પાસે જ અપ્રકટ રહીને નુદા પ્રકારે ગોપીજનોને સુખ આપે છે; દિવસના અંતે તો પ્રકટ થઈ, ચન્દ્રની પેઠે, દૂરથી જ તેમના તાપનો નાશ કરે છે. યામિનીપતિઃ એ શબ્દ જણાવે છે કે જેમ ચન્દ્ર પૃથ્વી ઘવીનો સાક્ષાત્ લોગ કરે છે તેમ ભગવાન પણ અમારો લોગ કરશે. દિવસે ભગવાન અપ્રકટ રહીને ગોપીજનોને સુખ આપે છે; દિવસના અંતે ચન્દ્રની પેઠે દૂરથી જ તાપનો નાશ કરે છે, અને પછી રાત્રીએ યામિનીપતિ જેવા થઈ ગજવાજની માફક વિહાર કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.)

(૯) (ભગવાનનું નવમું વિશેષણ મુદિતવક્ત્રઃ છે.) યામિનીપતિ પદ ઉપર જણાવેલી અર્થ દર્શાવે છે, કારણ કે મુદિતવક્ત્રઃ, પ્રસન્ન વલ્લવાળા, થઈને ભગવાન પાસે આવે છે. (ગયા મુગલમાં ચન્દ્રનું દ્વાન્ત કહેલું હોવાથી અહીં તે જ વાત ફરીથી કહેવામાં આવે તો પુનરુક્તિ દોષ થાય—આવી શંકા ને થાય તો તેનું સમાધાન કરતાં શ્રીમદ્ભાગવત આશ કરે છે કે) આ ભાવ ગોપીજનોને જ હિત કરનારો છે, તેથી પહેલાં સાધારણપણું કહેવામાં આવ્યું હતું. (ગયા મુગલમાં ‘અમલાળી કાન્તિવાળા’ ભગવાન સાધારણ રીતે સર્વના તાપનો નાશ કરે છે, પણ આ મુગલમાં વર્ણવેલા ‘આનન્દિત સુખવળા’ ભગવાન ખાસ કરીને આ ગોપીજનોના તાપનો જ નાશ કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.)

(૧૦) (ભગવાનનું દસમું વિશેષણ મોચયન્ પ્રજગવામ્ છે.) ઉપસંહાર કરતાં ગોપીજન કહે છે કે મોચયન્ પ્રજગવામ્. ત્ર્યને અને ગાયોને આજ્ઞા દિવસમાં એટલો તાપ થયો તે બધાય તાપને ભગવાન દૂર કરે છે. (અહીં જે ગાયોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે સૌદ સમય ઉપર જ વીજાએલી ગાયો છે, કારણ કે આવી ગાયો વનમાં ચરવા જતી નથી. એટલે દિવસના અંતે ભગવાન ન્યારે પાછા પધારે ત્યારે જ આવી ગાયોનો દિવસે થયેલો વિરહનો તાપ દૂર કરે છે. અથવા તો ગાયો એટલે સ્વામિ-નીઓ. જેમ ગાયોને રાત્રે વિરહથી થયેલા તાપનો દિવસે સ્વરૂપથી અને વેલુના નાદથી નાશ કરે છે, તેમ મનમાં રહેનારા સર્વનો તાપ તે દૂર કરે છે; કારણ કે મનમાં રહેનારા સર્વના ભગવાન જ નાશ છે, તે સર્વનું પોષણ કરનારા ભગવાન જ છે, અને તેમના પ્રાણ વગેરે ધર્મો ભગવાનને જ અપીત છે. વળી, જેમ ગાયોના દેહ, પ્રાણ વગેરેની રક્ષા માટે ભગવાન દિવસે તેમને વનમાં લઈ જાય છે, તેમ મનમાં રહેનારાં ગોપીજનના દેહ, પ્રાણ વગેરેનું રક્ષણ કરવા માટે તેમને રાત્રે ભગવાન વનમાં લઈ જાય છે. તેથી ગોપીજનો ગાયો જેવી જ છે.) ૨૪-૨૫

एवं निरोधं निरूप्य स्त्रीणामुपसंहरन् प्रकरणस्त्वानामेव तद्गारोपसंहरति एवमिति ।

શ્રીકૃષ્ણ ઉવાચ—एवं व्रजस्त्रियो राजन् कृष्णलीलानुगायतीः ।

रेमिरेऽहःसु तच्चित्तास्तन्मनस्का महोदयाः ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे चैश्वરીतत्पर्यनं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥

રાજન્રિતિ સમ્બોધનં વિશ્વાસાર્થમ્ । વ્રજગતા અપિ સ્ત્રિયઃ एवं પ્રકારેણ અહસ્તુ ભગવત્-
મ્યન્વરહિતવશાયામપિ કૃષ્ણલીલા એવાનુપૂર્વેણ વહુકાલઅનુવૃત્તવર્ચમનુગાયતીઃ અનુક્રમેણ ગાયતીઃ
રેમિરે । સ્વતઃઆનન્દરૂપા કીર્તિતાઃ પ્રતિ જાતેતિ તાસાં ત્રિયાશ્ચકિર્દ્ધાનશ્ચકિઃ ભગવન્નિષ્ટૈવ જાતે-
લાહ તન્મનસ્કાઃ તચ્ચિત્તા ઇતિ । ચિત્તં જ્ઞાતપ્રધાનમ્, મનઃ કર્મપ્રધાનમિતિ । एवं સર્વપ્રકારેણ
પ્રપન્નચિત્સુતિર્નગવદાસશ્ચકિઃ નિરૂપિતા । નમ્બેવં કયં વાસાં નિરોધઃ ફલિત ઇતિ, તત્રોપપત્તિમાહ
મહોદયા ઇતિ । મહાનેષામ્બુદયો માતૃયરાશિર્ચાસામિતિ સર્વં સુશ્રમ્ ॥ ૨૬ ॥

इति श्रीभागवतसुयोचिन्यां श्रीमद्भस्मणमहात्म्यश्रीमद्भगवद्गीतवિचरितायां
दशमस्कन्धविवरणे द्वाविंशाध्यायविवरणम् ।

इति दशमपूर्वार्धतामसफलप्रकरणम् ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

આ પ્રમાણે શ્રીઓના નિરોધનું વર્ણન કરીને, ઉપસંહાર કરતાં તેમની દ્વારા આ પ્રકરણુવાળા બધા-
થના નિરોધનો એવમ્ એ સ્ત્રીક્રમાં શુકદેવજી ઉપસંહાર કરે છે. (ગોપીજનો તામસ ભક્તોમાં સુખ્ય છે,
એટલે તેમના નિરોધના ઉપસંહારથી બધાંય તામસ ભક્તોના નિરોધનો ઉપસંહાર થયો એમ તાર્પય છે.)

શુકદેવજી કહે છે કે—

હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનું લીલાતું અનુક્રમે જ્ઞાન કરતી,

તેમનામાં ચિત્તવાળી અને તેમનામાં મનવાળી મોટા ભાગવાળી પ્રજાની

શ્રીઓ દિવસોએ આનન્દ કરતી હતી. ૨૬

રાજન્, હે રાજન્, એ સંબોધન પરીક્ષિત રાજાને વિશ્વાસ રહે તે માટે કહેવામાં આવ્યું છે.
પ્રજામાં રહેવારી શ્રીઓ પણ આ પ્રકારે દિવસોએ—ભગવાનનો સંબંધ ન હોય તેવી સ્થિતિમાં પણ—
શ્રીકૃષ્ણનું લીલાતું જ, અનુક્રમે ઘણા સમય સુધી સ્મરણ રહે તે માટે, અનુક્રમે જ્ઞાન કરતી આનન્દ
કરતી હતી. પોતાની મેળે—કલ્પન કરીને નહિ પણ સાક્ષાત—(ભગવાનની) આનન્દરૂપ કીર્તિ, લીલાતું
જ્ઞાન અથવા કીર્તન, તે શ્રીઓને વિષે યદ્યઃ તેથી તેમની ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ પણ ભગવાનમાં જ
રહી એમ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે તન્મનસ્કાઃ તચ્ચિત્તાઃ તેમનામાં મનવાળી અને તેમનામાં
ચિત્તવાળી એવી શ્રીઓ. ચિત્તનો સુખ્ય વિષય જ્ઞાન છે, અને મનનો સુખ્ય વિષય કર્મ છે. આ પ્રમાણે
સર્વ પ્રકારથી જગતનું વિસ્મરણ અને ભગવાનમાં આસક્તિ એ બેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

અરે ! આ શ્રીઓનો નિરોધ આ પ્રકારે કેવી રીતે થયો ? આ પ્રમાણે ચંકા થતાં શુકદેવજી તેનું
સમાધાન કરતાં કહે છે કે મહોદયાઃ મોટો જ ॥ અભ્યુદય—સાચનો સસિ—એમનો એવાં તે ગોપી-
જનો છે. તેથી તેમનો નિરોધ થયો તે સર્વ યોગ્ય જ છે. ૨૬

उपदेशामृतम्

१ यथा प्रमाणे रक्षायो च बहुमद्रोपयोगः, एवं कार्ये योगमायायाः ॥ १०-२६-१, पृष्ठ ३

२ सा (अविद्या) भगवच्छक्तिः, भगवत्संगतं न व्यामोहयति ॥ १०-२६-११, पृष्ठ १६

३ यथा शास्त्रं मत्तित्वानुप्रतिपादकं साधनम्, तथा भगवत्स्वरूपमपि । भगवान् हि मुक्तिदानार्थमेवावस्थीर्यः सच्चिदानन्दरूपेण प्रकटः । अतो यः कश्चन येन केनाप्युपायैर्न भगवति सम्बन्धं प्राप्नोति स एव सुष्यते । ज्ञानमत्तपोस्तु आविर्भावार्थमुपयोगः । आविर्भावश्चेदन्यथा सिद्धः, तदा न ज्ञानमत्तपोरुपयोगः । अत्र तु भगवान् स्वत एवाभिर्भूतो मुक्तिदानार्थं सर्वसाधारण्येन, ईश्वरेच्छाया अनियमत्वात् । अत आभिर्भावः खेच्छया भक्त्या ज्ञानेन वा । भगवद्व्यतिरिक्तजाले हृष्यमेव हेतुः । अवतारदशायां तु न तयोः प्रयोजकत्वम् । कर्पाकाले जलं सर्वत्र सुखमस्ति न कूपनदीनामनुपयोगः शङ्कनीयः ॥ १०-२६-१३, पृष्ठ १८

४ प्राणिमात्रस्य मोक्षदानार्थमेव भगवानभिम्यक्तः, अत इपमभिम्यक्तिः निःशेषसर्पिव । अन्यथा न भवेत्, असाधारणप्रयोजनाभावात् । भूतारहाण्यारिः न अन्यथापि भवति । अतो निःशेषसाधमेव भगवतोऽभिम्यक्तिः प्राप्यत्वम् ।अतः रूपप्रयोजनानामावात् यदि साधननिर्देशां मुक्तिं न प्रपच्छेत्, तदा व्यक्तिः प्रयोजनरहितेव स्यात् ॥ १०-२६-१४, पृष्ठ १९

५ इष्टाशक्तमधीनत्वात्सर्वत्रां शक्तीनाम् । तस्याः सर्वतोऽधिन्यात् ॥ १०-२६-१६, पृष्ठ २७

६ अन्यतोपतया भजनमनुत्तमम् ॥ १०-२६-१७ पृष्ठ ३३

७ रामायनो जीवानी भगवनेर भर्ता, तत्रापि रीतिनां रीतिरारं प्राक्तनी व्यभिचाराभ्यावाय भगवनेर सेनः । टंशिके ॥ परिग्रहात् मर्तुत्वेनाभिमतः मेवः ।...वत्पत्रे तु न सेवार्थं पश्य ॥

१०-२६-२४, पृष्ठ ४१

८ शृङ्गारविरोधी भवानकारतः ॥ १०-२६-२६ पृष्ठ ४३

९ रागो हि भगवत्प्रतिपक्षः । यत्र रागः स्वलोऽपि, न तत्र भगवम् ॥ १०-२६-३०, पृष्ठ ४८

१० बहिर्मुखा हि धर्मसाधनाः, शारीरेव धर्मं स्वधर्ममाहुः, न स्वात्मधर्मं भगवद्धर्मं वा । यत्ततोऽनात्मनिदः ॥ १०-२६-३२ पृष्ठ ५१

११ धर्मो धर्मिमूलः, तद्विरोधेन धर्मोऽप्यः, फलार्थं च धर्मोऽप्यः । अन्यथा चेत्, अनेष्टेऽपि पुरुषं प्रवर्तयन् अनातः स्यात् ।...धर्मस्विचारो धर्मादप्यधिकः ॥ १०-२६-३२, पृष्ठ ५३

१२ ये त्यागनि कुसलाः आत्महितार्थिनः, न तु देहेन्द्रियाणाम्, ते त्वयैव रतिं कुर्वन्ति ।...अतः केवलमिन्द्रियकर्षणं येषां त्वयि रतिं कुर्वन्ति ते कुसलाः ॥ १०-२६-३३, पृष्ठ ५५

१३ विषय हि सेवा कर्तव्या, स चेन्मित्रः काल-परिच्छेदो न भवति । स भवानेव । अन्यथा जाते-नाऽपि धर्मः स्यात् । अन्यथा दिनत्यापि परिच्छेद-कत्वात् ॥ १०-२६-३३, पृष्ठ ५५

१४ संग्रामाव एव भगवत्प्रोपहेतुः ॥ १०-२६-३६, पृष्ठ ६२

१५ यो हि यस्य यातव्यः तद्वापपत्ती तस्यामे स्थातुं न शक्नो भवति, यथा व्याघ्रो देहभिमानी, तथा भगवद्भीयः, भगवच्छक्तिरिहो ॥ तद्वायं नाश-मिच्छति । यत्रैवं सुश्लेषिकः, तत्रान्यस्य स्थाने गमनं, तस्य च देवतात्वेन मानवं दूरापादात् ॥ १०-२६-३६, पृष्ठ ६३.

१६ सर्व एव भक्ताः त्वत्परात्मनो संपादितदेह-पन्तः । अतः तुलसी तत्र मत्किरूपा प्रतिष्ठिता । तदनः-प्रतिर्विर्पासे त्वत्सेवया एव भवन्ति ।...एवं चरणरजसः प्रती अन्नपगमिणम् ॥ १०-२६-३७, पृष्ठ ६४

१७ ब्रह्मानन्दे प्रतिष्ठानां न भक्तिविलसः ।...
अनुभवस्तो हि भिन्नतया स्थितो भवति ॥

१०-२६-३९, पृष्ठ ६९

१८ अतो मार्गान्तरिरोधो मार्गान्तरे नोपयुज्यत
इति मर्यादाभङ्गोऽत्र (पुष्टिमार्गे) न दूषणम् ॥

१०-२६-४०, पृष्ठ ७२

१९ मूढा अपि वेण्णवा एव हि विष्णुगतिं जानन्ति, न
त्वत्तन्तं निपुणा अन्यत्रैवणाः ॥ १०-२७-४ पृष्ठ ९२

२० सन्नोपमर्दो भगवत्सम्बन्धी रसः ॥

१०-२७-१३, पृष्ठ १०१

२१ भगवद्वेषो हि सर्वज्ञता भवति ॥

१०-२७-२४, पृष्ठ ११०

२२ ध्वजस्य स्थापनं मत्तना निर्मप्यासार्यम् ।
अग्नौजसापनं सुखतोष्यत्वाय । चक्रस्थापनं रक्षायै ।
मनोनिप्रहार्यमंकुशास्थापनम् । कीर्तिसिद्ध्यर्थं यवः । व-
ज्रादपोऽप्यादिशब्देनोच्यन्ते पापपर्वदाग्निप्रोक्तगणाधीः ॥

१०-२७-२५, पृष्ठ ११०

२३ न दुःखं पञ्चभिः सह ॥ १०-२७-४०,

पृष्ठ १२४

२४ खदोपपरिहानं च भगवत्सम्यैव भवति, न
सतः ॥ १०-२७-४१, पृष्ठ १२४

२५ न हि भगवदीया अन्यकारं प्रविशन्ति ॥

१०-२७-४२, पृष्ठ १२६

२६ दोषनिवारणे हरिगुणग्रानमेव साधनम् ॥

१०-२७-४४, पृष्ठ १२८

२७ पदा विधिविज्ञाहे तथैव श्रवणागतभाजनेऽपि ।
विवाहापेक्षया शरणागतक्षया महती । स साधनार्थः ;

अपनीचर्यम् इति ॥ १०-२८-५, पृष्ठ १४२

२८ तत्र चरणप्रसादादेव नम्राणां पापं गच्छति ।
तत्रापि देहिनः । प्रकर्षेण नतत्वेन धर्ममार्गादिपरित्याग
उक्तः । देहाभिमानस्य निषयान्त्राया ज्ञानमपि । ग्रन्-
ताया हि नाम्नयोगतिः । अतस्तत्र पदमेव तेषां पाप-
नाशनम्, चिन्तितं छद्मरूपमालिङ्गितं च ॥

१०-२८-७, पृष्ठ १४७

२९ भगवद्वेषेऽपि चरणो महान्, आपदि प्यान-
मात्रेणैवापदं दूरीकरोतीति ॥ १०-२८-१३, पृष्ठ १५२

३० न हि साधनसम्पत्त्या हरिस्तुष्यति कस्यचित् ।
मत्तनो दैन्यमेवेकं हरितोपसाधनम् । सन्तुष्टः सर्व-
दुःखानि नाशयत्येव सर्वतः ॥ १०-२९-१, पृष्ठ १७१

३१ चरणाविन्दे सहजो रसः ॥ १०-२९-७,

पृष्ठ १८४

३२ कालिन्दी कालिन्दकन्या । कलिं धनीति कलि-
न्दः ॥ १०-२९-११, पृष्ठ १९०

३३ साधनैर्निवर्तितोऽपि दोषो न सम्पक् निर्गतै,
वायुगगानं निवर्तयति ॥ १०-२९-१५, पृष्ठ २००

३४ यः कश्चिद्विषयं पुरुषार्थसाधकं स गुरुः, स
पूज्यः ॥ १०-२९-१९, पृष्ठ २०८

३५ त्रयः पदार्थास्त्यक्तव्याः । लोको दुस्त्याग्यः ।
अर्थमागो वैदिकः । प्रकालाक्षा इति । नयेन लोके
तथैव प्रतीतिजननात् । पतिपुत्रादयो दुस्त्यागाः ।

तत्रापि न मयि श्रेष्ठे, किं तु मदर्थे मत्ताननायामेन ।
तदा मे विचिकीर्षितो भवतीति । 'सर्वधर्मान्परित्यज्य'

इति तादृश एव मय भावः ॥ १०-२९-२१, पृष्ठ २१२

३६ युक्तसाधनार्थः । अनन्याः पालनीया इति ॥

१०-२९-२१, पृष्ठ २१३

३७ साधनो हि महत्कर्म कृत्वा स्वयमेव तुष्यति,
न तु प्रत्युपकारमपेक्षन्ते ॥ १०-२९-२२, पृष्ठ २१५

३८ यदुर्नतं प्रियुक्तो नृत्सामिदो रसः । रसत्या-
भिव्यक्त्यर्थसाधिते रसप्रादुर्भावायमेव हि नृत्सम् ॥

१०-३०-२, पृष्ठ २२५

३९ उत्सवो नाव मनसः सर्वविस्मयक आह्लादः ॥

१०-३०-३, पृष्ठ २२८

४० अच्युतः कान्तो भगवानेव भवति ॥

१०-३०-१५ पृष्ठ २५१

४१ धर्मव्यतिक्रान्तो विषयानोल्लसन् । साहस-
मिचमानकृत्तन् । एतदुभयनोभरे छद्मम् । न हि छे-
दुत्पन्नं नाम । चक्रादीन्सत्तेवकानामपि, मर्यादि-

मन्त्रा ना ।.....अतिवेजस्विनामेनन्ताधर्मजनकम् ।
विधिनिषेधकस्यानां नियो चरियचन्द्रा ।.....निष्प्रा-
यानस्तिलवसिजायामेव नभूतो धर्मवीर धर्माधर्मादुर-

तामारमते, न तु तत्त्वज्ञाननिश्चयनिर्णीतसत्त्वयोपरा-
याम् ॥ १०-३०-३०, पृष्ठ २७८

४२ निन्दितं कर्मापि कालकृतक्याशक्तम् । तदी-
श्वरस्यैव शोभाकरम्, येन नीलकण्ठो भवति । तस्यैव
गोपीजनवल्लभ इति ॥ १०-३०-३१, पृष्ठ २८०

४३ ईश्वराणां वच एव तथ्यम्, न त्वाचरितम् ।
अचिदाचरितमपि वचनानुगुणं चेत् ।.....तत्रैश्वर्य-
ज्ञानवैराग्यैर्यत्करोति तत्तच्छब्दचरितमित्युच्यते । बुद्धि-
मान् तत्र समाचरेत् ॥ १०-३०-३२, पृष्ठ २८०

४४ न हि स्वत्परीः स्वस्य कापि निषिद्धः । परा-
चासौ स्त्री च, परस्य च स्त्री । उपयमपि न भगवति,
यतः भगवान् गोपीनां तत्पतीनां चात्मा ॥

१०-३०-३३, पृष्ठ २८५

४५ भक्तानामनुग्रहार्थेन भक्तसमानरूपं देहमा-
सितः, विजातीये तेषां विस्वासो न भवेदिति । ततो
यथा मनुष्यानुग्रहाय मानुषो देहः प्रदर्शितः, एवं
गोपिकानामनुग्रहाय खानन्दं गोलुके दातुं तादृशीः
श्रीदाः भजते । तत्तत्कर्मप्रवेष्टव्यतिरिक्तेन तस्य तस्य
दोषस्यानिवृत्तत्वात् ।...अत एतां लीलां निरोक्ष्यमा-
देवदानरूपां यः श्रोष्यति स सर्वथा भगवत्परो भविष्य-
तीति भगवता तया आचरणं कृतम् ॥

१०-३०-३७, पृष्ठ २८५

४६ एवमुक्तमकास्तु यम्यं समुपासते । दुःख-
माजो मन्त्रोऽयं सुप्यन्ते हरिणैव तु ॥ १०-३१-१,
पृष्ठ २८९

४७ सर्गीपकृष्टा सर्गनिनिः । सर्वोत्तमा भगवदीया ।
एवं चरणप्रभायः । तस्य सर्वाधमस्य सर्वोत्तमप्रपणने

प्रमेयवत्यमेव हेतुः ।.....चरणज एव सार्गग्री-
संपादकम् ॥ १०-३१-९, पृष्ठ २९५

४८ पादस्पर्शः सुतर्ता दुर्लभः । तत्रापि भगव-
त्कर्तृकः । तत्रापि चरणकर्तृकः । यतश्चरणे तादृशो
रेणुः गंगादितीर्थानि अमृततरतः भक्ता इति सर्वसाभि-
प्याद् युक्तमेव सर्वदोषनिर्कारकम् ॥

१०-३१-१७, पृष्ठ ३०१

४९ अनेन मन्त्राभिकारिणां वेदपरत्वं न-
योप-
येति निरूपितम् । अन्यथा प्रमाणपराणामनन्वयाद्यो
मज्येत ॥ १०-३१-२०, पृष्ठ ३०६

५० अवश्यं प्रमाणकले मार्गे देसोपद्रवो भवति ॥

१०-३१-२५, पृष्ठ ३१०

५१ आवेशावतास्योः आवेशादशापां दुस्त्यता ॥

१०-३१-२५, पृष्ठ ३१०

५२ न हि भगवदाज्ञा केनाप्युद्धृता भवति ॥

१०-३२-७, पृष्ठ ३११

५३ भगवदीया एव भगवत्सन्बन्धं प्राप्नुवन्ति ॥

१०-३२-७, पृष्ठ ३१२

खियः पुरुषाश्च भगवदीयाः भगवति भगवदीये
च समागतेषु आनन्दसुखा भवन्ति, भोगार्थं स्वकीयं च
अप्युपैच्छन्ति ॥ १०-३२-९, पृष्ठ ३१४

५५ चित्तनियन्त्रेण भगवद्भजनं सुखम्, न तु
विज्ञातचित्ततया ॥ १०-३२-११, पृष्ठ ३१८

पुस्तककरणस्यकारिकाणामकारादिवर्णानुक्रमः

कारिका	पृष्ठाङ्कः	कारिका	पृष्ठाङ्कः
सतो न कापि सर्वोदा	७७	विदाचमे हरिः प्रीतिः	२१९
सतोऽत्र धर्मधर्मोणां	९१	देवस्त्रियस्तथा राज्ञः	२२०
सतोऽत्र भगवोऽत्रके	९२०	दोषोऽभिमानवचनं	१२०
सतोऽत्र मातृपुत्रो हि	११८	ज्ञानेऽन्वयोऽपि सत्त्वो	२१०
अथवा प्रायेणावा वाः	१२१	न हि साधनसम्पत्त्या	१०१
अन्यत्वा द्विविधा	१२०	पुनस्त एव त्रिविधाः	१२०
अनुभावस्तु नादस्य	१२१	कलमन्त्रेण सहितः	२८९
अन्तःस्थितो हसः पुष्टः	१२८	आह्वान्यभ्यारसेदेन	९
अन्तःप्रविष्टो भगवाद्	१२८	अक्षयमन्दात् समुत्पद्य	१
अष्टादिरे हरेर्मानं	१२९	अक्षयतिमच्युतत्वात्	१०३
अस्तीः सर्वोऽकारण	२१९	अन्यथायितं सर्वम्	७७
आत्मा यापद् मनसोऽभूत्	२	रसामनस्य वाः कामः	१२०
एवमिदो सर्वमायाय	२८९	रामसी तामसी चैव	१२९
एवमेवमिदोऽप्याये	१०१	लौकिकस्त्रीषु संविदा	१
युक्तोऽविशतिविषा गोप्ता	१२९	मात्रागौस्तु तृतीया साय	९
युक्तुबुद्धमच्युत	१८९	यदयं ह्यत्यमुत्तमैव	१८७
युर्वा कर्पे भगवतः	९१	मात्रवानां बाधवात्पानि	७९
युर्वा रूपमप्यव्यक्त	१८९	शब्दार्थयोर्मेऽप्यव्यक्त	२१८
युर्वा वैश्वानराणां	१२१	शब्दो हि भूमवत्तुल्ये	९१
कामेन परिणः कामः	७७	धीशृङ्गोपिष्ठात्तत्र	१२८
हृष्याभावनया सिद्धा	१२०	यद्विरो तु हरिः पूर्व	९
तिपा सर्वोपिः सत्त्वान	७७	एवमुक्तं सर्वमायेन	७५
सर्वोभावस्तु पत्रादौ	८५	सत्तादिबुधाभावेन	१०३
मर्कं चायुक्तं ज्ञानमी	१२०	सन्तुष्टः सर्वदुःखानि	१०१
आवादि भगवानेव	१२०	सत्त्वितो तितोऽपानात्	८५
जीवेन्तःप्ररो, प्रैव	१२१	सर्वत्र हरिपुत्रया वा	१०३
सत्त्वान्वादात्सुरोण	१२१	सर्वोक्तया हरेर्लौका	२१०
सर्वो हि सत्त्वान्वादात्	१	सात्त्विको तामसी चैव	१२०
सर्वो रूपमप्यव्यक्त	२	सामान्यरमणं पूर्वं	७५
सर्वो गानाविराजित	७५	स्विय एव हि यं पार्श्व	१
सर्वोऽपानन्वपूर्वत्वा	१२९	स्वात्मलोककल्याण	१२८
सर्वो भगवोऽभ्यासु	८५	स्वात्मन्तस्पापनाशेष	८५
सर्वोऽपानन्वपूर्वत्वा	१२९	हरिण्यो देवान्चर्वा	२१०
सर्वोऽपानन्वपूर्वत्वा	१२९	हरेर्मानं विधं सत्त्वा	१२८
सर्वोऽपानन्वपूर्वत्वा	१२९	हरेर्मानं विधं सत्त्वा	१२८

एतत्प्रकरणस्य मूलश्लोकानामकारादिवर्णनक्रमः ।

श्लोकः	पृष्ठाङ्कः	श्लोकः	पृष्ठाङ्कः
अदति यद् भवानिदं ...	१६४	यत् विप्रसिद्धोः शैरं ...	२१०
अथ प्रसूनावचयः ...	११६	यत् त्रयस्त्रिंशो रातन् ...	२६५
अथ वा मद्भिन्नेहाव ...	१२०	कथितुरवकाशोक्त ...	२५
अतदाराधितो नूनं ...	११३	कथितुस्तसि कथयामि ...	२६
अनुमदाय मच्छात्रं ...	२८५	कदाचिदथ गोविन्दः ...	३०३
अनुचरैः समनुपलितः ...	३३३	कपोत्पलालकवित्तुः ...	३५६
अन्यगृहगवाः काश्चित् ...	१३	कश्चिन्महानहिसिन्धुम् ...	२९२
अन्तर्हिते भगवति ...	८६	कस्याश्चित् स्वमुक्तं न्यस्त ...	१०१
अग्निषष्ठम्यो भगवतो ...	१२४	कस्याश्चित् पूजगामन्याः ...	१०४
अपरा निमिषद्वयं ...	१८३	कस्याः पदमि धेयानि ...	११२
अप्येवमव्युपगतः ...	९९	कस्याश्चिदाव्यविधिम् ...	२४६
अदातैर्दक्षमागोभिः ...	२९४	काचित् कथानुक्तं शैरैः ...	१७८
अपिहृत् इषाम्येत ...	३१४	काचिदभक्तिनाष्टम्यम् ...	१८१
असम्भ्रमपक्षसं च ...	४३	काचित् सर्वं मुकुन्देन ...	२३५
अहं विद्यापतः कश्चित् ...	२९७	काचिदावपतिमान् ...	२४२
अज्ञानतो बहुपतिः ...	२०६	कामं शेषं भवं वेदं ...	१७
आरक्षीकं पदाकम्प ...	१०७	का रूपम् ते कल्पद्रुमुत ...	७०
आहूय धुरगा यद्वा ...	१०६	किमुवाप्तिस्तत्त्वानां ...	२८१
इति गोप्यः प्रगापन्यः ...	१०९	किं ते कृतं क्षिति कथो ...	२८
इति विप्रियमाकर्ण्य ...	४५	कुन्ददामकूटकौतुकं ...	३५३
इति विद्वत्पितृ वसां ...	७५	कुर्वन्ति हि स्वयि रति ...	५४
इत्थं भगवतो गोप्यः ...	२२३	कुसलाचरीवेर्दरी ...	२८१
इत्यनुगोप्य दासार्हं ...	३०१	कृत्वा मुचाम्यवमुषाः ...	४६
इत्युक्तमवधो गोप्यः ...	१०९	कृत्वा दास्यन्मत्प्राप्तं ...	२६३
इत्येवं कृतपम्पन्नाः ...	११९	कृष्णं विदुः परं कान्तं ...	१६
ईश्वराणां वचनम् ...	२८०	कृष्णतमामिषे हे सु ...	१०५
इदं गुरोरादेवमे ...	१०	कृष्णविहीनितं धीमय ...	२६०
अधर्मगुणसमायाः ...	२३७	केदाप्यप्यं रथम् ...	११६
इत्यस्यं वामकथयि ...	३५५	को यथात् परयां यद्वा ...	२९३
अपरीपमान उदापत् ...	७९	कोयान् कृष्णतपेति ...	३१३
अपरीपमानी यदिति ...	३०७	अग्निष्वेवमुषवक्ष्यति ...	१४५
अपुः सरस्वतीतीरे ...	२९९	गतिक्षिप्येक्षण ...	८९
अपीतु विदमज्जिह्वितः ...	३९७	मत्स्यानुरागमिष ...	८७
एकदा देववाचां ...	५९०	गायन्त उषैरमुषेय ...	९१
एका भुवृदिमावप्य ...	१८१	गावो हिरण्यं वामाति ...	२९१
एवमुक्ता प्रियामाह ...	१२०	गोपीनां तत्प्रीतीनां च ...	२८४
एवं भगवतः कृष्णार्हः ...	८२	गोप्यः ह्युत्पुटकुम्भत ...	२६४
एवं हृत्वं पूजयामा ...	१०९	गोप्यो उदयप्राप्तुं ...	२५१
एवं मद्गोमिषधीक ...	२१२	गोप्यः इत्येव सर्वं दाते ...	३१९
एवं परिपृष्टवताभिर्मा ...	२५४	गोप्यस्त्रीप्रमाकर्ष ...	३१०
एवं गताह्लादिप्रतिग ...	२७९	यत्किं यज्ञाचारवत् ...	१५४

श्लोकः	पृष्ठः	श्लोकः	पृष्ठः
विचित्रं मुखेन भवता ...	५७	दिनपरिरुद्धे नील ...	१५७
चूतप्रियालपनसारान ...	९७	दुन्दुभोऽभिययुः काशिव ...	८
जगतुः सर्वभूतानां ...	३०९	दुःसीलो दुर्मनो वृद्धो ...	४२
जयति तेषां जन्मना ...	१३१	दुःसहमेष्टिरह ...	१४
तल्लक्ष कृष्णोपपत्ते ...	२७१	हस्तं चर्तुं कुसुमिषं ...	१८
ततो गत्वा चनोदेशं ...	१२०	ह्यो यः कश्चिद्विद्यया ...	९३
ततो दुन्दुभयो नेष्टुः ...	२३२	हृष्टा दुन्दुभ्यश्चमण्ड ...	६
ततोऽविशद् बन् चन्द्र ...	१२५	दैत्यादिव्या अहाराव्या ...	१०४
तत्र ज्ञात्वा सरस्वत्यां ...	२९३	धर्मव्यतिक्ता एष्टः ...	२७७
तत्रातिमुष्टुने गोभिः ...	२३४	धन्या गृहो भमी ...	११४
तत्रारभत गोविन्द ...	२९५	य खलु गोपिका ...	१३९
तत्रैकं सत्तत्वां वाहुं ...	२४३	य चैवं विस्मयः ...	१८
तत्रैकोवाय हे गोपाः ...	१०८	यथाः पुष्टिनमाविष्ट ...	८०
तत्रोपविष्टो भगवान् ...	१९६	य पात्येष्टं निरवय ...	२१४
तद्वत्सलं वनदा ...	२५५	य कष्टयन्ते पदानपत्र ...	११६
तद्वानाद्वाविभूत ...	१९२	यद्वा तु सत्तयो भजतोऽपि ...	२१०
तद्वोदुस्तनः ककुभः ...	४	यत्पुनः सत्तु कृष्णाय ...	९८३
तद्यत मा चिरं गोष्ठे ...	३९	यिजपदास्तैर्ध्वज ...	२४७
तद्यः प्रसीद् पुष्टिगार्हप ...	६५	यिजस्य गीर्णं वद्वह ...	७
तन्मन्त्रकाष्ठदालापाः ...	१२६	यिजाम्भ कृष्णस्य ...	३०३
तन्मन्त्रं हृषीकेशः ...	२९५	यिजामुलं मय्यप्यनी ...	३०८
तन्मन्त्रं वाच गोविन्दः ...	३१४	यिजत् समोचरेयात् ...	२७९
तमेव परमात्मानं ...	१४	युवती गायत्री काचित् ...	२४८
तया कथितमाकर्ण्य ...	१२४	युवां यिज्येयत्तयाप्य ...	१०
तयोर्निरीक्षतो राजन् ...	३११	युक्तिगुणायप्यभक्तु ...	१६५
तर्हि भगवत्तया ...	३२९	युक्तानि यद्यप्येवादि ...	११०
तव कथासुतं सत्तु ...	१४९	युक्तिपयस्त्रयसिद्धि ...	१०
तव पात्रनिर्दत्तं भुक्त्वा ...	२९३	युक्त्यासंभुज्युक्तिभिः ...	२३५
तस्मा भूमि नः क्षीर्मा ...	११५	युक्तः पुष्टिनमागत्य ...	१२७
तद्वा द्युष्टिमावापः ...	३२	युक्त्येव लब्ध ...	१०१
ताभिः ससेवाभिरुदार ...	७८	युक्त्येव सहायेयिन् ...	२९९
ताभिर्विभूतयोकाभिः ...	१८८	युक्त्येव पापकरुणं ...	१४५
ताभिर्बुद्धः श्रमं ...	२६६	युक्त्येव पञ्चमा ...	१५९
ता धर्ममाणाः पतिभिः ...	१२	युक्त्येव विषय मेम ...	२७
तासामाखिरनूपजीरः ...	१७३	युक्त्येव विषयसिच ...	१०८
तासामतिविहारेण ...	२६४	युक्त्या यथा काचित् ...	३२९
तासां यत्प्रोभगमदं ...	८३	युक्तिः सत्यकथा ...	८१
ताः सनादाय कालिन्दा ...	१९०	युक्त्येव सत्यपरिरम्भ ...	१००
तैस्तेः पदैस्तत्परी ...	१११	युक्त्येव मित्रस्य उपपाय ...	२८०
तं काचित्प्ररम्भेन ...	१८४	युक्त्या यथावृत्ते ...	२
तं त्वाद् भवसीद्वाता ...	२९८	युक्त्या यथावृत्ते ...	२०१
तं यिज्येयमागतं मेष्टं ...	१७७	युक्त्येव भजन्तेके ...	२५०
तदानीं पतितलो वन ...	३३६	युक्त्येव भजन्तेके ...	२५०

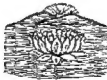
श्लोकः	पृष्ठाङ्कः	श्लोकः	पृष्ठाङ्कः
भजतोऽपि न वै केचित्	२०८	विपत्रलाभ्यवाञ्छात्	१३८
भर्तुः कृष्णार्णवीर्णा	२१	पीदयालकानुत्सुर्न तव	६७
भगिभ्यः कविद्वानगवन्	३४९	वृन्दशो प्रजहृषा हृषा	३२४
भद्रविष्णुर्गिर्यशोचनः	३६०	व्यक्तं भवान् प्रसभगार्ति	७३
भगुरप्यगिरा बल्यु	१४७	न्योमयानवनिताः सह	३२१
भन्द्वापुस्वपास्वपुह्ले	३५३	प्रजति तेन चर्य	३५४
भद्रदत्तिमगणशक्ति	३४१	मज्जनार्तिहन् वीर	१४२
भावतः पिदरः पुत्राः	३६	प्रजवनौकसां व्यतिरज्ञ	१६८
भा मैह वातवर्षाभ्यो	१०७	शङ्खचूडं निहसिधं	३१५
भा भैक्षेभ्यभयाराधौ	३३२	वाहुरागये साधु	१३४
साकल्यदर्शि यः क्वचित्	९६	वरचन्द्रासुसन्दोह	३२१
मिथो भगवित्पे सख्यः	२०३	वापो मेऽनुग्रहायेव	२९८
मेवं विभोर्हति भवान्	४९	अवभाहसीनाद् ध्यानात्	४४
यतो मुञ्जातचरणाम्बुहर्ह	३४९	श्रीरत्नदासुजरजश्चक्रे	६४
यत्तत्पलमुद्धता	५३	त कथं धर्मोत्तमा	२७५
यत्पादपङ्कजपराग	९८९	त शुकोवाहिना प्रसूतः	२९३
यदुपतिर्हितवराज	३६०	तमानयित्वा तमनश्च	१९९
यथास शृङ्गप्रजिताद्	३००	सरति सरसहंस	३६६
वर्त्मनुनाकं तव वातुलं	६२	सर्वाकाः केवावालीक	१८६
यं भग्यैरन् नम्रभाषद्	२२७	सवनशस्त्रदुपधाय	३४४
एतन्नेपा पीरकपा	३५	स वीर्य वाचनुमासी	३१३
रति संविदं वृच्छमोदयं	१६७	स वै भगवतः श्रीमान्	२९४
रासोत्सवः सम्प्रयुताः	२३७	सहस्रकं सगवतं	३४१
रेमे तथा धामरता	११८	सा च मेने यदाभावं	११९
छिन्नपत्रः प्रसृगन्धोऽन्याः	१०	तिष्ठात् नस्त्वद्वराधुव	५९
वरसखी प्रसगदा	३५५	सुरवर्धनं शोफनरसनं	३६६
बनलतास्तरव भाग्यनि	३६३	सोऽम्भस्पर्कं शुचतिमि	२६९
बलधानां नृपराणां	२३३	संस्थापनाय धर्मस	२७५
प्रामवाहुकृतवासकपोलः	३२१	स्वातन्त्र्यो महारामाः	३४
विप्रदितिं प्रागप्यभिरिदं	२८८	हन्त चित्रमयकाः	३२४
विरविमामयं शृणिषुयं	३४३	हा नाय रमण मेध	३२६
विनिधायोपचरणादु	३४४		

उपन्यस्तवाक्यानां सूचिपत्रम् ।

उपन्यस्तवाक्यम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	सूत्रम् ।
१ मयेमा रंखय क्षपाः	३	१	भा. १९-२२-२०
२ सा दिग् देवानाम्	४	१३	
३ यस्माद् गायन्तं श्रियः कामयन्ते	७	७	
४ व्यस्यसो मार्गगतौ	११	५	
५ रसेद् कन्यां पित्रा	१२	६	याज्ञवल्क्यस्मृति १-८५
६ प्रक्षालनादि पद्धतः	१३	७	न्याय { म. भा. ३-२-४९ { पं. त. ६-१५७
७ एमेव त्रिदिव्यतिष्ठत्युमेति	१६	६	शे. उ. ६-१५
८ भर्गुदेव दुष्टिमन्येति	१६	७	
९ ग्राहयोगश्च मध्विधः	१६	८	भा. ३-२-३२
१० सवत्या नामभिजानाति	१६	९	म. गी. १८-५५
११ एकस्य ह्यन्यदे संपीगवृक्षचम्	२०	८	पू. मी. ४-३-५
१२ भान्ते वा मतिः सा गतिः	२१	१	न्याय
१३ स्वभूय	२२	१३	भा. ११-१-६, ७
१४ सखाद् सजापते शिवम्	२३	३	म. गीता १४-१७
१५ गोप्यः कामाद्	२३	७	म. ७-१-३०
१६ ये यथा मां प्रपद्यन्ते	२४	२	म. गीता ४-११
१७ सखैरसः	२८	१	छा. उ. ३-१४-२
१८ नाहमा मादमासाद्ये	२८	११	भा. ५-४-६४
१९ कृषिर्भूवाचका	३५	९	गी. वा. उ.
२० अह्मयादुर्वं निशि शयानम्	३५	१२	भा. २-७-३१
२१ सा मन्मनस्का	३३	८	भा. १०-४३-४
२२ एताः परं यजुर्ब्रुताः	३७	८	भा. १०-४४-५८
२३ गोद्वयोऽप्यपि सख्युलः	३१	९	भा. ३-४-३१
२४ सैलन्य सखैरपिपाद्	३२	१	भा. १०-२६-३१
२५ तव पादभूलं प्राणाः	३२	२	भा. १०-२६-३१
२६ इति प्रणयवदाभिर्गोपीभिः	३२	७	म. १०-६-३०
२७ सारिर्बर्ह सुलमागोऽप्यम्	३२	६	म. ११-२५-५९
२८ सजेदपतिर्वं पतिम्	४२	१२	भा. ७-११-२८
२९ काममपस्त्रायं दुरयः	४८	५	दु. उ. ८-४-५
३० ये यथा मां प्रपद्यन्ते	५०	३	म. गीता ४-११
३१ एष सोमानन्दपतिः	५१	१	ते. उ. २-५
३२ स्वाप्यपसम्पद्योराभिष्कृतं हि	५१	१	म. सू. ४-४-१६
३३ दम्पसंस्कारविरोधे दुःखं बलीयः	५३	४	पू. मी. ६-४-३८
३४ भवाय माताप	५३	६	भा. ५-१-१३
३५ यथा मते भक्तिमुलसः	५५	५	म. ७-९-११
३६ यतो यतो निवर्तेत	५५	८	भा. ११-२१-१८
३७ आशाश्रयो हृदयं स्वदि	५७	६	वेदभूलं १०
३८ तपामिरेष्टासर्गाधिकारः	६२	७	भा. १०-१३-३६
३९ संवासरस परतोदमे	७२	५	वापसम्पद्योराभिष्कृत १-३-१५
४० रतिं गज एव वीणादि	८६	६	वर्ष्णीयवशाच्च

उपन्यस्यवाक्यम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कृतसम् ।
८२ अयं हि परमो धर्मः	२८३	४	याज्ञवल्क्यस्मृतौ १-८
८३ यद्यदाचरति श्रेष्ठः	२८४	५	म. शीता ३-२१
८४ न ह्री न पण्डो न दुर्मान्	२८५	५	मा. ८-३-१४
८५ कृष्ण ववास्ति	२९९	४	गद्यमञ्ज
८६ न मे ह्येव्योऽलि न प्रियः	३००	११	म. शी. ९-२९
८७ अस्यानात्मनिसुखम्	३१६	२	
८८ शत्रून्विजृम्भः परमेष्विषिष्यवम्	३२२	५	मा. २-१-३०
८९ यथा वृक्षस्य	३३८	१०	तै. भा. १०-९
९० दयितगन्धतुल्ला	३३९	७	मा. १०-३२-१८
९१ बाहुं प्रियांसे	३३९	७	मा. १०-२०-१५
९२ सुखमिहालिङ्गुलैर्नैदानैर्नैर्विमानैः	३४९	८	मा. १०-२०-१२
९३ ददाहूयो ह वै नामैषा	३३९	१२	तै. मा. २-३-११-१
९४ परोरुमिषा ह्ये हि देवाः	३३९	१२	तै. मा. ३-९-८
९५ परोरुं च मम प्रियम्	३४०	१	मा. ११-२१-३५
९६ ज्ञानं ज्ञायां मूलचक्षुः	३५०	५	पाणिनिचूष ३-३-१३२
९७ ननु सन् श्रियमागो विमर्शि पुनश्चक्षते	३५६	६	तै. भा. ३-१४-१
९८ पशवो वा पुरुषाश्च	३५७	२	
९९ अद्विक्तिर्वैवर्ति	३५७	६	ऋग्वेद १-८९-१०; तै. भा. १-१३-९
१०० गोप्यो दिदक्षितदण्डोऽभ्यागमन् सनेताः	३५८	९	मा. १०-१२-४२
१०१ कर्तुं पीप्सितवधं कर्म	३५९	१०	पाणिनिचूष १-४-४९

शोधपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः
११	६
१३	७
२१	२४
२३	१३
३०	२६
३०	२८
३३	३४
३७	१०
३८	२४
४५	१७
४५	३१
४५	३३
४६	३४
५१	१५
५३	५
५५	२
७०	२८
७६	६
८२	३१
८९	३५
८९	३०
१२७	६
१२८	२
१३४	२२
१३८	१७
१४१	२८
१४४	३०
२०८	३६
२१५	३१
२२०	३४
२३८	१६
२४१	५
२४१	६
२५१	२२
२५४	२६
२५६	३८
२७३	२५
२८५	११

वस्तुद्वयम्
मार्गगतं
अन्तर्गृह्यता
काम, क्रोध
(गोपीजनोन्ने...
वनेरे
अन्तर्गृह्यता
मदतां धेष्टा
आवृ
अभयानो
कस्तो
पञ्च
भरेभर ।
सौदर्यनो
अभयान
परमेमा
अहो
कस्तो
सद्वयमि
पुर्णं यथां छ
अभयदाने
गुणसी चोतानी
सदागमनरातिताः
हरिगुण...
ने ने
धर्मसिद्धि
अभयदानो
कस्तो
भीतिवृत्त
वयनोधी
दाकभा
अभयहीन
निराति
अर्थात् ते गोपीजन अभयदानधी पूज्य
चोतानी... भूषणे
अभयदान
मत्र सुन्दरीभिः
गुरदेव
तथा

शुद्धम्
मार्गगतं
अन्तर्गृह्यता
काम, क्रोध
गोपीजनोन्ने...
वनेरे
अन्तर्गृह्यता
मदतां धेष्टा
आवृ
अभयानो
कस्तो
पञ्च
भरेभर,
सौन्दर्यनो
अभयान
परमेमा
अहो
कस्तो
सद्वयमिति
पुर्णं यथां छ
अभयदाने
गुणसी चोतानी भाङ्क
सदागमनरातिता [चोतानी
हरितिकारणे हरिगुण...
ने ने
धर्मसिद्धि
अभयदानो
कस्तो
भीतिवृत्त
वयनोधी
दाकभा
अभयहीन
निराति
पूज्य
चोतानी... भूषणे
अभयदान
ममसुन्दरीभिः
गुरदेव
तथा